

ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି

(VIVEKA CHUDAMANI)

ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ

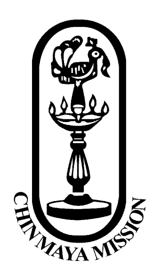
ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ

ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି

(ମୂଳ ଶ୍ଲୋକ, ଅର୍ଥ ଏବଂ ଭାଷ୍ୟ ସହିତ)

ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ

ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ

ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ ଟ୍ରଷ୍ଟ

© ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ୍ ଟ୍ରଷ୍ଟ
ମୁମ୍ବାଇ - ୪୦୦୦୭୨

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦୧୩

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦୧୯

ମୁଦ୍ରଣ ସଂଖ୍ୟା : ୧୦୦୦

ଅନୁବାଦ : ଇନ୍ଦୁଲତା ମହାନ୍ତି
ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭବାନନ୍ଦ

ପ୍ରକାଶନ:
ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ ଟ୍ରଷ୍ଟ, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରକାଶନ ବିଭାଗ
ପ୍ଲଟ ନଂ - ୧୮୦, ଭି.ଆଇ.ପି. ଏରିଆ, ପୋଷ୍ଟ - ଆଇ.ଆର.ସି. ଭିଲେଜ
ଭୁବନେଶ୍ୱର - ୭୫୧୦୧୫, ଫୋନ୍ : (୦୬୭୪) ୨୫୫୪୦୦୪
email id- cmbooksbbsr@gmail.com, cmbhubaneswar@gmail.com

ମୁଦ୍ରଣ:
ପ୍ରିଣ୍ଟଟେକ୍ ଅଫ୍‌ସେଟ୍ ପ୍ରା:ଲି:,
ଏଫ୍ - ୬୬/୧, ଚନ୍ଦକା ଶିଳ୍ପାଞ୍ଚଳ, ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧୦୨୪
ଫୋନ୍ : (୦୬୭୪) ୨୭୪୦୭୩୭

ମୂଲ୍ୟ : ₹ 150/- (ଏକ ଶହ ପଚାଶ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର)

ପ୍ରାକ୍ କଥନ

ଯେକୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ର ଅଥବା ବିଜ୍ଞାନର ସଫଳ ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ତା'ର ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଅର୍ଥାତ୍ ପଦାବଳୀକୁ ଜାଣିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ବିଷୟର ମୂଳଭୂତ ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ, ମାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ନିରୀକ୍ଷିତ ବ୍ୟବହାର-ପ୍ରଣାଳୀ ଇତ୍ୟାଦି ହେଉଛି ସେହି ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଯାହାର ସହାୟତାରେ ଆଧୁନିକ ଶୋଧାର୍ଥୀ ବିଜ୍ଞାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତା'ର ସାହସିକ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଏ ତଥା ମୁକ୍ତ ଭାବରେ ତା'ର ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦାନ୍ତର ଅଧେତା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରାଥମିକ ସର୍ତ୍ତ ହେଉଛି କି ତାକୁ ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଏବଂ ମୌଳିକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ରହିବା ସହିତ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପୃକ୍ତାର୍ଥ ଓ ଉଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଜଣାଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ବେଦାନ୍ତକୁ ବସ୍ତୁତଃ "ଜୀବନର ବିଜ୍ଞାନ" କୁହାଯାଏ । ବେଦାନ୍ତର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀଶଙ୍କର କେବଳ ଉପନିଷଦ୍, ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଏବଂ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଉପରେ ଭାଷ୍ୟ ଲେଖିନାହାଁନ୍ତି, ବରଂ ସେ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଯାହାକୁ ଆମେ ପ୍ରାଥମିକ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ କହିପାରିବା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଜିଜ୍ଞାସୁଜନ ବେଦାନ୍ତକୁ ସହଜ ଓ ସରଳଭାବରେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିବେ । ଏହିପରି ବେଦାନ୍ତ ପରିଚାୟକ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କୃତି ହେଉଛି - 'ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି' ।

ଯେଭଳି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ରୀର୍ଷକରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ, ଏହା ହେଉଛି ବିବେକର ମୁକୁଟମଣି ଅର୍ଥାତ୍ ଚୂଡ଼ାମଣି । ତେଣୁ ଏହାର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ହେଉଛି, ନିତ୍ୟ-ଅନିତ୍ୟ, ସତ୍ୟ-ଅସତ୍ୟର ବିବେକ-ପରୀକ୍ଷଣ ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ବିବେଚନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ ଏବଂ ଏହା ଉପରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତନ-ମନନ କରିବା ଫଳରେ ଜିଜ୍ଞାସୁବିଦ୍ୟାର୍ଥୀକୁ ବେଦାନ୍ତ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ସେ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁ ବା ନ କରୁ ତା'ର ଏହି

ଅଧ୍ୟୟନକୁ ଆଧାର କରି ଦୈନିକ ସାଧନା ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିପାରିବ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଲାଭାନ୍ୱିତ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ।

ଆଜିକାଲି ସହସ୍ର ସାଧକ ଏଭଳି ମିଳିବେ ଯିଏ କି ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସହିତ ଅନଭିଜ୍ଞ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଚିତ ନୁହଁନ୍ତି, ତା'ର ମୂଳ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ତଥାକଥିତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥରେ ଦିଗହରା ହୋଇ ଭ୍ରମିତ ହେଉଛନ୍ତି । ବର୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ସୁଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟପ୍ରଦ ସାଧନା କରିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ପ୍ରଗତି ନ ହେବାରୁ ସେମାନେ ନିରାଶ ଏବଂ ଦୁଃଖୀ ଅଟନ୍ତି । ଯଦି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଗମ୍ଭୀର ଓ ସୁଚିନ୍ତିତ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସାଧନାପଥର ପ୍ରଗତିରେ ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ବାଧାବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରାଯାଇପାରିବ । ମୋର ମନ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ, ମୁଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ଳୋକର ଅଭିଧାର୍ଥ ସହିତ ତା'ର ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେବି, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସାଧକଙ୍କୁ ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ସାଧନା ପଥରେ ବ୍ୟାବହାରିକ ସହାୟତା ମିଳିପାରିବ । ଫଳତଃ, ସେ ତା'ର ସାଧନାରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାରିବ । ମୂଳସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ମୁଁ କେବଳ ଭାଷାନ୍ତର କରିନାହିଁ, ତା' ସହିତ ସେଗୁଡ଼ିକର ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ କରିଛି । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିଲେ, ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଅପାର ଅର୍ଥ-ସମ୍ପତ୍ତି ପୂରି ରହିଛି । ଯଦି ତାକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି ଦିଆଯିବ, ତେବେ ତା'ର ଲାଭ ଆମକୁ ଆମର କର୍ମମୟ ଜୀବନର ଦୈନିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ମିଳିପାରିବ ।

ଏହି ଅବସରରେ ପରାମର୍ଶଜନିତ ଦୁଇଶବ୍ଦ କହିବାକୁ ଚାହେଁ କି ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକଙ୍କୁ ପ୍ରତିଦିନ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ତିନୋଟି ଅଥବା ଚାରୋଟି ଶ୍ଳୋକ ପଢ଼ିବା ଉଚିତ୍। ନିଜର ଦୈନିକ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଉପରେ ଚିନ୍ତନ ମଧ୍ୟ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବ୍ୟାଖ୍ୟା କେବଳ ସଂଦର୍ଶିକା ମାତ୍ର । ପାଠକ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗହନ ଚିନ୍ତନ ହେବା ଉଚିତ୍, ତେବେ ଅପେକ୍ଷିତ ଶୁଭ ପରିଣାମ ମିଳିପାରିବ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାବେଳେ ମୋତେ ଏକ ବେଦନାମୟ ଉଲ୍ଲାସର ଅନୁଭୂତି ହେଉଥିଲା । ବେଦନା ଅର୍ଥାତ୍ କଷ୍ଟ, ଏଥିଲାଗି କି ତିନିଚାରି ବର୍ଷର ଦୀର୍ଘ ଅବଧିରେ ହିଁ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିଥିଲା । ପ୍ରଥମ ୧୦୦ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ପୁସ୍ତକ ରୂପେ ମୁଁ ଛପାଇଥିଲି । କିନ୍ତୁ ତା' ପରେ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଏତେ ଅଧିକ ବଢ଼ିଯାଇଥିଲା ଯେ, ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସ୍ୱରଚିତ ଏହି

ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ଶ୍ଲୋକଗୁଡ଼ିକର ସାରଗର୍ଭିତ ସଂକେତଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଚିନ୍ତନ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶନର ସୁଅବସର ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିପାରି ନ ଥିଲା ।

ସାନ୍ଦିପନୀ ସାଧନାଳୟରେ ଆମର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାଇବା ବେଳେ ଏହି ଶ୍ଲୋକଗୁଡ଼ିକର ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଗୂଢ଼ ଦାର୍ଶନିକ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ମୋତେ ଏକ ତଥ୍ୟକୁ ବାରମ୍ବାର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା ଏବଂ ଅନେକବାର ମଧ୍ୟ ବିଷୟାନ୍ତରର ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିଲା । ମୋର ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ଟେପ୍ ରେକର୍ଡ଼ିଂ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ରେକର୍ଡ଼ିଂ କାର୍ଯ୍ୟ ହାୱାଇ ଦ୍ୱୀପର କୁମାରୀ କାନ୍ତା ବଡ଼ ଲଗନତା ଓ ସତର୍କତା ପୂର୍ବକ କରିଥିଲେ । ମିଶନ୍‌ର ଦୁଇଜଣ କର୍ମଠ ସଦସ୍ୟ- ଗୋଦରେଜ୍ କମ୍ପାନୀର ଶ୍ରୀଭାଟିଆ ଏବଂ ରେଲୱେର ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣନ୍ ସେହି ଟେପ୍ ରେକର୍ଡ଼ିଙ୍ଗ୍ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରମସହିତ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ସେହି ବୃହଦାକାର ପାଣ୍ଡୁଲିପିକୁ ମୋ' ପାଖକୁ ଉତ୍ତରକାଶୀ ପଠାଇଥିଲେ । ତାକୁ କାଟି-ଛାଣ୍ଟି ଅନ୍ତିମ ପରିଶୋଧିତ ରୂପ ଦେବାରେ ମୋତେ ଯେଉଁ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା, ତାହା ନୂଆ ଟୀକା ଲେଖାଇବା ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଥିଲା । ଅତଏବ, ପାଣ୍ଡୁଲିପିକୁ ସମ୍ପାଦିତ କରି ତାକୁ ଅନ୍ତିମ ସ୍ୱରୂପ ଦେବାରେ କୁମାରୀ ଭାରତୀ ନାୟକ ସମର୍ପିତ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ମୋତେ ଏହି ତଥ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ଅଛି କି ଟୀକାର ପ୍ରବାହ ସମରସ ନୁହେଁ, ମଝିରେ ମଝିରେ ଖଣ୍ଡିତ ଭଳି ଲାଗେ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଶୈଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇଛି ଏବଂ ଏକାଧିକ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ଲୋକଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତିପାଦନରେ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ମୋତେ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ବିବଶ ଥିଲି । କାରଣ, ମୋତେ ଯଜ୍ଞଶାଳାଗୁଡ଼ିକର ଅତିବ୍ୟସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ କିଛି ସମୟ ବାହାର କରି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା ।

ଅତଏବ, ଯେତେବେଳେ ମୈସୁରରେ ହୃଦ୍‌ରୋଗରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ମୁଁ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହୋଇଗଲି ଏବଂ ମୁମ୍ବେଇରେ ପୁନଃ ମନ୍ଥର ଗତିରେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଲାଭ କଲି, ସେତେବେଳେ ସେହି କ୍ଳାନ୍ତିକର, ନୀରସ ସମୟର ସଦୁପଯୋଗ ଏହି ପୁସ୍ତକକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ରୂପ ଦେବାରେ କରିଥିଲି । ନିଃସନ୍ଦେହ, ଏହା ମୋତେ ବହୁତ ସୁନ୍ଦର

ଦେଖାଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ, କ'ଣ କେହି ମା' ଏଭଳି ଅଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ତାଙ୍କର ନିଜ ସନ୍ତାନର କୁରୂପତା ଦେଖାଯାଏ ?

ଏହା ଏକ ସାମାନ୍ୟ ଶିଷ୍ଟାଚାର କି ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେବା ଉଚିତ୍, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ସହଯୋଗରୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇପାରିଛି । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶିଷ୍ଟାଚାରକୁ ନିର୍ବାହ କରିପାରୁ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯଦି ମୋତେ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ, ତେବେ ସେହି ହଜାର ହଜାର ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେବାକୁ ହେବ, ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ସକାଳୁ ସକାଳୁ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ମୋତେ କହିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଥିଲେ । ମୁଁ ସେସବୁ କହୁଥିଲି, ଯାହାକି ଏହି ପୁସ୍ତକର ପୃଷ୍ଠାଗୁଡ଼ିକରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ସେହି ଶହେ ଶ୍ଳୋକକୁ ଯେଉଁମାନେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପରିଶୋଧିତ ରୂପରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସମ୍ମିଳିତ ।

ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରୁ ୫୮୧ ଶ୍ଳୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ପଢ଼ିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ମୁଁ କିଛି କହିବାକୁ ଚାହୁଁଛି । ସେମାନଙ୍କୁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏକ ଭାବ ଓ ବିଚାରର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ହଠାତ୍ ଅଥବା ଅଜ୍ଞାନ ବଶତଃ ଏଭଳି ହୋଇନାହିଁ । ଏହି ପୁସ୍ତକ **'ଚିନ୍ମୟ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ ମଣ୍ଡଳ'**ର ସଦସ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଚିନ୍ତନରେ ସହାୟତା ଦେବା ପାଇଁ ଲେଖାଯାଇଛି । 'ପୁନରାବୃତ୍ତି' ହେଉଛି ସେହି ବିଧି, ଯାହା ମାଧ୍ୟମରେ ସେମାନେ ଏହି ମହାନ୍ ଦର୍ଶନର ପ୍ରମୁଖ ବିଶେଷତାଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିପାରିବେ ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ଳୋକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ମୋତେ ଲାଗୁଛି କି ମୋର ଅଧିକାଂଶ ପାଠକ ଚଞ୍ଚଳମନା ହୋଇ ପୁସ୍ତକକୁ ଏଠି ସେଠି ଖୋଲି ଯେକୌଣସି ପୃଷ୍ଠାରୁ ବା ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଏକ କିମ୍ବା ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକ ପଢ଼ିବେ । ଏଭଳି ପଢ଼ିବା ବେଳେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକକୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବୁଝିଯାଏ, ତେବେ ମୁଁ ଭାବିବି କି ମୋର କାମ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ତା'ପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଚମତ୍କାରିତା ତାଙ୍କୁ ସମ୍ମୋହିତ କରିଦେବ ଏବଂ ସେମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପଢ଼ିବାକୁ ବିବଶ ହୋଇପଡ଼ିବେ ।

'ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି' ଉପନିଷଦ୍ ଏବଂ ଭଗବଦ୍ ଗୀତାର ସାରାଂଶ । ଏହା ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀକୁ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ରୂପେ ସୁଶିକ୍ଷିତ କରି ଜୀବନ ପ୍ରତି ଏକ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟି

ଦେଇଥାଏ । ବେଦାନ୍ତର ଏହି ବିସ୍ତୃତ ନିରୂପଣରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ପଥ ଉଭୟ ଉପରେ ବିଶଦ୍ ଭାବେ ଆଲୋକପାତ କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣିକୁ ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ-ଯାପନ କରିବା ଏବଂ ଆତ୍ମୋନ୍ନତି ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସହାୟତା ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ ।

- ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ

ସାନ୍ଦିପନୀ ସାଧନାଳୟ,

ପାଓ୍ୱାଇ, ମୁମ୍ବେଇ-୪୦୦ ୦୭୨

ତା ୧୮.୦୭.୧୯୭୦, ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ।

ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ

ଅନୁକ୍ରମଣିକା

□□

ମଙ୍ଗଳାଚରଣ

ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୋଚରଂ ତମଗୋଚରମ୍ ।
ଗୋବିନ୍ଦଂ ପରମାନନ୍ଦଂ ସଦ୍‌ଗୁରୁଂ ପ୍ରଣତୋଽସ୍ମ୍ୟହମ୍ ॥୧॥

ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗୋଚରଂ = ସବୁ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଯାହାକୁ ଲକ୍ଷିତ କରାଯାଏ, ତମ୍ = ସେହି, ଅଗୋଚରମ୍ = ଯିଏ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପରେ, ଗୋବିନ୍ଦଂ = ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ, ପରମାନନ୍ଦଂ = ଯାହାର ସ୍ୱରୂପ ପରମାନନ୍ଦ, ସଦ୍‌ଗୁରୁଂ = ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଉପଦେଶ କରୁଥିବା ଗୁରୁ, ପ୍ରଣତଃ = ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ନମନ କରିବା, ଅସ୍ମି = ଅଛି, ଅହମ୍ = ମୁଁ ।

ଯିଏ ପରମାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଜଣାଯାଇପାରନ୍ତି, ଯିଏ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପରେ ଅଟନ୍ତି, ସେହି ଶ୍ରୀ ସଦ୍‌ଗୁରୁରୂପୀ ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ମୁଁ ପ୍ରଣାମ କରୁଛି ॥୧॥

ଏହା ସର୍ବବିଦିତ ତଥ୍ୟ ଯେ, ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଗୁରୁଦେବଙ୍କ ନାମ ଥିଲା- ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦପାଦ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ଥିଲେପ୍ରଖ୍ୟାତ କାରିକାକାର ଶ୍ରୀଗୌଡ଼ପାଦ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଶ୍ଳୋକରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦପାଦଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ହୋଇପାରେ। ପ୍ରଥମତଃ, ଯେପରି ଜଣେ ସାମାନ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଲୌକିକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରେ । ଯାହାକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଅର୍ଥ ଭଳି 'ବାଚ୍ୟାର୍ଥ' କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ନିହିତ 'ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ' ଅଧିକ ଗମ୍ଭୀର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଜଣେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଦ୍ୱାରା ପରମ ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ଏହା ହେଉଛି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନମନ ବା ପ୍ରଣିପାତ । ଏହି ଅର୍ଥରେ 'ଅହଂ' ପଦ ସେହି 'ମୁଁ'କୁ ଲକ୍ଷିତ କରେ, ଯାହାକି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଅସଂଯୁକ୍ତ । ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାର ତା'ର ସାଧନାର ପରିପକ୍ୱାବସ୍ଥାରେ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ ତା'ର 'ସ୍ୱ' (ଜୀବଭାବ)ର ପରମସତ୍ୟ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହୋଇଥାଏ । ସାଧକକୁ ଏହା ଜ୍ଞାତ ହୁଏ କି ସେହି 'ପରମ ଗୋବିନ୍ଦ', ଯିଏ ବେଦାନ୍ତର ସାରତତ୍ତ୍ୱ, ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନୋଭାବନା ତଥା ତାର୍କିକ ବୁଦ୍ଧିରୁ ପରେ, ସେ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଁନ୍ତି । ବରଂ, ତା'ର ସ୍ୱରୂପଭୂତ ଅହଂ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ହିଁ ନିଜର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ।

ବ୍ରହ୍ମ ନିଷ୍ଠାର ମହତ୍ତ୍ୱ

ଜନ୍ତୁନାଂ ନରଜନ୍ମ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମତଃ ପୁଂସ୍ତ୍ୱଂ ତତୋ ବିପ୍ରତା
ତସ୍ମାଦ୍ୱୈଦିକ ଧର୍ମମାର୍ଗପରତା ବିଦ୍ୱତ୍ତ୍ୱମସ୍ମାତ୍ପରମ୍ ।
ଆତ୍ମାନାତ୍ମବିବେଚନଂ ସ୍ୱନୁଭବୋ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନା ସଂସ୍ଥିତିଃ
ମୁକ୍ତିର୍ନୋ ଶତଜନ୍ମକୋଟିସୁକୃତୈଃ ପୁଣ୍ୟୈର୍ବିନା ଲଭ୍ୟତେ ॥୨॥

ଜନ୍ତୁନାମ୍ = ଜୀବିତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ନରଜନ୍ମ = ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ, ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍ = ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ, ଅତଃ = ଏହା ଅପେକ୍ଷା, ଏଥିରୁ ଅଧିକ, ପୁଂସ୍ତ୍ୱମ୍ = ପୁରୁଷତ୍ୱ, ତତଃ = ତା'ଠାରୁ ବା ଅପେକ୍ଷା, ବିପ୍ରତା = ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱ (ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଜୀବନ), ତସ୍ମାତ୍ = ତା'ପରେ, ବୈଦିକ ଧର୍ମମାର୍ଗପରତା = ବେଦମାନଙ୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଧର୍ମ ମାର୍ଗରେ ଦୃଢ଼ତା ପୂର୍ବକ ଚାଲିବା ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ମାର୍ଗକୁ ଅନୁସରଣ କରିବା, ବିଦ୍ୱତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ, ଅସ୍ମାତ୍ = ଏହାଠାରୁ, ପରମ୍ = ଉଚ୍ଚତର, ଆତ୍ମାନାତ୍ମବିବେଚନଂ = ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକ, ସ୍ୱନୁଭବଃ = ସ୍ୱୟଂର ଅନୁଭବ (ଆତ୍ମାନୁଭବ), ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନା ସଂସ୍ଥିତିଃ- ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମା-ଐକ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା, ମୁକ୍ତିଃ = ମୋକ୍ଷ, ନ = ନାହିଁ, ଶତଜନ୍ମ କୋଟି ସୁକୃତୈଃ ପୁଣ୍ୟୈଃ = ଶହେ କୋଟି ଜନ୍ମରେ ଅର୍ଜିତ ଶୁଭକର୍ମର ପୁଣ୍ୟ, ବିନା = ବ୍ୟତୀତ, ଲଭ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ସମସ୍ତ ଦେହଧାରୀ ଜୀବମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେବା ବାସ୍ତବରେ ଏକ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ସଂଯୋଗ । ତା'ଠାରୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହେଉଛି, ପୁରୁଷତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା । ତା' ଅପେକ୍ଷା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତର ବିପ୍ରତା ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନରେ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି କରିବା । ଯଦି ଏହିସବୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା ସଂଯୋଗବଶତଃ ସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଏହାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ହେଉଛି - ବେଦସମ୍ମତ, ଧର୍ମାନୁକୂଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥରେ ଦୃଢ଼ତା ପୂର୍ବକ ଅଗ୍ରସର ହେବା । ଏହାଠାରୁ କଠିନ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତିନିହିତ ସାରତତ୍ତ୍ୱର ଅର୍ଥକୁ ବୁଝିପାରିବା । ଏହାପରେ ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେଚନ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍-ଅସତ୍-ବିବେକ କରିବା । ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମୋ'ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହାହିଁ ସକଳ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍- ଏହି ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯିବାକୁ ହିଁ 'ଆତ୍ମସଂସ୍ଥିତି' କହନ୍ତି । ଏଭଳି ଅନୁଭବ ବହୁତ ବିଳମ୍ବରେ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଏହାର ଅନ୍ତିମ ପରିଣତି ହେଉଛି- 'ମୁକ୍ତି' । ଏହି 'କୈବଲ୍ୟ ବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି' ଶତକୋଟି

ଜନ୍ମରେ କରିଥିବା ଶୁଭ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂଣ୍ୟ ବିନା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ) ॥୨॥

ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପାଇଁ ଜଣେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକକୁ କେତେ କଠିନ ସାଧନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ - ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ହିଁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁତଃ, ଏହି ବିଶ୍ୱରେ ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରକାରର ପ୍ରାଣୀ ରହିଛନ୍ତି । ପରମ ସତ୍ୟ ପରମାତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ) ହିଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଅଟନ୍ତି—ଏଥିଲାଗି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୃଷ୍ଟିର- ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ଜଡ଼ତତ୍ତ୍ୱର ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ ସେହି ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତା ।

ସେହି ପରମାତ୍ମା ପଥରରେ ନିଜକୁ 'ସତ୍ ବା ସତ୍ତା' ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପଥରକୁ ଏହି ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ପଥର ଠାରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବିକଶିତ ହେଉଛି ବନସ୍ପତି ଜଗତ (ବୃକ୍ଷ-ଲତା, ତରୁ-ତୃଣ ଇତ୍ୟାଦି) । ତେଣୁ ପଥର ତୁଳନାରେ ବୃକ୍ଷଲତା ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଅଧିକ ବିକଶିତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବନସ୍ପତିଠାରୁ ଅଧିକ ବିକଶିତ ପଶୁ-ଜଗତ । କାରଣ, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କୁ କେବଳ ବାହ୍ୟଜାଗତିକ ବୋଧ ହୋଇ ନ ଥାଏ, ବରଂ ସେମାନେ ଆନ୍ତରିକ ସମ୍ବେଦନା ଓ ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ କେତେକାଂଶରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱରେ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ଏଭଳି ଏକ ପ୍ରାଣୀ, ଯିଏ ତା'ର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଜୟ ଅଭିଯାନ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ବା ପୂଜ୍ୟ, କାରଣ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ତା'ର ବୌଦ୍ଧିକ ଶକ୍ତି ବଳରେ ମନୋବେଗ ଉପରେ ଅଙ୍କୁଶ ଲଗାଇ ମନକୁ ସଂଯମିତ, ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିପାରେ । ମନର ଏହି ସନ୍ତୁଳିତ ଶକ୍ତିକୁ ଭାବାତ୍ମକ ସ୍ତରରୁ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ଅତ୍ୟଧିକ ଆନନ୍ଦ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ୱର ତଥା ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅନନ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ପାଇପାରେ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ମୁନୀ-ଋଷିମାନେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରାଣୀର ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଜିର ଏହି ଯୁଗରେ ହୁଏତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏଥିପାଇଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଉଛି । କାରଣ, ଏହି ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟ ଭୌତିକ ତଥା ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଜ୍ଞାନକୌଶଳରେ ଅଧିକ ପ୍ରଗତି କରିପାରିଛି । ଯଦି ଏହି ତର୍କ ସର୍ବଗ୍ରାହ୍ୟ, ତେବେ ବାନରଜଗତ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଶୁଣି ଅପମାନିତ ହେବେ କି ଏଭଳି ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ ସେମାନଙ୍କର ବଂଶଜ ରୂପେ କିପରି ଘୋଷଣା କରିଛି ?

ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହି ତଥ୍ୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି କି 'ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି' ଗ୍ରନ୍ଥ ବିକଶିତ ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ ହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । କାରଣ, ଏଥିରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ

ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନେଇଯାଉଥିବା ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି, ଯାହାକୁ ନୈତିକ ଆଚରଣଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ତରର ମାନସିକ ତଥା ବୌଦ୍ଧିକ କ୍ଷମତାସମ୍ପନ୍ନ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ବୁଝି ପାରିବ । ସେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜର ଜୀବନରେ ଅନୁସରଣ ଏବଂ ଅଭ୍ୟାସ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରିବ । ଯେକୌଣସି ଯୁଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ କାଳବିଶେଷରେ ଏଭଳି ବିରଳ, ବିବେକୀ, ପରିପକ୍ୱ ସାଧକ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକେ ଅଥବା ତତ୍କ୍ଷଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚିଯାଇ ପାରନ୍ତି । ତେଣୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରଥମତଃ ମାନବଜନ୍ମ ପାଇବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହଧାରୀ ହୋଇ ପୁରୁଷତ୍ୱ ପାଇବା ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାରେ ଅନେକ ଭ୍ରମ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ଏବଂ କେତେକ ବିଦ୍ୱାନ୍ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଭ୍ରାମକ ଧାରଣାକୁ ପୁଷ୍ଟି ଏହି ବୈଦିକ ସମ୍ମତି ସହାୟତାରେ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି । ଏଭଳି ପଣ୍ଡିତ ପୁଂସ୍ତ୍ୱଂକୁ ସିଧା ସିଧା ନାରୀର ଭର୍ତ୍ସନା ରୂପେ ମାନନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନୁସାର ନାରୀମାନେ ବେଦାନ୍ତ-ଚିନ୍ତନ ଅଥବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିର ଅଧିକାରିଣୀ ନୁହଁନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ, ଏହା ଏକ ବିଚିତ୍ର ତଥ୍ୟ କି ମହାନ୍ ଋଷିମାନଙ୍କର ଏହି ଦେଶରେ ଏଭଳି ଉଗ୍ର ବିଚାରଧାରାକୁ ପ୍ରଶ୍ରୟ କିପରି ମିଳିଲା ? କାରଣ, ଆମର ଶ୍ରୁତିଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅଧାରୁ ଅଧିକ ମନ୍ତ୍ର ଆମର ମାତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ହୋଇଅଛି ଅଥବା ପୁନଃ ଋଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସିଧା ମାତାମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧିତ କରାଯାଇଛି ।

ତେବେ ପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରତି ଏଭଳି ବିଶେଷ ପକ୍ଷପାତ କାହିଁକି ? ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଆମେ ସ୍ଥିରମତି ହୋଇ ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍। ବିଚାର କଲେ ଏହା ବୁଝିହେବ କି ଯେତେବେଳେ ଅଧିକାରୀତ୍ୱ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି, ସେତେବେଳେ ଦେହକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ଋଷିଙ୍କ ଉପଦେଶ କୌଣସି ନାରୀ ଅଥବା ପୁରୁଷ ଦେହ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ନୁହେଁ । ବାସ୍ତବରେ ଶରୀରରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବେଦାନ୍ତୀ-ସାଧନା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରମୁଖ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି - ଶ୍ରବଣ, ଚିନ୍ତନ, (ମନନ) ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ, ଯାହାକି ଏକ ସୁସ୍ଥ-ମନ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି କି ସାଧକକୁ ନାରୀ-ସୁଲଭ ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ୱଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀୟୋଚିତ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୂରରେ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବିରୋଧ କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀର ଗୁଣଧର୍ମ ସହିତ, ସ୍ତ୍ରୀଜାତି ଅଥବା ସ୍ତ୍ରୀଶରୀର ସହିତ ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ସାଧ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୀଘ୍ର ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ପୁରୁଷୋଚିତ ଆନ୍ତରିକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ହିଁ

ସବୁଠାରୁ ଉପଯୁକ୍ତ ସାଧନ । ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସାହସ, ବିବେକ, ବୈରାଗ୍ୟ, ମାନସିକ ସ୍ଥିରତା, ବୌଦ୍ଧିକ ଧୀରତା, ଶାନ୍ତି ଓ ପ୍ରସନ୍ନତାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଏହାକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝିପାରିବା । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ସରକାର ଦ୍ୱାରା ପୋଲିସ୍ ବିଭାଗ ଓ ଇଞ୍ଜିନିୟରିଂ ବିଭାଗରେ ପଦ ପୂର୍ତ୍ତି ପାଇଁ ଆବେଦନ ପତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଉଭୟ ପଦବୀ ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଯଦି ପୋଲିସ ବିଭାଗର ପଦ ପାଇଁ କୌଣସି ଆବେଦନକାରୀର ଉଚ୍ଚତା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନ୍ୟୂନତମ ଉଚ୍ଚତା ଠାରୁ କମ୍ ଥାଏ, ତେବେ ତା'ର ଚୟନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିପରୀତ କେହି ଇଞ୍ଜିନିୟର ପଦପାଇଁ ଯଦି ଶୈକ୍ଷଣିକ ଯୋଗ୍ୟତା ରଖିଥାଏ ଏବଂ ଅନୁଭବୀ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତାକୁ ଶୀଘ୍ର ଚୟନ କରାଯିବ। ଯଦିଓ ସେ ଅସୁସ୍ଥ, କୃଶକାୟ ଅଥବା ଅସୁନ୍ଦର, କଳା ବର୍ଣ୍ଣର ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ପୋଲିସ ହେବାପାଇଁ ଶାରୀରିକ ସୁସ୍ଥତା, ସବଳତା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଇଞ୍ଜିନିୟର ପଦ ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୌଦ୍ଧିକ ଯୋଗ୍ୟତା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଭଳି କୌଣସି ପୋଲନିର୍ମାଣ ଅଥବା ରାଷ୍ଟ୍ର ପାଇଁ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ପ୍ରକଳ୍ପ ଯୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଚୌଡ଼ା ଛାତି ଓ ଶକ୍ତ-ଗୋଡ଼ର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ସଫଳ ଲାଠିଚାଳନା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ଅଥବା ହିସାବ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଯେ, କାର୍ଯ୍ୟର ଗୁଣ-ଧର୍ମକୁ ଦେଖି ଯୋଗ୍ୟତା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯାଏ ଏବଂ ଆବେଦନକାରୀଙ୍କ ଠାରୁ ତଦନୁକୂଳ ଅପେକ୍ଷା ରଖାଯାଏ । ବେଦାନ୍ତ-ସାଧକଠାରୁ ଏହି ଅପେକ୍ଷା ରହେ କି ସେ ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ, ସଶକ୍ତ ଚିନ୍ତନ ଏବଂ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ମନନ ଏବଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଅଜ୍ଞାତ ଆଡ଼କୁ ସାହସିକ ବୌଦ୍ଧିକତା ଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାରିବ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏଭଳି କୁହାଯାଇଛି କି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ସାଧକଠାରେ ପୁଂସ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷତ୍ୱ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ନାରୀକୁ ସୁକୁମାରତା, ପ୍ରେମାସକ୍ତି, ଭାବନା ଓ ଚିନ୍ତାତୁରତାର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଏ । ସେ ମୂଳତଃ 'ମା' ଅଟେ । ତେଣୁ ଯେଉଁ ଶରୀରରେ ଏଭଳି ନାରୀ ସୁଲଭ ଗୁଣ-ଧର୍ମ ଅଥବା ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଏ, ତାକୁ 'ସ୍ତ୍ରୀ' ରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଦାଢ଼ୀ-ନିଶ ଥିବା ଅନେକ ନାରୀ ମିଳିବେ । ଯଦି ଦୃଢ଼ସଂକଳ୍ପ, ବୈରାଗ୍ୟ, ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ଥିରତା ଏବଂ ଆତ୍ମ-ସଂଯମ ବା ଧୈର୍ଯ୍ୟ ବିକାଶର୍ ଲକ୍ଷଣ ହୁଏ, ତେବେ ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ହୃଦୟର ଏହି ପୁରୁଷୋଚିତ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଠାରେ ବହୁ

ମାତ୍ରାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେବ । ଏଥିଲାଗି ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକ କୌଣସି ଜିଜ୍ଞାସୁ ଅଧିକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଶ୍ରୁତି ଅଧ୍ୟୟନ ଅଥବା ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମ-ବିକାଶ କରିବାରୁ ବଞ୍ଚିତ କରେ ନାହିଁ । ନାରୀ-ଶରୀର ମାତ୍ର ମିଳିବା କାରଣରୁ ବେଦାନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନରେ କୌଣସି ପ୍ରତିରୋଧ ନାହିଁ ।

ବିପ୍ରତା : ଏହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ପୁରାଣପନ୍ଥୀ ଧାରାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା କି ମୁକ୍ତି କେବଳ ସେମାନଙ୍କୁ ମିଳିବ, ଯେଉଁମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ବଂଶରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବେ । ସେମାନେ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ନ ହୁଅନ୍ତୁ । ଏହି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଧାରଣା ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଏହା ଉପରେ ଜ୍ଞାନର ବାନା ଚଢ଼ାଇ ଦିଆଗଲା । ଏଭଳି ଅବଧାରଣା ହିନ୍ଦୁତ୍ୱକୁ ଅପୂରଣୀୟ କ୍ଷତି ପହଞ୍ଚାଇଛି । ଏହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ମଧ୍ୟ କେବଳ ସେହି ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ହୃଦୟର ବିଶେଷ ଗୁଣ ସହିତ ରହିଛି ।

ସନ୍ତୋଷ, ସମାଧାନ ଓ ଶାନ୍ତି ଏକ ସୁବିକଶିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ । ଯଦି ଆମେ ଗହନ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର କରିବା, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଯେକୌଣସି ଯୁଗର ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ତିନି ପ୍ରକାରରେ ବର୍ଗୀକରଣ କରିପାରିବା, ଯଥା- (୧) ପଶୁ-ମାନବ, (୨) ମାନବ-ମାନବ ଏବଂ (୩) ଦୈବ-ମାନବ । ଯିଏ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ତା'ର ସ୍ଥୂଳ, ଅପରିପକ୍ୱ, କଳୁଷିତ ମୂଳପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଶିକାର ହେଉଛି, ମନର ଭାବୁକତା ଓ ଆବେଗଗୁଡ଼ିକର ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ପଶୁ-ମାନବ' ବର୍ଗରେ ରଖାଯାଇ ପାରିବ । ଯେତେବେଳେ ନିଜର ମୂଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ସଂସ୍କାରିତ ଓ ସଂଯମିତ କରିବାକୁ ଶିଖିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ବିକଶିତ, ପରିପକ୍ୱ-ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ । ଏଭଳି ବିପ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି 'ମାନବ-ମାନବ' ବର୍ଗରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇଯାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ବିକାଶର ଅନ୍ତିମ ଚରଣରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ ଏବଂ 'ଦେବ-ମାନବ'ରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ ।

ବୈଦିକ ଧର୍ମ ମାର୍ଗ ପରତା : ଯଦି କାହାକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ସହିତ ହୃଦୟର ଉଦାତ୍ତ ଗୁଣ ଏବଂ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ମିଳିଛି, ତେବେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ କି ସେ ଧନ୍ୟ ହୋଇଗଲା । କାରଣ, ତାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ପାଇଁ ମୂଳଭୂତ ପ୍ରାଥମିକ ସାମଗ୍ରୀ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଯଦି ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଏଗୁଡ଼ିକର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପଯୋଗ ନ କରେ, ତେବେ ଏହି ମାନବ-ଶରୀର, ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ହୃଦୟର ସମସ୍ତ ଗୁଣାବଳୀଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ ସିଦ୍ଧ ହେବ । ତେଣୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ କହିଛନ୍ତି- ସମସ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ସାମଗ୍ରୀ

ସୁଲଭ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ କେହି ବିରଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ମିଳନ୍ତି, ଯିଏ କି ସାଧନା-ପଥରେ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାର ଆରୂଢ଼ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ନିଷ୍କାମ କର୍ମ, ଧାର୍ମିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ, ଉପାସନା, ପୂଜା, ପାଠ, ଜପ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ପବିତ୍ର କରି ସଂଘଟିତ-ସଂଯମିତ କରିଦିଅନ୍ତି । ନିଷ୍କାମ କର୍ମ କରିବାଦ୍ୱାରା ମନରୁ ଛଳ-କପଟ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦୂରହୋଇ ମନ ଏକାଗ୍ରତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଯାହାର ମନ ଯେତେ ଏକାଗ୍ର, ଶାନ୍ତ, ସମାହିତ ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣ ସେତିକି ସୂକ୍ଷ୍ମ, ନିର୍ମଳ ଓ ଉଦାରପୂର୍ଣ୍ଣ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ସାଧକମାନଙ୍କର, ବିଶେଷ ରୂପେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ସାଧକଙ୍କର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସାଧନା-ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି, ମନ ଏକାଗ୍ର ଅଥବା ସ୍ଥିରବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ହେବା ।

ବିଦ୍ୱତ୍ତ୍ୱମ୍ : ଯେତେବେଳେ ଏଭଳି 'ମାନବ-ମାନବ' ତା'ର ଚିତ୍ତ ଏକାଗ୍ରତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସାର୍ଥକ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ପାଇଁ ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସାଧନା ପଦ୍ଧତିର ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଭଲ ଭାବରେ ନ ବୁଝିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ସାଧକ ଅଧିକ ସମୟ ଧୈର୍ଯ୍ୟର ସହିତ ସାଧନା କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ଲାଗି ଏଠାରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ଯାହାକି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେଖାଏ, ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରେ ଏବଂ ଉଭୟ ପକ୍ଷରେ ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ତର୍କ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ ।

ଯେତେବେଳେ 'ମାନବ-ମାନବ' ନିଷ୍କାମ କର୍ମଯୋଗ ସହାୟତାରେ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି କରି ଶ୍ରୁତି (ଉପନିଷଦମାନଙ୍କର) ସଫଳ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ, ତା'ପରେ ତାକୁ ସତ୍-ଅସତ୍, ଜଡ଼-ଚେତନ, ତଥା ଆତ୍ମା-ଜଗତର ଭେଦ ବୁଝି ହୁଏ । ତା'ର ବିବେକ-ପ୍ରଜ୍ଞା ଧୀରେ ଧୀରେ ଜାଗ୍ରତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ତାକୁ (ଜଣାଯାଏ) ଅନୁଭବ ହୁଏ କି ଯେଉଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ତା'ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍, ସେହି ମଧ୍ୟ ସାରା ବିଶ୍ୱରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ । କ୍ରମଶଃ ସେ ଭଗବଦ୍ ପ୍ରାପ୍ତି ଅଥବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ ।

ଆତ୍ମ-ବିକାଶର ଏହି ସୋପାନଗୁଡ଼ିକୁ ବତାଇ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମକୁ ଡାରଉଇନ୍‌ଙ୍କ ଅର୍ଦ୍ଧବିକାଶବାଦ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ସାରାଂଶକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ସେହି ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ସୋପାନଗୁଡ଼ିକୁ) ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ଯାହା ଉପରେ ଉଚିତ୍ ଢ଼ଙ୍ଗରେ ଚାଲୁଥିବା ମନୁଷ୍ୟ ଆତ୍ମ-ବିକାଶର ସିଡ଼ିଗୁଡ଼ିକୁ ପାର କରି ପରମ ପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିବ । ନିଜକୁ ଶିବ ରୂପରେ ଅନୁଭବ କରି ଶିବତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଯିବାକୁ 'ମୁକ୍ତି' କହନ୍ତି । ଏହା ଫଳରେ ଜୀବ ତା'ର ସମସ୍ତ ସୀମା (ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକ)ରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ଳୋକର ଅନ୍ତିମ ପଙ୍‌କ୍ତି କୌଣସି ନିରାଶା ବା ହତାଶାର ସୂଚକ ନୁହେଁ, ବରଂ ଆଶାର କିରଣ ଅଟେ । 'ହେ ମନୁଷ୍ୟ ! ଜାଗିଉଠ ଏବଂ ଜୀବନର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଉପଲବ୍ଧିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କର ।' ଏହି ପଙ୍‌କ୍ତି ପଢ଼ି ଯେକୌଣସି ପାଠକର ମନରେ ଏଭଳି ବିଚାର ଆସିବା ଅନୁଚିତ୍ କି 'ଏକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖୀ ମାର୍ଗର ନିମ୍ନଭାଗରେ ଠିଆ ହୋଇଛି ।' ଯଦି କେହି ବେଦାନ୍ତ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛି, ସେଥିରେ ଉପସ୍ଥାପିତ (ପ୍ରଦର୍ଶିତ) ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ମାନ୍ୟତା ଦେଉଛି ଏବଂ ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଦର୍ଶର ଭାବାତ୍ମକ ରସାସ୍ୱାଦନ କରୁଛି, ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ କି ସେ ଆବାଗମନଚକ୍ରର ଅନ୍ତିମ ବିନ୍ଦୁରେ ପହଞ୍ଚିଗଲାଣି । ତା'ର ସମଗ୍ର ବିକାଶ-ଯାତ୍ରାର ପରିଣତିର ନିକଟ ହୋଇଗଲାଣି । ଯଦି ସେହି ସାଧକ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଏବଂ ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଜୀବନର ଲାଭ ଉଠାଇ ପାରେ, ତେବେ ସଫଳତା ନିଶ୍ଚିତ—ବେଦାନ୍ତ ଏହି ଆଶ୍ୱାସନା ସାଧକକୁ ଦିଏ । ଏହା ବେଦାନ୍ତର ଏଭଳି ଡାକରା, ଯିଏ ମନୁଷ୍ୟକୁ କହୁଛି କି - "ଉଠ, ଉଠ ! ଆଳସ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କର । ନିରାଶାକୁ ଦୂର କର । ନିଜ ଉପରେ ବ୍ୟର୍ଥ ଦୋଷାରୋପ କର ନାହିଁ । ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଦ୍ଧିରେ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିସ୍ଥିତିକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଅ ଏବଂ ଶୀଘ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୁଅ । ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ଏହିଠାରେ ଉପଲବ୍ଧ ।"

ଜୀବନର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଅନୁଗ୍ରହ

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂ ତ୍ରୟମେବୈତଦ୍‌ଦେବାନୁଗ୍ରହହେତୁକମ୍ ।
ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱଂ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱଂ ମହାପୁରୁଷସଂଶ୍ରୟଃ ।।୩।।

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍ = ଯାହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା କଠିନ ହୁଏ, ତ୍ରୟମ୍ = ତିନୋଟି, ଏବ = କେବଳ, ଏତତ୍ = ଏହା, ଦେବାନୁଗ୍ରହହେତୁକମ୍ = ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପାରୁ, ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱମ୍ = ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ, ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱଂ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଉତ୍କଟ ଅଭିଳାଷା, ମହାପୁରୁଷ ସଂଶ୍ରୟଃ = ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟ ବା ତାଙ୍କର ଶରଣ ।

ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ, ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ଏବଂ କୌଣସି ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟ ବା ଶରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା - ଏହି ତିନୋଟି ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ । ଯଦି କାହାକୁ ଏହି ତିନୋଟି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ତେବେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି କେବଳ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅପାର କୃପାରୁ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଛି ।।୩।।

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ ମନୁଷ୍ୟ-ଜନ୍ମ କେତେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଏବଂ ଆନ୍ତରିକବିକାଶ ପାଇଁ ଆମ ଭିତରେ କେଉଁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ କୌଣସି ମହାତ୍ମା (ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଗୁରୁଙ୍କ) ପାଖକୁ ଗଲାବେଳେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ (ଶିଷ୍ୟ) ଠାରେ କେଉଁସବୁ ଗୁଣ ରହିବା ଉଚିତ୍ - ଏଠାରେ ଏହି ତଥ୍ୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି ।

ମନୁଷ୍ୟ ଯୋନୀରେ କେବଳ ଈଶ୍ୱରୀୟ ଅନୁଗ୍ରହରୁ କୌଣସି ଜୀବ ଜନ୍ମ ନେଇଥାଏ । ଏହାପରେ ତାକୁ ନିଜର ଗହନବିବେକ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ କି ସାଂସାରିକ ଉପଲବ୍ଧିଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ । ଅତଏବ, ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାରର ଉଦାତ୍ତ ପଥରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ବାସ୍ତବରେ ବହୁତ କଠିନ ଏବଂ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହେଉଛି ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ପାଇ ପୁନଃ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରଚକ୍ରରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ ରଖି କୌଣସି ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଆଶ୍ରିତ ହେବା । ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ହିଁ ମୁମୁକ୍ଷୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ସଂସାରର କଣ୍ଟକିତ ପଥରୁ ପାରକରାଇ ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଅନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତରେ ଯଦି ଆମେ ଈଶ୍ୱର କୃପା ଅଥବା ଦୈବଅନୁଗ୍ରହ ବିଷୟରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁ, ତେବେ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ବସିଥିବା କୌଣସି ଦେବତା ବା ଭଗବାନ୍ ବାଦଲ ପଛରେ ରହି କେବଳ କେତେକ ପ୍ରମୁଖ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଉପରେ କୃପା ବର୍ଷା କରିଥାନ୍ତି । ନିଜର ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ନିଜଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବା ସତ୍‌ଚେଷ୍ଟା (ସାଧନା) ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥର ପୁଞ୍ଜିଭୂତ ପରିଣତି ଏହି ଜୀବନରେ ଈଶ୍ୱରକୃପା ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ ।

ସାଂସାରିକ ମନୁଷ୍ୟର ଦୁଃଖ (୪-୭)

ଲବ୍‌ଧ୍ୱା କଥଂଚିନ୍ନରଜନ୍ମ ଦୁର୍ଲଭମ୍ ।

ତତ୍ରାପି ପୁଙ୍‌ସ୍ତ୍ୱଂ ଶ୍ରୁତିପାରଦର୍ଶନମ୍ ॥

ୟସ୍ତ୍ୱାତ୍ମମୁକ୍ତୌ ନ ୟତେତ ମୂଢ଼ଧୀଃ ।

ସ ହ୍ୟାତ୍ମହା ସ୍ୱଂ ବିନିହନ୍ତ୍ୟ ସଦ୍‌ଗ୍ରହାତ୍ ॥୪॥

ଲବ୍‌ଧ୍ୱା = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, କଥଂଚିତ୍ = କୌଣସି ପ୍ରକାରେ, ନରଜନ୍ମ = ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର, ଦୁର୍ଲଭମ୍ = ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ, ତତ୍ର ଅପି = ତଥାପି ମଧ୍ୟ, ପୁଂସ୍ତ୍ୱଂ = ପୁରୁଷତ୍ୱ, ଶ୍ରୁତିପାରଦର୍ଶନମ୍ = ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ, ୟଃ ତୁ = ଯିଏ ବି, ଆତ୍ମ ମୁକ୍ତୌ = ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେତୁ, ନ ୟତେତ= ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରେ ନାହିଁ, ମୂଢ଼ଧୀଃ = ମୂର୍ଖ, ମୋହିତ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ, ସଃ = ସେ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଆତ୍ମହା = ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରେ, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜକୁ, ବିନିହନ୍ତି = ମାରିଦିଏ, ଅସଦ୍‌ଗ୍ରହାତ୍ = ଅସତ୍ ସହିତ ଆସକ୍ତ ରହି ।

ଏଭଳି କ'ଣ କେହି ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଛନ୍ତି, ଯିଏ କି ମନୁଷ୍ୟ-ଜନ୍ମ ପାଇ ଏବଂ ପୁରୁଷତ୍ୱଯୁକ୍ତ ହୋଇ ତଥା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ କରି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପାଇଁ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ହେବେ ନାହିଁ ? ଯଦି ଏଭଳି ହେବେ, ତେବେ ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମହନ୍ତା ହିଁ କୁହାଯିବ, ଯିଏ କି ଅସତ୍ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଆସକ୍ତ ରହି ନିଜକୁ ମାରୁଅଛି ॥୪॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଘୋଷଣା କରେ ଯେ ମନୁଷ୍ୟଯୋନି ପାଇ, ହୃଦୟ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କର ପୁରୁଷୋଚିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ମଧ୍ୟ ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ହେତୁ ସେହି ପବିତ୍ର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗରେ ଚାଲିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ନ ହୁଏ, ତେବେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ସେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରୁଅଛି । କାରଣ, ଏଭଳି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଜୀବଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକୁ ମିଳୁଥିବା ସୁଅବସର ପାଇ ମଧ୍ୟ ଯଦି ସେ ତା'ର ସଦୁପଯୋଗ ନ କରେ, ତାକୁ ଆତ୍ମ-ହନ୍ତା ହିଁ କୁହାଯିବ ଓ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାକୁ 'ମୂଢ଼ଧୀଃ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ମୂର୍ଖତା କିପରି ଓ କାହିଁକି କରେ ? ସାଂସାରିକ ଅସତ୍ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଥିବା ତା'ର ମିଥ୍ୟା ଆସକ୍ତି ହେତୁ । ନିଜର ସତ୍ ପୁରୁଷକୁ, ଯାହାକି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚିନ୍ମୟରୂପ ତାକୁ ଭୁଲିଯାଇ ସେ ନିଜକୁ ଦେହରୂପରେ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ । କିନ୍ତୁ ଦେହ,

ଚେତନା ଉପରେ ଏକ ଆବରଣ ସଦୃଶ । ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତି ଆସକ୍ତ ହୋଇ ମନ ଅଥବା ଦୈହିକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଦୌଡ଼ିଥାଏ । ନିଜର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପକୁ ନ ଚିହ୍ନି ଏଭଳି ଭ୍ରମିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଅହଂ କେନ୍ଦ୍ରିତ ସାଂସାରିକ ଜୀବଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ତଥା ସ୍ୱରୂପ-ଅଜ୍ଞାନର ଶିକାର ହୋଇଥାଏ । ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅହଂଭାବ (ଜୀବ) ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆତ୍ମ-ହତ୍ୟା ।

କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଆତ୍ମାର ହତ୍ୟା ବା ବିନାଶ ହୋଇପାରେନାହିଁ । ଯଦି ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛି କି ମୋ' ଉପରେ ବଡ଼ ସମସ୍ୟା ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି, ତେବେ ତାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ, ସ୍ୱପ୍ନ ସର୍ବଦା ମିଥ୍ୟା । ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗିଲା ପରେ ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ସବୁ ସଂକଟ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିଲା ମାତ୍ରେ ମୁଁ ଜାଣିଯାଏ କି ଉଭୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ମୋର ମନର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର ଥିଲା । ସେଥିରେ ବାସ୍ତବିକତା କିଛି ନଥିଲା ।

ଏହିପରି ଯଦି ଆତ୍ମା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବା, ତେବେ କୌଣସି ଆତ୍ମହତ୍ୟା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଆମ ସ୍ତରକୁ ଆସି ଆମର ନିତ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ହିଁ ସତ-ଅସତ୍‌ର ପରିଚୟ କରାଇବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ କହନ୍ତି କି ସେ ଆତ୍ମହନ୍ତା, ଯିଏ ସର୍ବଦା ଅସତ୍ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇରହିଛି । ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅନାସକ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଭୋଗ ଜୀବର ନିୟତି, ଜୀବ ଯିଏ କି ପବିତ୍ର ଓ ଦିବ୍ୟ ହେବାକୁ ଚାହେଁ ।

ଇତଃ କୋଽନ୍ୱସ୍ତି ମୂଢ଼ାତ୍ମା ଯସ୍ତୁ ସ୍ୱାର୍ଥେ ପ୍ରମାଦ୍ୟତି ।
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂମାନୁଷଂଦେହଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ତତ୍ରାପି ପୌରୁଷମ୍ ॥୫॥

ଇତଃ = ଏହା ଅପେକ୍ଷା, କଃ = କିଏ, ନୁ = ବାସ୍ତବରେ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ମୂଢ଼ାତ୍ମା = ମୂର୍ଖ, ଯଃ ତୁ = ଯିଏ କେହି ହେଉ, ସ୍ୱାର୍ଥେ = ସ୍ୱସ୍ୱରୂପ ଉପଲବ୍ଧିରେ, ପ୍ରମାଦ୍ୟତି= ଅସାବଧାନତା କରେ, ଆଳସ୍ୟ କରେ, ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍ = ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ, ମାନୁଷ୍ୟ ଦେହମ୍ = ମନୁଷ୍ୟଶରୀର, ପ୍ରାପ୍ୟ = ପାଇ, ତତ୍ର ଅପି = ତା' ସହିତ ମଧ୍ୟ, ପୌରୁଷମ୍ = ପୁରୁଷୋଚିତ ଗୁଣ ।

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଓ ତା' ସହିତ ପୁରୁଷତ୍ୱରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବାରେ ଯିଏ ଆଳସ୍ୟ କରେ ଅଥବା ଅଯତ୍ନବାନ ହୁଏ, ତା'ଠାରୁ ଅଧିକ ମୂର୍ଖ ଆଉ କିଏ ହୋଇପାରେ ? ॥୫॥

ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକସିତ ହେବାପାଇଁ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଲାଗିଥାଏ । ବିକାଶର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସୋପାନରେ ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱତଃ ଏହି ବିକାଶର ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଥାଏ ।

ସେତେବେଳେ ଜୀବର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କୌଣସି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ପ୍ରକୃତି ତାକୁ ବିକଶିତ କରେ। ଯେଭଳି ପଥରକୁ ମାଟି ରୂପରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାରେ ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ଗତିକରିବାକୁ ପଡ଼େ। ପୁନଶ୍ଚ, ମାଟିରୁ ବୃକ୍ଷ ହେବାରେ ତଥା ବୃକ୍ଷ ଫୁଲ-ଫଳ ଧାରଣ କରି ମାନବ-ନିର୍ମାଣର ପୂରା ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ହଜାର-ହଜାର ବର୍ଷ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଅଗଣିତ ସମ୍ଭାବନାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଏକ ବିରଳ ଜୀବ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପେ ଜନ୍ମ ନିଏ । ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ରୂପୀ ଉପାଧି (ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ)ରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ବିକାଶ ମାର୍ଗରେ ଅଧିକାଧିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରହେ। ନିଜର ପରିବେଶରେ ଉପଲବ୍ଧ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସହାୟତାରେ ସେ ବିକାଶର ଗତିକୁ ତୀବ୍ର ବା ଦ୍ରୁତ କରିପାରେ। ଶରୀର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମାନସିକ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ତାକୁ ସମ୍ୟକ୍ ବିକାଶର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼େ, ଯାହାପାଇଁ ତା'ର ନିଜସ୍ୱ ଯୋଗଦାନ ଆବଶ୍ୟକ। ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ କହିଛନ୍ତି କି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଏବଂ ପୌରୁଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଯଦି କେହି ଆତ୍ମ-ବିକାଶ ତଥା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲାଗି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ନ କରି ଆଳସ୍ୟ କରେ, ତେବେ ତା'ଠାରୁ ବଡ଼ ମୂର୍ଖ ଆଉ କିଏ ହୋଇପାରେ ?

ବଦନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ଯଜନ୍ତୁ ଦେବାନ୍ କୁର୍ବନ୍ତୁ କର୍ମାଣି ଭଜନ୍ତୁ ଦେବତାଃ ।
ଆତ୍ମୈକ୍ୟବୋଧେନ ବିନା ବିମୁକ୍ତିଃ ନ ସିଧ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମଶତାନ୍ତରେଽପି ।।୬।।

ବଦନ୍ତୁ = ଯେତେ କହିଲେ, ଶାସ୍ତ୍ରାଣି = ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ, ଯଜନ୍ତୁ = ଯଜ୍ଞ କଲେ, ଦେବାନ୍ = ଦେବତାମାନଙ୍କୁ, କୁର୍ବନ୍ତୁ = କର୍ମ କଲେ, କର୍ମାଣି = ଅନେକ ପ୍ରକାରର କର୍ମ, ଭଜନ୍ତୁ = ଭଜନ କଲେ, ଦେବତାଃ = ଦେବତାଗଣ, ଆତ୍ମୈକ୍ୟ ବୋଧେନ ବିନା = ଆତ୍ମବୋଧ (ସ୍ୱରୂପାନୁଭୂତି) ବିନା, ବିମୁକ୍ତିଃ = ମୋକ୍ଷ, ନ ସିଧ୍ୟତି = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ବ୍ରହ୍ମଶତାନ୍ତରେ = ଶହେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଜୀବନ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶହ ଶହ କଳ୍ପରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ।

ହୁଏତ, ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରି ସେଥିରୁ ଉଦ୍ଧୃତକରି ବହୁତ ପ୍ରବଚନ କରିପାରେ। ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ କେହି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିପାରେ କେହି ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଧାର୍ମିକ କର୍ମ, ପୂଜା, ଉପାସନା, ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିପାରେ ଅଥବା ନିଜ ନିଜର ଇଷ୍ଟ ଦେବତାମାନଙ୍କର କେହି କେହି ଭଜନ କରିପାରେ । ତଥାପି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆତ୍ମୈକ୍ୟବୋଧ ପ୍ରାପ୍ତ ନହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତି ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଉପରୋକ୍ତ କର୍ମ ସମ୍ପାଦନରେ ଶହେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆୟୁ ବିତିଗଲେ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ନାହିଁ ।।୬।।

ଜଣେ ବେଦାନ୍ତୀ-ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିଥିବା ଶିଷ୍ୟଠାରୁ ଏହି ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ କି ସେ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଯଜ୍ଞ, ଉପାସନା, ଅନୁଷ୍ଠାନ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ କରିଥିବ ଏବଂ ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ ସେବାକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କରିଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ଧାର୍ମିକ ଜଗତର ସମସ୍ତ ପାରମ୍ପରିକ ଗତିବିଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଭଲଭାବେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିବ, ଯାହାକି ପଶୁ-ମାନବକୁ ମାନବ-ମାନବ କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଏଠାରେ ସେହି ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ବିରଳ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟଗଣଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧିତ କରାଯାଇଛି, ଯେଉଁମାନେ କି ଅନୁଷ୍ଠାନାଦି କର୍ମକାଣ୍ଡ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତ ହୋଇ ବିକାଶର ଅନ୍ତିମ ସୋପାନରେ ପହଞ୍ଚିବା ଲାଗି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ ବେଦାନ୍ତୀ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଭଳି ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା କରୁଛନ୍ତି । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଏଭଳି ଧ୍ୱନିତ ହୁଏ, ଯେପରିକି ସର୍ବ ଧର୍ମରେ କର୍ମକାଣ୍ଡ-ପକ୍ଷକୁ ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି ।

ସାଧକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏଭଳି ଏକ ବର୍ଗର ସାଧକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ବିଧି-ବିଧାନ, ପୂଜା-ପାଠର ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରଚଳିତ ପଦ୍ଧତିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହଁନ୍ତି ବା ସାହସ ରଖନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏକ ପ୍ରକାରର ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଜନିତ ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ କି ପାରମ୍ପରିକ ସାଧନାପଦ୍ଧତିକୁ ଯଦି ଆମେ ଛାଡ଼ିଦେବା, ତେବେ ନିଶ୍ଚୟ ଆମର କିଛି କ୍ଷତି ଘଟିବ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, କୌଣସି ଭକ୍ତ ବହୁତ ବର୍ଷରୁ କୀର୍ତ୍ତନ, ପୂଜା, ଜପ, ଧ୍ୟାନ ଆଦି ଦ୍ୱାରା ନିଜର ଇଷ୍ଟ ଭଗବାନ୍ (ରାମ, କୃଷ୍ଣ, ଶିବ, ହନୁମାନ୍, ଦୁର୍ଗା ଇତ୍ୟାଦି)ଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତିକୁ ଦୃଢ଼ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛନ୍ତି । ସେ ତାଙ୍କର ଏହି ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବେ ନାହିଁ, ଯଦିଓ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ମହାନ୍ ଜ୍ଞାନୀ ଗୁରୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି। କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିଶେଷ କର୍ମରେ, ବିଶିଷ୍ଟ ବିଧିରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯିବା ସର୍ବଦା ପ୍ରଗତିରେ ବାଧକ ହୋଇଥାଏ । ସାଧକକୁ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ କି ଏକ ମହାନ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ, ଆନନ୍ଦ ଓ ପ୍ରେମାନୁଭୂତି ପାଇଁ ନିଜର ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ନୂତନ ସ୍ୱସ୍ଥ ମାର୍ଗଦେଇ ପୁରୁଣା ପଦ୍ଧତିକୁ ଯେକୌଣସି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଛାଡ଼ିପାରିବ । ତେବେ ସାଧକର ସାଧନା ସାର୍ଥକ ହୋଇପାରିବ। ଅନ୍ୟଥା ପୂଜାପାଠ ମଧ୍ୟ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ହୋଇ ରହିଯିବ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ନିଷ୍ପ୍ରଭାବୀ ମଧ୍ୟ ହୋଇଯାଇପାରେ ।

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଚାର କଲେ, ବେଦାନ୍ତ ଅପଧର୍ମୀ ଓ କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ଯଦି ଶ୍ରୁତି-ଶ୍ରବଣ ଏକ ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ସେହି ଶ୍ରବଣ କରିଥିବା ତଥ୍ୟକୁ ମନନ

କରିବାର ମନୋବୃତ୍ତି ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ ହୋଇଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ, ଯେଉଁ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ହୁଏ (ଧ୍ୟାନ କରାଯାଏ) ସେହି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଶ୍ରବଣ, ମନନ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆଦିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରବେଶ ବର୍ଜିତ । ଏହିପରି ବେଦାନ୍ତୀ-ସାଧକକୁ ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ହିଁ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଢ଼ ବା ସଚେତନ ରହିବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଇଥାଏ ତଥା ସର୍ବୋତ୍ତମ, ଦିବ୍ୟ ପ୍ରେରଣାରେ ସ୍ଫୁରିତ ହେବାଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ ।

ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗରେ ଯେତେବେଳେ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ଶିଷ୍ୟ, ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ତା'ର ପାରମ୍ପରିକ ବିଶ୍ୱାସକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଆଯାଏ । ଏହା ଏକ ପ୍ରକାରର ପ୍ରଘାତୋପଚାର, ଯ ଦ୍ୱାରା ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ତା'ର ଚିରାଚରିତ ମାର୍ଗରୁ ନିର୍ମମତା ପୂର୍ବକ ହଟାଇ ଦିଆଯାଏ । ଧର୍ମ ବିଷୟକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧରାଣାଗୁଡ଼ିକ, କର୍ମକାଣ୍ଡ ଉପରେ ଥିବା ଅତୁଟ ବିଶ୍ୱାସ, ଜନଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକରେ ଥିବା ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଇତ୍ୟାଦି - ଏସବୁର ବାସ୍ତବିକ ଓ ଶାସ୍ୱତ ମୁକ୍ତି ସହିତ ଲେଶ ମାତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ । ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ ଅଥବା ଯଜ୍ଞଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା, ନିଷ୍କାମ କର୍ମ କରିବା, ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ହୋଇ ନିତ୍ୟ ଭଜନ କରିବା - ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସିଟି ସାଧନା ମୁକ୍ତି ଦେବାପାଇଁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ଏଭଳି ସାଧନା ଶହେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଜୀବନକାଳ (କଳ୍ପାନ୍ତ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତି ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ । (ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ଏକ ଶହ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ କାଳ (ଶହେ କଳ୍ପ) ହେଉଛି- ମନୁଷ୍ୟ ଲୋକରଣ୩୧୧,୦୪୦,୦୦୦,୦୦୦ ବର୍ଷ)

ଉପରୋକ୍ତ କଥନ ସାଧକର ମନରେ ନିରାଶା ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ବରଂ ଆତ୍ମାନ୍ୱେଷଣ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରେରଣା । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ସାଧକକୁ ଏହା ଜାଣିବା ଓ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ କି ତା'ଠାରେ ନିହିତ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଅଥବା ସର୍ବାନ୍ତର ପରମାର୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱ । ଏହି ପ୍ରକାରର ଅନ୍ୱେଷଣ ବିଧି ଓ ମାର୍ଗ କିପରି ? ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ କ'ଣ ? ଜଗତ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ଥିତି କିପରି ? ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟକ ଚର୍ଚ୍ଚା ବିବେକ-ଚୂଡ଼ାମଣି ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟବସ୍ତୁ ।

ଅମୃତତ୍ୱସ୍ୟ ନାଶାସ୍ତି ବିତ୍ତେନେତ୍ୟେବ ହି ଶ୍ରୁତିଃ ।
ବ୍ରବୀତି କର୍ମଣୋ ମୁକ୍ତେରହେତୁତ୍ୱଂ ସ୍ଫୁଟଂ ଯତଃ ॥୭॥

ଅମୃତତ୍ୱସ୍ୟ = ଅମରତାର, ନ = ନାହିଁ, ଆଶା = ଆଶା, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ବିତ୍ତେନ = ଧନ ଦ୍ୱାରା, ଏବ ହି = ଏହି ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତତା, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି, ବ୍ରବୀତି = କହେ, କର୍ମଣଃ = କର୍ମ, ମୁକ୍ତେଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ, ଅହେତୁତ୍ୱମ୍ = କାରଣ ନୁହେଁ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ, ଯତଃ = ଯେହେତୁ ।

ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଶୁଭ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ମୁକ୍ତି ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱତଃ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା କରେ କି "ଧନଦ୍ୱାରା ଅମୃତତ୍ୱର ଆଶା କରାଯାଇ ନ ପାରେ" ॥୭॥

ସବୁ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ 'ଅମୃତତ୍ୱ' ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଅମୃତତ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ରୂପେ ଯଦି ଆମେ ମୁକ୍ତି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରୁ, ତେବେ ସାମାନ୍ୟତଃ ମନରେ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତଧାରଣା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ କି ଏହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ତା'ର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ହିଁ ମିଳିପାରେ । ତା'ପରେ ଧର୍ମ ଏବଂ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ପ୍ରତି ସାରା ଉତ୍ସାହ ସ୍ତମ୍ଭିତ ହୋଇଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ଆଜିର ଆଧୁନିକ ମାନବର, ଯିଏ କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚେଷ୍ଟାର ତତ୍କାଳ ଲାଭ ବା ଫଳ ପାଇବାକୁ ଚାହେଁ । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଯେତେ ବଡ଼ ଉପଲବ୍ଧି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ନିରର୍ଥକ, କୌଣସି କାମରେ ଆସେ ନାହିଁ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଓ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଆନନ୍ଦ ତଥା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଆବଶ୍ୟକ ।

ପ୍ରାଚୀନ ରୂଢ଼ିବାଦୀ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଆଧୁନିକ ଶାସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଏହି ତର୍କରେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ଏମାନଙ୍କୁ ନାସ୍ତିକ ଘୋଷିତ କରିଦିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ନ୍ୟାୟ ସଂଗତ ନୁହେଁ । ବାସ୍ତବରେ ଶ୍ରୁତି ଏଭଳି କଦାପି କହିନାହିଁ କି ମୁକ୍ତି ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ହିଁ ମିଳିବ । ମୁକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ସେହି ସ୍ଥିତି, ଯାହାକି ଜୀବନ-କାଳରେ ଯେକୌଣସି କ୍ଷଣ ଓ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମିଳିପାରେ । 'ଅମରତା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଋଷିମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ- 'ଅସ୍ତିତ୍ୱର ନିରନ୍ତରତା' । ଯେଉଁଠି କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବ ଅଥବା ସୀମାବଦ୍ଧତା ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ- ତାହା ହେଉଛି ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଶାଶ୍ୱତ ସ୍ଥିତି, ନିତ୍ୟ ସ୍ଥିତି, ସୁସ୍ଥିତି । ଜୀବନରେ ଯେଉଁସବୁ ଦୁଃଖ ମିଳେ, ତା'ର କାରଣ ନାନାବିଧ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ଜୁଆରଭଙ୍ଗା । ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଜ୍ଞାତ ବା ଅଜ୍ଞାତରେ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି ସତତ୍ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ରହେ, ଏପରିକି ଯଦି କେବଳ ସତତ୍ ଦୁଃଖ ମିଳେ ତା'ର କାରଣ ନାନାବିଧ

ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ଜୁଆର-ଭଟ୍ଟା । ଏପରିକି ଯଦି କେବଳ ସତତ ଦୁଃଖ ଅନୁଭୂତି ହେଉଛି, ତେବେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୁଃଖାନୁଭୂତି ମଝିରେ ମନୁଷ୍ୟ ହସି ଦେଉଛି। ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଧନରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତିର ପୁନରାବୃତି ଚାହେଁ। କିନ୍ତୁ ସେହି ଆନନ୍ଦ, କାଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାରରେ ଆଜିର ଆଧୁନିକ ମାନବ ତା'ର ଜୀବନରେ ଆନନ୍ଦ, ଆୟୁ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଓ ସହସ୍ର କାମନାଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ତ୍ତି କରିବାରେ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିଚାଲିଛି। କିନ୍ତୁ କେହି ସସୀମତାରୁ ମୁକ୍ତି ହେବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହିଁ-ଏହାହିଁ ବିଡ଼ମ୍ବନା।

ବେଦାନ୍ତରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ଅମରତା ଅଥବା ମୁକ୍ତି' ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ଏହି ଜୀବନରେ, ନିଜ ଭିତରର ଏଭଳି ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଯାହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ତହୃଦୟରେ ପରମ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ କରେ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱର ପରିସ୍ଥିତି ଯେଭଳି ହେଉ ନା କାହିଁକି, ତା'ର ଶାନ୍ତିରେ ନ୍ୟୂନତା ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୁକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି-ବାହ୍ୟ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅପ୍ରଭାବିତ, କୌଣସି ବାଧା-ବିଘ୍ନରେ ଅବିଚଳିତ ରହିବାର ବୌଦ୍ଧିକ ଦକ୍ଷତା ତଥା ମାନସିକ ସନ୍ତୁଳନ ଏବଂ ସ୍ଥାୟୀ ଶାନ୍ତି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟରୂପୀ ବିତ୍ତରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । 'ବିତ୍ତ'ର ଅର୍ଥ ଧନ, କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବିତ୍ତର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଭୋଗ ଜନିତ ସୁଖ ନୁହେଁ । ଆମର ପାଶବିକ-ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତୃପ୍ତ କରିବାରେ, ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାରେ ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଚେଷ୍ଟାରେ ଶାନ୍ତି ପାଇ ପାରିବା ନାହିଁ । ଏହି ଅର୍ଥରେ କୁହଯାଇଛି କି ଯେତେ ବୈଦିକ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତୁ, ଯେତେ ଯଜ୍ଞ ଓ ପୂଜାର ବିଧିବିଧାନ କରନ୍ତୁ, କର୍ମଦ୍ୱାରା ସେହି ସ୍ଥାୟୀ ମାନସିକ ଶାନ୍ତି କଦାପି ମିଳିବ ନାହିଁ ।

ସମସ୍ତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ – ଯେକୌଣସି ମତାବଲମ୍ବୀ ହେଉ ନା କାହିଁକି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶ୍ରୁତି କଥନ ମାନ୍ୟ। କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ତାହା ଯଥାବତ୍ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ, ବୈଜ୍ଞାନିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଫେସରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଘୋଷିତ ଅଣୁ-ପରମାଣୁ, ପ୍ରୋଟନ୍, ନ୍ୟୂଟ୍ରନ୍, ଇଲେକ୍ଟ୍ରନ୍-ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଆଜିର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ହୁଏତ ଶାନ୍ତ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିପାରେ ଓ ପ୍ରଶ୍ନ ନ ପଚାରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଋଷିମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ସେ ଉତ୍ସୁକ ହେବ। ଦୁଃଖର ବିଷୟ କେବଳ ଏତିକି ଯେ, ସେ ଶ୍ରୁତି ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ସତ୍ୟ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ-ପରୀକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ସାହସ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ରଖେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ସେହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ମୂର୍ଖ ନ ଥିଲେ। ଯଦି ଆମେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏଭଳି ମନେକରୁ, ତେବେ ଏହା ସେମାନଙ୍କ ମେଧାର ଅପମାନ ନୁହେଁ, ବରଂ ଆମର ଓ ଆମ ପୂର୍ବଜମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅପମାନ ହେବ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୁତି-କଥନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ, କାରଣ ସେମାନେ ସେହି ଋଷିମାନଙ୍କର ସତ୍ୟ-ନିଷ୍ଠା, ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାମାଣିକ ଚରିତ୍ର ତଥା ପ୍ରକୃତିକୁ ଚିହ୍ନିଥିଲେ । ସେହି ଋଷିଗଣ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ନ ଥିଲେ, ଯେଉଁମାନେ କି ଜନତାଙ୍କୁ ବିଭାଜିତ କରି ନିଜର ବିଚାରକୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ, ନିଜ ଭିତରେ ମଗ୍ନ, ଜନରବରୁ ଦୂରରେ ଏକାନ୍ତରେ ରହୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାଧକ ଓ ଜିଜ୍ଞାସୁଗଣ ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚୁଥିଲେ । ସମାଧାନ ମଧ୍ୟ ପାଉଥିଲେ । ମାତ୍ର କରୁଣାରେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ଦର୍ଶୀ ମହାନ୍ ଋଷି ନିଜ ସମୟର ସେହି ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଅତି ଆନନ୍ଦରେ ନିଜର ଅନୁଭବ ବତାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ସେହି ଯୁବ-ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦୁଃଖିତ କିମ୍ବା ନିରାଶ ହେବା ଲାଗି ଚାହୁଁ ନ ଥିଲେ ।

ଏହି ଋଷିମାନଙ୍କର କୌଣସି ଆଶ୍ରମ ନ ଥିଲା ଅଥବା ମିଶନ, ଯାହାପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥର ଆବଶ୍ୟକ ହେଉ ନଥିଲା । ସେମାନେ ନିଃସ୍ପୃହ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର କିଛି ଆବଶ୍ୟକ ଅଥବା କାମନା ନଥିଲା । ଏଭଳି ମହାନ୍ ଋଷିମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆମେ ଶଙ୍କା କରିବା ହିଁ ଆମର ଅଜ୍ଞାନତାକୁ ପ୍ରକଟ କରିବା । ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ବିଚିତ୍ର ଯେ, ସେକ୍ସପିଅର୍‌ଙ୍କ ଏକ ନାଟକକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ଓ ଯୁଗକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ଆମେ ତିଳେ ମାତ୍ର କଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚାହିଁ ନ ଥାଉ ଅଥବା ସେହିଯୁଗର ଋଷିମାନଙ୍କର ଜୀବନଶୈଳୀ, ମାନସିକ ବୃତ୍ତି, ବୌଦ୍ଧିକ କ୍ଷମତା କିପରି ଥିଲା । ସେସବୁ ବିଷୟରେ ଜାଣିବାକୁ ଜିଜ୍ଞାସା କରି ନଥାଉ ।

କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୁତି-କଥନକୁ 'ପରମ-ସତ୍ୟ'ର ଶାଶ୍ୱତରୂପ ମାନନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ଶ୍ଳୋକରେ ଅଧିକ ବିସ୍ତାରରେ ତର୍କ ଦିଆଯାଇଛି କି କର୍ମ ଦ୍ୱାରା କାହିଁକି ମୁକ୍ତି ମିଳେ ନାହିଁ ?

ଜ୍ଞାନୋପଲବ୍ଧିର ଉପାୟ (୮ରୁ ୧୩)

ଅତୋ ବିମୁକ୍ତ୍ୟୈ ପ୍ରୟତେତ ବିଦ୍ୱାନ୍

ସନ୍ୟସ୍ତବାହ୍ୟାର୍ଥସୁଖ ସ୍ପୃହଃ ସନ୍ ।

ସନ୍ତଂ ମହାନ୍ତଂ ସମୁପେତ୍ୟ ଦେଶିକଂ

ତେନୋପଦିଷ୍ଟାର୍ଥସମାହିତାତ୍ମା ॥୮॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ବିମୁକ୍ତ୍ୟୈ = ବିମୁକ୍ତି ପାଇଁ, ପ୍ରୟତେତ = ପ୍ରଯତ୍ନ କରିବା ଉଚିତ୍, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି, ସଂନ୍ୟସ୍ତ ବାହ୍ୟାର୍ଥ ସୁଖସ୍ପୃହଃ ସନ୍ = ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ସୁଖ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା ତ୍ୟାଗ କରି, ସନ୍ତମ୍ = ସନ୍ଥ, ମହାନ୍ତମ୍ = ମହାନ୍ (ଉଦାର), ସମୁପେତ୍ୟ = ନିକଟକୁ ଯାଇ, ଦେଶିକମ୍ = ଗୁରୁ, ତେନ = ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ଉପଦିଷ୍ଟାର୍ଥ ସମାହିତାତ୍ମା = (ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା) ଦିଆଯିବା ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ।

ଏଥିଲାଗି ବିଦ୍ୱାନ୍ ସାଧକକୁ ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ସୁଖ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛାକୁ ତ୍ୟାଗ କରି କୌଣସି ସନ୍ଥ, ମହାନ୍ ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦିଆଯିବା ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତରେ ଶୁଣି ଏବଂ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ମୁକ୍ତିଲାଗି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୮॥

ଯଦି ଶ୍ରୁତି ଏହା ଘୋଷିତ କରେ କି ବ୍ୟକ୍ତି ଯେକୌଣସି ଏବଂ ଯେତେ ମହାନ୍ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଆତ୍ମୋନ୍ନତି କରିପାରିବ ନାହିଁ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାହିଁ ବିଚାର କରିବ ଯେ ତା'ର ଉଦ୍ଧାର ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଶିଷ୍ୟଠାରେ ଏଭଳି ନିରାଶାଜନିତ କିଛି ଲକ୍ଷଣ ଦେଖି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାକୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତତ୍କାଳ ଏହିପରି ନିମ୍ନ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉପଦେଶ କରିଥିବେ। ସତ୍ୟ ପଥରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାଲାଗି ସାଧକକୁ କ'ଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ? –ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ମାର୍ଗ ଦର୍ଶନ ଏଠାରେ କରାଯାଇଛି ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସାଧକକୁ 'ବିଦ୍ୱାନ୍' ଶବ୍ଦରେ ପରିଭାଷିତ କରାଯାଇଛି । କାରଣ, ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନର ଜିଜ୍ଞାସୁ ଏଭଳି ମନ୍ଦିର ଅଥବା ତୀର୍ଥସ୍ଥାନକୁ ଯାଉଥିବା ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଜ୍ଞାନର ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଉଥିବା ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ପୂର୍ବରୁ ବହୁତ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ଶ୍ରବଣାଦି କରିସାରିଥାଏ । ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ବ୍ୟତୀତ ଜୀବନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଏବଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ବହୁତ ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥାଏ । ଏଠାରେ 'ବିଦ୍ୱାନ୍' ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଜଣେ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ଜିଜ୍ଞାସୁ । ଜୀବନକୁ ସାଂସାରିକ ସ୍ତରରେ ଜାଣିବା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗଗୁଡ଼ିକର ନିରର୍ଥକତାକୁ ବୁଝିବା ପରେ ତା'ର ମନରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ବୈରାଗ୍ୟ ଉଦିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣରେ ଯାଏ । ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକର ସେହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ପଥାରୂଢ଼ ସାଧକ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ।

ସନ୍ତମ୍- 'ସନ୍ଥ'ର ଅର୍ଥ ସାମାନ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ । କିନ୍ତୁ ସନ୍ଥ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଯିଏକି ସତ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ । ଗୁରୁଙ୍କୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ, କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧ ହେବା ସହିତ ତାଙ୍କୁ 'ମହାନ୍ତଂ' (ମହାନ) ମଧ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ଉଦାର, ସମ୍ବେଦନଶୀଳ, ଦୟାଳୁ ଏବଂ ସହାନୁଭୂତିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏଭଳି ସଦ୍‌ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ବିନା ସେ ତାଙ୍କର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଏଭଳି ଅପରିପକ୍ୱ ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କ ସ୍ତରକୁ କିପରି ଆସିପାରିବେ ? ସାଧନା ପଥରେ ଯେଉଁସବୁ କଠିନତା (ବାଧାବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକ) ସାଧକ ସମ୍ମୁଖରେ ଆସେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେ କିପରି ବୁଝିପାରିବେ ? ସେ ହିଁ କେବଳ ଗୁରୁ ପଦବାଚ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବେ ଯିଏ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ, ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ତଥା ଏସବୁ ଉଦାରତାଦି ସଦ୍‌ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବେ ।

ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗ୍ୟ ଭାଷା ପ୍ରଦାନ କରେ । ତଥା ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଶଙ୍କାଗୁଡ଼ିକୁ ସମାଧାନ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ, ଯଥୋଚିତ ତର୍କ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ଅସଂଖ୍ୟ ମହାନ୍ ସନ୍ଥ ଏଭଳି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ନିଜର ଗୁମ୍ଫାରେ ମୌନ ହୋଇ ବସିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି ଅନେକ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପାଖରେ ବକ୍ତୃତାର କଳା ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠତା (ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିଜନ୍ୟ ଅନୁଭବ) ନାହିଁ । ଉଭୟ ସାଧକ ବା ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କୁ କୌଣସି ଲାଭ ପହଞ୍ଚାଇ ପାରିବେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ 'ଦେଶିକମ୍' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ୟକ୍ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଉଭୟ ସ୍ଥିତିରେ ଏଭଳି 'ସନ୍ତଂ ମହାନ୍ତଂ ଦେଶିକମ୍' ଗୁରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ପୂରା ଲାଭ ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଉପଯୁକ୍ତ ମନୋଭାବ ସହିତ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ନ ପହଞ୍ଚିଛି । 'ସମୁପେତ୍ୟ' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବା କୌଣସି ଔପଚାରିକତା ନୁହେଁ । ଶିଷ୍ୟର

ମନୋବୃତ୍ତି କିପରି ? -ଏହାର ଅତ୍ୟଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । ଯଦି କେହି ଗୁରୁଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା-ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବିଧିପୂର୍ବକ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚେ ଏବଂ ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ଅନେକବାର ଦେଖାଯାଏ କି ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ବିଦ୍ୱତ୍ତାକୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ତେଣୁ ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ନିରର୍ଥକ ହୋଇଥାଏ । ଯେଭଳି ପାଣିର ପ୍ରବାହ ଉପରୁ ତଳକୁ ହୁଏ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରବାହ ହୋଇଥାଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ବା ଜିଜ୍ଞାସୁଠାରେ 'ଶରଣାଗତି' ଭାବର ଉଦୟ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଯାହାର ମନରେ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଶରଣାଗତି ଭାବ, ଗୁରୁଙ୍କ ବଚନ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରେମ ଅଛି, ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଗୁରୁ-ପ୍ରଦତ୍ତ ଜ୍ଞାନସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ଆଧୁନିକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଅଥବା ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏସବୁ ଠକାମିର ଏକ ବିଧାନ ଭଳି ଲାଗେ । ଏହି ପ୍ରକାରର ଧାରଣା ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟର ଅଧୋଗତିର ପରିଚାୟକ ।

ଯଦି ଶିଷ୍ୟ ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଗୁରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ହୋଇଥାନ୍ତି, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁ-ପ୍ରଦତ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଶିଷ୍ୟର ହୃଦୟରେ ସ୍ୱତଃ ଦୃଢ଼ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏଥିଲାଗି ଶିଷ୍ୟକୁ ସାଧନା କରିବାକୁ ହେବ । ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶିଷ୍ୟର ଭାବ କିପରି ହେବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ସେ କିପରି ଆଚରଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ? -ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ବହୁତ ମହତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । ବିଶେଷତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଯେଭଳି ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଭୁଲଧାରଣା ଦେଖାଯାଏ ।

ଅନ୍ତତଃ, ଗୁରୁ କେବଳ ବୁଝାଇ ପାରିବେ, ନିଜର ବିଚାରକୁ ତର୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିପାରିବେ । ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜର ଜୀବନରେ ଉତାରିବା, ପରୀକ୍ଷଣ କରିବା ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ପରମ ସତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା- ଏସବୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ହିଁ କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ତେବେ ଆତ୍ମ-ବିକାଶ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ । ଅତଏବ, ଶିଷ୍ୟକୁ ହିଁ ଗୁରୁ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶଗୁଡ଼ିକର ଗୂଢ଼ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ଜାଣି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନରେ ଉତାରିବାକୁ ହେବ । ସାଧାରଣତଃ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଗୁରୁଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଉପରେ ସୀମିତ ରହେ, ଗୁରୁଙ୍କ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟି ଅଥବା ଉପଦେଶ ଉପରେ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତ କରାଯାଇଛି କି ଗୁରୁ କ'ଣ କରନ୍ତି ବା ନ କରନ୍ତି, ତାହା ଉପରେ ଆମେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେବା ଅନୁଚିତ୍ । ଅନ୍ୟଥା, ଏହା ସେହି ଲଜ୍ଜାହୀନ ଲୋକଙ୍କର କଥା ଭଳି ହୋଇଯିବ, ଯେଉଁମାନେ

ମଞ୍ଚାରେ ଅଥବା ନିର୍ଲ୍ଲଜଙ୍କ ଭଳି କହନ୍ତି କି 'ଏହା ମୋର ପଞ୍ଚମ ବିବାହ,' କିନ୍ତୁ ଆମର କୃଷ୍ଣ ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କ ୧୬୦୦୮ ରାଣୀ ଥିଲେ !'

ଉଦ୍ଧରେଦାତ୍ମନାତ୍ମାନଂ ମଗ୍ନଂ ସଂସାର-ବାରିଧୌ ।

ଯୋଗାରୂଢ଼ତ୍ୱମାସାଦ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନନିଷ୍ଠୟା ॥୯॥

ଉଦ୍ଧରେତ୍ = ସ୍ୱୟଂକୁ ଉଦ୍ଧାର କର, ଆତ୍ମନା = ନିଜ ଦ୍ୱାରା (ନିଜର ଚେଷ୍ଟା), ଆତ୍ମାନମ୍ = ନିଜକୁ, ମଗ୍ନମ୍ = ବୁଡ଼ି ରହିଥିବା, ସଂସାର ବାରିଧୌ = ସଂସାର ସାଗରରେ, ଯୋଗାରୂଢ଼ତ୍ୱମ୍ = ଯୋଗାରୂଢ଼ ଅବସ୍ଥା, ସମାସାଦ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନନିଷ୍ଠୟା = ସତତ ଓ ସ୍ଥିର ବିବେକ ନିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା।

ସଂସାର-ସାଗରରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସମ୍ୟକ୍ ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ଯୋଗାରୂଢ଼ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ନିଜର ଉଦ୍ଧାର ନିଜର ପୁରୁଷାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୯॥

ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯେକୌଣସି ଉପାୟ ଦ୍ୱାରା ଦୂର କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ସେତେବେଳେ ସେ କେବଳ ଜଣେ ମହାନ୍ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣରେ ଚାଲିଯିବା, ସଂସାରରୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇ କୌଣସି ଶାନ୍ତ ବନରେ ଏକାନ୍ତରେ ଭଜନ କରିବା ଅଥବା ସମସ୍ତ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ଏବଂ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଗହନ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ତା' ପାଇଁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ଊଣାଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ କେବଳ ସାମୟିକ ସହାୟତା ମିଳିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ନିଜର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକ ରୂପୀ ପଙ୍କରୁ ବାହାରିବା ପାଇଁ ତାକୁ ସ୍ୱୟଂକୁ ସତତ ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ହେବ ।

ଧର୍ମ ନାମରେ କରାଯାଉଥିବା ବେଦାନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ, ଶ୍ରୁତିନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଳନ, ଆତ୍ମସଂଯମ ଅଭ୍ୟାସ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିର କେବଳ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇପାରେ । ତା'ପରେ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ବିକାଶ ବଳରେ ସେ ସଂସାରର ଅନୁଭବ ତଟସ୍ଥ ହୋଇ ଯଥାର୍ଥ ରୂପେ କରିପାରିବ । ସଂସାରର ଏଭଳି ଦର୍ଶନ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ 'ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନ' କୁହାଯାଏ । ସଂସ୍କୃତରେ 'ଦର୍ଶନ'ର ଅର୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନର ଅର୍ଥ ହେଉଛି-ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସଂସାରକୁ ଦେଖିବା ।

ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ଏବଂ ସଠିକ୍ ଉପାୟରେ ଜୀବନକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଧୀରେ ଧୀରେ କିନ୍ତୁ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ

ଯୋଗାରୂଢ଼ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ । ଗୀତାର ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟର ୪ର୍ଥ ଶ୍ଳୋକରେ 'ଯୋଗାରୂଢ଼' ସ୍ଥିତିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ (ସଂକଳ୍ପ) ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ନ ହେବେ, ତେବେ ବିଚାର ମଧ୍ୟ ଆସିବ ନାହିଁ । ଯଦି ବିଚାର ନ ଆସେ, ତେବେ କର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ବିରାମ ମିଳିଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଧ୍ୟୟନ, ସତ୍‌ସଂଗ ଏବଂ ଚିନ୍ତନ ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନ ଓ ଜଗତର ବ୍ୟାପାରଗୁଡ଼ିକୁ ଉଚିତ, ସଂତୁଳିତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗେ, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱତଃ ଯୋଗାରୂଢ଼ ହୋଇଯାଏ ।

'ଯୋଗ' ଶବ୍ଦର ଅନେକ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଭ୍ରାମକ ଅଟନ୍ତି । ସଠିକ୍ ଅର୍ଥରେ ଯୋଗ ମନର ସେହି ସ୍ଥିତି, ଯେତେବେଳେ ମନ ତା'ର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଚିହ୍ନିପାରେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଏକ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ତଥା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ହୋଇଯାଏ । ନିଜର ତୁଚ୍ଛ ମାନ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଏବଂ ଦିବ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରିବା ହିଁ ଯୋଗ'।

ସଂନ୍ୟସ୍ୟ ସର୍ବକର୍ମାଣି ଭବବନ୍ଧ ବିମୁକ୍ତୟେ ।
ଯତ୍ୟତାଂ ପଣ୍ଡିତୈର୍ଧୀରୈରାତ୍ମାଭ୍ୟାସ ଉପସ୍ଥିତୈଃ ॥୧୦॥

ସଂନ୍ୟସ୍ୟ = ତ୍ୟାଗ କରି, ସର୍ବ କର୍ମାଣି = ସମସ୍ତ କର୍ମ, ଭବବନ୍ଧ ବିମୁକ୍ତୟେ = ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ, ଯତ୍ୟତାମ୍ = ଚେଷ୍ଟା କରେ, ପଣ୍ଡିତୈଃ = ବିଦ୍ୱାନ୍ ଦ୍ୱାରା, ଧୀରୈଃ = ଧୈର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମାଭ୍ୟାସେ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପୁନର୍ଶୋଧ ଅଭ୍ୟାସରେ, ଉପସ୍ଥିତୈଃ = ବର୍ତ୍ତମାନ।

ଧୀର ବିବେକୀ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ କାମ୍ୟ-କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ତ୍ୟାଗ ଏବଂ ଆତ୍ମ-ଶୋଧନ ଅଭ୍ୟାସ କରି ଭବ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯିବା ଉଚିତ୍ ॥୧୦॥

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆତ୍ମ-ବିଦ୍ୟାର ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନ ହୋଇସାରିଛି, ତାକୁ ଏକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦିଆଯାଉଛି କି ସେ ଧନସଂଗ୍ରହ ଇଚ୍ଛା ଓ ସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରେରିତ ସମସ୍ତ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଦିଅନ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, ସେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତି ଏହା ଭୁଲ୍ ଧାରଣା କରାଯାଇଛି । ଏହାର କେବଳ ଏତିକି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କି କର୍ମ କରିବାରେ ଆମଠାରେ ଅଧିକ ଉତ୍ତେଜନା ନ ଆସୁ । ଦିବାସ୍ୱପ୍ନ ଅଥବା ଆମର

ଉଚ୍ଚ ଅଭିଳାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ପୂରା କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଆମେ ଯେଉଁ ମାନସିକ ତଥା ବୌଦ୍ଧିକ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅପବ୍ୟୟ କରୁଅଛୁ, ସେଥିରୁ ଆମେ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବା । ଆମେ ଏତିକି ଜାଣିବା ଆବଶ୍ୟକ କି ଉଚିତ କର୍ମ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଶୁଭ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରିବ । ଏହି ବିଚାର ଓ ବିଶ୍ୱାସ ହିଁ ଆମର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉ ଏବଂ ଆମକୁ ଶାନ୍ତି-ପଥରେ ନେଇଯାଉ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ହୁଏ ଯେ ଆମେ 'ଅସମ୍ଭବକୁ ସମ୍ଭବ' କରିବାକୁ ଆଶାବାନ୍ଧି ବସିଛୁ । ଆମେ ବିଚାରପୂର୍ବକ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ (କୁକର୍ମ) କରିଥାଉ, ଯାହାର ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିଣାମ ଦୁଃଖ-ସନ୍ତାପ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଆଶା ରଖୁ କି ଆମର ଏସବୁ କୁକର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଆମକୁ ସୁଖ ଅଥବା ପୂଣ୍ୟ ମିଳିବ । ବାସ୍ତବରେ ଜଣେ ସାଧକକୁ ବହୁତ ବୁଦ୍ଧିମାନୀପୂର୍ବକ ଜୀବନର ଚଲାପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଉଚିତ୍।

ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଈଶ୍ୱର-ପ୍ରାପ୍ତିରେ ନିହିତ ଏବଂ ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣତା କୌଣସି ନିଷେଧାତ୍ମକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ମିଥ୍ୟା ମୂଲ୍ୟବୋଧଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ ତାହା ନିଷେଧାତ୍ମକ ପାର୍ଶ୍ୱ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତା'ର ସକାରାତ୍ମକ ପାର୍ଶ୍ୱକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସାଧକକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତିର ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଚିତ୍ତସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧୟେ କର୍ମ ନ ତୁ ବସ୍ତୂପଲବ୍ଧୟେ ।
ବସ୍ତୁ ସିଦ୍ଧିର୍ବିଚାରେଣ ନ କିଞ୍ଚିତ୍କର୍ମକୋଟିଭିଃ ॥୧୧॥

ଚିତ୍ତସ୍ୟ = ଚିତ୍ତର, ଶୁଦ୍ଧୟେ = ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ, କର୍ମ = କର୍ମ (କାର୍ଯ୍ୟ = କଳାପ), ନ ତୁ = ଆଦୌ ନୁହେଁ, ବସ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧୟେ = 'ସତ୍ୟ'ର ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ, ବସ୍ତୁସିଦ୍ଧିଃ = ସତ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ତି, ବିଚାରେଣ = ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା, ନ = ନୁହେଁ, କିଞ୍ଚିତ୍ = ସ୍ୱଳ୍ପ, କର୍ମ = କୋଟିଭିଃ କୋଟିଏ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା।

କର୍ମର ଉପଯୋଗିତା ଚିତ୍ତ-ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ହୋଇଥାଏ, ସତ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ନୁହେଁ । ସତ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତି (ମୋକ୍ଷ) କେବଳ ବିଚାର (ଜ୍ଞାନ) ଦ୍ୱାରା ହିଁ ହୁଏ । କୋଟିଏ କର୍ମ କଲେ ମଧ୍ୟ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ ॥୧୧॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକକୁ ପଢ଼ି କୌଣସି ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସାଧକକୁ (ଶିଷ୍ୟ) ଏଭଳି ବୋଧ ହୋଇପାରେ କି ବେଦାନ୍ତ ଧର୍ମାଭ୍ୟାସର ପ୍ରଚଳିତ ବିଧି-ବିଧାନଗୁଡ଼ିକୁ ଖଣ୍ଡନ କରୁଅଛି ।

ମନେକର କୌଣସି ଛୋଟ ପିଲାକୁ ପିତାମାତା ପ୍ରତିଦିନ ପଣକିଆ ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ କହିଲେ । ତେଣୁ ଜଣେ ଆଜ୍ଞାକାରୀ ବାଳକ ତା'ର ଦିନର ପ୍ରାରମ୍ଭ ପଣକିଆ ଅଭ୍ୟାସରୁ କରେ । ଯଦି ସେହି ବାଳକ ବଡ଼ ହୋଇ ଗଣିତର ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଶ୍ରେଣୀରେ ପହଞ୍ଚେ, ତେବେ କ'ଣ ସେ ପ୍ରତିଦିନ ପଣକିଆ ଅଭ୍ୟାସ କରିବ ? ଯଦି ଏଭଳି ହୁଏ, ତେବେ ତା' ପ୍ରଫେସର ତା'ର ମୂର୍ଖକତାକୁ ଦେଖି ହସିବେ । ଏହିପରି ବେଦାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଯଦି କୌଣସି ସାଧକ ସେହି ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିଚାଲେ, ତେବେ ସେ କେବଳ ଉପହାସର ପାତ୍ର ହେବ । ଏହାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ ଯେ, ବେଦାନ୍ତର ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ସାଧନାର ବିରୋଧୀ ଅଟନ୍ତି । କର୍ମ ଏବଂ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଚାଲିବାର ଏକ ନିଶ୍ଚିତ ସମୟ ଥାଏ । ତା'ର ମହତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଅଛି, କାରଣ ସେଗୁଡ଼ିକର ସହାୟତାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଗକୁ ବଢ଼ିଥାଏ ।

ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ କରାଯାଉଥିବା କର୍ମ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରେ । ଯେତେବେଳେ ମନ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଚିତ୍ତରେ ଏକାଗ୍ରତା ଆସେ । ଯଦି ମନରେ କୌଣସି ସ୍ୱାର୍ଥ ରହେ, ତେବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ବେଳେ କ୍ଳାନ୍ତି ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ, ଯଦି ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ଭାବରେ ପ୍ରେମପୂର୍ବକ ଓ ସମର୍ପିତ ଭାବରେ କୌଣସି କରୁଣା, ଦୟା ଅଥବା ଲୋକସଂଗ୍ରହ ନିମିତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ, ତେବେ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାଧକର ଅନ୍ତଃକରଣ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ରହେ ଏବଂ ତା'ର ସମଗ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସଂଘଟିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ ।

ଆତ୍ମ-ଶୋଧନ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ-ମାର୍ଗରେ 'ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ କର୍ମ' ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ ସହାୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସାଧନାର ପ୍ରଗତିରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରୋକ୍ଷ-ଯୋଗଦାନ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ରହେ । କାରଣ, ଅହଂତାରୁ ଉପରକୁ ଉଠିବାରେ ଏଭଳି କର୍ମ ସାଧକକୁ ସହାୟତା କରିଥାନ୍ତି । କର୍ମ ଯେତେ ଉଦାତ୍ତ (ଉଚ୍ଚକୋଟୀର) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇ ନ ପାରେ । ଏହି ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ମିଳାମିଶା ନାହିଁ ।

ସମ୍ୟଗ୍‌ବିଚାରତଃ ସିଦ୍ଧା ରଜ୍ଜୁ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣା ।
ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋଦିତମହାସର୍ପ ଭୟଦୁଃଖବିନାଶିନୀ ॥୧୨॥

ସମ୍ୟଗ୍‌ବିଚାରତଃ = ଗମ୍ଭୀର ଚିନ୍ତନ, ସିଦ୍ଧା = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ରଜ୍ଜୁତତ୍ତ୍ୱ ଅବଧାରଣା = ରସି (ଦଉଡ଼ି)ର ସତ୍ୟତା ନିଶ୍ଚୟ, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋଦିତମହାସର୍ପ = ଭ୍ରାନ୍ତିଜନିତ (ମୋହ) ଉତ୍ପନ୍ନ ମହାସର୍ପ, ଭୟଙ୍କର ସର୍ପ, ଭୟଦୁଃଖ ବିନାଶିନୀ = ଭୟ ଓ ଦୁଃଖର ବିନାଶକାରୀ।

ଭ୍ରମରୁ ରସିକୁ ମହାସର୍ପ ରୂପେ ଜାଣିବା ହେତୁ ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ଓ ଭୟ ଆମକୁ ହୋଇଥାଏ ତା'ର ବିନଷ୍ଟ ସେତେବେଳେ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଆମେ ରସିକୁ ଭଲ ଭାବରେ ପରୀକ୍ଷଣ କରି ରସି-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଯାଉ ॥୧୨॥

ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା କାହିଁକି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ (ବିଚାର) ଦ୍ୱାରା କିପରି ସମ୍ଭବ ? - ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ରଜ୍ଜୁ-ସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତର ଏହା ହେଉଛି ଏକ ପ୍ରଚଳିତ ତଥା ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଉଦାହରଣ । ଯଦି କେହି ଦଉଡ଼ି (ରଜ୍ଜୁ)କୁ ଦଉଡ଼ିରୂପେ ଦେଖୁଛି ବା ଜାଣୁଛି ତାକୁ ସର୍ପଦଂଶନଜନିତ ଭୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟର କ୍ଷୀଣ ପ୍ରକାଶରେ କୌଣସି ପଥିକକୁ ଯଦି ଭ୍ରମ ହୋଇଯାଏ କି ତାହା ଏକ ସର୍ପ, ତେବେ ସେହି ସର୍ପଜନିତ ଭ୍ରମ ତାକୁ ରଜ୍ଜୁ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ । ରଜ୍ଜୁର ସ୍ପର୍ଶ ମାତ୍ରକେ ତାକୁ ଜଣାପଡ଼େ କି ସର୍ପ କାମୁଡ଼ିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ସର୍ପଦଂଶନଜନିତ ପୀଡ଼ା ତାକୁ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁଭବ ହେବ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ର ଭ୍ରମ ଦୂର ନହୋଇଛି । ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଯଦି ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର କୌଣସି ପରମ ମିତ୍ର ତାଙ୍କୁ କହନ୍ତି କି 'ତାହା ସର୍ପ ନୁହେଁ, ଦଉଡ଼ି ଖଣ୍ଡେ', ତେବେ ସେ ମିତ୍ର କଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନିଏ । କିନ୍ତୁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଅନୁଭବ ନ କରିଛି, ତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । ଘଟଣାସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚି ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ଯେତେବେଳେ ସେ ସର୍ପ ସ୍ଥାନରେ ଦଉଡ଼ିକୁ ଦେଖେ, ସେତେବେଳେ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ତା'ପରେ ତା'ର ସର୍ପଦଂଶନଜନିତ ପୀଡ଼ା, ଭୟ, ଶୋକ ସବୁକିଛି ଦୂର ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧାରରେ ସେହି ରଜ୍ଜୁକୁ ଯେତେ ପିଟିଲେ ମଧ୍ୟ ସାପ ମରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଠାରେ ସାପ ନାହିଁ । ରଜ୍ଜୁଖଣ୍ଡକୁ ଯଦି ଜଳାଇ ଦିଆଯାଏ ତଥାପି ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୋଧହୁଏ କି ସାପକୁ ଜଳାଇ ଦିଆଗଲା । ସର୍ପଦଂଶନ ଜନିତ ପୀଡ଼ାରୁ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ଠିକ୍ ଏହିପରି ହଜାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ଯେତେ କର୍ମ କଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦ ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏଥିଲାଗି କେବଳ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି- ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିନ୍ତନ- ମନନ କରିବା । ସମ୍ୟକ୍ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆମେ ଅଜ୍ଞାନ (ଭ୍ରମ) ଜନିତ କ୍ଳେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିପାରିବା ।

ଅର୍ଥସ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟୋ ଦୃଷ୍ଟୋ ବିଚାରେଣ ହିତୋକ୍ତିତଃ ।

ନ ସ୍ନାନେନ ନ ଦାନେନ ପ୍ରାଣାୟାମ ଶତେନ ବା ॥୧୩॥

ଅର୍ଥସ୍ୟ = ସତ୍ୟ (ଆତ୍ମା)ର, ନିଶ୍ଚୟଃ = ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ, ଦୃଷ୍ଟଃ = ଦେଖାଯାଏ, ବିଚାରେଣ = ଚିନ୍ତନ, ବିବେକ ଦ୍ୱାରା, ହିତୋକ୍ତିତଃ = ହିତକାରୀ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ନ = ନୁହେଁ, ସ୍ନାନେନ = ପବିତ୍ର (ଗଙ୍ଗା) ସ୍ନାନ ଦ୍ୱାରା, ନ ଦାନେନ = ଦାନ ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରାଣାୟାମ ଶତେନ ବା = ଶହେବାର ପ୍ରାଣାୟାମ ଦ୍ୱାରା ।

ପବିତ୍ର ତୀର୍ଥ ସ୍ନାନ, ଦାନ ଅଥବା ଶହ ଶହ ପ୍ରାଣାୟାମ ଦ୍ୱାରା ଆମକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କେବଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ହିତୋପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଅନୁକୂଳ ବିଚାର କଲେ ସତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ନିଶ୍ଚିତ (ଦୃଢ଼) ହୋଇଥାଏ ॥୧୩॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପୁନର୍ବାର କର୍ମକାଣ୍ଡକୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରାଯାଇଛି । ଯେହେତୁ ଶିଷ୍ୟ ଜ୍ଞାନ-ମାର୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦାନ୍ତର ଜିଜ୍ଞାସୁ, ତେଣୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଉଚିତ୍ ଏବଂ ସିଧା ରାସ୍ତା ଦେଖାଇବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି । ଏଭଳି ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଯେକୌଣସି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ କର୍ମକାଣ୍ଡ ପ୍ରତି କଠୋର ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଯେଭଳି ପ୍ରାଥମିକ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତିଗୁଡ଼ିକ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଲାଗୁ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ତେଣୁ ଏହା ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କି ସେମାନେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକଙ୍କୁ କାଦୁଅ-ପଙ୍କ ରୂପୀ କର୍ମ-ଜଞ୍ଜାଳରୁ ବାହାର କରି ସତ୍ୟର କଠୋର କିନ୍ତୁ ପକ୍କା ସଡ଼କ ଉପରେ ଚଲାଇବା । ଏଣୁ ଆତ୍ମ-ଶୁଦ୍ଧିର ବାହ୍ୟ ଉପଚାର, ଯଥା- ସଂଗମ-ସ୍ନାନ, ତୀର୍ଥ-ଯାତ୍ରା, ମନ୍ଦିର-ଦର୍ଶନ, ସକାମ ଅଥବା ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ଭାବରେ ଦାନ କରିବା, ପ୍ରାଣାୟାମ, ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଇତ୍ୟାଦି କର୍ମକାଣ୍ଡକୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରାଯାଇଛି ।

ବେଳେବେଳେ ଅସ୍ଥିର ମନଯୁକ୍ତ ସାଧକକୁ ସବୁ ପ୍ରକାରର ଧାର୍ମିକ ଉପଚାରଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଦ କରିଦେବା ସୁବିଧାଜନକ ବୋଧହୁଏ ଏବଂ ସବୁକିଛି ତ୍ୟାଗକରି ସେ ନିଜକୁ ବେଦାନ୍ତୀ ଘୋଷିତ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଭଳି ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇନାହାଁନ୍ତି ।

ବାହ୍ୟ ଉପଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ନିଶେଧ କରିବା ସହିତ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ତଥା ଗମ୍ଭୀର ସାଧନା କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ଜଣେ ବେଦାନ୍ତର ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକକୁ ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମ-ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ନିମଗ୍ନ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅତଏବ, ଶ୍ରୁତି-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ବିଚାର ମାର୍ଗ ସାଧକକୁ ତା'ର ଉଚିତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚାଇ ପାରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧକକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିପାରେ ।

ଅଧିକାରୀ-ନିରୂପଣ (୧୪-୧୭)

ଅଧିକାରିଣମାଶାସ୍ତେ ଫଳସିଦ୍ଧିର୍ବିଶେଷତଃ ।

ଉପାୟା ଦେଶକାଲାଦ୍ୟାଃ ସନ୍ତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସହକାରିଣଃ ॥୧୪॥

ଅଧିକାରିଣମ୍ = ସାଧକର ଅଧିକାରିତ୍ୱ (ଯୋଗ୍ୟତା) ଉପରେ, ଆଶାସ୍ତେ = ନିର୍ଭର କରେ, ଫଳସିଦ୍ଧିଃ = ଅନ୍ତିମ ସଫଳତା, ବିଶେଷତଃ = ମୁଖ୍ୟତଃ, ଉପାୟାଃ = ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ, ଦେଶ କାଲାଦ୍ୟାଃ = ସ୍ଥାନ, ସମୟ ଇତ୍ୟାଦି, ସନ୍ତି = ଅଛି, ଅସ୍ମିନ୍ = ଏଥିରେ, ସହକାରିଣଃ = ସହାୟକ, ଗୌଣ ।

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ତିମ ସଫଳତା ମୁଖ୍ୟତଃ ସାଧକର ଅଧିକାରିତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ଯାହାର ଯୋଗ୍ୟତା ଯେତେ ଅଧିକ, ସେହି ଅନୁରୂପ ତାକୁ ସଫଳତା ମିଳେ । ଅତିରିକ୍ତ ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ ଯେପରିକି ଦେଶ-କାଳ ଇତ୍ୟାଦିର ନିଜସ୍ୱ ମହତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଏଥିରେ ସହାୟକ ବା ଗୌଣ ଭୂମିକା ହୋଇପାରେ ॥୧୪॥

ଏହି ଶ୍ଲୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ସେହି ସାଧକମାନଙ୍କୁ କିଛି ପ୍ରସ୍ତାବ ଦିଆଯାଇଛି, ଯେଉଁମାନେ କି ତାଙ୍କର ସାଧନାର ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆସୁଥିବା ବାଧାବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂରକରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ନିରାଶ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଜଣେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅନେକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ପ୍ରଗତି କରିବା ବେଳେ ଆଉ କେତେକ ପଛେଇଯାନ୍ତି । ଏହି ପଛୁଆ ବର୍ଗର ଶିଷ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ନିରର୍ଥକତାକୁ ସୂଚିତ କରନ୍ତି । ଏଭଳି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କି ସେମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଦୋଷାରୋପ ନ କରି ଅଥବା ସେଥିରେ ଦୋଷ ନ ଦେଖି ନିଜର ମନ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିକୁ ପରୀକ୍ଷଣ କରନ୍ତୁ, ଯେଉଁଠି କିଛି ଦୋଷ ତ୍ରୁଟି ରହିଛି ।

କେତେକ ତଥାକଥିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ 'ଅଧିକାରୀ' ଶବ୍ଦର ଭୁଲ୍ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରି କିଛି ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ-ସାଧନାକୁ ଅନୁପଯୋଗୀ ବୋଲି ଘୋଷିତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଅଧିକାରିତ୍ୱର ଚର୍ଚ୍ଚା ସାଧକମାନଙ୍କର ସ୍ୱ-ପରୀକ୍ଷଣ ପାଇଁ କରିଛନ୍ତି । ସେ ବତାଇବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ଯଦି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥରେ କାହାର ପ୍ରଗତି ମନ୍ଦ ଅଥବା ଅସନ୍ତୋଷଜନକ ଦେଖାଯାଉଛି, ତେବେ ଦୋଷ କେବଳ ସାଧକର । ସାଧକକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି ତା'ର ମନରେ କିଛି ଗ୍ରନ୍ଥି ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ ଖୋଲି ଆତ୍ମବିକାଶ ପାଇଁ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଆମର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି ହୋଇଥାଏ । ଦେଖାଯାଏ କି ନୂଆ କାର୍, ପେଟ୍ରୋଲ୍‌ରେ ତା'ର ଟାଙ୍କି ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ରାସ୍ତାରେ ଚାଲିବାବେଳେ ହଠାତ୍ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଉଛି ଏବଂ ଗାଡ଼ିଚାଳକ ସବୁପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା ପରେ ଶେଷରେ ନିରାଶ ହୋଇ ସଡ଼କ ଉପରେ ଗାଡ଼ିରଖି ଘରକୁ ଫେରୁଛି । ଗାଡ଼ିଚାଳକ ଯଦି ଜଣେ କୁଶଳୀ ଡ୍ରାଇଭର ହୋଇଥିବେ, ତେବେ ତାଙ୍କୁ ଶୀଘ୍ର ଜଣାପଡ଼େ କି ଗାଡ଼ିରେ କେଉଁଠି ଯାନ୍ତ୍ରିକ ତ୍ରୁଟି ହୋଇଛି। ସେ ତାକୁ ସଜାଡ଼ି ଗାଡ଼ିକୁ ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚାଇଦେଇ ପାରିବେ । ଏହିପରି ସାଧକ ଦ୍ୱାରା ଯଦି ଧ୍ୟାନ-ସାଧନା ହେଉନାହିଁ ଅଥବା ତାଙ୍କର ମନ ବିଚଳିତ ହେଉଛି, ତେବେ ତାଙ୍କର ମନକୁ ଏକାଗ୍ର କରି ଶାନ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ-ସମ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ଏଥିପାଇଁ ସାଧକକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ ।

କେତେକ ସାଧକ ଏଭଳି ଥାଆନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅନୁକୂଳ ଅବସର ଅଥବା ଯୋଗ୍ୟଗୁରୁଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଯଦି ଧ୍ୟାନସାଧନା ପାଇଁ ଅନ୍ତଃକରଣ ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, ତେବେ ସର୍ବୋତ୍ତମ ସ୍ଥାନ, ଶୁଭ ସମୟ ଅଥବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ସହାୟତା ଦେଇପାରିବେ ନାହିଁ । ସାଧକର ଅନ୍ତଃକରଣ ଏବଂ ତା'ଠାରେ କେଉଁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ - ଏହାକୁ ଶ୍ଲୋକ ନଂ.୧୬ ଏବଂ ନଂ.୧୭ରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି ।

ଅତୋ ବିଚାରଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ଜିଜ୍ଞାସୋରାତ୍ମବସ୍ତୁନଃ ।
ସମାସାଦ୍ୟ ଦୟାସିନ୍ଧୁଂ ଗୁରୁଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦୁତ୍ତମମ୍ ॥୧୫॥

ଅତଃ = ଏଣୁ, ବିଚାରଃ = ବିଶ୍ଳେଷଣ, ଅନ୍ୱେଷଣ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ = ଅବଶ୍ୟ କରାଯିବା ଉଚିତ୍, ଜିଜ୍ଞାସୋଃ = ପ୍ରକୃତ ସାଧକ ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମବସ୍ତୁନଃ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର, ସମାସାଦ୍ୟ = ପାଖକୁ ଯାଇ, ଦୟାସିନ୍ଧୁଂ = ଦୟାର ସାଗର, ଗୁରୁଂ = ଗୁରୁଙ୍କ, ବ୍ରହ୍ମବିଦୁତ୍ତମମ୍ = ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣିଥିବା, ସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭବ କରିଥିବା ।

ଏଣୁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରକୃତ ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ - ଉତ୍ତମ (ବରିଷ୍ଠ), କୃପା-ସାଗର ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣରେ ଯାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ଆତ୍ମ-ବିଚାର ଏବଂ ଚିନ୍ତନ ପଦ୍ଧତି ଶିକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୧୫॥

ଏହିପରି ଜଣେ ନିଷ୍ଠାବାନ୍ ସାଧକ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି ତାଙ୍କଠାରୁ ଧ୍ୟାନ ସାଧନା ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଚିନ୍ତନ କରିପାରେ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଜଣେ ଉଚିତ୍ ଗୁରୁଙ୍କର ପରିଚୟ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଜିଜ୍ଞାସୁର ଯୋଗ୍ୟତା ଆବଶ୍ୟକ, ସେହିପରି ଗୁରୁଙ୍କର ମଧ୍ୟ କିଛି ବିଶେଷଣ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । କାରଣ, ଏଭଳି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ ଯେ ଜଣେ ଆତ୍ମବିତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସନ୍ଥ ଅନ୍ୟକୁ ସେହି ପଥର ପଥିକ ହେବା ଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଗୁରୁଙ୍କୁ ଆତ୍ମବିତ୍ ହେବା ସହିତ ଉଦାର ଓ ବିଶାଳ ହୃଦୟ (ଦୟାଦ୍ରଚିତ୍ତ) ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକାରର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କରୁଣା ତଥା ସହାନୁଭୂତି ରହେ । ଏହା ଏକ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ସର୍ତ୍ତ, କାରଣ ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସ୍ତରକୁ ଆସି ଅଧ୍ୟାତ୍ମମାର୍ଗରେ ଚାଲିବାରେ ଶିଷ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ ।

'ସମାସାଦ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କର ଶରଣରେ ରହିବା । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଗମ୍ଭୀର ଅଭିପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଏଭଳି ମନୋବୃତ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରି ତାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଉପଦେଶ ଓ ଆଜ୍ଞା ପାଳନପୂର୍ବକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ ।

ମେଧାବୀ ପୁରୁଷୋ ବିଦ୍ୱାନୂହାପୋହ ବିଚକ୍ଷଣଃ ।

ଅଧିକାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟାୟାମୁକ୍ତଲକ୍ଷଣଲକ୍ଷିତଃ ॥୧୬॥

ମେଧାବୀ = ପ୍ରଖର ସ୍ମରଣ ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ, ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ୍ , ପୁରୁଷଃ = ବ୍ୟକ୍ତି, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ପଣ୍ଡିତ, ଉହାପୋହବିଚକ୍ଷଣଃ = ଅନୁକୂଳ ଓ ପ୍ରତିକୂଳ ସ୍ଥିତିକୁ ବିଚାର କରିବା କ୍ଷମତା, ଅଧିକାରୀ = ଯୋଗ୍ୟ, ଆତ୍ମ ବିଦ୍ୟାୟାଂ = ଆତ୍ମ-ବିଷୟକ ବିଦ୍ୟା ପାଇଁ, ଉକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷିତଃ = ଉପରୋକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ହେବା।

ଯାହାର ସ୍ମରଣ ଶକ୍ତି ପ୍ରଖର ଥିବା ସହିତ ସଂସାରର ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅଛି, ଯିଏ ଶ୍ରୁତି-ସମ୍ମତ ତର୍କ କରିପାରେ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିବିରୋଧୀ ତର୍କ କାଟିପାରେ, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମ-ବିଦ୍ୟା ପାଇବା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ॥୧୬॥

ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ-ମନନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସାଧକ-ଶିଷ୍ୟଠାରେ ଯେଉଁସବୁ ଯୋଗ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକ ରହିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଏଠାରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । କେବଳ ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ବାରମ୍ବାର ଅଧ୍ୟୟନ କରି ସ୍ମୃତିରେ ଧାରଣ କରିବାର କ୍ଷମତାକୁ ମେଧାଶକ୍ତି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ଏକ ସମୟ ଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀମାନେ ସୁଦୀର୍ଘ କବିତାଗୁଡ଼ିକୁ ବାରମ୍ବାର ଆବୃତ୍ତି କରି ସ୍ମୃତିରେ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ମିଲ୍‌ଟନଙ୍କ-'ପାରାଡାଇଜ୍ ଲଷ୍ଟ୍' ଅଥବା ସେକ୍ସପିୟରଙ୍କ କୌଣସି ନାଟକକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଣାଇ ପାରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଆବୃତ୍ତି–'ଯାନ୍ତ୍ରିକ ବିଦ୍ୟା'କୁ ମେଧା ଅଥବା ସ୍ମରଣଶକ୍ତି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ମନର ସୂକ୍ଷ୍ମତା, ଶୁଦ୍ଧତା, ଯାହାର ସହାୟତାରେ ଘଟଣା ବା ବସ୍ତୁ-ଜ୍ଞାନ ତା'ର ମନରେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଉପସ୍ଥିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ପୁନଃ ବିନା ଚେଷ୍ଟାରେ ମାନସ-ପଟଳରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ଅଳ୍ପ-ବହୁତ ମେଧାଶକ୍ତି ନିଶ୍ଚିତ ରହିଛି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦକୁ ସ୍ମରଣ ରଖିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟକାଳର ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ମରଣ ଥାଏ । ସେମାନଙ୍କ ମେଧାଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତମ ।

ତେଣୁ ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁ ପ୍ରବଚନ କରନ୍ତି, ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାଗ୍ରତାରେ ଶ୍ରବଣ କରି ସେଥିରେ ନିହିତ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁଏବଂ ଭାବାର୍ଥକୁ ନିଜର ସ୍ମୃତିରେ ଧାରଣ କରିନେବା ଉଚିତ୍ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୋଟ୍ସ ଲେଖି ତାକୁ ପୁନର୍ବାର ସ୍ମରଣ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଆଜିକାଲିର ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଛାତ୍ର-ଛାତ୍ରୀମାନେ

କରୁଛନ୍ତି । ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧ୍ୟୟନର ବିଷୟବସ୍ତୁ ତତ୍କାଳ ଅଧ୍ୟେତା ବା ଶ୍ରୋତା ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଏ । ଯାହାଠାରେ ଏଭଳି କ୍ଷମତା ଅଛି, ସେ ବେଦାନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନର ଉପଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ । ଯଦି କୌଣସି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଏଭଳି ନୁହେଁ, ତେବେ ସେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପାଠରେ ବାରମ୍ବାର ଗୁରୁଙ୍କୁ ସେହି ପୁରୁଣା ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥାଏ । ଫଳତଃ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପାଠପଢ଼ାରେ ଆଗେଇବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ପଛକୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରଗତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଭଳି ମତିମନ୍ଦ, ଅନ୍ୟମନସ୍କ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ବେଦାନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ ଲାଗି ଅଧିକାରୀ ନୁହେଁ ।

ବିଦ୍ୱାନ୍ : ଯାହାର ଉତ୍ତମ ଜ୍ଞାନ ଥିବ । କିନ୍ତୁ ବିନା ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶରେ ସ୍ୱୟଂର ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଶ୍ରୁତି ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ କୁହାଯିବ ନାହିଁ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଠାରେ ସଂସାରର ବ୍ୟାବହାରିକ ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ରହିଥିବ, ତା'ର ବୁଦ୍ଧିର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ଥିବ ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଥିବାରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରକୁ ବିବିଧ ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଇପାରିବେ ।

ଏହି ପଥରେ ଚାଲିବାକୁ ହେଲେ ଜିଜ୍ଞାସା- ବୃତ୍ତି ଓ ତର୍କ-କ୍ଷମତା ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଜ୍ଞାନର ଅନ୍ୟ ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକରେ ଏହାର ସେତେ ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେସବୁ ମାର୍ଗରେ ଚାଲୁଥିବା ସାଧକ କେବଳ ଚୁପ୍ ହୋଇ ଗୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ପାଳନ କରିଥାଏ, ନିଜର ପ୍ରଗତି ଅଥବା ସ୍ୱାନୁଭବ ପ୍ରତି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଜ୍ଞାନ-ମାର୍ଗରେ ଶ୍ରୁତି କିମ୍ବା ଗୁରୁଙ୍କ ଉପରେ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ରଖିଲେ କୌଣସି କାମରେ ଆସେ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାକୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଅନୁଭବ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ଯାହାକି ସ୍ୱୟଂର ଚିନ୍ତନରୁ ଉଦ୍ଭୁତ ହୋଇଥାଏ ।

ସାରାଂଶ ଏତିକି ଯେ, ବେଦାନ୍ତର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଠାରେ ବୁଦ୍ଧିର ସୂକ୍ଷ୍ମତା, ଏକାଗ୍ରତା ଏବଂ ଦକ୍ଷତା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ, ତେବେ ସେ ତା'ର ଗୁରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଗମ୍ଭୀର ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ, ତଥ୍ୟ ତଥା ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବ । ତା'ପରେ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମସାତ୍ କରିପାରିବ, ଅନ୍ୟଥା ଧ୍ୟାନାଦି ମାର୍ଗରେ ତା'ର ପ୍ରଗତି ହେବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ । ନିମ୍ନ ଶ୍ଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ-ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଯୋଗ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି ।

ବିବେକିନୋ ବିରକ୍ତସ୍ୟ ଶମାଦିଗୁଣଶାଳିନଃ ।

ମୁମୁକ୍ଷୋରେବ ହି ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାଯୋଗ୍ୟତା ମତା ॥୧୭॥

ବିବେକିନଃ = ବିବେକ ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି, ବିରକ୍ତସ୍ୟ = ବୈରାଗ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିର, ଶମାଦିଗୁଣଶାଳିନଃ = ଶମ ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପନ୍ନ, ମୁମୁକ୍ଷୋଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛାରେ, ଏବ = କେବଳ, ହି = ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ, ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସାଯୋଗ୍ୟତା = ବ୍ରହ୍ମ ଅଥବା ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାର ଯୋଗ୍ୟତା, ମତା = ମତ ।

ବ୍ରହ୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସାର ଅଧିକାରୀ କେବଳ ସେ ହିଁ ହୋଇପାରେ, ଯାହାଠାରେ ବିବେକ, ବୈରାଗ୍ୟ, ଶମାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ତଥା ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା ଥିବ ॥୧୭॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଯଦିଓ ଅଧିକାରୀର କେତେକ ମୁଖ୍ୟ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଥିଲା, ତେବେ ଏଠାରେ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟତାରେ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି, ଯାହାକି ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା ପାଇଁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ । ଏସବୁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଶୁଣି ଜିଜ୍ଞାସୁ ପ୍ରାୟଃ ଭୟଭୀତ ହୋଇଯାନ୍ତି। କାରଣ, ଏଗୁଡ଼ିକର ରୂଢ଼ିବାଦୀ ଅର୍ଥ ବଡ଼ କଠୋର। କିନ୍ତୁ ଯଦି ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଦେଖିବା, ତେବେ ବୁଝିହେବ କି ଏସବୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର ସ୍ୱସ୍ଥ-ମୂଳ-ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ-ହୃଦୟରେ ଥାଏ । ବାସ୍ତବରେ, ଆମ ଭିତରୁ ଖୁବ୍ କମ୍ ସଂଖ୍ୟକ ଲୋକ ଏହାକୁ ଜାଣନ୍ତି ଏବଂ ଜାଣିଥିବା ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଖୁବ୍ କମ୍ ଏହି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ଭିତରେ ବିକଶିତ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି ।

ବିବେକ : ସତ୍ୟ-ଅସତ୍ୟ, ପାପ-ପୁଣ୍ୟ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଓ ଶାଶ୍ୱତ-ନଶ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ତରକୁ ଚିହ୍ନିବାର ଯୋଗ୍ୟତା ହିଁ 'ବିବେକ' । ଏହି କ୍ଷମତାର ଉପଯୋଗ ଆମେ ପ୍ରତିଦିନ ଆମର ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ କରିଥାଉ । କିନ୍ତୁ ଦୈନିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆମର ଆନ୍ତରିକ ସଂରଚନା ଅଥବା ସ୍ୱଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାରପୂର୍ବକ ଉପଯୋଗ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଏହାକୁ ବିବେକ ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ ।

ବୈରାଗ୍ୟ : ଏହି ଶବ୍ଦକୁ ଶୁଣି ପ୍ରାୟ ଲୋକମାନେ ଭୟଭୀତ ହୋଇଯାନ୍ତି। କାରଣ, ସେମାନେ ଭାବନ୍ତି କି ଆମଠାରୁ ସବୁକିଛି ଚାଲିଗଲା ଏବଂ ଏହାର ଅର୍ଥ 'ଜୀବିତ ମୃତ' । କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟତା ଏହି ଯେ ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନକୁ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର, ସୁଖମୟ ଏବଂ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଇପାରେ । ବେଦାନ୍ତରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବୈରାଗ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଏକ

ପ୍ରକାର ବିବେକର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ବା ପରିଣତି । କାରଣ, ଯଦି ଏକବାର ସତ୍-ଅସତ୍‌ର ଭେଦ ଆମେ ବୁଝିପାରିଲେ, ତେବେ ଅସତ୍ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ତ୍ୟାଗ କରିବାରେ ଆମକୁ କାହିଁକି କଷ୍ଟ ହେବ ? ଯେଉଁ ମାତ୍ରାରେ ଆମ ଭିତରେ ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ହେବ, ସେତିକି ଦୃଢ଼ତାରେ ଆମ ଭିତରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଆସିବ । ଯଦି ଆମେ ବୁଝିପାରିଲେ କି ମୋର 'ଛାୟା' ମୁଁ ନୁହେଁ, ତେବେ ଛାୟାକୁ କେହି ପାଦରେ ମାଡ଼ିଦେଲେ ମଧ୍ୟ ମୋତେ କଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ ।

ଶମ : ଅର୍ଥାତ୍ ମାନସିକ ସମତା ବା ଶାନ୍ତି । ଶମାଦି ଷଟ୍ ସମ୍ପତ୍ତିର (ଗୁଣ) ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ କରାଯିବ । ଏହା ଏଭଳି ଏକ ଜୀବନ-ମୂଲ୍ୟ ଯାହାକୁ ନିଜର ବିକାଶ-ଇଚ୍ଛା ରଖୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ୱସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଧାରଣା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯିଏ ଯେତେ ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଶମାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନରେ ଧାରଣ କରିବ, ସେ ସେତିକି ଅନୁପାତରେ ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଫଳତା ପାଇପାରିବ । କେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନୁହେଁ, ବରଂ ଭୌତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଫଳ ହୋଇପାରିବ ।

ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ : ମୁକ୍ତ ହେବାର ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ପ୍ରାୟ ଏହି ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ, 'ସାଧକକୁ ମୋକ୍ଷ ବା ମୁକ୍ତି ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ହିଁ ମିଳେ' । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟ ତତ୍କାଳ ଲାଭ ଆଶା ରଖେ । ସୁଦୂର ଓ ଅନିଶ୍ଚିତ ଭବିଷ୍ୟତରେ କର୍ମଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଆଜିର ମନୁଷ୍ୟ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସଂସାରରେ ରହି ପ୍ରତି କ୍ଷଣ ଆମକୁ ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ଅନୁଭବ ହେଉଛି, ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଗହନ ଇଚ୍ଛା ହିଁ 'ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ' । ଯିଏ ପ୍ରକୃତ ସାଧକ, ସେ ତା'ର ଜୀବନର ପୂର୍ଣ୍ଣତାରେ ବାଧକ ଏହି ଦୈହିକ, ବୌଦ୍ଧିକ ଏବଂ ମାନସିକ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାଗୁଡ଼ିକରେ କେବଳ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଅଧୀର ହୋଇଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ ଲାଗି ସଂଘର୍ଷରତ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନାରେ ଲାଗିଯାଏ । ନିଜର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତା'ର ମନରେ ଏକ ବିଦ୍ରୋହ ଜାଗିଉଠେ ଏବଂ ଏହା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ମଧ୍ୟ । ତେବେ ତାକୁ ନୂଆ ମାର୍ଗ (ଉପାୟ) ତଥା ଶକ୍ତି ମିଳେ ।

ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ (୧୮-୩୦)

ସାଧନାନ୍ୟତ୍ର ଚତ୍ୱାରି କଥିତାନି ମନୀଷିଭିଃ ।

ଯେଷୁ ସତ୍ସ୍ୱେବ ସନ୍ନିଷ୍ଠା ଯଦଭାବେ ନ ସିଧ୍ୟତି ॥୧୮॥

ସାଧନାନି = ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଚତ୍ୱାରି = ଚାରି, କଥିତାନି = କୁହାଯାଇଛି, ମନୀଷିଭିଃ = ବିଦ୍ୱାନ୍ ଋଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ଯେଷୁସତ୍ସୁ ଏବ = କେବଳ ଏଗୁଡ଼ିକର ସମକ୍ଷରେ, ସନ୍ନିଷ୍ଠା = ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା, ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ, ଯତ୍ ଅଭାବେ= ଯାହାର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ, ନ ସିଧ୍ୟତି = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ।

ମହାନ୍ ଋଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚାରୋଟି ସାଧନା ବତାଯାଇଛି, ଯାହାର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସମ୍ପାଦନରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଯାହାର ଅଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟସିଦ୍ଧି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ॥୧୮॥

ପୂର୍ବର ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଉଁ ଚାରୋଟି ସାଧନ (ଆବଶ୍ୟକ ଗୁଣ) ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯେକୌଣସି ସାଧକର ସଫଳତାର ନିର୍ଣ୍ଣାୟକ ତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ସାଧକଠାରେ ଏସବୁ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ରହିବ, ସେହି ଅନୁପାତରେ ତାକୁ ସଫଳତା ମିଳିବ । ଯଦି କଦାପି କାହାକୁ ଏଭଳି ଲାଗୁଛି କି ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତି ହେଉ ନାହିଁ, ତେବେ ତାକୁ ତୁରନ୍ତ ଆତ୍ମାବଲୋକନ କରିବା ଉଚିତ୍ କି ଏହି ଚାରୋଟି ସାଧନରୁ କୌଣସିଟିରେ ନିଶ୍ଚିତ ନ୍ୟୂନତା ହୋଇଛି । ତେଣୁ ସାଧକକୁ ସୁନିଶ୍ଚିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ସେ ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ଅଥବା ନୁହେଁ ଏବଂ ସମୟ ସମୟରେ ଆତ୍ମ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଯେଭଳି କୌଣସି ରୋଗୀ ଯଦି ହଳଦିଆ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ଡାକ୍ତର ତାକୁ ଭଲଭାବରେ ପରୀକ୍ଷଣ କରି ରୋଗର ନିଦାନ ପାଇଁ ଉଚିତ୍ ଉପଚାର କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱର ତା'ଠାରେ ନ୍ୟୂନତା ହୋଇଛି, ତାକୁ ପୂର୍ତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ଔଷଧ ଅଥବା ପଥ୍ୟ ସେବନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । ଏହିପରି ସାଧକକୁ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ସାଧନା ମାର୍ଗରେ ସଚେତନ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଆଦୌ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁବିବେକଃ ପରିଗଣ୍ୟତେ ।
ଇହାମୁତ୍ର ଫଳଭୋଗବିରାଗସ୍ତଦନନ୍ତରମ୍ ।
ଶମାଦି ଷଟ୍‌କସମ୍ପତ୍ତିର୍ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱମିତି ସ୍ଫୁଟମ୍ ॥୧୯॥

ଆଦୌ = ପ୍ରାରମ୍ଭରେ, ପ୍ରଥମତଃ, ନିତ୍ୟ = ଅନିତ୍ୟ = ବସ୍ତୁ ବିବେକଃ = ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟର ବିବେକ, ପରିଗଣ୍ୟତେ = ଗଣାଯାଏ, ଇହ = ଅମୁତ୍ର=ଫଳଭୋଗ ବିରାଗଃ = ଏଠାରେ ଏବଂ ସେଠାରେ (ପରଲୋକରେ) କର୍ମ-ଫଳ-ଭୋଗ ଇଚ୍ଛାରୁ ମୁକ୍ତି, ତଦନ୍ତରମ୍ = ତାହା ପରେ, ଶମାଦି ଷଟ୍‌କସମ୍ପତ୍ତି = ଶମ ଇତ୍ୟାଦି ଛଅଟି ମହାନ୍ ଗୁଣ, ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱଂ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ସାଧନ ଗଣନା କରି କୁହାଯାଇଛି କି ପ୍ରଥମତଃ, ସାଧନ ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁର ବିବେକ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ଏହି ଲୋକ ଓ ପରଲୋକରେ ସୁଖ-ଭୋଗ ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଭାବ । ତା'ପରେ ଆସେ, ଶମ ଇତ୍ୟାଦି ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଶେଷରେ ମୁକ୍ତି ଲାଗି ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା ॥୧୯॥

ମୂଳତଃ ସମସ୍ତଙ୍କ ଠାରେ ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ନ ଥାଏ । ଜନ ସମୁଦାୟ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ବା ଘଟଣାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚି ସତ୍-ଅସତ୍, ଭୁଲ୍-ଠିକ୍, ନିତ୍ୟ-ଅନିତ୍ୟର ଭେଦକୁ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ କେହି ନିରାଶ ହେବା ଅନୁଚିତ୍ । କାରଣ, ଜାଗ୍ରତ-ବିବେକ ଈଶ୍ୱରୀୟ ବରଦାନ ରୂପେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ପରିଶ୍ରମ କରି ବୁଦ୍ଧିର ସଦୁପଯୋଗପୂର୍ବକ ତା'ର ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ କରିପାରେ ।

ଜୀବନକୁ ଭୟକରି ସଂସାରରୁ ପଳାୟନ କରିବା ଅଥବା ମସ୍ତିଷ୍କର ଦୁର୍ବଳତା ହେତୁ ଜଙ୍ଗଲକୁ ଚାଲିଯିବା, ନିଜର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଘଟୁଥିବା ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଅସାବଧାନ ରହିବା, ଦେହର ନ୍ୟୂନତମ ଆବଶ୍ୟକତାଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣି ପୂରଣ ନ କରିବା- ଏସବୁ ବୈରାଗ୍ୟ ନୁହେଁ । କେତେକ ପଢ଼ାଲେଖା ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ବୈରାଗ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଏଭଳି ବୁଝନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ବିଚାରରେ ବୈରାଗ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ ଏଭଳି ହେବା ଉଚିତ୍ କି ଯାହା ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ମୁହଁ ତଳକୁ ହୋଇଯାଏ, ଶୋକ ଓ ଦୁଃଖରେ କ୍ଳାନ୍ତ ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ରହେ । ବୈରାଗ୍ୟର ଏଭଳି ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହାନିକାରକ ତଥା ତ୍ରୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଥରେ ମାତ୍ର ବିବେକ ଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଗଲେ, ବ୍ୟକ୍ତି ସତ୍-ଅସତ୍‌ର ଭେଦକୁ ଜାଣିଗଲେ, ଭୁଲ୍ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ନଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଯେପରି, କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ କଟୁ, ତୀକ୍ଷ୍ଣ, ଦୁଃଖଦାୟୀ, ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଣିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଯଦି କେହି ତାହା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇରହେ, ତେବେ ସେ ମୂର୍ଖ ହୋଇପାରେ । ଆମେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ପଛରେ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୌଡ଼ିଥାଉ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଏହି ଆଶା ଥାଏ କି ସେ ଆମକୁ ଅଧିକ ଖୁସି ଅଥବା ଶାନ୍ତି ଦେବ । କିନ୍ତୁ ଯେବେ ଆମେ ବୁଦ୍ଧିରେ ନିଶ୍ଚିତ ହୋଇଯାଉ କି ତାହା ଦୁଃଖଦାୟୀ, ତା'ପରେ ଆମର ଚେଷ୍ଟା ବିପରୀତ ହୋଇଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ସେଥିରୁ ଦୂରେଇ ଯିବା ପାଇଁ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ବୈରାଗ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏଠାରେ ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ । ବାସ୍ତବରେ ବୈରାଗ୍ୟ ବିବେକକୁ ସାର୍ଥକ କରିଥାଏ, ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରଦାନ କରେ । ତେଣୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ସମୟର ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଶବ୍ଦକୁ ପରିଭାଷିତ କରି କହନ୍ତି ଯେ, "ଏହି ଲୋକ ତଥା ପରଲୋକର ଭୋଗଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତ ଅଥବା ଉଦାସୀନ ରହିବା " -ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କେବଳ ଏତିକି ହୋଇପାରେ କି କର୍ମଜନିତ ଫଳ କଦାପି ଅସୀମ କିମ୍ବା ଅପରିମିତ ହୋଇ ନ ପାରେ । କର୍ମଜନିତ ଯେଉଁ ଫଳ ମିଳେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାରବ୍ଧ ରୂପେ ଆମର ସମ୍ମୁଖକୁ ପୁନର୍ବାର କୌଣସି ଘଟଣା କିମ୍ବା ପରିସ୍ଥିତି ରୂପେ ଆସିଥାଏ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲାବେଳେ ଆମର ମନ ତା'ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ ଦୁଃଖ-ସୁଖ ଭୋଗ କରିଥାଏ । କର୍ମଫଳ ସର୍ବଦା ବିନାଶୀ, ତେଣୁ ତାହା ପ୍ରତି ସାଧକର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆସକ୍ତି ରଖିବା ଅନୁଚିତ୍ ।

ଶ୍ଳୋକ ନଂ. ୧୭ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ସାଧନ - ଶମାଦିଷଟ୍ ସମ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱକୁ ଏଠାରେ ପୁନରାବୃତ୍ତି କରାଯାଇଛି ।

ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟଂ ଜଗନ୍ମିଥ୍ୟେତ୍ୟେବଂରୂପୋ ବିନିଶ୍ଚୟଃ ।
ସୋଽୟଂ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁବିବେକଃ ସମୁଦାହୃତଃ ॥୨୦॥

ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ସତ୍ୟଂ= ସତ୍ୟ, ବାସ୍ତବିକ, ଜଗତ୍ = ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ, ମିଥ୍ୟା = ଅବାସ୍ତବ, ଇତି= ଏଭଳି, ଏବଂ ରୂପଃ = ଏହି ନିଷ୍କର୍ଷ, ବିନିଶ୍ଚୟଃ = ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ, ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟ, ସଃ = ସେ , ଅୟମ୍ = ଏହି, ନିତ୍ୟଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁ ବିବେକଃ ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁର ବିବେକ, ସମୁଦାହୃତଃ = ଜଣାଯାଏ ।

'ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ ଓ ଜଗତ୍ ମିଥ୍ୟା'- ବୁଦ୍ଧିରେ ଏଭଳି ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟ ହେବାକୁ ନିତ୍ୟ-ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁର ବିବେକ କୁହାଯାଏ ॥୨୦॥

ଏଠାରେ ବିବେକ ଶବ୍ଦର ସମ୍ୟକ୍ ପରିଭାଷା ଦିଆଯାଇଛି । 'ବିବେକ' ବୁଦ୍ଧିର ସେହି କ୍ଷମତା ଅଥବା ସାମର୍ଥ୍ୟକୁ କହନ୍ତି, ଯାହାକି ଅସତ୍-ବସ୍ତୁରୁ ସତ୍-ବସ୍ତୁକୁ, ଅନିତ୍ୟରୁ ନିତ୍ୟକୁ ଅଲଗା କରି ଚିହ୍ନାଇ ଦିଏ । ସତ୍ୟ ବା ନିତ୍ୟ ତାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ଯାହାକିଛି ତିନିକାଳରେ କଦାପି ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହାର କୌଣସି ବିକାର ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯାହାସବୁ ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ।

ଯେଭଳି ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ବାହ୍ୟଜଗତର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପରୀକ୍ଷଣ, ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ଜୀବନର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଆମର ଆନ୍ତରିକ ଜଗତର ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିଗଣ ଜୀବନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନିଷ୍କର୍ଷ ଅନୁସାର ଜୀବନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ସେହି, ଯାହାକି ନିର୍ବିକାର ଏବଂ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ । ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ଯଦି ଆମେ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜିଜ୍ଞାସା କରି ତା'ର ସାରଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରୁ, ତେବେ ଆମକୁ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ କି ସେହି ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ସାର୍ବଭୌମ ତତ୍ତ୍ୱ, ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନକୁ ବେଦାନ୍ତ ଶବ୍ଦାବଳୀରେ 'ବ୍ରହ୍ମ' କୁହାଯାଇଛି ।

ଯଦି ତର୍କ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଏହି ତଥ୍ୟ ବୁଝିହୁଏ କି ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନ ହିଁ ଶାଶ୍ୱତ, ଅବିକାରୀ, ଅବିନାଶୀ, ନିରାକାର ହୋଇଥିବାରୁ ଅମୃତ ବା ଅମର, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ (ନିତ୍ୟ) ଏବଂ ଏହି ବହୁରୂପୀ ଜଗତ ମିଥ୍ୟା ତଥା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ । ଜଗତ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମର ଅଦ୍ଭୁତ ଏବଂ ଭବ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନଶ୍ୱର, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ

ଏବଂ ଦୁଃଖଦ । ବେଦାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ବାସ୍ତବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବନକୁ ଦେଖିବା, ବୁଝିବା ଏବଂ ବ୍ୟତୀତ କରିବା ହିଁ 'ବିବେକ' ।

ତଦ୍‌ବୈରାଗ୍ୟଂ ଜିହାସା ଯା ଦର୍ଶନ ଶ୍ରବଣାଦିଭିଃ ।

ଦେହାଦି ବ୍ରହ୍ମପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ହ୍ୟନିତ୍ୟେ ଭୋଗବସ୍ତୁନି ॥୨୧॥

ତତ୍ = ସେହି, ବୈରାଗ୍ୟଂ= ବିରକ୍ତି, ଜିହାସା = ତ୍ୟାଗ କରିବାର ଇଚ୍ଛା, ୟା = ତାହାକୁ, ଦର୍ଶନ ଶ୍ରବଣାଦିଭିଃ = ଦେଖିବା, ଶୁଣିବା ଇତ୍ୟାଦି, ଦେହାଦି ବ୍ରହ୍ମପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ=ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ପ୍ରାଣୀ = ଦେହରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଅନିତ୍ୟେ = ନାଶବାନ୍, ଭୋଗବସ୍ତୁନି = ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀରେ।

ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖିବା-ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ଏବଂ ନଶ୍ୱର ଦେହରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତକରି ଯେଉଁ ଅନିତ୍ୟ ଭୋଗ ହୁଏ, ସେସବୁକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ହିଁ 'ବୈରାଗ୍ୟ' ॥୨୧॥

ଏଠାରେ 'ବୈରାଗ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ସମ୍ୟକ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ସୁଖ ଦେଉଥିବା ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅନାସକ୍ତ ରହିବାକୁ ବୈରାଗ୍ୟ କହନ୍ତି ନାହିଁ । ବୈରାଗ୍ୟ ଏକ ମାନସିକ ସ୍ଥିତି । ଏହା ଏକ ଏପରି ମନଃସ୍ଥିତି, ଯେତେବେଳେ ମନ ସୁଖ-ଶାନ୍ତିର ଲାଳସାରେ ଏହି ପ୍ରତୀୟମାନ ସଂସାରରେ ଭ୍ରମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି କି ଥରେ ମାତ୍ର ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଅଥବା ବୁଦ୍ଧିରେ ଏତିକି ବୁଝିଗଲା ପରେ କି ବିଷୟ କ୍ଷଣିକ ଏବଂ ସେଥିରେ ସୁଖ ଦେବାର ସ୍ୱତଃ କୌଣସି ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ, ତେବେ ମନ ବୃଥାରେ କାହିଁକି ତା' ଆଡ଼କୁ ଦୌଡ଼ିବ ?

ଆମର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି ଯେ ମନ ସେହିସବୁ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଅସ୍ଥିର ହୋଇପଡ଼େ, ଯେଉଁ ବସ୍ତୁରେ ସତ୍ୟତ୍ୱମ୍, ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍ ଏବଂ ସମାହିତତ୍ୱମ୍- ଏହି ତିନି ଗୁଣ ନିହିତ ରହିଛି । ଗୀତା ଉପରେ ଭାଷ୍ୟ ଲେଖି ସନ୍ଥ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଅପ୍ରତିମ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ସେତିକି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବ, ଯେଉଳି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ମୃତ ପ୍ରାଣୀର ଗଳିତ ଶରୀରକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାକୁ ଦୌଡ଼େ। ସେତିକି ସନ୍ତୋଷରେ ଆଗକୁ ବଢ଼ିବ, ଯେଉଳି କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ତୃଷା ନିବାରଣାର୍ଥେ କୌଣସି କୁଷ୍ଠରୋଗୀର ଘାଆରୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିବା ପୁଜ ପିଇବାକୁ ଅଗ୍ରସର ଏବଂ ସେତିକି ତତ୍ପରତା ଦେଖାଇବ,

ଯେଭଳି କେହି ଶାନ୍ତି ପାଇବାକୁ ସ୍ନାନ କରିବା ଲାଗି ତରଳା ଯାଉଥିବା ଲୁହା କଡ଼େଇରେ ବୁଡ଼ିବାକୁ ଚାହିଁବ । ଏହି ସଶକ୍ତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ଏତିକି ସ୍ପଷ୍ଟ କରେ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅସାରତାକୁ ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଝିପାରେ, ସେତେବେଳେ ମନ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ବିଚଳିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ହିଁ ବାସ୍ତବରେ 'ବୈରାଗ୍ୟ'।

ବିରଜ୍ୟ ବିଷୟବ୍ରାତାଦ୍ ଦୋଷଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ।
ସ୍ୱଲକ୍ଷ୍ୟେ ନିୟତାବସ୍ଥା ମନସଃ ଶମ ଉଚ୍ୟତେ ॥୨୨॥

ବିରଜ୍ୟ = ବିରକ୍ତ ହୋଇ, ବିଷୟବ୍ରାତାତ୍ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ, ଦୋଷଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଦୋଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ = ବାରମ୍ବାର, ସ୍ୱଲକ୍ଷ୍ୟେ = ନିଜ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ, ନିୟତାବସ୍ଥା = ନିର୍ବିକାର ଶାନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ, ମନସଃ = ମନର, ଶମଃ = ଶମତା, ମାନସିକ ଶାନ୍ତି, ଉଚ୍ୟତେ = କୁହାଯାଏ ।

ବିଷୟ ସମୂହରେ ବାରମ୍ବାର ଦୋଷଦର୍ଶନ କରିବାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ସେଥିରୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ମନ ତା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ସ୍ଥିର ହୋଇଗଲେ, ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ 'ଶମ' କୁହାଯାଏ ॥୨୨॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଶମଦମାଦି ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ପରମ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତରେ ଏହି ସାଧନଗୁଡ଼ିକର ଚର୍ଚ୍ଚା କେବଳ ସାଧକର ଆତ୍ମ-ବିଶ୍ଳେଷଣ ତଥା ସଂଯମନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରଥମ ସମ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି- 'ଶମ' ଅର୍ଥାତ୍ ମନ-ଶାନ୍ତି । ଏହି ଶାନ୍ତି ସେତେବେଳେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ମନ ବିଷୟ-ସୁଖ ଭୋଗ ଲାଳସା ଜନିତ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ଥିତି ସହଜରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ନିରନ୍ତର ବୃତ୍ତି-ପ୍ରବାହ ଅଥବା ବିଚାରର ପ୍ରବାହକୁ 'ମନ' କହନ୍ତି । ଯଦି ମନରେ କୌଣସି ଉଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନାହିଁ, ତେବେ ତାହା ସଂସାରର କୌଣସି ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବ । ତେଣୁ ସବୁ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି ଯେ ମନରେ କୌଣସି ଏକ ଉଚ୍ଚ, ଦିବ୍ୟ, ମହାନ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ମନକୁ ଆମେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ତଥା ଦିବ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ଦେବା ନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନ

ତା'ର ସାଂସାରିକ ଲକ୍ଷ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୂରରେ ରହିପାରିବ ନାହିଁ। ଭକ୍ତିରେ ଏହାହିଁ ହୋଇଥାଏ କି ଭକ୍ତ ତା'ର ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଧ୍ୟାନରେ ମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ, ତେଣୁ ସାଂସାରିକ ଚେଷ୍ଟାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ବାଦ ପଡ଼ିଯାଏ । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସ୍ଥିତିରେ ସାଧକ ତା'ର ମନକୁ ସ୍ଥିର, ଏକାଗ୍ର କରିବା ପାଇଁ ଯେକୌଣସି ଏକ ବିକଳ୍ପ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖେ । ତେଣୁ ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚେତନା ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନରେ ଯେତେବେଳେ ମନ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ସଫଳତା ପୂର୍ବକ ସେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇପାରେ ।

ବ୍ରହ୍ମଚିନ୍ତନ କରିବାବେଳେ ଏକ ପକ୍ଷରେ ଲକ୍ଷ୍ୟର ମହିମାକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବା ସହିତ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଦୋଷଦର୍ଶନ କରି ମନକୁ ଭ୍ରମିତ ହେବାରୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯେତିକି ସାଧକ ତା'ର ମନକୁ ସଂଯମିତ କରିବାକୁ ସଫଳ ହେବ, ମନ ସେତିକି ସାଂସାରିକ ବିଷୟ-ବାସନାରୁ ଦୂରରେ ରହିବ । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ମନ ସନ୍ତୁଳିତ, ଶାନ୍ତ ଏବଂ ବିକ୍ଷେପ-ରହିତ ହୋଇଯିବ । ଅନୁଶାସନପୂର୍ବକ ମନର ଏଭଳି ଶାନ୍ତିକୁ 'ଶମ' କହନ୍ତି ।

ବିଷୟେଭ୍ୟଃ ପରାବର୍ତ୍ୟ ସ୍ଥାପନଂ ସ୍ୱସ୍ୱଗୋଲକେ

ଉଭୟେଷାମିନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ସ ଦମଃ ପରିକୀର୍ତ୍ତିତଃ ।

ବାହ୍ୟାନାଲମ୍ବନଂ ବୃତ୍ତେରେଷୋପରତିରୁତ୍ତମା ॥୨୩॥

ବିଷୟେଭ୍ୟଃ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ, ପରାବର୍ତ୍ୟ = ବିମୁଖ ହୋଇ, ସ୍ଥାପନଂ = ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ଥାପିତ କରି, ସ୍ୱସ୍ୱଗୋଲକେ = ନିଜ ନିଜ ଗୋଲକରେ, ଉଭୟେଷାମ୍ = ଉଭୟ ପ୍ରକାରର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମ୍ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ, ସଃ = ସେ, ଦମଃ = ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ, ପରିକୀର୍ତ୍ତିତ = ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ବାହ୍ୟାନାଲମ୍ବନଂ = ବାହ୍ୟ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତ, ବୃତ୍ତେଃ = ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ, ଏଷଃ = ଏହି, ଉପରତିଃ = ବିଷୟ ଭୋଗରୁ ବିରତି, ଉତ୍ତମା = ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ।

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଉଭୟକୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ନିଜ ନିଜ ବିଷୟରୁ ନିଗ୍ରହ କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୋଲକଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ହିଁ 'ଦମ' କୁହାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବାହ୍ୟ ବିଷୟ-ଆଲମ୍ବନରୁ ବିରତ ରହେ, ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ ଉତ୍ତମ 'ଉପରତି' କହନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦମ ଓ ଉପରତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ସାଧକଠାରେ ଏହି ଉଭୟ ସାଧନ ରହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ॥୨୩॥

'ଦମ' ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବାହ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରର ଅନୁଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା । ଏହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସଂଯମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚିତ କରିଥାଏ । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟରେ ଆମର ମାନସିକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେହି ବିଷୟଜଗତରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ଏବଂ ନିଜର ନିୟତ ସ୍ଥାନରେ ଲୟ କରିଦେବାକୁ ଆତ୍ମାନୁଶାସନ ଅଥବା 'ଦମ' କହନ୍ତି । କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି କି ଶମ ଏକ ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ଯେଉଁଠି ମନ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହେ ନାହିଁ, ବରଂ ଶାନ୍ତ ଭାବରେ ତା'ର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଲାଗେ । କିନ୍ତୁ ଦମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାନୁଶାସନକୁ କୁହାଯାଏ ।

ଯଦି କୌଣସି ସାଧକ ଶମ ଓ ଦମ ଉଭୟ ସାଧନାରେ ପ୍ରବୀଣ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ତା'ଠାରେ ଉପରତି ସ୍ୱତଃ ଆସିଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ତା'ର ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ବାହ୍ୟ ବିଷୟର ଆଶ୍ରୟ ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ ତଥା ବାହ୍ୟ ବାଧା-ବିଘ୍ନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଏହି ସାଧନଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରୁ ଆମକୁ ଲାଗେ କି ଏସବୁ ବହୁତ କଠିନ ଏବଂ ଅସମ୍ଭବ ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଏଭଳି କିଛି ନୁହେଁ ଯେତିକି ଆମେ ଅଭ୍ୟାସରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା, ସେତିକି ଆମର କଠିନତା ଦୂର ହୋଇଚାଲିବ । ଏହା କେବଳ ଶବ୍ଦରାଶି ମାଧ୍ୟମରେ ମନର ଅବସ୍ଥାକୁ ବୁଝାଇବାର ଚେଷ୍ଟା । ଭୌତିକ ସ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ସଫଳତା ପାଇଁ ଆମକୁ ଏସବୁ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ- ଶମ, ଦମ, ଉପରତି ଇତ୍ୟାଦିର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼େ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଆପଣ ଯେକେହି ସଫଳ ବ୍ୟବସାୟୀକୁ ନିଅନ୍ତୁ ! କାମ କରିବାବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖନ୍ତୁ କି ତାଙ୍କଠାରେ କେତେ ବାହ୍ୟ ଓ ଆନ୍ତରିକ ସଂଯମ ରହୁଛି । କିପରି ଉପରତି ସ୍ଥିତିରେ ସେ ଅଛନ୍ତି ? ଏପରି ଦେଖିଲେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସେତେ ଅଧିକ ସଠିକ୍ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଜଣେ ସଂସାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଜଣେ ସାଧକକୁ ହଜାର ଗୁଣ ଅଧିକ ସାଧନା ବା ତପସ୍ୟା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତଥାପି ଏଥିରୁ ଆମେ ଏହା ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା କି ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଠାରେ ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ନ୍ୟୂନାଧିକ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକ ଆମେ ନିଜ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟାକଲେ ଦେଖିପାରିବା ।

ସହନଂ ସର୍ବଦୁଃଖାନାମପ୍ରତିକାରପୂର୍ବକମ୍ ।
ଚିନ୍ତା ବିଲାପରହିତଂ ସା ତିତିକ୍ଷା ନିଗଦ୍ୟତେ ॥୨୪॥

ସହନଂ = ସହନଶୀଳତା, ସର୍ବଦୁଃଖାନାମ୍ = ସବୁ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକୁ, ଅପ୍ରତିକାର ପୂର୍ବକମ୍ = ବିନା କୌଣସି ପ୍ରତିକାର ବା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନରେ, ଚିନ୍ତା ବିଲାପ ରହିତମ୍ = ଚିନ୍ତା ଓ ଶୋକ ରହିତ ହୋଇ, ସା = ସେହି, ତିତିକ୍ଷା = ସହିଷ୍ଣୁତା, ନିଗଦ୍ୟତେ = କୁହାଯାଏ।

ଚିନ୍ତା ଓ ଶୋକରହିତ ହୋଇ ତଥା ତଜ୍ଜନିତ ଦୁଃଖ ନିବାରଣାର୍ଥେ କୌଣସି ଉପାୟ ନ କରି ସବୁ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକ ସହନ କରିବାକୁ ହିଁ 'ତିତିକ୍ଷା' କୁହାଯାଏ ॥୨୪॥

ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତିର ଚତୁର୍ଥ ସାଧନ ରୂପେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ 'ତିତିକ୍ଷା'କୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ସଂସାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ତିତିକ୍ଷାର ମହିମା ଗାନ କରାଯାଇଛି । ସବୁ ଧର୍ମରେ ମୂକସମର୍ପଣ ତଥା ବିନା କୌଣସି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ଦୁଃଖ-ସହନର ବୃତ୍ତିକୁ ବହୁତ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । କେବଳ ଧର୍ମ ଅଥବା ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ିକରେ କାହିଁକି ଲୌକିକ ଜଗତରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଏଭଳି ମୌନ ରହି ଦୁଃଖ ସହନ କରିବା ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । କ୍ରାନ୍ତିକାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କ୍ରାନ୍ତି ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାରର ମୂକ-ବଳିଦାନରୂପୀ ପାଠ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଏ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ କି ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ସାଧନାରତ ସାଧକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା କେତେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରେ ।

ଆତ୍ମବିକାଶ ପାଇଁ ତିତିକ୍ଷାର ଅଭ୍ୟାସ ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ତିତିକ୍ଷା ନାମରେ କେତେକ ଲୋକ ଆତ୍ମ-ବିକୃତି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଥାନ୍ତି । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନା ନାମରେ ସେମାନେ ହଠ ପୂର୍ବକ ନିଜକୁ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଯାତନା ଦେଇଥାନ୍ତି, ଯାହା ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ସୂକ୍ଷ୍ମତା ଆସିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ମସ୍ତିଷ୍କ-ବିକୃତି ଦେଖାଯାଇଥାଏ ।

ସାଂସାରିକ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇ ଗୁମ୍ଫାବାସୀ ହୋଇ ଶରୀରକୁ ନ୍ୟୂନତମ ଭୋଜନ ଅଥବା ଆଚ୍ଛାଦନରୁ ବଞ୍ଚିତ କରିବା, ପଶୁଙ୍କ ଭଳି ଜଙ୍ଗଲରେ ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା, ସହନଶକ୍ତି ବଢ଼ାଇବା ଛଳରେ ନିଜର କୌଣସି ଅଙ୍ଗ-ଭଙ୍ଗ କରିଦେବା- ଏସବୁ ତିତିକ୍ଷା ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂସାରରେ ଏଭଳି ଅନେକ ବିବେକହୀନ ସାଧକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଏଭଳି ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ପଥର ଉପରେ ନିଜର ମୁଣ୍ଡ ପିଟିଦେବାକୁ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତିତିକ୍ଷା ଏକ ପ୍ରକାର ମାନସିକ ସହନଶୀଳ ଶକ୍ତି । ଯେତେବେଳେ

ଆମର ବୁଦ୍ଧି ଜୀବନ ଲକ୍ଷ୍ୟର ଉଚ୍ଚତମ ଓ ପବିତ୍ରତା ସହିତ ଜୀବନମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସାମିଲ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ ଆମର ମନ ସବୁପ୍ରକାର ଦୁଃଖ-ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ସହନ କରିବାକୁ ସହର୍ଷରେ ତତ୍ପର ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ଜୀବନରେ ଉଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି କରିବା ମାର୍ଗରେ ଆସୁଥିବା ବାଧା-ବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ପ୍ରସନ୍ନ ଚିତ୍ତରେ ସହନ କରିବାର ମାନସିକ କ୍ଷମତାକୁ 'ତିତିକ୍ଷା' କହନ୍ତି ।

ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ଗୁରୁବାକ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍ୟବୁଦ୍ଧ୍ୟାବଧାରଣା ।

ସା ଶ୍ରଦ୍ଧା କଥିତା ସଦ୍ଭିର୍ଯ୍ୟୟା ବସ୍ତୂପଲଭ୍ୟତେ ।।୨୫।।

ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ = ଶ୍ରୁତି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର, ଗୁରୁ ବାକ୍ୟସ୍ୟ = ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶାବଳୀର, ସତ୍ୟବୁଦ୍ଧ୍ୟାଧାରଣାମ୍ = ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକୃତ ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝିପାରିବା, ସା = ସେହି , ଶ୍ରଦ୍ଧା = ଶ୍ରଦ୍ଧା, କଥିତା = କୁହାଯାଏ, ସଦ୍ଭିଃ = ସନ୍ଥ ଅଥବା ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ୟୟା = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ବସ୍ତୁ = ନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁ (ବ୍ରହ୍ମ), ଉପଲଭ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

ଯାହାର ସହାୟତାରେ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ସାରଗର୍ଭକ ଉପଦେଶକୁ ଆମେ ବୁଝିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହେଉ, ତାକୁ ହିଁ ସନ୍ଥ ବା ଜ୍ଞାନୀ-ପଣ୍ଡିତମାନେ 'ଶ୍ରଦ୍ଧା' କହନ୍ତି । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ।।୨୫।।

ସାଧକଠାରେ ଯେଉଁ ପଞ୍ଚମ ସମ୍ପତ୍ତି ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ, ତାହା ହେଉଛି- ଶ୍ରଦ୍ଧା । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯେତିକି ବିକୃତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଜନସାଧାରଣ ମଧ୍ୟ ନିଜର ସୁବିଧାନୁସାର ଯେଉଁଳି ତା'ର ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରଦୂଷିତ କରିଦେଇଛନ୍ତି, ତା'ଦ୍ୱାରା ଏହାର ଦୁର୍ଗତି ହୋଇଯାଇଛି । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶବ୍ଦାବଳୀରୁ ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ବିକୃତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ବୋଧହୁଏ ହୋଇ ନଥିବ । ଶ୍ରଦ୍ଧା ନାମରେ ଧୂର୍ତ୍ତ କତିପୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସରଳ ସମାଜକୁ ସଫଳତାପୂର୍ବକ ଶୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସ ନୁହେଁ, ଯେପରିକି ଉପରୋକ୍ତ ପରିଭାଷାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଗୁରୁ ଅଥବା ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ନିହିତ ଗୂଢ଼-ଗମ୍ଭୀର ଅର୍ଥକୁ ବୁଝିବାର ବୌଦ୍ଧିକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବା ଉପାୟ ।

ଯିଏ ଶ୍ରୁତିର ସତ୍ୟତାକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ତା'ଠାରେ ବସ୍ତୁତଃ 'ଶ୍ରଦ୍ଧା' ରହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଅସୀମ ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଭାଷା ବତାଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସୀମିତ ଶବ୍ଦ ଓ ଧ୍ୱନିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, କିଛି ସଙ୍କେତଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା । ସେହି ଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧ ଚେତନାକୁ, ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମକୁ, ପରମ ସତ୍ତାକୁ କିପରି ବା କିଏ

ଏଭଳି ଶବ୍ଦ ମାତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ପରିଭାଷିତ କରିପାରିବ ? ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱକୁ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କେବଳ ଇଙ୍ଗିତ ବା ସଂକେତ କରାଯାଇପାରେ । ତେଣୁ ସେହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକରେ ନିହିତ ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ ବୁଝିବାକୁ ସାଧକ ବା ପାଠକ ଠାରୁ ଅପେକ୍ଷା ରଖାଯାଏ କି ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସରେ ଏବଂ ନିଷ୍ଠାରେ ଚେଷ୍ଟା କରୁ ।

ଆମ ଜୀବନର ଦୈନିକ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ନ୍ୟୂନାଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଥାଏ । ଯଦି ମୋର କୌଣସି ମିତ୍ର ମୋତେ ତା'ର ପ୍ରେମ-ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଥବା ଅପମାନ-କଥା କହି ଶୁଣାଏ, ତେବେ ତା'ର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ମୋତେ ତା' ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ କିଛି କିଛି ବୁଝିହୁଏ । ତା'ର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଥିବା ମୋର ଶ୍ରଦ୍ଧା ହିଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାରେ ସହାୟତା କରେ । ଏହି ଲୌକିକ ଜଗତରେ ରହି, କବିର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖି ମୁଁ ତା'ର କବିତାରେ ନିହିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ପାଇପାରୁଛି, ଚିତ୍ରଫଳକ ଉପରେ ତୂଳୀର ସ୍ପର୍ଶ ଓ ବିଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖି କଳାକାରର ଅନୁଭବକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରୁଛି । ଯଦି ଏହି ସ୍ଥୁଳ ଭୌତିକ ଜଗତରେ ପ୍ରତି ପଦ ପଦରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି, ତେବେ ଗୁରୁ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସାରଗର୍ଭିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ ଜାଣିବା ଲାଗି ସେଥିରେ ନିହିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ କେତେ ଅଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆବଶ୍ୟକ ହେବ ?

ସର୍ବଦା ସ୍ଥାପନଂ ବୁଦ୍ଧେଃ ଶୁଦ୍ଧେ ବ୍ରହ୍ମଣି ସର୍ବଥା ।
ତତ୍ସମାଧାନମିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ନ ତୁ ଚିତ୍ତସ୍ୟ ଲାଳନମ୍ ॥୨୬॥

ସର୍ବଦା = ସବୁବେଳେ, ସ୍ଥାପନଂ = ଲଗାଇ ରଖିବା ବା ସ୍ଥିର କରି, ବୁଦ୍ଧେଃ= ବୁଦ୍ଧିକୁ, ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମଣି = ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ, ସର୍ବଥା = ପ୍ରତିକ୍ଷଣ, ସବୁ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ତତ୍ = ସେହି, ସମାଧାନମ୍ = ସମାଧାନ, (ବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନରୁ ଉଦ୍ଭୂତ ମନର ସ୍ଥିରତା), ନ ତୁ= ନୁହେଁ, ଚିତ୍ତସ୍ୟ ଲାଳନମ୍ = ବୁଦ୍ଧି ଅସ୍ଥିର ରହିବା, ଏଣେତେଣେ ଭ୍ରମିତ ହେବା ।

ଯଦି ନିଜର ବୁଦ୍ଧି-ବୃତ୍ତି କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମରେ ଏବଂ ନିରନ୍ତର ସେଥିରେ ହିଁ ଲାଗି ରହେ, ସ୍ଥିର ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ମନଃସ୍ଥିତିକୁ 'ସମାଧାନ' କୁହାଯିବ । ଏହି ଚିତ୍ତ ବା ମନ ସମାଧାନ ବିକ୍ଷେପ ସ୍ଥିତିରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ॥୨୬॥

ଯେକୌଣସି ଦେଶରେ ସାଧାରଣତଃ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ରୂଢ଼ିବାଦୀ ଆଲୋଚକ ଅଥବା ନାସ୍ତିକବ୍ୟକ୍ତି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମତାନୁସାର କରିଥାନ୍ତି ଓ ଏହି

ପ୍ରକାର ଜନସମୂହକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ଏଥିରେ କୌଣସି ଦୋଷ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଆମେ ଦେଶର ତଥାକଥିତ ସୁସଂସ୍କୃତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର-ସମ୍ମତ ଜୀବନ-ମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିପରୀତ ଆଚରଣ ତଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି, ତେବେ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏଭଳି ଲାଗେ କି ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ପରମ୍ପରାରେ କେଉଁଠି ନା କେଉଁଠି ଦୋଷ-ତ୍ରୁଟି ରହିଛି । ବାସ୍ତବରେ, ଶ୍ରୁତି-ସମ୍ମତ ଆମର ସତ୍ୟ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଯେତିକି ଖଣ୍ଡିତ ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧଶିକ୍ଷିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ କରିଛନ୍ତି, ସେତିକି ମହମ୍ମଦ ଗଜ୍‌ନୀ ଏବଂ ଆଉରଙ୍ଗ୍‌ଜେବ୍ ମଧ୍ୟ କରି ନ ଥିଲେ । ଆମର ସମାଜର ପୂଜ୍ୟ ଦେହ ଉପରେ ମର୍ମାଘାତ ଏହି କଞ୍ଚା ବେଦାନ୍ତୀମାନେ ଏବଂ ଭକ୍ତମାନେ କରିଛନ୍ତି ।

ସମାଜରେ ଦୁଇପ୍ରକାରର ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି, ଯଥା- ଆସ୍ତିକ ଏବଂ ନାସ୍ତିକ । ଆସ୍ତିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏଭଳି ଏକ ବର୍ଗ ଅଛି, ଯେଉଁମାନେ କି ନିଜର କାପୁରୁଷତାରୁ ଜୀବନରେ ଆସୁଥିବା ପ୍ରତିବନ୍ଧକଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ଧର୍ମ ନାମରେ କିଛି ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସକୁ ମାନ୍ୟତା ଦେବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଜୀବନର କୌଣସି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ ଥାଏ ଏବଂ ସେମାନେ ସର୍ବଦା ଅଜ୍ଞାତ ଭୟରେ ହିଁ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏଭଳି ପ୍ରାଣୀ ଏଣେ-ତେଣେ ନିରର୍ଥକ ଭ୍ରମିତ ହୁଅନ୍ତି ତଥା ନିଜର ବ୍ୟବହାର ଅଥବା ବାକ୍‌ଚାତୁରୀ ଦ୍ୱାରା ସମାଜରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ନାସ୍ତିକମାନଙ୍କୁ ଜନ୍ମ ଦିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ବିବେକୀ, ସାହସୀ, ଜୀବନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ସଦା ସଜାଗ, ମନୁଷ୍ୟର ବଡ଼ପଣ ଓ ଗୌରବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପରେ ଯାହାର ଆସ୍ଥା ଅଛି ତଥା ଯେଉଁମାନେ ଜୀବନର ଉଦାତ୍ତତାରେ ଅତୁଟ ବିଶ୍ୱାସ ରଖନ୍ତି - ଏଭଳି ସ୍ୱସ୍ଥ, ସୁଶିକ୍ଷିତ ଲୋକ ଏହି କୂପମଣ୍ଡୁକତା ଓ ଆତ୍ମଦମନରୂପୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକରେ କଦାପି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

'ସମାଧାନ'ର ଅର୍ଥ ଆଜି ପ୍ରାୟତଃ 'ଉଦାସୀନତା' ରୂପେ ଜଣାଯାଏ । ଭଲ-ମନ୍ଦ, ହାନି-ଲାଭ, ମାନ-ଅପମାନ, ସଫଳତା-ଅସଫଳତା, ଆଶା-ନିରାଶା ଏସବୁ ପ୍ରତି ଉଦାସୀନତା । ସମାଧାନ ଏକ ଏଭଳି ମନୁଷ୍ୟର ମନୋବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ, ଯିଏ କି ନିଜକୁ ପଥର କରିଦେଇଛି ଏବଂ ଅସଫଳତାର ଚାବୁକ ଅଥବା ଅପମାନର ବାଣ ମଧ୍ୟ ଯାହାର ମନରେ କୌଣସି ସମ୍ବେଦନା ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ଏଭଳି ଉଦାସୀନ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ କୌଣସି ବାହ୍ୟ ପରିସ୍ଥିତିଜନିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବିକ୍ଷେପ ବା ବିକାର ଆଣିପାରେ ନାହିଁ । ତା'ର ସମ୍ବେଦନଶୀଳତା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦେଇଥିବା 'ସମାଧାନର ପରିଭାଷା' ସହିତ କଦାପି ଏହା ମେଳ ଖାଏନାହିଁ । ଅଭ୍ୟାସପୂର୍ବକ

ଯେତେବେଳେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ବ୍ରହ୍ମରେ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରମଣ କରିବାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ମନ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ସନ୍ତୁଳିତ ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ 'ସମାଧାନ' କହନ୍ତି ।

ସମାଧାନ ମନର ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଜୀବନର ସମସ୍ୟାକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ନ କରିପାରି ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଚୁପ୍ ହୋଇ ଏକାନ୍ତରେ ବସିଯାଏ ଏବଂ ମନକୁ ମନ ସେହି ପରିସ୍ଥିତି ଲାଗି ଲୁହ ବୁହାଏ । ଦୈହିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ଉଭୟ ସ୍ତରରେ ପରିସ୍ଥିତିର ପଦାଘାତକୁ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଶାନ୍ତ ଭାବରେ ସହନ କରିବା 'ସମାଧାନ' ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ପ୍ରକାରର ମାନସିକ ସ୍ଥିରତା, ପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତୁଳନ ଅବସ୍ଥା ଯାହାକି ସହଜରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସାଧକର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଉଚ୍ଚତମ, ଯାହାର ମନ ଏଭଳି ଲକ୍ଷ୍ୟର ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନରେ ରମଣ କରୁଥାଏ, ଏହା ସହିତ ଯାହାର ସାଧନାରୂପୀ ନିଅଁ ବହୁତ ମଜ୍‌ଭୁତ ହୋଇଥିବ - ଏଭଳି ସାଧକ ସମାଧାନଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ।

ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପୃଥ୍ୱୀ ଉପରେ ରହିଛୁ, ଆମର ପଡ଼ୋଶୀ ହୁଏତ ଆମ ପାଇଁ ଶୋକର କାରଣ ହୋଇପାରେ । ପୃଥିବୀର ଅତି ଛୋଟ ଅଂଶ ପାଇଁ ଲଢ଼ାଇ-ଝଗଡ଼ା କରି ହୁଏତ ଆମ ଭିତରେ ପରସ୍ପର କଟୁତା ଓ ଘୃଣାଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଉଭୟ ବାୟୁଯାନରେ ବସି ଉପରକୁ ଉଡ଼ିବାକୁ ଲାଗୁ, ସେତେବେଳେ ପୃଥିବୀ ଉପରେ ହୋଇଥିବା ସେହି ଛୋଟ ଝଗଡ଼ାର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ । ସେହି ଉଚ୍ଚତାରୁ ଯଦି ଆମେ ନିମ୍ନକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରୁ, ତେବେ ଆମକୁ ଆମର ଓ ପଡ଼ୋଶୀର ସମ୍ପତ୍ତି (ପୃଥିବୀର ସେହି ଘର, କ୍ଷେତ-ବାଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି) ଅଲଗା ଅଲଗା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହା ଆମକୁ ଉପରୁ ଏକ ସୁନ୍ଦରତାର ଶୃଙ୍ଖଳାଭଳି ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଏହିପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉଚ୍ଚତାର ଶିଖରରୁ ଦେଖିଲେ ମନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବିକ୍ଷେପ ଶେଷ ରହେ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେଠାରେ ଅଖଣ୍ଡ ଏକାତ୍ମତା ଦେଖାଯାଏ । ସୀମାରେଖା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ମତଭେଦର ମହତ୍ତ୍ୱ ନଗଣ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ।

ସୁତରାଂ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବା ସାଧକର ମନର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ ବାଧକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ବିକ୍ଷେପ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ । ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ସତତ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଯୋଗୁଁ ମନକୁ ଏଭଳି ପ୍ରଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ- ଏହାକୁ 'ସମାଧାନ' କହନ୍ତି । ଏହା ଥିଲା ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତିର ଅନ୍ତିମ ମହାନ୍ ଯୋଗ୍ୟତା, ଯାହାକି ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକର ହୃଦୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ।

ଅହଂକାରାଦିଦେହାନ୍ତାନ୍ ବନ୍ଧାନଜ୍ଞାନକଳ୍ପିତାନ୍ ।
ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାବବୋଧେନ ମୋକ୍ତୁମିଚ୍ଛାମୁମୁକ୍ଷୁତା ॥୨୭॥

ଅହଂକାରାଦିଦେହାନ୍ତାନ୍ = ଅହଂକାରରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ଦେହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବନ୍ଧାନ୍ = ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକ, ଅଜ୍ଞାନକଳ୍ପିତାନ୍ = ଅଜ୍ଞାନରୁ କଳ୍ପିତ, ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାଅବବୋଧେନ = ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା, ମୋକ୍ତୁମ୍ = ମୁକ୍ତ ହେବା, ଇଚ୍ଛା = କାମନା କରିବା, ମୁମୁକ୍ଷୁତା = ମୁକ୍ତି ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା ।

ଅହଂକାରରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ଦେହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ ସବୁ ଅଜ୍ଞାନକଳ୍ପିତ ବନ୍ଧନ ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା- (୧) ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ବିବେକ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅସତ୍‌ରୁ ସତ୍‌କୁ ଅଲଗା କରି ଦେଖିବାରେ ଆମର ବିବେକ-କ୍ଷମତା, (୨) ଅସତ୍‌କୁ ଚିହ୍ନିବା ପରେ ସେଥିରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିଜକୁ ଅଲଗା କରିବାର କ୍ଷମତା, ଅର୍ଥାତ୍ ବିବେକ-ଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ଏବଂ (୩) ଶମ, ଦମ, ଉପରତି, ତିତିକ୍ଷା, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ସମାଧାନ ନାମକ ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତି ଯାହାର ବିକାଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିଜ୍ଞାସୁର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ହେବା ଉଚିତ୍ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି କ୍ରମରେ ଅନ୍ତିମ ତଥ୍ୟ କୁହଯାଉଛି- ମୁମୁକ୍ଷୁତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ॥୨୭॥

ଈଶ୍ୱର ଅଥବା ଗୁରୁଙ୍କ ରହସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ହସ୍ତକ୍ଷେପ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଅଜ୍ଞାତ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ନିରର୍ଥକ ଉତ୍ସାହର ନାମ ମୁମୁକ୍ଷୁତା ନୁହେଁ । ସାଧକକୁ ନିଜର ସୀମାଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟ ସେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି ସେହି ସୀମାଗୁଡ଼ିକର କାରଣ କ'ଣ ? ତା'ର ସମ୍ମୁଖରେ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ତଥା ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ କେଉଁ କେଉଁ ମାର୍ଗ ରହିଛି, କି କି ବିଧାନ ରହିଛି - ଏସବୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଶ୍ଳୋକରେ ଉପରୋକ୍ତ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି ।

ନିଜର ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପର ଅଜ୍ଞାନତା କାରଣରୁ ଆମ ମନରେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଜନ୍ମ ନିଏ ଏବଂ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଶରୀର ସହିତ ଆମର ଯେଉଁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରହିଛି, ଏହି ଅହଂବୃତ୍ତି ଆମ ଭିତରେ ବନ୍ଧନର ତଥା ସୀମିତ ଓ ଅସମର୍ଥ ହେବାର ଭାବନାକୁ ଜନ୍ମଦିଏ । ଏସବୁ ସୀମିତ ଭାବ ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ । କାରଣ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅସୀମ ଓ ଅନନ୍ତ, ସୀମାହୀନ, ନିରାକାର ପରମ ସତ୍ତା । ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ଆମେ ଆମର ବାସ୍ତବ ସ୍ୱରପକୁ ଭୁଲିଯାଉ ଏବଂ ନିଜକୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ମନେକରୁ- ଏହି କଳ୍ପନା ବା ମାନ୍ୟତା (ଅବଧାରଣା) ବନ୍ଧନର କାରଣ । ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ, ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ଦେହ-

ମନ ଆଦି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଜୀବ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଜୀବକୁ ହିଁ ଅଜ୍ଞାନୀ ଓ ବଦ୍ଧ ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଯଦି ଏକବାର ଆମେ ନିଜର ବାସ୍ତବ ରୂପକୁ ଚିହ୍ନିପାରିବା, ତେବେ ଆମର ସାରା ଦୁଃଖ-ସନ୍ତାପ ଦୂର ହୋଇଯିବ ଏବଂ ଆମେ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବା । ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସାଧନା ପଥର ଚରମ ବିନ୍ଦୁ । ଏହାକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ।

ଜଣେ ଲାଲାଜୀ ରାତ୍ରିରେ ଅତି ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ତୃପ୍ତିକର ଭୋଜନ ଖାଇବା ପରେ ବାଲବଚ୍ଚାଙ୍କ ସହିତ ଶୋଇଗଲେ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଲେ ସେ ଏକ ଘୋର ଜଙ୍ଗଲରେ ଅକିଞ୍ଚନ, ନିଃସହାୟ, ନିରୁପାୟ ହୋଇ କୌଣସି ଆଶ୍ରୟ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଏଣେ ତେଣେ ଘୁରିବୁଲୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପଛରେ ଏକ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ବାଘ ଶିକାର ପାଇଁ ଦୌଡୁଅଛି । ସେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜୀବନ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଦୌଡ଼ି ଦୌଡ଼ି ଶେଷରେ ନିରୂପାୟ ହୋଇ ଭୟରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀରେ ଡେଇଁ ପଡ଼ିଲେ । ଶୀତଳ ଜଳର ସ୍ପର୍ଶରେ ତାଙ୍କର ନିଦ୍ରା ଭଙ୍ଗ ହେଲା । ଲାଲାଜୀ ଝାଳରେ ଜୁତୁବୁଡୁ ହୋଇ ନିଜର ଛୋଟ ଶୟନକକ୍ଷରେ ସୁରକ୍ଷିତ ଶୋଇଥିବା ଅନୁଭବ କଲେ ।

ବାସ୍ତବରେ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଲାଲାଜୀ ନିଜକୁ ଭୁଲିଯାଇଥିଲେ । ସେ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲେ କି ପତ୍ନୀ ଓ ପିଲାଙ୍କ ସହିତ ନିଜ ଘରେ ସୁରକ୍ଷିତ ଶୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱପ୍ନ ତାଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ ମାନସିକ ସୃଷ୍ଟି ଥିଲା, ଅନ୍ୟ କାହାର ନୁହେଁ । ସେ ସ୍ୱପ୍ନ-ପୁରୁଷ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଅନେକ କ୍ଲେଶ ସହନ କଲେ । ଯେଉଁକ୍ଷଣ ତାଙ୍କର ଆଖି ଖୋଲିଲା ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗିଗଲା, ତତ୍କ୍ଷଣ ତାଙ୍କର ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଗଲା ଏବଂ ସେ ନିଜକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିଲେ । ସାରା କଷ୍ଟ ସ୍ୱତଃ ଦୂର ହୋଇଗଲା । ତାଙ୍କୁ ଆଉ ବନ୍ଧୁକ ବାହାର କରି ବାଘକୁ ଗୁଳି କରିବା ଅଥବା ଡରାଇବାକୁ ଘରର ବାହାରକୁ ଅନ୍ଧକାର ରାତ୍ରିରେ ଯିବାକୁ ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହେବା ମାତ୍ରକେ ସେ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ ଏସବୁ ତାଙ୍କର ମନର କଳ୍ପନା (ସ୍ୱପ୍ନ) ଥିଲା ।

ଏହି ପ୍ରକାର ନିଜର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପଅଜ୍ଞାନ କାରଣରୁ ଆମେ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି କଳ୍ପନା କରୁ କି ମୁଁ ଶରୀର, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି । ତେଣୁ ସେହି ଭ୍ରମରୁ ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଶରୀରର ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ମୋର ଅବସ୍ଥା ରୂପେ ମୋତେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଭ୍ରମକୁ ଦୂର କରିବା ହେଉଛି- ସତ୍ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା । ତାକୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସାଧକ ରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ଯିଏ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଦାର୍ଶନିକ ଅବଧାରଣାକୁ

ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବୁଝିପାରିଛି ଏବଂ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ନିଜର ପ୍ରତୀୟମାନ ବନ୍ଧନର କାରଣ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରିଛି । ମୁମୁକ୍ଷୁ କୌଣସି ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ, ଯିଏ କି ଅନ୍ଧାରରେ କିଛି କରେ ଅଥବା ଦିନର ପ୍ରକାଶରେ କିଛି ନକଲି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ରିୟା କରି କୌଣସି ଚମତ୍କାର ଘଟଣା ଘଟିବାର ଆଶା କରେ । ସକାଳ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟା ବେଳାରେ ଅଧଘଣ୍ଟା ସାଧନା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଜ୍ଞାନର ଜିଜ୍ଞାସୁ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ପୁନଃ ଚିହ୍ନିବାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି-ନିଜ ଜୀବନରେ ମହାନ୍ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଅଥବା ଦୈବୀ-ଚେତନାର ଅବବୋଧ । ଏଥିଲାଗି ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନିଜର ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପୀ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ନିର୍ମଳ କରିବାକୁ ହେବ । ତା'ପରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ତାକୁ ଉଚିତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ତାହା ସମାଧିସ୍ଥ ହୋଇପାରେ । ଏହା ଏକ ଆନ୍ତରିକ କ୍ରାନ୍ତି ବା ବିକାଶ, କୌଣସି ମନମୌଜ ନୁହେଁ । ଏଥିଲାଗି ନିରନ୍ତର ଚେଷ୍ଟା ଓ ସମର୍ପିତ ଜୀବନ ଉଭୟର ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ଏଭଳି ସାଧକ ଯିଏ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି କ୍ଷଣକୁ ବଳିଦାନ କରିବାକୁ ତତ୍ପର ହୋଇସାରିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ 'ମୁମୁକ୍ଷୁ' କୁହାଯାଏ ।

ମନ୍ଦମଧ୍ୟମରୂପାପି ବୈରାଗ୍ୟେଣ ଶମାଦିନା ।

ପ୍ରସାଦେନ ଗୁରୋଃ ସେୟଂ ପ୍ରବୃଦ୍ଧା ସୂୟତେ ଫଳମ୍ ॥୨୮॥

ମନ୍ଦମଧ୍ୟମରୂପାପି = (ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ) ମନ୍ଦ ଅଥବା ମଧ୍ୟମ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଶମାଦିନା = ଶମ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା, ବୈରାଗ୍ୟେଣ = ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରସାଦେନ = କୃପା ଦ୍ୱାରା, ଗୁରୋଃ = ଗୁରୁଙ୍କ, ସା = ସେହି, ଇୟମ୍ = ଏହି, ପ୍ରବୃଦ୍ଧା= ତୀବ୍ର ହୋଇ, ସୂୟତେ ଫଳମ = ଫଳୀଭୂତ ହୋଇପାରେ ।

ସାଧକଠାରେ ମୁମୁକ୍ଷୁତା ଯଦି ମନ୍ଦ ଅଥବା ମଧ୍ୟମ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ କୃପା, ବୈରାଗ୍ୟ ଏବଂ ଶମାଦି ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ତାହା ତୀବ୍ର ହୋଇ ଅଭୀଷ୍ଟ ଫଳଦାୟୀ ହୋଇପାରିବ ॥୨୮॥

ଶମ, ଦମ, ଉପରତି ଆଦି ଷଟ୍-ସମ୍ପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନରେ ଉତାରିବା ପାଇଁ ସତତ ଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦମୁମୁକ୍ଷୁତାକୁ ତୀବ୍ରତର କରାଯାଇପାରେ । ଯେତେବେଳେ ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ଆସିଯାଏ । ତା'ପରେ ଅସତ୍‌କୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାରେ କିଛି କଠିନତା

ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟର ଚାରୋଟି ଗୁଣ ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧିତ । ଯଦି କୌଣସି ଗୋଟିଏର ବିକାଶ ହେବ, ତେବେ ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ବିକଶିତ ହେବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । ତେଣୁ ଯଦି କାହାର ବିବେକ ବା ମୁମୁକ୍ଷୁତା ମନ୍ଦ ଅଥବା ମଧ୍ୟମ ବର୍ଗର ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ସେ ନିରାଶା ଅନୁଭବ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କିଛି ବର୍ଷ ହେଲା 'ଗୁରୁ-ପ୍ରସାଦ' (କୃପା)ର ଚମତ୍କାରିତା ଏକ ଅର୍ଥକର ଲାଭପ୍ରଦ ବ୍ୟବସାୟ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହୋଇଛି । ଶସ୍ତା ଉପାୟରେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ତରୀୟ ଲାଭ ପାଇବାର ଆକାଂକ୍ଷା ରଖୁଥିବା ସରଳ ଜନତା ଏଭଳି ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ଗୁରୁମାନଙ୍କ କବଳିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବିନା କୌଣସି ପୁଞ୍ଜି ବିନିଯୋଗରେ ଶୀଘ୍ର ଓ ଅଧିକାଧିକ ଲାଭ କେହି ପାଇବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ ଏଭଳି ବେଇମାନ୍, ଚରିତ୍ରହୀନ ଗୁରୁ ହେବା ସବୁଠାରୁ ସରଳ । ଏହି ଧନ୍ଦା ଏତେ ତଳକୁ ଖସିଗଲାଣି କି ଆଜିକାଲି ଏଭଳି ଗୁରୁ ଡାକ ଦ୍ୱାରା ସୁଦୂରରେ ଥିବା ନିଜର ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ପକେଟ୍‌ରେ ଅଚୁକ ତାବୀଜ, ଶକ୍ତିବର୍ଦ୍ଧକ କୃପା, ଗର୍ଭଧାରଣ କରିବାର ବୀଜ, ଭଗବାନଙ୍କ ସିନ୍ଦୂର ଇତ୍ୟାଦି ପଠାଇଥାନ୍ତି- ଏସବୁ ବହୁତ ଶସ୍ତା ମୂଲ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ବିଚାର କରନ୍ତୁ ! ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯାହାକିଛି କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଏଭଳି କଳଙ୍କପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବସାୟ ଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ କି ନୁହେଁ ? ଯିଏ ପ୍ରକୃତ ଗୁରୁ, ସେ ତା'ର କୃପା ପ୍ରସାଦ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅଳ୍ପ ବା ଅଧିକ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବତା ଏହି କି ଗୁରୁକୃପା ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଶିଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଏ ତା'ର ପାତ୍ରତା ଅନୁସାର । ଯିଏ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ହୋଇଥିବ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମ ଭାବରେ ସେ ମଗ୍ନ ରହି ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦ ତଥା କୃପା ବର୍ଷା ସମଦୃଷ୍ଟିରେ କରିଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହା ନେବା ବ୍ୟକ୍ତିର ପାତ୍ରତା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ କି ସେ କେତେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁଛି । ଯିଏ ଯେତିକିର ଅଧିକାରୀ ସେ ସେତିକି ଗ୍ରହଣ କରିବ ।

ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ସାଗର କଦାପି ଘୋଷିତ କରେ ନାହିଁ ଯେ, 'ମୋ' ଠାରୁ ଏତିକି ପାଣି ନେଇଯାଅ, ଅଧିକ ନୁହେଁ ।' ତା' ପକ୍ଷରୁ କୌଣସି ବନ୍ଧନ ନାହିଁ । ଏହା ଗ୍ରହୀତାର ପାତ୍ର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ କି କେତେବଡ଼ ପାତ୍ର ସେ ପାଣି ଆଣିବା ପାଇଁ ନେଇଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ବିକିରଣ କରନ୍ତି, କୌଣସି ସୀମା ରଖନ୍ତି ନାହିଁ କି ଏଠାକୁ ଏତିକି ପ୍ରକାଶ ଯାଉ ଏବଂ ସେଠାକୁ ଏତିକି ପ୍ରକାଶ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇବାରେ ଘରର କାନ୍ଥ ବା ବାଡ଼ିପ୍ରାଚୀର ବାଧକ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ନଦୀ ଅବାରିତ ଗତିରେ

ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ କି ସେ ତା'ର ଜମିରେ ପାଣି ମଡ଼ାଇବ ଅଥବା କୌଣସି ନାଳ ଖୋଲି ସେଥିରେ ପାଣି ଛାଡ଼ିବ ।

ଏଭଳି ଗୁରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ନିଜର ଅନୁଭୂତ ଜ୍ଞାନକୁ ଭାଷା ରୂପରେ ଅନ୍ୟର କଲ୍ୟାଣାର୍ଥେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । ସାଧକ, ଜିଜ୍ଞାସୁ ତା'ର ଅଧିକାରୀତ୍ୱ, ଶୀଷ୍ୟତ୍ୱ ବା ପାତ୍ରତା ଅନୁସାରେ ସେହି ଜ୍ଞାନକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି ଯଦି ସାଧକ ନିଜ ଭିତରେ ବିବେକ, ବୈରାଗ ଏବଂ ସାଧନ-ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ବିକଶିତ କରିଥିବ, ତେବେ ତା'ଠାରେ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ସ୍ୱତଃ ତୀବ୍ରତର ହୋଇଯିବ । ଏହିପରି ସାଧନ ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ସାଧକ/ଶିଷ୍ୟକୁ ଅଧିକାଧିକ ଲାଭ ମିଳିବ । ଯେଉଁ ଅନୁପାତରେ ସେ ସାଧନ ସମ୍ପନ୍ନ ହେବ, ସେହି ଅନୁପାତରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିପାରିବ ।

ବୈରାଗ୍ୟଂ ଚ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱଂ ତୀବ୍ରଂ ଯସ୍ୟ ତୁ ବିଦ୍ୟତେ ।
ତସ୍ମିନ୍ନେବାର୍ଥବନ୍ତଃ ସ୍ୟୁଃ ଫଳବନ୍ତଃ ଶମାଦୟଃ ॥୨୯॥

ବୈରାଗ୍ୟଂ = ବିରକ୍ତି, ଚ = ଏବଂ, ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱଂ = ମୁମୁକ୍ଷୁତା, ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତିର ଇଚ୍ଛା, ତୀବ୍ରମ୍ = ଉତ୍କଟ, ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ବିଦ୍ୟତେ = ରହିଛି, ତସ୍ମିନ୍ = ତା'ଠାରେ, ଏବ = କେବଳ, ଅର୍ଥବନ୍ତଃ= ସାର୍ଥକ, ସ୍ୟୁଃ = ହେବ, ଫଳବନ୍ତ = ଫଳୀଭୂତ, ଶମାଦୟଃ = ଶମ ଇତ୍ୟାଦିର (ଅଭ୍ୟାସ)।

କେବଳ ତା'ଠାରେ ହି ଶମାଦି ସମ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକ ସାର୍ଥକ ଏବଂ ଫଳପ୍ରଦ ହୋଇପାରିବ, ଯାହାଠାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଏବଂ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ତୀବ୍ର ରହିଛି ॥୨୯॥

ଏଭଳି ବହୁତ ସାଧକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଦୀର୍ଘକାଳରୁ ଶମାଦି ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିର ଅଭ୍ୟାସ କରୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର କହିବା ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତି ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତ ଅଭ୍ୟାସ କୌଣସି ନୈତିକ ଶିକ୍ଷା ନୁହେଁ । ଅନେକ ଲୋକ ପଚାରନ୍ତି କି 'ଆମେ ଯଦି ବାସ୍ତବ ଜୀବନଯାପନ କରୁ, ତେବେ କ'ଣ ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇପାରିବୁ ?' ଏହି ପ୍ରକାରର ପ୍ରଶ୍ନରୁ ଜଣାଯାଏ କି ଲୋକମାନେ ଭ୍ରମବଶତଃ ଅଥବା ମାନସିକ କ୍ଳାନ୍ତି ହେତୁ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହାଁନ୍ତି । ତେଣୁ ଏଭଳି ଲୋକ କହନ୍ତି- "ମୁଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିଷ୍ଠ, ସଚ୍ଚୋଟ ଉପାୟରେ ଅର୍ଜନ କରୁଛି, ନିଜର ଘର ପରିବାରକୁ ଚଳାଉଛି ଏବଂ ଯେତିକି ସମ୍ଭବ ଉଦାରତା

ପୂର୍ବକ ତଥା ସଦ୍‌ଭାବ ପୂର୍ବକ ଖର୍ଚ୍ଚ କରୁଛି । ମୁଁ ଜାଣେ କି ତଥାକଥିକ ଧାର୍ମିକ ଅଥବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥରେ ଚାଲୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏବଂ ଉଚ୍ଚତର ।"

ଏହି ପ୍ରକାରର ଭୁଲ୍ ଧାରଣାକୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଧ୍ୱସ୍ତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଶମ, ଦମ, ଉପରତି ଆଦି ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଭୁଲ୍ ଭାବରେ ଫଳୀଭୂତ ହେବ, ଯାହାଠାରେ ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ଉଦିତ ହୋଇସାରିଛି ଏବଂ ଯାହାର ଏହି ନଶ୍ୱରତାରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ତୀବ୍ର ଇଚ୍ଛା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି । ଯେଉଁମାନେ ବାସ୍ତବ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ପାଇଁ ଘୋଷଣା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଁ କେତେକଙ୍କୁ ଭେଟିଛି । ସେମାନଙ୍କର ନିୟତି ବଡ଼ କାରୁଣିକ ରହିଛି । ସେମାନେ ଭୋଗ ବିଳାସର ଦୁନିଆଁରେ ବଞ୍ଚନ୍ତି । ଧନ, ସତ୍ତା, ଲୋକପ୍ରିୟତା, ଭୋଗାଦିର ମୃଗମରୀଚିକା ପଛରେ ଦୌଡ଼ିଥାନ୍ତି । ଯଦିଓ ଏହା ସତ୍ୟ, ତାଙ୍କର ଆୟ ପନ୍ଥା ଉଚିତ୍, କିନ୍ତୁ ଜୀବନରେ ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ନିମ୍ନ ତଥା ଅନିତ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସୀମିତ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିଲାଗି ତାଙ୍କର ଜୀବନ-ଯାତ୍ରାରେ କଦାପି ତାଙ୍କୁ ଯଦି ପୁଞ୍ଜିଭୂତ ଘୃଣାରୂପୀ ନାଳୀକୁ ପାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ଅଥବା ସମସ୍ୟାରୂପୀ ପାହାଡ଼କୁ ଲଂଘନ କରିବାକୁ ହୁଏ, ତେବେ ସେମାନେ ହତାଶ ହୋଇ କ୍ଳାନ୍ତ-ଶ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ବସିପଡ଼ନ୍ତି । ତା'ପରେ ନିଜର ଧର୍ମ ଅଥବା ଦର୍ଶନକୁ ବୃଥାରେ ଦୋଷ ଦେବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । ଯେହେତୁ ତାଙ୍କର ଆଚରଣ ପବିତ୍ର, ଜୀବନର ପରିଣତି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶ ରୂପେ ହୋଇନାହିଁ, ସେମାନେ ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିନା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶକ୍ତିରେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନର ସମସ୍ୟା ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକର ଆକ୍ରମଣକୁ ବୀରତାପୂର୍ବକ ସମ୍ମୁଖୀନ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶମାଦି ଗୁଣ ଫଳଦାୟୀ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ହଳ ହୋଇଥିବା ଓ ବୈରାଗ ଦ୍ୱାରା ସିଞ୍ଚନ ହୋଇଥିବା ହୃଦୟକ୍ଷେତ୍ର ସାଧକ ପାଖରେ ନାହିଁ ।

ଏତୟୋର୍ମନ୍ଦତା ଯତ୍ର ବିରକ୍ତତ୍ୱମୁମୁକ୍ଷୟୋଃ ।
ମରୌ ସଲିଳବତ୍ତତ୍ର ଶମାଦେର୍ଭାନମାତ୍ରତା ॥୩୦॥

ଏତୟୋଃ = ଏହି ଉଭୟ, ମନ୍ଦତା = ଅଳ୍ପତା, କ୍ଷୀଣତା, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ବିରକ୍ତତ୍ୱ = ବୈରାଗ୍ୟ, ମୁମୁକ୍ଷୟୋଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ, ମରୌ = ମରୁସ୍ଥଳରେ, ସଲିଳବତ୍ = ଜଳସଦୃଶ, ତତ୍ର = ସେଠାରେ, ଶମାଦେଃ = ମନର ଶାନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି, ଭାନମାତ୍ରତା = କେବଳ ଆଭାସ ବା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର ।

ଯାହାଠାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ମୁମୁକ୍ଷୁତା ଉଭୟ ହିଁ ମନ୍ଦ ଥାଏ, ତା'ଠାରେ ଶମାଦି ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପ୍ରଭାବୀ ହୋଇଯାଏ, ଯେଭଳି ମରୁଭୂମିରେ ଜଳର ପ୍ରତୀତି ବା ଆଭାସ ମିଳେ ॥୩୦॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଲୋକରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଭାବକୁ ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ପୁନଃ ପୁଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି କି ଯେଉଁ ସାଧକଠାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଏବଂ ମୁମୁକ୍ଷୁତା ଉଭୟ କ୍ଷୀଣ ବା ମନ୍ଦଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ବେଳେ ବେଳେ ଜାଗ୍ରତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେହି ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଶମାଦି ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପ୍ରଭାବୀ ହୋଇଯାନ୍ତି, ବିକଶିତ ଏବଂ ଦୃଢ଼ ହେବା ବହୁ ଦୂରର କଥା । ଯେଉଁ ସାଧକର ଜୀବନ ପଥରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଆସିଯାଇଛି, ଅଥବା ତା'ର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗରେ ପ୍ରଗତି ହେଉନାହିଁ, ସେ ନିଜକୁ ନିଜେ ପୁନରାବଲୋକନ (ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ) କରିବା ଉଚିତ୍ । ସଫଳତା ପାଇଁ ନୂତନ ଉତ୍ସାହ ଓ ବିବେକ ସହିତ ସାଧନାକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ନିଜର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଭୁଲ୍‌ଗୁଡ଼ିକୁ (ଦୋଷ-ତ୍ରୁଟିଗୁଡ଼ିକୁ) ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନଃ ସୁଧାରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ଯାହାର ଅନିତ୍ୟ ବା ଅସତ୍ ପ୍ରତି ମନରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଜାତ ନ ହୋଇଛି, ତା'ର ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଆଗ୍ରହ ଜନ୍ମିବ କିପରି ? ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଯେଉଁ ଶମ, ଦମ, ଉପରତି ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଯାଉଛି, ତାହା ଆଭାସ ମାତ୍ର । ସେଥିରେ କୌଣସି ନିତ୍ୟତା ନ ଥାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଆମର ସମାଜରେ ଏଭଳି ଅନେକ ମହାତ୍ମା ଦେଖାଯାନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କେବଳ ଭିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ (ପେଟପୋଷଣ) ଗେରୁଆବସ୍ତ୍ର ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ନିଜକୁ ବିରକ୍ତ ତଥା ମୁମୁକ୍ଷୁ ରୂପେ ପରିଚୟ କରାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଜୀବନରେ କୌଣସି ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ହୁଏନାହିଁ । ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ କଳ୍ପନା ହୋଇପାରେ ।

ଭକ୍ତି : ଦୃଢ଼ ଓ ପରା (୩୧)

ମୋକ୍ଷକାରଣ ସାମଗ୍ର୍ୟାଂ ଭକ୍ତିରେବ ଗରୀୟସୀ ।
ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାନୁସନ୍ଧାନଂ ଭକ୍ତିରିତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ।।୩୧।।

ମୋକ୍ଷକାରଣ ସାମଗ୍ର୍ୟାଂ = ମୁକ୍ତିର କାରଣ ରୂପ ସାମଗ୍ରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଆବଶ୍ୟକ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ, ପରିସ୍ଥିତି ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟରୁ, ଭକ୍ତିଃ = ଭକ୍ତି, ଏବ = କେବଳ, ଗରୀୟସୀ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାନୁସନ୍ଧାନଂ = ନିଜର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିବାକୁ ନିରନ୍ତର ଚେଷ୍ଟା, ଭକ୍ତିରିତି = ଏହାକୁ ହିଁ ଭକ୍ତି, ଅଭିଧୀୟତେ = କୁହାଯାଏ।

ମୋକ୍ଷ-ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଯେଉଁସବୁ ସାମଗ୍ରୀ ରହିଛି, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଭକ୍ତି ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସାଧନ । ନିଜର ବାସ୍ତବିକ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ 'ଭକ୍ତି' କହନ୍ତି ।।୩୧।।

ମନେକର ସାଧକଠାରେ ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ମାତ୍ରାରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ତାହା ସହିତ ସେ ନୈତିକ ସଦାଚାରରେ ସ୍ୱସ୍ଥ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଛି । ତେବେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ ତା'ର ମନରେ ଆସେ କି "ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଏଭଳି କେଉଁ ସାଧନା କରିବି, କେଉଁ ପଥରେ ଚାଲିବି ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ମୋର ଆତ୍ମ-ବିକାଶ ହେବ ତଥା ଦିବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିବି ?" ବେଦାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଆତ୍ମ-ବିଚାର କରିବା ହିଁ ମୁକ୍ତିର ଶ୍ରେୟ ମାର୍ଗ । କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଧ୍ୟାନର ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅଭ୍ୟାସ-ସାଧନାକୁ ଇଙ୍ଗିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକ ସୁପ୍ରଚଳିତ ପଦକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ଆଧାରକରି କେତେକ ଆଲୋଚକ କହନ୍ତି କି "ଏହା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ଲୋକଙ୍କ ସରଳ ବିଶ୍ୱାସ ସହିତ ଖେଳ ମାତ୍ର । ସେମାନଙ୍କୁ ଠକି ନିଜ ଅଧୀନକୁ ନେଇଯାଉଛି ।" ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକକୁ ଆଲୋଚନା କରି କହନ୍ତି ଯେ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଧ୍ୟାନ ଅଥବା ସମାଧିର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ରୂପେ ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦକୁ ଭୁଲ୍ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଧୋଖା ଦେଉଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ କହିଛନ୍ତି ଯେ, 'ଭକ୍ତି ଉତ୍ତମ ପଥ ଅଟେ ।' ପରନ୍ତୁ 'ଭକ୍ତି' ଶବ୍ଦକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ସେ ଆଉ କିଛି ଶବ୍ଦ ତା' ସହିତ ଯୋଡ଼ିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତାନୁସାର, କୌଣସି ମହାନ୍ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିର ପାଦତଳେ ପଡ଼ି ଭୀକ୍ଷା ମାଗିବା ଭକ୍ତି ନୁହେଁ । ନିଜର ସୀମିତ ଅହଂ ଭାବରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ମହାନତାକୁ ଚିହ୍ନିବାର

ନିରନ୍ତର ଚେଷ୍ଟାକୁ 'ଭକ୍ତି' କୁହାଯିବ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସମାଲୋଚନା କରାଯିବା ଅନୁଚିତ୍ ହେବ । ସୁତରାଂ, ଯେଉଁମାନେ ଭକ୍ତିର ଉପରୋକ୍ତ ସଂଜ୍ଞାର ଅର୍ଥ ବୁଝିପାରନ୍ତି, ସେମାନେ ସମାଲୋଚନା ନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥାପକର୍ଷ ହୋଇଯାଇଛି । "ଯେଉଳିଭାବରେ ଜୀବନଯାପନ କଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଉଥିବା ଭୁଲ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଭଗବାନ୍ ତୁମକୁ ରକ୍ଷା କରିବେ। କାରଣ, ତୁମେ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତ ।" ଏଭଳି ଅର୍ଥ ଚାହୁଁଥିବା ପଣ୍ଡିତ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା କରି ତୁମର ପାପ ଧୋଇଦେବାକୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରନ୍ତି । ଏଭଳି ଭୁଲ୍ ବୁଝାମଣା ହେତୁ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସୀ ସମାଜ ପତନର ଗର୍ତ୍ତରେ ନିମ୍ନକୁ ଯାଉଛି ଏବଂ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗୁଛି । ମନ୍ଦିରକୁ ତଥାକଥିତ ଭକ୍ତିଭାବରେ ଯାଉଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଏଭଳି ଅଟନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର ନ ଥାଏ କିମ୍ବା କିଛି ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ମନରେ ବୈରାଗ୍ୟ, ସାହସ ନ ଥାଏ ତଥା ମାନସିକ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧିକ କ୍ଷମତା ମଧ୍ୟ ନ ଥାଏ ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିପାରିବେ । ସେମାନେ କେବଳ ବିବଶ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ସଦୃଶ କିଛି ଭୟରେ, କିଛି କାମନାପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଇଥାନ୍ତି ।

ଯାହାକୁ ନିଜର ଭଗବାନ୍ ଭୟ ଲାଗନ୍ତି କି ସେ ତା'ର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୁର୍ବଳତା ପ୍ରତି ନାରାଜ ହେବେ । କିନ୍ତୁ ସେ ତା'ର ଭୁଲ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି କିଛି କହିବେ ନାହିଁ – ଏଭଳି ଭକ୍ତର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତି କଦାପି ହେବ ନାହିଁ । ତାକୁ ତା'ର ଧର୍ମରୁ ମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତି ମିଳିବ ନାହିଁ । ମହର୍ଷି ବ୍ୟାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ଭାଗବତ ଶାସ୍ତ୍ର ତଥା ନାରଦ ଭକ୍ତି-ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ଭକ୍ତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଏହା ବିକୃତ ରୂପ ମାତ୍ର । ଭକ୍ତିସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ଈଶ୍ୱରଭକ୍ତିର ଅର୍ଥ ପରମ ଅନୁରକ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପ୍ରତି ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ଅସଂଦିଗ୍ଧ, ନିଷ୍କଳ, ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ପ୍ରେମ ଯାହାର ବଦଳରେ କିଛି ଆଶା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ଭାବକୁ କାହ୍ଲିଲ୍ ଜିବ୍ରାନ୍ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି କି "ପ୍ରେମ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ନୁହେଁ, ସ୍ୱୟଂକୁ ଦେଇଥାଏ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂକୁ ହିଁ ନେଇଥାଏ । ପ୍ରେମ କାହା ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରେ ନାହିଁ ଅଥବା କାହାର ଆଧିପତ୍ୟରେ ରହେ ନାହିଁ । ପ୍ରେମ ସର୍ବଦା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ନିରପେକ୍ଷ । କାରଣ, ପ୍ରେମ ସ୍ୱତଃ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।" ଯଦି ଏହି ପରିଭାଷାରେ ସତ୍ୟତା ଥାଏ, ତେବେ ପ୍ରେମର ସର୍ବୋତ୍ତମ ରୂପ ତାହାହିଁ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ପ୍ରେମୀର ସ୍ୱର ତା'ର ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ସହିତ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମିଶି ଏକରୂପତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ, ଅର୍ଥାତ୍ ତଦାତ୍ମତା ହୋଇଯିବ ।

ଉପରୋକ୍ତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବ ହିଁ ପ୍ରେମର ମାପଦଣ୍ଡ । ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଯଦି ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତେବେ ପ୍ରେମର ପୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଗଲା ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଦୁର୍ବଳ, ଅକ୍ଷମ ଜୀବର ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ କେତେବେଳେ ଏବଂ କିପରି ? ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପକୁ ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏଭଳି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ । ଯେତେବେଳେ କ୍ଷୁଦ୍ର-ସୀମିତ ଜୀବ (ଅହଂ) ନିଜର କଳ୍ପିତ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରୁ, ମିଥ୍ୟା ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ବିଷୟକ ଭ୍ରାନ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅନୁଭବ କରେ କି ସେହି ପରମ ସତ୍ତା ବ୍ୟତୀରେକ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ । ଏହି ଆତ୍ମାନୁସନ୍ଧାନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପରିଣତି ହିଁ ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟରେ ହୋଇଥାଏ । ତେବେ ପ୍ରେମୀ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ କୃତକୃତ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ପୂରା ହୁଏ ନିଜ ଭିତରେ ନିହିତ ଚେତନର (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ) ନିରନ୍ତର ବୋଧ ଦ୍ୱାରା ।

ଏହି ନିରନ୍ତର ବୋଧ ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ତା'ର ମନରେ ସର୍ବଦା ଈଶ୍ୱରୀୟ, ଦୈବୀ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବାହ ଚାଲୁ ରଖିବ । ଯଦି ଅନୁସନ୍ଧାନ ନିରନ୍ତର ଚାଲେ, ତେବେ ଦୈବୀ ବିଚାର-ପ୍ରବାହର ଗତି ତୀବ୍ର ହେବାକୁ ଲାଗେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମନରେ ଯେଭଳି ଜୀବ ବା ସଂସାରୀ ଭାବ ସଘନ ହୋଇଯାଇଛି, ସେହିପରି ଦୈବୀ-ବିଚାର ପ୍ରବାହ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାନୁଭବ ଆମ ପାଇଁ ସେତେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ, ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସଘନ ହୋଇଯିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆତ୍ମ-ବିଚାରର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ବୁଝି ଏହି ଶ୍ଲୋକକୁ ପଢ଼ିବା ଏବଂ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଭାଷା ଜାଣିବା, ସେତେବେଳେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଥନ ସଂଗତ ଲାଗିବ କି ମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତିର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଫଳପ୍ରଦ ପଦ୍ଧତି 'ଭକ୍ତି' ମାତ୍ର ।

ଗୁରୂପସତ୍ତି ଓ ପ୍ରଶ୍ନବିଧି (୩୨-୪୦)

ସ୍ୱାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱାନୁସଂଧାନଂ ଭକ୍ତିରିତ୍ୟପରେଜଗୁଃ ।

ଉକ୍ତସାଧନସମ୍ପନ୍ନସ୍ତତ୍ତ୍ୱଜିଜ୍ଞାସୁରାତ୍ମନଃ ।

ଉପସୀଦେଦ୍‌ଗୁରଂ ପ୍ରାଜ୍ଞଂ ଯସ୍ମାଦ୍‌ବନ୍ଧବିମୋକ୍ଷଣମ୍ ।।୩୨।।

ସ୍ୱାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱାନୁସନ୍ଧାନମ୍ = ନିଜର ବାସ୍ତବ ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ରତ, ଭକ୍ତିଃଇତି = ଏହାହିଁ ଭକ୍ତି, ଅପରେ = ଅନ୍ୟମାନେ, ଜଗୁଃ = ଘୋଷଣା କରନ୍ତି, ଉପସୀଦେତ୍ = ନିକଟକୁ ଯିବା ଉଚିତ୍, ପ୍ରାଜ୍ଞ ଗୁରୁଂ = ଜ୍ଞାନୀ ଗୁରୁ, ଯସ୍ମାତ୍ = ଯାହା କାରଣରୁ, ବନ୍ଧବିମୋକ୍ଷଣମ୍ = ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରୁମୁକ୍ତି ମିଳେ, ଉକ୍ତ ସାଧନ ସମ୍ପନ୍ନଃ = ଯାହା ପାଖରେ ଉପରୋକ୍ତ ଗୁଣ (ଯୋଗ୍ୟତା)ଗୁଡ଼ିକ ଅଛି, ତତ୍ତ୍ୱଜିଜ୍ଞାସୁରାତ୍ମନଃ = ଯିଏ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାକୁ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ରଖେ ।

ଅନ୍ୟ କେତେକ କହନ୍ତି କି ଭକ୍ତି ହେଉଛି- ନିଜର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା । ଏଥିଲାଗି ଯିଏ ଉପରୋକ୍ତ ସାଧନଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନ-ଚତୁଃଷ୍ଟୟ-ସମ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ଯାହାଠାରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାର ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା (ଜିଜ୍ଞାସା) ଅଛି, ସେ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ଜଣେ ପ୍ରାଜ୍ଞ ଗୁରୁଙ୍କ (ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ) ନିକଟକୁ ଯାଇ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମର୍ପଣ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ସେବା କରିବା ଉଚିତ୍) ।।୩୨।।

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଭକ୍ତିର ଯେଉଁ ପରିଭାଷା ଦିଆଗଲା, ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟ କେତେକ ବିଦ୍ୱାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି କି "ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତି ହେଉଛି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସତତ ଅନୁଭୂତି ।" କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନର ପରିଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନ୍ତର ରହିଛି । ପୂର୍ବ ପରିଭାଷା ଆପଣଙ୍କୁ ସେହି ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ, ଯାହାର ମାଧ୍ୟମରେ ଭକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନର ପରିଭାଷା ପ୍ରେମ-ତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ)କୁ ହିଁ ନିଜର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଘୋଷିତ କରେ । ଯଦି କେହି ନିଜର ବ୍ୟବସାୟ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ସବୁ ପ୍ରକାରର କର୍ତ୍ତବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ସତତ ଜାଗ୍ରତ ଅଛି, ତେବେ କୁହାଯାଇପାରିବ ଯେ ତା'ର ବ୍ୟବସାୟ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ରହିଛି, ସେ ନିଷ୍ଠାବାନ୍, ନିଜ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ । ଦୈନିକ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି କର୍ମ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ରହିବାକୁ 'ଭକ୍ତି' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଇଥାଏ । ସମର୍ପିତ ପତ୍ନୀ, ସମର୍ପିତ ପତି

ଅଥବା ସମର୍ପିତ ପୁତ୍ର, ଭକ୍ତ-ଶିଷ୍ୟ ଆଦିଙ୍କ ଉଦାହରଣ ଆମ ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟତଃ ଦିଆଯାଏ । ଏହା କୌଣସି ନୂତନ ପ୍ରୟୋଗ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହି ଜୀବନଯାପନ କରିବା ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖିବା ଜ୍ଞାନର ପରାକାଷ୍ଠା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହାକୁ ହିଁ 'ଭକ୍ତି ସଂଜ୍ଞା' ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଭକ୍ତିକୁ ଉଭୟ ସାଧନ ଏବଂ ସାଧ୍ୟ ମାନନ୍ତି । ପ୍ରେମ ପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନ ମଧ୍ୟ କେବଳ ପ୍ରେମ ହୋଇପାରେ । ସାଧକର ସାଧନା-ପଥ ପ୍ରେମମୟ ହେଲେ ହିଁ ସେ ପ୍ରେମରେ ପହଞ୍ଚିପାରିବ ।

ଏହିପରି ଭକ୍ତିର ମହିମା ବତାଇ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁନଃ ସେହି ଉପାୟଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଅଙ୍ଗିକାର କରିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତୀ ଜିଜ୍ଞାସୁ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ । ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସୁକୁ ତା' ଭିତରେ ଥିବା ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, ପାଶବିକ ତଥା ଅନ୍ୟ କୁପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ଆମେ ପୂର୍ବରୁ ଧୂର୍ତ୍ତ-ଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିସାରିଛୁ, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ଭାରତୀୟ ସମାଜ ଅଧୋପତିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଭଳି ଦେଖିଲେ, ଯେକୌଣସି ଛୋଟ ଛୋଟ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଠିକ୍ ଢଙ୍ଗରେ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ଲାଗି ମଧ୍ୟ ସମାଜରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଶ୍ରୁତି-ସମ୍ମତ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଖୋଜି ପାଇବା ବାସ୍ତବରେ କଠିନ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଗୁରୁଙ୍କ ଲକ୍ଷଣ ବତାଇ 'ପ୍ରାଜ୍ଞ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । 'ପ୍ରାଜ୍ଞ'ର ଅର୍ଥ ଯିଏ ପରମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସ୍ୱରୂପରେ କରିଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାକୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇଥିବ ଏବଂ ସେ ସେହି ସ୍ୱରୂପ-ଜ୍ଞାନରେ ସତତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବେ ।

ଗୁରୁଙ୍କ ଉପାସନା କୌଣସି ପ୍ରକାରର 'ଗୋଲାମୀ ବା ପରାଧୀନତା' ନୁହେଁ ଅଥବା ଶିଷ୍ୟ ମନରେ କୌଣସି ଅସନ୍ତୋଷଜନିତ ପୀଡ଼ା ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଏ ନାହିଁ । ଏଥିରେ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ପ୍ରେମ-ଭାବ ହେତୁ ନିଜର ଅହଂକୁ ଭୁଲିଯାଏ ଏବଂ ଯଥାସମ୍ଭବ ଗୁରୁଙ୍କ ସେବାରେ ସର୍ବଦା ସମର୍ପିତ ରହେ ଏହି ସେବାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ସେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉଦାତ୍ତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ମହିମାକୁ ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣ ରଖେ । ତା'ର ମନରେ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଥିବା ଇଷ୍ଟ ଭାବ ତାକୁ କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଦାନ କରେ, ସାଧନାରେ ଲଗାଇ ରଖେ ଏବଂ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣ ନିର୍ମଳ ହୋଇଯାଇ ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ (ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟବୋଧ) କରିବାରେ ସହାୟକ ହୁଏ । ଏହି ଗୁରୁ-ସେବା ଶିଷ୍ୟର ବିବେକ ଶକ୍ତି ବିକଶିତ କରେ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବାସ୍ତବ ରୂପେ ବୁଝିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ ।

ଗୁରୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଉପଦେଶ କରନ୍ତି ଅଥବା ତାଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଅନୁଭୂତି ପ୍ରକଟ କରନ୍ତି, ଶିଷ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଶୀଘ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ । ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି ଗୁରୁ-ଉପାସନାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଶିଷ୍ୟ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ଶ୍ରୋତ୍ରିୟୋଽବୃଜିନୋଽକାମହତୋ ଯୋ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମଃ
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୁପରତଃ ଶାନ୍ତୋ ନିରିନ୍ଧନଇବାନଳଃ ।
ଅହେତୁକଦୟାସିନ୍ଧୁର୍ବନ୍ଧୁରାନମତାଂ ସତାମ୍ ।।୩୩।।

ଶ୍ରୋତିୟଃ = ଯାହାକୁ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ଥିବ, ଅବୃଜିନଃ = ନିଷ୍ପାପ, ଅକାମହତଃ = କାମନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଯିଏ ପୀଡ଼ିତ ନୁହେଁ, ୟଃ = ଯିଏ, ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମଃ = ବ୍ରହ୍ମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଣିଥିବ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ଉପରତଃ = ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଶାନ୍ତଃ = ଶାନ୍ତିଯୁକ୍ତ, ନିରିନ୍ଧନଃ = ଇନ୍ଧନରହିତ, ଇବ ଅନଳଃ = ଅଗ୍ନିସଦୃଶ, ଅହେତୁକଦୟାସିନ୍ଧୁଃ = କୌଣସି କାରଣ ବିନା ଦୟାର ସାଗର, ବନ୍ଧୁଃ = ମିତ୍ର, ଆନମତାମ୍ ସତାମ୍= ସେହି ସଜ୍ଜନମାନଙ୍କୁ, ଯିଏ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣ ନିଅନ୍ତି।

ଗୁରୁ ସେ ଅଟନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କୁ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନ ରହିଛି, ଯିଏ ନିଷ୍ପାପ, ଯାହାକୁ କୌଣସି କାମନା ପୀଡ଼ିତ କରେ ନାହିଁ, ଯିଏ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଯିଏ ସେହି ଶାନ୍ତ ଅଗ୍ନି ସଦୃଶ ଯାହାର ଇନ୍ଧନ ଭସ୍ମ ହୋଇସାରିଛି, ଯିଏ ଅହେତୁକ ଦୟାସାଗର ଏବଂ ଶରଣାଗତଙ୍କ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ମିତ୍ର ଅଟନ୍ତି ।।୩୩।।

ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଗୁରୁଙ୍କ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଗୁରୁଙ୍କ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଲମ୍ବା ସୂଚୀ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଏଭଳି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଧ୍ୟାନ ଦେଲେ ଜଣାଯାଏ କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଓ ଜ୍ଞାନୀପୁରୁଷ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଗୁରୁ ହେବାକୁ ପାତ୍ର ନୁହଁନ୍ତି । କାରଣ, ଗୁରୁ ହେଲେ ସେ ଶିଷ୍ୟକୁ ଏଭଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଅନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ତା'ର ମୋହ ଦୂର ହୋଇ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ହୃଦ୍‌ଗ୍ରନ୍ଥି ଛେଦନ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଅତିରିକ୍ତ ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ହେବା ସହିତ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଆତ୍ମସଂଯମୀ ତଥା ଉଦାରଚେତା ହେବା ଉଚିତ୍ । ପୁନଃ ତାଙ୍କଠାରେ ଅପାର କରୁଣା ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯାହାକୁ କି ସେ ତାଙ୍କର ଶରଣାଗତମାନଙ୍କ ଉପରେ ସର୍ବଦା ବରଷା କରିପାରିବେ । ଏହି ଦୟା-ବର୍ଷା

ପାଇଁ ସେ କୌଣସି କାରଣର ଅପେକ୍ଷା ରଖୁ ନ ଥିବେ। ଆମେ ସମସ୍ତେ ଜାଣୁ କି ସବୁ ସମ୍ବିଧାନଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଉଁ ନିୟମ ବା ବିଧାନ କରାଯାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଉଭୟ ଶାସକ ଏବଂ ଶାସିତଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହି ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତିର ନିୟମଗୁଡ଼ିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଅଛି । ଅତଏବ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଗୁରୁ (ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକଗୁରୁ)ଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି, ଯେପରିକି ସେ ପୂର୍ବରୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟର ପୂର୍ବାପେକ୍ଷାଗୁଡ଼ିକୁ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ ।

ତମାରାଧ୍ୟ ଗୁରୁଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ପ୍ରହ୍ୱପ୍ରଶ୍ରୟସେବନୈଃ ।
ପ୍ରସନ୍ନଂ ତମନୁପ୍ରାପ୍ୟ ପୃଚ୍ଛେତ୍ ଜ୍ଞାତବ୍ୟମାତ୍ମନଃ ॥୩୪॥

ତମ୍ = ସେହି, ଗୁରୁଂ = ଗୁରୁଙ୍କୁ, ଭକ୍ତ୍ୟା = ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଆରାଧ୍ୟ = ଆରାଧନା କରି, ପ୍ରହ୍ୱପ୍ରଶ୍ରୟସେବନୈଃ = ଶରଣାଗତି, ବିନମ୍ରତା ଏବଂ ସେବା ଭାବରେ, ପ୍ରସନ୍ନ = ଆନନ୍ଦିତ କରି, ତମ୍ = ତାଙ୍କୁ, ଅନୁପ୍ରାପ୍ୟ = ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚି, ପୃଚ୍ଛେତ୍ = ପଚାରିବା ଉଚିତ୍, ଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଯାହାସବୁ ଜାଣିବା ଯୋଗ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାର ଜ୍ଞାନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ଆତ୍ମନଃ = ନିଜକୁ ନିଜଦ୍ୱାରା।

ଏଭଳି ସେହି ଗୁରୁଙ୍କୁ ଭକ୍ତିପୂର୍ବକ ଆରାଧନା କରି ବିନମ୍ରତା, ଶରଣାଗତି ଭାବ ଏବଂ ସେବା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପରେ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ଉଚିତ୍ କି ସେ ତୁମକୁ ସେହି ଜ୍ଞାନ, (ବିଦ୍ୟା) ଦିଅନ୍ତୁ, ଯାହା ତୁମକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ॥୩୪॥

ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିଷ୍ୟର ଆନ୍ତରିକତା ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଲେ ଅଥବା ତାଙ୍କଠାରେ ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରକଟ କଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଲାଭ ମିଳିବ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ 'ସତ୍‌ସଙ୍ଗ'ର ସାର ଏହି ଏକାତ୍ମ-ଭାବରେ ନିହିତ । 'ଆଧ୍ୟତ୍ମିକତା' କୌଣସି ଏଭଳି ବସ୍ତୁ ବା ବିଷୟ ନୁହେଁ, ଯାହାର ଚର୍ଚ୍ଚା ଖାଲି ସମୟ ବିତାଇବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏଥିଲାଗି ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତ ବାତାବରଣ ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ, ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁ ଆମକୁ କିଛି କହନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ହୃଦୟରୁ ପରିସ୍ଫୁଟ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର କେବଳ ଶାବ୍ଦିକ ଅର୍ଥ ଆମେ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍। ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଗୁରୁପସତିର ବିଧି ବତାଇଛନ୍ତି । ସର୍ବପ୍ରଥମ, ଗୁରୁ ପ୍ରତି ନିଜ ହୃଦୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକଟ କରିବା ଏବଂ ତା'ପରେ ତାଙ୍କର ସେବା କରିବା ଉଚିତ୍। ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟର ଏଭଳି ମଧୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ବାଞ୍ଛିତ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟରୁ ଆଜିକାଲି

କେତେକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଛନ୍ତି । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷାରେ ଏଭଳି ଦୂରଭାଷ-ଟ୍ୟୁସନ୍ ଚଳେ ନାହିଁ । ଏଥିଲାଗି ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କୁ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ଶ୍ରଦ୍ଧା-ଭକ୍ତିପୂର୍ବକ ନିଜର ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରକଟ କରିବା ଉଚିତ୍।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି କି ଗୁରୁଙ୍କ ଦୁରୂପଯୋଗ ହେବା ଅନୁଚିତ୍ । ତାଙ୍କୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ କୌଣସି ସଂସାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ । ତାଙ୍କୁ କେବଳ ଆତ୍ମ ବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସ୍ୱାମିନ୍ନମସ୍ତେ ନତଲୋକବନ୍ଧୋ
କାରୁଣ୍ୟସିନ୍ଧୋ ପତିତଂ ଭବାବ୍ଧୌ ।
ମାମୁଦ୍ଧରାତ୍ମୀୟକଟାକ୍ଷଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ।
ଋଜ୍ୱାତିକାରୁଣ୍ୟସୁଧାଭିବୃଷ୍ଟ୍ୟା ॥୩୫॥

ସ୍ୱାମିନ୍ = ହେ ସ୍ୱାମୀ, ନମଃ = ନମସ୍କାର, ପ୍ରଣାମ, ତେ = ଆପଣଙ୍କୁ, ନତଲୋକବନ୍ଧୋ = କରୁଣାସାଗର, ପତିତମ୍ = ପତିତକୁ, ଭବାବ୍ଧୌ= ସଂସାର ସାଗରରେ, ମାମ୍ = ମୋତେ, ଉଦ୍ଧର = ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତୁ, ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ, ଋଜ୍ୱା = ସରଳ, ଅତିକାରୁଣ୍ୟ ସୁଧାଭିବୃଷ୍ଟ୍ୟା = କରୁଣାରୂପୀ ଅମୃତ=ବର୍ଷା ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମୀୟ କଟାକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଆପଣଙ୍କର କଟାକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ ।

ହେ ସ୍ୱାମୀ ! ହେ ଶରଣାଗତ-ବନ୍ଧୁ ! ହେ କରୁଣାସିନ୍ଧୁ ! ମୁଁ ଆପଣଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରୁଛି । ମୁଁ ଏହି ସଂସାର-ସାଗରରେ ପତିତ ହୋଇଛି । ଅତିଶୟ କରୁଣାମୃତ ବର୍ଷା କରୁଥିବା ଆପଣଙ୍କର ଆତ୍ମୀୟ କଟାକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମୋତେ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତୁ ! ॥୩୫॥

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଣେ କବି ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ତାଙ୍କର ଏହି କବିତ୍ୱ ଦାର୍ଶନିକତାଠାରୁ ଅଧିକ ମୁଖର ଓ ପ୍ରଖର ହୋଇ ଉଠିଛି । ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି କବିତ୍ୱର ପରିସ୍ଫୁଟନ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅଳଂକାରରେ ଯୁକ୍ତ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ମଧ୍ୟ ମୁଖରିତ । ହୁଏତ ଆଜିର ସମାଜ (ଶିକ୍ଷିତ ବର୍ଗ) ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସମ୍ମାନ ନ ଦେଇପାରେ । କାରଣ, ଏହି ବର୍ଗର ଲୋକମାନେ କେବଳ ଖବରକାଗଜ ପଢ଼ିବା ଜାଣନ୍ତି ।

ଗୁରୁଙ୍କୁ କିପରି ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଯାଏ- ଏହି ଶ୍ଳୋକ ତା'ର ସର୍ବୋତ୍ତମ ନିଦର୍ଶନ । ପ୍ରାର୍ଥନା କୌଣସି 'ଭିକ୍ଷା ମାଗିବା' ନୁହେଁ । ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କ ଗୁଣଗାନ କରି, ଧୂପ-ଦୀପ ନୈବେଦ୍ୟ ଅର୍ପିତ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ ସାଂସାରିକ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ବରଦାନ ମାଗିବା

ହେଉଛି ସେହି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଅପମାନିତ କରିବା । ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଆମର ଯଶଗାନ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ରହେ ନାହିଁ ଅଥବା ତାଙ୍କୁ ଆମର କୌଣସି ଭେଟି-ଉପହାରର ଆକାଂକ୍ଷା ରହେ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଆପ୍ତକାମ, ଦାତା, ମହାନ୍ । ଏଥିଲାଗି ମନରେ ଶଙ୍କା ଆସେ, ତେବେ ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ କାହିଁକି ଏଭଳି ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଧୂପ-ଦୀପ-ନୈବେଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପୂଜା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯଦି ଆମେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଏହାକୁ ବିଚାର କରିବା, ତେବେ ଜାଣିପାରିବା କି ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ସେମାନେ ଭକ୍ତଙ୍କୁ 'ଶରଣାଗତି' ଭାବ ପୋଷଣ କରିବା ପାଇଁ ଇଙ୍ଗିତ କରନ୍ତି । ଶରଣାଗତ ହୋଇ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ ଭକ୍ତର ହୃଦୟରେ ସ୍ଥିତ ଦିବ୍ୟ, ଉଦାତ୍ତ ଗୁଣ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନୋଭାବ ଦୂର ହୋଇଥାଏ। ଭଗବାନ୍ କିଣାଯାଇ ପାରିବେ ନାହିଁ ଅଥବା କାହାର ଦୂରଭିସନ୍ଧି ପାଇଁ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇପାରିବେ । ଭଗବାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପ୍ରଣାମ କରି ଭକ୍ତ ତା'ର 'ଅହଂ ଓ ମମ' ଭାବକୁ ତାଙ୍କର ଶ୍ରୀଚରଣରେ ସମର୍ପିତ କରିଦିଏ ।

'ଅହଂ ଓ ମମ' ପ୍ରତି ଥିବା ମିଥ୍ୟା ଆସକ୍ତି ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପଶୁସ୍ତରକୁ ନେଇଯାଏ ତଥା ତା'ର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପରୁ ତାକୁ ଦୂର କରିଦିଏ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚରଣରେ ଅହଂର ସମର୍ପଣ ହେଉଛି ନିଜ ଦୈବୀସ୍ୱରୂପର ଅନାବରଣ । ଯେତିକି ମାତ୍ରାରେ ଏହି ଦିବ୍ୟତା ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ସେତିକି ମାତ୍ରାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନର ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସହିତ ସବୁ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସମାନ ରୂପେ ସମଭାବାପନ୍ନ ହେବାର କ୍ଷମତା ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ।

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ବେଦାନ୍ତର ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକକୁ ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି କି ସେ ତା'ର ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଜକୁ ସମର୍ପିତ କରି ତାଙ୍କର ଯଶଗାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ଶିଷ୍ୟ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବ । ଗୁରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅନନ୍ତ, ଅସୀମଙ୍କୁ ଲକ୍ଷିତ କରେ । ସେହି ଭାବାତୀତ ଓ ଶବ୍ଦାତୀତ ଅନୁଭବ ଶବ୍ଦରେ କିପରି ସୀମିତ ହୋଇପାରିବ ? ତଥାପି ଯଦି ଶିଷ୍ୟଠାରେ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଅଛି, ପ୍ରେମରେ ସେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ତେବେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ତା'ର ମାନସ ପଟଳରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ଏହାର ବିପରୀତ ଯଦି ଶିଷ୍ୟର ହୃଦୟରେ କୌଣସି ବିବାଦ ଉଠେ, ଯଦି ସେ ତା'ର ଗୁରୁଙ୍କୁ ସ୍ୱରୂପତଃ ନ ଜାଣେ, ତେବେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ଭୁଲ୍ ବୁଝିବ, ଅର୍ଥକୁ ଅନର୍ଥ କରିବସିବ । ଏଥିଲାଗି ଆମଭଳି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁ-ଶରଣାଗତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାରମ୍ବାର ବୁଝାଇଛନ୍ତି, ଯେପରିକି ଆମେ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନର ଏହି ସଂଗୀତରେ କୌଣସି ବେସୁରା ଆଳାପ ନ କରିବା ।

ଦୁର୍ବାରସଂସାରଦାବାଗ୍ନିତପ୍ତଂ
ଦୋଧୂୟମାନଂ ଦୁରଦୃଷ୍ଟବାତୈଃ ।
ଭୀତଂ ପ୍ରପନ୍ନଂ ପରିପାହି ମୃତ୍ୟୋଃ
ଶରଣ୍ୟମନ୍ୟଦ୍ୟଦହଂ ନ ଜାନେ ।।୩୬।।

ଦୁର୍ବାରସଂସାରଦାବାଗ୍ନିତପ୍ତମ୍ = ଅସହ୍ୟ ସଂସାର (ଜନ୍ମମରଣାଦି)ର ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ଅଗ୍ନିରେ ତପ୍ତ, ଦୋଧୂୟମାନଂ = କମ୍ପାୟମାନ, ଦୁରଦୃଷ୍ଟବାତୈଃ = ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ରୂପ ଝଡ଼ = ତୋଫାନ, ଭୀତମ୍ = ଭୟଭୀତ ହୋଇ, ପ୍ରପନ୍ନଂ = ଶରଣାପନ୍ନ ହେଉଛି, ପରିପାହି= ମୋତେ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ, ମୃତ୍ୟୋଃ = ମୃତ୍ୟୁରୁ, ଶରଣ୍ୟମ୍ = ଶେଷ ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ, ଅନ୍ୟମ୍ = ଅନ୍ୟକେହି, ଯଦ୍ = ଯେହେତୁ, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ନ ଜାନେ = ଜାଣେ ନାହିଁ।

ସଂସାରର ଏହି ନରକାଗ୍ନିରେ ମୁଁ ଜଳିପୋଡ଼ି ଯାଉଛି । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟରୂପୀ କ୍ରୁର ଝଡ଼-ତୋଫାନ ମୋତେ ଭୟରେ ପ୍ରକମ୍ପିତ କରିଦେଉଛି । ହେ ପ୍ରଭୁ ! ମୋତେ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ! ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ଶରଣରେ ଆସିଛି । ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଯାହାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇପାରିବି ।।୩୬।।

ଯଦି ପୂର୍ବ ଶ୍ଲୋକ ପ୍ରଶାନ୍ତିର ମଧୁର ପ୍ରବାହ ଥିଲା- ଏଭଳି ପ୍ରବାହ ଯାହାକି ସମସ୍ତ ବାଧାବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂରକରି ଭକ୍ତ-ହୃଦୟକୁ ପ୍ରେମ ଓ ଶରଣାଗତି ରାଜ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଏ, ତେବେ ଏହି ଶ୍ଲୋକ ତା'ର ଧ୍ୱନି ଓ ପ୍ରଖର ଗତି ମାଧ୍ୟମରେ ଗମ୍ଭୀର ମହତ୍ତ୍ୱ ତଥା ଅଦମ୍ୟ ଅଧୀରତାକୁ ପ୍ରକଟ କରୁଅଛି । ଏହି ଦୁଇଟି ଶ୍ଲୋକର ଛନ୍ଦ ଓ ଲୟ ତୁଳନାରୁ ଜାଣିହୁଏ କି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ କବିତା ଉପରେ କିପରି ଅଦ୍ଭୁତ ଅଧିକାର ଥିଲା । ଶ୍ଲୋକର ପ୍ରଥମ ପାଦ ସେସବୁ ବିପଦଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରେ, ଯାହାକି ସାଧକକୁ ବାହ୍ୟ ଜଗତରୁ ମିଳୁଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ସଂକେତ କରେ କି ସାଧକର ଭିତରେ କିପରି ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତାକୁ ବିଚଳିତ କରିଦେଉଛି । ବାହ୍ୟଜଗତର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବା ପରେ ସାଧକ ଅନୁଭବ କରୁଛି କି ଏହି ଜଗତ କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଏବଂ ନିରନ୍ତର କଷ୍ଟଦାୟୀ । ତା'ର ହୃଦୟରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, ପ୍ରେମ-ଘୃଣା, ଆଶା-ନିରାଶା-ରୂପୀ ଝଡ଼-ତୋଫାନ ଭୟଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ସେ ନିଜକୁ ଅସହାୟ, ବିବଶ ଅନୁଭବ କରୁଛି । ବାସ୍ତବରେ, ଜ୍ଞାନ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତ ସାଧକଙ୍କୁ ଏହି ବିଷମସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ଏତିକି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିବେକ ଶକ୍ତି ବିକଶିତ ହୁଏ, ସେ ତା'ର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ତା'ପରେ ସେ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଅଧୀର ହୋଇପଡ଼େ । ଏଭଳି ବିଷମ ସ୍ଥିତିରେ ସେ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହୁଏ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ମୃତ୍ୟୁ ଓ ବନ୍ଧନର କ୍ଳେଶରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ । ଏଠାରେ 'ମୃତ୍ୟୁ'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ (ଦୈହିକ) ନୁହେଁ, ବରଂ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ଅନୁଭବରେ ଆସୁଥିବା ସସୀମତା ଅଥବା ବିବଶତା ରୂପୀ ବିଷମ ବିଷ । କାରଣ, ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଅନୁଭବ ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନୂତନ ପରିସ୍ଥିତିକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ । ମୃତ୍ୟୁରୂପକ ଭସ୍ମ ଉପରେ ଜୀବନର ମୂଳଦୂଆ ପଡ଼େ । ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟରେ ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛି, ଯାହାର ସହାୟତାରେ ସେ ମରଣାତୀତ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚ ପାରିବ, ଯେଉଁଠି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ, ଯାହାକି ସମରୂପ, ଶାଶ୍ୱତ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦର ସ୍ଥିତି ।

ପ୍ରାର୍ଥନା ରୂପେ ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ପଙ୍‌କ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶିଷ୍ୟର ହୃଦୟରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇଛି, ଯାହା ମାଧ୍ୟମରେ ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ତା'ର ମାନସିକ ଏକରୂପତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଶାନ୍ତୋ ମହାନ୍ତୋ ନିବସନ୍ତି ସନ୍ତୋ

ବସନ୍ତବଲ୍ଲୋକହିତଂ ଚରନ୍ତଃ ।

ତୀର୍ଣ୍ଣାଃ ସ୍ୱୟଂ ଭୀମଭବାର୍ଣ୍ଣବଂ ଜନାନ୍

ଅହେତୁନାନ୍ୟାନପି ତାରୟନ୍ତଃ ॥୩୭॥

ଶାନ୍ତଃ = ଶାନ୍ତମନା, ମହାନ୍ତଃ = ମହାନ୍, ଉଦାରଚେତା, ସନ୍ତଃ = ସଜ୍ଜନ, ନିବସନ୍ତି = ବାସ କରନ୍ତି , ବସନ୍ତବତ୍ = ବସନ୍ତ ଋତୁଭଳି, ଲୋକହିତମ୍ = ଲୋକ କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ, ଚରନ୍ତଃ = ବିଚରଣ କରନ୍ତି, ତୀର୍ଣ୍ଣାଃ = ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱତଃ ପାରହୋଇଛନ୍ତି, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜକୁ ନିଜେ, ଭୀମଭବାର୍ଣ୍ଣବମ୍ = ଭୟଙ୍କର ସଂସାରରୂପୀ ସାଗରକୁ, ଅନ୍ୟାନ୍ = ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ, ଜନାନ୍ = ଲୋକମାନଙ୍କୁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅହେତୁନା = ବିନା କୌଣସି କାରଣରେ, ତାରୟନ୍ତଃ = ପାର ହେବାରେ ସହାୟତା ଦିଅନ୍ତି ।

ଏଭଳି ଶାନ୍ତ, ଉଦାରଚେତା ସନ୍ତ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ବସନ୍ତ ଋତୁ ଭଳି ଲୋକକଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ଜୀବନ ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ସ୍ୱୟଂକୁ ନିଜ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଏହି ଭୟଙ୍କର ସଂସାର ସାଗରରୁ ପାର କରିବା ପରେ ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପାରହେବା ଲାଗି ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ॥୩୭॥

ଯାହାକୁ ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ଅଥବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇଯାଏ, ସେ ସହଜ ରୂପେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ ଭଲପାଇବାକୁ ଲାଗେ । ଯେଭଳି ବସନ୍ତ ଋତୁର ଆଗମନ ମାତ୍ରକେ ସର୍ବତ୍ର ପୁଷ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ବିକଶିତ କରି ସେଥିରେ ସୁଗନ୍ଧ ବା ସୌରଭ ଭରିଦିଏ, ସେହି ପ୍ରକାର ଏହି ସନ୍ଥମାନେ କୌଣସି କାରଣ ବିନା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭଲପାଇଥାନ୍ତି । କାରଣ, ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନିଜଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ତଥା ଅଦ୍ୱୈତ ଅନୁଭବ କରେ । ତାକୁ ତା'ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କେବଳ ସେହି ସର୍ବାତ୍ମା ହିଁ ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେଭଳି ନିଜକୁ ଭଲପାଏ, ସେହିପରି ଏକାତ୍ମ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କଲାପରେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେହି ଭାବରେ ଭଲ ନ ପାଇ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ସାର୍ବଜନୀନ ପ୍ରେମ ତା' ପାଇଁ ସହଜାତ ହୋଇଯାଏ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଔପଚାରିକତା ଅଥବା ପ୍ରଦର୍ଶନର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇପାରେ ।

ଏଭଳି କଦାପି ହୁଏନାହିଁ କି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଶରୀରର କୌଣସି ଏକ ଅଙ୍ଗକୁ / ଅବୟବକୁ ଘୃଣା କରିପାରିବ । ଯଦିଓ କୌଣସି ସମୟରେ ହାତ କିମ୍ବା ଗୋଡ଼ ଆମକୁ କଷ୍ଟ ଦିଅନ୍ତି, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଆମେ ସେହି ଅବୟବ ପ୍ରତି କ୍ରୋଧିତ ହୋଇ ନଥାଉ । କାରଣ, ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଏହି ହାତ ବା ଗୋଡ଼ ଆମର । ସେହିପରି ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ହେବା ମାତ୍ରେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ଅନୁଭବ କରେ । ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଶରୀର ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା, ତାହା ତତ୍‌କ୍ଷଣ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ କୌଣସି ବିଷମ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ ବିଚଳିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି କି ସନ୍ଥ ସର୍ବଦା ଉଦାରଚେତା, କରୁଣା, ଦୟା, ତିତିକ୍ଷା ଆଦି ଦିବ୍ୟଗୁଣ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହା କହିବା ଭ୍ରାମକ ହେବ କି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପରେ କୌଣସି ମହାତ୍ମା ସଂସାର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ହିମାଳୟର ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକରେ ବସିରହି ତା'ର ଅନ୍ତିମ ଦିନଗୁଡ଼ିକ ବିତାଇବ, ଏଥିରେ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତତା ନ ଥାଏ । କାରଣ, ସେହି ମହାତ୍ମା ବାହ୍ୟ ସାଂସାରିକ କର୍ମରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଗୁମ୍ଫାବାସୀ ହୋଇପାରେ ଅଥବା ସହରର ଗଳିକନ୍ଦିରେ, ବଜାରର ଜନଗହଳି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ବୁଲିପାରେ । ସେ କେଉଁଠି ରହିବ - ତା'ର କୌଣସି ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ । ସେ ଯେଉଁଠି ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ଜେଲ୍‌ର ଅପରାଧୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଥବା ମନ୍ଦିରର ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଗହଣରେ, ତା'ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କେବଳ ଜ୍ଞାନ, ଶାନ୍ତି ଏବଂ ଆନନ୍ଦ ବିତରଣ କରିବ । ଏହା ତା'ର ମୂଳ ସ୍ୱଭାବ ହୋଇଯାଏ, ଯେଭଳି ଅଗ୍ନିର ସ୍ୱଭାବ 'ଦାହକତା' ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବସନ୍ତ ଋତୁ ସହିତ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ତୁଳନା ଏକ ଅନୁପମ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଯେତେବେଳେ ବସନ୍ତ ଋତୁ ଆସେ, ସେତେବେଳେ ସେ କୌଣସି ବୃକ୍ଷକୁ ନିବେଦନ କରିବାକୁ ଯାଏ ନାହିଁ କି 'ତୁମେ ଫୁଲ ଫୁଟାଅ' । ସେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ପାଖକୁ ଯାଇ କହେ ନାହିଁ କି 'ହେ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ! ତୁମେ ଅଧିକ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ହୋଇଯାଅ' । ସେ ଆକାଶକୁ ନିର୍ମଳ, ସ୍ୱଚ୍ଛତର ଅଥବା ଘାସକୁ ସବୁଜିମାରେ ଭରପୂର ହେବାପାଇଁ କିମ୍ବା ମାନବ ହୃଦୟକୁ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲିତ ହେବାପାଇଁ କହେ ନାହିଁ । ଏସବୁ ବସନ୍ତର ଆଗମନ ମାତ୍ରକେ ଅନାୟାସ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପରି ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଶରଣାଗତ ହେବା ହିଁ ସ୍ୱୟଂକୁ ମୁକ୍ତି ପଥରେ ଆରୂଢ଼ କରିବା ସହିତ ସମାନ । ମହାତ୍ମା ବା ସନ୍ଥ ସେହି ପୁରୁଷ, ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ବିଚରଣ କରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଶୋକ-ମୋହ ରୂପ ଭବସାଗରକୁ ପାରି ହେବା ଲାଗି ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ ।

ଅୟଂ ସ୍ୱଭାବଃ ସ୍ୱତଃ ଏବ ଯତ୍ପର -
ଶ୍ରମାପନୋଦପ୍ରବଣଂ ମହାତ୍ମନାମ୍ ।
ସୁଧାଂଶୁରେଷ ସ୍ୱୟମର୍କକର୍କଶ
ପ୍ରଭାଭିତପ୍ତମବତି କ୍ଷିତିଂ କିଲ ॥୩୮॥

ଅୟଂ = ଏହି, ସ୍ୱଭାବଃ = ପ୍ରକୃତି, ସ୍ୱତଃ = ସ୍ୱାଭାବିକ, ସହଜ, ଏବ= କେବଳ, ଯତ୍ = ଯାହାକି, ପରଶ୍ରମାପନୋଦପ୍ରବଣଂ = ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ କଷ୍ଟକୁ ଦୂର କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି, ମହାତ୍ମାନାମ୍ = ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର, ସୁଧାଂଶୁ = ଚନ୍ଦ୍ରମା, ଏଷ = ଏହି, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ଅର୍କକର୍କଶ ପ୍ରଭାଭିତପ୍ତମ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଚଣ୍ଡ କିରଣ ଦ୍ୱାରା ତପ୍ତ, କ୍ଷିତିମ୍ = ପୃଥ୍ୱୀ, ଅବତି = ରକ୍ଷା କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶୀତଳ କରେ, କିଲ = ଏଭଳି ନୁହେଁ କି ?

ବାସ୍ତବରେ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ହେଉଛି କି ସେମାନେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ କଷ୍ଟ ହରଣ କରନ୍ତି । ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଚଣ୍ଡ କିରଣ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତପ୍ତ ପୃଥିବୀକୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା ସ୍ୱୟଂ ଶୀତଳତା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ଏଭଳି ନୁହେଁ କି ? ॥୩୮॥

ମହାତ୍ମାଗଣ ସ୍ୱଭାବତଃ ଉଦାରଚେତା, ପ୍ରଫୁଲ୍ଲମନା ହୋଇଥାନ୍ତି- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରମା ସହିତ ତୁଳନା କରି ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତପ୍ତ ପୃଥିବୀକୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା ହିଁ ଶୀତଳ କରିଥାଏ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରର ସହଜ ସ୍ୱଭାବ ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ, କାହାର ନିବେଦନରେ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ କାମନାରେ ପରିତପ୍ତ ହୃଦୟକୁ କେବଳ ସନ୍ଥମାନେ ହିଁ ଶାନ୍ତ ଏବଂ ଆନନ୍ଦିତ କରିପାରନ୍ତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଚାରୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଗୁରୁଙ୍କ ମହାନତାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ବିଶେଷତଃ, ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶିଷ୍ୟର ଶରଣାଗତି ଭାବ କିପରି ହେବା ଉଚିତ୍ ? ଏହି ଶ୍ଳୋକ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ନିବେଦନ କରାଯାଇଛି କି ସେ କୃପାପୂର୍ବକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟର ଶଙ୍କାଗୁଡ଼ିକୁ ସମାଧାନ କରି ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ମାଧ୍ୟମରେ ଶିଷ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଭ୍ରମ ଦୂର କରନ୍ତୁ ।

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତିକଳିତୈଃ ପୂତୈଃ ସୁଶୀତୈର୍ଯୁତୈଃ
ୟୁଷ୍ମଦ୍ୱାକ୍‌କଳଶୋଜ୍‌ଝିତୈଃ ଶ୍ରୁତିସୁଖୈଃବାକ୍ୟାମୃତୈଃ ସେଚୟ ।
ସତପ୍ତଂ ଭବତାପଦାବଦହନଜ୍ୱାଳାଭିରେନଂ ପ୍ରଭୋ
ଧନ୍ୟାସ୍ତେ ଭବଦୀକ୍ଷଣକ୍ଷଣଗତେଃ ପାତ୍ରୀକୃତାଃ ସ୍ୱୀକୃତାଃ ॥୩୯॥

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତିକଳିତୈଃ = ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ମଧୁର ରସାନୁଭୂତି ଯୁକ୍ତ, ପୂତୈଃ = ପବିତ୍ର, ସୁଶୀତୈଃୟୁତୈଃ = ଏବଂ ସୁଶୀତଳ ହୋଇ, ୟୁଷ୍ମଦ୍ୱାକ୍‌କଳ = ଶୋଜ୍‌ଝିତୈଃ = ଆପଣଙ୍କ ବାକ୍ = କଳଶରୁ ଝରି, ଶ୍ରୁତିସୁଖୈଃ = କର୍ଣ୍ଣ=ସୁଖଦାୟୀ, ବାକ୍ୟାମୃତୈଃ = ଅମୃତତୁଲ୍ୟ ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା, ସେଚୟ = ଆପଣ ସିଞ୍ଚନ କରିଦିଅନ୍ତୁ, ସଂତପ୍ତମ୍ = ତପ୍ତ ହୋଇଥିବା, ଭୟତାପଦାବଦହନଜ୍ୱାଳାଭିଃ = ଜଙ୍ଗଲରେ ଲାଗିଥିବା ଅଗ୍ନିର ଜ୍ୱାଳା ସଦୃଶ ସାଂସାରିକ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରୁ, ଏନମ୍ = ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ (ମୋତେ), ପ୍ରଭୋ = ହେ ପ୍ରଭୁ ! ଧନ୍ୟାଃ ତେ = ସେମାନେ ଧନ୍ୟ ଅଟନ୍ତି, ଭବଦୀକ୍ଷଣକ୍ଷଣଗତେଃ = ଏକ କ୍ଷଣ ମାତ୍ର ପାଇଁ ଆପଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପରେ, ପାତ୍ରୀକୃତାଃ = ଯେଉଁମାନେ ପାତ୍ର (ଅଧିକାରୀ) ହୋଇଛନ୍ତି, ସ୍ୱୀକୃତାଃ = ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆପଣଙ୍କ ଶରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି ।

"ଜଙ୍ଗଲର ଭୟଙ୍କର ଅଗ୍ନି-ଜ୍ୱାଳା ସଦୃଶ ଏହି ସଂସାରର ତାପରେ ପରିତପ୍ତ ମୋ'ଭଳି ଦୀନ ଉପରେ ହେ ପ୍ରଭୁ ! ଆପଣଙ୍କ ବାକ୍-କଳଶରୁ ଝରୁଥିବା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସସିକ୍ତ ଶୀତଳ, ପବିତ୍ର, କର୍ଣ୍ଣ-ସୁଖଦାୟୀ ଅମୃତ ବାଣୀ ବର୍ଷା କରନ୍ତୁ । ହେ ଦେବ ! ସେମାନେ ବାସ୍ତବରେ ଧନ୍ୟ ଅଟନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଉପରେ କ୍ଷଣକ ପାଇଁ ଆପଣଙ୍କ କୃପା-କଟାକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଛି । ଏଭଳି କୃପା କରନ୍ତୁ, ଯାହା ସୂଚିତ କରେ କି ଆପଣ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି" ॥୩୯॥

ଉପରୋକ୍ତ ପଙ୍‌କ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସରଳ ଅର୍ଥ ହେଉଛି କି ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ନିବେଦନ କରୁଛି- "ହେ ପ୍ରଭୁ ! ମୋ' ଉପରେ ଦୟା କରନ୍ତୁ ଏବଂ ଭବସାଗରରୁ ମୋତେ ପାରହେବା ପାଇଁ ଉପାୟ ବତାନ୍ତୁ ।"

କଥଂ ତରେୟଂ ଭବସିନ୍ଧୁମେତଂ
କା ବା ଗତିର୍ମେ କତମୋଽସ୍ତ୍ୟୁପାୟଃ ।
ଜାନେ ନ କିଞ୍ଚିତ୍‌କୃପାୟାଽବ ମାଂ ପ୍ରଭୋ
ସଂସାରଦୁଃଖକ୍ଷତିମାତନୁଷ୍ୱ ॥୪୦॥

କଥଂ = କିପରି, ତରେୟମ୍ = ମୁଁ ତରିଯିବ, ପାରହେବି, ଏତମ୍ = ଏହି, ଭବସିନ୍ଧୁମ୍ = ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁ ରୂପ ସଂସାର = ସାଗରକୁ, କା ବା = କ'ଣ ହୋଇପାରେ, ମେ ଗତିଃ = ମୋର ଗତି, କତମଃ= କ'ଣ, ଅସ୍ତି ଉପାୟଃ = କି ଉପାୟ ଅଛି, ନ ଜାନେ= ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି ହେଲେ, କୃପୟା = କୃପାକରି, ଅବ = ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ, ମାଂ = ମୋତେ, ପ୍ରଭୋ = ହେ ପ୍ରଭୁ ! ସଂସାର ଦୁଃଖକ୍ଷତିମ୍ = ସଂସାରର ସବୁ ଦୁଃଖ ନାଶ ପାଇଁ, ଆତନୁଷ୍ୱ = ବିସ୍ତାର କରି କହନ୍ତୁ ।

"ମୁଁ ଏହି ଭବସାଗରକୁ କିପରି ପାର ହେବି ? ଅନ୍ତତଃ ମୋର ଗତି କ'ଣ ? ମୁଁ କେଉଁ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବି ? ମୋତେ ଏସବୁର ଉତ୍ତର ଜଣା ନାହିଁ । ହେ ପ୍ରଭୁ । ମୋତେ ରକ୍ଷାକରନ୍ତୁ ! ଏବଂ ଏହି ସଂସାରର ଦୁଃଖ-ନାଶ ଲାଗି ସମ୍ୟକ୍ ଉପାୟ କୃପାକରି ମୋତେ ବତାନ୍ତୁ !" ॥୪୦॥

ନିଜ ଗୁରୁଙ୍କର ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେବାକରି ଏବଂ ତାଙ୍କ ସହିତ ଏକାତ୍ମ୍ୟଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଏଭଳି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦିଏ ଯେ, ଶିଷ୍ୟ ଚିନ୍ତନ-ମନନ କରିଛି ଏବଂ ତର୍କ-ସଂଗତ ନିଷ୍କର୍ଷରେ ପହଞ୍ଚିଛି । ସେ ତା'ର ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରୁ ନାନା ପ୍ରକାରର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି । ସେ ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତିକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିରାଶ ହୋଇନାହିଁ ଏବଂ ସତ୍ୟ ସହିତ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସନ୍ଧି କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ । ସେ ତା'ର ଅନୁଭବରୁ ଜାଣିପାରିଛି କି ଜଗତର ନାଶବାନ୍ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି-ପରିସ୍ଥିତି ଇତ୍ୟାଦି କ୍ଷଣିକ ସୁଖ-ଶାନ୍ତି ଦେଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଶାଶ୍ୱତ, ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଦେବାକୁ ଅସମର୍ଥ । ତାକୁ କେବଳ ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ ଓ ଶାଶ୍ୱତ ଶାନ୍ତି ସେହି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ମିଳିପାରେ ବୋଲି ସେ ନିଜ ଭିତରେ ଆଶା ରଖିଛି । ତେଣୁ ସେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ପଚାରୁଛି- କେଉଁ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନରେ ସେହି ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁରୁ ଅପରିଛିନ୍ନ, ଅସୀମ ଓ ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ସେ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିବ ?

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମ-ବିକାଶର ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ପୂରା କରି ନାହିଁ ଏବଂ ସତ୍ୟକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସ୍ୱୟଂ ନ କରିଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିପରି ବା କ'ଣ କହିପାରିବ ? ଏଥିଲାଗି ଏଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଶ୍ନ ଶିଷ୍ୟ ପଚାରୁଛି, ତା'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ ସେ ତା'ର ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ବୁଝିପାରୁ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ, ତାକୁ ଏକ ପ୍ରକାରର ଅଧୀରତା ଅନୁଭବ ହେଉଛି କି ସେ ଯେଉଁ ସଂସାରରେ ରହି ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ-କାମନାରେ ଘେରି ହୋଇ ରହିଛି, ତା'ର ଦୁଷ୍ପରିଣାମ କ'ଣ ହେବ ? ତା'ର ଜୀବନଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ସେ ବୁଝିପାରୁଛି ଏବଂ ତଦନୁକୂଳ ଏକ ଜୀବନ-ପଦ୍ଧତି ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିସାରିଛି । କିନ୍ତୁ ସେହି ବିଧିଗୁଡ଼ିକ କିମ୍ବା ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ନୁହେଁ ଯେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରିବ । ସେ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଜାଣିଛି କି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପାଇଁ ଅନେକ ମାର୍ଗ ଅଛି ।

ତେଣୁ ନିଜ ଗୁରୁଙ୍କ ଠାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସେ ପାଇବାକୁ ଚାହୁଁଛି ଯେ କେଉଁ ଉପାୟ ତା' ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ଏବଂ ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ? ଏଭଳି ପରୀକ୍ଷଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବହୁକାଳ ବିଳମ୍ବରେ ଉପଯୁକ୍ତ ମାର୍ଗ ମିଳିଯାଇପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଯଦି କାହାକୁ ଗୁରୁଙ୍କ ଠାରୁ ଉଚିତ୍ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ (ମାର୍ଗଦର୍ଶନ) ମିଳିଯିବ, ତେବେ ନିଃସନ୍ଦେହ ଏହା ତା'ର ସୌଭାଗ୍ୟ ମାତ୍ର । ସୁତରାଂ, ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ କରେ କି 'କେଉଁ ଉପାୟ ସେ ଅବଲମ୍ବନ କରିବ ? କେଉଁ ସାଧନ-ପଦ୍ଧତି ସେ ଗ୍ରହଣ କରିବ ?' ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ ଯେ 'ସେ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ' - ଏହା ତା'ର ମୂର୍ଖତା ଅଥବା ଅଜ୍ଞାନତା ନୁହେଁ । ବରଂ ତା'ର ବିନମ୍ରତା ଓ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର ।

ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରେମମୟ ଉପଦେଶ (୪୧-୪୭)

ତଥା ବଦନ୍ତଂ ଶରଣାଗତଂ ସ୍ୱଂ
ସଂସାରଦାବାନଳତାପତପ୍ତମ୍ ।
ନିରୀକ୍ଷ କାରୁଣ୍ୟରସାର୍ଦ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା
ଦଦ୍ୟାଦଭୀତିଂ ସହସା ମହାତ୍ମା ॥୪୧॥

ତଥା = ଏହିପରି, ବଦନ୍ତମ୍ = କହି, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜକୁ, ଶରଣାଗତଂ = ଯିଏ ଶରଣରେ ଆସିଛନ୍ତି, ସଂସାରଦାବାନଳତାପତପ୍ତମ୍= ସଂସାରର ଦାବାଗ୍ନି ତାପରେ ତପ୍ତ, କାରୁଣ୍ୟରସଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଏଭଳି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖନ୍ତି, ଯେପରିକି କରୁଣା ବର୍ଷା ହେଉଛି, ନିରୀକ୍ଷ = ଦେଖି, ମହାତ୍ମା = ମହାନ୍ ଗୁରୁ, ସହସା = ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍, ହଠାତ୍, ଅଭୀତିମ୍ = ଅଭୟ, ଦଦ୍ୟାତ୍ = ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ।

ସଂସାରର ଦାବାଗ୍ନିରେ ତପ୍ତ ଏଭଳି ଶିଷ୍ୟ ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ଗୁରୁଙ୍କ ଶରଣରେ ଯାଇ ସେହି ଜଳୁଥିବା ଅଗ୍ନିରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ, ତତ୍‌କ୍ଷଣ ମହାନ୍ ଗୁରୁ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନିଜର ସହଜ ଅନୁକମ୍ପାଯୁକ୍ତ କରୁଣା- ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରନ୍ତି, ଯଦ୍ୱାରା କି ତାଙ୍କର ଭୟ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ॥୪୧॥

ଶାସ୍ତ୍ର ଯେଭଳି ଶିଷ୍ୟ ପାଇଁ ଆଚରଣ ବିଧି ବତାଇଛି, ସେହିପରି ଗୁରୁଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ କିଛି ନିୟମ ତିଆରି କରିଛି, ଯାହା ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ବେଦାନ୍ତରେ ଏଭଳି ଏକ ବିଚାରଧାରା ମଧ୍ୟ ରହିଛି କି ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗୁରୁ ନିୟମଗୁଡ଼ିକର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରହେ । କାରଣ, ଯିଏ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ରମଣ କରେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମରେ ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଶ୍ରୁତି-ପାରଙ୍ଗତ, ସେ ବା କିପରି କାହିଁକି କୌଣସି ଭୁଲ୍ କରିବ ? ଅର୍ଥାତ୍, ବାସ୍ତବିକତା ଏହି କି ତା'ର ମୁହଁରୁ ଯାହାକିଛି ବାହାରେ, ସେସବୁ ସହଜରେ ନିୟମ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ବିଚାର ଧାରାର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ମୋର ଏଭଳି କଥନ ପାଇଁ ଆପତ୍ତି ଯେ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଇଁ କିପରି ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇପାରିବ ? ଏହି ଉକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ମୁଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚାହେଁ କି ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଗୁରୁ କ'ଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ? ଯଦି ଗୁରୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ଅନୁଭବୀ, ପ୍ରଶାନ୍ତାତ୍ମା, ତେବେ ନିଷ୍କପଟ ଜିଜ୍ଞାସୁର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନକୁ ସେ ଉପେକ୍ଷା କରିବେ ନାହିଁ, ବରଂ ନିଜର ଜ୍ଞାନ ତଥା ଅନୁଭବର ଲାଭ

ତାକୁ ପ୍ରଦାନ କରିବେ । ସର୍ବପ୍ରଥମ ସେ ତାଙ୍କର କରୁଣାର୍ଦ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶିଷ୍ୟକୁ ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରିବେ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେ ସବୁ ଭୟ ଓ ନିରାଶାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଆମେ ଦେଖିପାରିବା ଯେ, ଶିଷ୍ୟ ଯେତିକି ତା'ର ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରେ, ଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅନୁରୂପ ସେଗୁଡ଼ିକର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ତଥା ସୁନିଶ୍ଚିତ ଉତ୍ତର ଦେଇ ସମାଧାନ କରନ୍ତି ।

ବିଦ୍ୱାନ୍ ସ ତସ୍ମୈ ଉପସତ୍ତିମୀୟୁଷେ
ମୁମୁକ୍ଷବେ ସାଧୁ ଯଥୋକ୍ତକାରିଣେ ।
ପ୍ରଶାନ୍ତଚିତ୍ତାୟ ଶମାନ୍ୱିତାୟ
ତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶଂ କୃପୟୈବ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ॥୪୨॥

ବିଦ୍ୱାନ୍ = ଗୁରୁ, ସଃ = ସେହି, ତସ୍ମୈ = ତାକୁ (ଶିଷ୍ୟକୁ), ଉପସତ୍ତିମ୍ = ଯିଏ ତାଙ୍କର ଶରଣ ନେଇଛି, ଇୟୁଷେ = ଯାହାର ମୁମୁକ୍ଷା ଅଛି, ମୁମୁକ୍ଷବେ= ମୁକ୍ତିର କାମନା ରଖୁଥିବା, ଯଥୋକ୍ତକାରିଣେ = ଯିଏ ନିୟମଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷ୍ଠା ପୂର୍ବକ ପାଳନ କରେ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତାୟ = ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ ଯାହାର, ଶମାନ୍ୱିତାୟ = ଶମାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ଯୁକ୍ତ, ତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶଂ = ତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମା = ବ୍ରହ୍ମ) ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପଦେଶ, କୃପୟା = କୃପାପୂର୍ବକ, ଏବ = କେବଳ, କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ = କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଗୁରୁ ତାଙ୍କର ଶରଣରେ ଆସିଥିବା ସେହି ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ, ଯିଏ କି ଶ୍ରୁତି-ସମ୍ମତ ପଥରେ ଚାଲୁଅଛି, ପ୍ରଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତଯୁକ୍ତ ତଥା ଶମାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତାକୁ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୃପାପୂର୍ବକ 'ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଦେଶ' କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୪୨॥

ଏଠାରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ କି ସେ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଦେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଭଲଭାବରେ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ, ଯଦି ଶିଷ୍ୟଠାରେ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ପାତ୍ରତା (ଯୋଗ୍ୟତା) ନାହିଁ, ତେବେ ଉପଦେଶ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯିବ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଯଦି ସେ ଭୁଲ୍ ଗ୍ରହଣ କରି ତଦନୁସାରେ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଲାଗେ, ତେବେ ବଡ଼ ଅନର୍ଥ ହୋଇଯିବ । କାରଣ, ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଯଦି କୌଣସି ରାଷ୍ଟ୍ରରେ କୌଣସି ଦୁରାଚାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ରାଷ୍ଟ୍ରମୁଖ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ରାଷ୍ଟ୍ରର ଜନସମୁଦାୟକୁ ବହୁତ କ୍ଷତି ସହନ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

ଯଦି ଶିଷ୍ୟକୁ ତା'ର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକରୁ ତଥା ଏହି ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା ଅଛି ଏବଂ ଯଦି ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ମାର୍ଗରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଯମ, ଅନୁଶାସନରେ ଚାଲିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ, ତେବେ ଗୁରୁ ତାକୁ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ସଂଯମ ଓ ଅନୁଶାସନ କେବଳ ବାହ୍ୟ ନ ହୋଇ ଆନ୍ତରିକ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସା କୌଣସି ସ୍ଥୂଳ ସେନାବାହିନୀର 'ମାର୍ଚିଂ' ନୁହେଁ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି-ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ ଓ ମାନସିକ ଶମତା ।

କିନ୍ତୁ ବେଳେ ବେଳେ ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ହୁଏ କି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଜ୍ଞାନର ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଯମୀ ଏବଂ ସନ୍ତୁଳିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହିପରି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୁରୁ ତାଙ୍କର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଗୁରୁଙ୍କୁ ଏହି ବିଷୟରେ ଧ୍ୟାନ ରହିବା ଉଚିତ୍ କି ସେ ମଧ୍ୟ ଦିନେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ମନରେ ବିବିଧ ଶଙ୍କା ଉଠୁଥିଲା । ଯଦି ଗୁରୁ କୃପାଳୁ ନ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିମାତ୍ରାରେ ନ୍ୟୂନତା ହୋଇଯାଏ । ଫଳତଃ, ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରକାରର ଦୂରତ୍ୱ ବା ବ୍ୟବଧାନ ରହିଯାଏ । ଶିଷ୍ୟକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଉଚିତ୍ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ଉବାଚ :

ମା ଭୈଷ୍ଟ ବିଦ୍ୱଂସ୍ତବ ନାସ୍ତ୍ୟପାୟଃ

ସଂସାରସିନ୍ଧୋସ୍ତରଣେଽସ୍ତ୍ୟୁପାୟଃ ।

ୟେନୈବ ୟାତା ୟତୟୋଽସ୍ୟ ପାରଂ

ତମେବ ମାର୍ଗଂ ତବ ନିର୍ଦ୍ଦିଶାମି ।।୪୩।।

ମା ଭୈଷ୍ଟ = ଡର ନାହିଁ, ବିଦ୍ୱନ୍ = ହେ ପ୍ରତିଭାବାନ୍, ତବ = ତୁମର, ନ ଅସ୍ତି= ନାହିଁ, ଅପାୟଃ = ସଂକଟ, ବିପଦ ବା ଭୟ ଆଦି, ସଂସାର ସିନ୍ଧୋଃ = ସଂସାର ସାଗରକୁ, ତରଣେ = ପାର କରିବାକୁ, ଉପାୟଃ = ସାଧନ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ୟେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ୟାତାଃ = ଯାଇଛନ୍ତି, ୟତୟଃ = ଯତୀ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀଗଣ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ପାରମ୍= ଅନ୍ୟ ତଟକୁ, ତମ୍ = ତାକୁ, ଏବ = ନିଶ୍ଚୟ, ମାର୍ଗ = ପଥ, ତବ = ତୁମକୁ, ନିର୍ଦ୍ଦିଶାମି = ମୁଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରିବି,

ଶ୍ରୀଗୁରୁ କହିଲେ – ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଶିଷ୍ୟ ! ଡର ନାହିଁ । ତୁମ ପାଇଁ କୌଣସି ବିପଦ ବା ଭୟ ନାହିଁ । ତୁମର ବିନାଶ ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବାକୁ ଉପାୟ ଅଛି । ମୁଁ ତୁମକୁ ସେହି ପଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବି, ଯେଉଁ ପଥରେ ଯାଇ ମୁନିଋଷିଗଣ ସଂସାରକୁ ପାର ହୋଇଛନ୍ତି ।।୪୩।।

ଜଣେ ସତ୍ୟ-ପ୍ରତିଜ୍ଞ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଗୁରୁଙ୍କର ଶରଣାଗତ ହୋଇ ନିଜର ଆଶଙ୍କା ପ୍ରକଟ କରେ କି ଦେଶ-କାଳର ସୀମାରେ ଘଟିତ ହେଉଥିବା ନିତ୍ୟ ପ୍ରତି ବନ୍ଧନଜନିତ ଦୁଃଖରୁ ସେ ହୁଏତ କଦାପି ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ଦେଶ-କାଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ତା'ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୋଇଥାଏ, ଯାହାଦ୍ୱାରା କି ମନ ସନ୍ତପ୍ତ ହୁଏ । ମନର ଏହି ସନ୍ତାପ ହେଉଛି ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ, ଯାହାର ଉଲ୍ଲେଖ (ନଂ.୪୦) ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଇଛି । ଯେତେବେଳେ ଏହିପରି ସନ୍ତପ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ହୃଦୟ ଚିତ୍କାର କରିଉଠେ ଏବଂ ସେ ଦୁଃଖରେ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼େ । ସେ କହେ – "ହେ ନାଥ ! କୃପାପୂର୍ବକ ମୋତେ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ଏବଂ ବିସ୍ତାରରେ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତୁ କି ଏହି ଜାଗତିକ ଦୁଃଖକୁ କିପରି ମୁଁ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ କରିପାରିବି ?"

ଗୁରୁ ଏଠାରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି । ଯଦି କୌଣସି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ କିଛି ଭୟ ବା ଆଶଙ୍କାରେ ବିବ୍ରତ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତାକୁ ସେହିକ୍ଷଣ ଗୁରୁପ୍ରଦତ୍ତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉପଦେଶ କିଞ୍ଚିତ୍ ହେଲେ ବି ବୁଝିହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ମାନସିକ ସ୍ଥିରତା ନ ଥାଏ । ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭୟଭୀତ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁ ଗୁରୁ ଏହି ମନୋବିଜ୍ଞାନକୁ ଜାଣନ୍ତି, ସେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଶିଷ୍ୟର ସେହି ଭୟକୁ ନିରାକରଣ କରି ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେ ସ୍ୱାଭାବିକ ସ୍ଥିତିକୁ ଆସିବା ପରେ ଉପଦେଶ କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭୟାକ୍ରାନ୍ତ ଶିଷ୍ୟର ପ୍ରଶ୍ନ ଶୁଣି ଗୁରୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ତା' ଉପରେ କୃପାଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରିଛନ୍ତି । ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହାନୁଭୂତିପୂର୍ବକ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ତା'କୁ ଭୟ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ । କାରଣ, ଭୟର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଗୁରୁ ଏଭଳି କହି ଶିଷ୍ୟକୁ ମିଥ୍ୟା ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଉନାହାଁନ୍ତି । କାରଣ, ଗୁରୁ ଜାଣନ୍ତି କି ଏଭଳି ଭୟ ଶିଷର ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ହିଁ ଅଛି । ଆତ୍ମାର କଦାପି ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ତାକୁ କଦାପି କୌଣସି ଭୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ଗୁରୁ କହନ୍ତି- "ତୁମର ନାଶ ହେବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଶିଷ୍ୟ ପାଇଁ ଏହି ଆଶ୍ୱାସନା ବାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଭବ-ସାଗରକୁ ପାର ହେବାପାଇଁ ଯେଉଁ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ, ତାକୁ ଏହି ଜୀବନରେ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ହେବ ତଥା ତାକୁ ପାଇବା ପାଇଁ କୌଣସି ବ୍ୟାବହାରିକ ଉପାୟ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହିନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଗୁରୁ ଏଠାରେ ନିଶ୍ଚୟପୂର୍ବକ କହନ୍ତି- "ଏହି ଦୁଃଖମୟ ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବାକୁ ଉପାୟ ଅଛି ।" ସୁତରାଂ, ଏଭଳି ନିଶ୍ଚୟପୂର୍ବକ ମାର୍ଗ ଦର୍ଶନ କରିବା ଗୁରୁଙ୍କର ନିଜ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନୁହେଁ । ସେ ସେହି ମାର୍ଗକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଛନ୍ତି, ଯାହା ଉପରେ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିଗଣ ଚାଲି ଭବସାଗରକୁ ପାରହୋଇ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ।

ଅସ୍ତ୍ୟୁପାୟୋ ମହାନ୍‌କଶ୍ଚିତ୍‌ସଂସାରଭୟନାଶନଃ ।

ତେନ ତୀର୍ତ୍ୱା ଭବାମ୍ଭୋଧିଂ ପରମାନନ୍ଦମବାପ୍ସ୍ୟସି ॥୪୪॥

ଅସ୍ତି = ଅଛି, ଉପାୟଃ = ସାଧନ, ମହାନ୍ = ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, କଶ୍ଚିତ୍ = କୌଣସି ଏକ ସଂସାରଭୟ ନାଶନଃ = ସଂସାରଭୟକୁ ନାଶ କରିବାକୁ, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ତୀର୍ତ୍ୱା = ପାର କରି, ଭବାମ୍ଭୋଧିମ୍ = ଭବସାଗରକୁ, ପରମାନନ୍ଦମ୍ = ପରମ ଆନନ୍ଦ, ଅବାପ୍ସ୍ୟସି = ପ୍ରାପ୍ତ କରିବ ।

ଗୁରୁ କହୁଛନ୍ତି- "ହାଁ, ଏକ ମହାନ୍ ଉପାୟ ଅଛି, ଯାହା ଦ୍ୱାରା ସଂସାର ଭୟ ନାଶ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ତୁମେ ତା' ଦ୍ୱାରା ସଂସାରସାଗରକୁ ପାରକରି ପରମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।" ॥୪୪॥

ଗୁରୁଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପ୍ରବାହିତ ପ୍ରେମର ବନ୍ୟାରେ ପୁନର୍ବାର ଆଶ୍ୱାସନାର ଧ୍ୱନି ଶୁଣାଯାଏ । ଏହା ଏକ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଉପଚାର । ଆଶ୍ୱାସନାର ଏହି ପୁନରାବୃତ୍ତି ସୂଚନା ଦିଏ କି ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଗୁରୁଙ୍କର ଅସୀମ କରୁଣା ଓ ସହାନୁଭୂତି ରହିଛି । ବେଦାନ୍ତ ଆଗ୍ରହପୂର୍ବକ କହେ କି ଏଭଳି ନିଶ୍ଚିତ ଉପାୟ ଅଛି, ଯାହା ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଆମର ଭ୍ରମ ବା ମୋହ ଦୂର ହୋଇପାରିବ । ଆମର ଜ୍ଞାନଚକ୍ଷୁ ଖୋଲିପାରିବ । ଏହି ନିଶ୍ଚିତ ଏବଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାୟକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯିବ ।

ବେଦାନ୍ତାର୍ଥବିଚାରେଣ ଜାୟତେ ଜ୍ଞାନମୁତ୍ତମମ୍ ।

ତେନାତ୍ୟନ୍ତିକସଂସାର ଦୁଃଖନାଶୋ ଭବତ୍ୟନୁ ॥୪୫॥

ବେଦାନ୍ତାର୍ଥ ବିଚାରେଣ = ଉପନିଷଦର ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ବିଚାର = ଚିନ୍ତନ କରିବା ଦ୍ୱାରା, ଜାୟତେ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଜ୍ଞାନମ୍ = ଜ୍ଞାନ, ଉତ୍ତମମ୍ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଉଚ୍ଚକୋଟୀର, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ସଂସାର ଦୁଃଖନାଶଃ = ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁଃଖର ନାଶ, ଭବତି = ହୋଇଥାଏ, ଅନୁ = ଅନୁଶରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ।

ଉପନିଷଦ୍ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥକୁ ବାରମ୍ବାର ଚିନ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ସର୍ବୋତ୍ତମ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକ ସମୂଳେ ନାଶ ହୋଇଯାଏ ॥୪୫॥

ଯେକୌଣସି ଫୁଲର ମହୁ ବାହାରୁ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତା'ର ରସାସ୍ୱାଦନ କରିବା ଅଥବା ତାକୁ ଫୁଲଗୁଡ଼ିକରୁ ବାହାର କରିବା କେବଳ ମହୁମାଛିର ଅଧିକାର

ଅଛି । ରସପାନ କରିବାରେ ମହୁମାଛି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦକ୍ଷ ହୋଇଥିବାରୁ ଫୁଲର ବାହ୍ୟ ଆବରଣକୁ ଭେଦ କରି ଭିତରେ ଥିବା ମହୁକୁ ପାଇବାରେ ସଫଳ ହୁଏ । ସେହିପରି ବେଦାନ୍ତ ଉପବନରେ ଉପନିଷଦ୍ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମହୁପୂରିତ ପୁଷ୍ପ ସଦୃଶ । ବାହାରୁ ହୁଏତ ସେଗୁଡ଼ିକ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଇ ପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ମହୁଗହନଅର୍ଥରେ ହିଁ ନିହିତ ଥାଏ । ଏକ ଏକ ମନ୍ତ୍ର ଦିବ୍ୟ ଅମୃତରସରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରୋତା ବା ଅଧ୍ୟେତା ତା'ର ରସାସ୍ୱାଦନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ନିର୍ମଳ-ଶୁଦ୍ଧ କରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥକୁ ବାରମ୍ବାର ଚିନ୍ତନ କରି ଯେତେବେଳ ଭାବାତୀତ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିଯାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ମନ୍ତ୍ରର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ବୁଦ୍ଧି ଓ ମନର ପରିସୀମାରୁ ବାହାରେ ଭାବାତୀତ ଏବଂ 'ଭାବଶୂନ୍ୟ-ସଦ୍‌ଭାବ-ସୁସ୍ଥିତି', ଯେଉଁଠି ପହଞ୍ଚି ସାଧକ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇ ସେହି ପରମାନନ୍ଦକୁ ଅନୁଭବ କରେ । ଏହି ଅନୁଭୂତି ଅଲୌକିକ ଏବଂ ଦିବ୍ୟ ।

ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆମର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିରେ ଉପନିଷଦ୍ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ଚିନ୍ତନ କରୁ, ସେତେବେଳେ 'ବିଚାର' କ୍ଷେତ୍ରରେ ରହିଥାଉ । ଏହି ବିଚାର ମନ୍ଥନ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମସ୍ତ ଭ୍ରମ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଦିଏ । ଆମେ ବୁଝିପାରୁ ଯେ, ଆମେ ପ୍ରକୃତରେ ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନୁହଁନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଆମର ଅଧୀନ ଏବଂ ଆମେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। ଏଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାର କ୍ଷମତା ରଖନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ରଖିବାରୁ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ମୋହିତ ହୋଇଯାଇଛି କି 'ଏହାହିଁ ମୁଁ' । କିନ୍ତୁ ଏହି ଭ୍ରମ ବା ଅଜ୍ଞାନ ଦୂର ହେଲାପରେ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନର ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି 'ମୁଁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମା'- ଏହି ସ୍ୱରୂପାନୁଭବ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଜ୍ଞାନର ଏହି ଅନୁଭୂତି ସହିତ ସଂସାରର ସାରା ଦୁଃଖ ଅନ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁଳି ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗିଗଲା ପରେ ଆମେ ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ଆମକୁ ସ୍ୱପ୍ନର ସାରା ଦୃଶ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଜଣାପଡ଼େ । ସ୍ୱପ୍ନ ଜନିତ ଭୟ, ଶୋକ, ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ତକ୍ଷଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ଧ୍ୟାନର ଅନ୍ତିମ ସ୍ଥିତି 'ତୁରୀୟାବସ୍ଥା'ରେ ଜ୍ଞାନୋଦୟ ସହିତ ହିଁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରପଞ୍ଚଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ।

ଶ୍ରଦ୍ଧାଭକ୍ତି ଧ୍ୟାନଯୋଗାନ୍ମୁମୁକ୍ଷୋଃ
ମୁକ୍ତେର୍ହେତୂନ୍ବକ୍ତି ସାକ୍ଷାଚ୍ଛ୍ରୁତେର୍ଗୀଃ ।
ଯୋ ବା ଏତେଷ୍ୱେବ ତିଷ୍ଠତ୍ୟମୁଷ୍ୟ
ମୋକ୍ଷୋଽବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତାନ୍ ଦେହବନ୍ଧାତ୍ ॥୪୬॥

ଶ୍ରଦ୍ଧାଭକ୍ତି ଧ୍ୟାନଯୋଗାତ୍ = ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି ଓ ଧ୍ୟାନ = ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା, ମୁମୁକ୍ଷୋଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ରଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ, ମୁକ୍ତେଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ, ହେତୂନ୍ = ପ୍ରମୁଖ ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ, ବକ୍ତି = କୁହାଯାଇଛି, ସାକ୍ଷାତ୍= ସ୍ପଷ୍ଟତଃ, ଶ୍ରୁତେର୍ଗୀଃ = ଶ୍ରୁତି ମନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା, ଯଃ ବା = ସେ ଯେକେହି ହେଉ, ଏତେଷୁ ଏବ = ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ, ତିଷ୍ଠତି= ରହେ, ଅମୁଷ୍ୟ = ତା'ର, ମୋକ୍ଷଃ = ମୁକ୍ତି, ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତାନ୍ = ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ, ଦେହ ବନ୍ଧାତ୍ = ଶରୀରର ବନ୍ଧନ।

ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାର ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି ଏବଂ ଧ୍ୟାନ ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ସାଧକକୁ (ମୁମୁକ୍ଷୁ) ମୁକ୍ତି ସୁଲଭ ହୋଇପାରେ । ଯେଉଁ ସାଧକ ଉପରୋକ୍ତ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରେ, ସେ ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ଦେହ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ହୋଇଯାଏ ॥୪୬॥

'ବେଦାନ୍ତ-ବିଚାର'କୁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଉଛି । କାରଣ, ବିଚାର ଶକ୍ତି ହେଉଛି ସେହି ଇନ୍ଧନ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଗାଡ଼ି ଗତିଶୀଳ ରହେ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି କି ଆମେ ଏଭଳି ସାଧନ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଯାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଆମର ବିଚାର-କ୍ଷମତା ବଢ଼ିବ ଏବଂ ଆମେ ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବା । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଧ୍ୟାନରେ ସହାୟତା ମିଳେ ତଥା ସେଥିରେ ଏକାଗ୍ରତା ଆସେ । ଅତଏବ, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି ଓ ଧ୍ୟାନ - ଏହି ସାଧନ ତ୍ରୟର ଯଦି ସଂଯୋଗ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସାଧନାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଆସିଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧକ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଡେରିହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯୋଗୁଁ ଭକ୍ତି ଦୃଢ଼ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହା ପାଖରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ଉଭୟ ଅଛି, ତା' ପାଇଁ ଧ୍ୟାନ ବହୁତ ସହଜ ହୋଇଯାଏ । ଏଠାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତିର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବା ଶାବ୍ଦିକ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ । ଯାହା ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୨୫ରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି, ତାହାହିଁ 'ଶ୍ରଦ୍ଧା'ର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ଏବଂ ଭକ୍ତିର ଅର୍ଥ ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୩୧ ଓ ନଂ.୩୨ରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଆମେ ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ କରିଥାଉ । ବାସ୍ତବରେ, ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଆମର ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ । ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେଉଛି ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମା । ଏହି ଅଧ୍ୟାରୋପ ଅଥବା ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଧନ ଅଟନ୍ତି, ଯାହାକି ଆମକୁ ଏହି ଜଗତ ଓ ଜୀବନରେ ପ୍ରତିପଦରେ ଦୁଃଖ ଦେଇଥାନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ଉପରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତିପୂର୍ବକ କରାଯାଉଥିବା ଚିନ୍ତନ-ମନନ ଆମକୁ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ କରିଦିଏ । ସେହି ଧ୍ୟାନ ସ୍ଥିତିରେ କ୍ରମଶଃ ଏଭଳି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଆସେ, ଯାହାକୁ 'ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତି' କହନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସେହି ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିଯାଉ, ସେତେବେଳେ ଏହି ପ୍ରାମାଣିକ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିର ଫଳସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକୃତିର ଅର୍ଥାତ୍ ମାୟାଜନିତ ସାରା ବନ୍ଧନ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ।

ଅଜ୍ଞାନଯୋଗାତ୍ପରମାତ୍ମନସ୍ତବ
ହ୍ୟନାତ୍ମବନ୍ଧସ୍ତତ ଏବ ସଂସୃତିଃ ।
ତୟୋର୍ବିବେକୋଦିତ ବୋଧବହ୍ନିଃ
ଅଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରଦହେତ୍ସମୂଳମ୍ ॥୪୭॥

ଅଜ୍ଞାନଯୋଗାତ୍ = ଅଜ୍ଞାନ ସହିତ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ, ପରମାତ୍ମନଃ = ପରମ ସତ୍ତା (ପରମେଶ୍ୱର), ତବ = ତୁମର, ହି = ପ୍ରକୃତରେ, ଆନାତ୍ମବନ୍ଧଃ= ଅନାତ୍ମ ଜନିତବନ୍ଧନ, ତତଃ = ଯେଉଁଠୁ, ଏବ = କେବଳ, ସଂସୃତିଃ = ସଂସରଣ, ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁଚକ୍ର, ତୟୋଃ = ଏହି ଉଭୟ ମଧ୍ୟରୁ, ବିବେକ ଉଦିତ ବୋଧବହ୍ନିଃ = ବିବେକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି, ଅଜ୍ଞାନକାର୍ଯମ୍ = ଅଜ୍ଞାନଜନିତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ, ପ୍ରଦହେତ୍ = ଜଳାଇଦିଏ, ସମୂଳମ୍ = ଜଡ଼ ସହିତ ।

ବାସ୍ତବରେ, ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ତୁମେ, ଯିଏ ସାକ୍ଷାତ୍ ପରମାତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଅଟ, ନିଜକୁ ଅନାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରେ ବାନ୍ଧିହେଲା ଭଳି ଅନୁଭବ କରୁଛ । ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ସଂସାର ଚକ୍ରର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ । ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ଜ୍ୱାଳା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଅଜ୍ଞାନ ଜନିତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ (ପରିଣାମକୁ) ସମୂଳେ ଭସ୍ମ କରିଦେବ ॥୪୭॥

ବାସ୍ତବରେ, ଆମେ ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅବିବେକ ହେତୁ ସତ୍ ଓ ଅସତ୍, ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକ କରିପାରୁ ନାହୁଁ । ଫଳସ୍ୱରୂପ, ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇଥାଉ । ଏହା କିପରି ହୁଏ ଏବଂ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରୁ କିପରି ମୁକ୍ତ ହେବା, ତା'ର

ଉପାୟ ଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ, କିପରି ଆମେ ପୁନଃ ଆମର ସ୍ୱସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିବା ? -ଏସବୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ସଡ଼କପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ସ୍ତମ୍ଭକୁ କ୍ଷୀଣ ଆଲୋକରେ ଯଦି ଆମେ ଭଲ ଭାବେ ଦେଖି ନ ପାରୁ, ତେବେ ତା'ର ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ତାକୁ ଭୂତ ବୋଲି ଭାବି ନେଉ । ସେହିପରି ଆମର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ତଥା ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ନ ଜାଣିବାରୁ ନିରନ୍ତର ବୃତ୍ତିପ୍ରବାହକୁ 'ମନ' ନାମ ଦେଉ । ମନ ଶରୀର ସ୍ତରରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ କଳ୍ପିତ (ବିଜୃମ୍ଭିତ) କରେ ଏବଂ ବାହ୍ୟଜଗତର ସ୍ଥୂଳ ପଞ୍ଚମହାଭୂତ ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟଜଗତ (ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ଗନ୍ଧ, ରସାଦି) ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ହେଉଥିବା ପ୍ରତୀତି କରାଇଥାଏ । ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ଅଥବା ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ବିଚାରରୂପୀ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ (ଅନ୍ତଃକରଣ) ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେବାରୁ ଆମେ ନିଜକୁ ଜୀବରୂପେ ମନେକରୁ । ବାସ୍ତବରେ, ଜୀବ କିଏ ? ସେ ଦେଶ-କାଳ-ବିଶେଷର ସୀମାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣ ଉପାଧିରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱ । ସାରା ଖେଳ ଅହଂର (ଜୀବ) । ଏହା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଜୀବନରେ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଆସେ । ଜୀବନର ସାରା ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା, ପଞ୍ଚ-କ୍ଳେଶ, ପାପ-ପୂଣ୍ୟାଦି ଭାବନା କେବଳ ଅହଂର ପରିଣାମ ମାତ୍ର ।

ଯେତେବେଳେ ସତ୍-ଅସତ୍, ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମା, ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ଇତ୍ୟାଦିର ଅନ୍ତର ବୁଝିବାକୁ ମନରେ ବିବେକ-ଜନିତ ଚିନ୍ତନ ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୁଏ ଏବଂ ନିରନ୍ତର ବିଚାର-ମନ୍ଥନ ଚାଲେ, ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୁଏ । ଫଳତଃ, ଅଜ୍ଞାନ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ଭ୍ରମ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଅହଂକୁ (ଜୀବଭାବ) ଭସ୍ମ କରିଦିଏ । ତା'ପରେ ଆମର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ-ଜ୍ଞାନ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ, ମୁକ୍ତ ସ୍ୱରୂପର ଅନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଅନୁଭୂତି ହିଁ ଅମରତା ବା ମୁକ୍ତି । ଯେଉଁଠି ପ୍ରକାଶ ଅଛି, ସେଠାରେ ଅନ୍ଧକାର ରହେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଜ୍ଞାନରୂପୀ ପ୍ରକାଶ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାର ସ୍ୱତଃ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଅଜ୍ଞାନ ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ ଅଜ୍ଞାନରୁ ଜାତ ପଞ୍ଚକୋଶ, ଶରୀରତ୍ରୟ, ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ, ଦଶ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଅନ୍ତଃକରଣଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ-କ୍ଳେଶ ତକ୍ଷଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଶିଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶ୍ନ-ନିରୂପଣ (୪୮-୪୯)

ଶିଷ୍ୟ ଉବାଚ -

କୃପୟା ଶ୍ରୂୟତାଂ ସ୍ୱାମିନ୍ ପ୍ରଶ୍ନୋଽୟଂ କ୍ରିୟତେ ମୟା ।
ଯଦୁତ୍ତରମହଂ ଶ୍ରୁତ୍ୱା କୃତାର୍ଥଃ ସ୍ୟାଂ ଭବାନ୍ମୁଖାତ୍ ॥୪୮॥

କୃପୟା = କୃପାକରି, ଶ୍ରୂୟତାମ୍ = ଶୁଣନ୍ତୁ, ସ୍ୱାମିନ୍ = ହେ ନାଥ, ହେ ପ୍ରଭୁ ! ପ୍ରଶ୍ନଃ = ପ୍ରଶ୍ନ, ଅୟମ୍ = ଏହି, କ୍ରିୟତେ= କରାଯାଉଥିବା, ମୟା= ମୋ' ଦ୍ୱାରା, ଯଦୁତ୍ତରମ୍ = ଯାହାର ଉତ୍ତର, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ଶ୍ରୁତ୍ୱା = ଶୁଣି, କୃତାର୍ଥଃ = ଅନୁଗୃହୀତ, ସ୍ୟାମ୍ = ମୁଁ ହେବି, ଭବାନ୍ମୁଖାତ୍ = ଆପଣଙ୍କ ମୁଖରୁ।

ଶିଷ୍ୟ କହିଲା- "ହେ ନାଥ ! କୃପାକରି ମୁଁ ପଚାରୁଥିବା ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଶୁଣନ୍ତୁ । ଆପଣଙ୍କ ମୁଖରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଶୁଣି ମୁଁ କୃତ୍ୟକୃତ୍ୟ ହୋଇଯିବି" ॥୪୮॥

ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଭାଷ୍ୟ ଲେଖୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମ ଐକ୍ୟଭାବକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଦାର୍ଶନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ । ଏଥିଲାଗି ତାଙ୍କର ଏଭଳି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କୃତିଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଦର୍ଶନ ପ୍ରଧାନ ଶୈଳୀ ରହୁଥିଲା । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି'ରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦାର୍ଶନିକତା ଅପେକ୍ଷା କବିତ୍ୱ ଅଧିକ ମୁଖରୀତ ହୋଇଉଠିଛି। ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଛଟା ଦେଖିବାର ଯୋଗ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଯଦି ଏହି ଶ୍ଳୋକକୁ ଦେଖିବା, ତେବେ ଏହାର ସହଜ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ-ଶୈଳୀ ଆମକୁ ଦର୍ଶନର ଗମ୍ଭୀର ଶୁଷ୍କତାରୁ ଦୂରେଇ ନେଇ ମାନବ- ହୃଦୟର ମାଂସାଳ-ସ୍ପନ୍ଦନ ସହିତ ତଥା ଆତ୍ମୀୟତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଜୀବନ୍ତ କରିଦିଏ। 'ଜଣେ ଅବୋଧ ଶିଷ୍ୟ' ଏଭଳି ମହାତ୍ମାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଛି, ଯିଏ କି ଜ୍ଞାନ-ବିଜ୍ଞାନର ଖଣି ବା ଗର୍ଭ ଅଟନ୍ତି । ସେହି ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ରହି ତାଙ୍କର ନିରନ୍ତର ସେବା କରି ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍ପିତ ହୋଇ ସତ୍‌ସଙ୍ଗ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୁରୁକୃପା ଲାଭ କରିପାରିଛି ।

ଯଦି କୌଣସି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ତା'ର ଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମୂର୍ତ୍ତିବତ୍ ବସିରହିବ, ତେବେ ଅନନ୍ତକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ କିଛି ଶିକ୍ଷା କରିପାରିବ ନାହିଁ, ଯଦିଓ ଗୁରୁ ପରମ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଓ ମହାନ୍ ଅଟନ୍ତି । ବିନା ପରିଚର୍ଯ୍ୟା ଅଥବା ପରିପ୍ରଶ୍ନରେ କୌଣସି ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ

ନାହିଁ । ପ୍ରଶ୍ନ-ପରିପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି ସତ୍‌ସଙ୍ଗର ପ୍ରାଣ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟଦ୍ୱୟ - ତୋଟକ ଓ ସୁରେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଯେତିକି ସାନ୍ନିଧ ମିଳିଥିଲା ତା'ଠାରୁ ଅଧିକ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷମାଳା ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷମାଳା ସେହିଭଳି ରହିଗଲା, ଯେତେବେଳେ କି ଏହି ଦୁଇଜଣ ଶିଷ୍ୟ ଅମର ହୋଇଗଲେ ।

ଏହିପରି ମନ୍ଦିରଗର୍ଭର ଭିତର ପାର୍ଶ୍ୱର କାନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଶହ-ହଜାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଡ଼କୁ ସମ୍ମୁଖ ରହି ମଧ୍ୟ ପଥର ହୋଇ ରହିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେହି ପଥର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଏଭଳି ସହସ୍ର ଭକ୍ତ ନମନ କରି କିଛି କ୍ଷଣରେ ବନ୍ଧନ-ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ମନ୍ଦିରରୁ ବାହାର ହେବା ବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଆନନ୍ଦରେ ଉଦ୍ଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିବା ଦେଖାଯାଇଛି । କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି ନିଜର ଆନ୍ତରିକ ବିକାଶ ପାଇଁ, ଆତ୍ମିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଏବଂ ଜୀବନଶକ୍ତିକୁ ବିକଶିତ କରିବା ପାଇଁ ପରମ ଆବଶ୍ୟକତା ହେଉଛି, 'ଗୁରୁ-କୃପା ଅଥବା ଗୁରୁ ଉପଦେଶ' ଯାହାକୁ ଜଣେ ଶିଷ୍ୟ ବା ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ମୂର୍ତ୍ତିବତ୍ ବସି ନ ଶୁଣି, ସଚେତ ଏବଂ ଏକାଗ୍ରତାର ସହିତ ଶୁଣିବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମନନ କରି ମନରେ ଥିବା ଶଙ୍କାଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । କୌଣସି ସଙ୍କୋଚ ନ ରଖି ସେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ତା'ର ଶଙ୍କାର ସମାଧାନ ଲାଗି ପରିପ୍ରଶ୍ନ କରି ଶଙ୍କା ରହିତ ହେଲାପରେ ପରମ ସତ୍ୟରେ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

କୋ ନାମ ବନ୍ଧଃ କଥମେଷ ଆଗତଃ
କଥଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାସ୍ୟ କଥଂ ବିମୋକ୍ଷଃ ।
କୋଽସାବନାତ୍ମା ପରମଃ କଃ ଆତ୍ମା
ତୟୋର୍ବିବେକ କଥମେତଦୁଚ୍ୟତାମ୍ ॥୪୯॥

କୋ ନାମ = କ'ଣ ନାମ, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, କଥମ୍ = କିପରି, ଏଷ = ଏହା, ଆଗତଃ = ଆସିଲା, କଥମ୍ = କିପରି, ପ୍ରତିଷ୍ଠା = ସ୍ଥିର ରହେ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, କଥମ୍ = କିପରି, ବିମୋକ୍ଷଃ = ମୁକ୍ତି, କଃ= କ'ଣ, ଅସୌ = ସେହି, ଅନାତ୍ମା=ଅନାତ୍ମ, ପରମଃ = ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, କଃ = କ'ଣ, ତୟୋଃ = ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ, ବିବେକଃ = ବିଚାର, କଥମ୍ = କିପରି, ଏତତ୍ = ଏହା ଉଚ୍ୟତାମ୍ = କୁହନ୍ତୁ ।

'ବନ୍ଧନ' କାହାକୁ କହନ୍ତି ? ତାହା ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ କିପରି ଆସିଲା ? ଏବଂ ତା'ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କିପରି ନିରନ୍ତର ରହେ ? ତା'ଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତି କିପରି ମିଳିବ ? ଆନାତ୍ମା କ'ଣ ? 'ପରମ ଆତ୍ମା' କିଏ ? ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମା-ବିବେକ ପଦ୍ଧତି କ'ଣ ? କୃପାକରି ଏସବୁ ମୋତେ ବୁଝାଇ କହନ୍ତୁ ! ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ କ୍ରମଶଃ ସାତଟି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛି । ଯାହାକୁ କି ଗୁରୁ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ବିସ୍ତାର କରି କହିବେ ॥୪୯॥

ଶିଷ୍ୟର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ସାମାନ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଭ୍ରମ ଓ ଅଜ୍ଞାନର ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ପରିଧିରେ ଆସିଯାଏ । ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରକୃତ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକ, ସେମାନେ ଏଭଳି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରନ୍ତି । କାରଣ, ସେମାନେ ଏହି ଜଗତର ନାନାତ୍ୱରୂପକୁ ତଥା ସ୍ୱୟଂର ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି ଏବଂ ନିଜର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ଫଳ-ଫୁଲ, ମିଠାଇ, କର୍ପୂର ଆଦି ନେଇ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବା ଉଚିତ୍ ପଦ୍ଧତି ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନର ପରମ୍ପରା ଉଭୟ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଦୂଷିତ କରିଦେଇଛି । ତେଣୁ ଗୁରୁ ଫଳ-ଉପହାର-ସଂଗ୍ରହୀ ହେଲାବେଳେ ଶିଷ୍ୟ ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳି ଚଢ଼ାଇବାକୁ ଉଦ୍ୟତ । ଏଭଳି ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ମିଶି ପବିତ୍ର ବେଦାନ୍ତର କବର ଖୋଳି ସାରିଛନ୍ତି ଏବଂ ହିନ୍ଦୁତ୍ୱର କଙ୍କାଳ ତା' ଉପରେ ଝୁଲାଇ ରଖି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପ୍ରଶ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଜଗତ ଓ ଜୀବନ ପ୍ରତି କରାଯାଇ ଥିବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ନିରୀକ୍ଷଣ ତଥା ପରୀକ୍ଷଣକୁ ଦର୍ଶାଏ । ଆମକୁ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବା ଭ୍ରମ ଓ

ବନ୍ଧନର କାରଣଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବାକୁ ଦାବି କରେ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର କୁଶାଗ୍ର-ବୁଦ୍ଧିକୁ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ କରାଯାଇଛି । ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବରୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବନ୍ଧନ-ମୁକ୍ତି, ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମା ତଥା ତତ୍ତ୍ୱବିବେକ ଆଦି ପଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଶିଷ୍ୟ ସେସବୁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ବିସ୍ତାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗୁରୁଙ୍କ ମୁଖରୁ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରକଟ କରିଛି । ସେ ବେଦାନ୍ତର ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ କେବଳ ତା'ର ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ବୁଝିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ, ବରଂ ସେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନରେ ଉତାରିବାକୁ ସେ ଆଗ୍ରହୀ । ଗୁରୁଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟର ଏହି ତୀବ୍ର ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରୀତିକର ଲାଗିଛି ଏବଂ ସେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଛନ୍ତି ।

ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରଶଂସା (୫୦)

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ଉବାଚ :

ଧନ୍ୟୋଽସି କୃତକୃତ୍ୟୋଽସି ପାବିତଂ ତେ କୁଳଂ ତ୍ୱୟା ।
ଯଦବିଦ୍ୟାବନ୍ଧମୁକ୍ତ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମୀଭବିତୁମିଚ୍ଛସି ।।୫୦।।

ଧନ୍ୟଃ = ସୌଭାଗ୍ୟଶାଳୀ, ଅସି = ତୁମେ ଅଟ, କୃତକୃତ୍ୟଃ = ସାର୍ଥକ, ପାବିତମ୍ = ପବିତ୍ର କରିଦେଲ, ତେ = ତୁମର, କୁଳମ୍ = କୁଳକୁ, ତ୍ୱୟା = ତୁମ ଦ୍ୱାରା, ଯତ୍ ଇଚ୍ଛସି = ଯାହାକିଛି ତୁମେ ଚାହୁଁଛ, ଅବିଦ୍ୟାବନ୍ଧମୁକ୍ତ୍ୟା = ଅବିଦ୍ୟାରୂପୀ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ, ବ୍ରହ୍ମୀ ଭବିତୁମ୍ = ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାକୁ।

ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଉତ୍ତରରେ କହିଲେ -

ତୁମେ ଧନ୍ୟ ଅଟ । କାରଣ, ତୁମେ ଅଜ୍ଞାନର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକଟ କରିଛ । ବାସ୍ତବରେ, ତୁମେ ନିଜ ଜୀବନକୁ କୃତକୃତ୍ୟ କରିପାରିଛ ଏବଂ ନିଜ କୁଳକୁ ପବିତ୍ର କରିଛ ।।୫୦।।

ଶିଷ୍ୟର ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଶୁଣି ଗୁରୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ମୁହଁରେ ସନ୍ତୋଷର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଦେଇଛି । ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ନିଷ୍ଚୟ କରିଛି ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅନନ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଆତୁର ହୋଇଛି- ଏହି ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ତାକୁ ଧନ୍ୟ କରିଦେଇଛି । ସେ କେବଳ ସ୍ୱୟଂକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିନାହିଁ, ବରଂ ନିଜର

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କୁଳକୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର କରିଛି । ଏଭଳି ଗୁରୁବାକ୍ୟରେ କୌଣସି ଅତିଶୟୋକ୍ତି ନାହିଁ । ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ଳୋକ ନଂ. ୨ରେ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ ମାନବ-ଇତିହାସରେ ବହୁତ କମ୍ ଏଭଳି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ, ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଜିଜ୍ଞାସୁ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଏହିପରି ବ୍ୟଗ୍ରତା ବା ଆଗ୍ରହ ସହିତ ଜଣେ ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ-ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନୀଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶ କରେ ।

ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ କହିଲେ କି ତୁମେ ତୁମର ଜୀବନକୁ ଧନ୍ୟ, କୃତକୃତ୍ୟ କରିଦେଲ । ବାସ୍ତବରେ, ଶିଷ୍ୟକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଅନୁଭବ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହାସଲ କରିବା ପାଇଁ ତା'ର ସାଧନ ମାର୍ଗ ଚୟନ କରି ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇଛି, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଆଗାମୀ ଦିନରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ ବୋଲି ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ନିଶ୍ଚୟ ପୂର୍ବକ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ, ତୀବ୍ର ମୁମୁକ୍ଷୁତା, ବୈରାଗ୍ୟ, ଜୀବନକୁ ପରୀକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧିରେ ନିର୍ବାହ କରିବା, ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସତତ, ସାଧନାରତ ହେବା - ଏସବୁ ସାଧକକୁ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରଦାନ କରି ତା'ର ଜୀବନକୁ ଧନ୍ୟ କରିଦିଏ । ଯେଭଳି ଚିକିତ୍ସା ଶାସ୍ତ୍ର ଅଥବା ଯାନ୍ତ୍ରିକ ବିଦ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ଛାତ୍ରକୁ ଆମେ ପଢ଼ିବା ବା ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ନେବା ସମୟରୁ ହିଁ ଡାକ୍ତର ଅଥବା ଯନ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ ସମ୍ବୋଧିତ କରିଥାଉ। ମାତୃଗର୍ଭରେ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ମାସରେ ଭ୍ରୂଣ ମାତ୍ର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ କହୁ କି ମା' ଗର୍ଭରେ ଶିଶୁ ପାଳିତ ହେଉଛି ।

ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଉପାୟ କେବଳ ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନକୁ ଜାଣିବା ନୁହେଁ, ବରଂ ତା' ପାଇଁ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ କଳ୍ପନାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ମୋହରୁ (ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ) ପରେ ପହଞ୍ଚି ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିବା (ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର) ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ହେବ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି- ଯେହେତୁ ଶିଷ୍ୟ ପରମବ୍ରହ୍ମରେ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରକଟ କରିଛି, ତେଣୁ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଦିନେ ସେହି ନିର୍ବିଶେଷ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବ ।

ପୁରୁଷାର୍ଥ ମହିମା (୫୧-୫୫)

ଋଣମୋଚନ କର୍ତ୍ତାରଃ ପିତୁଃ ସନ୍ତି ସୁତାଦୟଃ ।

ବନ୍ଧମୋଚନ-କର୍ତ୍ତା ତୁ ସ୍ୱସ୍ମାଦନ୍ୟୋ ନ କଶ୍ଚନ ॥୫୧॥

ଋଣମୋଚନ କର୍ତ୍ତାରଃ = ଋଣରୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତି , ପିତୁଃ = ପିତାଙ୍କର, ସନ୍ତି = ଅଛନ୍ତି, ସୁତାଦୟଃ = ପୁତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି, ବନ୍ଧମୋଚନକର୍ତ୍ତା = (ଅଜ୍ଞାନଜନିତ) ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତିଦାତା, ତୁ = ନିଶ୍ଚୟ, ସ୍ୱସ୍ମାତ୍ = ନିଜ ବ୍ୟତୀତ, ଅନ୍ୟଃ ନ କଶ୍ଚନ = ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ନାହିଁ।

ଆର୍ଥିକ ଋଣାଦିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ କୌଣସି ପିତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନେ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ସହାୟକ ବ୍ୟକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବେ । କିନ୍ତୁ ନିଜର ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ବନ୍ଧନରୁ (ମୋହ, ଭ୍ରମ ଆଦି)ରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ନିଜ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ହେଲେ ସହାୟକ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ ॥୫୧॥

ମସ୍ତକନ୍ୟସ୍ତଭାରାଦେର୍ଦୁଃଖମନ୍ୟୈର୍ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ ।

କ୍ଷୁଧାଦିକୃତଦୁଃଖଂ ତୁ ବିନା ସ୍ୱେନ ନ କେନଚିତ୍ ॥୫୨॥

ମସ୍ତକନ୍ୟସ୍ତଭାରାଦେଃ = ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ଥିବା ଭାରି ବୋଝ ଆଦି ଜନିତ, ଦୁଃଖମ୍ = କଷ୍ଟକୁ, ଅନ୍ୟୈଃ = ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା, ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ = ନିବାରଣ କରାଯାଇପାରିବ, କ୍ଷୁଧାଦିକୃତଦୁଃଖମ୍ = କ୍ଷୁଧାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ପୀଡ଼ା, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ସେନ୍ୱବିନା = ନିଜ ବ୍ୟତୀତ, କେନଚିତ୍ = ଅନ୍ୟ କାହା ଦ୍ୱାରା, ନ = ନାହିଁ।

ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ଭାରି ବୋଝ ଥିଲେ, ତଜ୍ଜନିତ କ୍ଲାନ୍ତି ବା କଷ୍ଟ ନିବାରଣ ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସହାୟତା କରିପାରେ । (କାରଣ, ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ବୋଝ ମୁଣ୍ଡରୁ ଓହ୍ଲାଇ ତା' ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ଅଥବା ତଳେ ରଖିପାରିବ)। କିନ୍ତୁ କ୍ଷୁଧା-ତୃଷ୍ଣାଜନ୍ୟ ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ମିଳେ ତାକୁ ନିଜ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଦୂର କରିପାରିବ ନାହିଁ । (କାରଣ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜେ ଖାଦ୍ୟ-ପାନୀୟ ନିଜ ମୁହଁରେ ନ ଖାଇଛ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଜ୍ଜନିତ କଷ୍ଟ ନିବୃତ୍ତ ହେବ ନାହିଁ) ॥୫୨॥

ପଥ୍ୟମୌଷଧସେବା ଚ କ୍ରିୟତେ ୟେନ ରୋଗିଣା ।
ଆରୋଗ୍ୟସିଦ୍ଧିର୍ଦୃଷ୍ଟାଽସ୍ୟ ନାନ୍ୟାନୁଷ୍ଠିତ କର୍ମଣା ॥୫୩॥

ପଥ୍ୟମ୍ = ପଥ୍ୟ, ଚ = ଏବଂ, ଔଷଧସେବା = ଔଷଧ ସେବନ କରିବା, କ୍ରିୟତେ = କରେ, ୟେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ରୋଗିଣା = ରୋଗୀ ଦ୍ୱାରା, ଆରୋଗ୍ୟ ସିଦ୍ଧିଃ = ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲାଭ, ଦୃଷ୍ଟା = ଦେଖାଯାଏ, ଅସ୍ୟ = ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିର, ନ = ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟାନୁଷ୍ଠିତ କର୍ମଣା = ଅନ୍ୟ କୌଣସି କର୍ମ ଦ୍ୱାରା (ଉପଚାରରେ) ।

ଯେଉଁ ରୋଗୀ ସ୍ୱତଃ ଉଚିତ୍ ପଥ୍ୟ ଏବଂ ଔଷଧ ସେବନ କରେ, ସେ ହିଁ ରୋଗମୁକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲାଭ କରିଥାଏ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ତା' ପାଇଁ ପଥ୍ୟ କିମ୍ବା ଔଷଧ ସେବନ କଲେ ତଥା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କର୍ମ (ଉପଚାର) ଦ୍ୱାରା ରୋଗୀର ରୋଗ ଦୂର ହୁଏ ନାହିଁ ॥୫୩॥

ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଗୁରୁଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଏତିକି ମନ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ସେ ଆତ୍ମ-ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ତଥା ପୁରୁଷାର୍ଥର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ । କେବଳ ଶ୍ରବଣ, ଅଧ୍ୟୟନ, ବୌଦ୍ଧିକ ଚିନ୍ତନ ଅଥବା ତର୍କପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର ସ୍ୱତଃ ଆମକୁ ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି, ମୋହ ଏବଂ ଭୁଲ୍ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନରୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ପାଠ୍ୟ-ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ, କୌଣସି ତାବିଜ୍ ବା ଯନ୍ତ୍ର-ମନ୍ତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ନୁହେଁ, ଯାହାକି ଶୈତାନ୍‌କୁ ଦୂରେଇ ଦେଇ ପାରିବ । ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ପରିଚିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ଶିଷ୍ୟ ଭ୍ରମିତ ନ ହୋଇ ଉଚିତ୍ ଉପାୟ (ମାର୍ଗ) ଅବଲମ୍ବନ କରି ସହଜରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ ।

ସଂସାରରେ ଯେତେସବୁ ପଦାର୍ଥ ରହିଛି, ସେସବୁର ଅଧ୍ୟୟନ ମାତ୍ରରେ ଆମେ ସେହି ବିଷୟରେ ପ୍ରବୀଣ ହୋଇପାରିବା । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଦେଶର ନିୟମ ବା ସମ୍ବିଧାନ ପଢ଼ିଲେ ବ୍ୟକ୍ତି ଓକିଲ ହୋଇପାରିବ ଓ ରୋଗର ଲକ୍ଷଣ ତଥା ଉପଚାର ବିଷୟକ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ବ୍ୟକ୍ତି ଡାକ୍ତର ହୋଇପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଡାକ୍ତର ହେବା ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ରୋଗୀ ହେବା ଅଥବା ନିୟମ-ସମ୍ବିଧାନ ଜାଣିବାକୁ ଅପରାଧୀ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଦେଖିଲେ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ୱୟଂ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ସେହି ଜ୍ଞାନକୁ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ଉତାରିବାକୁ ହୁଏ । ତା'ପରେ ସେ ଆତ୍ମୋନ୍ନତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିପାରେ । ଏହି ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭୂତିଜନ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅଧ୍ୟୟନରେ କାମ ଚଳେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଭଳି ଜଣେ ସିତାର ବଜାଇବା

ଶିଖିଗଲା ପରେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ, ଉତ୍ପ୍ରେରିତ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳାକାର ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ନିୟମ ସବୁ କଳାଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ଲାଗୁ ହୁଏ ।

ତେଣୁ ମହାନ୍‌ରୁ ମହାନ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଶିଷ୍ୟକୁ ଆତ୍ମ-ପରକ ଜ୍ଞାନ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ସେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୁଝାଇପାରେ, ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିପାରେ, ସେହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ମାର୍ଗ ଦର୍ଶନ କରାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ସେହି ମାର୍ଗରେ ଚାଲିବା ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ସ୍ୱୟଂ ସାଧକର ହିଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ ଅଧିକାର ହେବା ଉଚିତ୍ । ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଯଥୋଚିତ । ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୫୧ରେ ଜଣେ ଋଣଗ୍ରସ୍ତ ପିତା ଋଣ ପରିଶୋଧ ନ କରିପାରିବା ହେତୁ ଚିନ୍ତିତ ଏବଂ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ପିଲାମାନେ ନିଜର ସହଯୋଗରେ ପିତାଙ୍କ ଦୁଃଖ-ସନ୍ତାପ ଦୂର କରିପାରିବେ ଋଣ ପରିଶୋଧ କରି । ଯଦି ପିତା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ମୋହ ହେତୁ ପୀଡ଼ିତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ପିଲାମାନେ କ'ଣ କରିପାରିବେ ? ଏଥିପାଇଁ ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିତ ନିରୂପାୟ ଓ ଅସହାୟ ମନେକରିବେ । କାରଣ, ଏହାର ସମାଧାନ କେବଳ ତାଙ୍କର ପିତାଙ୍କୁ ସ୍ୱତଃ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନିଜର ମାର୍ଗ ନିଜେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ନିଜକୁ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ହେବ, ଅନ୍ୟ କେହି ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସହାୟ ହେବେ ନାହିଁ ।

ସେହପରି ଯଦି କୌଣସି ପଥିକ ପଥ ଚାଲି ଚାଲି ଥକିପଡ଼େ ଏବଂ ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ରଖିଥିବା ବୋଝକୁ ସମ୍ଭାଳି ପାରେନାହିଁ, ତେବେ ଯେକୌଣସି ସହଯାତ୍ରୀ ସେହି ବୋଝକୁ କାଢ଼ିଆଣି ନିଜ ମୁଣ୍ଡରେ ବୋହି ନେଇ କ୍ଳାନ୍ତ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ପଥିକକୁ ସହାୟତା କରିପାରିବ, ଖୁସି ଦେଇପାରିବ। କିନ୍ତୁ ତାକୁ ଯଦି କ୍ଷୁଧା-ତୃଷା ଅନୁଭବ ହେଉଥାଏ, ତେବେ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଜଣକ (ସହଯାତ୍ରୀ) ପେଟପୂରା ଭୋଜନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର କ୍ଷୁଧା ଦୂର ହେବ ନାହିଁ । ନିଜର କ୍ଷୁଧା ଦୂର କରିବାକୁ ହେଲେ ନିଜେ ଭୋଜନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯଦି କେହି ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଛି, ତେବେ ସେ ନିଜେ ତା'ର ଉଚିତ୍ ଉପଚାର କରି ପଥ୍ୟ ଏବଂ ଔଷଧ ସେବନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପାଇଁ ଯଦି ଅନ୍ୟକେହି ବା ଡାକ୍ତର ସ୍ୱୟଂ ଔଷଧ ସେବନ କରେ, ତେବେ ରୋଗୀର ରୋଗ ଉପଶମ ହେବ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ, ଔଷଧ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ରୋଗ ନିବାରଣ କରେ, ରୋଗର କାରଣଗୁଡ଼ିକୁ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ କରିଦିଏ । ଏହିପରି ନିଜ ଚେଷ୍ଟାରେ ସାଧକ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ମୋହ ଦୂର କରି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିପାରେ ।

ସାରାଂଶ ହେଉଛି, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗୁରୁ ଓ ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସାରେ ନିଜର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗ ନିଜେ ଚୟନ କରି ସେଥିରେ ଚାଲିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତେବେ ଗନ୍ତବ୍ୟରେ କାଳବିଳମ୍ବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପହଞ୍ଚିପାରିବ ।

ବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପଂ ସ୍ଫୁଟବୋଧଚକ୍ଷୁଷା
ସ୍ୱେନୈବ ବେଦ୍ୟଂ ନ ତୁ ପଣ୍ଡିତେନ ।
ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପଂ ନିଜ ଚକ୍ଷୁଷୈବ
ଜ୍ଞାତବ୍ୟମନ୍ୟୈରବଗମ୍ୟତେ କିମ୍ ॥୫୪॥

ବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପମ୍ = ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ, ବାସ୍ତବିକ ରୂପ, ସ୍ଫୁଟବୋଧଚକ୍ଷୁଷା = ସ୍ପଷ୍ଟ = ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ୱେନ ଏବ = ନିଜ ଦ୍ୱାରା, ବେଦ୍ୟମ୍ = ଜ୍ଞାତବ୍ୟ, ନ ତୁ ପଣ୍ଡିତେନ = ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପଂ = ଚନ୍ଦ୍ରମାର ବାସ୍ତବିକ ରୂପ (ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ), ନିଜ ଚକ୍ଷୁଷା = ନିଜ ଆଖି ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ଜ୍ଞାନ୍ତବ୍ୟମ୍ = ଅନୁଭବ କରାଯାଏ, ଅନ୍ୟୈଃ = ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ, ଅବଗମ୍ୟତେ କିମ୍ = କିପରି ଜ୍ଞାନ କରାଯାଇ ପାରିବ ?

ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ, ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱତଃ ନିଜର ଜ୍ଞାନ-ଦୃଷ୍ଟିରେ (ବିଚାର ଦ୍ୱାରା) ତାକୁ ଦେଖି, ପରୀକ୍ଷଣ କରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବ । ପଣ୍ଡିତ ବା ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦିଆଯାଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା ଦ୍ୱାରା ଏହି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଭଳି ଚନ୍ଦ୍ରମାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଜନିତ ଆନନ୍ଦ କେବଳ ନିଜ ଆଖିରେ ଦେଖି ମିଳିପାରେ । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ସେହି ଆନନ୍ଦ କିପରି ମିଳିପାରିବ ? ॥୫୪॥

ଆଉ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ସୂଚିତ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ପୁନଃ ରେଖାଙ୍କିତ କରିଛନ୍ତି, ଯେପରିକି ଆମ ମନରେ କୌଣସି ଶଙ୍କା ରହିବ ନାହିଁ । ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ନୀଳାକାଶରେ ଉଦିତ ନିରଭ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରମାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ତା'ର କାନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ନିଗ୍ଧତାକୁ ତା'ର କିରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ବରଷୁ ଥିବା ସୁଧାରସ, ପ୍ରଶାନ୍ତିକୁ କିପରି ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଶବ୍ଦରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ ? ତାକୁ କେବଳ ଆମର ଆଖି ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ, ସେହି ଆନନ୍ଦକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବା । କୌଣସି ନେତ୍ରହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି ଚାନ୍ଦିନୀରାତିର ସେହି ରମଣୀୟ ଆନନ୍ଦକୁ କଦାପି ଅନୁଭବ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ଅଜ୍ଞାନପୂରିତ ଆମର ହୃଦୟର ଅନ୍ଧକାରକୁ ଭେଦନ କରି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରକାଶ ଯେତେବେଳେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତିଜନ୍ୟ ଆନନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନ୍ୟ କାହାଦ୍ୱାରା ହୋଇ ନ ପାରେ । ନିଜକୁ ନିଜେ ସେହି ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏଥିରେ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ଚଳେ ନାହିଁ। ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟର ଏହି ଉପମା ଅତ୍ୟନ୍ତ କାବ୍ୟାତ୍ମକ ହୋଇପାରିଛି ।

ଅବିଦ୍ୟାକାମକର୍ମାଦିପାଶବନ୍ଧଂ ବିମୋଚିତୁମ୍।

କଃ ଶକ୍ନୁୟାଦ୍ୱିନାତ୍ମାନଂ କଳ୍ପକୋଟିଶତୈରପି ॥୫୫॥

ଅବିଦ୍ୟାକାମକର୍ମାଦିପାଶବନ୍ଧଂ = ଅବିଦ୍ୟା (ଅଜ୍ଞାନ), କାମନା ଓ କର୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ଶୃଙ୍ଖଳା ରୂପୀ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇଥିଲେ, ବିମୋଚିତୁମ୍ = ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ, କଃ = କିଏ, ଶକ୍ନୁୟାତ୍ = ସମ୍ଭବ କରିପାରେ, ବିନା ଆତ୍ମାନଂ = ନିଜ ବ୍ୟତୀତ, କଳ୍ପକୋଟିଶତୈଃ= ଶହେକୋଟି କଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅପି = ମଧ୍ୟ।

ଅବିଦ୍ୟା, କାମ ଓ କର୍ମାଦିର ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ବାନ୍ଧିହୋଇଥିଲେ ସେହି ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ଶହେକୋଟି କଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନିଜ ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କେହି ସହାୟକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ॥୫୫॥

ମନୁଷ୍ୟକୁ ନିଜର ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର (ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ) ଜ୍ଞାନ ନ ହେବା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ବନ୍ଧନ ଅନୁଭବ ହୁଏ । ବାସ୍ତବରେ ଆତ୍ମା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। କିନ୍ତୁ ଯଦି ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣତାବୋଧ ନହୁଏ, ତେବେ ସେ ନିଜକୁ ସୀମିତ, ବନ୍ଧ ଅନୁଭବ କରେ। ନିଜକୁ ଏଭଳି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବିବିଧ ଇଚ୍ଛା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତଥା ସେହି ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକୁ ପୂର୍ତ୍ତି କରି ନିଜକୁ ଆପ୍ତକାମ କରିବାକୁ ଚାହେଁ । କାମନା ବା ବିବିଧ ଇଚ୍ଛା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କର୍ମ କରିବାକୁ ପ୍ରେରିତ କରିଥାଏ । ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ତିନୋଟିକୁ (ଅବିଦ୍ୟା-କାମ-କର୍ମ)କୁ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ରୂପେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରାଯାଇଛି । ବାସ୍ତବରେ ଏହି ତିନୋଟି ଜୀବକୁ (ବ୍ୟକ୍ତି) ବାନ୍ଧନ୍ତି ଏବଂ ତା'ର ନାନାବିଧ ଦୁଃଖର କାରଣ ଅଟନ୍ତି । ଅବିଦ୍ୟା, କାମ ଓ କର୍ମ ସହିତ ଯେଉଁ 'ଆଦି' ପଦ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି ତା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି 'ବାସନା'। ଯାହାକି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସର୍ବଦା କାମ୍ୟକର୍ମ କରିବାକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ । ଏହି ବାସନା ରାଶି ଅଜ୍ଞାନକୁ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ କରେ । କାରଣ, ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବଳତା ସହିତ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ସେ କର୍ମରେ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇ ଲାଗିରହେ ।

ତେଣୁ ଯାହର ବୁଦ୍ଧି ଭ୍ରମିତ, ଅବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଏବଂ ମନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିକ୍ଷିପ୍ତ, ସେହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କିଏ ରକ୍ଷା କରିପାରିବ ? ସେ ସର୍ବଦା ଘୋର କର୍ମରେ ଆସକ୍ତ ରହି ଏବଂ ମୋହ କାରଣରୁ ବ୍ୟଥିତ ହେଉଅଛି । ସେଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ନିଜ ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କେହି ସହାୟତା କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ତାକୁ ନିଜେ ମାର୍ଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

'କଳ୍ପ' ବିଶ୍ୱ-ସୃଷ୍ଟିର କ୍ଷଣରୁ ପ୍ରଳୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟ ବ୍ୟବଧାନକୁ କହନ୍ତି । ଏହି ସମୟସୀମା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦିନ, ଯାହାକି ଆମର (ଭୂଲୋକ)ର କାଳ-ଗଣନା ଅନୁସାରେ ୪,୩୨,୦୦୦ ବର୍ଷ ସହିତ ସମାନ ।

ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ : ତା'ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ (୫୬-୬୧)

ନ ଯୋଗେନ ନ ସାଂଖ୍ୟେନ କର୍ମଣା ନୋ ନ ବିଦ୍ୟୟା ।
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ୱ ବୋଧେନ ମୋକ୍ଷଃ ସିଧ୍ୟତି ନାନ୍ୟଥା ॥୫୬॥

ନ ଯୋଗେନ = ଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ନ ସାଂଖ୍ୟେନ = ସାଂଖ୍ୟ (ଜ୍ଞାନ) ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ନ କର୍ମଣା = କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ନ ବିଦ୍ୟୟା = ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ୱବୋଧେନ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା, ମୋକ୍ଷଃ = ମୁକ୍ତି, ସିଧ୍ୟତି = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ନ ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାଧ୍ୟମରେ ନୁହେଁ।

ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତି ନା ଯୋଗ, ନା ସାଂଖ୍ୟ, ନା ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମ, ନା ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ । କେବଳ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ୱବୋଧ ଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତି ସମ୍ଭବ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ନୁହେଁ ॥୫୬॥

ଯଦି ଶିଷ୍ୟ ବିନା ନିଷ୍ଠା ବା ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ କେବଳ ଯନ୍ତ୍ରବତ୍ ସାଧନା କରେ, ତେବେ ଉପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଥିବା କୌଣସିଟି ମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ସେ ତା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବ ନାହିଁ । ଭାରତରେ ସମୁଦାୟ ଛଅଟି ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଛି । ଏଠାରେ ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିକୁ ଗଣନା କରାଯାଇଛି । ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଏସବୁର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅନ୍ୟ ବିଚାରଧାରାଗୁଡ଼ିକ ଆସିଯାଏ । 'ଯୋଗ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭାଷାରେ ରହସ୍ୟବାଦ, ଯାହାର ବିକାଶ ଏବଂ ପୋଷଣ ହଠଯୋଗର କ୍ରିୟା ବା ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ । 'ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ' ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରମୁଖ ମୂଳସ୍ରୋତଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ।

ସଂଖ୍ୟାରୁ ଉଦ୍ଭୁତ ଓ ବିକଶିତ ହୋଇ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସୁସଙ୍ଗତ ହୋଇପାରିଛି ତଥା ବୈଚାରିକ ବିବରଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦର୍ଶନ ମୂଳତଃ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ । ଏହା ଅନୁସାରେ ଜଗତର ଦୁଇଟି ମୂଳକାରଣ ରହିଛି - (୧) ପୁରୁଷ ଓ (୨) ପ୍ରକୃତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ (ଚେତନ) ଓ ପଦାର୍ଥ (ଜଡ଼) । ପୁରୁଷ ଅନୁଭବକର୍ତ୍ତା, ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଓ ଜୀବନର ଆଧାର । ଏହାର ବିପରୀତ ପ୍ରକୃତି ଜଡ଼ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବନୀଶକ୍ତିର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରକଟ (ବ୍ୟକ୍ତ) କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ରଖେ, ଯେତେ ବେଳେ ଚେତନ-ପୁରୁଷ ସହିତ ତା'ର ସାନ୍ନିଧ୍ୟତା ହୁଏ । ପୁରୁଷ ସ୍ୱତଃ ନିଷ୍କ୍ରିୟ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷର ସଂସର୍ଗରେ ଆସିବା ପରେ ସେଥିରେ ଗତି ବା ଚଳନ ଆସେ । ଯେଉଁଭଳି ଘଡ଼ିର ସ୍ପ୍ରିଙ୍ଗ୍ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଘଡ଼ି ଚାଲେ କିପରି ? ସ୍ପ୍ରିଙ୍ଗ୍‌ରେ ସ୍ପନ୍ଦନ ହେଲେ ଘଡ଼ିରେ ସକ୍ରିୟତା ଆସେ ଏବଂ ଏହି ସ୍ପନ୍ଦନ ବ୍ୟାଟେରୀ+ର ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ। ଏହିପରି ପୁରୁଷ ସ୍ୱତଃ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ସଂସର୍ଗରେ ଆସିବା ପରେ କ୍ରିୟାଶୀଳ ଜଣାପଡ଼େ । ଏସବୁ ହେଉଛି ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନର ନିଷ୍କର୍ଷ ।

ସାଂଖ୍ୟାଦର୍ଶନ ଠାରୁ ଏକପାଦ ଆଗରେ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ । ବେଦାନ୍ତ ଘୋଷଣା କରେ କି ଯେତେବେଳେ ସାଧକକୁ ପୁରୁଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଜାଣେ ପ୍ରକୃତି, ପୁରୁଷ ଉପରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ଅଥବା ଆରୋପିତ ମାତ୍ର । ସେ ଜାଣେକି ଦ୍ୱୈତ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଶାଶ୍ୱତ, ସତ୍ତା ହିଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱବାନ୍ ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ଶୁଦ୍ଧ ଚିଦ୍ରୂପ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'କର୍ମ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ମୀମାଂସା-ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'କର୍ମ' ବା ଅନୁଷ୍ଠାନ ସହିତ ସମାନ । ମୀମାଂସକମାନେ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଆସ୍ଥା ରଖନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମ କରି ମନୁଷ୍ୟ ପୂଣ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରେ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ । ଭୋଗ କରିବା ଯୋଗୁଁ ସେହି ପୂଣ୍ୟ କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ପୁନଃ ଜୀବ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପେ ପୃଥିବୀ ଉପରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ପୂଣ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରେ । ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହାହିଁ ମୋକ୍ଷ ଓ ଏହାକୁ ସେମାନେ ଅମୃତତ୍ୱ ନାମ ଦିଅନ୍ତି ।

'ବିଦ୍ୟା' ଶବ୍ଦର ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ- ଗୋଟିଏ ବୈଦିକ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଶାବ୍ଦିକ ଅର୍ଥ । ବୈଦିକ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥରେ 'ବିଦ୍ୟା'ର ଅର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଓ ଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଉପାସନା, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ବୁଦ୍ଧି ତା'ର ଅହଂକାରରୁ ବାହାରକୁ ଆସିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ । ଏଭଳି ଉପାସନାରେ ଅସୀମର ବୋଧ କରାଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ସହିତ

ଜାଣିବୁଝି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ କରାଯାଏ । ଯେପରିକି 'ମୁଁ ପ୍ରାଣ ଅଟେ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଅଟେ' ଅଥବା 'ମୁଁ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ସର୍ବଶକ୍ତିର ଆଧାର', 'ମୁଁ ଅଗ୍ନି ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱରୂପ', 'ମୁଁ ସର୍ବଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ଇନ୍ଦ୍ର' ଇତ୍ୟାଦି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଶାବ୍ଦିକ ଅର୍ଥରେ ବିଦ୍ୟା ହେଉଛି- 'ପୁସ୍ତକୀୟ ଜ୍ଞାନ' ।

ଉପରୋକ୍ତ ସବୁ ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମବିକାଶରେ ସହାୟକ, କିନ୍ତୁ ସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେଉଁଭଳି କଲିକତାରେ ପହଞ୍ଚିଥିବା ମାର୍ଗ ସ୍ୱତଃ କଲିକତା ନୁହେଁ, ମୁମ୍ବେଇରେ ପହଞ୍ଚିଥିବା ମାର୍ଗ ମୁମ୍ବାଇ ନୁହେଁ। ନିଃସନ୍ଦେହ, ସେହି ମାର୍ଗରେ ନିରନ୍ତର ଚାଲିବା ଦ୍ୱାରା ଆମେ ଗନ୍ତବ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିଯିବା। କିନ୍ତୁ କଲିକତା କିମ୍ବା ମୁମ୍ବେଇରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ଆମଠାରୁ ରାସ୍ତା ଅଥବା ଆମେ ରାସ୍ତାରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଉ । ତେଣୁ ଯୋଗ, ଜ୍ଞାନ, ସାଂଖ୍ୟ ଆଦି କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ମାର୍ଗ ଅଟନ୍ତି, ସ୍ୱତଃ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହଁନ୍ତି ।

"ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ଆମ ଭିତରେ ରହିଛି, ସେ ହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ସ୍ଥିତ"-ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ବା ଜାଣିବା ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସେହି ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱରୂପତଃ ଅନୁଭବ କରିବା, ସେହିକ୍ଷଣ ଆମେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବା । ଏହି ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଆମକୁ ଆମର ବୌଦ୍ଧିକ ବ୍ୟଗ୍ରତା, ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକ ତଥା ଶାରୀରିକ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଥିବା ଆସକ୍ତିରୁ ମୁକ୍ତ କରିଦେବ ।

କୌଣସି ଶିଷ୍ୟ ମନରେ ଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିପାରେ କି ଯୋଗ, ସାଂଖ୍ୟ ଓ କର୍ମ ଆଦି ଦ୍ୱାରା ହୁଏତ ସେ ଠିକ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ନ ପାରେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ମୁକ୍ତି ମିଳିପାରେ । ଏଭଳି ଶଙ୍କା ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ 'ନାନ୍ୟଥା' ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମୁକ୍ତିର ମାର୍ଗ ନାହିଁ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ।

ବୀଣାୟା ରୂପସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଂ ତନ୍ତ୍ରୀବାଦନ ସୌଷ୍ଠବମ୍ ।
ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ ମାତ୍ରଂ ତନ୍ନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟାୟ କଳ୍ପତେ ॥୫୭॥

ବୀଣାୟା = ବୀଣାର, ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମ୍ = ସୁନ୍ଦର ରୂପ, ତନ୍ତ୍ରୀବାଦନ ସୌଷ୍ଠବମ୍ = ତା'ର ତାରଗୁଡ଼ିକୁ ବଜାଇବାର କୁଶଳତା, ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନମାତ୍ରମ୍ = କେବଳ ପ୍ରଜା (ଦର୍ଶକ = ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କୁ) ଆନନ୍ଦିତ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ତତ୍ = ସେହି, ନ = ନୁହେଁ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟାୟ= ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଅଥବା ପ୍ରଭୁ ସତ୍ତା ପାଇଁ ନୁହେଁ, କଳ୍ପତେ = ସମର୍ଥ କରେ।

ବୀଣାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାକୁ ବଜାଇବା କୁଶଳତା କେବଳ ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ କରି ପାରିବ, କିନ୍ତୁ ତାହା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଅଥବା ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ॥୫୭॥

ବାସ୍ତବରେ, ଦର୍ଶନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଅନୁସାର ଜୀବ ଓ ଜଗତର ନାନାତ୍ୱକୁ ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ଏବଂ ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଥାନ୍ତି। ସେସବୁ ଶବ୍ଦଜାଲ ମାତ୍ର ଅଥବା ବକ୍ତାମାନଙ୍କର ବାକ୍‌ପଟୁତା । ବୀଣା କିମ୍ବା ଯେକୌଣସି ବାଦ୍ୟକୁ ବାଦକ ତା'ର କଳା ନିପୁଣତା ଦ୍ୱାରା ବଜାଇ ହୁଏତ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଜନସମୁଦାୟକୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ, ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚକିତ କରିପାରେ । ଏହାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରୋତା ବା ଦର୍ଶକଗଣ ହୁଏତ ବାଦକଙ୍କୁ, କଳାକାରମାନଙ୍କ ସମ୍ରାଟ ରୂପେ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ମାନ୍ୟତା ଦେଇପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି (କଳାକାର) ବାସ୍ତବରେ ସମ୍ରାଟ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ (ସାମ୍ରାଜ୍ୟ) ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ସବୁ ମତବାଦ ନିଃସନ୍ଦେହ ବୌଦ୍ଧିକ ମନୋରଞ୍ଜନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ସାଧକ ଦର୍ଶନରୁ ଆନନ୍ଦ ପାଇବା ମାତ୍ରକେ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱକୁ ପାଇପାରେ ନାହିଁ । ବୀଣା ବାଦନ ମାଧ୍ୟମରେ ରାଜା ନିଜର ଓ ନିଜ ମିତ୍ରମାନଙ୍କର ମନୋରଞ୍ଜନ କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ବୀଣାବାଦନର ନିପୁଣତା ରାଜାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ନ୍ୟାୟ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ସ୍ଥିର ରଖିପାରେ ନାହିଁ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରିପାରେ ନାହିଁ ଅଥବା ତା'ର ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ବଢ଼ାଇପାରେ ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ତଥ୍ୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ କହନ୍ତି କି ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରର ଯେତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ବିସ୍ତାର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ମଧ୍ୟ, ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ଛଅଟି ମତବାଦରେ ପାରଙ୍ଗତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ବ୍ୟକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ 'ସାମ୍ରାଜ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରତ୍ୟେକ ହୃଦୟସ୍ଥିତ ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପାଇଁ କରାଯାଉଥିଲା ।

ବାଗ୍‌ବୈଖରୀ ଶବ୍ଦଝରୀ ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କୌଶଳମ୍ ।
ବୈଦୁଷ୍ୟଂ ବିଦୁଷାଂ ତଦ୍‌ବଦ୍‌ଭୁକ୍ତୟେ ନ ତୁ ମୁକ୍ତୟେ ॥୫୮॥

ବାଗ୍‌ବୈଖରୀ = ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ କହିବା ବା ଗାଇବା , ଶବ୍ଦଝରୀ = ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବାହ ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କୌଶଳମ୍ = ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାରେ କୁଶଳୀ, ବୈଦୁଷ୍ୟମ୍ = ବିଦ୍ୱତ୍ତା, ବିଦୁଷାମ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନଙ୍କର, ତଦ୍ୱତ୍= ସେହିପ୍ରକାରଦ, ଭୁକ୍ତୟେ = ଉପଭୋଗ ପାଇଁ, ନ = ନୁହେଁ, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ମୁକ୍ତୟେ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ।

ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଝଡ଼ି ଲଗାଇଦେବା ଅଥବା ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କୁଶଳତା ପୂର୍ବକ ବିସ୍ତାର କରି କହିବାରେ ନିପୁଣ ହେବା ଇତ୍ୟାଦି କୌଣସି ବିଦ୍ୱାନ୍‌କୁ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ପ୍ରସନ୍ନତା ଦେଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ॥୫୮॥

ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ଯେକୌଣସି ବିଚାର ଅଥବା ଇଚ୍ଛା ଶବ୍ଦରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମନରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୃତ୍ତିରୂପ ଧାରଣ କରେ । ଏଭଳି ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥା ବା ସ୍ଥିତିର ସେଥିରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ସର୍ବପ୍ରଥମ ବିଚାର-ତରଙ୍ଗ ଚେତନାର ସଂସ୍ପର୍ଶ ପାଇଥାଏ । ତେଣୁ ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ 'ପରାବାଣୀ' କହନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ସେହି ତରଙ୍ଗର ଅଭିଜ୍ଞାନ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ଆମକୁ (ଅହଂକୁ) ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ 'ପଶ୍ୟନ୍ତିବାଣୀ' କହନ୍ତି । ଏହା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସ୍ଥୂଳ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ତା'ପରେ ସେହି ବିଚାର-ତରଙ୍ଗକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଏବଂ ସଂପ୍ରେଷଣ କରିବା ପାଇଁ ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ଓ ବାକ୍ୟ-ରଚନା ମନ ଭିତରେ ଗଢ଼ାଯାଏ । ଏହି ସ୍ଥିତିକୁ 'ମଧ୍ୟମା' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଶେଷରେ ଆସେ 'ବୈଖରୀ' ସ୍ଥିତି । ଯେତେବେଳେ କି ମନରେ ଗଢ଼ା ହୋଇଥିବା ଶବ୍ଦରାଶି କିମ୍ବା ବାକ୍ୟ କଣ୍ଠ ଓ ଓଠ ଦେଇ ବାହାରକୁ ଆସେ, ଯାହାକି ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଶ୍ରବଣୀୟ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥୂଳ ରୂପରେ ବିଚାରର ପ୍ରକଟୀକରଣକୁ 'ବୈଖରୀ ବାଣୀ' କହନ୍ତି ।

ଏଠାରେ 'ବୈଖରୀ' ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବା ଗୁଢ଼ାର୍ଥ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭାଷାରେ ନିରର୍ଥକ, ଅନୁତ୍ପାଦକ ବାକ୍‌ବିତଣ୍ଡା ଯୁକ୍ତି, ଯାହାକୁ କି କେତେକ ବେଦାନ୍ତୀ ଲୋକ ବେଳେ ବେଳେ କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାନ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଭଳି ବିତଣ୍ଡା ବା ନିରର୍ଥକ ଯୁକ୍ତି କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କୁ ମୂର୍ଖ ବୋଲି ମାନ୍ୟତା ଦେଇଥାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । କାରଣ, ଋଷିମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମନ ତୃପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରର୍ଥକ ବାଦ-

ବିବାଦ ଅପେକ୍ଷା କ୍ଷଣ ମାତ୍ରକର ସାଧନା ବା ଅଭ୍ୟାସ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ (ପୁସ୍ତକୀୟ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର) ଜୀବିକା ଅର୍ଜନ ପାଇଁ ଅର୍ଥାତ୍ ପେଟପୋଷିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଥବା କ୍ଷଣିକ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କିରବା ନିମିତ୍ତ ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ।

ଅବିଜ୍ଞାତେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ଶାସ୍ତ୍ରାଧୀତିସ୍ତୁ ନିଷ୍ଫଳା ।
ବିଜ୍ଞାତେଽପି ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ଶାସ୍ତ୍ରାଧୀତିସ୍ତୁନିଷ୍ଫଳା ।।୫୯।।

ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ = ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ, ଅବିଜ୍ଞାତେ = ଜ୍ଞାନ ନ ହୋଇଛି, ଶାସ୍ତ୍ରାଧୀତିଃ = ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର (ଶ୍ରୁତିଜ୍ଞାନ), ନିଷ୍ଫଳା = ବ୍ୟର୍ଥ, ବିଜ୍ଞାତେ = ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ = ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ, ଶାସ୍ତ୍ରାଧୀତିଃ = ଶ୍ରୁତିଜ୍ଞାନ ବା ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ନିଷ୍ଫଳା = ନିରର୍ଥକ।

ପରମ ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ନିରର୍ଥକ ଏବଂ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯାଏ ।।୫୯।।

ଏହି ପ୍ରକାରର ବିରୋଧୀ ବକ୍ତବ୍ୟ ଦେବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି- ବାସ୍ତବରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀକୁ ବିସ୍ମୟାଭୂତ କରି ତା'ର ବୁଦ୍ଧିରେ ସାରତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭରିଦେବା । ଯଦି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିକୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ଉପଯୋଗ କରି 'ବିଜ୍ଞାତ' ଶବ୍ଦ ଉପରେ ଚିନ୍ତନ କରାଯିବ, ତେବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣି ହେବ । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ 'ବିଜ୍ଞାତ'ର ଅର୍ଥ ବୌଦ୍ଧିକ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ତା'ର ଅର୍ଥ 'ଆତ୍ମାନୁଭୂତି' । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଆମେ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନାହିଁ, ସେ+ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଗକୁ ବଢ଼ିବାର କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ନିରର୍ଥକ ।

ବେଦାନ୍ତରେ କୁହାଯାଇଛି କି ସବୁ ବେଦଗୁଡ଼ିକର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି- 'ନାନାତ୍ୱ ବା ଅନେକତ୍ୱ' ଅଥବା 'ଦ୍ୱୈତ'କୁ ବାଧିତ କରିବା । କାରଣ, ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍, ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବା ଏହି ଜଗତ କେବଳ ଆମ ମନର ଦୁଃଖଦ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ଆତ୍ମାରୂପୀ ଅଧିଷ୍ଠାନ ଉପରେ ଏହି ଜଗତ ଅଧ୍ୟାରୋପ ହୋଇଛି । ଯେଭଳି କୌଣସି ମିତ୍ରକୁ କ୍ଷୀଣ ଆଲୋକରେ ଭ୍ରମ ହୁଏ କି ସମ୍ମୁଖରେ ଭୂତ ଠିଆ ହୋଇଛି ଏବଂ ଆମେ ତାକୁ ତର୍କ

ଦେଇ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି ଏହା ଭୂତ ନୁହେଁ, ସ୍ତମ୍ଭ । ଏଭଳି ଶ୍ରୁତି ତର୍କ ଦିଏ କି ଆମେ ଯାହାକିଛି ଦେଖୁଛୁ ତାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଆମର ଭ୍ରମ ମାତ୍ର । ସତ୍ ବସ୍ତୁ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ, ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଏହି ନିର୍ବିଶେଷ ଚେତନ ସତ୍ତାକୁ ଶ୍ରୁତି କେବଳ ଇଙ୍ଗିତ କରିପାରେ । ଏଥିଲାଗି 'ଆତ୍ମବିଦ୍' ହେଲାପରେ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇ ନାହିଁ ସେ ଯଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବ, ତେବେ ସେଥିରୁ ତାକୁ କିଛି ଆନନ୍ଦ ମିଳିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସେ ବୁଝିପାରିବ ନାହିଁ । ଏଭଳି ଅପରିପକ୍ୱ ବୁଦ୍ଧିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉପନିଷଦ୍ ପଢ଼ିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟର୍ଥ । ଯେଭଳି ଛୋଟ ବାଳକ-ବାଳିକାମାନେ ବୈବାହିକ ଜୀବନର ଆନନ୍ଦକୁ କଦାପି ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଅପରିପକ୍ୱ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦକୁ କିପରି ବୁଝିପାରିବ ?

ଶବ୍ଦ-ଜାଲଂ ମହାରଣ୍ୟଂ ଚିତ୍ତ ଭ୍ରମଣ-କାରଣମ୍ ।

ଅତଃ ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ ଜ୍ଞାତବ୍ୟଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୈସ୍ତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ।।୬୦।।

ଶବ୍ଦଜାଲଂ = ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଜାଲ (ଦାର୍ଶନିକ ଗ୍ରନ୍ଥ), ମହାରଣ୍ୟଂ = ଘୋର ଜଙ୍ଗଲ ସଦୃଶ, ଚିତ୍ତଭ୍ରମଣକାରଣମ୍ = ଚିତ୍ତକୁ ଭ୍ରମିତ କରିବାର ହେତୁ, ଅତଃ= ଏଣୁ, ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ = ଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ, ଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୈଃ = ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ମୂଳସ୍ୱରୂପକୁ, ଆତ୍ମ = ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର ।

ବିଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ଟୀକା-ଟିପ୍ପଣୀଗୁଡ଼ିକ ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ସଦୃଶ, ଯେଉଁଠି ପ୍ରବେଶ କଲେ ଚଞ୍ଚଳ ମନ ଅଧିକ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସୁକୁ ଉଚିତ୍ ସାଧନଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ପାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍ ।।୬୦।।

ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ସୂଚିତ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି କେବଳ ଦାର୍ଶନିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ଏକ ମହାରଣ୍ୟ ଭଳି, ଯାହାକି ଯେକୌଣସି ଅଜ୍ଞାନୀ ପଥିକକୁ ଶଙ୍କାରେ ପକାଇଦିଏ । କାରଣ, ଏଭଳି ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ତଥ୍ୟ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱ-ବିବେଚନ ଏକ ଅନ୍ୟକୁ ନୀଚ ସିଦ୍ଧ କରିବାରେ ଅଧିକ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଅଧିକ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଯାଏ । ସାଧାରଣ ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କ ବିଷୟରେ କ'ଣ କୁହାଯାଇପାରେ ? ଏପରିକି ବିତଣ୍ଡାବାଦ ଦ୍ୱାରା ବେଳେ ବେଳେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରମିତ ହୋଇ ହତାଶ ଓ ନିରାଶ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଏଥିଲାଗି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି କି ଯେଉଁମାନେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଏଭଳି ଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ସର୍ବଦା ଦୂରରେ ରହନ୍ତୁ ।

ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମତ ସପକ୍ଷରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଥିବା ଭାରୀ ତର୍କଗୁଡ଼ିକର ଗରୁତା ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଦବିଯିବେ, ସେଥିରେ ହିଁ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଯିବେ । ଅତଏବ ସାଧକକୁ ବାକ୍-ଜାଲରେ ନ ପଡ଼ି, ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନରେ ଅଧିକାଧିକ ନିୟୋଜିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଧ୍ୟାନ-ଉପାସନା ଇତ୍ୟାଦି ମାଧ୍ୟମରେ ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଏଭଳି ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଅଜ୍ଞାନସର୍ପଦଂଷ୍ଟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୌଷଧଂ ବିନା ।

କିମୁ ବେଦୈଷ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରୈଷ୍ଚ କିମୁ ମନ୍ତ୍ରୈଃ କିମୌଷଧୈଃ ॥୬୧॥

ଅଜ୍ଞାନସର୍ପଦଂଷ୍ଟସ୍ୟ = ଯାହାକୁ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ସର୍ପ ଦଂଶନ କରିଛି, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୌଷଧମ୍ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନରୂପୀ ଔଷଧ, ବିନା = ବ୍ୟତିରେକ, କିମୁ = କେଉଁ କାମରେ ଆସିପାରେ, ବୈଦୈଃ ଚ ଶାସ୍ତ୍ରୈଃ ଚ ମନ୍ତ୍ରୈଃ = ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ର, କିମୁ = କୌଣସିଟି ଫଳପ୍ରଦ ହେବ ନାହିଁ, ଔଷଧୈଃ = ଔଷଧଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ।

ଯାହାକୁ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ସର୍ପ ଦଂଶନ କରିଛି, ତା'ର ଉପଚାର କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ହୋଇପାରିବ । ବିଷ ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବା ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ର ଆଦି ଔଷଧଗୁଡ଼ିକ କି କାମରେ ଆସିବ ? ॥୬୧॥

ବାସ୍ତବରେ, ପରାମାତ୍ମା ସ୍ୱୟଂର ବିସ୍ମରଣତା ହେତୁ ବିଷାକ୍ତ ହୋଇ ଏହି ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ ଅଥବା ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରେ ପଡ଼ି କଷ୍ଟ ଭୋଗୁଛନ୍ତି । ଯେଉଁକ୍ଷଣ ସେ ତା'ର ଦିବ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲି ଏହି ଜଡ଼, ପ୍ରକୃତିର ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ (ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଆଦି) ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ, ତତ୍କ୍ଷଣ ତା'ର ଯାତନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଏ । ସେ ତା'ର ନଶ୍ୱରତା, ପୀଡ଼ା ପାଇଁ କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗେ । ଯିଏ ଏସବୁ କଷ୍ଟଗୁଡ଼ିକର କାରଣ ବୁଝିପାରିଲା ଏବଂ ସେହି ପୀଡ଼ାରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଉଠେ, ତାକୁ କେବଳ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସନ୍ତୋଷ ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ସର୍ପ ଦଂଶନରେ ପୀଡ଼ିତ ବ୍ୟକ୍ତିର କାଳ୍ପନିକ ବିଷ ବିନା ଆତ୍ମ-ବିଚାରରେ ଦୂର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେଲା ପରେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ବିଦ୍ୟାମାନ୍ ଜାଣିବ ।

ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଣିବ କି ତାକୁ ବିଷଧର ସାପ କାମୁଡ଼ିଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ବିଷମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ନାନା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ଲାଗିବ । ତେଣୁ ସେଭଳି

ସଂକଟ ବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଧର୍ମ, ପନ୍ଥା, ପଦ, ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଦେଶକାଳ, ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରତି କୌଣସି ପୂର୍ବାଗ୍ରହ ରଖେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଯେଉଁ ସାଧକ ବୁଝିପାରିଛି କି ତାକୁ ଅଜ୍ଞାନସର୍ପ ଦଂଶନ କରିଛି, ସେ ଶାସ୍ତ୍ରମନ୍ଥନ କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ନ ରଖି ସେହି ସାରବସ୍ତୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ତା'ର ବିଷ ଉତାରିଯିବ । ସେହି ସାରବସ୍ତୁ ହେଉଛି ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ । ଏହାହିଁ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ବିଷକୁ ଦୂର କରିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପଚାର । ଏଭଳି ସାଧକ ପାଇଁ ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ, ମନ୍ତ୍ର ଜପ ଅଥବା ଦାର୍ଶନିକ ଚର୍ଚ୍ଚା କୌଣସି ଫଳପ୍ରଦ ହୋଇ ନ ଥାଏ ।

ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି : ମୋକ୍ଷ (୬୨-୬୬)

ନ ଗଚ୍ଛତି ବିନା ପାନଂ ବ୍ୟାଧିରୌଷଧଶବ୍ଦତଃ ।
ବିନାଽପରୋକ୍ଷାନୁଭବଂ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୈର୍ନ ମୁଚ୍ୟତେ ।।୬୨।।

ନ = ନାହିଁ, ଗଚ୍ଛତି = ଯାଏ, ବିନା = ବ୍ୟତୀତ, ପାନମ୍ = ପାନ କରିବା, ବ୍ୟାଧିଃ = ରୋଗ , ଔଷଧଶବ୍ଦତ = ଔଷଧର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ରେ, ବିନାଽପରୋକ୍ଷାନୁଭବଂ = ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ ବିନା, ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୈଃ = 'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ରକେ, ନ ମୁଚ୍ୟତେ = ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ।

ଔଷଧ ନ ଖାଇ ବା ପାନ ନ କରି କେବଳ ଔଷଧର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ରୋଗ-ବ୍ୟାଧି ଦୂର ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବିନା କେବଳ 'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ କେହି ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ।।୬୨।।

ଏଠାରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି କି କୌଣସି ମନ୍ତ୍ରର ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ର, କାହିଁକି ଓ କିପରି ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଥାଏ । ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ପୀଡ଼ାରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତି 'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଫଳରେ ପୀଡ଼ା-ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି' ଅଥବା 'ଶିବୋଽହମ୍', 'ସୋଽହମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଯନ୍ତ୍ରବତ୍ ରଟିବା କୌଣସି ଉପଚାର ନୁହେଁ । ଔଷଧ ଯେତେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଅଥବା ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, କେବଳ ତା'ର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ରୋଗୀର ରୋଗ ଦୂର ହେବ ନାହିଁ । ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଔଷଧ ସେବନ କରିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଏକ ଉଦାତ୍ତ ଜୀବନ ଯାପନ କରି ଔପନିଷଦିକ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବା ତଥା ସ୍ୱୟଂ ସ୍ୱରୂପତଃ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ନ କଲେ, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଆବୃତ୍ତି-ପୁନରାବୃତ୍ତି କଲେ କିଛି ଲାଭ ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ସାଧକ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ସେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଆତ୍ମା ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବୌଦ୍ଧିକ ଜ୍ଞାନ ଶ୍ରବଣ-ମନନ-ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ହାସଲ କରିବ । ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଅନୁସାର ପୂର୍ବରୁ ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି ଓ ମୋହ ଦୂର ହୋଇଥାଏ, ଯେଭଳି ଆଲୋକର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅନ୍ଧକାର ଦୂରେଇଯାଏ ।

ଅକୃତ୍ୱା ଦୃଶ୍ୟବିଲୟମଜ୍ଞାତ୍ୱା ତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ।
ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦୈଃ କୃତୋ ମୁକ୍ତିରୁକ୍ତିମାତ୍ରଫଲୈର୍ନୃଣାମ୍ ।।୬୩।।

ଅକୃତ୍ୱା = ନକରି, ଦୃଶ୍ୟବିଲୟମ୍ = ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ବିଲୀନ କରିବା, ଅଜ୍ଞାତ୍ୱା = ନଜାଣି, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ (ସ୍ୱରୂପକୁ), ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୈଃ = 'ବ୍ରହ୍ମ'ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ର, କୁତଃ = କିପରି, ମୁକ୍ତିଃ = ମୋକ୍ଷ, ଉକ୍ତିମାତ୍ରଫଲୈଃ = ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ରର ଫଳ, ନୃଣାମ୍ = ମନୁଷ୍ୟକୁ ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚର ବିଲୟ ଏବଂ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ନ ହୋଇଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ 'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦକୁ ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା କିପରି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତି ଅନୁଭବ ହୋଇପାରିବ ? ବରଂ, ଏହି ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ବାଣୀର ବୃଥା ଚେଷ୍ଟା ସିଦ୍ଧ ହେବ ।।୬୩।।

ମୋକ୍ଷ-ପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବରୁ କ'ଣ ଏବଂ କିପରି ସ୍ଥିତି ଥାଏ ? -ଏହାକୁ ଏଠାରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ବ୍ୟକ୍ତି ଶୋଇବାରୁ ଉଠିବା ପରେ ସମକାଳରେ ଜାଗ୍ରତ ହେବା ଓ ସୁସୁପ୍ତିର ବିଲୟ ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ସୁସୁପ୍ତି ସହିତ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଲୟ ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ସାଧକ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ସମକାଳରେ ତା'ର ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତକୁ ଆମେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ । ଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆମେ ନାମ-ରୂପାତ୍ମକ ପଞ୍ଚ ବିଷୟକ ଜଗତକୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭବ କରୁ - ଦେଖୁ, ଶୁଣୁ ଇତ୍ୟାଦି । ସେହିପରି ମନଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବଜଗତକୁ ଅନୁଭବ କରୁ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବିଚାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଚରଣ କରିଥାଉ ।

ଶରୀର (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ)-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଥିବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୁ ଅଲଗା ହୋଇଗଲେ ସ୍ୱଭାବତଃ ତଜ୍ଜନିତ ଦୃଶ୍ୟଜଗତର ଅନୁଭବ ବିଲୟ ହୋଇଯାଏ। ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ ଆମର ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ବିଲୟ ହୁଏ, ସେହି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଆମର ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ ଚେତନାରେ ହିଁ ଲୟ ହୋଇଯାଏ । ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଆମକୁ ସାଂସାରିକ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । ଆମେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଯେଉଁ ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିଛୁ, ସେହି କାରଣରୁ ଆମକୁ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ ହେଉଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସିଦ୍ଧଜନ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷ ଏହି ଶ୍ରୁତିସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିୟମକୁ ମାନି ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ମହାତ୍ମା ତାଙ୍କର ପଥାନୁସରଣ କରି ଆପ୍ତକାମ ହେବାର ଦେଖାଯାଇଛି । ତେଣୁ କେବଳ ବେଦାନ୍ତକୁ ବାଣୀରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଭାଷଣ ଦେଲେ ଏବଂ ନିରର୍ଥକ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହେବନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତଦ୍ୱାରା ଶାରୀରିକ କ୍ଳାନ୍ତି ବଢ଼ିଯିବ । ଏଥିଲାଗି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି କି 'କଥା କମ୍ କହି, ମୌନ ରହି ସାଧନାରେ ଲାଗି ଯାଅ ।'

ଅକୃତ୍ୱା ଶତ୍ରୁସଂହାରମଗତ୍ୱାଖିଲଭୂଶ୍ରିୟମ୍ ।
ରାଜାହମିତି ଶବ୍ଦାନ୍ନୋ ରାଜା ଭବିତୁମର୍ହତି ॥୬୪॥

ଅକୃତ୍ୱା = ନ କରି, ଶତ୍ରୁସଂହାରମ୍ = ଶତ୍ରୁ ବିନାଶ, ଅଗତ୍ୱା = ପ୍ରାପ୍ତ ନ କରି, ଅଖିଳ ଭୂଶ୍ରିୟମ୍ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜ୍ୟକୋଷ, ରାଜାହମ୍ = ମୁଁ ରାଜା, ଇତି = ଏଭଳି, ଶବ୍ଦାତ୍ = କେବଳ ଶବ୍ଦ = ଘୋଷଣା ମାତ୍ରରେ, ନ = ନାହିଁ , ରାଜା = ସମ୍ରାଟ୍, ନୃପ; ଭବିତୁମ୍ = ହେବ, ଅର୍ହତି = ଯୋଗ୍ୟ।

ନିଜର ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ ନ କରି ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜ୍ୟର ରାଜକୋଷ ଏକାଠି ନ କରି କେବଳ 'ମୁଁ ରାଜା'- ଏଭଳି ଶବ୍ଦ-ଘୋଷଣା କଲେ, ବାସ୍ତବରେ କେହି ସମ୍ରାଟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।।୬୪।।

ସାଧକକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ନିଜର ଆନ୍ତରିକ ଜୀବନରେ ଅପେକ୍ଷିତ ସମସ୍ତ ଯୋଗ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଥବା ସର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ପୂରା କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ସେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଦିବ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ । ନିଜ ମନ ଭିତରେ ଉଠୁଥିବା ସବୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଯିଏ ଜୟ କରିପାରେ, ଆନ୍ତରିକ ଶତ୍ରୁଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତେବେ ତାକୁ 'ଆତ୍ମଜିତ୍ ବା ଆତ୍ମ-ସଂଯମୀ' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଯାହାକିଛି

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ସାଧକକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି କି କେବଳ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ସଫଳତା ବା ଉପଲବ୍ଧି ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ । କେହି ଯେତେ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ ଗଳା ଫଟାଇ 'ମୁଁ ସମ୍ରାଟ, ଅଧିପତି' ଏଭଳି ଘୋଷଣା କଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ସେ ତା'ର ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ କରି ନାହିଁ ଅଥବା ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ଏକତ୍ରିତ କରିପାରି ନାହିଁ, ତେବେ ସେ କଦାପି ସମ୍ରାଟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ସେ ମହାମୂର୍ଖ ସିଦ୍ଧ ହେବ । କାରଣ, ସର୍ବପ୍ରଥମ ତାକୁ ସମ୍ରାଟ ହେବା ଲାଗି ଯୋଗ୍ୟତା ଏବଂ ସର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ପୂରଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଏହିପରି ଯେଉଁ ସାଧକ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ଶତ୍ରୁଗୁଡ଼ିକୁଇଚ୍ଛା, ଶାରୀରିକ ଆବଶ୍ୟକତା, ମାନସିକ କ୍ଷୁଧା ଏବଂ ବୌଦ୍ଧିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ (ଅବିବେକତା) ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଜିତି ଯାଏ ଏବଂ ଯଦି ସେ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ (ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ, ସୁଷୁପ୍ତି) ଉପରେ ଜୟଲାଭ କରିପାରେ, ତେବେ ପୁନଃ ତାକୁ 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ' -ଏଭଳି ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣ ବା ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏଭଳି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ଗଲା ପରେ ତା'ର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋମ କୋଣ୍ଡ, ଭାବ-ବିଚାର କହିବାକୁ ଲାଗେ କି ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ସର୍ବାତ୍ମା ଈଶ୍ୱର ।

ବାସ୍ତବରେ, ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱତଃ ଚେଷ୍ଟା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେ ତା'ର ସତ୍ ସ୍ୱରୂପକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ - ଏହି ଭାବକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ନିମ୍ନ ଶ୍ଲୋକରେ ପ୍ରକଟ କରାଯାଉଛି । ଏହି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ଲୋକଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଚାରୋତ୍ତେଜକ ହେବା ସହିତ କାବ୍ୟାତ୍ମକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଭରପୂର ହୋଇପାରିଛି ।

ଆପ୍ତୋକ୍ତିତଂ ଖନନଂ ତଥୋପରି ଶିଳାଦ୍ୟୁତ୍କର୍ଷଣଂ ସ୍ୱୀକୃତିମ୍
ନିକ୍ଷେପଃ ସମପେକ୍ଷତେ ନ ହି ବହିଃ ଶବ୍ଦୈସ୍ତୁ ନିର୍ଗଚ୍ଛତି ।
ତଦ୍ୱଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମବିଦୋପଦେଶମନନଧ୍ୟାନାଦିଭିର୍ଲଭ୍ୟତେ
ମାୟା କାର୍ଯତିରୋହିତଂ ସ୍ୱମମଳଂ ତତ୍ତ୍ୱଂ ନ ଦୁର୍ଯୁକ୍ତିଭିଃ ।।୬୫।।

ଆପ୍ତୋକ୍ତିତଂ = ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିର କଥନ ବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଖନନଂ = ଖୋଳିବା, ଶିଳାଦି ଉତ୍କର୍ଷଣଂ = ପଥର ଇତ୍ୟାଦିକୁ ବାହାର କରିବା, ତଥା = ସେହିପ୍ରକାର, ଉପରି = ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବା, ସ୍ୱୀକୃତିମ୍ = ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ, ନିକ୍ଷେପଃ = ମାଟି ଭିତରେ ପୋତିହୋଇ ରହିଥିବା ଧନ (ଖଣିଜ ସମ୍ପଦ), ସମପେକ୍ଷତେ = ଅପେକ୍ଷା ରଖେ, ନ = ନାହିଁ, ହିଁ = ବସ୍ତୁତଃ, ବହିଃ ଶବ୍ଦୈଃ = କେବଳ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ଦ୍ୱାରା, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ନିର୍ଗଚ୍ଛତି = କଦାପି ବାହାରକୁ ଆସେ ନାହିଁ, ତଦ୍ୱତ୍ = ସେହିପରି, ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ = ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି (ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ), ଉପଦେଶ ମନନଧ୍ୟାନାଦିଭିଃ = ଉପଦେଶ ଶ୍ରବଣ, ମନନ, ଧ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା, ଲଭ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ମାୟାକାର୍ଯତିରୋହିତଂ = ମାୟା ଓ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଗୁପ୍ତ ରହିଥିବା, ସ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଅମଳଂ = ନିର୍ମଳ, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ନ = ନାହିଁ, ଦୁର୍ଯୁକ୍ତିଭିଃ = କୁତର୍କ ଅଥବା ଅବାନ୍ତର ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ।

ପୃଥିବୀ ତଳେ ଗୁପ୍ତ ରହିଥିବା ଧନ ସେତେବେଳେ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇପାରିବ, ଯେବେ ତା'ର ସୁନିଶ୍ଚିତ ସ୍ଥଳ (ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ) ଜଣାଯିବ । ତା'ପରେ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଖୋଳାଯାଇ ମାଟି-ପଥର ଇତ୍ୟାଦିକୁ ହଟାଇ ଦିଆଯିବ । କେବଳ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ରକେ ସେହି ଗୁପ୍ତଧନ ମାଟିତଳୁ ବାହାରି ଆସିବ ନାହିଁ । ଏହିପରି ନିର୍ମଳ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଯାହାକି ମାୟା ଓ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଢାଙ୍କିହୋଇ ରହିଛି, କୌଣସି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି, ତତ୍ପଶ୍ଚାତ୍ ବାରମ୍ବାର ତାକୁ ନିଜେ ମନନ କରି ଓ ଧ୍ୟାନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ତତ୍ତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ । କେବଳ ଶୁଷ୍କ ତର୍କ ଅଥବା ଚର୍ଚ୍ଚା ମାଧ୍ୟମରେ କଦାପି ନିଜର ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକଟ ହେବ ନାହିଁ ।।୬୫।।

ପୂର୍ବରୁ କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝାଇ ଆସିଛନ୍ତି କି ଆମର ଆତ୍ମପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଉଚିତ୍ ଦିଗରେ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦାର୍ଶନିକ ଚର୍ଚ୍ଚାଗୁଡ଼ିକ ଅଥବା ଅଧ୍ୟୟନ ଯେତେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନକୁ ସୁଲଭ କରାଇପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ମାଟିତଳେ ଥିବା ଗୁପ୍ତଧନ (ସଞ୍ଚିତ ଧନ)ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କାହାକୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ କି ଏହି

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବା ଏହା ସହିତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର କ'ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି ? କିନ୍ତୁ କବି ସର୍ବଦା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦ୍ରଷ୍ଟା ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଯେକୌଣସି ସାମାନ୍ୟ ଘଟଣା ମଧ୍ୟ ତା' ପାଇଁ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ ।

ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନୁସାର, ମାଟିତଳେ ଗୁପ୍ତ ରହିଥିବା ଧନ ବା କୌଣସି ଖଣିଜ ପଦାର୍ଥ କିପରି ଉତ୍ତୋଳନ ଅର୍ଥାତ୍ ସଫଳତାପୂର୍ବକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ ? ସର୍ବପ୍ରଥମ ଯେଉଁଠି ଧନ ଗଚ୍ଛିତ ଅଛି, ସେହି ସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସଂଦିଗ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପରେ ଖୋଳିବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଶକ୍ତି, ସାହସ ଏବଂ ଉତ୍ସାହ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଧୀରେ ଧୀରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୃଢ଼ତା ତଥା ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ସେ ସେହି ଧନସଞ୍ଚିତ ଥିବା ସ୍ଥାନକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଖୋଳିବା ଉଚିତ୍ । ସେହି ସ୍ଥାନରୁ ମାଟି-ପଥର ଇତ୍ୟାଦି ହଟାଇବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାକୁ ଗୁପ୍ତଧନ ରାଶିର ସନ୍ଧାନ ନ ମିଳିଛି । ପୁନଃ ଧନର ସନ୍ଧାନ ପାଇଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଖୁସିରେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମାନସିକ ସନ୍ତୁଳନ ହରାଇବା ଅନୁଚିତ୍ । ତେଣୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନପୂର୍ବକ ଧନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ସେହି ଧନର ସଦୁପଯୋଗ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ସ୍ୱହୃଦୟସ୍ଥ ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱର ସେହି ଅନନ୍ତ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଆମେ ଖୋଜି ବାହାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ତାକୁ ସ୍ୱପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରି ଜାଣିବା କି ସେହି ଗୁପ୍ତ ଧନରାଶି ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ, ତାହା ହେଉଛି ଆମର ନିଜସ୍ୱ ଆତ୍ମା । ଏହି ଅପାର ସମ୍ପତ୍ତିର ଅନୁସନ୍ଧାନ ପାଇଁ ଅଧ୍ୟବସାୟ, ଚିତ୍ତର ଏକାଗ୍ରତା, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ସାହସ ଇତ୍ୟାଦି ଆବଶ୍ୟକ । ସାଧକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ସାହ ସହିତ ଉଚିତ୍ ମାର୍ଗରେ ନିରନ୍ତର ସାଧନାରତ ହୋଇ ଏବଂ ସମସ୍ତ ବାଧା-ବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂରକରି ଅନ୍ତତଃ ସେହି ଗୁପ୍ତଧନକୁ ପାଇ ଆନନ୍ଦରେ ରମଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏଠାରେ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ କି ଏଠି-ସେଠି ଭୂମିକୁ ଖୋଳିଲେ ଆମେ ଧନପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିବା ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆମର ସାଧନାରେ, ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରେ ସଫଳତା ମିଳିବ ନାହିଁ । ସାଧକଙ୍କର ସାଧନା ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଆପ୍ତପୁରୁଷଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ଧନ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି ବିଚାରରୂପୀ ଗୈନ୍ତି ଓ ବିବେକରୂପୀ କୋଡ଼ିର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ । ଏହି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ମାଟି-ପଥର-ବାଲି ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହ-ମନ- ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରତିଥିବା ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଆସକ୍ତି ଦୂର ହୋଇପାରିବ । ଅବିଦ୍ୟା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ

ସର୍ବଦା ଭ୍ରମିତ କରିଥାଏ ଏବଂ ପରମ-ସତ୍ୟରୂପୀ ଗୁପ୍ତଧନ ଉପରେ ଆବରଣ ଢାଙ୍କିଦିଏ । ତେଣୁ ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ପରଦା ଅନାବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ମନର ବିକ୍ଷେପ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ । ଫଳତଃ ଚିତ୍ତରେ ଏକାଗ୍ରତା ଆସିଥାଏ । ଚିତ୍ତ ଏକାଗ୍ରତା ବିଚାର ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ସହାୟକ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସାଧନା ପଦ୍ଧତି ତଥା ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ବେଦାନ୍ତରେ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପେ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜର ତର୍କଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ନିଷ୍ଠାବାନ୍ ଅଟନ୍ତି । ସେ ସର୍ବଦା ଅନୁଭୂତ ସତ୍ୟ କହନ୍ତି ଏବଂ ଅନୁଭବର ପ୍ରାମାଣିକତା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଅନ୍ତି । ଏଥିଲାଗି ସେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକମାନଙ୍କୁ (ମୁମୁକ୍ଷୁ) ବିଶ୍ୱାସପୂର୍ବକ କହନ୍ତି କି ଏହି ବେଦାନ୍ତ ମାର୍ଗର ଅନୁସରଣ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ମୁକ୍ତି ମିଳିପାରିବ, ଅନ୍ୟସବୁ ମାର୍ଗ ଅନିଶ୍ଚିତ । ମୁକ୍ତିର ଏକମାତ୍ର ସୁନିଶ୍ଚିତ ମାର୍ଗ ହେଉଛି-ବେଦାନ୍ତ ମାର୍ଗ । ବେଦାନ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱତଃ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ 'ଦର୍ଶନ' ଏବଂ ଏହାର ବ୍ୟାବହାରିକ ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଅସଂଦିଗ୍ଧ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ବ୍ୟବହାର ଉଭୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବେଦାନ୍ତ ତୁଳନାରେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଅପରିପକ୍ୱ ଅଥବା ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଗୁଡ଼ିକର ଯୁକ୍ତି କଟୁ ଅଥବା ଶୁଷ୍କ, ଦୃଷ୍ଟି ବିକୃତ ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ମିଥ୍ୟା ।

ତସ୍ମାତ୍ସର୍ବପ୍ରୟତ୍ନେନ ଭବବନ୍ଧବିମୁକ୍ତୟେ ।
ସ୍ୱୈରେବ ଯତ୍ନଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ରୋଗାଦାବିବ ପଣ୍ଡିତୈଃ ॥୬୬॥

ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ସର୍ବପ୍ରୟତ୍ନେନ = ସବୁପ୍ରକାର ଉପାୟ ବା ଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା, ଭବବନ୍ଧବିମୁକ୍ତୟେ = ଜନ୍ମ-ମରଣରୂପୀ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ପାଇବା ପାଇଁ , ସ୍ୱୈଃ = ନିଜଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ, ଏବ = କେବଳ, ଯତ୍ନଃ = ପ୍ରଚେଷ୍ଟା, କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ = ଅବଶ୍ୟ କରଣୀୟ, ରୋଗାଦୌଇବ = ରୋଗାଦିର ଆରମ୍ଭରେ, ପଣ୍ଡିତୈଃ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ।

ଅତଏବ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ ପୂର୍ବକ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରିକି ରୋଗାଦିକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଥାଏ ॥୬୬॥

ପୂର୍ବର ନଅଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଚାଲି ଆସିଥିବା ବିଚାରଧାରାର ଏହି ଦଶମ ଶ୍ଳୋକରେ ପରିସମାପ୍ତି ହୋଇଛି । ଏହି କାରଣରୁ 'ଅତଃ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଶ୍ଳୋକ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହାସବୁ କୁହାଯାଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ସାରାଂଶକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି । ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୫୬ରେ ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

ସେହି ଶ୍ଳୋକରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାରମ୍ବାର ଗୋଟିଏ କଥା କହି ଆସିଛନ୍ତି କି ଆମ ଚେଷ୍ଟା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ତା'ର ତୁଳନାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅଧ୍ୟୟନ ଅଥବା ବାକ୍-ପଟୁତାର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକଙ୍କୁ ନିଜର ମାର୍ଗ ଚୟନ କରି ଉଚିତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ନିୟମ ଓ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଚାଲିବା ଦ୍ୱାରା ସେ ତା'ର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଯେଉଁ ଉପମା ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଠିକ୍ । ଆମକୁ ଏକ ରୋଗୀ ସଦୃଶ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ କୀଟାଣୁଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ ସଂକ୍ରମଣ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଧନ 'ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ', ରୋଗ ନୁହେଁ। ରୋଗଯୁଗ ଶରୀରର ଏକ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ଅବସ୍ଥା ଥାଏ, ଯାହାକି କୌଣସି ଜ୍ଞାତ ଅଥବା ଅଜ୍ଞାତ କାରଣ ହେତୁ ସେହି ଶରୀର ନିଜର ସ୍ୱାଭାବିକ ଅବସ୍ଥାରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇଥାଏ । ଏଥିଲାଗି 'ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ'ର ନୂଆ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ଏତିକି କରାଯାଏ କି ଆମେ ସେହି କାରଣଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଥାଉ, ଯାହାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଶରୀରରେ ରୋଗ ହୋଇଛି । ରୋଗମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ପୂର୍ବ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଫେରିପାଇବା । ସେହିପରି ଅଜ୍ଞାନ ହିଁ ସେହି ଭ୍ରମ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଆମର ପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଦିବ୍ୟ ମହିମା ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶକ୍ତି ଉପରେ ଆବରଣ ଢାଙ୍କି ହୋଇଯାଇଛି ।

ସର୍ବଦା ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଉଚିତ୍ କି ଏକ ପ୍ରକାର ରୋଗରେ ପୀଡ଼ିତ ଦୁଇଟି ରୋଗୀ ସମାନ ମାତ୍ରାରେ ସମାନ ଔଷଧ ଖାଇଲେ ସମାନ ରୂପେ ସୁସ୍ଥ ହୋଇଯିବେ - ଏହା ଜରୁରୀ ନୁହେଁ। ବାସ୍ତବରେ ରୋଗ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଔଷଧ ଏକପ୍ରକାରର ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ଔଷଧର ମାତ୍ରା, ଅନୁପାନ ଓ ଅନୁପ୍ରୟୋଗ ଇତ୍ୟାଦି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ହୋଇଥାଏ । ଏହା ନିର୍ଭର କରେ ଯେ କେଉଁ ରୋଗୀକୁ କେତେ ସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୋଗ ଆକ୍ରାନ୍ତ କରିଛି । ଏହିପରି ସବୁ ସାଧକଙ୍କ ପାଇଁ ଔଷଧରୂପେ ବେଦାନ୍ତ-ସାଧନା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର ଆବଶ୍ୟକତାନୁସାରେ ସେହି ସାଧନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ପୁନଃ ଔଷଧ ସେବନ ମାତ୍ର ରୋଗମୁକ୍ତ ଲାଗି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଡାକ୍ତର ରୋଗୀକୁ ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟବହାର କରିବା ପାଇଁ ନିଷେଧ କରିଛି, ରୋଗୀ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପାଳନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ସେହି ଔଷଧ ରୋଗୀକୁ ସ୍ୱସ୍ଥ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ମୃତ୍ୟୁର କାରଣ ହୋଇଯାଏ ।

ପ୍ରଶ୍ନ-ବିଚାର (୬୭-୭୧)

ଯସ୍ତ୍ୱୟାଦ୍ୟ କୃତଃ ପ୍ରଶ୍ନୋ ବରୀୟାନ୍ ଶାସ୍ତ୍ରବିନ୍ମତଃ ।
ସୂତ୍ରପ୍ରାୟୋ ନିଗୂଢ଼ାର୍ଥୋ ଜ୍ଞାତବ୍ୟଶ୍ଚ ମୁମୁକ୍ଷୁଭିଃ ॥୬୭॥

ଯଃ = ଯାହାକିଛି, ତ୍ୱୟା = ତୁମ ଦ୍ୱାରା, ଅଦ୍ୟ = ଆଜି, କୃତଃ = କରାଗଲା , ପ୍ରଶ୍ନଃ = ପ୍ରଶ୍ନ, ବରୀୟାନ୍ = ଉତ୍ତମ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଶାସ୍ତ୍ରବିନ୍ମତଃ = ଶାସ୍ତ୍ରବିତ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ, ସୂତ୍ରପ୍ରାୟଃ = ସୂତ୍ରରୂପେ, ନିଗୂଢ଼ାର୍ଥଃ = ସାରାଂଶ, ଗୂଢ଼ାର୍ଥ , ଚ = ଏବଂ, ଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଜାଣିବାର ଯୋଗ୍ୟ, ମୁମୁକ୍ଷୁଭିଃ = ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା।

ତୁମେ ଆଜି ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଲ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଉତ୍ତମ, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ, ମାନ୍ୟ, ସୂତ୍ରରୂପ, ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ସମସ୍ତ ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଜାଣିବା ଯୋଗ୍ୟ ॥୬୭॥

ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୪୯ରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲା, ଗୁରୁ ତତ୍କାଳ ସେସବୁ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ବରଂ, ଶୁଷ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର-ଚର୍ଚ୍ଚାର ନିରର୍ଥକତା ଉପରେ ଏକ ଲମ୍ବା ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସେ ଦେଇଥିଲେ । କାରଣ, ନିଜର ସାଧନା ଏବଂ ଆତ୍ମ-ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବିନା ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଥାଏ । ଗୁରୁ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସାଭିପ୍ରାୟ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବାର ଯେଉଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଶିଷ୍ୟକୁ ଦିଆଯାଏ, ତା'ର ଦୁରୁପଯୋଗ ନ କରିବା ପାଇଁ ଗୁରୁ ଏକ ପ୍ରକାର ସଚେତନ ଶିଷ୍ୟକୁ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । କାରଣ, ଏଭଳି ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଜଣାପଡୁଥିବା କେତେକ ଶିଷ୍ୟ ବେଳେ ବେଳେ ତାଙ୍କର ମୂର୍ଖତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଏତେ ମମତା ହୋଇଯାଏ କି ସେମାନେ ପାଗଳଙ୍କ ଭଳି ଜୋଶ୍‌ରେ ଆସି ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ବାରମ୍ବାର ପଚାରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । ଶିଷ୍ୟ ଯେଭଳି ବୈଚାରିକ ଅଜୀର୍ଣ୍ଣରେ ପୀଡ଼ିତ ନ ହୋଇ ନିଜର ବିକାଶରେ ସ୍ୱୟଂ ବାଧକ ନ ହେବ, ଏଥି ଲାଗି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଦଶଟି ଶ୍ଳୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ସବୁ ସାଧକଙ୍କୁ ସଚେତନ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟାନ୍ତର ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ସମାପ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟଦ୍ୱାରା ପଚରାଯାଇଥିବା ସାତଟି ପ୍ରଶ୍ନରର ସିଧା ଉତ୍ତର ଦେଇଛନ୍ତି।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଗୁରୁ ପୁନର୍ବାର ଶିଷ୍ୟର ମେଧାକୁ ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି କି ସେ କେତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସୁନ୍ଦର, ଉପଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରାଶି ପ୍ରୟୋଗ କରି ପ୍ରଶ୍ନ ଉପସ୍ଥାପନା କରିଛି ।

ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକରେ ସୁନ୍ଦରତା ସେତେବେଳେ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ମନରେ ବିଚାର ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ । ସେହି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବିଚାରକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଭାଷାରେ ସଜାଇ ଗୁରୁଙ୍କ ଚରଣରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯିବା ଉଚିତ୍ । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଅଧିକାରୀ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ଶ୍ରୀଚରଣରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ, ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରେମରେ ତା'ର ହୃଦୟ ଓ ବାଣୀ ଗଦ୍‌ଗଦ୍ ହୋଇଯାଏ । କାରଣ, ସେହି ଦିବ୍ୟ ବାତାବରଣର ପ୍ରଶାନ୍ତି (ଗୁରୁ ଉପସତି)କୁ ସେ ତା'ର ବ୍ୟର୍ଥ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ଦ୍ୱାରା (ବକ୍‌ବକ୍) ଭଙ୍ଗ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମୌନ ରହେ ।

ଅଧ୍ୟୟନ, ଚିନ୍ତନ ଓ ଧ୍ୟାନ କରିବା ପରେ ଯେଉଁସବୁ ସଂଶୟ ତା'ର ମନରେ ରହିଯାଏ, ଯାହାକି ସେ ସ୍ୱତଃ ସମାଧାନ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପଚାରିବା ପାଇଁ ଅଧିକାରୀ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁ ଚରଣରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ ଏବଂ ସ୍ପଷ୍ଟ ଶବ୍ଦରେ ମନର ଶଙ୍କାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ । ମନେକର, ଏକ ଅନ୍ଧକାର ରାତ୍ରିରେ ତୁମେ ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଥିବା କୂଅରେ ଅଜାଣତରେ ଖସିପଡ଼ିଲ ଏବଂ କୂଅରୁ ବାହାରକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ଛଟପଟ ହୋଇ ବିକଳରେ ପାଟି କରୁଛ । ଯଦି ସେହି ସମୟରେ କୌଣସି ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ରାସ୍ତାରେ ଆସୁଥିବେ, ତେବେ ତୁମର ପାଟିଶୁଣି ନିଶ୍ଚିତ କୂଅ ପାଖକୁ ଆସି ତୁମକୁ ଦେଖିବେ । ସେତେବେଳେ ତୁମେ ତାଙ୍କୁ ଏଣୁ-ତେଣୁ କିଛି ନ ଶୁଣାଇ ସିଧା ପାଣି ଭିତରେ ଥାଇ କହିବ କି "ଭାଇ ! ମୁଁ ଏହି କୂଅଭିତରେ ପାଣିରେ ଖସି ପଡ଼ିଛି, ମୋତେ ଦୟାକରି ରକ୍ଷାକର ! ଏହା ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କିଛି କହିବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ହେବ । ଏହିପରି ଯେଉଁ ଶିଷ୍ୟ ବୁଝିପାରିଛି ଯେ, ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରରେ ସେ ଦୁଃଖ ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ରୂପୀ କୂଅରେ ଖସିପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ କୃପାଳୁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ହିଁ ସେ ସର୍ବପ୍ରଥମ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି କହିବାକୁ ଲାଗିବ କି 'ହେ ପ୍ରଭୁ ! ମୋତେ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ !'

ଶିଷ୍ୟର ପ୍ରଶଂସା କରିବା ବାହାନାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ସବୁ ସାଧକଙ୍କୁ ଏବଂ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସଚେତନ କରାଇଛନ୍ତି କି "ତୁମେ ଯେବେ ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଉଛ, ତେବେ ଅଧିକ ବକବକ୍ କର ନାହିଁ ।" ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, ତୁମର କହିବାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଛଡ଼ାଇ ନିଆଯାଇଛି । ତୁମେ ଯାହାକୁ ଗୁରୁରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛ, ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବେଦାନ୍ତ-ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ ଲାଗି ନିଜର ବିଦ୍ୱତ୍ତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କର ନାହିଁ - ଏହାର ଏତିକି ମାତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ।

ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପଚରାଯାଇଥିବା ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ସୂତ୍ରାତ୍ମକ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ, ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ବିଷୟର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଜ୍ଞାନ ରହିଛି । ଏସବୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଅର୍ଥଗର୍ଭିତ ମଧ୍ୟ । ଏହି ବେଦାନ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚା କୌଣସି ରବିବାର-ପତ୍ରିକାରେ ମନୋରଞ୍ଜନାର୍ଥ ଦିଆଯାଉଥିବା ବିଷୟରସ ନୁହେଁ । ଏଭଳି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ କେବଳ ସେହିମାନଙ୍କର ରୁଚି ହୋଇପାରେ, ଯେଉଁମାନେ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରି ନିରନ୍ତର ସେହି ସ୍ୱରୂପ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦରେ ରମଣ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି ।

ଶୃଣୁଷ୍ୱାବହିତୋ ବିଦ୍ୱନ୍ୟନ୍ମୟା ସମୁଦୀର୍ୟତେ ।
ତଦେତଚ୍ଛ୍ରବଣାତ୍ସଦ୍ୟୋ ଭବବନ୍ଧାଦ୍ୱିମୋକ୍ଷ୍ୟସେ ॥୬୮॥

ଶୃଣୁଷ୍ୱ = ଶୁଣ, ଅବହିତଃ = ଧ୍ୟାନ ପୂର୍ବକ, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ହେ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଜିଜ୍ଞାସୁ, ଯତ୍ = ଯାହା କିଛି, ମୟା = ମୋ' ଦ୍ୱାରା, ସମୁଦୀର୍ୟତେ= ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି, ତତ୍ = ସେସବୁ, ଏତତ୍ ଶ୍ରବଣାତ୍ = ଏହାକୁ ଶୁଣି , ସଦ୍ୟଃ = ତତ୍କାଳ, ଭବବନ୍ଧାତ୍ = ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ, ବିମୋକ୍ଷସେ = ତୁମେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ।

ହେ ବିଦ୍ୱନ୍ ! ତୁମ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ ମୋ' ଦ୍ୱାରା ଯାହାସବୁ କୁହାଯାଉଛି, ତାକୁ ତୁମେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶୁଣ । ଏହା ଶୁଣି ତୁମେ ସଂସାର-ବନ୍ଧନରୁ ତକ୍ଷଣ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ ॥୬୮॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ, ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରିଛନ୍ତି କି ଯଦି ସେ ତାଙ୍କର ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶ୍ରବଣ କରିବ, ତେବେ ତା'ର ଜୀବନ ତକ୍ଷଣ କୃତ୍ୟାକୃତ୍ୟ ହୋଇଯିବ। ଏଭଳି ଆଶ୍ୱସ୍ତିକର ବାଣୀ ଶୁଣି ହୁଏତ ଆମେ କହିପାରୁ କି 'ବାଃ ! ଏହି ବେଦାନ୍ତ ବଡ଼ ଶସ୍ତା ଉପାୟ । ଏଥିପାଇଁ ମୁମୁକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଏକ ଗୁରୁ ଖୋଜି ତା'ର ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶୁଣିବା ମାତ୍ରକେ ସେ ତୁରନ୍ତ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ- ସମସ୍ତ ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ଦୋଷ (ଅକ୍ଷମତା)ଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳିଯିବ ।' କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଏଭଳି ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶବ୍ଦର ଅଭିଧାନ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକରେ ନିହିତ ଗମ୍ଭୀର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଯଦି ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକେ ମୁକ୍ତି ମିଳିଯାଉଥାନ୍ତା, ତେବେ ସାରା ସଂସାର ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଆନ୍ତା । ତେଣୁ ଆମେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ କି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ 'ଶ୍ରବଣାତ୍'ର ଅର୍ଥ କେବଳ କାନରେ ଶୁଣିବା ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ନିହିତ ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ 'ମନନ' କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ

ଯେଭଳି ମନ୍ଦିରରେ ଯେତେବେଳେ ଘଣ୍ଟରେ ପ୍ରଥମ ମାଡ଼ ବାଜେ (ବାଡ଼ିଦ୍ୱାରା ଆଘାତ କରାଯାଏ), ସେତେବେଳେ ଧାତୁର କଠୋର ଆବାଜ ଶୁଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ନିରନ୍ତର ଘଣ୍ଟରେ ଆଘାତ ହୁଏ (ଘଣ୍ଟ ବାଜେ), ତେବେ ଶୁଣିବାକୁ ସେହି ଧ୍ୱନି ମଧୁରସରସ ଲାଗେ । ଏହିପରି ଉପନିଷଦ୍‌ର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଧ୍ୱନି ଶୁଷ୍କ-ନିରସ ଜଣାଗଲେ ମଧ୍ୟ, ସେଥିରେ ଏକ ପ୍ରକାର ସଂଗୀତ ଗୁପ୍ତ ରହିଛି,- ସାଧକ ସେହି ବେଦାନ୍ତ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକୁ ବାରମ୍ବାର ପଢ଼ିବା ପରେ ସେଥିରେ ନିହିତ ମଧୁର ଧ୍ୱନି ତା'ର ହୃଦୟ ଗୁମ୍ଫାରେ ଗୁଂଜନ ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

ଏହି ମଧୁର ସ୍ୱର ଶୁଣିବାକୁ ହେଲେ ସାଧକ ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ପବିତ୍ର, ଏକାଗ୍ର କରି ଚିନ୍ତନ, ମନନ, ନିନିଧ୍ୟାସନ, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଦୟା, କ୍ଷମା, କରୁଣା ଆଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ବିକଶିତ କରିବାକୁ ହେବ । ତା'ପରେ ସାଧକ, ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଶ୍ରବଣ କଲେ, ସେ ଗୁରୁବାଣୀରେ ବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦ ମାତ୍ର ଶୁଣେ ନାହିଁ, ବରଂ ସେଥିରେ ନିହିତ ସତ୍ୟକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରେ । ଏହାକୁ 'ଶ୍ରବଣ' କହନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତ ମାର୍ଗରେ (ଜ୍ଞାନରେ) କେବଳ ଆତ୍ମାନୁଭବୀ ମହାତ୍ମା ଓ ଶୁଦ୍ଧ ଅନ୍ତଃକରଣ ଯୁକ୍ତ ଜିଜ୍ଞାସୁ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଚାଲେ । ଏହି ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ବାଦରେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଅଥବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହିଁ ଚର୍ଚ୍ଚାର ବିଷୟ ରହେ । ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଯଦି ଗୁରୁଙ୍କ ସେହି ଆତ୍ମାନୁଭବଜନିତ ବାଣୀକୁ ଶୁଣିବାର କଳା ଶିଷ୍ୟକୁ ଜଣାଅଛି, ତେବେ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବ - ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ହେତୁଃ ପ୍ରଥମୋ ନିଗଦ୍ୟତେ
ବୈରାଗ୍ୟମତ୍ୟନ୍ତମନିତ୍ୟବସ୍ତୁଷୁ ।
ତତଃ ଶମଶ୍ଚାପି ଦମସ୍ତିତିକ୍ଷା
ନ୍ୟାସଃ ପ୍ରସକ୍ତାଖିଳକର୍ମଣାଂ ଭୃଶମ୍ ॥୬୯॥

ମୋକ୍ଷସ୍ୟ = ମୁକ୍ତିର, ହେତୁଃ = କାରଣ, ଉପାୟ; ପ୍ରଥମ = ପ୍ରଥମତଃ, ନିଗଦ୍ୟତେ = ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ବୈରାଗ୍ୟଂ ଅତ୍ୟନ୍ତମ୍ = ଅତିଶୟ ବିରକ୍ତିକୁ, ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁଷୁ = ନାଶବାନ୍ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି , ତତଃ = ତା'ପରେ, ଶମଃ = ମାନସିକ ଶାନ୍ତି, ସମତା, ଚ = ଏବଂ , ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଦମଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିଗ୍ରହ, ତିତିକ୍ଷା = ସହନଶକ୍ତି, ନ୍ୟାସଃ= ତ୍ୟାଗ, ପ୍ରସକ୍ତାଖିଳକର୍ମଣାମ୍ = ଆସକ୍ତିଯୁକ୍ତ କର୍ମ, ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ କର୍ମରେ, ଭୃଶମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ।

ମୋକ୍ଷର ପ୍ରଥମ କାରଣ ହେଉଛି- ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତୀବ୍ର ବୈରାଗ୍ୟ । ତଦନନ୍ତର କ୍ରମରେ ଶମ, ଦମ, ତିତିକ୍ଷା ଓ ଆସକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ତ୍ୟାଗ ।।୬୯।।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ସାଧକଶିଷ୍ୟର ମାନସିକ ବିକାଶ ଲାଗି କ୍ରମିକ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରମୁଖ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି ନଶ୍ୱର ତଥା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟ ହେବା । ବିବେକ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟରେ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସାଂସାରିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଗ-ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ, ସେଗୁଡ଼ିକର ସୁରକ୍ଷା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଉପଭୋଗ କରିବା ଲାଗି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଭିତରେ ବିରକ୍ତି ଭାବ ନ ଆସିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରରେ ପଶି ପାରିବା ନାହିଁ । ଯଦି ଭୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅନିତ୍ୟତା ଏବଂ ନିରର୍ଥକତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ଆମେ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଅନାସକ୍ତ ଓ ସଚେତ ରହିବା, ତେବେ ଆମର ମନରେ ସ୍ୱତଃ ବିତୃଷ୍ଣା ଭାବ ଜନ୍ମି ସେହି ବିଷୟ ଭୋଗରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ଚାହିଁବା । କାରଣ, ମନ ମଧ୍ୟ ସେହି ନିତ୍ୟ, ସ୍ଥାୟୀ ସୁଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ସର୍ବଦା ଇଚ୍ଛାକରେ ।

ବୈରାଗ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାରର ମିତବ୍ୟୟୀତା । ଯେଉଁ ଜୀବନୀଶକ୍ତିକୁ ଆମେ ନିତ୍ୟ ଭୋଗରେ ଲଗାଇଥାଉ, 'ବୈରାଗ୍ୟ' ସେହି ବ୍ୟର୍ଥ ଖର୍ଚ୍ଚକୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତ କରିଦିଏ । ଫଳତଃ, ଶକ୍ତି ଅପଚୟ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସେହି ସଞ୍ଚିତ ଶକ୍ତିକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାରେ

ଆମେ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ବିନିଯୋଗ କରିପାରିବା । ଏହି ଆତ୍ମ ସଂଯମକୁ ମଧ୍ୟ ବୈରାଗ୍ୟ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରେ । ଶମ, ଦମ, ତିତିକ୍ଷାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ସାଧକକୁ ସ୍ୱତଃ ତା' ଭିତରେ ବିକଶିତ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ତଦ୍ୱାରା ସେ ଏହି ଅର୍ଜିତ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ୟାନ, ମନନାଦି ଅଭ୍ୟାସରେ ଲଗାଇପାରିବ । ବିବେକଜନିତ ବୈରାଗ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଶମ, ଦମ, ମନନାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଦୃଢ଼ ଓ ପ୍ରଖର ହୋଇଯାଏ । ତା'ପରେ ସାଧକ ସମସ୍ତ ସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରେରିତ କର୍ମଗୁଡ଼ିକରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ପରାର୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥାଏ । କର୍ମ ସାଂସାରିକ, ଧାର୍ମିକ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାରର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବିରକ୍ତ ସାଧକ ନ୍ୟାସ (ତ୍ୟାଗ) କରିଦିଏ । ଏସବୁ ସାଧନା ବୁଦ୍ଧିକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର କରି ଧୀରେ ଧୀରେ ସମାଧି ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ କରାଇଥାଏ ।

ତତଃ ଶ୍ରୁତିସ୍ତନ୍ମନନଂ ସତତ୍ତ୍ୱ ଧ୍ୟାନଂ
ଚିରଂ ନିତ୍ୟ ନିରନ୍ତରଂ ମୁନେଃ ।
ତତୋଽବିକଳ୍ପଂ ପରମେତ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍
ଇହୈବ ନିର୍ବାଣସୁଖଂ ସମୃଚ୍ଛତି ॥୭୦॥

ତତଃ = ତା' ପରେ, ଶ୍ରୁତିଃ= ଶ୍ରବଣ, ତତ୍ ମନନମ୍ = ତା'ର ଚିନ୍ତନ, ବିଶ୍ଳେଷଣ, ସତତ୍ତ୍ୱଧ୍ୟାନଂ = ସତ୍ୟ = ତତ୍ତ୍ୱର ଧ୍ୟାନ, ଚିରମ୍ = ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ନିତ୍ୟନିରନ୍ତରମ୍= ସର୍ବଦୈବ ଏବଂ ନିର୍ବାଧ ରୂପେ, ମୁନେଃ = ମୁନି ଦ୍ୱାରା, ତତଃ = ତା'ପରେ, ଅବିକଳ୍ପମ୍ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତି, ପରଂ = ପରାତ୍ମା, ଏତ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଜିଜ୍ଞାସୁ, ଇହ ଏବ = ଏହିଠାରେ ହିଁ, ନିର୍ବାଣସୁଖମ୍ = ନିର୍ବାଣ (ମୁକ୍ତି)ର ଆନନ୍ଦ, ସମୃଚ୍ଛତି = ଅନୁଭବ କରେ।

ମୁନିର ସାଧନା କ୍ରମରେ ଏହାପରେ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ସେହି ସତ୍ୟ-ବସ୍ତୁର ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ (ନିଦିଧ୍ୟାସନ) ହୋଇଥାଏ । ତା'ପରେ ସାଧକ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଏହି ଜୀବନରେ ତଥା ଲୋକରେ ନିର୍ବାଣ-ସୁଖ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ) ସ୍ୱତଃ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ ॥୭୦॥

ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନିତ୍ୟ ବିଷୟ-ଭୋଗରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନ ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ କାମ୍ୟ-କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ୟକ୍ ନ୍ୟାସ (ତ୍ୟାଗ) କରିଦିଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଥବା ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ ପାଇଁ ଅଧିକାରୀ

ହୁଏ । ଆମର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅଥବା ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ ଜୀବ, ଜଗତ ଏବଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସୂତ୍ରରୂପେ ସୀମିତ ଶବ୍ଦ ତଥା ଗମ୍ଭୀର ଭାବାର୍ଥ ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିକଳ୍ପ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଯୋଗ୍ୟତା ବିନା ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଶ୍ରୁତି ଅଧ୍ୟୟନ ବା ଶ୍ରବଣ କରେ, ତେବେ ନିଶ୍ଚିତ ସେ ଅର୍ଥକୁ ଅନର୍ଥ କରିପାରେ ଏବଂ ତା' ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ଅଧିକ ସଂଶୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ଜଣେ ଅଧିକାରୀ-ଜିଜ୍ଞାସୁକୁ ଉତ୍ତମ ଆତ୍ମାନୁଭବୀ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଶ୍ରବଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗୁରୁବାଣୀ (ଉପଦେଶ)ର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ଶିଷ୍ୟର ହୃଦୟ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ ।

ଉପଦେଶ ଶ୍ରବଣ ପରେ 'ମନନ' ପରମ ଆବଶ୍ୟକ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁଣିଥିବା (ବାଣୀ) ଜ୍ଞାନକୁ ଶିଷ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ଚିନ୍ତନ କରି, ତର୍କ-ବିତର୍କ କରି ଏବଂ ସେଥିରେ ନିହିତ ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହାଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବା ଗୁରୂପଦିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ତା'ର ନିଜସ୍ୱ ଜ୍ଞାନରେ ପରିଣତ ହେବ । କେବଳ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ ବା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ, ବେଦାନ୍ତରେ ଜୀବକୁ (ବ୍ୟକ୍ତି) ଜୀବନ ଓ ଜଗତର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୁଝାଇବା ନୁହେଁ, ବରଂ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବିକାଶର ଚରମ ବିନ୍ଦୁରେ ପହଞ୍ଚାଇବା । ଯେଉଁଠି ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ 'ଜୀବ', 'ଭଗବଦ୍‌ରୂପ' ହୋଇଯାଏ । ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ବା ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ପୃଥ୍ୱୀ ଉପରେ ବିଚରଣ କରେ । ଏଥିଲାଗି ସାଧକକୁ ଆତ୍ମ-ବିଶ୍ଲେଷଣ ପୂର୍ବକ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଅବଗମ ହେବା ଉଚିତ୍। ଭୌତିକ, ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ଆସକ୍ତି ଅଛି, ସେହି ମିଥ୍ୟା ଆସକ୍ତିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ୱରୂପାନୁଭୂତି କରିବାକୁ ନିରନ୍ତର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା ପଡ଼େ । ଏହି ପ୍ରକାର ନିରନ୍ତର ବିଚାର ପ୍ରବାହକୁ 'ଧ୍ୟାନ' କହନ୍ତି । ମନନ ପରେ ଧ୍ୟାନ କରିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଏ । ଯଦି ପ୍ରତିଦିନ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସ କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହି ଚିରମ୍, ନିତ୍ୟମ୍ ଓ ନିରନ୍ତରମ୍ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମଚେତନାରେ ସାଧକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ।

'ନିର୍ବାଣ'ର ଶାବ୍ଦିକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି- ଅଗ୍ନିକୁ ଫୁଙ୍କି ଲିଭାଇବା । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଭୌତିକ-ବିଜ୍ଞାନ ଅନୁସାରେ ମହମବତୀର ଶିଖା ଯଦିଓ ସ୍ଥିର ଜଣାପଡେ, କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ କେତେକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକାଶର ନିରନ୍ତର ଆବୃତ୍ତି । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଯେତେବେଳେ ବିଜୁଳି ପଙ୍ଖା ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଘୂରିବାକୁ ଲାଗେ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ପତ୍ତି ଅଲଗ ଅଲଗ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ଏକ ଗୋଲାକାର ରେଖାଭଳି ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପରି ଯେକୌଣସି ଚଳଚ୍ଚିତ୍ର ବାସ୍ତବରେ ପରଦା ଉପରେ ଅନେକ ଭିନ୍ନ ରୂପର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକ୍ଷେପଣ

ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ସେହି ପ୍ରକ୍ଷେପଣ ଗତିରେ ଏତେ ତୀବ୍ରତା ଓ ନିରନ୍ତରତା ଥାଏ ଯେ ଆମକୁ ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରରେ ସାତତ୍ୟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ସେହି ପ୍ରବାହରେ ଖଣ୍ଡିତ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ମହମବତୀର ଶିଖା ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ସେହି 'ଅଖଣ୍ଡତା' କେବଳ 'ପ୍ରତୀୟମାନ', ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନୁଷ୍ୟର ମନକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏହି ମହମବତୀର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରାୟତଃ ଉଦ୍ଧୃତ କରାଯାଇଥାଏ । ବାସ୍ତବରେ, ମନ ନିରନ୍ତର ବିଚାର-ପ୍ରବାହ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଆମକୁ ସେଭଳି ଜଣାଯାଇ ନ ଥାଏ । ମନରୁ ପରେ ପହଞ୍ଚି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପକୁ ଯିଏ ଜାଣିଯାଏ, ପୁନଃ ବିଚାର-ପ୍ରବାହ ସେଥିରେ ହୁଏନାହିଁ ।

ଏଭଳି ମୋକ୍ଷ ଅବସ୍ଥା ଦୁଇଟି ସ୍ଥିତିରେ ସମ୍ଭବ । ଯେପରିକି ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରା ସ୍ଥିତି (ସୁଷୁପ୍ତି) ପୂର୍ବରୁ କିଛି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ କ୍ଷୀଣ ନିଦ୍ରାରେ ଢୁଳେଇଥାଉ । ଏତିକିବେଳେ ଆମର ଜ୍ଞାନ ରହେ କି ଆମେ ଶୋଇବାକୁ ଯାଉଛୁ ଏବଂ ବାହ୍ୟ ସ୍ଥିତି ତଥା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଧୀରେ ଧୀରେ ଆମଠାରୁ ଦୂରେଇଗଲା ଭଳି ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେହି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଜାଗତିକ ତଥା ସ୍ୱୟଂର ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ରହେ । ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ଜାଣୁ କି ଆମେ ଲୋକଉର ସ୍ଥିତି ଅଥବା ଦେହାତୀତ ଅବସ୍ଥାର ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଯାଉଛୁ । ସମାଧି ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଠି 'ଅହଂ' ଭାବ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଛି, ତାକୁ 'ସବିକଳ୍ପ ସମାଧି' କହନ୍ତି । ପୁନଃ ଏକ କ୍ଷଣ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ କି 'ଅହଂ' ବୋଧ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଯେଉଁଠି ଦୃଶ୍ୟ-ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଦର୍ଶନର 'ତ୍ରିପୁଟୀ' ରହେନାହିଁ, କେବଳ ଆତ୍ମଚେତନାର ସ୍ଥିତି ରହେ । ଏହାହିଁ 'ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି' ଅବସ୍ଥା । ଏହି ଈଶ୍ୱର-ଦର୍ଶନ, ଆତ୍ମ-ଦର୍ଶନ ଅଥବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପରେ ପୁନଃ ସଂସାରର ଆକର୍ଷଣ, ଆବେଗର ଭୟ ରହେ ନାହିଁ । ଏହା ଫଳରେ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୀବର ଗନ୍ତବ୍ୟ (ଲକ୍ଷ୍ୟ)କୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସହିତ ସେହି ଦିବ୍ୟ-ଯାତ୍ରାରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ମରିବା ପରେ ଜୀବକୁ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଲୋକରେ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଶରୀରରେ ଏହି ଅନୁଭୂତି ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ବାରମ୍ବାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ କହନ୍ତି, ଏହି ଜନ୍ମରେ ଏବଂ ଶରୀରରେ ତଥା ଲୋକରେ ମୁନିକୁ ଯେକୌଣସି ସମୟରେ ମୁକ୍ତିର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତି ହୋଇପାରେ । ଏଥିଲାଗି 'ମୁନି' ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅର୍ଥ ବିବେକଯୁକ୍ତ, ମନନଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି ରୂପେ କୁହାଯାଇଛି ।

ଯଦ୍‌ବୋଦ୍ଧବ୍ୟଂ ତବେଦାନୀମାତ୍ମାନାତ୍ମବିବେଚନମ୍‌ ।

ତଦୁଚ୍ୟତେ ମୟା ସମ୍ୟକ୍‌ଶ୍ରୁତ୍ୱାତ୍ମନ୍ୟେବଧାରୟ ॥୭୧॥

ଯଦ୍‌ = ଯାହାକିଛି, ବୋଦ୍ଧବ୍ୟଂ = ଜାଣିବାକୁ ଅଛି, ତବ = ତୁମର, ଇଦାନୀମ୍‌ = ବର୍ତ୍ତମାନ, ଆତ୍ମାନାତ୍ମବିବେଚନମ୍‌ = ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକ, ତତ୍‌ = ତାହା , ଉଚ୍ୟତେ= ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି, ମୟା = ମୋ' ଦ୍ୱାରା, ସମ୍ୟକ୍‌ = ଉତ୍ତମ ଭାବରେ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ, ଶ୍ରୁତ୍ୱା = ଯାହାକୁ ଶୁଣି, ଆତ୍ମନି= ବୁଦ୍ଧିରେ, ଅବଧାରୟ = ଭଲ ଭାବରେ ଧାରଣ କର ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ତୁମକୁ ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମା ବିବେକ ବିସ୍ତାର କରି କହୁଛି । ତୁମେ ଏହାକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍‌ । ତେଣୁ ତାକୁ ତୁମେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶୁଣ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିରେ ଦୃଢ଼ପୂର୍ବକ ଧାରଣ କର ॥୭୧॥

ଶ୍ଳୋକ ନଂ.୪୯ରେ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମା ବିବେକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ଆଗକୁ କିଛି ଶ୍ଳୋକରେ ଗୁରୁ ତା'ର ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି । ସେ ଅନାତ୍ମାର ବିଭିନ୍ନ ନାଟକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ, ଯେପରିକି ବିଭିନ୍ନ କୋଟାଗୁଡ଼ିକୁ (ଆବରଣ) ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ଅନାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ପରମାତ୍ମା ସୀମିତ, ସୋପାଧିକ ଏବଂ ବନ୍ଧପ୍ରାୟ ହୋଇଯାଏ ତଥା 'ସଂସାରୀ' ହୋଇ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିଥାଏ । ଏଥିଲାଗି ସାଧକକୁ ସ୍ୱତଃ ବିଶ୍ଳେଷଣ ବା ଅନ୍ୱେଷଣ (ବିବେକ) ବୁଦ୍ଧିରେ ଏକ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ (ଅନାତ୍ମ ଜଡ଼ତତ୍ତ୍ୱ) ଯାହାକି ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଶରୀରରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୁଏ - ଏହି ଉଭୟର ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ରୂପଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ପରିଶେଷରେ ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ।

ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର ବର୍ଣ୍ଣନା (୭୨-୭୫)

ମଜ୍ଜାସ୍ଥିମେଦଃ ପଳରକ୍ତଚର୍ମ

ତ୍ୱଗାହ୍ୱୟୈର୍ଧାତୁଭିରେଭିରନ୍ୱିତମ୍ ।

ପାଦୋରୁବକ୍ଷୋ ଭୁଜପୃଷ୍ଠମସ୍ତକୈ-

ରଙ୍ଗୈରୁପାଙ୍ଗୈରୁପଯୁକ୍ତମେତତ୍ ॥୭୨॥

ମଜ୍ଜାସ୍ଥିମେଦଃ = ମଜ୍ଜା, ଅସ୍ଥି, ଚର୍ବୀ , ପଳରକ୍ତଚର୍ମତ୍ୱଗ୍ = ମାଂସ, ରକ୍ତ, ଚର୍ମ ଓ ତ୍ୱଚା, ଆହ୍ୱୈବ = ଜଣାଯାଏ , ଧାତୁଭିଃ = ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା , ଏଭିଃ = ଏସବୁ , ଅନ୍ୱିତମ୍ = ଯୁକ୍ତ , ପାଦୋରୁବକ୍ଷୋ = ପାଦ, ଜଂଘ, ବକ୍ଷସ୍ଥଳ (ଛାତି), ଭୁଜପୃଷ୍ଠ ମସ୍ତକୈଃ = ହାତ, ପିଠି, ମସ୍ତକ , ଅଙ୍ଗୈଃ ଉପାଙ୍ଗୈଃ = ଶରୀର ଓ ତା'ର ଅବୟବରେ , ଯୁକ୍ତମ୍ = ଯୁକ୍ତ , ଏତତ୍ = ଏହା ।

ଅହଂ ମମେତି ପ୍ରଥିତଂ ଶରୀରଂ

ମୋହାସ୍ପଦଂ ସ୍ଥୂଳମିତୀର୍ଯ୍ୟତେ ବୁଧୈଃ ।

ନଭୋ ନଭସ୍ୱଦ୍‌ଦହନାମ୍ବୁଭୂମୟଃ

ସୂକ୍ଷ୍ମାଣି ଭୂତାନି ଭବନ୍ତି ତାନି ॥୭୩॥

ଅହଂ = ମୁଁ, ମମ = ମୋର, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ପ୍ରଥିତଂ = ବିଖ୍ୟାତ ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ, ଶରୀରଂ = ଦେହ, ମୋହାସ୍ପଦଂ = ମୋହର ଆଶ୍ରୟ, ସ୍ଥୂଳଂ = ସ୍ଥୂଳଶରୀର , ଇତି ଈର୍ଯ୍ୟତେ = ଏହି ପ୍ରକାର କୁହାଯାଏ, ବୁଧୈଃ = ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ନଭୋ ନଭସ୍ୱଦ୍‌ଦହନାମ୍ବୁଭୂମୟଃ = ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି, ଜଳ ଓ ପୃଥ୍ୱୀ, ସୂକ୍ଷ୍ମାଣି = ସୂକ୍ଷ୍ମ , ଭୂତାନି = ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ, ଭବନ୍ତି = ଅଟନ୍ତି, ତାନି = ସେଗୁଡ଼ିକ ।

ମଜ୍ଜା, ଅସ୍ଥି, ଚର୍ବୀ, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ଚର୍ମ ଏବଂ ତ୍ୱଚା - ଏହି ସାତ-ଧାତୁଗୁଡ଼ିକରେ ତିଆରି ହୋଇ ତଥା ପାଦ, ଜଂଘ, ଛାତି, ହାତ, ପିଠି ଓ ମସ୍ତକ ଆଦି ଅଙ୍ଗଉପାଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକରେ ଯୁକ୍ତ- 'ମୁଁ' ଓ 'ମୋର' ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । 'ମୋହ'ର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ଏହି ଦେହକୁ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ସଂଜ୍ଞାଦିଅନ୍ତି । ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି, ଜଳ, ପୃଥ୍ୱୀ-ଏଗୁଡ଼ିକ ପଞ୍ଚ ସୂକ୍ଷ୍ମ ମହାଭୂତ ଅଟନ୍ତି ॥୭୨-୭୩॥

ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର 'ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର'ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଆମେ ପ୍ରାୟ ଦେଖୁ କି ଜୀବ-ବିଜ୍ଞାନରେ ଶରୀରର କୌଣସି ଅବୟବର ସଂରଚନା ତା'ର ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦ କରି ବୁଝାଯାଇଥାଏ । ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ପଦ୍ଧତିରେ ମଧ୍ଯ ଏଭଳି ଥିଲା । କାରଣ, ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ଦର୍ଶନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ବିଶେଷତଃ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଦାର୍ଶନିକ ମାନବ-ଶରୀରର ସଂସ୍ତରଗୁଡ଼ିକୁ ଅଥବା କୋଶଗୁଡ଼ିକ ଭଳି ସୂକ୍ଷ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି । ଯେଭଳି ହାଡ଼କୁ ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦ କରିବା ପରେ ତା'ର ଭିତରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଧଳା ରଙ୍ଗର ଦ୍ରବ୍ୟ ମିଳେ, ଯାହାକୁ 'ମଜ୍ଜା' କହନ୍ତି । ହାଡ଼ର ଉପରି ଭାଗରେ ଚର୍ବୀ ବା ମେଦ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ମେଦ ଉପରେ ମାଂସର ଆବରଣ ଏବଂ ତା'ର ଉପରେ 'ରକ୍ତ-ନଳିକା' ।

ଏଗୁଡ଼ିକ ତ୍ୱଚାର ଦୁଇଟି ସ୍ତର ଦ୍ୱାରା ସୁନ୍ଦର ଓ ଶକ୍ତ ଭାବରେ ଆବୃତ୍ତ । ତ୍ୱଚାର ଭିତର ସ୍ତରକୁ ଚର୍ମ ଏବଂ ବାହାରର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ମୋଟା ସ୍ତରକୁ 'ତ୍ୱକ୍' କୁହାଯାଏ । ଏହି ସାତଟି ଧାତୁରେ ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଅବୟବ ଗଠିତ । ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଆମର ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତି ତଥା ବିପରୀତ ଜ୍ଞାନର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ଆମର 'ଅହଂ' ଓ 'ମମ'ର ସାରା ବ୍ୟାପାର-ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଚାଲିଥାଏ । ଆମର ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଓ ଦିବ୍ୟ ସ୍ୱଭାବର ବିପରୀତ ସମସ୍ତ ଅହଂପ୍ରେରିତ, ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ ଅପରାଧଗୁଡ଼ିକ ତଥା କ୍ଲେଶପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ଏହି ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀର, ଯାହାକି ମଳ, ମୂତ୍ର, ପୂରିଷ, ରକ୍ତ, ମାଂସ, ଚର୍ବୀରେ ଯୁକ୍ତ ।

ପରସ୍ପରାଂଶୈର୍ମିଳିତାନି ଭୂତ୍ୱା
ସ୍ଥୂଳାନି ଚ ସ୍ଥୂଳଶରୀରହେତବଃ ।
ମାତ୍ରାସ୍ତଦୀୟାଃ ବିଷୟା ଭବନ୍ତି
ଶବ୍ଦାଦୟଃ ପଞ୍ଚ ସୁଖାୟ ଭୋକ୍ତୁଃ ॥୭୪॥

ପରସ୍ପରାଂଶୈଃ = ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟିର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ସହିତ, ମିଳିତାନି ଭୂତ୍ୱା = ମିଶିକରି, ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ସ୍ଥୂଳାନି = ସ୍ଥୂଳ ଆକାର, ଚ = ଏବଂ, ସ୍ଥୂଳଶରୀର = ହେତବଃ = ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର କାରଣ, ମାତ୍ରାଃ = ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ତଦୀୟାଃ = ସେଗୁଡ଼ିକର , ବିଷୟାଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟ ଯଥା ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶାଦି, ଭବନ୍ତି = ହୁଅନ୍ତି, ଶବ୍ଦାଦୟଃ = ଶବ୍ଦାଦି, ପଞ୍ଚ = ପାଞ୍ଚ, ସୁଖାୟ= ସୁଖ ପାଇଁ, ଭୋକ୍ତୁଃ = ଭୋକ୍ତାର ।

ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟିର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପଞ୍ଚମହାଭୂତ ଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର କାରଣ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାପରେ ଭୋକ୍ତାର ସୁଖ (ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟ ଭୋଗ) ପାଇଁ ସେଗୁଡିକର ବିଷୟ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟ ଯଥା ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶାଦି) ସୂକ୍ଷ୍ମ ତନ୍ମାତ୍ରା ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ହୁଅନ୍ତି ॥୭୪॥

ସୂକ୍ଷ୍ମ ପଞ୍ଚଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ କରାଗଲା ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ କୁହାଯାଉଛି କି ପରସ୍ପର ସଂଯୋଗୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକ କିପରି ସ୍ଥୂଳ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକୃତିର ଏକକ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଥୂଳୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ସଂସ୍କୃତରେ 'ପଞ୍ଚୀକରଣମ୍' କୁହାଯାଏ । ବେଦାନ୍ତ ଅନୁସାର, ଏହି ସ୍ୱୟଂ ବିଭାଜନ ଏବଂ ପରସ୍ପର ସଂଯୋଗୀକରଣ ଚାରୋଟି ସ୍ତରରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସ୍ତରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ନୈସର୍ଗିକ ଅବସ୍ଥାରେ ତନ୍ମାତ୍ରା ରୂପେ ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତ ସଂଘଟିତ ହୁଏ । ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି, ଜଳ ଓ ପୃଥ୍ୱୀ – ଏହି ପାଞ୍ଚ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପାଇଁ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚଟି ତନ୍ମାତ୍ରା ରହିଥାଏ । ସ୍ଥୂଳୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ତନ୍ମାତ୍ରା ନିଜକୁ ଦୁଇ ସମାନ ଭାଗରେ ବିଭାଜନ କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ରଖନ୍ତି ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତରରେ ସେହି ତନ୍ମାତ୍ରା ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ସମାନ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ତୃତୀୟ ସ୍ତରରେ ଏକ ଭାଗ ସ୍ଥିର ରହି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶଟି ପୁନଃ ଚାରି ସମାନ ଭାଗରେ ବିଭାଜନ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହିପରି ମୂଳ ତନ୍ମାତ୍ରାର ୧/୮, ୧/୮, ୧/୮, ୧/୮ ଭାଗ ହୁଏ ।

ଚତୁର୍ଥ ସ୍ତରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ତନ୍ମାତ୍ରାର ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ (୧/୨ ଭାଗ) ଅନ୍ୟ ତନ୍ମାତ୍ରାର ୧/୮ ଭାଗ ସହିତ ମିଶିଯାଏ । ଏହିପରି

୧/୨(ଭାଗ) ଆକାଶ + ୧/୮ ବାୟୁ + ୧/୮ ଅଗ୍ନି + ୧/୮ ଜଳ + ୧/୮ ପୃଥ୍ୱୀ = ସ୍ଥୂଳ ଆକାଶ

୧/୨ ବାୟୁ + ୧/୮ ଆକାଶ + ୧/୮ ଅଗ୍ନି + ୧/୮ ଜଳ + ୧/୮ ପୃଥ୍ୱୀ = ସ୍ଥୂଳ ବାୟୁ

୧/୨ ଅଗ୍ନି + ୧/୮ ଆକାଶ + ୧/୮ ବାୟୁ + ୧/୮ ଜଳ + ୧/୮ ପୃଥ୍ୱୀ = ସ୍ଥୂଳ ଅଗ୍ନି

୧/୨ ଜଳ + ୧/୮ ଆକାଶ + ୧/୮ ବାୟୁ + ୧/୮ ଅଗ୍ନି + ୧/୮ ପୃଥ୍ୱୀ = ସ୍ଥୂଳ ଜଳ

୧/୨ ପୃଥ୍ୱୀ + ୧/୮ ଆକାଶ + ୧/୮ ବାୟୁ + ୧/୮ ଅଗ୍ନି + ୧/୮ ଜଳ = ସ୍ଥୂଳ ପୃଥ୍ୱୀ

ପଞ୍ଚୀକରଣ

(ପଞ୍ଚବିଧ ସ୍ୱୟଂ-ବିଭାଜନ ଓ ପାରସ୍ପରିକ-ସଂଯୋଗୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା)

ଚରଣ	ଆକାଶ	ବାୟୁ	ଅଗ୍ନି	ପୃଥ୍ୱୀ	ବିବରଣ
୧	୦	୦	୦	୦	ତନ୍ମାତ୍ରା
୨					ଦୁଇ ସମାନ ଭାଗରେ ବିଭାଜିତ ହେବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି
୩					ବିଭାଜନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା
୪					ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ଯଥାବତ୍ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରହି
	0000	0000	0000	0000	ଅନ୍ୟ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ପୁନଃ ଚାରି ସମାନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ
୫					ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ସହିତ ଅନ୍ୟ ସବୁର ୧/୮ ଭାଗ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ।

ଏହି ଉପର ସୂଚିତ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ 'ପଞ୍ଚୀକରଣ' କୁହାଯାଏ । ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ନିର୍ମାଣ ସ୍ଥୂଳ ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚୀକୃତ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ

ଓ ଗନ୍ଧ - ଏହି ପଞ୍ଚ - ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ତନ୍ମାତ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟ ଭୋଗ ଲାଗି ସ୍ଥୁଳ ମହାଭୂତ ଆୟତନର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ଜୀବ ତା'ର ବାସନା ଭଣ୍ଡାର ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅନୁସାରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏହିସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନୈସର୍ଗିକରୂପେ କରାଯାଇଛି ।

ସୁଖ-ଦୁଃଖର ଭୋକ୍ତା ଜୀବ ବସ୍ତୁତଃ ସୋପାଧିକ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ତା'ର ଉପାଧି ମାତ୍ର । ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ବହ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ କଦାପି ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ପାରିବ ନାହିଁ, ଯେଭଳି ଦର୍ପଣରେ ପଡୁଥିବା ମୋର ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ କେହି କ୍ଷତ-ବିକ୍ଷତ କଲେ ମଧ୍ୟ ମୋର କୌଣସି କ୍ଷତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ୟ ଏଷୁ ମୂଢ଼ା ବିଷୟେଷୁବଦ୍ଧା
ରାଗୋରୂପାଶେନ ସୁଦୁର୍ଦମେନ ।
ଆୟାନ୍ତି ନିର୍ୟାନ୍ତ୍ୟଧ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଚ୍ଚୈଃ
ସ୍ୱକର୍ମଦୂତେନ ଜବେନ ନୀତାଃ ॥୭୫॥

ୟଃ = ଯେ କେହି, ଏଷୁ = ଏଗୁଡ଼ିକରେ, ମୂଢ଼ାଃ = ଅବିବେକୀ, ମୂର୍ଖମାନେ, ବିଷୟେଷୁ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟରେ, ବଦ୍ଧାଃ = ବଦ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି, ରାଗୋରୁପାଶେନ= ଆସକ୍ତି ରୂପୀ ଶକ୍ତ ରଜ୍ଜୁରେ, ସୁଦୁର୍ଦମେନ = ଯାହାକୁ ଛିଣ୍ଡାଇବା ବହୁତ କଷ୍ଟକର, ଆୟାନ୍ତି = ଆସନ୍ତି, ନିର୍ୟାନ୍ତି = ଯାଆନ୍ତି, ଅଧଃ= ତଳକୁ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍ = ଉପରକୁ, ଉଚ୍ଚୈଃ = ଉଚ୍ଚତର, ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ସ୍ୱକର୍ମଦୂତେନ = ନିଜର କର୍ମରୂପୀ ଦୂତ ଦ୍ୱାରା, ଜବେନ = ଶୀଘ୍ର, ନୀତାଃ = ଯାଇଥାନ୍ତି ।

ଯେଉଁ ଅବିବେକୀ ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ରାଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଆସକ୍ତି ରୂପୀ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ରଜ୍ଜୁରେ ବାନ୍ଧି ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବ କର୍ମରୂପୀ ଦୂତ ଦ୍ୱାରା ତଳ-ଉପର ଲୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ଆସନ୍ତି-ଯାଆନ୍ତି ॥୭୫॥

ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟଗୁଡିକ (ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ) ବିଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ତନ୍ମାତ୍ରା ଏବଂ ଏହି ତନ୍ମାତ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ତଥା ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ଅଟନ୍ତି । ବାଷ୍ପ କଦାପି ଜଳକୁ ବାନ୍ଧିପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଉଭୟ ଏକ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ମାତ୍ର । ଜଣେ ସଂସାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ଆସକ୍ତି ହେତୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପୀଡ଼ିତ ହୁଏ । ତା'ର ଆସକ୍ତି ଏତେ ଗହନ ହୋଇଥାଏ କି ତାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ଥୁଳଶରୀରରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ

'ଜୀବ' ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅନୁଭବ କରେ ଏବଂ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ମଧ୍ୟ ଭୋଗ କରିବାକୁ ଚାହେଁ। ସେ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ କର୍ମରେ ଲାଗିରହେ । ତାକୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେପରିକି ଏହି କର୍ମରୂପୀ-ଶିଙ୍କୁଳି କଦାପି ନଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟାର ନିଜସ୍ୱ ଫଳ ମିଳେ ଏବଂ ତାହା ସୁଖ କିମ୍ବା ଦୁଃଖ ରୂପେ ସେହି ଜୀବକୁ (କର୍ତ୍ତା) ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହିପରି ବାରମ୍ବାର ସେହି ଜୀବ ବିଭିନ୍ନ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ତଥା ନାନା ପ୍ରକାରର ବାତାବରଣରେ ବିଚରଣ କରିଥାଏ । ଏହି କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ (ସଂସାର) ଜୀବକୁ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଯେଭଳି କୃଷକ ତା'ଦ୍ୱାରା ଲଗାଯାଇଥିବା ଫସଲକୁ ଅମଳ କରେ ଏବଂ ନୂତନ ଫସଲ ଲଗାଏ । ସେହିପରି ଜୀବ ସଂସାରକୁ ଆସି ତା'ର ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକର କର୍ମଫଳ ଭୋଗକରେ । ପୁନଃ କାମ୍ୟ (ସକାମ) କର୍ମ କରେ, ଯାହାକି ପର ଜନ୍ମର କାରଣ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ଆବାଗମନର ଚକ୍ର ସଂସାରୀ ଜୀବ ପାଇଁ ଚାଲିଥାଏ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକର ଅନ୍ତିମ ପଙ୍କ୍ତିରେ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦକୁ ସୂତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି, ଯାହାକି ବେଦାନ୍ତର କର୍ମ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ସୂଚିତ କରେ ।

ମୀମାଂସକମାନଙ୍କ ଅନୁସାରେ, ଈଶ୍ୱର ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପକ । ସେ ମଧ୍ୟ ନ୍ୟାୟ ବା ଧର୍ମପ୍ରିୟ ଏବଂ ସତ୍ୟବାନ୍ ଅଟନ୍ତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତିକି ସଦ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ, ନିଷ୍କଳତାରେ, ନିଷ୍ଠା ଓ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ କର୍ମ କରନ୍ତି, ସେହି ଅନୁରୂପ ବେଦ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନୀତି-ନିୟମାନୁସାର ଈଶ୍ୱର ତାକୁ ଯଥୋଚିତ କର୍ମଫଳ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି ଈଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି କର୍ମଫଳ ଦାତା ଏବଂ ଜୀବ ହେଉଛି କର୍ମର କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତା । ମୀମାଂସକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବ କର୍ମ କରିବାରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, କିନ୍ତୁ ଫଳ ଭୋଗ କରିବାରେ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଉପଯୁକ୍ତ ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମାଧାନ ପ୍ରଦାନ କରେ । ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାର, ଯେକୌଣସି କ୍ରିୟା ତା'ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ନ ପାରେ । ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ, କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ତା'ର କାରଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ।

ଏଭଳି ହୋଇପାରେ ଯେ, କୌଣସି ବିଶେଷ-କାଳ ଓ ସ୍ଥାନରେ କରାଯାଇଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ କିଛି କାଳ ପରେ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ଫଳ ଦେଇପାରେ । ଯେପରିକି ଏକ ଛୋଟ ଫୁଲ-କଢ଼ କିଛି ସମୟ ପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଶିତ ହୋଇ ଫୁଲ ଅଥବା ଫଳରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହି କ୍ରିୟାର ପରିପକ୍ୱତା ପାଇଁ କୌଣସି ଦୈବୀଶକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା

ସ୍ୱତଃ କାଳ-ବିଶେଷରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କୌଣସି ପ୍ରକାରର 'ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ-ବିଚାର' ଅର୍ଥାତ୍ 'କର୍ମ'ର ଜୀବନ-ଇତିହାସ ସେହି ତାତ୍କାଳିକ କ୍ରିୟା ହିଁ ହୋଇପାରେ । ଯାହାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ମିଳେ ତା'ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ବା ପରିଣାମ-ସ୍ୱରୂପ । ନ୍ୟୁଟନ୍‌ଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ- କ୍ରିୟା ଏବଂ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ପରସ୍ପର ସମାନ ତଥା ବିରୋଧୀ ମଧ୍ୟ ।' ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ସୁତରାଂ, ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ମୋହାସକ୍ତି ହେତୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ କରାଯାଉଥିବା କର୍ମ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବର 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥାଏ, ଯାହାକି ସୁଖଦ ଅଥବା ଦୁଃଖଦ ହୋଇପାରେ । ନିଜ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଚାରକୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଯତ୍ନପୂର୍ବକ କ୍ରିୟାନ୍ୱିତ କରି ଜୀବ ତା'ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସାରର ନିର୍ମାଣ ସ୍ୱୟଂ କରେ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସେଥିରେ ସେ ତା'ର ମନୋନୁକୂଳ ଭୋଗ କରିପାରିବ । ହୁଏତ, ସେହି ଜୀବନ ସନ୍ତୁର ଅଥବା ଘୁଷୁରୀର ହୋଇପାରେ । କର୍ମଫଳ ଅନୁସାରେ ତାକୁ ସେହି ଶରୀର ମିଳେ । "ଆୟାନ୍ତି ନିର୍ୟାନ୍ତି ଅଧ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଚ୍ଚୈଃ"- ତଳ ଓ ଉପର ଲୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଯିବା-ଆସିବାର ଏହାହିଁ ଏକମାତ୍ର ହେତୁ । ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ଉଚିତ୍ ଆଚରଣ ଓ ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ବୈରାଗ୍ୟ ବିକଶିତ କରିପାରିବ, ତେବେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ତାକୁ ରାଗାତ୍ମକ-ରଜ୍ଜୁରେ ବାନ୍ଧିପାରିବେ ନାହିଁ । ତା'ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଅଜ୍ଞାନ-ନାଶର କାରଣ ହୋଇଯିବ । କାରଣ, ଆମ ଭିତରେ ଆମେ ଗୁପ୍ତ ଦିବ୍ୟ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାରେ ଓ ତା'ର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବା ।

ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି କି ଆମେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଶରୀରରେ ଜନ୍ମ ନେଇପାରିବା- ଏକ ଉଚ୍ଚ ଓ ଅନ୍ୟଟି ନୀଚ । ଉଚ୍ଚ-ଯୋନିରେ ଯେଉଁ ଜନ୍ମ ମିଳେ ତାହା କେବଳ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ସୁଖଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସୀମିତ ସୁଖକୁ ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ତଥା ଅଧିକ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୋଗ କରିପାରିବା । ଏହାକୁ ହିଁ 'ସ୍ୱର୍ଗ ଭୋଗ ବା ଅନୁଭବ' କୁହଯାଏ । ନୀଚ ଯୋନୀ ହେଉଛି- ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ, ବୃକ୍ଷ-ଲତା, ତରୁ-ତୃଣ, କୀଟପତଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହାଠାରୁ ନିମ୍ନତର ଜୀବ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିର ମନ୍ଦତା ଅନୁସାରେ ତୀବ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଗହନ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ । ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବିତ ଜନ୍ମ ଏହି ଦୁଇଟି ଶରୀରର (ଯୋନି) ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ଯେତେବେଳେ ଜୀବର ପୂର୍ବ କର୍ମର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଫଳ ଅଧିକ ସୁଖ କିମ୍ବା ଦୁଃଖଦାୟୀ ନ ହୋଇ ସନ୍ତୁଳିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବକୁ 'ମନୁଷ୍ୟ-ଶରୀର' ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଜୀବନରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ହାନି-ଲାଭ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ, ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅନୁସାରେ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟକୁ 'ବିବେକ' ଶକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ନିତ୍ୟ-ଅନିତ୍ୟ, ପାପ-ପୂଣ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ବୁଝିପାରେ । ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବକୁ ଏକ ସୁଯୋଗ ଦିଆଯାଏ କି ସେ ବିଚାରପୂର୍ବକ ଉପରକୁ, ତଳକୁ ଅଥବା ମୁକ୍ତି ପଥର ପଥିକ ହୋଇପାରିବ । 'ମୁକ୍ତି' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା ଉଚ୍ଚ କିମ୍ବା ନୀଚ ଯୋନିଗୁଡ଼ିକରେ କରାଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ଏଭଳି ବିରଳ ବରଦାନ (ଅଧିକାର) କେବଳ ମନୁଷ୍ୟକୁ ମିଳିଛି ।

ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଭଳି ଆମର ଇଚ୍ଛା, ବିଚାର ଥିଲା, ତଦନୁସାରେ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ଆମକୁ ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ପୂର୍ବଜନ୍ମର ବାସନା ଅନୁସାରେ ଯେଭଳି କାମନା (ଇଚ୍ଛା) ଆମ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଛି, ତାହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଆମେ କର୍ମ କରିଥାଉ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିଥାଉ । ଏହାକୁ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି କି 'ସୁକର୍ମଦୂତେନ' ନିଜଦ୍ୱାରା କରାଯାଉଥିବା କର୍ମ-ଦୂତ ଦ୍ୱାରା ଆମେ ଗନ୍ତବ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ଥାଉ ଏବଂ ଯାହାକି ଆମେ ସ୍ୱତଃ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରିଥିଲୁ ।

ବିଷୟ-ନିନ୍ଦା : ବଦ୍ଧ ମାନବ (୭୬-୮୨)

ଶବ୍ଦାଦିଭିଃ ପଞ୍ଚଭିରେବ ପଞ୍ଚ

ପଞ୍ଚତ୍ୱମାପୁଃ ସ୍ୱଗୁଣେନ ବଦ୍ଧାଃ ।

କୁରଙ୍ଗମାତଙ୍ଗ ପତଙ୍ଗ ମୀନଭୃଙ୍ଗା

ନରଃ ପଞ୍ଚଭିରଞ୍ଚିତଃ କିମ୍ ॥୭୬॥

ଶବ୍ଦାଦିଭିଃ = ଶବ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା, ପଞ୍ଚଭିଃ = ପାଞ୍ଚ, ଏବ = କେବଳ, ପଞ୍ଚତ୍ୱମ୍ = ପାଞ୍ଚ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ବିଲୀନ ହେବା, ଅର୍ଥାତ୍ ମୃତ୍ୟୁ, ଆପୁଃ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ସ୍ୱଗୁଣେନ = ନିଜର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ବଦ୍ଧାଃ = ବାନ୍ଧି ହୁଅନ୍ତି , କୁରଙ୍ଗ, ମାତଙ୍ଗ, ପତଙ୍ଗ, ମୀନ, ଭୃଙ୍ଗାପଞ୍ଚ = ହରିଣ, ହାତୀ, ପତଙ୍ଗ, ମାଛ ଓ ମହୁମାଛି = ଏହି ପାଞ୍ଚଟି, ନରଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ପଞ୍ଚଭିଃ = ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଦ୍ୱାରା, ଅଞ୍ଚିତଃ = ଆସକ୍ତ, କିମ୍ = କ'ଣ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ହରିଣ, ହାତୀ, ପତଙ୍ଗ, ମାଛ ଓ ମହୁମାଛି- ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଜୀବ ଏକ ଏକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା କ୍ରମଶଃ ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ,ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ କେବଳ ଏକ ବିଷୟରେ ଆସକ୍ତି-ଡୋରୀରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯିବା ହେତୁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁନଃ ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ବିଷୟରେ ଆସକ୍ତ ହେଉଥିବା ମନୁଷ୍ୟର ଗତି କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? ॥୭୬॥

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧମରେ ପ୍ରକୃତିର କେତେକ ଜୀବଜାତି କିପରି ଏକ ଏକ ବିଶେଷ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରନ୍ତି, ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟଜାତିକୁ ସଚେତନ କରାଇଛନ୍ତି । ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାସକ୍ତି କିପରି ଜୀବକୁ ଦାସତ୍ୱ ସ୍ତରକୁ ନେଇ ମନର ଶାନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଏ - ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସୂଚାଇଛନ୍ତି । ସର୍ବପ୍ରଥମ ହରିଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି କି ସେ କିପରି ସୁମଧୁର ସଙ୍ଗୀତ ସ୍ୱର ଆଡକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଶିକାରୀ ହରିଣକୁ ଧରିବା ଅଥବା ମାରିବା ପାଇଁ ସୁମଧୁର ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣାଇଥାଏ । ସେହି ସଙ୍ଗୀତ ଧ୍ୱନିକୁ ଶୁଣି ହରିଣ ତା'ର ଦେହଭାବକୁ ଭୁଲିଯାଇ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାଏ ଓ ଶିକାରୀ ସେତେବେଳେ ତାକୁ ବାଣବିଦ୍ଧ କରି ମାରେ ଅଥବା ଫାଶପକାଇ ଧରିନିଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହାତୀର, ଯିଏ କି ସ୍ପର୍ଶେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରତି ବିଶେଷତଃ ସଙ୍ଗମ ଋତୁରେ, ଘୋର ଆସକ୍ତ

ହୋଇଯାଏ । ପରସ୍ପର ଏକ ଅନ୍ୟର ଦେହରେ ଘସି ହୋଇ ସେହି ସ୍ପର୍ଶଜନିତ ସୁଖରେ ବିଭୋର, ମସ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି ଏବଂ ଅସାବଧାନତା ପୂର୍ବକ ମଦୋନ୍ମତ୍ତ ହେଲାଭଳି ଚାଲିଥାନ୍ତି। ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ହାତୀଧରାଳୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖୋଳା ଯାଇଥିବା ଗାଡ଼ରେ ପଡ଼ନ୍ତି । ତୃତୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଆସେ ପତଙ୍ଗ, ଯିଏକି ରୂପାସକ୍ତିରେ ମୋହିତ ହୋଇ ଦୀପକର ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଶିଖାରେ ପୋଡ଼ି ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ମାଛ ସର୍ବଦା କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ରହେ ଏବଂ ଖାଇବା ପାଇଁ ଲାଳାୟିତ ହୋଇ ଚାରା ଲୋଭରେ ଅଙ୍କୁଶଯୁକ୍ତ ଚାରା ଖାଇ ମାଛଧରାଳୀର ଶିକାର ହୋଇଥାଏ । ମହୁମାଛି ମଧ୍ୟ ଫୁଲର ସୁଗନ୍ଧରେ ମୋହିତ ହୋଇ ଫୁଲରୁ ଫୁଲ ଉଡ଼ି ସେଥିରୁ ମହୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଥାଏ । ଏଭଳି ଏକଦିନ ଆସେ ଯେଉଁଦିନ କି ସେ ନିର୍ମମ ମନୁଷ୍ୟ ମହୁ ଲୋଭରେ ତା'ର ଫେଣା ଭାଙ୍ଗିବା ପାଇଁ ସେଥିରେ ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗ କରିଦିଏ । ଫଳତଃ ମହୁମାଛିଗୁଡ଼ିକ ଅଗ୍ନି ଜ୍ୱାଳାରେ ପୋଡ଼ିଗଲା ପରେ ସେହି ଗଚ୍ଛିତ ରହିଥିବା ମହୁଫେଣାରୁ ମନୁଷ୍ୟ ମହୁ ସଂଗ୍ରହ କରିନିଏ ।

ଏହିପରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ପାଞ୍ଚଟି ବିଶିଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଇଛନ୍ତି କି ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଏକ ବିଷୟାସକ୍ତି କାରଣରୁ ନିଜର ଜୀବନ ହରାଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଚାରା ମନୁଷ୍ୟ ଯିଏକି ଏକ ସଙ୍ଗରେ ପାଞ୍ଚଟି ବିଷୟପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ରଖେ, ତା'ର ଗତି କ'ଣ ହେବ ? ଏଥିଲାଗି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ମାନସିକ ଖେଦ ପ୍ରକଟ କରିଛନ୍ତି ।

ଦୋଷେଣ ତୀବ୍ରୋ ବିଷୟଃ କୃଷ୍ଣ ସର୍ପବିଷାଦପି ।
ବିଷଂ ନିହନ୍ତି ଭୋକ୍ତାରଂ ଦ୍ରଷ୍ଟାରଂ ଚକ୍ଷୁଷାପ୍ୟୟମ୍ ॥୭୭॥

ଦୋଷେଣ = ତା'ର ଦୋଷ ଦ୍ୱାରା, ତୀବ୍ରଃ = ଅତ୍ୟଧିକ, ବିଷୟଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ= ବିଷୟ, କୃଷ୍ଣ ସର୍ପବିଷାତ୍ = କଳାସର୍ପର ବିଷଠାରୁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବିଷଂ = ବିଷ, ନିହନ୍ତି = ମାରିଦିଏ, ଭୋକ୍ତାରମ୍ = ଯିଏ ତାକୁ ଭୋଗକରେ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଚକ୍ଷୁଷା = ଆଖିଦ୍ୱାରା, ଦ୍ରଷ୍ଟାରମ୍ = ଯିଏ ଦେଖେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ।

ବିଷୟରୂପୀ ବିଷ କଳାସର୍ପର ବିଷଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟଧିକ । ବିଷକୁ ଯିଏ ପାନ କରେ ସେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ। କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଷୟ-ବିଷ ଆଖିଦ୍ୱାରା ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା ମାତ୍ରେ ହିଁ ଦେଖିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମାରିଦିଏ ॥୭୭॥

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି କି ବିଷୟ ଭୋଗ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେବା ସାଧକ ପାଇଁ କେତେ ମାରାତ୍ମକ। ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ,

ଏକ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ (ଜୀବ) ମୃତ୍ୟୁମୁଖକୁ ଟାଣିନିଏ । ସେହିପରି ବିଷୟ-ବିଷର ତୀବ୍ରତା ଅଥବା ଭୟଙ୍କରତାକୁ ସୂଚିତ କରିବା ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଆଉ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି । ବିଷୟ-ବିଷର ଭୟାବହତାକୁ କଳାସର୍ପର ବିଷ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ଯଦି କଳା ସର୍ପ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଠାରୁ କିଛି ଦୂରତାରେ ରହନ୍ତି, ତେବେ ସର୍ପ ବିଷ ମନୁଷ୍ୟର କିଛି କ୍ଷତି ଘଟାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ସର୍ପ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦଂଶନ କରିବା ପରେ ହିଁ ତା'ଠାରେ ବିଷ ଚଢ଼େ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅପେକ୍ଷା ବିଷୟରୂପୀ ବିଷ ଅଧିକ ମାରାତ୍ମକ । କାରଣ, ସେହି ବିଷ ମନୁଷ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିନିକ୍ଷେପ ମାତ୍ରେ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମାରିଦିଏ । 'ଚକ୍ଷୁଷାପି' ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ଆଖି ବା ଦର୍ଶନେନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ନୁହେଁ, ବରଂ ଅନ୍ୟସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ।

ବିଷୟାଶାମହାପାଶାଦ୍ୟୋ ବିମୁକ୍ତଃ ସୁଦୁସ୍ତ୍ୟଜାତ୍ ।
ସ ଏବ କଳ୍ପତେ ମୁକ୍ତ୍ୟୈ ନାନ୍ୟଃ ଷଟ୍‌ଶାସ୍ତ୍ରବେଦ୍ୟପି ॥୭୮॥

ବିଷୟ ଆଶା ମହାପାଶାତ୍ = ବିଷୟରୂପୀ ଆଶାର ଦୃଢ଼ ବନ୍ଧନରୁ, ଯଃ = ଯିଏ, ବିମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ସୁଦୁସ୍ତ୍ୟଜାତ୍ = ଯାହାକୁ ଛାଡ଼ିବା ଅତି କଷ୍ଟକର, ସଃ = ସେ, ଏବ= କେବଳ, କଳ୍ପତେ = ଅଧିକାରୀ ହୁଏ, ମୁକ୍ତ୍ୟୈ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ, ନ ଅନ୍ୟଃ = ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ, ଷଟ୍‌ଶାସ୍ତ୍ରବେଦୀ ଅପି = ଷଡ଼୍, ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାତା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ।

ଯିଏ ବିଷୟ-ଆଶାର ଦୃଢ଼ବନ୍ଧନରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିସାରିଛି, ଯାହାକି ବାସ୍ତବରେ ଅତି କଷ୍ଟକର, କେବଳ ସେ ହିଁ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ । ଅନ୍ୟ କେହି ଷଡ଼୍-ଦର୍ଶନର ପଣ୍ଡିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ନୁହେଁ ॥୭୮॥

ବାରମ୍ବାର ଆମକୁ କୁହାଯାଇଛି କି ବେଦାନ୍ତ-ସାଧନାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ହେଉଛି-ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ଆମେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତିକୁ ଭୁଲ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଅପବ୍ୟୟ କରୁଅଛୁ, ତାକୁ ବିନା ବୈରାଗ୍ୟରେ ରକ୍ଷା କରିପାରିବା ନାହିଁ । ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସେହି ଶକ୍ତିକୁ ସଞ୍ଚିତ କରି ଆତ୍ମ-ଶୋଧ ଭଳି ଉଚ୍ଚତର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବା । ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିର କିପରି ବିଷୟାସକ୍ତି ଥାଏ- ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ମୁନି-ଋଷି ବା ମହାତ୍ମାମାନେ ଅନଭିଜ୍ଞ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯମ ଓ ବିଷୟାଭିମୁଖୀ ନ ହେବା କେତେ ଦୁଷ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ହେଲେ ସ୍ୱତଃ ବୈରାଗ୍ୟ ଆସିଯାଏ ଏବଂ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଆକର୍ଷଣରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିପାରେ ତା'ପରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଯାଏ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଦୃଢ଼ ଆକର୍ଷଣ ବା ଆସକ୍ତି ଅଛି, ତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ତଥା ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବାରେ ସେ ତା'ର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତିକୁ ଲଗାଇଥାଏ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ କରିବା ପାଇଁ ତା'ର ଶକ୍ତି ନ ଥାଏ ।

"ସ ଏବ କଳ୍ପତେ ମୁକ୍ତ୍ୟୈ" ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ସେ ହିଁ ମୋକ୍ଷର ଅଧିକାରୀ- ଏହି କଥନ ବହୁତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ବିଧେୟାତ୍ମକ ମଧ୍ୟ, ନିଷେଧାତ୍ମକ ନୁହେଁ । ଏହି ଉକ୍ତି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦିଏ କି କାମୁକ ଅଥବା ଭୋଗ ଲିପ୍ସୁ ପାଇଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଫଳତା ପ୍ରାପ୍ତିର କୌଣସି ଆଶା ନାହିଁ । ଏପରିକି କେହି ଷଡ୍-ଦର୍ଶନର ପ୍ରକାଣ୍ଡ ବିଦ୍ୱାନ୍ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତିର ସେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅନ୍ତଃକରଣର ଶୁଦ୍ଧତା, ମନର ପ୍ରଶାନ୍ତି, ବୁଦ୍ଧିର ସଦୁପଯୋଗ ଏବଂ ଦେହ ପ୍ରତି ଅନାସକ୍ତି - ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏସବୁ ନ ହୋଇଛି କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଜ୍ଞାନରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ପ୍ରଗତି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନରେ ପ୍ରଗତି ବିନା ମୁକ୍ତି ମିଳିବାର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ନାହିଁ ।

ଆପାତବୈରାଗ୍ୟବତୋ ମୁମୁକ୍ଷୁନ୍
ଭବାବ୍ଧିପାରଂ ପ୍ରତିୟାତୁମୁଦ୍ୟତାନ୍ ।
ଆଶାଗ୍ରହୋ ମଜ୍ଜୟତେଽନ୍ତରାଳେ
ନିଗୃହ୍ୟ କଣ୍ଠେ ବିନିବର୍ତ୍ତ୍ୟ ବେଗାତ୍ ॥୭୯॥

ଆପାତ ବୈରାଗ୍ୟବତଃ = ପ୍ରତୀୟମାନ ବୈରାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ, ମୁମୁକ୍ଷୁନ୍ = ମୁକ୍ତିପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ରଖିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି , ଭବାବ୍ଧିପାରମ୍ = ସଂସାର = ସାଗରକୁ ପାରହେବା ପାଇଁ, ପ୍ରତିୟାତୁମ୍ = ଆରପାରିକୁ ଯିବା ପାଇଁ, ଉଦ୍ୟତାନ୍ = ଯିଏ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଛି, ଆଶାଗ୍ରହଃ = କାମନାରୂପୀ କୁମ୍ଭୀର, ମଜ୍ଜୟତେ= ବୁଡ଼ାଇ ଦିଏ, ଅନ୍ତରାଳେ = ମଝି ରାସ୍ତାରେ, ନିଗୃହ୍ୟ = ଟାଣିନେଇ, କଣ୍ଠେ = ଗଳାକୁ ଜାବୁଡ଼ି ଧରି, ବିନିବର୍ତ୍ତ୍ୟ = ବାହାରି, ବେଗାତ୍ = ହଠାତ୍, ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ।

ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର ହେବା ଲାଗି ଉଦ୍ୟତ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତୀୟମାନ, କ୍ଷଣିକ ବୈରାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଗଳାଧରି ଆଶାରୂପୀ କୁମ୍ଭୀର ସେମାନଙ୍କୁ ଖୁବ୍‌ଶୀଘ୍ର ଓ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ପଛରୁ ଟାଣି ନେଇ ଭବ-ସାଗରର ମଝିରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଡ଼ାଇ ଦିଏ ॥୭୯॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମକୁ ସଚେତନ କରାଇବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ପ୍ରତୀୟମାନ ବୈରାଗ୍ୟ ଅଧିକ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମାର୍ଗରେ ପରିମାର୍ଗଣ ଲାଗି ସହାୟତା ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅନେକ ଦୁଃଖ ପ୍ରସଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଆମ ଭିତରେ

ଏକ ପ୍ରକାରର ବୈରାଗ୍ୟ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । କୌଣସି ମୃତ୍ୟୁ, ଅସଫଳତା, ଆଘାତ, ଦୁରାରୋଗ୍ୟ ବ୍ୟାଧି ଇତ୍ୟାଦି ଆମ ମନରେ ଅସ୍ଥାୟୀ ବୈରାଗ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିପାରେ । ଏହାକୁ ସଂସ୍କୃତରେ 'ଶ୍ମଶାନ-ବୈରାଗ୍ୟ' କହନ୍ତି । ଜୀବନ ପ୍ରତି ଏକ ବିରକ୍ତି ଭାବ, ଯାହାକି ପ୍ରାୟତଃ ଶ୍ମଶାନ ଭୂମିରେ ନିଜର ପ୍ରିୟଜନଙ୍କ ଅନ୍ତିମ ସଂସ୍କାର ହେବା ଦେଖି ଆମ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହା କ୍ଷଣିକ ଏବଂ ଅସ୍ଥାୟୀ ।

ବାସ୍ତବରେ, ଦୃଢ଼ ବୈରାଗ୍ୟ ହେଉଛି ମନର ଏକ ପ୍ରଜ୍ଞା-ସ୍ଥିତି, ଏକ ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥା । ଏହି ସ୍ଥିତି ଗହନ ବୌଦ୍ଧିକ ଚିନ୍ତନ ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କୃତ୍ରିମ ଅର୍ଥାତ୍ ମିଥ୍ୟା-ବୈରାଗ୍ୟ ଅନେକ ସାଧକଙ୍କୁ ଅଧୋଗତି କରିଦେଇଛି, ନାସ୍ତିକତା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଏତେ ହୋଇନପାରେ । ବିଶ୍ୱର ପ୍ରାୟ ସବୁ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଶହ-ହଜାର ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖାଯାଆନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଘର ଛାଡ଼ି ମନ୍ଦିର, ମଠ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହାହିଁ ଅନୁଭବ ହୁଏ କି ସେମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଓ ଆତ୍ମ-ସଂଯମର ସେହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ପାଇଁ ଅନୁପଯୁକ୍ତ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କ ଭିତରେ ନୈତିକ ବଳ ନଥାଏ, ଯେଉଁମାନେ ପୁନର୍ବାର ସଂସାରକୁ ଆସି ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ ଓ ସାଂସାରିକ ଭୋଗ ପାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅନେକ ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ଥାଆନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କଠାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ଜୀବନଯାପନ ପାଇଁ କ୍ଷମତା ନ ଥାଏ କିମ୍ବା ସଂସାରକୁ ପୁନଃ ଫେରିଆସିବାର ସାହସ । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ସେମାନେ ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରାଶାର ଏବଂ ଦୁଃଖରେ କାଳାତିପାତ କରନ୍ତି । ଏଭଳି ମଧ୍ୟ କେତେକ ଥାଆନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ବେଶ ଧାରଣ କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଭୋଗ ବିଳାସରେ ଜୀବନ ବିତାନ୍ତି । ଏମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକୃଷ୍ଟ ଏବଂ ହୀନ ମାନବ, ବିଶ୍ୱର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶରୀର ଉପରେ କୁଷ୍ଠରୋଗର ଘାଆ ଭଳି, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱଚ୍ଛ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ବାତାବରଣକୁ ଦୂଷିତ କରିଥାନ୍ତି ତଥା ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟବର୍ଦ୍ଧକ ଜଳବାୟୁକୁ କଳୁଷିତ କରି ନିଷ୍ପ୍ରଭାବୀ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବିଷୟ-ଆଶା ରୂପୀ କ୍ଷୁଧାତୁର କୁମ୍ଭୀର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବା ବେଳେ ଜାହାଜ କିମ୍ବା ପୋତ ହଠାତ୍ ଝଡ଼ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଭାଙ୍ଗିଗଲେ ସେଥିରେ ଥିବା ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ସ୍ଥିତି ଯେଭଳି ହୁଏ, ସେହିମାନଙ୍କ ସହିତ ଏହି କ୍ଷଣିକ ବୈରାଗ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ତୁଳନା କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାସ୍ତବରେ ଉପରୋକ୍ତ ବିପଦକୁ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି । ବିଷୟରୂପୀ କୁମ୍ଭୀର ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥିକଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥାଏ । ସେମାନଙ୍କ

ଗଲା ଜାବୁଡ଼ିଧରି ମଝି ସାଗରରେ ବୁଡ଼ାଇଦିଏ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରାକି ସେମାନେ ନିଜର ଗନ୍ତବ୍ୟ ସଂସାର-ସାଗରର ଆର ପାରିରେ ପହଞ୍ଚିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ବିଷୟାଖ୍ୟଗ୍ରହୋ ଯେନ ସୁବିରକ୍ତ୍ୟସିନା ହତଃ ।

ସ ଗଚ୍ଛତି ଭବାମ୍ଭୋଧେଃ ପାରଂ ପ୍ରତ୍ୟୂହବର୍ଜିତଃ ॥୮୦॥

ବିଷୟାଖ୍ୟଗ୍ରହଃ = ବିଷୟ ନାମକ କୁମ୍ଭୀର, ଯେନ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ସୁବିରକ୍ତ୍ୟ ସିନା = ପରିପକ୍ୱ ବୈରାଗ୍ୟରୂପୀ ଖଡ଼୍ଗ ଦ୍ୱାରା, ହତଃ = ମାରିଦେଇ, ସଃ = ସେ , ଗଚ୍ଛତି = ପାର ହୋଇଯାଏ, ଭବାମ୍ଭୋଧେଃ = ସଂସାର = ସାଗରକୁ, ପାରମ୍ = ଆର ପାରିକୁ, ପ୍ରତ୍ୟୁହବର୍ଜିତ = ବିନା ବାଧା-ବିଘ୍ନରେ।

ଯିଏ ଦୃଢ଼- ବୈରାଗ୍ୟରୂପୀ ଖଡ଼୍ଗ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟରୂପୀ କୁମ୍ଭୀରକୁ ମାରିଦିଏ, ସେ ସଂସାର-ସାଗରକୁ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ପାର ହୋଇଯାଏ ॥୮୦॥

ଶତ୍ରୁକୁ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ ଆମ ପାଖରେ ବିବେକରୂପୀ ଖଡ଼୍ଗ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ସାଧନ ନାହିଁ । ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆମେ ଆମର ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକୁ କମ୍ କରିପାରିବା ଅଥବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ମୂଳ କରିପାରିବା । କାମନା ଆମର ଖୁସିକୁ ସେତେବେଳେ ନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଆମର ବିବେକ-ବୃତ୍ତି ସୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ରହେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନର ନିରର୍ଥକ କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକ ଆମର ଆନ୍ତରିକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଶାନ୍ତି ନଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରରେ ଆବୃତ୍ତ ଥିବାବେଳେ ପ୍ରଲୋଭନ ଓ କାମନାଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ଗୁମ୍ଫାରୁ ଧୀରେ ବାହାରି ଆସି ଆମର ଆନ୍ତରିକ ଶାନ୍ତିରୂପ ଧନକୁ ଚୋରାଇଥାନ୍ତି ।

ଥରେ ମାତ୍ର ଏହି ପ୍ରଲୋଭନରେ ପଡ଼ିଗଲେ ବ୍ୟକ୍ତି କାମନାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ତୋଫାନୀ-ସାଗରରେ ବୁଡ଼ିଯାଏ । ନିଜ ମନରେ ଉଠୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଚାରରେ ନିହିତ ଭ୍ରମ ଅଥବା ଦୋଷକୁ ବିଚାର କରି କାଳ୍ପନିକ ଜଗତରେ ନିଜକୁ ନ ହଜାଇ ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାରପୂର୍ବକ ନିଜ ବୁଦ୍ଧିକୁ ସତତ ଉପଯୋଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବିବେକରୂପୀ ଖଡ଼୍ଗ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟରୂପୀ କୁମ୍ଭୀରକୁ ବିନାଶକରି ସଂସାର-ସାଗରକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ପାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ବିଷମବିଷୟ ମାର୍ଗୈର୍ଗଚ୍ଛତୋଽନଚ୍ଛବୁଦ୍ଧେଃ
ପ୍ରତିପଦମଭିୟାତୋ ମୃତ୍ୟୁରପ୍ୟେଷ ବିଦ୍ଧି ।
ହିତସୁଜନଗୁରୂକ୍ତ୍ୟା ଗଚ୍ଛତଃ ସ୍ୱସ୍ୟ ଯୁକ୍ତ୍ୟା
ପ୍ରଭବତି ଫଳସିଦ୍ଧିଃ ସତ୍ୟମିତ୍ୟେବ ବିଦ୍ଧି ॥୮୧॥

ବିଷମବିଷୟମାର୍ଗୈଃ = ବିଷୟ-ଭୋଗର ଭୟାନକ ମାର୍ଗରେ, ଗଚ୍ଛତଃ = ଯିଏ ଚାଲେ, ଅନଚ୍ଛବୁଦ୍ଧେଃ = ମୂଢ଼-ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି, ପ୍ରତିପଦମ୍ = ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦପଦରେ, ଅଭିୟାତଃ = ଆକ୍ରମଣ କରେ, ମୃତ୍ୟୁଃ = ମୃତ୍ୟୁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଏଷ = ଏହି, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ହିତସୁଜନଗୁରୂକ୍ତ୍ୟା = ହିତୈଷୀ ଏବଂ ସୁଜ୍ଞାନୀ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ, ଉପଦେଶରେ, ଗଚ୍ଛତଃ = ଯିଏ ଯାଏ, ସ୍ୱସ୍ୟ = ନିଜର, ଯୁକ୍ତ୍ୟା = ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରଭବତି = ତା' ପାଖକୁ ଆସେ, ଫଳସିଦ୍ଧିଃ = ପରିଣାମରୂପ ସଫଳତା, ସତ୍ୟମ୍ = ସତ୍ୟ, ଇତିଏବ = ଏହାହିଁ, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ।

ଯିଏ ବିଷୟ ଭୋଗର ବିଷମ ମାର୍ଗରେ ଚାଲେ, ସେହି ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପ୍ରତିପଦରେ ମୃତ୍ୟୁ ଆକ୍ରମଣ କରେ- ଏଭଳି ନିଶ୍ଚୟ କରି ଜାଣ ।।୮୧।।

ବେଦାନ୍ତରେ ଆତ୍ମବିଶ୍ଳେଷଣର ଅନ୍ତିମ ଅନୁଭୂତି ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପାଇବାର ସାଧନ ହେଉଛି କେବଳ ସମାଧି । କିନ୍ତୁ ସମାଧି ସେତେବେଳେ ସଫଳ ହୋଇପାରେ, ଯେତେବେଳେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଶ୍ଚଳପ୍ରଶାନ୍ତ ହୋଇ ସବୁ କାମନାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଭୋଗ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଳାସୀ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମନରେ ସର୍ବଦା କୌଣସି ନା କୌଣସି କାମନା ରହିଥାଏ । ଏହା କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଯେ, ଭୋଗ-ବିଳାସରେ ଲିପ୍ତ ରହି ମଧ୍ୟ ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରେ ସଫଳତା ପାଇପାରିବ । ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବହୁଦୂର ଚାଲିବା ପରେ, କ୍ଲାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ ଏବଂ କ୍ଲାନ୍ତି ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ପୁନଃ ଚାଲିବାକୁ ଲାଗେ, ତେବେ ତା'ର କିପରି କ୍ଲାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇପାରିବ ? ଯେଭଳି ମଧୁମେହ ରୋଗୀ ଯଦି ମିଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସର୍ବଦା ମିଠା ଖାଏ, ତେବେ ତା'ର 'ସୁଗାର' କିପରି କମ୍ ହେବ ? ହୁଏତ, ସେ ପ୍ରତିଦିନ ଇନ୍‌ସୁଲିନ୍ ଇଞ୍ଜେକ୍‌ସନ୍ ନେଉଥାଏ । କାମନାର ପ୍ରବଳତା କାରଣରୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ବିଶୃଙ୍ଖଳ ହୋଇଯାଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନରେ ଏହି କାମନାରୂପୀ ରୋଗର କୀଟାଣୁ ରହିଥିବେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନ ସ୍ୱସ୍ଥତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ବେଦାନ୍ତରେ ସାଧକକୁ ଆତ୍ମସଂଯମ ଅଥବା ମନସଂଯମ କରିବା ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଲୋକରେ ଏହି ଏକ ତଥ୍ୟକୁ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି କି 'ଭୋଗ'ର ମାର୍ଗ ନଶ୍ୱରତା ଆଡ଼କୁ ଏବଂ 'ଯୋଗ'ର ମାର୍ଗ ଅମରତା ଆଡ଼କୁ ନେଇଯାଏ । ଶରୀର-ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଏହାହିଁ ଘୋଷଣା କରେ ଯେ ଅତିଶୟ ଭୋଗ ଆମର ଶକ୍ତିସାମର୍ଥ୍ୟକୁ ନିର୍ବଳ କରିଦିଏ ଏବଂ ଆମର ଭୌତିକ ଶରୀର ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ବେଦାନ୍ତରେ ମୃତ୍ୟୁର ଅର୍ଥ କେବଳ ଶାରୀରିକ ମୃତ୍ୟୁ ନୁହେଁ, ବରଂ ତା'ର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାକୁ ବୁଝାଏ । ଏହିପରି ଭୋଗ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କରାଯାଉଥିବା ବିଳାସପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଆମ ମନର ପାଶବିକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ କ୍ରମଶଃ ଦୃଢ଼ତର କରିଥାନ୍ତି । ତା'ପରେ ସେହି ଦିଗରେ ଆମର ବିଚାର ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିରେ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ବ୍ୟକ୍ତି ବିକାଶରୂପୀ ସିଡ଼ିରୁ ତଳକୁ ଖସିପଡ଼େ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ବିକାଶର ମାର୍ଗ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଖୋଲା ରହିଛି । ସେହି ମାର୍ଗରେ ଗତିକଲେ ବ୍ୟକ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ ଉପରକୁ ଉଠି ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଚରମ ବିନ୍ଦୁକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିବ । ତେଣୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଲୋକର ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି ଯେ, ସାଧକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପଥରେ ଚାଲିବାବେଳେ ଜଣେ ବିଶ୍ୱସନୀୟ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ମାନିବା ଉଚିତ୍ ।

ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟର ହିତୈଷୀ ଏବଂ ଯୋଗ୍ୟତା-ସମ୍ପନ୍ନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଗୁରୁ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରବାଣୀକୁ ନ ଦୋହରାଇ ସେହି ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗ ସହିତ ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ-କାଳରେ ଭିନ୍ନ କ୍ଷମତା ସମ୍ପନ୍ନ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ମାର୍ଗଦର୍ଶନ କରାଇପାରୁଥିବେ । ଗୁରୁଙ୍କର ବ୍ୟାବହାରିକ କୁଶଳତା ଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ 'ସୁଜାନ' ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୋତିୟ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ, ବିଶ୍ୱରେ ଆପଣଙ୍କୁ ଏଭଳି ଅନେକ ଗୁରୁ ମିଳିବେ, ଯେଉଁମାନେ କି ବଚନ ବା ବାଣୀରେ କେବଳ ଶ୍ରୋତିୟ ହୋଇଥାନ୍ତି ଏବଂ କର୍ମରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୂର । ଏକ ଟେପ୍‌ରେକର୍ଡ଼ ଭଳି ସେମାନେ ଋଷି-ବଚନକୁ ଆବୃତ୍ତି କରିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନିଜର ଦୈନିକ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ରାକ୍ଷସମାନଙ୍କର ଆଚରଣ କରନ୍ତି । ଏଭଳି ଗୁରୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗର ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ଗୁରୁ ସର୍ବଦା ସଦାଚାରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୋଷ ରହିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ଅଥବା ଅସୁନ୍ଦର ଚରିତ୍ରହୀନ ହେବାପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦନ ଦିଆଯାଇ ନ ପାରେ ।

ଯଦି ଗୁରୁ ଉତ୍ତମ ଓ ପବିତ୍ର ହୋଇଥିବେ ତଥା ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ୟକୁ ଏତିକିରେ ସଫଳତା ମିଳିପାରିବ ନାହିଁ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପଥରେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଆରୂଢ଼ ନ ହୋଇଛି । ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଶିଷ୍ୟକୁ

ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟୀ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଗୁରୁଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ରହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିଷ୍ୟକୁ ସ୍ୱତଃ ଆତ୍ମ-ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ତେଣୁ ସେଥିପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ତର୍କ-କ୍ଷମତା ବିବେକ ଶକ୍ତି ଏବଂ ମୌଳିକ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ଜରୁରୀ । ଯେକୌଣସି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଗୁରୁ କଦାପି ଶିଷ୍ୟର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଉପରେ ଅଙ୍କୁଶ ଲଗାଏ ନାହିଁ ।

ଯେଉଁ ଶିଷ୍ୟ 'ଭୋଗ'ର ଦୁଃଖଦ, ବିନାଶକାରୀ ପଥକୁ ଛାଡ଼ି ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରାଜପଥରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇସାରିଛି ଏବଂ ଯାହା ପାଖରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତର୍କକ୍ଷମତା ସହିତ ବିବେକଶକ୍ତି ଅଛି, ସେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ନିଜର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରିବ ।

ମୋକ୍ଷସ୍ୟ କାଂକ୍ଷା ଯଦି ବୈ ତବାସ୍ତି

ତ୍ୟଜାତିଦୂରାଦ୍ୱିଷୟାନ୍ୱିଷଂ ଯଥା ।

ପୀୟୂଷବତ୍ତୋଷଦୟାକ୍ଷମାର୍ଜବ

ପ୍ରଶାନ୍ତି ଦାନ୍ତୀର୍ଭଜ ନିତ୍ୟମାଦରାତ୍ ॥୮୨॥

ମୋକ୍ଷସ୍ୟ = ମୁକ୍ତିର, କାଂକ୍ଷା = ଇଚ୍ଛା, ଯଦି = ଯଦି, ବୈ = ପ୍ରକୃତରେ , ତବ= ତୁମର, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗ କର, ଅତିଦୂରାତ୍ = ବହୁଦୂରରୁ , ବିଷୟାନ୍= ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ, ବିଷମ୍ ଯଥା = ବିଷତୂଲ୍ୟ , ପୀୟୁଷବତ୍ = ଅମୃତ ସଦୃଶ, ତୋଷ = ସନ୍ତୋଷ , ଦୟା କ୍ଷମା = ସହାନୁଭୂତି, ଆର୍ଜବ = ସରଳତା, ପ୍ରଶାନ୍ତି = ଦାନ୍ତୀ ଶମ ଓ ଦମ, ଭଜ = ସେବନ କର, ନିତ୍ୟମ୍ = ପ୍ରତିଦିନ, ଆଦରାତ୍ = ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ।

ଯଦି ତୁମେ ପ୍ରକୃତରେ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛ, ତେବେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ବିଷଭଳି ଦୂରରୁ ତ୍ୟାଗ କର ଏବଂ ସନ୍ତୋଷ, ଦୟା, କ୍ଷମା, ସରଳତା, ଶମ ଓ ଦମ ଆଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ଅମୃତଭଳି ସେବନ କର ॥୮୨॥

ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ତଥା ଜୀବନରେ ଆସୁଥିବା ଶୋକ ଏବଂ ଭ୍ରମ ନିବାରଣ ପାଇଁ କ'ଣ ପ୍ରତିକାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ? -ଏହି ବିଷୟରେ ଗୁରୁପଦେଶକୁ ଆଧାର କରି ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ-ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ହୃଦୟ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କରେ ଉଦାତ୍ତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ବିକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଯେତେ ଅସହ୍ୟ ତୃଷା ଅନୁଭବ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ସେ ଜାଣେ କି ପାଣିରେ ବିଷ ମିଶିଛି, ତେବେ କଦାପି ସେହି ପାଣିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ସେହିପରି ବିଷୟ-ଭୋଗ ଯେତେ ଲୋଭନୀୟ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଜଣେ ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତା'ର ମନରୁ ଏହି ଭାବ

ବାହାର କରିଦେବା ଉଚିତ୍ କି ଏସବୁ ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିବାର ତିଳେ ମାତ୍ର କ୍ଷମତା ନାହିଁ ।

ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବାର ବହୁତ ବଡ଼ ଲାଭ ହେଉଛି କି ଆମେ ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଶକ୍ତିକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିପାରିବା । ଅନ୍ୟଥା ବିଷୟ-ସଂଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତି ଅପଚୟ ହୋଇଥାଏ । ଶାରୀରିକ ସ୍ତରରେ ଜଡ଼ବତ୍ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ରହି ମନରେ କାମୀ ରହିବା ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବିକୃତ ହୋଇଯାଏ । ମାନସିକ ଶକ୍ତିର ଅପବ୍ୟୟ ଓ ଦମିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ସାରସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରତିଭା ହ୍ରାସ ହୋଇଯାଏ ।

ଦେହାସକ୍ତିର ନିନ୍ଦା (୮୩-୮୬)

ଅନୁକ୍ଷଣଂ ଯତ୍ପରିହୃତ୍ୟ କୃତ୍ୟମ୍
ଅନାଦ୍ୟବିଦ୍ୟାକୃତବନ୍ଧମୋକ୍ଷଣମ୍ ।
ଦେହଃ ପରାର୍ଥୋଽୟମମୁଷ୍ୟ ପୋଷଣେ
ଯଃ ସଜ୍ଜତେ ସ ସ୍ୱମନେନ ହନ୍ତି ॥୮୩॥

ଅନୁକ୍ଷଣମ୍ = ସର୍ବଦା, ଯତ୍ = ଯିଏ, ପରିହୃତ୍ୟ = ତ୍ୟାଗକରି, କୃତ୍ୟମ୍ = ଯାହା କରାଯିବା ଉଚିତ୍, ଅନାଦ୍ୟବିଦ୍ୟା ବନ୍ଧମୋକ୍ଷଣମ୍ = ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଦେହଃ = ଶରୀର, ପରାର୍ଥଃ = ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅଥବା ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ମାଧ୍ୟମ, ଅମୁଷ୍ୟ = ଏହାର (ଶରୀରର), ପୋଷଣେ = ପାଳନ କରିବାରେ, ଯଃ = ଯିଏ, ସଜ୍ଜତେ = ଆସକ୍ତ ରହେ, ସଃ = ସେ, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜେ, ଅନେନ = ଏହାଦ୍ୱାରା, ହନ୍ତି = ମାରିଦିଏ ।

ବାସ୍ତବରେ ଏହି ଦେହ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ଏକ ମାଧ୍ୟମ ଅଟେ । ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ବନ୍ଧନରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ଯିଏ ଏହାକୁ ସତତ ଉପଯୋଗ କରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଦେହକୁ ପୋଷଣ କରିବାରେ ହିଁ ଆସକ୍ତ ରହେ, ସେ ନିଜକୁ ନିଜେ ମାରିଦିଏ ॥୮୩॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥୂଳ ଦେହ, ତାହା ମନୁଷ୍ୟ, ବନସ୍ପତି ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଯେକୌଣସି ପ୍ରାଣୀର ହେଉ, ଏହି ବସ୍ତୁଜଗତରୁ ଏକ ନିଶ୍ଚିତ ମାତ୍ରାରେ ନାନାବିଧ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ

ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ମାଧ୍ୟମ ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନ ମାତ୍ର । ଏହି ଶରୀର ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ସମୟ ପାଇଁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିକୁ ଆଧାର ଦିଏ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ଅନ୍ତଃକରଣ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନ ବଶତଃ ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହାଭିମାନୀ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂକୁ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଅନୁଭବକରି ଶରୀରର ଦୁରୂପଯୋଗ କରିଥାଏ ।

ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଜଣେ ଗାଡ଼ି-ଚାଳକ ଯିଏ କି ଖୁବ୍ ମଦ୍ୟପାନ କରି ତା'ର ଗାଡ଼ିକୁ ଦ୍ରୁତ ଗତିରେ ଚଲାଇ କୌଣସି ବୃକ୍ଷରେ ଧକ୍କା କରି ଦୁର୍ଘଟଣା ଘଟାଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିବେକୀ-ପୁରୁଷ ବିଚାରପୂର୍ବକ ସେହି ଦେହକୁ ସଦୁପଯୋଗ କରିପାରେ ଏବଂ ଜୀବକୁ ତା'ର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚାଇବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଏହିପରି ଜଣେ ବିବେକୀ ଗାଡ଼ିଚାଳକ ମଧ୍ୟ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିକୁ ସଦୁପଯୋଗ କରି ତୀବ୍ର ଗତିରେ, କିନ୍ତୁ ଶାନ୍ତ ଭାବରେ ଗାଡ଼ି ଚଲାଇ ଗାଡ଼ିକୁ ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚାଇପାରେ ।

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସାଧକଙ୍କୁ ସୂଚିତ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ଯେଉଁ ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ମିଳିଛି, ତାହା କେବଳ ବିଷୟଭୋଗ ଏବଂ ସ୍ଥୁଳ କ୍ରିୟା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ବରଂ, ଜାଗତିକ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଓ ଅସଫଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ପରେ ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର ପାଇଁ ସଦୂପଯୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏଥିପାଇଁ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଓ ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଏହି ଦେହ ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ଉପକରଣ-ଉପରକୁ ଚଢ଼ିବା ପାଇଁ ସିଡ଼ି । ଏଭଳି ସାଧନ ପାଇଁ ଯିଏ ତା'ର ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର ପାଇଁ ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ନ ହୁଏ, ତେବେ ତାକୁ 'ଆତ୍ମହନ୍ତା' କୁହାଯିବ ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ପରାର୍ଥଃ' ଶବ୍ଦ ହେଉଛି ଏହାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ । ଏହି ଶବ୍ଦର ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ହୋଇପାରେ । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି- ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ- 'ଯାହାକି ଅନ୍ୟର ଭୋଗ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।' ମାତୃଗର୍ଭରେ ଏହି ଶରୀର ତା' ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ଖାଦ୍ୟରେ ପୋଷିତ ହୁଏ ଏବଂ ଜନ୍ମ ନେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ମା'ର ଦୁଧରେ ଶିଶୁ ବିକଶିତ ହୋଇଥାଏ । ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ପ୍ରକାରର ପୌଷ୍ଟିକ ଆହାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଯାହାର ପାଳନ-ପୋଷଣ ଏତେ ପରିଶ୍ରମରେ, ସ୍ନେହପୂର୍ବକ ଓ ସାବଧାନୀରେ କରାଯାଉଛି, ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସେହି ଶରୀର କୀଟାଣୁମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ଭୋଜନ ହୋଇଯାଏ, ଯଦି ମୃତ ଶରୀରକୁ ମାଟିରେ ପୋତି ଦିଆଯାଏ । ଅନ୍ୟଥା ତାହା କୁକୁର, ଶୃଗାଳ, ଗଧିଆ, କାଉମାନଙ୍କର ଭୋଜନ ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଏହି ଶରୀରକୁ ସଦୁପଯୋଗ

କଲେ, ତାହା ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର କରିପାରେ ଏବଂ ଦୁରୂପଯୋଗ କଲେ ଆତ୍ମଘାତ କରେ, ତେଣୁ ଏଥିରେ ଉଭୟ ସାର୍ଥକତା ଏବଂ ନିରର୍ଥକତା ରହିଛି ।

ଶରୀର ପୋଷଣାର୍ଥୀ ସନ୍ ୟ ଆତ୍ମାନଂ ଦିଦୃକ୍ଷତି ।

ଗ୍ରାହଂ ଦାରୁଧିୟା ଧୃତ୍ୱା ନଦୀଂ ତର୍ତ୍ତୁଂ ସ ଗଚ୍ଛତି ॥୮୪॥

ୟଃ = ଯେ କେହି, ଶରୀର ପୋଷଣାର୍ଥୀ ସନ୍ = ଶରୀରକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ, ଆତ୍ମାନଂ = ଆତ୍ମାକୁ, ଦିଦୃକ୍ଷତି = ଆତ୍ମ - ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ, ସଃ = ସେ , ଗ୍ରାହଂ = କୁମ୍ଭୀରକୁ, ଦାରୁଧିୟା = ତାକୁ କାଠଗଣ୍ଡି ଜାଣି, ଧୃତ୍ୱା = ତାକୁ ଧରି, ନଦୀମ୍ = ନଦୀକୁ , ତର୍ତ୍ତୁଂ = ପାର କରିବାକୁ, ଗଚ୍ଛତି = ଯାଏ।

ଯିଏ ଶରୀର ପୋଷଣରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁରକ୍ତ ରହି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ରଖେ, ସେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସଦୃଶ ଯିଏକି ଗୁମ୍ଭୀରକୁ ଏକ କାଠଗଡ଼ ଭାବି ତାକୁ କୁର୍ଣ୍ଣେଇ ଧରି ନଦୀ ପାର ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ॥୮୪॥

ଉକ୍ତ ଶ୍ଲୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି କି ବିଷୟ ଭୋଗ ଓ ଦେହାସକ୍ତି ରଖି ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର ପାଇଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା କେତେ ଭୟାବହ ଓ ଆତ୍ମଘାତୀ। ସର୍ବଦା ଦେହର ସୁରକ୍ଷା ଓ ପୋଷଣ ଚିନ୍ତା କରିବା ହେଉଛି ଦେହାଭିମାନୀ ବା ଦେହାସକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ। ଏଭଳି ହେବାର କାରଣ - ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଦିବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଇ ନଶ୍ୱର ଦେହକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ମାନିନେଇଛି ।

ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଜ୍ଞାନ ଉଭୟ ଏକ ସମୟରେ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଉଭୟ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଅଟନ୍ତି । ଯେଭଳି ଭୂତ ଦେଖାଯିବା ସମୟରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଗଲା ବେଳେ ଭୂତ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ । ପ୍ରାତଃକାଳର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହେବା ମାତ୍ରକେ ରାତ୍ରିର ଘନ ଅନ୍ଧକାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଘଟଣା ସମକାଳୀନ ହୋଇଥାଏ ।

ମୋହ ଏବ ମହାମୃତ୍ୟୁର୍ମୁମୁକ୍ଷୋର୍ବପୁରାଦିଷୁ ।
ମୋହ ବିନିର୍ଜିତୋ ଯେନ ସ ମୁକ୍ତିପଦମର୍ହତି ॥୮୫॥

ମୋହଃ = ଆସକ୍ତି, ଏବ = କେବଳ, ମହାମୃତ୍ୟୁଃ = ଦୁଃଖଦ ମୃତ୍ୟୁ, ମୁମୁକ୍ଷୋଃ = ମୁମୁକ୍ଷୁର, ବପୁରାଦିଷୁ = ଶରୀର ଆଦିରେ , ମୋହଃ = ମମତା, ବିନିର୍ଜିତଃ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୟ କରିଥିବା, ଯେନ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ସଃ = ସେ, ମୁକ୍ତି ପଦମ୍ = ମୁକ୍ତିପଦକୁ, ଅର୍ହତି = ପ୍ରାପ୍ତକରେ ।

ଶରୀରାଦିରେ ମୋହ ବା ଆସକ୍ତ ହେବା ହିଁ ଦୁଃଖଦ ମୃତ୍ୟୁ । କିନ୍ତୁ ଯିଏ ଏହି ମୋହକୁ ଜୟ କରିପାରିଲା, ସେ ମୁକ୍ତି ପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିବ ॥୮୫॥

ଯିଏ ବିଷୟାସକ୍ତି ଏବଂ ଅନର୍ଥକାରୀ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ବାସ୍ତବରେ ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, କିନ୍ତୁ ଏକ ସମୟରେ ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗ ଜନିତ କ୍ଷଣିକ ସୁଖର ପ୍ରଲୋଭନରେ ପଡ଼ିଛି, ତେବେ ତା' ପାଇଁ ଏହା ଦାରୁଣ ଦୁଃଖଦାୟକ ହୋଇଯିବ । ଆମର ଆତ୍ମୋଦ୍ଧାର ସେତେବେଳେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ, ଯଦି ବିଷୟ ଜଗତରୁ ଆମର ଧ୍ୟାନ ହଟାଇ ଲୋକୋତ୍ତର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ସାଧନାରେ ରତ ହେବା । ଅନେକ ସମୟରେ ଦେଖଯାଏ କି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯିବାରୁ ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଆସିଯାଏ । ଏଭଳି ଆଘାତ ସାଧକର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥା ଅର୍ଥାତ୍ ମାନସିକ ଶାନ୍ତିକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦିଏ । ତେଣୁ ଏହି ମୋହିତାବସ୍ଥାକୁ 'ମହାମୃତ୍ୟୁ' ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ, ଯଦି କେହି ତା'ର ମୋହ ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ ଓ ବାହ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଆକର୍ଷଣରୁ ମୁକ୍ତ ରହେ, ତେବେ ତା'ର ଚିନ୍ତନରେ ଏକ ସ୍ଥିରତା ଆସେ । ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ସାଧକ ନିଜକୁ ପ୍ରପଞ୍ଚର ମାୟାଜାଲରୁ ପରାବୃତ୍ତ କରି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କରିପାରେ ।

ମୋହଂ ଜହି ମହାମୃତ୍ୟୁଂ ଦେହଦାରସୁତାଦିଷୁ ।

ଯଂ ଜିତ୍ୱା ମୁନୟୋ ଯାନ୍ତି ତଦ୍ୱିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦମ୍ ॥୮୬॥

ମୋହଂ = ମୋହକୁ, ଜହି = ହତ୍ୟା କରି, ମହାମୃତ୍ୟୁମ୍ = ଭୟଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁକୁ, ଦେହଦାରସୁତାଦିଷୁ = ଶରୀର, ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ର ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କ ଠାରେ, ଯମ୍ = ଯାହାକୁ , ଜିତ୍ୱା = ଜୟକରି, ମୁନୟଃ = ମୁନିମାନେ, ଯାନ୍ତି = ଯାଆନ୍ତି , ତତ୍ = ସେହି, ବିଷ୍ଣୋଃ = ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ, ପରମଂ = ପରମ, ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ, ପଦମ୍ = ପଦକୁ, ସ୍ଥାନକୁ ବା ସ୍ଥିତିକୁ ।

ଶରୀର, ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ରାଦିରେ ଥିବା ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଆସକ୍ତି, ଯାହାକି ମହାମୃତ୍ୟୁ ରୂପ, ତାକୁ ତ୍ୟାଗ କର ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କର । ଏହାକୁ ଜୟ କରି ମୁନିମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପରମ ପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ॥୮୬॥

ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ଦେହ ଓ ମନ ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ଜାଗତିକ ବିଷୟ ଭୋଗ କରି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସୁଖ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଭୋଗ ତା'ର ଜୀବନରେ ସୁଖ ସହିତ ମଧ ଦୁଃଖ, ଶୋକ, ରୋଗ ତଥା ଭୟଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁର କାରଣ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ଦାରା' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କେବଳ ପତ୍ନୀ ନୁହେଁ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଅଥବା ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସମସ୍ତ ଜାଗତିକ ବିଷୟ, ବସ୍ତୁ ତଥା ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ କରାଯାଏ, ଯାହା ଉପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ବଦା ନିର୍ଭରଶୀଳ ରହେ । ସେହିପରି 'ସୁତ' ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯାହାସବୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ ଅବଲମ୍ବିତ । ଜଗତ ସହିତ ଜୀବ (ବ୍ୟକ୍ତି)ର ଯେଉଁ ଅଦ୍ଭୁତ ସମ୍ବନ୍ଧ, ଏହାକୁ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି । କାରଣ, ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ସୁଖ ପାଇଁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ରହେ ଏବଂ ସେମାନେ ମଧ ନିଜର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ ଅବଲମ୍ବିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରୂପୀ ଜାଲରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରେ ।

ଯିଏ ମନନଶୀଳ, ବିବେକୀ, ସେମାନେ ନିରର୍ଥକ ମୋହ ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ପରମାନନ୍ଦ ରୂପ ପରମ ପଦକୁ (ବିଷ୍ଣୁପଦ) ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି । ଜଣେ ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ୍, ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍ ସାଧକ ତା'ର ଚତୁର୍ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବେଷ୍ଟିତ ବସ୍ତୁ ବିଷୟ ଜଗତକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ସେଥିପ୍ରତି ଅନାସକ୍ତ ରହେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ର ପ୍ରୀତିରହେ ଏବଂ ସେ ସମଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ତା'ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରେ । ସେ କାହା ସହିତ ମମତା ଡୋରିରେ ବାନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଛଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ସେ ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦିଏ ନାହିଁ । ନିଜ ଭିତରେ ଥିବା ନିମ୍ନ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପରାହତ କରିବା ପାଇଁ ସେ

ସର୍ବଦା ଚେଷ୍ଟିତ ରହେ । ପରିଶେଷରେ ଏଭଳି ସାଧକ ପରମ ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ କରି ପରମାନନ୍ଦରେ ରମଣ କରେ, ଯାହାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଷ୍ଣୁପଦ (ବୈକୁଣ୍ଠ ଧାମ) ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ।

ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରର ନିନ୍ଦା (୮୭-୯୧)

ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସରୁଧିର ସ୍ନାୟୁମେଦୋମଜ୍ଜାସ୍ଥିସଂକୁଳମ୍ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୂତ୍ରପୁରୀଷାଭ୍ୟାଂ ସ୍ଥୂଳଂ ନିନ୍ଦ୍ୟମିଦଂ ବପୁଃ ॥୮୭॥

ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସରୁଧିରସ୍ନାୟୁମେଦୋମଜ୍ଜାସ୍ଥି ସଂକୁଳମ୍ = ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ନାଡ଼ିକା, ଚର୍ବୀ, ମଜ୍ଜା ଓ ହାଡ଼ଗୁଡ଼ିକରେ ସଂଘଟିତ, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ମୂତ୍ରପୁରୀଷାଭ୍ୟାମ୍ = ମୂତ୍ର ଓ ମଳରେ, ସ୍ଥୂଳମ୍ = ସ୍ଥୂଳ, ନିନ୍ଦ୍ୟମ୍ = ଗର୍ହିତ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ବପୁଃ = ଶରୀର ।

ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ନାଡ଼ିକା, ଚର୍ବୀ, ମଜ୍ଜା ଓ ଅସ୍ଥି ସମୂହରେ ସଂଯୁକ୍ତ ତଥା ମଳ-ମୂତ୍ରରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀର ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିନ୍ଦନୀୟ, ତୁଚ୍ଛ ଅଟେ ।।୮୭।।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଜଣେ ବିବେକବାନ୍ ସାଧକକୁ ନିଜର ଦେହାସକ୍ତି ତ୍ୟାଗ କରିବା ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ନିଜେ ନିଜର ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର ଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପେ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦେହକୁ ଉପରିସ୍ତରରେ ଦେଖିବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥୂଳ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବା ହେତୁ ତା' ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ଜାଗେ । ଏହାର ବିପରୀତ ଯଦି ଆମେ ଏହି ଘୃଣିତ, ମଳ-ମୂତ୍ରରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସଦା ବିକାରୀ, ସ୍ଥୂଳଶରୀରକୁ ବିବେକପ୍ରଜ୍ଞାରେ ଦେଖିବା, ତେବେ ତା'ପ୍ରତି ଆମର ଥିବା ଆକର୍ଷଣ ଓ ଆସକ୍ତି ସ୍ୱତଃ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବ ।

ପଞ୍ଚୀକୃତେଭ୍ୟୋ ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସ୍ଥୂଳେଭ୍ୟଃ ପୂର୍ବକର୍ମଣା ।
ସମୁତ୍ପନ୍ନମିଦଂ ସ୍ଥୂଳଂ ଭୋଗାୟତନମାତ୍ମନଃ ।
ଅବସ୍ଥା ଜାଗରସ୍ତସ୍ୟ ସ୍ଥୂଳାର୍ଥାନୁଭବୋ ଯତଃ ॥୮୮॥

ପଞ୍ଚୀକୃତେଭ୍ୟୋ = ଯାହାର ପଞ୍ଚୀକରଣ ହୋଇସାରିଛି, ଭୂତେଭ୍ୟ = ପାଞ୍ଚ ସ୍ଥୂଳ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ପୂର୍ବକର୍ମଣା = ପୂର୍ବ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ସମୁତ୍ପନ୍ନ = ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହୋଇଛି , ଇଦଂ ସ୍ଥୂଳଂ = ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର, ଭୋଗାୟତନମ୍ = ଭୋଗର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର, ଅବସ୍ଥା = ଅବସ୍ଥା, ଜାଗରଃ = ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା, ତସ୍ୟ = ତା'ର, ସ୍ଥୂଳାର୍ଥାନୁଭବଃ = ସ୍ଥୂଳବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ, ଯତଃ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା ।

ସୂକ୍ଷ୍ମ ତନ୍ମାତ୍ରାଗୁଡ଼ିକର ପଞ୍ଚୀକରଣ ହୋଇ ପଞ୍ଚସ୍ଥୂଳ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ ତଥା ପୂର୍ବ କର୍ମ-ଫଳ (ପ୍ରାରବ୍ଧାନୁସାର) ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର 'ଜୀବ'ର ଭୋଗ ଆୟତନ ଅଟେ । ଏହାର ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ସ୍ଥୂଳବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ ହୁଏ ॥୮୮॥

ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁ ସ୍ଥୂଳରୂପ ଧାରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ଥାଏ । ଏହିପରି ସ୍ଥୂଳ ପଞ୍ଚ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ହେବା ପୂର୍ବରୁ ନିଶ୍ଚିତ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ରହିଥିଲେ । ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପକୁ 'ତନ୍ମାତ୍ରା' କୁହାଯାଏ । ଏହି ପଞ୍ଚ ତନ୍ମାତ୍ରାରୁ ପଞ୍ଚୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ମାଧମରେ ସ୍ଥୂଳୀଭୂତ ହୋଇ ଜଗତ ବା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବା ଜଗତ ହେଉଛି ବ୍ୟଷ୍ଟି ପିଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକର ସମଷ୍ଟି ରୂପ, ଯାହାକି ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ଏହି ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀର ବା ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ନିବାସ କରୁଥିବା ଚେତନସ୍ୱରୂପ ଦେହୀ (ଜୀବ) ନିଜକୃତ କର୍ମର ଫଳସ୍ୱରୂପ ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ହାନି-ଲାଭ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରେ । ଜୀବର ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନ-ଅବସ୍ଥାକୁ 'ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା' କୁହାଯାଏ ।

ବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ ସ୍ଥୂଳପଦାର୍ଥସେବାଂ
ସ୍ରକ୍‌ଚନ୍ଦନସ୍ତ୍ରୀୟାଦି ବିଚିତ୍ରରୂପମ୍ ।
କରୋତି ଜୀବଃ ସ୍ୱୟମେତଦାତ୍ମନା
ତସ୍ମାତ୍‌ପ୍ରଶସ୍ତିର୍ବପୁଷୋଽସ୍ୟଜାଗରେ ॥୮୯॥

ବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ = ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ଥୂଳପଦାର୍ଥସେବାଂ = ସ୍ଥୂଳବିଷୟଭୋଗ , ସ୍ରକ୍‌ଚନ୍ଦନ ସ୍ତ୍ରୀୟାଦି = ମାଳା, ଚନ୍ଦନ, ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ, ବିଚିତ୍ରରୂପମ୍ = ନାନା ପ୍ରକାରର, କରୋତି ଜୀବଃ = ଜୀବନରେ, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ଏତଦାତ୍ମନା = ଏହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ପ୍ରଶସ୍ତିଃ = ପ୍ରମୁଖତା, ଅସ୍ୟ ବପୁଷଃ = ଏହି ଶରୀରର, ଜାଗରେ = ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ।

ଦେହାଭିମାନୀ ଜୀବ ମାଳା, ଚନ୍ଦନ, ସ୍ତ୍ରୀ ଆଦି ନାନା ପ୍ରକାର ସ୍ଥୂଳପଦାର୍ଥ-ଗୁଡ଼ିକର ସେବନ (ଭୋଗ) ବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କରିଥାଏ । ତେଣୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଏହି ଶରୀରର କ୍ରୀଡ଼ା ସର୍ବାଧିକ ଚାଲେ ॥୮୯॥

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ଥୂଳଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ସ୍ୱତଃ ଦ୍ରଷ୍ଟା ରୂପରେ ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ ଏବଂ ପୁନଃ ବସ୍ତୁଃଜଗତର ସମସ୍ତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା ମାନେ। ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଓ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି ଜୀବ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗ କରେ । ଏଠାରେ ସ୍ରକ୍-ଚନ୍ଦନ-ସ୍ତ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକାରର ସୁଖ-ସାମଗ୍ରୀକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରର ଜ୍ଞାନ ରହିବ ନାହିଁ, ତେବେ ସେ ତା'ର ଚତୁର୍ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ବସ୍ତୁ ବା ବିଷୟଜଗତକୁ (ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ) ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ କରପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି କି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା ହିଁ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ।

ସର୍ବୋଽପି ବାହ୍ୟ ସଂସାରଃ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଯଦାଶ୍ରୟଃ ।
ବିଦ୍ଧି ଦେହମିଦଂ ସ୍ଥୂଲଂ ଗୃହବଦ୍‌ଗୃହମେଧିନଃ ॥୯୦॥

ସର୍ବଃ = ସବୁକିଛି, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବାହ୍ୟ ସଂସାରଃ = ବାହ୍ୟ ଜଗତ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ, ପୁରୁଷସ୍ୟ = ଜୀବର, ଯଦାଶ୍ରୟଃ = ଯାହା ଉପରେ ଆଶ୍ରିତ, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ଇଦମ୍ = ଏହା, ସ୍ଥୂଲଂ = ସ୍ଥୂଳ, ଦେହମ୍ = ଦେହ, ଗୃହବତ୍ = ଗୃହ ସଦୃଶ, ଗୃହମେଧିନଃ = ଗୃହସ୍ଥର।

ବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟଜଗତ ସହିତ ବ୍ୟାପାର କରିବାର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳ ରୂପେ ଏହି ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରକୁ ଜାଣେ । ଏହା ସେହିପରି ସ୍ଥାନ, ଯେପରିକି ଗୃହସ୍ଥ ପାଇଁ ତା'ର ଘର ଆଶ୍ରୟ ॥୯୦॥

ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ନିଜ ଘରେ ରହେ ଏବଂ ଦୈନିକ ରୋଜଗାର ପାଇଁ ବାହାରକୁ ଯାଏ । ରୋଜଗାର କରି ସେ ସନ୍ଧ୍ୟାକୁ ଘରକୁ ଫେରିଆସେ, ନିଜର ରୋଜଗାର (ଉପାର୍ଜନ)କୁ ଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ଏବଂ ଘରେ ବିଶ୍ରାମ ନେବା ପାଇଁ । ନିଜ ଘରେ ସୁରକ୍ଷାରେ ବିଶ୍ରାମ ନେଇ ଓ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତ ହୋଇ ନୂତନ ଶକ୍ତି ସହିତ ପରଦିନ ପୁନଃ ନୂଆ ଇଚ୍ଛା (କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ) ପୂରଣ କରିବା ପାଇଁ ବାହାରି ପଡ଼େ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଜୀବ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ କରିବା ପାଇଁ ନିଜର ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ରୂପୀ ଘରୁ ବାହାରକୁ ବାହାରେ ଏବଂ ପୁନଃ ସେହି ସମ୍ପର୍କଜନିତ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରି ଫେରିଆସେ ।

ଅନୁକୂଳ ଅଥବା ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦୁଃଖ କିମ୍ବା ସୁଖର ଅଭିଜ୍ଞାନ ବାହାରେ ରହି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିଓ ଭୋଗ-ବସ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ବାହାରେ ରହେ ତଥାପି ଦୁଃଖ-ସୁଖ ସର୍ବଦା ଭିତରେ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ମନ ବାରମ୍ବାର ବାହାରକୁ ଯାଏ ଏବଂ ସମ୍ପର୍କର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ରୂପ ପରିଣାମ ଭୋଗିବା ପାଇଁ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ଫେରିଆସେ । ଏହିପରି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ବାହ୍ୟଜଗତର ଅନୁଭବ ନେବା ପାଇଁ ଉପକରଣ ମାତ୍ର ନୁହେଁ, ବରଂ ତାହା ଭୋକ୍ତା (ଜୀବ)ର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ମଧ୍ୟ ଅଟେ ।

ସ୍ଥୂଳସ୍ୟ ସମ୍ଭବଜରାମରଣାନି ଧର୍ମାଃ
ସ୍ଥୌଲ୍ୟାଦୟୋ ବହୁବିଧାଃ ଶିଶୁତାଦ୍ୟବସ୍ଥାଃ ।
ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମମାଦିନିୟମା ବହୁଧାଽମୟାଃ ସ୍ୟୁଃ
ପୂଜାବମାନବହୁମାନମୁଖା ବିଶେଷାଃ ॥୯୧॥

ସ୍ଥୂଳସ୍ୟ = ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର, ସମ୍ଭବଜରାମରଣାନି = ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଓ ମୃତ୍ୟୁ, ଧର୍ମାଃ = ମୂଳଭୂତ ଗୁଣ, ସ୍ଥୌଲ୍ୟାଦୟଃ = ମୋଟା = ପତଳା ଇତ୍ୟାଦି, ବହୁବିଧାଃ = ବହୁ ପ୍ରକାରର, ଶିଶୁତାଦ୍ୟବସ୍ଥାଃ = ବାଲ୍ୟ, କିଶୋର, ଯୌବନ, ପ୍ରୌଢ଼, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଇତ୍ୟାଦି , ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମାଦି ନିୟମାଃ = ବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଆଶ୍ରମ ଆଦିର ନିୟମ, ବହୁଧାଃ = ଅନେକ, ଆମୟାଃ = ରୋଗ, ପୂଜାବମାନ ବହୁମାନମୁଖାଃ = ପୂଜା, ଅପମାନ, ମାନ ଇତ୍ୟାଦି, ବିଶେଷାଃ = ପ୍ରକାର, ସ୍ୟୁଃ = ଏହାକୁ ମିଳେ ।

ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଆଦି ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ମୂଳ ଧର୍ମ ଅଟେ । ମୋଟା-ପତଳା ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ବାଲ୍ୟ-କିଶୋରାଦି ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା । ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଆଦି ନିୟମ ମଧ୍ୟ ଏଥିଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ନାନା ପ୍ରକାରର ରୋଗର ଶୀକାର ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ହୋଇଥାଏ ତଥା ପୂଜା, ମାନ, ଅପମାନ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଏହି ଶରୀରକୁ ମିଳେ ॥୯୧॥

ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ପୂରା ଧ୍ୟାନ ସ୍ଥୂଳଶରୀର - ବିବେକରେ ନିବିଷ୍ଟ ରହିବା ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶରୀରର ଧର୍ମ, ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ତଥା ବ୍ୟାବହାରିକ ନିୟମଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚାଇଛନ୍ତି । ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାଗତିକ ପଦାର୍ଥ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିର ଧର୍ମ । ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ଅପକ୍ଷୟ, ରୋଗ ଓ ମୃତ୍ୟୁ-ଶରୀରର ଏସବୁ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ବିକାର । ମୋଟା-ପତଳା, ଲମ୍ବା-ଗେଡ଼ା ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ-ଶରୀରର ସ୍ୱଭାବିକ ଧର୍ମ । ବାଲ୍ୟ, କିଶୋର, ଯୌବନ, ପ୍ରୌଢ଼, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା, ଯାହାକି ସମୟାନୁସାର ଶରୀରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଏବଂ ଏହାର ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନେଇ ସାମାଜିକ ଆଚାର-ସଂହିତାଗୁଡ଼ିକର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି, ଯାହାର ପାଳନ ମଧ୍ୟ ସମାଜରେ କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବରେ କରାଯାଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକ ଯଥା- ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଗୃହସ୍ଥ, ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସ ପାଇଁ ଯେଉଁସବୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଜୀବନର ନିୟମ ତଥା ଆଚାର-ସଂହିତାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଛି, ସେସବୁ ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ଶିକ୍ଷଣ ଓ ସଂସ୍କାର ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେଗୁଡ଼ିକର

ମାନ୍ୟତା ମଧ୍ୟ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସ୍ଥୁଳଶରୀରରେ ଚେତନା ଥିବ । ପୁନଃ ଶରୀର ହିଁ ସବୁ ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଧିଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ-ସ୍ଥଳ ଏବଂ ପୂଜା (ସମ୍ମାନ, ମାନ) ଅପମାନ ମଧ୍ୟ ଏହାର କରାଯାଏ ।

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ (୯୨)

ବୁଦ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଶ୍ରବଣଂ ତ୍ୱଗକ୍ଷି
ଘ୍ରାଣଂ ଚ ଜିହ୍ୱା ବିଷୟାବବୋଧନାତ୍ ।
ବାକ୍‌ପାଣିପାଦଃ ଗୁଦମପ୍ୟୁପସ୍ଥଃ
କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ପ୍ରବଣେନ କର୍ମସୁ ॥୯୨॥

ବୁଦ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରିୟାଣି = ଜ୍ଞାନର ଉପକରଣ (ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି), ଶ୍ରବଣମ୍ = କାନ, ତ୍ୱକ୍ = ତ୍ୱଚା, ଅକ୍ଷି = ନେତ୍ର, ଘ୍ରାଣମ୍ = ନାକ, ଚ = ଏବଂ, ଜିହ୍ୱା = ଜିଭ, ବିଷୟାବବୋଧନାତ୍ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ, ବାକ୍‌ପାଣିପାଦଃ = ବାଣୀ, ହାତ ଓ ପାଦଗୁଡ଼ିକ, ଗୁଦମ୍ = ଗୁଦା, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଉପସ୍ଥଃ = ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟ, କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି = କର୍ମର ଉପକରଣ, ପ୍ରବଣେନ = ନିଜର ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, କର୍ମସୁ = କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ ।

ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ କାନ, ତ୍ୱଚା, ନେତ୍ର, ନାକ ଓ ଜିହ୍ୱା- ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିଛି । ବାକ୍, ହାତ, ପାଦ, ଗୁଦା ଓ ଉପସ୍ଥ - ଏହି ପାଞ୍ଚଟି କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିଛି । କାରଣ, ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଭିନ୍ନ କର୍ମରେ ହୋଇଥାଏ ॥୯୨॥

ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ଯେଉଁସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ/ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମିଶି ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ସ୍ଥୁଳଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଥିବା ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ- ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ କରି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରାନ୍ତି। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସମୁଦାୟ ପାଞ୍ଚଟି ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ପାଞ୍ଚଟି କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଆମକୁ ପଞ୍ଚଭୌତିକ-ବିଷୟ ଜଗତର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ତା'ପରେ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୋଇ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କର୍ମରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଏହିପରି ସମ୍ବେଦନା ଓ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଉଭୟ ଆମ ଜୀବନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅଟେ ।

ଅନ୍ତଃକରଣ-ଚତୁଷ୍ଟୟ (୯୩-୯୪)

ନିଗଦ୍ୟତେଽନ୍ତଃକରଣଂ ମନୋଧୀଃ
ଅହଂକୃତିଶ୍ଚିତ୍ତମିତି ସ୍ୱବୃତ୍ତିଭିଃ ।
ମନସ୍ତୁ ସଂକଳ୍ପବିକଳ୍ପନାଦିଭିଃ
ବୁଦ୍ଧିଃ ପଦାର୍ଥାଧ୍ୟବସାୟଧର୍ମତଃ ॥୯୩॥
ଅତ୍ରାଭିମାନାଦହମିତ୍ୟହଂକୃତିଃ ।
ସ୍ୱାର୍ଥାନୁସନ୍ଧାନଗୁଣେନଚିତ୍ତମ୍ ॥୯୪॥

ନିଗଦ୍ୟତେ = କୁହାଯାଏ, ଅନ୍ତଃକରଣମ୍ = ଅନ୍ତଃକରଣ, ମନଃ = ମନ, ଧୀଃ = ବୁଦ୍ଧି, ଅହଂକୃତି = ଅହଂକାର, ଚିତ୍ତମ୍ = ଚିତ୍ତ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ସ୍ୱବୃତ୍ତିଭିଃ = ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର କାରଣ, ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ସଂକଳ୍ପବିକଳ୍ପନାଦିଭିଃ = ସଂକଳ୍ପ = ବିକଳ୍ପ ଆଦି ଦ୍ୱାରା, ପଦାର୍ଥାଧ୍ୟବସାୟଧର୍ମତଃ = ପଦାର୍ଥର ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିଶ୍ଚୟ କରିବା ହେତୁ, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଅଭିମାନାତ୍ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେତୁ, ଅହଂକୃତି = ଅହଂକାର, ସ୍ୱାର୍ଥାନୁସଂଧାନଗୁଣେନ = ନିଜ ରୁଚି ଅନୁସାର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସ୍ମରଣ କରୁଥିବା ହେତୁ, ଚିତ୍ତମ୍ = ଚିତ୍ତ ।

ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ଏବଂ ଅହଂକାର - ନିଜର ଏହି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ତଃକରଣ କୁହାଯାଏ । ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ଆଦି ବୃତ୍ତି ଯୋଗୁଁ ମନ, ପଦାର୍ଥର ତତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରୁଥିବା ହେତୁ ବୁଦ୍ଧି, ଏଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଅହଂ-ଅହଂ ଅଭିମାନ କରୁଥିବାରୁ ଅହଂକାର ଏବଂ ନିଜର ରୁଚି ଅନୁସାର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ମରଣ କରୁଥିବା ହେତୁ ଚିତ୍ତ କୁହାଯାଏ ॥୯୩-୯୪॥

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି, ଯେଉଁ ସବୁର ସଂଯୋଗରୁ ଅନ୍ତଃକରଣ ନିର୍ମାଣ ହୁଏ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ଚକ୍ଷୁ ସ୍ୱତଃ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ 'କରଣ' ବା ମାଧ୍ୟମ ମାତ୍ର, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଦେହସ୍ଥ ପୁରୁଷ ବାହ୍ୟଜଗତକୁ ଦେଖେ । 'ଅନ୍ତଃକରଣ'କୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମରେ ମନ, ବୁଦ୍ଧି ରୂପେ ନାମିତ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ କାର୍ଯ୍ୟ-ବ୍ୟାପାରର ଭିନ୍ନତାକୁ ସୂଚିତ କରନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ବିଚାର ବିକ୍ଷିପ୍ତ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ, ସନ୍ଦେହ ଓ ନିରାଶା ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାକୁ 'ମନ' ନାମ ଦିଆଯାଏ । ଯଦି ସେହି ମନ

ନିଶ୍ଚିତତା, ନିର୍ଣ୍ଣୟ ନେଇ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ 'ବୁଦ୍ଧି' କୁହାଯାଏ । ଏହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ମନ ତା'ର ପୂର୍ବ ଜ୍ଞାନ ବା ସ୍ମୃତି ଆଧାରରେ କରେ, ଯାହାକୁ 'ଚିତ୍ତ' କହନ୍ତି ।

ଯେକୌଣସି ବାହ୍ୟ ଜାଗତିକ ବିଷୟରେ ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ହେବା ଏବଂ ପୁନଃ ଏକ ନିଶ୍ଚୟରେ ପହଞ୍ଚିବା - ଏହି ଉଭୟ କାର୍ଯ୍ୟ, 'ଗୋଟିଏ ଜୁଆଳିରେ ଯୋଡ଼ାଯାଇଥିବା ଦୁଇଟି ବଳଦ ସଦୃଶ'-ସମାନ ରୂପରେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶଙ୍କା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଓ ତା'ର ସମାଧାନ ପାଇବା - ଏହି ଉଭୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସତତ ଚାଲିଥାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ବିବେକଯୁକ୍ତ-ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରିବାର ଅନୁଭବ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଏଭଳି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ କେବଳ 'ମନୁଷ୍ୟ'ର ଅଛି । ଯଦି ଶଙ୍କା ମୋ' ମନରେ ଆସୁଛି, ତେବେ ସମାଧାନ ମଧ୍ୟ ମୋ' ଦ୍ୱାରା ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ମୋତେ ହିଁ ମୋ' ଶଙ୍କାର ତିରୋଭାବ ଅନୁଭବ ହୋଇପାରିବ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଏହି ଅହଂକାର ଅଥବା ମୋ' ଭାବ, ଯାହାକି ଶଙ୍କା ଓ ତା'ର ସମାଧାନକୁ ନିଜର କହିଥାଏ, ତାହାହିଁ ଅହଂକାର ।

ସୁତରାଂ, ଆମକୁ ଆମର ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଅହଂକାରର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ପରମ ଚେତନା ଯେତେବେଳେ ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଅହଂକାର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ତାକୁ 'ଚିତ୍ତ' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଚିତ୍ତ ଯଦି ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ତା'ର ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପରେ ଅନନ୍ତ, ଅସୀମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି 'ଚିତ୍' ରୂପ ହୁଏ । ତେଣୁ 'ଅନ୍ତଃକରଣ' 'ବହିର୍କରଣ' ଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ବିପରୀତ ।

ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ (୯୫)

ପ୍ରାଣାପାନବ୍ୟାନୋଦାନସମାନା ଭବିତ୍ୟସୌ ପ୍ରାଣଃ ।
ସ୍ୱୟମେବ ବୃତ୍ତିଭେଦାଦ୍ୱିକୃତିଭେଦାସ୍ସୁବର୍ଣ୍ଣସଲିଳାଦିବତ୍ ॥୯୫॥

ପ୍ରାଣାପାନବ୍ୟାନୋଦାନ ସମାନା = ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଓ ସମାନ, ଭବତି = ହୋଇଯାଏ, ଅସୌ = ଏହି, ପ୍ରାଣଃ = ଜୀବନଶକ୍ତି, ମହାପ୍ରାଣ, ସ୍ୱୟଂ = ନିଜେ, ଏବ = କେବଳ, ବୃତ୍ତିଭେଦାତ୍ = ବୃତ୍ତିଭେଦରେ, ବିକୃତିଭେଦାତ୍ = ବିକାର ଭେଦରେ , ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସଲିଳବତ୍ = ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଜଳ ସଦୃଶ।

ସେହି ଏକ ପ୍ରାଣ ସ୍ୱତଃ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୃତ୍ତି ଭେଦ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଓ ସମାନ - ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ନାମଯୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଯେଭଳି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଜଳ ଇତ୍ୟାଦି ॥୯୫॥

ଅନେକ ସମୟରେ 'ପ୍ରାଣ'କୁ 'ଶ୍ୱାସ' ରୂପେ ଜାଣିବାର ଭୁଲ୍ କରାଯାଏ । ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରର ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଅନୁସାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜ୍ଞାନ (ପ୍ରାଣ), ମଳ ବିସର୍ଜନ (ଅପାନ), ପାଚନଶକ୍ତି (ବ୍ୟାନ), ରକ୍ତ-ସଂଚରଣ (ସମାନ) ଏବଂ ବିଚାର (ଉଦାନ) କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମସ୍ତ ଶାରୀରିକ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଜୀବନ-ଶକ୍ତିକୁ 'ପ୍ରାଣ' କହନ୍ତି । ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାଣାଧାର ଜୀବନୀଶକ୍ତିକୁ ଏସବୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଛି, କାରଣ ଏଗୁଡ଼ିକ ତା'ର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଯେତିକି ବ୍ୟକ୍ତିର ଅବସ୍ଥା ବା ଆୟୁ ଘଟିବାକୁ ଓ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗେ, ସେତିକି ମାତ୍ରାରେ ଶରୀରର ଏସବୁ କ୍ରିୟା-ସଂସ୍ଥାନ ଦୁର୍ବଳ ଓ କ୍ଷୀଣତର ହୋଇ ଅନ୍ତତଃ ଏକ ଦିନ ମୃତ୍ୟୁବେଳେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ବନ୍ଦ କରିଦିଅନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଯେକୌଣସି ଶରୀରର ପାଞ୍ଚଟି କ୍ରିୟା-ସଂସ୍ଥାନ ।

ପ୍ରାଣ ସେହି ଶକ୍ତି ଯାହାକି ସ୍ଥୂଳ ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରକୁ ଏକତ୍ର ବାନ୍ଧି ରଖେ । ଅନ୍ତଃକରଣ ସହିତ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଏବଂ ଏହି ହମତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ 'ପ୍ରାଣ' ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥାଏ । କେତେକ ଟୀକାକାରଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଣ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରର ଅଂଶବିଶେଷ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରର । ଉଭୟ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥିତିରେ ଠିକ୍ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ ପ୍ରାଣ ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟ

କରିଥାଏ । ଯେଉଁଭଳି ଉପଯୋଗୀତା ଅନୁସାର ଏକ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ ନାମ-ରୂପରେ ଚୂଡ଼ି, କାନଫୁଲ, ହାର ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ ତଥା ଏକ ପାଣି ବରଫ, ବାଷ୍ପ, ଫେଣ, ଫୋଟକା ଇତ୍ୟାଦି ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।

ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ବିଚାର (୯୬-୧୦୧)

ବାଗାଦି ପଞ୍ଚ ଶ୍ରବଣାଦି ପଞ୍ଚ
ପ୍ରାଣାଦିପଞ୍ଚାଭ୍ରମୁଖାନି ପଞ୍ଚ ।
ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟବିଦ୍ୟାପି ଚ କାମକର୍ମଣି
ପୁର୍ୟଷ୍ଟକଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରମାହୁଃ ॥୯୬॥

ବାଗାଦି = ବାକ୍, ପାଣି, ପାଦ ଇତ୍ୟାଦି, ପଞ୍ଚ = ପାଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ, ଶ୍ରବଣାଦି = କାନ, ନାକ, ଚକ୍ଷୁ, ଇତ୍ୟାଦି ପାଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣାଦି = ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦି ପାଞ୍ଚ ପ୍ରାଣ, ଅଭ୍ରମୁଖାନି = ଆକାଶ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି = ବୁଦ୍ଧି, ମନ, ଚିତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ତଃକରଣ ଚତୁଷ୍ଟୟ, ଅବିଦ୍ୟା = ଅଜ୍ଞାନ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଚ ଏବଂ, କାମ କର୍ମଣି = ଇଚ୍ଛା ଓ କର୍ମ, ପୁର୍ୟଷ୍ଟକଂ = ଆଠ ପୁରୀ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରମ୍ = ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର, ଆହୁଃ = କୁହାଯାଏ ।

(୧) ବାଣୀ ଆଦି ପାଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ, (୨) ଶ୍ରବଣାଦି ପାଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, (୩) ପଞ୍ଚ ପ୍ରାଣ, (୪) ଆକାଶାଦି ପଞ୍ଚ ମହାଭୂତ, (୫) ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଆଦି ଅନ୍ତଃକରଣ ଚତୁଷ୍ଟୟ, (୬) ଅବିଦ୍ୟା, (୭) କାମ ଏବଂ (୮) କର୍ମ - ଏହି ଆଠ ପୁରୀ (ନଗରୀ)କୁ ନେଇ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ॥୯୬॥

ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ସଂରଚନା କରୁଥିବା ସମସ୍ତ ଘଟକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ପଞ୍ଚ-ପ୍ରାଣର ଚର୍ଚ୍ଚାପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇ ସାରିଛି । ପଞ୍ଚଭୂତ ନିଜର ପଞ୍ଚୀକୃତ ସ୍ଥୁଳ ମହାଭୂତ ରୂପେ ବସ୍ତୁଜଗତର ଉପାଦାନ କାରଣ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ନିଜର ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ଅର୍ଥାତ୍ ତନ୍ମାତ୍ରାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ନିର୍ମାଣରେ ଘଟକ ହୁଅନ୍ତି 'ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣ ଚତୁଃଷ୍ଟୟ । ଏସବୁ ସେତେବେଳେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ (ପରଂସତ୍ୟ)ର ଅଜ୍ଞାନ ହୁଏ ଏବଂ ଏହାକୁ ବୈୟକ୍ତିକ ସ୍ତରରେ 'ଅବିଦ୍ୟା' କହନ୍ତି)।

ଯେବେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟର ମନ କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ଲାଗେ - ଯେଉଁ ବସ୍ତୁର ସ୍ଥିତି ନାହିଁ, ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଏହି ସ୍ୱରୂପବୋଧ ବା ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଅଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତିର 'ଅହଂଭାବ ବା ଜୀବଭାବ' ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ଜୀବକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ବା ସୀମିତତା ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଯାହା ଯୋଗୁଁ ତା'ର ମନରେ ତୀବ୍ର ଅସନ୍ତୋଷ ଓ ବ୍ୟଗ୍ରତା ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଏଭଳି ଭ୍ରମିତ ଜୀବଭାବରୁ, ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାରୁ, ଅସନ୍ତୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ କିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖାନୁଭୂତି କରିପାରିବ ? -ଏହି ଚେଷ୍ଟା ମନୁଷ୍ୟର ବୁଦ୍ଧି କରେ ତଥା ତଜ୍ଜନିତ ନାନା ପ୍ରକାରର ଯୋଜନା ଓ କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ କରିଥାଏ । ଏହାକୁ ମନୁଷ୍ୟର 'କାମ' ବା ଇଚ୍ଛା କହନ୍ତି । ଏହିପରି ଅବିଦ୍ୟା କାମକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ କାମ ଶାରୀରିକ ସ୍ତରରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ତାକୁ 'କର୍ମ' କୁହାଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଉକ୍ତ ଆଠଟି ଘଟକକୁ ଏଠାରେ ପୁରୀ କୁହନ୍ତି, ଯାହାକି ସଂଘଟିତ ହୋଇ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି ।

ଇଦଂ ଶରୀରଂ ଶୃଣୁ ସୂକ୍ଷ୍ମସଂଜ୍ଞିତଂ
ଲିଙ୍ଗତ୍ୱପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତସମ୍ଭବମ୍ ।
ସବାସନଂ କର୍ମଫଳାନୁଭାବକଂ
ସ୍ୱାଜ୍ଞାନତୋଽନାଦିରୁପାଧିରାତ୍ମନଃ ॥୯୭॥

ଇଦଂ = ଏହି, ଶରୀରଂ = ଶରୀର, ଦେହ, ଶୃଣୁ = ଶୁଣ, ସୂକ୍ଷ୍ମସଂଜ୍ଞିତଂ = ଯାହାକୁ 'ସୂକ୍ଷ୍ମ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଇଛି, ଲିଙ୍ଗମ୍ = ଲିଙ୍ଗ ଶରୀର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ, ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ଅପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତସମ୍ଭବମ୍ = ପଞ୍ଚୀକରଣ ନ ହୋଇଥିବା ପଞ୍ଚଭୂତଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ସବାସନମ୍ = ବାସନା ସହିତ, କର୍ମଫଳାନୁଭାବକମ୍ = ଯାହା ଯୋଗୁଁ ପୂର୍ବ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ଭୋଗ ମିଳିଥାଏ, ସ୍ୱାଜ୍ଞାନତଃ = ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ , ଅନାଦିଃ = ଆଦି ବା ଆରମ୍ଭ ରହିତ, ଉପାଧିଃ = ବିଶେଷଣ, ଆବରଣ ଧାରଣ କରିବା, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର ।

ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶୁଣ ! ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର, ଯାହାକି ଅପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି ଏବଂ ଯାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଲିଙ୍ଗଶରୀର କୁହାଯାଏ । ଏହା ବାସନାଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଜୀବକୁ ତା'ର ପୂର୍ବକର୍ମ ଫଳ ଜନିତ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରାଇଥାଏ । ନିଜ ସ୍ୱରୂପ-ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ଏହା ଆତ୍ମାର ଉପାଧି ତଥା ଅନାଦି ଅଟେ ॥୯୭॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଯେଉଁ ଆଠ ପୁରୀଯୁକ୍ତ ଶରୀରର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା, ସେହି ଶରୀରକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ଏବଂ ଲିଙ୍ଗ-ଶରୀର ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । 'ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ୟକ୍ତ

ହୋଇ ନାହିଁ, ତାହାର ସଂକେତ ହେଉଛି- 'ଲିଙ୍ଗ' । ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରରେ ହିଁ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ତେଣୁ ତାକୁ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀର କହନ୍ତି । ବିଚାର ଓ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶରୀର ଅପଞ୍ଚୀକୃତ ମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ମିତ ହୁଏ । ବାସନାଯୁକ୍ତ ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ଆତ୍ମାର ଏକ ଉପାଧି ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଜାଣେ ତଥା ଜୀବଭାବରେ ଗ୍ରସିତ ହୋଇଯାଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ବା ଶରୀରରେ କରିଥିବା ବିଚାର ଓ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅବଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କାର (ଚିହ୍ନ) । ଏହି ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ନିଜର ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତି, ଗୁଣ ଓ କର୍ମ ଅନୁସାରେ ଆମର ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଚାରଧାରାକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ ତଥା ଆମକୁ ବିଶେଷ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ କରାଇ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରାଏ । ଯେଉଁଳି ବାସନା, ସେଭଳି ବିଚାର ଆମର ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ଆସେ ଏବଂ ତଦନୁସାର ଅନନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ (ପ୍ରବୃତ୍ତି) ଆଡ଼କୁ ଆମକୁ ଉନ୍ମୁଖ କରାଏ । ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ହିଁ ଜୀବକୁ ପ୍ରାରବ୍ଧାନୁସାର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ ।

'କାଳ' ସ୍ୱତଃ ଅନ୍ତଃକରଣ – ବୁଦ୍ଧିର ଏକ ଅବଧାରଣା । ଅବାଧ ବିଚାର ପ୍ରବାହର ନିରନ୍ତରତାରେ ହିଁ ବୁଦ୍ଧି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଅସୀମ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରଥମ ବୃତ୍ତି ଉଦିତ ହେଲା, ସେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାଳର କୌଣସି ଅବଧାରଣା ନ ଥିଲା । ପ୍ରଥମ ବୃତ୍ତି ସହିତ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେବାରୁ ତାହା ପୁନର୍ବାର ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ନିରନ୍ତର କ୍ରମରେ ଉଦିତ ହେବାକୁ ଦେଲା ଓ ଏହି ପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧିର ଅବଧାରଣା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ତଦନୁସାରେ କାଳ ତଥା ଦେଶର ଅବଧାରଣା ଜନ୍ମ ନେଲା । ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ସେହି ନବଜାତ ବୁଦ୍ଧିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେତେବେଳେ ଅନନ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରଥମ ବୃତ୍ତି ହୋଇଥିଲା, ସେହିକ୍ଷଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'କାଳ'ର ସ୍ଥିତି ନ ଥିଲା । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି କି ଆତ୍ମା ଉପରେ ବିଚାରର ଉପାଧି 'ଅନାଦି' ।

ସ୍ୱପ୍ନୋ ଭବତ୍ୟସ୍ୟ ବିଭକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା

ସ୍ୱମାତ୍ରଶେଷେଣ ବିଭାତି ଯତ୍ର ।

ସ୍ୱପ୍ନେ ତୁ ବୁଦ୍ଧିଃ ସ୍ୱୟମେବ ଜାଗ୍ରତ

କାଲୀନ ନାନାବିଧ ବାସନାଭି ॥୯୮॥

କର୍ତ୍ତାଦିଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟ ରାଜତେ

ଯତ୍ର ସ୍ୱୟଂ ଭାତି ହ୍ୟୟଂ ପରାତ୍ମା ।

ଧୀମାତ୍ରକୋପାଧିରଶେଷସାକ୍ଷୀ

ନ ଲିପ୍ୟତେ ତତ୍କୃତକର୍ମଲେଶୈଃ ।

ଯସ୍ମାଦସଙ୍ଗସ୍ତତ ଏବ କର୍ମଭିଃ

ନ ଲିପ୍ୟତେ କିଞ୍ଚିଦୁପାଧିନା କୃତୈଃ ॥୯୯॥

ସ୍ୱପ୍ନଃ = ସ୍ୱପ୍ନ, ଭବତି = ହୁଏ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ବିଭକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା = (ଜାଗ୍ରତ) ଅବସ୍ଥାରୁ ଭିନ୍ନ, ସ୍ୱମାତ୍ରଶେଷେଣ = ସ୍ୱୟଂ ଏକା ରହି, ବିଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଯତ୍ର =ଯେଉଁଠି, ସ୍ୱପ୍ନେ = ସ୍ୱପ୍ନରେ, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ବୁଦ୍ଧଃ = ବୁଦ୍ଧି, ଏବ = କେବଳ, ଜାଗ୍ରତ୍କାଲୀନନାନାବିଧବାସନାଭିଃ = ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇଥିବା ବିଭିନ୍ନ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ।

କର୍ତ୍ତାଦିଭାବମ୍ = 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା'-ଏହି ମନୋବୃତ୍ତି ଆଦି, ପ୍ରଦିପଦ୍ୟ = ଏଭଳି ମାନି, ରାଜତେ = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ସ୍ୱୟଂ = ନିଜେ, ଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ହି = ବସ୍ତୁତଃ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ପରାତ୍ମା = ପରମାତ୍ମା, ଧୀମାତ୍ରକୋପାଧିଃ = କେବଳ ବୁଦ୍ଧି = ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା, ଅଶେଷ ସାକ୍ଷୀ = ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର ସାକ୍ଷୀ, ନ ଲିପ୍ୟତେ = ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତତ୍କୃତ କର୍ମଲେଶୈଃ = ତା'ଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ, ଯସ୍ମାତ୍ = କାରଣ, ଅସଙ୍ଗ = ଅନାସକ୍ତ, ନିର୍ଲିପ୍ତ, ତତଃ ଏବ = ସେହି ହେତୁ, କର୍ମଭିଃ = କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ଉପାଧିନା = ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା, କୃତୈଃ = କରାଯାଇ ଥିବା।

ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରର ସ୍ପଷ୍ଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା, ଯେଉଁଠି ଏହା ଅନ୍ୟ କାହାର ସଂଯୋଗରେ ସ୍ୱୟଂ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଜାଗ୍ରତ୍ କାଳୀନ ସ୍ଥିତିରେ ନାନା ପ୍ରକାରର ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ହେତୁ ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣ ସ୍ୱପ୍ନରେ କର୍ତ୍ତାଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହା ସର୍ବସାକ୍ଷୀ ଅଟେ । ବୁଦ୍ଧି ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା କରାଯାଉଥିବା କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଲେଶମାତ୍ର ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସଙ୍ଗ ॥୯୮-୯୯॥

ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହା ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉଭୟ ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର କେବଳ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ପୂରା ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ବେଳେ ଆମେ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରୁ ।

ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି କି ଯେତେବେଳେ ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି କ୍ଲାନ୍ତ ଓ ନିଦ୍ରାରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମନ ତା'ର ବିକ୍ଷେପକୁ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ । ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଆମେ ଯେଉଁ ନାନାପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ ତଥା ଅନେକ ଇଚ୍ଛା ଓ ଆକାଂକ୍ଷାକୁ ମଧ୍ୟ ନିରୋଧ କରିଥାଉ, ମନକୁ ଦବାଇ ରଖୁ, ସେସବୁ ଦମିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଫଳନ ସ୍ୱପ୍ନ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ମହାନ୍ ଆନ୍ତରିକ-ନାଟକରେ ମନ ତା'ର ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସନ୍ନ ଓ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଏକ ବସ୍ତୁ-ଜଗତ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକ୍ଷେପଣ, ନିର୍ମାଣ କରେ, ଯେଉଁଠି ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ଜୀବ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରେ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ତଟସ୍ଥ ସାକ୍ଷୀ ହୋଇ ରହେ ।

ଅନ୍ତଃକରଣ ଉପାଧିରେ ଯୁକ୍ତ ଏହି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗେ । ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଦା ସାକ୍ଷୀ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନୁକରଣର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ବିକ୍ଷେପରୁ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ, ସେଥିରେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ନୁହେଁ, ବରଂ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଜାଗ୍ରତ ତଥା ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ । ସୁତରାଂ, ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟା ସାକ୍ଷୀରୂପ ଆମ-ଚୈତନ୍ୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ ।

ସର୍ବବ୍ୟାପୃତିକରଣଂ ଲିଙ୍ଗମିଦଂ ସ୍ୟାଚ୍ଚିଦାତ୍ମନଃ ପୁଂସଃ ।
ବାସ୍ୟାଦିକମେବ ତକ୍ଷ୍ଣସ୍ତେନୈବାତ୍ମା ଭବତ୍ୟସଙ୍ଗୋଽୟମ୍ ॥୧୦୦॥

ସର୍ବବ୍ୟାପୃତିକରଣଂ = ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ =କଳାପଗୁଡ଼ିକର କରଣ , ଲିଙ୍ଗମିଦମ୍ = ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇଯାଏ, ଚିଦାତ୍ମନଃ ପୁଁସଃ = ଆତ୍ମାର, ଯିଏ ପରମ ଚୈତନ୍ୟ, ବାସ୍ୟାଦିକମ୍ = ବାରିସି ଆଦି, ତକ୍ଷ୍ଣଃ = ବଢ଼େଇର, ତେନ ଏବ = କେବଳ ସେହି କାରଣରୁ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, ଭବତି = ହୁଏ, ଅସଙ୍ଗ = ଅନାସକ୍ତ, ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅୟମ୍ = ଏହା ।

ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ବଢ଼େଇର ବାରିସି ଇତ୍ୟାଦି ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର କରଣ ମାତ୍ର, ସେହପରି ପରମ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ସମସ୍ତ ବ୍ୟାପାର ପାଇଁ ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣ ଏକ କରଣ ମାତ୍ର । ତେଣୁ ଏଥିରେ ଆତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅସଙ୍ଗ ରହେ ॥୧୦୦॥

ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ସହିତ ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ତାଦାତ୍ମ୍ୟକରେ, ସେତେବେଳେ ତାହା ବାହ୍ୟ-ବିଷୟ-ଜଗତ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସେ । ଜୀବ ତା'ର ପ୍ରତିଦିନର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପକରଣ ବାହ୍ୟଜଗତ ସହିତ ସ୍ୱତଃ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ, କାରଣ ତାହା ସ୍ୱରୂପତଃ ଜଡ଼ । ଯେତେବେଳେ ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ଅଥବା ଆତ୍ମ-ସତ୍ତା ଉପସ୍ଥିତିରେ ଏଗୁଡ଼ିକ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଥାଏ । ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ତୁଳନା କୌଣସି ଏକ ବଢ଼େଇର ବାରିସି, ହାତୁଡ଼ି, ନିହଣ, କରତ ଇତ୍ୟାଦି ଉପକରଣ ସହିତ କରାଯାଇପାରେ ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଢ଼େଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉପଯୋଗ ନ କରେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୁଅନ୍ତି । ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱଭାବତଃ ଜଡ଼ ରୂପ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣ ଚତୁଷ୍ଟୟରୁ ଅସଙ୍ଗ ଓ ଭିନ୍ନ ମଧ୍ୟ । ଯେଭଳି ବଢ଼େଇ ତା'ର ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲାବେଳେ କ୍ରିୟା-ବିକ୍ରିୟା ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ଘସି ହୋଇଯାଏ, ଭାଙ୍ଗିଯାଏ ଇତ୍ୟାଦି, କିନ୍ତୁ ସର୍ବଦା ବଢ଼େଇର କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । ବେଳେ ବେଳେ ବଢ଼େଇର ଅସାବଧାନତା ଯୋଗୁଁ ମଧ୍ୟ ଶାରୀରିକ କ୍ଷତ, ଆଘାତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଦେଖିବା, କଳ୍ପନା କରିବା ଏବଂ ବିଚାର କରିବା ଆଦି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ସଂପାଦିତ ହୋଇଥାଏ, ଆତ୍ମା ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ବସ୍ତୁତଃ, ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ନୁହେଁ, ବରଂ ନିର୍ବିକାର, ନିର୍ଲିପ୍ତ ।

ଅନ୍ଧତ୍ୱମନ୍ଦତ୍ୱ ପଟୁତ୍ୱ ଧର୍ମାଃ
ସୌଗୁଣ୍ୟ ବୈଗୁଣ୍ୟବଶାଦ୍ଧି ଚକ୍ଷୁଷଃ ।
ବାଧିର୍ଯ୍ୟମୂକତ୍ୱମୁଖାସ୍ତଥୈବ
ଶୋତ୍ରାଦିଧର୍ମା ନ ତୁ ବେତ୍ତୁରାତ୍ମନଃ ॥୧୦୧॥

ଅନ୍ଧତ୍ୱମନ୍ଦତ୍ୱପଟୁତ୍ୱ ଧର୍ମାଃ = ଆଦୌ ଦେଖା ନ ଯିବା, ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯିବା, ସୂକ୍ଷ୍ମ ବା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଚକ୍ଷୁର ଧର୍ମ, ସୌଗୁଣ୍ୟ ବୈଗୁଣ୍ୟ ବଶାତ୍ = ସୁସ୍ଥ ଓ ବିକାର ହେଉଥିବା କାରଣରୁ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଚକ୍ଷୁଷଃ = ଆଖିର, ବାଧିର୍ଯ୍ୟମୂକତ୍ୱମୁଖାଃ = ବଧିରତା, ମୂକତା ଇତ୍ୟାଦି, ତଥା ସେହିପରି, ଏବ =କେବଳ, ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି ଧର୍ମାଃ = କାନ ଆଦିର ଧର୍ମ ବା ଗୁଣ, ନ = ନୁହେଁ, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ବେତ୍ତୁଃ = ସର୍ବଜ୍ଞ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର ।

(ଅନ୍ଧତ୍ୱ) ଆଦୌ ଦେଖା ନଯିବା, ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯିବା (କ୍ଷୀଣଦୃଷ୍ଟି) ଓ (ପଟୁତ୍ୱ) ସୂକ୍ଷ୍ମ ବା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଆଦି ଆଖିର ଧର୍ମ, ଯାହାକି ତା'ର ସ୍ୱସ୍ଥତା ବା ବିକାର ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ବଧିରତା ଓ ମୂକତା ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ କାନର ଧର୍ମ । ଏସବୁ ଧର୍ମ ବା ଗୁଣ ସର୍ବଜ୍ଞ, ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର କଦାପି ହୋଇ ନ ପାରେ ॥୧୦୧॥

ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଦୋଷ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରର ଓ ତତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ଦୋଷ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସହ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେ ନାହିଁ ଅଥବା ଆତ୍ମା ଏଥିରେ ବିକୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଆତ୍ମା ଅବିକାରୀ, ନିର୍ଲିପ୍ତ ଓ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା । ଯଦି କୌଣସି ଉପକରଣରେ ତ୍ରୁଟି ବା ଦୋଷ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ତାକୁ ପୂରା ଉପଯୋଗ କରିପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଉଚିତ୍ କି ଦୋଷ ଉପକରଣ ବା ଯନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି, ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ନାହିଁ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମର ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଚକ୍ଷୁ ଆଦି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରାକି ସାଧକଙ୍କୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ସହଜ ହୋଇଯିବ । ସୁତରାଂ, ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଖିରେ ଦୋଷ ଆସେ, ତେବେ ସେ ଠିକ୍ ରୂପେ ଦେଖି ପାରିବ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଯଦି ଆଖି ସୁସ୍ଥ ଅଛି, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ବହୁ ଦୂରସ୍ଥ ବସ୍ତୁକୁ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରେ । ଏହିପରି ଯଦି କାନରେ କୌଣସି ଦୋଷ ଆସେ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି କିଛି ଶୁଣିପାରିବ ନାହିଁ ଅଥବା ଅଳ୍ପ ଶୁଣିବ । ଯଦି ବାକ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଦୋଷ ଆସେ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି କିଛି କହିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେବ । ସେ ମୂକ ହୋଇଯିବ । ଏହି ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରରେ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ନିବାସ କରୁଥିବାରୁ ସ୍ଥୂଳ ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ

ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ସବୁ ଜ୍ଞାନ ତାକୁ ହୋଇଥାଏ । କାରଣ, ଆତ୍ମା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନ ସତ୍ତା ଏବଂ ସର୍ବଜ୍ଞ । ସମସ୍ତ କରଣ ସମୁଦାୟରେ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ସର୍ବଦା, ସର୍ବତ୍ର ସ୍ଥିତ ରହି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ଏସବୁ ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିକାରଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ଲିପ୍ତ ବା ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ, ଯାହାକି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ।

ଉପରୋକ୍ତ ବିଚାର ଆମକୁ ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମା-ବିବେକ ଏବଂ ବିଶ୍ଳେଷଣ ତଥା ଗୁଣ-ଧର୍ମକୁ ଜାଣିବାରେ ପ୍ରେରିତ କରେ । ଏଭଳି ବିଶ୍ଳେଷଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ 'ବିବେକ-ଚୂଡ଼ାମଣି'କୁ ସାକାର କରିଛନ୍ତି । କାରଣ, ଏହା ଏକ ବିବେକ ବା ବିଚାର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯଦ୍ଦ୍ୱାରାକି ଜିଜ୍ଞାସୁ ଶିଷ୍ୟ ଭିତରେ ବିବେକ ପ୍ରଜ୍ଞା ଉଦିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଣର ଧର୍ମ (୧୦୨)

ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ନିଃଶ୍ୱାସବିଜୃମ୍ଭଣକ୍ଷୁତ୍
ପ୍ରସ୍ୟନ୍ଦନାଦ୍ୟୁତ୍କ୍ରମଣାଦିକାଃ କ୍ରିୟାଃ ।
ପ୍ରାଣାଦିକର୍ମାଣି ବଦନ୍ତି ତଜ୍ଜ୍ଞାଃ
ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଧର୍ମାବଶନାପିପାସେ ॥୧୦୨॥

ଉଚ୍ଛ୍ୱାସଃ ନିଃଶ୍ୱାସ = ଶ୍ୱାସ ଗ୍ରହଣ (ପ୍ରଶ୍ୱାସ) ଓ ଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗ (ନିଃଶ୍ୱାସ), ବିଜୃମ୍ଭଣଃ = ହାଇ ମାରିବା, କ୍ଷୁତ୍ = ଛିଙ୍କିବା , ପ୍ରସ୍ୟନ୍ଦନାତ୍ = ମଳ ବିସର୍ଜନ, ଉତ୍କ୍ରମଣ = ମୃତ୍ୟୁ, ଆଦିକାଃ = ଇତ୍ୟାଦି, କ୍ରିୟାଃ = କର୍ମ, ତଜ୍ଜ୍ଞାଃ = ଯେଉଁମାନେ ଜାଣନ୍ତି, ପ୍ରାଣାଦି = ପ୍ରାଣ ଇତ୍ୟାଦି, କର୍ମଣି = କର୍ମ, ଇତି ବଦନ୍ତି = ଏଭଳି କହନ୍ତି , ପ୍ରାଣସ୍ୟ = ପ୍ରାଣର, ଧର୍ମଃ = ଗୁଣ ପ୍ରକୃତି, ଅଶନା = କ୍ଷୁଧା, ପିପାସେ = ତୃଷା ।

ଜ୍ଞାନୀଜନ ଏଭଳି କହନ୍ତି କି ଶ୍ୱାସ ନେବା ଓ ଛାଡ଼ିବା, ହାଇ ମାରିବା, ଛିଙ୍କିବା ଏବଂ ମଳ ବିସର୍ଜନ ତଥା ମୃତ୍ୟୁ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକର କ୍ରିୟା । କ୍ଷୁଧା ଓ ତୃଷା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣର ଧର୍ମ ॥୧୦୨॥

ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଭିତରେ ଏବଂ ବାହାରେ ହେଉଥିବା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ଯାହାର ଅଛି, ସେହି ଜ୍ଞାନୀମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ଉପରୋକ୍ତ ଶାରୀରିକ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ

ପ୍ରାଣ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଏକ ମହାପ୍ରାଣ ଶରୀର ଭିତରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ଏବଂ ଉପବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଆଉ ପାଞ୍ଚଭାଗରେ ଏହିପରି ଦଶ ଭାଗରେ ବିଭାଜିତ ହେଲାପରେ, ଶରୀରର ଏସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । କ୍ଷୁଧା ଓ ତୃଷା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣର ଧର୍ମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପ୍ରାଣ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଜଡ଼ ଶରୀର ଚେତନପ୍ରାୟ ଅନୁଭବ ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ଏହି ପ୍ରାଣ ବା ଶରୀରଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଅସଙ୍ଗ ।

ଅହଂକାରର ଚର୍ଚ୍ଚା (୧୦୩-୧୦୫)

ଅନ୍ତଃକରଣମେତେଷୁ ଚକ୍ଷୁରାଦିଷୁ ବର୍ଷ୍ମଣି ।
ଅହମିତ୍ୟଭିମାନେନ ତିଷ୍ଠତ୍ୟାଭାସ ତେଜସା ॥୧୦୩॥

ଅନ୍ତଃକରଣମ୍ = ଅନ୍ତଃକରଣ, ଏତେଷୁ = ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ, ଚକ୍ଷୁରାଦିଷୁ = ଆଖି ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟରେ, ବର୍ଷ୍ମଣି = ଶରୀରରେ, ଅହଂ ଇତି = ଏହା ହିଁ ମୁଁ, ଅଭିମାନେନ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦ୍ୱାରା, ତିଷ୍ଠତି = ରହେ, ଆଭାସ ତେଜସା = ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବରେ ।

ଚକ୍ଷୁ ଆଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣ 'ମୁଁ, ମୁଁ' ଅଭିମାନ କରେ । ଏହି ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିଦାଭାସ ପ୍ରକାଶରେ ଯୁକ୍ତ ରହେ ॥୧୦୩॥

ମନ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ ଆଖି, କାନ, ନାକ ଇତ୍ୟାଦି ପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କରେ । ଯଦି ମନ ଅନୁଶାସିତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱୟଂ ବଶୀଭୂତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଯଦି ମୁଁ କହେ କି 'ମୁଁ ଦେଖୁଅଛି' ତେବେ ବାସ୍ତବରେ ମୋ' ଭିତରେ କେଉଁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଘଟିତ ହୁଏ ? ମନ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ହିଁ 'ମୁଁ' ଅଟେ । ଏହି ମନ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ବା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି 'ଦ୍ରଷ୍ଟା' ହୋଇଯାଏ । ଅତଏବ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ଦ୍ରଷ୍ଟା ନୁହେଁ, ଶ୍ରୋତା ନୁହେଁ ଓ ବକ୍ତା ନୁହେଁ । ଆତ୍ମ-ଚେତନାରେ, ପରମ ସତ୍ତାରେ କୌଣସି ବିଷୟ ଅଥବା ବସ୍ତୁ ରହେ ନାହିଁ । ତାହା ଏକ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରକାଶର ଖେଳ ସଦୃଶ । ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ସେତେବେଳେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ତା'ର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପଡ଼େ । ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରକାଶ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ପ୍ରକାଶ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସେହି ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।

ଏହାକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ମନେକର, ଏକ ଅନ୍ଧକାର କୋଠରୀ ଅଛି । ତା'ର ବାହାରେ ବାରଣ୍ଡାରେ ପାଣି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବାଲ୍‌ଟି ରଖାଯାଇଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟ-ରଶ୍ମି ସେହି ପାଣି ଉପରେ ପଡ଼ି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ତା'ର ପ୍ରକାଶ ଅନ୍ଧକାର କୋଠରୀକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛି । ସେହି ଅନ୍ଧକାର କୋଠରୀଟି ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଣିପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଲ୍‌ଟି ବାରଣ୍ଡାରେ ରହିଥିବ ଅଥବା ସେହି ବାଲ୍‌ଟିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରଶ୍ମି ପଡୁଥିବ । ଏହି ଉଭୟ ଦୂର ବା ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେବାମାତ୍ରେ ଘରଟି ପୁନର୍ବାର ଅନ୍ଧକାର ହୋଇଯିବ । ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ମନ ଶାନ୍ତ ଓ ବିକ୍ଷେପ ରହିତ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ବିବେକୀ ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ସ୍ଥିତିର ସ୍ଥିରତା ରହି ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ସିଧା ସିଧା ମନର ବିକ୍ଷେପରହିତ ଶାନ୍ତ ସ୍ଥିତିର ଅନୁପାତ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବ । ଯେଉଁଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ତା'ର ପ୍ରକାଶ ସ୍ଥିର ରହି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ଧକାର କୋଠରୀରେ ପ୍ରକାଶର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବରଣ୍ଡାରେ ଥିବା ବାଲ୍‌ଟିର ଜଳ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ କି ତାହା କେତେ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ସ୍ଥିର ।

ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଭଲ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ କି ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ 'ମୁଁ-ମୁଁ' ହୋଇ ଯାହା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ତାହା ଜୀବ-ଚିଦାଭାସ, ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ମାତ୍ର ।

ଅହଂକାରଃ ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତାଭିମାନ୍ୟୟମ୍ ।
ସତ୍ତ୍ୱାଦିଗୁଣଯୋଗେନ ଚାବସ୍ଥାତ୍ରୟମଶ୍ନୁତେ ॥୧୦୪॥

ଅହଂକାର = ଜୀବାତ୍ମା, ସଃ = ସେ, ବିଜ୍ଞେୟ = ଜାଣ, କର୍ତ୍ତା = କ୍ରିୟାଭିମାନୀ , ଭୋକ୍ତା = ଭୋଗ କରୁଥିବା, ଅଭିମାନୀ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ଅୟମ୍ = ଏହି, ସତ୍ତ୍ୱାଦିଗୁଣଯୋଗେନ = ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ, ତମ = ଏହି ତ୍ରିଗୁଣ ସହିତ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ, ଚ = ମଧ୍ୟ, ଏବଂ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟମ୍ = ଜାଗ୍ରତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି = ଏହି ତିନି ଅବସ୍ଥାକୁ, ଅଶ୍ନୁତେ = ଭୋଗ କରେ ।

ଯିଏ ଦେହ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତା ହୋଇଯାଏ ତଥା ସତ୍ତ୍ୱାଦି ଗୁଣତ୍ରୟ ସଂଯୋଗରେ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ସେହି ଜୀବାତ୍ମା ଅଟେ, ତାକୁ ତୁମେ ଜାଣ ॥୧୦୪॥

ଆମ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି ଯେଉଁ 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା', ମୁଁ ଭୋକ୍ତା, ମୁଁ ଶ୍ରୋତା, ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ମୁଁ ଘ୍ରାତା, ଅଥବା ମୁଁ ଭାବୁକ, ମୁଁ ବିଚାରକ ଆଦି ଅହଂ ଭାବନା ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ହିଁ 'ଅହଂକାର' ବା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ଜୀବଭାବ ଇତ୍ୟାଦି ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଯିଏ

ସର୍ବଦା ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ମୁଁ କର୍ତ୍ତା ଓ ମୁଁ ଭୋକ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି ଭାବ ପୋଷଣ କରେ ସେହି ମଧ୍ଯ ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ ହୋଇ ହର୍ଷ-ବିଷାଦ ଅନୁଭବ କରେ । ଏହି ଜୀବ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ଗୁଣ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଜାଗ୍ରତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି - ଏହି ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟକୁ ମଧ୍ୟ ଭୋଗ କରେ ।

ବିଷୟାଣାମାନୁକୂଲ୍ୟେ ସୁଖୀ ଦୁଃଖୀ ବିପର୍ଯ୍ୟୟେ ।

ସୁଖ ଦୁଃଖଂ ଚ ତଦ୍ଧର୍ମଃ ସଦାନନ୍ଦସ୍ୟ ନାତ୍ମନଃ ॥୧୦୫॥

ବିଷୟାଣାମ୍ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର, ଆନୁକୂଲ୍ୟେ = ଅନୁକୂଳରେ, ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ , ସୁଖୀ =ଦୁଃଖୀ =ହର୍ଷ ଓ ବିଷାଦ, ବିପର୍ଯ୍ୟୟେ = ପ୍ରତିକୂଳ ହେଲା ପରେ, ଚ = ଏବଂ, ତଦ୍ଧର୍ମଃ = ସେହି ଧର୍ମକୁ, ସଦାନନ୍ଦସ୍ୟ = ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦରେ ରହୁଥିବା, ନ = ନାହିଁ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର ।

ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକୂଳ ଓ ପ୍ରତିକୂଳତାରେ ସୁଖଦ ଓ ଦୁଃଖଦ ସ୍ଥିତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ ହେବା ଅହଂକାର ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବର ଧର୍ମ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ॥୧୦୫॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ବାସନା-ଅନୁକୂଳ ବିଷୟ ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଓ ପିଲାମାନଙ୍କର ଆପଣଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରେମଭାବ ରହିଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣ ବଡ଼ ଖୁସି ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ । ଯଦି ସେମାନେ କେହି ଅନୁଚିତ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି, ତେବେ ଆପଣ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଯିବେ । ଜଣେ ମଦ୍ୟପ ମଦ ଦୋକାନ ଦେଖି ବା ତା' ଭିତରକୁ ଗଲେ ବହୁତ ଖୁସୀ ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଭଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଦୋକାନ ଆଗରେ ଠିଆ ହେବାକୁ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଛାକରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏହାହିଁ ଉଭୟଙ୍କ ବାସନାରେ ଥିବା ଅନ୍ତର । ଏହି ପଞ୍ଚଭୌତିକ ବିଷୟଜଗତରେ ଆମର ଇଚ୍ଛା, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ରୁଚିର ପ୍ରତିକୂଳ କିଛି ଘଟିତ ହେଲେ ଆମେ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଯାଉ ।

ତେଣୁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସନାରାଶି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସଂସାରରେ ଉଭୟ ସୁଖ କିମ୍ବା ଦୁଃଖ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଜଗତ୍ ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଥିରେ ଥିବା ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ତଥା ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ବଦଳୁଥାନ୍ତି, ସ୍ଥିର ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ସୁଖ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ଅଛି ବୋଲି କହିବା ଭୁଲ୍ ହେବ । କାରଣ, ସୁଖ ଆମ

ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ଏବଂ ଭୋକ୍ତାର ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭର ବା ଆଶ୍ରିତ ରହେ । ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ଯେକୌଣସି ପରିସ୍ଥିତିରେ ନିଜର ସନ୍ତୁଳନ ରଖିବାର କଳା ଜାଣିଯାଏ, ତେବେ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ପ୍ରସନ୍ନତା ହେତୁ ବାହ୍ୟଜଗତ ଉପରେ ନିର୍ଭର ରହେ ନାହିଁ ।

ଏହିପ୍ରକାର ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ହର୍ଷ-ବିଷାଦ ଜୀବାତ୍ମାର ଧର୍ମ । ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସୁଖୀ ଓ ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ (ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା) ଜୀବ ନୁହେଁ, ବରଂ ଏସବୁର ପ୍ରକାଶକ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପଡ଼ିଲେ ତାହା ଦୀର୍ଘ, ହ୍ରସ୍ୱ ଅଥବା ମୋଟା-ପତଳା ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ, ଦର୍ପଣର ବକ୍ରତା (ଉତ୍ତଳ, ଅବତଳ ବା ସମତଳ) ହେତୁ । ସେହିପରି ମୁଁ ସ୍ୱତଃ ଅବିକାରୀ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରତିବିମ୍ବର ବକ୍ରତା, ହ୍ରସ୍ୱତା ବା ଦୀର୍ଘତା ଅଥବା ମୋଟା-ପତଳା ଧର୍ମ ମୋର ନୁହେଁ । ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଏହିପରି ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ, କାରଣ ଆତ୍ମା ସଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ । ତେଣୁ ଏସବୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କେବଳ ଜୀବଠାରେ ପ୍ରତିଭାସିତ ହୁଏ ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ କରେ, ସେତେବେଳେ ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବର ଉଦ୍ରେକ ହୁଏ । ତା'ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ, ହର୍ଷ-ବିଷାଦୀ ଅନୁଭବ କରେ, ଯାହାକି ପରିସ୍ଥିତି ଅନୁକୂଳ ବା ପ୍ରତିକୂଳତାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ବସ୍ତୁତଃ ଆତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ଏସବୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବା ସୀମିତ ସୁଖ-ଦୁଃଖଜନିତ ପରିସ୍ଥିତି ତାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସର୍ବଦା ଏହାର ବିପରୀତ ଘଟିଥାଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବଭାବରେ ସ୍ୱରୂପ-ଅଜ୍ଞାନତା କାରଣରୁ ଏଭଳି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥାଏ ।

ପ୍ରେମର ଆତ୍ମାର୍ଥତା (୧୦୬-୧୦୭)

ଆତ୍ମାର୍ଥତ୍ୱେନ ହି ପ୍ରେୟାନ୍‌ବିଷୟୋ ନ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରିୟଃ ।

ସ୍ୱତ ଏବ ହି ସର୍ବେଷାମାତ୍ମା ପ୍ରିୟତମୋ ୟତଃ

ତତଃ ଆତ୍ମା ସଦାନନ୍ଦୋ ନାସ୍ୟ ଦୁଃଖଂ କଦାଚନ ।।୧୦୬।।

ଆତ୍ମାର୍ଥତ୍ୱେନ = ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱର କାରଣରୁ, ହି = କେବଳ, ପ୍ରେୟାନ୍ = ଆନନ୍ଦଦାୟୀ, ବିଷୟଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟ, ନ = ନୁହେଁ, ସ୍ୱତଃ = ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ, ପ୍ରିୟଃ = ସୁଖଦାୟକ, ସର୍ବେଷାମ୍ = ସମସ୍ତଙ୍କୁ, ପ୍ରିୟତମଃ = ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରିୟ, ୟତଃ = କାରଣ, ତତଃ = ତେଣୁ, ଆତ୍ମା = ସ୍ୱୟଂ, ସଦାନନ୍ଦ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ, ନ = ନୁହେଁ, ଅସ୍ୟ = ତା'ର, ଦୁଃଖମ୍ = ଦୁଃଖ, କଦାଚନ୍ = କଦାପି ।

ବିଷୟ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରିୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ହେତୁ ପ୍ରିୟ ଲାଗେ । କାରଣ, ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସର୍ବାଧିକ ପ୍ରିୟ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ତାକୁ କଦାପି କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଦୁଃଖ ଅଥବା ଶୋକ ହୁଏ ନାହିଁ ।।୧୦୬।।

ନିଃସନ୍ଦେହ କି ଜାଗତିକ ବିଷୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସୁଖ ଦିଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସେହି ସୁଖାନୁଭୂତି ସେତେବେଳେ ହୋଇଥାଏ, ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣ-ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୁଏ । ମୁଁ ଯଦି ଜୀବିତ, ତେବେ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ମୋତେ ସୁଖ ଦେଇପାରିବେ ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ । ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁ ଯେଉଁସବୁ ସୁଖ ମିଳିଲା ଭଳି ଆମକୁ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି ତାହା ବାସ୍ତବରେ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ କାରଣରୁ । ଆତ୍ମା ହେଉଛି- ସ୍ୱତଃ ଆନନ୍ଦ-ସ୍ୱରୂପ । ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ସର୍ବାଧିକ ଉପଭୋଗ୍ୟ, ଆମର ଆତ୍ମା । ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସୂଚନା ମିଳିଲା କି ତାଙ୍କର ଘରେ ନିଆଁ ଲାଗିଛି । ସେ ଦୌଡ଼ି ଦୌଡ଼ି ଅତର୍କିତ ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ଦେଖିଲେ ଘର ଭିତରୁ ନିଆଁର ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଶିଖା ଉପରକୁ ବାହାରୁଛି । ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ସ୍ମରଣ ହେଲା ଯେ ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଘର ଭିତରେ ଶୋଇ ରହିଛି । ତା'ପରେ ସେ ହଠାତ୍ ଜୋର୍‌ରେ ପାଟିକରି କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ କି "ଯିଏ ଘର ଭିତରକୁ ଯାଇ ମୋର ପିଲାକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ବାହାରକୁ ଆଣିପାରିବ ମୁଁ ତାକୁ ବହୁତ ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଦେବି ।" କିନ୍ତୁ ଭୟଙ୍କର ଅଗ୍ନିଶିଖା ଦେଖି କେହି, ଆଗକୁ ଆସିଲେ ନାହିଁ । ପୁନର୍ବାର ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲେ 'ମୁଁ

ତାକୁ କୋଟିପତି କରିଦେବି ।' ତଥାପି କେହି ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲେ, 'ମୁଁ ମୋର ଧନ-ସମ୍ପତ୍ତି, ସର୍ବସ୍ୱ ତାକୁ ଦେଇଦେବି ଯିଏ ମୋର ପୁତ୍ରକୁ ରକ୍ଷା କରିବ ।' କିନ୍ତୁ ନିଜର ପୁତ୍ରକୁ ନିଜେ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ନ ଥିଲେ । ଏଭଳି କାହିଁକି ହୋଇଥିଲା ? କାରଣ, ସେ ନିଜକୁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଭଲ ପାଉଥିଲେ - ନିଜର ଧନ, ଜନ, ଏପରିକି ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ରଠାରୁ ମଧ୍ୟ ।

ମନୁଷ୍ୟକୁ ତା'ର ପତ୍ନୀ ବହୁତ ପ୍ରିୟ ଲାଗେ, କିନ୍ତୁ ପତ୍ନୀ କେବଳ ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ଯଦି କୌଣସି ପିତା ତା'ର ପୁତ୍ରକୁ ଘରୁ ବାହାରି ଯିବା ପାଇଁ କହନ୍ତି, ତେବେ ତା'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି କି ସେହି ପୁତ୍ର ପିତାକୁ ଦୁଃଖ ଦେଉଛି । ସୁତରାଂ, ମନ ତା'ର ବାସନା ହେତୁ ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ଅଥବା ଶାନ୍ତ-ଅଶାନ୍ତ ହୁଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନର କାମନା-ବାସନା ପୂର୍ତ୍ତି ନ ହୋଇଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରହେ ଓ ଅଶାନ୍ତ ରହେ । କିନ୍ତୁ କାମନା ପୂର୍ତ୍ତି ହେବା ମାତ୍ରେ ମନ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ମୂର୍ଖତା ବଶତଃ ବସ୍ତୁରେ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା ରଖି ସୁଖାନୁଭୂତି ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ବା ସ୍ଥାନରେ ଆଶ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ଗୋଟିଏ କୁକୁର ଏଭଳି ଶୁଖିଲା ହାଡ଼ ଚୋବାଇବାକୁ ଲାଗେ । ଫଳତଃ ତା'ର ପାଟିରେ କ୍ଷତ ହୋଇ ରକ୍ତ ବାହାରେ ପୁନଃ ସେହି ରକ୍ତକୁ ସେ ଚାଟିବାକୁ ଲାଗେ । ସେ ଜାଣେ କି ସେହି ଶୁଖିଲା ହାଡ଼ରୁ ସ୍ୱାଦ ବାହାରୁଛି ? ଏହିପରି ଏକ ଓଟ ମଧ୍ୟ କଣ୍ଟାଳିଆ ଘାସ ଖାଇବାକୁ ଭଲ ପାଏ ଏବଂ ସେହି ଘାସ ଚୋବାଇବାବେଳେ ତା'ର ପାଟି କାଟି ହୋଇ ରକ୍ତ ବାହାରେ । ଓଟ ସେହି ରକ୍ତର ସ୍ୱାଦରୁ ଆନନ୍ଦ ପାଏ । ଏହା ଫଳରେ ଓଟ ମାସ ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିଛି ଖାଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ଓଟ-ଚାଳକ ମରୁଭୂମିର ସେହି କଣ୍ଟାଳିଆ ଘାସ ଖାଇବାରୁ ଓଟଗୁଡ଼ିକୁ ବାରଣ କରନ୍ତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନୁରୂପ ମନୁଷ୍ୟର ମନ ବିଷୟଭୋଗ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଥାଏ । ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ, ସେ ତା'ର ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୁଏ । ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ କାରଣରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ବା ସୁଖ ସୁଲଭ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାହ୍ୟଜଗତ ଏବଂ ଏହି ଆତ୍ମସୁଖ ମଧ୍ୟରେ ମନର ବିକ୍ଷେପ ପ୍ରାଚୀର ସଦୃଶ ଠିଆ ହୁଏ । ସଂସାରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣୀ ସୁଖ ପାଇବାକୁ ଚାହେଁ, କିନ୍ତୁ ଏହି ସୁଖର ସ୍ରୋତ ବାସ୍ତବରେ କ'ଣ ଏବଂ କେଉଁଠି ? -ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୋଟିଏରୁ ଗୋଟିଏକୁ ହୁଏତ ଜଣାଥିବ । ତେଣୁ ଏଥିପାଇଁ ବିବେକର ଆବଶ୍ୟକ । ବିନା ବିଚାରରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ ପାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଯସ୍ସୁଷୁପ୍ତୌ ନିର୍ବିଷୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦୋଽନୁଭୂୟତେ ।
ଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୈତିହ୍ୟମନୁମାନଂ ଚ ଜାଗ୍ରତି ॥୧୦୭॥

ଯତ୍ = ଯାହାକି, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ସୁଷୁପ୍ତିରେ, ନିର୍ବିଷୟଃ = ବିଷୟ ରହିତ, ଆତ୍ମାନନ୍ଦଃ = ଆତ୍ମସୁଖ, ଅନୁଭୂୟତେ = ଅନୁଭବ ହୁଏ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଉପନିଷଦ୍, ବେଦାନ୍ତ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ = ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ, ଐତିହ୍ୟମ୍ = ପରମ୍ପରା , ଅନୁମାନମ୍ = ଅନୁମାନ, ଚ = ଏବଂ, ଜାଗ୍ରତି = **ସ୍ପଷ୍ଟତଃ** କହନ୍ତି ।

ଶ୍ରୁତିବାଣୀ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ, ପରମ୍ପରା ଏବଂ ଅନୁମାନ ସବୁ ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ପୁଷ୍ଟ କରନ୍ତି ଯେ ସୁଷୁପ୍ତିରେ, ଯେତେବେଳେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବ ରହେ, ଆମକୁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ ॥୧୦୭॥

ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ବିଷୟାନୁଭୂତି ନ ହେଲା ବେଳେ ଆମକୁ ଯେଉଁ ସୁଖ ଅନୁଭବ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅଟେ । ଶୋଇଥିବା ସମୟରେ ଆମକୁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ସେତେବେଳେ ଆମେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାମସିକ ସ୍ଥିତିରେ ରହୁ । ତେଣୁ ଦୁଃଖାନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦୁଃଖ ଅଭାବ ହେତୁ ଏହି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଚୁର ସୁଖାନୁଭୂତି କରିଥାଉ ଏବଂ ତାହାହିଁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ । କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଆମେ ତାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଜାଣିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେଉ । ଏହାର ବିପରୀତ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ସେହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ ଜଣେ ସାଧକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ । ସୁଷୁପ୍ତିର ସୁଖାନୁଭୂତି ତକିଆ, ପଙ୍ଖା ଅଥବା ଶୀତଳ ବାତାବରଣ ହେତୁ ମିଳିନଥାଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀର, ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ଏବଂ ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି କି ଏସବୁ ଆତ୍ମାର ଉପାଧି ଅଟନ୍ତି । ଏହାପରେ କାରଣ-ଶରୀର ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯିବ । ଏହି କାରଣ-ଶରୀର ଅବିଦ୍ୟାରୂପ ଏବଂ ଅନାଦି । ଏହା ଯୋଗୁଁ ସମସ୍ତ ଭ୍ରମ ଓ ବିପରୀତ ଭାବନା ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ସତ୍ୟ ବସ୍ତୁର ଅଗ୍ରହଣ ଅଥବା ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । 'ମୁଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି' ଇତ୍ୟାଦି ଭାବନାର କାରଣ ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନ, ଯାହାକୁ କାରଣ-ଶରୀର ନାମ ଦିଆଯାଏ ।

ମାୟା-ନିରୂପଣ (୧୦୮-୧୧୦)

ଅବ୍ୟକ୍ତନାମ୍ନୀ ପରମେଶଶକ୍ତିଃ
ଅନାଦ୍ୟବିଦ୍ୟା ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ପରା ।
କାର୍ଯ୍ୟାନୁମେୟା ସୁଧିୟୈବ ମାୟା
ୟୟା ଜଗତ୍ସର୍ବମିଦଂ ପ୍ରସୂୟତେ ॥୧୦୮॥

ଅବ୍ୟକ୍ତନାମ୍ନୀ = ଅବ୍ୟକ୍ତ ନାମୀ, ପରମେଶଶକ୍ତିଃ = ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶକ୍ତି, ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟା = ଅବିଦ୍ୟା ଯାହାର ଆରମ୍ଭ ଜଣାନାହିଁ, ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା = ତିନି ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତ, ପରା = ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ପରମ, କାର୍ଯ୍ୟାନୁମେୟା = କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯାହାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ , ସୁଧିୟା = ଯାହାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧି ଅଛି, ଏବ = କେବଳ, ମାୟା = ମାୟା, ୟୟା = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଜଗତ୍ = ବିଶ୍ୱ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ଇଦମ୍ = ଏହି, ପ୍ରସୂୟତେ = ସୃଷ୍ଟି ବିସ୍ତାର ହୋଇଛି ।

ଅବିଦ୍ୟା ଅଥବା ମାୟାକୁ 'ଅବ୍ୟକ୍ତ' ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏହା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶକ୍ତି, ଅନାଦି ଏବଂ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ଅଟେ । କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖି ଅନୁମାନ କରିପାରେ । ଏହି ଅବିଦ୍ୟାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସୂତ ହୋଇଛି ॥୧୦୮॥

ସେହି ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଅନେକ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ଶକ୍ତି ହେଉଛି-ତାଙ୍କର 'ମାୟା ଶକ୍ତି', ଯାହାକି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭ୍ରମିତ କରିଦିଏ । ଏହି ଦୈବୀଶକ୍ତିକୁ ଅବିଦ୍ୟା, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ନାମ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ଏହାହିଁ କାରଣ-ଶରୀର ଅଟେ । ପରମେଶ୍ୱର ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଯେକୌଣସି ଶକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରିପାରନ୍ତି, ଯେଭଳି ଜ୍ଞାନ-ଶକ୍ତି, ଇଚ୍ଛା-ଶକ୍ତି ଏବଂ କ୍ରିୟା-ଶକ୍ତି । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କେବଳ ଏକମାତ୍ର ଅନୁଭବ ହୁଏ- "ମୁଁ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ ।" ଏହି ଅନୁଭବ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ - ତିନିଗୁଣର ପ୍ରଭାବରୁ ହୁଏ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ - ଏହି ତ୍ରିଗୁଣ ତିନି ପ୍ରକାରର ପ୍ରକୃତି । ଆମର ବିଚାର ଏହି ତ୍ରିଗୁଣ - ପ୍ରଭାବରେ ବଶୀଭୂତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଏଥିରୁ ନାନାବିଧ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ମାୟାଶକ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜ୍ଞାନ ପରେ ଏବଂ କେବଳ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ (ପରିଣାମ)କୁ ଦେଖି ଅନୁମାନ କରିହୁଏ । ଯେଭଳି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଶକ୍ତିକୁ ଆମେ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖିପାରୁ। ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ କୌଣସି ବୃତ୍ତି ବିଶେଷ (ଇଚ୍ଛା) ପ୍ରକଟ ହୁଏ,

ସେତେବେଳେ ଆମେ କହିଥାଉ କି ତା'ର ବାସନା ଏହି ପ୍ରକାରର ଥିଲା । ଅତଏବ, କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ଅନୁମାନ କରିପାରେ ।

ଆମର ଚତୁର୍ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯେଉଁ ଅନିତ୍ୟ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ତଥା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତ ରହିଛି, ଏହାହିଁ ସେହି ମାୟାରୁ ଆବିର୍ଭୂତ । ପରମ ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବିଷୟ, ଦୃଶ୍ୟ, ଭାବ ଏବଂ ବିଚାରର ଦୁନିଆଁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତି କ୍ରମଶଃ ଦୃଶ୍ୟ, ଭାବ ଓ ବିଚାର ଜଗତ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ କରେ ତଥା ସେଥିରୁ ଅଧିକାଧିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ସଞ୍ଚିତ କରେ । ଏହି ବାସନା ବା ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ପୁନଃ ତାକୁ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଇ ପରିଶେଷରେ ରେଶମ କୀଟ ସଦୃଶ ସେଥିରେ ଆବଦ୍ଧ କରିଦିଏ । ସମଷ୍ଟି ମାୟାହିଁ ବ୍ୟଷ୍ଟି ରୂପରେ ଅବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ସମଷ୍ଟି ମାୟା ବ୍ୟଷ୍ଟି ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ 'ଜୀବ' କୁହାଯାଏ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅବିଦ୍ୟା ହେତୁ ମନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟଷ୍ଟି ଜଗତ୍ ନିର୍ମାଣ କରେ । ସୁତରାଂ, ମାୟା ଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱର ବିଶ୍ୱ ସର୍ଜନା କରନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସମଷ୍ଟି ବାସନାଯୁକ୍ତ ମନ ହିଁ 'ବ୍ରହ୍ମା' ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ 'ଈଶ୍ୱର ଅଛନ୍ତି କି ?'-ଏଭଳି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବା ମୂର୍ଖତା ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଯଦି କେହି ପଚାରେ କି "ମୋ'ର କେହି ପିତା ଅଛନ୍ତି ?" କାରଣ, ଆମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ହେଉଛି ପ୍ରମାଣ କି ଆମର କେହି ଜଣେ ପିତା ଅଛନ୍ତି । ବିନା କାରଣରେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକଟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ସନ୍ନାପ୍ୟସନ୍ନାପ୍ୟୁଭୟାତ୍ମିକା ନୋ

ଭିନ୍ନାପ୍ୟଭିନ୍ନାପ୍ୟୁଭୟାତ୍ମିକା ନୋ ।

ସାଂଗାପ୍ୟନଂଗା ହ୍ୟୁଭୟାତ୍ମିକା ନୋ

ମହାଦ୍ଭୁତାଽନିର୍ବଚନୀୟରୂପା ॥୧୦୯॥

ସତ୍ ନ = ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଅସତ୍ ଅପି ନ = ଅସତ୍ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ଉଭୟାତ୍ମିକା ଅପିନ = ଉଭୟ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ନାହିଁ, ଭିନ୍ନ = ବିଭକ୍ତ, ଅଭିନ୍ନା = ଅବିଭକ୍ତ ମଧ୍ୟ, ଉଭୟାତ୍ମିକା = ଉଭୟ ନାହିଁ, ସାଙ୍ଗ = ଅବୟବ ସହିତ, ଅପି = ଅଥବା, ଅନଙ୍ଗ = ପୂର୍ଣ୍ଣ, ମହାଦ୍ଭୁତା = ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ, ଅନିର୍ବଚନୀୟ ରୂପା = ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ସ୍ୱରୂପା ।

ମାୟା ସତ୍ ନୁହେଁ, ଅସତ୍ୟ ନୁହେଁ ଅଥବା ଉଭୟରୂପ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, ଅଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ଅଥବା ଉଭୟାତ୍ମିକା ନୁହେଁ । ଅବୟବ ସହିତ ନୁହେଁ, ଅବୟବ ରହିତ ନୁହେଁ ଅଥବା ଉଭୟାତ୍ମିକା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହା ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ତାକୁ ଶବ୍ଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ହେବ ନାହିଁ॥୧୦୯॥

ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟାର ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିରେକ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ। ଆମେ ମଧ୍ୟ ଏହି ମାୟାକୁ ଅସତ୍ କହିପାରିବା ନାହିଁ, କାରଣ ଏହାର ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଉଭୟକୁ ଆମେ ପ୍ରତିଦିନ ଭୋଗ କରିଥାଉ । ଏହା 'ଅଛି କି ନାହିଁ'- ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଅସତ୍ ବସ୍ତୁର ତ୍ରିକାଳରେ ସତ୍ତା ନାହିଁ ଏବଂ ସତ୍ ବସ୍ତୁର ତ୍ରିକାଳରେ ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଉଭୟାତ୍ମିକା କହିବା ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେବ । ମାୟାକୁ ଆମେ ଅବୟବ ସହିତ ଅଥବା ଅବୟବରହିତ ମଧ୍ୟ କହିପାରିବା ନାହିଁ । କାରଣ, ଏହା ପୁନଃ ଅନ୍ତର୍ବିରୋଧୀ କଥନ ହୋଇଯିବ । ଆମେ କେବଳ ଏତିକି କହିପାରିବା ଯେ ମାୟା - ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ।

ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି କୌଣସି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝିପାରେ ନାହିଁ ଅଥବା ସେବିଷୟରେ ବିଚାର କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନାମ ଦିଏ, ତାକୁ ଅଦ୍ଭୁତ କହେ । ବୁଦ୍ଧି ତା'ର ନିଜ କାରଣକୁ ବୁଝିପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେ ହେଉଛି ମାୟାରୁ ଜାତ । ବାସ୍ତବରେ ମାୟା ହିଁ ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ-ଅହଂକାର ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ । ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ଭୂତର କୌଣସି ଜୀବନ କାହାଣୀ ଲେଖାଯାଇ ନ ପାରେ ଅଥବା ଶାମୁକାରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ଚାନ୍ଦିକୁ ନେଇ କେହି ଧନୀ ହୋଇପାରିବେ

ନାହିଁ । ସେହିପରି 'ମାୟା'କୁ କେବଳ ଅନିର୍ବଚନୀୟ, ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା ଅବ୍ୟକ୍ତ, ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶକ୍ତି ରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଏକ ଦିନ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାଳକ ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ରାବାସକୁ ନିଜର ମିତ୍ର ସହିତ ଦେଖା କରିବାକୁ ଗଲା । ସେଦିନ 'ହୋଲି' ଥିଲା । ଛାତ୍ରାବାସରେ ତା'ର ମିତ୍ରମାନେ ଭାଙ୍ଗ ମିଶ୍ରିତ ସର୍ବତ ତିଆରି କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ସେହି ସର୍ବତକୁ ନିଜେ ପିଇବା ସହିତ ମଜ୍ଜା କରିବା ପାଇଁ ଏହି ଆଗନ୍ତୁକ ମିତ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ପିଇବାକୁ ଦେଲେ । ଏହି ବାଳକ ସଂକୋଚରେ ମନା ନ କରି ସେହି ଭାଙ୍ଗ ମିଶା ସର୍ବତକୁ ପିଇଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଧୀରେ ଧୀରେ ନିଶା ହେଲା, ସେ ଘରକୁ ଚାଲି ଯିବାକୁ ବାହାରିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଏକାକୀ ଘରକୁ ଯିବାକୁ ସାହସ କଲାନାହିଁ । ତା'ପରେ ଜୋର୍‌ରେ ପାଟି କରିବାକୁ ଲାଗିଲା କି 'ମୋତେ ଘରକୁ ନେଇଯାଅ' 'ମୋତେ ଘରକୁ ନେଇଯାଅ ।' ଏଭଳି କୌଣସି ଜଣେ ମିତ୍ର ଦୟା ପରବଶ ହୋଇ ଏହାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ତା'ର ଘରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଖଟ ଉପରେ ଶୁଆଇ ଦେଲା । ବାଳକଟି ଘରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ନିଶାରେ ପୂର୍ବଭଳି ପାଟି କରୁଥାଏ କି 'ମୋତେ ଘରକୁ ନେଇଯାଅ'। ତା'ର ମାତାପିତା ଶୁଣି ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଦୌଡ଼ି ଆସିଲେ ଏବଂ ତାକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ କି 'ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଘରେ ଅଛୁ ।' ତା'ପରେ ପିତା ବାଳକଟିର ମିତ୍ରକୁ ପଚାରି ଜାଣିଲେ ଯେ, ସେ ଭାଙ୍ଗ ମିଶା ସର୍ବତ ପିଇଛି । ତେଣୁ ତା'ର ନିଶା ଛଡ଼ାଇବା ପାଇଁ ସେ ତାକୁ ପୁନଃ ଦହି ପିଆଇଲେ ।

କିଛି ସମୟ ପରେ ତା'ର ନିଶା କମ୍ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ବାଳକଟି ପୂର୍ବାବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପରେ ଜାଣିଲା ଯେ, ସେ ତା'ର ଘରେ ଅଛି । ତା'ପରେ ସେ ଆଉ ପାଟି ନ କରି ଚୁପ୍ ହୋଇ ଶୋଇଗଲା । ଏହିପରି ଆମେ ସବୁ ଅବିଦ୍ୟା ରୂପୀ ନିଶାର ପ୍ରଭାବରେ ସତ୍ୟତାକୁ ନ ଜାଣି, ନିଜକୁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଜାଣି ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ ଓ ବିଚାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଭ୍ରମିତ ହେଉଅଛୁ । ଆମେ ସେହି ବାଳକ ଭଳି ଅଜ୍ଞାନରେ ପାଟି କରୁଛୁ କି 'ହେ ପ୍ରଭୁ ! ହେ ଗୁରୁଦେବ ! ମୋତେ ଶାନ୍ତି-ସୁଖ ଦିଅନ୍ତୁ ? ମୋତେ ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତ କରାନ୍ତୁ ! ଇତ୍ୟାଦି ।' ସୁତରାଂ, ଉପଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତନ ବା ବିଚାର ଅଭାବରୁ ଆମ ଭିତରେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନହୁଏ । ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇ ଆମକୁ ନିଜାନନ୍ଦ ମିଳେ ।

ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୟବ୍ରହ୍ମବିବୋଧନାଶ୍ୟା
ସର୍ପଭ୍ରମୋ ରଜ୍ଜୁବିବେକତୋ ଯଥା ।
ରଜସ୍ତମଃ ସତ୍ତ୍ୱମିତି ପ୍ରସିଦ୍ଧା
ଗୁଣାସ୍ତଦୀୟାଃ ପ୍ରଥିତୈଃ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟୈଃ ॥୧୧୦॥

ଶୁଦ୍ଧ = ନିର୍ମଳ, ଅଦ୍ୱୟ = ଏକମାତ୍ର, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ବିବୋଧ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ, ନାଶ୍ୟା = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସର୍ପଭ୍ରମ = ସର୍ପ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଭ୍ରାନ୍ତି, ରଜ୍ଜୁ ବିବେକତଃ = ରଜ୍ଜୁର ବିବେକ ଦ୍ୱାରା, ଯଥା = ଯେଭଳି, ରଜସ୍ତମସତ୍ତ୍ୱମ୍ ଇତି = ରଜସ୍, ତମସ୍ ଓ ସତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରସିଦ୍ଧା = ପ୍ରଖ୍ୟାତ, ଗୁଣାଃ = ଗୁଣତ୍ରୟ , ତଦୀୟା = ତା'ର, ପ୍ରଥିତୈଃ = ବିଖ୍ୟାତ, ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟୈଃ = ନିଜ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ।

ଯେଭଳି ରଜ୍ଜୁର ବିବେକ ହୋଇଗଲା ପରେ ସର୍ପ-ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନରେ ମାୟାର ନାଶ ହୋଇଥାଏ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ମାୟାର-ଏହି ତିନିଗୁଣ ନିଜ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଣାଯାଆନ୍ତି ॥୧୧୦॥

ଯେତେବେଳେ ଯଥାର୍ଥ ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଅଜ୍ଞାନ ଦୂର ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ କିମ୍ବା ଅଗ୍ରହଣ ଇତ୍ୟାଦିର କାରଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଦେଖାଯାଉଥିଲା ସେସବୁ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଶୁଦ୍ଧ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ମାୟାର ବିନାଶ ହୋଇପାରେ । ଯେଭଳି ରଜ୍ଜୁ ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ସର୍ପଜନ୍ୟ ଭ୍ରମ ତତ୍କ୍ଷଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ମହାମାୟା ବା ଅବିଦ୍ୟାର ତିନୋଟି ଗୁଣ ହେଉଛି- ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଇଥାନ୍ତି । ଯେଭଳି ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଓ ଶୀତକାଳୀନ ଋତୁରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଖାଯାଇଥାଏ, ସେହିପରି ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱଭାବ ବା ମନର ପ୍ରକୃତିକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରିଥାନ୍ତି । ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ମାନସିକ ସ୍ଥିତିରେ କିପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ, ତାହା ଜଣାପଡ଼େ ।

ରଜୋଗୁଣର ସ୍ୱରୂପ ବା କାର୍ଯ୍ୟ (୧୧୧-୧୧୨)

ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ରଜସଃ କ୍ରିୟାତ୍ମିକା

ଯତଃ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରସୃତା ପୁରାଣୀ ।

ରାଗାଦୟୋଽସ୍ୟାଃ ପ୍ରଭବନ୍ତି ନିତ୍ୟଂ

ଦୁଃଖାଦୟୋ ଯେ ମନସୋ ବିକାରାଃ ।।୧୧୧।।

ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିଃ = ମାନସିକ ଚଞ୍ଚଳତା ବା ବିକାର, ରଜସଃ = ରଜଗୁଣର, କ୍ରିୟାତ୍ମିକା = କ୍ରିୟା କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି, ଯତଃ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ = କାର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରସୃତା = ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି, ପୁରାଣୀ = ପୁରୁଣା, ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ, ରାଗାଦୟଃ = ରାଗ, କାମ, କ୍ରୋଧ ଇତ୍ୟାଦି, ଅସ୍ୟାଃ = ଏଥିରୁ , ପ୍ରଭବନ୍ତି = ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ଦୁଃଖାଦୟଃ = ଦୁଃଖ =ଶୋକ =ମୋହାଦି, ମନସଃ = ମନର, ବିକାରାଃ = ବିକାରଗୁଡ଼ିକ।

ରାଜସିକ ଶକ୍ତି ହେଉଛି ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି । କ୍ରିୟାଶୀଳତା ଏହାର ସ୍ୱରୂପ । ଏହା କ୍ରିୟାର ମୂଳସ୍ରୋତ । ସେଥିରୁ ରାଗ-ଦ୍ୱେଷାଦି ମାନସିକ ବିକାର ତଥା ଦୁଃଖାଦି ମଧ୍ୟ ନିରନ୍ତର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ।।୧୧୧।।

ମାୟା ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ବିକ୍ଷେପ ରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଯେଉଁ ମାୟା ହେତୁ ମନ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ସର୍ବଦା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କ୍ରିୟାଶୀଳ କରାଏ । ମନ ଚଞ୍ଚଳ ହେବାରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟଜଗତରେ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମନ ଶାନ୍ତ, ସ୍ଥିର ହେଲାପରେ ସବୁ କର୍ମ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସୁଷୁପ୍ତିବେଳେ ସ୍ୱଭାବତଃ ମନ ଶାନ୍ତ ରହେ, ତେଣୁ କୌଣସି କର୍ମ ହୋଇ ନଥାଏ । କୌଣସି କର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମନରେ ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଇଚ୍ଛା ବା କାମନା ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ପୁନଃ କର୍ମ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ମନରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଇତ୍ୟାଦି ବୃତ୍ତି ଜନ୍ମ ନିଏ । ରଜୋଗୁଣ ହିଁ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଇଥାଏ ।

କାମଃ କ୍ରୋଧୋ ଲୋଭଦମ୍ଭାଦ୍ୟସୂୟା
ଅହଂକାରେର୍ଷାମତ୍ସରାଦ୍ୟାସ୍ତୁ ଘୋରାଃ ।
ଧର୍ମାଏତେ ରାଜସାଃ ପୁମ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ
ଯସ୍ମାଦେଷା ତଦ୍‌ରଜୋ ବନ୍ଧହେତୁଃ ॥୧୧୨॥

କାମଃ = କାମନା, ଇଚ୍ଛା; କ୍ରୋଧଃ = କ୍ରୋଧ, ଲୋଭଃ = ଲୋଭ, ଦମ୍ଭାଦି = ପାଖଣ୍ଡ ଇତ୍ୟାଦି, ଅସୂୟା = ପରଶ୍ରୀକାତରତା, ଅହଂକାର = ଗର୍ବ, ଈର୍ଷା = ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସଫଳତା ବା ଭଲକୁ ସହନ ନ କରିବା, ମତ୍ସରାଦ୍ୟା = ପରର ଗୁଣ = ଦୋଷ ଦେଖିବା, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଘୋରାଃ = ଭୟଙ୍କର, ଧର୍ମାଃ = ଗୁଣ, ଏତେ = ଏଗୁଡ଼ିକ ରାଜସଃ = ରାଜସିକ , ପୁଂପ୍ରବୃତ୍ତିଃ = ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରବୃତ୍ତି, ଯସ୍ମାଦ୍ = ଯାହାଠାରୁ , ଏଷା = ଏହି, ତତ୍ = ସେହି, ରଜଃ = ରଜଗୁଣ, ବନ୍ଧହେତୁଃ = ବନ୍ଧନର କାରଣ ।

କାମ, କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ, ଦମ୍ଭ, ଅସୂୟା, ଅହଂକାର, ଈର୍ଷ୍ୟା, ମତ୍ସର ଆଦି ଘୋର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ରାଜସିକ ଅଟେ, ଯାହା ହେତୁ ମନୁଷ୍ୟର ସାଂସାରିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରସୂତ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ରଜସ୍ ହିଁ ବନ୍ଧନର କାରଣ ॥୧୧୨॥

ମାୟାର ରଜୋଗୁଣ ପ୍ରଭାବରୁ ସବୁ ପ୍ରକାରର କ୍ରିୟା ଉଦ୍ଭୂତ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟର ମନରେ ଏହାର କିପରି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୁଏ, ଏହାକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ କାମ, କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ, ଦମ୍ଭ, ଅସୂୟା, ଈର୍ଷ୍ୟା, ଅହଂକାର, ମତ୍ସରାଦି ରଜୋଗୁଣ ହେତୁ ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଏହି ନିମ୍ନ ବର୍ଗର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମନରେ ଭୟଙ୍କର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଧୀରେ ଧୀରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକି ତାକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବନ୍ଧନରେ ପକାଇଥାନ୍ତି । ରଜୋଗୁଣୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ଅତ୍ୟଧିକ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଥକିଯାଏ, ତାକୁ ନିଦ୍ରା ଗ୍ରାସ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ତମଗୁଣରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ରଜଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ ମୋହିତ ହୋଇ ମୂର୍ଖତାପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ବିଷୟ-ଭୋଗ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଆସକ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧେ ।

ତମୋଗୁଣ : ସ୍ୱରୂପ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ (୧୧୩-୧୧୬)

ଏଷାଽଽବୃତ୍ତିର୍ନାମ ତମୋଗୁଣସ୍ୟ
ଶକ୍ତିର୍ଯ୍ୟା ବସ୍ତ୍ୱଭାସତେଽନ୍ୟଥା ।
ସୈଷା ନିଦାନଂ ପୁରୁଷସ୍ୟ ସଂସୃତେଃ
ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତେଃ ପ୍ରବଣସ୍ୟ ହେତୁଃ ॥୧୧୩॥

ଏଷା = ଏହି, ଆବୃତ୍ତିଃ = ଆବରଣ, ନାମ = ନାମରେ, ତମୋଗୁଣସ୍ୟ = ତମଗୁଣର, ଶକ୍ତିଃ = ଶକ୍ତି, ଯୟା = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ବସ୍ତୁ = ପଦାର୍ଥ, ଅବଭାସତେ = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟରୂପେ, ସା ଏଷା = ସେହି ଏହି, ନିଦାନମ୍ = କାରଣ, ପୁରୁଷସ୍ୟ = ମନୁଷ୍ୟର, ସଂସୃତେଃ = ସଂସରଣ ବା ଜନ୍ମ =ମୃତ୍ୟୁ, ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତେଃ = ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିର, ପ୍ରବଣସ୍ୟ = କର୍ମର, ହେତୁଃ = କାରଣ।

ଯାହାର ପ୍ରଭାବରେ ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତାହା ହେଉଛି ତମୋଗୁଣର ଆବରଣ ଶକ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟର ବାରମ୍ବାର ଏହି ସଂସାରରେ ଆବାଗମନର କାରଣ ହେଉଛି-ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ॥୧୧୩॥

ମାୟା ତା'ର ତମୋଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ । ଯାହା ଯୋଗୁଁ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଚିହ୍ନିପାରେ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟଥା ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଏବଂ ନିତ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ସଂସାରୀ, ଦେହଧାରୀ, ମରଣଶୀଳ ଅନୁଭବ କରେ । ତମସ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଆବରଣ କରିବା ପରେ ରଜସ୍ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ। ଏହି ଉଭୟର ସଂଯୋଗରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବନ୍ଧନ ଅନୁଭବ କରେ । ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ମନେକରି ବିଷୟ, ଭାବନା ଓ ବିଚାର ଜଗତରେ ବିଚରଣ କରେ । ପରିଣାମତଃ ଅଧିକାଧିକ ବାସନା ସଞ୍ଚୟ କରେ ଏବଂ ଦେହରୁ ଦେହାନ୍ତରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ରଜ୍ଜୁକୁ ସେହି ରୂପରେ ଦେଖି ନ ପାରେ, ସେତେବେଳେ ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ କଳ୍ପନା କରି ତଜ୍ଜନିତ ମାନସିକ କ୍ଳେଶ ପାଏ । ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ ରୂପେ ଜାଣିବା ହେଉଛି ମନର ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରତୀତି ବା ଅସମ୍ଭାବନା । ସେହିପରି ନିଜକୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ନ ଜାଣି ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁଯୁକ୍ତ ଦେହଧାରୀ ଜୀବ ମନେକରି ସାଂସାରିକ

ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ । ଏହିପରି ମାୟା ତା'ର ଆବରଣ ଶକ୍ତି ଓ ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ପ୍ରଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବ ସ୍ତରକୁ ନେଇଯାଏ ତଥା ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରେ ବାରମ୍ବାର ନିକ୍ଷେପ କରାଏ ।

ପ୍ରଜ୍ଞାବାନପି ପଣ୍ଡିତୋଽପି ଚତୁରୋଽପ୍ୟତ୍ୟନ୍ତସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥଦୃଗ୍
ବ୍ୟାଲୀଢ଼ସ୍ତମସା ନ ବେତ୍ତି ବହୁଧା ସଂବୋଧିତୋଽପି ସ୍ଫୁଟମ୍ ।
ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟାରୋପିତମେବ ସାଧୁ କଳୟତ୍ୟାଲମ୍ବତେ ତଦ୍‌ଗୁଣାନ୍
ହନ୍ତାସୌ ପ୍ରବଳା ଦୁରନ୍ତତମସଃ ଶକ୍ତିର୍ମହତ୍ୟାବୃତ୍ତିଃ ॥୧୧୪॥

ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ୍ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ , ଅପି = ମଧ୍ୟ , ପଣ୍ଡିତଃ = ଜ୍ଞାନୀ, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ , ଚତୁରଃ = ବିଚକ୍ଷଣ , ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥଦୃଗ୍ = ଶାସ୍ତ୍ରର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବା ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ବୁଝିବାର ଦୃଷ୍ଟି ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି , ବ୍ୟାଲୀଢ଼ଃ = ଗ୍ରସ୍ତ , ତମସା = ତମଗୁଣ ଦ୍ୱାରା , ନ ବେତ୍ତି = ଜାଣେ ନାହିଁ , ବହୁଧା = ଅନେକ ପ୍ରକାର ଉପାୟରେ , ସଂବୋଧିତଃ = ବୁଝାଇବା ପରେ , ଅପି = ମଧ୍ୟ , ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟତଃ , ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରମରେ , ଆରୋପିତମ୍ = ଆରୋପିତ , ଏବ = କେବଳ , ସାଧୁ = ସତ୍ୟ , କଳୟତି = ମାନିନିଏ , ଆଲମ୍ବତେ = ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଏ , ତଦ୍‌ଗୁଣାନ୍ = ସେହି କାର୍ଯ୍ୟରେ , ହନ୍ତ = ଆହା , ଅସୌ = ଏହି , ପ୍ରବଳା = ଶକ୍ତିଶାଳୀ , ଦୂରନ୍ତ ତମସଃ = କଠିନତାରେ ନଷ୍ଟ ହେଉଥିବା ତମଗୁଣ , ଶକ୍ତିଃ = ଶକ୍ତି , ମହତୀ ଆବୃତ୍ତିଃ = ଦୃଢ଼ ଆବରଣ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ପଣ୍ଡିତ, ଚତୁର ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥଦର୍ଶୀ ମଧ୍ୟ ତମଗୁଣରେ ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ସେମାନେ ସତ୍ୟକୁ ଠିକ୍‌ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଯଦିଓ ତାଙ୍କୁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଏ । ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ ସେମାନେ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ ବସ୍ତୁକୁ ହିଁ ସତ୍ୟ ମାନି ନିଅନ୍ତି ଏବଂ ତାର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଆହା ! ଦୂରନ୍ତ ତମୋଗୁଣର ଏହି ଆବରଣ ଶକ୍ତି କିପରି ପ୍ରବଳ ? ॥୧୧୪॥

ଜଣେ ଅତି ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅର୍ଥ ବୁଝିବାରେ ସମର୍ଥ, ବିଚକ୍ଷଣ, ମେଧା ଓ ପ୍ରତିଭା ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ତମସ୍‌ର ପ୍ରଭାବରେ ପରାଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ଯେତେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବା ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟକୁ ସେମାନେ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ ତମଗୁଣର ପ୍ରବଳ ଆବରଣରେ ଢାଙ୍କି ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କଠାରେ ସତ୍ୟ-ଗ୍ରହଣ କ୍ଷମତା ନ ଥାଏ । ସେମାନେ ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ଦୂରାଗ୍ରହ କରନ୍ତି କି ଯେଭଳି ସେମାନେ ବୁଝିଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ଠିକ୍ । ସବୁ ଉପନିଷଦ୍ ପଢ଼ିବା ପରେ ମଧ୍ୟ

ସେମାନଙ୍କର ଏହି ମାନ୍ୟତା ରହେ କି "ସେମାନେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସତ୍ତାଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି, ଏହା ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟସବୁ କିଛି ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର । ଯେତେବେଳେ ବସ୍ତୁର ଗୁଣଧର୍ମରେ ବିକାର ଆସେ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ମନରେ ବିକାର ଆସେ । ଶରୀର ଯଦି ଅସୁସ୍ଥ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେ କହେ କି 'ମୁଁ ଅସୁସ୍ଥ' । ମନ ଚିନ୍ତିତ ରହିଲେ ସେ କହେ 'ମୁଁ ଚିନ୍ତିତ' । ଏହିପରି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣଧର୍ମକୁ ନିଜ ଉପରେ ଆରୋପିତ କରେ ।

ଅଭାବନା ବା ବିପରୀତଭାବନା
ଅସମ୍ଭାବନା ବିପ୍ରତିପତ୍ତିରସ୍ୟାଃ ।
ସଂସର୍ଗଯୁକ୍ତଂ ନ ବିମୁଞ୍ଚତି ଧ୍ରୁବଂ
ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିଃ କ୍ଷପୟତ୍ୟଜସ୍ରମ୍ ॥୧୧୫॥

ଅଭାବନା = ପ୍ରକୃତ ନିର୍ଣ୍ଣୟର ଅଭାବ, ବା = କିମ୍ବା, ବିପରୀତ ଭାବନା = ବିପରୀତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ଅସମ୍ଭାବନା = ନିଶ୍ଚିତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଅଭାବ, ବିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ = ଶଙ୍କା, ଅସ୍ୟା = ଏହାର, ସଂସର୍ଗଯୁକ୍ତମ୍ = ଏହାସହିତ ଯିଏ ସମ୍ବନ୍ଧିତ, ନ ବିମୁଞ୍ଚତି = କଦାପି ଛାଡ଼େ ନାହିଁ, ଧ୍ରୁବମ୍ = ନିଶ୍ଚିତ, ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତିଃ = ପ୍ରକ୍ଷେପଣ ବା ବିଜୃମ୍ଭଣ ଶକ୍ତି, କ୍ଷପୟତି = ନିକ୍ଷେପ କରେ, ଅଜସ୍ରମ୍ = ଅନେକ ।

ଆବରଣ ଶକ୍ତି ସହିତ ଯାହାର ସଂସର୍ଗ ହୋଇଯାଏ, ତାକୁ ଅଭାବନା, ବିପରୀତ ଭାବନା, ଅସମ୍ଭାବନା ଓ ବିପ୍ରତିପତ୍ତି (ସନ୍ଦେହ, ଶଙ୍କା) କଦାପି ଛାଡ଼େ ନାହିଁ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ତାକୁ ଅଜସ୍ର ଦୁଃଖ ଦିଏ ॥୧୧୫॥

ତମସ୍‌ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଚାରୋଟି ବିଷୟ ସହିତ ହୋଇଥାଏ, ଯଥା- (୧) ସଠିକ୍ ନିର୍ଣ୍ଣୟର ଅଭାବ (ଅଭାବନା), (୨) ବିପରୀତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ (ବିପରୀତ ଭାବନା), (୩) କୌଣସି ବସ୍ତୁର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା, କିନ୍ତୁ ତା'ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଶ୍ଚିତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଅଭାବ (ଅସମ୍ଭାବନା) ଏବଂ (୪) ସନ୍ଦେହ (ବିପ୍ରତିପତ୍ତି) । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତମସ୍ ରହିବ, ଏହି ଚାରୋଟି ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହିବେ । ଏହା ହେଉଛି ତମସ୍ ପ୍ରଭାବର ପରିଣାମ । ଯେବେ ବୁଦ୍ଧି ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ରଜସ୍ ତା'ର କ୍ରୀଡ଼ା କରେ । ଫଳତଃ ମନ ବିଜୃମ୍ଭଣ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ, ଅନୁମାନଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପଣ କରେ । ଏହି ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକ କାରଣରୁ ବ୍ୟକ୍ତି (ଜୀବ) ଦୁଃଖୀ ହୋଇଥାଏ ।

ଅଜ୍ଞାନମାଲସ୍ୟଜଡ଼ତ୍ୱନିଦ୍ରା
ପ୍ରମାଦମୂଢ଼ତ୍ୱମୁଖାସ୍ତମୋଗୁଣାଃ ।
ଏତୈଃ ପ୍ରଯୁକ୍ତୋ ନହି ବେତ୍ତି କିଞ୍ଚିତ୍
ନିଦ୍ରାଳୁବତ୍ସ୍ତମ୍ଭବଦେବ ତିଷ୍ଠତି ॥୧୧୬॥

ଅଜ୍ଞାନମ୍ = ଅଜ୍ଞାନ, ଆଲସ୍ୟ = ଅଳସ, ଜଡ଼ତ୍ୱ = କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅରୁଚି, ନିଦ୍ରା = ନିଦ୍ରା, ପ୍ରମାଦ = ଉନ୍ମତ୍ତତା, ମୂଢ଼ତ୍ୱମୁଖାଃ = ମୂର୍ଖତା ଇତ୍ୟାଦି, ତମୋଗୁଣାଃ = ତମୋଗୁଣ, ଏତୈଃ = ଏଗୁଡ଼ିକ ସହିତ, ପ୍ରଯୁକ୍ତଃ = ଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ନ ହି = କଦାପି ନୁହେଁ, ବେତ୍ତି = ଜଣାପଡ଼େ, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ନିଦ୍ରାଳୁବତ୍ = ସୋଇବା ଭଳି, ସ୍ତମ୍ଭବତ୍ = ଖୁଣ୍ଟ ସଦୃଶ, ଏବ = କେବଳ, ସ୍ପଷ୍ଟତଃ, ତିଷ୍ଠତି = ରହେ ।

ଅଜ୍ଞାନ, ଆଳସ୍ୟ, ଜଡ଼ତା, ନିଦ୍ରା, ପ୍ରମାଦ, ମୂଢ଼ତା ଇତ୍ୟାଦି ତମୋଗୁଣର ଧର୍ମ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ବାନ୍ଧିହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତି କଦାପି କିଛି ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ସେ ନିଦ୍ରାଳୁ ଭଳି, ସ୍ତମ୍ଭଭଳି ଅଥବା ପଥର ସଦୃଶ (ଜଡ଼ବତ୍) ରହେ ॥୧୧୬॥

ସତ୍ ତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନ, ଠିକ୍ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ଅଯୋଗ୍ୟତା, ସଠିକ୍ ବୁଝିବାର ଅକ୍ଷମତା, ନିଦ୍ରାର ଅତିଶୟତା, କେବଳ କରିବା ପାଇଁ କାମ କରିବା, ବଜ୍ରମୂର୍ଖତା ଓ ଏହି ପ୍ରକାରର ଅନ୍ୟ ବିଶେଷତାଗୁଡ଼ିକ ତମୋଗୁଣର ପରିଣାମ । ଯଦି କେହି ତମୋଗୁଣର ପ୍ରଭାବରେ ରହେ, ତେବେ ଏସବୁ ଉପରୋକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ତା'ଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏହା ଯୋଗୁଁ ତା'ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ । ଏହି ଦୋଷ ବସ୍ତୁତଃ ବୁଦ୍ଧିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଥିବା ପରାଶ୍ରୟିକ ବୃତ୍ତି । ଯେଭଳି ପରଜୀବୀ କୀଟାଣୁ ଅନ୍ୟର ରକ୍ତ-ମାଂସରେ ପୋଷିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏହି ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ନିଜର ଆଶ୍ରୟ ରୂପେ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ବୁଦ୍ଧି କୁଣ୍ଠିତ, ମନ୍ଦ ଏବଂ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ମନୁଷ୍ୟ ଏହିପରି ତ୍ରୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅସନ୍ତୁଳିତ ବୁଦ୍ଧିକୁ ନେଇ ସଂସାରରେ ଏଭଳି ଭ୍ରମିତ ହୁଏ, ଯେଭଳି ନିଦ୍ରାଳୁ ଅଥବା କୌଣସି ଏକ ଖୁଣ୍ଟ, ଜଡ଼ ପଥର ଭଳି ରହେ । ଏସବୁ ମାନବ ହୃଦୟସ୍ଥିତ ଘନୀଭୂତ ତମସର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ରୂପ ।

ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ : ସ୍ୱରୂପ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ (୧୧୭-୧୧୯)

ସତ୍ତ୍ୱଂ ବିଶୁଦ୍ଧଂ ଜଲବତ୍ତଥାପି

ତାଭ୍ୟାଂ ମିଳିତ୍ୱା ସରଣାୟ କଳ୍ପତେ ।

ଯତ୍ରାତ୍ମବିମ୍ବଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତଃ ସନ୍

ପ୍ରକାଶୟତ୍ୟର୍କ ଇବାଖିଳଂ ଜଡ଼ମ୍ ॥୧୧୭॥

ସତ୍ତ୍ୱମ୍ = ସତ୍ତ୍ୱ, ବିଶୁଦ୍ଧଂ = ନିର୍ମଳ, ଜଲବତ୍ = ପାଣିସଦୃଶ, ତଥାପି = ପୁନଶ୍ଚ, ତାଭ୍ୟାମ୍ = ସେହି ଉଭୟ ସହିତ, ମିଳିତ୍ୱ , ମିଶି , ସରଣାୟ = ଆବାଗମନ ପାଇଁ, କଳ୍ପତେ = ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ଆତ୍ମବିମ୍ବଃ = ଆତ୍ମାର ପ୍ରକାଶ, ପ୍ରତିବିମ୍ବିତଃ ସନ୍ = ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲାଭଳି, ପ୍ରକାଶୟତି = ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ଅର୍କଃ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଇବ = ସଦୃଶ, ଅଖିଳମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଜଡ଼ମ୍ = ଜଡ଼ ଜଗତକୁ ।

ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଜଳ ସଦୃଶ ସ୍ୱଚ୍ଛ ତଥାପି ରଜସ୍ ଓ ତମସ୍ ସହିତ ମିଶିବା ପରେ ତାହା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ସଂସାର-ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୋଇଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସଦୃଶ ସକଳ ଜଡ଼-ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ॥୧୧୭॥

ରଜୋଗୁଣ ଓ ତମୋଗୁଣକୁ ବୁଝାଇବା ପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛନ୍ତି । ସତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଦା ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜଳସଦୃଶ ନିର୍ମଳ । ପାଣିସଦୃଶ ତାହା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟସବୁ ବସ୍ତୁ ସହିତ ମିଶିପାରେ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଆମେ ଯଦି କହୁ କି 'ମଇଳା ପାଣି', ତେବେ ତା'ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସେହି ଶୁଦ୍ଧ ପାଣିରେ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ମିଶିଯାଇଛି । ସେହିପରି ପାଣିରେ ମାଟି ମିଶି ପାଣି ମାଟିଆ ରଙ୍ଗ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପରି ଜଣେ ତାମସିକ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ମିଶି ରହିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ରଜ ଓ ତମ ଗୁଣର ପ୍ରଭାବରେ ତାହା ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ଜୀବର ସଂସାରରେ ପୁନରାଗମନ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ବିପରୀତ, ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ରଜସ୍ ଓ ତମସ୍ ଗୁଣରୁ ମୁକ୍ତ ରଖି ପାରିବ, ତେବେ ସେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଯେଉଁଠି ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱ ରହେ, ତା'ର ବୁଦ୍ଧି ଦୃଢ଼, ସ୍ଥିର ଓ ଶାନ୍ତ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୁଏ । ସେଥିରେ କୌଣସି ଆବରଣ ନ ଥାଏ, ତେଣୁ ବିକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ମନ ଶାନ୍ତ, ସ୍ଥିର, ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହୋଇଯାଇ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବା ଈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ଯଦି ମନ

ତମଗୁଣର ପ୍ରଭାବରେ ରହେ, ତେବେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ବିଷୟ, ଭାବନା ଓ ବିଚାର ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଏଥିରୁ ହିଁ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ (ସଂସ୍କାର) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏସବୁ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ଷୟ କରିବା ପାଇଁ ନୂତନ ଶରୀର ଆବଶ୍ୟକ, ତେଣୁ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼େ । ବିଭିନ୍ନ କାଳ ଓ ସ୍ଥାନରେ ନୂଆ ନୂଆ ଶରୀର ଧାରଣ କରି ଜୀବର ଏହି ସଂସାରକୁ ଆସିବା-ଯିବାକୁ 'ଆବାଗମନ ଚକ୍ର' କହନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ଚେତନା ମନର ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଚତୃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଜଡ଼-ଚେତନ ସଂସାରକୁ ସେହିପରି ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ଯେଭଳି ଦିନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱତଃ ଜଡ଼ । ଯଦି ତାହା କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପଡ଼େ ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ପ୍ରକାଶ କେବଳ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ହୁଏ । ସେହିପରି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ କାହାକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ, ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ ଅଥବା ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରକାଶିତ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ବ୍ରହ୍ମ 'ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ' ତା' ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ଯାହାକୁ କି ସେ ପ୍ରକାଶିତ କରିବ । ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସତ୍ତା। ସାଂସାରିକ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଅଛୁ। ପ୍ରଜ୍ଞା ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ-ଚେତନା । ଏଥିଲାଗି ଯଦି ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିରେ ବିକ୍ଷେପ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରଜ୍ଞାଶକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯାଏ । ଯଦି ବୁଦ୍ଧି ତମଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ ଥାଏ, ତେବେ ତାହା ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତିହୀନ ହୋଇଯାଏ, ଯେଭଳି କ୍ଲୋରୋଫର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ସଂଜ୍ଞାହୀନ ହୋଇଯାଏ, ତାକୁ ବାହାର-ଭିତର କିଛି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ତଃକରଣରେ ରଜ ଓ ତମଗୁଣ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଗଲେ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ମାତ୍ରା ବଢ଼ିଯାଏ । ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ଆତ୍ମ-ଚେତନାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଅଧିକ ସ୍ୱଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ଏହିପରି ଆଜିର ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବୃଦ୍ଧ, ମେଧାବୀ ହୋଇପାରେ ।

ଉପାସନା, ଜପ, ଧ୍ୟାନ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି କରିବାର ମାଧ୍ୟମ ବା ଉପାୟ। ଯେତିକି ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ସେତିକି ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିର ନିଷ୍ଠା ଓ ମୁକ୍ତିପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ତୀବ୍ର ହେବାକୁ ଲାଗେ। ପରିଣାମତଃ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଦିବ୍ୟ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ବ୍ୟକ୍ତି ଭିତରେ ତତ୍ତ୍ୱ-ଜିଜ୍ଞାସା ଅଥବା ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବାର କ୍ଷମତାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଜ୍ଞାନ-ଚକ୍ଷୁ' କହନ୍ତି। ଦିବ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟି, ସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଇତ୍ୟାଦି ହେଉଛି ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ। ଏସବୁ ଅନ୍ତଃକରଣର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ସ୍ଥିତିର ହିଁ ଦ୍ୟୋତକ।

ମିଶ୍ରସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ଭବନ୍ତି ଧର୍ମାଃ
ତବମାନିତାଦ୍ୟା ନିୟମା ଯମାଦ୍ୟାଃ ।
ଶ୍ରଦ୍ଧା ଚ ଭକ୍ତିଶ୍ଚ ମୁମୁକ୍ଷୁତା ଚ
ଦୈବୀ ଚ ସମ୍ପତ୍ତିରସନ୍ନିବୃତ୍ତିଃ ॥୧୧୮॥

ମିଶ୍ରସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ = ମିଶ୍ର ସତ୍ତ୍ୱର, ଭବନ୍ତି = ଅଟନ୍ତି, ଧର୍ମାଃ = ଧର୍ମ, ସ୍ୱଭାବ, ତୁ ସ୍ୱଷ୍ଟତଃ, ଅମାନିତାଦ୍ୟାଃ = ଅଭିମାନ ରାହିତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି , ନିୟମାଃ = ନିୟମ, ଯମାଦ୍ୟାଃ = ଯମ, ନିୟମ, ଆସନ, ପ୍ରାଣାୟାମ ଇତ୍ୟାଦି, ଶ୍ରଦ୍ଧାଚ ଭକ୍ତିଃ = ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି , ମୁମୁକ୍ଷୁତା = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା, ଚ = ଏବଂ, ଦୈବୀ ଚ ସମ୍ପତ୍ତିଃ = ଦୈବୀଗୁଣଗୁଡ଼ିକ, ଅସତ୍ ନିବୃତ୍ତିଃ = ଅସତ୍‌ରୁ ଦୂର ହେବା।

ଅଭିମାନର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ, ଯମ-ନିୟମାଦି ଏବଂ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି, ମୁମୁକ୍ଷୁତା, ଦୈବୀ-ସମ୍ପତ୍ତି ତଥା ଅସତ୍ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ ସହଜ ନିବୃତ୍ତି - ଏସବୁ ମିଶ୍ରିତ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଧର୍ମ॥୧୧୮॥

ବୁଦ୍ଧିରେ ରଜ, ତମ ସହିତ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟ ହେଲେ ପରିଣାମ କ'ଣ ହୁଏ ? -ଏହାକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲା । ଯଦି କାହାଠାରେ ରଜ ଓ ତମର ମାତ୍ରା ନ୍ୟୂନ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରେ । ମୁମୁକ୍ଷୁତା ପ୍ରବଳ ହେଲେ ଅହଂକାରାଦି ଅନ୍ତଃକରଣରୁ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନ୍ତକରଣଯୁକ୍ତ, ବ୍ୟକ୍ତିର ଗୁଣଧର୍ମକୁ ଗୀତାର ୧୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକୁ 'ଦୈବୀ ସଂପଦ' କହନ୍ତି । ଅସତ୍‌ରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ମୋକ୍ଷ ମାର୍ଗରେ ସତ୍ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟକ୍ତିର ସହଜ ସ୍ୱଭାବ ହୋଇଯାଏ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାକୁ ଗତିପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା ଯମ-ନିୟମାଦି ଓ ଷଟ୍ ସମ୍ପତ୍ତି ନିଜର ଧ୍ୟେୟ ପ୍ରତି ପରମ ଭକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ମିଶ୍ର ସତ୍ତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ । ଯେଉଁଠି ରଜ-ତମର ନ୍ୟୂନତା ଓ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟ ଥାଏ ।

ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ଗୁଣାଃ ପ୍ରସାଦଃ
ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭୂତିଃ ପରମା ପ୍ରଶାନ୍ତିଃ ।
ତୃପ୍ତିଃ ପ୍ରହର୍ଷ ପରମାତ୍ମନିଷ୍ଠା
ୟୟା ସଦାନନ୍ଦରସଂ ସମୃଚ୍ଛତି ॥୧୧୯॥

ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ = ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱର, ଗୁଣାଃ = ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରସାଦ = ପ୍ରସନ୍ନତା, ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭୂତି = ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି, ପରମା = ପରମ, ପ୍ରଶାନ୍ତିଃ = ଉତ୍ତମ ଶାନ୍ତି, ତୃପ୍ତିଃ = ସନ୍ତୋଷ, ପ୍ରହର୍ଷ = ଆନନ୍ଦ, ପରମାତ୍ମ ନିଷ୍ଠା = ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି, ୟୟା = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ସଦାନନ୍ଦରସମ୍ = ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦର ସାର ସମୃଚ୍ଛତି = ଅନୁଭବ କରେ ।

ମନର ପ୍ରସନ୍ନତା, ଆତ୍ମାନୁଭବ, ପରମଶାନ୍ତି, ତୃପ୍ତି, ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଷ୍ଠା–ଏଗୁଡ଼ିକ ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଧର୍ମ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ମୁମୁକ୍ଷୁ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ରସକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ॥୧୧୯॥

ଯେତେବେଳେ ମନରୁ ମଳ ଅର୍ଥାତ୍ ରଜସ୍ ଓ ତମସ୍‌ର ଅନ୍ତିମ ଅବଶେଷ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ- ଅନ୍ତକରଣ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ। ଏହିଭଳି ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତକରଣ ଅମଳିନ ସତ୍ତ୍ୱରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ। ଯଦି ଏଭଳି ଅବସ୍ଥା ଆସିଯାଏ, ତେବେ ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ୱଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତି ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଆନନ୍ଦକୁ ଅଖଣ୍ଡ ଅଥବା ନିତ୍ୟ ଏଥିଲାଗି କୁହାଯାଏ, କାରଣ ଏହି ସ୍ଥିତିକୁ ଯିଏ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ତାକୁ କୌଣସି ଦୁଃଖ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହି **ପରମାନନ୍ଦରୂପୀ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିର କିଛି ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅତି ଉତ୍ତମ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଇଅଛି । ଯେପରିକି -**

ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭୂତି : ନିଜସ୍ୱରୂପର ଅନୁଭୂତି । ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱ ସ୍ଥିତିରେ, ରଜସ୍ ଓ ତମସ୍ ଯାହାକି କ୍ରମଶଃ ବିକ୍ଷେପ ଓ ଆବରଣର କାରଣ ଅଟନ୍ତି, ସେହି ଦୁଇଟିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ ରହେ । ସୁତରାଂ, ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ମଳ ଅଥବା ନିଷ୍କଳଙ୍କ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତି : ଚରମ ଶାନ୍ତି । ଦିବ୍ୟ ଅନୁଭୂତିର ସେହି କ୍ଷଣରେ ବିକ୍ଷେପ ଅଥବା ଚଞ୍ଚଳତାର କାରଣ ରଜସ୍, ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବା ମାତ୍ରେ ସବୁ ବିକ୍ଷେପ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଅତଏବ ସମ୍ୟକ୍ ଶାନ୍ତି ହିଁ ତା'ର ସହଜ ପରିଣାମ ।

ତୃପ୍ତି (ସମାଧାନ) : ସେତେବେଳେ ସାଧକଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଇଚ୍ଛା ଅଥବା କାମନା-ବାସନା ରହେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ କାମନାଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବରେ ଏକ ପ୍ରକାରର ପରମ ତୁଷ୍ଟି ଅନୁଭବ ହୁଏ । ମନରେ କୌଣସି କାମନା ରହିବା ହିଁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାର ପରିଚାୟକ ତଥା ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତି ସ୍ଥିତିରେ ମନରୁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାଭାବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଏହି କାମନାଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥିତି, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥିତି ହିଁ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଅଟେ ।

ପ୍ରହର୍ଷ (ପରମାନନ୍ଦ) : ଏହି ଆନନ୍ଦ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଆନନ୍ଦ ନୁହେଁ, ବରଂ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାରର ପରମ ଶାନ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ଆନନ୍ଦ । ଏହି ଆନନ୍ଦର ସ୍ରୋତ ଆମ ମନର ମଳିନତା ନୁହେଁ, ଯେଉଁଠି ଲୌକିକ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଆନନ୍ଦର ସ୍ରୋତ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପରେ ।

ପରମାତ୍ମ-ନିଷ୍ଠା : ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତି ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତି । ସତ୍-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଆମେ (ଅର୍ଥାତ୍ ଆମର ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ରୂପ) ନିଜର ଉପକରଣ-ଦେହ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା କ୍ରମଶଃ ବିଷୟ, ଭାବନା ଓ ବିଚାରରୁ ସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସାଧନା କରି କରି ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ ଆମେ ଏହି ତିନି ତତ୍ତ୍ୱରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଉ, ସେତେବେଳେ ପୁନଃ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ-ବାହ୍ୟଜଗତ ଓ ଆନ୍ତରିକ ଜଗତ ରହେ ନାହିଁ ।

ରାଜସିକ ଓ ତାମସିକ ବସନାଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ଜୀବ ନିଜକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ନିଜକୁ ପରମ ସତ୍ୟ ରୂପେ ଜାଣି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ରୂପ ସୀମାକୁ ପାର କରିଯାଏ । ଏହାକୁ ଆତ୍ମା ସହିତ ଜୀବର ଏକରୂପତା କୁହାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ଜୀବଭାବ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଏହାପରେ ପୁନର୍ବାର ଦେହଧାରଣ କରି ଜୀବଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଭଳି ସାଧକର ସହଜ ସ୍ୱଭାବ ହୋଇଯାଏ କି ସେ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱରେ ସ୍ଥିର ଓ ଗଭୀର ନିଷ୍ଠା ରଖେ । ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶୁଦ୍ଧକରି ମୁମୁକ୍ଷୁ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ରସରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ ।

କାରଣ-ଶରୀର : ସ୍ୱରୂପ (୧୨୦-୧୨୧)

ଅବ୍ୟକ୍ତମେତତ୍ତ୍ରିଗୁଣୈର୍ନିରୁକ୍ତଂ

ତତ୍କାରଣଂ ନାମ ଶରୀରମାତ୍ମନଃ ।

ସୁଷୁପ୍ତିରେତସ୍ୟ ବିଭକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା

ପ୍ରଲୀନ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟ ବୁଦ୍ଧି ବୃତ୍ତିଃ ॥୧୨୦॥

ଅବ୍ୟକ୍ତମ = ଯାହା ପ୍ରକଟ ହୋଇନାହିଁ, ଏତତ୍ = ଏହି, ତ୍ରିଗୁଣୈଃ = ତିନି ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତ, ନିରୁକ୍ତମ୍ = ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ତତ୍ = ସେହି, କାରଣମ୍ = କାରଣ, ନାମ = ସ୍ପଷ୍ଟତଃ, ଶରୀରମ୍ = ଶରୀର, ଆତ୍ମନଃ = ବ୍ୟକ୍ତିର, ସୁଷୁପ୍ତିଃ = ସୁଷୁପ୍ତି ବା ନିଦ୍ରା, ଏତସ୍ୟ = ଏହାର, ବିଭକ୍ତି ଅବସ୍ଥା = ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥା, ପ୍ରଲୀନ = ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସର୍ବ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବୁଦ୍ଧି ବୃତ୍ତିଃ = ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ।

ସର୍ବ ପ୍ରକାର ପ୍ରମିତି ପ୍ରଶାନ୍ତି -

ବୀଜାତ୍ମନାବସ୍ଥିତିରେବ ବୁଦ୍ଧେଃ ।

ସୁଷୁପ୍ତିରେତସ୍ୟ କିଳ ପ୍ରତୀତିଃ

କିଞ୍ଚିନ୍ନବେଦ୍ମୀତି ଜଗତ୍ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ॥୧୨୧॥

ସର୍ବପ୍ରକାର = ସବୁପ୍ରକାରର , ପ୍ରମିତି = ପ୍ରମାଣ ଅଥବା ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ , ପ୍ରଶାନ୍ତିଃ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତି , ବୀଜାତ୍ମନା = ବୀଜ ରୂପରେ , ଅବସ୍ଥିତିଃ = ଶେଷ ରହେ , ଏବ = କେବଳ , ବୁଦ୍ଧେଃ =ବୁଦ୍ଧିର , ସୁଷୁପ୍ତିଃ = ସୁଷୁପ୍ତି/ନିଦ୍ରା , ଏତସ୍ୟ = ଏହାର , କିଳ = ବସ୍ତୁତଃ , ପ୍ରତୀତି = ଆଭାସ / ଅନୁଭବ , କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି/ଅଳ୍ପ , ନ ବେଦ୍ମୀତି = ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ , ଇତି = ଏହିପରି , ଜଗତ୍ = ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ = ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଥନ।

ଏହି 'ଅବ୍ୟକ୍ତ' ମାୟା ତିନିଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିର କାରଣ ଶରୀର । ଏହାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି- ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା । ଯେଉଁଠି ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ ॥୧୨୦-୧୨୧॥

ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ସବୁ ପ୍ରକାରର ପ୍ରତୀତି ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ

ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୀଜ ରୂପରେ ରହେ, ତାହାହିଁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭବ ହୁଏ କି 'ମୋତେ କିଛି ହେଲେ ଜଣାଗଲା ନାହିଁ' ଅଥବା 'ମୁଁ କିଛି ଜାଣିପାରିଲି ନାହିଁ' -ଏଭଳି ଲୋକୋକ୍ତି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତ୍ରିଗୁଣର ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଗଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ 'କାରଣ-ଶରୀର'ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି । କାରଣ-ଶରୀର ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମଗୁଣରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଏଥିରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିନିଏ, ତାକୁ ସେତେବେଳେ ସୁଷୁପ୍ତି- ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଜାଗ୍ରତ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନର ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକ ବୀଜରୂପେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହେ । ଏହି ବୀଜ ବା ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ସ୍ଥୂଳରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହେଲେ, ତାକୁ କ୍ରମଶଃ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ଏବଂ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା କହନ୍ତି ।

ଯଦି କେହି ଗହନ ନିଦ୍ରା (ସୁଷୁପ୍ତି) ଅବସ୍ଥାରେ ଥାଏ, ତେବେ ତା'ର ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ (ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ)ଗୁଡ଼ିକ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ବିଶ୍ରାମ କରନ୍ତି । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ମଧ୍ୟ 'ଅବ୍ୟକ୍ତାବସ୍ଥା' କହନ୍ତି । କାରଣ, ଏତିକିବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବିଷୟଜଗତ, ଭାବନାଜଗତ ଏବଂ ବିଚାରଜଗତ ସହିତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରହେ । ସଂକ୍ଷେପରେ, ସେହି ସ୍ଥିତି ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ 'ସତ୍ୟର ଅଗ୍ରହଣ ଅଥବା ଅଜ୍ଞାନ ସ୍ଥିତି ରହେ । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭବ ସମାନ ରୂପେ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ କାରଣ-ଶରୀର ହେଉଛି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବିଦ୍ୟାରୂପ ।

ଅନାତ୍ମ-ନିରୂପଣ (୧୨୨-୧୨୩)

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣମନୋଽହମାଦୟଃ
ସର୍ବେ ବିକାରା ବିଷୟାଃ ସୁଖାଦୟଃ ।
ବ୍ୟୋମାଦି ଭୂତାନ୍ୟଖିଳଂ ଚ ବିଶ୍ୱମ୍
ଅବ୍ୟକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମିଦଂ ହ୍ୟନାତ୍ମା ॥୧୨୨॥

ମାୟା ମାୟାକାର୍ଯ୍ୟଂ ସର୍ବଂ ମହଦାଦିଦେହପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ।
ଅସଦିଦମନାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ ବିଦ୍ଧି ତ୍ୱଂ ମରୁମରୀଚିକାକଳ୍ପମ୍ ॥୧୨୩॥

ଦେହ = ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରାଣ = ପ୍ରାଣ, ମନଃ = ମନ, ଅହମାଦୟଃ = ଅହଂକାରାଦି, ସର୍ବେ = ସବୁ, ବିକାରାଃ = ସେଗୁଡ଼ିକର ବିକାର, ବିଷୟାଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ , ସୁଖାଦୟଃ = ସୁଖ ଇତ୍ୟାଦି, ବ୍ୟୋମାଦି = ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି, ଭୂତାନି = ଭୂତଗୁଡ଼ିକ, ଅଖିଳମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଚ = ଏବଂ, ବିଶ୍ୱଂ = ବିଶ୍ୱ, ଅବ୍ୟକ୍ତପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ = 'ଅବ୍ୟକ୍ତ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଇଦଂ = ଏହି, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ଅନାତ୍ମା = ଜଡ଼।

ମାୟା = ମାୟା, ମାୟାକାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଣାମ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ମହଦାଦି = 'ମହତ୍'ରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି, ଦେହପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ = ସ୍ଥୂଳ =ଶରୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅସତ୍ = ଅବିଦ୍ୟମାନ, ଇଦଂ = ଏହି, ଅନାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଅନାତ୍ମ ପ୍ରକୃତିର, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ମରୁ ମରୀଚିକା କଳ୍ପମ୍ = ମରୁସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା (ଭ୍ରାମକ) ଜଳ ସଦୃଶ।

ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ମନ ଓ ଅହଂକାର ଆଦି ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର ବିକାର, ବିଷୟ ଓ ଭୋଗ ସୁଖ ଇତ୍ୟାଦି । ଆକାଶ ଆଦି ମହାଭୂତ ଏବଂ 'ଅବ୍ୟକ୍ତ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ- ଏସବୁ ଅନାତ୍ମା ॥୧୨୨॥

ସବୁକିଛି ମାୟାର ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ । ମହତ୍-ତତ୍ତ୍ୱରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୂଳ ଦେହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ - ଏସବୁକୁ ତଥା ସ୍ୱୟଂ ମାୟାକୁ ମଧ୍ୟ ତୁମେ 'ଅନାତ୍ମା' ରୂପେ ଜାଣ । ତେଣୁ ସବୁ ସେହିପରି ଅସତ୍ ଯେଭଳି ମରୁମରୀଚିକା ॥୧୨୩॥

ଯେଉଁସବୁ ମିଶି 'ଅନାତ୍ମା' ହୁଏ, ସେଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଇଛି । ସବୁ କରଣ ସମୁଦାୟ ଯଥା- ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ପ୍ରାଣ, ଅହଂ, ସୁଖ-

ଦୁଃଖାଦି ବିକାରଗୁଡ଼ିକ, ସମସ୍ତ ବିଷୟ, ମହାଭୂତ ଏବଂ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶ୍ୱ ତଥା ଅବ୍ୟକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ- ଏସବୁ ଅନାତ୍ମା । ଯାହାସବୁ ଆତ୍ମାରୁ ଭିନ୍ନ- ଆମର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନ୍ତରିକ ତଥା ବାହ୍ୟଜଗତ- ଏପରିକି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବାସନା (ସଂସ୍କାର) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତି । ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ (ସତ୍)ର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ମାୟା ଦ୍ୱାରା ଏହି 'ଅନାତ୍ମା' ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଯାହା ବାସ୍ତବରେ ନାହିଁ, ତାହାହିଁ 'ମାୟା'- (ୟା ମା ସା ମାୟା)। ଅସତ୍‌ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଅସତ୍ ନିର୍ମିତ ସବୁ ବସ୍ତୁ ଅସତ୍ ହିଁ ହେବ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିହୀନ । କିନ୍ତୁ ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ ଏହା ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାତ୍ର, ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତ ବା ଆଭାସ ।

ମରୁ-ମରୀଚିକା ଯଦିଓ ବାସ୍ତବ ନୁହେଁ, ତା'ର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ତଥାପି ମରୁଭୂମିରେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ତା'ର ପ୍ରତୀତି ହେଲାଭଳି ଜଣାଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନାତ୍ମା ପରିସରରେ ଆସୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ 'ଅସତ୍' କୁହାଯାଏ । 'ସତ୍ୟ' ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଅସତ୍ ବସ୍ତୁକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ପରମ ସତ୍‌ରେ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଆମେ ଜାଣି ସେଥିରେ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଆତ୍ମ-ନିରୂପଣ (୧୨୪-୧୩୫)

ଅଥ ତେ ସଂପ୍ରବକ୍ଷାମି ସ୍ୱରୂପଂ ପରମାତ୍ମନଃ ।
ୟଦ୍ୱିଜ୍ଞାୟ ନରୋ ବନ୍ଧାନ୍ମୁକ୍ତଃ କୈବଲ୍ୟମଶ୍ନୁତେ ॥୧୨୪॥

ଅଥ = ଏହାପରେ, ତେ = ତୁମକୁ, ସଂପ୍ରବକ୍ଷାମି = ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝାଇ କହିବି, ସ୍ୱରୂପମ୍ = ସ୍ୱରୂପ, ପରମାତ୍ମନଃ = ପରମାତ୍ମାଙ୍କର, ୟତ୍ = ଯାହାକୁ, ବିଜ୍ଞାୟ = ଜାଣି, ନରଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ବନ୍ଧାତ୍ = ବନ୍ଧନରୁ , ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ହୋଇ, କୈବଲ୍ୟମ୍ = କୈବଲ୍ୟ ପଦକ (ମୋକ୍ଷ) ଅଥବା ପରମ ପଦ, ଅଶ୍ନୁତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ଏହାପରେ ମୁଁ ତୁମକୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହୁଛି, ଯାହାକୁ ଜାଣି ମନୁଷ୍ୟ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ କୈବଲ୍ୟ ପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ॥୧୨୪॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିଆସିଥିବା ବିଷୟ-ଚର୍ଚ୍ଚାର ସମାପ୍ତି ଏବଂ ନୂଆ ବିଷୟ-ଚର୍ଚ୍ଚାର ଆରମ୍ଭ ହେବାର ସଂକେତ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ

କହିଛନ୍ତି- 'ଅଥ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ବର୍ତ୍ତମାନ' । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ କହିଲେ- 'ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଅନାତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଆସୁଥିଲେ, ତା'ପରେ । ଥରେ ମାତ୍ର ଏହି ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବୁଝିଗଲେ, ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନ ବା କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଯାଏ । ନିଜର ମୂର୍ଖତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଦୁଃଖଦାୟୀ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବ ହେତୁ ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ତାକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି, ସେଥିରୁ ତାକୁ ମୁକ୍ତି ମିଳିଯାଏ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ ବରଂ ସେ ତା'ର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଏକାତ୍ମଭାବ ରଖିପାରିବ ।

ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ, ବିଷୟ, ଭାବ ଓ ବିଚାର - ଏସବୁ ଭାବଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ସ୍ଥିତିକୁ 'କୈବଲ୍ୟ-ପଦ' କହନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ସମସ୍ତ କରଣ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦ ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ହୁଏ । ନଦୀକୂଳରେ ପଥର ଉପରେ ବସି ତୁମେ ନଦୀର ପ୍ରବାହ ଦେଖିପାରିବ, କିନ୍ତୁ ତୁମେ ଯଦି ସ୍ୱୟଂ ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ଥିବ, ତେବେ ତା'ର ପ୍ରବାହକୁ ଜାଣିପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରବାହ ଅଥବା ଗତିକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବା ପାଇଁ ନିରୀକ୍ଷକକୁ ଗତିହୀନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ତତ୍ତ୍ୱର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ହିଁ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଜାଣିହୁଏ ।

ବିଶୁଦ୍ଧ-ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ନ ଥାଏ । ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀଙ୍କୁ ଦ୍ରଷ୍ଟା (ଋଷି) କୁହାଯାଏ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଯେ, ସେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ସ୍ୱରୂପ, ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖୁନାହିଁ । ତା'ପାଖରେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ । ଏହାକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଲୋକରେ ବିସ୍ତାରରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅସ୍ତି କଶ୍ଚିତ୍ସ୍ୱୟଂ ନିତ୍ୟମହଂପ୍ରତ୍ୟୟଲମ୍ବନଃ ।

ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ ସାକ୍ଷୀ ସନ୍ପଞ୍ଚକୋଶବିଲକ୍ଷଣଃ ॥୧୨୫॥

ଅସ୍ତି = ଅଛି, କଶ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ସ୍ୱୟମ୍ = ପରମ ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ନିତ୍ୟଂ = ଶାଶ୍ୱତ, ଅହଂପ୍ରତ୍ୟୟଲମ୍ବନଃ = ଅହଂ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆଧାର / ଅଧିଷ୍ଠାନ, ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟସାକ୍ଷୀ = ତିନି ଅବସ୍ଥାର ସାକ୍ଷୀ / ଦ୍ରଷ୍ଟା, ସନ୍ = ସଦୃଶ ଅଛି, ପଞ୍ଚକୋଶବିଲକ୍ଷଣଃ = ପାଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବା ପରେ ।

ଏଭଳି କିଛି ପରମ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ଯାହାକି ଶାଶ୍ୱତ ଏବଂ ଅହଂ- ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆଧାର ମଧ୍ୟ । ତାହା ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥାର ସାକ୍ଷୀ ଏବଂ ପଞ୍ଚକୋଶଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ॥୧୨୫॥

ଯଦି ମୁଁ କହୁଛି- 'ମୁଁ ସୁଖୀ, ମୁଁ ଦୁଃଖୀ, ମୁଁ ଶିକ୍ଷିତ, ମୁଁ ଚିନ୍ତିତ'- ତେବେ ଏସବୁ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକରେ ମୋର ଆଖପାଖର ସଂସାର ବଦଳିଥାଏ । ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ବିଷୟଜଗତ ମଧ୍ୟ ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି, ତାହା ହେଉଛି ମୋର ନିଜସ୍ୱରୂପ 'ଅହଂ ବା ମୁଁ'। ସବୁ ପ୍ରକାରର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ ଏହି 'ମୁଁ' ନ ବଦଳି ନିରପେକ୍ଷ ବା କୂଟସ୍ଥ ରହେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି 'ଅହଂ' ବିଭିନ୍ନ କାଳ ଓ ସ୍ଥାନରେ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରେ ଯେଉଁଳି ବାଲକାବସ୍ଥା, ଯୁବାବସ୍ଥା, ପ୍ରୌଢ଼ାବସ୍ଥା, ଜରାବସ୍ଥା, ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ-ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା, ହର୍ଷ-ବିଷାଦ ସ୍ଥିତି ଇତ୍ୟାଦି । ଏସବୁ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକରେ 'ମୁଁ' ପଛରେ ଏକ କୂଟସ୍ଥ ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ତତ୍ତ୍ୱ – ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ, ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଅଛି । ଏହା ସ୍ୱଭାବତଃ ନିରାକାର, ନିର୍ବିକାର ନିର୍ଗୁଣ ମଧ୍ୟ । ଏହି ଅବିକାରୀ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର ରହି ଆମେ ସମସ୍ତେ 'ମୁଁ-ମୁଁ-ମୁଁ' ହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ ।

ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଆମର ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର । ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମୁଁ ହିଁ ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ 'ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ' ସ୍ୱପ୍ନପୁରୁଷ ତଥା ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ସୁପ୍ତ ପୁରୁଷ ଅଟେ । ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ହେବ । ମୁଁ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ସୂରତ, ଅହମ୍ମଦାବାଦ ଏବଂ ମୁମ୍ବାଇ – ତିନିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଏ । ସୂରତରେ ମୋତେ ଅତି ସ୍ନେହ-ଶ୍ରଦ୍ଧା ମିଳିଲା, ଅହମ୍ମଦାବାଦରେ ସମ୍ମାନ ଏବଂ ମୁମ୍ବାଇରେ ମୋତେ ଅପମାନ ମିଳିଲା । କିନ୍ତୁ ସୂରତ ଅହମ୍ମଦାବାଦ ନୁହେଁ କି ଅହମଦାବାଦ ଓ ସୂରତରେ ମୁମ୍ବେଇ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଏକ ସମୟରେ ସୂରତ, ଅହମ୍ମଦାବାଦ ଏବଂ ମୁମ୍ବେଇରେ ନ ଥିଲି । ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ସ୍ଥାନରେ ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାଳରେ ମୋର ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ତଥାପି ସାରା ଅନୁଭବ ମୋର ଥିଲା, କାରଣ ତିନି ସ୍ଥାନ ଓ କାଳରେ ମୁଁ ହିଁ ଏକ ମାତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲି । ଏହି ନିୟମ ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟରେ ମଧ୍ୟ ଲାଗୁ ହୁଏ । ଯିଏ ଜାଗ୍ରତ୍ ହୁଏ, ସେ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତିକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ କରେ ।

ସୁତରାଂ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ, କାଳତ୍ରୟ, ପଞ୍ଚକୋଶ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ଦ୍ରଷ୍ଟା (ସାକ୍ଷୀ) ମଧ୍ୟ । ସବୁର ସାକ୍ଷୀ ରହି ଏହାର ପ୍ରକାଶରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ହୋଇଥାଏ ।

ଯୋ ବିଜାନାତି ସକଳଂ ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ ସୁଷୁପ୍ତିଷୁ ।
ବୁଦ୍ଧିତଦ୍‌ବୃତ୍ତିସଦ୍‌ଭାବମଭାବମହମିତ୍ୟୟମ୍ ॥୧୨୬॥

ଯଃ = ଯିଏ, ବିଜାନାତି = ଜାଣେ, ସକଳଂ = ସବୁକିଛି, ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ ସୁଷୁପ୍ତିଷୁ = ଜାଗ୍ରତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ, ବୁଦ୍ଧି = ବୁଦ୍ଧି, ତଦ୍‌ବୃତ୍ତି ସଦ୍‌ଭାବମ୍ = ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟର ବିଦ୍ୟମାନତାକୁ, ଅଭାବମ୍ = ଅନୁପସ୍ଥିତିକୁ, ଅହମିତ = 'ମୁଁ' ଏହିପରି, ଅୟମ୍ = ଏହି ।

ଯିଏ ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ଘଟିତ ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣେ, ଯିଏ ବୁଦ୍ଧି ଓ ତା'ର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଭାବ ତଥା ଅଭାବକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣେ, ଯିଏ ଅହଂକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଥିବା ସାରତତ୍ତ୍ୱ ସେ ଏହି ଆତ୍ମା (ସୋଽୟଂ ଆତ୍ମା) ॥୧୨୬॥

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ କେନୋପନିଷଦ୍ ଏବଂ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦର କିଛି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ରର ସାରାଂଶକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରାଯାଇଛି। ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ ମୁଁ ନିରନ୍ତର କରୁଛି ତାହାହିଁ ମୋ' ଭିତରର ଏହି ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ । ଏହା ସହାୟତା ବା ଉପସ୍ଥିତିରେ ମୁଁ କେବଳ ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁଜଗତକୁ ଅନୁଭବ କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ନିଜ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଜ୍ଞାନର ଉପକରଣ ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ମୁଁ ମୋର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଜାଣିବା ସହିତ ତା' ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ୟ ବିଷୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରୁଛି । ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟିରେ ମୋର ଅନ୍ତଃକରଣ (ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ଓ ଅହଂକାର) ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞେୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନୁଭବରେ ଆସୁଥିବା ବସ୍ତୁ । ମୋର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଉଠୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଁ ଜାଣେ । ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତଃକରଣରେ କୌଣସି ବୃତ୍ତି ନ ଥାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ବୃତ୍ତିଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥିତିକୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଜାଣିପାରେ । ଯେପରିକି ସୁଷୁପ୍ତି । ମନୋବିକାର, ବୁଦ୍ଧି ବିଭ୍ରମ ତଥା ଚିତ୍ତ-ଚାଞ୍ଚଲ୍ୟତାକୁ ମୁଁ ଜାଣେ । ଏହି ସବୁକିଛି ଜାଣୁଥିବା (ଜ୍ଞାତା) ହେଉଛି- ମୁଁ (ପରମ ଚୈତନ୍ୟ), ଯାହାକୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏଭଳି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହେବା ଉଚିତ । ବୁଦ୍ଧି କେବଳ ଉପଲବ୍ଧ ଓ ବିଦ୍ୟମାନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ, କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ । ଏହି ଚେତନ ସତ୍ତା ଆମକୁ ଜୀବନ ପ୍ରଦାନ କରି ଜୀବିତ ରଖେ । ଏହି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ପାଇଁ ଅହଂ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ଯ ପଶ୍ୟତି ସ୍ୱୟଂ ସର୍ବଂ ଯଂ ନ ପଶ୍ୟତି କଶ୍ଚନ ।

ଯଶ୍ଚେତୟତି ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି ନ ତଦ୍ୟଂ ଚେତୟତ୍ୟୟମ୍ ॥୧୨୭॥

ଯଃ = ଯିଏ, ପଶ୍ୟତି = ଦେଖେ, ସ୍ୱୟଂ = ନିଜେ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ଯମ୍ = ଯାହାକୁ, ନ ପଶ୍ୟତି = ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ, କଶ୍ଚନ = କେହି, ଯଃ = ଯିଏ, ଚେତୟତି = ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି = ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିକୁ, ନ = ନାହିଁ, ତତ୍ = ତାକୁ, ଯମ୍ = ଯାହାକୁ, ଚେତୟତି = ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ଅୟମ୍ = ଏହା ।

ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ ସବୁକିଛିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଦେଖି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯିଏ ବୁଦ୍ଧି ଆଦିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେହି ଏହି ଆତ୍ମା ॥୧୨୭॥

ଯିଏ ସ୍ୱ-ପ୍ରକାଶରେ ସବୁକିଛି, ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ଦେଖେ, ତାହା ହିଁ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମା) । ଏହି ଏକ ପରମତତ୍ତ୍ୱ ସମସ୍ତ ଦେହଧାରୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସୁତରାଂ, ସମସ୍ତଙ୍କ ଅନୁଭବକୁ ଦିବ୍ୟ ଅଥବା ଈଶ୍ୱରୀୟ ଅନୁଭବ କୁହାଯାଇପାରେ । ଯଦି କଦାପି କାହାକୁ ଯେକୌଣସି ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତେବେ, ତାହା ଏହି ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱର କାରଣରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ 'ସର୍ବଜ୍ଞ କହନ୍ତି' କିନ୍ତୁ ଆମର ଏହି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ, ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ମନ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ ପ୍ରକୃତି-ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଜଡ଼ (ଅଚେତନ)। ଏଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଅଥବା ତା'ର ଉପସ୍ଥିତିରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି , ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଯେନ ବିଶ୍ୱମିଦଂ ବ୍ୟାପ୍ତଂ ଯଂନ ବ୍ୟାପ୍ନୋତି କିଞ୍ଚନ୍ ।
ଆଭାରୂପମିଦଂ ସର୍ବଂ ଯଂ ଭାନ୍ତମନୁଭାତ୍ୟୟମ୍ ॥୧୨୮॥

ଯେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ବିଶ୍ୱମ୍ = ବିଶ୍ୱ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ବ୍ୟାପ୍ତମ = ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଛି, ଯଂ = ଯାହାକୁ, ନା ବ୍ୟାପ୍ନୋତି = ବ୍ୟାପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ, କିଞ୍ଚନ = କେହି, ଆଭାରୂପମ୍ = ତା'ର ପ୍ରକାଶର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ଯଂ = ଯାହାକୁ, ଭାନ୍ତମ୍ = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ , ଅନୁଭାତି = ତା'ପରେ ଅନ୍ୟ ସବୁକିଛି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ , ଅୟଂ = ଏହି।

ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ଯାହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ତ, କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ କେହି ହେଲେ ବ୍ୟାପ୍ତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯାହାର ପ୍ରକାଶର ପ୍ରତିବିମ୍ବରେ ସାରା ବିଶ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ, ସେହି ଏହି ଆତ୍ମା ॥୧୨୮॥

ଯାହାଦ୍ୱାରା ଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ତାକୁ କେହି ବ୍ୟାପ୍ତକରି । ପାରନ୍ତି ନାହିଁ- ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ସହଜରେ ଆମେ ବୁଝିପାରିବା ନାହିଁ, କାରଣ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ତାହା ସହିତ କୌଣସି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖେ ନାହିଁ । ଆମର ମନ ମଧ୍ୟ ସାଂସାରିକ ବିଷୟ-ଭାବନା-ବିଚାର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ । ସର୍ବତ୍ର ତା'ର ବିଦ୍ୟମାନତା ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଏହି କାରଣରୁ ଆମେ ପ୍ରାୟଃ ତାକୁ ଜାଣିପାରି ନ ଥାଉ । ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ । ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ତାହା ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ସର୍ବଗତ ଏବଂ ଅନ୍ୟର ଅଜ୍ଞାତ । ସବୁକିଛି ଅଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା ହେଉଛି-ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ । ଏହା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଛି । ଯଦି ଆମର ଆଖି ଓ କାନରେ ଦେଖିବା-ଶୁଣିବାର କ୍ଷମତା ଅଛି, ତେବେ ତାହା କେବଳ ଏହି ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ ହେତୁ । ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ କରଣ ସମୁଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ।

ଯସ୍ୟ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେଣ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟମନୋଧିୟଃ ।

ବିଷୟେଷୁ ସ୍ୱକୀୟେଷୁ ବର୍ତନ୍ତେ ପ୍ରେରିତା ଇବ ॥୧୨୯॥

ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେଣ = ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ, ଦେହ = ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ମନଃ = ମନ, ଧିୟଃ = ବୁଦ୍ଧି, ବିଷୟେଷୁ = କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ, ସ୍ୱକୀୟେଷୁ = ନିଜ ନିଜର, ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ = ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ପ୍ରେରିତାଃ = ପ୍ରେରିତ ହୋଇ, ଇବ = ହେଲାଭଳି ।

ଯାହାର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ନିଜ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ଯେଭଳି କୌଣସି ମାଲିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସେବକମାନେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ଥାଆନ୍ତି ॥୧୨୯॥

ଆତ୍ମ-ଚେତନାର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀର ନିଜ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱତଃ ଅକ୍ରିୟ, ନିର୍ବିକାର ରହେ । ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ଉପରେ କେବଳ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରେ ଏବଂ ତା'ପରେ ପ୍ରକୃତି କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇ ସବୁକିଛି କରିବାକୁ ଲାଗେ । ଯେଭଳି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଗୋପୀମାନେ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲିତ ହୋଇ ନୃତ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ସେହିପରି ଶାରୀରିକ-ବୃତ୍ତି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବୃତ୍ତି ଏବଂ ମନୋବୃତ୍ତି-ଏସବୁ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହିତ ତୁଳନୀୟ । ଗୋପୀମାନେ ଗାଈମାନଙ୍କୁ ପାଳନ-ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏହିପରି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଆମ ଭିତରେ ଥିବା ପଶୁ ସମୂହ (ବିଷୟ ସହିତ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ପୋଷଣ କରିଥାନ୍ତି)।

ଯେଭଳି ସଂସାରର ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ, ତା'ର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପ କରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି , ସେହିପରି ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣ-ଶକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରି ତା'ର ସନ୍ନିଧି ମାତ୍ରରେ ନିଜ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ । ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ସାରା କ୍ରିୟା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ଅହଂକାରାଦିଦେହାନ୍ତା ବିଷୟାଶ୍ଚସୁଖାଦୟଃ ।

ବେଦ୍ୟନ୍ତେ ଘଟବଦ୍ ୟେନ ନିତ୍ୟବୋଧସ୍ୱରୂପିଣା ॥୧୩୦॥

ଅହଂକାରାଦି = ଅହଂକାରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି, ଦେହାନ୍ତାଃ = ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବିଷୟାଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ (ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ ଇତ୍ୟାଦି), ଚ = ଏବଂ, ସୁଖାଦୟଃ = ସୁଖାଦି, ବେଦ୍ୟନ୍ତେ = ଜଣାଯାନ୍ତି, ଘଟବତ୍ = ଘଟସଦୃଶ, ୟେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ନିତ୍ୟବୋଧ ସ୍ୱରୂପିଣୀ ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଦ୍ୱାରା।

ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅହଂକାରରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୁଳଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟ ଏବଂ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର ଜ୍ଞାନ ଘଟସଦୃଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ହୋଇଥାଏ, ସେ ହିଁ ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ॥୧୩୦॥

ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଅନ୍ତରତମ 'ଅହଂ' ପ୍ରତ୍ୟୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୁଳ ଦେହ, ତା'ର ବିଷୟ ଜଗତ, ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦି କୌଣସି ଜ୍ଞାତା ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ । ଆମର ନିତ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ଆମେ ଯେଭଳି ଏକ ଘଟ ବା କଳସୀକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ଦେଖିଥାଉ, ସେହିପରି ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ଓ ତା'ର ଚର୍ତୁପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ସ୍ଥୁଳଜଗତ, ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ତଥା ତା'ର ଭାବନା-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦି ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ । ଘଟର ନିଜସ୍ୱ ପ୍ରକାଶ ନ ଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ (ସୂର୍ଯ୍ୟର) ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଆମକୁ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଏହିପରି ସବୁ ବସ୍ତୁ ଆତ୍ମ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଏହି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ୱରୂପ ହେଉଛି-ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ । ଅନୁଭବର ଉପକରଣ ଏବଂ ସ୍ୱରୂପ ଅନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ତାହା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏଷୋଽନ୍ତରାତ୍ମା ପୁରୁଷଃ ପୁରାଣୋ
ନିରନ୍ତରାଖଣ୍ଡସୁଖାନୁଭୂତିଃ ।
ସଦୈକରୂପଃ ପ୍ରତିବୋଧ ମାତ୍ରୋ
ଯେନେଷିତା ବାଗସବଶ୍ଚରନ୍ତି ॥୧୩୧॥

ଏଷ = ଏହି, ଅନ୍ତରାତ୍ମା = ଆମର ଅନ୍ତରତମ ଆତ୍ମା, ପୁରୁଷଃ = ପୁରୁଷ, ପୁରାଣଃ = ପ୍ରାଚୀନତମ, ପୁରାତନ, ନିରନ୍ତର = ସର୍ବଦା, ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖାନୁଭୂତିଃ = ଅନନ୍ତ, ଅସୀମ, ନିରନ୍ତର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତି, ଏକରୂପଃ = ଏକାପରି , ପ୍ରତିବୋଧ ମାତ୍ରଃ = ବିଭିନ୍ନ ବିଚାର ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକଟିତ, ଯେନ ଋଷିତା = ଯାହାଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇ, ବାକ୍ ଅସବଃ = ବାଣୀ ସହିତ ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ ଚରନ୍ତି = କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି।

ଏହି (ପରମ ସତ୍ୟ) ଅନ୍ତରାତ୍ମା ପୁରାଣ-ପୁରୁଷ ଅଟେ । ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦର ଅନୁଭୂତି ରୂପ ଏବଂ ସର୍ବଦା ଏକରୂପ । ତଥାପି ଯିଏ ବିଭିନ୍ନ ବୁଦ୍ଧି-ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଯାହାର ଆଜ୍ଞାରେ ବାକ୍ ଆଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ତଥା ପ୍ରାଣ ନିଜ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ॥୧୩୧॥

ଆମର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଅନ୍ତରତମ ଶରୀରରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏହି ପରମ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେ ଏତିକି କହିପାରିବା ଯେ, ତାହା ପୁରାଣପୁରୁଷ, ସର୍ବଦା ଅଖଣ୍ଡ ଏକରୂପ ଏବଂ ଆନନ୍ଦଘନ । କାରଣ, ଦୁଃଖରୂପ ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ସେଠାରେ ରହେ ନାହିଁ । ଆମକୁ ଜଣାଯାଏ କି ମନ ଯେତିକି ଶାନ୍ତ ଓ ବିକ୍ଷେପରହିତ ହୁଏ, ଆମକୁ ସେତିକି ଅଧିକ ସୁଖ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ଦେହଭାବରୁ ଆମେ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ କୌଣସି ଦୁଃଖ-ସୁଖ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ପାଇଁ ଏଠାରେ ଏଭଳି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଆତ୍ମାକୁ ଅନ୍ତରତମ କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ । ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମା 'ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ' ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତାରୂପ, ସ୍ୱୟଂ ସତ୍ତା ସ୍ୱରୂପ ତା'ର ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱଭାବ ସର୍ବଦା ଏକରୂପ ରହେ, ତେଣୁ ଏଥିରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ବିକାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ଆମେ ତାହା ଉପରେ ଯେଉଁ ନାନାବିଧ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରି ରଖିଛୁ ସେସବୁ ଭ୍ରାନ୍ତ କଳ୍ପନା । ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଭୂତ ଦେଖି

ଭୟଭୀତ ହୋଇଥାଉ । ଯଦିଓ ସେଠାରେ କୌଣସି ଭୂତ ନ ଥାଏ କେବଳ ସ୍ତମ୍ଭ ମାତ୍ର ରହିଥାଏ । ସ୍ଥିର ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ଭୂତକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରିବା ହେତୁ ଭୂତ ଦର୍ଶନ ହୁଏ ଏବଂ ତଜ୍ଜନିତ ଭୟ, ଶାରୀରିକ କମ୍ପନ ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ ।

ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟକୁ ହିଁ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସତତ ଜ୍ଞାନ ରହେ, କାରଣ ତାହା ହେଉଛି ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ । ତେଣୁ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରି 'ବସ୍ତୁ ନିରପେକ୍ଷ-ଚୈତନ୍ୟ' କୁହାଯାଏ । ଏହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପକରଣ କାର୍ଯ୍ୟକରନ୍ତି । ଏହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା ଏବଂ ଆଜି ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବସ୍ତୁ ଓ ପ୍ରାଣୀଜଗତ ତଥା ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକର ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ଅତ୍ରୈବ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ମନି ଧୀ ଗୁହାୟାମ୍
ଅବ୍ୟାକୃତାକାଶେ ଉଶତ୍ ପ୍ରକାଶ।
ଆକାଶେ ଉଚ୍ଚୈ ରବିବ ତପ୍ରକାଶତେ
ସ୍ୱତେଜସା ବିଶ୍ୱମିଦଂ ପ୍ରକାଶୟନ୍ ॥୧୩୨॥

ଅତ୍ର ଏବ = ଏହି ଶରୀରରେ , ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ମନି = ସତ୍ତ୍ୱପୂରିତ ମନରେ, ଧୀଗୁହାୟାମ୍ = ବୁଦ୍ଧି ଗୁମ୍ଫାରେ, ଅବ୍ୟାକୃତ ଆକାଶେ = ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆକାଶରେ, ଉଶତ୍ ପ୍ରକାଶଃ = ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପ୍ରକାଶ, ଆକାଶେ = ଆକାଶରେ, ଉଚ୍ଚୈଃ = ଉଚ୍ଚ, ରବିବତ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି, ପ୍ରକାଶତେ = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ସ୍ୱଚେତସା = ସ୍ୱପ୍ରକାଶରେ, ବିଶ୍ୱମ୍ = ବିଶ୍ୱକୁ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ପ୍ରକାଶୟନ୍ = ପ୍ରକାଶିତ କରି।

ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରରେ ହିଁ, ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ପ୍ରଧାନ ମନରେ, ବୁଦ୍ଧି ଗୁମ୍ଫାରେ, ଅବ୍ୟକ୍ତ (କାରଣ-ଶରୀର) ଆକାଶରେ ପରମ ପ୍ରକାଶମୟ ଆତ୍ମା ଉଚ୍ଚାକାଶସ୍ଥିତ ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ ନିଜ ତେଜରେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟକରି ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି ॥୧୩୨॥

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି କହୁଛନ୍ତି କି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶରୀରରେ, କାଶୀ ବା ରାମେଶ୍ୱରରେ ନୁହେଁ, ଜେରୁଜେଲମ୍ ଅଥବା ମକ୍କାରେ ନୁହେଁ, ବରଂ ଆମ ମନରେ ସତ୍ତ୍ୱପୂରିତ ମନ (ଶୁଦ୍ଧ-ଶାନ୍ତ ମନରେ), ବୁଦ୍ଧି-ଗୁମ୍ଫାରେ (ହୃତ୍ ସ୍ଥଳରେ) । ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆକାଶରେ (ଚିଦାକାଶରେ), ଏହି ଆତ୍ମା ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ହେଉଅଛି । ଯଦି କାହାର ମନ ପ୍ରଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିବ, ତେବେ ତା' ଭିତରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଅନ୍ତରତମ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟକୁ ଦିବ୍ୟ-

ପ୍ରକାଶରେ ଅନୁଭବ କରାଯାଇପାରିବ । ଯେହେତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ, ତେଣୁ ତାକୁ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଅଥବା ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱରୂପ କହନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାଶ ଆତ୍ମାର କୌଣସି ଗୁଣ-ଧର୍ମ ନୁହେଁ, କେବଳ ସ୍ୱରୂପ । ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ନକ୍ଷତ୍ରାଦି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ-ପିଣ୍ଡ ଉଚ୍ଚ ଆକାଶରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ଏହି ବିବିଧତାପୂର୍ଣ୍ଣ ସକଳ ଜଗତକୁ ତା'ର ସ୍ୱତେଜରେ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେହିପରି ଆତ୍ମା ଆମର ହୃଦୟାକାଶରେ ସ୍ଥିତଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ।

ଯେତେବେଳେ ଆମର ଧ୍ୟାନ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତା'ର ବିପରୀତ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଧ୍ୟାନ କେନ୍ଦ୍ରିତ ଥିଲାବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ଦେଖା ଯାଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଆମର ଧ୍ୟାନ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ ହେଲେ ଆମକୁ ଦୃଶ୍ୟ ବିଷୟଭାବ ଏବଂ ବିଚାରଯୁକ୍ତ ବହୁବିଧ ଜଗତ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ, ଏବଂ ବିଚାର ଯୁକ୍ତ ବହୁବିଧ ଜଗତ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ ଏବଂ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନାତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଆମର ଧ୍ୟାନ କେନ୍ଦ୍ରିତ ଅଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବାନ୍ତର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ ହେବ ନାହିଁ ।

ଯଦି ଦୃଶ୍ୟ ବା ଅନୁଭୂୟମାନ ବିଷୟକୁ ଦୂର କରିଦିଆଯାଏ, ତେବେ ସେହି ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ଆଖିକୁ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହା କୌଣସି କରଣ-ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ । ତାହା କେବଳ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ଜାଣିହୁଏ ଏବଂ ଏଭଳି ଅନୁଭୂତି ଅନ୍ତଃପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ, ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ।

ଜ୍ଞାତା ମନୋଽହଂକୃତି ବିକ୍ରିୟାଣାଂ
ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣକୃତ କ୍ରିୟାଣାମ୍ ।
ଅୟୋଽଗ୍ନିବତ୍ତାନନୁବର୍ତ୍ତମାନୋ
ନ ଚେଷ୍ଟତେ ନୋ ବିକରୋତି କିଞ୍ଚନ ॥୧୩୩॥

ଜ୍ଞାତା = ଜାଣୁଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ, ମନଃ ଅହଂକୃତି ବିକ୍ରିୟାଣାମ୍ = ମନ ଓ ଅହଂକାରର ବିକାରକୁ ଦେହ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ପ୍ରାଣକୃତ କ୍ରିୟାଣାମ୍ = ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରାଣ ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ, ଅୟଃ ଅଗ୍ନିବତ୍ = ଲୌହପିଣ୍ଡରେ ଅଗ୍ନିସଦୃଶ, ତାନ୍ = ସେଗୁଡ଼ିକୁ, ଅନୁବର୍ତ୍ତମାନଃ = ଅନୁସରଣ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆକାର ଧାରଣ କରିବା, ନ ଚେଷ୍ଟତେ = କରେ ନାହିଁ, ନ ବିକରୋତି = ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବା ବିକ୍ରିୟା ହୁଏ ନାହିଁ, କିଞ୍ଚନ = କଦାପି ବା ତିଳେ ମାତ୍ର ।

ଏହି ଆତ୍ମା ମନ ଓ ଅହଂକାରର ବିକାରଗୁଡ଼ିକର ତଥା ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ଜ୍ଞାତା । ଉତ୍ତପ୍ତ ଲୌହପିଣ୍ଡରେ ଅଗ୍ନିର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଭଳି ଆତ୍ମା କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରେ ନାହିଁ ଅଥବା ଏଥିରେ କିଞ୍ଚିତ ବିକାର ହୁଏ । ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ଏକରସ ରହେ ॥୧୩୩॥

ଆମ ମନର ସମସ୍ତ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକର ଏବଂ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶକ ହେଉଛି ଆତ୍ମା । ଆତ୍ମା- ଯାହାକୁ ଆମେ ଚିତ୍ସ୍ୱରୂପ, ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ କହୁ, ତାହା ସର୍ବଜ୍ଞ ତତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାବିନା କିଛି ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ । ଜୀବର ସ୍ଥିତି କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତାର ସ୍ଥିତି । ଏହି ଜୀବ (ଅହଂକାର) ଭିତରେ ହେଉଥିବା ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ଭୋକ୍ତା-ଜ୍ଞାତା ଏବଂ ବାହାରେ କରାଯାଉଥିବା କର୍ମଗୁଡ଼ିକର କର୍ତ୍ତା । ଯେତେବେଳେ 'ବ୍ରହ୍ମ' ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନିଜକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ (ଭିତରେ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଏବଂ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ଶରୀରଧାରୀ ହୋଇ), ସେତେବେଳେ ତାକୁ 'ଜୀବ' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭାବରହିତ କିନ୍ତୁ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭାବ ଯୁକ୍ତ ।

ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଯଦି ବିଭିନ୍ନ ଆକୃତିର ଦଶଟି ଲୁହାଖଣ୍ଡ ଅଗ୍ନିରେ କଟାଯିବ ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ କିଛି ସମୟ ପରେ ଲାଲ ରଙ୍ଗ ଧାରଣ କରି, ତପ୍ତ ହୋଇଯିବ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଅଗ୍ନିରୂପ ଧାରଣ କରି ତ୍ରିକୋଣ, ଚୌକୋଣ, ଘନାକାର, ଗୋଲାକାର – ଏଭଳି ଅନେକ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ, ଅଗ୍ନି ହେଉଛି ସ୍ୱତଃ ନିରାକାର,

ତା'ର କୌଣସି ଆକାର ନାହିଁ । ଅଗ୍ନି ଲୁହାପିଣ୍ଡର ଆକାର ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବାରୁ ଆମକୁ ସେଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ଆକାର ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଭଳି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶର କୌଣସି ଆକୃତି ନ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସାଗରରେ ଯେତେବେଳେ ସେହି ପ୍ରକାଶ ତରଙ୍ଗମାଳାକୁ, ଫେଣ-ଫୋଟକାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେତେବେଳେ ତଦନୁରୂପ ତା'ର ଆକୃତି ଜଣାପଡ଼େ । ବାସ୍ତବରେ, ଏହିପରି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ କାହା ସହିତ ଆସକ୍ତ ନୁହେଁ । କେବଳ ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଏଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ନ ଜାୟତେ ନୋ ମ୍ରିୟତେ ନ ବର୍ଧତେ
ନ କ୍ଷୀୟତେ ନୋ ବିକରୋତି ନିତ୍ୟଃ ।
ବିଲୀୟମାନେଽପି ବପୁଷ୍ୟମୁଷ୍ମିନ୍
ନ ଲୀୟତେ କୁମ୍ଭ ଇବାମ୍ବରଂ ସ୍ୱୟମ୍ ॥୧୩୪॥

ନ ଜାୟତେ = ଜନ୍ମ ନିଏ ନାହିଁ, ନ ମ୍ରିୟତେ = ମରେ ନାହିଁ, ନ ବର୍ଧତେ = ବଢ଼େ ନାହିଁ, ନ କ୍ଷୀୟତେ = କ୍ଷୀଣ ହୁଏ ନାହିଁ, ନ ବିକରୋତି = କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବିକାର (ପରିବର୍ତ୍ତନ) ସେଥିରେ ହୁଏ ନାହିଁ, ନିତ୍ୟଃ = ଶାଶ୍ୱତ, ବିଲୀୟମାନେ ଅପି = ବିଲୀନ (ନଷ୍ଟ) ହୋଇଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ, ବପୁଷି = ଶରୀର, ଅମୁଷ୍ମିନ୍ = ଏହି, ନ ଲୀୟତେ = ବିଲୀନ ହୁଏ ନାହିଁ, କୁମ୍ଭେ = ଘଟ ଭିତରେ, ଇବ = ସଦୃଶ, ଅମ୍ବରମ୍ = ଆକାଶ, ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ।

ଆତ୍ମା (ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ) ଜନ୍ମ ନିଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ମରେ ନାହିଁ । ତା'ର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବିକାର (ପରିବର୍ତ୍ତନ) ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଶରୀର ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହା ଘଟାକାଶ ସଦୃଶ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ଯାହାକି ଘଟ ଭାଙ୍ଗିଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବବତ୍ ରହେ ॥୧୩୪॥

ଏହି ମହାନ୍ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ । ପାଣି-ଫୋଟକା ଜନ୍ମ ନିଏ ଏବଂ ମରେ ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଫୋଟକା ଭିତରେ ଯେଉଁ ବାୟୁ ରହେ, ତାହାର ଜନ୍ମ ନାହିଁ ଏବଂ ଫୋଟକା ଫାଟିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ମରେ ନାହିଁ । ଠିକ୍ ଏହିପରି ଜନ୍ମ ଜୀବର ହୋଇଥାଏ, 'ଜୀବ' ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଭାବୁକ-ବିଚାରକ । କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପ, ସତ୍ତା ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ ନାହିଁ । କାଲି ମୋର ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ

ମନ୍ଦ ଥିଲା ଏବଂ ଆଜି ଦୀପ୍ତିମାନ ହୋଇଛି ଏଭଳି କହିବା ଭୁଲ୍ ହେବ, କାରଣ ସେଥିରେ କ୍ଷଣ-ବୃଦ୍ଧି ନାହିଁ । ତାହା ଅଜ୍ଞାନ ବଢ଼ିବାରେ ଅଥବା କମିବାରେ ବେଳେ ବେଳେ ଆବୃତ୍ତ ହେଲାଭଳି ଜଣାପଡ଼େ ଏବଂ କଦାପି ତା'ର ପ୍ରଖରତା ଦେଖାଯାଏ ।

ଯେତେବେଳେ ମନ ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, କାମ-କ୍ରୋଧ ଏବଂ ଲୋଭ-ମୋହ ତଥା ମଦ-ମତ୍ସରାଦିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହେ, ସେତେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟ ମନ୍ଦ ବା ମଳିନ ଜଣାପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ଦୁର୍ବଳତା କ୍ଷୀଣ ହୋଇଗଲା ପରେ ହୃଦୟରେ ତା'ର ପ୍ରକାଶ ଅଧିକ ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ହୋଇଥାଏ । ବାସନା ଘନୀଭୂତ ହୋଇଗଲା ଆତ୍ମ-ଚେତନାର ପ୍ରକାଶ ମନ୍ଦ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ତାହା ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ, ସେଥିରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ଅବିକାରୀ ହୋଇଥିବାରୁ 'ମୁଁ'ର ଭାବ ଶୈଶବ, କିଶୋର, ଯୁବାବସ୍ଥା, ପ୍ରୌଢ଼ାବସ୍ଥା ଏବଂ ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା - ଏସବୁ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ଏକରୂପ ହୋଇ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହେ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ବେଳେବେଳେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ସାକ୍ଷୀ ସଦୃଶ ଏସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖେ ।

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ପଙ୍‌କ୍ତି 'ନିତ୍ୟ' ଶବ୍ଦକୁ ପରିଭାଷିତ କରେ । ଯିଏ କଦାପି ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, ମରେ ନାହିଁ, କ୍ଷୟ-ବୃଦ୍ଧି ନାହିଁ, କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିକାର ଯାର ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାହିଁ 'ନିତ୍ୟ-ଆତ୍ମା' । ଏହାର ବିପରୀତ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଥବା ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ସର୍ବଦା ଉପରୋକ୍ତ ବିକାର ହୋଇ ପରିଶେଷରେ ତାହା ବିନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଶରୀର ବିନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହା ଘଟାକାଶ ଭଳି ସ୍ଥିର ରହେ, ନିର୍ବିକାର ରହେ । ଘଟ ଫାଟି ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲେ ମଧ୍ୟ ଘଟାକାଶ ଫାଟେ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ତାହା ଘଟର ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ, ତେଣୁ ତାହା ମହାକାଶର ଅଲଗା ନଥାଏ । ଏହିପରି ଶରୀର (ସ୍ଥୁଳ ସୂକ୍ଷ୍ମକୋରଣ) ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ନଷ୍ଟ ହୋଇନଥାଏ । ପିଣ୍ଡରେ (ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରରେ) ସ୍ଥିତି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରମାତ୍ମା (ଶାଶ୍ୱତ-ଚୈତନ୍ୟ)ରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ଯାହାକି ପ୍ରତ୍ୟେକ କାଳ, ସ୍ଥାନ, ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସର୍ବତ୍ର ସମାନ ଥାଏ ।

ପ୍ରକୃତିବିକୃତିଭିନ୍ନଃ ଶୁଦ୍ଧବୋଧ ସ୍ୱଭାବଃ
ସଦସଦିଦମଶେଷଂ ଭାସୟନ୍ନିର୍ବିଶେଷଃ ।
ବିଳସତି ପରମାତ୍ମା ଜାଗ୍ରଦାଦିଷ୍ୱବସ୍ଥାସୁ
ଅହମହମିତି ସାକ୍ଷାତ୍ସାକ୍ଷିରୂପେଣ ବୁଦ୍ଧେଃ ॥୧୩୫॥

ପ୍ରକୃତିବିକୃତିଭିନ୍ନ = ପ୍ରକୃତି ଓ ତା'ର ବିକାରଗୁଡ଼ିକରୁ ଭିନ୍ନ, ଶୁଦ୍ଧବୋଧସ୍ୱଭାବଃ = ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ, ସତ୍ = ସ୍ଥୂଳ, ଅସତ୍ = ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ଅଶେଷମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଭାସୟନ = ପ୍ରକାଶିତ, ପ୍ରକଟିତ, ନିର୍ବିଶେଷ = ଗୁଣରହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ, ବିଳସତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ପରମାତ୍ମା = ପରମ ଆତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ), ଜାଗ୍ରଦାଦିଷ୍ୱ ଅବସ୍ଥାସୁ = ଜାଗ୍ରତ =ସ୍ୱପ୍ନ = ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ, ଅହଂ ଅହଂ ଇତି = ମୁଁ, ମୁଁ = ଅହଂଭାବରେ, ସାକ୍ଷାତ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ସାକ୍ଷିରୂପେଣ = ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ, ବୁଦ୍ଧେଃ = ବୁଦ୍ଧିର ।

ପରମାତ୍ମା ବିଶୁଦ୍ଧ-ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରକୃତିର ସମସ୍ତ ବିକାରଗୁଡ଼ିକରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ । ତାହା ନିର୍ବିଶେଷ - ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁଣ ରହିତ । ସମସ୍ତ ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜଗତକୁ ସେ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ଏବଂ ଜାଗ୍ରତ-ସ୍ୱପ୍ନ-ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟରେ 'ମୁଁ-ମୁଁ' ଭାବରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିର ସାକ୍ଷୀରୂପେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ ॥୧୩୫॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପୁନର୍ବାର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରକୃତ ଓ ତା'ର ବିକାରଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଲଗା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପରମାତ୍ମା ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ-ସ୍ୱରୂପ, ଯାହାକୁ ଆମେ 'ଏହି-ଏହି' ରୂପେ ଜାଣୁ ସେସବୁର ପ୍ରକାଶକ-ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମା । ଯେତେ ପଦାର୍ଥ ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଛି, ସେସବୁକୁ ଦୁଇଟି ବର୍ଗରେ ରଖାଯାଇପାରିବ, ଯଥା- ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ । ସ୍ଥୂଳ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ବାହ୍ୟଜଗତର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧାଦି ବିଷୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ (ଅନୁଭବ କରାଯାଇଥାଏ), ଯେଭଳି ଚୌକି, ଟେବୁଲ, ଘର, ଗାଡ଼ି, ଧନ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ଇତ୍ୟାଦି । ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ ଆମର ଭିତରେ ହୋଇଥାଏ, ଯେଭଳି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଅଥବା ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଭାବନା ଓ ବିଚାର ତଥା ଚିତ୍ତର ସଂସ୍କାରାଦି ବୃତ୍ତି । ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ କୌଣସି ଭେଦଭାବ ବିନା ଏସବୁକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସ୍ୱୟଂ ନିର୍ବିଶେଷ ଚେତନସତ୍ତା । ଅବିକାରୀ ଓ ଅବ୍ୟୟ ।

'ଅହଂ' ବୃତ୍ତି – ମୁଁ (ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ) ଜାଗ୍ରତ-ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଏହି ତିନି ଅବସ୍ଥାରେ ଆନନ୍ଦପୂର୍ବକ କ୍ରୀଡ଼ା କରିଥାଏ । ସୁତରାଂ, ତିନି-ଅବସ୍ଥା, ତିନି କାଳ ଏବଂ ତିନି ସ୍ଥାନ ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ । ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁ ଓ ଭାବ ଜଗତକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, କିନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ବସ୍ତୁ ଓ ଭାବ (ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜଗତର) ଅଭାବକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ଏହିପରି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ଜୀବରୂପେ 'ମୁଁ-ମୁଁ-ମୁଁ' କରି ତିନି ଅବସ୍ଥାରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରେ । ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବ ଶକ୍ତିମାନ୍ ପରମାତ୍ମା । ଏହାହିଁ ସର୍ବଦା ସର୍ବତ୍ର ଅସଙ୍ଗ ରହି ସାକ୍ଷୀରୂପେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ।

ଆତ୍ମ-ନିଗ୍ରହ ପାଇଁ ପରାମର୍ଶ (୧୩୬)

ନିୟମିତମନସାମୁଂ ତ୍ୱଂ ସ୍ୱମାତ୍ମାନମାତ୍ମନି
ଅୟମହମିତି ସାକ୍ଷାତ୍‌ବିଦ୍ଧି ବୁଦ୍ଧିପ୍ରସାଦାତ୍ ।
ଜନିମରଣତରଂଗପାରସଂସାରସିନ୍ଧୁଂ
ପ୍ରତର ଭବକୃତାର୍ଥେ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେଣ ସଂସ୍ଥଃ ॥୧୩୬॥

ନିୟମିତ = ସଂଯମ-ନିୟମରେ ଯୁକ୍ତ, ମନସା = ମନରେ, ଅମୁମ୍ = ଏହି, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜକୁ, ଆତ୍ମାନ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଆତ୍ମନି = ଶରୀରରେ, ଅୟମ = ଏହି, ଅହମ = ମୁଁ, ଇତି = ଏହିପ୍ରକାର, ସାକ୍ଷାତ୍ = ସିଧା ସିଧା, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ଅନୁଭବ କର, ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରାସାଦାତ୍ = ଶୁଦ୍ଧ ନିର୍ମଳ ବୁଦ୍ଧିରେ, ଜନିମରଣ = ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁ, ତରଙ୍ଗ = ଢେଉ, ଲହଡ଼ି, ଅପାର = ଅସୀମ, ସଂସାରସିନ୍ଧୁମ୍ = ସଂସାର-ସାଗରକୁ, ପ୍ରତର = ପାର ହୋଇଯାଅ , ଭବ = ହୁଅ, କୃତାର୍ଥଃ = କୃତକୃତ୍ୟ, ସାର୍ଥକ, ବ୍ରହ୍ମରୂପେଣ = ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ, ସଂସ୍ଥଃ = ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଅ।

ଏହି ଶରୀରରେ, ସଂଯମିତ ମନରେ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧିରେ ତୁମେ ଆତ୍ମାର ଅନୁଭୂତି । 'ଏହା ହିଁ ମୁଁ'- ଏଭଳି କର । ଆତ୍ମା ସହିତ ତଦରୂପ (ଏକରୂପ) ହୋଇ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ତରଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ଏହି ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର ହୋଇଯାଅ । ତୁମର ସ୍ୱରୂପ- ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱରେ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ କୃତାର୍ଥ ହୋଇଯାଅ ॥୧୩୬॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ନିୟମିତ ମନସା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ସଂଯମିତ, ନିର୍ମଳ ମନରେ, ଯିଏ ପୂଜା, ଧ୍ୟାନ, ଜପ, ଉପାସନା, ବ୍ରତାଦି ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜକୁ ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚରୁ ଅଲଗା କରି ପାରିଛି । ଯିଏ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରଯୁକ୍ତ ଜଗତରୁ ଅସଙ୍ଗ ରହିବାକୁ ଶିଖିଗଲାଣି । ଧ୍ୟାନ-ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ମନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲାଣି, ସେହି ମନକୁ ନିର୍ମଳ ମନ କହନ୍ତି । ଏହା ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ କି ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଏକ ତତ୍ତ୍ୱ, କିନ୍ତୁ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନ୍ତର ବା ଭିନ୍ନତା ଥାଏ । ମନର ବିକ୍ଷେପ, ବୁଦ୍ଧିକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ । ଏହି ଆବରଣକୁ 'ମାୟା', ବାସନା, ଅବିଦ୍ୟା, କାରଣ-ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ଜଣାଯାଏ ।

ଏସବୁ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଏକ ଶବ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ । ତେଣୁ ଅବିଦ୍ୟା ହେତୁ ବୁଦ୍ଧି ପରମ ସତ୍ୟକୁ (ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ) ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ 'ସତ୍ୟ'ର ଅଗ୍ରହଣ ବା ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଅସ୍ୱଚ୍ଛ ବୁଦ୍ଧିରେ ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ଭ୍ରମ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ମନର ବିକ୍ଷେପ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲେ, ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବା ଆବରଣ ମଧ୍ୟ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ-ସୂକ୍ଷ୍ମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ତା'ପରେ ସେହି ବୁଦ୍ଧି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବାରେ ସଫଳ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଅନୁଭବ 'ମୁଁ ଏହାହିଁ ଅଟେ'-ଏପରି ହୋଇଥାଏ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅନୁଭବ ଯାହାକି ନିଜଦ୍ୱାରା ନିଜ ଭିତରେ ନିଜସ୍ୱରୂପର ହୋଇଥାଏ ।

ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ କେବଳ ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ରୂପେ ଜଣାପଡୁଥିଲା ବା ଅନୁଭବ ହେଉଥିଲା, ତାହାକୁ 'ମୁଁ ଶରୀର, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ନୁହେଁ, ମୁଁ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଏହି ଆତ୍ମା' । ଏହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଆତ୍ମା ପାଇଁ କରାଯାଇଛି, କାରଣ ଏହା ତିନି ଉପକରଣ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ବୃତ୍ତିକୁ (କାର୍ଯ୍ୟ) ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ଏହି ଅନୁଭୂତି କୌଣସି କରଣ ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହା ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଉଛି-ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବା ଜ୍ଞାନ' ।

ଉଦାହରଣାର୍ଥ, କାହାକୁ କେହି ବତାଇବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ କି 'ସେ କିଏ ?' ତା'ର ନାମ କ'ଣ ? ଘର କେଉଁଠି ? ସ୍ତ୍ରୀ ଅଥବା ସେ ପୁରୁଷ ? ଇତ୍ୟାଦି । ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି - ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି କରଣ ସାପେକ୍ଷ, ଯାହାକି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଭିନ୍ନ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ନିଜ ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ

ଜ୍ଞାନ । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ପୁରୁଷ ହୋଇଯାଅ, ତେଣୁ ନିଜକୁ ଅଲଗା କରି ସେଥିରୁ ଜାଣିପାର ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷଣରେ ଶରୀର, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ବଞ୍ଚୁଛେ । ଏହି ମନ-ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ଶାନ୍ତ କରି ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାକୁ ପାରକରି ସେହି ପରମସତ୍ୟ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । 'ଯାହା ମୋତେ କରିବାର ଥିଲା, ସେସବୁ ମୁଁ କରିସାରିଛି- ଏହି ଆନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ସୁଖାନୁଭୂତି ହେଉଛି - 'କୃତକୃତ୍ୟତା ବା ସାର୍ଥକତା' । ଯାହା ଆମକୁ କରିବାକୁ ଥିଲା, ତାହାସବୁ ଆମେ କରିଦେଲା ପରେ ଆମ ହୃଦୟରେ ଆଉ କୌଣସି 'ବାସନା' ବସାବାନ୍ଧି ରହେନାହିଁ । ଏଭଳି ବାସନା କ୍ଷୟ ହେଲା ପରେ ମନରେ କୌଣସି ଇଚ୍ଛା ବା କାମନା ଆସେ ନାହିଁ । ଏହି ଇଚ୍ଛା ରହିତ ବା କାମନା ରହିତ ଶୁଦ୍ଧ ମନ ହିଁ ଶାନ୍ତିର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ସୁଖୀ ହେବାପାଇଁ ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ କିଛି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ଈଶ୍ୱର କରନ୍ତୁ ! ଜନ୍ମ-ମରଣ ରୂପୀ ତରଙ୍ଗରେ ପୂରିତ ଏହି ଭବ-ସାଗରକୁ ପାରକରି ତୁମେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଅ । ବେଦାନ୍ତରେ ବୁଦ୍ଧି ବୃତ୍ତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- କୌଣସି ଜୀବିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ କ୍ରିୟା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ଯାହାକିଛି ପଢ଼ିଲେ, ତାକୁ ଭଲଭାବରେ ମନ କରିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ମନରେ ଏକ ଶଙ୍କା ରହିଯାଏ କି ସେହି ଅସୀମ, ଅନନ୍ତ, ସର୍ବଜ୍ଞ ପରମେଶ୍ୱର କିପରି ଏହି ଅବିଦ୍ୟା-ବନ୍ଧନରେ (ମାୟା-ବନ୍ଧନ) ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାନ୍ତି କିପରି ଜଣେ ଦୟନୀୟ 'ଦାସ' ଭଳି ହୋଇ ଏହି ବସ୍ତୁ-ଜଗତ ତଥା ତା'ର ଦୁଃଖଦ କ୍ରୀଡ଼ାର ବିବଶ ଶିକାର ହୋଇଯାନ୍ତି ? ଏହାର ସମାଧାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ । ଏହି ଅର୍ଥଗର୍ଭିତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ଯେତେ ଅଧିକ ଗହନ ମନନ କରିବ, ସେତିକି ଅଧିକ ତାକୁ ଲାଭ ମିଳିବ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଜ୍ଞାନର ସାରତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝି ସେଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିବ ।

ବନ୍ଧନ କ'ଣ ? (୧୩୭-୧୪୨)

ଅତ୍ରାନାତ୍ମନ୍ୟହମିତି ମତିର୍ବନ୍ଧ ଏଷୋଽସ୍ୟ ପୁଁସଃ

ପ୍ରାପ୍ତୋଽଜ୍ଞାନାଜ୍ଜନନମରଣକ୍ଲେଶସଂପାତହେତୁଃ ।

ଯେନୈବାୟଂ ବପୁରିଦମସସତ୍ୟମିତ୍ୟାତ୍ମବୁଦ୍ଧ୍ୟା

ପୁଷ୍ୟ ତ୍ୟୁକ୍ଷତ୍ୟବତି ବିଷୟୈସ୍ତନ୍ତୁଭିଃ କୋଶକୃବତ୍ ॥୧୩୭॥

ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଅନାତ୍ମନି = ଅନାତ୍ମାରେ, ଅହମ୍ ଇତି = ଏହି ମୁଁ, ମତିଃ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ଏଷଃ = ଏହି, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ପୁସଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ପ୍ରାପ୍ତଃ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଅଜ୍ଞାନାତ୍ = ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ, ଜନନ = ମରଣ = ଅନେକ ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁ, କ୍ଲେଶ = ଦୁଃଖ-କଷ୍ଟ, ସଂପାତହେତୁଃ = ବୁଡ଼ାଇ ଦେବାର କାରଣ, ଯେନ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ, ଅୟମ୍ = ଏହି (ମନୁଷ୍ୟ), ବପୁଃ = ଶରୀର, ଇଦମ୍ = ଏହି, ଅସତ୍ = ଯାହା ନଶ୍ୱର, ସତ୍ୟମ୍ ଇତି = ସତ୍ୟଭଳି, ଆତ୍ମ =ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ଏହି ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିରେ କି 'ତାହା ହିଁ ମୁଁ', ପୁଷ୍ୟତି = ପୋଷଣ କରେ, ଭକ୍ଷତି = ମାର୍ଜନ ବା ସଂସ୍କାର କରେ, ଅବତି = ରକ୍ଷଣ କରେ, ବିଷୟୈଃ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ତନ୍ତୁଭିଃ = ତନ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, କୋଶକୃତ୍ ବତ୍ = ରେଶମ କୀଟ ସଦୃଶ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ଅନାତ୍ମ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି ରଖେ, ତାହାହିଁ ବନ୍ଧନ ଯାହାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଜନ୍ମ-ମରଣଜନିତ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଇତ୍ୟାଦି ତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହା ଯୋଗୁଁ ସେ ତା'ର ଅସତ (ନୀତିବାନ୍) ଶରୀରକୁ ସତ୍ୟ (ଅବିନାଶୀ) ରୂପେ ଜାଣେ । ଶରୀରରେ ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି (ତାଦାତ୍ମ୍ୟ) କରି ତାକୁ ପୋଷଣ କରେ, ମାର୍ଜନ କରେ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ତା'ର ରକ୍ଷଣ କରେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ବନ୍ଧନରେ ଏଭଳି ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ, ଯେଉଁଭଳି ରେଶମ-କୀଟ ତା'ର ତନ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କୋଶରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ॥୧୩୭॥

କେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ସରଳ, ସିଧା-ସାଦା ବ୍ୟକ୍ତିରୂପେ ଅନୁଭବ କରେ ଏବଂ ଆଉ କେବେ ମୁଁ ଭୟଙ୍କର ରାକ୍ଷସ ହୋଇଯାଏ । କେତେବେଳେ ବିଚାରବାନ୍, ଜ୍ଞାନୀ ଏବଂ ପର ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହତବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ଭ୍ରମିତ ବ୍ୟକ୍ତି । ଏଭଳି କାହିଁକି ହୁଏ ? କାରଣ ହେଉଛି ମୋର ଦେହ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା, ମାନସିକ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି

ଆଗ୍ରହ, ଭାବାତ୍ମକ ତୃପ୍ତି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ଏବଂ ଅନିଷ୍ଟ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଆଲୋଡ଼ିତ ହେଉଥିବା ବିକ୍ଷୁବ୍ଧ ବୁଦ୍ଧି ମୋତେ ରାକ୍ଷସ କରିଦିଏ । ଏସବୁକୁ ମୁଁ ଜାଣିପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏଭଳି ବିବଶତା କାହିଁକି ? କାରଣ, ମୁଁ ଆତ୍ମା ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୂର୍ଖତାରୁ ନିଜକୁ ଅନାତ୍ମା ଦେହ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଜଡ଼-ଶରୀର ମନେ କରେ । 'ମୁଁ ଅନାତ୍ମା'-ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ହିଁ ସମସ୍ତ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ କାରଣ । ଏହି ଭ୍ରମର ନିରାକରଣ ହେବାର ଅର୍ଥ – ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣ ତଥା ତା'ର ଅତ୍ୟାଚାରଗୁଡ଼ିକର ତତ୍‌କ୍ଷଣ ମୁକ୍ତି । ଯିଏ ପ୍ରକୃତିର ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ସେ ଏହି ପୃଥିବୀ ଉପରେ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ମାନବୀୟ ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ସ୍ୱପ୍ନରେ ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ମୋର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମୋ' ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକ୍ଷେପିତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ପରିଣାମ ଭୋଗକରେ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦୁଃଖ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଁ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇନାହିଁ, ଜାଗ୍ରତକୁ ଫେରିବା ମାତ୍ରକେ ମୋର ସ୍ୱପ୍ନର ସବୁ ଦୁଃଖ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ନିଶାଦ୍ରବ୍ୟ ସେବନ କରି ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଭାରସାମ୍ୟ ହରାଇଲେ ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଚର୍ତୁପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ସଂସାର ସହିତ ଅମାନୁଷିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେ । ଜଣେ ପାଗଳ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ତା'ର ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ଅସନ୍ତୁଳନ ଯୋଗୁଁ ନିଜକୁ ଭୁଲିଯାଏ ଏବଂ ଆଖପାଖର ଦୁନିଆଁ ସହିତ ଅସଙ୍ଗତ ବ୍ୟବହାର କରେ । ଏହିପରି ମୁଁ ସ୍ୱରୂପତଃ ଈଶ୍ୱର, ପରମାତ୍ମା, ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଏହି ଲୋକରେ ଭ୍ରମିତ ହେଉଛି ।

ଅନାତ୍ମାରେ ଆତ୍ମ-ଭାବ ହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦୁଃଖର କାରଣ ହୋଇଯାଏ । ଯେଭଳି ସିନେମା ଦେଖିବାବେଳେ ଅଭିନେତା-ଅଭିନେତ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ (ନାୟକ-ନାୟିକା) ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ତାଙ୍କ ଦୁଃଖ-ସୁଖରେ ଆମେ ଦୁଃଖୀ-ସୁଖୀ ହୋଇଥାଉ । ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ବସ୍ତୁତଃ ଅଜନ୍ମା, ଅମର, ସର୍ବଦା ଏକରୂପ, ନିତ୍ୟ, ନିର୍ମଳ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାହା ଜନ୍ମ-ମରଣରୂପୀ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କଲାଭଳି ଜଣାଯାଏ । ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତାର ସେହି ଶାଶ୍ୱତ, ଅନନ୍ତ ସ୍ଥିତିରୁ ନଶ୍ୱର, ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥିତିକୁ ଚାଲି ଆସିବା (ପତନ) କେବଳ ଏହି ତଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ କାରଣରୁ ହୋଇଥାଏ ।

ମିଥ୍ୟା (ଅସତ୍) ତାହା, ଯାହା ନ ଥିଲା ଅଥବା ରହିବ ନାହିଁ ମଧ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ତା'ର ସତ୍ତା ବା ସ୍ଥିତି ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି । ଏହାକୁ ହିଁ 'ଭ୍ରାନ୍ତି' କହନ୍ତି । ଦେହ ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ନ ଥିଲା ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅସ୍ଥାୟୀ ରୂପେ କିଛିକାଳ ପାଇଁ ସତ୍ତାବାନ୍ ଅଛି । ତେଣୁ ଦେହ 'ମିଥ୍ୟା' ଶ୍ରେଣୀରେ ଆସିବ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ଅଜ୍ଞାନତା ଓ ତଜ୍ଜନିତ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକ କାରଣରୁ ସେ ଏହି ନଶ୍ୱର ଦେହକୁ ନିଜର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ମାନିନେଇଛି । ଏହାକୁ ବେଦାନ୍ତରେ ଦେହାଭିମାନୀ ବା ଦେହାତ୍ମବାଦୀ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟକ୍ତି ସାରା ଜୀବନ କେବଳ ଶରୀର ପୋଷଣ, ରକ୍ଷଣ ଓ ମାର୍ଜନରେ ବ୍ୟତୀତ କରି ପରିଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ । ଏହି ଶରୀରର ସୁଖ-ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ ପାଇଁ ଘର, ଗାଡ଼ି, ରେଡ଼ିଓ, ଟେଲିଭିଜନ, ବାତାନୁକୂଳ ଯନ୍ତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ବହୁତ କିଛି ବସ୍ତୁର ଆବଶ୍ୟକତା ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ-ପରିଗ୍ରହ ତଥା ରକ୍ଷଣରେ ଜୀବନ ସର୍ବଦା ବ୍ୟତୀତ ହୋଇଥାଏ । ଏସବୁ ପଛରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଭାବନା ହେଉଛି- 'ଏହି ଦେହ ହିଁ ମୁଁ ଏବଂ ଦେହର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ମୋର' ।

ଆମକୁ ଗୁରୁ ବାରମ୍ବାର ଉପଦେଶ କଲେ, ଆମେ ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି ଭଳି ଯେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିଲେ ବା ଶୁଣିଲେ, ଦିନରାତି ସତ୍ସଙ୍ଗକୁ ଗଲେ ଅଥବା ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ ମଣ୍ଡଳରେ ବସି ବିଚାର-ଚିନ୍ତନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ମନରେ 'ଦେହୋଽହମ୍' ଭାବନା ଦୃଢ଼ ହୋଇରହିଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ଆମେ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହେବ । ଯେଉଁଭଳି ରେଶମ କୀଟ ନିଜ ଲାଳରୁ ତନ୍ତୁ ତିଆରି କରି ନିଜର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ କୋଶା କରେ, ପରିଶେଷରେ ସେହି ନିଜ ନିର୍ମିତ କୋଶରେ ନିଜେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ମରେ । ଏହିପରି ମୋହବଶତଃ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଅଜ୍ଞାନରୁ ଅଶେଷ କାମ-କର୍ମର ଅଧୀନ ହୋଇ ଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁର ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରକୃତିର ଏହି ଅଜ୍ଞାନ ରୂପ ଆବରଣକୁ ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ମାନିନେବାରୁ ଯେଉଁ ମହାନ୍ ଭୁଲ ହୁଏ, ସେଥିପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦୁଃଖ-ଶୋକ, ସଂଯମ ଓ ମୃତ୍ୟୁଜନିତ ପୀଡ଼ା ବାରମ୍ବାର ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ଅପାର ଦୁଃଖର ସାଗର ବା ସଂସାର-ସାଗର ଅର୍ଥାତ୍ଭବ-ବନ୍ଧନ କହନ୍ତି ।

ଅତସ୍ମିଂସ୍ତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧିଃ ପ୍ରଭବତି ବିମୂଢ଼ସ୍ୟ ତମସା
ବିବେକଭାବାଦ୍ୱୈ ସ୍ଫୁରତି ଭୁଜଗେ ରଜ୍ଜୁଧିଷଣା ।
ତତୋଽନର୍ଥବ୍ରାତୋ ନିପତତି ସମାଦାତୁରଧିକଃ
ତତୋ ଯୋଽସଦ୍‌ଗ୍ରାହଃ ସ ହି ଭବତି ବନ୍ଧଃ ଶୃଣୁ ସଖେ ॥୧୩୮॥

ଅତସ୍ମିନ୍ = ସେହି (ଅଧିଷ୍ଠାନ)ରେ ଯେଉଁ ସେହି (ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁ) ନାହିଁ, ତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧିଃ = ତା'ର ସେହି (ଭ୍ରାନ୍ତି/ମାୟା) ହେବାର ଧାରଣା, ପ୍ରଭବତି = ଉଦିତ ହୁଏ, ବିମୂଢ଼ସ୍ୟ = ମୋହିତ ବ୍ୟକ୍ତିର, ତମସା = ତମସ (ଅଜ୍ଞାନ) ଦ୍ୱାରା , ବିବେକ ଅଭାବାତ୍ = ବିବେକ ନହେବା ହେତୁ, ବୈ = କେବଳ, ସ୍ଫୁରତି = ଉଦିତ ହୁଏ, ଭୁଜଂଗେ = ସର୍ପରେ, ରଜ୍ଜୁଧିଷଣା = ରସିର ଧାରଣା ଅଥବା କଳ୍ପନା, ତତଃ = ତା'ପରେ , ଅନର୍ଥ ବ୍ରାତଃ = ସଂକଟ, ବିପଦ, ନିପତତି = ପଡ଼ିଥାଏ, ସମାଦାତୁଃ = ଯାହା ଭିଡ଼ି ଧରେ, ଅଧିକଃ = ବହୁତ, ତତଃ = ତେଣୁ , ୟଃ = ସେହି, ଅସଦ୍‌ଗ୍ରାହଃ = ଅସତ୍ କିମ୍ବା ମିଥ୍ୟାକୁ ଧରିଥିବା, ସଃ = ସେହି, ହି = କେବଳ, ଭବତି = ହୁଏ, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ଶୃଣୁ = ଶୁଣ, ସଖେ = ହେ ମିତ୍ର ।

ଯଦି କେହି ମୂଢ଼ତାରେ ଗ୍ରସିତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେ କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ସେଭଳି ଜାଣେ ଯେଭଳି ତାହା ନୁହେଁ ଅର୍ଥାତ୍ ତାକୁ ବିପରୀତ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ବିବେକ ଅଭାବରୁ ସର୍ପକୁ ରସ୍ସୀ ରୂପେ ଜାଣିହୁଏ ଓ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଯିଏ ସେହି ସର୍ପକୁ ରସ୍ସୀ ଭାବି ଧରେ ତା' ଉପରେ ବିପଦ ବା ସଂକଟ ପଡ଼େ । ତେଣୁ ହେ ମୋର ମିତ୍ର ! ଅସତ୍‌କୁ ସତ୍ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା, ଅନାତ୍ମାକୁ ଆତ୍ମା ବୁଝିବା ହିଁ ବନ୍ଧନ ଅଟେ ॥୧୩୮॥

'ଅତଃ' ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜର ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଇ, ଅନାତ୍ମ ଜଡ଼ ବସ୍ତୁ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ନିଜକୁ କେବଳ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ମାନିବା, ଶରୀରକୁ ନାନା ପ୍ରକାରରେ ପୋଷିତ କରିବା ଏବଂ ରେଶମ-କୀଟ ସଦୃଶ ନିଜଦ୍ୱାରା ତିଆରି କୋଶରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯିବା ଇତ୍ୟାଦି - ଏହାପରେ କ'ଣ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଉଛି ।

ଅତସ୍ମିନ୍-ତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧିଃ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନାତ୍ମାରେ ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି, ଶରୀରରେ ସତ୍ୟବୁଦ୍ଧି ଅବଧାରଣା ଏଭଳି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଧାରଣା କେବଳ ଜଣେ ଅବିବେକୀ ମୂର୍ଖକୁ ହୋଇପାରେ । ଏହି ମୂର୍ଖତା 'ତମସ' ସତ୍ତାର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ । ତମସ ବା ଅଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ଧପ୍ରାୟ ହୋଇଯାଏ । ତା'ର ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଢାଙ୍କି ହୋଇଯାଏ । ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ବିବେକବୁଦ୍ଧି ଶତପ୍ରତିଶତ ସୁଲଭ ରହେ, ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ ପ୍ରାୟ ୯୦% ନିଦ୍ରାରେ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଶେଷ ୧୦% ବିବେକ

ଶକ୍ତି ଯଦି ମୁଁ ମୋର ବିଚାରକୁ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରେ ତେବେ ମୋର ମନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକ୍ଷେପିତ ସ୍ୱପ୍ନ ଜଗତରେ ରହେ । ଯେତେବେଳେ ପୁନଃ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମୋର ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି ତା'ର ପୂରା ଶକ୍ତି ସହିତ ୧୦୦% ମୋତେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଏବଂ ମୋର ସ୍ୱପ୍ନ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନ ରହିପାରେ ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧିକୁ ଆମେ ଶତ-ପ୍ରତିଶତ ମାନ୍ୟତା ଦେଉ, ତାହା ଆମ ଭିତରେ ନିହିତ ଶକ୍ତିର ବାସ୍ତବରେ ୫% । ଯଦି ଏହି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ବିବେକ ଆମକୁ ସୁଲଭ ହୋଇଯିବ ଅର୍ଥାତ୍ ତମଗୁଣ ନିବୃତ୍ତି ହୋଇ ବୁଦ୍ଧି ଶୁଦ୍ଧି ହୋଇଯିବ ତେବେ ସେହି ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବୁଦ୍ଧିରେ ଆମେ ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ଚିହ୍ନିପାରିବା । ତମଗୁଣର ପ୍ରଭାବ ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନ ଏବଂ ତା'ର ପରିଣାମ ଭ୍ରାନ୍ତି, ଅବିବେକତା । ଏଭଳି ଦୁଃଖଦ ସ୍ଥିତିରେ ଅନାତ୍ମା ଆତ୍ମାଭଳି ଜଣାଯାଏ । ଏହି ଅବିବେକତାକୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ରଜ୍ଜୁ-ସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରି ଭୁଜଗେ ରଜ୍ଜୁଧିଷଣା କହିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଯଦି କେହି ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ ମନେକରି ଧରେ ତେବେ ତା'ର କିଛି ଅନିଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିପରୀତ ଯଦି କେହି ସର୍ପକୁ ରଜ୍ଜୁ ମନେକରି ଧରେ ତେବେ ତା'ର ଘୋର ଅନିଷ୍ଟ ଘଟିପାରେ । ସେହି ସର୍ପଦଂଶନରେ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରାଣ ହରାଇପାରେ । ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ସୂଚିତ କରାଉଛନ୍ତି କି ଠିକ୍ ଏହିପରି ଆମେ ମୂର୍ଖତା ବଶତଃ ଅନାତ୍ମ ଜଗତକୁ ବା ଜଡ଼ ଶରୀରକୁ ଅବିନାଶୀ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ବିଭିନ୍ନ ସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଅଛୁ । ପୁନଃ ବିନାଶୀ ଶରୀରର ପୋଷଣ, ରକ୍ଷଣ ଓ ମାର୍ଜନ ପାଇଁ ଆମେ କେତେ ସଂଗ୍ରହ ପରିଗ୍ରହ କରୁଛୁ । ଏଥିଲାଗି ଘର, ଗାଡ଼ି, ଧନ, ରେଡ଼ିଓ, ଟେଲିଭିଜନ, ବାତାନୁକୂଳ ଯନ୍ତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ସାଧନଗୁଡ଼ିକ ବହୁମୂଲ୍ୟ ଓ ଶ୍ରମ ବ୍ୟୟରେ ସଂଗ୍ରହ କରି ଶେଷରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଅସୁରକ୍ଷିତ ଅନୁଭବ କରି, କ୍ଲାନ୍ତ-ଶ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ, ବିଭିନ୍ନ ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରୁଅଛୁ । ଏହିପରି ଏକ ଅସତ୍ ବସ୍ତୁକୁ ଧାରଣ କରିବା ସବୁ ପ୍ରକାର ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୋଇଯାଏ (ଯୋଽସଦ୍‌ଗ୍ରାହଃ ସ ହି ଭବତିବନ୍ଧଃ) ।

'ବନ୍ଧନ'ର ଏହା ହେଉଛି ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଭାଷା । ପ୍ରଥମ ପରିଭାଷା ଏହାର ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଥିଲା- "ଅନାତ୍ମନିଅହମିତିମତିର୍ବନ୍ଧଃ ।" ବନ୍ଧନ ହେଉଛି ବାସ୍ତବରେ 'ଅନାତ୍ମା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବ' । ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ପାଠକଙ୍କୁ 'ହେ

ସଖେ' କହି ସମ୍ବୋଧନ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଏଭଳି ମହାନ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କେତେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ତରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଭଳି ନୀଚସ୍ତରକୁ ଆସି ଆମର କଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଆମକୁ ଶାନ୍ତ୍ୱନାପୂର୍ବକ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଅଖଣ୍ଡନିତ୍ୟାଦ୍ୱୟ ବୋଧ-ଶକ୍ତ୍ୟା

ସ୍ଫୁରନ୍ତମାତ୍ମାନମନନ୍ତ ବୈଭବମ୍ ।

ସମାବୃଣୋତ୍ୟାବୃତିଶକ୍ତିରେଷା

ତମୋମୟୀ ରାହୁରିବାର୍କ ବିମ୍ବମ୍ ॥୧୩୯॥

ଅଖଣ୍ଡ = ଅବିଭାଜିତ, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ଅଦ୍ୱୟ = ଏକମାତ୍ର, କେବଳ, ବୋଧଶକ୍ତ୍ୟା = ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ସ୍ଫୁରନ୍ତମ୍ = ପ୍ରକଟ ହୋଇ, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ସ୍ୱୟଂକୁ, ଅନନ୍ତ ବୈଭବମ୍ = ଅସୀମ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ସମାବୃଣୋତି = ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ, ଆବୃତ୍ତି ଶକ୍ତିଃ = ଆବରଣ ଶକ୍ତି, ଏଷା = ଏହି, ତମୋମୟୀ = ତମଗୁଣ ଯୁକ୍ତ, ରାହୁଃ = ରାହୁ, ଇବ = ସଦୃଶ, ଅର୍କ-ବିମ୍ବମ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟ ବିମ୍ବ ।

ଆବରଣ-ଶକ୍ତି ତମୋରୂପା ଅଟେ । ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ସମୟରେ ରାହୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଢାଙ୍କିଦିଏ, ସେହିପରି ଅଖଣ୍ଡ, ନିତ୍ୟ, ଏକ-ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଜ୍ଞାନଶକ୍ତିରେ ସ୍ଫୁରିତ, ଅନନ୍ତ ବୈଭବରେ ସମ୍ପନ୍ନ 'ଆତ୍ମା'କୁ ଏହି ଆବରଣ ଶକ୍ତି ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଦିଏ ॥୧୩୯॥

ଏହି ମହାନ୍ ଆତ୍ମା ଅବ୍ୟୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ମହିମାଯୁକ୍ତ ଜ୍ୟୋତି ଆମଠାରୁ ଦୂରରେ ନୁହେଁ ଅଥବା ଆମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଏହା ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ ରହି ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ବୃତ୍ତିକୁ ଏବଂ ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଜଗତର ସତ୍ତାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ତମୋଗୁଣରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହେବା ଫଳରେ ଆମପାଇଁ ସର୍ବଦା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସେ କି ଏହି ମହାନ୍ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ତମୋଗୁଣରେ କିପରି ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୁଏ ? ଅଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନକୁ କିପରି ଆବୃତ୍ତ କରିପାରିବ ? ଏହି ଶଙ୍କା ନିବାରଣ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି କି ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟପରାଗ ସମୟରେ ରାହୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଦଏ (ରାହୁରିବାର୍କ ବିମ୍ବମ୍) ।

ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକରେ 'ସୂର୍ଯ୍ୟପରାଗ'କୁ ବିଶିଷ୍ଟ କାବ୍ୟାତ୍ମକ ଶୈଳୀରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । କୁହାଯାଏ କି ପରାଗ ସମୟରେ ଏକ ରାକ୍ଷସ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଗିଳିଦିଏ, କିନ୍ତୁ ସେହି ରାହୁ ନାମକ ରାକ୍ଷସର ମୁଣ୍ଡ ଅଛି, ଶରୀର ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ରାହୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଗିଳିଦିଏ, ସେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ତା'ର ମୁହଁରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଗଳାରୁ ବାହାରି ଆସେ । ଏଠାରେ ବିଜ୍ଞାନ ଓ କାବ୍ୟର ଏକ ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆମର ପୃଥିବୀ (ଗ୍ରହ) ମଧ୍ୟରେ କକ୍ଷପଥରେ (ଗତିପଥ) ଚନ୍ଦ୍ର (ଉପଗ୍ରହ) ଆସିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟପରାଗ ହୁଏ । ଆମର ଦୃଷ୍ଟିପଥରେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରୁଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି ବାସ୍ତବରେ ଚନ୍ଦ୍ରମା । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା କ'ଣ ବାସ୍ତବରେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିପାରିବ ? ସୂର୍ଯ୍ୟର ଆକାର ଅପେକ୍ଷା ଚନ୍ଦ୍ରର ଆକାର ବହୁତ ଛୋଟ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ବହୁତ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ତା'ଠାରୁ ପୃଥିବୀର ନିକଟରେ । ତେଣୁ ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ଥିବା ନିରୀକ୍ଷକଙ୍କୁ ଏଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କି ଯେଭଳି ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଢାଙ୍କି ଦେଇଛି । ଯଦି କୌଣସି ବୈଜ୍ଞାନିକ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପରକୁ ଯାଇ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖିବେ, ତେବେ ତାଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟପରାଗ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ ।

ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ହେଉଛି ମନର ଦେବତା । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯିଏକି ପ୍ରକାଶକ ତତ୍ତ୍ୱ ତା'ର ତୁଳନା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ କରାଯାଏ । ଉପରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତକୁ ଆତ୍ମା-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ, ମୋ'ର ଓ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନ ରହିଥିବ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ମହିମା ମୋ'ପାଇଁ ଆଚ୍ଛାଦିତ (ଆବୃତ୍ତ) ରହିବ । ତମୋଗୁଣରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ଅବିଦ୍ୟା ଅଥବା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନ ହିଁ ମନର ଜନକ । ତେଣୁ ମନରୁ ଅତୀତ ହୋଇଗଲେ ଦ୍ୱୈତ-ଦୃଷ୍ଟି ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବ । ନାନାତ୍ୱରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ନାମ-ରୂପାତ୍ମକ ପ୍ରପଞ୍ଚ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ । ତା'ପରେ କେବଳ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ସ୍ୱପ୍ରକାଶକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରାଯାଇପାରିବ ।

ତିରୋଭୂତେ ସ୍ୱାତ୍ମନ୍ୟମଲତରତେଜୋବତି ପୁମାନ୍
ଅନାତ୍ମାନଂ ମୋହାଦହମିତି ଶରୀରଂ କଲୟତି ।
ତତଃ କାମକ୍ରୋଧପ୍ରଭୃତିଭିରମୁଂ ବନ୍ଧନଗୁଣୈଃ
ପରଂ ବିକ୍ଷେପାଖ୍ୟା ରଜସ ଉରୁଶକ୍ତିର୍ବ୍ୟଥୟତି ॥୧୪୦॥

ତିରୋଭୂତେ = ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସ୍ୱାତ୍ମନି = ନିଜ ଆତ୍ମାରେ, ଅମଳତର = ଶୁଦ୍ଧତମ, ତେଜୋବତି = ତେଜ ବା ପ୍ରକାଶଯୁକ୍ତ, ପୁମାନ୍ = ବ୍ୟକ୍ତି, ଅନାତ୍ମାନମ୍ = ଅନାତ୍ମ = ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ମୋହାତ୍ = ମୋହ ବା ଭ୍ରମ ହେତୁ, ଅହମ୍ ଇତି = ମୁଁ ଏହି, ଶରୀରମ୍ = ଶରୀର, କଲୟତି = କଳ୍ପନା କରେ, ତତଃ = ତା'ପରେ , କାମକ୍ରୋଧପ୍ରଭୃତିଭିଃ = କାମ କ୍ରୋଧ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା, ଅମୁମ୍ = ତାକୁ, ବନ୍ଧନଗୁଣୈଃ = ବାନ୍ଧୁଥିବା ଶୃଙ୍ଖଳା ଦ୍ୱାରା, ପରମ୍ = ପରମ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ବିକ୍ଷେପାଖ୍ୟା = 'ବିକ୍ଷେପ' ନାମକ, ରଜସଃ = ରଜଗୁଣର, ଉରୁଶକ୍ତିଃ = ପ୍ରବଳ ଶକ୍ତି , ବ୍ୟଥୟତି = କଷ୍ଟ ଦେଇଥାଏ ।

ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ତେଜୋମୟ, ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ତା'ର ସାକ୍ଷାତ, ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ-କ୍ଷେତ୍ରରୁ ତିରୋଭୂତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହକୁ (ଅନାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ) ଆତ୍ମା ରୂପେ ମାନିନିଏ । ତାହା ସହିତ ତଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବା ପରେ ରଜଗୁଣ ତାକୁ ବ୍ୟଥିତ କରେ । 'ବିକ୍ଷେପ' ନାମକ ତା'ର ଶକ୍ତି କାମକ୍ରୋଧାଦି ଶୃଙ୍ଖଳ ଦ୍ୱାରା ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବାନ୍ଧିଦିଏ ॥୧୪୦॥

ତମୋଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟତା ହେତୁ ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିର ବିବେକ-ଶକ୍ତି ମନ୍ଦ (ଶିଥିଳ) ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇଗଲାପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଶରୀରକୁ ଆତ୍ମା ରୂପେ ଜାଣେ । ଏଠାରେ ଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ - ଏହି ତିନି ଶରୀରକୁ ବୁଝାଏ । କାମ, କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ, ମୋହ, ମଦ ଓ ମତ୍ସର ଇତ୍ୟାଦି ନିକୃଷ୍ଟବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ତା'ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ନିମ୍ନମୁଖୀ କରିଦିଏ ଏବଂ ସେ 'ସଂସାରୀ' ହୋଇ ଦୁଃଖ-କଷ୍ଟରେ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରେ । ମନୁଷ୍ୟ-ମନର ସମସ୍ତ ବିଚାରକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଛଅଟି ବୃତ୍ତିରେ ସଂକେତ କରାଯାଇଛି, ଯାହାକି ମନୁଷ୍ୟକୁ ନିମ୍ନଗାମୀ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ରଜୋଗୁଣାତ୍ମକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବାନ୍ଧି ଥାନ୍ତି । କାରଣ, ସଂସ୍କୃତରେ 'ଗୁଣ'ର ଅର୍ଥ ରଶ୍ମୀ । ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ତମସାଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ କଳ୍ପନା କରେ ଯେ, 'ଏହି ଦେହହିଁ ମୁଁ' । ଏହାକୁ ବେଦାନ୍ତରେ ଭ୍ରାନ୍ତି, ମୋହ ବା ବିକ୍ଷେପ ଇତ୍ୟାଦି ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ରାଗ-ଦ୍ୱେଷର ସଂସାରକୁ

ବଢ଼ାଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିର ମାନସିକ ବ୍ୟଥା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ତମୋଗୁଣ ଜନିତ ଆବରଣ ଓ ରଜୋଗୁଣକୃତ ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ହିଁ ସାରା କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତ ହେଉଛି- ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ମାୟା, ଯାହାକୁ ଅବିଦ୍ୟା, କାରଣ-ଶରୀର ଏବଂ ବାସନା ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମନ ଦ୍ୱାରା ମୋହିତ ହୋଇ ଅର୍ଥହୀନ, ମିଥ୍ୟା ଜଗତକୁ ସତ୍ୟ ମାନିନିଏ ଏବଂ ସାଂସାରିକ ମାୟା ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧିହୁଏ । ଏସବୁରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି- ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା । ତେଣୁ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରି ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନରୁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ସାଗରକୁପାର କରି ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଅ ।

ମହାମୋହଗ୍ରାହଗ୍ରସନଗଳିତାତ୍ମାବଗମନୋ
ଧିୟୋ ନାନାବସ୍ଥାଂ ସ୍ୱୟମଭିନୟଂସ୍ତଦ୍‌ଗୁଣତୟା ।
ଅପାରେ ସଂସାରେ ବିଷୟବିଷପୂରେ ଜଳନିଧୌ
ନିମଜ୍ୟୋନ୍ମଜ୍ୟାୟଂ ଭ୍ରମତି କୁମତିଃ କୁତ୍ସିତଗତିଃ ॥୧୪୧॥

ମହା = ବହୁତ ବଡ଼, ମୋହ = ଅଜ୍ଞାନ, ଗ୍ରାହ = କୁମ୍ଭୀର, ଗ୍ରସନଗଳିତ = ଗିଳିଦେଇଛି, ଆତ୍ମାବଗମନୋ = ଯାହାର ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ଧିୟଃ = ବୁଦ୍ଧିର, ନାନା ଅବସ୍ଥାମ୍ = ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକୁ, ସ୍ୱୟମ୍ = ସେ ନିଜେ, ଅଭିନୟନ୍ = ବ୍ୟବହାର କରି, ତଦଗୁଣତୟା = ତା' ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସଦୃଶ, ଅପାରେ = ଅସୀମ, ସଂସାରେ = ସଂସାରରେ, ବିଷୟବିଷପୂରେ = ବିଷୟ-ଭୋଗରୂପୀ ବିଷରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଜଳନିଧୌ = ସାଗରରେ, ନିମଜ୍ୟ = ବୁଡ଼ିଯାଇ, ଉନ୍ମଜ୍ୟ = ଉପରକୁ ଉଠି, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଭ୍ରମତି = ଏଣେ ତେଣେ ଘୂରିବୁଲେ, କୁମତିଃ = ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଛି, କୁତ୍ସିତ ଗତିଃ = ଦୁର୍ଗତି ବା ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ବୁଦ୍ଧି ବିକୃତ ହୋଇଯାଇଛି, ମହାମୋହରୂପୀ ଗ୍ରାହ (କୁମ୍ଭୀର) ଯାହାର ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗିଳିଦେଇଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଲାଗେ ଯେପରିକି ବୁଦ୍ଧିର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ତା'ର ସ୍ୱଭାବ । ବିଷୟ-ବିଷରେ ପୂରିତ ଏହି ଭବସାଗରରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ବୁଡ଼ି-ଉଠି ଧକ୍କା ଖାଇବାକୁ ଲାଗେ । ବାସ୍ତବରେ ମନୁଷ୍ୟର କିପରି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ? ॥୧୪୧॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ତା'ର ମୂଳ-ବାସନା ଅନୁରୂପ ବିଚାର-ତରଙ୍ଗ ଉଠିଥାଏ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସଂସାରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତା'ର ଅବସ୍ଥା ଜୁଆରିଆ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଥିବା ଏକ ନାବିକବିହୀନ ନାବ ସଦୃଶ ହୋଇଯାଏ । ବିଷୟ-ବିଷରେ ଭୟାନକ ଆକର୍ଷଣ ରୂପୀ ଉତ୍ତାଳ ତରଙ୍ଗରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ସଂସାର-ସାଗରରେ ଦୋଳାୟମାନ ହୋଇ ଗଭୀର ଜଳରେ ବୁଡ଼େ ଓ ଉଠେ । ବାସ୍ତବରେ ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବା ଦୁଷ୍କର ।

ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ତା'ର କର୍ମ ତା' ଭିତରେ ଅଧିକାଧିକ ବାସନା ନିର୍ମିତ କରେ । ଫଳତଃ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ବିଚଳିତ ରହେ । ତା'ର ମନରେ ଯେତେ ବିଚାର ଆସେ, ବହିର୍ଜଗତରେ ସେ ସେତିକି କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି କର୍ମରୁ ବାସନା ଓ ବାସନାରୁ ପୁନଃ କର୍ମ – ଏକ ଅନ୍ତହୀନ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ । ବେଦାନ୍ତ-ଅଧ୍ୟୟନରେ ଏତିକି ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ କି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଚାଲିବ । ବରଂ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ବିଚାର-ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମବୁଦ୍ଧିରେ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବହୁତ ଶଙ୍କାଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ ସ୍ୱତଃ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଜଣେ ମହାନ୍ ଗୁରୁ ଓ ଯୋଗ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ କିପରି ଉଭୟ ଭେଟ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପରେ କ'ଣ ପ୍ରଶ୍ନ କରେ ? ଏହାକୁ ନାଟକୀୟ ଢଙ୍ଗରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି । ତା'ପରେ ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁନଃ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ କିପରି ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ ତଥା ତମୋଗୁଣ ଓ ରଜୋଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କିପରି ନିମ୍ନଗାମୀ କରିଦିଅନ୍ତି ତାକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଭାନୁପ୍ରଭାସଂଜନିତାଭ୍ରପଙ୍କ୍ତିଃ

ଭାନୁଂ ତିରୋଧାୟ ବିଜୃମ୍ଭତେ ଯଥା ।

ଆତ୍ମୋଦିତାହଂକୃତିରାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ

ତଥା ତିରୋଧାୟ ବିଜୃମ୍ଭତେ ସ୍ୱୟମ୍ ॥୧୪୨॥

ଭାନୁ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରଭା = କିରଣ ବା ପ୍ରକାଶ, ସଂଜନିତ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା, ଅଭ୍ରପଙ୍କ୍ତିଃ = ବାଦଲଖଣ୍ଡ ବା ମେଘମାଳା, ଯଥା = ଯେଭଳି, ଆତ୍ମ ଉଦିତ୍ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଅହଂକୃତି = ଅହଂକାର, ଆତ୍ମ = ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ତଥା = ସେହିପରି, ତିରୋଧାୟ = ଆଚ୍ଛାଦିତ କରି, ବିଜୃମ୍ଭତେ = ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ, ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱତଃ ।

ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟର କିରଣଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ମିତ ମେଘମାଳା ସେହି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆବୃତ କରିଦିଏ ଏବଂ ସ୍ୱତଃ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୋଇଥାଏ, ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱରୁ ଅହଂକାର ପ୍ରକଟ ହୋଇ ଆତ୍ମାକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଦିଏ ଏବଂ ସ୍ୱତଃ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ॥୧୪୨॥

ଯଦି ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ନଥାନ୍ତା, ତେବେ ତାପ ମଧ୍ୟ ନ ଥାନ୍ତା ଏବଂ ବାଦଲ ମଧ୍ୟ ଜଳରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉ ନ ଥାନ୍ତା । ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ମେଘମାଳା ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଢାଙ୍କି ଦିଏ ତଥା ସ୍ୱତଃ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ଉଦ୍ଭୁତ ଅହଂକାର ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଜୀବ, ଘୋଷିତ କରେ କି 'ମୁଁ ହିଁ ଅଛି'। ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପକରଣ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ- ତେବେ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭାବ (ଜୀବଭାବ) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ଅହଂକାର ନିଜକୁ ସ୍ଥାପିତ କରି ଭଗବାନଙ୍କ ସତ୍ତାକୁ ଭୁଲିଯାଏ । ସେ ଭାବେ "ମୁଁ ହିଁ କେବଳ ସତ୍ୟ। ମୋ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ।" ଏଭଳି ବିଚାରରୁ ମନୁଷ୍ୟର ସାରା ଦୁଃଖ-ସଂସାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ ।

ବିକ୍ଷେପ ଏବଂ ଆବରଣ-ଶକ୍ତି (୧୪୩-୧୪୪)

କବଳିତ ଦିନନାଥେ ଦୂର୍ଦିନେ ସାନ୍ଦ୍ରମେଘୈ
ବ୍ୟଥୟତି ହିମଝଂଝାବାୟୁରୁଗ୍ରୋ ୟଥୈତାନ୍ ।
ଅବିରତତମସାତ୍ମନ୍ୟାବୃତେ ମୂଢ଼ ବୁଦ୍ଧିଂ
କ୍ଷପୟତି ବହୁଦୁଃଖୈସ୍ତୀବ୍ରବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତିଃ ॥୧୪୩॥

କବଳିତ = ଆବଦ୍ଧ ବା ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଥିବା, ଦିନନାଥେ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଦୂର୍ଦିନେ = ମେଘୁଆ ଦିନରେ, ସାନ୍ଦ୍ରମେଘୈ = କଳାମେଘ ଦ୍ୱାରା, ବ୍ୟଥୟତି = କଷ୍ଟଦିଏ, ହିମଝଞ୍ଜାବାୟୁଃ = ଶୀତଳ ପବନ, ଉଗ୍ର = ପ୍ରଚଣ୍ଡ, ୟଥା =ଯେଭଳି, ଏତାନ୍ = ଏଗୁଡ଼ିକୁ, ଅବିରତ = ନିରନ୍ତର , ତମସା = ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାର, ଆତ୍ମନି ଆବୃତେ = ଆତ୍ମା ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ମୂଢ଼ବୁଦ୍ଧିଂ = ମୂର୍ଖ ମନୁଷ୍ୟ, କ୍ଷପୟତି କଷ୍ଟ ଦିଏ, ବହୁଦୁଃଖୈଃ = ଅନେକ ଦୁଃଖ ଦ୍ୱାରା, ତୀବ୍ର = ଘୋର, ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତିଃ = ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ।

ଯେଭଳି କୌଣସି ଏକ ଦିନରେ ଆକାଶରେ ଛାୟା ହୋଇଥାଇ ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟ କଳା ମେଘ ମାଳାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଇ ହିମପାତ ତଥା-ବତାଶ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ୟଥିତ କରେ, ସେହିପରି ଯଦି ଆମ-ଚୈତନ୍ୟ ଘୋର ତମସାଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭୟାବହ ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ଅସୀମ ଦୁଃଖରେ ସଂତପ୍ତ କରିଥାଏ ॥୧୪୩॥

ଦିନର ନାଥ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱାମୀ ହେଉଛନ୍ତି - ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଘନ ବାଦଲଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱରା ଅଥବା କୁହୁଡ଼ିରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇଯାନ୍ତି, ସେହିଦିନକୁ 'ମେଘୁଆ ଦିନ' କୁହାଯାଏ । ଏଭଳି ଥଣ୍ଡା ଦିନରେ ଭୟଙ୍କର ଶୀତଳ ପବନର ପ୍ରବାହ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଦିଏ । ଯେଉଁଠି ଏଭଳି ଜଳବାୟୁ ନାହିଁ, ସେଠାର ଲୋକମାନେ ଏହି କଷ୍ଟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ଘନ ତମସା (ଅଜ୍ଞାନ)ରେ ଯାହାର ଆତ୍ମଚେତନ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇରହିଛି, ସେହି ମୂର୍ଖ (ମୂଢ଼) ଭୟଙ୍କର ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନାନା ପ୍ରକାରର ଭୌତିକ କଷ୍ଟ ପାଇଥାନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଦୃଷ୍ଟିରେ ତଥା ଯିଏ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ତା' ପାଇଁ ଅବିଦ୍ୟା ଓ ଅବିଦ୍ୟା-ଜନିତ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ଜୀବ ଭାବର ସତ୍ତା ରହେ ନାହିଁ । ଯଦି ମୁଁ ନିଜକୁ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ (ଜୀବ) ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରେ, ତେବେ ଅବିଦ୍ୟା ମୋର ଅତି ନିକଟରେ ରହିବ ଏବଂ ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ମୋ' ପାଇଁ ବହୁତ ଦୂରେଇ ଯିବ । ଅନ୍ୟ

ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ- ଯେତେବେଳେ ଜୀବ ତମୋଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ ରହିଥାଏ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଯିଏ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରେ, ସେ ହେଉଛି ମହାମୂର୍ଖ ବା ମୂଢ଼ । ତେଣୁ ସେ ସର୍ବଦା ବିଷୟ-ଭାବନା ଓ ବିଚାରଜନିତ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିଥାଏ । ସେ ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ମନରେ ବହୁତ ପୀଡ଼ା ପାଏ । ସେ ଯେଉଁଠାକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ସହସ୍ର ଦୁଃଖ ତା'ର ଅନୁଗମନ କରିଥାନ୍ତି । ଯେଭଳି ଘନ ବାଦଲଗୁଡ଼ିକ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିବାପରେ ଥଣ୍ଡାପବନ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖ ଦେଇଥାଏ, ସେହିପରି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ତମସାବୃତ୍ତ ହେଲାପରେ ଅଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ବିକ୍ଷେପ ଜୀବକୁ ପୀଡ଼ା ଦିଏ ।

ଏତାଭ୍ୟାମେବ ଶକ୍ତିଭ୍ୟାଂ ବନ୍ଧଃ ପୁଂସଃ ସମାଗତଃ ।

ଯାଭ୍ୟାଂ ବିମୋହିତୋ ଦେହଂ ମତ୍ୱାଽତ୍ମାନଂ ଭ୍ରମତ୍ୟୟମ୍ ॥୧୪୪॥

ଏତାଭ୍ୟାମ୍ =ଏହି ଦୁଇଟି ଦ୍ୱାରା, ଏବ = ନିଶ୍ଚିତ, କେବଳ, ଶକ୍ତିଭ୍ୟାମ୍ = ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ପୁଂସଃ = ମନୁଷ୍ୟର, ସମାଗତଃ = ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଛ, ଯାଭ୍ୟାମ୍ = ଯାହାହେତୁ, ବିମୋହିତଃ = ଭ୍ରମିତ ଅଥବା ମୋହିତ, ଦେହମ୍ = ଶରୀରକୁ, ମତ୍ୱା = ଭୁଲିଯାଇ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଭ୍ରମିତ = ଭ୍ରମିତ ହୁଏ, ଅୟମ୍ = ଏହି ।

ଏହି ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା (ଆବରଣ ଓ ବିକ୍ଷେପ) ମନୁଷ୍ୟର ବନ୍ଧନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବିମୋହିତ ହୋଇ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଦେହକୁ ଆତ୍ମାର ମାନ୍ୟତା ଦିଏ ଏବଂ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥାଏ ॥୧୪୪॥

ମନୁଷ୍ୟର ବନ୍ଧନର କାରଣ ହେଉଛି- ଆବରଣ ଓ ବିକ୍ଷେପ ଶକ୍ତି, ଯାହାକି ତମୋଗୁଣ ଓ ରଜୋଗୁଣରୁ ସୃଷ୍ଟ ବା ଉଦ୍ଭବ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ମୋହିତ ତଥା ଭ୍ରମିତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଦେହ ଅର୍ଥାତ୍ (ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀର) ରୂପେ ଜାଣେ ବା ଅନୁଭବ କରେ । ଏଭଳି ସମସ୍ତେ ନିଜକୁ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଅନ୍ତି । ଭାବୁକ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ସଂବେଦନଶୀଳ, ଦୟାଳୁ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବିପାରେ । ଆଧୁନିକ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଜ୍ଞାନୀ ରୂପେ ବୁଝିପାରେ । ଏହିପରି ସବୁ ମନୁଷ୍ୟ ମାତ୍ରକେ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମୂଳ-ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ମୋହିତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ। ଯଦ୍ୱାରା କି ଏକ ଦେହରୁ ଅନ୍ୟ ଦେହ, ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନ, କାଳରୁ କାଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ମଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ର ଜୀବନଯାତ୍ରା ଚାଲୁରହେ ।

ବନ୍ଧ-ନିରୂପଣ (୧୪୫-୧୪୬)

ବୀଜଂ ସଂସୃତିଭୂମିଜସ୍ୟ ତୁ ତମୋ ଦେହାତ୍ମଧୀରଂକୁରୋ
ରାଗଃ ପଲ୍ଲବମ୍ବୁ କର୍ମ ତୁ ବପୁଃ ସ୍କନ୍ଧୋଽସବଃ ଶାଖିକାଃ ।
ଅଗ୍ରାଣୀନ୍ଦ୍ରିୟସଂହତିଶ୍ଚ ବିଷୟାଃ ପୁଷ୍ପାଣି ଦୁଃଖଂ ଫଳମ୍
ନାନା କର୍ମ ସମୁଭବଂ ବହୁବିଧଂ ଭୋକ୍ତାତ୍ର ଜୀବଃ ଖଗଃ ॥୧୪୫॥

ବୀଜମ୍ = ବୀଜ ବା ମଞ୍ଜି, ସଂସୃତି = ସଂସରଣ, ସଂସାର , ଭୂମିଜସ୍ୟ = ବୃକ୍ଷ ପାଇଁ, ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ତମଃ = ଅଜ୍ଞାନ, ଦେହାତ୍ମଧୀଃ = ଦେହକୁ ଆତ୍ମରୂପେ ଜାଣିବା, ଅଙ୍କୁରଃ = ଗଜା, ରାଗଃ = ଇଚ୍ଛା ବା ଆସକ୍ତି , ପଲ୍ଲବମ୍ = କୋମଳ ପତ୍ର, ଅମ୍ବୁ = ଜଳ, କର୍ମ = କ୍ରିୟା, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଅବଶ୍ୟ; ବପୁଃ = ଶରୀର, ସ୍କନ୍ଧଃ = କାଣ୍ଡ ବାଡ଼େଣା , ଅସବଃ = ପ୍ରାଣ, ଶାଖିକା = ଶାଖା, ଡାଳ; ଅଗ୍ରଣି = ପ୍ରଶାଖା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂହତିଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହ, ଚ = ଏବଂ, ବିଷୟାଃ = ପଞ୍ଚ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ବିଷୟ, ପୁଷ୍ପାଣି = ଫୁଲ, ଦୁଃଖମ୍ = ଦୁଃଖ, ଫଳମ୍ = ଫଳ, ନାନା = ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର, କର୍ମ ସମୁଭବମ୍ = କର୍ମର ଉତ୍ପନ୍ନ, ବହୁବିଧମ୍ = ବହୁ ପ୍ରକାରର, ଭୋକ୍ତା = ଭୋଗକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଜୀବଃ = ଜୀବ, ଖଗଃ = ପକ୍ଷୀ ।

ଅବିଦ୍ୟା ବା ଅଜ୍ଞାନ ହେଉଛି- ସଂସାର ରୂପୀ ବୃକ୍ଷର ବୀଜ (ମଞ୍ଜି) । ଦେହାସକ୍ତି ତା'ର ଅଙ୍କୁର ବା ଗଜା । ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ତା'ର କୋମଳ ପତ୍ର । କର୍ମ ତା' ପାଇଁ ଜଳ ଓ ଦେହ ତା'ର ଗଣ୍ଡି (ଶରୀର) । ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକ ତା'ର ଶାଖା ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଶାଖା । ଭୋଗ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ତା'ର ଫୁଲ, ନାନାବିଧ କର୍ମଜନିତ ଦୁଃଖ ହେଉଛି ତା'ର ଫଳ ତଥା ବ୍ୟଷ୍ଟି-ଜୀବ ହେଉଛି ସେହି ପକ୍ଷୀ, ଯିଏ ଏସବୁକୁ ଉପଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ସଂସାରରୂପୀ ବୃକ୍ଷରେ ବସିଛି ॥୧୪୫॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସଂସାରରୂପୀ ବୃକ୍ଷର ଚିତ୍ରର କରିଛନ୍ତି। ତମସ୍ ବା ଅଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ସଂସାର-ବୃକ୍ଷର ବୀଜା ବା ମଞ୍ଜି। ଅବିଦ୍ୟା, ବାସନା, କାରଣ-ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ଅଜ୍ଞାନର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ଯଦି ମଞ୍ଜିକୁ ଅଗ୍ନିରେ ପୋଡ଼ି ବା ଭାଜି ଦିଆଯିବ, ତେବେ ତାକୁ ରୋପଣ କଲେ ସେଥିରୁ ପୁନର୍ବାର ଅଙ୍କୁର ବା ଗଜା ବାହାରିବ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଯଦି ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ବାସନା ବା ସଂସ୍କାରରୂପୀ ବୀଜକୁ ପୋଡ଼ିଦିଆଯିବ, ତେବେ ପୁନଃ ସଂସାରରୂପୀ ବୃକ୍ଷ ପ୍ରକଟ ବା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବନାହିଁ ।

ଅବିଦ୍ୟା ବା ଅଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହେଉଛି- 'ଏହି ଶରୀର ହିଁ ମୁଁ ଅଟେ ।' ବୀଜ ଅଙ୍କୁର ହେଲାପରେ ଯେଉଁ କୋମଳ ପତ୍ର ବିକଶିତ ହୁଏ, ତାହା ହେଉଛି- ଇଚ୍ଛା । ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଦେହ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ ଏବଂ ତା'ର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତିତ ରହେ । ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଟି ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ- (୧) ରାଗ ଓ (୨) ଦ୍ୱେଷ (ଦୁଇଟି ପାଖୁଡ଼ା) । ଏହି ସ୍ତରରେ ବୃକ୍ଷର ବିକାଶକୁ ନିରୁଦ୍ଧ କରାଯାଇପାରେ, ଯେପରିକି ଅଙ୍କୁରକୁ ନଷ୍ଟ କରି ନ ଅଥବା ତାକୁ ପାଣି ନ ଦେଇ ନଷ୍ଟ କରାଯାଏ । ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକୁ ପୂରା କରିବା ପାଇଁ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ, ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ ନାନାବିଧ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ହିଁ ଏହି ବୃକ୍ଷକୁ ପାଣି ଦେଇ ପୋଷଣ କରିବା । ଯଦି ପାଣିଦେବା ବନ୍ଦ କରିପାରିବା ନାହିଁ, ତେବେ ଦୁଇ ବୁନ୍ଦା ନାଇଟ୍ରିକ୍ ଏସିଡ୍ ତା' ଉପରେ ପକାଇ ପାରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଅହଂଭାବରେ କରାଯାଉଥିବା ଏସବୁ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଯଦି ଆମେ 'ସମର୍ପଣ ଭାବ' ରୂପୀ ଦୁଇବୁନ୍ଦା ପକାଇଦେବା ବା ପାଣିରେ ମିଶାଇବା, ତେବେ ବୃକ୍ଷ ଶୀଘ୍ର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ତେଣୁ ବାସନା-ବୀଜକୁ ନଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ନିଷ୍କାମ କର୍ମର ଉପଦେଶ କରାଯାଏ ।

ଏହି ସଂସାର-ବୃକ୍ଷର ସ୍କନ୍ଧ ବା ଗଣ୍ଡି ହେଉଛି- ଏ ଶରୀର । ଯଦି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସକାମ ଭାବରେ କରାଯାଏ, ତେବେ ବୃକ୍ଷ ଦିନକୁ ଦିନ ହୃଷ୍ଟ-ପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗେ । ଏହାର ଶାଖାଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ପ୍ରାଣ, ଯଥା- ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ସମାନ, ବ୍ୟାନ ଓ ଉଦାନ । ଯେଭଳି ଶାଖାଗୁଡ଼ିକ ସ୍କନ୍ଧକୁ ବା ଗଣ୍ଡିକୁ ପୁଷ୍ଟ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଜୀବନ-କର୍ମର ଏହି ପାଞ୍ଚ ପ୍ରମୁଖ ଶାଖାଗୁଡ଼ିକ (ପ୍ରାଣ), ଦେହ ଓ ଶାରୀରିକ କର୍ମକୁ ଗତି ପ୍ରଦାନ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସଂସାରବୃକ୍ଷର ପ୍ରଶାଖା । ଏଗୁଡ଼ିକର ସତ୍ତା ପ୍ରାଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ଯଦି ଶାଖାଗୁଡ଼ିକୁ କାଟି ଦିଆଯିବ, ତେବେ ପ୍ରଶାଖାଗୁଡ଼ିକ ରହିବ ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ, ଯଥା- (୧) ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ (୨) କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ । ପ୍ରଥମ ବର୍ଗର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବାହ୍ୟ ବିଷୟଜଗତର ଜ୍ଞାନ ଆମ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇଥାଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ତଦନୁକୂଳ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାତ୍ମକ କର୍ମ କରିଥାଏ । ଏହି ବିଶେଷତା ଅନୁସାରେ ସେଭଳି ନାମକରଣ କରାଯାଇଛି ।

ଭୋଗ୍ୟ-ବିଷୟ ହିଁ ସଂସାର ବୃକ୍ଷର ଫୁଲ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟର ନିଜସ୍ୱ ବିଷୟ ରହିଛି, ଯଥା- ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ । ଏହିପରି ନାନାବିଧ କର୍ମଜନିତ ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ହେଉଛି ସଂସାର ବୃକ୍ଷର ଫଳ ସଦୃଶ । ଯଦି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି କୌଣସି ବିଷୟ

ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ଆକର୍ଷକତତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ବେଦନା ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରଥମତଃ ବ୍ୟକ୍ତି ତାକୁ ପାଇବାକୁ ଚାହେଁ, ତା'ପରେ ତାକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ତା'ର ମନରେ ତୀବ୍ର ଇଚ୍ଛା (କାମନା) ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ପୁନଃ ସେ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟକରେ । ଯେହେତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ରହିଛି, ତେଣୁ ତା'ର ସେହି କ୍ରିୟାରୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାସ୍ୱରୂପ 'କର୍ମଫଳ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ସୁଖ-ଦୁଃଖ' ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

କର୍ମ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ହୋଇଥାଏ, ଯଥା- ସାତ୍ତ୍ୱିକ, ରାଜସିକ ଓ ତାମସିକ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ରିଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ 'ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା କର୍ମ' କୁହାଯାଏ । ଯଦି ପରମ ସ୍ଥିତି ଅର୍ଥାତ୍ ଶାଶ୍ୱତ ସୁଖ-ଶାନ୍ତି (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ) ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରାଯାଏ, ତେବେ ସଂସାରରେ ବିଷୟଭୋଗରୁ ପ୍ରାପ୍ତ କ୍ଷଣିକ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ବାସ୍ତବରେ ଦୁଃଖଦାୟୀ । ପୁନଶ୍ଚ ଫଳରେ ବୀଜ ନିହିତ ଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମଫଳ ବାସନା ବାସଂସ୍କାରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ, ଯାହାକି ସଂସାର ଚକ୍ର (ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ)ର ମୂଳ କାରଣ । ଫଳଭୋକ୍ତା ହେଉଛି- ଜୀବ, ଯିଏକି ଏକ ପକ୍ଷୀ ସଦୃଶ ବୃକ୍ଷର ଗୋଟିଏ ଶାଖାରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଶାଖାକୁ ଉଡ଼ିଯାଇ ଫଳ ଚାଖିବାକୁ ଲାଗେ । ଜୀବକୁ ଏକ ପକ୍ଷୀ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ଏଥିଲାଗି କି ପକ୍ଷୀ ଉପରେ ବସେ, ଫଳ ଖାଏ ଏବଂ ସେହି ବୃକ୍ଷ ଡାଳରେ ବା କୋରଡ଼ରେ ବିଶ୍ରାମ ନିଏ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଅନୁଭବ କରେ ଯେ ସେହି ବୃକ୍ଷ ତା'ର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ, ସେତେବେଳେ ସେ ସେହି ବୃକ୍ଷରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ବୃକ୍ଷକୁ ଉଡ଼ିଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆମ ଭିତରେ ଥିବା ଜୀବ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଧାରିତ ଦେହକୁ ବିକାଶର ଅନୁପଯୋଗୀ ଅନୁଭବ କରି ସେ ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେହକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେହରେ ପ୍ରବେଶ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେହ ଧାରଣ କରେ ।

ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଉଥିବା ବିଭିନ୍ନ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ କର୍ମଫଳ ମିଳେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଭୋକ୍ତା ହେଉଛି-ଜୀବ । ଏହି ଜୀବ ବିଭିନ୍ନ ବାସନାକୁ ତୃପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ସଂସାରରେ ଦେହ ଧାରଣ କରେ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ ।

ଅଜ୍ଞାନମୂଲୋଽୟମନାତ୍ମବନ୍ଧୋ
ନୈସର୍ଗିକୋଽନାଦିରନନ୍ତଈରିତଃ ।
ଜନ୍ମାପ୍ୟୟବ୍ୟାଧିଜରାଦିଦୁଃଖ
ପ୍ରବାହପାତଂ ଜନୟତ୍ୟମୁଷ୍ୟ ॥୧୪୬॥

ଅଜ୍ଞାନମୂଳଃ = ଅଜ୍ଞାନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଅନାତ୍ମ ବନ୍ଧଃ = ଅନାତ୍ମର ବନ୍ଧନ, ନୈସର୍ଗିକଃ = ସ୍ୱନିର୍ମିତ, ଅନାଦିଃ = ଆରମ୍ଭର ହିତ, ଆଦିଶୂନ୍ୟ, ଅନନ୍ତଃ = ଯାହାର ଅନ୍ତ ନାହିଁ, ଅସୀମ, ଈରିତଃ = କୁହାଯାଏ, ଜନ୍ମ = ଜନ୍ମ, ଅପ୍ୟୟ = ମୃତ୍ୟୁ, ବ୍ୟାଧି = ରୋଗ, ଜରାଦି = ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟାବସ୍ଥାର ଜର୍ଜରତାଦୁଃଖ, ଦୁଃଖପ୍ରବାହପାତମ୍ = ଦୁଃଖର ଅନନ୍ତ ପ୍ରବାହ, ଜନୟତି = ସୃଷ୍ଟି କରେ, ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, ଅମୁଷ୍ୟ = ବନ୍ଧ ଜୀବପାଇଁ ।

ଅନାତ୍ମା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଏହି ବନ୍ଧନ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଏବଂ ସ୍ୱନିର୍ମିତ । ଏହାକୁ ଅନାଦି ଏବଂ ଅନନ୍ତ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଜୀବକୁ ଜନ୍ମ, ମୃତ୍ୟୁ, ବ୍ୟାଧି ଓ ଜରା ଇତ୍ୟାଦି ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକର ଅନନ୍ତପ୍ରବାହରେ ନିକ୍ଷେପ କରିଥାଏ ॥୧୪୬॥

ଅନାତ୍ମାକୁ ଆତ୍ମା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ପରିଣାମ ଦୁଃଖ କିପରି ମିଳେ ? ଏହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି । ସ୍ତମ୍ଭର ଅଜ୍ଞାନ ଭୂତର ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ ହିଁ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ କି 'ମୁଁ ଦେହ ଅଟେ ।'

କୁହାଯାଏ କି ଅବିଦ୍ୟା ସ୍ୱନିର୍ମିତ, ତା'ର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଯେଉଁଭଳି କୌଣସି ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରାକୃତିକ ରୂପେ ଅନ୍ଧକାର ହୋଇଥାଏ । ତା'ର ଅନ୍ଧକାରତା ସ୍ୱତଃ ନିର୍ମିତ । ତେଣୁ ଯେଉଁଠି ଗୁମ୍ଫା ନାହିଁ, ସେଠାରେ ଅନ୍ଧାର ନ ଥାଏ । ଏହିପରି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ନ ରହିଲେ ହୃଦୟରେ (ଅନ୍ତଃକରଣରେ) ଅନ୍ଧକାର ବା ଅଜ୍ଞାନ ରହେ । ବୁଦ୍ଧି ଦୃଷ୍ଟିରେ କେବଳ ଏହାହିଁ କୁହାଯାଇପାରେ କି, ଅବିଦ୍ୟା ଅନାଦି ଓ ଅନନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ କାଳାତୀତ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାଳର ଅବଧାରଣା ଅଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସାରର ଅନୁଭବ ନିଶ୍ଚିତ ହେବ । କାରଣ, କାଳ ହେଉଛି ସେହି ମାଧ୍ୟମ ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସଂସାରର ପ୍ରତୀତି ହୋଇଥାଏ । ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ସମୟର ସନ୍ଦର୍ଭରେ ହିଁ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରେ ।

ଅନାତ୍ମା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେତୁ ଯେଉଁ ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଜନ୍ମଜ ପୀଡ଼ା, ବୃଦ୍ଧିର ଦର୍ଦ୍ଦ, କ୍ଷୀଣ ହେବାର ଦୁଃଖ, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାର ଭୟ, ବ୍ୟାଧିଜନିତ

ବ୍ୟଥା ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁର ଭୟଙ୍କର ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେବା ଇତ୍ୟାଦି । ଏସବୁର ମୂଳ କାରଣ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ଅନାତ୍ମ-ଜଡ଼ ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ । ଯଦି ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ-କ୍ଳେଶଗୁଡ଼ିକର ଶମନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ, ତେବେ ସେସବୁର ମୂଳ କାରଣକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହେବ । ସୁତରାଂ, ଅବିଦ୍ୟା ବା ଅଜ୍ଞାନ କେବଳ ବିଦ୍ୟା ବା ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ ।

ଆତ୍ମାନାତ୍ମବିବେକ (୧୪୭-୧୫୩)

ନାସ୍ତ୍ରୈର୍ନ ଶସ୍ତ୍ରୈରନିଲେନ ବହ୍ନିନା
ଛେତ୍ତୁଂ ନ ଶକ୍ୟୋ ନ ଚ କର୍ମକୋଟିଭିଃ ।
ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନମହାସିନା ବିନା
ଧାତୁଃ ପ୍ରସାଦେନ ସିତେନମଞ୍ଜୁନା ॥୧୪୭॥

ନ = ନୁହେଁ, ଅସ୍ତ୍ରୈଃ = ଅସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା, ନ = ନୁହେଁ, ଶସ୍ତ୍ରୈଃ = ଶସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା, ଅନିଲେନ = ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା, ବହ୍ନିନା = ଅଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା, ଛେତ୍ତୁମ୍ = ନଷ୍ଟ କରିବା, ନ ଶକ୍ୟ=ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଚ = ଏବଂ, କର୍ମକୋଟିଭିଃ = କୋଟିଏ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା, ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନ = ବିବେକଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ, ମହା ଅସିନା = ବଡ଼ ଖଡ୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା, ବିନା = ବ୍ୟତୀତ, ଅତିରିକ୍ତ, ଧାତୁଃ = ଅନ୍ତଃକରଣର, ପ୍ରସାଦେନ = ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା, ସିତେନ = ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଧାର କରାଯାଇଥିବା, ମଞ୍ଜୁନା = ଉତ୍ତମ ରୂପେ।

ଏହି ବନ୍ଧନର ବିନଷ୍ଟ କୌଣସି ଅସ୍ତ୍ର-ଶସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା, ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା, ଅଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ଅଥବା କୋଟିଏ ପ୍ରକାରର କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବିବେକଜନ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ବିବେକରୁ ଜାତ ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ରୂପୀ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଧାରଯୁକ୍ତ କେବଳ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ରୂପୀ ଅଦ୍ଭୁତ ଖଡ୍‌ଗ ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବନ୍ଧନ କଟାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ॥୧୪୭॥

ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ ସଂସାରର ସାରା ଦୁଃଖ-କ୍ଳେଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ହିଁ ବନ୍ଧନ ଅଟେ । ଏହାକୁ କେଉଁ ଅସ୍ତ୍ର-ଶସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା କଟାଯାଇ ବିନଷ୍ଟ କରାଯାଇ

ପାରିବ ? ଏହି ବନ୍ଧନକୁ କିପରି ଉଚ୍ଛେଦ କରାଯିବ ? ସାଧାରଣତଃ, ବିନାଶକାରୀ ହତିଆର ଦୁଇ ପ୍ରକାରର, ଯଥା- ଅସ୍ତ୍ର ଓ ଶସ୍ତ୍ର । ଯାହା ଯୋଦ୍ଧାର ହାତରୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗାଯାଏ ଏବଂ ତାହା ପୁନଃ ତା' ପାଖକୁ ଫେରି ଆସେ ନାହିଁ, ତାକୁ ଅସ୍ତ୍ର କହନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାର ହତିଆର – ଯୋଦ୍ଧାର ହାତରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ନିକ୍ଷେପିତ ବା ପ୍ରେରିତ ହେଲାପରେ, ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦ କରି ପୁନର୍ବାର ଫେରିଆସେ ତାକୁ 'ଶସ୍ତ୍ର' କହନ୍ତି । ଉଦାହରଣାର୍ଥ- ଆଧୁନିକ କ୍ଷେପଣାସ୍ତ୍ର । ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ହତିଆର ଦ୍ୱାରା ସାରା ବିଶ୍ୱ ନଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ ଭ୍ରମକୁ 'ମୁଁ ଦେହ' – ଏହି ଧାରଣାକୁ ଏଥିମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟି ନଷ୍ଟ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।

ବାୟୁ ଓ ଅଗ୍ନି – ଏହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ବିନାଶକ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ବାୟୁ ବସ୍ତୁକୁ ଶୁଖାଇ ଓ ଅଗ୍ନି ଜଳାଇ ନଷ୍ଟ କରିଦିଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି 'ମୁଁ ଦେହ'କୁ ବାୟୁ ଶୁଖାଇ ପାରେ ନାହିଁ ଅଥବା ଅଗ୍ନି ଜଳାଇ ପାରେ । ବ୍ୟକ୍ତିର କୁଅଭ୍ୟାସ (ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକ) ସତ୍‌କର୍ମ, ସତ୍‌ସଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ବଦଳିଯାଏ । କିନ୍ତୁ କୋଟିଏ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟା ଜନ୍ୟ ମୋହ ବା ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞାନର ବିରୋଧୀ ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି- କେବଳ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଅବିଚାରର ସେହିପରି ସତ୍‌ବିଚାର । ତେଣୁ ଅବିଦ୍ୟା କର୍ମର ଜନନୀ ହୋଇଥିବାରୁ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାର ବିନାଶ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

କେବଳ ବିଦ୍ୱତ୍ତା କଦାପି ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ତାହା ଅବିଦ୍ୟାକୁ କିଛି ପରିମାଣରେ ନଷ୍ଟ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାକୁ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ଅବିଦ୍ୟା କେବଳ ବିବେକରୂପୀ ଧାରୁଆ ଖଡ଼୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା ଛେଦନ ହୋଇପାରିବ । ଯାହାର ଶୁଭ ପରିଣତି ଆତ୍ମାର ଅପରୋକ୍ଷ ସାକ୍ଷାତ୍କାରରେ ହୋଇଥାଏ । କାରଣ, ଯେତେ ମାତ୍ରାରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ସେହି ଅନୁରୂପ ବାସନା ମଧ୍ୟ କ୍ଷୟ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟର ମନ ଯେତିକି ଶାନ୍ତ ହୁଏ, ତା'ର ବିବେକ ଶକ୍ତି ସେତିକି ପ୍ରଖର ବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣୈକମତେଃ ସ୍ୱଧର୍ମ -

ନିଷ୍ଠା ତୟୈବାତ୍ମବିଶୁଦ୍ଧିରସ୍ୟ ।

ବିଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧେଃ ପରମାତ୍ମବେଦନଂ

ତେନୈବ ସଂସାର ସମୂଳନାଶଃ ॥୧୪୮॥

ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ = ବେଦ ପ୍ରମାଣ, ଏକମତେଃ = ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍, ସ୍ୱଧର୍ମନିଷ୍ଠା = ନିଜ ଧର୍ମରେ ନିଷ୍ଠାବାନ୍ ହେବା, ତୟା = ତାହାଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ଆତ୍ମ ବିଶୁଦ୍ଧି= ମନର ଶୁଦ୍ଧି, ଅସ୍ୟ = ତା'ପାଇଁ, ବିଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧେଃ = ନିର୍ମଳ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ (ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ), ପରମାତ୍ମ ବେଦନମ୍ = ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଅନୁଭୂତି, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = ନିଶ୍ଚୟ, ସଂସାର ସମୂଳ ନାଶଃ = ସଂସାରର ସମୂଳ ବିନାଶ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ଯାହାର ଅତୁଟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଅଛି ଓ ଯିଏ ସ୍ୱଧର୍ମନିଷ୍ଠ ତଥା ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣଯୁକ୍ତ, ତାଙ୍କୁ ହିଁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଅନୁଭୂତି ହୁଏ । କାରଣ, ଏହି ଉଭୟ ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । କେବଳ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବା ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଦ୍ୱାରା ସଂସାରବୃକ୍ଷ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ ॥୧୪୮॥

ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ, ନିହିତ ଜ୍ଞାନରେ ରମଣ କରୁଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିପାରେ । ସ୍ୱଧର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ଧର୍ମ ବା ନିଜ ଧର୍ମ । ଯାହାକୁ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ହେବ, ସେ ହିଁ ଧର୍ମାଚରଣ ବା ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିପାରିବ। ଅନ୍ୟଥା, ବାରମ୍ବାର ବିଚଳିତ ହୋଇ ଭ୍ରମରେ ନିଜକୁ ଦେହ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବ । ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯଦି କେହି ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ଭାବରେ ଶ୍ରୁତିନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରେ, ତେବେ ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ମନ ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର ହୋଇଯାଏ । ଏହାର ବିପରୀତ ଯଦି କେହି ଅହଂକାରପୂର୍ବକ ସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରେରିତ, ଅହଂ-କେନ୍ଦ୍ରିତ ହୋଇ ସଂସାରରେ ବିଷୟଭୋଗ ଲାଗି କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ତା'ର ଦିନ-ପ୍ରତିଦିନ ବାସନାରାଶି ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗେ ତଥା କର୍ମ-ବନ୍ଧନ ଦୃଢ଼ ହୋଇଥାଏ । ସମର୍ପଣ ଭାବନାରେ ପରାର୍ଥ କର୍ମ କରିବା ଫଳରେ, ବାସନା କ୍ଷୟ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଉ ନୂତନ ବାସନା ସଞ୍ଚିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାସନା ଅଭାବରେ ମନରୁ ମଧ୍ୟ ବିକ୍ଷେପ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ମନ ନିର୍ବିକାର ଓ ଶାନ୍ତ ରହେ । ଏଭଳି ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଶାନ୍ତ ମନରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ସର୍ବଦା ଏଭଳି କୁହାଯାଏ କି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କୌଣସି ସାଧନ ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ବାସ୍ତବରେ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା କେବଳ

ଚିତ୍ତ ବା ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ହୁଏ, ଯେଉଁ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପତଃ ବା ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ।

ବେଦାନ୍ତର ଅର୍ଥ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ । ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଶ୍ରୁତି ସମ୍ମତ ଉପଦେଶ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ସଠିକ୍ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ । ଅନ୍ୟଥା ସେହି ଜ୍ଞାନ ଶୁଷ୍କ, ନିରସ, ପୁସ୍ତକୀୟ ଓ ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ ନିରର୍ଥକ ହୋଇଯିବ, ଯଦି ତାକୁ ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଯେଭଳି ଚିନି ଶବ୍ଦକୁ କାଗଜ ଉପରେ ଲେଖି ତାକୁ ଚାଟିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ଚିନିର ମିଠାତ୍ୱ ସେହି କାଗଜରୁ ଅନୁଭୂତ ହେବ ନାହିଁ ।

କୋଶୈରନ୍ନମୟାଦ୍ୟୈଃ ପଞ୍ଚଭିରାତ୍ମା ନ ସଂବୃତୋ ଭାତି ।

ନିଜଶକ୍ତିସମୁତ୍ପନ୍ନୈଃ ଶୈବାଳପଟଳୈରିବାମ୍ବୁ ବାପୀସ୍ଥମ୍ ॥୧୪୯॥

କୋଶୈଃ = କୋଶଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ଅନ୍ନମୟାଦ୍ୟୈଃ = ଅନ୍ନମୟକୋଶ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା, ପଞ୍ଚଭିଃ = ପଞ୍ଚ-କୋଶ ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମା =ଆତ୍ମା, ନ = ନୁହେଁ, ସଂବୃତଃ = ଆଚ୍ଛାଦିତ, ଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ନିଜଶକ୍ତି = ନିଜ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାର, ସମୁତ୍ପନ୍ନୈଃ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ, ଶୈବାଳପଟଳୈଃ = ଶିଉଳିର ସ୍ତର, ଇବ = ସଦୃଶ, ସମାନ, ଅମ୍ବୁ = ଜଳ, ବାପୀସ୍ଥମ୍ = ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ।

ନିଜର ଦିବ୍ୟଶକ୍ତିରେ ନିର୍ମିତ ଅନ୍ନମୟ ଆଦି ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକରେ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯେଭଳି ପୁଷ୍କରିଣୀର ଜଳ ସେହି ଜଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶିଉଳି ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ॥୧୪୯॥

ଆତ୍ମା ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବାରୁ ତାହା ସ୍ୱରୂପତଃ ଆମକୁ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହି ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି- ଅନ୍ନମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ମନୋମୟ, ବିଜ୍ଞାନମୟ ଓ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ। ଏଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମାର ଦିବ୍ୟଶକ୍ତି-ମାୟା'ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଏଗୁଡ଼ିକ ସହତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ସ୍ୱୟଂକୁ ଆବୃତ୍ତ ହେଲା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଥବା ହ୍ରଦର ସ୍ଥିର ଜଳରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଶିଉଳି ବା ଶୈବାଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା ଜଳର ଉପରିଭାଗରେ ଭାସିବାକୁ ଲାଗେ । ତାହା ଅତ୍ୟଧିକ ହୋଇଗଲେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଦିଏ, ଯଦ୍ୱାରା କି ଜଳ ଅଦୌ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସର୍ବତ୍ର କେବଳ ଭାସମାନ ଶୈବାଳ (ଦଳ) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦୂରରୁ ଏକ ଘାସ ପଡ଼ିଆ ବା ଲନ୍ ଭଳି ଦେଖାଯାଏ, ଯାହାର ମଝିରେ ମଝିରେ ନାନା ରଙ୍ଗର ଫୁଲ ମଧ୍ୟ ଫୁଟିଥାଏ । ବାସନାକୃତ ବିକ୍ଷେପ ଓ ଏହି ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତର ଦୃଶ୍ୟ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣ ଉପରେ

ବିଚ୍ଛୁରିତ ଦଳ (ଶୈବାଳ) ସଦୃଶ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ମନ ନିର୍ମଳ ରହେ ନାହିଁ, ଯାହା ଉପରେ କି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇପାରିବ । ଏହି ଜଳର ମଇଳା (ଦଳ)କୁ ହଟାଇବା ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅହଂକାର ଓ ଅହଂଭାବରେ ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ତଥା ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆମର ଯେଉଁ ମନ ବିଷୟ-ଭାବନା ଓ ବିଚାର ଜଗତରେ ରମଣ କରୁଛି, ତାକୁ ସେଥିରୁ ଫେରାଇ ଆଣି ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନରେ, ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ ଲଗାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପୁଷ୍କରିଣୀର ଜଳ ଉପରେ ଦଳ (ଶୈବାଳ)ର ଘନତା ହେତୁ ତା' ଉପରେ ଘାସର ଗାଲିଚା ଭଳି ଦେଖାଯାଏ। ଯାହାର ଉପରେ ଅଜ୍ଞାନୀ ବାଳକ ଦଉଡ଼ି ଯାଇ ଗଭୀର ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ମରେ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ, ଜଣେ ବିବେକୀବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ପୂରିତପୁଷ୍କରିଣୀ ଜଳ ଉପରେ ଚାଲିବାକୁ ସାହସ କରେ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ସେହି ପୁଷ୍କରିଣୀରୁ ଦଳ ସଫା କରିବାକୁ ହେଲେ ଦୁଇଟି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରାଯାଇ ପାରିବ । ପ୍ରଥମତଃ, ସେଥିରେ ବାହାରୁ ଜଳ ଭର୍ତ୍ତିକରି ଉପରେ ଭାସୁଥିବା ଦଳକୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ସ୍ଥାନାନ୍ତରୀତ କରାଯାଇପାରିବ । ନଚେତ୍, ସେହି ସଞ୍ଚିତ ଜଳକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଖାଇ ଦେଲେ ଦଳଗୁଡ଼ିକ ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣରେ ପୋଡ଼ିଯାଇ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଅତଏବ ଏହିପରି ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ଚିନ୍ତନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଇତ୍ୟାଦି ମନରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଚାରର ନୂତନ ଜଳଧାରା ପ୍ରବାହିତ କରିଥାନ୍ତି । ଯଦି ଭକ୍ତି ଓ ସେବାରେ ଯୁକ୍ତ ଏହି ଧାରା ମନକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଅନ୍ତି, ତେବେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ମନର ମଇଳା ବାହାରକୁ ବାହାରିଯାଏ, ଯାହାକି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟକୁ ଆବୃତ୍ତ କରି ରଖିଥିଲା ।

ତଚ୍ଛୈବାଳାପନୟେ ସମ୍ୟକ୍ ସଲିଳଂ ପ୍ରତୀୟତେ ଶୁଦ୍ଧମ୍ ।

ତୃଷ୍ଣା ସନ୍ତାପହରଂ ସଦ୍ୟଃ ସୌଖ୍ୟପ୍ରଦଂ ପରଂ ପୁଂସଃ ॥୧୫୦॥

ତତ୍ = ସେହି, ଶୈବାଳ = ଶିଉଳି ବା ଦଳ, ଅପନୟେ = ହଟାଇବା ପରେ, ସମ୍ୟକ୍ = ଭଲ ଭାବରେ, ସଲିଳମ୍ = ଜଳ, ପ୍ରତୀୟତେ = ଦେଖାଯାଇଥାଏ, ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ଶୁଦ୍ଧ, ତୃଷ୍ଣା = ଶୋଷ, ସନ୍ତାପହରମ୍ = ବ୍ୟଥା ଦୂର କରୁଥିବା, ସଦ୍ୟଃ = ତତ୍କାଳ, ସୌଖ୍ୟପ୍ରଦଂ = ସୁଖ ଦେଉଥବା, ପରମ୍ = ମହାନ୍, ପୁଂସଃ = ପୁରୁଷ (ବ୍ୟକ୍ତି)।

ସେହି ଦଳ (ଶୈବାଳ)କୁ ଜଳରୁ ଅଲଗା କରିବା ପରେ ନିର୍ମଳ ଜଳ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଦେଖାଯାଇଥାଏ, ଯାହାକି ମନୁଷ୍ୟର ପିପାସାଜନିତ କଷ୍ଟକୁ ତତ୍କାଳ ଦୂରକରି ତାକୁ ସୁଖ ପ୍ରଦାନ କରେ ॥୧୫୦॥

ପୁଷ୍କରିଣୀ ଜଳ ଉପରୁ ଜଳ ଅଲଗା ହୋଇଗଲା ପରେ ନର୍ମଳ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱଚ୍ଛଜଳ

ଦେଖାଯାଏ । ଜଳରେ ଥିବା ମଇଳାକୁ ବା ଅଶୁଦ୍ଧିକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ସେହି ଜଳକୁ ସ୍ଥିର ସ୍ୱଚ୍ଛ କରିଦେବାର ଗୁଣ ଦଳରେ (ଶିଉଳି) ଥାଏ । ଯେଉଁଠି ଦଳ ଥାଏ, ତା'ର ତଳ ଭାଗରେ ଥିବା ଜଳ ସ୍ୱଚ୍ଛ ନିର୍ମଳ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁ ପାଣିରେ ତୃଷ୍ଣାଜନିତ କ୍ଲେଶ ତତ୍କାଳ ଦୂର ହୋଇପାରେ ।

ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଶବ୍ଦାବଳୀରେ 'ବିଷୟୋପଭୋଗ' ପାଇଁ ତୃଷ୍ଣା ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ହୋଇଆସିଛି । ଏହି ବିଷୟୋପଭୋଗ ହିଁ ସାରା ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକର ମୂଳକାରଣ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ସଂସାରର ସାରା କ୍ଲେଶକୁ ଦୂର କରିଦିଏ ଏବଂ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟର ତୃଷ୍ଣା ନିବାରଣ କରିଦିଏ ।

ପଞ୍ଚାନାମପି କୋଶାନାମପବାଦେ ବିଭାତ୍ୟୟଂ ଶୁଦ୍ଧଃ ।

ନିତ୍ୟାନନ୍ଦୈକରସଃ ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରୂପଃ ପରଃ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ॥୧୫୧॥

ପଞ୍ଚାନାମ୍ = ପାଞ୍ଚଟିର, ଅପି = ମଧ୍ୟ, କୋଶାନାମ୍ = କୋଶଗୁଡ଼ିକର, ଅପବାଦେ = ନିଷେଧ ହେଲା ପରେ, ବିଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଶୁଦ୍ଧଃ =ନିର୍ମଳ, ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦ = ଶାଶ୍ୱତ ଆନନ୍ଦ, ଏକରସଃ = ସମରସ , ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ରୂପଃ = ଅନ୍ତରାତ୍ମାରୂପୀ, ପରଃ = ପରମ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ = ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ।

ପାଞ୍ଚଟି କୋଶର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯାଏ କି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଶୁଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ଏକରସ, ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ, ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ଅଟେ ॥୧୫୧॥

ପାଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତୀତ ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ଆତ୍ମାରୁ ଉଦିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ପଞ୍ଚକୋଶରୁ ଅଲଗା କରିଦିଏ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ସ୍ୱରୂପତଃ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । କାରଣ, ମୋ'ର ସ୍ୱରୂପ ହେଉଛି ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ । 'ନିତ୍ୟ' ତାକୁ କହନ୍ତି ଯାହାକି ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ- ଏହି ତିନିକାଳରେ ଅବାଧିତ ରହେ । ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ । କାଳ ଅଥବା ସମୟ ମନର ଅବଧାରଣା ମାତ୍ର । ଏହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ତ୍ରିକାଳ ବାଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏକରସ ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ, ଅବିକାରୀ ଏବଂ ଅବ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ।

ଏହି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ନିଜର ହୃଦୟ ଗୁହାରେ ଅପରୋକ୍ଷ ରୂପେ ହୋଇଥାଏ । ଏହା କୌଣସି ବାହ୍ୟିକ, ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ଭଳି ନୁହେଁ ।

ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗିଲା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତ ପୁରୁଷ ହୋଇ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ସେହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଅନୁଭବ କରି ସମସ୍ତ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ଆତ୍ମାନାତ୍ମବିବେକଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ବନ୍ଧମୁକ୍ତୟେ ବିଦୁଷା ।
ତେନୈବାନନ୍ଦୀ ଭବତି ସ୍ୱଂ ବିଜ୍ଞାୟ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମ୍ ॥୧୫୨॥

ଆତ୍ମ = ଅନାତ୍ମ, ବିବେକଃ = ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକ କରି ଉଭୟର ଅନ୍ତରକୁ ବୁଝିବା, କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ = କରାଯିବା ଉଚିତ, ବନ୍ଧମୁକ୍ତୟେ = ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି , ବିଦୁଷା = ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ନିଶ୍ଚିତ , ଆନନ୍ଦୀ ଭବତି = ସୁଖୀ, ଆନନ୍ଦିତ ହୁଏ, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜକୁ, ବିଜ୍ଞାୟ = ଜାଣିବା ପରେ, ସତ୍ = ସତ୍ତା, ଚିତ୍ = ଜ୍ଞାନ, ଆନନ୍ଦମ୍ = ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ।

ସଂସାର- ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ଙ୍କୁ ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେକ କରିବା ଉଚିତ । ତା'ପରେ ସେ ବୁଝିପାରିବ ଯେ, ସ୍ୱୟଂ ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦରୂପ । ଏଭଳି ନିଜକୁ ଜାଣି ନିତ୍ୟ ସୁଖୀ ହୋଇପାରିବ । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାବିବେକ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ସ୍ୱରୂପଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିନିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ । ଏହି ସ୍ୱରୂପାନନ୍ଦ କୌଣସି ଉପକରଣ ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ତାହା ଅଖଣ୍ଡ, ନିରାଲମ୍ବ । ଏଭଳି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ବ୍ୟକ୍ତି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ ହୋଇଯାଏ । ॥୧୫୨॥

ମୁଞ୍ଜାଦିଷୀକାମିବ ଦୃଶ୍ୟ ବର୍ଗାତ୍
ପ୍ରତ୍ୟଞ୍ଚମାତ୍ମାନମସଂଗମକ୍ରିୟମ୍ ।
ବିବିଚ୍ୟ ତତ୍ର ପ୍ରବିଲାପ୍ୟ ସର୍ବଂ
ତଦାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତି ଯଃ ସ ମୁକ୍ତଃ ॥୧୫୩॥

ମୁଞ୍ଜାତ୍ = ମୁଞ୍ଜ ନାମକ ଏକ ପ୍ରକାର ଘାସରୁ, ଇଷୀକାମ୍ = ସୀଙ୍କକୁ, ଇବ = ସଦୃଶ, ଦୃଶ୍ୟବର୍ଗାତ୍ = ଦୃଶ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଥିବା ଅନାତ୍ମା ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ, ପ୍ରତ୍ୟଞ୍ଚମ୍ = ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ = ଚୈତନ୍ୟ, ଆତ୍ମାନାମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ , ଅସଂଗମ = ଅସଙ୍ଗ, ଅକ୍ରିୟମ୍ = ଅକ୍ରିୟ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, କ୍ରିୟାହୀନ, ବିବିଚ୍ୟ = ଅଲଗା କରି, ତତ୍ର = ତାହା ସହିତ, ପ୍ରବିଲାପ୍ୟ = ବିଲୀନ କରିଦେବା ପରେ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ତତ୍ ଆତ୍ମନା = ତାହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ତିଷ୍ଠତି = ରହେ, ଯଃ = ଯିଏ, ସଃ = ସେ, ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ଅଟେ ।

ମୁଞ୍ଜ ଘାସରୁ ସିଙ୍କକୁ ବାହାର କଲା ଭଳି ଦୃଶ୍ୟବର୍ଗରୁ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ଅନୁଭବ, ମନର ଭାବନାଜଗତ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚାରଜଗତ) ନିଜର ଅସଙ୍ଗ ଓ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ ପୃଥକ୍ କରି ଏବଂ ପୁନଃ ଦୃଶ୍ୟବର୍ଗକୁ ଆତ୍ମାରେ ବିଲୀନ କରି ଯିଏ ଆତ୍ମ ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଯାଏ, ସେ ବାସ୍ତବରେ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଅଟେ । ॥୧୫୩॥

ମୁଞ୍ଜ ଏକ ପ୍ରକାରର ଘାସ । ଏହି ଘାସର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପାଖୁଡ଼ା ସିଙ୍କଯୁକ୍ତ ଓ ପରସ୍ପର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି (ବାନ୍ଧି ହୋଇ) ଏକଶକ୍ତ କୋଷ ନିର୍ମିତ କରିଥାନ୍ତି । ଯଦି ସେହ ପାଖୁଡ଼ାଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଠାରୁ ଅଲଗା କରିଦିଆଯିବ, ତେବେ ଘାସର କିଛି ସତ୍ତା ଅବଶେଷ ରହିବ । ସେହିପରି ଅନାତ୍ମ-ଜଡ଼ ଶରୀରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକୁ, ଶରୀର ତ୍ରୟକୁ ଅଥବା ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟକୁ ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ଅଲଗା କରିଦେବା ପରେ, କେବଳ ଶୁଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱ ଅବଶେଷ ରହେ, ଯାହାକି ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର ଓ ଅରୂପ । ତାହାହିଁ ଆମର ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମା ସଦା କୂଟସ୍ଥ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଏବଂ ଅବିକ୍ରିୟ । କିନ୍ତୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସତର୍କତା ସହିତ କରାଯାଏ। କାରଣ, ମୁଞ୍ଜଘାସର ଅନ୍ତରତମ ଭାଗ ବହୁତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କୋମଳ । ଯାହାକିଛି ଦୃଶ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଆସେ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ସେସବୁ ଦ୍ରଷ୍ଟାଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଓ ଅଲଗା । ଏହି ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ଆତ୍ମାକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିରଖିଛି । ମୁଞ୍ଜ ଘାସରୁ ପାଖୁଡ଼ାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଲଗା କରିବା ପରେ ଯେଉଁଭଳି ପରିଶେଷରେ ତା'ର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସାରାଂଶ ରହେ । ସେହିପରି ଆମର ସମସ୍ତ ଆବରଣଗୁଡ଼ିକୁ ଅଲଗା କରିବା ପରେ କେବଳ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅଖଣ୍ଡ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ ।

ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ-ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଅନାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ଅଲଗା କରିଦିଏ, ସେ ଅନ୍ତତଃ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍-ଚୈତନ୍ୟ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଇ ମୁକ୍ତ ହୁଏ । ତା'ପରେ କର୍ତ୍ତଭୋକ୍ତା ଜୀବ ରୂପରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରପଞ୍ଚପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାରକୁ ତା'ର ପୁନରାଗମନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି' ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମାନୁଭୂତିର ପରିଭାଷା ଦିଆଯାଇଛି ।

ପଞ୍ଚକୋଶ-ନିଷେଧ (୧୫୪-୧୮୮)

(କ) ଅନ୍ନମୟ କୋଶ (୧୫୪-୧୬୪)

ଦେହୋଽୟମନ୍ନଭବନୋଽନ୍ନମୟସ୍ତୁ କୋଶଃ
ଚାନ୍ନେନ ଜୀବତି ବିନଶ୍ୟତି ତଦ୍ୱିହୀନଃ ।
ତ୍ୱକ୍ ଚର୍ମମାଂସରୁଧିରାସ୍ଥିପୁରୀଷ ରାଶିଃ
ନାୟଂ ସ୍ୱୟଂ ଭବିତୁମର୍ହତି ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧଃ ॥୧୫୪॥

ଦେହଃ = ଶରୀର, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଅନ୍ନ = ଭବନଃ-ଅନ୍ନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଅନ୍ନମୟଃ = ଅନ୍ନମୟ କୋଶ, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, କୋଶଃ = ଆବରଣ, ଚ = ଏବଂ, ଅନ୍ନେନ = ଅନ୍ନ ଦ୍ୱାରା, ଜୀବତି = ବଞ୍ଚିରହେ, ବିନଶ୍ୟତି = ମୃତ ହୁଏ, ତତ୍ ବିହୀନଃ = ତାହା ବ୍ୟତୀତ, ତ୍ୱକ୍ = ଚର୍ମ-ତ୍ୱଚା ଓ ଚର୍ମ, ମାଂସ = ମାଂସ, ରୁଧିର = ରକ୍ତ, ଅସ୍ଥି = ହାଡ଼, ପୁରୀଷ = ମଳ, ରାଶିଃ = ସମୂହ, ନ = ନାହିଁ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ଭବିତୁମ୍ = ହେବା, ଅର୍ହତି = ଉଚିତ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧଃ = ସତତ ନିର୍ମଳ।

ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଅନ୍ନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଅନ୍ନମୟ କୋଶ କୁହାଯାଏ । ଏହା ଅନ୍ନରେ ଜୀବିତ ରହେ ଏବଂ ତାହା ବିନା ମରିଯାଏ । ଏହା ତ୍ୱଚା, ଚର୍ମ, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ଅସ୍ଥି ଓ ମଳ ଆଦିର ସମୂହ । ଏହା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ, ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ଆତ୍ମା କଦାପି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ॥୧୫୪॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନଂ-୧୨୬ ଶ୍ଳୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ କୋଶଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗମ୍ଭୀର ଚିନ୍ତନ କରାଯାଉଛି ଏବଂ ବିନା କୌଣସି ପୂର୍ବାଗ୍ରହରେ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ କୋଶକୁ ମଧ୍ୟ ନିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଦଶଟି ଶୋକରେ (୧୫୪ ରୁ ୧୬୪) ସ୍ଥୁଳ-ଶରୀର ଅନ୍ନମୟ କୋଶର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ଅଧିକାଂଶ

ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ଏକ ମହାନ୍ ଆକର୍ଷଣ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଶରୀର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭବ୍ୟ ବା ଦିବ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ସଂସାରରେ ଦେହଧାରୀ ସତ୍ତା ରୂପେ ରହିଆସିଛି । ଅନେକ ଜନ୍ମରୁ (ଜନ୍ମ-ଜନ୍ମାନ୍ତର) ସେ ତା'ର ଆତ୍ମ-ରକ୍ଷାକାରୀ ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ସଂଘର୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରିଆସୁଛି । ଆଜି ସିଧା ସିଧା କିପରି ଜଣେ କହିପାରିବ କି- 'ମୁଁ ଦେହ ନୁହେଁ ' ଯଦିଓ କେହି କହିବାକୁ ସାହସ କରିବ, ତଥାପି ତା'ର କଥାକୁ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ, ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ମୂର୍ଖତାପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଅନ୍ୟମାନେ ମାନ୍ୟତା ଦେବେ ।

ପରୀକ୍ଷଣ-ନିରୀକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ପଦ୍ଧତିର ସହାୟତା ନେଇ ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଘଟକତତ୍ତ୍ୱ, ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟ, ଏ ଶରୀରକୁ ବାହ୍ୟ ଜାଗତିକ ଜ୍ଞାନ କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଶରୀର ସହିତ ଶରୀରର କ'ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ତଥା ବାହ୍ୟଜଗତ ସହିତ କି ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି ? ଏସବୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଯଦି ଅନ୍ୱେଷଣ ଏବଂ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ଆମକୁ ଜଣାଯାଏ କି ଆମେ ଶରୀର ବା ଦେହ ନୁହଁନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି । କେବଳ ଏହି ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଉଦିତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଦେହାତ୍ମ ଭାବରୁ ଆମେ ପରାବୃତ୍ତ ହୋଇପାରିବା, ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହାସକ୍ତି ଛାଡ଼ି ପାରିବା । ଯେଉଁ ସବୁ ଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ବାସ୍ତବ ଏବଂ ପ୍ରାମାଣିକ, ବିଶ୍ୱାସୋତ୍ପାଦକ । ଏହି ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ମରଣ ରଖିପାରିଲେ ଆମର ଦୈନିକ ସାଧନାରେ ତଥା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତନରେ ବଡ଼ ସହାୟତା ମିଳିପାରିବ ।

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ଆମର ଧ୍ୟାନର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ହେଉଛି- ଏହି 'ଦେହ' । ଏହା ପିତାଙ୍କ ପୁଙ୍-ବୀଜ (ବୀର୍ଯ୍ୟ)ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ପିତା ଅନ୍ନ ଖାଇବା ପରେ ସେହି ରସରୁ 'ବୀର୍ଯ୍ୟ' ନିର୍ମିତ ହେଲା । ପିତା-ମାତାଙ୍କ ସଂଯୋଗବେଳେ ଏହି ବୀର୍ଯ୍ୟ ମାତାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲାପରେ ତା'ର ପୋଷଣ ମା'ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖିଆଯାଉଥିବା ଅନ୍ନରସ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ । ଜନ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାତୃଗର୍ଭରେ ଏହା ପୋଷିତ ହୋଇ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ । କିନ୍ତୁ ଜନ୍ମପରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଶରୀର ସେହି ଅନ୍ନ-ରସରେ ପୋଷଣ ହୋଇଯାଏ । ମୃତ୍ୟୁପରେ ଏହି ସ୍ଥୁଳଶରୀର ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷୀ-ପଶୁ, କୀଟ-ପତଙ୍ଗମାନଙ୍କର ତଥା ବୃକ୍ଷଲତା, ତୃଣ-ତୃଣଗୁଡ଼ିକର ଭୋଜନ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଶରୀର ଅନ୍ନରୁ ସୃଷ୍ଟ (ଉତ୍ପତ୍ତି), ଅନ୍ନ ଦ୍ୱାରା ପାଳିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ନରେ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ପୁନଃ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ଏହାକୁ 'ଅନ୍ନମୟ କୋଶ' ନାମ ଦିଆଯାଇଛି ।

ସୂକ୍ଷ୍ମ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ଜଣାଯାଏ କି ଏହି ଶରୀର ତ୍ୱଚା, ଚର୍ମ, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ଅସ୍ଥି ଏବଂ ମଜ୍ଜାରେ ତିଆରି ତଥା ମଳ, ମୂତ୍ର, ପୁରିଷରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିଚାର କରି ଦେଖନ୍ତୁ କି ଏଭଳି ବର୍ଜ୍ୟବସ୍ତୁରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋର ଏହି ଶରୀର କିପରି ଆକର୍ଷଣର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ହୋଇପାରେ ? ସୁତରାଂ, ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଏହି ମଳଯୁକ୍ତ ଶରୀର କଦାପି ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ଚେତନ-ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ କାରଣ, ଦେହ ହେଉଛି-ବିକାରୀ ଓ ଅନିତ୍ୟ ।

ପୂର୍ବଂ ଜନେରଧିମୃତେରପି ନାୟମସ୍ତି
ଜାତକ୍ଷଣଃ କ୍ଷଣଗୁଣୋଽନିୟତସ୍ୱଭାବଃ ।
ନୈକୋ ଜଡ଼ଶ୍ଚ ଘଟବତ୍ପରିଦୃଶ୍ୟମାନଃ
ସ୍ୱାତ୍ମା କଥଂ ଭବତି ଭାବବିକାରବେତ୍ତା ॥୧୫୫॥

ପୂର୍ବମ୍ = ପୂର୍ବରୁ, ଜନେଃ = ଜନ୍ମ, ଅଧିମୃତେଃ = ମୃତ୍ୟୁ ପରେ, ଅପି =ମଧ୍ୟ ନ = ନାହିଁ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଅସ୍ତି = ଅଛି ବା ରହେ, ଜାତକ୍ଷଣଃ = ଜନ୍ମ ସମୟରେ, କ୍ଷଣଗୁଣଃ = କ୍ଷଣିକ, ଅନିୟତସ୍ୱଭାବଃ = ଅନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରକୃତିର, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ନ =ନାହିଁ , ଏକଃ = ଏକ, ଜଡ଼ଃ = ଜଡ଼, ଚ = ଏବଂ, ଘଟବତ୍ = ଘଟ ସଦୃଶ , ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ = ଦେଖାଯାଉଥିବା ବସ୍ତୁ , ସ୍ୱାତ୍ମା = ନିଜ ଆତ୍ମା , କଥମ୍ = କିପରି, ଭବତି = ହୁଏ , ଭାବବିକାରବେତ୍ତା = ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ହେଉଥିବା ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ ବା ଜ୍ଞାତା ।

ଏହି ଶରୀର ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ନଥିଲା ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ରହେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅଳ୍ପ ସମୟ ପାଇଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱବାନ୍ ଥିଲାଭଳି ଆମକୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାର ଗୁଣ-ଧର୍ମ କ୍ଷଣିକ ଏବଂ ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ । ଏହା ଅନେକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ସଂଘାତ ଏବଂ ଜଡ଼ରୂପ । ଘଟ ସଦୃଶ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍, ତେଣୁ ଏହି ଶରୀର କିପରି ଆତ୍ମା ହୋଇପାରିବ ? ଆତ୍ମା ହେଉଛି ସାକ୍ଷୀରୂପ ଏବଂ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ-ବିକାରକୁ ଜାଣେ, ଯେହେତୁ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପ ॥୧୫୫॥

ଶରୀରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ । ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ଶରୀର ନ ଥିଲା ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁପରେ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହା ସର୍ବଦା ଅନିତ୍ୟ, କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଏବଂ ବିକାରୀ ରୂପେ ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସେ । ଶରୀରର ଆୟୁ ଅତିବେଶୀରେ ୮୦ ରୁ ୧୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ରହେ, ଯାହାକି ଅନନ୍ତ କାଳର ଅବଧାରଣାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନଗଣ୍ୟ । ବାସ୍ତବରେ, ଏ ଶରୀର ଅଳ୍ପାୟୁ ବା ଅଳ୍ପଜୀବୀ ।

ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଯେକୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନର ଅବଧି ଦେଢ଼ ମିନିଟ୍‌ରୁ ଅଧିକ ରହେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଳ୍ପ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆମେ ଅନେକ ବର୍ଷର ଜୀବନର ଅନୁଭବକୁ ଦେଖିଥାଉ । ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର କାଳ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର କାଳ ବହୁତ ଅଳ୍ପ । ବାସ୍ତବରେ କାଳର ଅବଧାରଣା ସାପେକ୍ଷିକ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଅଳ୍ପ କାଳର ଅବଧିରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବର ଶରୀର କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ହେବାକୁ ଲାଗେ । କେତେବେଳେ ସୁଖୀ ଏବଂ ଅନ୍ୟବେଳେ ଦୁଃଖୀ, କେତେବେଳେ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଓ ଅନ୍ୟବେଳେ ରାଜସିକ । ତେଣୁ ଏହିପରି ଦ୍ୱନ୍ଦାତ୍ମକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଭଲ-ମନ୍ଦ, ହାନି-ଲାଭ, ଜୟ-ପରାଜୟ, ପାପ-ପୂଣ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟରେ ଜୀବ ତା'ର ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରିଥାଏ । ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ତା'ର ଜୈବିକ ଗୁଣ-ଧର୍ମରେ ବିକାର ହୋଇଥାଏ । ଦୈହିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ ବିକାରଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେହ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହକୁ ଭୁଲ ଭାବରେ ଦେଖ-ରେଖ କରାଯାଏ (ପାଳନ-ପୋଷଣ), ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହ ସୁସ୍ଥତାରେ ଜୀବିତ ରହେ ।

ଯଦି ଆମେ ତା'ର ଉପେକ୍ଷା କରିଦେବା, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଜୀବିତ ରହିବ । ତେଣୁ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ଯେ ଶରୀରର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଆବଶ୍ୟକ କି ନାହିଁ, ଶରୀର ପ୍ରାରବ୍ଧ ବଳରେ ଜୀବିତ ରହେ । ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ପୁନଶ୍ଚ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଶରୀର ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ତେଣୁ ଏଭଳି ଶରୀର ସେହି ଆତ୍ମା କିପରି ହୋଇପାରିବ ଯାହାକି ଅଖଣ୍ଡ, ଏକରସ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ।

ଦେହ ସ୍ୱଭାବତଃ ଜଡ଼, ଅନାତ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ମୋ' ସହିତ ଶରୀର ଗତିଶୀଳ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତା' ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବେଷ-ପୋଷାକ ମଧ୍ୟ ଯାତାୟତ କରେ । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ମୋ' ବ୍ୟତୀତ ଏସବୁ ପୋଷାକଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାଇପାରିବେ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ଜଡ଼ ଓ ଅଚଳ ଦେହକୁ ସଂଚାଳିତ କରୁଥିବା ଚେତନତତ୍ତ୍ୱ ଦେହୀ (ଜୀବାତ୍ମା) ଦେହରୁ ଅଲଗା ହୋଇଗଲା ପରେ ଏହା ମୃତ ହୋଇଯାଏ । ଏହା କୌଣସି ଏକ ଘଟ ସଦୃଶ ଦୃଶ-ବସ୍ତୁ ଅଟେ । ଏହାର ସ୍ୱତଃ ଚେତନା ନାହିଁ। ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦୃଶ୍ୟ ବସ୍ତୁ ବର୍ଗରେ ଆସେ । ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ପରିପ୍ରକାଶ ପାଇଁ, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଦେହ ଏକ କରଣ ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଏକ ଦୂରବୀକ୍ଷଣ ଯନ୍ତ୍ର ସ୍ୱତଃ ଦୂରସ୍ଥ ବସ୍ତୁକୁ

ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ତାହା ମାଧ୍ୟମରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟବହାର କରି ଦୂରସ୍ଥ ବସ୍ତୁକୁ ସମୀପରେ ଦେଖି ସମସ୍ତ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିପାରେ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ କି ଅଚେତନ (ଜଡ଼୍) ଶରୀର କଦାପି ଚେତନାପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଦେହ ଏକ ପୀଡ଼ାଦାୟୀ କର୍କଟ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ଘା' ସଦୃଶ ।

ପାଣିପାଦାଦିମାନ୍ଦେହୋ ନାତ୍ମା ବ୍ୟଙ୍ଗେଽପି ଜୀବନାତ୍ ।
ତତ୍ତଚ୍ଛକ୍ତେରନାଶାଚ୍ଚ ନ ନିୟମ୍ୟୋ ନିୟାମକଃ ॥୧୫୬॥

ପାଣି = ହାତ, ପାଦାଦିମାନ୍ = ପାଦ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଯୁକ୍ତ, ଦେହଃ = ଶରୀର, ନ =ନାହିଁ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, ବ୍ୟଙ୍ଗେ = କାଟି ଦେଲା ପରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଜୀବନାତ୍ = ଜୀବିତ ରହେ, ତତ୍ ତତ୍ ଶକ୍ତେଃ = ସେହି ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ଶକ୍ତି ଅଥବା କାର୍ଯ୍ୟ , ଅନାଶାତ୍ = ନାଶ ନ ହେବା ହେତୁ, ଚ = ଏବଂ, ନ = ନାହିଁ, ନିୟମ୍ୟଃ = ନିୟମାନୁସାର, ନିୟାମକଃ = ଶାସକ ।

ହାତ-ପାଦଯୁକ୍ତ ଏହି ଶରୀର ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। କାରଣ, ଅଙ୍ଗ-ଭଙ୍ଗ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ଜୀବିତ ରହେ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଅତଏବ, ଶରୀର ସବୁର ଶାସକ-ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ ॥୧୫୬॥

ଏହି ଶରୀର ହାତ-ପାଦାଦି ବିଭିନ୍ନ ଅବୟବରେ ଗଠିତ। ଯଦି କୌଣସି ଅବୟବକୁ କାଟି ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଶରୀରରେ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିର ସଂଚାର ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ହାତ-ପାଦାଦି ପ୍ରାଣ-ତତ୍ତ୍ୱ ନୁହଁନ୍ତି । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗର ଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସାଧାରଣରେ ଦେଖାଯାଏ କି ଗୋଟିଏ ଅବୟବ ଅନ୍ୟଟିର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୁଏ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଆମେ ପାଦରେ ଖାଇବା ଓ ହାତ ଚାଲିବାକୁ ଅସମର୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ୍ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ସ୍ଥୁଳଶରୀର ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ବା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ସର୍ବ ନିୟାମକ ଆତ୍ମା କିପରି ହୋଇପାରିବ ?

ଦେହତଦ୍ଧର୍ମତତ୍କର୍ମତଦବସ୍ଥାଦିସାକ୍ଷିଣଃ ।

ସତଃ ଏବ ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧଂ ତଦ୍ୱୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମାତ୍ମନଃ ॥୧୫୭॥

ଦେହ = ଶରୀର, ତଦ୍ଧର୍ମ = ତା'ର ଧର୍ମ, ବିଶେଷଣ, ତତ୍କର୍ମ = ତା'ର କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ, ତଦ୍ ଅବସ୍ଥାଦି = ତା'ର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥିତି ବା ଅବସ୍ଥାଦି, ସାକ୍ଷିଣଃ = ସାକ୍ଷୀର, ସତଃ = ସତ୍ତା ସ୍ୱରୂପର, ଏବ = କେବଳ, ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧମ୍ = ସ୍ୱୟଂ ସିଦ୍ଧ, ତତ୍ ବୈଲକ୍ଷଣମ୍ = ତା'ର ଅନ୍ୟଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର ।

ଆତ୍ମା ଶରୀରର ଧର୍ମ, କର୍ମ ତଥା ଅବସ୍ଥା ଇତ୍ୟାଦିର ସାକ୍ଷୀ । ଆତ୍ମା ହେଉଛି-ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ । ଦେହଠାରୁ ତା'ର ବିଲକ୍ଷଣତା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଶରୀରକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଡ଼ ଶରୀରଠାରୁ ଚେତନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ପାଇଁ ତର୍କ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି ॥୧୫୭॥

ଶଲ୍ୟରାଶିର୍ମାଂସଲିପ୍ତୋ ମଳପୂର୍ଣ୍ଣୋଽତିକଶ୍ମଳଃ ।

କଥଂ ଭବେଦୟଂ ବେତ୍ତା ସ୍ୱୟମେତଦ୍ୱିଲକ୍ଷଣଃ ॥୧୫୮॥

ଶଲ୍ୟରାଶିଃ = ଅସ୍ଥିଗୁଡ଼ିକର ସମୂହ, ମାଂସଲିପ୍ତଃ = ମାଂସରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ, ମଳପୂର୍ଣ୍ଣ = ବିଷ୍ଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅତିକଶ୍ମଳଃ = ଅତ୍ୟଧିକ ମଇଳା ବା ଉତ୍କଟ ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ, କଥମ୍ = କିପରି, ଭବେତ୍ = ହୋଇପାରେ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ବେତ୍ତା = ଜ୍ଞାତା, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ଏତତ୍ = ଏହାଠାରୁ , ବିଲକ୍ଷଣଃ = ଭିନ୍ନ, ଅଲଗା ।

ସର୍ବଜ୍ଞ, ସ୍ୱୟଂଭୂ ଆତ୍ମା କିପରି ଦେହ ହୋଇପାରିବ ? ଦେହ ଅସ୍ଥି ସମୂହ, ମାଂସରେ ଆବୃତ୍ତ, ମଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅତିଶୟ ମଇଳା । ଆତ୍ମା ଦେହଠାରୁ ସର୍ବଦା ବିଲକ୍ଷଣ । ତେଣୁ ଏହି ମଳପୂରିତ ଦେହ ପବିତ୍ର ଓ ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ ॥୧୫୮॥

ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସମେଦୋଽସ୍ଥିପୁରୀଷରାଶୌ
ବହଂମତିଂ ମୂଢ଼ଜନଃ କରୋତି ।
ବିଲକ୍ଷଣଂ ବେତ୍ତି ବିଚାରଶୀଲୋ
ନିଜସ୍ୱରୂପଂ ପରମାର୍ଥ ଭୂତମ୍ ॥୧୫୯॥

ତ୍ୱକ୍ = ତ୍ୱଚା, ମାଂସ = ମାଂସ, ମେଦଃ = ଚର୍ବି, ଅସ୍ଥି = ହାଡ଼, ପୁରୀଷରାଶୌ = ମଳ ସମୂହରେ, ଅହଂମତିମ୍ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ, ମୂଢ଼ଜନଃ = ମୂର୍ଖବ୍ୟକ୍ତି, କରୋତି = କରେ, ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ଭିନ୍ନ, ବେତ୍ତି = ଜାଣେ, ବିଚାରଶୀଳଃ = ବିବେକ-ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି, ନିଜସ୍ୱରୂପମ୍ = ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ, ପରମାର୍ଥଭୂତମ୍ = ପରମ ସତ୍ୟ ।

ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ମେଦ, ଅସ୍ଥି ଓ ମଳ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ଦେହରେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଅହଂବୁଦ୍ଧି ରଖେ । ବିଚାରଶୀଳ, ବିବେକୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଭଲଭାବରେ ଜାଣେ ଯେ, ଆତ୍ମା ଶରୀରଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ବିଶେଷ ରୂପେ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ୟ ॥୧୫୯॥

ଦେହୋଽହମିତ୍ୟେବ ଜଡ଼ସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିଃ ।
ଦେହେ ଚ ଜୀବେ ବିଦୁଷସ୍ତ୍ୱହଂଧୀଃ ।
ବିବେକବିଜ୍ଞାନବତୋ ମହାତ୍ମନୋ
ବ୍ରହ୍ମାହମିତ୍ୟେବ ମତିଃ ସଦାତ୍ମନି ॥୧୬୦॥

ଦେହ = ଶରୀର, ଅହଂ = ମୁଁ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ଏବ = କେବଳ, ଜଡ଼ସ୍ୟ = ମୂର୍ଖର, ବୁଦ୍ଧିଃ = ବିଚାର, ଦେହେ = ଶରୀରେ ଚ = ଏବଂ, ଜୀବେ = ଜୀବରେ, ବିଦୁଷଃ = ବିଦ୍ୱାନ୍‌ର, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଅହଂଧୀଃ = ଅହଂ =ବୁଦ୍ଧି, ବିବେକବିଜ୍ଞାନବତଃ = ବିବେକଜନିତ ଜ୍ଞାନ ଯାହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି , ମହାତ୍ମନଃ = ମହାତ୍ମା, ଋଷିର, ବ୍ରହ୍ମ ଅହମ୍ = 'ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ', ଇତି = ଏଭଳି, ଏବ = କେବଳ, ମତିଃ = ବିଚାର, ବୁଦ୍ଧି, ନିଶ୍ଚୟ, ସତ୍ ଆତ୍ମନି = ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମାରେ ।

ଜଡ଼ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଣେ କି 'ମୁଁ ଦେହ ଅଟେ ।' ମାତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଜାଣେ ଯେ, 'ସେ ଦେହ ଓ ଜୀବ' । କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇସାରିଛି, ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ତା'ର ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ଜାଣେ ଯେ, 'ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ' । ଏହି ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମାକୁ ହିଁ ତା'ର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପରେ ଜାଣେ ॥୧୬୦॥

ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଛଅଟି ଆସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରୁ ତିନୋଟି ଦାର୍ଶନିକ ମତକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ତିନିଜଣ ମହାନ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ - ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକୁ, ପୁରାଣ-ଇତିହାସ, ଷଡ଼୍‌ଶାସ୍ତ୍ର, ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରାଦିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ସେହି ସତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କଲେ। ତା'ପରେ ତାକୁ ହିଁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପରମ କଲ୍ୟାଣାର୍ଥେ ପ୍ରଚାର-ପ୍ରସାର କଲେ । କିନ୍ତୁ ସେହି ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତିନିଜଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପରିଭାଷା ଦେଇ ସମ୍ବୋଧିତ କଲେ। ଯାହାକି ତିନୋଟି ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ରୂପେ କ୍ରମଶଃ ଦ୍ୱୈତ, ବିଶିଷ୍ଟଦ୍ୱୈତ ଏବଂ ଅଦ୍ୱୈତ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ମନୁଷ୍ୟର ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସହତ କି ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି- ଏହି ବିନ୍ଦୁକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିନ୍ଦୁରେ ଏହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତିନିଜଣଙ୍କର ପରସ୍ପର କିଛି ମତଭେଦ ନାହିଁ । ସେମାନେ ତିନିଜଣ ମାନନ୍ତି କି 'ଦେହ' ଜୀବନର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ତିନିଜଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦୃଢ଼ ମାନ୍ୟତା ହେଉଛି- 'ପରମ ସତ୍ୟ ଏକ, ଯାହାର ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ।' ଭୌତିକ ଜୀବନରେ ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ ହିଁ ଦୁଃଖ । ଏହି ତିନିଜଣଙ୍କର ଏକମତ ଯେ, ଜୀବର ଚରମ ବିକାଶର ବିନ୍ଦୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରରେ ନିହିତ । ତାହାହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତସ୍ଥିତି, ଯେଉଁଠି ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ଜୀବ ପରମ କୃତକୃତ୍ୟତା ଲାଭ କରେ। ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉପନିଷଦ୍, ଗୀତା, ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର- ଏହି ତିନୋଟି ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ (ପ୍ରସ୍ଥାନତ୍ରୟୀ) ଏବଂ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥତ୍ରୟର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବା ପ୍ରମାଣକୁ ଆଧାର କରି ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ମତକୁ ପ୍ରତିପାଦନ ଅଥବା ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ।

ତେଣୁ ଏଭଳି ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ ହେବ ଯେ, ସେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ ସେସବୁ ତାଙ୍କର ନିଜ ନିଜ ଯୁଗ ବା ସମୟ ଉପଯୋଗୀ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍, ତାଙ୍କ ସମୟର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ ତଥା ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ତର ଦେଖାଯାଏ । କେତେକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଏଭଳି ଥାଆନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦେହ ସହିତ ଥାଏ, ସେମାନେ ନିଜକୁ ଦେହ ବୋଲି ମାନ୍ୟତା ଦିଅନ୍ତି । ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଦ୍ୱୈତଭାବ ରହେ । ଏଭଳି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱୈତବାଦ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଗର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବିଚାରବାନ୍ ହୋଇଥିବାରୁ ସେମାନେ ଶରୀର ସହିତ ଜୀବଭାବକୁ (ଅହଂ) ମଧ୍ୟ ମାନ୍ୟତା ଦେଇଥାନ୍ତି । କାରଣ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ-ଚୈତନ୍ୟ (ଚିଦାଭାସ)ର ପ୍ରକାଶ

ପଡ଼ିଥାଏ । ଏଭଳି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧିତ କରିଥିଲେ ଶ୍ରୀରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ମତରେ (ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ), ଜୀବ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପରମାତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱରୂପ ହେଲେ, ଜୀବ ତାଙ୍କର ଅଂଶବିଶେଷ ।

ତୃତୀୟ ବର୍ଗର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଥିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶୀ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ-ବିବେକ ସମ୍ପନ୍ନ । ସାଧନା ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରନ୍ତର ହେଲେ ବୁଦ୍ଧି ବା ଅନ୍ତଃକରଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇ ସତ୍ୟ-ଅସତ୍ୟ, ନିତ୍ୟ-ଅନିତ୍ୟର ବିବେକ କରିବାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ନିତ୍ୟ ବା ସତ୍ୟକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ଅନିତ୍ୟ ବା ଅସତ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ୟାଗ କରି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ବା ଆତ୍ମ-ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ହେଉଛି, ଏଭଳି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାଧକଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ବିବେକ ସହିତ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରିବା ଫଳରେ ସ୍ୱୟଂକୁ ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅଲଗା ଦେଖନ୍ତି । ଏହି ବର୍ଗର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଅଦ୍ୱୈତ ମତବାଦ ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ।

ଅତ୍ରାତ୍ମବୁଦ୍ଧିଂ ତ୍ୟଜ ମୂଢ଼ବୁଦ୍ଧେ
ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସମେଦୋଽସ୍ଥିପୁରୀଷରାଶୌ ।
ସର୍ବାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ
କୁରୁଷ୍ୱ ଶାନ୍ତି ପରମାଂ ଭଜସ୍ୱ ॥୧୬୧॥

ଅତ୍ର = ଏହି ଶରୀରରେ, ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିଂ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ, ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗ କର, ମୂଢ଼ବୁଦ୍ଧେ = ହେ ମୂଢ଼ମତେ ଏହି ମନ୍ଦମତି ! ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସମେଦଃ ଅସ୍ଥି ପୁରୀଷ ରାଶୌ = ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ଚର୍ବୀ, ହାଡ଼, ମଳ ସମୂହରେ , ସର୍ବାତ୍ମନି = ସମସ୍ତଙ୍କ ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ ଅଥବା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମସତ୍ତାରେ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = ବିକଳ୍ପ ରହିତ ବା ଅଦ୍ୱୈତ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ, କୁରୁଷ୍ୱ = କର, ଶାନ୍ତିମ୍ = ଶାନ୍ତି, ପରମାମ୍ = ପରମ, ଭଜସ୍ୱ = ଭଜ, ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ।

ହେ ମୂଢ଼ମତେ । ଏହି ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ମେଦ, ହାଡ ଓ ମଳରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ତ୍ୟାଗ କରି ସର୍ବାତ୍ମା, ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସାଥିରେ ଆତ୍ମଭାବ ରଖି ପରମ ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କର ॥୧୬୧॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଅନାତ୍ମା ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥର ସର୍ବଦା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଛାଡ଼ିବାକୁ ଉପଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ, ଯାହା ତ୍ୟାଜ୍ୟ ତାହା କୌଣସି ବସ୍ତୁ

ନୁହେଁ, କେବଳ ଭାବ ଅଥବା କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ଘର, ଧନ, ପତ୍ନୀ, ସନ୍ତାନ, ପଦ ଓ ସମ୍ମାନ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ତ୍ୟାଗ ନ କରି କେବଳ 'ମୁଁ ଦେହ' ଏହି ଭାବନାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ଉଚିତ୍ । ଯେଉଁମାନେ ତ୍ୱଚା, ମାଂସ, ଚର୍ବୀ, ଅସ୍ଥି ଓ ମଳରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେହକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଅନ୍ତି, ସେମାନେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମୂଢ଼ମତି-(ମୂର୍ଖ) ଅଟନ୍ତି ।

ଏହି ମଳ-ମୂତ୍ର ପୂରିତ ଦେହରୁ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ତ୍ୟାଗକରି ଅବିକାରୀ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ପରମତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲଗାଇବା ଉଚିତ୍ । ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ଜାଣି ଏବଂ ସେଥିରେ ନିଷ୍ଠାରଖି ପରମ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ କରନ୍ତୁ । କାରଣ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଅନାମ ଜଡ଼ ଶରୀର ପ୍ରତି ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି ଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ ନିତ୍ୟ-ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ମିଳିବ ନାହିଁ ।

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାଦାବସତି ଭ୍ରମୋଦିତା
ବିଦ୍ୱାନହନ୍ତାଂ ନ ଜହାତି ଯାବତ୍ ।
ତାବନ୍ନ ତସ୍ୟାସ୍ତି ବିମୁକ୍ତିବାର୍ତା-
ପ୍ୟସ୍ତ୍ୱେଷ ବେଦାନ୍ତନୟାନ୍ତଦର୍ଶୀ ॥୧୬୨॥

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାଦୌ = ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସହିତ, ଅସତି = ଯାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଭ୍ରମଉଦିତା = ମୋହରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନୀ, ଅହଂତାମ୍ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ, ନ = ନାହିଁ, ଜହାତି = ତ୍ୟାଗ କରିଦିଏ, ଯାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ତସ୍ୟ = ତା'ର, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ବିମୁକ୍ତିବାର୍ତ୍ତା = ମୋକ୍ଷର ସୂଚନା , ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅସ୍ତୁ = ହେଉ, ଏଷ = ସେହି, ବେଦାନ୍ତନୟାନ୍ତଦର୍ଶୀ = ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନରେ ପାରଂଗତ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅସତ୍ ଦେହ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତି ଥିବା ଏହି ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ର ମୁକ୍ତିର କୌଣସି ସୂଚନା ନାହିଁ। ଯଦିଓ ସେ ବେଦାନ୍ତ-ଦର୍ଶନରେ ପାରଂଗତ ହୋଇଥାଏ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ॥୧୬୨॥

ସ୍ୱରୂପ-ଅବିଦ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଆମେ ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ରଖିଥାଉ । ଏହି ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ପରିଣାମ ହେଉଛି ବନ୍ଧନ । ତେଣୁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାରଣ ଦୂର ହୋଇନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦୂର ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁ ଯେଭଳି ସେହିପରି ନ ଦେଖି ତାକୁ ଅନ୍ୟଥା ଦର୍ଶନ କଲେ 'ଭ୍ରମ'

କୁହାଯାଏ । ଆତ୍ମା ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଚାର କଲେ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଦିର ସତ୍ତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଘୋଷିତକରେ କି କେବଳ ଆତ୍ମାର ସତ୍ତା ରହିଛି ଏବଂ ତାହାହିଁ ସର୍ବତ୍ର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆତ୍ମା ସର୍ବଥା ଦେହାଦିରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଓ ଅସଙ୍ଗ । ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହାଦିରେ ଆମର ଆତ୍ମଭାବ ବା ଅହଂବୁଦ୍ଧି ଅଛି । ଏଥିପାଇଁ କୌଣସି ଗୁରୁ ବା ସ୍ୱତଃଶ୍ରୁତି (ବେଦାନ୍ତ-ଶାସ୍ତ୍ର) ମଧ୍ୟ ସହାୟକ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶରୀର ପ୍ରତିଥିବା ଆମର ଭ୍ରମକୁ ଆମେ ନିଜେ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଛାୟାଶରୀରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବଗାତ୍ରେ
ଯତ୍ସ୍ୱପ୍ନଦେହେ ହୃଦି କଳ୍ପିତାଂଗେ ।
ଯଥାତ୍ମବୁଦ୍ଧିସ୍ତବ ନାସ୍ତି କ୍ୱଚିତ୍
ଜୀବଚ୍ଛରୀରେ ଚ ତଥୈବ ମାଽସ୍ତୁ ॥୧୬୩॥

ଛାୟାଶରୀରେ = ଛାୟା ଶରୀରରେ, ପ୍ରତିବିମ୍ବଗାତ୍ରେ = ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଶରୀରରେ, ଯତ୍ = ଯେଣୁ, ସ୍ୱପ୍ନ = ଦେହେ = ସ୍ୱପ୍ନ ଶରୀରରେ, ହୃଦି = ହୃଦୟରେ, କଳ୍ପିତାଂଗେ = କଳ୍ପିତ ଶରୀର ସହିତ, ଯଥା = ଯେପରି, ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିଃତାଦାତ୍ମ୍ୟ = ଭାବ, ତବ = ତୁମର, ନ ଅସ୍ତି =ନାହିଁ, କ୍ୱଚିତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, ଜୀବତ୍ ଶରୀରେ = ଜୀବିତ ଶରୀରରେ ମଧ୍ୟ, ଚ = ଏବଂ, ତଥା ଏବ = ସେହିପରି, ମା = ନାହିଁ, ଅସ୍ତୁ = ହେବା ଉଚିତ।

ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ତୁମର ଛାୟା ବା ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖୁଥିବା ନିଜର ଶରୀର ଅଥବା ନିଜ ମନଗଢ଼ା କଳ୍ପିତଶରୀର ସହିତ ତୁମେ କୌଣସି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖ ନାହିଁ। ସେହିପରି ନିଜର ଜୀବିତ ଶରୀର (ବିଦ୍ୟମାନ) ସହିତ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖନ୍ତୁ ନାହିଁ ॥୧୬୩॥

ଯଦି ଆମେ କହୁ କି ଶରୀରରୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ, ତେବେ ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ କି ଶରୀରର ଯତ୍ନ ନିଅ ନାହିଁ, ଅଥବା ଶରୀର ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦିଅ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯଦି ତୁମେ ଶରୀରର ଉପେକ୍ଷା କରିବ ଏବଂ ତାକୁ ସୁସ୍ଥ-ସ୍ୱଚ୍ଛ ନ ରଖିବ ତେବେ ତାହା ତୁମ ପାଇଁ ତଥା ଆଖପାଖର ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ସମସ୍ୟା ହୋଇଯିବ । ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିପାରେ କି ବିନା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବରେ କିପରି ଜଣେ ଶରୀରର ଯତ୍ନ ନେଇପାରିବ ? ଏବଂ ଶରୀର ସହିତ ମୋ'ର କିପରି ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିବ ? ଏହାର ଉତ୍ତର ହେଉଛି- ଯେଭଳି ଆମ ନିଜର ଛାୟା ସହିତ ଆମର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ, ସେହିପରି ।

ଆମର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଅଥବା ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ପ୍ରତି ଆମର କି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରହେ । ସେହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧ ଆମେ ଏହି ଜୀବିତ-ଶରୀର ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ରଖିବା ଉଚିତ୍ । ଛାୟା, ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ, ସ୍ୱପ୍ନ, ଅଥବା କଳ୍ପିତ-ଶରୀରରେ ଆମର କୌଣସି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ ଯେ – 'ଏହି ଶରୀର ମୁଁ' ।

ଶରୀର ଏକ ମାଧ୍ୟମ, କରଣ ବା ବାହାନ ସଦୃଶ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଏଭଳି ବିଚାର ପୂର୍ବକ ଶରୀରର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ କରିବା ସହିତ ତାହା ମାଧ୍ୟମରେ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ତା' ମାଧ୍ୟମରେ ଯେତେ ଅଧିକ ହୋଇପାରେ ସେବା କାର୍ଯ୍ୟ କରି ସଞ୍ଚିତ ବାସନାକୁ କ୍ଷୟ କର । ଯଦି ବାସନାକ୍ଷୟ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଅକାଳମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ପୁନଃ ତୁମକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦେହ ସହିତ କୌଣସି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ନ ରଖି ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବତ୍ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇ ରୁହ । ଏହି କରଣକୁ କୁଶଳତା ପୂର୍ବକ ଉପଯୋଗ କର ।

ଶ୍ଳୋକର ଅନ୍ତି ପଙ୍କ୍ତିରେ ଯେଉଁ 'ମା' ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି, ତା'ର ଅର୍ଥ 'କର ନାହିଁ'। ଏହାକୁ ପ୍ରଚଳିତ 'ନା' ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବିନମ୍ର ନିବେଦନ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି କି ସାଧକ 'ଦେହାତ୍ମ ଭାବ' ତ୍ୟାଗ କରି ଆତ୍ମ ଭାବରେ ସର୍ବଦା ନିଷ୍ଠା ରଖିଲେ, ତା'ର କଲ୍ୟାଣ ହେବ । ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଆଜ୍ଞାର୍ଥକ ନୁହେଁ ।

ଦେହାତ୍ମଧୀରେବ ନୃଣାମସଦ୍ଧିୟାଂ
ଜନ୍ମାଦିଦୁଃଖପ୍ରଭବସ୍ୟ ବୀଜମ୍ ।
ୟତସ୍ତତସ୍ତ୍ୱଂ ଜହି ତାଂ ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍
ତ୍ୟକ୍ତେ ତୁ ଚିତ୍ତେ ନ ପୁନର୍ଭବାଶା ॥୧୬୪॥

ଦେହାତ୍ମଧୀଃ = ଶରୀରରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି, ଏବ = କେବଳ, ନୃଣାମ୍ = ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ପାଇଁ, ଅସତ୍‌ଧିୟାମ୍ = ଅସତ୍‌ବସ୍ତୁରେ ଆସକ୍ତ , ଜନ୍ମାଦି = ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିର; ଦୁଃଖ ପ୍ରଭବସ୍ୟ = ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାର, ବୀଜମ୍ = ମଞ୍ଜି ବା କାରଣ, ୟତଃ = ଯେହେତୁ, ତତଃ = ତେଣୁ, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ଜହି = ବିନଷ୍ଟ ବା ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ, ତାମ୍ = ତାକୁ, ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ = ଚେଷ୍ଟା ପୂର୍ବକ, ତ୍ୟକ୍ତେ = ଛାଡ଼ିଦେବା ପରେ, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଚିତ୍ତେ = ମନରେ, ନ = ନାହିଁ, ପୁନଃ = ପୁନର୍ବାର, ଭାବ = ଆଶାଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁର ସମ୍ଭାବନା ।

ଯିଏ ଅସତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ, ତା'ର ଦେହାତ୍ମବୁଦ୍ଧି ହିଁ ସେହି ବୀଜ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଜନ୍ମାଦି ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ସେହି ବୀଜକୁ (ଦେହ ପ୍ରତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟକୁ) ବିନଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କର । ତୁମର ମନରେ କଳ୍ପିତ ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ଯଦି ଦୂର ହୋଇଯିବ, ତେବେ ପୁନର୍ଜନ୍ମର କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ରହିବ ନାହିଁ ॥୧୬୪॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ନମୟ କୋଶର ଚିନ୍ତନ ସମାପ୍ତ ହୁଏ, ଯାହାକି ନଂ. ୧୫୪ ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ବାହ୍ୟଜଗତର ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକଭଳି ଏହି ଶରୀରକୁ ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାରର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଗତି କରିବାକୁ ହୁଏ, ଯଥା- ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ବ୍ୟାଧି, କ୍ଷୟ ଓ ନାଶ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ କଷ୍ଟ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ଭୟ ମଧ୍ୟ ନିହିତ ଥାଏ । ତେଣୁ ଏସବୁ ବିକାରଜନିତ ଦୁଃଖର କାରଣ ହେଉଛି- ଦେହରେ ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି ରଖିବା । 'ମୁଁ ଦେହ'- ଏହି ଭାବରୁ ଦୁଃଖର ଶାଖା ବିକଶିତ ହୁଏ । ଏସବୁ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ମଧ୍ୟ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି- ଏହି ଦେହାତ୍ମବୁଦ୍ଧିକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିବା । ପୂର୍ବରୁ ଅନେକ ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରରୁ ଆମେ ଏହି ଭାବ ସହିତ ଜୀବନଯାତ୍ରା ଚଳାଇ ଆସିଛୁ । ଯେତେ ଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନ, ପ୍ରବଚନ-ଶ୍ରବଣ, ସାଧନା, ପୂଜା-ଆରାଧନା, ବ୍ରତ-ଉପବାସ, ତୀର୍ଥ-ଯାତ୍ରା, ଦାନାଦି କଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ସମାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଜୀବନରେ ଏଭଳି ଏକ କ୍ଷଣ କ୍ୱଚିତ୍ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ଲାଗେ କି 'ଆମେ ଶରୀର ନୁହେଁ' । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କ୍ଷଣରେ ସେହି ପୁରୁଣା ଭ୍ରମରେ ପୁନଃ ଆମେ ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ପଡ଼ିଯାଉ ।

ଏହି ଦେହାତ୍ମ ଭାବକୁ ଅଭ୍ୟାସ, ଚେଷ୍ଟା ଓ ଦୃଢ଼ ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିଲାଗି ଆମକୁ ବାରମ୍ବାର ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ (ନିଦିଧ୍ୟାସନ) କରିବା ଆବଶ୍ୟକ କି 'ମୁଁ ଦେହ ନୁହେଁ'। ମୁଁ ହେଉଛି ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାଽସ୍ମି'। ଏଭଳି ଚିନ୍ତନ ଯେତେବେଳେ ଆମ ଚିତ୍ତରେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟର ଝଲକ୍ ମିଳିଥାଏ । ତା'ପରେ ଆମେ 'କିଛି ହେବାର' ଭାବନା ଆମ ମନରୁ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଦେହରୁ ଅହଂବୁଦ୍ଧି ଦୂର କରିଦେଇ ପରମାତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଗଲା, ତା' ଉପରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଟି ବିକାର ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ (ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି) କୌଣସି ଚାପ ପକାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ସେ ସର୍ବଦା ସମତ୍ୱ ସ୍ଥିତିରେ, ବ୍ରହ୍ମ ଭାବରେ, ଆତ୍ମଭାବରେ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ରହେ ।

'ମୁଁ ଦେହ'- ଏହି ଭାବ ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅଲଗା ହୋଇଗଲା ପରେ ଅନ୍ତଃକରଣରେ କୌଣସି ବାସନା ବା ସଂସ୍କାର ରହେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅନୁସାର ଦେହଯାତ୍ରା ଚାଲୁରଖେ । ଯେଭଳି ଗାଡ଼ିରେ ଇନ୍ଧନ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗାଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ, ଯଦି ସେଥିରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଯାନ୍ତ୍ରିକ ତ୍ରୁଟି ନ ହୁଏ । ଯେହେତୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ସେଥିରେ ବାସନା ନ ଥାଏ, ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ (ଜୀବ) ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ତା'ର ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରୂପୀ ସଂସରଣ ସର୍ବଦା ପାଇଁ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

(ଖ) ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ (୧୬୫-୧୬୬)

କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ ପଞ୍ଚଭିରଞ୍ଚିତୋଽୟଂ
ପ୍ରାଣୋ ଭବେତ୍ପ୍ରାଣମୟସ୍ତୁ କୋଶଃ ।
ଯେନାତ୍ମବାନନ୍ନମୟୋଽନୁପୂର୍ଣ୍ଣଃ
ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେଽସୌ ସକଳ କ୍ରିୟାସୁ ॥୧୬୫॥

କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ = କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ପଞ୍ଚଭିଃ = ପାଞ୍ଚଟି ଦ୍ୱାରା, ଅଞ୍ଚିତଃ = ରଚିତ, ଗଠିତ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ପ୍ରାଣଃ = ପ୍ରାଣ, ଭବେତ୍ = ହୁଏ, ପ୍ରାଣମୟଃ କୋଶଃ = ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ, ଯେନ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମବାନ୍ = ଜୀବନଯୁକ୍ତ, ଅନ୍ନମୟଃ = ଅନ୍ନମୟ କୋଶ , ଅନୁପୂର୍ଣ୍ଣଃ = ବ୍ୟାପ୍ତ, ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ = କ୍ରିୟା କରେ, ଅସୌ = ଏହି, ସକଳକ୍ରିୟାସୁ = ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ।

ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଏହି ପ୍ରାଣ ସହିତ ମିଶି ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଗଠିତ ହୁଏ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଅନ୍ନମୟ କୋଶ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ କରିଥାଏ ॥୧୬୫॥

ଆମର ଏହି ଭୌତିକ ଶରୀରରେ ଜୀବନର ଯେଉଁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ତାହାହିଁ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ । କାରଣ, ତାହାହିଁ ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀରରେ ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ଯଥାକ୍ରମେ-ହାତ, ପାଦ, ବାକ୍, ପାୟୁ ଓ ଉପସ୍ଥ । ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ନମୟ କୋଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାପ୍ତ । ଶରୀରର ଯେକୌଣସି ଅଂଶରୁ ଯଦି ପ୍ରାଣ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ଅଂଶ ନିର୍ଜୀବ (ଜଡ଼ତା)କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ଅର୍ଥାତ୍ ପକ୍ଷାଘାତ ଭଳି ସ୍ଥିତି ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମେ କହିପାରିବା ଯେ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଅନ୍ନମୟ କୋଶର ଆତ୍ମା ସଦୃଶ । ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଓ ତା'ର ଶକ୍ତି ହେତୁ ଶରୀରର ସବୁ କ୍ରିୟା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ।

କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶକୁ ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ଉଭୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସଠିକ୍, କାରଣ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରକୁ ସ୍ଥୂଳଶରୀର ସହିତ ଯୋଡ଼ି ରଖିବାର କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ କରିଥାଏ । ତେଣୁ ଏହାର ଏକ ଭାଗ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ସହିତ ଓ ଅନ୍ୟଭାଗ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବା ସଂପୃକ୍ତ ।

ନୈବାତ୍ମାପି ପ୍ରାଣମୟୋ ବାୟୁବିକାରୋ
ଗନ୍ତାଽଽଗନ୍ତା ବାୟୁବଦନ୍ତର୍ବହିରେଷଃ ।
ୟସ୍ମାତ୍କିଞ୍ଚିତ୍କ୍ୱାପି ନ ବେତ୍ତୀଷ୍ଟମନିଷ୍ଟଂ
ସ୍ୱଂ ବାନ୍ୟଂ ବା କିଞ୍ଚନ ନିତ୍ୟଂ ପରତନ୍ତ୍ରଃ ॥୧୬୭॥

ନ ଏବ = କିଛି ନୁହେଁ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାଣମୟଃ = ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ, ବାୟୁ ବିକାରଃ = ବାୟୁର ବିକାର, ଗନ୍ତା-ଆଗନ୍ତା = ଯିବା-ଆସିବା କରୁଥିବା, ବାୟୁବତ୍ = ବାୟୁ ସଦୃଶ, ଅନ୍ତଃ = ଭିତର, ବହିଃ = ବାହାର, ଏଷଃ = ଏହି, ୟସ୍ମାତ୍ = ଯେହେତୁ, କିଞ୍ଚିତ୍ = କୌଣସି, କ୍ୱାପି = କେଉଁଠି ହେଲେ , ନ = ନାହିଁ, ବେତ୍ତି = ଜାଣେ, ଇଷ୍ଟମ୍ = ସୁଖ = ଶାନ୍ତି, ଅନିଷ୍ଟମ୍ = ଦୁଃଖଶୋକ, ସମ = ନିଜର, ବା = କିମ୍ବା, ଅନ୍ୟମ୍ = ଅନ୍ୟର, ବା କିଞ୍ଚନ୍ = ଅଥବା ଅନ୍ୟ କାହାର, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ପରତନ୍ତ୍ରଃ = ଅନ୍ୟ (ଆତ୍ମା) ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ।

ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ, କାରଣ ଅନ୍ତତଃ ତାହା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣବାୟୁର ଏକ ବିକାର। ବାୟୁ ଭଳି ତାହା ଶରୀର ଭିତରକୁ ଯାଏ ଓ ବାହାରକୁ ଆସେ । ତାକୁ ସ୍ୱୟଂର ଅଥବା ଅନ୍ୟ କାହାର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଅଥବା ଇଷ୍ଟ-ଅନିଷ୍ଟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତାହା ନିଜ ସତ୍ତା ବା ସ୍ଥିତି ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ॥୧୬୭॥

ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ବାୟୁର ଏକ ବିକାର ମାତ୍ର । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀରରେ ସେହି ବାୟୁ ଗତିଶୀଳ ହୋଇଥାଏ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀରର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକ ଚାଲୁ ରହେ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଶରୀରରୁ ସେହି ବାୟୁ ଥରେ ବାହାରିଯାଏ, ତେବେ ଶରୀରର ସାରା କ୍ରିୟା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଇ ଶରୀର ମୃତ ବା ଜଡ଼-ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରଥମତଃ ଏହା ବାୟୁର ବିକାର ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସେଥିରେ ଯିବା-ଆସିବାର ଧର୍ମ ନିହିତ । ତେଣୁ ତାହା କଦାପି ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ଭିତରେ ଏହି ବାୟୁ ରହେ, ତାହା 'ପ୍ରାଣ' ନାମରେ ଜଣାଯାଏ ତଥା ବାହରକୁ ବାହାରିଗଲେ ତାହା ପବନ ବା ବାୟୁ କୁହାଯାଏ ।

ପ୍ରାଣକୁ ତା'ର ନିଜର ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ତା'ର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଅଥବା ଅନ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହା ଜଡ଼ରୂପୀ। ଆତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ରୂପ, ନିତ୍ୟ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଚେତନସତ୍ତା

ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବିକାର ବା ଗତିଶୀଳତା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଆତ୍ମାର ଧର୍ମ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶ ଆତ୍ମା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

(ଗ) ମନୋମୟ କୋଶ (୧୬୭-୧୮୩)

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଚ ମନଶ୍ଚ ମନୋମୟଃ ସ୍ୟାତ୍

କୋଶୋ ମମାହମିତି ବସ୍ତୁବିକଳ୍ପହେତୁ ।

ସଂଜ୍ଞାଦିଭେଦ କଲନାକଲିତୋ ବଲୀୟାନ୍

ତତ୍ପୂର୍ବକୋଶମଭିପୂର୍ଯ୍ୟ ବିଜୃମ୍ଭତେ ୟଃ ॥୧୬୭॥

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି = ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ଚ = ଏବଂ, ମନଃ = ମନ, ମନୋମୟଃ =ମନୋମୟ, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇଥାଏ, କୋଶଃ = କୋଶ, ମମ = ମୋର, ଅହମ୍ = ମୁଁ , ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ବସ୍ତୁ ବିକଳ୍ପ ହେତୁଃ = ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅନେକତା/ ଭିନ୍ନତାର କାରଣ, ସଂଜ୍ଞାଦିଭେଦଃ = ନାମଆଦିର ଭେଦ, କଲନାକଲିତଃ = ସୃଜନ କ୍ଷମତାରେ ଯୁକ୍ତ, ବଲୀୟାନ୍ = ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ତତ୍ ପୂର୍ବକୋଶମ୍ = ତା'ର ପୂର୍ବକୋଶକୁ, ଅଭିପୂର୍ଯ୍ୟ = ବ୍ୟାପ୍ତ କରି, ବିଜୃମ୍ଭତେ = ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ , ୟଃ = ସେହି ମନୋମୟ କୋଶ।

ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ପଞ୍ଚକ ସହିତ ମନ ମିଶି 'ମନୋମୟ କୋଶ' ଗଠିତ ହୁଏ । ଯାହାକି 'ମୁଁ ଓ ମୋର' (ଅହଂ ଓ ମମ) ତଥା ନାନାପ୍ରକାରର ବସ୍ତୁ-ବିକଳ୍ପର ପ୍ରମୁଖ କାରଣ । ନାମ-ଭେଦ ଇତ୍ୟାଦି ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ହେଉଛି ଏହି କୋଶର ବିଶେଷଣ ଏବଂ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ମଧ୍ୟ । ଏହା ପ୍ରାଣମୟ କୋଶକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କରିଥାଏ ॥୧୬୭॥

ବେଦାନ୍ତରେ 'ମନୋମୟ କୋଶ' କାହାକୁ କହନ୍ତି, ତା'ର ପରିଭାଷା ଏହି ପ୍ରକରଣର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଛି । ମନ ଓ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟପଞ୍ଚକ ମିଶି ମନୋମୟ କୋଶ ଗଠିତ ହୁଏ । ଯଦିଓ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଶରୀରର ଅଂଶବିଶେଷ ତଥାପି ଆମର ମନ ଯଦି ଅନ୍ୟତ୍ର ଥାଏ, ତେବେ ଆମେ ସଠିକ୍ ରୂପେ ଦେଖି କିମ୍ବା ଶୁଣି ପାରି ନ ଥାଉ । ଏଭଳି ହେବାର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ, ସଂବେଦନା କେନ୍ଦ୍ର ମନରେ ଥାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ମନ ସଂଯୁକ୍ତ ନ ରହିଲେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କୌଣସି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ

ହୁଏ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହଁନ୍ତି । ଉଦାହରଣାର୍ଥ- ଯେତେବେଳେ ମନ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ମାଧ୍ୟମରେ ବସ୍ତୁ (ଘଟ) ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ, ସେତେବେଳେ 'ଏହା ଘଟ' ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ବେଦାନ୍ତରେ 'ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକରଣ'ର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଉଛି କି ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ 'ଚିତ୍ତ' ରୂପେ, ମନ ଉପରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇ ପୁନଃ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ମାଧ୍ୟମରେ ବସ୍ତୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିଥାଏ । ତା'ପରେ ବସ୍ତୁର ସତ୍ତା (ଅସ୍ତିତ୍ୱ) ସହିତ ସମ୍ପର୍କ କରିବା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବସ୍ତୁଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ମନୋମୟ କୋଶରେ 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଏହି ମନୋମୟ କୋଶ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଭେଦ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ। ଏହା ଦ୍ୱାରା ମନର ଆନ୍ତରୀକ ଶାନ୍ତି ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । 'ଅହଂ' ଭାବ ଦ୍ୱାରା ଭିତରର ଓ 'ମମ' ଭାବ ଦ୍ୱାରା ବାହାରର ଶାନ୍ତି ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । 'ମମ' ଭାବ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟଜଗତର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ 'ଅହଂ ବା ମୁଁ' ଭାବ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ବସ୍ତୁ-ଜଗତରେ 'ଅହଂ'ର ବିସ୍ତାରକୁ 'ମମ' କହନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ବିସ୍ତାରର କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ସୀମା ନାହିଁ । ଏଭଳି ବିଭ୍ରମ ମନୋମୟ କୋଶ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଯେତେ ଭେଦ ଅଥବା ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ସେସବୁ ପଛରେ ଏହି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ମନୋମୟ କୋଶ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ଯେଉଁଠି ଦ୍ୱୈତ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ମନ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ସମସ୍ତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବା ଦ୍ୱୈତର ମୂଳକାରଣ ହେଉଛି ମନ । ଯେଉଁଠି ମନ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ନାମ, ରୂପ, ଗୁଣ, କ୍ରିୟା ଇତ୍ୟାଦିର ବିବିଧତା କିଛି ନ ଥାଏ ।

ମନୋମୟ କୋଶ ତା'ର ପୂର୍ବ କୋଶ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣମୟ କୋଶକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କରିଥାଏ । ମନ କେବଳ ଜ୍ଞାତ ବସ୍ତୁର ହିଁ କଳ୍ପନା କରିପାରେ । ଯେଉଁକ୍ଷଣ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କିଛି ନୂତନ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେହିକ୍ଷଣ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିରେ ଏକ ନୂଆ ବିଚାର ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ସଂକ୍ଷେପରେ ମୋର ଜ୍ଞାନର ସୀମା ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତାରିତ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ମନ ବ୍ୟାପ୍ତ ବା ପହଞ୍ଚିପାରେ ।

ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ ପଞ୍ଚଭିରେବ ହୋତୃଭିଃ ।
ପ୍ରଚୀୟମାନୋ ବିଷୟାଜ୍ୟଧାରୟା ॥
ଜାଜ୍ଜ୍ୱଲ୍ୟମାନୋ ବହୁବାସନେନ୍ଧନୈଃ ।
ମନୋମୟାଗ୍ନିର୍ବହତି ପ୍ରପଞ୍ଚମ୍ ॥୧୬୮॥

ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ = ପାଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ପଞ୍ଚଭିଃ = ପାଞ୍ଚଟି ଦ୍ୱାରା, ଏବ = ବସ୍ତୁତଃ, ହୋତୃଭିଃ = ହୋତା ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରଚୀୟମାନଃ = ଖୁଆଇବା ପରେ, ବିଷୟ ଆଜ୍ୟଧାରାୟା = ବିଷୟରୂପୀ ଘିଅ ଧାରା ଦ୍ୱାରା, ଜାଜ୍ୱଲ୍ୟମାନଃ = ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ, ବହୁବାସନା ଇନ୍ଧନୈଃ = ଅନେକାନେକ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ରୂପୀ ଇନ୍ଧନ ଦ୍ୱାରା, ମନୋମୟ ଅଗ୍ନିଃ = ମନୋମୟ କୋଶ ରୂପୀ ଅଗ୍ନି, ବହତି = ଧାରଣ କରେ, ପ୍ରପଞ୍ଚମ = ଭୌତିକଦୃଶ୍ୟଜଗତ ।

ପାଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟରୂପୀ ପାଞ୍ଚ ହୋତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟରୂପୀ ଘୃତର ଆହୁତିରେ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଏବଂ ଅନେକାନେକ ବାସନାରୂପୀ ଇନ୍ଧନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ମନୋମୟ କୋଶରୂପୀ ଯଜ୍ଞାଗ୍ନି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ବହନ କରିନିଏ ॥୧୬୮॥

ମନୋମୟ କୋଶକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡରୁ ଏକ ରୂପକଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି । ବୈଦିକ କାଳରେ ଯେତେବେଳେ ଯାଗ-ଯଜ୍ଞ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସାମାନ୍ୟତଃ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କରାଯାଉଥିଲା । ତା'ପରେ ଯାଜ୍ଞିକ ବା ପୁରୋହିତ (ହୋତା) ଅଥବ ଯଜମାନ ଉପଯୁକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରୋଚାରଣ କରି ଘିଅ ଇତ୍ୟାଦି ଆହୁତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଅଗ୍ନିରେ ଘୃତଆହୁତି ଦେବା ଫଳରେ ଅଗ୍ନିଶିଖା ଅଧିକ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଉପରକୁ ଉଠୁଥିଲା । କର୍ମକାଣ୍ଡର ସବୁ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଗ୍ନି ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଭଳି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରୂପକ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଯେଉଁ ପୁରୋହିତ ଯଜ୍ଞକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରାଉଥିଲେ, ତାଙ୍କୁ 'ହୋତା' କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପାଞ୍ଚଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ହୋତା ବା ପୁରୋହିତ ରୂପେ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । କାରଣ, ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡରେ ଆହୁତିଦ୍ରବ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଢଳା ଯାଇଥାଏ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତଃକରଣରୂପୀ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରେ ଢଳାଯାଉଥିବା ଆହୁତିଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି, 'ପଞ୍ଚ-ବିଷୟ' ଯଥା- ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ । ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଏହି ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଜ୍ଞାନ-ସଂବେଦନା ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇଥାନ୍ତି । ଦର୍ଶନେନ୍ଦ୍ରିୟ

(ଚକ୍ଷୁ) ରୂପ ଓ ରଙ୍ଗ, ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ (କର୍ଣ୍ଣ) ଶବ୍ଦ, ରସନେନ୍ଦ୍ରିୟ (ଜିହ୍ୱା) ରସ, ଘ୍ରାଣେନ୍ଦ୍ରିୟ (ନାକ) ଗନ୍ଧ ଓ ସ୍ପର୍ଶେନ୍ଦ୍ରିୟ (ତ୍ୱଚା) ସ୍ପର୍ଶ-ଜ୍ଞାନର ସଂବେଦନାଗୁଡ଼ିକୁ ବହନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ଦେହରୂପୀ ଯଜ୍ଞବେଦୀରେ ସ୍ଥିତ ଅନ୍ତଃକରଣରୂପୀ ଅଗ୍ନି-କୁଣ୍ଡରେ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସତତ ଆହୁତି ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଏହି ଯଜ୍ଞ-କର୍ମରେ ଅଗ୍ନି-ଦେବତାଙ୍କୁ ଆବାହନ କରାଯାଏ । ଯଦି ଦେବତା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ସେ ପ୍ରକଟ ହୋଇ ଉଭୟ ହୋତା ଓ ଯଜମାନଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ ଦିଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ମନର ଏହି ଆତ୍ମ-ପୂରକ ଯଜ୍ଞରେ ଅଗ୍ନିଦେବପ୍ରକଟ ହୋଇ ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ପ୍ରପଞ୍ଚ ସର୍ବଦା ବିକଶିତ ହେବାପାଇଁ ଆଶୀର୍ବାଦ ଦିଅନ୍ତି । ସେହିପରି ବାସନାରୂପ ଇନ୍ଧନ ଯୋଗୁଁ ମନୋମୟ କୋଶ ନିରନ୍ତର ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ରହେ । ପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ପୁରୋହିତ ହୋଇ ଅଗ୍ନିରେ ପଞ୍ଚ-ବିଷୟରୂପୀ ଘୃତର ଆହୁତି ସତତ ପ୍ରଦାନ କରୁଥାନ୍ତି । ଯେତିକି ଅଧିକ ଆହୁତି ଦିଆଯାଏ, ସେତିକି ଅଧିକ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ମନର ସଂକଳ୍ପ ବା କାମନାରୂପ ଶିଖା ବିକ୍ଷେପ ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ବିକ୍ଷେପ ହେଉଛି ଜାଗତିକ କର୍ମ, ଯାହାକି ମନୋମୟ କୋଶ ଦ୍ୱାରା ପୋଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ନହ୍ୟସ୍ତ୍ୟବିଦ୍ୟା ମନସୋଽତିରିକ୍ତା
ମନୋ ହ୍ୟବିଦ୍ୟା ଭବବନ୍ଧ ହେତୁ ।
ତସ୍ମିନ୍ୱିନଷ୍ଟେ ସକଳଂ ବିନଷ୍ଟଂ
ବିଜୃମ୍ଭତେଽସ୍ମିସ୍ମକଳଂ ବିଜୃମ୍ଭତେ ॥୧୬୯॥

ନ = ନାହିଁ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ଅବିଦ୍ୟା = ଅଜ୍ଞାନ, ମନସଃ = ମନ, ଅତିରିକ୍ତ =ବ୍ୟତୀତ, ହି =ନିଶ୍ଚୟ, ଅବିଦ୍ୟା = ଅଜ୍ଞାନ, ଭବବନ୍ଧହେତୁଃ = ସଂସାର = ବନ୍ଧନର (ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁ) କାରଣ, ତସ୍ମିନ୍ = ତାହାର, ବିନଷ୍ଟେ = ବିନାଶ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସକଳଂ ବିନିଷ୍ଟମ୍ = ସବୁକିଛି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ବିଜୃମ୍ଭତେ = ପ୍ରକଟ ହେଲେ, ଅସ୍ମିନ୍ = ଏହି, ସକଳମ୍ ବିଜୃମ୍ଭତେ =ସବୁର ବିସ୍ତାର ହୁଏ।

ମନକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ କିଛି ଅବିଦ୍ୟା ନାହିଁ । ମନ ସ୍ୱତଃ ଅବିଦ୍ୟା, ଯାହାକି ଭବ-ବନ୍ଧର କାରଣ । ମନୋନାଶ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟ ସବୁର ନାଶ ହୋଇଯାଏ । ଯଦି ମନ ବିଜୃମ୍ଭିତ ହୁଏ, ତେବେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ମଧ୍ୟ ବିଜୃମ୍ଭିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ॥୧୬୯॥

ଅବିଦ୍ୟାର ଅନ୍ୟନାମ ମାୟା, ଅଜ୍ଞାନ ଇତ୍ୟାଦି ଯାହାକି ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ଅଟେ ।

ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି କି ମନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅବିଦ୍ୟା ନାହିଁ । ମନ ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ ସାରା ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ସ୍ୱତଃ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ମନ ପ୍ରକଟ ହେଲାପରେ ସଂସାରର ପ୍ରକଟୀକରଣ ହୁଏ । ଏହି ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବାକୁ ହେଲେ, ମନକୁ ନିୟମନ କରି ଅନ୍ତତଃ ମନୋନାଶ କରିବାକୁ ହେବ। ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ନିୟମନବିନା ମନୋନିଗ୍ରହ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ଭାଷାରେ କହିଲେ, ପ୍ରଥମତଃ ଦମ ଏବଂ ପରେ ଶମ ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜନିଜର ବିଷୟରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପରେ ସାଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯେତେବେଳେ ଏଭଳି ସତତ ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟର (ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ) ଅଗ୍ରହଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ (ଭ୍ରାନ୍ତି) ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ମନ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ପରିଶେଷରେ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ କରି ସାଧକ ତା'ର ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ ।

ସ୍ୱପ୍ନେଽର୍ଥେ ଶୂନ୍ୟେ ସୃଜତି ସ୍ୱଶକ୍ତ୍ୟା ।
ଭୋକ୍ତ୍ରାଦିବିଶ୍ୱଂ ମନ ଏବ ସର୍ବମ୍ ॥
ତଥୈବ ଜାଗ୍ରତ୍ୟପି ନୋ ବିଶେଷଃ ।
ତତ୍ସର୍ବମେତନ୍ମନସୋ ବିଜୃମ୍ଭଣମ୍ ॥୧୭୦॥

ସ୍ୱପ୍ନେ = ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ, ଅର୍ଥଶୂନ୍ୟେ = (ବାହ୍ୟ) ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁରହିତ, ସୃଜତି = ନିର୍ମାଣ କରେ, ସ୍ୱଶକ୍ତ୍ୟା = ନିଜ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା, ଭୋକ୍ତ୍ରାଦି = ଭୋକ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି, ବିଶ୍ୱମ୍ = (ସ୍ୱପ୍ନ) ଜଗତ, ମନଃ = ମନ, ଏବ = କେବଳ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତଥା =ସେହିପରି, ଏବ = କେବଳ, ମାତ୍ର, ଜାଗ୍ରତି = ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ନୋ = ନାହିଁ, ବିଶେଷଃ = ଅନ୍ତର, ତତ୍ = ତାହା, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ଏତତ୍ =ଏହି , ମନସଃ =ମନର , ବଜୃମ୍ଭଣମ୍ = ପ୍ରସାର, ବିସ୍ତାର।

ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଯଦିଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ବାହ୍ୟ ଜଗତ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ, ତଥାପି କେବଳ ମନ ହିଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତର ନିର୍ମାଣ କରିଥାଏ । ସେହିପରି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏସବୁ ନାନାବିଧ ପ୍ରପଞ୍ଚ କେବଳ ମନର ପ୍ରସାର ମାତ୍ର ॥୧୭୦॥

ବାସ୍ତବରେ ବିଚାର କଲେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ, ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦର୍ଶନ, କେବଳ ଏକମାତ୍ର ମନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ମନ ତା'ର ସ୍ୱଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତ ନିର୍ମାଣ କରେ

ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନର ଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଭୋକ୍ତାରୂପେ କରିଥାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋକ୍ତା, ଭୋଗୀ ଓ ଭୋଗ ସବୁକିଛି ମନଗଢ଼ା । ମନ ହିଁ କର୍ତ୍ତା ଏବଂ ମନ ହିଁ କର୍ମ । ଏହିପରି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ସତ୍ୟତା ନାହିଁ । ମନ ତା'ର ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରେ, ଯେଉଁଠି ସତ୍ୟର ପ୍ରତୀତି ବା ଆଭାସ ମାତ୍ର ହୁଏ । ତେଣୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ପ୍ରତୀୟମାନ ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଏକ ଭ୍ରମ । ଆମର ଚତୃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯାହାକିଛି ଦେଖୁଛେ, ସେସବୁ ଆମ ମନର ପ୍ରସାର (ବିଜୃମ୍ଭଣ)। ମନ ଲୟ ବା ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସଂସାର ମଧ୍ୟ ଲୟ ହୋଇଯିବ । ଏହା ଦୃଶ୍ୟମାନ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭୂୟମାନ । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ସମାଧି ସ୍ଥିତି ।

ସୁଷୁପ୍ତିକାଲେ ମନସି ପ୍ରଲୀନେ ।

ନୈବାସ୍ତି କିଞ୍ଚିତ୍ସକଲପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ॥

ଅତୋ ମନଃ କଳ୍ପିତ ଏବ ପୁଂସଃ ।

ସଂସାର ଏତସ୍ୟ ନ ବସ୍ତୁତୋଽସ୍ତି ॥୧୭୧॥

ସୁଷୁପ୍ତିକାଲେ = ଗହୀର ନିଦ୍ରାସ୍ଥିତିରେ, ମନସି ପ୍ରଲୀନେ = ଯେତେବେଳେ ମନର (କାରଣ ଶରୀରରେ) ଲୟ ହୋଇଯାଏ, ନ = ନାହିଁ, ଏବ = କେବଳ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ସକଳ ପ୍ରସିଦ୍ଧେ = ସମସ୍ତଙ୍କ (ଅନୁଭବ) ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ, ମନଃ କଳ୍ପିତଃ = ମନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକ୍ଷେପିତ, ଏବ = କେବଳ, ପୁଂସଃ = ମନୁଷ୍ୟର, ସଂସାରଃ =ସଂସାର (ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତ), ଏତସ୍ୟ = ଏହାର, ନ = ନାହିଁ, ବସ୍ତୁତଃ = ବାସ୍ତବରେ, ଅସ୍ତି = ଅଛି ।

ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ମନ ତା'ର କାରଣଶରୀରରେ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା ପରେ ତାକୁ କିଛି ହେଲେ ଗୋଚର ବା ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ନାହିଁ–ଏହା ଏକ ସାର୍ବଭୌମ ଅନୁଭବ । ତେଣୁ ଏହି ସଂସାର ଆମ ମନରୁ ଉପୁଜି ବା ମନର କୃତି, ଏହାର କୌଣସି ବାସ୍ତବିକତା ନାହିଁ ॥୧୭୧॥

ଶୋଇବା ସମୟରେ ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାରେ ଯେତେବେଳେ ମନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୟ ହେଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କିଛି ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ପୁନଃ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା ଆସିଲା ପରେ ତାକୁ ସ୍ମୃତି ରୂପେ ଜଣାଯାଏ କି– "ସେ ଆନନ୍ଦରେ ଶୋଇଥିଲା, କିଛି ଜାଣିପାରିଲା ନାହିଁ ।" ଏହା କେବଳ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭବ ନୁହେଁ, ଏଭଳି ପ୍ରଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଏହି ଏକମାତ୍ର ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ, 'ଯଦି ମନ

ନାହିଁ, ତେବେ ସଂସାର ନାହିଁ ।' ଏହି ପ୍ରମାଣରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ କି ମନୁଷ୍ୟର ନାନାବିଧ ଅନୁଭବ (ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ପାପ-ପୂଣ୍ୟ, ହାନି-ଲାଭାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକ) ମଧ୍ୟ ତା'ର ମନର ପରିକଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ତେଣୁ ସଂସାରର କିଛି ବାସ୍ତବିକତା ନାହିଁ, ଏହା ଏକ ମାନସିକ କଳ୍ପନା । ମନରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଗଲେ, ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆଉ ସାଂସାରିକ ଅନୁଭବ ହେବ ନାହିଁ ।

ବାୟୁନାଽଽନୀୟତେ ମେଘଃ ପୁନସ୍ତେନୈବ ନୀୟତେ ।

ମନସା କଳ୍ପ୍ୟତେ ବନ୍ଧୋ ମୋକ୍ଷସ୍ତେନୈବ କଳ୍ପ୍ୟତେ ।।୧୭୨।।

ବାୟୁନା = ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା, ଆନୀୟତେ = ଏକତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ, ମେଘଃ = ବାଦଲ, ପୁନଃ = ପୁନଶ୍ଚ, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = ନିଶ୍ଚିତ, ନୀୟତେ = ଛିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଯାଏ, ମନସା = ମନଦ୍ୱାରା, କଳ୍ପ୍ୟତେ = ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ମୋକ୍ଷଃ = ମୁକ୍ତି, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, କଳ୍ପ୍ୟତେ = ହୋଇଥାଏ ।

ବାୟୁ ହିଁ ମେଘକୁ ଏକାଠି କରେ ଏବଂ ପୁନଃ ତାକୁ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ କରିଦିଏ । ସେହିପରି ମନ ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ମନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ମୁକ୍ତି ମିଳିଥାଏ ।।୧୭୨।।

ମନ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ ସୀମିତ, ବିନାଶୀ ଓ ବଦ୍ଧ ଜୀବ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ । ଯେତେବେଳେ ବାୟୁବାଦଲସମୂହକୁ ଏକତ୍ରିତ କରିଦିଏ, ସେହି ସଘନତା ହେତୁ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦି ମନ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବିକ୍ଷେପରୂପୀ ଝଡ଼-ତୋଫାନ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ତେବେ ସ୍ୱୟଂ-ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ଆତ୍ମାର ଅନୁଭବ ସହଜରେ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବିକ୍ଷେପ କମ୍ ହୋଇ ମନ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର ହେଲାପରେ, ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇ ସମସ୍ତ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁକ୍ତି ହୋଇଯାଏ । ଏହା ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ସତତ ଅମୃତରସ ପାନ କରି ତୃପ୍ତ ହୁଏ ।

ଦେହାଦିସର୍ବବିଷୟେ ପରିକଳ୍ପ୍ୟ ରାଗମ୍ ।

ବଧ୍ନାତି ତେନ ପୁରୁଷଂ ପଶୁବଦ୍‌ଗୁଣେନ ॥

ବୈରସ୍ୟମତ୍ର ବିଷବତ୍ସୁବିଧାୟ ପଶ୍ଚାତ୍ ।

ଏନଂ ବିମୋଚୟତି ତନ୍ମନ ଏବ ବନ୍ଧାତ୍ ॥୧୭୩॥

ଦେହାଦି = ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିରେ, ସର୍ବବିଷୟେ = ସମସ୍ତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ , ପରିକଳ୍ପନା = ପରିକଳ୍ପିତ କରି, ରାଗମ୍ = ଆସକ୍ତି, ମମତା, ବଧ୍ନାତି = ବାନ୍ଧିଥାଏ, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ପୁରୁଷମ୍ = ମନୁଷ୍ୟକୁ, ପଶୁବତ୍ = ପଶୁଭଳି, ଗୁଣେନ = ରସ୍‌ସି ଦ୍ୱାରା, ବୈରସ୍ୟମ୍ = ଅରୁଚି, ବିରକ୍ତି, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ବିଷବତ୍ = ବିଷ ସଦୃଶ, ସୁବିଧାୟ = ଏହା ବିଚାର କରି, ପଶ୍ଚାତ୍ = ଏହାପରେ, ଏନମ୍ = ଏହାକୁ, ବିମୋଚୟତି = ମୁକ୍ତ କରିଦିଏ, ତତ୍ ମନଃ = ସେହି ମନ, ଏବ = କେବଳ, ବନ୍ଧାତ୍ = ବନ୍ଧନରୁ ।

ଏହି ମନ ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦିରେ ତଥା ସବୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ରାଗ (ଆସକ୍ତି, ମମତା) କରେ । ଏହି ଆସକ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏଭଳି ବାନ୍ଧି ଦିଏ, ଯେଭଳି ରସ୍ସିଦ୍ୱାରା ପଶୁମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଧାଯାଏ । ପଶ୍ଚାତ୍, ଏହି ମନରେ ସେସବୁ ଦେହାଦି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବିଷବତ୍ ଅରୁଚି ବା ବିରକ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ବିରକ୍ତ ହୋଇ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ॥୧୭୩॥

ମନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ତଥା ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସବୁ 'ବିଷୟ' ଅଟେ । ମନ ହିଁ ଏସବୁକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରେ ଏବଂ ତା'ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ସେଥିପ୍ରତି ରୁଚି, ରାଗ (ଆସକ୍ତି) ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ । ଏହି ଆସକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟ ସହିତ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ ଓ ନିଜକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅନୁଭବ କରି ଦୁଃଖୀ ହୁଏ । ଏହିପରି ବାନ୍ଧିହେଲା ଭଳି ଅନୁଭବ କରି ଜୀବ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । ତା'ର ସାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେ ମନର ଦାସ ହୋଇ ସଂସାରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଆସକ୍ତିରୂପୀ ରସ୍ସୀରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ବାନ୍ଧି ହୁଏ, ଯେଭଳି କୌଣସି ପଶୁକୁ ବନ୍ଧାଯାଏ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ – ଏହି ତିନିଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବାନ୍ଧିଥାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତରେ 'ଗୁଣ'ର ଅର୍ଥ ବୃତ୍ତି ଓ ରସ୍ସୀ ଉଭୟ । ପଶୁ ରସ୍ସୀ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧି ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଯଦି କୌଣସି ପଶୁକୁ ରସ୍ସୀରେ ବାନ୍ଧି ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ରସ୍ସୀର ଲମ୍ବା ଅନୁସାର ସୀମିତ ରହେ । ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ଅନନ୍ତ ଚୈତନ୍ୟ

ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ଗୁଣତ୍ରୟ ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧିହେଲା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ସର୍ବବ୍ୟାପକତା ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ତା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ତା'ପରେ ସେ ବଦ୍ଧ ଜୀବ ରୂପେ ନିଜକୁ ପରିଚୟ ଦିଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବଦ୍ଧ ଜୀବକୁ ଗୁଣ ଅନୁପାତରେ ଅଳ୍ପ ଅଧିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ରହେ । ଏହି ଆସକ୍ତି ଓ ବନ୍ଧନ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରୁ ଜାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହି ମନ ମନୁଷ୍ୟର ବନ୍ଧନର କାରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଥାଏ । ମନରେ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଯେଭଳି ଆସକ୍ତି ବା ରାଗ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେହିପରି ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ସମୟାନୁସାର ଓ ବିଚାର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଅନାସକ୍ତି ବା ବୈରାଗ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆସେ । ଯଦି ମନରେ ଏକବାର ଜଗତ ଓ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ସମ୍ମାନ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତି ଭାବ ଆସିଯାଏ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ସକଳ ବନ୍ଧନରୁ ତତ୍କାଳ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ସଂସାରରେ କାହାକୁ କଦାପି ବିଷ ପ୍ରତି ରାଗ ବା ଆସକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି କୌଣସି ବସ୍ତୁରୁ ସ୍ୱାଦ (ରସ) ନ ମିଳେ, ତେବେ ତା' ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ ବା ରାଗ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ଅରୁଚି ଅର୍ଥାତ୍ ରସହୀନତା ମନରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, ଯାହାକି ମୁକ୍ତିର ସାଧନ ହୋଇ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ ଜଗତରୁ ମୁକ୍ତି ଦିଏ ।

ତସ୍ମାନ୍ମନଃ କାରଣମସ୍ୟ ଜନ୍ତୋଃ ।
ବନ୍ଧସ୍ୟ ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ଚ ବା ବିଧାନେ ॥
ବନ୍ଧସ୍ୟ ହେତୁର୍ମଳିନଂ ରଜୋଗୁଣୈଃ ।
ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧଂ ବିରଜସ୍ତମସମ୍ ॥୧୭୪॥

ତସ୍ମାତ୍ = ସେହି ହେତୁ, ମନଃ = ମନ, କାରଣମ୍ = କାରଣ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ଜନ୍ତୋଃ = ଜୀବର, ବନ୍ଧସ୍ୟ = ବନ୍ଧନର, ମୋକ୍ଷସ୍ୟ = ମୁକ୍ତିର, ଚ ବା = ଅଥବା, ବିଧାନେ = ଆଣିବାରେ ବା କରିବାରେ, ବନ୍ଧସ୍ୟ = ବନ୍ଧନର, ହେତୁଃ = କାରଣ, ମଳିନମ୍ = ମଳିନ ହୋଇଯାଏ, ରଜୋଗୁଣୈଃ = ରଜଗୁଣ ପ୍ରଭାବ ଦ୍ୱାରା, ମୋକ୍ଷସ୍ୟ = ମୁକ୍ତିର, ଶୁଧମ୍ = ନିର୍ମଳ, ବିରଜଃ ତମସ୍କମ୍ = ରଜ ଓ ତମରୁ ମୁକ୍ତି ।

ଅତଏବ ମନ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ବନ୍ଧନ ଓ ମୁକ୍ତିର କାରଣ ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ମନ ରଜୋଗୁଣର ପ୍ରଭାବରେ ମଳିନ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧେ ଏବଂ ରଜ ତଥା ତମ ଗୁଣଦ୍ୱୟରୁ ମୁକ୍ତ ରହି ମୁକ୍ତିର ମାର୍ଗ ଦେଖାଏ ॥୧୭୪॥

ମନୁଷ୍ୟ ବଦ୍ଧ ଅଥବା ମୁକ୍ତ-ଏହି ଭାବ ତା'ର ମନର ସ୍ଥିତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ମନୁଷ୍ୟର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା କଦାପି ବଦ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହା ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ଚେତନ ସତ୍ତା । ତେଣୁ ତାହା ମୁକ୍ତି ହେବାର ମଧ୍ଯ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର (ବନ୍ଧନ ଓ ମୁକ୍ତି) ବ୍ୟବହାର କେବଳ ମନ ସନ୍ଦର୍ଭରେ କରାଯାଇପାରେ । ଯଦି ମନ ସତତ ବିକ୍ଷେପାବସ୍ଥାରେ ରହେ, ତେବେ ତାକୁ ବନ୍ଧନରେ ଅଛି ବୋଲି ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ଅତ୍ୟଧିକ ତମ ପ୍ରଭାବରେ ଆତ୍ମସତ୍ତା ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ତା'ର ଅଜ୍ଞାନତା ଯୋଗୁଁ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ବା ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ବିକ୍ଷେପ ଜନିତ ମୋହ ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ପ୍ରଭାବରେ ମନ ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଅନୁଭବ ହୋଇ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ମନର ସ୍ୱଭାବ ସର୍ବଦା ବହିର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ବିଷୟ ଜଗତରେ ଭ୍ରମଣ କରିବା । ତେଣୁ ମନ ରଜ-ତମ ଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମଳିନ ହୋଇଯାଏ । ଯାହାକି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବନ୍ଧନ ବା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଜନ୍ୟ ଦୁଃଖ-କଷ୍ଟ ପ୍ରଦାନ କରାଏ ।

ବିବେକବୈରାଗ୍ୟଗୁଣାତିରେକାତ୍

ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱମାସାଦ୍ୟ ମନୋ ବିମୁକ୍ତ୍ୟୈ ।

ଭବତ୍ୟତୋ ବୁଦ୍ଧିମତୋ ମୁମୁକ୍ଷୋଃ

ତାଭ୍ୟାଂ ଦୃଢ଼ାଭ୍ୟାଂ ଭବିତବ୍ୟମଗ୍ରେ ।।୧୭୫।।

ବିବେକ ବୈରାଗ୍ୟ ଗୁଣ ଅତିରେକାତ୍ = ବିବେକ ଏବଂ ବୈରାଗ୍ୟାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରମୁଖତା ହେତୁ, ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱମ୍ = ଶୁଦ୍ଧତାକୁ, ଆସାଦ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ମନଃ = ମନ, ବିମୁକ୍ତ୍ୟୈ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ, ଭବତି = ହୁଏ, ଅତଃ = ଏଣୁ, ବୁଦ୍ଧିମତଃ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ମୁମୁକ୍ଷୋଃ = ଯାହାର ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ = ଇଚ୍ଛା ଅଛି, ତାଭ୍ୟାମ୍ = ସେହି ଦୁଇଟି ଦ୍ୱାରା (ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ), ଦୃଢ଼ାଭ୍ୟାମ୍ = ଦୃଢ଼ତା ପୂର୍ବକ, ଭବିତବ୍ୟମ୍ = ହେବା ଉଚିତ୍, ଅଗ୍ରେ = ସର୍ବପ୍ରଥମ ।

ବିବେକ ଏବଂ ବୈରାଗ୍ୟ ଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟତାରୁ ଯେତେବେଳେ ମନ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ମୁକ୍ତି ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ । ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୁ ଏବଂ ସାଧକ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଉଭୟକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ଉଚିତ୍ ।।୧୭୫।।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଏହି ଦୁଇଟି ଗୁଣର ଅଧିକ୍ୟ ଥାଏ, ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୀଘ୍ର ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ, ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତି, ଆତ୍ମ

ଓ ଅନାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ତର କରିବାର କ୍ଷମତାକୁ 'ବିବେକ' କହନ୍ତି । 'ବୈରାଗ୍ୟ' ଅନିତ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଏବଂ ଅନାତ୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ସାହସ ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟକୁ କୁହାଯାଏ । ମନକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ନିଜ ଭିତରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଗୁଣକୁ ବିକାଶ କରିବା ଉଚିତ୍ । ସଚେତନପୂର୍ବକ ତଥା ବିଚାରପୂର୍ବକ ବିଷୟଭୋଗଗୁଡ଼ିକ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଫଳରେ ବୈରାଗ୍ୟବୃତ୍ତି ଦୃଢ଼ ହୋଇଥାଏ । ଯଦି ବିବେକଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, ତେବେ ବୈରାଗ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିରେ ସହାୟତା ମିଳେ । ଯଦି ବୈରାଗ୍ୟ ଅଧିକ ହୁଏ, ତେବେ ବିବେକ କ୍ଷମତା ମଧ ବଢ଼େ । ଏହିପରି ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ନିଜ ନିଜ ବିକାଶରେ ଉଭୟ ପରସ୍ପରର ପରିପୂରକ ଅଟନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ ମନର ବିକ୍ଷେପ କମ୍ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧିର ଉପର ଆବରଣ ଅନାବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ରଜୋଗୁଣ ଓ ତମୋଗୁଣ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ମନ ପୂର୍ଣ୍ଣମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଉପଯୋଗୀ ଅଟେ । ସତ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ନିତ୍ୟଆତ୍ମାକୁ ଅନୁଭବ କରିବାର ମାଧ୍ୟମ ହେଉଛି ମନ । ଶୁଦ୍ଧ-ଚିତ୍ତ (ମନ) ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ଆସେ, ସେହିକ୍ଷଣ ଜୀବଭାବର ଲୟ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ଏଠାରେ ଉତ୍ପ୍ରେରକ ଅଭିକର୍ତ୍ତା ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଯଦି ପ୍ରକୃତିର ଦାସତ୍ୱରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଆକାଂକ୍ଷା କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମାନ ସାଧକର ଅଛି, ତେବେ ତା'ପାଇଁ ଏହା ଉଚିତ୍ ହେବ କି ସେ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ବିବେକ ପ୍ରଚୁର ମାତ୍ରାରେ ବିକସିତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ମନୋ ନାମୋ ମହାବ୍ୟାଘ୍ରୋ ବିଷୟାରଣ୍ୟଭୂମିଷୁ ।
ଚରତ୍ୟତ୍ର ନ ଗଚ୍ଛନ୍ତୁ ସାଧବୋ ଯେ ମୁମୁକ୍ଷବଃ ॥୧୭୬॥

ମନଃ = ମନ, ନାମଃ = ନାମକ, ମହାବ୍ୟାଘ୍ରଃ = ଭୟାନକ ବ୍ୟାଘ୍ର, ବିଷୟ ଅରଣ୍ୟଭୂମିଷୁ = ବିଷୟ = ଭୋଗରୂପୀ ଜଙ୍ଗଲରେ, ଚରତି = ବିଚରଣକରେ, ଅତ୍ର = ଏଠାକୁ , ନ ଗଚ୍ଛନ୍ତୁ = ଯାଆନ୍ତୁ ନାହିଁ, ସାଧବଃ = ସାଧୁଜନ, ଯେ = ଯେଉଁମାନେ, ମୁମୁକ୍ଷବଃ = ମୁକ୍ତିର ଇଚ୍ଛୁକ ।

ମନ ନାମକ ମହାବ୍ୟାଘ୍ର ବିଷୟଭୋଗରୂପୀ ଜଙ୍ଗଲରେ ବିଚରଣ କରୁଅଛି । ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତିପାଇଁ ତୀବ୍ର ଆକାଂକ୍ଷା ଅଛି, ଏଭଳି ମୁମୁକ୍ଷୁ ସାଧୁଜନମାନେ ସେଠାକୁ ଯାଆନ୍ତୁ ନାହିଁ ॥୧୭୬॥

ଯେଉଁ ସାଧକମାନେ ମୋକ୍ଷ-ମନ୍ଦିରର ତୀର୍ଥଯାତ୍ରାରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମାର୍ଗରେ ଚେତାବନୀର ଏକ ସୂଚନା-ଫଳକ ଲଗାଇ ଦେବା

ଆବଶ୍ୟକ'। ଯେଉଁ ଫଳକରେ ଲେଖାଯାଇଥିବ କି'ମାର୍ଗ ଅସୁରକ୍ଷିତ, ମନନାମକ ନର-ଭକ୍ଷକ-ବ୍ୟାଘ୍ର ବିଚରଣ କରୁଛି । ତେଣୁ ରାସ୍ତା ବର୍ତ୍ତମାନ ବଦଳାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ।' ସାଧକମାନଙ୍କୁ ସଚେତନ ରହିବାକୁ ଏକ ସୂଚନା ଏଠାରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଆତ୍ମ-ସଂଯମରୂପୀ କବଚର କୌଣସି ଫାଟ ମଧ୍ୟଦେଇ ବାହାରକୁ ଯାଇ ଭୋଗ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୂରେଇ ଯିବାର କ୍ଷମତା ଏହି ମନରେ ରହିଛି । ଥରେ ମାତ୍ର ମନ ଏଭଳି ବାହାରକୁ ଚାଲିଗଲେ, ଏହା ଆପଣଙ୍କୁ ବିଷୟ-ବାସନାରୂପୀ ଜଙ୍ଗଲକୁ ଟାଣି ନେବ ଏବଂ ଆପଣଙ୍କୁ କ୍ଷତବିକ୍ଷତ କରାଇଦେବ । ଆପଣଙ୍କୁ ବିଷୟ-ଭୋଗର ଶିକାର କରାଇଦେବ । ତେଣୁ ସାଧକଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ, କ୍ଳାନ୍ତ ନ ହୋଇ, ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ପଥରେ ପ୍ରଯତ୍ନ ସହିତ ଲାଗିରହିବା ଉଚିତ୍ । କ୍ଷଣକ ସମୟ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ଏହି ମାର୍ଗରୁ ଅଲଗା ରଖନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଯେଉଁକ୍ଷଣ ଏହି ପଥରୁ ତୁମେ ଖସିଯିବ, ମନ ତୁମକୁ ଧରିପକାଇବ ଏବଂ ତୁମେ ବିଷୟ-ଭୋଗରୂପୀ ଜଙ୍ଗଲରେ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଯିବ ।

ମନନାମକ ଉପକରଣ ପରମେଶ୍ୱର ପ୍ରଦତ୍ତ ଏବଂ ତା'ର ମୂଳସ୍ୱଭାବ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା । ମନକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗରୁ ମୁକ୍ତ କରିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ମନ ତା'ର ମୂଳ ଧର୍ମ ତ୍ୟାଗ କରିବା । କିନ୍ତୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ । ତଥାପି ସାଧକ ଏତିକି କରିପାରିବ ଯେ, ମନ ତା'ର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦବିଚରଣ ସହିତ ଅବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୁ ନିଜକୁ ଦୂରରେ ରଖୁ । ଶିକାର ଖୋଜିବା ବେଳେ ସେହି ନର-ଭକ୍ଷକ ବ୍ୟାଘ୍ର ଆମକୁ ଘଞ୍ଚ ଜଙ୍ଗଲରେ ମିଳିପାରେ। କିନ୍ତୁ ତା' ଆଡ଼କୁ ଦୌଡ଼ିବା ଏବଂ ତାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାରୁ ଆମେ ନିଜକୁ ରକ୍ଷାକରିପାରିବା । ଯଦି ଆମେ ତା' ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବା, ତେବେ ମନ ଆମପାଇଁ ଏକ ଭୟଙ୍କର ବିପଦ ହୋଇଯିବ । ତାକୁ ଅନ୍ତରରେ ହିଁ ପଡିରହିବାକୁ ଦିଅ ଏବଂ ନିଜେ ସାବଧାନ ରୁହ । ତୁମେ ତା'ର ସାକ୍ଷୀ ହୋଇଯାଅ, ତେବେ ତା'ଠାରୁ ସୁରକ୍ଷିତ ରହିପାରିବ ।

ମନଃ ପ୍ରସୂତେ ବିଷୟାନଶେଷାନ୍ ।

ସ୍ଥୁଳାତ୍ମନା ସୂକ୍ଷ୍ମତୟା ଚ ଭୋକ୍ତୁଃ ॥

ଶରୀରବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଜାତିଭେଦାନ୍

ଗୁଣକ୍ରିୟାହେତୁ ଫଳାନି ନିତ୍ୟମ୍ ॥ ୧୭୭ ॥

ମନଃ ପ୍ରସୂତେ = ମନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, ବିଷୟାନ୍ = ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ , ଅଶେଷାନ୍ = ସମସ୍ତ, ସ୍ଥୁଳାତ୍ମନା = ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମତୟା = ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଚ = ଏବଂ, ଭୋକ୍ତୁଃ = ଭୋକ୍ତା ପାଇଁ, ଶରୀର = ଦେହ, ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଜାତିଭେଦାନ୍ = ବର୍ଣ୍ଣ (ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଆଦି), ଆଶ୍ରମ (ଗୃହସ୍ଥ, ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି) ଏବଂ ଜାତି = ଭେଦର ଆଧାରରେ, ଗୁଣ = ଗୁଣ, କ୍ରିୟା = କର୍ମ, ହେତୁ = କାରଣ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଫଳାନିପରିଣାମ, ନିତ୍ୟମ୍ = ନିରନ୍ତର ।

ଜୀବର ଭୋଗ ପାଇଁ ମନ ନିତ୍ୟପ୍ରତି ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମସ୍ତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ, ଶରୀର, ବର୍ଣ୍ଣ, ଆଶ୍ରମ ଓ ଜାତି-ଭେଦଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ଗୁଣ, କ୍ରିୟା, ହେତୁ ଓ ଫଳ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ॥୧୭୭॥

ସମସ୍ତ ବିଷୟ ମନ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଏଥିରେ କୌଣସି ଅପବାଦ ବା ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବାହାରର ସ୍ଥୁଳ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଏବଂ ଭିତରର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର (ଭାବନା, ବିଚାରାଦି) ସେହିମନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ । କେବଳ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ କାହିଁକି ସେଗୁଡ଼ିକର ଭୋକ୍ତା ମଧ୍ୟ ମନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଆମେ ଏହି କଥନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ସଂକୋଚ କରୁ କି ମୁଁ ଓ ମୋର ଆଖପାଖର ଜଗତ' ମୋ'ମନ ଗଢ଼ା ତଥ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏହାହିଁ ସତ୍ୟ । ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ବ୍ୟକ୍ତି (ଦ୍ରଷ୍ଟା), ସ୍ୱପ୍ନ ଜଗତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନର ଅନୁଭବ-ଏସବୁ ଜଗତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ହିଁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲା । ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବାବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦ୍ରଷ୍ଟା ଏହାକୁ କଦାପି ବୁଝିପାରିବ ନାହିଁ ଅଥବା ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ଭ୍ରମଠାରୁ ଅଲଗା ନୁହେଁ । ସ୍ଥୁଳ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ରୂପ-ରଙ୍ଗ, ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧରୁ ନିର୍ମିତ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ଭାବନା ଓ ବିଚାରର ଅନ୍ତର୍ଭାବ ମାତ୍ର ।

ସ୍ଥୁଳ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେଉ ସମସ୍ତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରକାରର ଏବଂ ସେଥିରେ ଅନେକ ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ଯାହାକି ଜାତି, ବର୍ଣ୍ଣ, ଆଶ୍ରମ ଓ ପଦ ଇତ୍ୟାଦି ଉପରେ ଆଧାରିତ । ପୁନଶ୍ଚ ଗୁଣ, କ୍ରିୟା, ହେତୁ ଓ ଫଳ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକ ମନଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ

ହୋଇଥାଏ । ଯଦି ମନ ନାହିଁ, ଯେଭଳି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ହୁଏ, ତେବେ ଉପରୋକ୍ତ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏନାହିଁ। ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ- ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ପ୍ରାଣୀଜଗତ ଅଥବା ବସ୍ତୁଜଗତ ଅଥବା ବସ୍ତୁଜଗତ, ବିଚାର-ଭାବନା ତଥା ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାର ଭେଦ ସବୁକିଛି ମନଗଢ଼ା। ଏହିପରି ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭୂତ ଜଗତ, ଭୋକ୍ତା (ଜୀବ) ଏବଂ ଏହି ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଚାଲୁଥିବା କ୍ରୀଡ଼ା-ସବୁକିଛି ଜାଗ୍ରତ ମନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ।

ଅସଙ୍ଗଚିଦ୍ରୂପମମୁଂ ବିମୋହ୍ୟ
ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣଗୁଣୈର୍ନିବଧ୍ୟ।
ଅହଂମମେତି ଭ୍ରମୟତ୍ୟଜସ୍ରମ୍
ମନଃ ସ୍ୱକୃତୋଷୁ ଫଳୋପମୁକ୍ତିଷୁ ॥୧୭୮॥

ଅସଙ୍ଗ = ଅନାସକ୍ତ, ଚିଦ୍ରୂପମ୍ = ବିଶୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ତ, ଅମୁମ୍ = ଏହାକୁ, ବିମୋହ୍ୟ = ମୋହିତ କରି, ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ = ଶରୀର ଏବଂ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରାଣଗୁଣୈଃ = ପ୍ରାଣରୂପକ ରଶ୍ମିର ବନ୍ଧନରେ, ନିବଧ୍ୟ = ବାନ୍ଧିକରି, ଅହଂମମ ଇତି = ମୁଁ ଓ ମୋର ଭାବଦ୍ୱାରା ଭ୍ରମୟତି = ଭ୍ରମିତ କରେ, ଅଜସ୍ରମ୍ = ଅନେକ, ମନଃ = ମନଃ ସ୍ୱକୃତ୍ୟେଷୁ = ନିଜର କର୍ମ ଦ୍ୱାରା, ଫଳ ଉପମୁକ୍ତିଷୁ = ବିବିଧ ଫଳଭୋଗରେ।

ଏହି ଅସଙ୍ଗ ଚିଦ୍‌ରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ମନ ଛଳପୂର୍ବକ ଶରୀର ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବନ୍ଧନରେ ପକାଏ। ସେହି ମନ ଜୀବକୁ ବିବିଧ କର୍ମ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ଉପଭୋଗରେ ମୁଁ ଓ ମୋର ଭାବ ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ଜନ୍ମରେ ଭ୍ରମିତ କରାଇଥାଏ ॥୧୭୮॥

ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଯିଏ କଦାପି ଆସକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ, ଯାହାର ମୂଳସ୍ୱରୂପ ପରିଶୁଦ୍ଧ, ନିରପେକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଏଭଳି ପରମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏହିମାନ କରିଛି। ସର୍ବପ୍ରଥମ ମନ ସ୍ୱୟଂ ମୋହିତ ହୋଇ ନିଜର ସତ୍ ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲି ଯାଏ। ଥରେ ମାତ୍ର ପରମ ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଏହି ମନ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଆସକ୍ତ କରିଦିଏ। ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା କରିଥାଏ। ପରବର୍ତ୍ତୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ତାଦାତ୍ମତା କରିଥାଏ। ପରବର୍ତ୍ତୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ। ଏସବୁ ମନ ଛଳନା ମାତ୍ର।

ବାସ୍ତବରେ ଆତ୍ମା କଦାପି ମୋହିତ ହୁଏନାହିଁ। ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀକୁ ଭ୍ରମ ହୁଏ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସେହି ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ସଦୃଶ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ଏହିପରି ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ହେତୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣ-ଧର୍ମକୁ ସମ୍ପ୍ରତି ନିଜର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତି ମାନ୍ୟତା ଦିଏ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ପରିଛିନ୍ନ ଅହଂକାର 'ଜୀବ' ହୋଇଯାଏ। ଏହାହିଁ ବନ୍ଧନ, ସୀମାବଦ୍ଧତା ଓ ଭ୍ରାନ୍ତି ଅଟେ। ଏସବୁ ଭୁଲ୍ ମନ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ଆଚରଣ କରେ ଯେପରିକି ତା'ର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ଭିନ୍ନ ସତ୍ତା ଅଛି। ତା'ପରେ ସେ ଅହଂ ଓ ମମରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦୁଃଖ-ଶ୍ଳୋକକୁ ସହନ କରେ। କର୍ମ କରିବାରେ ଅହଂ ଓ ଫଳ ଭୋଗରେ ମମର ଭ୍ରାନ୍ତି ମନକୁ ହୁଏ। ଯାହାକି ମନୋମୟ କୋଶ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ। ଯେତେବେଳେ ଅହଂ ଓ ମର୍ମ ଭାବ ଉଦିତ ହୁଏ, ବାସ୍ତବରେ ସେହିକ୍ଷଣ ଜୀବଭାବ ଜନ୍ମନିଏ। ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଜୀବ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ମୁକ୍ତି-କାମନା କରେ। କିନ୍ତୁ ମନର ସହାୟତାରେ ହିଁ ଆମକୁ ମନୋନାଶ କରିବାକୁ ହେବ।

ଅଧ୍ୟାସ ଦୋଷାତ୍ପୁରୁଷସ୍ୟସଂସୃତିଃ

ଅଧ୍ୟାସବନ୍ଧସ୍ତ୍ୱମୁନୈବ କଳ୍ପିତଃ।

ରଜସ୍ତମୋଦୋବେତୋ ବିବେକିନଃ

ଜନ୍ମାଦିଦୁଃଖସ୍ୟ ନିଦାନମେତତ୍ ॥୧୭୯॥

ଅଧ୍ୟାସଦୋଷାତ୍ = ଅଧ୍ୟାସ ଦୋଷ ହେତୁ, ପୁରୁଷସ୍ୟ = ପୁରୁଷର(ଜୀବ), ସଂସୃତି = ସଂସରଣ (ଜନ୍ମ = ମୃତ୍ୟୁ, ଚକ୍ର), ଅଧ୍ୟାସବନ୍ଧଃ = ଅଧ୍ୟାସଜନ୍ୟ ବନ୍ଧନ, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, କେବଳ, ଅମୁନା = ଏହି (ମନ)ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, କଳ୍ପିତଃ = କଳ୍ପନା ହୋଇଛି, ନିର୍ମିତ ରଜସ୍ତମୋଦୋଷିବତଃ = ରଜ,ତମାଦି ଦୋଷରେ ଯୁକ୍ତ ଯେଉଁ ମନ, ଅବିକିନଃ = ଯାହାଠାରେ ବିବେକ ନାହିଁ।

ଜନ୍ମାଦିଦୁଃଖସ୍ୟ- ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ଆଦି ଦୁଃଖର। ନିଦାନମ୍-କାରଣ। ଏତତ୍-ଏହି।

ଏହି ଅଧ୍ୟାସ ଦୋଷ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ପୁନର୍ଜନ୍ମର କାରଣ ଏବଂ ଏହି ବନ୍ଧନ ପାଇଁ କେବଳ ମନ ହିଁ ଉତ୍ତରଦାୟୀ। ରଜ ଓ ତମ ଦୋଷରେ ଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଯାହାଠାରେ ବିବେକର ଅଭାବ ତା'ର ଜନ୍ମାଦି ଦୁଃଖର କାରଣ ହେଉଛି ଏହି ମନ ॥୧୭୯॥

ବହିର୍ଜଗତ ଓ ଅନ୍ତର୍ଜଗତର ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଦୃଶ୍ୟ ତଥା ତା'ର ପରିଣାମୀ ଦୁଃଖ-ସୁଖକୁ 'ସଂସାର' କହନ୍ତି। ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ସର୍ବଦା ଦୁଃଖ ନିହିତ ରହେ। ଯେଉଁଠି

ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଆଲୋଡ଼ନ ଅଥବା ବିକ୍ଷେପ ରହିବ, ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଦୁଃଖକୁ ଜନ୍ମ ଦେବ। ସବୁର ମୂଳରେ ହେଉଛି ଏହି ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଭ୍ରାନ୍ତି, ଯାହାକି ସତ୍ୟର ଅଗ୍ରହଣ ଅଥବା ଅନ୍ୟଥା-ଗ୍ରହଣକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ। ଏହାକୁ ବେଦାନ୍ତ ଶବ୍ଦାବଳୀରେ 'ଅଧ୍ୟାସ' କହନ୍ତି। ଯେତେବେଳେ ଆମେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ବାସ୍ତବିକ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପକୁ ଚିହ୍ନିବାରେ ଅସମର୍ଥ ହେଉ, ସେତେବେଳେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ତାହା ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବସ୍ତୁ ଦେଖାଯାଏ। ଏହାହିଁ ମନର ଛଳ ବା କଳ୍ପନା ଅର୍ଥାତ୍ ମନ ସେଠାରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରେ। ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପଣ, ବିଜୃମ୍ଭଣ, ଛଳ ଅଥବା ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ 'ଅଧ୍ୟାସ ବା ଅଧ୍ୟାରୋପ' କହନ୍ତି।

ଯଦି ରସ୍ସୀକୁ ରସ୍ସୀ ରୂପେ ଆମେ ନ ଦେଖୁ, ତେବେ ଆମର ନିର୍ଣ୍ଣୟ-କ୍ଷମତା (ବିବେକ-ଶକ୍ତି) ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ମନରେ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ଯେଉଁ କାରଣରୁ ଦେଖାଯାଉଥିବା ବସ୍ତୁ ଆମକୁ ସର୍ପ, ପାଣିଧାର, ଖଣ୍ଡେ ବାଡ଼ି ଅଥବା ପୃଥିବୀର ଉପରିଭାଗରେ ଫାଟ ହେଲାଭଳି ଦେଖାଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାରର ଅଧ୍ୟାରୋପ ଅଥବା ଭ୍ରମ ସତ୍ୟକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ । ଯଦି ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ସତ୍ୟ ରୂପେ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେବେ କୌଣସି ଦୁଃଖ ନାହିଁ। ତାକୁ କେବଳ ଅଜ୍ଞାନ କୁହାଯିବ। କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟଥା-ଜ୍ଞାନକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୁଲ ଧାରଣାକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ, ସେତେବେଳେ ଦୁଃଖ-ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ। ଅତଏବ, ଦୁଃଖ ଅଜ୍ଞାନରେ ନାହିଁ, ଭୁଲ୍-ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଭ୍ରାନ୍ତିରେ ନିହିତ। ଯେଭଳି ଗଭୀର ନିଦ୍ରା (ସୁଷୁପ୍ତି)ରେ ବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଜ୍ଞାନରେ ରହେ, କାରଣ ସେତେବେଳେ ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଦୁଃଖାନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ।

ବ୍ରହ୍ମ ସୂତ୍ରର ଭୂମିକା-ଭାଷାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର 'ଅଧ୍ୟାସ' ପଦକୁ ବିସ୍ତୃତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି। ସେ କହିଛନ୍ତି- 'ଅଧ୍ୟାସ ଏକତରଫା ହୁଏ ନାହିଁ।' କେବଳ ସତ୍ୟହିଁ ଅନ୍ୟଥା ରୂପେ ଜଣାଯାଏ - ଏଭଳି ନୁହେଁ। ବରଂ, ଏହି 'ଅନ୍ୟଥା' (ଭ୍ରାମକ ବସ୍ତୁ)କୁ ସତ୍ୟ ରୂପେ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ଏବଂ ନିଶ୍ଚୟ ପୂର୍ବକ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବକି, ଭ୍ରାନ୍ତି ନିରାଧାର ନୁହେଁ। ଯଦି ରସ୍ସୀ ରସ୍ସୀରୂପେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ତେବେ ତାହା ବଦଳରେ ହାତୀ, ଗାଈ ଅଥବା ଗୃହାଦି ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ଭ୍ରମ ହେତୁ ଭୂତ କିମ୍ୱା ମନୁଷ୍ୟ ଆରୋପିତ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ସାପ କିମ୍ୱା ଗାଈ ଇତ୍ୟାଦି ନୁହେଁ। ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ କି ତାହା କେବଳ ଅଧ୍ୟାସ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନିୟମ ରହିଛି। ତେଣୁ ବିଶ୍ୱରେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ନିୟମ ତିଆରି ହୋଇଛି।

ଯଦିଓ ମନର ଭ୍ରାନ୍ତି ତଥାପି ଭ୍ରାନ୍ତ-ମନର ଗତି-ବିଧି, କ୍ରିୟା-ପ୍ରତିକ୍ରିୟା, ତା'ର ବ୍ୟବହାର ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ପାଇଁ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ବୈଜ୍ଞାନିକ ନିୟମ ରହିଛି ।

ଯଦି ରଜ୍ଜୁ ସ୍ଥାନରେ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ଏହି ମିଥ୍ୟା ସର୍ପ ରଜ୍ଜୁ ରୂପକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଢାଙ୍କି ଦିଏ ଏବଂ ସର୍ପର ଧର୍ମ ସେହି ରଜ୍ଜୁରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଯାଏ । ରଜ୍ଜୁର ରଙ୍ଗ, ଆକାର ଓ ଗୁଣ-ଧର୍ମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତା'ର ପରିବର୍ତ୍ତେ ସର୍ପର ରଙ୍ଗ, ରୂପ ଓ ଚିକ୍କଣ ତ୍ୱଚା ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ତେଣୁ ରଜ୍ଜୁ ସ୍ଥାନରେ ସର୍ପର ସତ୍ତାକୁ ଆମେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରଜ୍ଜୁର ଭ୍ରମ ଆମ ଭିତରେ ରହିଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ସର୍ପ ଦେଖାଯିବ ଏବଂ ତଜ୍ଜନିତ ଭୟ ମଧ୍ୟ ଆମ ଭିତରେ ରହିବ । ଯେଉଁଠି ରଜ୍ଜୁ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ସର୍ପର ଅଧ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଏକ ନିୟମ ହେଉଛି କି ଯେଉଁଠି ଅଧ୍ୟାସ ହେବ, ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ, ଖଣ୍ଡିତ ହେବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧା ରଜ୍ଜୁ ଓ ଅଧା ସର୍ପ ଅଥବା ଅଧା ଭୂତ ଏବଂ ଅଧା ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ । ତାହା କେବଳ ଭୂତ ଅଥବା ସ୍ତମ୍ଭ ରୂପେ ଦେଖାଯିବ । ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମର ସଂସାର ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଅଜ୍ଞାନ ଜନିତ ଦ୍ୱୈତ ଭ୍ରମ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଜ୍ଞାନ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ତିରୋହିତ ହୋଇଯାଏ ।

ଯେତେବେଳେ ମନ ରଜ ଅଥବା ତମୋପ୍ରଧାନ ସ୍ଥିତିରେ ରହେ, ସେତେବେଳେ ତାହା 'ଅଧ୍ୟାରୋପ ବା ଅଧ୍ୟାସ'କୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ । ତା'ପରେ ନିଜକୁ ମୋହିତ କରିଦିଏ । କାରଣ, ତାକୁ ସେହି ବସ୍ତୁ ଦେଖାଯାଏ, ଯାହାର କୌଣସି ସତ୍ତା ନାହିଁ । ଏହି ଅବିବେକତା ହେତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖର ଶିକାର ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକି ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ବ୍ୟାଧି, କ୍ଷୟ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏଥିରୁ କେହି ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିପାରେ ନାହିଁ ।

ଅତଃ ପ୍ରାହୁର୍ମନୋଽବିଦ୍ୟାଂ ପଣ୍ଡିତାସ୍ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶିନଃ ।

ଯେନୈବ ଭ୍ରାମ୍ୟତେ ବିଶ୍ୱଂ ବାୟୁନେବାଭ୍ରମଣ୍ଡଳମ୍ ॥୧୮୦॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ପ୍ରାହୁଃ = କୁହାଯାଏ, ମନଃ ଅବିଦ୍ୟାମ୍ = ମନ ଅବିଦ୍ୟାରୂପ, ପଣ୍ଡିତାଃ = ସୂକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶୀ, ବିବେକୀ ଋଷିଗଣ, ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶିନଃ = ଯେଉଁମାନେ 'ତତ୍ତ୍ୱ'କୁ ଜାଣନ୍ତି, ଯେନ ଏବ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଭ୍ରାମ୍ୟତେ = ଭ୍ରମିତ ହୁଏ, ବିଶ୍ୱମ୍ = ବିଶ୍ୱ, ବାୟୁନା = ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା, ଇବ = ସଦୃଶ, ଅଭ୍ରମଣ୍ଡଳମ୍ = ବାଦଲ ସମୂହ ।

ଏଣୁ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ ପଣ୍ଡିତଜନ ମନକୁ ହିଁ ଅବିଦ୍ୟା କହନ୍ତି, ଯାହା ଯୋଗୁଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ଭ୍ରମିତ ହେଉଛି । ଯେଭଳି ବାୟୁଦ୍ୱାରା ବାଦଲ ସମୂହ ଇତସ୍ତତଃ (ଆକାଶରେ) ଘୂରି ବୁଲନ୍ତି ॥୧୮୦॥

ଉପରୋକ୍ତ ୧୭୪ ନଂ. ଶ୍ଳୋକରୁ ୧୭୯ ଶ୍ଳୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁସବୁ କାରଣ ଦର୍ଶାଯାଇଛି, ତାହାକୁ ଆଧାର କରି ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ, ବିଦ୍ୱାନ୍ ମହାତ୍ମାମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, କେବଳ ମନ ହିଁ ଅବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ମନ ଯୋଗୁଁ ସଂସାର ଓ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକ ଚାଲୁଛି । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟରହିତ ଯାତ୍ରାକୁ 'ଭ୍ରମଣ' କହନ୍ତି । ସେହିପରି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟହୀନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି ଭ୍ରମ । 'ଭ୍ରାମ୍ୟତେ'ର ଅର୍ଥ କୌଣସି ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଧ୍ୟେୟର ଅର୍ଥହୀନ ପରିବର୍ତ୍ତନର ବା ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଭ୍ରମଣ କରିବା । ମନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସାଂସାରିକ ଗତିବିଧିଗୁଡ଼ିକ ଚାଲେ ଏବଂ ଆମେ ସବୁ ତା' ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧି ହୋଇ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥାଉ । ଯେଭଳି ବାୟୁ ବାଦଲସମୂହକୁ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ କରିଦିଏ ଏବଂ ପୁନଃ ଏକତ୍ରିତ କରିଥାଏ । ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଏହି ଜଗତରେ ଏପରି ଭ୍ରମଣ ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ କେବଳ ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥାଏ ।

ତନ୍ମନଃ ଶୋଧନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରୟତ୍ନେନ ମୁମୁକ୍ଷୁଣା ।

ବିଶୁଦ୍ଧେ ସତି ଚୈତସ୍ମିନ୍ମୁକ୍ତିଃ କରଫଳାୟତେ ॥୧୮୧॥

ତତ୍ ତେଣୁ, ମନଃଶୋଧନମ୍ = ମନର ଶୁଦ୍ଧି, କାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରୟତ୍ନେନ = ପ୍ରୟାସ ପୂର୍ବକ କରିବା ଉଚିତ୍, ମୁମୁକ୍ଷୁଣା = ମୁମୁକ୍ଷୁ ଦ୍ୱାରା, ବିଶୁଦ୍ଧେ ସତି = ନିର୍ମଳ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଚ = ଏବଂ, ଏତସ୍ମିନ୍ = ଏହି, ମୁକ୍ତିଃ = ମୁକ୍ତି, କରଫଳାୟତେ = ହାତରେ ଥିବା ଫଳ ସଦୃଶ ସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ ।

ଏଥିଲାଗି ଯିଏ ମୁମୁକ୍ଷୁ ସେ ଅନ୍ତଃକରଣଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ତଃକରଣ ବିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ମୁକ୍ତି କରାମଳକବତ୍ (ହାତରେ ଥିବା ଅଁଳା ଫଳ ସଦୃଶ) ସହଜ ସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ ॥୧୮୧॥

ଉପରୋକ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ କି ମୁକ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପାଇଁ ମନକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ। ମନର ଶୁଦ୍ଧି କରିବା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ମନକୁ ରଜୋଗୁଣ ଓ ତମୋଗୁଣ ପ୍ରଭାବରୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଆବରଣ ଓ ବିକ୍ଷେପ ରହିତ କରିବା। ଏହା କୌଣସି ସହଜ କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଅନେକ ଜନ୍ମର କର୍ମ ଓ ଭୋଗରୁ ମନ ବାସନାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମଳିନତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି। ମନରେ ବିବେକ ଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ଓ ଆତ୍ମସଂଯମ ପୂର୍ବକ ସମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲେ ଖୁବ୍ ପ୍ରୟାସ କରିବାକୁ ହେବ। ତା'ପରେ ମନର ଶୁଦ୍ଧିକରଣ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ମୁଖରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ, ତା'ର ପ୍ରୟାସରେ ନିରନ୍ତରତା ରହିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ଏସବୁ ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖେ, ସେ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ମନକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ସତତ ଚେଷ୍ଟିତ ହୁଏ। ଯାହାର ମୁମୁକ୍ଷୁତା ତୀବ୍ର ଅଛି, ତାକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ମନକୁ ଯାହାକି ଅବିଦ୍ୟାଗ୍ରସିତ, ମଳିନ ବାସନାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ – ଶୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ମନ ଶୁଦ୍ଧ-ପବିତ୍ର ହୋଇଗଲା ପରେ, ମୁକ୍ତି ଦୂରରେ ରହେ ନାହିଁ। ମୁକ୍ତି ତା' ପାଇଁ କରତଳସ୍ଥିତ ଫଳ ସଦୃଶ ସହଜ-ସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ।

ମୋକ୍ଷୈକସକ୍ତ୍ୟା ବିଷୟେଷୁ ରାଗମ୍
ନିର୍ମୂଲ୍ୟ ସଂନ୍ୟସ୍ୟ ଚ ସର୍ବକର୍ମ।
ସଚ୍ଛ୍ରଦ୍ଧୟା ଯଃ ଶ୍ରବଣାଦିନିଷ୍ଠୋ
ରଜଃ ସ୍ୱଭାବଂ ସ ଧୁନୋତି ବୁଦ୍ଧେଃ ॥୧୮୨॥

ମୋକ୍ଷ ଏକସକ୍ତ୍ୟା = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଏକାଗ୍ରତା ଅଥବା ଅନନ୍ୟ ନିଷ୍ଠା, ବିଷୟେଷୁ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ, ରାଗମ୍ = ଆସକ୍ତି, ପ୍ରୀତି, ନିର୍ମୂଲ୍ୟ = ନିର୍ମୂଳ କରିଦେବା ପରେ, ସଂନ୍ୟସ୍ୟ = ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ପରେ, ଚ = ଏବଂ, ସର୍ବକର୍ମ = ସମସ୍ତ କର୍ମ, ସତ୍ଶ୍ରଦ୍ଧା = ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖି, ଯଃ = ଯିଏ, ଶ୍ରବଣାଦି ନିଷ୍ଠଃ = ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଯାହାର ନିଷ୍ଠା ଅଛି, ରଜଃ ସ୍ୱଭାବମ୍ = ରାଜସିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି, ସଃ = ସେହି, ଧୁନୋତି = ଶୁଦ୍ଧ କରିଦିଏ, ଧୋଇଦିଏ, ବୁଦ୍ଧେଃ = ବୁଦ୍ଧିକୁ।

ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଯାହାର ଅନନ୍ୟ ନିଷ୍ଠା ଅଛି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଥିବା ଆସକ୍ତିକୁ ଯିଏ ତ୍ୟାଗ କରିସାରିଛି, ସମସ୍ତ କର୍ମଗୁଡ଼ିକରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଯିଏ ପରମ ସତ୍ୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖିଛି, ସେ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିରୁ ରଜ ବୃତ୍ତିକୁ ଦୂରକରି ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ॥୧୮୨॥

କର୍ତ୍ତାଭାବ ଓ ଭୋକ୍ତାଭାବ ଉଭୟକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ହିଁ ଅହଂଭାବର ନାଶ ଅର୍ଥାତ୍ 'ମନୋନାଶ' କୁହାଯାଏ। ଜୀବର ଏହି ଦୁଇଟି ହେଉଛି ଅହଂମନ୍ୟତା। ଏହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଭୋକ୍ତାଭାବ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ 'କର୍ମଫଳର ମୁଁ ଭୋକ୍ତା'- ଏହି ଭାବକୁ ଛାଡ଼ିବା ଅଧିକ ସହଜ। ଏଥିଲାଗି ସ୍ୱାର୍ଥରହିତ, ସମର୍ପିତ ଭାବରେ କର୍ମ କରିବାକୁ (କର୍ମଯୋଗ) ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି। ଅହଂକାର ଓ ସ୍ୱାର୍ଥରହିତ କର୍ମ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ଜଗତରେ ସମର୍ପିତ ଭାବରେ, କାମନାରହିତ ହୋଇ ଯଦି କେହି କର୍ମ କରେ, ତେବେ ତା'ର ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରରୁ ଚିତ୍ତରେ ରହିଥିବା ବାସନାରୂପ ମଳକ୍ଷୟ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ନୂତନ ବାସନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ। ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ମନ ଅଧିକାଧିକ ଶାନ୍ତ ଏକାଗ୍ର ହୋଇଯାଏ। ମନ ଯେତେ ଅଧିକ ଏକାଗ୍ରତା ବା ସମତା-ଶାନ୍ତ ହେବ ତା'ର ଚିନ୍ତନ ସେତିକ ଅଧିକ ହେବାକୁ ଲାଗିବ। ତା'ପରେ ଶ୍ରୁତି-ବାଣୀ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟତାରେ ଓ ଗଭୀରତାରେ ବୁଝିହେବ। ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତି 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା'- ଏହି ଭାବକୁ ଅନ୍ତତଃ ଦୂର କରି ପାରିବ।

ଯିଏ ମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ ଏକାଗ୍ର ନିଷ୍ଠା ଅର୍ଜିତ କରାପାରିଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ପାଇଁ ଚିତ୍ତ-ଶୁଦ୍ଧିର ଉପାୟ ସୂଚିତ କରାଗଲା। ଅହଂକାର ଓ ସ୍ୱାର୍ଥରହିତ ହୋଇ, ସମର୍ପିତ ଭାବରେ କର୍ମ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ଶ୍ରୁତି-ଅଧ୍ୟୟନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ଅନୁଶୀଳନ କରି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିରେ ମୁଁ ଓ ମୋର ଭାବ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏସବୁ ମିଶି ବୁଦ୍ଧିର ରାଜସିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିବାରଣ କରିଦିଅନ୍ତି। ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ମୁକ୍ତି ସହଜସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ। ଯେଉଁଭଳି କାହାକୁ ହାତ ପାପୁଲିରେ ରଖାଯାଇଥିବା ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ସେଭଳି ମୁକ୍ତିର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ।

ମନୋମୟୋ ନାପି ଭବେତ୍ପରାତ୍ମା
ହ୍ୟାଦ୍ୟନ୍ତବତ୍ତ୍ୱାତ୍ପରିଣାମିଭାବାତ୍ ।
ଦୁଃଖାତ୍ମକ ତ୍ୱାଦ୍ୱିଷୟତ୍ୱ ହେତୋଃ
ଦ୍ରଷ୍ଟା ହି ଦୃଶ୍ୟାତ୍ମତୟା ନ ଦୃଷ୍ଟଃ ॥୧୮୩॥

ମନୋମୟଃ = ମନୋମୟ କୋଶ, ନ ଅପି = ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ଭବେତ୍‌ପରାତ୍ମା = ପରମତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇପାରେ, ହି = କାରଣ, ଆଦି = ଅନ୍ତବତ୍ତ୍ୱାତ୍ = ତା'ର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ଥିବାରୁ, ପରିଣାମିଭାବାତ୍ = ବିକାରବାନ୍ ହୋଇଥିବାରୁ, ଦୁଃଖାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ = ତା'ର ସ୍ୱଭାବ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ, ବିଷୟତ୍ୱହେତୋଃ = ତା'ର ବିଷୟ ହେବା କାରଣରୁ, ଦ୍ରଷ୍ଟା = ଦେଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ହି = କାରଣ, ଦୃଶ୍ୟାତ୍ମତୟା = ଦେଖାଯାଉଥିବା ଯୋଗୁଁ, ନ = ନାହିଁ, ଦୃଷ୍ଟଃ =ଜ୍ଞାତ, ଦେଖାଯାଏ ।

ମନୋମୟ କୋଶ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ । କାରଣ, ତା'ର ଅଦି-ଅନ୍ତ ରହିଛି । ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଦୁଃଖ କଷ୍ଟଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ । ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଶ୍ୟ କିପରି ହୋଇପାରିବ ? ॥୧୮୩॥

ମନୋମୟ କୋଶର ପରିଭାଷା ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସର୍ବାଧିକ (୧୬୭ ଶ୍ଳୋକରୁ ୧୮୨ ଶ୍ଳୋକ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ସେ ମନୋମୟ କୋଶର ନିଷେଧ କରିଛନ୍ତି । ମନୋମୟ କୋଶର ସ୍ୱରୂପ କ'ଣ, ତା'ର ରଚନା କିପରି, ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ଓ ତାହା କିପରି କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୁଏ' - ଏସବୁ ଜିଜ୍ଞାସୁଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବୁଝିବା ପାଇଁ ଏତେ ଅଧିକ ଶ୍ଳୋକର ରଚନା ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ମନୋମୟ କୋଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଦେବାପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି କି ମନୋମୟ କୋଶ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ । କାହିଁକି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ? ଏହାର ସପକ୍ଷରେ ସେ ପାଞ୍ଚଟି ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯଥାକ୍ରମେ- (୧) ମନୋମୟ କୋଶର ଆଦି-ଅନ୍ତ ଅଛି, (୨) ତାହା ବିକାରବାନ୍, (୩) ଦୁଃଖ-କଷ୍ଟ ତା'ର ଗୁଣ-ଧର୍ମ, (୪) ତାହା ଆମର ଅନୁଭବର ବିଷୟ, ଏବଂ (୫) ତାହା ସର୍ବଦା କୌଣସି ନା କୌଣସି ବିଷୟ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ ।

ମନର ଆଦି-ଅନ୍ତ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଶୋଇବାରୁ ଉଠେ, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଦ୍ରାରୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସେ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ

ହୋଇଥିବା ମନ ପୁନଃ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପ୍ରାରମ୍ଭ କରେ। କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିପରୀତ-ଆତ୍ମାର କୌଣସି ଆଦି-ଅନ୍ତ ନାହିଁ। ଆତ୍ମା ଶାଶ୍ୱତ ଓ ନିତ୍ୟ। ଅତଏବ, କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଓ ଅନିତ୍ୟ ମନ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। ମନର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ମନ ଅସ୍ଥିର ରହେ ଅର୍ଥାତ୍ ବିକାରବାନ୍ ହୁଏ। ଏକ କ୍ଷଣରେ ଦୁଃଖୀ ହେଲେ ଅନ୍ୟକ୍ଷଣରେ ସୁଖୀ। ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ଶାନ୍ତ ଏବଂ କେତେବେଳେ ଅଶାନ୍ତ ଓ ବିକ୍ଷିପ୍ତ। ତେଣୁ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ (ବିକାରୀ) ମନ କଦାପି ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ (ଅବିକାରୀ) ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ, ଯାହାକି ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ, ନିର୍ବିକାର।

ମନର ମୂଳ ଧର୍ମ ହେଉଛି ଦୁଃଖ - କଷ୍ଟ ଦେବା। ଯଦିଓ କଦାପି ତାହା ପ୍ରସନ୍ନ ମୁଦ୍ରାରେ ଥାଏ, ତଥାପି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରସନ୍ନତା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବା ଆଶଙ୍କାରେ ଯୁକ୍ତ ରହେ। ଶାଶ୍ୱତ ପରମାନନ୍ଦ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖାଗଲେ, ଏସବୁ ଆମର କ୍ଷଣିକ ଖୁସିଗୁଡ଼ିକ ବାସ୍ତବରେ ସାପେକ୍ଷିକ ଦୁଃଖ ମାତ୍ର। ଏଥିଲାଗି ଉଭୟର ସ୍ୱରୂପରେ ମୂଳଭୂତ ବିରୋଧ ହେବା କାରଣରୁ ମନ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। ମନ ସମସ୍ତ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର କାରଣ। ଯେହେତୁ ବସ୍ତୁର ଧର୍ମ ବିକାରୀ, ନିରନ୍ତର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଥାଏ, ତେଣୁ ମନକୁ ମଧ୍ୟ ତାହା ବିଷୟାଭିଭୂତ କରିବା ପାଇଁ ବଦଳିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ। 'କାର୍ଯ୍ୟ' ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟ ରୂପରେ 'କାରଣ' ମାତ୍ର। ମନ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। କାରଣ, ଆତ୍ମା କାହାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା କାରଣ ନୁହେଁ। ଆତ୍ମା ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକର ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ (ଅବିକାରୀ, କୂଟସ୍ଥ) ଦିବ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାନ ବା ସାକ୍ଷୀତତ୍ତ୍ୱ।

ମନର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସହଜ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ସଙ୍ଗ) ହୋଇଯାଏ। ଆମେ ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯାହାକିଛି ଦେଖୁ, ସେସବୁ ଏକ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ 'ଦ୍ରଷ୍ଟା' ମାତ୍ର। ବାସ୍ତବରେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦୃଶ୍ୟ ସେହି ଏକ ଆତ୍ମା। ମନ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରେ, ସେତେବେଳେ ଏଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ଯେଭଳି ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଛି। ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ, ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ, ଏଭଳି କିଛି ଘଟେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଯେଉଁଠି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ, ସେଠାରେ ଦୃଶ୍ୟ ସଂସାର କଦାପି ରହିବ ନାହିଁ। ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ମନ ସ୍ୱୟଂକୁ ହିଁ ଦେଖେ। ବସ୍ତୁ-ଜଗତର ଅନୁଭବ ବାସ୍ତବରେ ଆତ୍ମଚେତନ କର୍ତ୍ତା ଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଯେଭଳି ଶିଶୁ ତା'ର ଆଙ୍ଗୁଠି ଚାଟେ ଏବଂ ଆନନ୍ଦମଗ୍ନ ରହେ। ତା'ର ପାଟିରୁ ଆଙ୍ଗୁଠି ବାହାର କରିଦେଲେ ସେ କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗେ। ଏହି ପ୍ରକାର ବସ୍ତୁ (ଦୃଶ୍ୟ)କୁ ହଟାଇ ଦେଲେ, ଆମେ କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗୁ। ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର କୌଣସି ବସ୍ତୁ,

ବ୍ୟକ୍ତି, ଦେଶ, କାଳ ଓ ପରିସ୍ଥିତି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବା ଆସକ୍ତି ନ ଥାଏ। କାରଣ, ତାହା ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ତତ୍ତ୍ୱ। ତେଣୁ ମନ କିପରି ଆତ୍ମା ହୋଇପାରିବ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ମନୋମୟ କୋଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ ନିଷେଧ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ସମାପ୍ତ ହୁଏ। ଏହାପରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଉପରେ ବିଚାର ପ୍ରାରମ୍ଭ କରାଯିବ।

(ଘ) ବିଜ୍ଞାନମୟ-କୋଶ (୧୮୪-୧୮୮)

ବୁଦ୍ଧିର୍ବୁଦ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ ସାର୍ଧ ସବୃତ୍ତିଃ କର୍ତ୍ତୃଲକ୍ଷଣଃ ।
ବିଜ୍ଞାନମୟକୋଶ ସ୍ୟାତ୍ପୁଙ୍‌ସଃ ସଂସାରକାରଣମ୍ ॥୧୮୪॥

ବୁଦ୍ଧିଃ = ବୁଦ୍ଧି, ବୁଦ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ = ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ସାର୍ଧ = ସହିତ, ସବୃତ୍ତିଃ = ବିଚାର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ, କର୍ତ୍ତୃଲକ୍ଷଣଃ = କର୍ତ୍ତାଭାବର ଲକ୍ଷଣ, ବିଜ୍ଞାନମୟକୋଶଃ = ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ, ସ୍ୟାତ୍ = ଅଟେ, ପୁଙ୍‌ସଃ = ମନୁଷ୍ୟର, ସଂସାରକାରଣମ୍ = ଆବାଗମନର କାରଣ।

ବିଜ୍ଞାନମୟ-କୋଶର ଘଟକ ହେଉଛି-ବୁଦ୍ଧି, ତା'ର ବିଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତି ଏବଂ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ। ଏହା ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଶାସିତ କରେ ॥୧୮୪॥

ପରମ ସତ୍ୟ- ଆତ୍ମାକୁ ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ହିଁ ଆବୃତ୍ତ କରେ। ଏହାହିଁ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଆବାଗମନର କାରଣ ହୋଇଥାଏ। କର୍ମ କରିବାର ବୋଧ ଏବଂ 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା' - ଏହି ଅବଧାରଣା ହିଁ ବୁଦ୍ଧିର ବୃତ୍ତି। ଏହି ଧାରଣା ଅଧିକାଧିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ନିର୍ମିତ କରାଏ। ବାସନାଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୟ ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଗୋଟିଏ ଭୋଗ-କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ। ଏଥିଲାଗି ବାରମ୍ବାର ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ସଂସାରର କିପରି କାରଣ ହୁଏ - ଏହାକୁ ନିମ୍ନାଙ୍କିତ ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି।

ଅନୁବ୍ରଜଚ୍ଛିତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବଶକ୍ତିଃ
ବିଜ୍ଞାନସଂଜ୍ଞଃ ପ୍ରକୃତେର୍ବିକାରଃ ।
ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାବାନହମିତ୍ୟଜସ୍ରମ୍
ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଷ୍ୱଭିମନ୍ୟତେ ଭୃଶମ୍ ॥୧୮୫॥

ଅନୁବ୍ରଜତ୍ = ଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ଚିତ୍ ପ୍ରତିବିମ୍ବଶକ୍ତିଃ = ପରମ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ବିଜ୍ଞାନସଂଜ୍ଞଃ = ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ, ପ୍ରକୃତେଃ = ପ୍ରକୃତିର, ବିକାରଃ = ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାବାନ୍ = ଜ୍ଞାନର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୁକ୍ତ, ଅହମ୍ ଇତି = ମୁଁ ଏଭଳି, ଅଜସ୍ରମ୍ = ଅନେକ, ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଷୁ = ଶରୀର ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ, ଅଭିମନ୍ୟତେ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହୁଏ, ଭୃଶମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ।

ଚେତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ-ଶକ୍ତିରେ ଯୁକ୍ତ ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ପ୍ରକୃତିର ଏକ ବିକାର ମାତ୍ର । ଏହା ଜ୍ଞାନ-କାର୍ଯ୍ୟରେ ସମ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ସର୍ବଦା ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଦି ସହିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖେ ॥୧୮୫॥

ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍-ପ୍ରକାଶର ପ୍ରତିବିମ୍ବରେ ସତତଯୁକ୍ତ ରହେ । ସଂସ୍କୃତର ଶବ୍ଦକୋଶରେ 'ବ୍ରଜ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଚାଲିବା-ବୁଲିବା ଏବଂ ଅନୁବ୍ରଜ ଅର୍ଥାତ୍ ନିରନ୍ତର ଭ୍ରମଣ କରିବା ବା ସତତ ଅନୁସରଣ କରିବା । ଚୈତନ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ସର୍ବକାଳିକ । ଏହି ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚେତନା 'ଚିତ୍ଶକ୍ତି' ଅଟେ, ଯେଭଳି 'ବଲ୍ବରେ ବିଦ୍ୟୁତର ପ୍ରକାଶ ବା ପ୍ରତିବିମ୍ବ', ପଙ୍ଖାରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ବିଦ୍ୟୁତ୍ 'ଗତି', ହୀଟରରେ 'ଉତ୍ତାପ' ଏବଂ ରେଫ୍ରିଜରେଟରେ 'ଶୀତଳତା' । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ଏବଂ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ବିଜୁଳି ଶକ୍ତି ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ବାଲ୍‌ଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଥିବା, ତାହା ଦ୍ୱାରା ଉପହିତ, ତାକୁ ମାଧ୍ୟମ କରି ଏବଂ ସେହି ବାଲ୍‌ଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳରେ କ୍ରୀଡ଼ା (ଦୋଳାୟମାନ) ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ।

ସେହି ନିତ୍ୟ ଶାଶ୍ୱତଚୈତନ୍ୟ ଶକ୍ତି, ସେହି ପରମେଶ୍ୱର ଯିଏ କି ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଜୀବନରେ ସ୍ଫୁରିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେ କେବଳ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ସୀମିତ ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଜୀବନଶକ୍ତି ରୂପେ କ୍ରିୟାଶୀଳ । ବିଚାରରୂପୀ ଜଳାଶୟରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରି ଚୈତନ୍ୟ 'ଜୀବ' ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ, ଯେଉଁଠାରୁ

କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭାବନା (କର୍ତ୍ତା-ଭାବ) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ଯାହାର କର୍ତ୍ତାଭାବ ନାହିଁ, ତା'ର ଜୀବଭାବ ମଧ୍ୟ ନଥାଏ। ଏହି ଭାବକୁ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ 'ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବାଦ' ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି।

ଚୈତନ୍ୟ-ଶକ୍ତିର ଅଭାବରେ ପ୍ରକୃତି-ଆବରଣ ସ୍ୱତଃ କିଛି କରିପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ପ୍ରକୃତି ଜଡ଼ କୋଶିକାଗୁଡ଼ିକରେ ନିର୍ମିତ। ଯେହେତୁ ଚେତନା ଆମର ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ, ତେଣୁ ଆମଠାରେ ଚିତ୍ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଖାଯାଏ। ଚେତନାର ପ୍ରକାଶ ହେତୁ ଏହି ଜଡ଼-ପ୍ରକୃତି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇଉଠେ। ବୁଦ୍ଧିରେ ସ୍ୱତଃ କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ଅଥବା ଚେତନାଶକ୍ତି ନ ଥାଏ। ତାହା କେବଳ ଅନ୍ଧାରରେ ରଖାଯାଇଥିବା ଏକ ଦର୍ପଣ ସଦୃଶ। ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି-ଜ୍ଞାନ କରାଇବା ବା ଜାଣିବା। 'ମୁଁ ଜ୍ଞାତା'- ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ (ବୃତ୍ତି)କୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଜନ୍ମନିଏ।

ମନ ବସ୍ତୁଜଗତକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ସେହି ବସ୍ତୁଜଗତକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିବା ପରେ 'ମୁଁ ଜ୍ଞାତା' ଏହି ଭାବ ଆମ ଭିତରେ ଉଦିତ ହୁଏ। ମାନସିକ ପ୍ରକ୍ଷେପଣ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ଅବବୋଧ କରାଇବାର ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ନିରନ୍ତର ଚାଲୁ ରହେ ତଥା 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଭାବନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। 'ମୁଁ (ଅହଂ)ର ଭାବନା ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସନ୍ଦର୍ଭରେ ହୁଏ ତଥା ମୋ'ର (ମମ) ଭାବନା ବସ୍ତୁଜଗତ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ହୁଏ। ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଥିବାରୁ ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସହିତ ତା'ର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ଆମ ଭିତରେ ଅହଂ ଓ ମମ ଭାବର ଖେଳକୁ 'ସଂସାର' କହନ୍ତି।

ଅନାଦିକାଲୋଽୟମହଂ ସ୍ୱଭାବୋ

ଜୀବଃ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରବୋଢ଼ା ।

କରୋତି କର୍ମାଣ୍ୟପି ପୂର୍ବବାସନଃ

ପୂଣ୍ୟାନ୍ୟପୂଣ୍ୟାନି ଚ ତତ୍ଫଲାନି ॥୧୮୬॥

ଭୁଙ୍‌କ୍ତେ ବିଚିତ୍ରାସ୍ୱପି ଯୋନିଷ୍ଣୁ ବ୍ରଜନ୍

ଆୟାତି ନିର୍ୟାତ୍ୟଧ ଉର୍ଧ୍ୱମେଷଃ ।

ଅସ୍ୟୈବ ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ

ସ୍ୱପ୍ନାଦ୍ୟବସ୍ଥାଃ ସୁଖଦୁଃଖ ଭୋଗଃ ॥୧୮୭॥

ଅନାଦିକାଲଃ = ତା'ର ଆଦି (ଆରମ୍ଭ) ନାହିଁ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଅହଂ ସ୍ୱଭାବଃ = ଅହଂର ସ୍ୱଭାବ, ଜୀବଃ = ଜୀବ, ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାର ବୋଢ଼ା = ଯିଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ = କଳାପ କରେ, କରୋତି = କରେ, କର୍ମାଣି = କର୍ମ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପୂର୍ବାବାସନଃ = ନିଜର ପୁରୁଣା ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁରୂପ, ପୂଣ୍ୟାନି ଅପୂଣ୍ୟାନି = ପୂଣ୍ୟ ଓ ଅପୂଣ୍ୟ (ପାପ), ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭ, ତତ୍‌ଫଳାନି = ତା'ର ପରିଣାମ ।

ଭୁଙ୍‌କ୍ତେ = ଭୋଗ କରେ, ବିଚିତ୍ରାସୁ = ଅନେକରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଯୋନିଷ୍ଣୁ = ଯୋନିଗୁଡ଼ିକରେ, ଶରୀରେ, ବ୍ରଜନ୍ = ଭ୍ରମଣ କରି, ଆୟାତି ନିର୍ୟାତି =ଆବାଗମନ, ଅଧଃ = ନିମ୍ନ, ଉର୍ଧ୍ୱମ୍ = ଉପରକୁ, ଏଷଃ = ଏହି, ଅନ୍ୟ = ଏହାକୁ, ଏବ = କେବଳ, ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟ = ବିଜ୍ଞାନମୟ = କୋଶର, ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନାଦି ଅବସ୍ଥା = ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନ ଇତ୍ୟାଦି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ, ସୁଖ ଦୁଃଖଭୋଗଃ = ଯାହାକୁ ସୁଖ = ଦୁଃଖାଦି ଭୋଗର ଅନୁଭବ ହୋଇସାରିଛି ।

ତା'ର ଆଦି ବା ଆରମ୍ଭ ନାହିଁ ଓ ତା'ର ସ୍ୱଭାବ ଅହଂଭାବ । ତା'ର ସଂଜ୍ଞା ହେଉଛି- 'ଜୀବ', ଯିଏ କି ସାପେକ୍ଷିକ ସ୍ତରରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକ କରିଥାଏ । ନିଜର ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁରୂପ ସେ ସତ୍‌କର୍ମ କିମ୍ବା ଅସତ୍‌କର୍ମ କରେ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମକୁ ଭୋଗ କରେ । ସେ ନାନା ପ୍ରକାର ଯୋନିଗୁଡ଼ିକରେ (ଶରୀର) ଜନ୍ମ ନେଇ ତଳ-ଉପରକୁ ଆସେ ଓ ଯାଏ । ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଆଦି ସବୁ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଓ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି ଭୋଗ ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶର ॥୧୮୬-୧୮୭॥

'ଅହଂ'ର ଅବଧାରଣା ଅନାଦି । 'କାଳ'ର ଆରମ୍ଭ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସେ ରହିଛି । ଯେକୌଣସି ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଜାଣିବା ପୂର୍ବରୁ ଏକ 'ଅହଂ' (ଜ୍ଞାତା) ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା

ଆବଶ୍ୟକ। କାରଣ, ଯଦି ବସ୍ତୁ ଅଛି ଏବଂ ମୁଁ ବା ଅହଂ ନାହିଁ, ତେବେ ଅନୁଭବ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁଭବ ପାଇଁ କର୍ତ୍ତା ବା ଜ୍ଞାନ-ତତ୍ତ୍ୱ ରହିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ। ଅହଂ (ମୁଁ) ସ୍ୱତଃ ହିଁ କର୍ତ୍ତା ବା ଜ୍ଞାତା ଅଟେ। ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଯେଉଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକଟ ହେଲା, ତାହାହିଁ ପ୍ରଥମ ବିଚାର ଅଥବା ବୃତ୍ତି ଏବଂ ସେହିକ୍ଷଣ ଶୂନ୍ୟ କାଳ ରହିଥିବ। ଯେତେବେଳେ ସେହି ପ୍ରଥମ ବିଚାରକୁ ମୋ' ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲି, ସେତେବେଳେ 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା'- ଏହି ଅବଧାରଣା ଉଦିତ ହେଲା। ଏହିପରି 'ଅହଂ' ଅନାଦି ଅଟେ। ଏହି 'ଅହଂଭାବ'କୁ ଜୀବ ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ତାହାହିଁ ମୁନଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ (ମୂଳସ୍ୱଭାବ)। ଏଠାରେ ଅନୁଭୂତ ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଜୀବନ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥାଏ। ବିଚାରଗୁଡ଼ିକରେ ଉପହିତ ଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ (ଚିତ୍ ପ୍ରତିବିମ୍ବ) ଜଗତର ସାରା କର୍ମ କରିଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତିମ ବିଚାର ପୂରା ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବଭାବ ରହେ ନାହିଁ। ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ପରିସମାପ୍ତି ହୁଏ। ଏହି ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ (କର୍ମରାହିତ୍ୟ) ସ୍ଥିତିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତି ଏବଂ ଚେତନାପୂର୍ବକ ଅନୁଭବ କରିବା ହେଉଛି- 'ସମାଧି' ଅବସ୍ଥା।

ଏହି ଜୀବନରେ, ସଂସାରରେ ଜୀବ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମ କରେ, ତାହା ସ୍ୱତଃ ତା' ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଥାଏ। ଯେଉଁଭଳି ଘର ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ଇଂଜିନିୟର ଘରର ନକ୍ସା ଦେଇଥାନ୍ତି, ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆମର ଘର ନିର୍ମାଣ ହୁଏ। ଏଭଳି ଜୀବର ପୂର୍ବବାସନା ଅନୁରୂପ ଏହି ଜନ୍ମରେ ଜୀବ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନରେ କିପରି କର୍ମ ହୁଏ- ତାହା ସୁକର୍ମ, କୁକର୍ମ ଏବଂ ନିରପେକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ। କର୍ମ ସର୍ବଦା ଜୀବର (ବ୍ୟକ୍ତିର) ବାସନା ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୁଏ। ଅତଏବ, ବାସନା ଯେଉଁ ପ୍ରକାରର ହୋଇଥିବ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରକାରର ହେବ।

ନିଜର ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଯେତେବେଳେ ଜୀବ ସଂସାରରେ କର୍ମ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେହିସବୁ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ (କର୍ମଫଳ) ମଧ୍ୟ ଜୀବକୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। ଏସବୁ କର୍ମଫଳ ଜୀବ ତା'ର ଅନିତ୍ୟ ଓ ଭୌତିକ ପରିବେଶରେ ରହି ଭୋଗ କରିଥାଏ। ପୂର୍ବ ବାସନା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ କର୍ମ କରିବା ଓ ଫଳ ଭୋଗ କରିବା ହେତୁ ଜୀବକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ, କେତେବେଳେ ଉଚ୍ଚ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ନୀଚ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼େ। ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶର ଉପାଧି ଏହି ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋକ୍ତା ହେଉଛି ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ।

ଦେହାଦିନିଷ୍ଠାଶ୍ରମ ଧର୍ମକର୍ମ
ଗୁଣାଭିମାନଂ ସତତଂ ମମେତି ।
ବିଜ୍ଞାନ କୋଶୋଽୟମତି ପ୍ରକାଶଃ
ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସାନ୍ନିଧ୍ୟବଶାତ୍ପରାପମନଃ ॥
ଅଣେ ଭବତ୍ୟେଷ ଉପଧିରସ୍ୟ
ୟଦାତ୍ମଧୀଃ ସଂସରତି ଭ୍ରମେଣ ॥୧୮୮॥

ଦେହାଦିନିଷ୍ଠ = ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ / ଆସକ୍ତ, ଆଶ୍ରମଧର୍ମ = ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଗୃହସ୍ଥ, ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ), କର୍ମ = କାର୍ଯ୍ୟ, ଗୁଣାଭିମାନୀ = ଗୁଣତ୍ରୟରେ ଆସକ୍ତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ସତତଂ = ସର୍ବଦା, ମମ ଇତି =ଏହା ମୋର, ବିଜ୍ଞାନକୋଶଃ = ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ, ଅୟମ୍ =ଏହି, ଅତିପ୍ରକାଶଃ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୀପ୍ତିମୟ, ପ୍ରକୃଷ୍ଟ =ନିକଟତମ, ସାନ୍ନିଧ୍ୟବଶାତ୍ = ତା'ର ସଙ୍ଗ ହେତୁ, ଆତ୍ମନଃ =ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି , ଭବତି = ହୁଏ, ଏଷ = ଏହି, ଉପାଧିଃ = ଅଧ୍ୟାସ, ଅଧ୍ୟାରୋପ, ଅସ୍ୟ =ଏହାର, ୟତ୍ ଆତ୍ମଧୀଃ = ଯାହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ସଂସରତି = ଆବାଗମନ ଜନିତ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରେ, ଭ୍ରମେଣ = ଭ୍ରମ ଅଥବା ମୋହବଶତଃ ।

ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଇତ୍ୟାଦି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, କର୍ମ ଓ ଗୁଣ-ଧର୍ମ, ଯାହାକି ବାସ୍ତବରେ ଦେହର ଅଟେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବ ନିଜର ବୋଲି ମାନିନିଏ । ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ରହିବା ହେତୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୀପ୍ତିମୟ/ପ୍ରକାଶମୟ ରହେ । ତାହା ପରମତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଅଧ୍ୟାସ ମାତ୍ର ଏବଂ ପରଂ ତତ୍ତ୍ୱ ତାହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ କରି ମୋହିତ ହୋଇ ଆବାଗମନର ଯାତନା ଭୋଗ କରେ ॥୧୮୮॥

ମନୋମୟ, ପ୍ରାଣମୟ ଏବଂ ଅନ୍ନମୟ କୋଶଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷା ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଏବଂ ପରମ୍‌ତତ୍ତ୍ୱର ନିକଟତର ହୋଇଥିବାରୁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ବ୍ୟାପକ । କୋଶଗୁଡ଼ିକର ସ୍ଥିତି କ୍ରମରେ ଏହା ଆତ୍ମାର ସର୍ବାଧିକ ନିକଟତର । ତେଣୁ ଏହା ଅତ୍ୟଧିକ ପ୍ରକାଶମାନ ହୋଇଥାଏ । ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ 'ଆତ୍ମଧୀଃ'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏକ ପକ୍ଷରେ 'ଜୀବ' ବା ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ମଧ୍ୟ ପରିଭାଷିତ କରେ । ବୁଦ୍ଧିରେ ଉପହିତ ଚେତନକୁ 'ଜୀବ' ଏବଂ ଏହା ସହିତ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କହନ୍ତି । ସଂସାର ଅର୍ଥାତ୍ ଆବାଗମନର ଚକ୍ର ଏହି ଜୀବ ଉପରେ ଲାଗୁହୁଏ । ସ୍ୱୟଂକୁ ନ ଜାଣିବା ହେତୁ ଏବଂ ଅନାତ୍ମାକୁ ଆତ୍ମା ରୂପେ ଗ୍ରହଣକରିବାର ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରେ ମନୁଷ୍ୟ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଆତ୍ମା (ଅସଙ୍ଗ) (୧୮୯-୧୯୧)

ଯୋଽୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ହୃଦି ସ୍ଫୁରତ୍ୟୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ।
କୂଟସ୍ଥଃ ସନ୍ନାତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ଭବତ୍ୟୁପାଧିସ୍ଥଃ ॥୧୮୯॥

ଯଃ = ଯିଏ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ବିଜ୍ଞାନମୟଃ = ପରମ୍ ଚେତନାର ସ୍ୱଭାବବାଲା, ପ୍ରାଣେଷୁ = ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକରେ, ହୃଦି =ହୃଦୟରେ, ସ୍ଫୁରତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଜ୍ୟୋତିଃ = ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶରୂପ, କୂଟସ୍ଥଃ ସନ୍ = ସ୍ଥିର, ଅବ୍ୟୟ ହୋଇଥିବାରୁ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, କର୍ତ୍ତା = କ୍ରିୟା ଅଭିମାନୀ, ଭୋକ୍ତା = ଭୋଗକାରୀ, ଭବତି = ହୋଇଯାଏ, ଉପାଧିସ୍ଥଃ = ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ ।

ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶରୂପୀ ଆତ୍ମା ହୃଦୟରେ, ପଞ୍ଚ-ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକର ଭିତରେ, ଅହଂ ରୂପେ ସ୍ଫୁରିତ ହେଉଅଛି । ଯଦିଓ ତାହା ଅବିକାରୀ କୂଟସ୍ଥ, ତଥାପି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ସହିତ ଉପାଧିସ୍ଥ ହୋଇ 'କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା' ହୋଇଯାଏ ॥୧୮୯॥

ବେଦାନ୍ତରେ ବାରମ୍ବାର କୁହାଯାଇଛି କି ବୁଦ୍ଧି ହୃଦୟରେ ନିବାସ କରେ । ସୁତରାଂ, ବୁଦ୍ଧି ହୃଦୟ-ଗୁହାରେ ସ୍ଥିତ ଏବଂ ସେହି ବୁଦ୍ଧିରେ ଆତ୍ମା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ । ଏହା ଏକ କାବ୍ୟାତ୍ମକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ଉଦାତ୍ତ-ବିଚାର ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆମେ 'ସହୃଦୟ' କହିଥାଉ ଏବଂ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅବିବେକୀ ତାକୁ 'ନିର୍ମମ' କହୁ । ତେବେ ଏହି ହୃଦୟର ପରିଭାଷା କ'ଣ ? ପ୍ରେମରେ ଭରପୂର ମନକୁ ହିଁ 'ହୃଦୟ' କୁହଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ କୌଣସି ପର୍ବତର ଗୁମ୍ଫାରେ ପ୍ରବେଶ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଆମର ଉପର-ତଳ, ଆଗ-ପଛ, ଚତୃପାର୍ଶ୍ୱରେ କେବଳ ପଥର ବ୍ୟତୀତ ଆମକୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ହୃଦୟ-ଗୁମ୍ଫାରେ ପ୍ରବେଶ କଲାବେଳେ ଆମର ଚତୃପାର୍ଶ୍ୱରେ କେବଳ ହୃଦୟ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯଦି ବୁଦ୍ଧି ସାର୍ବଭୌମ ପ୍ରେମର ପରିବେଶରେ ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରେ, ତେବେ ସେ ଆତ୍ମାକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ ।

ରାଗ-ଦ୍ୱେଷରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୃଦୟକୁ 'ମନ' କହନ୍ତି । ମନ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗଳାକୁ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିବା ଏକ ଯମଦୂତର ଫାସଭଳି ହେଲେ, ହୃଦୟ ଜଣେ ଦେବଦୂତ ସଦୃଶ ସେହି ଫାସକୁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରେ ଏବଂ ମନର ନିର୍ମମ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷା କରେ । ତେଣୁ ସେହି ହୃଦୟରୂପୀ ଦେବଦୂତକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ସାଧକ ତା'ର ମନକୁ ଏକାଗ୍ର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଭକ୍ତି ଅଥବା ସମର୍ପଣ ଭାବରେ ଯଦି ସାଧକ ଆତ୍ମା ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ

ହୁଏ, ତେବେ ତା'ର ମନ ଏକାଗ୍ରତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସଂକେତ କରାଯାଇଥିବା ହୃଦୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ଧ୍ୟାନମୁଦ୍ରାରେ ଅନୁଭବ ହେଉଥିବା ପ୍ରଶାନ୍ତ ମନଃସ୍ଥିତି।

'କୂଟସ୍ଥ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କୂଟ (ନିହାଇ) ସଦୃଶ ନିର୍ବିକାର, ଅଚଳ ଓ ସ୍ଥିର। କମାର ଓ ବଣିଆମାନେ ଏହି ନିହାଇ (ଲୁହା ଧାରଣା) ଉପରେ ନାନା ଆକୃତିର ଲୁହାଖଣ୍ଡ ଓ ସୁନା, ରୂପା, ତମ୍ବା ଆଦି ଧାତୁପିଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକୁ ରଖି ବାରମ୍ବାର ତାକୁ ଆଘାତ କରି ଭିନ୍ନ ରୂପ ଦେଇଥାନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଆଧାରଭୂତ ସେହି ନିହାଇରେ କୌଣସି ପରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନଥାଏ। ସେହପରି ଆତ୍ମା କୂଟସ୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ବିକାର ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ଉପାଧିସ୍ଥ ହେଲାପରେ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ।

ସ୍ୱୟଂ ପରିଚ୍ଛେଦମୁପେତ୍ୟ ବୁଦ୍ଧେଃ
ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦୋଷେଣ ପରଂ ମୃଷାତ୍ମନଃ।
ସର୍ବାତ୍ମକଃ ସନ୍ନପି ବୀକ୍ଷତେ ସ୍ୱୟଂ
ସ୍ୱତଃ ପୃଥକ୍ତ୍ୱେନ ମୃଦୋ ଘଟାନୀବ ॥୧୯୦॥

ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ପରିଚ୍ଛେଦମ୍ = ସୀମିତ, ଉପେତ୍ୟ = ମାନିକରି, ବୁଦ୍ଧେଃ = ବୁଦ୍ଧିର, ତାଦାତ୍ମ୍ୟଦୋଷେଣ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେତୁ, ପରମ୍ = ସମଗ୍ର, ମୃଷା ଆତ୍ମନଃ = ମିଥ୍ୟା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସହିତ, ସର୍ବାତ୍ମକଃ = ସମସ୍ତଙ୍କର ଆତ୍ମା, ସନ୍ ଅପି = ହୋଇ ମଧ୍ୟ, ବୀକ୍ଷତେ = ମାନ୍ୟତା ଦିଏ, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜକୁ, ସ୍ୱତଃ = ନିଜେ, ପୃଥକ୍ତ୍ୱେନ = ଭିନ୍ନ ରୂପରେ, ମୃଦଃ = ମାଟିରୁ ନିର୍ମିତ, ଘଟାନ୍ = ଘଟଗୁଡ଼ିକ, ଇବ = ସଦୃଶ।

ଏହି ଆତ୍ମା ସର୍ବାତ୍ମକ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍-ଚୈତନ୍ୟ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିର ସୀମିତତାକୁ ଧାରଣ କରି ଏବଂ ମିଥ୍ୟା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ସ୍ୱୟଂକୁ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ମାନ୍ୟତା ଦେବାକୁ ଲାଗେ। ଯେଭଳି ମାଟିରୁ ତିଆରି ମାଟିପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକ (ହାଣ୍ଡି, କଳସ, ଘଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି) ସେହି ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ମାଟିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ମାନ୍ୟତା ପାଇଥାନ୍ତି ॥୧୯୦॥

ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ। କିନ୍ତୁ ମୋହ କାରଣରୁ ତାହା ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ତାରୂପେ ମାନିନିଏ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରଖେ। ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ହେତୁ ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ନିଜକୁ ବଦ୍ଧ ମାନିନିଏ। ଏଥିଲାଗି ଶରୀର କଦାପି କିଞ୍ଚିତ୍ ଅସୁସ୍ଥ ହେଲେ ବ୍ୟକ୍ତି

ନିଜକୁ ଅସୁସ୍ଥ ମନେକରେ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଅନୁଭବ କରେ। ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ କେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ଜ୍ଞାନୀ, ପଣ୍ଡିତ ମନେକରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ମୂଢ଼-ଅଜ୍ଞାନୀ। ଏହିପରି ନିଜକୁ ନିଜେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ପୁନଃ ସେହି ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ। ଈଶ୍ୱର ଭକ୍ତଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତ ନିଜକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କରି ନିଜକୁ ଦାସ ବା ବଦ୍ଧ ଜୀବ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ।

ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂକୁ ସେହି ଐଶ୍ୱରୀୟ ଦିବ୍ୟ ଚେତନା ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହେଲେ, ସେ ତା'ର ଦେହି-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜକୁ ନିଜେ ନିଷେଧ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। କାରଣ, ସେସବୁ ବ୍ୟକ୍ତିର କଳ୍ପନା ବା ମିଥ୍ୟାମୋହ ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଦୃଶମାନ (ପ୍ରାତୀତିକ) ଭୂତ ଭୟରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେଲେ, ତା'ର ମୂଳ ଆଧାର ସ୍ତମ୍ଭକୁ ଦେଖିବା ଉଚିତ୍। ମାଟି ନିର୍ମିତ ଅନେକ ପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆକାର ଓ ବ୍ୟବହାର ଅନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ନାମ ଦିଆଯାଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ସମସ୍ତ ପାତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱତଃ ମାଟି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ।

ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧବଶାତ୍ପରାତ୍ମା।
ହ୍ୟୁପାଧିଧର୍ମାନନୁଭାତି ତଦ୍‌ଗୁଣଃ ॥
ଅୟୋବିକାରାନବିକାରୀ ବହ୍ନିବତ୍।
ସଦୈକରୂପୋଽପି ପରଃ ସ୍ୱଭାବାତ୍ ॥୧୯୧॥

ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ବଶାତ୍ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେବା କାରଣରୁ, ପରାତ୍ମା = ପରମାତ୍ମା, ହି = କେବଳ, ଉପାଧି ଧର୍ମାନ୍ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ = ଧର୍ମ, ଅନୁଭାତି = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତଦ୍ ଗୁଣଃ = ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରେ, ଅୟୋବିକାରାନ୍ = ଲୁହାଖଣ୍ଡର ଆକାର, ଅବିକାରୀ = ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ବହ୍ନିବତ୍ = ଅଗ୍ନିସଦୃଶ, ସଦା = ସର୍ବଦା, ଏକରୂପଃ = ଯଥାବତ୍, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପରଃ ସ୍ୱଭାବାତ୍ = ସ୍ୱଭାବତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣ।

ଯଦିଓ ଏହି ପରମାତ୍ମା ସ୍ୱଭାବତଃ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏଂ ସଦା ଏକରୂପ (ଅବିକାରୀ)। କିନ୍ତୁ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣଧର୍ମକୁ ଧାରଣ କରିଥାଏ ଏବଂ ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟ କଲାଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ଯେଭଳି ଅବିକାରୀ ଅଗ୍ନି ଲୁହା ଖଣ୍ଡକୁ ଉତ୍ତପ୍ତ କରି ସେହିଭଳି ଆକାରର ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। ଉତ୍ତପ୍ତ ଲୁହା ଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନିରୂପ ଧାରଣ କରି ଦୀପ୍ତିମାନ ହେଲାଭଳି ଦେଖାଯାଏ ॥୧୯୧॥

ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ସେତେବେଳେ ଶରୀରର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ଧାରଣ କଲାଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ଯେଭଳି ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛ କାଚକୁ ନୀଳରଙ୍ଗର ବସ୍ତ୍ର ପାଖରେ ରଖିଲେ ତାହା ନୀଳ ଦେଖାଯାଏ। ଯଦି ବସ୍ତ୍ର ନୀଳ ନ ହୋଇ ନାଲି ହୋଇଥିବ ତେବେ ସେହି କାଚ ନୀଳ ପରିବର୍ତ୍ତେ ନାଲି ରଙ୍ଗ ଦେଖାଯିବ। ବସ୍ତ୍ର ଯେଉଁ ରଙ୍ଗର ହେବ, କାଚ ସେହି ରଙ୍ଗର ପ୍ରତୀତ ହେବ। କାରଣ, କାଚର ସ୍ୱତଃ କୌଣସି ରଙ୍ଗ ନ ଥାଏ। ଯଦି କାଚ ରଙ୍ଗୀନ୍ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ତାହା ଉପହିତ। ଏହି ଭାବକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି। ଅଗ୍ନିର କୌଣସି ନିଜସ୍ୱ ଆକାର ନଥାଏ। ଯେପରିକି ଗୋଲାକାର ଅଗ୍ନି, ଘନାକାର ଅଗ୍ନି, ଆୟତାକାର ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି। ଅଗ୍ନିର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଓଜନ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଯଦି ଖଣ୍ଡେ ଲୁହାକୁ ଅଗ୍ନିରେ ଉତ୍ତପ୍ତ କରାଯିବ, ତେବେ ଅଗ୍ନି ସେହି ଲୁହା ଖଣ୍ଡର ଆକାର ଏବଂ ଓଜନ ଧାରଣ କରିବ।

ପରମାତ୍ମା ସର୍ବଦା ଏକରସ, ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଠାରେ ଅସ୍ତି-ନାସ୍ତି ଭାବ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ। ଏହା କେବଳ ପ୍ରତୀୟମାନ ଏବଂ ବସ୍ତୁ-ସାପେକ୍ଷିକ। ବିଶୁଦ୍ଧସତ୍-ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରଜ୍ଞା-ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଆରୋପିତ। ଯେପରି ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି-'ନାନ୍ତଃ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ ନ ବହିଃ ପ୍ରଜ୍ଞମ୍। 'ଅସ୍ତି ମାତ୍ରମ୍ ବିଦ୍ୟତେ ତତ୍ର।' ଅହମସ୍ତି (ମୁଁ ଅଛି) ଉକ୍ତିରେ 'ଅସ୍ତିତ୍ୱ' ହିଁ ସତ୍ୟ। ଏହାକୁ ଏକରୂପ କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ଏହା ସାର୍ବଭୌମ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ ସତ୍ତା। ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇ ନ ପାରେ। ତା'ର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରିଭାଷା ଦିଆଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ, ତାହା 'ଅନିର୍ବାଚ୍ୟମ୍'।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଣ୍ଣନା କେବଳ ବସ୍ତୁର ଗୁଣ-ଧର୍ମ-କ୍ରିୟାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରେ। ଅନନ୍ତ-ନିତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ସତ୍ତାର କୌଣସି ଗୁଣ-ଧର୍ମ ନାହିଁ। ସେହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗୁଣ-ଧର୍ମରେ ଲକ୍ଷିତ କରାଗଲେ, ତାହା ସସୀମ ବା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଏ। ଆମେ ଯେଉଁସବୁ ଦେଖୁ, ଶୁଣୁ, ସ୍ୱାଦ ଗ୍ରହଣ କରୁ, ଶୁଙ୍ଘୁ ଏବଂ ସ୍ପର୍ଶକରୁ ତଥା ଆନ୍ତରିକ ଭାବ-ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରୁ-ଏସବୁ ସେହି ଏକମାତ୍ର ସତ୍-ସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟର ଉପସ୍ଥିତିରେ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ପରମତତ୍ତ୍ୱ ସମସ୍ତ ବିଶେଷଗୁଡ଼ିକରୁ ପରେ। 'ମୁଁ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ (ସୋଽହମ୍) ଏବଂ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର, ଏସବୁରୁ ଅସଙ୍ଗ, କୂଟସ୍ଥ ସତ୍ତା ମାତ୍ର-ଏଭଳି ନିରନ୍ତର ଅନୁଭବ କରିବା ହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ଥିତି। ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ 'ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' କହନ୍ତି।

ଶିଷ୍ୟର ପ୍ରଶ୍ନ-ମୁକ୍ତି କ'ଣ ? (୧୯୨-୧୯୩)

ଶିଷ୍ୟ ଉବାଚ :

ଭ୍ରମେଣାପ୍ୟନ୍ୟଥା ବାଽସ୍ତୁ ଜୀବଭାବଃ ପରାତ୍ମନଃ ।
ତଦୁପାଧେରନାଦିତ୍ୱାନ୍ନାନାଦେର୍ନଶ ଇଷ୍ୟତେ ॥୧୯୨॥
ଅତୋଽସ୍ୟ ଜୀବଭାବୋଽପି ନିତ୍ୟ ଭବତି ସଂସୃତିଃ ।
ନ ନିବର୍ତ୍ତେତ ତନ୍ମୋକ୍ଷଃ କଥଂ ମେ ଶ୍ରୀଗୁରୋ ବଦ ॥୧୯୩॥

ଭମେଣ = ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ, ଅପି ବା = ଅଥବା, ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟ ହେତୁ ଉପାଧେଃ = ଉପାଧିର, ଅନାଦିତ୍ୱାତ୍ = ଅନାଦି ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ, ନ = ନାହିଁ, ଅନାଦେଃ = ଅନାଦିର, ନାଶଃ = ଅନ୍ତ ବା ବିନାଶ, ଇଷ୍ୟତେ = ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇପାରେ, ଅତଃ = ଏଣୁ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ଜୀବଭାବଃ ଅପି = ଜୀବଭାବ ମଧ୍ୟ, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ନିତ୍ୟ, ଭବତି = ହୁଏ, ସଂସୃତିଃ = ଆବାଗମନ ବା ସଂସରଣ, ନ ନିବର୍ତ୍ତେତ = ସମାପ୍ତ ବା ନିବାରଣ ହେବ ନାହିଁ, ତତ୍ ମୋକ୍ଷଃ = ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି, କଥମ୍ = କିପରି, ମେ = ମୋର, ଶ୍ରୀଗୁରୋ = ହେ ଗୁରୁଦେବ, ବଦ = ବତାନ୍ତୁ, କୁହନ୍ତୁ !

ଶିଷ୍ୟ କହିଲା- "ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହେତୁ ପରାତ୍ମା ସ୍ୱୟଂକୁ ଜୀବ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦେଇଛି । ଏହା ଅଧ୍ୟାସ ଅନାଦି ଅଟେ । ଯାହା ଅନାଦି ତା'ର ଅନ୍ତ ହେବ-ଏଭଳି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ତେବେ ଆତ୍ମାର ଏହି ଜୀବଭାବ ମଧ୍ୟ କଦାପି ସ୍ୱତଃ ସମାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ତା'ର ପୁନର୍ଜନ୍ମ (ସଂସରଣ) ଚାଲୁ ରହିବ । ତେଣୁ ହେ ଗୁରୁଦେବ, ଏହି ଜୀବକୁ କିପରି ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ? କୃପାକରି ବତାନ୍ତୁ !" ॥୧୯୨-୧୯୩॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁ ଯାହାକିଛି ଶିଷ୍ୟକୁ ବୁଝାଇଲେ, ଶିଷ୍ୟ ତାକୁ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିଛି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତ ଶ୍ରବଣ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କ ମନରେ ଏଭଳି ଶଙ୍କା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ଶଙ୍କା ଭ୍ରମବଶତଃ, ମୋହ ହେତୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ୱଭାବତଃ, ଶିଷ୍ୟର ମଧ୍ୟ ସେହି ଶଙ୍କା ହୋଇଛି ଯାହାକୁ ସେ ତା'ର ଗୁରୁଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛି । ଶିଷ୍ୟର ସେହି ମୋହ ବା ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ମାୟା' କହନ୍ତି । ଯାହାକି 'ଅନାଦି' । ଯିଏ ଅନାଦି ତା'ର ଅନ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ । ତେଣୁ ମାୟାର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଥରେ ପରମାତ୍ମା

ତାଙ୍କର ମାୟାରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲେ ତାଙ୍କଠାରେ ଉପାଧିସ୍ଥ ଜୀବଭାବ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ। ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଜନ୍ମ-ମରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସରଣ ନିରନ୍ତର ଲାଗି ରହେ। ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ବିନମ୍ର ହୋଇ ପ୍ରଶ୍ନ କରେ କି, "ହେ ଗୁରୁଦେବ ! କୃପାପୂର୍ବକ କୁହନ୍ତୁ! ଏହି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରୁ କିପରି ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ?"

ମୁକ୍ତିର ଉପାୟ : ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ (୧୯୪-୨୦୬)

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ଉବାଚ :

ସମ୍ୟକ୍ ପୃଷ୍ଟଂ ତ୍ୱୟା ବିଦ୍ୱନ୍ ସାବଧାନେନ ତଚ୍ଛୃଣ।
ପ୍ରାମାଣିକି ନ ଭବତି ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା ମୋହିତ କଳ୍ପନା ॥୧୯୪॥

ସମ୍ୟକ୍ =ଉଚିତ୍, ପୃଷ୍ଟଂ = ପଚାରିଲ, ତ୍ୱୟା = ତୁମ ଦ୍ୱାରା, ବିଦ୍ୱନ୍ = ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍, ସାବଧାନେନ = ଧ୍ୟାନ ପୂର୍ବକ, ତତ୍ଶୃଣୁ = ତାହା ଶୁଣ, ପ୍ରାମାଣିକି = ତଥ୍ୟ, ନ ଭବତି = ହୋଇ ନ ପାରେ, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ, ମୋହିତ କଳ୍ପନା = ମୋହିତ ହୋଇ ମନ ଏଭଳି କଳ୍ପନା କରେ।

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦେବ କହିଲେ-"ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବାଳକ, ତୁମେ ଉଚିତ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛି। ବର୍ତ୍ତମାନ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଶୁଣ କି ଯାହା ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ହୋଇଥାଏ ଓ ମନୋକଳ୍ପିତ ବିଷୟକୁ କଦାପି ପ୍ରାମାଣିକ ଅଥବା ତଥ୍ୟାତ୍ମକ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇ ନ ପାରେ" ॥୧୯୪॥

ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଥମ ମୋହଜନ୍ୟ ଭ୍ରାନ୍ତି ହେଉଛି-ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଅହଂ (ମୁଁ) ମାନିବା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟ-ଭାବନା-ବିଚାରକୁ ମୋର (ମମ) ରୂପେ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦେବା। ଏହି ଉଭୟ-ଉପାଧି ଏବଂ ଉପାଧିଜନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ-ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଆକଣ୍ଠ ଭୋଜନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପରେ ତା'ର ପୂର୍ବାବସ୍ଥାର ତୃପ୍ତି ରହିବ ନାହିଁ। ତାକୁ ପୁନଃ କ୍ଷୁଧା ଅନୁଭବ ହେବ। କାରଣ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର କଳ୍ପିତ ସୁସ୍ୱାଦୁ ଭୋଜନ ଜାଗ୍ରତ୍ ପୁରୁଷର କ୍ଷୁଧା ନିବାରଣ କରିବାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମର୍ଥ। ତେଣୁ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ କଳ୍ପନା କଦାପି ସତ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

କିନ୍ତୁ ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ମୋହ ସର୍ବଦା ସତ୍ୟବସ୍ତୁର ଅଜ୍ଞାନ ବା ଅବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ନିବୃତ୍ତିର ସାଧନ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାମାଣିକ ଜ୍ଞାନ ବା ବିଦ୍ୟା ହୋଇପାରେ। ତେଣୁ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଶାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, 'ମୁକ୍ତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ-ଏହି

ଧାରଣା ଭୁଲ୍। ଯଦିଓ ଅବିଦ୍ୟା ଅନାଦି, ତଥାପି ତାହାକୁ ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ନିବୃତ୍ତ ବା ବିନଷ୍ଟ କରାଯାଇପାରିବ। ସୁତରାଂ, ଅବିଦ୍ୟା ଅନାଦି ଏବଂ ଅନ୍ତବତୀ।

ଭ୍ରାନ୍ତିଂ ବିନା ତ୍ୱସଂଗସ୍ୟ ନିଷ୍କ୍ରିୟସ୍ୟ ନିରାକୃତେଃ।

ନ ଘଟେତାର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧୋ ନଭସୋ ନୀଲତାଦିବତ୍ ॥୧୯୫॥

ଭ୍ରାନ୍ତିମ୍ ବିନା = ଭ୍ରମ ବିନା, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଅସଙ୍ଗସ୍ୟ = ଅନାସକ୍ତ ପାଇଁ, ନିଷ୍କ୍ରିୟସ୍ୟ = ଯିଏ କିଛି କରେ ନାହିଁ, ତା'ପାଇଁ, ନିରାକୃତେଃ = ଆକାରହୀନ ପାଇଁ, ନ ଘଟେତ = ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧଃ = ବସ୍ତୁ ଜଗତ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ, ନଭସଃ = ଆକାଶରେ, ନୀଲତାଦିବତ୍ = ନୀଳ, ନାଲି, ହଳଦିଆ ଇତ୍ୟାଦି ରଙ୍ଗ ସଦୃଶ।

ଅସଙ୍ଗ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ନିରାକାର ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ବସ୍ତୁଜଗତର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇ ନ ପାରେ କେବଳ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ବିନା ଯେଉଁଳି ଆକାଶରେ ନୀଳ, ଧଳା, କଳା ଇତ୍ୟାଦି ବିଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ ॥୧୯୫॥

ଶ୍ରୀଗୁରୁଦେବ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରକୁ ଅଧିକ ବିସ୍ତାର କରି କହୁଛନ୍ତି କି-'ପରମାତ୍ମା ଅସଙ୍ଗ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ନିରାକାର ହେତୁ ନିର୍ବିକାର। ଆତ୍ମା ଓ ପଦାର୍ଥମୟ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ କଳ୍ପନା କରିବା ହେଉଛି ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା, ମିଥ୍ୟା କଳ୍ପନା ମାତ୍ର। ମୋହଜନିତ ଭ୍ରାନ୍ତି ଏବଂ ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ କଳ୍ପନା (ବିକ୍ଷେପ) ବିନା କୌଣସି ଜାଗତିକ ସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଦି ସୃଷ୍ଟି ବା ସାରାଜଗତ ମିଥ୍ୟା, ତେବେ ସମସ୍ତ ଜାଗତିକ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା।

ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହେଉଛି-ଆକାଶ କଦାପି କୌଣସି ରଙ୍ଗ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଆମେ ଆକାଶକୁ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ। ଏହା ମଧ୍ୟ ଆମର ସଠିକ୍ ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଆକାଶ ସ୍ୱଭାବତଃ ରଙ୍ଗହୀନ। ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପଆତ୍ମା ଅଦ୍ୱୟ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଏବଂ ଅସଙ୍ଗ। କିନ୍ତୁ ଏହି ଆତ୍ମା ମାୟାରେ ମୋହିତ ହୋଇ ସ୍ୱୟଂକୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ପ୍ରାଣ, ପଞ୍ଚ-ବିଷୟ ତଥା ଭୌତିକ-ସ୍ଥୂଳ-ଜଗତରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ ମାନିବାକୁ ଲାଗେ। ଏହି ପ୍ରତୀୟମାନ ସୋପାଧିକ ଆତ୍ମା ହିଁ ନିଜକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ସଂସାରୀ, ବଦ୍ଧ-ଜୀବ ରୂପେ ପରିଚୟ ଦିଏ ଏବଂ ସାଂସାରୀକ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଭୋଗ କରେ। କେବଳ ଅପରୋକ୍ଷ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଏହି ଅଜ୍ଞାନର ନାଶ ହୋଇପାରେ।

ସ୍ୱସ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟୁର୍ନିର୍ଗୁଣସ୍ୟାକ୍ରିୟସ୍ୟ ।

ପ୍ରତ୍ୟଗ୍‌ବୋଧାନନ୍ଦରୂପସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧେଃ ॥

ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତୋ ଜୀବଭାବୋ ନ ସତ୍ୟୋ ।

ମୋହାପାୟେ ନାସ୍ତ୍ୟବସ୍ତୁଭାବାତ୍ ॥୧୯୬॥

ସ୍ୱସ୍ୟ = ନିଜର, ଦ୍ରଷ୍ଟୁଃ = ସାକ୍ଷୀର, ନିର୍ଗୁଣସ୍ୟ ଅକ୍ରିୟସ୍ୟ = ଯିଏ ତ୍ରିଗୁଣରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ (ନିର୍ଗୁଣ) ଏବଂ କ୍ରିୟାହୀନ (ଅାକର୍ତ୍ତା) ତା'ର, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ = ଆତ୍ମାରୂପରେ, ବୋଧାନନ୍ଦରୂପସ୍ୟ = ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପର, ବୁଦ୍ଧେଃ = ବୁଦ୍ଧିର, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରମରେ, ପ୍ରାପ୍ତଃ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ଜୀବଭାବଃ = ଜୀବଭାବ, ନ ସତ୍ୟଃ = ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ମୋହ ଅପାୟେ = ମୋହ ବା ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇଗଲେ, ନ ଅସ୍ତି = ରହେ ନାହିଁ, ଅବସ୍ତୁସ୍ୱଭାବାତ୍ = କାରଣ, ତାହା ସ୍ୱଭାବତଃ ମିଥ୍ୟା ।

ଯିଏ ନିର୍ଗୁଣ, ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ସର୍ବାନ୍ତର, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଆନନ୍ଦ ଓ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ସେହି ପରାତ୍ମାର ଜୀବଭାବ ମିଥ୍ୟା ଏବଂ ଭ୍ରମ ମାତ୍ର । ଯାହାକି ନିଜର ବୁଦ୍ଧିରେ କଳ୍ପିତ ଅର୍ଥାତ୍ ମନଗଢ଼ା ॥୧୯୬॥

ଯେହେତୁ ଏହି ଜୀବଭାବ ସ୍ୱଭାବତଃ ମିଥ୍ୟା, ତେଣୁ ମୋହ ଅଥବା ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଗଲେ ଜୀବଭାବ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଯେଭଳି ଯଦି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛି କିସେ ଜେଲ୍‌ରେ (କାରଗାର) ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ବନ୍ଧନ ଜନିତ ଦୁଃଖ-ଶୋକ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ରହିଛି । ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାକ୍ଷଣି ବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖେ କି'ସେ ତା'ର ଶୟନ କକ୍ଷରେ-ଶର୍ଯ୍ୟାଶାୟୀ ଏବଂ ନିଜକୁ ତାତ୍କାଳିକ ମନଃସ୍ଥିତିରେ ଅନୁଭବ କରେ । ସେତେବେଳେ ଜେଲ୍ ଅଥବା ଜେଲର କେହି ନ ଥାନ୍ତି । ଏହିପରି ମୋହଭଙ୍ଗ ହେଲାପରେ ସମକାଳରେ, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ତଥା ଅବିଦ୍ୟାଜନ୍ୟ ଦୁଃଖ-ଶୋକର ନିବୃତ୍ତି ଘଟିଥାଏ ।)

ଯାବଦ୍ ଭ୍ରାନ୍ତିସ୍ତାବଦେବାସ୍ୟ ସତ୍ତା।
ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନୋଜ୍ଜୃମ୍ଭିତସ୍ୟ ପ୍ରମାଦାତ୍ ॥
ରଜ୍ଜ୍ୱାଂ ସର୍ପୋ ଭ୍ରାନ୍ତିକାଳୀନ ଏବ।
ଭ୍ରାନ୍ତେର୍ନାଶେ ନୈବ ସର୍ପୋଽପି ତଦ୍ବତ୍ ॥୧୯୭॥

ଯାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଭ୍ରାନ୍ତି = ଭ୍ରମ, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏବ = କେବଳ, ଅସ୍ୟ ସତ୍ତା = ଏହାର ସତ୍ତା ଅଥବା ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ = ଭ୍ରମଧାରଣା, ଉଜ୍ଜୃମ୍ଭିତସ୍ୟ = ମୋହର କାରଣ ହୁଏ, ପ୍ରମାଦାତ୍ = ପ୍ରମାଦ ହେତୁ, ରଜ୍ଜ୍ୱାମ୍ = ରସ୍ସୀକୁ, ସର୍ପଃ =ସର୍ପ, ଭ୍ରାନ୍ତିକାଳୀନ = ଭ୍ରାନ୍ତି କାଳରେ (ଦେଖାଯାଏ), ଭ୍ରାନ୍ତେଃ = ଭ୍ରାନ୍ତିର, ନାଶେଃ = ନାଶ ହେଲାପରେ, ନ ଏବ ସର୍ପଃ = କଦାପି ସର୍ପ ରହେନାହିଁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ତଦ୍ବତ୍ = ସେହିପରି।

ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ପ୍ରମାଦ ହେତୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏହି ଜୀବତ୍ୱ ଭାବ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିବ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତି ରହିଥିବ। ଯେଉଁଭଳି କେବଳ ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ ହିଁ ରସ୍ସୀ ସର୍ପଭଳି ଦେଖାଯାଏ। ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହେଲା ମାତ୍ରକେ ସର୍ପର କୌଣସି ସତ୍ତା ରହେ ନାହିଁ- ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏଭଳି ହୁଏ ॥୧୯୭॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଭ୍ରାନ୍ତି ଓ ମୋହ ରହିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ। ଥରେ ମାତ୍ର ଭ୍ରାନ୍ତି ଉଦିତ ହେଲେ, ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ଜଗତ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ମନରେ ଏଭଳି ଧାରଣା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ କି 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା'। ତା'ପରେ ମନରେ ଆସେ 'ମୁଁ ଭୋକ୍ତା'' ଏବଂ ଏସବୁ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଜୀବତ୍ୱ-ଭାବକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅନୁଭବ ହେଉଥାଏ। କର୍ତ୍ତା, ବିଷୟ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ (ଅନୁଭାବକ, ଅନୁଭାବ୍ୟ ଓ ଅନୁଭବ) ରୂପ ତ୍ରିପୁଟୀ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିବ। ଥରେ ମାତ୍ର ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇଗଲା ପରେ ଏହି ଗୋଚର ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ଅଟେ।

ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କୌଣସି ସାଧନା ବିଶେଷର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ। ସବୁ ସାଧନାଗୁଡ଼ିକ ସାଧକକୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଆସକ୍ତିରେ ପରାବୃତ୍ତ କରିବାରେ ସହାୟକ। ସାକ୍ଷାତ୍ ଜ୍ଞାନ କେବଳ ଅନ୍ତର୍ଜ୍ଞାନ (ଇଣ୍ଟ୍ୟୁସନ୍)ରୁ ଆସେ। ଅତଏବ, ଏହି ଜ୍ଞାନ 'ଅପରୋକ୍ଷ' ଏବଂ 'ତତ୍କ୍ଷଣ' ହୁଏ। କଠୋପନିଷଦ୍‌ରେ କୁହାଯାଇଛି କି-'ତାହା ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ଭଳି ଆକସ୍ମିକ ଓ ତୀବ୍ର ଗତିଯୁକ୍ତ। ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ

ନିବୃତ୍ତ କରିବାକୁ ସମୟ ଲାଗେ । ଯେତେବେଳେ ମନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାରରୁ ପରାବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ନିତ୍ୟ ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାର ଅନୁଭବ ତତ୍କାଳ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍କ୍ଷଣ ହୋଇଥାଏ । ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ଅନୁଭବକୁ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ବିଦ୍ୟାର୍ଥିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧିକ ବିଚାର ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଆତ୍ମାର ସାକ୍ଷାତ୍-ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ପାଇଁ ମନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମ ଉଭୟ ଉପଯୁକ୍ତ-ସେବକ ଭଳି ସହାୟକ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଏହି ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅନୁଭୂତି ଧର୍ମ ଅଥବା ଦର୍ଶନ ସହାୟତାରେ ବାସ୍ତବରେ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଏହାର କେବଳ ଏତିକି ଉପଯୋଗୀତା କି ଯେଉଁଳି ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା, ଯଜ୍ଞ-ଯାଗାଦି, ବ୍ରତ- ଉପବାସ, ଜପ-ତପ ଏବଂ ଧ୍ୟାନାଦି, ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ କାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ । ଏହା ପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ନୁହେଁ, ଯାହାକି କୌଣସି 'କାରଣ' ବା ମାଧ୍ୟମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ବରଂ ଗୁରୁ, ଶ୍ରୁତି, ସାଧନା, ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟାଦି- ଏସବୁ ଆମର ମନକୁ ସଂସାରରୁ ପରାବୃତ୍ତ କରିବାରେ ନିଶ୍ଚିତ ସହାୟକ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଯେଉଁ ମନକୁ ପୂର୍ବ କଳ୍ପନା ଅଥବା ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରୁ ସଂପୃକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ସତର୍କତା ସହିତ ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହୋଇ, ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ହୋଇ ପାରିବ ତାକୁ ହିଁ ଅନନ୍ତର ସନ୍ଦେଶ ଶୁଣାଯିବ, ଭୂମାର ସଂକେତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ତାକୁ ହିଁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୁଏ । ଏହି ଅନନ୍ତ-ଆତ୍ମା (ପରମାତ୍ମା), ଭୂମା, ସତ୍ୟ ହିଁ ଜୀବର ନିଜ ସ୍ୱରୂପ, ଯେଉଁ ଅନୁଭବ ଅପରୋକ୍ଷ ଏବଂ ତତ୍କାଳ ହୋଇଥାଏ ।

ଅନାଦିତ୍ୱମବିଦ୍ୟାୟାଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାପି ତଥେଷ୍ୟତେ ।

ଉତ୍ପନ୍ନାୟାଂ ତୁ ବିଦ୍ୟାୟାମାବିଦ୍ୟକମନାଦ୍ୟପି ॥୧୯୮॥

ପ୍ରବୋଧେ ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ସର୍ବଂ ସହମୂଳଂ ବିନଶ୍ୟତି ।

ଅନାଦ୍ୟପୀଦଂ ନୋ ନିତ୍ୟଂ ପ୍ରାଗଭାବ ଇବସ୍ଫୁଟମ୍ ॥୧୯୯॥

ଅନାଦିତ୍ୱମ୍ = ଅନାଦିରୂପ, ଅବିଦ୍ୟାୟାଃ = ଅବିଦ୍ୟାର, କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ = ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ତଥା = ସେହିପରି, ଇଷ୍ୟତେ = ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଏ, ଉତ୍ପନ୍ନାୟାଂ = ଉଦିତ ହେଲାପରେ, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ବିଦ୍ୟାୟାମ୍ = ବିଦ୍ୟା, ଆବିଦ୍ୟକମ୍ = ଅବିଦ୍ୟାର ପରିଣାମ, ଅନାଦି = ଆଦି (ଆରମ୍ଭ) ରହିତ, ଅପି = ଯଦିଓ, ପ୍ରବୋଧେ = ଜାଗ୍ରତ ବା ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି ସ୍ୱପ୍ନ ସଦୃଶ, ସହମୂଳମ୍ = ତା'ର ମୂଳ ସହିତ, ବିନଶ୍ୟତି = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ଅନାଦି = ଅନାଦି, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ନୋ = ନାହିଁ, ନିତ୍ୟମ୍ = ଶାଶ୍ୱତ, ପ୍ରାକ୍ ଅଭାବ = ଯାହା ପୂର୍ବରୁ ନଥିଲା, ଇବ = ସଦୃଶ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟା ଓ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ 'ଅନାଦି' କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ବିଦ୍ୟା ଉଦୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅବିଦ୍ୟା ଅନାଦି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମୂଳନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ସ୍ୱପ୍ନ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ 'ପ୍ରାଗ୍‌ଭାବ' ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ ॥୧୯୮-୧୯୯॥

ଯଦି କାରଣ ଅନାଦି ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରକୃତିର ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଅବିଦ୍ୟା ଅନାଦି ହୋଇଥିବାରୁ ତା'ର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅନାଦି । 'ସର୍ବପ୍ରଥମ ବିଚାର'ର କାରଣ ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟା, ତେଣୁ ତାହା କାଳର ପରେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ବାସ୍ତବିକ ଜ୍ଞାନ ଉଦିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅଜ୍ଞାନର ତତ୍କାଳ ବିନାଶ ହୋଇଯାଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟର ଅଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିବ । କିନ୍ତୁ ଏହି ମହାନ୍ ଅନାଦି କାରଣର ଏକ ସମାଧାନ ଅଛି, ଯାହାକି ତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୀନ କରିପାରିବ । ତାହା ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନର ବିରୋଧୀ ଅଥବା ପ୍ରତିପକ୍ଷୀ ଜ୍ଞାନ । ଯେଭଳି ଯେଉଁଠି ପ୍ରକାଶ ରହେ, ସେଠାରେ ଅନ୍ଧକାର ରହିପାରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଯେଉଁଠି ଜ୍ଞାନ ଅଛି, ସେଠାରେ ଅଜ୍ଞାନ ବା ଅବିଦ୍ୟା ଏକ କ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଅନାଦି କାଳରୁ ରହିଥିବା କୌଣସି ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ ଗୁମ୍ଫାରୁ

ପ୍ରକାଶ ବା ଆଲୋକର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରେ ଅନ୍ଧକାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହୁଏ, ସେହିକ୍ଷଣ ସମକାଳରେ ଅବିଦ୍ୟା ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ।

ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିବା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଜନିତ ବିକ୍ଷେପାଦି ଦୂର ହୋଇଥାଏ। ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ 'କାର୍ଯ୍ୟ' ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, କିନ୍ତୁ କାରଣ-ଶରୀର (ଅବିଦ୍ୟା) ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ। ଅବିଦ୍ୟା ଯଦିଓ ଅନାଦି ତଥାପି ନିତ୍ୟ ବା ଅନନ୍ତ ନୁହେଁ। ନିୟମ ଏହି କି ଯିଏ ଜନ୍ମ ନିଏ, ସେ ଅବଶ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ ଏବଂ ଯାହାର ଜନ୍ମ ନାହିଁ ତା'ର ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ କିଛି ଅପବାଦ ମଧ୍ୟ ରହିଛି। ଯେଭଳି ଅବିଦ୍ୟା ଅଜନ୍ମା କିନ୍ତୁ ମରଣଶୀଳ (ବିନାଶୀ)। ଏହି ବିଚିତ୍ର ବିରୋଧୋକ୍ତିକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ବୁଝାଯାଇଛି। କୁହାଯାଇଛି କି, 'ଏହି ପ୍ରାଗଭାବ ଯେଭଳି ସ୍ପଷ୍ଟ।' ଭାରତୀୟ ନୈୟାୟିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ। ନ୍ୟାୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ କରାଯାଇଛି।

କୌଣସି ଏକ ଘଟ ତିଆରି ହେବା ପୂର୍ବରୁ ତାହା ମାଟି ରୂପରେ ଥିଲା। କୁମ୍ଭାର କେବଳ ମାଟିକୁ ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଆକାରର ଓ ନାମର ପାତ୍ର ତଥା ମୂର୍ତ୍ତି, ଉପକରଣାଦି ନିର୍ମିତ କରିପାରେ। କିନ୍ତୁ ସେହି ମାଟିକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରି କୁମ୍ଭାର ଗୋଟିଏ ଦୁଧିଆଳୀ ଗାଈ, ଏକ ରସପୂର୍ଣ୍ଣ ସେଓ ଅଥବା ନିଜପାଇଁ ଏକ ଜୀବିତ ପତ୍ନୀ ନିର୍ମାଣ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଘଟ ବା ମାଟିପାତ୍ର ନିର୍ମାଣର ଜ୍ଞାନ ବା କୌଶଳ ମାଟିରେ ନ ଥାଏ, ତାହା କେବଳ କୁମ୍ଭାର ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍। ଏହାକୁ ଆମେ ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ କହିପାରିବା ଯେ, 'ଘଟ ମାଟିରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥିଲା' ଏବଂ କୁମ୍ଭାର ମାଧ୍ୟମରେ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ ବା ପ୍ରକଟ ହେଲା। ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସେ କି ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଘଟ ମାଟିରୁ କେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ? ମାଟିରେ ଘଟର ସମ୍ଭାବନା ଅନାଦି ଥିଲା। ଏହା ସେହି ସମୟରୁ ଅଛି, ଯେତେବେଳେ ମାଟିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି। ଘଟ ନିର୍ମାଣ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଘଟର ପ୍ରାଗଭାବ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥିଲା। ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ଘଟ ପ୍ରକଟ ହେଲା, ସେହିକ୍ଷଣ ତା'ର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ସ୍ଥିତି ଯାହାକି ଅନାଦି ତାହା ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା। ସାମାନ୍ୟତଃ, ଏହି ନିୟମ କି ଯାହା ଅନାଦି ତାହା ଅନନ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍। କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତର ଉଦ୍‌ଘୋଷ ହେଉଛି କି ଅନାଦି ବସ୍ତୁର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତ ହେବା ସମ୍ଭବ। ତେବେ ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଯେଭଳି ଉପରୋକ୍ତ ଘଟର ପ୍ରାଗଭାବ।

ଅନାଦେରପିବିଧ୍ୱଂସଃ ପ୍ରାଗଭାବସ୍ୟ ବୀକ୍ଷିତଃ ।

ଯଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ୍ୟୁପାଧିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ପରିକଳ୍ପିତମାତ୍ମନି ॥୨୦୦॥

ଜୀବତ୍ୱଂ ନ ତତୋଽନ୍ୟତ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପେଣ ବିଲକ୍ଷଣ ।।

ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ତ୍ୱାତ୍ମନୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନପୁରଃ ସରଃ ॥୨୦୧॥

ଅନାଦେଃ = ଅନାଦିର, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବିଧ୍ୱଂସଃ = ଅନ୍ତ, ପ୍ରାଗଭାବସ୍ୟ = ପ୍ରାକ୍ ଅଭାବର, ବୀକ୍ଷିତଃ = ମିଶେ, ଯତ୍ = ଯେଣୁ, ବୁଦ୍ଧି = ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ = ବୁଦ୍ଧିର ଉପାଧି ସହିତ ସଂସର୍ଗ ହେବା କାରଣରୁ, ପରିକଳ୍ପିତମ୍ = କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ଜୀବତ୍ୱମ୍ = ଜୀବଭାବ, ନ ତତଃ = ତାହା ସହିତ ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟତ୍ = ଅନ୍ୟ, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର, ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ବୁଦ୍ଧିର, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନପୁରଃସରଃ = ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ ହେତୁ ।

ଯଦିଓ ତାହା ଅନାଦି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଗଭାବ ଅଥବା ପୂର୍ବ ଅନସ୍ତିତ୍ୱର ଅନ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧି-ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆତ୍ମାରେ ଯେଉଁ ଜୀବଭାବ କଳ୍ପିତ କରାଯାଏ, ତାହା ବାସ୍ତବିକ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା ଜୀବଭାବରୁ ମୂଳତଃ ବିଲକ୍ଷଣ (ଭିନ୍ନ) । ଆତ୍ମାର ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ, ତାହା କେବଳ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ କାରଣରୁ ହୋଇଥାଏ ॥୨୦୦-୨୦୧॥

ବୁଦ୍ଧିରେ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଥିବାରୁ ଅଥବା ଆତ୍ମାର ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେବା କାରଣରୁ 'ଜୀବ ଭାବ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏଠାରେ 'ବୁଦ୍ଧି' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । କାରଣ, ମନ ଓ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସମାବେଶ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରରେ କରାଯାଇଛି । ଜୀବଭାବ ଅଥବା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ତା'ର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପରେ 'ଆତ୍ମା' ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । କେବଳ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ଏହି ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମା ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ (ଜୀବ) ରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଯଦି ମୁଁ ମୋ'ର ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ବୁଝିପାରିବି, ତେବେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ମିଳୁଥିବା ସବୁ ଦୁଃଖ-ଶୋକର ଅନ୍ତଃ ହୋଇଯିବ ।

ଜୀବ-ଭାବର ଉଦୟ 'ବୁଦ୍ଧି' ଯୋଗୁଁ ହୋଇଛି ଏବଂ ତା'ର ଅନ୍ତଃ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହେବ । ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ବହିର୍ମୁଖୀ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଶ୍ୟ, ଭାବ, ବିଚାର ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବଭାବ ଉଦୟ ହୁଏ । ସେହି ବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ଯଦି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେବ, ତେବେ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ହେବ । କିନ୍ତୁ

ସାମାନ୍ୟତଃ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ବସ୍ତୁ-ଜଗତର ଆକର୍ଷଣ ଓ ବ୍ୟାପାରରେ ଲିପ୍ତ ହୋଇରହେ। ସମସ୍ତ ଜାଗତିକ ଅନୁଭବ ଭ୍ରାମକ, ମିଥ୍ୟା ଅଟେ। ଆତ୍ମାର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ଆମକୁ ଭ୍ରମ ହୋଇଛି ଏବଂ ଆମେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ରୂପେ ଅନୁଭବ କରୁଅଛୁ। ଏହା ବ୍ୟତୀତ ନିଜକୁ ବଦ୍ଧଜୀବ ମାନି ବାସ୍ତବିକ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇ ସାଂସାରିକ କ୍ଷଣିକ, ଅନିତ୍ୟ, ବିକାରୀ ସୁଖ ପାଇବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ ପଛରେ ଦୌଡୁଅଛୁ। ଯେତେବେଳ ବୁଦ୍ଧି ଏହି ଭ୍ରମଧାରଣାକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେବ ଏବଂ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ଶୁଦ୍ଧ ରୂପେ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବ, ସେତେବେଳେ ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟା ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ଆମେ ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନରେ ରମଣ କରିବା।

ବିନିବୃତ୍ତିର୍ଭବେତ୍ତସ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନେନ ନାନ୍ୟଥା।

ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନଂ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନଂ ଶ୍ରୁତେର୍ମତମ୍ ॥୨୦୨॥

ବିନିବୃତ୍ତିଃ = କାର୍ଯ୍ୟରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଭବେତ୍ = ହୁଏ, ତସ୍ୟ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନେନ = ତା'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନରୁ, ନ ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ନୁହେଁ, ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମ ଏକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର ଐକ୍ୟତା ଅନୁଭବ, ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନ, ଶ୍ରୁତେଃ ମତମ୍ = ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ମତ ଅନୁସାରେ।

ବାସ୍ତବିକ ଜ୍ଞାନ ଉଦିତ ହେଲା ପରେ ହିଁ ଏହି 'ଅଧ୍ୟାସ' ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ନୁହେଁ। ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ମତାନୁସାର ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ-ୈକ୍ୟ ଜ୍ଞାନ' ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ॥୨୦୨॥

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ଅବିଦ୍ୟା ନାଶ ହୋଇଥାଏ। ମିଥ୍ୟା ଜୀବ-ଭାବ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଜୀବନର ଭ୍ରାନ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ଦୂର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ବର୍ତ୍ତମାନ 'ମୁଁ ଶରୀର', 'ମୁଁ ମନ', ଇତ୍ୟାଦି ଭ୍ରାମକ ମିଥ୍ୟା ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରେ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଛି। ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ଚର୍ଚ୍ଚା ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଇଛି। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଉଛି।

ଆତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଅନନ୍ୟତାକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିବା ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ କହନ୍ତି। "ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନମ୍"ଜ୍ଞାନର ସାମାନ୍ୟ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ପୁସ୍ତକୀୟ ଜ୍ଞାନ। ବିଜ୍ଞାନର ଅର୍ଥ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ 'ଯେଉଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମୋ' ଭିତରେ ଅଛି, ସେହି ସର୍ବତ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କ ଆତ୍ମା'। କେବଳ ଏହି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ ବା ଅନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ।

ତଦାତ୍ମାନାତ୍ମନୋ ସମ୍ୟଗ୍ବିବେକେନୈବ ସିଧ୍ୟତି ।
ତତୋ ବିବେକଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମସଦାତ୍ମନୋଃ ।।୨୦୩।।

ତତ୍ = ସେହି, ଆତ୍ମ = ଅନାତ୍ମନୋ = ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ, ସମ୍ୟକ୍ ବିବେକେନ = ସଠିକ୍ ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ସିଧ୍ୟତି = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତତଃ = ତା'ପରେ, ବିବେକଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ = ବିବେକ କରାଯିବା ଉଚିତ, ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ସଦାତ୍ମନୋଃ = ନିଜର ଆତ୍ମା ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ।

ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ୟକ୍‌ବିବେକ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସୁଲଭ ହୁଏ। ତେଣୁ ସ୍ୱସ୍ଥିତ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଶାଶ୍ୱତ ପରମାତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ) ମଧ୍ୟରେ ବିବେକ କରିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।।୨୦୩।।

ଆମର ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କାରଣରୁ ଆମେ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରକୃତିର ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ (ଉପାଧି), ଯଥା- ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ପ୍ରାଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ କରିଥାଉ। ତେଣୁ ଏଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବାପାଇଁ ଆମକୁ ବାରମ୍ବାର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ କି ଏସବୁ ଅନିତ୍ୟ, ମିଥ୍ୟା, ବିକାରୀ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ମୋ'ର ନିଜସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ନୁହେଁ। ମୁଁ ଏଥିରୁ ସର୍ବଦା ଅସଙ୍ଗ, ନିତ୍ୟ-ଶାଶ୍ୱତ-ଆତ୍ମା। ଏହି ବିବେକର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଆମେ ଆତ୍ମ ବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟତାକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିପାରିବା।

ସମ୍ୟକ୍-ଜ୍ଞାନ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ବିପରୀତ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ ଏବଂ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ନିବର୍ତ୍ତକ। ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକକୁ ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ, ସତ୍ୟ-ମିଥ୍ୟା ବିବେକ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ ନ କରିଛି।

ଜଲଂ ପଙ୍କବଦତ୍ୟନ୍ତଂ ପଙ୍କାପାୟେ ଜଲଂ ସ୍ଫୁଟମ୍ ।
ଯଥା ଭାତି ତଥାତ୍ମାପି ଦୋଷାଭାବେ ସ୍ଫୁଟପ୍ରଭଃ ॥୨୦୪॥

ଜଲମ୍ = ପାଣି, ପଙ୍କବତ୍ = ମଇଳା, ଗୋଳିଆ, ଅତ୍ୟନ୍ତମ୍ = ଅତ୍ୟଧିକ, ପଙ୍କ ଅପାୟେ = ପଙ୍କ ଦୂର କରିଦେଲେ, କାଢ଼ିନେଲେ, ଜଲମ୍ ସ୍ଫୁଟମ୍ = ନିର୍ମଳ ପାଣି, ଯଥା = ସଦୃଶ, ଭାତି = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଦେଖାଯାଏ, ତଥା = ସେହିପରି, ଆତ୍ମା ଅପି = ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ, ଦୋଷ ଅଭାବେ = ଦୋଷ ଦୂର ହେଲା ପରେ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ନିର୍ମଳ, ପ୍ରକାଶବାନ୍ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ମଇଳା ପାଣିରୁ ପଙ୍କ ଅଲଗା କରିଦିଆଗଲେ ସେହି ପାଣି ଯେଭଳି ନିର୍ମଳ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଦେଖାଯାଏ, ସେହିପରି ସମସ୍ତ ଦୋଷରହିତ ହେଲାପରେ ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ୍ ହୋଇଉଠେ ॥୨୦୪॥

ଜଳର ସ୍ୱଭାବ, ମୂଳଧର୍ମ ଶୁଦ୍ଧ, ସ୍ୱଚ୍ଛ, ନିର୍ମଳ । କିନ୍ତୁ ତାହା ପଙ୍କ ବା ମାଟି ସଂସର୍ଗରେ ଆସିଲା ପରେ ମଇଳା, ଗୋଳିଆ ଦେଖାଯାଏ । ଯଦି ସେହି ମାଟିଆ, ଗୋଳିଆ ପାଣିକୁ ସ୍ଥିର କରି ସେଥିରୁ ମାଟି ବା ପଙ୍କକୁ ଅଲଗା କରି ଦିଆଯିବ, ତେବେ ସେହି ପାଣି ତା'ର ମୂଳ ସ୍ୱଭାବରେ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛ, ନିର୍ମଳ ହୋଇଯିବ । ଏହି ପ୍ରକାରର ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ମୂଳତଃ ସର୍ବଦା ନିର୍ମଳ । ସେଥିରେ ବିଷୟ, ଭାବ ବିଚାରାଦି ମଳ ମିଶିଯିବାରୁ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଫଳତଃ, ଆତ୍ମାର ନିର୍ମଳତା ଓ ତା'ର ଅନନ୍ତପ୍ରକାଶ ଆମକୁ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏସବୁ ମଳିନତା ଓ ବିକ୍ଷେପ ଆଦି ଦୋଷ ସମ୍ୟକ୍‌ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ, ତତ୍କାଳ ଆତ୍ମା ସ୍ୱରୂପତଃ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଉଠେ । ସୁତରାଂ, ଏସବୁ ଦୋଷ ଦୁର୍ବଳଜାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥାତ୍ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ କେବଳ ନିରନ୍ତର ସଦ୍‌ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଦୂର ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ଆମକୁ ସତତ, ପ୍ରଯତ୍ନପୂର୍ବକ ବିବେକ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଅସନ୍ନିବୃତ୍ତୌ ତୁ ସଦାତ୍ମନା ସ୍ଫୁଟମ୍।
ପ୍ରତୀତିରେତସ୍ୟ ଭବେତ୍ପ୍ରତୀଚଃ ॥
ତତୋ ନିରାସଃ କରଣୀୟ ଏବ ।
ସଦାତ୍ମନଃ ସାଧ୍ୱହମାଦିବସ୍ତୁନଃ ॥୨୦୫॥

ଅସତ୍ ନିବୃତ୍ତୌ = ଅସତ୍‌ର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଗଲା ପରେ, ତୁ = କେବଳ, ନିଶ୍ଚିତ, ସଦାତ୍ମନା = ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ, ପ୍ରତୀତିଃ = ଦେଖାଯାଏ, ଏତସ୍ୟ = ଏହାର, ଭବେତ୍ = ହୁଏ, ପ୍ରତୀଚଃ = ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା, ତତଃ = ତା'ପରେ, ନିରାସଃ = ନିରାକରଣ, କରଣୀୟଃ = କରାଯିବା ଉଚିତ୍, ଏବ = କେବଳ, ସଦାତ୍ମନଃ = ନିତ୍ୟ-ଆତ୍ମାରୁ, ସାଧୁ = ଉତ୍ତମ, ଅହମ୍ ଆଦି ବସ୍ତୁନଃ = 'ଅହଂ' ଇତ୍ୟାଦି ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର।

ଯେତେବେଳେ ଅସତ୍‌ର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ ହୁଏ କି ଆମର ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ହେଉଛି ଶାଶ୍ୱତ-ନିତ୍ୟ-ପରମାତ୍ମା। ତେଣୁ ଆମକୁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରୁ 'ଅହଂ' ଇତ୍ୟାଦି (ଅସତ୍)କୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ନିରନ୍ତର କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୨୦୫॥

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଏବଂ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଏସବୁ ଅନାତ୍ମା (ଅସତ୍) ତତ୍ତ୍ୱ। ଆମର ସମସ୍ତ ଧ୍ୟାନ ଓ ସମୟ ଏସବୁରେ ସର୍ବଦା ଲାଗି ରହେ। ସାଧନା କଲାବେଳେ ଧ୍ୟାନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେତେବେଳେ ଅନାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମର ଏହି ଜୀବାତ୍ମା, ସଦାତ୍ମା ରୂପେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଯେଉଁ ଜୀବ ଭାବ ଯୋଗୁଁ ଆମେ ନିଜକୁ ବଦ୍ଧ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ, ତାହାକୁ ସ୍ୱତଃ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରୁ। ଏଥିଲାଗି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନାତ୍ମ-ନିଷେଧର ପ୍ରକ୍ରିୟା (ସାଧନା), ଅଭ୍ୟାସ ନିରନ୍ତର ଚାଲୁ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ଅତୋ ନାୟଂ ପରାତ୍ମା ସ୍ୟାଦ୍ୱିଜ୍ଞାନମୟ ଶବ୍ଦଭାକ୍ ।
ବିକାରିତ୍ୱାଜଡ଼ତ୍ୱାଚ୍ଚ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱହେତୁତଃ ।
ଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦ୍‌ବ୍ୟଭିଚାରିତ୍ୱାନ୍ନନିତ୍ୟୋ ନିତ୍ୟ ଇଷ୍ୟତେ ॥୨୦୬॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ନ ଅୟମ୍ = ଏହା ନୁହେଁ, ପରାତ୍ମା ସ୍ୟାତ୍ = ପରମ ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ, ବିଜ୍ଞାନମୟଶବ୍ଦଭାକ୍ = ଯାହାକୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ କୁହଯାଇଛି, ବିକାରିତ୍ୱାତ୍ = ବିକାରୀ ହେତୁ, ଜଡ଼ତ୍ୱାତ୍ = ଜଡ଼ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ, ଚ = ଏବଂ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱହେତୁତଃ = ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଥିବା ହେତୁ, ଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାତ୍ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ, ବ୍ୟଭିଚାରିତ୍ୱ = ସେଥିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଥିବାରୁ, ନ = ନୁହେଁ, ଅନିତ୍ୟଃ = ନାଶବାନ୍, ନଶ୍ୱର, ନିତ୍ୟଃ = ଶାଶ୍ୱତ, ଇଷ୍ୟତେ = କୁହାଯାଇପାରେ।

ଯାହାକୁ ପୂର୍ବରୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ରୂପେ କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗୁଁ ପରମାତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। ଅର୍ଥାତ୍ ତାହା ସତତ ବିକାରୀ, ଜଡ଼, ଅଚେତନ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ- ଗୋଚର ଏବଂ ଅନିତ୍ୟ। ଏକ ନଶ୍ୱର ବସ୍ତୁକୁ କଦାପି ଶାଶ୍ୱତ, ଅବିନାଶୀ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ॥୨୦୬॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶକୁ ନିଷେଧ କରାଯାଇଛି। ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗୁଁ 'ଆତ୍ମା' ହୋଇ ନ ପାରେ।

(୧) ବିକାରୀ ହେତୁ (ବିକାରତ୍ୱାତ୍)- ବିଜ୍ଞାନମୟ କେଶ୍ ସଦା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ଆମର ବିଚାର ଏବଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଥବା ଆଦର୍ଶ ସର୍ବଦା ବଦଳିଥାଏ। ଆମର ବୁଦ୍ଧିରେ ମଧ୍ୟ ତାରତମ୍ୟ (ପାର୍ଥକ୍ୟ) ଦେଖାଯାଏ। ତେଣୁ ଏହା ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ, ଯାହାକି ନିତ୍ୟ ଏକରସ ରହେ।

(୨) ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଜଡ଼ ହେତୁ (ଜଡ଼ତ୍ୱାତ୍):- ବୁଦ୍ଧି ସ୍ୱତଃ ଜଡ଼, କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ତାହା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ଚେତନବତ୍ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୁଏ ଏବଂ ବିଚାର, ତର୍କ, ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଆଦି ପ୍ରକଟ କରେ।

(୩) ବୁଦ୍ଧି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେତୁ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାତ୍)- ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୁଦ୍ଧିର ପରିସର ବା ସୀମା ରହିଛି। ଜଣେ ମହାନ୍ କଳାକାର କଳା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସବୁକିଛି ହୁଏତ ଜାଣିପାରେ, କିନ୍ତୁ ସେ ଭୌତିକ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଜ୍ଞାତ ଥାଏ। ଏହିପରି ଜଣେ ଡାକ୍ତର ଚିକିତ୍ସା-ବିଜ୍ଞାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁବିଜ୍ଞ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନଭିଜ୍ଞ

ରହେ। ଜଣେ ବେଦାନ୍ତୀକୁ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ନ ଥାଇପାରେ। ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧିର ସୀମିତତା, ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା। ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇ ନ ପାରେ।

(୪) ବୁଦ୍ଧି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୋଚର ହେତୁ (ଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାତ୍)- ଆମେ ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବଗତ। ଆମେ କହୁ ଯେ- 'ସେ ମନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତି', 'ମୁଁ କୁଶାଗ୍ର ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ' ଇତ୍ୟାଦି। ବୁଦ୍ଧି ଆମର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତଃ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ କୌଣସି ବିଷୟ, ବସ୍ତୁ, ଦୃଶ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ଦ୍ରଷ୍ଟା ହୋଇ ନ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ସବୁର ସାକ୍ଷୀ।

(୫) ବୁଦ୍ଧି ସତତ ଅସ୍ଥିର ହେତୁ (ବ୍ୟଭିଚାରିତ୍ୱାତ୍)-ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ସର୍ବଦା ସୁଲଭ ନୁହେଁ। ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ତାହା ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ପୁନଃ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଲଭ ହୁଏ। ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ତାହା ଅର୍ଦ୍ଧ-ବିକଶିତ ହୋଇ ଦାସବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ। ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ବେଳେ ବେଳେ ଅନୁଭବ ହୁଏ ଯେ, ଆମେ ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଓ କେତେବେଳେ ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ଅଥବା ମୂର୍ଖ ଭଳି ଜଣାଯାଉ। ତେଣୁ ଏହି ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ।

(୬) ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶ ଅନିତ୍ୟ ହେତୁ (ଅନିତ୍ୟତ୍ୱାତ୍)-ତାହା ବିନାଶୀ ବା ମରଣଶୀଳ, ବିକାରୀ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧି ନିତ୍ୟ-ଶାଶ୍ୱତ-ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ।

ଆନନ୍ଦମୟ କୋଷ (୨୦୭-୨୧୦)

ଆନନ୍ଦପ୍ରତିବିମ୍ବଚୁମ୍ବିତତନୁର୍ବୃତ୍ତିସ୍ତମୋଜୃମ୍ଭିତା
ସ୍ୟାଦାନନ୍ଦମୟଃ ପ୍ରିୟାଦିଗୁଣକଃ ସ୍ୱେଷ୍ଟାର୍ଥଲାଭୋଦୟଃ ।
ପୁଣ୍ୟସ୍ୟାନୁଭବେ ବିଭାତି କୃତିନାମାନନ୍ଦରୂପଃ ସ୍ୱୟମ୍
ସର୍ବୋ ନନ୍ଦତି ଯତ୍ର ସାଧୁ ତନୁଭୃନ୍ମାତ୍ରଃ ପ୍ରୟତ୍ନଂ ବିନା ॥୨୦୭॥

ଆନନ୍ଦପ୍ରତିବିମ୍ବ = ଆନନ୍ଦ (ଆତ୍ମା)ର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ଚୁମ୍ବିତତନୁଃ = ଯାହାର ତନୁ ଚୁମ୍ବିତ କରାଯାଇଛି, ବୃତ୍ତିଃ = ବୃତ୍ତି, ବିକାର, ତମୋଜୃମ୍ଭିତା = ତମସ (ଅବିଦ୍ୟା)ରୁ ଉଦିତ, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇଛି, ଆନନ୍ଦମୟଃ = ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ, ପ୍ରିୟାଦିଗୁଣକଃ = ପ୍ରିୟତା, ପ୍ରସନ୍ନତା ଆଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର, ସ୍ୱ ଇଷ୍ଟାର୍ଥ = ନିଜ ଇଚ୍ଛାର ବିଷୟ, ଲାଭୋଦୟଃ = ଲାଭରୁ ଉଦିତ ହୁଏ, ପୁଣ୍ୟସ୍ୟ = ଶୁଭ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର, ଅନୁଭବେ =ଅନୁଭବରେ, ବିଭାତି = ଭାସିତ ହୁଏ, ସର୍ବଃ = ସବୁକିଛି, ନନ୍ଦତି = ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ସାଧୁ = ସଜ୍ଜନ, ତନୁଭୃତ୍‌ମାତ୍ରଃ = ସର୍ବଶରୀରଧାରୀ ମାତ୍ର, ପ୍ରୟତ୍ନଂ ବିନା = କୌଣସି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବିନା ।

ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ପରମାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ (ଚିଦାଭାସ)ରେ ଚୁମ୍ବିତ ଏବଂ ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଉଦିତ ବୃତ୍ତି ଅଥବା ବିକାର ଅଟେ । ସୁଖାଦି ତା'ର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗୁଣ ଏବଂ ରୁଚିକର ବସ୍ତୁର ସନ୍ନିଧିରେ ତାହା ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ପୁଣ୍ୟକର୍ମର ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏଭଳି ପୁଣ୍ୟାତ୍ମାଙ୍କ ଠାରେ ଏହି ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ବିନା କୌଣସି ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଏଥିରୁ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ ॥୨୦୭॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶର ଚର୍ଚ୍ଚା ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ମଧ୍ୟ ଏକ ବୃତ୍ତି ମାତ୍ର । 'ବୃତ୍ତି' ଅର୍ଥାତ୍ ବିଚାର । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ବିଚାର-ତରଙ୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ । ପ୍ରାଣ, ମନ ଓ ଦେହରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟକ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦେହ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ମୃତ (ଜଡ଼) ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ । ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଓ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଦେବଙ୍କ ଶରୀରକୁ ତାଙ୍କର ମହାସମାଧି ପରେ ମଧ୍ୟ କିଛିଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରଖାଯାଇଥିଲା, ଏଥିପାଇଁ କି ସେମାନେ ପୁନଃ ସେହି ଦେହରେ ଜୀବିତ ହେବେ । ଯେତେବେଳେ ଦେହ ପଚିବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଦେହକୁ ଅନ୍ତିମ ସଂସ୍କାର କରାଯାଇଥିଲା । କେହି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଥିଲାବେଳେ ତା'ର ଦେହକୁ ରକ୍ଷା

କରିବା କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଓ ପ୍ରକୃତିର। ଯଦି କାହାର କର୍ମ ସମାପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ, ତେବେ ତା'ର ଉପଯୋଗ ପାଇଁ ଦେହର ରକ୍ଷା ନିସର୍ଗ (ପ୍ରକୃତି) କରେ। ସମାଧି ସେହି ଅବସ୍ଥା, ଯେଉଁଠି ସମସ୍ତ ବିଚାର-ତରଙ୍ଗ, ମନୋବୃତ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୟ ହୋଇଯାଏ। କିନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତି ସମାଧି ଅବସ୍ଥା ନୁହେଁ। ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ବୁଦ୍ଧିରେ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ।

ଏହି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଆନନ୍ଦ-ବୃତ୍ତି କୁହାଯାଇପାରେ। ମନୁଷ୍ୟର ହୃଦୟରେ ଅନୁଭୂତ ଆନନ୍ଦ ତା'ର ମନରେ ହେଉଥିବା ବିକ୍ଷେପ ମାତ୍ରା ଅନୁପାତରେ ହୁଏ। ସାମାନ୍ୟତଃ, ଆମର ଦୈନିକ ଜୀବନରେ ଆମେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିଥାଉ ଓ ଦୁଃଖ-ଶୋକରେ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରୁ। ଯଦି କଦାପି ଦୁଃଖ-ଶୋକ କମ୍ ହୁଏ, ତେବେ ସେହ ସମୟ ଆମ ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଏହି ନିୟମାନୁସାର, ଯେଉଁକ୍ଷଣ ଆମ ହୃଦୟରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକ୍ଷେପ ଦୂର ହୋଇଯିବ, ତାହା ଆମପାଇଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ହୋଇପାରିବ। ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି କି ତାମସିକ ମନରୁ ଉଦ୍ଭୁତ ହେଉଥିବା ବିଚାର-ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ପରମାନନ୍ଦର ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ଚୁମ୍ବିତ କରେ। ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶର ଏହାହିଁ ବିଶେଷତା।

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନରୁ ମନରେ ସୁଖଦ, କୋମଳ ବିଚାର-ତରଙ୍ଗ ଉଦିତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଯଦି ସେଗୁଡ଼ିକ ପରମାନନ୍ଦ ସହିତ ଚୁମ୍ବିତ ହୁଏ, ତେବେ ତାକୁ 'ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ' କୁହାଯାଏ। ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ବସ୍ତୁ ଆମକୁ ଯେତିକି ରୁଚିକର ହେବ, ସେହି ଅନୁପାତରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବସ୍ତୁର ପ୍ରିୟତା ଅନୁସାର ଆମକୁ ଭିନ୍ନ ପରିମାଣରେ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଆନନ୍ଦର ଏହି ଭିନ୍ନ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରିୟ, ମୋଦ ଓ ପ୍ରମୋଦ କହନ୍ତି।

ଜଣେ ପ୍ରେମିକ ତା'ର ଘରେ ବସିରହି ପ୍ରେମିକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭାବନା କରିବାକୁ ଲାଗେ ଓ ଆନନ୍ଦିତ ହୁଏ। ଯଦିଓ ପ୍ରେମିକା ବହୁ ଦୂରରେ ଥାଏ, ତଥାପି ତା' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଭାବନା ପ୍ରେମିକକୁ 'ଆନନ୍ଦ' ଦିଏ। ଏହି ବୃତ୍ତିକୁ 'ପ୍ରିୟ' କୁହାଯାଏ। ଇଂରେଜୀ ଭାଷାରେ ଏହାକୁ 'ପ୍ଲେଜର' କହନ୍ତି। ଯଦି ପ୍ରେମିକା ପ୍ରେମିକର ପାଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହିଥାଏ, ତେବେ ସେହି ସୁଖ 'ପ୍ରିୟ'ଠାରୁ ଅଧିକ ହୁଏ। ତେଣୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ସୁଖକୁ 'ମୋଦ' (ଜୟ) କହନ୍ତି ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ବା ସୁଖପ୍ରଦ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଉପଭୋଗ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଆନନ୍ଦ ସର୍ବାଧିକ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକୁ 'ପ୍ରମୋଦ' (ଏକ୍‌ଷ୍ଟାସୀ) କହନ୍ତି।

ଏହି ପ୍ରକାର ଆନନ୍ଦାନୁଭବ ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁ। ଜୀବନରେ ବେଳେ ବେଳେ ଏଭଳି ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଅକାରଣ ଖୁସି ହୋଇଥାଉ। ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ କରାଯାଇଥିବା ପୂଣ୍ୟ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଆମ ଭିତରେ ଯେଉଁ ସଦ୍‌ବିଚାର ଉଦିତ ହୁଏ, ଏହି ଅକାରଣ ଆନନ୍ଦ ତାହା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଯେଉଁ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଆମ ମନରେ ଅଧିକାଧିକ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, ତାହାକୁ 'ପାପ' କହନ୍ତି। ଯାହା ଦ୍ୱାରା ମନରେ ଶାନ୍ତି, ସମତା ଓ ପବିତ୍ର ଭାବନା ଆସେ, ତାହାକୁ 'ପୂଣ୍ୟ' କହନ୍ତି। ମନରେ ପ୍ରଶାନ୍ତି, ସମତା ଆସିଲେ ସ୍ୱଭାବତଃ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଅଧିକ ଆନନ୍ଦାନୁଭବ ହେବ। ଅନେକ ସମୟରେ ଆମେ ଦେଖୁ କି ଏକ ବୃକ୍ଷତଳେ ବସିଥିବା କୌଣସି ମହାତ୍ମା ଅତ୍ୟଧିକ ଥଣ୍ଡା ହେତୁ ଶୀତବସ୍ତ୍ର ଅଭାବରେ ଥରିବାକୁ ଲାଗୁଛି। ତା'ର ଦ୍ୱିତୀୟ ବାର ଭୋଜନର କୌଣସି ଠିକଣା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେ ପରମ ଆନନ୍ଦରେ ବସିଛି, ବିନା କୌଣସି ଚିନ୍ତାରେ। ଏହି ଆନନ୍ଦ ତା'ର ହୃଦୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ 'ପୂଣ୍ୟ' କାରଣରୁ ମିଳୁଛି। ଯେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ।

ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ 'ଅଜ୍ଞାନର'ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି। ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଦୁଃଖର ଅଭାବ ବା ନ୍ୟୂନତା ରହେ। କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପଆନନ୍ଦକୁ ଏହି ସଂସାରରେ, କୋଟିକରୁ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଖୁବ୍ କମ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନୁଭବ କରନ୍ତି। ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହିଁ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ବାସ୍ତବିକ ଆନନ୍ଦ ଅଟେ।

ଆନନ୍ଦମୟକୋଶସ୍ୟ ସୁଷୁପ୍ତୌ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିରୁତ୍କଟା।

ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରୟୋରୀଷଦିଷ୍ଟସଂଦର୍ଶନାଦିନା ॥୨୦୮॥

ଆନନ୍ଦମୟକୋଶସ୍ୟ = ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶର, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ସୁଷୁପ୍ତି (ପ୍ରଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାରେ), ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିଃ = ପ୍ରକଟୀକରଣ, ଉତ୍କଟା = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ, ସ୍ୱପ୍ନ ଜାଗରୟୋଃ = ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ, ଈଷତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, ଇଷ୍ଟସନ୍ଦର୍ଶନାଦିନା = ପ୍ରିୟ, ପ୍ରସନ = ଦାୟୀ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଦର୍ଶନରୁ।

ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ। ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସ୍ୱପ୍ନରହିତ ପ୍ରଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାସ୍ଥିତିରେ ରହୁ, ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶରେ ଥାଉ। ସୁଷୁପ୍ତିର ଆମକୁ ଅନୁଭବ ଜାଗ୍ରତବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପରେ ସ୍ମୃତିରୂପେ ହୋଇଥାଏ କି 'ମୁଁ କିଛି ଜାଣିପାରିଲି ନାହିଁ।' ଦୃଶ୍ୟ, ବସ୍ତୁ, ଭାବନା, ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦିର ସେତେବେଳେ ଅଭାବ ରହେ ଏହାକୁ ଅବିଦ୍ୟା ସ୍ଥିତି କହନ୍ତି ॥୨୦୮॥

ଦୈହିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ନିଜ ବାସନାନୁକୂଳ ବାତାବରଣରେ ରହୁ, ଆମର ବିକ୍ଷେପ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏତିକିବେଳେ ଆମ ଭିତରେ ଏକ ଖୁସିର ତରଙ୍ଗ ଉଠେ। କିନ୍ତୁ ଏହା ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶର କ୍ଷୀଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି। କାରଣ, ଏହି ଆନନ୍ଦ ଆମର ଆଖପାଖରେ ଥିବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଓ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ମିଳିଥାଏ- ଏହାକୁ 'ବିଷୟାନନ୍ଦ' କହନ୍ତି। ବିଷୟଭୋଗରୁ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଆମକୁ ମିଳେ, ତାହା 'ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ସାଗର'ର ଏକ ଛୋଟ ଜଳ ବିନ୍ଦୁ ସଦୃଶ ।

ନୈବାୟମାନନ୍ଦମୟଃ ପରାତ୍ମା
ସୋପାଧିକତ୍ୱାତ୍ପ୍ରକୃତେର୍ବିକାରତ୍ ।
କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱହେତୋଃ ସୁକୃତକ୍ରିୟାୟାଃ
ବିକାରସଂଘାତ ସମାହିତତ୍ୱାତ୍ ॥୨୦୯॥

ନ = ନୁହେଁ, ଏବ = କେବଳ, ଅୟମ୍ = ଏହା, ଆନନ୍ଦମୟଃ = ଆନନ୍ଦ = ମୟକୋଶ, ପରାତ୍ମା = ପରମ ଆତ୍ମା, ସୋପାଧିକତ୍ୱାତ୍ = ତା'ର ଗୁଣ = ଧର୍ମ ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଶୀଳ, ପ୍ରକୃତେଃ = ପ୍ରକୃତିର, ବିକାରାତ୍ = ବିକାର ହୋଇଥିବାରୁ, କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ ହେତୋଃ = ତାହା କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଣାମ ହୋଇଥିବାରୁ, ସୁକୃତ କ୍ରିୟାୟାଃ = ଶୁଭ ବା ପୂଣ୍ୟ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର, ବିକାର ସଂଘାତ = ସ୍ୱତଃ ବିକାରବାନ୍ ମଧ, ସମାହିତତ୍ୱାତ୍ = ତାହା ଅନ୍ୟ କେଶଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ।

ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ମଧ ପରମ ଆତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। କାରଣ, ତା'ର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ତାହା ପ୍ରକୃତିର ବିକାର ମାତ୍ର। ପୂର୍ବ ସୁକୃତଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ମିତ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କୋଶଗୁଡ଼ିକ ଯାହାକି ସ୍ୱତଃ ବିକାରବାନ୍ ସେଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇଥାଏ ॥୨୦୯॥

ନିମ୍ନ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗୁଁ ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ମଧ ଆତ୍ମା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯଥା-

୧) ତା'ର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଥିବାରୁ (ସେପାଧିକତ୍ୱାତ୍) ତାହା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ସୀମିତ, ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ। କେତେବେଳେ ଏହା ଅନୁଭବ ହୁଏତ, ଅନ୍ୟ କ୍ଷଣରେ ହୁଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ।

୨) ଏହା ପ୍ରକୃତିର ବିକାର (ପ୍ରକୃତେର୍ବିକାରାତ୍) ହୋଇଥିବାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର। ତା'ଠାରୁ ସ୍ଥୂଳତର ହେଉଛିଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ସ୍ଥୂଳତମ ହେଉଛିକର୍ମ। ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ବାସନାଗୁଡ଼ିକରୁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ କାରଣ-ଶରୀରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ। ଏସବୁ ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଆଦି ପ୍ରକୃତିର ବିକାର।

୩) ଏହା ପୂର୍ବର ଶୁଭ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର (ପୁଣ୍ୟ) ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ (କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱହେତୋଃ)। ଅତଏବ, ତାହା କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଗତ, କାରଣର ନୁହେଁ। ଏଭଳି କୁହାଯାଇପାରେ କି ତାହା ଯୋଗୁଁ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବାସନାର ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତାହା ସ୍ୱତଃ କାର୍ଯ୍ୟରୂପ। କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ପରାତ୍ମା ହୋଇ ନ ପାରେ। ପରାତ୍ମା ହେଉଛି ସବୁର ମୂଳ-କାରଣ, ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପ।

୪) ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ପ୍ରକୃତିର ସବୁ ବିକାରଗୁଡ଼ିକର ସଂଘାତ ବା ସମୁଚ୍ଚୟ (ବିକାର ସଂଘାତ ସମାହିତତ୍ୱାତ୍)। ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିମାନଙ୍କରେ ବାସନା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ବୃତ୍ତି 'ବିଚାର' ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ। ବାସନା ପ୍ରକୃତିର କୌଣସି ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ରହିପାରେ। ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଶ ସର୍ବଦା ପ୍ରକୃତିର ସଂଘାତ (ସମୂହ) ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ରହେ।

ପଞ୍ଚାନାମପି କୋଶାନାଂ ନିଷେଧେ ଯୁକ୍ତିତଃ ଶ୍ରୁତେଃ ।
ତନ୍ନିଷେଧାବଧି ସାକ୍ଷୀ ବୋଧରୂପୋଽବଶିଷ୍ୟତେ ॥୨୧୦॥

ପଞ୍ଚାନାମ୍ କୋଶାନାଂ = ପାଞ୍ଚ କୋଶଗୁଡ଼ିକର, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ନିଷେଧେ = ନିଷେଧ ହେଲାପରେ, ଯୁକ୍ତିତଃ = ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଶ୍ରୁତେଃ = ଶ୍ରୁତି ଆଧାରରେ, ତତ୍ ନିଷେଧାବଧି = ସେସବୁ ନିଷେଧ ହେଲା ପରେ ସାକ୍ଷୀ = ସାକ୍ଷୀ, ବୋଧରୂପଃ = ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂକ ଆତ୍ମା, ଅବିଶିଷ୍ୟତେ = ଶେଷ ରହେ।

ଶ୍ରୁତି ଆଧାରିତ ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପାଞ୍ଚଟି କୋଶର ନିଷେଧ କରି ଚରମ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ, ତାହାହିଁ ସାକ୍ଷୀ, ଜ୍ଞାନରୂପ, ସର୍ବାତ୍ମକ ତତ୍ତ୍ୱ ॥୨୧୦॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ଅନ୍ନମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ମନୋମୟ, ବିଜ୍ଞାନମୟ ଓ ଆନନ୍ଦମୟ -ଏହି ପାଞ୍ଚଟି କୋଶ ବିଷୟରେ ଅବଗତ ହେଲେ। ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମତା, ସ୍ୱଭାବ (ଗୁଣ-ଧର୍ମ) ଇତ୍ୟାଦି ଜାଣିଲେ। ଏହି ବିଶ୍ଳେଷଣରୁ ଆମେ ଜାଣିଲେ

ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଆତ୍ମା ନୁହେଁ, ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆମେ ନିଷେଧ କରିଦେଲେ ।

ଏହିପରି ସାଧକ ଉଚିତ ଶ୍ରୁତିମତ ଓ ତର୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ସବୁ କୋଶଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷେଧ କଲାପରେ ଯାହାକିଛି ଅବଶେଷ ରହେ, ତାହା ହେଉଛି ତା'ର ନିଜସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ଯିଏ କି ଏସବୁକୁ ନିଷେଧ କଲା । ତେଣୁ ଏହାକୁ ସାକ୍ଷୀ କୁହାଯାଇଛି ।

ଆତ୍ମା : ପଞ୍ଚକୋଷ ବିଲକ୍ଷଣ (୨୧୧)

ଯୋଽୟମାତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ପଞ୍ଚକୋଶବିଲକ୍ଷଣଃ ।

ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ ସାକ୍ଷୀ ସନ୍ନିର୍ବିକାରୋ ନିରଞ୍ଜନଃ ।

ସଦାନନ୍ଦଃ ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ ସ୍ୱାତ୍ମତ୍ୱେନ ବିପଶ୍ଚିତାଃ ॥୨୧୧॥

ଯଃ = ଯିଏ, ଅୟମ୍ ଆତ୍ମା = ଏହି ଆତ୍ମା, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ = ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ପଞ୍ଚକୋଶବିଲକ୍ଷଣଃ = ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକରୁ ଭିନ୍ନ, ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ ସାକ୍ଷୀ = ତିନି ଅବସ୍ଥା (ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି)ର ସାକ୍ଷୀରୂପ (ଦ୍ରଷ୍ଟା), ସନ୍ = ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ନିର୍ବିକାରଃ = ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ନିରଞ୍ଜନଃ = ନିର୍ମଳ, ଶୁଦ୍ଧ, ଦୋଷ ରହିତ, ସଦାନନ୍ଦଃ = ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦରୂପା ସଃ = ତାକୁ, ବିଜ୍ଞେୟଃ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ସ୍ୱାତ୍ମତ୍ୱେନ = ନିଜର ଆତ୍ମା ରୂପେ, ବିପଶ୍ଚିତା = ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ।

ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ, ପାଞ୍ଚକୋଶରୁ ଭିନ୍ନ । ଏହା ତିନି ଅବସ୍ଥାର ସାକ୍ଷୀ । ସତ୍ତାରୂପ, ଅବିକାରୀ, ନିରଞ୍ଜନ ଓ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦରୂପ । ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ତାକୁ ନିଜର ଆତ୍ମା ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୨୧୧॥

ଆମେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ନିରୀକ୍ଷଣ, ବିଶ୍ଳେଷଣ ଅଥବା ଧ୍ୟାନ-ଚିନ୍ତନ ଆଦି ଦ୍ୱାରା ପାଞ୍ଚ କୋଶଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷେଧ କରିବା ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ, ତାହାହିଁ ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ଆତ୍ମା । ଏହି ଜ୍ଞାନକୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି କହନ୍ତି ଅଥବା ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କହନ୍ତି । ଏହି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶକ ତତ୍ତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ (ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି)ର ସାକ୍ଷୀ । ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିରେ ନିରନ୍ତର ହେଉଥିବା ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକର ଏହା ହେଉଛି ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଅଧିଷ୍ଠାନ । ଏହା ବିଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ମଳ, ନିରଞ୍ଜନ ସତ୍ତା ଅବିକାରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦୂଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ପରମ ସତ୍ୟକୁ, ପରମାତ୍ମାକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ପରୋକ୍ଷ ବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମତ୍ୱେନ (ଅପରୋକ୍ଷ) ରୂପେ ।

ଆତ୍ମା କ'ଣ ? (୨୧୨)

ଶିଷ୍ୟ ଉବାଚ :

ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେନ ନିଷିଦ୍ଧେଷୁ କୋଶେଷ୍ୱେତେଷୁ ପଞ୍ଚସୁ ।
ସର୍ବାଭାବେ ବିନା କିଞ୍ଚିନ୍ନ ପଶ୍ୟାମ୍ୟତ୍ର ହେ ଗୁରୋ ।
ବିଜ୍ଞେୟଂ କିମୁ ବସ୍ତ୍ୱସ୍ତି ସ୍ୱାତ୍ମନାଽଽତ୍ମବିପଶ୍ଚିତା ॥୨୧୨॥

ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେନ = ମିଥ୍ୟା ରୂପେ, ନିଷିଦ୍ଧେଷୁ = ନିଷେଧ ହୋଇଯାଏ, କୋଶେଷୁ = କୋଶଗୁଡ଼ିକ, ଏତେଷୁ = ଏହିସବୁ, ପଞ୍ଚସୁ = ପାଞ୍ଚଟି, ସର୍ବ ଅଭାବମ୍ = ସବୁର ଅଭାବ, ବିନା = ବ୍ୟତୀତ, ଅତିରିକ୍ତ, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ନ ପଶ୍ୟାମି = ମୁଁ ଦେଖୁନାହିଁ, ଅତ୍ର =ଏଠାରେ, ହେ ଗୁରୋ = ହେ ପୂଜ୍ୟ ଗୁରୁଦେବ ! ବିଜ୍ଞେୟମ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, କିମୁ = କ'ଣ, ବସ୍ତୁ = ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ସ୍ୱାତ୍ମନା = ନିଜ ଆତ୍ମାର, ଆତ୍ମବିପଶ୍ଚିତା = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା ବୁଦ୍ଧିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ।

ଶିଷ୍ୟ କହିଲେ-

ହେ ପୂଜ୍ୟ ଗୁରୁଦେବ ! ଏହି ପାଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକୁ ମିଥ୍ୟା ଜାଣି ଏଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷେଧ କରିବା ପରେ, ମୋତେ ଶୂନ୍ୟ (ସବୁର ଅଭାବ) ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ଜଣାପଡୁ ନାହିଁ। ତେବେ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି କେଉଁ ବସ୍ତୁ (ଅସ୍ତିତ୍ୱ) ସହିତ ଆତ୍ମାର ଏକାତ୍ମଭାବ ସ୍ଥାପିତ କରିବା ଉଚିତ୍ ? ॥୨୧୨॥

ଶରୀର ତ୍ରୟ (ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ), ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ (ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି), ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ (ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଓ ସମାନ) ଏବଂ ପଞ୍ଚକୋଶ (ଅନ୍ନମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ମନୋମୟ, ବିଜ୍ଞାନମୟ ଓ ଆନନ୍ଦମୟ) ଇତ୍ୟାଦିର ନିଷେଧ କରିବା ପରେ ସାଧକ, ଜିଜ୍ଞାସୁ-ଶିଷ୍ୟକୁ 'ସବୁର ଅଭାବ' (ଶୂନ୍ୟାବସ୍ଥା) ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଶେଷରେ ଶିଷ୍ୟ ମନରେ ନିରାଶ ଭାବ ଆସେ । ଏହି ପ୍ରକାରର ବିଚାରଧାରା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର 'ଶୂନ୍ୟବାଦ' ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖେ । ସେମାନଙ୍କର ମତାନୁସାର ସବୁକିଛି ନିଷେଧ କଲାପରେ, କେବଳ 'ଶୂନ୍ୟ' ରହେ ଏବଂ ଏହି ଶୂନ୍ୟାବସ୍ଥା ହିଁ ପରମ ସତ୍ୟ ।

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଥିଲେ ଯେ, ସବୁକିଛି ନିଷେଧ କରିବା ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ, ତାକୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ଆତ୍ମାରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

ତେଣୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନକରେ କି ସର୍ବନିଷେଧ ପରେ କିଛି ଅବଶେଷ ରହୁନାହିଁ, କେବଳ ଶୂନ୍ୟ ଅନୁଭବ ହେଉଛି। ତେବେ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କ'ଣ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ? ଏହାର ଉତ୍ତର ଗୁରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି।

ଆତ୍ମା : ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ (୨୧୩-୨୨୫)

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ଉବାଚ :

ସତ୍ୟମୁକ୍ତଂ ତ୍ୱୟା ବିଦ୍ୱନ୍ନିପୁଣୋଽସି ବିଚାରଣେ।

ଅହମାଦିବିକାରାସ୍ତେ ତଦଭାବୋଽୟମପ୍ୟନୁ ॥୨୧୩॥

ସର୍ବେ ଯେନାନୁଭୂୟନ୍ତେ ଯଃ ସ୍ୱୟଂ ନାନୁଭୂୟତେ।

ତମାତ୍ମାନଂ ବେଦିତାରଂ ବିଦ୍ଧି ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ସୁସୂକ୍ଷ୍ମୟା ॥୨୧୪॥

ସତ୍ୟମ୍ = ସତ୍ୟ, ଉଚିତ୍, ଉକ୍ତମ୍ = କୁହାଯାଇଛି, ତ୍ୱୟା =ତୁମ ଦ୍ୱାରା, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍, ନିପୁଣଃ = ଚତୁର, ଅସି = ଅଟ, ବିଚାରେଣ = ବିଚାର କରିବାରେ, ଅହମାଦି = 'ଅହଂ' ଇତ୍ୟାଦି, ବିକାରାଃ = ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ, ତତ୍ ଅଭାବଃ = ତା'ର ଅନୁପସ୍ଥିତି, ଅୟମ୍ =ଏହି, ଅପି ନୁ = ମଧ୍ୟ, ସର୍ବେ = ସବୁକିଛି, ଯେନ = ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ଅନୁଭୂୟନ୍ତେ = ଅନୁଭବ କରାଯାଏ, ଯଃ = ସେହି ସିଏ, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ନ ଅନୁଭୂୟତେ = ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ତମ୍ =ତାକୁ, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ବେଦିତାରମ୍ = ଜ୍ଞାତାକୁ, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା, ସୁସୂକ୍ଷ୍ମୟା = ସୂକ୍ଷ୍ମତମ।

ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଲେ -

ହେ ବିଦ୍ୱନ୍ ! ତୁମେ ଠିକ୍ କହିଛ । ବିବେକ କରିବାରେ ତୁମେ ପ୍ରକୃତରେ ନିପୁଣ ଅଟ। ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ତୁମେ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣ। ଅନୁଭବ କର ଯେ, ଆତ୍ମା 'ଜ୍ଞାତା' ଅଟେ। ଅହଂ ଆଦି ବିକାର ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ ହେଲାପରେ ତା'ର ଅଭାବ - (ଏହି ଭାବ ଓ ଅଭାବ) ଉଭୟ ଯାହା ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ କାହା ଅନୁଭବରେ ଆସେ ନାହିଁ, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମା ॥୨୧୩-୨୧୪॥

ଯେଉଁମାନେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରକରଣକୁ ଶୁଣିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାକୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ଏଭଳି ଶଙ୍କା ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଆସେ କି

ସବୁକିଛି ନିଷେଧ ହେଲାପରେ ଆଉ କ'ଣ ଜାଣିବା ଅବଶେଷ ରହେ? କିନ୍ତୁ ଗୁରୁ ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟକୁ ନିରାଶ ନ କରି ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରି ତା'ର ଶଙ୍କା ନିବାରଣ କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଛନ୍ତି। ସେହି ନିର୍ବିକାର ଚେତନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାକୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଗୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଛନ୍ତି। ତାହା ହେଉଛି- ଜୀବର ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମା। ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁକିଛିକୁ ଜାଣେ, କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ କେହି ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ଏହାକୁ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ହେଉଛି- 'ସ୍ୱ-ବୁଦ୍ଧ୍ୟା' ଅର୍ଥାତ୍ ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ସେହି ବୁଦ୍ଧି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବା ଉଚିତ୍।

ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ସ୍ଥୁଳବୁଦ୍ଧିରେ ସ୍ଥୁଳ ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ ଜଗତକୁ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ। ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧି ବାସନ-କାମନା ରହିତ ହୋଇସାରିଛି ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିରେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥାଏ। ଏହା କେବଳ ନିଷ୍କାମ-କର୍ମ, ଉପାସନା, ଜପ, ତପ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ। ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗର ସାଧନା ଅନୁସାର ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଶୀଘ୍ର ସାଧକର ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ସମାହିତ ହୋଇ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୁଏ।

ତତ୍ସାକ୍ଷିକଂ ଭବେତ୍ତତ୍ତଦ୍ୟଦ୍ୟେନାନୁଭୂୟତେ।

କସ୍ୟାପ୍ୟନନୁଭୂତାର୍ଥେ ସାକ୍ଷିତ୍ୱଂ ନୋପଯୁଜ୍ୟତେ। ॥୨୧୫॥

ତତ୍ ସାକ୍ଷିକମ୍ = ସେହି ସାକ୍ଷୀକୁ, ଭବେତ୍ = ହୁଏ, ତତ୍ ତତ୍ = ସେହି ସେହି, ଯତ୍ ଯତ୍ = ସେହିସବୁ, ଯେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଅନୁଭୂୟତେ = ଅନୁଭବ କରାଯାଏ, କସ୍ୟଅପି = କାହାକୁ ମଧ୍ୟ, ଅନନୁଭୂତାର୍ଥେ = ଯଦି ବସ୍ତୁ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସାକ୍ଷିତ୍ୱମ୍ = ସାକ୍ଷୀଧର୍ମ, ନ ଉପଯୁଜ୍ୟତେସମ୍ଭବ ନୁହେଁ।

ଯାହାକିଛି ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଦେଖା ବା ଅନୁଭବ କରାଯାଏ, ଏହି 'ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖାଯାଉଥିବା ବସ୍ତୁର 'ସାକ୍ଷୀ' କୁହାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଯଦି କାହାକୁ ଦେଖିବା ବା ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟ ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ, ତେବେ ସେହି ବସ୍ତୁ ଦେଖାଗଲା ଅଥବା ଅନୁଭବ କରାଗଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ, ଯେଉଁ ବିଷୟ ଆମର ଅନୁଭବଗମ୍ୟ ନ ହେଲା, ତା'ର କୌଣସି ସାକ୍ଷୀ ନ ଥାଏ ॥୨୧୫॥

ଗୁରୁଙ୍କ ଉତ୍ତର ଶୁଣିବା ପରେ ଶିଷ୍ୟ ବିଚାର କରେ କି 'ମୁଁ ହିଁ ସାକ୍ଷୀ', ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାକିଛି ଘଟଣା ଘଟୁଛି ସେସବୁର ସାକ୍ଷୀ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ। ଶିଷ୍ୟର ଅପରିପକ୍ୱ ବୁଦ୍ଧି ଗୁରୁଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ ନିହିତ ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ କିପରି ଭୁଲ୍ ନ ବୁଝିବ ଏଥିଲାଗି ଆଶଙ୍କିତ ହୋଇ ଗୁରୁ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରର ଗୂଢ଼ାର୍ଥକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି।

ଆମେ କାହାକୁ ସାକ୍ଷୀରୂପେ କହିପାରିବା, ଯେତେବେଳେ ସେ କୌଣସ ପ୍ରକାର ଅନୁଭବ କରୁଥିବ (ଦେଖୁଥିବ ବା ଶୁଣୁଥିବ)। କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି କୌଣସି ଅନୁଭବ ନାହିଁ, ସେହି ଆତ୍ମାକୁ 'ସାକ୍ଷୀ' କହିବା ମଧ୍ୟ ଭୁଲ୍ ହେବ। 'ସାକ୍ଷୀତ୍ୱ' ସର୍ବଦା କିଛି ଅନୁଭବ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ହୋଇଥାଏ। ଜାଗତିକ ଅନୁଭବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ତରବାହ୍ୟର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରୁଥାଏ, ତେବେ ତାକୁ 'ସାକ୍ଷୀ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦେଇପାରିବା। କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଦେଲା ପରେ ସାକ୍ଷୀତ୍ୱର ସ୍ଥାନ ରହେ ନାହିଁ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ସାକ୍ଷୀ ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଯାଏ।

ଅସୌ ସ୍ୱସାକ୍ଷିକୋ ଭାବୋ ଯତଃ ସ୍ୱେନାନୁଭୂୟତେ ।

ଅତଃ ପରଂ ସ୍ୱୟଂ ସାକ୍ଷାତ୍ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ନ ଚେତରଃ ॥୨୧୬॥

ଅସୌ = ଏହି, ସ୍ୱସାକ୍ଷିକଃ = ନିଜର ସାକ୍ଷୀ, ଭାବଃ = ସ୍ଥିତି, ଯତଃ = ଯେହେତୁ, ସ୍ୱେନ୍ = ନିଜ ଦ୍ୱାରା, ଅନୁଭୂୟତେ = ଅନୁଭବ କରେ, ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ପରମ = ପରମ, ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱତଃ, ସାକ୍ଷାତ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତଃ, ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା = ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ନ = ନୁହେଁ, ଚ = ଏବଂ, ଇତରଃ = ଅନ୍ୟ କିଛି।

ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ତା'ର ସାକ୍ଷୀ, କାରଣ ଏହା ନିଜ ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରେ। ତେଣୁ ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ସାକ୍ଷାତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ॥୨୧୬॥

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସଂସାର ଅଛି ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ କହିପାରିବା କି ସୂର୍ଯ୍ୟ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର (ସଂସାର) ପ୍ରକାଶକ। କିନ୍ତୁ ଯଦି କୌଣସି ଆଧିଦୈବିକ ଅଥବା ଆଧିଭୌତିକ ଆଲୋଡ଼ନ (ପ୍ରଳୟ) ହେତୁ ସଂସାର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ସଂସାରର ପ୍ରକାଶ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାପାଇଁ ସଂସାର ନ ଥାଏ। ଏହିପରି ଦେହ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ଯାହାକିଛି ଘଟଣା ଘଟୁଛି, ସେସବୁର ସାକ୍ଷୀ-ପ୍ରକାଶକ ହେଉଛି- 'ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ'। କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱକର୍ମରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିଦିଆଯିବ, ସେତେବେଳେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଆନ୍ତରିକ ବା ବାହ୍ୟ ଅନୁଭବ ହେବ ନାହିଁ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ଆତ୍ମା ସାକ୍ଷୀ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଅତଏବ, କେବଳ ଏହାହିଁ କୁହାଯିବ କି ସେ ନିଜେ ନିଜକୁ ଦେଖୁଛି ବା ସ୍ୱ-ସାକ୍ଷୀ। କାରଣ, ଆତ୍ମା ହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମା, ସମସ୍ତଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା। ଆମ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଜୀବନୀଶକ୍ତି, ଚେତନସତ୍ତା ରହିଛି, ତାହାହିଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ, ସର୍ବାତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱ।

"ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ମୋ' ଭିତରେ ଅଛି, ତାହାହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ (ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା)"ଏହାକୁ ଜାଣିବା ବା ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟକୌଣସି ପଦ୍ଧତି ବା ଉପାୟର ଆଶ୍ରିତ ହେବା ଆଦୌ ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ। ଥରେ ମାତ୍ର ଯଦି ମୁଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ କରିପାରିଲି, ତେବେ ପୁନଃ ତା'ର ସର୍ବବ୍ୟାପକତା, ସର୍ବଜ୍ଞତାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ସାଧନାର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ। ମୁଁ ଯେତିକି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସନ୍ନିକଟ ହୁଏ, ସେତିକି ମୋ'ଠାରୁ ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଦୂରେଇଯାଏ। ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଏହି ବିଷୟଜଗତର ବିଲୟ ହେଲାପରେ, କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ)ର ଅନୁଭୂତି ରହିଯାଏ, ଯାହାକି ସ୍ୱୟଂ ସାକ୍ଷୀ। ଏହି ଅନୁଭବ ବିଚିତ୍ର, ଅତି ଅଦ୍ଭୁତ, ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅନୁଭବ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ। ଏଭଳି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ (କ୍ଷଣ), ଶରୀରରେ, ସ୍ଥାନରେ (ଲୋକ) ହୋପାରେ।

ଯେଉଁଠି ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଦୃଶ୍ୟ, କର୍ତ୍ତା-କର୍ମ ମିଶି ଏକରୂପ, ଏକତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଯେଉଁଠି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାବର, ଅନୁଭବର, ଜ୍ଞାନର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ- ସେହି ପରମ ଜ୍ଞାନ ବା 'ଅନୁଭୂତିକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି, ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' କୁହାଯାଏ। ଏଭଳି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତକରି ଜୀବ 'ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ'କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ଜାଗ୍ରତସ୍ୱପ୍ନସୁଷୁପ୍ତିଷୁ ସ୍ଫୁଟତରଂ ଯୋଽସୌ ସମୁଜ୍ଜୃମ୍ଭତେ।
ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରୂପତୟା ସଦାହମହମିତିଭିତ୍ୟନ୍ତଃ ସ୍ଫୁରନ୍ନୈକଧା ॥
ନାନାକାରବିକାରଭାଗିନଃ ଇମାନ୍ ପଶ୍ୟନ୍ନହଂଧୀମୁଖାନ୍।
ନିତ୍ୟାନନ୍ଦଚିଦାତ୍ମନା ସ୍ଫୁରତି ତଂ ବିଦ୍ଧି ସ୍ୱମେତଂ ହୃଦି ॥୨୧୭॥

ଜାଗ୍ରତସ୍ୱପ୍ନସୁଷୁପ୍ତିଷୁ = ଜାଗତ୍ର, = ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ, ସ୍ଫୁଟତରଂ = ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ, ଯଃ = ଯିଏ, ଅସୌ = ଏହି, ସମୁଜ୍ଜୃମ୍ଭତେ ପ୍ରକଟ କରେ, ସଦା =ସର୍ବଦା, ଅହମ୍ ଅହମ୍ ଇତି = ମୁଁ ମୁଁ ରୂପେ, ମରୁନ୍ = ପ୍ରକାଶିତ, ଏକଧା =ଏକ ପ୍ରକାରରେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍‌ରୂପତୟା = ନିଜର ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା ରୂପେ, ନାନା = ଅନେକ, ଆକାର ବିକାରଭାଗିନଃ =ରୂପ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ, ଇମାନ୍ = ଏସବୁ, ପଶ୍ୟନ୍ = ଦେଖିବା, ଅହଂଧୀମୁଖାନ୍ = ଅହଂ = ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ଆନନ୍ଦ = ଆନନ୍ଦ, ଚିଦାତ୍ମନା = ଚୈତନ୍ୟ, ଜ୍ଞାନରୂପେ, ସ୍ଫୁରତି = ଭାସିତ ହୁଏ, ତଂ = ତାହାକୁ, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମା, ଏତମ୍ = ଏହାକୁ, ହୃଦି = ହୃଦୟରେ।

ଯିଏ ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ଯିଏ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପେ ସର୍ବଦା ମୁଁ-ମୁଁ ହୋଇ ନାନା ରୂପରେ ସ୍ଫୁରିତ ହେଉଛି, ଯିଏ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପରେ ସ୍ଫୁରିତ ହୁଏ, ଏହାକୁ ତୁମେ ନିଜର ଆତ୍ମା ରୂପେ ଜାଣ ଏବଂ ନିଜର ହୃଦୟରେ (ଅନ୍ତରରେ) ତାକୁ ଅନୁଭବ କର ॥୨୧୭॥

ସେହି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ, ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି କି ତାକୁ କିପରି ଜଣେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ନିଜ ଭିତରେ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ ? ଆତ୍ମଚେତନାର ଅଧିଷ୍ଠାନତାରେ ଆମର ତିନି ଅବସ୍ଥା ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା ଆମକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଏହି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ସାରା ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ (ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଜଗତକୁ) ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ। ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବନାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାରେ ବସ୍ତୁ, ଭାବ ବିଚାର-ଜଗତର ଅଭାବକୁ (ଶୂନ୍ୟତା) ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ। ଏହାକୁ ଜୀବର 'ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ବା ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ସାକ୍ଷୀ-ଚୈତନ୍ୟ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ତେଣୁ ଆମେ ଏହି ସର୍ବାତ୍ମା, ସର୍ବଜ୍ଞ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ବା ଜାଣିବା ଉଚିତ। ଏହି ଅନ୍ତରାତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ମୁଁ-ମୁଁ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକି ଜୀବର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ। ତେଣୁ ଏହି ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପକୁ ଆମେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍।

ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତର୍ଜଗତର ବସ୍ତୁ, ଭାବନା ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଜାଣିଥାଏ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ। ବାସ୍ତବରେ ଏହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଆମକୁ ନାନାପ୍ରକାର ଜାଗତିକ ଅନୁଭୂତି କରାଇଥାଏ।

ଘଟୋଦକେ ବିମ୍ବିତକର୍ମବିମ୍ବମ୍
ଆଲୋକ୍ୟ ମୂଢ଼ୋ ରବିମେବ ମନ୍ୟତେ।
ତଥା ଚିଦାଭାସମୁପାଧିସଂସ୍ଥଂ
ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟାହମିତ୍ୟେବ ଜଡ଼ୋଽଭିମନ୍ୟତେ ॥୨୧୮॥

ଘଟୋଦକେ = ମାଠିଆରେ ଥିବା ଜଳରେ, ବିମ୍ବିତମ୍ =ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ, ଅର୍କବିମ୍ବମ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଆଲୋକ୍ୟ = ଦେଖି, ମୂଢ଼ଃ = ମୂର୍ଖ, ରବିମ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ, ଏବ = ସ୍ୱୟଂ, ମନ୍ୟତେ = ମାନିନିଏ, ତଥା = ସେହିପରି, ଚିଦାଭାସମ୍ = ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ଉପାଧିସଂସ୍ଥମ୍ = ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରାନ୍ତିପୂର୍ବକ, ଅହମ୍ ଇତି =ଏହା ହିଁ ମୁଁ, ଏବ =କେବଳ, ସେହି, ଜଡଃ = ମୂର୍ଖ, ଅଭିମନ୍ୟତେ = ଅଭିମାନ କରେ ବା ମାନିନିଏ।

ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତି ମାଠିଆରେ ଥିବା ଜଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ଦେଖି ସୂର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମାନିନିଏ। ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ମୂର୍ଖବ୍ୟକ୍ତି ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ନିଜକୁ ଅହଂ (ମୁଁ) ମାନିନେଇ ସେହି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଭିମାନ କରେ ॥୨୧୮॥

ଯଦି କେହି ବରଣ୍ଡାରେ ରଖାଯାଇଥିବା ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଲଟିକୁ ଦେଖି ଜୋର୍‌ରେ ପାଟି କରେ କି 'ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏଥିରେ ଖସିପଡିଛି' ତେବେ ତା'ଠାରୁ ଆଉ ବଡ଼ ମୂର୍ଖ କିଏ ହୋଇପାରେ ? ଏହିପରି ନିଜକୁ ବଦ୍ଧଜୀବ ଯେଉଁମାନେ ମାନନ୍ତି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ମହାମୂର୍ଖ ଅଟନ୍ତି। ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବର ଭ୍ରାନ୍ତି ଦେଖାଯାଏ। ପାଣିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଆମ-ଚୈତନ୍ୟର ଚିଦାଭାସ ବା ପ୍ରତିବିମ୍ବ। ଯେଭଳି ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଲଟି ବା ପାତ୍ରରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ବା ଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ଜଳର ଚଞ୍ଚଳତା ବା ସ୍ଥିରତା ଅନୁରୂପ ଚଞ୍ଚଳ ଓ ସ୍ଥିର ଦେଖାଯାଏ। ସେହିପରି ଅନ୍ତଃକରଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ (ଚିଦାଭାସ) ଅହଂବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ମନ ବା ବୃଦ୍ଧିର ସ୍ଥିରତା ଓ ଚଞ୍ଚଳତା ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ। 'ମୁଁ ମୂର୍ଖ', ମୁଁ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବା ପଣ୍ଡିତ', 'ମୁଁ ଚଞ୍ଚଳ ବା ମୁଁ ସ୍ଥିର, ଶାନ୍ତ, ଇତ୍ୟାଦି ହେଉଛି

ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଧର୍ମ। ଏହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ନିଜକୁ ସେହି ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରାଇଥାଏ।

ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଦିଏ। କିନ୍ତୁ ଥରେ ମାତ୍ର ଭ୍ରାନ୍ତିଦୂର ହୋଇ ସତ୍ତା-ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲେ ଆମେ ସବୁ ଦୁଃଶ୍ଚିନ୍ତାରୁ ଶୋକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବା। ଯେପରିକି ଆମେ ଯଦି ପ୍ରତିବିମ୍ବର ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣିଗଲା ପରେ ଆକାଶରେ ସ୍ଥିତି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ସତ୍ୟ ଘଟସ୍ଥ ଜଳରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ବା ପ୍ରତିବିମ୍ବ ରୂପେ ନିଶ୍ଚିତ ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ଦୋଳାୟମାନ ଘଟସ୍ଥ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖି ଆମେ ଚିନ୍ତିତ ହେବାନାହିଁ।

ଘଟଂ ଜଳଂ ତଦ୍‌ଗତମର୍କବିମ୍ବଂ
ବିହାୟ ସର୍ବଂ ବିନିରୀକ୍ଷ୍ୟତେଽର୍କଃ।
ତଟସ୍ଥ ଏତତ୍ତ୍ରିତୟାବଭାସକଃ
ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶୋ ବିଦୁଷା ଯଥା ତଥା ।୨୧୯।

ଘଟମ୍ = ମାଠିଆ, କଳସୀ, ଜଳମ୍ = ଜଳ, ତଦ୍‌ଗତମ୍ = ସେଥିରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ଅର୍କବିମ୍ବମ୍ = ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ବିହାୟ = ତ୍ୟାଗକରି, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ବିନିରୀକ୍ଷତେ = ଦେଖେ, ଅର୍କଃ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତଟସ୍ଥ = ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ଏତତ୍ = ଏହି । ତ୍ରିତୟା ଅବଭାସକଃ = ତିନୋଟିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଥିବା, ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶଃ = ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ, ବିଦୁଷା =ବିଦ୍ୱାନ୍ ଦ୍ୱାରା, ଯଥା = ଯେଭଳି, ତଥା = ସେହିପରି।

କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଘଟ, ଘଟସ୍ଥ ଜଳ ଓ ସେଥିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟ-ଏହି ତିନି ଘଟକ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଛାଡି ଆକାଶରେ ଥିବା ସ୍ୱପ୍ରକାଶକ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖେ। ଏହିପରି ବିଦ୍ୱାନ୍ -ପୁରୁଷ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶକ ଆମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ଯିଏକି ଏହି ତିନିତତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ମଧ୍ୟ ସେଥିରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ରହେ ॥୨୧୯॥

ଯେତେବେଳେ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖୁ, ସେଥିରେ ତିନୋଟି ତତ୍ତ୍ୱ ଏକାସାଙ୍ଗରେ ଦେଖାଯାଏ, ଯଥା-ଘଟ, ଘଟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଜଳ ଓ ସେହି ଜଳରେ ପଡିଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଧ୍ୟାନ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଉପରେ ରହିଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସ୍ତବ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆମର ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେବନାହିଁ। ଅସଲି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଘଟ, ଜଳ ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟଠାରୁ ଅଲଗା କରି ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ

ସ୍ଥିତି ସ୍ୱପ୍ରକାଶକ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ। କାରଣ, ବାସ୍ତବ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ ଘଟ, ଜଳ ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବ- ଏହି ତିନି ତତ୍ତ୍ୱ ନାହିଁ। ଏହି ତିନୋଟିର ଲାକ୍ଷଣିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି ଆମର ନିଜ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ। ଏହାକୁ 'ତଟସ୍ଥ-ଲକ୍ଷଣ କହନ୍ତି। ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇପାରେ କି 'ଯେଉଁ ଘର ଉପରେ କୂଆ ବସିଛି ତାହା ଗୋପାଳର ଘର' ତୁମକୁ ଏତିକି କହିବା ପରେ ତୁମେ ଯଦି କୂଆ ବସିଥିବା ଘରପାଖକୁ ଯାଅ ଏବଂ ତୁମେ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ କୂଅଟି ସେହି ଘର ଉପରୁ ଉଡିଯାଇ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାଇ କୌଣସି ବୃକ୍ଷ ବା ଅନ୍ୟ କାହାର ଘର ଉପରେ ବସେ, ତେବେ ତୁମେ ପୁନଃ ସେହି କୂଆକୁ ନ ଖୋଜି ସିଧା ଘର ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଥାଅ। କାରଣ, ତୁମ୍ଭର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଗୋପାଳର ଘରେ ପହଞ୍ଚିବା, କୂଆକୁ ଦେଖିବା ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଥର ଗୋପାଳର ଘରକୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଘରଠାରୁ ଅଲଗା କରି, ଚିହ୍ନିବାକୁ କୂଆକୁ ଏକା ବାହ୍ୟ, ଅସ୍ଥାୟୀ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ନିଆଯାଇଥିଲା। କୂଆଟି ଗୋପାଳ ଘରର କୌଣସି ଅଂଶ ବିଶେଷ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଘର ଚିହ୍ନାଇବାରେ ସହାୟକ ଥିଲା। ତେଣୁ ତାକୁ ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଏ।

ଏହିପରି ସୂର୍ଯ୍ୟର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ବା ସୂର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲା ପରେ ଜାଣିହୁଏ କି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଘଟ, ଘଟରେ ଥିବା ଜଳ ଓ ସେଥିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବର ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶକ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିବାକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବାହ୍ୟ ପ୍ରକାଶକ ତତ୍ତ୍ୱର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ, କାରଣ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ। ସେହିପରି ବିଦ୍ୱାନ ପୁରୁଷ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କରେ। ଆମର ଶରୀର ଘଟସଦୃଶ, ଶରୀରରେ ଥିବା ଅନ୍ତଃକରଣ (ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି) ଜଳ ସଦୃଶ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ଆମର ଅହଂ ବା ଜୀବଭାବ। କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲଗା ଆକାଶର ସୂର୍ଯ୍ୟ- ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ, ପରବ୍ରହ୍ମ ଯିଏକି, ଏବୁକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ।

ଦେହଂ ଧିୟଂ ଚିତ୍ ପ୍ରତିବିମ୍ବମେବ।

ବିସୃଜ୍ୟ ବୁଦ୍ଧୌ ନିହିତଂ ଗୁହାୟାମ୍ ॥

ଦ୍ରଷ୍ଟାରମାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡବୋଧମ୍ ।

ସର୍ବପ୍ରକାଶଂ ସଦସଦ୍ୱିଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୨୨୦॥

ନିତ୍ୟଂ ବିଭୁଂ ସର୍ବଗତଂ ସୁସୂକ୍ଷ୍ମମ୍

ଅନ୍ତର୍ବହିଃଶୂନ୍ୟମନନ୍ୟ ମାତ୍ମନଃ ।

ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟକ୍‌ନିଜରୂପମେତତ୍

ପୁମାନ୍ ବିପାପ୍ମା ବିରଜୋ ବିମୃତ୍ୟୁଃ ॥୨୨୧॥

ବିଶୋକ ଆନନ୍ଦଘନୋ ବିପଶ୍ଚିତ୍

ସ୍ୱୟଂ କୁତଶ୍ଚିନ୍ନବିଭେତି କଶ୍ଚିତ୍।

ନାନ୍ୟୋଽସ୍ତି ପନ୍ଥା ଭବବନ୍ଧମୁକ୍ତେଃ

ବିନା ସ୍ୱତତ୍ତ୍ୱାବଗମଂ ମୁମୁକ୍ଷୋଃ ॥୨୨୨॥

ଦେହମ୍ = ଶରୀର, ଦେହ , ଧିୟମ୍ = ବୁଦ୍ଧି , ଚିତ୍ = ପ୍ରତିବିମ୍ବମ୍ =ଚିଦାଭାସ (ଜୀବଭାବ), ଏବମ୍ = ଏହିପରି , ବିସୃଜ୍ୟ = ତ୍ୟାଗକରି, ଛାଡି , ବୁଦ୍ଧୌ =ବୁଦ୍ଧିରେ , ନିହିତମ୍ = ବିଦ୍ୟମାନ, ଗୁହାୟାମ୍ = ଗୁହାରେ , ଦ୍ରଷ୍ଟାରମ୍ = ସାକ୍ଷୀ, ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମା , ଅଖଣ୍ଡବୋଧ = ନିତ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ସର୍ବ = ପ୍ରକାଶମ୍ = ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରକାଶକ ତତ୍ତ୍ୱ , ସତ୍ ଅସତ୍ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉଭୟରୁ ଭିନ୍ନ।

ନିତ୍ୟମ୍ = ଶାଶ୍ୱତ , ବିଭୁମ୍ = ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଗତମ୍ = ସବୁଠାରେ ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ , ସୂକ୍ଷ୍ମମ୍ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ , ଅନ୍ତର୍ବହିଃ ଶୂନ୍ୟମ୍ = ବିନା ବାହାର = ଭିତରେ , ଅନନ୍ୟମ୍ = ଅଭିନ୍ନ , ଆତ୍ମନଃ =ଆତ୍ମାଶ୍ୱରା । ବିଜ୍ଞାୟ = ଅନୁଭବ କରି , ସମ୍ୟକ୍ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ , ନିଜରୂପମ୍ = ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ, ଏତତ୍ = ଏହି , ପୁମାନ୍ = ପୁରୁଷ , ବିପାପ୍ମା = ପାପ ରହିତ , ବିରଜଃ = କଳଙ୍କ ରହିତ , ବିମୃତ୍ୟୁଃ =ମୃତ୍ୟୁ ରହିତ।

ବିଶୋକଃ = ଶୋକ ରହିତ, ଆନନ୍ଦଘନଃ = ଆନନ୍ଦରାଶି, ବିପଶ୍ଚିତ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ଜ୍ଞାନୀ ସ୍ୱୟଂ = ନିଜକୁ, କୁତଶ୍ଚିତ୍ = କାହାକୁ, ନ ବିଭେତି = ଭୟ କରେ ନାହିଁ, କଶ୍ଚିତ୍ = କଦାପି, କାହାକୁ ନ = ନାହିଁ, ଅନ୍ୟଃ = ଅନ୍ୟ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ପନ୍ଥାଃ = ମାର୍ଗ, ପଥ; ଭବବନ୍ଧମୁକ୍ତେଃ = ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ହେବାଲାଗି, ବିନା = ବ୍ୟତୀତ, ସ୍ୱତତ୍ତ୍ୱାବଗମମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସତ୍ତାକୁ ଅନୁଭବ କରିବା, ମୁମୁକ୍ଷୋଃ = ଯିଏ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ, ଇଚ୍ଛୁକ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଦେହ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ସେଥିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଦୂର କରି ନିଜର ବୁଦ୍ଧି-ଗୁହାରେ ସ୍ଥିତ ଶୁଦ୍ଧଆତ୍ମାକୁ ଜାଣ । ଆତ୍ମା-ଯିଏକି ସାକ୍ଷୀ ଆତ୍ମା, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ସମସ୍ତଙ୍କର ମୂଳକାରଣ, ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ନିତ୍ୟ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଯାହାକି ବାହାର-ଭିତର ରହିଛି, ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ- ଏହି ପ୍ରକାର ଅନୁଭବ କରିବା ଦ୍ୱାରା (ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରରେ) ବ୍ୟକ୍ତି ପାପ ରହିତ, ବିକ୍ଷେପ ରହିତ ହୋଇଯାଏ । ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଅର୍ଥାତ୍ ମୃତ୍ୟୁରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ଆନନ୍ଦଘନ ହୋଇଯାଏ । ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପାଇଗଲା ପରେ ପୁନଃ ତାକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଭୟ ହୁଏନାହିଁ । ଯିଏ ମୁମୁକ୍ଷୁ (ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛୁକ, ଆଗ୍ରହୀ) ତା' ପାଖରେ ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାର୍ଗ ନାହିଁ ॥୨୨୦-୨୨୨॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତକୁ ଏହି ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ, ବିସ୍ତାର କ୍ରମେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଯେଭଳି କୁହାଯାଇଛି କି ଆକାଶର ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆମେ ସେତେବେଳେ ଦେଖିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହେବା, ଯେତେବେଳେ ଘଟ, ଘଟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଜଳ ଓ ସେହି ଜଳରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟରୁ ଆମର ଧ୍ୟାନ ହଟିବ । ଏହିପରି ଆମ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଆମର ଧ୍ୟାନ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲାପରେ ହିଁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ ହୋଇପାରିବ । ଏହା କେବଳ ଆତ୍ମାସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି କି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚିତ୍‌ଶକ୍ତି, ଯାହାକି ଦେହ ଓ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଉଛି ସେଥିରୁ ଧ୍ୟାନ ହଟାଇ ବୁଦ୍ଧିଗୁହାରେ ସ୍ଥିତ ସେହିପରମ ସତ୍ୟ- ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କର । 'ବୁଦ୍ଧି-ଗୁହାର' ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ବୁଦ୍ଧିତ୍ୱ, ବିଚାରଶକ୍ତି ଯାହାକି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ? ଏହିପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିବେକ-ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଦୃଶ୍ୟଜଗତକୁ ନ ଦେଖି ଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ଦେଖିବା ଉଚିତ୍। ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁକିଛିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛି , ତାହାକୁ ସର୍ବାତ୍ମା ବା ସର୍ବପ୍ରକାଶକ କହନ୍ତି ।

ଅଖଣ୍ଡବୋଧମ୍-ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ । ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ତାକୁ ଶୁଦ୍ଧ, ଅଦ୍ୱୈତ ଜ୍ଞାନ କହନ୍ତି । ଏହା ବସ୍ତୁ ନିରପେକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଅଟେ ଏବଂ କଦାପି ଖଣ୍ଡିତ ବା ବାଧିତ ହୁଏନାହିଁ । ଏହା ସତତ ନିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ । ଚିନ୍ମାତ୍ରମେବ କେବଳମ୍ ।'

ସଦସଦ୍ୱିଲକ୍ଷଣମ୍ - ତାହା ସାକାର ବା ସ୍ଥୂଳ ନୁହେଁ, ଅଥବା ନିରାକାର ବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଉଭୟରୁ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱ ବିଲକ୍ଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ରୂପ ଓ ଅରୂପରୁ ପରେ । ଜ୍ଞାତ ଓ ଜ୍ଞେୟରୁ ମଧ୍ଧ ଭିନ୍ନ ।

ନିତ୍ୟମ୍- ଯାହାର କଦାପି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହା ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ସତତ ଏକରସ, ଶାଶ୍ୱତ ।

ସର୍ବଗତମ୍- ସବୁରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ବ୍ୟାପକତା ସର୍ବଦା ସୂକ୍ଷ୍ମତାକୁ ସୂଚିତ କରେ । ଆତ୍ମା ସବୁରେ ବ୍ୟାପ୍ତ, କିନ୍ତୁ ତାକୁ କେହି ବ୍ୟାପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ (ସୁସୁକ୍ଷ୍ମମ୍) ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅନ୍ତର୍ବହିଃଶୂନ୍ୟ- ବାହାରଭିତର କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଭାଜନ ଆତ୍ମାର ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପକ ହୋଇଥିବାରୁ ନିତ୍ୟ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ତା । ଯାହା ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ତା'ର ଭିତର-ବାହାର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଆତ୍ମା ସପକ୍ଷରେ ନୁହେଁ ।

ଅନନ୍ୟମାତ୍ମନଃ- ଏହି ପରମାତ୍ମାକୁ ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା ବା ଅନ୍ୟ କରି ଅନୁଭବ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ, ଏହା ଅନନ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର କୌଣସି ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ବା ବିପକ୍ଷୀ ନାହିଁ । ଏହି ଅଦ୍ୱୈତସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବୋଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ସକଳ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ପାପ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ନିଷେଧାତ୍ମକ ବାସନାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମାପୁରୁଷ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପରମଶାନ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି କରେ ।

ବିମୃତ୍ୟୁଃ- ମୃତ୍ୟୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହର ବା କାୟାର ପରିବର୍ତ୍ତନ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭବ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ହୁଏନାହିଁ । କାରଣ, ସେ ଏସବୁ ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଯାଇ ସମାଧିସ୍ଥ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ସେଭଳି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ କେବଳ ସେହି ସର୍ବାତ୍ମା, ସର୍ବେଶ୍ୱରଙ୍କ ସଂକଳ୍ପ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯାହାକୁ ସମଷ୍ଟି ସଂକଳ୍ପ କହନ୍ତି । ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟକରି ଅମରତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ସଂସରଣରୁ, ପରିବର୍ତ୍ତନରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ ।

ବିଶୋକଃ- ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷ ଶୋକ ରହିତ ହୋଇ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ରମଣ କରେ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଉପକରଣ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ଦେଶ, କାଳ ଓ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ମିଳିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞ ପୁରୁଷ

ଯେହେତୁ ପୂର୍ବରୁ ଏସବୁରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥାଏ, ତେଣୁ ସେ ଦୁଃଖ-ଶୋକରୁ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ନିବୃତ୍ତି ପାଇଥାଏ ।

ଆନନ୍ଦଘନଃ- ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଦୁଃଖରହିତ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ସ୍ଥିତି ନୁହେଁ । ବରଂ ଏହା ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱରୂପାନୁଭୂତି, ଯେଉଁଠି ଆନନ୍ଦ ଓ ଶାନ୍ତିର ପରମ ଉତ୍ସ ବା ସ୍ରୋତ ନିହିତ । କାରଣ, ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଏକ ବୋତଲ ହ୍ୱିସ୍କି ପିଇବା ପରେ ବା କ୍ଲୋରୋଫର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ କୌଣସି ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ସହିତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ ଅନୁଭୂତି ଆତ୍ମା ସାକ୍ଷାତ୍କାରରେ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମର ଆନନ୍ଦ ବସ୍ତୁ-ସାପେକ୍ଷ ବା ବିଷୟାନୁଗତ । ଏହାର ବିପରୀତ ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ବିଷୟ, ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି-ନିରପେକ୍ଷ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ସର୍ବଦା ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ଏକପ୍ରକାର ଭୟ ବା ଚିନ୍ତା ଲାଗିରହେ । ଆତ୍ମା-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପରେ ଏସବୁ ଭୟ ସହିତ ଆବାଗମନ ବା ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ (ସଂସରଣ)ରୁ, ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ । ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି-ସାଧକ ନିଜଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ନିଜ ଭିତରେ ଅନୁଭବ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ।

ବ୍ରହ୍ମାଭିନ୍ନତ୍ୱବିଜ୍ଞାନଂ ଭବମୋକ୍ଷସ୍ୟ କାରଣମ୍ ।

ଯେନାଦ୍ୱିତୀୟମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ ବୁଧୈଃ ॥୨୨୩॥

ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଆତ୍ମାର (ସ୍ୱୟଂ) ଅଭିନ୍ନତା ବା ଏକାତ୍ମ ଭାବର ଅନୁଭୂତି , ଭବମୋକ୍ଷସ୍ୟ = ସଂସାର ଚକ୍ରରୁ ମୁକ୍ତି , କାରଣମ୍ = କାରଣ , ଯେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା , ଅଦ୍ୱିତୀୟମ୍ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଯାହା ସମାନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ , ଆନନ୍ଦମ୍ =ଆନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା , ସମ୍ପଦ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ବୁଧୈଃ = ବୁଦ୍ଧିମାନବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ।

ସଂସାରର ଆବାଗମନରୁ ମୁକ୍ତି ହେବା ଲାଗି ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛିବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ନିଜ ଆତ୍ମା-ସ୍ୱରୂପର ଅଭିନ୍ନତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବା (ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟବୋଧ) । ଏହାଦ୍ୱାରା ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ପରମାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ॥୨୨୩॥

ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ପୁସ୍ତକୀୟ ଜ୍ଞାନକୁ 'ଜ୍ଞାନ' କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାକୁ ସମ୍ୟକ୍ ଆତ୍ମା-ପରକ୍ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ 'ବିଜ୍ଞାନ' କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ତାହା ପରୋକ୍ଷ ନ ହୋଇ 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' ହୁଏ । ଗୀତାରେ କୁହାଯାଇଛି କି "ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଆତ୍ମାନଂ ସର୍ବଭୂତାନି ଚାତ୍ମନି ଇକ୍ଷତେ ଯୋଗଯୁକ୍ତାତ୍ମା ସର୍ବତ୍ର ସମଦର୍ଶନ" ଏବଂ "ବାସୁଦେବଃ ସର୍ବମିତି" ଅର୍ଥାତ୍ସର୍ବଭୂତମାତ୍ରାରେ ଆତ୍ମାକୁ ଏବଂ ଆତ୍ମାରେ ଭୂତମାତ୍ରକୁ ଦେଖିବା

ସମଦର୍ଶନ ବା ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ, ଆତ୍ମଦର୍ଶନ କହନ୍ତି । 'ଏସବୁ କିଛି ସେହି ପରମାତ୍ମା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ' ଏହା ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମଜ୍ଞ,ଯୋଗଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଅନୁଭୂତି ।

ଜଣେ ବିବେକବାନ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶୀ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଆତ୍ମାର ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକରୂପତାକୁ ଦେଖିପାରେ, ଅନୁଭବ କରିପାରେ କି "ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ।" ଯେଭଳି ଜଣେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିବା ପରେ ଅନୁଭବ କରେ ଯେ 'ସେ ହିଁ ଜାଗ୍ରତ ପୁରୁଷ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ରୂପେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଥିଲା ।' ସୁତରାଂ, ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର ଆନନ୍ଦ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅହରହ ଅନୁଭବ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଅଦ୍ୱୈତ-ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଜନିତ ସଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ପରମାନନ୍ଦ ଓ ଅଖଣ୍ଡୈକରସ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ବିବେକୀଜନଙ୍କୁ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ।

ବ୍ରହ୍ମଭୂତସ୍ତୁ ସଂସୃତ୍ୟୈ ବିଦ୍ୱାନ୍ନାବର୍ତ୍ତତେ ପୁନଃ ।
ବିଜ୍ଞାତବ୍ୟମତଃ ସମ୍ୟଗ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଭିନ୍ନତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ॥୨୨୪॥

ବ୍ରହ୍ମଭୂତଃ = ଯିଏ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଇଛି, ତୁ = କେବଳ, ବାସ୍ତବରେ, ସଂସୃତୈ = ଆବାଗମନରୂପୀ ସଂସାରରେ, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ମୁକ୍ତ ଜ୍ଞାନୀଜନ, ନ ଆବର୍ତ୍ତତେ = ଫେରି ଆସନ୍ତି ନାହିଁ, ପୁନଃ = ପୁନର୍ବାର, ବିଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି , ସମ୍ୟକ୍ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ, ବ୍ରହ୍ମଅଭିନ୍ନତ୍ୱମ୍ = ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ବୋଧ, ଆତ୍ମନଃଆତ୍ମାର ।

ବ୍ରହ୍ମଭୂତ ହୋଇଗଲା ପରେ ପୁନଃ କେହି ଏହି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପ ସଂସାରକୁ ଫେରି ଆସନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟବୋଧ ପାଇଁ ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ହେବା ଉଚିତ୍ ॥୨୨୪॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ କୁହାଯାଇଛି- 'ବ୍ରହ୍ମଭୂତଂ ଅକଲ୍ମଷମ୍' । ଯିଏ ନିଜକୁ ଜାଗତିକ ଦୋଷରୁ ଅଲଗା କରି ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚରୁ ମୁକ୍ତ କରି ଅଦ୍ୱୈତ, ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇପାରିଲା, ତାକୁ 'ବ୍ରହ୍ମଭୂତ କୁହାଯାଏ । ଯେଭଳି ଗୋଟିଏ ଝରଣା ପର୍ବତରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ନଦୀରେ ଏବଂ ଅନେକ ନଦୀ ନିମ୍ନଗାମୀ ହୋଇ ବିଶାଳ ସାଗରରେ ମିଶନ୍ତି ଏବଂ ନିଜର ସମସ୍ତ ନାମ-ରୂପ ଓ ଗୁଣ-ଧର୍ମ ତ୍ୟାଗକରି ସାଗର ସହିତ ଏକରୂପ ହୋଇଯାନ୍ତି । ସେହିପରି ଜୀବ ତା'ର ସକଳ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ପରାତ୍ପରବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକରୂପ ହୋଇ, ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବା ସହିତ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରୂପ ସଂସାର(ସଂସରଣ)ରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସେ ସକଳ ପରିବର୍ତ୍ତନରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଚାଲିଯାଇ, ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମସହିତ ଏକାକାର ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ହୋଇରହେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବାଗମନ (ଜନ୍ମ-ମରଣ) ରୂପ ସଂସରଣ ଲାଗିରହେ । ଜୀବ ସେହି ଚକ୍ରରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇପାରେ ନାହିଁ ।

ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ ବିଶୁଦ୍ଧଂ ପରଂ ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧମ୍ ।

ନିତ୍ୟାନନ୍ଦୈକରସଂ ପ୍ରତ୍ୟଗଭିନ୍ନ ନିରନ୍ତରଂ ଜୟତି ॥୨୨୫॥

ସତ୍ୟଂ= ସତ୍, ସତ୍, ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ଜ୍ଞାନମ୍ = ଜ୍ଞାନ, ଅନନ୍ତମ୍ = ଅନ୍ତ ରହିତ, ବିରାଟ, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ବିଶୁଦ୍ଧମ୍ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ, ପରମ୍‌ନିରତିଶୟ = ଉତ୍କୃଷ୍ଟ , ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧମ୍ = ସ୍ୱୟଂ ସତ୍ତାବାନ୍, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ଆନନ୍ଦ ଏକରସମ୍ = ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦରୂପ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଅଭିନ୍ନମ୍ = ନିଜଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ, ନିରନ୍ତରମ୍ = ସତତ, ଜୟତି = ଜୟକାରି ।

ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ମଳ, ସବୁର ପରେ ଓ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟ-ଅଖଣ୍ଡ-ଆନନ୍ଦରୂପ, ଜୀବଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ, ଭିତର ଓ ବାହାର ଏକାଭଳି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସତ୍ତା । ତା'ର ଜୟ ହେଉ ॥୨୨୫॥

'ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ'- ଏହା ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମର (ଆତ୍ମାର) ଔପନିଷଦିକ ପରିଭାଷା । ଯାହା ନିତ୍ୟ, ତାହାହି ଅନନ୍ତ ଓ ଜ୍ଞାନ-ତଦ୍‌ରୂପେ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ସେହି ନିତ୍ୟଚେତନ ସତ୍ତା ହେଉଛି 'ପରମସତ୍ୟ'-ପରମାତ୍ମା । ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ଅଟେ, କାରଣ ଏହାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ କୌଣସି ମାଧ୍ୟମ ବା ଉପାୟ, ସାଧନର ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ଏହା ନିଜଦ୍ୱାରା, ନିଜ ଭିତରେ, ନିଜକୁ ଜାଣିହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ବା ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରାଯାଏ । ଏହା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହାର ପ୍ରକାଶରେ ଅନ୍ୟସବୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

ବ୍ରହ୍ମ-ଜଗତ-ଐକ୍ୟ (୨୨୬-୨୩୬)

ସଦିଦଂ ପରମାଦ୍ୱୈତଂ ସ୍ୱସ୍ମାଦନ୍ୟସ୍ୟ ବସ୍ତୁନୋଽଭାବାତ୍ ।

ନ ହ୍ୟନ୍ୟଦସ୍ତି କିଞ୍ଚିତ୍ ସମ୍ୟକ୍ ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱବୋଧଦଶାୟାମ୍ ॥୨୨୬॥

ସତ୍ = ସତ୍ୟ, ଇଦଂ = ଏହା, ପରମ ଅଦ୍ୱୈତଂ = ପରମ ଏକତ୍ୱ, ସ୍ୱସ୍ମାତ୍ = ନିଜଠାରୁ ଅନ୍ୟସ୍ୟ = ଅନ୍ୟର, ବସ୍ତୁନଃ = କୌଣସି ବସ୍ତୁର , ଅଭାବାତ୍ = ଅଭାବ ହେତୁ, ନ =ନାହିଁ, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ବାସ୍ତବରେ ଅନ୍ୟତ୍ = କୌଣସି, ଅସ୍ତି = ଅଛି, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି , ସମ୍ୟକ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣ, ପରମାର୍ଥ = ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ-ପରମ ସତ୍ୟର ଅନୁଭୂତି, ଦଶାୟାମ୍ = ଅବସ୍ଥାରେ ବା କାଳରେ ।

ଏହି ପରମ ଅଦ୍ୱୈତ ହିଁ ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ । କାରଣ, ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ବାସ୍ତବିକ ସତ୍ତା ବା ସ୍ଥିତି ନାହିଁ । ପରମାତ୍ମା-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କାଳରେ ଆଉ କାହାର କିଛି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେନାହିଁ ॥୨୨୬॥

ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଏହି ସତ୍ୟ-ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ପରମ ଓ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମ- ଏଥିରେ କୌଣସି ବିବିଧତା ବା ଅନ୍ୟଥା ନାହିଁ । ଏଥିରେ ଭୋକ୍ତା-ଭୋଗ୍ୟ, ଜ୍ଞାତା- ଜ୍ଞେୟ ଭଳି ଦ୍ୱୈତ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନର ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ବ୍ୟକ୍ତି ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ ନିମ୍ନସ୍ତରରେ ଥିବା ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସେହି ପରମାତ୍ମାନୁଭୂତି କାଳରେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଛାଡି ଅନ୍ୟ କିଛି ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ ଅଦ୍ୱୈତ, ପରମ, ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ସବୁପ୍ରକାରର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାରୁ ଜୀବ ମୁକ୍ତ ହେଲାପରେ ହିଁ ସେହି ଅଦ୍ୱୈତ- ଅନନ୍ତ-ନିର୍ବିକାର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ ଏବଂ ଅନୁଭୂତି ପରେ ତା'ର ଜୀବନ ଧନ୍ୟ, କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ।

ଯଦିଦଂ ସକଲଂ ବିଶ୍ୱଂ ନାନାରୂପଂ ପ୍ରତୀତମଜ୍ଞାନାତ୍ ।
ତତ୍ସର୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମୈବପ୍ରତ୍ୟସ୍ତାଶେଷ ଭାବନାଦୋଷମ୍ ॥ ୨୨୭ ॥

ଯତ୍ = ଯେଣୁ, ସେହିଯେଉଁ, ଇଦଂ ସକଳଂ ବିଶ୍ୱମ୍ = ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ , ନାନାରୂପମ୍ = ବିବିଧ ରୂପଯୁକ୍ତ । ପ୍ରତୀତମ୍ = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଅଜ୍ଞାନାତ୍ = ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ, ତତ୍ = ସେହି , ସର୍ବମ୍ ସବୁ କିଛି, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ, ପ୍ରତ୍ୟସ୍ତ = ମୁକ୍ତ, ଅଶେଷ = ସବୁ , ଭାବନାଦୋଷମ୍ = ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଦୋଷରୁ ।

ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ, ଯାହାକି ଆମକୁ ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ନାନା-ରୂପାତ୍ମକ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବାସ୍ତବରେ ତାହା ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ଯିଏ କି ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ଭାବନା-ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ବା ନିର୍ଲିପ୍ତ ॥୨୨୭॥

ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯେଉଁ ନାନାବିଧ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ଜଗତରୂପୀ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚ ଦେଖାଯାଉଛି, ତାହା କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ । ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନହେତୁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ନାନାରୂପେ, ବିଶ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଭାସିତ ହେଉଅଛି । ସତ୍ୟର ଅଗ୍ରହଣ ବା ଅନ୍ୟଥାଗ୍ରହଣର କାରଣ ହେଉଛି- ମୂଳ-ଅବିଦ୍ୟା । ଯାହା କିଛି ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଛି ବା ଦେଖାଯାଉଛି, ସେସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଯାହା କାରଣରୁ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉ, ତାହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । 'ସୁତରାଂ' ବ୍ରହ୍ମ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ଓ ବିଷୟରେ ଆମେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମକୁ ହିଁ ଦେଖୁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ସେତେବେଳେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ଆମର ମନରୁ ଭ୍ରାନ୍ତ-କଳ୍ପନା ଦୂର, ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯିବ।

ମୃତ୍କାର୍ଯ୍ୟଭୂତୋଽପି ମୃଦୋ ନ ଭିନ୍ନଃ
କୁମ୍ଭୋଽସ୍ତି ସର୍ବତ୍ର ତୁ ମୃତ୍ସ୍ୱରୂପାତ୍ ।
ନ କୁମ୍ଭରୂପଂ ପୃଥଗସ୍ତି କୁମ୍ଭଃ
କୁତୋ ମୃଷା କଳ୍ପିତ ନାମମାତ୍ରଃ ॥ ୨୨୮ ॥

ମୃତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଭୂତଃ = ମାଟିର ଏକ ବିକାର (ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ), ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଯଦିଓ , ମୃଦଃ = ମାଟିରୁ, ନ ଭିନ୍ନଃ = ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, କୁମ୍ଭଃ = ଘଟ, କଳସୀ (ମାଠିଆ), ଅସ୍ତି = ଅଛି, ସର୍ବତ୍ର = ସବୁଠାରେ, ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ମୃତ୍ସ୍ୱରୂପାତ୍ = ମାଟି ରୂପରେ, ନ = ନାହିଁ , କୁମ୍ଭରୂପମ୍ = ଘଟର ରୂପ ବା ଆକାର, ପୃଥକ୍ = ଭିନ୍ନ, ବିଲକ୍ଷଣ, ଅସ୍ତିକୁମ୍ଭଃ = ଘଟଅଛି, କୁତଃ = କେଉଁଠି, ମୃଷା = ମିଥ୍ୟା, କଳ୍ପିତ = କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ନାମମାତ୍ର = କେବଳ ନାମ ।

ଯଦିଓ ଏକ ଘଟ ମାଟିର ରୂପାନ୍ତର ଅଟେ, ତଥାପି ତାହା ମାଟି ମାତ୍ର । ବସ୍ତୁତଃ, ସବୁ ଜାଗାରେ ଘଟ ସେହି ମାଟିରୁ ହୋଇଥାଏ । ତେବେ ତାକୁ ଘଟ କାହିଁକି କୁହାଯିବ ? ସେହି ନାମ ଓ ରୂପ ମିଥ୍ୟା କଳ୍ପିତ ମାତ୍ର ॥୨୨୮॥

ମାଟିରୁ ନିର୍ମିତ ସମସ୍ତ ଘଟ ବା ପାତ୍ରର ହୁଏତ ନାମ-ରୂପରେ ବିବିଧତା ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ତାହା ମାଟି ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଗଙ୍ଗାଜଳ ପୂରିତ ଘଟ, ଦୁଧପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟ, ମହୁଭରା ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ଘଟରେ ରଖାଯାଇଥିବା ସାମଗ୍ରୀ ଅନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ନାମ ଦିଆଯାଇଛି। କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁତଃ ସେସବୁ ଘଟମାତ୍ର ଏବଂ ମାଟିରୁ ନିର୍ମିତ । ଏଥିଲାଗି ଆମର ଶୁଦ୍ଧ-ସ୍ୱରୂପରେ, ଆମେ ବିଭିନ୍ନ ନାମ-ରୂପର ଶରୀରଧାରୀ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟଘନ ଆତ୍ମା ମାତ୍ର, ଯାହାର କୌଣସି ବିକାର ନାହିଁ ।

ସେହିପରି ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ । ଯେଭଳି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣନିର୍ମିତ ଅଳଙ୍କାର, ଆଭୂଷଣଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ-ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ମଧ ମୂଳତଃ ସେସବୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜଗତରେ ଆମେ ନାମ ରୂପରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ମୂଳ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭୁଲିଯାଉକି, ସେସବୁ ବ୍ରହ୍ମ । ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତକୁ ଦେଖି ଆମେ ଅବିକାରୀ ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଭୁଲିଯିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଯେହେତୁ ବିକାରୀ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରତୀତ ସୁଖ ବିକାରୀ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଜାଗତିକ ସୁଖ-ଶାନ୍ତି ମଧ କ୍ଷଣିକ ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଏହି ନିୟମ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମ

ସତ୍ୟ, ଅନନ୍ତ ଓ ଆନନ୍ଦଘନ, ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ପରେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ ।

କେନାପି ମୃଦ୍‌ଭିନ୍ନତୟା ସ୍ୱରୂପମ୍

ଘଟସ୍ୟ ସଂଦର୍ଶୟିତୁଂ ନ ଶକ୍ୟତେ ।

ଅତୋ ଘଟଃ କଳ୍ପିତ ଏବ ମୋହାତ୍

ମୃଦେବ ସତ୍ୟଂ ପରମାର୍ଥ ଭୂତମ୍ ॥ ୨୨୯ ॥

କେନ ଅପି = କାହା ଦ୍ୱାରା ମଧ, ମୃଦଭିନ୍ନତୟା = ମାଟିରୁ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁ । ସ୍ୱରୂପମ୍ = ତତ୍ତ୍ୱ, ଘଟସ୍ୟ = ଘଟର, ସଂପର୍ଶୟିତୁମ୍ = ଦେଖାଇବା, ନ ଶକ୍ୟତେ = ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଅତଃ = ଏଣୁ, ଘଟଃ = ଘଟ, କଳ୍ପିତଃ = କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ଏବ = କେବଳ ମାତ୍ର, ମୋହାତ ମୋହ ହେତୁ, ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ , ମୃଦ ଏବମାଟି ମାତ୍ର, ସତ୍ୟମ୍ = ସତ୍ୟ, ପରମାର୍ଥଭୂତମ୍ = ମୂଳ, ଶାଶ୍ୱତ, ନିତ୍ୟ, ସତ୍ୟ।

ମାଟିର ଘଟ ବାସ୍ତବରେ ମାଟିରୁ ଭିନ୍ନ-ଏହି ତଥ୍ୟକୁ କେହି ହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧ କରି ଦେଖାଇପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ କି 'ଘଟ' ଭ୍ରାନ୍ତି-କଳ୍ପିତ ଓ ସେହି ଘଟର ମାଟି (ଉପାଦାନ) ମୂଳ କାରଣ କେବଳ ଶାଶ୍ୱତ-ସତ୍ୟ । ମାଟି ନିର୍ମିତ ଘଟର ମାଟି ଅତିରିକ୍ତ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଘଟ, ମାଟି ଉପରେ ଏକ ଅଧ୍ୟାସ, ଆଭାସ। କିନ୍ତୁ ମାଟି ହେଉଛି ଆଧାର ବା ଅଧିଷ୍ଠାନ ତତ୍ତ୍ୱ ॥୨୨୯॥

ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ ସକଳଂ ସଦେବମ୍

ତନ୍ମାତ୍ରମେତନ୍ନ ତତୋଽନ୍ୟଦସ୍ତି ।

ଅସ୍ତୀତି ଯୋ ବକ୍ତି ନ ତସ୍ୟ ମୋହୋ

ବିନିର୍ଗତୋ ନିଦ୍ରିତବତ୍ପ୍ରଜଳ୍ପଃ ॥ ୨୩୦॥

ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମକାଯମ୍ = ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ବା ପରିଣାମ, ସକଳମ୍ = ସବୁକିଛି, ସତ୍ =ସତ୍ୟ, ଏବମ୍ = ଏହିପ୍ରକାର , ତନ୍ମାତ୍ରମ୍ = ତା'ର ସାର, ଏତତ୍ = ଏହା, ନ = ନୁହେଁ, ଚତଃ = ତା'ଠାରୁ, ତା' ଅପେକ୍ଷା, ଅନ୍ୟତ୍ = ଅନ୍ୟ , ଅସ୍ତି = ଅଛି , 'ଅସ୍ତି ଇତି' = ଏହା ଅଛି, ୟଃ = ସେହି ଯେଉଁ, ବକ୍ତି = କହେ, ନ = ନାହିଁ, ତସ୍ୟ =ତାହାର, ମୋହଃ = ଭ୍ରାନ୍ତି, ବିନିର୍ଗତଃ = ଦୂର ହୋଇଛି, ନିଦ୍ରିତବତ୍ = ଶୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଭଳି, ପ୍ରଜଳ୍ପଃ =ଏଣୁ ତେଣୁ କହିବା।

ଏହି ପ୍ରକାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ସତ୍ୟ-ବ୍ରହ୍ମର ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନପାରେ । ବସ୍ତୁତଃ, ସେହି ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ଅଟେ । ତାକୁ ଛାଡି ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଯଦି କେହି କହେ କି ଏଭଳି ହୋଇପାରେ, ତେବେ ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋହରେ ଅଛି। ନିଦ୍ରାରେ ଜଣେ ଏଣୁତେଣୁ କହିଲା ଭଳି ସେ କହୁଛି ॥୨୩୦॥

ସତ୍-ସ୍ୱରୂପ କାରଣରୁ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ (ପରିଣାମ) ଉଦିତ ହେବ, ତାହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ ହେବ। କାରଣ, କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତତଃ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ କାରଣ ମାତ୍ର। ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଘଟର ବ୍ୟବହାରରେ, ଆକାରରେ ଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ତା'ର ଉପାଦାନ ତତ୍ତ୍ୱରେ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ସଂସାରରେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସନ୍ଥ ଅଥବା ଦୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ସତ୍ ସ୍ୱରୂପରେ ସବୁ ଦିବ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟରୂପ ଆତ୍ମ-ସତ୍ତା ମାତ୍ରା ସମସ୍ତେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ପରିଣାମ ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର ।

ଯଦି କେହି ଆଗ୍ରହ ରଖେ କି ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅଲଗା ସତ୍ତା ଅଛି, ତେବେ ତା'ର ଦୋଷ ନାହିଁ । କେବଳ ତା' ସପକ୍ଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ କି, ସେ ମୋହିତ ଏବଂ ଭ୍ରାନ୍ତିରେ ବକବକ୍ ହେଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ତା'ର ଚିତ୍ତ ବାସନା ମୁକ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତଃକରଣ ବାସନାଭିଭୂତ ହୋଇରହିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତି (ମଳ) ବଳବତ୍ତର ରହିବ । ମନରେ ବାରମ୍ବାର ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚ ଦେଖାଯିବ ତଥା ମନ ବୃଥା-କଳ୍ପନାରେ ଅଶାନ୍ତ, ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରହିବ ।

ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନରେ ସିଂହ-ବ୍ୟାଘ୍ରାଦି ହିଂସ୍ର ପଶୁକୁ ଦେଖି ବ୍ୟକ୍ତି ଶୋଇ ରହି ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ଜୋର୍‌ରେ ପାଟି କରିବାକୁ ଲାଗେ କି ମୋତେ ବାଘ ଖାଇଗଲା ... ରକ୍ଷାକର, ରକ୍ଷାକର, ଇତ୍ୟାଦି। କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତ୍ ହେଲାପରେ ସେ ସ୍ୱତଃ ବୁଝିପାରେ କି ସ୍ୱପ୍ନଦୋଷ ଯୋଗୁଁ ସେ ନିରର୍ଥକ ପାଟିକରୁଥିଲା । ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଉପରୋକ୍ତ ନିଦ୍ରିତବ୍ୟକ୍ତିର ଉଦ୍‌ଗାର ଭଳି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ଆମର ପରମ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ନ କରିଛୁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତତ୍‌ବିଷୟକ କଥନ ପ୍ରଜଳ୍ପ ମାତ୍ର, ନିରର୍ଥକ ଅଟେ।

ବ୍ରହ୍ମୈବେଦଂ ବିଶ୍ୱମିତ୍ୟେବ ବାଣୀ।
ଶ୍ରୌତି ବ୍ରୂତେଽଥର୍ବନିଷ୍ଠା ବରିଷ୍ଠା ॥
ତସ୍ମାଦେତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ରଂ ହି ବିଶ୍ୱଂ ।
ନାଧିଷ୍ଠାନାଦ୍‌ଭିନ୍ନତାଽରୋପିତସ୍ୟ ॥୨୩୧॥

ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ , ଇଦମ୍ ବିଶ୍ୱମ୍ = ଏହି ବିଶ୍ୱ, ଏବ = କେବଳ, ବାଣୀ = ଉଦ୍‌ଘୋଷ, ଶ୍ରୌତି = ଶ୍ରୁତିର, ବ୍ରୂତେ = କହେ, ଅଥର୍ବନିଷ୍ଠା = ଅଥର୍ବ ବେଦର, ବରିଷ୍ଠା = ମହାନ୍ , ତସ୍ମାତ୍ = ସେହି ହେତୁ, ଏତତ୍ = ଏହା, ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ରଂ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ବିଶ୍ୱଂ =ଜଗତ, ନ = ନାହିଁ, ଅଧିଷ୍ଠାନାତ୍ = ତା'ର ଅଧିଷ୍ଠାନର, ଭିନ୍ନତା = ବିଲକ୍ଷଣତା , ଆରୋପିତସ୍ୟ = ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର, ଅଧ୍ୟସିତ ବସ୍ତୁର।

ଅଥର୍ବ ବେଦର ଏହା ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ଯେ ବାସ୍ତବରେ ଏହି ସଂସାର (ବିଶ୍ୱ) ବ୍ରହ୍ମରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅତଏବ, ଏହି ବିଶ୍ୱ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । କାରଣ, ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାସ (ଆରୋପିତ) ବସ୍ତୁର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ନାମ-ରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । 'ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ବିଶ୍ୱ'- ଏହା ଅଥର୍ବ ବେଦ ଅନ୍ତର୍ଗତ ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦର ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ॥୨୩୧॥

ଶ୍ରୁତି ମତରେ-କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ କାରଣ ମାତ୍ର' । ଯେଭଳି ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଭୂତ ଦେଖାଯାଉଥିବା ସମୟରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଅତିରିକ୍ତ ଭୂତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ଏବଂ ରଜ୍ଜୁ ଅତିରିକ୍ତ ସର୍ପମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏଭଳି ମୋହ ଜନିତ ଭୟ-ଶୋକ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡିଥାଏ ।

ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟଜ୍ଞାନ ଉଦିତ ହୁଏ, ତା'ପରେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂରହୋଇ କେବଳ ଅଧିଷ୍ଠାନ ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଆଉ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ଭୂତ ଅଥବା ସର୍ପ ଦେଖା

ନ ଯାଇ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ରସ୍‌ସୀ ଅଧିଷ୍ଠାନ-ସତ୍ତା ରୂପେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ ତଥା ତଜ୍ଜନିତ ଭୟ ମଧ୍ୟ ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଯାଏ । ଏସବୁ ସମକାଳରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ-ଜ୍ଞାନ ହେବାକ୍ଷଣି ଘଟିତ ହୁଏ । ବାସ୍ତବରେ ସ୍ତମ୍ଭ ବା ରସ୍‌ସୀରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନଥିଲା । କେବଳ ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପ, କଳ୍ପନା, ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ, ଯାହାକୁ ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ 'ବିବର୍ତ୍ତ' କହନ୍ତି- ଏଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା ।

ସତ୍ୟଂ ଯଦି ସ୍ୟାଜ୍ଜଗଦେତଦାତ୍ମନଃ ।

ଅନନ୍ତତ୍ୱହାନିର୍ନିଗମାପ୍ରମାଣତା ॥

ଅସତ୍ୟବାଦିତ୍ୱମପୀଶିତୁଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

ନୈତତ୍ତ୍ରୟଂ ସାଧୁ ହିତଂ ମହାତ୍ମନାମ୍ ॥୨୩୨॥

ସତ୍ୟମ୍ = ସତ୍ୟ, ଯଦି = ଯଦିଓ, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇଥାଏ, ଜଗତ = ବିଶ୍ୱ, ସଂସାର, ଏତତ୍ = ଏହି, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର, ଅନନ୍ତତ୍ୱହାନିଃ = ଅନନ୍ତତା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ନିଗମ ଅପ୍ରମାଣତା = ଶ୍ରୁତିର ପ୍ରାମାଣିକତା ରହିବ ନାହିଁ, ଅସତ୍ୟ ବାଦିତ୍ୱମ୍ = ଅସତ୍ୟ = କଥନର ଦୋଷୀ, ଅପି = ମଧ୍ୟ , ଈଶିତୁଃ = ଈଶ୍ୱରଙ୍କର, ସ୍ୟାତ୍ = ହେବ, ନ =ନାହିଁ, ଏତତ୍ = ଏହି, ତ୍ରୟମ୍ = ତିନି, ସାଧୁ = ବାଞ୍ଛନୀୟ, ହିତମ୍ = ହିତକାରୀ, ମହାତ୍ମନାମ୍ = ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ଅନୁସାରେ ।

ଯେଭଳି 'ଏହି ବିଶ୍ୱ ଅଛି'- ଯଦି ସତ୍ୟ, ତେବେ ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଶ୍ରୁତି-ନିଗମର ପ୍ରାମାଣିକତା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ସ୍ୱୟଂ ଈଶ୍ୱର ଅସତ୍ୟ କଥନର ଦୋଷୀ ହେବେ । ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ଅନୁସାର, ଏହି ତିନୋଟିରୁ କୌଣସି କଥନ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ ଅଥବା ହିତକାରୀ ହୋଇ ନପାରେ ॥୨୩୨॥

ଯଦି ତୁମେ କୁହ କି 'ଏହି ବିଶ୍ୱ, ଯାହାକୁ ଆମେ ଦେଖୁଅଛୁ ତାହା ସତ୍ୟ', ତେବେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିରୋଧାଭାସ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ-

(୧) ଅନନ୍ତତ୍ୱ ହାନି- ବ୍ରହ୍ମକୁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ଅନନ୍ତ କୁହାଯାଇଛି । ଯଦି ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ବିଶ୍ୱ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ବ୍ରହ୍ମର ଅନନ୍ତତାକୁ ବାଧିତ କରିଦେବ, ତାକୁ ସୀମିତ କରିଦେବ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକର କଥନର ବିରୋଧୀ ।

(୨) ନିଗମ ଅପ୍ରମାଣତା- ନିଗମ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଯିବ, ଯଦି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ଜଗତ ବା ବିଶ୍ୱ ସତ୍ୟ ହୁଏ । ଶ୍ରୁତି ଘୋଷଣା କରେ କି

'ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜଗତ ମିଥ୍ୟା' । ଯଦି ତୁମର ମତ ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥାତ୍ ଉପନିଷଦର ଅକାଟ୍ୟ, ନିର୍ବିବାଦ କଥନ ମିଥ୍ୟା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ ।

(୩) ଅସତ୍ୟବାଦିତ୍ୱମପୀଶିତୁଃ- ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ହୋଇଯିବେ । କାରଣ, ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ ନିହିତ ସତ୍ୟବାଣୀର ପ୍ରବକ୍ତା ସ୍ୱୟଂ ଈଶ୍ୱର ଅଟନ୍ତି । ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ ଅନେକ ବାର ଘୋଷିତ କରିଛନ୍ତି କି ସଂସାର ଏକ ମିଥ୍ୟା ଆଭାସ ମାତ୍ର, ତା'ର କୌଣସି ବାସ୍ତବିକତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଂସାରର ଯିଏ ମୂଳକାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମାତ୍ମା ହେଉଛନ୍ତିସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ।

ଈଶ୍ୱରୋ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୋ ନ ଚାହିଂ ତେଷ୍ୱବସ୍ଥିତଃ ।

ନ ଚ ମତ୍ସ୍ଥାନି ଭୂତାନୀତ୍ୟେବମେବ ବ୍ୟଚୀକ୍ଳପତ୍ ॥ ୨୩୩॥

ଈଶ୍ୱରଃ = ଈଶ୍ୱର, ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞଃ = ସମସ୍ତଙ୍କର ମର୍ମଜ୍ଞ, ନ = ନାହିଁ, ଚ =ଏବଂ, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ତେଷୁ = ସେଥିରେ, ଅବସ୍ଥିତଃ = ରହେ, ନ = ନାହିଁ, ଚ = ଏବଂ, ମତ୍ସ୍ଥାନି ମୋ'ଠାରେ, ଭୂତାନି = ପ୍ରାଣୀମାନେ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ଏବମ୍ ଏବ = ଏହିପରି, ବ୍ୟଚୀକ୍ଳୃପତ୍ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଛି ।

ସମସ୍ତଙ୍କ ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣୁଥିବା ସେହି ଈଶ୍ୱର ଉପଯୁକ୍ତ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ନିଜ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ନାହାଁନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି- 'ମୁଁ ଭୂତମାତ୍ରରେ ସ୍ଥିତ ନୁହେଁ କି ସେଗୁଡ଼ିକ ମୋ' ଠାରେ ସ୍ଥିତ ନୁହଁନ୍ତି ?' ॥୨୩୩॥

ଈଶ୍ୱର ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ, ଯିଏ କି ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର ଖେଳ ଓ ତା'ର ଅଧିଷ୍ଠାନବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମରେ ଜଗତ ନାହିଁ କି ଏହି ଜଗତରେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଗୋଚର ହୋଇପାରିବେ । ଯିଏ ଏହି ଉଭୟ ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣେ, ସେ ହିଁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଈଶ୍ୱର । ସେ ଜାଣନ୍ତି କି ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ ଓ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତା'ର ଅନନ୍ତ ବୈଭବରେ ଏହି ବସ୍ତୁ-ବିଷୟଜଗତ ସହିତ କ୍ରୀଡ଼ା କରେ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବତ୍ ଗୀତାରେ (୯/୧୪) ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି- 'ନ ଚାହଁ ତେଷ୍ୱବସ୍ଥିତଃ' ଅର୍ଥାତ୍- 'ମୁଁ ସେଥିରେ ନାହିଁ' (ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସୁଖ-ଦୁଃଖରେ ମୁଁ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । 'ସେସବୁ ମୋ'ଠାରେ ଅଛନ୍ତି'-'ମତ୍ସ୍ଥାନି ସର୍ବଭୂତାନି ।' ପୁନଃ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରେ (୯/୧୫)ରେ ଭଗବାନ କହିଛନ୍ତି- 'ନ ଚ ମତ୍ସ୍ଥାନ ଭୂତାନି', ଅର୍ଥାତ୍ ମୋ'ଠାରୁ କିଛି ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇନାହିଁ । ଏସବୁ କେବଳ ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର (ଆଭାସ), ଯେଭଳି ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ଭୂତର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ଏହିପରି ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚର

ସାପେକ୍ଷିକ ସତ୍ତା ବା ପ୍ରାତୀତିକ ସତ୍ତା ରହେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଚାଲିଗଲା ପରେ, କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ-ସତ୍ତା ଅନୁଭବରେ ଆସେ, ଯାହାକି ସର୍ବାନ୍ତର ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା ।

ଯଦି ସତ୍ୟଂ ଭବେଦ୍ୱିଶ୍ୱଂ ସୁଷୁପ୍ତାବୁପଲଭ୍ୟତାମ୍ ।
ଯନ୍ନୋପଲଭ୍ୟତେ କିଞ୍ଚିଦତୋଽସତ୍ସ୍ୱପ୍ନବନ୍ମୃଷା ॥୨୩୪॥

ଯଦି = ଯଦି, ସତ୍ୟଂ = ସତ୍ୟ, ଭବେତ୍ = ହୁଏ, ବିଶ୍ୱଂ = ବିଶ୍ୱ, ଜଗତ, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ , ଅପି = ମଧ୍ୟ , ଉପଲଭ୍ୟତାମ୍ = ଉପଲବ୍ଧ ବା ଗୋଚର ହେବା ଉଚିତ୍, ଯତ୍ = ଯେହେତୁ , ନ ଉପଲଭ୍ୟତେ = ଉପଲବ୍ଧ, ଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ , କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛିମାତ୍ରା ଅତଃ = ଏଣୁ , ଅସତ୍ = ଅସତ୍ୟ, ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ = ସ୍ୱପ୍ନସଦୃଶ, ମୃଷା = ମିଥ୍ୟା ।

ଯଦି ବିଶ୍ୱ ସତ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ତାହା ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଚର ବା ଅନୁଭବ ହୁଅନ୍ତା । ଯେହେତୁ କିଛି ମାତ୍ରାରେ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱ ଅନୁଭବରେ ଆସେ ନାହିଁ, ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନସଦୃଶ ତାହା ଅସତ୍ୟ ବା ମିଥ୍ୟା ହେବା ଉଚିତ୍ ॥୨୩୪॥

'ସତ୍ୟ' ତାହାକୁ କହନ୍ତି, ଯାହାକି ତିନିକାଳରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ, ନିର୍ବିକାର ରହେ । ଏହି ସଂସାର ଆମକୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଉପଲବ୍ଧ ବା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ସୁଷୁପ୍ତି ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ, ଏହି ନାନାତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାର ଲୟ ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପୁନଃ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ, ସଂସାରର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି କେତେବେଳେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଲେ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ରହୁ ନଥିବାରୁ ସଂସାରକୁ ସତ୍ୟ କୁହାଯିବ ନାହିଁ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ସଂସାରର ଏକପ୍ରକାର ଅନୁଭୂତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେଥିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଥାଏ । ତେଣୁ ବିଶ୍ୱ ସ୍ୱପ୍ନତୁଲ୍ୟ ମିଥ୍ୟା, ଆଭାସ । ମୋହିତ ମନର ବିଜୃମ୍ଭଣ ମାତ୍ର ।

ଅତଃ ପୃଥଙ୍‌ନାସ୍ତି ଜଗତ୍ପରାତ୍ମନଃ
ପୃଥକ୍‌ପ୍ରତୀତିସ୍ତୁ ମୃଷାଗୁଣାଦିବତ୍ ।
ଆରୋପିତସ୍ୟାସ୍ତି କିମର୍ଥବତ୍ତା
ଅଧିଷ୍ଠାନମାଭାତି ତଥା ଭ୍ରମେଣ ॥ ୨୩୫ ॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ପୃଥକ୍ = ଅଲଗା, ନ ଅସ୍ତି = ନାହିଁ, ଜଗତ = ବିଶ୍ୱ, ପରାତ୍ମନଃ = ପରମ ଆତ୍ମାଠାରୁ, ପୃଥକ୍ ପ୍ରତୀତିଃ = ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତାର ପ୍ରତୀତି, ତୁ = ନିଶ୍ଚୟ , ମୃଷା = ମିଥ୍ୟା, ଗୁଣାଦିବତ୍ = ତ୍ରିଗୁଣ ସଦୃଶ, ଆରୋପିତସ୍ୟ = ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର, ଅସ୍ତି = ଅଛି, କିମ୍ = କ'ଣ, ଅର୍ଥବତ୍ତା = ଅର୍ଥ, ଅଧିଷ୍ଠାନମ୍ = ଅଧିଷ୍ଠାନ, ଆଭାତି = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତଥା = ସେହିପରି, ଭ୍ରମେଣ = ଭ୍ରାନ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବା ହେତୁ ।

ଏଥିଲାଗି ଜଗତର ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ତା'ର ପୃଥକ୍ ହେବାର କଳ୍ପନା 'ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ' ସଦୃଶ ମିଥ୍ୟା ମାତ୍ର । ଅଧ୍ୟାସ ଅଥବା ଅଧ୍ୟାରୋପର, ତା'ର ନିଜ ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଅଲଗା କୌଣସି ସତ୍ତା ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଭ୍ରମ ହେତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନ ସ୍ୱତଃ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ-ବସ୍ତୁରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ॥୨୩୫॥

ଯେଉଁପରି ଆକାଶରେ ନୀଳିମାର କିମ୍ବା ସ୍ତମ୍ଭରେ ଭୂତର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନଥାଏ, ତାହା କେବଳ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର । ସେହିପରି ଭ୍ରମବଶତଃ ଆମକୁ ଅଧିଷ୍ଠାନବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଏହି ଜଗତ୍ ପ୍ରତୀତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରେ କୌଣସି ସତ୍ୟତା ନଥାଏ । କାରଣ, ଅଧିଷ୍ଠାନଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ମିଥ୍ୟାପ୍ରତୀତି ସ୍ୱତଃ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ।

ଭ୍ରାନ୍ତସ୍ୟ ଯଦ୍ୟଦ୍‌ଭ୍ରମତଃ ପ୍ରତୀତଂ

ବ୍ରହ୍ମୈବ ତତ୍ତଦ୍ରଜତଂ ହି ଶୁକ୍ତିଃ ।

ଇଦଂତୟା ବ୍ରହ୍ମ ସଦୈବ ରୂପ୍ୟତେ

ତ୍ୱାରୋପିତଂ ବ୍ରହ୍ମଣି ନାମ ମାତ୍ରମ୍ ॥୨୩୬॥

ଭ୍ରାନ୍ତସ୍ୟ = ଭ୍ରମିତ ବ୍ୟକ୍ତିର, ଯତ୍ ଯତ୍ = ଯେଉଁ ଯେଉଁ, ଭ୍ରମତଃ = ଭ୍ରମ କାରଣରୁ, ପ୍ରତୀତମ୍ = ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ, ତତ୍ ତତ୍ = ସେହି ସେହି, ରଜତମ୍ = ରୂପା, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ବସ୍ତୁତଃ, ଶୁକ୍ତିଃ = ଶାମୁକା, ଇଦଂତୟା = ଏହି ପ୍ରକାର, ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ ଏବ = ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ତାରୂପ, ରୂପ୍ୟତେ = ଜଣାଯାଏ (ଜଗତ ରୂପରେ), ତୁ = କିନ୍ତୁ , ଆରୋପିତମ୍ = ଆରୋପିତ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ନାମମାତ୍ରମ୍ = କେବଳନାମ।

ଭ୍ରମିତ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ ଯାହାକିଛି ଦେଖେ, ତାହା ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ଏବଂ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ହୋଇପାରେ । ଭ୍ରମରେ ରୂପା ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବସ୍ତୁତଃ ଶାମୁକା ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର, ବିଶ୍ୱରୂପେ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତତ ବିଦ୍ୟମାନ। ଯାହା କିଛି ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଆରୋପିତ, ତାହା ନାମ ଓ ରୂପ ମାତ୍ର ହୋଇପାରେ, ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ॥୨୩୬॥

ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ଠିକ୍ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ବିଚାର କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ, ତାକୁ 'ପାଗଳ' କୁହାଯାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ସାମାନ୍ୟତଃ କେବଳ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ, ବିଷୟକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ଯାହାକି ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ବାଲୁକାରାଶି ଉପରେ ପଡିଥିବା ଶାମୁକା ସୂର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକରେ ରୂପାଭଳି ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ସୁତରାଂ, ଶାମୁକାରେ ରୂପା ବା ଚାନ୍ଦିର ଭ୍ରମ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ନାମରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ ଭ୍ରମରେ ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା ହେଉଛି, ପରମ୍ ବ୍ରହ୍ମ ।

ଯାହା କିଛି ଆମେ 'ଏହି-ଏହି' କହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁ (ଇଦଂତୟା) ତାହା ବସ୍ତୁ, ଭାବନା ଅଥବା ବିଚାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବରେ ତାହା ସେହି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମ ନାନା ରୂପ ଓ ନାମରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଅଛି । ନାମ ଓ ରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ କଳ୍ପିତ, ଅଧ୍ୟାରୋପିତ । ତେଣୁ ଏସବୁ ନାମ-ରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ ବାଧିତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଯେଉଁ ନିର୍ବିଶେଷ-ସତ୍ତା ରହେ, ତାହାହିଁ ଅବାଧିତ ସତ୍-ସ୍ୱରୂପ । ବ୍ରହ୍ମ ।

ବ୍ରହ୍ମ-ନିରୂପଣ (୨୩୭-୨୪୦)

ଅତଃ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ସଦଦ୍ୱିତୀୟଂ
ବିଶୁଦ୍ଧ-ବିଜ୍ଞାନଘନଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍ ।
ପ୍ରଶାନ୍ତମାଦ୍ୟନ୍ତବିହୀନମକ୍ରିୟଂ
ନିରନ୍ତରାନନ୍ଦରସସ୍ୱରୂପମ୍ ॥୨୩୭॥
ନିରସ୍ତମାୟାକୃତସର୍ବଭେଦଂ
ନିତ୍ୟଂ ସୁଖଂ ନିଷ୍କଳମପ୍ରମେୟମ୍ ।
ଅରୂପମବ୍ୟକ୍ତମନାଖ୍ୟମବ୍ୟୟଂ
ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱୟଂ କିଞ୍ଚିଦିଦଂ ଚକାସ୍ତି ॥୨୩୮॥

ଅତଃ = ଏଣୁ, ପରମ୍ = ପରମ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ସତ୍ = ସତ୍ୟ, ଅଦ୍ୱିତୀୟମ୍ = ଏକମେବ, ଯାହାସଦୃଶ ଅନ୍ୟକିଛି ନାହିଁ, ବିଶୁଦ୍ଧବିଜ୍ଞାନଘନମ୍ = ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନର ସାରଭୂତ, ନିରଞ୍ଜନମ୍ = ମଳରହିତ, ପ୍ରଶାନ୍ତମ୍ = ପରମ ଶାନ୍ତ, ଆଦି ଅନ୍ତବିହୀନମ୍ = ଯାହାର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ନାହିଁ, ଅକ୍ରିୟମ୍ = ଯାହାର କୌଣସି କ୍ରିୟା ନାହିଁ, ନିରନ୍ତର = 'ସର୍ବଦା', ସତତ, ଆନନ୍ଦରସ ସ୍ୱରୂପମ୍ = ପରମ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ।

ନିରସ୍ତ = ପରେ, ଅତୀତ; ମାୟାକୃତ = ମାୟାନିର୍ମିତ, ସର୍ବଭେଦମ = ସବୁ ପ୍ରକାର ଭେଦ, ନିତ୍ୟଂ = ଶାଶ୍ୱତ, ସୁଖମ୍ = ସୁଖ, ନିଷ୍କଳମ୍ = ଅଖଣ୍ଡ, ଅଂଶରହିତ; ଅପ୍ରମେୟମ୍ = ଯାହାକୁ କଳନା ବା ମାପ କରିହେବ ନାହିଁ, ଅରୂପମ୍ = ଆକାର ରହିତ, ଅବ୍ୟକ୍ତମ୍ = ଅପ୍ରକଟ, ଅନାଖ୍ୟମ = ନାମରହିତ, ଅବ୍ୟୟମ୍ = ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟ, କିଞ୍ଚିତ୍ = ଯାହାକିଛି, ଇଦମ୍ = ଏହି, ଚକାସ୍ତି = ପ୍ରକଟ ହୋଇଛି।

ଅତଏବ, ଯାହାକିଛି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି, ଯାହା ପ୍ରକଟ ହୋଇଛି- ସେସବୁ କେବଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ବିଶୁଦ୍ଧ, ବିଜ୍ଞାନଘନ, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଆଦି-ଅନ୍ତବିହୀନ, ଅକ୍ରିୟ, ନିରନ୍ତର ଆନନ୍ଦରସସ୍ୱରୂପ, ମାୟାକୃତ ଭେଦଗୁଡ଼ିକରୁ ପରେ, ନିତ୍ୟ, ସୁଖ, ନିଷ୍କଳ, ଅପ୍ରମେୟ, ଅରୂପ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଅନାଖ୍ୟ, ଅବ୍ୟୟ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ ରୂପମ୍ ॥୨୩୭-୨୩୮॥

ଆମର ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ମୋହ ଯୋଗୁଁ ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ, ତାହା ଉପରେ ଆମକୁ ନାନା ରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ ପ୍ରତୀତ ହେଉଅଛି । ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ୨୦ଟି ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବା ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଜ୍ଞାତୃଜ୍ଞେୟଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟମନନ୍ତଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍ ।

କେବଳାଖଣ୍ଡଚିନ୍ମାତ୍ରଂ ପରଂ ତତ୍ତ୍ୱଂ ବିଦୁର୍ବୁଧାଃ ॥୨୩୯॥

ଜ୍ଞାତୃ-ଜ୍ଞେୟ-ଜ୍ଞାନ-ଶୂନ୍ୟମ୍ = ଜ୍ଞାତା, ଜ୍ଞେୟ, ଜ୍ଞାନରୂପ ତ୍ରିପୁଟୀରହିତ, ଅନନ୍ତଂଯାହାର ଅନ୍ତ ନାହିଁ (ଭୂମା) , ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍ = ସର୍ବ କଳ୍ପନା ଅର୍ଥାତ୍ ବିକଳ୍ପରହିତ, କେବଳ = ଏକମାତ୍ର, ଅଖଣ୍ଡ ଚିନ୍ମାତ୍ରଂ = ଅଖଣ୍ଡ ଚୈତନ୍ୟ, ପରଂତତ୍ତ୍ୱ = ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ, ବିଦୁଃ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, ବୁଧାଃ = ଜ୍ଞାନୀଜନମାନେ।

ଜ୍ଞାନୀମାନେ, ମୁନିଋଷିଗଣ ସେହି ପରମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି- ଯାହାକି ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞାନ ଓ ଜ୍ଞେୟ-ଏହି ତ୍ରିପୁଟୀରୁ ରହିତ। ଯିଏ ଅନନ୍ତ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ, କେବଳ ଓ ଅଖଣ୍ଡ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର ॥୨୩୯॥

ଯେତେବେଳେ ଜୀବଭାବ (ଅହଂ) ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞେୟ (ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ) ଅତିରିକ୍ତ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତିର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସାଧନ ଶେଷ ରହେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଭଳି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ତା'ର ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥୂଳ ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତକୁ ନ ଦେଖି ଅନ୍ତଃକରଣ ଦ୍ୱାରା ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଜଗତ ଭାବନା, ବିଚାର, ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ଦେଖେ, ଶୁଣେ, ସୁଘେଂ, ଚାଖେ ଓ ସ୍ପର୍ଶାଦି କରେ । କିନ୍ତୁ ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଲା ମାତ୍ରକେ ସେ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାକ୍ଷଣି ସେହି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସାରା ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତ, ସ୍ୱପ୍ନ-ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜାଗୃତି ଅଥବା ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କୌଣସି କ୍ଷଣଭଙ୍ଗୁର ଅଥବା ବିକୃତ ହେଉଥିବା ଅନୁଭବ ନୁହେଁ । ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସର୍ବଦା ଅଖଣ୍ଡ ଓ ନିର୍ବିକାର, ଅବ୍ୟୟ । ତାହା ଦ୍ୱାରା ସବୁପ୍ରକାରର ଶଙ୍କା, ଭୟ, ଶୋକ, କଳ୍ପନା ଦୂର ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ଶୁଦ୍ଧ-ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ନିରନ୍ତର ଅନୁଭବ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହିପରମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ (ସାକ୍ଷାତ୍କାର) ନିଜ ଭିତରେ, ନିଜଦ୍ୱାରା, ନିଜକୁ କରିଥାନ୍ତି । ଏହାକୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବା ଈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ, ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ଇତ୍ୟାଦି ନାମ ଦିଆଯାଏ ।

ଅହେୟମନୁପାଦେୟଂ ମନୋବାଚାମଗୋଚରମ୍ ।
ଅପ୍ରମେୟମନାଦ୍ୟନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣମହଂ ମହଃ ॥୨୪୦॥

ଅହେୟମ୍ = ଯାହା ତ୍ୟାଗ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ, ଅନୁପ ।ଦେୟମ୍ = ଗ୍ରହଣ ବା ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ, ମନୋବାଚାମ୍ ଅଗୋଚରମ୍ = ମନ ଓ ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଜାଣି ହୁଏନାହିଁ, ଅପ୍ରମେୟମ୍କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ମଧଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ, ଅନାଦ୍ୟନ୍ତଂ = ଯାହା ଆଦି ଓ ଅନ୍ତରହିତ, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ପୂର୍ଣ୍ଣଂ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅହଂ = ମୁଁ (ସ୍ୱୟଂ), ମହଃ = ମହତ୍, ମହାନ୍ ତେଜସ୍ୱୀ ।

ଯାହାକୁ ତ୍ୟାଗ ଏବଂ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ନପାରେ, ଯିଏ ମନ ଓ ବାଣୀର ପରିଧି ବାହାରେ, ଯାହାକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ, ଯିଏ ଅନାଦି ଓ ଅନନ୍ତ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ (ସ୍ୱୟଂ), ଯିଏ ମହାନ୍ ତେଜସ୍ୱୀ-ସେହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ (ମୁଁ) ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ପରମାତ୍ମା ॥୨୪୦॥

ସେହି ପରମ ସତ୍ୟକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରି କୁହାଯାଇଛି କି ଯାହାକୁ କଦାପି କେହି ନିରାକୃତ ବା ତ୍ୟାଗ କରିପାରିବେ ନାହିଁ (ଅହେୟମ୍) । ପଞ୍ଚକୋଶ, ପଞ୍ଚପ୍ରାଣକୁ ନିଷେଧ କରାଯାଇପାରେ । ଏସବୁକୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ପରେ ହିଁ ସାଧକ ପରମ ସିଦ୍ଧି ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରେ । ଏହାକୁ ମଧ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ (ଅନୁପାଦେୟମ୍)-ଯାହା ପୂର୍ବରୁ ଆମ ପାଖରେ ବିଦ୍ୟମାନ ବା ଉପଲବ୍ଧ, ତାକୁ କିପରି ପୁନଃ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରିବ? ଯାହା ଆମ ପାଖରେ ନାହିଁ, ତାକୁ ଆମେ ଗ୍ରହଣ ଅନ୍ୟଠାରୁ ବା ଆଣିପାରିବା । କିନ୍ତୁ ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ ଆମର ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମା ।

ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିରୁ ପରେ ଏବଂ ଏହା ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ତା'ର ଅନୁଭବ କରଣ-ସାପେକ୍ଷ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ତାହା ସ୍ୱତଃ ଜ୍ଞାନ ବା ଚୈତନ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ୟସବୁର ଜ୍ଞାତା । ଅନ୍ୟ କାହା ସହିତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ତାହା ଅପ୍ରମେୟ-ଅଦ୍ୱୈତ । ପରିମେୟତା ଓ ତୁଳନା, ସର୍ବଦା ଦୁଇଟି ବା ତତୋଽଧିକ ବସ୍ତୁ ମଧରେ ହୋଇପାରେ ।

‘ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି’ : ମହାବାକ୍ୟ-ବିଚାର (୨୪୧-୨୪୯)

ତତ୍ତ୍ୱଂ ପଦାଭ୍ୟାମିଭିଧୀୟମାନୟୋଃ
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୋଃ ଶୋଧିତୟୋୟଦୀଥିମ୍ ।
ଶ୍ରୁତ୍ୟା ତୟୋସ୍ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ସମ୍ୟକ୍
ଏକତ୍ୱମେବ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ ମୁହୁଃ ॥୨୪୧॥
ଐକ୍ୟଂ ତୟୋର୍ଲକ୍ଷିତୟୋର୍ନ ବାଚ୍ୟୟୋଃ
ନିଗଦ୍ୟତେଽନ୍ୟୋନ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମିଣୋଃ ।
ଖଦ୍ୟୋତଭାନ୍ୱୋରିବ ରାଜଭୃତ୍ୟୟୋଃ
କୂପାମ୍ବୁରାଶ୍ୟୋଃ ପରମାଣୁମେର୍ବୋଃ ॥୨୪୨॥

ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ପଦାଭ୍ୟାମ୍ = ତତ୍ ଓ ତ୍ୱମ୍ ପଦଦ୍ୱୟରୁ, ଅଭିଧୀୟମାନୟୋଃ = ବୋଧ ହେଉଥିବା ଅର୍ଥଗୁଡ଼ିକର, ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମନୋଃ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର, ଶୋଧିତୟୋଃ = ପରିଶୋଧିତ ହୋଇଥିବା, ଯତ୍ = ଯେଉଁ, ଇତ୍ଥମ୍ = ଏହିପ୍ରକାର, ଶ୍ରୁତ୍ୟା = ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା, ତୟୋଃ = ସେହି ଦୁଇଟିର, ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତି = ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ଅସି ଅର୍ଥାତ୍ ତାହା ହିଁ ତୁମେ ଅଟ = ଏହିପରି, ସମ୍ୟକ୍ = ଉତ୍ତମ, ଏକତ୍ୱମ୍ = ଏକରୂପତା, ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ = ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଯାଇଛି, ମୁହୁଃ = ବାରମ୍ବାର ।

ଐକ୍ୟଂ = ଏକତା, ତୟୋଃ = ସେହି ଦୁଇଟିର, ଲକ୍ଷିତୟୋଃ = ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥରୁ, ନ ବାଚ୍ୟୟୋଃ = ବାଚ୍ୟାର୍ଥରୁ ନୁହେଁ, ନିଗଦ୍ୟତେ = କୁହାଯାଇଛି, ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ପରସ୍ପର, ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମିଣୋ = ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମିଯୁକ୍ତ , ଖଦ୍ୟୋତ = ଜୁଳୁଜୁଳିଆ ପୋକ, ଭାନୁଃ = ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଇବ = ସଦୃଶ, ରାଜ ଭୃତ୍ୟୟୋଃ = ରାଜା ଓ ଭୃତ୍ୟ (ସେବକ), କୂପ = କୂଅ, ଅମ୍ବୁରାଶ୍ୟୋଃ = ସାଗରସଦୃଶ , ପରମାଣୁମେର୍ବୋଃ = ପରମାଣୁ ଓ ସୁମେରୁ ପର୍ବତ ।

ଯଦି ଶ୍ରୁତି ‘ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି’- ଏହି ମହାବାକ୍ୟରେ ‘ତତ୍ ଓ ତ୍ୱମ୍’ ପଦଦ୍ୱୟରୁ କ୍ରମଶଃ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବର ଶୋଧିତ ଅର୍ଥ ନେଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ଏକତାକୁ ପ୍ରତିପାଦନ ବାରମ୍ବାର କରେ, ତେବେ ଏହି ପଦଦୁଇଟିର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବା ଶବ୍ଦାର୍ଥକୁ ଦୂରକରି ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ନେବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ, ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀଗୁଣ-ଧର୍ମ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଯେଉଁଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଜୁଳୁଜୁଳିଆ ପୋକ, ରାଜା ଓ ଭୃତ୍ୟ (ସେବକ), ସାଗର ଓ କୂଅ, ତଥା ସୁମେରୁ ପର୍ବତ ଏବଂ ପରମାଣୁ ॥୨୪୧-୨୪୨॥

ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହାବାକ୍ୟ- 'ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି'ର ଦୁଇଟି ପଦ / ଶବ୍ଦ ହେଉଛି- ତତ୍ ଓ ତ୍ୱମ୍ । ତତ୍ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ତ୍ୱମ୍ ପଦର ଜୀବ, ଏବଂ ଏହି ଉଭୟ, ଦୁଇଟି ଅଲଗା ସତ୍ତା ନୁହେଁ, ଏକ ସତ୍ତା (ଅସି)- ଏଭଳି ଅର୍ଥ ଉପନିଷଦ ଗୁଡ଼ିକରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରାଯାଇଛି । ଏହି ମହାବାକ୍ୟ ଘୋଷିତ କରେ କି 'ତୁମେ ହିଁ ଈଶ୍ୱର' ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ତୁମର ଶରୀର କଦାପି ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ଅଥବା ତୁମର ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି, ଯାହାକି ପଞ୍ଚଭୌତିକ ତଥା ବିକାରୀ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ । କିନ୍ତୁ 'ତ୍ୱମ୍' ପଦର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ସର୍ବାନ୍ତର, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଲକ୍ଷିତ କରେ । ପୂର୍ବ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ସ୍ଥିତ ରହି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ସେହି ସର୍ବାତ୍ମା, ପ୍ରତ୍ୟକ୍-ଚୈତନ୍ୟ (ଆତ୍ମା), ଯେତେବେଳେ ଏକ ଶରୀରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ 'ଅଧ୍ୟାତ୍ମ' କହନ୍ତି । ଯଦି ଶରୀରତ୍ରୟର ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ଆମକୁ ଜଣାଯାଏ କି ଏକଚେତନ ସତ୍ତା ଅଛି, ଯାହାକି ଆମର ସମସ୍ତ ଭାବନା- ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛି । ଏହି ଚେତନା ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ସତ୍ତା ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଏକତ୍ୱମ୍ (ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟଂ)କୁ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଉଭୟ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଏକତ୍ୱ ଅସମ୍ଭବ । ଜୀବ ଏକ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ମରଣଶୀଳ, ଅନିତ୍ୟ, ଦୁଃଖୀ, କ୍ଷୁଦ୍ରପ୍ରାଣୀ କିପରି ଅନନ୍ତ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇପାରିବ ?

ଈଶ୍ୱର ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବଗତ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବର ମୂଳସ୍ୱରୂପ ଓ ଜଗତର ମୂଳ କାରଣ, ଅଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା ଏକ ମାତ୍ର । ବ୍ୟକ୍ତି (ଜୀବ) ଓ ଈଶ୍ୱର (ବ୍ରହ୍ମ) ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର ଦର୍ଶାଇ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଚାରୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି, ଯଥା – (୧)ଜୁଳୁଜୁଳିଆ ପୋକ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ (୨) ସେବକ ଓ ରାଜା (୩) କୂଅ ଓ ସାଗର ଏବଂ (୪) ପରମାଣୁ ଓ ସୁମେରୁ ପର୍ବତ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଜୁଳୁଜୁଳିଆ ପୋକ (ଜୀବ)ର ସୀମିତପ୍ରକାଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟର (ଈଶ୍ୱର) ଅନନ୍ତପ୍ରକାଶ । ଶାସିତସେବକ (ଜୀବ) ଓ ଶାସକରାଜା (ଈଶ୍ୱର), କୂଅରସୀମିତ ଜଳ (ଜୀବ) ଓ ସାଗରର ଅସୀମବିସ୍ତାର ଜଳରାଶି (ଈଶ୍ୱର) ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ-ପରମାଣୁ (ଜୀବ) ଏବଂ ବିଶାଳ ସୁମେରୁ ପର୍ବତ (ଈଶ୍ୱର)- ଏହି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ କିପରି ସମ୍ଭବ।

ତୟୋର୍ବିରୋଧଽୟମୁପାଧିକଳ୍ପିତୋ ।
ନ ବାସ୍ତବଃ କଶ୍ଚିଦୁପାଧିରେଷଃ ॥
ଈଶସ୍ୟ ମାୟା ମହଦାଦିକାରଣମ୍ ।
ଜୀବସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଶୃଣୁ ପଞ୍ଚକୋଶମ୍ ॥୨୪୩॥

ତୟୋଃ = ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ବିରୋଧଃ = ବିରୋଧ, ପ୍ରତିପକ୍ଷ ଅୟମ୍ = ଏହି, ଉପାଧିକଳ୍ପିତଃ = ଉପାଧି ହେତୁ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ନ ବାସ୍ତବଃ = ବାସ୍ତବିକ ନୁହେଁ, କଶ୍ଚିତ୍ = କୌଣସି, ଉପାଧିଃ = ଉପାଧି, ଏଷଃ = ଏହି, ଈଶସ୍ୟ = ଈଶ୍ୱରଙ୍କ, ମାୟା =ମାୟା, ମହଦାଦି = ମହତ୍ ଇତ୍ୟାଦିର, କାରଣମ୍ = କାରଣରୁ , ଜୀବସ୍ୟ = ଜୀବର, କାର୍ଯ୍ୟଂ = କାର୍ଯ୍ୟ, ଉପାଧି , ଶୃଣୁ = ଶୁଣ, ପଞ୍ଚକୋଶମ୍ = ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକ ।

ଏହି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ବା ଅନ୍ତର ବାସ୍ତବିକ ନୁହେଁ, କେବଳ ଅଧ୍ୟାସ ହେତୁ କଳ୍ପିତ ହୋଇଛି । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାଧି ମାୟା ଅଥବା ମହତ୍ତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ଶୁଣ । ଜୀବର ଉପାଧି ହେଉଛି ପଞ୍ଚକୋଶ । ॥୨୪୩॥

ସାରା ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ମାଲିକ ବା ନିୟନ୍ତା ହେଉଛନ୍ତି- 'ଈଶ୍ୱର' ଏବଂ 'ଜୀବ' ହେଉଛି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅଂଶ ବିଶେଷ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଏକ ଅଂଶ । ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାଧି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଭେଦ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ, ବାସ୍ତବିକ ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପତଃ ଉପାଧି ରହିତ, ନିରବୟବ, ନିର୍ବିକାର ଏବଂ ଏକ-ଅଖଣ୍ଡ-ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱୟଂକୁ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱର ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାଏ । ଈଶ୍ୱର ଓ ଜୀବ-ଉଭୟଙ୍କର ଉପାଧି ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ, ଯେଉଁ ନିର୍ବିଶେଷ-ଚୈତନ୍ୟ-ସତ୍ତା ରହେ, ତାହାହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ।

ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ଯଦି ମାୟା ଉପାଧିସ୍ଥ ହୋଇ ସମଷ୍ଟି ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ତାଙ୍କୁ 'ଈଶ୍ୱର ବା ଭଗବାନ୍' କହନ୍ତି । ଏହାକୁ ହିଁ ଅନ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକମାନେ 'ମହତ୍' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ପଞ୍ଚକୋଶ ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ତାଙ୍କୁ 'ଜୀବ' କହନ୍ତି ।

ବ୍ୟଷ୍ଟି :-

୧. ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରେ-ଜୀବ ।

୨. ବ୍ୟଷ୍ଟି ସ୍ଥୂଳ ଦେହରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ପରଂ-ଚେତନାକୁ 'ବିଶ୍ୱ' କହନ୍ତି ଏବଂ ଯେହେତୁ

ତାହା ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ତେଣୁ ତାକୁ 'ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ତେଣୁ ତାକୁ 'ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ' କହନ୍ତି ।

୩. ବ୍ୟଷ୍ଟି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରରେ ପରଂ-ଚୈତନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତେବେ ତାକୁ ତୈଜସ' କହନ୍ତି । ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, କରିଥିବାରୁ ତାକୁ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ କହନ୍ତି ।

୪. ବ୍ୟଷ୍ଟି କାରଣ ଶରୀର ଅଥବା ବାସନା ବା ସଂସ୍କାର (ଅଜ୍ଞାନ) ଅବିଦ୍ୟା ମାଧ୍ୟମରେ, ପରଂ-ଚୈତନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତାକୁ 'ପ୍ରାଜ୍ଞ' କହନ୍ତି । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହେଉଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାକୁ 'ସୁଷୁପ୍ତାଭିମାନୀ' କହନ୍ତି ।

ସମଷ୍ଟି :-

୧. ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନାନାରୂପାତ୍ମକ ସୃଷ୍ଟି (ବିଶ୍ୱ)ର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରେ-ଜଗତ୍

୨. ବିଶ୍ୱର ସମସ୍ତ ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀରଗୁଡ଼ିକ ମାଧମରେ (ସମଷ୍ଟି) ଯଦି ପରମ ଚୈତନ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତେବେ ତାକୁ 'ବିରାଟ' କହନ୍ତି। ଏହି ବିରାଟ ମଧ 'ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀର ସମଷ୍ଟି ରୂପ ।'

୩. ବିଶ୍ୱର ସମସ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରଗୁଡ଼ିକରେ (ସମଷ୍ଟି ମନା)ବୁଦ୍ଧି ମାଧମରେ ପରଂ ଚୈତନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତେବେ ତାକୁ 'ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ', କହନ୍ତି ଅଥବା ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା 'ବ୍ରହ୍ମା' ମଧ କହନ୍ତି ।

୪. ପରଂ-ଚୈତନ୍ୟ ସମଷ୍ଟି କାରଣ-ଶରୀର (ମାୟା) ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତାକୁ ସେତେବେଳେ 'ଇଶ୍ୱର' ବା ପରମେଶ୍ୱର କହନ୍ତି ।

ଯେକୌଣସି ସଚେତନ କ୍ରିୟା-ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଅଥବା ବୌଦ୍ଧିକ ବାସନା ନିର୍ମାଣ କରିଥାଏ । ବାସନା-ନିର୍ମାଣ ହେତୁ ଭୌତିକ (ସ୍ଥୂଳ) ଶରୀର ରହିବା ଜରୁରୀ ନୁହେଁ । ପୁନଃ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ମୂଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମ କାରଣରେ (ଯାହାର କୌଣସି ଅନ୍ୟ କାରଣ ନାହିଁ- ଅକାରଣ କାରଣ) ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ହିଁ 'ଧ୍ୟାନ' କହନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଧାନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟଷ୍ଟିବାସନା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତଥା ଜୀବ ଭାବ ମଧ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଉତ୍କର୍ଷ ସ୍ଥିତିରେ ସମଷ୍ଟି ଜଗତ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଏକତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ହୁଏ । ଏହାକୁ 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରାପ୍ତି, ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର' ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଏ ।

ଏତୌଉପାଧୀ ପରଜୀବୟୋସ୍ତୟୋଃ
ସମ୍ୟଙ୍‌ନିରାସେ ନ ପରୋ ନ ଜୀବଃ ।
ରାଜ୍ୟଂ ନରେନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଭଟସ୍ୟ ଖେଟଚ
ତ୍ତୟୋରପୋହେ ନ ଭଟୋ ନ ରାଜା ॥୨୪୪॥

ଏତୌ = ଏହି ଦୁଇଟି ଉପାଧୀ, ପରଜୀବୟୋଃ = ପରମେଶ୍ୱର ଓ ଜୀବ, ତୟୋଃ = ଏହି ଉଭୟଙ୍କର, ସମ୍ୟକ୍ = ଉତ୍ତମ ରୂପେ, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ , ନିରାସେ = ନିଷେଧ କରାଯିବା ପରେ, ନ ପରଃ = ଈଶ୍ୱର ରହନ୍ତି ନାହିଁ, ନ ଜୀବଃ = ଜୀବ ରହେ ନାହିଁ, ରାଜ୍ୟମ୍ = ରାଜ୍ୟ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟ, ନରେନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ = ରାଜାଙ୍କର, ଭଟସ୍ୟ = ସୈନିକର, ଖେଟକ = ଢାଲ, ତୟୋଃ = ଉଭୟଙ୍କର, ଅପୋହେ = ଅଭାବରେ, ନ ଭଟଃ = ସୈନିକ ରହେ ନାହିଁ, ନ ରାଜା = ରାଜା ରହେ ନାହିଁ।

ଈଶ୍ୱର ଓ ଜୀବ ଉଭୟ ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଷେଧ କରିଦିଆଯାଏ, ସେତେବେଳେ ପୁନଃ ଈଶ୍ୱର କିମ୍ବା ଜୀବ କେହି ରହନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେପରି ରାଜାର ରାଜ୍ୟ ଓ ସୈନିକର ଢାଲ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ନେଇଗଲା ପରେ, ଆଉ ରାଜା ବା ସୈନିକ କେହି ରହନ୍ତି ନାହିଁ ॥୨୪୪॥

ଯଦି ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ର ପ୍ରବାହ ୧୦୦୦ ୱାଟ୍ ବଲ୍‌ବ ମାଧମରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ତେବେ ତା'ର ପ୍ରକାଶ ୫ୱାଟ ବଲ୍‌ବର ପ୍ରକାଶ ଠାରୁ ନିଶ୍ଚିତ ଅତ୍ୟଧିକ ହେବ । ଯଦି ଉଭୟ ବଲ୍‌ବକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଆଯାଏ, ତେବେ ଉଭୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ପ୍ରବାହ ଏକ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ବିନା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି (ପ୍ରକାଶ)ରେ ସେହି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଶକ୍ତି ନିର୍ଗୁଣ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତ ରହିବ। ଏହିପରି ପରମ ଚେତନା ଏକ ସୀମିତ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଶରୀର ମାଧମରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ତା'ର ଦୈହିକ ଭୋଗ-ଲାଳସା, ମାନସିକ-ବିକ୍ଷେପ ଓ ସଂକୁଚିତ ବୁଦ୍ଧି ବିଚାର ଦ୍ୱାରା କଷ୍ଟ ପାଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବ ଦୁଃଖୀ, ଦୟନୀୟ ହୋଇ ନିଜକୁ ତୃପ୍ତ କରିବାରେ ଅଧିକାଧିକ ଚେଷ୍ଟା କରି କ୍ଳେଶ ପାଇଥାଏ । ସେହି ଏକ ଚେତନଶକ୍ତି ସମଷ୍ଟି ଉପାଧି (ମାୟା) ମାଧ୍ୟମରେ ବା ଜଗତ (ପ୍ରକୃତି) ମାଧମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ସର୍ବଜ୍ଞସୃଷ୍ଟି କର୍ତ୍ତା ଭଗବାନ୍, ଈଶ୍ୱର ବା ପରମେଶ୍ୱର ହୋଇଯାନ୍ତି ତଥା ସମଷ୍ଟି ଜଗତର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଏବଂ ପାଳକ ହୋଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଭୟଙ୍କର ଉପାଧି ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଈଶ୍ୱର କିମ୍ବା ଜୀବଭାବ ରହେ ନାହିଁ ।

ଏହି ଉପରୋକ୍ତ କଥନକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରଳ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଯଦି କୌଣସି ରାଜାର ରାଜ୍ୟ ଓ ସୈନିକର ଢାଲ ତାଙ୍କଠାରୁ ବଳପୂର୍ବକ ଛଡ଼ାଇନିଆଯାଏ, ତେବେ ପୁନଃ ରାଜା ଓ ସୈନିକ ରହିବେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ରାଜନୀତିରୁ ଅବସର ନେଇଥିବା ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ସୁରକ୍ଷା ବଳରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେଇଥିବା ଜଣେ ପୋଲିସ୍-କର୍ମଚାରୀ ଶେଷରେ ଉଭୟ ସାଧାରଣ ନାଗରିକ ହୋଇଯାନ୍ତି । କାରଣ, ତାଙ୍କ ପାଖରେ କୌଣସି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅଥବା ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ନଥାଏ । ମାୟା, ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାଧି ଓ ପଞ୍ଚକୋଶ ଜୀବର ଉପାଧି । ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଚାଲିଗଲା ପରେ ଈଶ୍ୱର ଓ ଜୀବ ପଛରେ ଥିବା ଅନନ୍ତ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁଭବ ହୁଏ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଲୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ କିପରି ନିଷେଧ କରାଯିବ, ତା'ର ଉପାୟ ବତାଯାଇଛି ।

ଅଥାତଃ ଆଦେଶ ଇତି ଶ୍ରୁତିଃ ସ୍ୱୟଂ
ନିଷେଧତି ବ୍ରହ୍ମଣି କଳ୍ପିତଂ ଦ୍ୱୟମ୍ ।
ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣାନୁଗୃହୀତ ବୋଧାତ୍
ତୟୋର୍ନିରାସଃ କରଣୀୟ ଏବ ॥୨୪୫॥

ଅଥ ଅତଃ = ଅତଏବ, ବର୍ତ୍ତମାନ, ଆଦେଶଃ = ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଇତି= ଏଭଳି, ଶ୍ରୁତି = ଉପନିଷଦ୍, ସ୍ୱୟଂ = ନିଜେ, ନିଷେଧତି = ନିଷେଧ କରେ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, କଳ୍ପିତମ୍ = କଳ୍ପିତ, ଦ୍ୱୟମ୍ = ଦ୍ୱୈତ,ଅନ୍ୟର, ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ = ଶ୍ରୁତିର ପ୍ରମାଣ, ଅନୁଗୃହୀତ = ସହାୟତାରେ ବୋଧାତ୍ = ଜାଣି, ତୟୋଃ = ଉଭୟର, ନିରାସଃ = ନିଷେଧ, କରଣୀୟ = କରିବା ଉଚିତ୍, ଏବ = ନିଶ୍ଚିତ ।

'ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଆଦେଶ ହେଉଛି'-ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମରେ କଳ୍ପିତ ଦ୍ୱୈତକୁ ନିଷେଧ କରେ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ସମ୍ମତ (ଗୃହୀତ) ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକର ସହାୟତାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲାଭ କରି ଏହି ଉଭୟ ଉପାଧିକୁ (ଅଧ୍ୟାସ)କୁ ବାଧିତ କରିଦେବା ଉଚିତ୍ ॥୨୪୫॥

ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦରେ ଋଷି କହନ୍ତି-'ଅତଏବ' ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଆଦେଶ ହେଉଛି- 'ନେତି ନେତି' ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତି ଆମକୁ ସତ୍ୟ-ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ପାଇଁ ଆମକୁ ଏହିପରି ଆଦେଶ ଦିଏ । ବହିର୍ଜଗତର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନାନାତ୍ୱ ହେଉଛି ଆମ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର

କଳ୍ପନା ବା ବିକାର । ଯେଉଁଠି ମନ-ବୁଦ୍ଧି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ବନ୍ଦ କରିଦିଅନ୍ତି, ସେହି ସମାଧି ବା ସୁଷୁପ୍ତି ସ୍ଥିତିରେ ଦ୍ୱୈତବା ନାନାତ୍ୱ ପ୍ରପଞ୍ଚ ରହେ ନାହିଁ , ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରୁତି ଏହି ଦ୍ୱୈତ ବା ଅନେକତ୍ୱକୁ ମିଥ୍ୟା, ପ୍ରାତୀତିକ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରେ । ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଏହି ଅନେକତ୍ୱ ପଛରେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡନିତ୍ୟସତ୍ତା ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଅଛି ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଆମେ ବନ୍ଧନରୁ କିପରି ମୁକ୍ତ ହେବା ? କାରଣ, ଶ୍ରୁତି କଥନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନକୁ ସ୍ୱୟଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟ କରିବା ଫଳରେ ଏହି ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ବା ପ୍ରତୀତି ନଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ । ଯଦି କଦାପି ଆମର ଶରୀରକୁ କିଛି ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ତେବେ ଆମେ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ମୁଁ ଶରୀର ନୁହେଁ' । ଯଦି ମନ କାହା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ମୁଁ ମନ ନୁହେଁ' ଇତ୍ୟାଦି । ଏହିପରି ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧ କରି ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଥିବା ଅଧିଷ୍ଠାନ ବା କାରଣ ରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା ପରେ ଜୀବତ୍ୱଭାବରୁ (ବନ୍ଧନ) ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ।

ନେଦଂ ନେଦଂ କଳ୍ପିତତ୍ୱାନ୍ନ ସତ୍ୟଂ
ରଜ୍ଜୁଦୃଷ୍ଟବ୍ୟାଲବତ୍ସ୍ୱପ୍ନବଚ୍ଚ ।
ଇତ୍ଥଂ ଦୃଶ୍ୟଂ ସାଧୁଯୁକ୍ତ୍ୟା ବ୍ୟାପୋହ୍ୟ
ଜ୍ଞେୟଃ ପଶ୍ଚାଦେକଭାବସ୍ତୟୋର୍ୟଃ ॥୨୪୬॥

ନ ଇଦଂ = ଏହା (ସ୍ଥୂଳ) ନୁହେଁ, ନ ଇଦଂ = ଏହା(ସୂକ୍ଷ୍ମ) ନୁହେଁ, କଳ୍ପିତତ୍ୱାତ୍ = (ବ୍ରହ୍ମରେ) କଳ୍ପିତ କରାଯାଇଥିବା ହେତୁ, ନ ସତ୍ୟଂ = ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ରଜ୍ଜୁ ଦୃଷ୍ଟ = ରସ୍‌ସୀରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବ୍ୟାଲବତ୍ = ସର୍ପଭଳି, ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ = ସ୍ୱପ୍ନଭଳି, ଚ = ଏବଂ, ଇତଥମ୍ = ଏହି ପ୍ରକାର, ଦୃଶ୍ୟଂ = ଦୃଶ୍ୟ, ଉପାଧିର, ସାଧୁ = ଉଚିତ୍, ସଠିକ୍, ଯୁକ୍ତ୍ୟା = ଯୁକ୍ତି ବା ତର୍କଦ୍ୱାରା, ବ୍ୟାପୋହ୍ୟ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂରକରି, ଜ୍ଞେୟଃ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ପଶ୍ଚାତ୍ = ତା'ପରେ, ଏକଭାବଃ = ଏକତ୍ୱ ଭାବ, ତୟୋଃ = ଉଭୟର, ୟଃ = ଯିଏ ।

'ଏହା ସ୍ଥୂଳ ନୁହେଁ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ନୁହେଁ'- ଏହି ଉପାଧି ମଧ୍ୟ ରଜ୍ଜୁରେ କଳ୍ପିତ ସର୍ପ ଅଥବା ସ୍ୱପ୍ନ ସଦୃଶ କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଉପରୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତି ବା ତର୍କଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଜଗତକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଧିତ କରି ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଏକତ୍ୱଂ ଅଛି, ତାକୁ ଅବଶ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ॥୨୪୬॥

'ନେତି ନେତି' ହେଉଛି ଉପନିଷଦର ଭାଷା । ମୁଁ ଶରୀର ନୁହେଁ, ଶରୀର ମୋର । ମୁଁ ମନ ନୁହେଁ, ମନ ମୋର । ଏଭଳି କେବଳ ଶ୍ରୁତି ଘୋଷଣା କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ଆମେ ମଧ୍ୟ ଆମର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିପାରିବା । ଯାହାକି ଭ୍ରମଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ହୋଇଛି, ତାହା ବାସ୍ତବିକ କଦାପି ହୋଇ ନପାରେ । ଯଦି ଏଭଳି ସତ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ମୋତେ ଜଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମୟରେ ଅନୁଭବ ବା ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇପାରୁଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ହେବାର ଅନୁଭବ ହେଉନାହିଁ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସବୁ କାଳରେ ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକର ଉପଯୋଗ ବା ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ ନଥାଏ । ତେଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯାହା ଅତୀତରେ ନଥିଲା ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ଥିଲାଭଳି ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର ହେଉଅଛି- ତାକୁ 'ମିଥ୍ୟା ବା ଅଧ୍ୟାସ' କହନ୍ତି । ରଜ୍ଜୁ-ସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆତ୍ମ-ପରକ । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ବାହ୍ୟିକ ଭ୍ରମ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଆନ୍ତରିକ ଭ୍ରମ ।

ଯିଏ ସାଧୁ ଅଟେ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପଥରେ ଚାଲୁଥିବା ବିଚାରକ, ସେ ତା'ର ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଆନ୍ତରିକଭ୍ରମ ଓ ବାହ୍ୟଭ୍ରମକୁ ଦୂର କରି, ଏହି ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ କି ଯିଏ ଦେହ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି-ଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ଓ ଆନ୍ତରିକ ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତକୁ ଅନୁଭବ କରୁଛି, ସେ ହିଁ ସେହି ଶୁଦ୍ଧ-ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାକି ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱୈତ, ସର୍ବାତ୍ମା ଅଟେ ।

ତତସ୍ତୁ ତୌ ଲକ୍ଷଣୟା ସୁଲକ୍ଷ୍ୟୌ
ତୟୋରଖଣ୍ଡୈକରସତ୍ୱସିଦ୍ଧୟେ ।
ନାଲଂ ଜହତ୍ୟା ନ ତଥାଜହତ୍ୟା
କିନ୍ତୁ ଉଭୟାର୍ଥାତ୍ମିକୟୈବ ଭାବ୍ୟମ୍ ॥୨୪୭॥

ତତଃ = ତା'ପରେ, ତୁ = ନିଶ୍ଚୟ, ତୌ = ସେହି ଉଭୟର, ଲକ୍ଷଣୟା = ଲକ୍ଷଣାବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ସୁଲକ୍ଷ୍ୟୌ = ଉତ୍ତମ ରୂପେ, ତୟୋଃ = ସେହି (ଈଶ୍ୱର ଓ ଜୀବ), ଉଭୟର ଅଖଣ୍ଡ ଏକରସତ୍ୱ ସିଦ୍ଧୟେ = ଏକାତ୍ମତା ଅନୁଭବ ପାଇଁ, ନ = ନାହିଁ, ଅଲଂ = ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଜହତ୍ୟା = ଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣା ଦ୍ୱାରା, ନ ତଥା ଅଜହତ୍ୟା = ସେହି ପ୍ରକାର ଅଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ = ପରନ୍ତୁ, ଉଭୟାର୍ଥାତ୍ମିକା = ଉଭୟ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ, (ଜହତି = ଅଜହତୀ)ଉଭୟ ଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ଭାବ୍ୟମ୍ = ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଏଥିଲାଗି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ (ଈଶ୍ୱର-ଜୀବଐକ୍ୟ) ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ହେତୁ ଉଭୟ ପଦଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବୁଝିବା ପରେ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏଥିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣନିଷେଧ (ତ୍ୟାଗ) ପ୍ରକ୍ରିୟା ଲାଗୁ ହୁଏନାହିଁ । ଅଥବା ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଯୋଗ (ଅଜହତ୍) ପ୍ରକ୍ରିୟା । ଏହି ଉଭୟ (ଜହଜହତ୍) ମିଶ୍ରିତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୨୪୭॥

ତୁମେ ସତ୍ତା ରୂପରେ ସ୍ଥିତ। କାରଣ, ପରଂ-ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ତୁମର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ରୂପରେ ତୁମ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଅଛି । 'ଈଶ୍ୱର' ଅଛନ୍ତି, ତେଣୁ ପରଂ-ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ସମଷ୍ଟି ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଜଗତ ରୂପେ (ବିରାଟ) ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି । ତୁମେ ତୁମର ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, କେବଳ ଏକ, ଅଖଣ୍ଡ ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ-ସତ୍ୟ-ବ୍ରହ୍ମ ଅବଶେଷ ରହେ । ଏହାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଶ୍ରୁତି ଜ୍ଞାନ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର-ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବରୁ ନିଜକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ ରୂପେ ପ୍ରସ୍ତୁତି କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସାଧାରଣତଃ, ଯେକୌଣସି କଥନକୁ ତିନି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଏଭଳି ଆମର ନିତ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟରେ ଲକ୍ଷଣା ବୃତ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ଖୁବ୍ କରିଥାଉ । ଯଦି ମୁଁ କହେ କି- 'ମୋର ଘର ସମୁଦ୍ରରେ'ତେବେ ତୁମେ ତାକୁ ବିନା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ ଗ୍ରହଣ କର ଯେ, ମୋର ଘର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ । ଘର ସମୁଦ୍ରର ପାଣି ଭିତରେ ନୁହେଁ, ବରଂ ସମୁଦ୍ର ତଟରେ ବାଲୁକା ଅଥବା ମାଟି ଉପରେ ନିର୍ମିତ ତଥା ସମୁଦ୍ରର

ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ନିକଟରେ । ମୁଁ କହିଲି 'ସମୁଦ୍ରରେ' କିନ୍ତୁ ତୁମେ ତା'ର ଅଭିଧାନକୁ ଛାଡିଦେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କଲ । ଯଦି ମୁଁ କହେ କି 'ଲାଲ ଦୌଡୁଅଛି'-ତେବେ ତୁମେ ବୁଝିଯାଅ କି ଲାଲ ରଙ୍ଗର ଘୋଡ଼ା ଦୌଡୁଅଛି। (କାରଣ, ଦୌଡ଼ପ୍ରତିଯୋଗିତା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତୁମର ଅନୁଭୂତି ଅଛି) । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ତୁମେ ମୋର ବକ୍ତବ୍ୟରେ କିଛି ସଂଯୋଗ କରିଛ- 'ଘୋଡ଼ା' ଶବ୍ଦ। ଏଥିରେ ତୃତୀୟ ପଦ୍ଧତି ହେଉଛି- (ବକ୍ତବ୍ୟରେ କିଛି ଯୋଡିବା ଏବଂ କିଛି ସେଥିରୁ ଛାଡିବା) ଏହି ପଦ୍ଧତିକୁ ବେଦାନ୍ତରେ 'ଜହଦଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣ' କୁହାଯାଏ । କାରଣ, କୌଣସି କଥନର ନିହିତାର୍ଥ, ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ଜାଣିବାର ପଦ୍ଧତିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ 'ଲକ୍ଷଣା ବୃତ୍ତି' କହନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ଆମକୁ କିଛି ଶବ୍ଦ ତ୍ୟାଗ ବା ଛାଡିବାକୁ ପଡିଲା, ଯାହାକୁ 'ଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣା' କହନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଅର୍ଥ ବୁଝିବା ପାଇଁ ଆମକୁ କିଛି ଶବ୍ଦ ଯୋଡିବାକୁ ହେଲା, ଯାହାକୁ 'ଅଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣା' କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଅର୍ଥ ଜାଣିବାକୁ ଆମେ କିଛି ଛାଡିଲେ ଏବଂ ଯୋଡିଲେ ମଧ୍ୟ- ଯାହାକୁ 'ଜହଦଜହତ୍ ଲକ୍ଷଣା' ଅଥବା 'ଭାଗ-ତ୍ୟାଗ' ଲକ୍ଷଣା ନାମ ଦିଆଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଏହି ମହାବାକ୍ୟ ('ତତ୍ତ୍ୱମସି)- 'ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି'ର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ଆମକୁ ତୃତୀୟ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ 'ତତ୍ ଓ ତ୍ୱମ୍' ପଦର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଆଯାଏ, ତା'ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ ତାହାକୁ ଏକ, ଅଖଣ୍ଡ-ପରମ-ସତ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ) ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

ସ ଦେବଦତ୍ତୋଽୟମିତୀହ ଚୈକତା
ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାଂଶମପାସ୍ୟ କଥ୍ୟତେ ।
ଯଥାତଥା ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ବାକ୍ୟେ
ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମାନୁଭୟତ୍ର ହିତ୍ୱା ॥ ୨୪୮॥
ସଂଲକ୍ଷ୍ୟ ଚିନ୍ମାତ୍ରତୟା ସଦାତ୍ମନୋ
ଅଖଣ୍ଡଭାବଃ ପରିଚୀୟତେ ବୁଧୈଃ ।
ଏବଂ ମହାବାକ୍ୟଶତେନ କଥ୍ୟତେ
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୋରୈକ୍ୟମଖଣ୍ଡଭାବଃ ॥୨୪୯॥

ସଃ = ସେହି, ଦେବଦତ୍ତଃ = ଦେବଦତ୍ତ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଇତି = ଏହିପରି, ଇହ ଚ = ଏଠାରେ (ଏହି ବାକ୍ୟରେ), ଏକତା = ଅଭିନ୍ନତା, ବିରୁଦ୍ଧ = ବିପରୀତ ଅର୍ଥର, ଧର୍ମାଂଶମ୍ = ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଅଂଶ, ଅପାସ୍ୟ = ଦୂରକରି, କଥ୍ୟତେ = ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ଯଥା = ଯେପରି, ତଥା = ସେହିପରି, ତତ୍ = ସେହି, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ଅସି = ଅଟ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟେ = ବାକ୍ୟରେ, ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମାନ୍ = ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଧର୍ମ / ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ, ଉଭୟତ୍ର ଉଭୟ ପକ୍ଷର, ହିତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗକରି, ଛାଡ଼ି, ସଂଲକ୍ଷ୍ୟ = ଲକ୍ଷିତ କରି, ଚିନ୍ମାତ୍ର ତୟା = ବିଶୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନ ସଦୃଶ, ସଦାତ୍ମନୋଃ = ବ୍ୟଷ୍ଟି ବା ସମଷ୍ଟି ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ, ଅଖଣ୍ଡ ଭାବଃ = ଅଭିନ୍ନତା, ଏକତ୍ୱ, ପରିଚୀୟତେ = ଜାଣିହୁଏ, ଚିହ୍ନିହୁଏ, ବୁଧୈଃ = ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ଏବଂ = ଏହିପରି, ମହାବାକ୍ୟଶତେନ କଥ୍ୟତେ = ଶହଶହ ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ କୁହାଯାଇଛି, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୋଃଐକ୍ୟମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମା-ଐକ୍ୟ, ଅଖଣ୍ଡଭାବଃ = ବସ୍ତୁତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକାତ୍ମତା।

'ସେହି ହେଉଛି ଏହି ଦେବଦତ୍ତ'- ଯେଭଳି ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ 'ସେହି' ଏବଂ 'ଏହି' ଉଭୟ ପଦଗୁଡ଼ିକର ବିରୋଧୀ-ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଦେବଦତ୍ତରେ ଏକତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନନ୍ୟଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଛି। ସେହିପରି 'ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସିରେ' ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି ॥୨୪୮-୨୪୯॥

ଏହି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ମହାବାକ୍ୟରେ ଉଭୟ ପଦର ବିରୁଦ୍ଧ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି, ଈଶ୍ୱର ଏବଂ ଜୀବ-ଏହି ଉଭୟଙ୍କର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ 'ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ'କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଉଭୟର ଏକତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି ।

ଯଦି ଏଭଳି କୁହାଯାଏ କି-'ଅନନ୍ତ, ନିତ୍ୟ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ପରମାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଈଶ୍ୱର ତୁମେ ଅଟ'-ଏଥିରେ 'ତୁମେ' ଅର୍ଥାତ୍ ସୀମିତ, ଅନିତ୍ୟ, ଦୁଃଖୀ, ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ବିକାରୀ ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡିବ । ସେହି ଏକ ସର୍ବତ୍ମାରୂପ ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଯାହାକି ତୁମର ବିଚାର ଭାବନାଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ସମଷ୍ଟି ଜଗତର । ଅଭିମାନୀ ମାୟାଧୀଶ 'ଈଶ୍ୱର'ଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି । ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏଭଳି ଶ୍ରୁତିରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନେକ ରହିଛି ।

'ସେହି ହେଉଛି ଏହି ଦେବଦତ୍ତ'- ଏହି ବାକ୍ୟରେ 'ସେହି ଓ ଏହି' ଦୁଇ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥ ବୋଧକ ସର୍ବନାମ ପଦ । ଯଦି 'ସେହି ବା ତାହା' ସୁଦୂର ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସୂଚିତ କରେ, ତେବେ 'ଏହି ବା ଏହା' ନିକଟସ୍ଥ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥାଏ । ଆମେ ଯଦି କହୁ କି 'ସେ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି'- ତେବେ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଯିଏ କି ଭିନ୍ନ କାଳ ଓ ଦେଶ(ସ୍ଥାନ)ରେ ଥିଲା। ବର୍ତ୍ତମାନ 'ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି' ରୂପେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥାନ ଓ କାଳରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେଉଛି । ଦେଶ-କାଳ ବଦଳିଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ଆମେ ବିରୁଦ୍ଧ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଉଚିତ୍ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ହେତୁ 'ସେହି ଓ ଏହି' ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଏକତ୍ୱ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରିଲା ।

ଏହିପରି ଆମେ ଯଦି କହୁ କି 'ଜୀବ ହିଁ ସ୍ୱରୂପତଃ ଈଶ୍ୱର ଅଟେ', ତେବେ ଆମର କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଜୀବ ବ୍ୟଷ୍ଟିବାସନା ବା ପ୍ରକୃତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଈଶ୍ୱର ସମଷ୍ଟି ବାସନା (ମାୟା) ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । 'ଜୀବ' ନାମ-ରୂପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସତ୍ତା ମାତ୍ର, ଯାହାକୁ ପରମ ଦିବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ । କିନ୍ତୁ ଗୁଣଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ, ଜୀବ କଦାପି ଈଶ୍ୱର ହୋଇ ନ ପାରେ । କାରଣ, ଜୀବ ଜନ୍ମନିଏ ଏବଂ ଈଶ୍ୱର ଆଜନ୍ମା । ଜୀବ ପରିଛିନ୍ନ, ଈଶ୍ୱର ଅସୀମ, ଅନନ୍ତ । ଜୀବ ମରଣଧର୍ମୀ, ଈଶ୍ୱର ଅବିନାଶୀ । ତେଣୁ ଏସବୁ ଗୁଣ-ବିଶେଷଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଦେଲା ପରେ ଯେଉଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ରହେ, ତାହା ଉଭୟ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମୂଳ ଅଧିଷ୍ଠାନ- ବ୍ରହ୍ମ (ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ) ।

ହରି ଓଁ ତତ୍ ସତ୍ । ଇତି ଶ୍ରୀମଦ୍ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ

ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) ସମାପ୍ତଃ

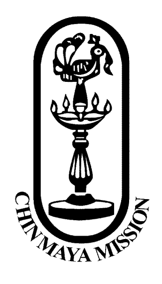
ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ

ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି

(ମୂଳ ଶ୍ଳୋକ, ଅର୍ଥ ଏବଂ ଭାଷ୍ୟ ସହିତ)

ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ

ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ

ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ ଟ୍ରଷ୍ଟ

© ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ୍ ଟ୍ରଷ୍ଟ
ମୁମ୍ବାଇ - ୪୦୦୦୭୨

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦୧୩
ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦୧୯

ମୁଦ୍ରଣ ସଂଖ୍ୟା : ୧୦୦୦

ଅନୁବାଦ : ଇନ୍ଦୁଲତା ମହାନ୍ତି
ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭବାନନ୍ଦ

ସମ୍ପାଦନା : ଡ. କେ. ବେଣୁଗୋପାଳ ପାତ୍ର

ପ୍ରକାଶନ:
ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ ଟ୍ରଷ୍ଟ, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରକାଶନ ବିଭାଗ
ପ୍ଲଟ ନଂ - ୧୮୦, ଭି.ଆଇ.ପି. ଏରିଆ, ପୋଷ୍ଟ - ଆଇ.ଆର.ସି. ଭିଲେଜ
ଭୁବନେଶ୍ୱର - ୭୫୧୦୧୫, ଫୋନ୍ : (୦୬୭୪) ୨୫୫୪୦୦୪
email id- cmbooksbbsr@gmail.com, cmbhubaneswar@gmail.com

ମୁଦ୍ରଣ:
ପ୍ରିଣ୍ଟେକ୍ ଅଫ୍‌ସେଟ୍ ପ୍ରା:ଲି:,
ଏଫ୍ - ୬୬/୧, ଚନ୍ଦକା ଶିଳ୍ପାଞ୍ଚଳ, ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧୦୨୪
ଫୋନ୍ : (୦୬୭୪) ୨୭୪୦୭୩୭

ମୂଲ୍ୟ : ₹ 170/- (ଏକ ଶହ ସତୁରୀ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର)

ଅନୁକ୍ରମଣିକା

□□

ବ୍ରହ୍ମ-ଭାବନା (୨୫୦-୨୫୩)

ଅସ୍ଥୂଲମିତ୍ୟେତଦସନ୍ନିରସ୍ୟ,
ସିଦ୍ଧଂ ସ୍ୱତୋ ବ୍ୟୋମବଦପ୍ରତର୍କ୍ୟମ୍।
ଅତୋମୃଷାମାତ୍ରମିଦଂ ପ୍ରତୀତଂ,
ଜହୀହି ଯତ୍‌ସ୍ୱାତ୍ମତୟା ଗୃହୀତମ୍ ।
ବ୍ରହ୍ମାହମିତ୍ୟେବ ବିଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା
ବିଦ୍ଧି ସ୍ୱମାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡ ବୋଧମ୍ ॥୨୫୦॥

ଅସ୍ଥୁଲମ୍ = ଯାହା ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ, ଇତି = ଏହିପ୍ରକାର, ଏତତ୍ = ଏହା, ଅସତ୍ = ମିଥ୍ୟା (ଅନାତ୍ମା), ନିରସ୍ୟ = ନିରାସ (ନିଷେଧ) କରି, ସିଦ୍ଧମ୍ ସ୍ୱତଃ = ସ୍ୱୟଂ ସିଦ୍ଧ, ବ୍ୟୋମବତ୍ = ଆକାଶ ସଦୃଶ, ଅପ୍ରତର୍କ୍ୟମ୍ = ତର୍କରୁ ପରେ, ଅତଃ = ଏଣୁ, ମୃଷାମାତ୍ରମ୍ = କେବଳ ମିଥ୍ୟା, ଇଦମ୍ = ଏହା, ପ୍ରତୀତମ୍ = ଯାହା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଜହୀହି = ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ, ନିଷେଧ କରିଦିଅ; ଯତ୍ = ସେହି ଯେଉଁ, ସ୍ୱାତ୍ମତୟା = ନିଜ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଭଳି, ଗୃହୀତମ୍ = ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ, ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ; ବ୍ରହ୍ମ ଅହମ୍ = 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ', ଇତି = ଏଭଳି, ଏବ = କେବଳ, ବିଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ଶୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ତରେ, ବିଦ୍ଧି = ଜାଣ, ଅନୁଭବ କର; ସ୍ୱମ୍ ଆତ୍ମାନମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧମ୍ = ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧ (ଜ୍ଞାନ) ସ୍ୱରୂପକୁ।

'ତାହା (ଆତ୍ମା) ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ' ଇତ୍ୟାଦି କଥନର ଜ୍ଞାନରେ ଅନାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିଷେଧ କରିବା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆତ୍ମାନୁଭବ ହୁଏ। ସେହି ଆତ୍ମାର ଅନୁଭବ ଯାହାକି ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧ, ତାହା ଆକାଶ ସଦୃଶ ଅସଙ୍ଗ ଏବଂ ତର୍କର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। ଅତଏବ, ଏହି ପ୍ରତୀୟମାନ ଓ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ମିଥ୍ୟା ଶରୀରକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ଜାଣ ନାହିଁ। ଏହାକୁ ନିଷେଧ କର ଏବଂ ବିଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧିରେ ଏହା ଜାଣକି 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ'। ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ଅଖଣ୍ଡ-ବୋଧ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଜାଣ ॥୨୫୦॥

ଉପନିଷଦ୍‌ର ଋଷିଗଣ 'ଆତ୍ମା'କୁ ସୂଚିତ କରିବାକୁ କହନ୍ତି 'ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ, ଛୋଟ ନୁହେଁ, ଲମ୍ବା ନୁହେଁ, ଇତ୍ୟାଦି। 'ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ'- ଏଭଳି କହିବା ମାତ୍ରେ

ସମସ୍ତ ଅନାତ୍ମ- ଜଡ଼ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ନିରାସ (ନିଷେଧ) ହୋଇଯାଏ। କାରଣ, ଯାହାକିଛି ଅନାତ୍ମା, ତାହା ସ୍ଥୂଳ ରୂପରେ ହିଁ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। ତାହାକୁ ସ୍ଥୂଳ କହନ୍ତି, ଯାହା ଆମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଗୋଚର ଅଥବା ଦୃଶ୍ୟମାନ, ଅନୁଭୂୟମାନ ହୋଇଥାଏ। ତେଣୁ ସକଳ ବସ୍ତୁ, ଭାବ ଓ ବିଚାର-ଜଗତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ବିଷୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗୋଚର ହୁଏ। ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଭାବୁକ, ବିଚାରକ ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧି ଦିଆଯାଏ। ଯେତେବେଳେ ଏସବୁ ଅନାତ୍ମ-ସ୍ଥୂଳ-ଜଗତର ନିଷେଧ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ଆମେ ସେହି ସ୍ୱତଃ-ସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିଯାଉ, ଯାହାକି ଆକାଶ ଭଳି ଅସଙ୍ଗ ଓ ଅନନ୍ତ। ଆତ୍ମାକୁ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ତାହା ସତ୍ତାରୂପ। ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନ୍ୟ କିଛି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ। ଅନ୍ୟ କେହି ଏହାର କାରଣ ନୁହନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏହା ସବୁ କିଛିର କାରଣ। ତେଣୁ ଏହା 'ଅକାରଣ କାରଣ' ଅଟେ। ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ, ତାହାହିଁ 'ସତ୍ତା, ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ'।

ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ, ଭାବ ବିଚାରାଦି ଯାହାକିଛି 'ଇଦଂ-ଇଦଂ' (ଏହି-ଏହି) ରୂପେ ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଛି, ତାହାସବୁ ବାସ୍ତବରେ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର। ଏଗୁଡ଼ିକର ବାସ୍ତବରେ କିଛି ସତ୍ତା ନାହିଁ। ଯାହାନାହିଁ ଆମେ ତାକୁ ଅଛି ବା ସତ୍ତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଉ। କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଯାହା ଅଛି, ତାକୁ ଆମେ ସ୍ୱରୂପତଃ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେଉ। ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି- ଆମର ଅନାଦି ଅଜ୍ଞାନ ବା ମୋହ (ଭ୍ରାନ୍ତି-ଭ୍ରମ) ଇତ୍ୟାଦି। ତେଣୁ ସର୍ବଦା ଏହି ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ବା ଭ୍ରମ-ମୋହକୁ ତ୍ୟାଗ କର। ଏହି ନିଷେଧ ବା ତ୍ୟାଗ ସରଳତା ପୂର୍ବକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଅନାତ୍ମ ପ୍ରତି ଆମର ଯେଉଁ ଆତ୍ମ-ଭାବ ବା ବୁଦ୍ଧି ରହିଛି ତାକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧି ବା ନିର୍ମଳ-ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଦୂର କରାଯାଇ ପାରିବ। ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆମକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ। ତେଣୁ 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ'- 'ବ୍ରହ୍ମୋଽହମ୍ ଇତି'- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବୁଝିପାରିଲେ, ଅନୁଭବ କରିପାରିଲେ, ଅନାତ୍ମପ୍ରତି ଥିବା ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦୂର ହୋଇପାରିବ। ସ୍ୱୟଂର (ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର) ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ କ୍ଷଣିକ ନୁହେଁ, ଅଖଣ୍ଡବୋଧ। କିନ୍ତୁ ଅନାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଅଖଣ୍ଡ ହୋଇନପାରେ, ତାହା ସର୍ବଦା କ୍ଷଣିକ ଓ ବିକାରୀ ମଧ୍ୟ। ଯାହାକି 'ଦେହୋଽହଂ, ମନୋଽହଂ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟୋଽହଂ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପେ ପ୍ରତୀତି ହେଉଛି।

ମୃତ୍କାର୍ଯ୍ୟଂ ସକଲଂ ଘଟାଦି ସତତଂ ମୃନ୍ମାତ୍ରମେବାହିତଂ
ତଦ୍‌ବତ୍‌ସଜ୍ଜନିତଂ ସଦାତ୍ମକମିଦଂ ସନ୍ମାତ୍ରମେବାଖିଳମ୍‌ ।
ଯସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ସତଃ ପରଂ କିମପି ତତ୍‌ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ
ତସ୍ମାତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱମସି ପ୍ରଶାନ୍ତମମଳଂ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୟଂ ଯତ୍‌ପରମ୍‌ ॥୨୫୧॥

ମୃତକାର୍ଯ୍ୟମ୍‌ = ମାଟିର ବିକାର, ସକଲମ୍‌ = ସମସ୍ତ, ଘଟାଦି = ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି, ସତତମ୍‌ = ସର୍ବଦା, ମୃନ୍ମାତ୍ରମ୍‌ ଏବ = ମାଟି ମାତ୍ର, ଆହିତମ୍‌ = ସ୍ୱୀକୃତ, ତଦ୍‌ବତ୍‌ = ସେହିପରି, ସଜ୍ଜନିତମ୍‌ = ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ, ସଦାତ୍ମକମ୍‌ = ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍‌ ସ୍ୱରୂପ, ଇଦମ୍‌ = ଏହି, ସନ୍ମାତ୍ରମ୍‌ ଏବ = କେବଳ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ, ଅଖିଳମ୍‌ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ, ପରମ୍‌ = ନିରତିଶୟ, ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କିମ୍‌ ଅପି = ଅନ୍ୟ କିଛି ମଧ୍ୟ, ତସ୍ମାତ୍‌ = ସେହିପରି, ତତ୍‌ = ସେହି, ତ୍ୱମ୍‌ = ତୁମେ, ଅସି = ଅଟ, ପ୍ରଶାନ୍ତମ୍‌ = ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଅମଲମ୍‌ = ନିର୍ମଳ, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ଅଦ୍ୱୟମ୍‌ = ଅଦ୍ୱୈତ, ଯତ୍‌ = ଯିଏ, ପରମ = ପରଂବ୍ରହ୍ମ ।

ଯେଉଁଭଳି ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ମାଟିର ସମସ୍ତ ବିକାରଗୁଡ଼ିକୁ ଆମର ମନ ଯଥାର୍ଥରେ ସତ୍ୟରୂପେ ମାନିନିଏ । ଯଦିଓ ବାସ୍ତବରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ମାଟି ମାତ୍ର । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ସତ୍ତା ନାହିଁ । ଆମର ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ବାସ୍ତବ ସ୍ୱରୂପ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମ। ତେଣୁ ତୁମେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଯାହାକି ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଅମିଳନ (ନିର୍ମଳ), ଅଦ୍ୱୈତ ପରବ୍ରହ୍ମ ॥୨୫୧॥

ଯେହେତୁ ମାଟିରେ ନିର୍ମିତ ସମସ୍ତ ପାତ୍ର କେବଳ ମାଟିର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର ମାଟି ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ସେହି ଏକ ମାଟି ହିଁ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଓ ନାମରେ କଳସୀ, ହାଣ୍ଡି, ଘଡ଼ି, ସୁରେଇ, ସରା ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁପରି ସୁବର୍ଣ୍ଣରୁ ତିଆରି ବିଭିନ୍ନ ନାମରୂପର ଆଭୂଷଣ ବା ଅଳଂକାରାଦି କେବଳ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମାତ୍ର । ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥ ସତ୍‌ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ବସ୍ତୁତଃ ସତ୍‌ ମାତ୍ର, ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅଥବା ଜୀବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମା ଇତ୍ୟାଦି ସତ୍‌-ଚିତ୍‌-ଆନନ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ତୁମେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ।

ନିଦ୍ରା କଳ୍ପିତ ଦେଶକାଳବିଷୟଜ୍ଞାତ୍ରାଦି ସର୍ବ ଯଥା
ମିଥ୍ୟା ତଦ୍‌ବତ୍‌ଇହାପି ଜାଗ୍ରତି ଜଗତ୍‌ସ୍ୱାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱତଃ।
ଯସ୍ମାଦେବମିଦଂ ଶରୀରକରଣପ୍ରାଣାହମଦ୍ୟପ୍ୟସତ୍‌
ତସ୍ମାତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱମସି ପ୍ରଶାନ୍ତମମଳଂ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୟଂ ଯତ୍‌ପରମ୍‌ ॥୨୫୨॥

ନିଦ୍ରା କଳ୍ପିତ = ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା, ଦେଶ = ସ୍ଥାନ, କାଳ = ସମୟ, ବିଷୟ = ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ, ଜ୍ଞାତ୍ରାଦି = ଜ୍ଞାତା-ଭୋକ୍ତା-କର୍ତ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି, ସର୍ବମ୍‌ = ସବୁକିଛି, ଯଥା = ଯେଭଳି, ମିଥ୍ୟା = ଅସତ୍ୟ, ତଦ୍‌ବତ୍‌ = ସେହିପରି, ଇହ = ଏହି, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଜାଗ୍ରତି = ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ, ଜଗତ୍‌ = ସଂସାର, ସ୍ୱାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱତଃ = ନିଜର ଅଜ୍ଞାନତାର ପରିଣାମ ଯୋଗୁଁ, ଯସ୍ମାତ୍‌ ଏବ = କେବଳ ଯେଉଁପରି କାରଣରୁ, ଇଦମ୍‌ = ଏହି, ଶରୀର = ଦେହ, କରଣ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରାଣ = ପ୍ରାଣ, ଅହମ୍‌ ଆଦି = ଅହଂକାରାଦି, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅସତ୍‌ = ମିଥ୍ୟା, ତସ୍ମାତ୍‌ = ସେହିପରି....।

ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ସ୍ଥାନ, କାଳ, ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ମିଥ୍ୟା। ସେହିପରି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭୂତ ହେଉଥିବା ଏହି ସ୍ଥୂଳଜଗତ ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା। ଆମର ସ୍ୱରୂପରଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି। ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ଅହଂକାରାଦି ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟା। ତୁମେ ହିଁ ସେହି ପରମ, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ନିର୍ମଳ, ଅଦ୍ୱୈତ ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ॥୨୫୨॥

ସୁଷୁପ୍ତିରୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱପ୍ନର ଦେଶ, କାଳ, ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟାବୋଲି ଜାଣେ। ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର। ଆତ୍ମାର ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ଏସବୁ ସତ୍‌ ରୂପେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିବା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଶେଷ ହୋଇଥାଏ। ସ୍ୱରୂପର ଅଜ୍ଞାନତାର କାରଣରୁ ଆମେ ଏହି ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ରୂପେ ମାନି ନେଇଛୁ। କାରଣ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମକୁ ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାର 'ଚେତନାର ଶୀର୍ଷତମ ଅବସ୍ଥାର' ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି କେବଳ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ-ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ୍‌ ରହେ। ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା, ସ୍ୱପ୍ନର ଦୃଶ୍ୟ ଓ ସ୍ୱପ୍ନର ବିଷୟ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ମିଥ୍ୟା ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଆମେ ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାରେ ରହି ନୀଚତର ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ, ଏହା ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଯାଏ। ଅତଏବ, ଶରୀର ଓ

ତା'ର ଉପକରଣ- ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଯଥା ପ୍ରାଣ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ, ଅହଂକାରାଦି ସବୁକିଛି ଅସତ୍ ହୋଇଯାଏ, ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ।

ଯତ୍ର ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା କଳ୍ପିତଂ ତତ୍ବିବେକେ
ତତ୍ତନ୍ମାତ୍ରଂ ନୈବ ତସ୍ମାତ୍ବିଭିନ୍ନମ୍ ।
ସ୍ୱପ୍ନେ ନଷ୍ଟଂ ସ୍ୱପ୍ନବିଶ୍ୱଂ ବିଚିତ୍ରଂ
ସ୍ୱସ୍ମାଦ୍ଭିନ୍ନଂ କିମ୍ ନୁ ଦୃଷ୍ଟଂ ପ୍ରବୋଧେ ।।୨୫୩।।

ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ, କଳ୍ପିତମ୍ = କଳ୍ପିତ ବା ପ୍ରକ୍ଷେପିତ ହୁଏ, ତତ୍ ବିବେକେ = ତା'ର ବିବେକ ହେଲା ପରେ, ତତ୍ = ତାହା (ସେହି କଳ୍ପିତ ବସ୍ତୁ), ତନ୍ମାତ୍ରମ୍ = କେବଳ ସେହି (ଅଧିଷ୍ଠାନ) ରହେ, ନୈବ = କଦାପି ନୁହେଁ, ତସ୍ମାତ୍ = ତାହା ବ୍ୟତୀତ, ବିଭିନ୍ନମ୍ = ଅନ୍ୟ, ସ୍ୱପ୍ନେ = ସ୍ୱପ୍ନରେ, ନଷ୍ଟମ୍ = ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସ୍ୱପ୍ନବିଶ୍ୱମ୍ = ସ୍ୱପ୍ନଜଗତ, ବିଚିତ୍ରମ୍ = ବିଚିତ୍ର, ସ୍ୱସ୍ମାତ୍ = ନିଜଠାରୁ, ଭିନ୍ନମ୍ = ଅଲଗା, କିମ୍ ନୁ ଦୃଷ୍ଟମ୍ = କ'ଣ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ? ପ୍ରବୋଧେ = ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ।

ଯଦି ଭ୍ରମଯୋଗୁଁ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟକାହାଠାରେ ଥିବାର କଳ୍ପିତ ହୁଏ; ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିଗଲା ପରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ କି ସେହି ବସ୍ତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ ଓ ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଆଦୌ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ। ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ହିଁ ପ୍ରକଟ ହୋଇ ସେଥିରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ସେହି ବିଚିତ୍ର ସ୍ୱପ୍ନ-ପ୍ରପଞ୍ଚ କ'ଣ ନିଜ ମନଠାରୁ କିଛି ଭିନ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ? ।।୨୫୩।।

ଭ୍ରମ ବା ମୋହ ହେତୁ ଯଦି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ତେବେ ବିଚାରରେ ତାହାର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ସେହି ଦୃଶ୍ୟବସ୍ତୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ସ୍ତମ୍ଭରେ ଭୂତ, ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପ ଶାମୁକାରେ ଚାନ୍ଦି ଇତ୍ୟାଦି- ଏସବୁ ସଠିକ୍ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ନିରୀକ୍ଷଣ-ପରୀକ୍ଷଣ କରାଗଲା ପରେ ଅଧିଷ୍ଠାନରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି।

ଧ୍ୟାନ-ସାଧନା (୨୫୪-୨୬୬)

ଜାତି-ନୀତି-କୁଳ-ଗୋତ୍ର ଦୂରଗମ୍
ନାମ ରୂପଗୁଣ ଦୋଷ ବର୍ଜିତମ୍।
ଦେଶକାଳ ବିଷୟାତିବର୍ତି ଯଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୪॥

ଜାତି ନୀତି କୁଳ ଗୋତ୍ର = ଜାତି, ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ପରିବାର, ବଂଶ; ଦୂରଗମ୍ = ସବୁର ପରେ, ନାମ ରୂପ = ନାମ ଓ ଆକାର, ଗୁଣ-ଦୋଷ = ଭଲ-ମନ୍ଦ ସ୍ୱଭାବ, ବର୍ଜିତମ୍ = ଏଥିରୁ ଅଲଗା, ଦେଶକାଳ ବିଷୟ = ସ୍ଥାନ, ସମୟ ଓ ବସ୍ତୁ, ଅତିବର୍ତି = ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଅଲଗା, ଯତ୍ = ଯାହାକିଛି, ବ୍ରହ୍ମ = ବ୍ରହ୍ମ, ତତ୍ = ସେହି, ତ୍ୱମ୍ ଅସି = ତୁମେ ଅଟ, ଭାବୟ = ଏଭଳି ଭାବନା କର, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ନିଜ ହୃଦୟରେ।

ଯିଏ ଜାତି, ନୀତି, କୁଳ, ଗୋତ୍ରରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଓ ନାମ-ରୂପ ଗୁଣ-ଦୋଷରୁ ରହିତ ତଥା ଦେଶକାଳ-ବସ୍ତୁ ନିରପେକ୍ଷ। ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ତୁମେ ନିଜେ-ଏଭଳି ଭାବନା ନିଜ ହୃଦୟରେ କର ॥୨୫୪॥

ଏହି ଶ୍ଲୋକଠାରୁ ଆଗାମୀ ଦଶଟି ଶ୍ଲୋକରେ ସାଧକର ମନନ ପାଇଁ କିଛି ବିଚାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି। ଯାହାକି ତା'ର ଧ୍ୟାନରେ ସହାୟକ ହୋଇପାରିବ। କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରିବା, ଜାଣିବା ବା ବୁଝିବା ହେଉଛି- ବୁଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ। କିନ୍ତୁ ଭାବନା, କଳ୍ପନା ବା କାମନା କରିବା ହେଉଛି- ମନର କାର୍ଯ୍ୟ। ସତ୍ୟର ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ଆମକୁ ସତ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଅଥବା ସତ୍ୟକୁ ଭାବାତ୍ମକ ସ୍ତରରେ ଅନୁଭୂତ ମଧ୍ୟ କରାଇବା ନିମନ୍ତେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେବ ନାହିଁ। ସୈଦ୍ଧାନ୍ତିକ ଜ୍ଞାନ ଶ୍ରୁତି-ଅଧ୍ୟୟନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଭାବାତ୍ମକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ପୁଷ୍ଟ ହୁଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ସେହି ମାର୍ଗ ଅଥବା ଉପାୟ, ଯାହା ସହାୟତାରେ ଯେକୌଣସି ସାଧକ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ର ଭକ୍ତି ଦୃଢ଼ ହେବାକୁ ଲାଗେ। କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟି ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ପରମସତ୍ୟର ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରାଇବାରେ

ସମର୍ଥ ନୁହେଁ। କାରଣ, ପରମସତ୍ୟ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଏକ ହୋଇ ବିଲୟ ହୋଇଯାଏ। ସେହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଶ୍ରୁତି ଭାଷାରେ 'ହୃଦୟ' କହନ୍ତି।

'ହୃଦୟ'- ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି 'ମନନ କରିବା'। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'ଭାବୟ'ର ଅର୍ଥ ଯାହା କିଛି ଆମେ ଜାଣିଛୁ ତାକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଓ ଯାହାକିଛି ଆମର ଅନୁଭବ ହେଉଛି ତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଜାଣିବା, ବୁଝିବା। ତାକୁ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦରେ 'ଅନୁଭୂତିପୂରିତ ଜ୍ଞାନ' ଅଥବା 'ଜ୍ଞାନପୂରିତ ଅନୁଭୂତି' କୁହାଯାଇପାରିବ। ତେଣୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଯେ ସମସ୍ତ ସାଧକଗଣ ସ୍ଥିର ଚିତ୍ତରେ ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟପୂର୍ବକ ନିଜର ହୃଦୟରେ ସତତ ଭାବନା (ମନନ) କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ ଅଟେ'।

ଜଣେ ଭାରତୀୟ ହେଉ ଅଥବା ବିଦେଶୀ, ମୁସଲମାନ୍ ଅଥବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍, ପୁରୁଷ ଅଥବା ସ୍ତ୍ରୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ଶୁଦ୍ର, ବୈଶ୍ୟ, ଯେଉଁ ଜାତି, ବର୍ଣ୍ଣର ହେଉ ସମସ୍ତଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସେହି ଏକ ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ଯିଏକି ଏସବୁରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। ବ୍ରହ୍ମ ନାମ-ରୂପରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, ପାପପୂଣ୍ୟରୁ ଅସଙ୍ଗ, ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁରୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ। ୨୫୪ରୁ୨୬୩ ଏହି ଦଶଟି ଶ୍ଳୋକ ଧ୍ୟାନ-ସାଧନା ନିମିତ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରେରଣାଦାୟୀ। ଧ୍ୟାନ କରିବା ବେଳେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବାରମ୍ବାର ମନନ କରିବା ସହିତ ନିଜେ ସେହି ରୂପରେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍। ଏଭଳି ଭାବ ରଖିବା ଅନୁଚିତ୍ କି ଆମେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଶୁଣାଉଛୁ ଅଥବା କହୁଛୁ। ବରଂ ହୃଦୟରେ ଏଭଳି ଭାବନା କରିବା ଉଚିତ୍ ହେବ କି ଆମର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉଚ୍ଚ ବୁଦ୍ଧି ଆମର ସ୍ଥୁଳ ନୀଚ୍ଚ ବୁଦ୍ଧିକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଉଅଛି। ସୁସ୍ଥ ମନ ଦୁର୍ବଳ ମନକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଉଛି।

ଆମର ସମୟ ସରି ଆସୁଛି। ଅତୀତକୁ ମନେ ପକାଇ ଦୁଃଖ-ଶୋକ କରିବା ତଥା ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଚିନ୍ତା କରି ବ୍ୟଥିତ ହେବା ପାଇଁ ଆମ ପାଖରେ ସମୟ ନାହିଁ। ଆମର ଶରୀର ତା'ର ବହିର୍ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ମଧ୍ୟ ମନ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ଜଗତରେ ଏଭଳି ଅନୁକ୍ଷଣ ଭାବନା କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାଽସ୍ମି - ମୁଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ'।

ଯତ୍ପରଂ ସକଲଂ ବାଗଗୋଚରଂ
ଗୋଚରଂ ବିମଲବୋଧ ଚକ୍ଷୁଷଃ।
ଶୁଦ୍ଧଚିଦ୍ଘନମନାଦି ବସ୍ତୁ ଯଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୫॥

ଯତ୍ = ସେହି, ପରଂ = ପରବ୍ରହ୍ମ, ସକଳ = ସମସ୍ତ, ବାକ୍ ଅଗୋଚରମ୍ = ବାଣୀର ପରେ, ଗୋଚରମ୍ = ଅନୁଭବଗମ୍ୟ, ବିମଲବୋଧ ଚକ୍ଷୁଷା = ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଶୁଦ୍ଧ = ନିର୍ମଳ, ଚିତ୍ ଘନମ୍ = ଜ୍ଞାନଘନ, ଅନାଦି = ଆଦି ବା ଆରମ୍ଭ ଯାହାର ନାହିଁ, ବସ୍ତୁ = ସତ୍ତା, ଯତ୍ = ସେହି, ବ୍ରହ୍ମ = ବ୍ରହ୍ମ, ତତ୍ତ୍ୱମସି = ତୁମେ ସେହି ଅଟ, ଭାବୟ ଆତ୍ମନି = ନିଜର ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର।

ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଯିଏ କି ସକଳ ବାଣୀର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, ଯିଏ କେବଳ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ତଥା ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି, ଯିଏ ଅନାଦି 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ'- ଏହିପ୍ରକାର ନିଜ ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର ॥୨୫୫॥

ଯାହାକୁ କୌଣସି ଭାଷାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ତାହାହିଁ ପରମ ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ। ତାହା କୌଣସି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିହେବ ନାହିଁ। ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ (ବାକ୍ଅଗୋଚର) ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଗୋଚର ମଧ୍ୟ। ତଥାପି ଯାହା ପାଖରେ ନିର୍ମଳ-ଜ୍ଞାନ-ଚକ୍ଷୁ (ବିମଳବୋଧ ଚକ୍ଷୁଷଃ) ଅଛି ସେ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ। କେବଳ ନିର୍ମଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଏକାଗ୍ର ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିହୁଏ। ବୁଦ୍ଧିର ଚଞ୍ଚଳତା ଅର୍ଥାତ୍ ଅସ୍ଥିରତାର କାରଣ ବାସନାର ପ୍ରବଳତା ଅଥବା କୁସଂସ୍କାରର ଅତିମାତ୍ରା। ଅତଏବ, ଯାହାର ବାସନା କ୍ଷୟ (କ୍ଷୀଣ) ହୋଇଯାଇଛି, ଅବଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ମନ ଯାହାର କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ସାରିଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ବୁଦ୍ଧିକୁ ସ୍ଥିର ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତ ରଖିପାରିବ। ଏଠାରେ 'ଶୁଦ୍ଧ-ଚିଦ୍-ଘନମ୍'ର ଅର୍ଥ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟର ଘନୀଭୂତ ରାଶି। ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମାତ୍ମା କୌଣସି ଲୌକିକ ନିକୃଷ୍ଟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଚେତନା ନୁହେଁ। ତାହା ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଅଦ୍ୱୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସବୁର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ବା ପରେ। ଏସବୁ ଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ବିକାରୀ ଏବଂ କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ତେଣୁ ଏସବୁ ବସ୍ତୁଜଗତ ଆଦି-ଅନ୍ତ ଯୁକ୍ତ। କିନ୍ତୁ 'ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ'- ଏହି ସତ୍ୟକୁ ନିଜ ହୃଦୟରେ ସତତ ଭାବନା କର।

ଷଡ୍‌ଭିରୂର୍ମିଭିରଯୋଗି ଯୋଗିହୃଦ୍-
ଭାବିତଂ ନ କରଣୈର୍ବିଭାବିତମ୍।
ବୁଦ୍ଧ୍ୟବେଦ୍ୟମନବଦ୍ୟମସ୍ତି ଯଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୬॥

ଷଡ୍‌ଭିଃ = ଛଅଟି ଦ୍ୱାରା, ଉର୍ମିଭିଃ = ଲହଡ଼ି ଦ୍ୱାରା, ଅଯୋଗି = ଅସ୍ପୃଷ୍ଟ, ଯୋଗିହୃଦ୍‌ଭାବିତମ୍ = ଯାହାର ଚିନ୍ତନ ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ହୋଇଥାଏ, ନ କରଣୈଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ବିଭାବିତମ୍ = ଗ୍ରାହ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ବୁଦ୍ଧି ଅବେଦ୍ୟମ୍ = ବୁଦ୍ଧିଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ, ଅନବଦ୍ୟମ୍ = ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ, ଅସ୍ତି = ଅଟେ, ଯତ୍‌ବ୍ରହ୍ମ = ସେହି ବ୍ରହ୍ମ, ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି = ତୁମେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଏଭଳି ହୃଦୟରେ ସତତ ଭାବନା କର।

ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଯାହାକୁ ଦୁଃଖରୂପୀ ଛଅଟି ତରଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ଯୋଗୀ ହୃଦୟ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତନ କରୁଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ରାହ୍ୟ, ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଅଗମ୍ୟ, ଅନବଦ୍ୟ- ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ । ଏଭଳି ଭାବନା ତୁମ ହୃଦୟରେ ସତତ କର ॥୨୫୬॥

ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଷଡ୍‌ଉର୍ମି- ଛଅଟି ଲହରୀ ବା ତରଙ୍ଗ ହେଉଛି ମନର ଛଅଟି ଶତ୍ରୁ (ଷଡ଼ରିପୁ)। ଯେଭଳି ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି କି- "କ୍ଷୁତ୍ପିପାସେ ଶୋକମୋହୌ ଜରାମୃତ୍ୟୁଃ ଉର୍ମିବତ୍ ତରଙ୍ଗବତ୍ ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି ସମ୍ଭବନ୍ତୀତି, ଏ ତେ ଷଡ୍ରୂର୍ମୟ ଇତି କଥ୍ୟନ୍ତେ"। ଅର୍ଥାତ୍, 'କ୍ଷୁଧା-ପିପାସା, ଶୋକ-ମୋହ ଓ ଜରା-ମୃତ୍ୟୁ' - ଏହି ଛଅଟି ବିକାର ମନକୁ ସତତ ସନ୍ତାପିତ କରିଥାନ୍ତି। ଏଗୁଡ଼ିକ ତରଙ୍ଗ ସଦୃଶ ମନରେ ଉଠନ୍ତି ଏବଂ କିଛିକ୍ଷଣ (ସମୟ) ପରେ ପୁନଃ ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଉଠୁଥିବା ଜୁଆର-ଭଟ୍ଟା ସଦୃଶ ଏଗୁଡ଼ିକ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନକୁ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ସେଥିରେ ନିରନ୍ତର ବୁଡ଼େ ଉଠେ। ଯିଏ ଏହି ଛଅଟି ଶତ୍ରୁଙ୍କଠାରୁ ଅସ୍ପର୍ଶ ରହେ, ସେ ହିଁ ନିତ୍ୟ-ଚୈତନ୍ୟ। ପରମ ସତ୍ୟ, ଏହି ପରମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଯେଗୀମାନେ ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ କରିଥାନ୍ତି। ମନ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିବାର ଯୋଗ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ଏବଂ ତା'ଠାରେ ଏକ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ତଥା କ୍ଷମତା ଆସିଯାଏ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେହି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ତା'ପାଇଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ।

ଭ୍ରାନ୍ତି କଳ୍ପିତଜଗତ୍ କଳାଶ୍ରୟଂ
ସ୍ୱାଶ୍ରୟଂ ଚ ସଦସଦ୍ୱିଲକ୍ଷଣମ୍ ।
ନିଷ୍କଳଂ ନିରୂପମାନବଦ୍ଧି ଯଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୭॥

ଭ୍ରାନ୍ତି କଳ୍ପିତ = ମୋହ ଅଥବା ଭ୍ରମ ଦ୍ୱାରା ଆରୋପିତ, ଜଗତ୍ = ସଂସାର, କଳା ଆଶ୍ରୟମ୍ = ସଂସାରର ବିଭିନ୍ନ ପକ୍ଷଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପ (ଆଶ୍ରୟ), ସ୍ୱ ଆଶ୍ରୟମ୍ = ଯିଏ ନିଜେ ନିଜର ଆଧାର, ଚ = ଏବଂ, ସତ୍ ଅସତ୍ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ସ୍ଥୂଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉଭୟରୁ ଯିଏ ଭିନ୍ନ, ନିଷ୍କଳଂ ନିରୂପମାନବଦ୍ଧି ଯଦ୍ = ଯିଏ ନିରବୟବ, ନିରଂଶ ଏବଂ ଅନୁପମେୟ, ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି = 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ' ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର ।

ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ କଳ୍ପିତ ଜଗତ ଓ ତା'ର ବିଭିନ୍ନ କଳାର ଯିଏ ଆଧାର, ଯିଏ ନିଜେ ନିଜର ଆଧାର, ଯିଏ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ନିରଂଶ ଓ ଉପମାରହିତ... ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ..... ଏପରି ତୁମେ ମନନ କର ॥୨୫୭॥

ଏହି ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତ୍ ଆମର ଭ୍ରମରୁ (ଅଜ୍ଞାନରୁ) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ତେଣୁ କେହି ହେଲେ ନିଶ୍ଚିତ ଆଶ୍ରୟ ବା ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ ରହିଛି, ଯାହା ଉପରେ ଆମର କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ ହେଉଅଛି । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଯଦି ଆମକୁ ଭ୍ରମ ବଶତଃ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଉଛି । ତେବେ ସେଠାରେ ନିଶ୍ଚିତ କୌଣସି ଆଧାରଭୂତ ରଜ୍ଜୁ ବା ବାଡ଼ି ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଅଛି । ବିନା ଆଶ୍ରୟରେ ଭ୍ରମ ହେବନାହିଁ । ଏହିପରି ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେଉଛି - ସତ୍ତା ରୂପ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଯାହାକି ସ୍ଥିର । ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, କୂଟସ୍ଥ, ନିର୍ବିକାର ସତ୍ତା । ସେ ନିଜେ ନିଜର ଆଶ୍ରୟ ମଧ୍ୟ । ଅକାରଣ-କାରଣ ।

ସ୍ଥୂଳପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବନା ତଥା ବିଚାରାଦି ମନ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଥବା ମନ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଅଗୋଚର, ଅଜ୍ଞାତ । ତେଣୁ ତାହାକୁ ସ୍ଥୂଳ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ତାହା ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଭୟ ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମର କାରଣ ଏବଂ ସାକ୍ଷୀ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଅଟେ । ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ନିରବୟବ, ନିରଂଶ, ନିରାକାର ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱୟ ଅଟେ । ନିରୂପମାନମ୍ ଯାହାର ତୁଳନା ଅନ୍ୟ କାହା ସହିତ କରାଯାଇ

ପାରିବ ନାହିଁ, ଆତ୍ମାରେ ଉପମାନର ଅଭାବ। କାରଣ, ବସ୍ତୁଗତ ଭାବ ଓ ବିଚାର ସେଥିରେ ନ ଥାଏ। 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଏଭଳି ନିରନ୍ତର ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର।

ଜନ୍ମବୃଦ୍ଧିପରିଣତ୍ୟପକ୍ଷୟ-
ବ୍ୟାଧିନାଶନବିହୀନମବ୍ୟୟମ୍।
ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟ୍ୟବ ବିଘାତକାରଣଂ
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୮॥

ଜନ୍ମ = ଉତ୍ପତ୍ତି, ବୃଦ୍ଧି = ବିକାଶ, ପରିଣତି = ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଅପକ୍ଷୟ = ଅଙ୍ଗ କ୍ଷୀଣତା, ବ୍ୟାଧି = ରୋଗ, ନାଶନ = ମୃତ୍ୟୁ, ବିହୀନମ୍ = ରହିତ, ଅବ୍ୟୟମ୍ = ଅବିନାଶୀ, ବିଶ୍ୱ-ସୃଷ୍ଟି = ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଅବ = ପାଳନ, ବିଘାତ = ସଂହାର, ଲୟ; କାରଣମ୍ = କାରଣ,

ଯିଏ ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ବିକାର, ଜରା, ରୋଗ ଓ ମୃତ୍ୟୁରୁ ରହିତ; ଯିଏ ଅବିନାଶୀ, ତଥା ବିଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ସଂହାରର କାରଣ- 'ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ,' ଏହିପରି ନିଜ ହୃଦୟରେ ମନନ କର ॥୨୫୮॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଛଅଟି ବିକାର ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନନିର୍ବାହ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିକାର ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସ୍ୱତଃ ପୀଡ଼ାଦାୟକ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିକାର, ଅବ୍ୟୟ। ପରବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟର କାରଣ। ଏହାକୁ ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି କି "ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି ଯତ୍ପ୍ରୟନ୍ତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି" ସେହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ତୁମେ ଅଟ।

ଅସ୍ତଭେଦମନପାସ୍ତଲକ୍ଷଣଂ
ନିସ୍ତରଙ୍ଗ ଜଳରାଶିନିଶ୍ଚଳମ୍ ।
ନିତ୍ୟମୁକ୍ତମବିଭକ୍ତମୂର୍ତ୍ତି ଯଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୫୯॥

ଅସ୍ତଭେଦମ୍ = ଭେଦ ରହିତ, ଅନପାସ୍ତଲକ୍ଷଣମ୍ = ଯାହାର ସ୍ୱରୂପ କଦାପି ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକରସ, ନିତ୍ୟ; ନିସ୍ତରଙ୍ଗ ଜଳରାଶି = ତରଙ୍ଗରହିତ ସାଗର, ନିଶ୍ଚଳମ୍ = ଶାନ୍ତ, ନିତ୍ୟମୁକ୍ତମ୍ = ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ, ଅବିଭକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି = ଭେଦ ରହିତ ସ୍ୱରୂପ ।

ଯିଏ ସବୁ ପ୍ରକାର ଭେଦରୁ ରହିତ, ଏକରସ, ତରଙ୍ଗହୀନ ସାଗର ସଦୃଶ ପ୍ରଶାନ୍ତ, ନିଶ୍ଚଳ ତଥା ଯିଏ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ ଓ ଅବିଭକ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ରୂପ- 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ ।' ଏହିପରି ନିଜ ହୃଦୟରେ ସତତ ମନନ କର ॥୨୫୯॥

ଅସ୍ତଭେଦର ଅର୍ଥ ସବୁପ୍ରକାର ଭେଦ ଯେଉଁଠି ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଦ୍ୱୈତଜଗତର ସକଳ ନାମ ରୂପାତ୍ମକ ଭେଦଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସବୁକିଛି ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚ ଅସ୍ତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଯଥାବତ୍ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ହୋଇ ରହେ । ତାହା କଦାପି ଅସ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ସାଧକ ଯେତେବେଳେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ, ଯେଉଁଠି ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଭାବନା ଓ ବିଚାର ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ । ସେହି ପରମ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଯାହା ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ, ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ମୋହାବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟକ୍ତି-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଅନୁଭୂତିର ପ୍ରକାଶକ ତତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ।

ଏଠାରେ ଦିବ୍ୟ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିକୁ ସଙ୍କେତ କରାଯାଇଛି ଏକ ସାମାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ କି ସମୁଦ୍ର ତଟରେ ଠିଆହୋଇ ଉତ୍ତାଳ ତରଙ୍ଗରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନନ୍ତ ଜଳରାଶିକୁ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଦେଖନ୍ତୁ । ତା'ପରେ କଳ୍ପନା କରନ୍ତୁ ଯେ, କୌଣସି କୁହୁକ ସ୍ପର୍ଶ ବା ଅବଲୋକନ ଦ୍ୱାରା ସତେ ଯେପରି ଅଶାନ୍ତ ଜଳରାଶିର ସମୁଦ୍ର ହଠାତ୍ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା । ସ୍ଥିର ହୋଇଗଲା । ଏହାକୁ ଦେଖି ସାଧକର ମନ ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚକିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କ୍ଷଣିକ ପାଇଁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଶାନ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦରେ ପୁଲ୍ଲକିତ ହୋଇଉଠେ, ବିସ୍ମୟାଭିଭୂତ ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟତଃ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ବେଳାଭୂମିରେ ଠିଆ ହୋଇ ତରଙ୍ଗାୟିତ ସମୁଦ୍ରରେ ଜଳରାଶିକୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ

ଦର୍ଶକର ମନ ସେହି ଜଳର ଜୁଆର-ଭଟ୍ଟା ସହିତ ବିକ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇଉଠେ, ଭୟଭୀତ ହୋଇଯାଏ, ଅଶାନ୍ତ ହୁଏ। ଯେଭଳି ନିସ୍ତରଙ୍ଗ ସମୁଦ୍ରରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିକାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ସେହିପରି ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ, ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ, ନିସ୍ପନ୍ଦତାର ଏକୀକୃତରୂପ, 'ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ'। ଏଭଳି ନିଜର ହୃଦୟରେ ସତତ ଭାବନା କର।

ଏକମେବ ସଦନେକକାରଣଂ
କାରଣାନ୍ତର ନିରାସକାରଣମ୍।
କାର୍ଯ୍ୟକାରଣବିଲକ୍ଷଣଂ ସ୍ୱୟଂ
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୬୦॥

ଏକମ୍ ଏବ = କେବଳ ଏକମାତ୍ର, ସତ୍ = ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ସତ୍ତା; ଅନେକ କାରଣମ୍ = ଅନେକର କାରଣରୂପ, କାରଣାନ୍ତର = ଅନ୍ୟ କାରଣ, ନିରାସକାରଣମ୍ = ନିଷେଧର କାରଣ ମଧ୍ୟ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣରୁ ଭିନ୍ନ, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ।

ଯିଏ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ତା ହୋଇ ଅନେକର କାରଣ ତଥା ଅନ୍ୟ କାରଣଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧର କାରଣ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣରୁ ରହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଭିନ୍ନ, 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ'- ଏହାକୁ ସତତ ନିଜ ହୃଦୟରେ ମନନ କର ॥୨୬୦॥

ଚୈତନ୍ୟ ଯଦିଓ ଏକ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ। ତଥାପି ତାହା ନାନା ରୂପ-ନାମ ଯୁକ୍ତ ଜଗତର କାରଣ। କିନ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବରୁ ରହିତ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱର ଉପାଦାନ କାରଣ, ସହକାରୀ କାରଣ ଏବଂ ନିମିତ୍ତ କାରଣ ମଧ୍ୟ। କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣ ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରତ୍ୟୟ, କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧିର ପରେ, ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। ଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲେ 'ମାୟା' ସ୍ୱତଃ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଅଧୀନ ଏବଂ ପରମାତ୍ମା ମାୟାତୀତ ଅଟନ୍ତି। ଏଭଳି ମହାନ୍ ଅକାରଣ-କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ- ଏହାକୁ ସତତ ହୃଦୟରେ ମନନ କର।

ନିର୍ବିକଳ୍ପକମନଳ୍ପମକ୍ଷରଂ
ଯତ୍କ୍ଷରାକ୍ଷର ବିଲକ୍ଷଣଂ ପରମ୍‌।
ନିତ୍ୟମବ୍ୟୟସୁଖଂ ନିରଞ୍ଜନଂ
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାସତ୍ମନି ॥୨୬୧॥

ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍‌ = ଦ୍ୱୈତ ରହିତ, ବିକଳ୍ପ ରହିତ, ଅନଳ୍ପମ୍‌ = ଅନନ୍ତ, ଅକ୍ଷରମ୍‌ = ଅବିନାଶୀ, ଯତ୍‌ = ସେହି ଯେଉଁ, କ୍ଷର-ଅକ୍ଷର / ବିଲକ୍ଷଣମ୍‌ = ନଶ୍ୱର ଓ ଅନଶ୍ୱର ଅର୍ଥାତ୍‌ ଜଗତ ଓ ମାୟାରୁ ଭିନ୍ନ, ପରମ୍‌ = ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ନିରତିଶୟ, ନିତ୍ୟମ୍‌ = ଶାଶ୍ୱତ, ଅବ୍ୟୟସୁଖମ୍‌ = ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖରୂପ, ନିରଂଜନମ୍‌ = ନିଷ୍କଳଙ୍କ।

ଯାହା ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ଅନନ୍ତ ଓ ଅବିନାଶୀ, ଯାହା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଯାହା ପରମ ଓ ଶାଶ୍ୱତ, ଯାହା ଚିରନ୍ତନ ଓ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ନିଷ୍କଳଙ୍କ- ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ ଅଟ, ଏପରି ତୁମେ ମନନ କର ॥୨୬୧॥

ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍‌- ପରବ୍ରହ୍ମ ମାୟା-ନିର୍ମିତ ନୁହଁନ୍ତି। ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ବାସନା-ନିର୍ମିତ। ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା ଏସବୁର ବିକ୍ଷେପରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। ଅର୍ଥାତ୍‌, ଆତ୍ମା ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅସ୍ପୃଷ୍ଟ ରହନ୍ତି।

ଅନଳ୍ପମ୍‌- ଅନନ୍ତ, ଭୂମା। 'ଅଳ୍ପମ୍‌'ର ଅର୍ଥ ସୀମିତ, ବହୁତ କମ୍‌, କ୍ଷୀଣ। ଅତଏବ, ଅନଳ୍ପମ୍‌ ଅର୍ଥାତ୍‌ ଅସୀମ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଅନନ୍ତ। ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଋଷି କହିଛନ୍ତି କି 'ଯୋ ବୈ ଭୂମା ତତ୍‌ ସୁଖମ୍‌, ନାଳ୍ପେ ସୁଖମସ୍ତି' ଅର୍ଥାତ୍‌ ଯାହା ଅନନ୍ତ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଭୂମା, ତାହାହିଁ ଶାଶ୍ୱତ, ସୁଖ-ଶାନ୍ତିର ଆଧାର, ମୂଳସ୍ରୋତ। 'ଯଦଳ୍ପମ୍‌ ତତ୍‌ ମୃତମ୍‌'- ଅର୍ଥାତ୍‌ ଯାହା ଅଳ୍ପ ତାହା ନଶ୍ୱର, ବିକାରୀ। କ୍ଷର- ଯାହା ଘଟିତ ହୁଏ, କମ୍‌ ହୁଏ, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍‌ ଜଗତ ନିରନ୍ତର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଅଛି। କିନ୍ତୁ ଅକ୍ଷରତତ୍ତ୍ୱ (ପରବ୍ରହ୍ମ) ଉଭୟରୁ ବିଲକ୍ଷଣ। ଏହା ଉଭୟ ଭାବ ଓ ଅଭାବ, ବିକାରୀ ଓ ଅବିକାରୀଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ।

ନିତ୍ୟମବ୍ୟୟସୁଖମ୍‌- ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦ। ଏହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ବିଷୟାନନ୍ଦ ଭଳି କ୍ଷଣିକ ବା ବିକାରୀ, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ନୁହେଁ। ଏହି ଆନନ୍ଦ କେବଳ ମନ ବୁଦ୍ଧିର ପରେ ତୁରୀୟାବସ୍ଥାରେ, (ସମାଧି) ସ୍ଥିତିରେ, ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ। ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାୟଃ ଭାବଜଗତରେ ରହୁ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ ବା ଗୁଣାତୀତ, ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟାତୀତ

ହେଲାପରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ସୁଖ ଅନୁଭବ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ, ଅବ୍ୟୟ, ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ, ଅପ୍ରମେୟ କୁହାଯାଇଛି। ବସ୍ତୁତଃ ଆନନ୍ଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମର ଯେଉଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଧାରଣା ଅଛି, ଆମେ ସେହି ଅର୍ଥରେ କଳ୍ପନା କରୁ କି, ଏହା ନିତ୍ୟ ଅବ୍ୟୟସୁଖ ବା ଆନନ୍ଦ ନୁହେଁ। ଏହା ବହୁତ ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ଥିତିରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ।

ନିରଂଜନମ୍- ତମସ୍‌ର ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାରୁ ରହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ବାସନା ରହିତ, ପ୍ରକୃତିର ପରେ, ମାୟାର ପରେ। 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ତୁମେ'- ଏଭଳି ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ହୃଦୟରେ ସତତ ରଖିବା ଉଚିତ୍। ଯଦ୍ୱାରାକି ଏହି ଜୀବନରେ, ଶରୀରରେ, ଲୋକରେ ଏବଂ କାଳରେ ତାକୁ ଆମେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ କରିପାରିବା।

ଯତ୍‌ବିଭାତି ସଦନେକଧା ଭ୍ରମାତ୍
ନାମରୂପଗୁଣବିକ୍ରିୟାତ୍ମନା।
ହେମବତ୍ ସ୍ୱୟମବିକ୍ରିୟଂ ସଦା
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୬୨॥

ଯତ୍ = ସେହି ଯେଉଁ, ବିଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ବା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସତ୍ = ସତ୍ତା, ପରମସତ୍ୟ, ଅନେକଧା = ନାନା ରୂପେ, ଭ୍ରମାତ୍ = ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ, ନାମ ରୂପ ଗୁଣ = ନାମ, ଆକାର, ଓ ଗୁଣ, ବିକ୍ରିୟାତ୍ମନା = ବିକାରଗୁଡ଼ିକ ରୂପରେ, ହେମବତ୍ = ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ସଦୃଶ, ଅବିକ୍ରିୟମ୍ = ଅବିକାରୀ, ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ସଦା = ସତତ।

ସେହି ଏକ ପରମ ସତ୍ୟ ସଦା ଅବିକାରୀ। କିନ୍ତୁ ଭ୍ରମବଶତ୍ ବିଭିନ୍ନ ନାମ, ରୂପ, ଗୁଣ ଓ ବିକାରଗୁଡ଼ିକରେ ଭାସିତ ହୁଏ, ଯେଭଳି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିକାର ରହି ମଧ୍ୟ ଅନେକ ନାମରୂପଯୁକ୍ତ ଆଭୂଷଣଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। 'ତୁମେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ'- ଏହାକୁ ସତତ ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର ॥୨୬୨॥

ଆମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଯେଉଁ ବିବିଧ ଅଥବା ନାନାତ୍ୱରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ଦେଖୁ, ତାହା କେବଳ ନାମ, ରୂପ, ଗୁଣ ତଥା କ୍ରିୟା ରୂପେ ଭାସିତ ହେଉଛି। ଏହି ଚାରୋଟିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଯଦି ଆମେ ସଂସାରକୁ ଦେଖିବା, ତେବେ ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ। ଜୀବନର ଏହି ସାରତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଏଭଳି ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଦୃଷ୍ଟିର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ। ସାମାନ୍ୟତଃ ଆମେ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଅବଲୋକନ କରି ନ ଥାଉ, କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରୁ। ଯାହା ଆମର ମନଦ୍ୱାରା

ପ୍ରକଳ୍ପିତ, ତାକୁ ହିଁ ଆମେ ଅଧିକାଧିକ ଦେଖୁ। ସତ୍ୟକୁ ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ନ ଥାଉ କିମ୍ବା ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଆମର ସାହସ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ ନ ଥାଏ। କାରଣ, ତାହା ଆମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ନୁହେଁ। ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଥାଏ।

କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମେ ଆମର ବହିଃକରଣ- ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକର ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ- ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସହାୟତା ନେଇଥାଉ। ଏଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ କେବଳ ସମ୍ବେଦନା, ଭାବନା ଓ ବିଚାର ମାଧ୍ୟମରେ ସୂଚନା ଦେଇଥାନ୍ତି। ତେଣୁ ଅମନୀଭାବରେ ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖିବା ହେଉଛି ସତ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକରଣ କରିବା। କିନ୍ତୁ ମନ ଉପସ୍ଥିତିରେ ସତ୍ୟକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ହେଉଛି- ସଂସାରର ଦର୍ଶନ ମାତ୍ର। ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଦାପି ସ୍ୱତଃ ଆମ ଗଳାରେ ଅଥବା ଆଙ୍ଗୁଠିରେ ଲାଗି ରହିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ। ଆମେ ବିଭିନ୍ନ ମନୋଭାବରେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ, ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ତାକୁ ସଜାଇ, ଭିନ୍ନ ନାମ ଦେଇ ଧାରଣ କରୁ। ଏଭଳି ଆଭୂଷଣ ପିନ୍ଧିବା ବେଳେ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭୁଲିଯାଉ କି ତାହା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମାତ୍ର। ସେହିପରି ଏ ସଂସାର ମୂଳତଃ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ଏହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମା ରୂପେ ଅନୁଭବ କର, ତାକୁ ସତତ ସ୍ୱରୂପରେ ଭାବନା କର।

ଯତ୍‌ଚକାସ୍ତ୍ୟନପରଂ ପରାତ୍ପରଂ
ପ୍ରତ୍ୟଗେକରସମାତ୍ମଲକ୍ଷଣମ୍।
ସତ୍ୟଚିତ୍‌ସୁଖମନନ୍ତମବ୍ୟୟଂ
ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଭାବୟାତ୍ମନି ॥୨୬୩॥

ଯତ୍ = ସେହି ଯେଉଁ, ଚକାସ୍ତି =ଭାସିତ ହୁଏ, ଅନପରମ୍ = ଯାହାର ପରେ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ପରାତ୍ପରଂ = ପରା (ମାୟା)ର ମଧ୍ୟ ପରେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ = ଅନ୍ତରତମ, ଏକ ରସମ୍ = ସର୍ବଦା ଏକରୂପ, ଆତ୍ମଲକ୍ଷଣମ୍ = ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରପ, ସତ୍ୟ = ସତ୍ୟ, ଚିତ୍ = ଜ୍ଞାନ, ସୁଖମ୍ = ଆନନ୍ଦ, ଅନନ୍ତମ୍ = ଭୂମା, ଅସୀମ, ଅବ୍ୟୟମ୍ = ଅବିନାଶୀ, ଅବିକାରୀ।

ଯାହା ପରେ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ, ଯିଏ ମାୟାର ପରେ ମଧ୍ୟ, ଯିଏ ମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଯିଏ ଆମର ଅନ୍ତରତମ, ଯିଏ ସଦା ଏକରସ, ଯିଏ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶମାନ୍ ଅନନ୍ତ ଓ ଅବ୍ୟୟ 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ'- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ସତତ ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର ॥୨୬୩॥

'ଅନପରମ୍'- ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥା ଏହି ଶବ୍ଦ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି କି "ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାପୂର୍ବଂ-ଅନପରମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ 'ନ ବିଦ୍ୟତେ ପରଂ କାର୍ଯ୍ୟ ଯସ୍ୟ ତତ୍ ଅନପରଂ'- ତାହା ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି କେଉଁଠି ନାହିଁ।

'ପରାତ୍ପରମ୍'- ମହାନତମ। ପରା ଅର୍ଥାତ୍ ମହାନ୍। ଏଠାରେ 'ପରା' ଅର୍ଥ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ 'କାରଣ' ଅର୍ଥରେ ହୋଇଥାଏ। କାର୍ଯ୍ୟ ସର୍ବଦା ସ୍ଥୂଳ ଓ କାରଣ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୂକ୍ଷ୍ମ। 'ପରା'ର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅର୍ଥ ମାୟାକୃତ ଜଗତ, ଯାହାକି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଏବଂ ଦୃଶ୍ୟ (ବିଷୟ)କୁ ନେଇ ଗଠିତ। ଏସବୁର କାରଣ ହେଉଛି ବାସନା ବା ସଂସ୍କାରରାଶି। ତେଣୁ 'ପରାତ୍ପରଂ'ର ଅର୍ଥ ମାୟାର ମଧ୍ୟ ଯିଏ କାରଣ, କାରଣର କାରଣ ସାକ୍ଷାତ୍ ଈଶ୍ୱର।

'ପ୍ରତ୍ୟକ୍'- ଅନ୍ତରତମ। ଯିଏ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତରତମ ତତ୍ତ୍ୱ, ଯିଏ ମନର ପଛରେ ରହି ମନକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। ଏକରସ-ଯାହା କଦାପି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସର୍ବଦା ଏକରୂପ ରହେ। ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ। ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କଦାପି କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ 'ଅବ୍ୟୟମ୍' ପରିଭାଷା ଦିଆଯାଇଛି। ଏହାର କୌଣସି ଶେଷ ବା ଅନ୍ତ ନ ଥିବାରୁ ତାହା 'ଅନନ୍ତମ୍'। 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ତୁମେ'- ଏହାକୁ ସତତ ହୃଦୟରେ ଭାବନା କର।

ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦଶଟି ଶ୍ଳୋକ ଧ୍ୟାନ-ସାଧନାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ। ବେଦାନ୍ତର ଗମ୍ଭୀର ଜିଜ୍ଞାସୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ମନନ କରିବା ପରେ ଧ୍ୟାନ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଉକ୍ତମର୍ଥମିମମାତ୍ମନି ସ୍ୱୟଂ
ଭାବୟେତ୍ପ୍ରଥିତଯୁକ୍ତିଭିର୍ଧିୟା ।
ସଂଶୟାଦିରହିତଂ କରାମ୍ବୁବତ୍
ତେନ ତତ୍ତ୍ୱନିଗମୋ ଭବିଷ୍ୟତି ॥୨୬୪॥

ଉକ୍ତମ୍ ଅର୍ଥମ୍ ଇମମ୍ = ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଥିବା ଏହି ଅର୍ଥକୁ, ଆତ୍ମନି ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜ ଆତ୍ମାରେ (ହୃଦୟରେ), ଭାବୟେତ୍ = ଭାବନା କରିବା ଉଚିତ୍, ପ୍ରଥିତଃ ଯୁକ୍ତିଭିଃ = ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା, ଧିୟା = ବୁଦ୍ଧିରେ, ସଂଶୟାଦି ରହିତମ୍ = ସଂଶୟାଦି ରହିତ ହୋଇ, କରାମ୍ବୁବତ୍ = ହାତ ପାପୁଲିରେ ଥିବା ଜଳସଦୃଶ, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ତତ୍ତ୍ୱ = ନିଗମଃ = ସତ୍ୟବୋଧ, ଭବିଷ୍ୟତି = ହୋଇଥାଏ ।

ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଷୟକୁ ନିଜ ବୁଦ୍ଧିରେ ଶ୍ରୁତିମାନ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଭାବନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ (ସାଧକକୁ) ସଂଶୟରହିତ, ପାପୁଲିରେ ଥିବା ଜଳ ସଦୃଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ହୋଇଥାଏ ॥୨୬୪॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଜ୍ଞାନର ନିଜସ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ-ଶୈଳୀ ଥାଏ ଏବଂ ସେହି ବିଜ୍ଞାନର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଜାଣେ କି ବିଷୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ କିପରି କରାଯାଏ । ଯେଭଳି ରୋଗ ନିଦାନ ପାଇଁ ରୋଗ-ପରୀକ୍ଷଣ ବିଧି ଜଣେ ଡାକ୍ତର ଜାଣିଥାଏ । ଏହିପରି ନିଜର ବ୍ୟବସାୟ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଜଣେ ଓକିଲକୁ ଦେଶର ପ୍ରଚଳିତ ଅଥବା ଲିଖିତ ଆଇନ୍‌ଗୁଡ଼ିକୁ ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼େ ତଥା ଜଣେ ଅଭିଜ୍ଞ ଓକିଲଙ୍କ ସହିତ ରହି ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ନେବାକୁ ହୁଏ । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ପରଂ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶାସ୍ତ୍ରର (ଶ୍ରୁତି-ସ୍ମୃତି)ର ତର୍କସଂଗତ ଚିନ୍ତନର ବିଧିକୁ ବୁଦ୍ଧିରେ ଅସଂଦିଗ୍ଧ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯେଭଳି ଆମର ହାତର ଅଂଜୁଳିରେ ପାଣି ଥିଲେ ଆମେ ତାକୁ ନିଃସନ୍ଦେହ ଜାଣୁ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସବୁପ୍ରକାର ସଂଶୟ ଓ ନିରାଶାଠାରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ତେଣୁ ତାକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଭାବେ ସ୍ୱଆତ୍ମା ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ସ୍ୱବୋଧମାତ୍ରଂ ପରିଶୁଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱଂ
ବିଜ୍ଞାୟ ସଂଘେ ନୃପବଚ୍ଚ ସୈନ୍ୟେ।
ତଦାଶ୍ରୟଃ ସ୍ୱାତ୍ମନି ସର୍ବଦା ସ୍ଥିତୋ
ବିଲାପୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ବିଶ୍ୱଜାତମ୍ ॥୨୬୫॥

ସ୍ୱବୋଧମାତ୍ରମ୍ = ନିଜବୋଧ (ଆତ୍ମବୋଧ) ମାତ୍ର, ପରିଶୁଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ବିଶୁଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱ (ଅଜ୍ଞାନାଦି କଲୁଷରୁ ମୁକ୍ତ), ବିଜ୍ଞାୟ = ବିଶେଷ ରୂପେ ଜାଣି (ଅନୁଭବ କରି), ସଂଘେ = ସଂଘାତରୂପ ଶରୀରରେ, ନୃପବତ୍ ଚ = ରାଜା ସଦୃଶ, ସୈନ୍ୟେ = ସେନାରେ, ତତ୍ ଆଶ୍ରୟଃ = ତା'ର (ଜ୍ଞାନ) ଆଶ୍ରୟରେ, ସ୍ୱ ଆତ୍ମନି = ନିଜ ଆତ୍ମାରେ, ସର୍ବଦା = ସତତ, ସ୍ଥିତଃ = ସ୍ଥିତରହି, ବିଲାପୟ = ବିଲୀନ କରିଦିଅ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ବିଶ୍ୱଜାତମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ।

କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ସଂଘାତରୂପ ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ- ବିଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ମଳ, ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଜାଣି ଯେଭଳି ସେନା ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ରହନ୍ତି, ସେଭଳି ନିର୍ଭୟ ହୋଇ ଶୋଭାୟମାନ ହୁଅ। ସେହି ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ନିଜଆତ୍ମାରେ ସର୍ବଦା ସ୍ଥିତ ରହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଶ୍ୟଜଗତକୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଲୀନ କରିଦିଅ ॥୨୬୫॥

ବ୍ରହ୍ମ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ। ତାହା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, ବରଂ ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ କରଣ ବା ସାଧନ ନିରପେକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ 'ସ୍ୱବୋଧମାତ୍ରଂ ଅନାତ୍ମସଂଘ। ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ସମୂହ (ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ଅହଂକାରାଦି)ର ଏହି ଶରୀରରେ ହିଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିରପେକ୍ଷ ଜ୍ଞାନରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍। କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ରାଜା ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁରକ୍ଷିତ ରହେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୈନିକ ରାଜାଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରେରଣା, ସାହସ ଓ କ୍ଷମତା ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ନିଜ ନିଜର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୈନ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ କରିଥାଏ। ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୟଂ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ତା'ର ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶରେ (ଚେତନା) ପ୍ରକାଶିତ କରିଦିଏ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ।

ଯେତେବେଳେ ଆମେ ବିଷୟ, ଭାବନା ଓ ବିଚାର ଜଗତରେ କରାଯାଉଥିବା ଶରୀର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର ବିକ୍ଷେପ ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ନିରାଶ, ହତାଶ ଅନୁଭବ କରୁ, ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ନିଜକୁ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାର ଶାନ୍ତମୁଦ୍ରାରେ, ଏକାନ୍ତ କ୍ଷଣରେ ଆମେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେଉ। ତେଣୁ ତାକୁ ଆମେ ଆମର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂରକ୍ଷକ (ଆଶ୍ରୟ) ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍। ସେହି ଦୈବୀଶକ୍ତିର ସଂରକ୍ଷଣରେ ହିଁ ସକ୍ରିୟ ରୁହ। ସେଥିରେ ସତତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଅ ଏବଂ ସଂସାରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ସମସ୍ତ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ସେଥିରେ ଲୀନ କରିଦିଅ, ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭୂତି। ସ୍ୱପ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତ୍ ହେଲାପରେ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ନଜଗତର ସାରା ଦୃଶ୍ୟ ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷ ଠାରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ।

ବୁଦ୍ଧୌ ଗୁହାୟାଂ ସଦସଦ୍‌ବିଲକ୍ଷଣଂ
ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତି ସତ୍ୟଂ ପରମଦ୍ୱିତୀୟମ୍‌।
ତଦାତ୍ମନା ୟୋଽତ୍ର ବସେଦ୍‌ଗୁହାୟାଂ
ପୁନର୍ନ ତସ୍ୟାଂଗଗୁହାପ୍ରବେଶଃ ॥୨୬୬॥

ବୁଦ୍ଧୌ ଗୁହାୟାମ୍ = ବୁଦ୍ଧି ଗୁମ୍ଫାରେ, ସତ୍-ଅସତ୍-ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ଭିନ୍ନ, ବ୍ରହ୍ମ ଅସ୍ତି = ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ତା ଅଛି, ସତ୍ୟମ୍ = ସତ୍ତା, ପରମ୍ = ପରମ, ଅଦ୍ୱିତୀୟମ୍ = ଅଦ୍ୱୟ, ତଦ୍ ଆତ୍ମନା = ବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ, ୟଃ = ସେହି, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ବସେତ୍ = ରହେ, ଗୁହାୟାମ୍ = ଗୁମ୍ଫାରେ, ପୁନଃ = ତଥାପି, ନ = ନାହିଁ, ତସ୍ୟ = ତା'ର, ଅଙ୍ଗ ଗୁହା ପ୍ରବେଶଃ = ଶରୀର ଗୁମ୍ଫାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ମାତୃ ଗର୍ଭରେ ତା'ର ପ୍ରବେଶ ହୁଏ ନାହିଁ।

ସତ୍-ଅସତ୍‌ରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ସେହି ପରମ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ୟ ପରବ୍ରହ୍ମ ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ବିଦ୍ୟମାନ। ଯିଏ ତା' ସହିତ ଏକରୂପ ହୋଇ ରହେ, ସେ ପୁନର୍ବାର କଦାପି ମାତୃଗର୍ଭରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ନାହିଁ; ଅର୍ଥାତ୍, ଦେହଧାରଣ କରେ ନାହିଁ ॥୨୬୬॥

ବିବେକ-ଚୂଡ଼ାମଣି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଶ୍ଳୋକରେ ମୁକ୍ତିର (ଆତ୍ମପ୍ରାପ୍ତି) ତିନୋଟି ଚରଣ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲା। ଯଥା- (୧) ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେଚନ (୨) ସ୍ୱାନୁଭବ ଏବଂ (୩) ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନା ସଂସ୍ଥିତି। ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଚରଣରୁ ପ୍ରଥମଟି (ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେଚନ ବା ବିଶ୍ଲେଷଣ ଏତିକିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା। ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାପରେ 'ସ୍ୱାନୁଭବ'କୁ ଲକ୍ଷିତ କରାଯାଉଛି)।

ବୁଦ୍ଧି ଗୁମ୍ଫାରେ 'ହୃଦୟ' ସ୍ଥିତ ଏବଂ ହୃଦୟରେ ହିଁ ଆତ୍ମବୋଧ ହୋଇଥାଏ। ଯଦି କୌଣସି ସାଧକ (ମୁମୁକ୍ଷୁ) ପ୍ରେମପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବେଶରେ ନିତ୍ୟପ୍ରତି 'ସତ୍' ଉପରେ ଚିନ୍ତନ କରିବ, ତେବେ ତାକୁ ଆତ୍ମାନୁଭବ ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ। ଏହି ଆତ୍ମା, ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧି ଗୁମ୍ଫାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ତାହା ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍, ଜଗତ ଓ ମାୟାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ। ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୟ, ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଏକରସ ତତ୍ତ୍ୱ। ଯେଉଁ ସାଧକ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ହୃଦୟ କନ୍ଦରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ଏବଂ ଅନୁଭବ କରେ କି ସେ ସ୍ୱୟଂ ହେଉଛି ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ, ତାକୁ ପୁନର୍ବାର କୌଣସି ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ। ଅର୍ଥାତ୍, ସେହି ଜୀବ ମାତୃଗର୍ଭରେ ପୁନଃ ଆସେ ନାହିଁ। 'ଅଙ୍ଗ-ଗୁହା'ର ଅର୍ଥ ମାତୃଗର୍ଭ, ଅର୍ଥାତ୍ ପୁନର୍ଜନ୍ମ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଜୀବଭାବରେ ଶରୀର ଗୁହାରେ ଆବଦ୍ଧ। ଥରେ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଯୋଗ ହୋଇଗଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲେ ଆମେ ବିଦେହ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯିବା ଏବଂ ଆମର ଦେହଭାବ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବ। ତା'ପରେ ହାଡ଼-ମାଂସ-ଚର୍ମର ଏହି ସଂଘାତ ଶରୀର ସହିତ ଆମର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିବ ନାହିଁ। ଆମର ସାଧନା (ପୁରୁଷାର୍ଥ) ଏବଂ ଈଶ୍ୱରାନୁରାଗର ଆଧାରରେ ଆମକୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ବୋଧ ହୋଇଥାଏ। ତା'ପରେ ଆଉ ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁର ଭୟ ବା ଆଶଙ୍କା ରହେ ନାହିଁ। ଦେହ ଧାରଣ ଓ ଜୀବନ ଯାତ୍ରା ପାଇଁ ଯେଉଁ ମୂଳ ସାମଗ୍ରୀ ବାସନାରାଶି ଆବଶ୍ୟକ, ତାହା ଏହି ପରମ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇଯାଏ।

ବାସନା-ତ୍ୟାଗଃ ବିଧି (୨୬୭-୨୭୬)

ଜ୍ଞାତେ ବସ୍ତୁନ୍ୟପି ବଲବତୀ ବାସନାଽନାଦିରେଷା
କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତାପ୍ୟହମିତି ଦୃଢ଼ା ଯାଽସ୍ୟ ସଂସାରହେତୁଃ
ପ୍ରତ୍ୟଗ୍‌ଦୃଷ୍ଟ୍ୟାଽଽତ୍ମନି ନିବସତା ସାଽପନେୟା ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍
ମୁକ୍ତିଂ ପ୍ରାହୁସ୍ତଦିହ ମୁନୟୋ ବାସନାତାନବଂ ଯତ୍ ॥୨୬୭॥

ଜ୍ଞାତେ ବସ୍ତୁନି = ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହେଲା ପରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବଲବତୀ = ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ବାସନା = ସଂସ୍କାର, ଅନାଦି = ଯାହାର ଆରମ୍ଭ ନାହିଁ, ଏଷା = ଏହି, କର୍ତ୍ତା = କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା, ଭୋକ୍ତା = ଭୋଗ କରୁଥିବା, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ଦୃଢ଼ା = ଦୃଢ଼ତା, ଯା = ଯେଉଁ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ସଂସାର ହେତୁଃ = ପୁନର୍ଜନ୍ମର କାରଣ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା, ବ୍ରହ୍ମାକାର ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା; ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ନିଜ ଭିତରେ, ନିବସତା = ନିବାସ କରିବାରୁ, ସା = ସେହି, ଅପନେୟା = ଦୂର କରିବା ଉଚିତ୍, ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ = ପ୍ରଯତ୍ନ ପୂର୍ବକ, ମୁକ୍ତିମ୍ = ମୁକ୍ତି, ପ୍ରାହୁଃ = କୁହାଯାଇଛି, ତତ୍ = ସେହି, ଇହ = ଏଠାରେ, ମୁନୟଃ = ମୁନିଗଣ, ବାସନାତାନବମ୍ = ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ, ଯତ୍ = ସେହି ଯେଉଁ।

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ଅନାଦି ଦୃଢ଼ ବାସନା ଶେଷ ରହିଯାଏ। ଯାହାକି 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା, ମୁଁ ଭୋକ୍ତା' ଭାବକୁ ଜନ୍ମଦିଏ ଏବଂ ଏହାହିଁ ପୁନର୍ଜନ୍ମର କାରଣ ହୁଏ। ତେଣୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ନିରନ୍ତର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଦୃଢ଼ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରଖି - ଉପରୋକ୍ତ କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତାବାସନାକୁ ସାୟାସ ଦୂର କରିବା ଉଚିତ୍। ବାସନାର ସମ୍ୟକ୍ କ୍ଷୟ- ଏହିଠାରେ, ଏହି ଜୀବନରେ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷଣରେ ହେବାକୁ ହିଁ ମୁନିଗଣ 'ମୁକ୍ତି' କହିଛନ୍ତି ॥୨୬୭॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର 'ମୁକ୍ତି' ଶବ୍ଦକୁ ପରିଭାଷିତ କରିଛନ୍ତି। ତେଣୁ ସେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଆକର୍ଷଣ କରିବା ପାଇଁ ହଠାତ୍ ଛନ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି। ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିଚାରରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ରୂପେ ଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ବୁଝିଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ଦୃଢ଼ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଚାପ

ହେତୁ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ସତ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମସାତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରେ ନାହିଁ। ଜୀବନରେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି କରିପାରେ ନାହିଁ। କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନ ବା ଶ୍ରବଣ ହେତୁ କାମ-କ୍ରୋଧ, ରାଗ-ଦ୍ୱେଷାଦି ମନୋବିକାର ସହଜରେ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ। ଏଥିଲାଗି ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ସାଧନା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲାପରେ ଏବଂ ତର୍କର କଳା ଶିଖିଗଲା ପରେ, ହୁଏତ ଆମେ ନିଜକୁ ପଣ୍ଡିତ/ଶାସ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ ପରିଚୟ ଦେଇପାରିବା। କିନ୍ତୁ ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱର ଲୋକମାନେ ଆମକୁ ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣନ୍ତି କି ଆମେ କ'ଣ ? ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଶକ୍ତିଶାଳୀ। ବାସନାର କୁପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁଁ ଶାସ୍ତ୍ରଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ତୁମେ ତୁମର କୃତକୃତ୍ୟତାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରହିବା ହେତୁ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରେ 'କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଓ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ' ଭାବ ବଳବତ୍ତର ରହେ। ଏହି ଉଭୟ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ 'ଜୀବଭାବ' ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ, ଯାହା (ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ) ଅହଂର ସାର। 'ମୁଁ ଜୀବ, ଜଡ଼-ଅନାତ୍ମା' ଇତ୍ୟାଦି ତଥା 'ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ, କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା' ଇତ୍ୟାଦି ଅହଂ ଭାବ ସଂସାର ଚକ୍ରର କାରଣ ହୁଏ। ଏହି ଜୀବ ହିଁ ଗୋଟିଏ ଶରୀରରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥାଏ।

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ବିଷୟ-ଭାବନା-ବିଚାର ଜଗତରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ମନକୁ ସେହି ପରମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରିବା ହେଉଛି- 'ଅନ୍ତର୍ମୁଖତା'। ଏଥିଲାଗି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଓ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ଭାବକୁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ପୂର୍ବକ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଆମକୁ ଅନ୍ୟ କେହି ସହାୟତା କରିପାରିବେ ନାହିଁ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ୱୟଂ ସଂଘର୍ଷ (ପୁରୁଷାର୍ଥ) କରିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ନିଜର ମାର୍ଗ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। 'ମୁକ୍ତି' ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ, କାଳ ଅଥବା ଶରୀରରେ ମିଳିବ ନାହିଁ। ମନନଶୀଳ ମୁନିଗଣଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କି- ଏହି ମୁକ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନର ଶରୀର, ସ୍ଥାନ ଓ କାଳରେ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ, ଅନ୍ୟତ୍ର ନୁହେଁ। ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ବାସ୍ତବରେ ମୁକ୍ତ ଯିଏ ତା'ର ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ବନ୍ଧନରୁ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଛି।

ଅହଂ ମମେତି ଯୋ ଭାବୋ ଦେହାକ୍ଷାଦାବନାତ୍ମନି ।
ଅଧ୍ୟାସୋଽୟଂ ନିରସ୍ତବ୍ୟୋ ବିଦୁଷା ସ୍ୱାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା ॥୨୬୮॥

ଅହଂ = ମୁଁ, ମମ = ମୋର, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ଯଃ = ଏହି ଯେଉଁ, ଭାବଃ = ଭାବନା, ଦେହ ଅକ୍ଷ ଆଦୌ = ଦେହ ଓ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ, ଅନାତ୍ମନି-ଜଡ଼ = ଅନାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱରେ, ଅଧ୍ୟାସଃ = ଆରୋପ, ଅୟମ୍ = ଏହାକୁ, ନିରସ୍ତବ୍ୟଃ =ନଷ୍ଟ କରିଦେବା ଉଚିତ୍, ବିଦୁଷା = ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ୱାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା = ନିଜର ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ।

ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଅନାତ୍ମ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଭାବ ରଖିବା ହେଉଛି- 'ଅଧ୍ୟାସ', ଅର୍ଥାତ୍, ଯାହା ମୁଁ ନୁହେଁ, ତାକୁ 'ମୁଁ' ରୂପେ ଭାବନା କରିବା । ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ତା'ର ଆତ୍ମ-ନିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ଏହି ଅଧ୍ୟାସକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୨୬୮॥

ବାସନାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ନାନା ପ୍ରକାରର ବାଧା ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇପାରେ । ଏଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ସୂଚିତ କରାଯାଉଛି । ସବୁଠାରୁ ପ୍ରମୁଖ ବାଧା ହେଉଛି- 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଭାବ । ଏହି ପାର୍ଥିବ ଶରୀରରେ ନିବାସ କରୁଥିବା ଜୀବ ହିଁ 'ଅହଂ (ମୁଁ) ଶବ୍ଦରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି 'ଅହଂ' ଯେତେବେଳେ ବିଷୟ ଜଗତ ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ତା'ର 'ମମ' (ମୋର)ଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ-କାରଣ ଶରୀରରେ ଅହଂତା ଭାବକୁ 'ଜୀବ' କୁହାଯାଏ । ଅତଏବ, ମୁଁ ଏହି ଅହଂତା ଭାବକୁ ନିଜର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ବିସ୍ତୃତ କରିବା ପରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧିକାର ପୂର୍ବକ 'ମୋର' କହୁଛି । 'ମୁଁ ଏହା, ମୁଁ ତାହା'- ଏହି ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ (ନିରସ୍ତବ୍ୟଃ) । ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦି ସତତ ଚିନ୍ତନ କରିବ କି 'ମୁଁ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ', ତେବେ ସେ ଉପରୋକ୍ତ ଅଧ୍ୟାସ ବୁଦ୍ଧିରୁ ବା ଭ୍ରାନ୍ତିରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରିବ । ସେ ବାରମ୍ବାର ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ମୁଁ ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର'- 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ।'

ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାନଂ ବୁଦ୍ଧିତଦ୍‌ବୃତ୍ତିସାକ୍ଷିଣମ୍ ।
ସୋଽହମିତ୍ୟେବ ସଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟାଽନାତ୍ମମତିଂ ଜହି ॥୨୬୯॥

ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣିବା ପରେ, ସ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାନଂ = ନିଜର ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ, ବୁଦ୍ଧି ତଦ୍‌ବୃତ୍ତି ସାକ୍ଷିଣମ୍ = ଯିଏ ବୁଦ୍ଧି ଓ ତା'ର ବୃତ୍ତି-ବିକାରଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣୁଛି - ସାକ୍ଷୀ, ସଃ = ସେହି, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ଇତି = ଏହିପ୍ରକାର, ସଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟା = ସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଅନାତ୍ମନି = ଅନାତ୍ମାରେ, ଆତ୍ମ ମତିମ୍ = ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି, ତାଦାତ୍ମ୍ୟ; ଜହି = ତ୍ୟାଗ କରି ।

ନିଜର ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାକୁ (ଅନ୍ତରାତ୍ମା) ଜାଣି, ବୁଦ୍ଧି ଓ ତା'ର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ବୁଝିବା ପରେ, ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ଏହି ବୃତ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ ରଖ କି 'ମୁଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ', ସୋଽହମ୍ ବ୍ରହ୍ମ (ଆତ୍ମା), ଅନାତ୍ମା ସହିତ ନିଜର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ ॥୨୬୯॥

ଏଠାରେ 'ଜ୍ଞାନ'ର ଅର୍ଥ ପୁସ୍ତକୀୟ ଜ୍ଞାନ। ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ବୌଦ୍ଧିକ ଆକଳନ ମାତ୍ର। ଆମର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆମ ବୁଦ୍ଧି ଓ ତା'ର ବିଚାରର ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେହି ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ ସ୍ୱ-ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଜାଣି ସେଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାପାଇଁ ଆମକୁ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ଭାବନା କରିବା ଉଚିତ୍ କି 'ସୋଽହମ୍'- ସେ ହିଁ ମୁଁ (ଅହଂସଃ)। ଏହି ପ୍ରକାର ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ (ବୃତ୍ତି-ବିକାର)କୁ ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ କିପରି 'ସ୍ୱଆତ୍ମନିଷ୍ଠା'ରେ ରହି ଆମେ 'ଅହଂ ଓ ମମ' ଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା। ବର୍ତ୍ତମାନ କୁହାଯାଉଛି କି ବିଭିନ୍ନ ଉପକରଣ ସଂଘାତରେ ନିର୍ମିତ ଏହି ଅହଂଭାବ (ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ)କୁ କିପରି ତ୍ୟାଗ କରିବା ? ଆମେ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ କି ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ଓ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ। ହୃଦୟରେ ଉଦିତ ହେଉଥିବା ଭାବ ଓ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ଯିଏ ଜାଣେ, ସେ ହିଁ ହେଉଛି ଚେତନତତ୍ତ୍ୱ। ଏଭଳି ଜାଣିବା ପରେ ତା' ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେବା ଉଚିତ୍। କିନ୍ତୁ ଏହା ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ସ୍ଥାପନ କରିବା। ସେଥିପାଇଁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଆମର ଜନ୍ମ-ଜନ୍ମାନ୍ତରରୁ ଯେଉଁ ଦୃଢ଼ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଆସିଛି ସେସବୁକୁ ଆମେ 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛୁ। ସେହି ଅତୁଟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ (ଆସକ୍ତି)କୁ ଦୃଢ଼ତା ପୂର୍ବକ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ। ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ସେହି କରଣ ସମୁଦାୟ ନୁହେଁ'। 'ମୁଁ ଅନାତ୍ମ, ଜଡ଼, ବିକାରୀ ନୁହେଁ।' ବରଂ

'ମୁଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାକି ନିତ୍ୟ, ନିର୍ବିକାର, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସତ୍ତା' ମାତ୍ର। ଏହି ପ୍ରକାରର 'ବ୍ରହ୍ମାକାରବୃତ୍ତି' ଜାଗ୍ରତଅବସ୍ଥାର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷଣରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ ରଖିବାକୁ ହେବ। ବାସ୍ତବରେ ଏହା ଏକ ବିଚାର ବା ବୃତ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଏଥିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଜ୍ଞାନକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୃତ୍ତି-ଜ୍ଞାନ କୁହାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଏହା ଏକ ସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ଅଟେ। ବୁଦ୍ଧିରେ ସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ବା ବିଚାର ପ୍ରକଟ ହେବା ମାତ୍ରେ ଅସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ଦୂର ବା ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏଭଳି ସତତ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଫଳରେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରତି ଥିବା ଆମର 'ଅହଂ ବା ମମଭାବ' ଶୀଘ୍ର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ। ଆମେ ନିରନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମ-ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିପାରିବା।

ଲୋକାନୁବର୍ତ୍ତନଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଦେହାନୁବର୍ତ୍ତନଂ।
ଶାସ୍ତ୍ରାନୁବର୍ତ୍ତନଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୭୦॥

ଲୋକ ଅନୁବର୍ତ୍ତନମ୍ = ଲୋକାଚାର, ଲୌକିକ ବ୍ୟବହାର; ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗ କରି, ଦେହ ଅନୁବର୍ତ୍ତନମ୍ = ଦେହକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାର ଭାବନା / ଧାରଣା (ତ୍ୟାଗ କର); ଶାସ୍ତ୍ରାନୁବର୍ତ୍ତନମ୍ = ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ (ଅନାବଶ୍ୟକ ଶାସ୍ତ୍ର), ସ୍ୱ ଅଧ୍ୟାସ ଅପନୟଂ = ନିଜ ଉପରେ ଥିବା ଅଧ୍ୟାସକୁ ନିରାକରଣ, କୁରୁ = ଅଭ୍ୟାସ କର।

ଲୋକାଚାରକୁ (ଲୋକବାସନା), ଦେହକୁ ସୁନ୍ଦର-ପୁଷ୍ଟ କରିବାର ଧାରଣାକୁ ଏବଂ ଅନାବଶ୍ୟକ ଶାସ୍ତ୍ର-ଅଧ୍ୟୟନକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଆତ୍ମା ଉପରେ ଆରୋପିତ ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ଅଭ୍ୟାସ କର / ଚେଷ୍ଟା କର ॥୨୭୦॥

'**ଲୋକାନୁବର୍ତ୍ତନମ୍**- ଅନୁବର୍ତ୍ତନମ୍, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନୁକରଣ, ଅନ୍ଧାନୁକରଣ। ସମାଜର ପ୍ରଚଳିତ ଚାଲିଚଳଣ ଅନୁସାରେ ଚଳିବାକୁ 'ଲୋକାନୁବର୍ତ୍ତନମ୍' କୁହାଯାଏ। କାରଣ, ଆମେ ଯେଭଳି ସମାଜରେ ରହିଆସିଛୁ, ସେହିପରି ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରିବା। ଅତଏବ, ଆମେ ଯେପରି, ସେପରି ରହିବାକୁ ସତତ ପ୍ରଯତ୍ନ କରୁ। ଯଦି ଆମେ ନିଜ ଜୀବନକୁ କିଛି ଉପରକୁ ଉଠାଇବାକୁ ଚାହୁଁ, ତେବେ ସେଥିପାଇଁ ଆମର ଜୀବନ ପଦ୍ଧତିକୁ ବଦଳାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ।

ଯୁବତୀଟିଏ ବିବାହ ପରେ ଅନାୟାସ ଅଧିକ ରକ୍ଷଣଶୀଳା ହୋଇଯାଏ, ଦାୟିତ୍ୱ ସମ୍ପନ୍ନା ହୋଇଯାଏ। କାରଣ, ତା'ର ପୂର୍ବ ଜୀବନ-ଶୈଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସିଯାଏ। ଯୁବକଟିଏ ପ୍ରୌଢ଼ ହୁଏ ଓ ପରେ ବୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ

ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ। ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରରେ ପୁରୁଣା ଜୀବନଶୈଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ। ଯଦି ଆମେ ବାସ୍ତବରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଥରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ଆରୂଢ଼ ହେବାକୁ ଚାହୁଁ, ତେବେ ନିଜ ଅନ୍ତରରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବାକୁ ହେବ। ଜୀବନର ସେହି ପୁରୁଣା ମାନ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ବଞ୍ଚିବାର ସେହି ପୁରୁଣା ବିଧିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ନୂଆ ଢାଞ୍ଚାକୁ ଆପଣାଇବାକୁ ହେବ। ଏଥିଲାଗି ଆମର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ବେଷ୍ଟନୀରେ ରହୁଥିବା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ମିଥ୍ୟା ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ ଆମେ ନକଲ କରିବା ଅଥବା ଅନୁକରଣ କରିବା ଛାଡ଼ିବାକୁ ହେବ। ବିଷୟ-ଭୋଗରେ ଲିପ୍ତ ବିଷୟୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ମୂର୍ଖତାପୂର୍ବକ ଅନ୍ଧାନୁକରଣକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ। ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାପୂର୍ବକ ସୁନିୟୋଜିତ ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

'ଦେହାନୁବର୍ତ୍ତନମ୍'- ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହର ଚାହିଦାକୁ ପୂରଣ କରିବା। ଆମ୍ଭେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜ ନିଜ ଶରୀରର ଦାସ ହୋଇ ରହିଆସିଛେ। ତାକୁ ଖୁଆଇ-ପିଆଇ, ହୃଷ୍ଟ-ପୁଷ୍ଟ ରଖି, ସମସ୍ତ ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତିକୁ ଭୋଗବିଳାସରେ ଅପବ୍ୟୟ କରିବା ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆମେ ସର୍ବଦା ଦେହ ସହିତ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଛୁ। ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଦେହରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ଭଳି ବ୍ୟବହାର କର ନାହିଁ, ଭୋଗରେ ଲିପ୍ତ ହୁଅ ନାହିଁ।

'ଶାସ୍ତ୍ରାନୁବର୍ତ୍ତନମ୍'- ଅର୍ଥାତ୍ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବା ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ନ ବୁଝି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ଧାନୁକରଣ କରିବା। କେତେକ ଭାଷ୍ୟକାର ଏହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି କି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆଦର୍ଶ ଓ ଧାର୍ମିକ ଜୀବନ-ପଦ୍ଧତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବା ଅନୁଚିତ୍ । "ଶାସ୍ତ୍ରାନୁବର୍ତ୍ତନଂ ନାମ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜକ- ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଶୀଳନଂ ବିନା ଇତର ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନାଦିକମ୍" ।

ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଆସକ୍ତିକୁ ଛାଡ଼ିବା ପରେ, 'ସ୍ୱ-ଅଧ୍ୟାସ ଅର୍ଥାତ୍ ଆମ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଭ୍ରାନ୍ତଧାରଣା ରହିଛି କି ମୁଁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅଟେ'- ଏହାକୁ ତ୍ୟାଗ କର (ଅପନୟଂ କୁରୁ)। ସଂକ୍ଷେପରେ, ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଢାଙ୍କି ରହିଥିବା ଆବରଣଗୁଡ଼ିକୁ ନିବୃତ୍ତ କର। ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଦୁର୍ବଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ସଂସାର, ଶରୀର ତଥା ଶାସ୍ତ୍ରର ବିନା ସହାୟତାରେ ଦୂର କରିପାରିବା ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ସଂସାରର ଉପଯୋଗ କର। ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ଜୀବନରେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାପୂର୍ବକ ସଦୁପଯୋଗ କର। କିନ୍ତୁ ତାହାର ଅନ୍ଧାନୁକରଣ କର ନାହିଁ।

ଆମେ ଏହି ଯେଉଁ ସଂସାରର ଅନୁସରଣ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରିତ ହେଉ, ଭୋଗ-ବିଳାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନଯାପନ ପାଇଁ ଲାଳାୟିତ ହେଉ, କିମ୍ବା ଲୌକିକ ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ବିବଶ ହୋଇଉଠୁ- ଏସବୁର ମୂଳରେ ପ୍ରେରକ ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି- ଆମର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ। ଯାହାକି ତିନିପ୍ରକାରର ଯଥା- ଦେହବାସନା, ଲୋକବାସନା ଓ ଶାସ୍ତ୍ରବାସନା। ଏହି ତିନୋଟିକୁ ମଧ୍ୟ 'ଏଷଣା' ନାମ ଦିଆଯାଏ, ଯାହାର ଅର୍ଥ ଇଚ୍ଛା ବା କାମନା। ଏହି କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ ତୃପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଆମେ ଅହରହ ଦେହାନୁବର୍ତ୍ତନ, ଲୋକାନୁବର୍ତ୍ତନ ତଥା ଶାସ୍ତ୍ରାନୁବର୍ତ୍ତନରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହୁ। ଏଥିରୁ ପାର ପାଇବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି- ସଦ୍‌ବିଚାର ବା ଆତ୍ମବିଚାର ମାଧ୍ୟମରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ କରିବା। ଉପରୋକ୍ତ ତିନିପ୍ରକାରର ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ତ୍ୟାଗ କରିପାରିଲେ, ତାହା ସହିତ ଅନ୍ୟ କେତେକ ବାସନା ସ୍ୱତଃ ନିରାକରଣ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ରୋଗ କୀଟାଣୁକୁ ବିନାଶ କରିବାର ଲାକ୍ଷଣିକ ଉପଚାର ମଧ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି।

ଲୋକବାସନୟା ଜନ୍ତୋଃ ଶାସ୍ତ୍ରବାସନୟାପି ଚ।
ଦେହବାସନୟା ଜ୍ଞାନଂ ଯଥାବତ୍‌ନଏବ ଜାୟତେ ॥୨୭୧॥

ଲୋକବାସନୟା = ସଂସାରର କାମନା ହେତୁ, ଜନ୍ତୋଃ = ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ରବାସନୟା = ଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନ ଇଚ୍ଛା କାରଣରୁ, ଅପି ଚ = ଏବଂ ମଧ୍ୟ, ଦେହବାସନୟା = ଶରୀରକୁ ସୁସ୍ଥ ରଖିବାର ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ହେତୁ, ଜ୍ଞାନଂ = ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ, ଯଥାବତ୍ = ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଯେଭଳି ସେହିପରି, ନ ଏବ = କଦାପି ନୁହେଁ, ଜାୟତେ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ।

ସଂସାର ପଛରେ ଲାଗି ରହିବାର ଇଚ୍ଛା, ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅକାରଣ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାର ତୃଷ୍ଣା ଏବଂ ଦେହକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାର ଉତ୍କଟ କାମନା ହେତୁ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନକୁ ଯଥାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ ॥୨୭୧॥

'ଜନ୍ତୁ'ର ଅର୍ଥ ଯିଏ ଜନ୍ମ ନେଇଛି, ଦେହ ଧାରଣ କରିଛି- ଏକ ଜୀବିତ ପ୍ରାଣୀ (ଜୀବ)। ଆମ ଦୈନନ୍ଦିନର ଜୀବନଯାତ୍ରାରେ ଆମେ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦିକୁ ସଠିକ୍ ରୂପେ ଦେଖିପାରି ନ ଥାଉ। ଆମର ପୂର୍ବାଗ୍ରହ ହେତୁ ଏପରି ହୋଇଥାଏ। ଯଦି ଜଣଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋ' ମନରେ ଦ୍ୱେଷ ଭାବ ରହିଛି, ତେବେ ତା'ର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପରେ ମୁଁ ଦୋଷ ଦେଖିବି। ଏହାର ବିପରୀତ, ଯଦି ମୁଁ କାହାପ୍ରତି ଆସକ୍ତ, ମୋର କେହି ପ୍ରିୟଜନ ଅଟନ୍ତି, ତେବେ ତାଙ୍କର ଦୋଷ-ତ୍ରୁଟି ମୋତେ ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ।

ବରଂ ମୁଁ ସେଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ୟ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରଶଂସା କରିବାକୁ ଲାଗେ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ମନ ବା ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ହୋଇନାହିଁ, ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, କାମ-କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ-ମୋହରେ ଗ୍ରସିତ ହୋଇ ରହିଛି; ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ବେଳେ ବିଷୟର ମୂଳ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଉହାଡ଼ରେ ରହିଯାଏ। ଆମେ ଆମର ପୂର୍ବାଗ୍ରହ ଅନୁସାରେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ବାହାର କରିଥାଉ। ସୁତରାଂ, ଦୂଷିତ, କଳୁଷିତ ମନ କଦାପି ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଯଥାବତ୍ ଜାଣିପାରିବ ନାହିଁ।

ସଂସାରକାରାଗୃହ ମୋକ୍ଷମିଚ୍ଛୋଃ
ଅୟୋମୟଂ ପାଦନିବନ୍ଧଶୃଙ୍ଖଳମ୍।
ବଦନ୍ତି ତଜ୍ଜ୍ଞାଃ ପଟୁ ବାସନାତ୍ରୟଂ
ଯୋଽସ୍ମାଦ୍‌ବିମୁକ୍ତଃ ସମୁପୈତି ମୁକ୍ତିମ୍ ॥୨୭୨॥

ସଂସାର କାରାଗୃହ = ସଂସାରରୂପୀ କାରାଗୃହ (ବନ୍ଦୀଶାଳା)ରୁ, ମୋକ୍ଷମ୍ ଇଚ୍ଛୋଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା ଯାହାର ହୁଏ (ମୁମୁକ୍ଷୁ), ଅୟୋମୟଂ = ଲୌହନିର୍ମିତ, ପାଦ ନିବନ୍ଧ ଶୃଙ୍ଖଳମ୍ = ପାଦଦ୍ୱୟରେ ବନ୍ଧାଯାଇଥିବା ଶିଙ୍କୁଳି, ବଦନ୍ତି = କହନ୍ତି, ତଜ୍ଜ୍ଞାଃ = ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ, ପଟୁ = ତୀବ୍ର, ବାସନା ତ୍ରୟମ୍ = ତିନି ପ୍ରକାରର ବାସନା, ଯଃ = ସେହି ଯେଉଁ, ଅସ୍ମାତ୍ = ଏଥିରୁ, ବିମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ଅଟେ, ସମୁପୈତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ମୁକ୍ତିମ୍ = ମୋକ୍ଷ।

ସଂସାରରୂପୀ କାରାଗୃହରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବାର କାମନା ରଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବାନ୍ଧିରଖି ସେମାନଙ୍କର ପାଦଗୁଡ଼ିକୁ ଏହି ତିନି ପ୍ରକାରର ବାସନାରୂପୀ ଲୌହ-ଶିଙ୍କୁଳି ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ନିବନ୍ଧିତ କରେ ବୋଲି ଏଭଳି ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ କହନ୍ତି। ଯିଏ ଏହି ବାସନାତ୍ରୟରୁ ମୁକ୍ତ ବାସ୍ତବରେ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। କାରଣ, ବନ୍ଦୀଜନକୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ତାକୁ ବନ୍ଧାଯାଇଥିବା ଲୁହା-ଶିଙ୍କୁଳିକୁ ଛିଣ୍ଡାଇବାକୁ ପଡ଼େ। ତା'ପରେ ହିଁ ସେ ଜେଲ୍‌ଖାନାର ଆବଦ୍ଧକୋଠରୀରୁ ବାହାରକୁ ଆସିପାରିବ ॥୨୭୨॥

ଲୋକ-ବାସନା, ଦେହ-ବାସନା ଓ ଶାସ୍ତ୍ର-ବାସନା। ଏହି ତିନିପ୍ରକାରର କାମନାଗୁଡ଼ିକ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଅତ୍ୟାଚାର କରିଥାନ୍ତି। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଥିବା ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ହେଉଛି ସେହି ଜେଲ୍‌ଖାନା (ବନ୍ଦୀଶାଳା)ର ଚାରିକାନ୍ଥ ଏବଂ ଲୁହା ଶିଙ୍କୁଳି ଯାହାକୁ ଆମେ ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଘେରାଇ

ରଖିଛେ। ଏହି ଶରୀରରୂପୀ କାରାଗୃହରେ ଆମେ ଏହି ତିନି ବାସନା ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଛୁ। ଯିଏ ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଦୃଢ଼ ଇଚ୍ଛା ରଖିବ ଏବଂ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ସେହିଁ କେବଳ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ।

ଜଳାଦିସଂସର୍ଗବଶାତ୍ପ୍ରଭୂତ-
ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଧୂତାଽଗରୁଦିବ୍ୟବାସନା,
ସଂଘର୍ଷଣେନୈବ ବିଭାତି ସମ୍ୟକ୍
ବିଧୂୟମାନେ ସତି ବାହ୍ୟଗନ୍ଧେ ॥୨୭୩॥

ଅନ୍ତଃଶ୍ରୀତାନନ୍ତଦୁରନ୍ତବାସନା-
ଧୂଳିବିଲିପ୍ତା ପରମାତ୍ମବାସନା।
ପ୍ରଜ୍ଞାତିସଂଘର୍ଷଣତୋ ବିଶୁଦ୍ଧା
ପ୍ରତୀୟତେ ଚନ୍ଦନଗନ୍ଧବତ୍ ସ୍ଫୁଟା ॥୨୭୪॥

ଜଳାଦି ସଂସର୍ଗବଶାତ୍ = ପାଣି ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେବା କାରଣରୁ, ପ୍ରଭୂତ = ଅତ୍ୟଧିକ, ଅସହ୍ୟ, ଦୁର୍ଗନ୍ଧଧୂତା = ଦୁର୍ଗନ୍ଧରେ ଛପି ରହି, ଅଗରୁ = ସୁଗନ୍ଧିତ ଦ୍ରବ୍ୟ, ଦିବ୍ୟ ବାସନା = ଅଭିଭୂତ କରିଦେଉଥିବା ସୁଗନ୍ଧ, ସଂଘର୍ଷଣେନ = ଘଷିବା ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ନିଶ୍ଚିତ; ବିଭାତି = ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ, ସମ୍ୟକ୍ = ଉତ୍ତମ ରୂପେ, ବିଧୂୟମାନେ ସତି = ଭଲରେ ଧୋଇବା ପରେ, ବାହ୍ୟଗନ୍ଧେ = ଆବୃତ୍ତ କରି ରଖିଥିବା ବାହ୍ୟ ଗନ୍ଧ।

ଅନ୍ତଃଶ୍ରିତ = ମନୋକଳ୍ପିତ, ଅନନ୍ତ = ଅନ୍ତହୀନ, ଦୂରନ୍ତ = ଦୁଷ୍କର, ଭୀଷଣ; ବାସନାଧୂଳିବିଲିପ୍ତା = ବାସନାରୂପ ଧୂଳିରେ ଢାଙ୍କି ହୋଇ, ପରମାତ୍ମା-ବାସନା = ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସୁଗନ୍ଧ, ପ୍ରଜ୍ଞାତି ସଂଘର୍ଷଣତଃ = ଜ୍ଞାନର ସତତ ସଂଘର୍ଷଣ (ଚିନ୍ତନ, ମନନ) ଦ୍ୱାରା, ବିଶୁଦ୍ଧାଃ = ନିର୍ମଳ, ପ୍ରତୀୟତେ = ଜଣାଯାଏ, ଚନ୍ଦନଗନ୍ଧବତ୍ = ଚନ୍ଦନର ସୁଗନ୍ଧ ଭଳି, ସ୍ଫୁଟା = ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ।

ଜଳାଦି ସହିତ ସଂସର୍ଗ ହେବାରୁ ଅଗରୁର ଦିବ୍ୟ ସୁଗନ୍ଧ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଗନ୍ଧର ଲେପ ଲାଗିଯାଏ। କିନ୍ତୁ ତାକୁ ଘଷିବା ମାତ୍ରେ ସେହି ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଦୂର ହୋଇ ସେଥିରୁ ଅଗରୁର ସୁଗନ୍ଧ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ ॥୨୭୩॥

ପରମାତ୍ମ-ବାସନା (ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସୁଗନ୍ଧ) ମନୋକଳ୍ପିତ ଅନନ୍ତ, ଭୀଷଣ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଧୂଳିରେ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି। କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନର ସତତ ସଂଘର୍ଷଣ (ମନନ) ଦ୍ୱାରା ତାହା ଶୁଦ୍ଧି ହୋଇ ଚନ୍ଦନର ସୁଗନ୍ଧଭଳି ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ଜାଣିହୁଏ ॥୨୭୪॥

ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଦୁର୍ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ ହେଲାଭଳି ଜଣାଯାଏ ଏବଂ କାମ-କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ-ମୋହ, ମଦ-ମତ୍ସର ରୂପୀ ଦୁର୍ଗନ୍ଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ। ବିଷୟାସକ୍ତିର ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ହିଁ ଆଜି ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ହୋଇଯାଇଛି। ବାସ୍ତବରେ ଯାହା ଆମର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପ ତା'ର ସୁଗନ୍ଧ ସେଥିରୁ ବାହାରୁ ନାହିଁ। ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ସମାଜର ଅନ୍ୟ ସଦସ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସେମାନଙ୍କୁ ବାଧା ଦେଉଛେ ଏବଂ ହଇରାଣ କରିବାରେ ସର୍ବଦା ତତ୍ପର ରହୁଛେ। ଏହାକୁ ସୂଚିତ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ମତରେ ଚନ୍ଦନ କାଠ ଯଦି ବହୁଦିନ ଧରି ପାଣିରେ ପଡ଼ିରହେ, ତେବେ ସେଥିରୁ ସୁଗନ୍ଧ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ବାହାରେ। ସାମାନ୍ୟତଃ, ଚନ୍ଦନର ସୁଗନ୍ଧ ଦିବ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ପାଣିର ଦୀର୍ଘକାଳୀନ ସଂସର୍ଗ ହେତୁ ସେଥିରୁ ଦୁର୍ଗନ୍ଧବାହାରେ। ଯଦି ତାକୁ ପାଣିରୁ ଅଲଗା କରି ପଥର ଉପରେ ଘସାଯିବ, ତେବେ ସେଥିରୁ ତା'ର ମୂଳ ସ୍ୱଭାବ (ସୁଗନ୍ଧ) ପ୍ରକଟ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୁଗନ୍ଧିତ କରିଦେବ।

ଏହି ପ୍ରକାର, ଯଦିଓ ଆମେ ସ୍ୱରୂପତଃ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ତଥାପି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପ ବାହ୍ୟ ତଥା ଅନ୍ତଃକରଣ ସଂଘାତ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିବାରୁ ଆମର ବାସନାର (ସଂସ୍କାର) ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ବାହାରୁଛି। ପ୍ରେମ, ଦୟା, କରୁଣା ପାଇଁ ଆମ ହୃଦୟରେ ଖାଲି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ। ଏଥିଲାଗି ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରୂପ ସଂଘର୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜ୍ଞାନରେ 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ'- ଏହି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବାରମ୍ବାର ଘର୍ଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍। ଫଳତଃ, ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଦୂର ହୋଇ ସତ୍-ସ୍ୱରୂପରୁ ସୁଗନ୍ଧ ପ୍ରକଟିତ ହେବ।

ଅନାତ୍ମବାସନାଜାଲୈସ୍ତିରୋଭୂତାତ୍ମବାସନା ।
ନିତ୍ୟାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା ତେଷାଂ ନାଶେ ଭାତି ସ୍ୱୟଂ ସ୍ଫୁଟା ॥୨୭୫॥

ଅନାତ୍ମବାସନାଜାଲୈଃ = ଅନାତ୍ମ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର କାମନାରୂପୀ ଜାଲ ଦ୍ୱାରା, ତିରୋଭୂତ ଆତ୍ମବାସନା = ଆତ୍ମବାସନା ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ଢାଙ୍କି ହୋଇଯାଏ; ନିତ୍ୟ = ସତତ, ଆତ୍ମ-ନିଷ୍ଠୟା = ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହିବା ଦ୍ୱାରା, ତେଷାମ୍ ନାଶେ = ସେଗୁଡ଼ିକର ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଭାତି = ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ।

ଅନାତ୍ମବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର କାମନାରୂପୀ ଜାଲ ଆତ୍ମବାସନାକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ। ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ପୂର୍ବକ ନିରନ୍ତର ସ୍ୱରୂପଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ତା'ପରେ ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରକଟ (ଅନୁଭବ) ହେବାକୁ ଲାଗେ ॥୨୭୫॥

ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବାସ୍ତବିକ ଦିବ୍ୟସୁଗନ୍ଧକୁ ଆମର ଅନାତ୍ମବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଜାଲ ରୂପୀ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଢାଙ୍କି ରଖିଛି। ଏହା ସେହି ଧୂଳିଧୂସରିତ ଜାଲସଦୃଶ, ଯାହାକି ଝରକା ବାହାରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖିବାରେ ବାଧା ଦିଏ। ସାଂସାରିକ କାମନା-ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଆମ ଭିତରେ ଥିବା କୁପ୍ରଭାବଗୁଡ଼ିକ ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମବିଭୂତିକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ। କିନ୍ତୁ ସତତ ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ ଏହି ଜାଲ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧ୍ୟୟନ (ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ), ଅର୍ଥଚିନ୍ତନ (ମନନ), ଧ୍ୟାନ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନନ୍ୟ ଭକ୍ତି, ନିଷ୍କାମ କର୍ମ (ସେବା)- ଏସବୁ ଅଧର୍ମ ଜୀବନକୁ ଧର୍ମ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସୁଗନ୍ଧରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଅନ୍ତି। ଏହିପରି କୁସଂସ୍କାରର କ୍ଷୟ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ।

ଯଥା ଯଥା ପ୍ରତ୍ୟଗବସ୍ଥିତଂ ମନଃ
ତଥା ତଥା ମୁଞ୍ଚତି ବାହ୍ୟ ବାସନାଃ ।
ନିଃଶେଷ ମୋକ୍ଷେ ସତି ବାସନାନାମ୍
ଆତ୍ମାନୁଭୂତିଃ ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟା ॥୨୭୬॥

ଯଥା ଯଥା = ଯେତିକି ଯେତିକି, ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ ଅବସ୍ଥିତମ୍ = ଅନ୍ତରାତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ମନଃ = ମନ, ତଥା ତଥା = ସେତିକି ସେତିକି, ମୁଞ୍ଚତି = ତ୍ୟାଗ କରେ, ବାହ୍ୟ ବାସନାଃ = ସାଂସାରିକ ବାହ୍ୟ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ, ନିଃଶେଷ ମୋକ୍ଷେ ସତି = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାପ୍ତ (ତ୍ୟାଗ) ହେଲାପରେ, ବାସନାନାମ୍ = (ଇଚ୍ଛା) କାମନାଗୁଡ଼ିକ, ଆତ୍ମାନୁଭୂତିଃ = ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର, ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟା = ବିନା କୌଣସି ବାଧାରେ ।

ମନ ଯେତିକି ଅଧିକତର ଅନ୍ତରାତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ସେତିକି ଅଧିକ ବାହ୍ୟ-ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସାଂସାରିକ ବାସନା ଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ ହୁଏ ॥୨୭୬॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଆମର ମନର ଅନ୍ତର୍ମୁଖତା ତଥା ବାସନାଶୂନ୍ୟତା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ତେଣୁ ମନ ଯେତିକି ଅନ୍ତରାତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ, ସେତିକି ବାହ୍ୟ-ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ବହିର୍ମୁଖତା ଧୀରେ ଧୀରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । କାରଣ, ଆମର ବାସନା ଅନୁରୂପ ମନର ସ୍ଥିତି ବିକ୍ଷେପ ଅଥବା ଶାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ମନର ନିର୍ବାସନ ସ୍ଥିତିରେ ନିର୍ବାଧ, ସହଜ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ।

ଅଧ୍ୟାସ-ନିରାସ (୨୭୭-୨୯୨)

ସ୍ୱାତ୍ମନ୍ୟେବ ସଦା ସ୍ଥିତ୍ୱା ମନୋ ନଶ୍ୟତି ଯୋଗିନଃ ।
ବାସନାନାଂ କ୍ଷୟଶ୍ଚାତଃ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୭୭॥

ସ୍ୱାତ୍ମନି = ନିଜ ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପରେ, ଏବ = କେବଳ, ସଦା ସ୍ଥିତ୍ୱା = ସତତ ସ୍ଥିତ ରହିବାରୁ, ମନଃ = ମନ, ନଶ୍ୟତି = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ଯୋଗିନଃ = ଯୋଗୀର, ବାସନାନାମ୍ = ବାସନାଗୁଡ଼ିକର, କ୍ଷୟଃ = ସମାପ୍ତି, ଚ = ଏବଂ, ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସ ଅପନୟନମ୍ କୁରୁ = ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର ।

ସତତ ନିଜର ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପରେ ହିଁ ସ୍ଥିତ ରହିବା ଦ୍ୱାରା ଯୋଗୀର ମନ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୟ ହୋଇଥାଏ । ଏଥିଲାଗି ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର ॥୨୭୭॥

ଏହି ପ୍ରକରଣର ଷୋହଳଟି ଶ୍ଳୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମନଃ ପ୍ରକଳ୍ପିତ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକୁ କିପରି ଦୂର କରାଯାଇପାରିବ ଏବଂ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ କିପରି ସହଜରେ ଅନୁଭବ କରାଯାଇପାରିବ, ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଦେହ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ନ ରଖି ଆମେ ଆମର ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପକୁ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ଜାଣି, ତାକୁ ନିରନ୍ତର ଚିନ୍ତନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ତଥା ସର୍ବୋତ୍ତମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଜର ମନକୁ ଏକାଗ୍ର କରିଥିବା ଯୋଗୀ ହିଁ ତା'ର ମନ ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ । ଏହିପରି ମନନଶୀଳ ଯୋଗୀ କେବଳ ମନକୁ ବିଲୀନ ଅର୍ଥାତ୍ 'ମନୋନାଶ' କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚିତ୍ତରୁ ବାସନା ରାଶି କ୍ଷୟ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୋନାଶ ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ କାରଣ- ନାଶ ବିନା କାର୍ଯ୍ୟ-ନାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଧୀରେ ଧୀରେ ମନ ଶାନ୍ତାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରେ, ମନନରୂପୀ ଅଗ୍ନିର ଜ୍ୱାଳାରେ ଆମର ସମସ୍ତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ପୋଡ଼ି ଭସ୍ମ ହୋଇଯାଏ । ହୁଏତ, ଆମକୁ ଲାଗିପାରେ କି ସେଗୁଡ଼ିକ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଥରେ ଜଳିଯିବା ପରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପୁନର୍ବାର କାମନା, ବିଚାର ଅଥବା କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହେବେ ନାହିଁ । ଏଥିଲାଗି

ଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ ଆମେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରତି ଥିବା ଆମର ଅଧ୍ୟାସ ଅର୍ଥାତ୍ ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟକୁ ଦୂର କରି, ସତତ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଆମକୁ ସହଜରେ ସେହି ଅନନ୍ତ-ବ୍ରହ୍ମର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ହେବ।

ତମୋ ଦ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ରଜଃ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍‌ସତ୍ତ୍ୱଂ ଶୁଦ୍ଧେନ ନଶ୍ୟତି।
ତସ୍ମାତ୍‌ସତ୍ତ୍ୱମ୍‌ବଷ୍ଟଭ୍ୟ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୭୮॥

ତମଃ = ତମୋଗୁଣ, ଦ୍ୱାଭ୍ୟାମ୍ = ଉଭୟ ମଧ୍ୟରୁ, ରଜଃ = ରଜୋଗୁଣ, ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ = ସତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା, ସତ୍ତ୍ୱମ୍ = ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣକୁ, ଶୁଦ୍ଧେନ = ନିର୍ମଳ, (ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ) ଦ୍ୱାରା, ନଶ୍ୟତି = ନଷ୍ଟ ହୁଏ, ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ସତ୍ତ୍ୱମ୍ ଅବଷ୍ଟଭ୍ୟ = ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟମ୍ କୁରୁ = ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର।

ତମୋଗୁଣ ଉଭୟ ରଜ ଓ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୁଏ ତଥା ରଜଗୁଣ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଦ୍ୱାରା। କିନ୍ତୁ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ତ-ଶୁଦ୍ଧି (ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର) ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ତେଣୁ ସତ୍ତ୍ୱର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ନିଜର ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଅଧ୍ୟାସ)କୁ ଦୂର କର ॥୨୭୮॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ତମସ୍, ରଜସ୍ ଓ ସତ୍ତ୍ୱ- ଏହି ତିନିଗୁଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ। ଅର୍ଥାତ୍, ଏହିପରି ବାସନାରାଶିକୁ ତିନିବର୍ଗରେ ରଖାଯାଇପାରେ। ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ହିଁ ଆମର ଦିବ୍ୟଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ। ଅତଏବ, ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି କି, ଏହି ବାସନାଗୁଡ଼ିକରୁ ଆମେ କିପରି ମୁକ୍ତ ହୋଇ ବାସନାଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ? ଏହାର ଉପାୟ ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବତାଇଛନ୍ତି। ରାଜସୀ ଓ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ହେଲେ ତାମସୀ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ରାଜସିକ ବାସନା କ୍ଷୟ କରାଯାଇପାରେ। ଏହିପରି କ୍ରମଶଃ ଯେତେବେଳେ ମନ ଶୁଦ୍ଧରୁ ଶୁଦ୍ଧତର ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ସେତେବେଳେ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ କ୍ଷୟ ହୋଇଯାଏ।

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅଧିକତର ତାମସିକ ବାସନା ଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଗ-ଲାଳସା, ବିଶ୍ରାମ, ଆଳସ୍ୟ, ନିଦ୍ରା, ପ୍ରମାଦ ଇତ୍ୟାଦି। ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିବାର ଉପାୟ ହେଉଛି- ଆମ ଭିତରେ ଅଧିକାଧିକ ରାଜସିକ ବାସନାକୁ ପ୍ରକଟ କରିବା। ରଜସ୍

ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ରିୟାଶୀଳତା ଓ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ହେବା। ଯଦି ତାମସୀ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ଅଧିକାଧିକ କାମନା ଜାଗ୍ରତ କରିଦିଆଯିବ, ତେବେ ସେ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇଉଠିବ। ସେ ତା'ର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିରେ କାମ-ଧନ୍ଦାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହିବ। ଯଦ୍ୱାରା କି ସେ ଅଧିକ ଉପାର୍ଜନ କରିପାରିବ ଓ ଭୋଗ ମଧ୍ୟ କରିବ। ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ନିରନ୍ତର ସକ୍ରିୟ ରହିବ। କାରଣ, ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗଜନ୍ୟ ଇଚ୍ଛା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ସ୍ୱାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥାଏ।

ଏହିପରି ରାଜସିକ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ସକାଳ ଠାରୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାମ-ଧନ୍ଦାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହେ, ମାତ୍ର ରାତ୍ରିରେ କିଛିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ତାକୁ ଜୀବନର ନିଃସାରତା ତଥା ଶୂନ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଚାର ଆସେ। ସେ ବିଚାର କରେ ଯେ,- "ଧନ-ସମ୍ପତ୍ତି, ସୁନ୍ଦରୀ ପତ୍ନୀ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆବଶ୍ୟକ ବସ୍ତୁ ମୋତେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଛି। କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତତଃ ଏସବୁର କି ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି ? ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ଯଦି ମୋ' ପାଖରେ ନାହିଁ।" ଧୀରେ ଧୀରେ ବିଚାରର ତୀବ୍ରତା ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅସନ୍ତୋଷର ଚରମ ବିନ୍ଦୁରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ। ସେତେବେଳେ ତା'ର ଏହି ରଜୋଗୁଣୀ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ରାଜସିକ ସ୍ଥିତିରୁ ଉପରକୁ ଉଠାଯାଇପାରେ। ସେତେବେଳେ ତାକୁ ଏହିପ୍ରକାରର ପରାମର୍ଶ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ କି- "ଭାଇ! ଏହି ଗତିରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଚାଲ।" କାରଣ, କାର୍ଯ୍ୟ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚିତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ। କର୍ମଦ୍ୱାରା ଆମେ ସବୁ ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ିଛେ ଏବଂ ସେହି କର୍ମ ହିଁ ଆମକୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ କରିବ। କେବଳ ଆମକୁ କର୍ମର ଫଳ ଆଶା ଛାଡ଼ିବାକୁ ହେବ। କର୍ମଫଳ ଆଶା ଆମକୁ ବାନ୍ଧିଥାଏ ଏବଂ ନିଷ୍କାମ କର୍ମ, ଈଶ୍ୱରାର୍ପିତ କର୍ମ ଆମକୁ ମୁକ୍ତ କରେ। ଏହିପରି ସ୍ୱାର୍ଥୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସକାମ କର୍ମରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ନିବୃତ୍ତ କରି ନିଷ୍କାମ, ସମର୍ପିତ କର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ନେଇଯିବା ଉଚିତ୍।

ଈଶ୍ୱର ଅଥବା ଗୁରୁଙ୍କ ଭଳି ମହାନ୍ ଧ୍ୟେୟଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତିଭାବ ଥିଲେ ଏଭଳି ନିଷ୍କାମ ସମର୍ପଣ ଭାବ ମନରେ ଉଦୟ ହୁଏ, ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ। ଯଦି କେହି ଅହଂତା ଓ ମମତାରହିତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତେବେ ତା'ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୟ ହେବା ସହିତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନୂତନ ବାସନା ନିର୍ମିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଏହି ନିର୍ବାସନ ସ୍ଥିତି ହେଉଛି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପାଇଁ ସର୍ବୋତ୍ତମ ସ୍ଥିତି।

ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ପୁଷ୍ୟତି ବପୁରିତି ନିଶ୍ଚିତ୍ୟ ନିଶ୍ଚଲଃ।
ଧୈର୍ଯ୍ୟମାଲମ୍ବ୍ୟ ଯତ୍ନେନ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୭୯॥

ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ, ପୁଷ୍ୟତି = ପୋଷଣ କରେ, ବପୁଃ = ଶରୀର, ଇତି = ଏଭଳି, ନିଶ୍ଚିତ୍ୟ = ନିଶ୍ଚୟ କରି, ନିଶ୍ଚଳଃ = ଅବିଚଳିତ ହୋଇ ଯାଅ, ଧୈର୍ଯ୍ୟମ = ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ଆଲମ୍ବ୍ୟ = ଆଶ୍ରୟ ନିଅ, ଯତ୍ନେନ = ଯତ୍ନପୂର୍ବକ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ = ଅଧ୍ୟାସ ନିଜଠାରୁ ଦୂର କର।

ନିଶ୍ଚୟ କରି ଜାଣ କି ପ୍ରାରବ୍ଧ ଶରୀରର ପୋଷଣ କରେ। ଅତଏବ, ଅବିଚଳିତ ଭାବରେ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ଯତ୍ନର ସହିତ ଦେହାଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର ॥୨୭୯॥

ଯିଏ 'ସାଧନା'କୁ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି, ସେ ସବୁକିଛି ତ୍ୟାଗ କରି ଜଙ୍ଗଲରେ, କୌଣସି ସୁରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିନା ରହିପାରିବ। କିନ୍ତୁ ତା'ର ମନରେ ଏକ ଆଶଙ୍କା ରହେ କି ଶରୀର ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ଭୋଜନ ବ୍ୟବସ୍ଥା କିପରି ହେବ? ଥରେ ମାତ୍ର ଏଭଳି ଚିନ୍ତା ମନରେ ଆସିଲେ ସାଧକର ଆଉ ଏକ ସଂସାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଏ। ତେଣୁ ସାଧନା ଅପେକ୍ଷା ଏପରି ସାଧକ ପାଇଁ ଶ୍ରେୟ ହେବ କି ସେ ତା'ର ପରିବାର ସହିତ ରହି ସାଂସାରିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପାଳନ କରିବ।

ଶରୀର ପୋଷଣ ଚିନ୍ତାର ଶିକାର ହେଲାପରେ ସାଧକ ପାଇଁ ଦିନ ଦୁଇଗୁଣ ଓ ରାତି ଚାରିଗୁଣ ବଢ଼ିଲା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ମନର ଏହି ବିକ୍ଷେପ ସାଧକର ସାଧନାକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଏ। ତା'ର ସାଧନା ମାର୍ଗରୁ ଅଧଃପତନ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ଏଥିଲାଗି ଆମକୁ ବିଚାରପୂର୍ବକ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମକୁ ଏହି ଶରୀର ଆମର ପ୍ରାରବ୍ଧ (ପୂର୍ବ କର୍ମର ଫଳସ୍ୱରୂପ) ହେତୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି। ଏହି ପ୍ରାରବ୍ଧ କ୍ଷୟ ହୋଇଗଲେ ଶରୀର ମୃତ ହୋଇଯିବ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସନା କ୍ଷୟ ହୋଇ ନାହିଁ, ଭୋଜନ ମିଳୁ ବା ନ ମିଳୁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ ଶରୀର ବଞ୍ଚିରହିବ। ଏହିପରି ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ସାହସପୂର୍ବକ, ନିଜ ଉପରେ ଥିବା ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସକୁ ଚେଷ୍ଟା ପୂର୍ବକ ନିଷେଧ କର।

ନାହଂ ଜୀବଃ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟେତଦ୍‌ବ୍ୟା ବୃତ୍ତିପୂର୍ବକମ୍।
ବାସନାବେଗତଃ ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୱାଧ୍ୟାସପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୦॥

ନ ଅହଂ ଜୀବଂ = ମୁଁ ଜୀବ ନୁହେଁ, ପରଂବ୍ରହ୍ମ = ମୁଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ଇତି = ଏହିପରି, ଏତତ୍ ବ୍ୟାବୃତ୍ତିପୂର୍ବକମ୍ = ଏହି ଅନାତ୍ମ ଭାବକୁ ଦୂର କରି, ବାସନା ବେଗତଃ = ବାସନାର ତୀବ୍ରତା ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରାପ୍ତ = ପ୍ରକଟିତ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟମ୍ କୁରୁ = ନିଜ ଉପରୁ ଅଧ୍ୟାସ ଦୂର କର।

"ମୁଁ ଜୀବ ନୁହେଁ, ପରବ୍ରହ୍ମ"- ଏଭଳି ନିଶ୍ଚୟପୂର୍ବକ ସମସ୍ତ ଅନାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷେଧ କରି ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ, ଯାହାକି ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ତୀବ୍ରତା ହେତୁ ପ୍ରକଟ ହୋଇଛି, ତାକୁ ଦୂରକର ॥୨୮୦॥

ମୁଁ ଜୀବ ନୁହେଁ, କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ନୁହେଁ, ମୁଁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହେଁ। ମୁଁ ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ଯିଏ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପରେ, ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ବିକାର, ଏକରସ ଅବ୍ୟୟ ଓ ଏସବୁର ସାକ୍ଷୀ-ଦ୍ରଷ୍ଟା ମାତ୍ର। ମୁଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅଖଣ୍ଡ, ନିତ୍ୟସତ୍ତା ଅଟେ- ଏଭଳି ଆମର ଅବଚେତନ ମନରେ ସତତ-ଚିନ୍ତନ ଚାଲିବା ଉଚିତ୍। ଏହାଦ୍ୱାରା ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସ ନିଜ ଉପରୁ ଦୂର ହୋଇଥାଏ।

ଶ୍ରୁତ୍ୟା ଯୁକ୍ତ୍ୟା ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସାର୍ବାତ୍ମ୍ୟମାତ୍ମନଃ।
କ୍ୱଚିଦାଭାସତଃ ପ୍ରାପ୍ତ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୧॥

ଶ୍ରୁତ୍ୟା = ଶ୍ରୁତି (ଜ୍ଞାନ) ଦ୍ୱାରା, ଯୁକ୍ତ୍ୟା = ତର୍କ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା = ନିଜର ପ୍ରାମାଣିକ ସତ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ଦ୍ୱାରା, ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣିବା ପରେ, ସାର୍ବାତ୍ମ୍ୟମ୍ ଆତ୍ମନଃ = ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ସର୍ବାତ୍ମା ଜାଣି, କ୍ୱଚିତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, କ୍ଷଣିକ, ଆଭାସତଃ = ପ୍ରତୀତି, ପ୍ରାପ୍ତ = ପ୍ରକଟ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାନୟଂ କୁରୁ = ନିଜ ଉପରୁ ଅଧ୍ୟାସ ଦୂର କର।

ଶ୍ରୁତି, ଯୁକ୍ତି ଓ ଅନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ସର୍ବାତ୍ମତାକୁ ଜାଣି ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର, ଅଧ୍ୟାସର କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଦୂର କରିଦିଅ ॥୨୮୧॥

ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ଶ୍ରବଣରୁ (ଶ୍ରୁତ୍ୟା), ବୌଦ୍ଧିକ ତର୍କ ଦ୍ୱାରା (ଯୁକ୍ତ୍ୟା) ଏବଂ ନିଜର ଅନୁଭୂତିରୁ - ଏହି ତିନୋଟି ମାଧ୍ୟମରେ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣି ସବୁ ପ୍ରକାରର ଅଧ୍ୟାସରୁ ନିଜକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ତିନୋଟି ସାଧନା କ୍ରମଶଃ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ। ସୁତରାଂ, ସାଧନା କାଳରେ

ଯଦି କଦାପି ଅହଂତା ଓ ମମତା, ଅର୍ଥାତ୍ କାମ-କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ-ମୋହ ଓ ମଦ-ମତ୍ସର ରୂପୀ ଷଡ଼ରିପୁ ଆମ ଭିତରେ ମଥା ଟେକିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ତତ୍କାଳ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବିନାଶ କର।

ଅନ୍ନାଦାନ ବିସର୍ଗାଭ୍ୟାମୀଷନ୍ନାସ୍ତି କ୍ରିୟା ମୁନେଃ।
ତଦେ କନିଷ୍ଠୟା ନିତ୍ୟଂ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୨॥

ଅନ୍ନାଦାନ ବିସର୍ଗାଭ୍ୟାମ୍ = ଅନ୍ନଗ୍ରହଣ ଏବଂ ମଳ ତ୍ୟାଗ, ଈଷତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, ନ ଅସ୍ତି = ନାହିଁ, କ୍ରିୟା = କ୍ରିୟା, ମୁନେଃ = ମୁନିର, ତତ୍ = ତାକୁ, ଏକନିଷ୍ଠୟା = ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ, ନିଷ୍ଠୟ ବୁଦ୍ଧିରେ, ନିତ୍ୟମ୍ = ସତତ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ = ପୂର୍ବଭଳି ଅର୍ଥ।

କାରଣ, ମୁନିର ମନରେ ଅନ୍ନଗ୍ରହଣ ଓ ମଳତ୍ୟାଗ ଜନିତ କିଞ୍ଚିତ୍ ଭାବ ରହେ ନାହିଁ, କ୍ରିୟା ସହିତ ତା'ର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ, ଅତଏବ, (ବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନରେ) ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର ॥୨୮୨॥

ଭୋଜନକୁ ପାଟି ଭିତରକୁ ନେଇ ଗିଳିଦେବାକୁ 'ଖାଇବା' କୁହାଯାଏ ନାହିଁ। ବରଂ ଅନ୍ନ-ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ, ତାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଯୋଜନା, ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉତ୍ସାହ, ଭୋଜନରେ ସ୍ୱାଦର ମଧୁର କଳ୍ପନା, ତା'ର ଆକର୍ଷଣୀୟ ସୁଗନ୍ଧ ଏବଂ ଅନ୍ତତଃ ତାକୁ ପାଟିରେ ଭିତରକୁ ନେଇ ଚୋବାଇବା ଇତ୍ୟାଦିକୁ 'ଖାଇବା'ର ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ। 'ଖାଇବା କ୍ରିୟାରେ' ଏସବୁ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ। ଯେଉଁ ମୁନିଜନ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ, ଶ୍ରବଣ ମନନରେ ମଗ୍ନ ହୋଇଥାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଏସବୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ। ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ 'ଅନ୍ନମ୍'ର ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ-ସ୍ପର୍ଶାଦି ସମସ୍ତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ। ସୁତରାଂ, 'ଅନ୍ନ ଆଦାନ'ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- "ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ।" ସେହି ସମ୍ବେଦନା ଗ୍ରହଣ ପରେ ଆମର ଯେଉଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଅଥବା ପ୍ରତିଦାନ, ତାକୁ ହିଁ "ବିସର୍ଗ ବା ବିସର୍ଜନ" କୁହାଯାଏ। ତେଣୁ ବିଷୟଜଗତରୁ ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ବେଦନାଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ ଓ ବିସର୍ଜନ କାର୍ଯ୍ୟ 'ମମଭାବ' ପୂର୍ବକ ମୁନିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହୋଇ ନ ଥାଏ।

ଯିଏ ଧ୍ୟାନଯୋଗର କଳାରେ ନିପୁଣ ହେବାକୁ ଚାହୁଁଛି, ସେହି ସାଧକକୁ ନିରନ୍ତର ସଜାଗ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ। ନିଜ ଭିତରେ ଏଭଳି ଦୃଢ଼ତା ବା ମନୋବୃତ୍ତି (ନିଶ୍ଚୟ) କରିବା ଉଚିତ୍ କି, ସେ ସମ୍ବେଦନାଗୁଡ଼ିକର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ

ତଟସ୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହିବ। ମୁନିଜନ କଦାପି ଏସବୁରେ ଅହଂତା-ମମତା ଅର୍ଥାତ୍ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖନ୍ତି ନାହିଁ। ପ୍ରାରବ୍ଧ ହେତୁ ଏହିପରି ଶାରୀରିକ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକ (ଗ୍ରହଣ ବିସର୍ଜନାଦି) ଚାଲୁରହେ। କିନ୍ତୁ ମୁନି ସେଥିରେ ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ଲିପ୍ତ ନ ହୋଇ ଅସଙ୍ଗ ରହେ। ସାମାନ୍ୟ ସ୍ତରରେ ଦେଖିଲେ ଚିନ୍ତନଶୀଳ ଗମ୍ଭୀର ବିଚାରକ ଛୋଟ ଛୋଟ କଥା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ। ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ପରୀକ୍ଷା ଯେତେବେଳେ ସନ୍ନିକଟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଖେଳକୁଦରୁ ମନ ହଟାଇ ଅଧ୍ୟୟନରତ ହୋଇଥାନ୍ତି। ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି କି ଯଦି ମନ କୌଣସି ତଥ୍ୟକୁ ଗମ୍ଭୀରତା ପୂର୍ବକ ଗ୍ରହଣ କରେ, ତେବେ ସେଥିରେ ସେ ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହୋଇ ମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ। ମହାନ୍ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ କଳାକାରମାନେ ଏହି କାରଣରୁ ବହିର୍ଜଗତରୁ ନିଜକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ବିଷୟଚିନ୍ତନରେ ନିମଗ୍ନ ରହନ୍ତି।

ଏକ ଧ୍ୟେୟ, ଏକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଉପରେ ମନନ କରି (ତଦେକନିଷ୍ଠୟା) ସଂସାରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଉଚିତ୍। ବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନରେ, ପରମାର୍ଥଚିନ୍ତନରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମଗ୍ନ ହୋଇଯାଅ, ଦୃଢ଼ ବ୍ରତୀ ହୋଇଯାଅ ଏବଂ ତା'ଦ୍ୱାରା ନିଜ ଉପରୁ ସମସ୍ତ ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଦିଅ।

ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟୋତ୍ଥ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଏକତ୍ୱ ବୋଧତଃ।
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟାତ୍ମତ୍ୱଦାର୍ଢ୍ୟାୟ ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୩॥

ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି ଆଦି ବାକ୍ୟୋତ୍ଥ = 'ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି' ଆଦି ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଉଦିତ, ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମ-ଏକତ୍ୱବୋଧତଃ = ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ ଆତ୍ମତ୍ୱଦାର୍ଢ୍ୟାୟ = ନିଜର ଏକାତ୍ମତାକୁ ଦୃଢ଼ କରି , ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ = ଅର୍ଥ ପୂର୍ବଭଳି।

"ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି"(ସେ ହିଁ ତୁମେ) ଆଦି ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଜୀବାତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ନିଜର ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କର ॥୨୮୩॥

ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ମହାବାକ୍ୟ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମା (ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ)ଙ୍କ ଏକତ୍ୱ ଆଡ଼କୁ ଇଙ୍ଗିତ କରନ୍ତି। ମୋର ଜୀବନର ମୂଳ-ତତ୍ତ୍ୱ (ଅଧିଷ୍ଠାନ) ହିଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତର ଅଧିଷ୍ଠାନ- ଏହି ମହାନ୍ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅନୁଭବ ପାଇବା ପାଇଁ ନିଜର ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତିକୁ ସ୍ୱରୂପରେ

ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ କି, ଯେଭଳି ଆମର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତକୁ ଆମେ ଭ୍ରମବଶତଃ 'ମୁଁ' ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦେଉ ଏବଂ ବହିର୍ଜଗତର ବିଷୟାନୁଭୂତିକୁ ସତ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରୁ।

ଅହଂଭାବସ୍ୟ ଦେହେଽସ୍ମିନ୍ନିଃଶେଷବିଲୟାବଧି।
ସାବଧାନେନ ଯୁକ୍ତାତ୍ମା ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୪॥

ଅହଂ ଭାବସ୍ୟ = 'ମୁଁ' ଭାବର, ଦେହେ ଅସ୍ମିନ୍ = ଏହି ଦେହରେ, ନିଃଶେଷ ବିଲୟାବଧି = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଃଶେଷ (ସମାପ୍ତ) ନ ହୋଇଛି, ସାବଧାନେନ = ସତର୍କତା-ପୂର୍ବକ ଅର୍ଥାତ୍ ଯତ୍ନର ସହିତ, ଯୁକ୍ତାତ୍ମା = ମନନଶୀଳ ଆତ୍ମଚିନ୍ତକ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ = ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର।

ଏହି ଦେହରେ ଆମର ଥିବା 'ଅହଂ-ଭାବ'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାପ୍ତ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାବଧାନତା ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରି ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର ॥୨୮୪॥

ବେଦାନ୍ତ-ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କ ମନରେ ସର୍ବଦା ଏହି ଶଙ୍କା ଉଠେ କି ଅଧ୍ୟାସ ଦୂର କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏଭଳି ଅଭ୍ୟାସ (ସାଧନା) କେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବା କେତେକାଳ ଚାଲୁ ରଖିବା ଉଚିତ୍? ତେଣୁ ଏଭଳି ନିରର୍ଥକ ତଥା ଅସଙ୍ଗତ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ଯେ, 'ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧକର ମିଥ୍ୟା ଦେହାଧ୍ୟାସ ଜନିତ ଧାରଣା ରହେ କି 'ସେ ହେଉଛି ଶରୀର ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତ ମାତ୍ର', ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧ୍ୟାସ ନିରାସ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଭ୍ୟାସ ସଜାଗତାପୂର୍ବକ ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ କରିବା ଉଚିତ୍। ସାବଧାନୀପୂର୍ବକ, ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତରେ ଶ୍ରବଣ, ଅଧ୍ୟୟନ ମନନ ଏବଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା କ୍ରମଶଃ ମନ ବିକ୍ଷେପ ରହିତ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱଚ୍ଛ ହୋଇଗଲା ପରେ ଏହି ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସ ଦୂର ହୋଇଯାଏ।

ପ୍ରତୀତିର୍ଜୀବଜଗତୋଃ ସ୍ୱପ୍ନବଦ୍‌ଭାତି ଯାବତ୍‌।
ତାବନ୍ନିରନ୍ତରଂ ବିଦ୍ୱନ୍‌ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ ॥୨୮୫॥

ପ୍ରତୀତିଃ = ପ୍ରତୀତି ହେଉଥିବା, ଜୀବଜଗତଃ = ଜୀବ ଓ ଜଗତ ଉଭୟର, ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ = ସ୍ୱପ୍ନ ସଦୃଶ, ଭାତି = ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବ । ଯାବତ୍ = ଯେପଯର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ନିରନ୍ତରମ୍ = ସତତ, ବିଦ୍ୱନ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍ ବା ବିବେକୀ ପୁରୁଷ, ସ୍ୱାଧ୍ୟାସାପନୟଂ କୁରୁ = ନିଜର ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କର।

ହେ ବିଦ୍ୱନ୍ ! ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜୀବ ଓ ଜଗତ ଉଭୟର ଅନୁଭବ ସ୍ୱପ୍ନ ସଦୃଶ ହେଲେ ବି ଭାସିତ (ପ୍ରକାଶିତ) ହେଉଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କରିବା ଚେଷ୍ଟା ଚାଲୁରଖ ॥୨୮୫॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଅର୍ଥ ଦୁଇପ୍ରକାର କରାଯାଇପାରେ। ଟୀକାକାରମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବର୍ଗ କହେ କି 'ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବ ଓ ଜଗତର ଭେଦ (ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞେୟ) ଅଥବା (ବିଷୟୀ-ବିଷୟ) ସ୍ୱପ୍ନଭଳି ଜଣାଯାଏ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ପ୍ରତ୍ୟାହାର' ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜକୁ ସଂସାରରୁ ପରାବୃତ୍ତ କରିବାର ଅଭ୍ୟାସ ନିରନ୍ତର କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ମତାନୁସାର, ଅଭ୍ୟାସ ସେତେବେଳେ ସମାପ୍ତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ସବୁକିଛି ଏପରିକି ସାଧକର ନିଜ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ଅନ୍ୟ ବର୍ଗର ମତାନୁସାର, ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞେୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଯଦି ସ୍ୱପ୍ନଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟାହାରର ଅଭ୍ୟାସ ସାଧକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାଧିସ୍ଥ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍।

ସନାତନ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମରେ ଦୁଇପ୍ରକାରର ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଆଦର ଭାବ ରଖାଯାଏ। ପ୍ରଥମତଃ, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପରେ ମଧ୍ୟ ପୁନଃ ଯେଉଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷମାନେ ସମାଜର ସେବା ପାଇଁ ଫେରି ଆସନ୍ତି। ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଙ୍କୁ 'ଅବତାର ପୁରୁଷ' କୁହାଯାଏ। ସେମାନେ ସମାଜରେ ରହି ସେବା କରିବା ବେଳେ, ତାଙ୍କର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱର ସଂସାରକୁ (ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ) ମିଥ୍ୟା ଓ ସ୍ୱପ୍ନବତ୍ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖନ୍ତି।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାରର ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ସମାଧିସ୍ଥ ରହନ୍ତି। ସେମାନେ ବାହ୍ୟ ଜଗତର କୌଣସି ବିଷୟ ବସ୍ତୁକୁ ସତ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ। ଯଦି କଦାପି ଦ୍ୱୈତ-ବୃତ୍ତି ମନରେ ଉଦୟ ହୁଏ, ତେବେ ତତ୍କାଳ ସେମାନେ ତାଙ୍କର ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିନିଅନ୍ତି ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମୀ-ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଯାନ୍ତି। ଏମାନଙ୍କୁ 'କାରକ-ପୁରୁଷ' କହନ୍ତି।

ନିଦ୍ରାୟା ଲୋକବାର୍ତ୍ତାୟାଃ ଶବ୍ଦାଦେରପି ବିସ୍ମୃତେଃ ।
କ୍ୱଚିନ୍ନାବସରଂ ଦତ୍ତ୍ୱା ଚିନ୍ତୟାତ୍ମାନମାତ୍ମନି ॥୨୮୬॥

ନିଦ୍ରାୟା = ନିଦ୍ରାରେ, ଲୋକବାର୍ତ୍ତାୟାଃ = ସାଂସାରିକ ବ୍ୟବହାର କାଳରେ, ଶବ୍ଦାଦେଃ = ବିଷୟ = ଚିନ୍ତନ ବେଳେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବିସ୍ମୃତେଃ =ଯାହା ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଏ, ତାକୁ, କ୍ୱଚିତ୍ = କଦାପି, ନ = ନାହିଁ, ଅବସରମ୍ = ମୌକା, ଦତ୍ତ୍ୱା = ଦେଇ, ଚିନ୍ତୟ = ଚିନ୍ତନ କର, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମା ବା ଅନ୍ତର୍ମନରେ ।

ନିଦ୍ରା (ଅଜାଗ୍ରତ) ସାଂସାରିକ ବାର୍ତ୍ତା (ଲୋକବ୍ୟବହାର) ଅଥବା ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ ହେତୁ ଆତ୍ମ-ବିସ୍ମୃତି ହେବାକୁ ଅବସର ନ ଦେଇ ନିଜର ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣରେ (ମନରେ) ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କର ॥୨୮୬॥

ନିଜର ଲକ୍ଷ୍ୟ-ପୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉଥିବା ଚେଷ୍ଟାରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତଃ-କରଣରେ ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ବାଧା ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥାଏ ଯଥା- (୧) ଅସାବଧାନତା ବା ପ୍ରମାଦ ଏବଂ (୨) ସାଂସାରିକ ବାର୍ତ୍ତା (ଲୋକବ୍ୟବହାର) ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା । ପ୍ରାୟତଃ ଦେଖାଯାଏ କି ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ମହାନ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଉତ୍ସାହରେ ସମର୍ପିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ତା'ଠାରୁ ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ଯୁକ୍ତ, ଅଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାକୁ ସେହି ଶ୍ରେୟ ମାର୍ଗରୁ ବିମୁଖ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି । ଯଦି ଜିଜ୍ଞାସୁ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ତା'ର ପୂର୍ବ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଉତ୍ସାହ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯିବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ଶିଥିଳ ହୋଇ ଶେଷରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟଚ୍ୟୁତ ହୁଏ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାବେଳେ ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ମନକୁ ନିଦ୍ରା ଅଥବା ଆଳସ୍ୟଯୁକ୍ତ କରିଦିଏ, ତେବେ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ଶକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ, ସାଧକମାନଙ୍କୁ ପୂରା ସତର୍କତା ସହିତ ସାଧନାରେ ବ୍ରତୀ ହେବା ଉଚିତ୍ କି ସେମାନଙ୍କ ସାଧନା ପଥର ଅବରୋଧକ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଯେଭଳି କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାଧା ଦେଇପାରିବେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏକ କ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ (କ୍ୱଚିତ୍ ନ ଅବସରଂ ଦତ୍ତ୍ୱା) ଅବସର ନ ଦେଇ ସତତ ନିଜର ମନକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ' ଚିନ୍ତନରେ ଲଗାଇ ରଖ, ଅର୍ଥାତ୍ ଧ୍ୟାନଭଙ୍ଗ ହେବାକୁ ଅବସର ଦିଅ ନାହିଁ ।

ମାତାପିତ୍ରୋର୍ମଲୋଦ୍‌ଭୂତଂ ମଲମାଂସମୟଂ ବପୁଃ ।
ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଚାଣ୍ଡାଲବଦ୍‌ଦୂରଂ ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ କୃତୀ ଭବ ॥୨୮୭॥

ମାତାପିତ୍ରୋଃ = ମାତା ଓ ପିତା ଉଭୟଙ୍କର, ମଲୋଦ୍ଭୂତଂ = ମଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ମଲମାଂସମୟଂ = ମଳ ଓ ମାଂସାଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ବପୁଃ = ଶରୀର, ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗକରି, ଚାଣ୍ଡାଲବତ୍ = ଅସ୍ପୃଶ୍ୟଭଳି, ଅଚ୍ଛୁତ ବ୍ୟକ୍ତିଭଳି; ଦୂରମ୍ = ଦୂରରୁ, ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ = ବ୍ରହ୍ମହୋଇ, କୃତି ଭବ = କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଅ, କୃତାର୍ଥ ହୋଇଯାଅ ।

ଯେଉଁପରି ତୁମେ ଚାଣ୍ଡାଳଠାରୁ ଦୂରରେ ରୁହ, ସେହିପରି ମାତା ଓ ପିତାଙ୍କ ମଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ତଥା ମାଂସ ଓ ମଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଏହି ଶରୀରକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜଠାରୁ ଦୂରରେ ରଖି, ବ୍ରହ୍ମ ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଅ ॥୨୮୭॥

ଆମର ଏହି ପଞ୍ଚ-ଭୌତିକ ଶରୀର ମାତା ଓ ପିତାଙ୍କ ମଳ ଅର୍ଥାତ୍ (ରଜ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ)ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ସ୍ୱତଃ ମଧ୍ୟ ମଳ-ମାଂସରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଭଳି ତୁଚ୍ଛ - ଶରୀରକୁ ଆମେ ଖୁବ୍ ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ପୋଷଣ ପାଳନ କରି ଚାଲିଛୁ । ଏହାକୁ ସୁନ୍ଦରତମ କରିବାକୁ ତେଲ ସାବୁନ୍, ଅତର ପାଓଡ଼ର୍ ସତତ ମର୍ଦ୍ଦନ କରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକର୍ଷଣୀୟ ବେଶଭୂଷାରେ ସଜ୍ଜିତ କରୁଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ମଳଯୁକ୍ତ ଶରୀରକୁ ନିଜଠାରୁ ସର୍ବଦା ଦୂରରେ ରଖିବା ଉଚିତ୍ । ସବୁଠାରୁ କଷ୍ଟଦାୟକ ହେଉଛି ଯେ, ଆମେ ଯେଉଁଠାକୁ ଯାଉ, ଏହି ଶରୀରକୁ ଆମେ ସାଥିରେ ବୋହି ନେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉ । ଅନ୍ତତଃ, ଆମେ ଏହି ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି ତା'ର ଭୃତ୍ୟ ହେବା ଅନୁଚିତ୍ ।

ଏସବୁ କହିବାର କେବଳ ଏତିକି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯେ, 'ଆମେ ଶରୀରରେ ଥିବା ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ।' ଯେତେବେଳେ ଶରୀରରୁ ଆମେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନାସକ୍ତ ହୋଇଯିବା, ସେତେବେଳେ ଆମେ ବ୍ରହ୍ମୀଭୂତ ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯିବା । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଏହି ସତ୍ୟକୁ ବୁଝିବା ବା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ । କାରଣ, ଆମର ଦେହ ପ୍ରତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦୃଢ଼ ହୋଇରହିଛି । ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ କରି ବ୍ରହ୍ମୀଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କଲାପରେ ଆମକୁ ତା'ର ପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଅନନ୍ତତା, ଆନନ୍ଦ ଓ ଚେତନତା ଅନୁଭବ ହୋଇ ଆମେ ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଓ ଶୋକରହିତ ହୋଇଯିବା ।

ଘଟାକାଶଂ ମହାକାଶଂ ଇବାତ୍ମାନଂ ପରାତ୍ମନି।
ବିଳାପ୍ୟାଖଣ୍ଡଭାବେନ ତୂଷ୍ଣୀଂ ଭବ ସଦା ମୁନେ ॥୨୮୮॥

ଘଟାକାଶମ୍ = ଘଟସ୍ଥଆକାଶ, ମହାକାଶମ୍ = ଅନନ୍ତ ଆକାଶ, ଇବ = ସଦୃଶ, ଆତ୍ମାନମ୍ = ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବାତ୍ମାକୁ, ପରାତ୍ମନି = ପରମାତ୍ମାରେ, ବିଳାପ୍ୟ = ବିଲୀନ କରି, ଅଖଣ୍ଡ ଭାବେନ = ଉଭୟର ଏକାତ୍ମତାକୁ ସତତ ମନନ କରି, ତୂଷ୍ଣୀମ୍ = ଶାନ୍ତ, ଭବ = ହୋଇଯାଅ, ସଦା = ସର୍ବଦା ପାଇଁ, ମୁନେ = ହେ ମୁନି !

ହେ ମୁନି! ମହାକାଶରେ ଘଟାକାଶ ଭଳି ପରମାତ୍ମାରେ ନିଜର ଜୀବାତ୍ମାକୁ ବିଲୀନ କରି ଉଭୟର ଏକତ୍ୱକୁ ମନନ କରି ସର୍ବଦା ପାଇଁ ଶାନ୍ତ (ମୌନ) ହୋଇଯାଅ ॥୨୮୮॥

ବେଦାନ୍ତରେ ଘଟାକାଶର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ। 'ଘଟାକାଶ' ଅର୍ଥ ସେହି ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ (ଆକାଶ) ଯାହାକି ଘଟର ସୀମା ଭିତରେ ସୀମିତ। 'ମହାକାଶ' ଅର୍ଥ ବାହ୍ୟ, ଅନନ୍ତ, ଅସୀମ ଆକାଶ। ମହାକାଶରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା, ପୃଥିବୀ ଆଦି ଜ୍ୟୋତିଷ୍କ ଘୂରି ବୁଲୁଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଆକାର, ପ୍ରକାର, ବିକାରରେ ଅନନ୍ତ ଆକାଶର କିଛି କ୍ଷୟ-ବୃଦ୍ଧି ହେଉନାହିଁ, ଯାହାକି ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଏବଂ ଅଖଣ୍ଡ। ଏହାର ବିପରୀତ ଘଟାକାଶ, ଯାହାକି ଘଟ ଭାଙ୍ଗିଗଲାପରେ ମହାକାଶରେ ମିଶି ଏକରୂପତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ବାସ୍ତବରେ, ଘଟାକାଶ ଓ ଘଟ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାବେଳେ ମଧ୍ୟ ମହକାଶରୁ ଅଲଗା ନ ଥିଲା। ତାହା ଭିନ୍ନଭଳି ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର ହେଉଥିଲା, ଘଟର ଆକାର ଯୋଗୁଁ।

ଉପରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଭଳି ଯଦି ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ପଞ୍ଚଭୌତିକ ଶାରୀରିକ ଉପାଧି ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ତାକୁ 'ଜୀବ' କହନ୍ତି। ଏହି ଶରୀର ସହିତ ଚୈତନ ଆତ୍ମାର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେଲାପରେ ଜୀବଭାବର ଉଦୟ ହୁଏ (ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି ଉପାଧିନା ପରାତ୍ମା ଜୀବ ଉଚ୍ୟତେ)। ଏହି ଉପାଧି ଅଥବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ଦୂର ହେବାକ୍ଷଣି ଜୀବ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଚେତନ ତତ୍ତ୍ୱ) ପରମାତ୍ମା, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ଅନନ୍ତତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ। ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ସଖା ତଥା ଶିଷ୍ୟ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ପଞ୍ଚଦଶ ଅଧ୍ୟାୟର ୨୦ନଂ.- ଶ୍ଳୋକରେ (ଅନ୍ତିମ ନିଷ୍କର୍ଷ) ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରି କହିଛନ୍ତି- "ଏତଦ୍ ବୁଦ୍ଧ୍ୱା ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ସ୍ୟାତ୍ କୃତକୃତ୍ୟଶ୍ଚ ଭାରତ" 'ହେ ଭରତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅର୍ଜୁନ। ଏହାକୁ ଜାଣି ବ୍ୟକ୍ତି ପରମ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସହିତ କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ।' ଏଠାରେ 'କୃତକୃତ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି

ଜୀବନରେ ଯାହାକିଛି କରିବାର ଥିଲା, ସେସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ପରେ ପରମ ଆତ୍ମସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କରିବା।

ସ୍ୱପ୍ରକାଶମଧିଷ୍ଠାନଂ ସ୍ୱୟଂଭୂୟ ସଦାତ୍ମନା।
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମପି ପିଣ୍ଡାଣ୍ଡଂ ତ୍ୟଜ୍ୟତାଂ ମଳଭାଣ୍ଡବତ୍ ॥୨୮୯॥

ସ୍ୱପ୍ରକାଶମ୍ = ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ, ଅଧିଷ୍ଠାନମ୍ = ଅଧିଷ୍ଠାନ (ଆଧାରିତ ମୂଳକାରଣ), ସ୍ୱୟଂଭୂୟ = ନିଜେ ଉଦ୍ଭବ ବା ସୃଷ୍ଟ, ସଦାତ୍ମନା = ସତ୍ୟ ଆତ୍ମା, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମ୍ = ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ବିଶ୍ୱ, ଜଗତ୍, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପିଣ୍ଡାଣ୍ଡାମ୍ = ପିଣ୍ଡ, ଶରୀର, ବ୍ୟଷ୍ଟି ଦେହ, ତ୍ୟଜ୍ୟତାଂ = ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍, ମଳଭାଣ୍ଡମ୍ = ମଳପୂର୍ଣ୍ଣ ପାତ୍ର ସଦୃଶ।

ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶରୂପ ବ୍ରହ୍ମ (ପରମାତ୍ମା), ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇ ସମଷ୍ଟି ଓ ବ୍ୟଷ୍ଟି (ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଓ ପିଣ୍ଡ) ଉଭୟକୁ ମଳପୂର୍ଣ୍ଣ ପାତ୍ର ଭଳି ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ ॥୨୮୯॥

ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ ଶରୀର ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ କାରଣରୁ ହିଁ ସକ୍ରିୟ ବା ସଜୀବ ହୋଇଥାଏ। ଯେଉଁକ୍ଷଣ ଆତ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ସେଥିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ସ୍ୱୟଂକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ ନାହିଁ, ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ମୃତ ହୋଇଯାଏ। ଅତଏବ, ଏହି ଜୀବନୀତତ୍ତ୍ୱ, ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଏହି ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ହିଁ ସେହି ଆଧାରଶିଳା ବା ଅଧିଷ୍ଠାନ ଯାହାକି ଏସବୁକୁ ଏକ ସୂତ୍ରଭଳି ବାନ୍ଧି ରଖିଛି। ଏହି ଅଧିଷ୍ଠାନ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ, କାରଣ ଏହା ଦିବ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପ। ଏହାର ଅନୁଭବ ନିଜ ଭିତରେ ନିଜେ ନିଜକୁ କରିବାକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି।

ସଂସ୍କୃତରେ ସମଷ୍ଟିରୂପ ବିଶ୍ୱକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ' ଓ ବ୍ୟଷ୍ଟିରୂପ ଶରୀରକୁ 'ପିଣ୍ଡ' ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ। ଯେଉଁ ବିରାଟ ଗର୍ଭାଶୟରେ ସମସ୍ତ ଚେତନପ୍ରାଣୀ ଏବଂ ନିର୍ଜୀବପଦାର୍ଥ ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ତଥା ପାଳିତ ହୁଏ, ତାକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କହନ୍ତି। ଏହି ଉଭୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଓ ପିଣ୍ଡରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ସେହି ଅକାରଣକାରଣ, ମୂଳ ଅଧିଷ୍ଠାନରୂପ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ସଂସାରରୂପ ସମଷ୍ଟି ଓ ଶରୀରରୂପ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଜଗତକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାରେ କୌଣସି ଶୋକ ହେବା ଅନୁଚିତ୍। ତେଣୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ ଶୋକ ବିନା ଉଭୟ ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ମଳପୂର୍ଣ୍ଣ ପାତ୍ରଭଳି ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ।

ଚିଦାତ୍ମନି ସଦାନନ୍ଦେ ଦେହାରୂଢ଼ାମହଂଧିୟମ୍।
ନିବେଶ୍ୟ ଲିଙ୍ଗମ୍‌ଉତ୍‌ସୃଜ୍ୟ କେବଲୋ ଭବ ସର୍ବଦା ॥୨୯୦॥

ଚିଦାତ୍ମନି = ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ, ସଦାନନ୍ଦେ = ଯାହାକି ସତ୍ ଓ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ, ଦେହାରୂଢ଼ମ୍ = ଶରୀରରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇଥିବା, ଅହଂ ଧିୟମ୍ = ଅହଂବୁଦ୍ଧି, ନିବେଶ୍ୟ = ରଖିକରି, ଲିଙ୍ଗମ୍ = ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରକୁ, ଉତ୍ସୃଜ୍ୟ = ତ୍ୟାଗକରି, କେବଲଃ = ଅସଙ୍ଗ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଭବ = ହୁଅ, ସର୍ବଦା = ସବୁବେଳେ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମର ଦେହାରୂଢ଼ ହୋଇଥିବା ଅହଂବୁଦ୍ଧିକୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ନିତ୍ୟ-ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଥିର କରି ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରରୁ ମଧ୍ୟ ଆସକ୍ତି ବା ଅଭିମାନ ଛାଡ଼ି ସର୍ବଦା ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହି 'କୈବଲ୍ୟ-ଭାବ' ବା 'ଅଦ୍ୱୈତ' ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ କର ॥୨୯୦॥

ସ୍ଥୂଳଶରୀର ସହିତ ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଏତେ ଗହନ କି ଆମେ ନିଜକୁ କେବଳ ଶରୀର (ରକ୍ତ, ମେଦ, ମାଂସ, ହାଡ଼ ଓ ଚର୍ମାଦିଯୁକ୍ତ) ମନେକରୁ। ଏଭଳି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଆମର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାପ୍ରତି ହେବା ଉଚିତ୍। ଆମେ ନିଜକୁ ସ୍ଥୂଳ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ତଥା କାରଣ ଶରୀର ରୂପେ ବୁଝିଥାଉ। ତେଣୁ ଆମେ ଦେହାତ୍ମ ଭାବ ଛାଡ଼ି ସ୍ୱରୂପଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଦୃଢ଼ ଆତ୍ମା ବୁଦ୍ଧି ରଖିବା ଉଚିତ୍। କାରଣ, ଆତ୍ମା ହେଉଛି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ। ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଶୋଇବାରୁ ଜାଗ୍ରତ ହେଉ, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନ ଶରୀର ସହିତ ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ତାହା ସହିତ ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ଚୈତନ୍ୟପୁରୁଷରେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ମାଧ୍ୟମରେ ଶରୀର ତ୍ରୟରୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ତ୍ୟାଗକରି ଅସଙ୍ଗତା ଲାଭକରି ସର୍ବଦା ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'କେବଳ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଏକ, ଅସଙ୍ଗ, ଅଦ୍ୱୈତ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା ମାତ୍ର ତଥା ସଜାତୀୟ, ବିଜାତୀୟ, ସ୍ୱଗତ ଭେଦରହିତ ଆତ୍ମା।

ଯତ୍ରୈଷ ଜଗଦାଭାସୌ ଦର୍ପଣାନ୍ତଃ ପୁରଂ ଯଥା ।
ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାହମିତି ଜ୍ଞାତ୍ୱା କୃତକୃତ୍ୟୋ ଭବିଷ୍ୟସି ॥୨୯୧॥

ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ଏଷ =ଏହି, ଜଗଦାଭାସଃ = ସଂସାର ଆଭାସ ବା ପ୍ରତୀତି, ଦର୍ପଣାନ୍ତଃ = ଦର୍ପଣରେ, ପୁରମ୍ = ନଗର, ଗ୍ରାମ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ତତ୍ = ସେହି, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ଅହଂ = ମୁଁ, ଇତି = ଏହିପରି, ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣି, କୃତକୃତ୍ୟୋ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଭବିଷ୍ୟସି = ହୋଇଯିବ ।

ଯାହାଠାରେ ଏହି ଜଗତର ଆଭାସ ବା ପ୍ରତୀତି ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ନଗରୀଭଳି ଦେଖାଯାଉଛି, 'ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ'- ଏଭଳି ଜାଣି ତୁମେ କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯିବ ॥୨୯୧॥

ସାଧନା କାଳରେ ସାଧକ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରମାତ୍ମାରେ ଲୟ ନ ହୋଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୃଶ୍ୟଜଗତର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ସାଧକକୁ ଆକର୍ଷିତ, ପ୍ରଲୋଭିତ କରି ବିଚଳିତ କରିବାକୁ ଲାଗିବ, ଯଦିଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ନିଜସ୍ୱରୂପ ବିକାରବାନ୍ ନୁହେଁ । ସାଧକର ପ୍ରତୀୟମାନ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସେତିକି ସତ୍ୟ, ଯେତିକି ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚିତ୍ର ବା ନଗରୀର ଦୃଶ୍ୟ । ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଦୃଶ୍ୟ ମୂଳବସ୍ତୁର ରୂପ ରଙ୍ଗଭଳି ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ବସ୍ତୁର ପାର୍ଶ୍ୱୀୟ ପ୍ରତିଲୋମ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଡାହାଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବସ୍ତୁ ଏଭଳି ଦେଖାଯାଏ, ଯେପରିକି ତାହା ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଛି । ଏହିପରି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ପୂର୍ବଦିଗକୁ ମୁହଁକରି ଦର୍ପଣ ସମ୍ମୁଖରେ ଠିଆ ହେଲେ, ପ୍ରତିବିମ୍ବରେ ପଶ୍ଚିମାଭିମୁଖୀ ଦେଖାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଆମର ଧ୍ୟାନ ସାଂସାରିକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ଆମେ ତତ୍କାଳ ତା'ର ଅବାସ୍ତବିକତା, ଅସାରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଆମେ ଏଭଳି ଚିନ୍ତନ କରିବା କି "ଏହି ସଂସାର, ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମରୁ ଅଲଗା ହେଲେ ତା'ର କୌଣସି ବାସ୍ତବିକତା ରହିବ ନାହିଁ ।" ବ୍ରହ୍ମ ଅନନ୍ତ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସର୍ବାନ୍ତର, ସର୍ବବ୍ୟାପକ । କିନ୍ତୁ ସଂସାର ବିକାରବାନ୍, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ; ତା'ର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ । ବ୍ରହ୍ମ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ତଥା ସଂସାର ସର୍ବଦୁଃଖ-ଶୋକ-ଦୋଷଯୁକ୍ତ । ସୁତରାଂ, ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏସବୁ ଭେଦଗୁଡ଼ିକ ଦୂର କରିଦେଲେ ପରିଶେଷରେ କେବଳ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଧିଷ୍ଠାନରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ରହିବ । ଜଗତ

ସେହି ସର୍ବକାରଣ ଅଧିଷ୍ଠାନରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବ। ଏହିପରି ସର୍ବସଂଶୟ ରହିତ ହୋଇ ନିଜକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ଅନୁଭବ କରି କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଅ।

ଯତ୍‌ସତ୍ୟଭୂତଂ ନିଜରୂପମାଦ୍ୟଂ
ଚିଦଦ୍ୱୟାନନ୍ଦମରୂପମକ୍ରିୟମ୍।
ତଦେତ୍ୟମିଥ୍ୟାବପୁଃଉତ୍‌ସୃଜେତ୍
ଶୈଲୂଷବତ୍‌ବେଷମୁପାତ୍ତମାତ୍ମନଃ ॥୨୯୨॥

ଯତ୍ = ଯାହା, ସତ୍ୟଭୂତଂ = ମୂଳତଃ ଆମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ନିଜରୂପମ୍ = ନିଜସ୍ୱରୂପ, ଆଦ୍ୟମ୍ = ଆଦି, ଚିତ୍ = ଜ୍ଞାନ, ଚୈତନ୍ୟ; ଅଦ୍ୱୟ = ଯାହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ନାହିଁ, ଆନନ୍ଦମ୍ = ଆନନ୍ଦରୂପ, ଅରୂପମ୍ = ଆକାରହୀନ ବା ନିରାକାର, ଅକ୍ରିୟମ୍ = କ୍ରିୟାରହିତ, ତତ୍ =ସେହି, ଏତ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ମିଥ୍ୟା ବପୁଃ = ମିଥ୍ୟା ଶରୀର, ଉତ୍ସୃଜେତ୍ = ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍, ଶୈଲୂଷବତ୍ = ଅଭିନେତା ସଦୃଶ, ବେଷମ୍ = ଆବରଣ, ଉପାତ୍ତମ୍ = ଧାରଣ କରିଥିବା, ଆତ୍ମନଃ = ନିଜର।

ଯାହା ନିଜର ମୂଳସ୍ୱରୂପ, ଚିତ୍, ଅଦ୍ୱୟ, ଆନନ୍ଦରୂପ, ନିରାକାର, ନିଷ୍କ୍ରିୟ। ତାକୁ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପରେ (ଜାଣିବା ପରେ), ମିଥ୍ୟା ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିବା ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ଉଚିତ୍। ଯେଭଳି ଜଣେ ଅଭିନେତା ତା'ର ବସ୍ତ୍ରା ଭୂଷଣାଦିକୁ ତ୍ୟାଗକରି ମୂଳ ସ୍ୱରୂପକୁ ଆସିଥାଏ ॥୨୯୨॥

ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିଲେ ଆମର ଦୈନିକ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଆମକୁ ଅନୁଭବ ହେଉଛି, ତାହା କେବଳ ଆମର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ବାହ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି। କିନ୍ତୁ ପରମାତ୍ମା ପରମାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ଅନନ୍ତ, ଅଦ୍ୱୈତରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ସେହି ଆନନ୍ଦ, ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରୁ ମିଳିବ ନାହିଁ। ଏହି ଆତ୍ମା ନିରାକାର ଓ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଅସୀମ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଥିବାରୁ ନିର୍ବିକାର ଏବଂ ନିଷ୍କ୍ରିୟ। ଯେକୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ପଛରେ ତା'ର କାରଣ ବା ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି (ପ୍ରେରକତତ୍ତ୍ୱ) ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ। ଆତ୍ମା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ରହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ କୌଣସି କ୍ରିୟା ହେବା ଅସମ୍ଭବ। ଯାହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସେଥିରେ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଭାବ ଲେଶମାତ୍ର ନ ଥାଏ। ତେଣୁ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ସେଠାରେ ନ ଥାଏ।

ଯେଉଁଭଳି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ମଞ୍ଚ ଉପରେ ନାଟକ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ରାଜାର ଭୂମିକାରେ ରହି ମୁକୁଟ, ରାଜକୀୟବେଶ, ଦାଢ଼ି, ନିଶ ଆଦି ଧାରଣ କରି ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପରେ ହୁକୁମ ଚଲାଏ। କିନ୍ତୁ ନାଟକ ଶେଷ ହେଲାପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଭିନୟ ଶେଷକରି ଯେତେବେଳେ ତା'ର ପୂର୍ବରୂପକୁ ଫେରିଆସେ; ଅର୍ଥାତ୍, ବାହ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଉପାଧିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିଭଳି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସବୁ ପ୍ରକାର ଚିନ୍ତାମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ମଞ୍ଚ ଉପରକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ସେ ଯେଉଁପରି ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲା, ମଞ୍ଚରୁ ଓହ୍ଲାଇବା ପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସେହିପରି ରହିଲା। ଏହିପରି ଆମର ମୂଳସ୍ୱରୂପରେ ଆମେ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାକି ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର, ଅଦ୍ୱୟ ଓ ଅନନ୍ତ। କିନ୍ତୁ ଜୀବନର ଦୈନନ୍ଦିନ ବ୍ୟବହାରରେ ଆମେ ଜଣେ ଅଭିନେତା ସଦୃଶ ବିଭିନ୍ନ ଉପାଧିରେ ଉପାଧିସ୍ଥ ହୋଇ ନିଜକୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମରୂପରେ ପରିଚୟ କରାଇ ଜଗତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଉ। ଏଥିଲାଗି ଆମେ ସତତ ଶୋକ-ସନ୍ତାପରେ ଗ୍ରସିତ ହୋଇଥାଉ ଏବଂ ସର୍ବଦା ମରଣଶୀଳ ବୋଲି ନିଜକୁ ମନେକରୁ। ଉପାଧିରହିତ ନିର୍ବିକାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରି ସତତ ଆନନ୍ଦରେ ରମଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ସେହି ଅଭିନେତା ଭଳି ସମସ୍ତ ବାହ୍ୟ ଆବରଣରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ମୂଳସ୍ୱରୂପକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବାକୁ ହେବ।

ଅହଂ-ପଦାର୍ଥ ନିରୂପଣ (୨୯୩-୨୯୭)

ସର୍ବାତ୍ମନା ଦୃଶ୍ୟମିଦଂ ମୃଷୈବ
ନୈବାହମର୍ଥଃ କ୍ଷଣିକତ୍ୱଦର୍ଶନାତ୍ ।
ଜାନାମ୍ୟହଂ ସର୍ବମିତି ପ୍ରତୀତିଃ
କୁତୋଽହମାଦେଃ କ୍ଷଣିକସ୍ୟ ସିଧ୍ୟେତ୍ ॥୨୯୩॥

ସର୍ବାତ୍ମନା = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସବୁକିଛି, ଦୃଶ୍ୟମ୍ = ଦୃଶ୍ୟଜଗତ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ମୃଷା = ମିଥ୍ୟା, ଏବ = କେବଳ, ବାସ୍ତବରେ, ନ = ନାହିଁ, ଅହମ୍ = ମୁଁ, ଅର୍ଥଃ = ବସ୍ତୁତଃ, କ୍ଷଣିକତ୍ୱଦର୍ଶନାତ୍ = କ୍ଷଣିକ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ହେଉଥିବାରୁ, ଜାନାମି ଅହଂ = ମୁଁ ଜାଣୁଛି, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ଇତି = ଏହିପ୍ରକାର, ପ୍ରତୀତିଃ = ଆଭାସ, କୁତଃ = କେଉଁଠି, ଅହମ୍ ଆଦେଃ = ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦିର, କ୍ଷଣିକସ୍ୟ = ଯାହାକି କ୍ଷଣିକ, ସିଧ୍ୟେତ୍ = ସିଦ୍ଧହୁଏ ।

ଏହି ପାର୍ଥିବ ଜଗତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଥ୍ୟା । ଅହଂ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ ତା'ର କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀତ୍ୱ ଆମକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଉଛି । ତେଣୁ ଏହି କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ବନ୍ଧରେ(ଯୋଗୁଁ) ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବା 'ମୁଁ ସବୁକିଛି ଜାଣୁଛି'- କିପରି ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ ? ॥୨୯୩॥

ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମେ ଯାହାକିଛି ଦେଖୁଛୁ ବା ଅନୁଭବ କରୁଅଛୁ ସେସବୁ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ଭାବନା, ବିଚାର, ନାମ ରୂପାଦି ମିଥ୍ୟା ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତ୍ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ତା'ର ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ଦୃଶ୍ୟ ବା ଅନୁଭୂତ ଜଗତ ମିଥ୍ୟାସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । କେବଳ ଜଗତ ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ, ବରଂ ଏହି 'ଅହଂ ବୃତ୍ତି' ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା, କାରଣ ଏସବୁ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଏବଂ ବିକାରୀ । 'ମୁଁ' ବୃତ୍ତି ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଅଛି । ବାଲ୍ୟକାଳ, କିଶୋରାବସ୍ଥା, ଯୁବାବସ୍ଥାର 'ମୁଁ' ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରୌଢ଼ାବସ୍ଥାରେ ସେହିପରି ଅନୁଭବ ହେଉନାହିଁ । ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଦିନରେ ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟରେ 'ମୁଁ'ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଜାଗ୍ରତ୍‌ପୁରୁଷ, ସ୍ୱପ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସୁଷୁପ୍ତ ପୁରୁଷ ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାର ଅନୁଭବ ହେଉଛି । ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଆମେ କହୁ ଯେ, "ମୁଁ ଜାଣୁଛି, ମୋତେ ଅନୁଭବ ହେଉଛି", ଇତ୍ୟାଦି । ସୁତରାଂ ଏସବୁ 'ମୁଁ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ମିଥ୍ୟା ଅବଧାରଣା ମାତ୍ର ।

ଯଦି ନିରନ୍ତର ଅନୁଭବ ହେଉଅଛି ଏବଂ ଆମକୁ ଏହାର ପ୍ରତୀତି ମଧ୍ୟ ହେଉଛି, ତେବେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଆମ ଭିତରେ କୌଣସି ଏକ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ସତ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ଯିଏକି ଏସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଅସଙ୍ଗ ହୋଇ ଦେଖୁଛି। ଯିଏ ଏସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଦ୍ରଷ୍ଟା, ସାକ୍ଷୀ, ସେହି ହିଁ ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଯାହାକି ସ୍ୱରୂପତଃ ଚୈତନ୍ୟ, ଆନନ୍ଦ ଓ ସତ୍ତାରୂପ। ତ୍ରିକାଳରେ, ତିନି ଅବସ୍ଥାରେ ଅଥବା ସର୍ବତ୍ର ଯାହାର ଅଭାବ ନାହିଁ। ଯିଏ ସର୍ବାନ୍ତର, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ସେହି 'ଆତ୍ମା ମୁଁ' - ଏଭଳି ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା ଉଚିତ୍।

ଅହଂପଦାର୍ଥସ୍ତ୍ୱହମାଦିସାକ୍ଷୀ
ନିତ୍ୟଂ ସୁଷୁପ୍ତାବପି ଭାବଦର୍ଶନାତ୍।
ବ୍ରୂତେ ହ୍ୟଜୋ ନିତ୍ୟ ଇତି ଶ୍ରୁତିଃ ସ୍ୱୟଂ
ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ସଦସଦ୍ବିଲକ୍ଷଣଃ ॥୨୯୪॥

ଅହଂପଦାର୍ଥ = 'ଅହଂ' ପଦର ବାସ୍ତବିକ ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥ, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ଅହମାଦିସାକ୍ଷୀ = ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦିର ସାକ୍ଷୀ, ନିତ୍ୟମ୍ = ସତତ, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ଗମ୍ଭୀରନିଦ୍ରାରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବ୍ରୂତେ = କହେ, ହି = ସ୍ୱୟଂ, ଅଜଃ = ଅଜନ୍ମା, ନିତ୍ୟଃ = ଶାଶ୍ୱତ, ଇତି = ଏହିପ୍ରକାର, ଶ୍ରୁତି = ବେଦ, ସ୍ୱୟଂ = ନିଜେ, ତତ୍ = ସେହି, ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା = ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ସଦ୍‌ଅସଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣଃ = ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ପରେ ବା ଅସଙ୍ଗ।

କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ, 'ମୁଁ' ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦିର ସାକ୍ଷୀ ରହେ। ତାହା ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ, ଏପରିକି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ। ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱତଃ କହେ କି ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ ଅଜନ୍ମା ଓ ନିତ୍ୟ। ଅତଏବ, ପରମାତ୍ମା ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉଭୟରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ॥୨୯୪॥

ମୁଁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବିଷୟ ଜଗତରେ ହେଉଥିବା ବିକାରଗୁଡ଼ିକର ଯିଏ ସାକ୍ଷୀ, 'ଅହଂ ଓ ଇଦଂ' ଉଭୟର ଜ୍ଞାନ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମାକୁ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ଚେତନଆତ୍ମା (ମୁଁ) ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ବାସ୍ତବିକ, ମୂଳସ୍ୱରୂପ। ଯେତେବେଳେ 'ମୁଁ' କହୁଛି କି 'ମୋର ପତ୍ନୀର ମୃତ୍ୟୁରେ ମୁଁ ବହୁତ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଥିଲି।' ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ମୋତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଦୁଃଖର ସ୍ମୃତି, ପତ୍ନୀ-ମୃତ୍ୟୁ ଜନିତ ଅନୁଭବ ତଥା ମୁଁ ଦୁଃଖୀ ହେବାର ବୋଧ ଏସବୁର ଜ୍ଞାନ ମୋତେ ହେଉଛି। ଏହି ଚେତନା ନିତ୍ୟ ଓ ବାସ୍ତବିକ। ଏଭଳି କୌଣସି ଗୋଟିଏ କ୍ଷଣ ନାହିଁ, ଯେତେବେଳେ କି 'ମୁଁ' ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ। ଏପରିକି ସୁଷୁପ୍ତି (ଗହନ ନିଦ୍ରାରେ) ଅଜ୍ଞାନାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ମୋତେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ

ଯେ, "ମୁଁ କିଛି ଜାଣି ପାରିଲି ନାହିଁ, ଖୁବ୍ ଆନନ୍ଦରେ ଶୋଇଥିଲି।" ଉପନିଷଦ୍ ଅନୁସାରେ (କଠୋପନିଷଦ୍)- "ଅଜୋ ନିତ୍ୟଃ ଶାଶ୍ୱତୋଽୟଂ ପୁରାଣୋ", ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ପରମାତ୍ମା ଅଜନ୍ମା, ଶାଶ୍ୱତ ଏବଂ ବହୁତ ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ (ଇଦଂ ଓ ଅହଂ) ରୁ ବିଲକ୍ଷଣ।

ବିକାରିଣାଂ ସର୍ବବିକାରବେତ୍ତା
ନିତ୍ୟାବିକାରୋ ଭବିତୁଂ ସମର୍ହତି।
ମନୋରଥସ୍ୱପ୍ନସୁଷୁପ୍ତିଷୁ ସ୍ଫୁଟଂ
ପୁନଃ ପୁନର୍ଦୃଷ୍ଟମସତ୍ତ୍ୱମେତୟୋଃ ॥୨୯୫॥

ବିକାରିଣାମ୍ = ବିକାରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର, ସର୍ବବିକାର ବେତ୍ତା = ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣୁଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ଅବିକାରଃ = ନିର୍ବିକାର, ଭବିତୁମ୍ = ହେବା ଉଚିତ୍, ସମର୍ହତି = ସ୍ପଷ୍ଟରୂପରେ, ପୁନଃ ପୁନଃ = ବାରମ୍ବାର, ଦୃଷ୍ଟମ୍ = ଦେଖାଯାଏ, ଅସତ୍ତ୍ୱମ୍ = ମିଥ୍ୟା, ଏତୟୋଃ = ଏହି ଉଭୟ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ମଧ୍ୟରୁ।

ସମସ୍ତ ବିକାରୀ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ହେଉଥିବା ବିକାରର ଯିଏ ଜ୍ଞାତା, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ନିତ୍ୟ ଓ ନିର୍ବିକାର ହେବା ଉଚିତ୍। ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରଗୁଡ଼ିକର ଅସତ୍ୟତା ମନୋକଳ୍ପନାରେ, ସ୍ୱପ୍ନରେ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ବାରମ୍ବାର ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ॥୨୯୫॥

ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣୁଥିବା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ବା ନିର୍ବିକାର ହେବା ଉଚିତ୍। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। କିନ୍ତୁ ଏସବୁର ଜ୍ଞାତା 'ମୁଁ' ଶୁଦ୍ଧାତ୍ମଚୈତନ୍ୟ କେବଳ ସାକ୍ଷୀ ନିତ୍ୟ ଓ ନିର୍ବିକାର। ଏହି 'ମୁଁ' ତତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ମନୋକଳ୍ପନାରେ ନୁହେଁ, ବରଂ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ତଥା ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ କୂଟସ୍ଥ ରହି ସବୁକିଛି ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ଯାହା ଆମର ଅନୁଭବଗମ୍ୟ, ତାହା ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ। ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନିତ୍ୟତା ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଜାଣିହୁଏ। ଏହିପରି ଆମେ ଆମର ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷଣ କଲେ ଜାଣିପାରିବା କି ଯାହାସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ସେସବୁ ଅନିତ୍ୟ ଓ ମିଥ୍ୟା ଅଟେ। ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଆମେ ଜାଣିପାରିବା ଯେ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ଆଦୌ ସତ୍ ନୁହେଁ। ଏଠାରେ ସତ୍‌ର ଅର୍ଥ ଯାହା ତ୍ରିକାଳରେ (ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତରେ) ମଧ୍ୟ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ।

ଅତୋଽଭିମାନଂ ତ୍ୟଜ ମାଂସପିଣ୍ଡେ
ପିଣ୍ଡାଭିମାନିନ୍ୟପି ବୁଦ୍ଧିକଳ୍ପିତେ।
କାଲତ୍ରୟାବାଧମଖଣ୍ଡବୋଧଂ
ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସ୍ୱମାତ୍ମନମୁପୈହି ଶାନ୍ତିମ୍ ॥୨୯୬॥

ଅତଃ = ଅତଏବ, ଏଣୁ, ଅଭିମାନମ୍ = ଅହଂକାର, ତାଦାତ୍ମ୍ୟ; ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗକର, ମାଂସପିଣ୍ଡେ = ସ୍ଥୂଳଶରୀରରୁ, ପିଣ୍ଡାଭିମାନିନୀ = ଅହଂକାର ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରରୁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବୁଦ୍ଧିକଳ୍ପିତେ = ଯାହାର କଳ୍ପନା ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଛି, କାଲତ୍ରୟ ଅବାଧମ୍ = ତିନିକାଳରେ ଯାହା ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଖଣ୍ଡବୋଧମ୍ = ଅଖଣ୍ଡ ବା ନିରନ୍ତର ଜ୍ଞାନ (ଅନୁଭବ), ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣି, ସ୍ୱମ୍ ଆତ୍ମାନମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ, ଉପୈହି = ପ୍ରାପ୍ତ କର, ଶାନ୍ତିମ୍ = ଶାନ୍ତି।

ଅତଏବ, ନିଜର ଏହି ମାଂସପିଣ୍ଡ (ସ୍ଥୂଳଶରୀର) ଓ ଅହଂକାର (ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର) ଉଭୟରୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ। ଏହି ଉଭୟ ବୁଦ୍ଧି-କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନିତ୍ୟ- ମିଥ୍ୟା। ଯାହା ପରମ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ଆନନ୍ଦ ବା ଶାନ୍ତି ସ୍ୱରୂପ, ତିନିକାଳରେ ଯାହାକୁ ବାଧିତ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ- ଏଭଳି ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଅନୁଭବ କରି ପରମ ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କର॥୨୯୬॥

ଅଧ୍ୟାସ ବା ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନକୁ କିପରି ଦୂର କରାଯାଇପାରିବ ? ଏହାକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'ଅତଃ ଅଭିମାନଂ ତ୍ୟଜ ମାଂସପିଣ୍ଡେ' ଏବଂ 'ପିଣ୍ଡାଭିମାନିନ୍ୟପି ବୁଦ୍ଧିକଳ୍ପିତ' ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି। ଅର୍ଥାତ୍, ଉଭୟ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ପ୍ରତି ଥିବା ଆମର ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧି (ଅଧ୍ୟାସ)- 'ଦେହୋଽହଂ, ମନୋବୁଦ୍ଧ୍ୟହଂକାର' ଅହଂକାରକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଛନ୍ତି। କାରଣ, ଏଥିପାଇଁ ଆମକୁ ପତ୍ନୀ, ଗୃହ, ପଦ-ପଦବୀ ଅଥବା ଧନ-ସମ୍ପତ୍ତି ତ୍ୟାଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ। କାରଣ, ଏସବୁ ବାହ୍ୟବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପରେ ଯଦି ଆମର ସ୍ଥୂଳ ଦେହ ଓ ମନ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଅହଂଭାବ) ରହେ, ତେବେ ଏସବୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ବୃଥା ଓ ମୂଲ୍ୟହୀନ ହୋଇଯିବ।

'ଦେହୋଽହଂ ଅଥବା ମନୋବୁଦ୍ଧ୍ୟୋଽହଂକାର ଅହଂ' ଇତ୍ୟାଦି ଏସବୁ କେବଳ ଆମର ବୁଦ୍ଧିର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର (ମିଥ୍ୟାବଧାରଣା)। ଏହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ମାତ୍ରକେ ଆମର ଅଭିମାନ ଦୂର ହୋଇଯିବ। ତା'ପରେ ସେହି ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ, ଅଦ୍ୱୈତ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଅମୃତତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କର ଯାହାକି ତ୍ରିକାଳାବାଧିତ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ଏଭଳି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତକରି ପରମ ଶାନ୍ତି ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କର।

ତ୍ୟଜାଭିମାନଂ କୁଳଗୋତ୍ରନାମ-
ରୂପାଶ୍ରମେଷ୍ୱାର୍ଦ୍ରଶବାଶ୍ରିତେଷୁ।
ଲିଙ୍ଗସ୍ୟ ଧର୍ମାନପି କର୍ତ୍ତୃତାଦୀଂନ୍
ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଭାବାଖଣ୍ଡସ୍ୱରୂପଃ ॥୨୯୭॥

ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗ କର, ଅଭିମାନମ୍ = ଅହଂକାର (ତାଦାତ୍ମ୍ୟ), କୁଳ = ପରିବାର, ଗୋତ୍ର = ଗୋତ୍ର, ନାମ = ନାମ, ରୂପ = ଆକୃତି, ଆଶ୍ରମେଷୁ = ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକୁ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଗୃହସ୍ଥ, ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସ), ଆର୍ଦ୍ରଶବ ଆଶ୍ରିତେଷୁ = ବିକୃତ ଶବ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବା, ଲିଙ୍ଗସ୍ୟ = ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର, ଧର୍ମାନ୍ = ଗୁଣ-ଧର୍ମ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, କର୍ତ୍ତୃତାଦୀନ୍ = କର୍ତ୍ତାଭାବ ଇତ୍ୟାଦି, ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗକରି, ଭବ = ହୋଇଯାଅ, ଅଖଣ୍ଡସୁଖ -ସ୍ୱରୂପଃ = ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ।

କୁଳ, ନାମ, ରୂପ, ଗୋତ୍ର ଓ ଆଶ୍ରମାଦି ସହିତ ଥିବା ନିଜର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ଅହଂକାର ବା ଅଭିମାନକୁ ତ୍ୟାଗ କର। ଏସବୁ ଶରୀରର ଧର୍ମ ଯାହାକି ସ୍ୱୟଂ ବିକୃତ ଶବସଦୃଶ (ମୃତଦେହଭଳି)। ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତାଦି ଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ, ଯାହାକି ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରର ଧର୍ମ ଏବଂ ନିଜର ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଅ॥୨୯୭॥

ସ୍ଥୂଳ-ଶରୀର ବାସ୍ତବରେ ପଞ୍ଚଭୌତିକ ହୋଇଥିବାରୁ ବିକାରୀ ଏବଂ ନାଶବାନ୍ ତଥା ବିକୃତ ଶବସଦୃଶ। ଆମର ସମସ୍ତ ବାହ୍ୟ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଅଭିମାନ) ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରକୁ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରି ହୋଇଥାଏ, ଯେପରିକି ପରିବାର ଗୋତ୍ର, ରୂପ, ନାମ ଓ ଆଶ୍ରମାଦି। ଏହି ଉଭୟ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ତେଣୁ ଏହି ମିଥ୍ୟା ଅଭିମାନକୁ ତ୍ୟାଗକରି ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଅଖଣ୍ଡାନନ୍ଦ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କର।

ଅହଂକାର-ନିନ୍ଦା (୨୯୮-୩୦୯)

ସନ୍ତ୍ୟନ୍ୟେ ପ୍ରତିବନ୍ଧାଃ ପୁଂସଃ ସଂସାରହେତବୋ ଦୃଷ୍ଟାଃ ।
ତେଷାମେକଂ ମୂଳଂ ପ୍ରଥମବିକାରୋ ଭବତ୍ୟହଂକାରଃ ॥୨୯୮॥

ସନ୍ତି = ରହିଛି , ଅନ୍ୟେ = ଅନ୍ୟସବୁ, ପ୍ରତିବନ୍ଧାଃ = ବାଧାବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକ, ପୁଂସଃ = ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, ସଂସାର ହେତବଃ = ସଂସାରର କାରଣ, ଦୃଷ୍ଟା = ଦେଖାଯାଏ, ତେଷାମ୍ = ସେଥିମଧ୍ୟରୁ, ଏକମ୍ = ଗୋଟିଏ, ମୂଳମ୍ = ପ୍ରଧାନ ବା ମୁଖ୍ୟ କାରଣ, ପ୍ରଥମ ବିକାରଃ = ପ୍ରଥମ ବିକାର, ଭବତି = ହେଉଛି, ଅହଂକାରଃ = ଅହଂକାର ।

ମନୁଷ୍ୟକୁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ର(ସଂସାର)ରେ ନିକ୍ଷେପ କରୁଥିବା ଅନ୍ୟ କେତେକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟ ବା ମୂଳ କାରଣ ହେଉଛି- 'ଅହଂକାର' ଯାହାକି ସ୍ୱରୂପ ଅଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ବିକାର ॥୨୯୮॥

ଆତ୍ମାନୁଭୂତିରେ ମୁଖ୍ୟ ବାଧା (ପ୍ରତିବନ୍ଧକ) କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଥିବା ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସ ବା ଅଧ୍ୟାରୋପ ତଥା ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ସହିତ ଥିବା ଆମର ଘନିଷ୍ଠ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ମାତ୍ର ନୁହେଁ । ବରଂ, ତାହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କେତେକ କାରଣ ସଂପୃକ୍ତ ଅଛି । ଯେପରିକି କାମନା ଆମ ଭିତରେ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ପାର୍ଥିବ ସଂସାର ଆମକୁ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ । କାମ-କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ-ମୋହ, ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ ଇତ୍ୟାଦି ମନୁଷ୍ୟର ଛଅଟି ଶତ୍ରୁ ଭଳି ସର୍ବଦା ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଏସବୁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ସଂସାର-ଚକ୍ରରେ ନିକ୍ଷେପ କରିଥାନ୍ତି ।

ବସ୍ତୁତଃ ଏସବୁର ମୂଳ କାରଣ ହେଉଛି- 'ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ' । ଏହି ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ବିକାର ଅହଂକାର ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ । ଯଦି 'ମୁଁ' ନ ଥାନ୍ତି, ତେବେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୁଖ ଦୁଃଖାଦି ମଧ୍ୟ ମୋତେ ଅନୁଭବ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । 'ମୁଁ' ନ ଥିଲେ ଅନ୍ୟ ସବୁକିଛି ନ ଥାନ୍ତା । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି 'ମୁଁ' ଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ୟ ସବୁକିଛିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ରହିବ । କାରଣ, ସବୁକିଛି ମୋତେ ଆଧାର କରି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଅହଂକାର ବା ଅହଂଭାବର ମୂଳକାରଣ ହେଉଛି- ସ୍ୱରୂପ ଅଜ୍ଞାନ ବା ମୂଳଅବିଦ୍ୟା । ଏହି 'ମୁଁ' ବା ଅହଂକାରକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ

ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି। 'ମୁଁ'କୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ସମସ୍ତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ବ୍ୟକ୍ତି ଆଉ କର୍ମଫଳ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଦି କର୍ମଫଳ ରହେ, ତେବେ ସେହି କର୍ମକୁ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି (କର୍ତ୍ତା) ଓ ଫଳଭୋଗୀ (ଭୋକ୍ତା) ମଧ୍ୟ ରହିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ।

ମନେକର ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଜଣକୁ ହତ୍ୟାକଲା ଏବଂ ସେହି ହତ୍ୟାକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ନାମରେ ଓ୍ୱାରେଣ୍ଟ କୋର୍ଟରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା। ତା'ପରେ ସେହି ନକଲ ନେଇ ପୋଲିସ୍ ବ୍ୟକ୍ତିର ଘରକୁ ଆସେ ତାକୁ ଧରିବା ପାଇଁ। କିନ୍ତୁ ପୋଲିସ୍ ଆତତାୟୀର ଘରେ ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ ଯଦି ତା'ର ପୂର୍ବରାତ୍ରିରେ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେ କାହାକୁ ଧରିବ ? ସେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅପରାଧ ପାଇଁ ଯଦି କୋର୍ଟରେ ଫାଶୀ ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ କାହାକୁ ଫାଶୀ ଦିଆଯିବ ? ଏହିପରି ଅହଂକର୍ତ୍ତା ବା 'ମୁଁ'ର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ କର୍ମଫଳ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇଯାଏ। ସେସବୁ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଫଳ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ ବୋଲି ବେଦାନ୍ତ ବା ଗୀତା ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି।

ୟାବତ୍‌ସ୍ୟାତ୍‌ସ୍ୱସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୋଽହଂକାରେଣ ଦୂରାତ୍ମନା।
ତାବତ୍ ନ ଲେଶମାତ୍ରାପି ମୁକ୍ତିବାର୍ତ୍ତା ବିଲକ୍ଷଣା ॥୨୯୯॥

ୟାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସ୍ୟାତ୍ = ଅଛି, ସ୍ୱସ୍ୟ = ନିଜର, ସମ୍ବନ୍ଧଃ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ଅହଂକାରେଣ = ଅହଂକାର ସହିତ, ଦୂରାତ୍ମନା = ଦୁଷ୍ଟ ଆତ୍ମାର, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ନ = ନାହିଁ, ଲେଶମାତ୍ର = କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ରାରେ ମଧ୍ୟ, ମୁକ୍ତିବାର୍ତ୍ତା = ମୁକ୍ତି ବିଷୟକ ଚର୍ଚ୍ଚା, ବିଲକ୍ଷଣା = ବିଲକ୍ଷଣ, ଅତୁଳନୀୟ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦୁରାତ୍ମା 'ଅହଂ' ସହିତ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକ୍ତି ବିଷୟକ କୌଣସି ଚର୍ଚ୍ଚା ହେବା ଅସମ୍ଭବ ॥୨୯୯॥

ମୁକ୍ତି ଏତେ ବିଲକ୍ଷଣ ଯେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ମାନସିକ ଚିନ୍ତା ଅଥବା କାମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ହେଲେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତି ମିଳେ, ନଚେତ୍ ଆଦୌ ନୁହେଁ। ଯଦି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନପ୍ରାଣରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସମର୍ପଣ ଭାବରେ ମୁକ୍ତି ପାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ, ତେବେ ତାହା ସର୍ବଦା ପାଇଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ। ଆଂଶିକଭାବେ ଚେଷ୍ଟାରତ ମନରେ ମୁକ୍ତିର ବିଲକ୍ଷଣ ଆନନ୍ଦ କଦାପି ଅନୁଭୂତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ଅହଂକାରଗ୍ରହାନ୍ମୁକ୍ତଃ ସ୍ୱରୂପମୁପପଦ୍ୟତେ।
ଚନ୍ଦ୍ରବତ୍‌ବିମଲଃ ପୂର୍ଣ୍ଣଃ ସଦାନନ୍ଦଃ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଭଃ ॥୩୦୦॥

ଅହଂକାରଗ୍ରହାତ୍ = ଅହଂକାରର ବନ୍ଧନରୁ, ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ, ସ୍ୱରୂପମ୍ = ନିଜକୁ, ଉପପଦ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ଚନ୍ଦ୍ରବତ୍ = ଚନ୍ଦ୍ରଭଳି, ବିମଲଃ = ନିର୍ମଳ, ଶୁଦ୍ଧ, ପୂର୍ଣ୍ଣଃ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସଦାନନ୍ଦଃ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ସ୍ୱୟଂପ୍ରଭଃ = ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟ।

'ଅହଂକାର'ର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତି ଗ୍ରହଣ-ମୁକ୍ତ ନିର୍ମଳଚନ୍ଦ୍ର ସଦୃଶ ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତକରି ପୂର୍ଣ୍ଣ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ତଥା ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ॥୩୦୦॥

ବ୍ୟକ୍ତି ଅହଂ-ଗ୍ରହରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲାପରେ ତା'ର ବାସ୍ତବିକ ଶୁଦ୍ଧ-ଜ୍ଞାନ-ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଏଠାରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସାରଗର୍ଭକ ଶବ୍ଦରେ ଚନ୍ଦ୍ରର ଉପମା ଦେଇ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି କି 'ଯେଭଳି ରାହୁ' ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗ୍ରାସ କରେ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରହଣରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲାପରେ, ତା'ର ନିଜର ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପକୁ, ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ।

ଏହି ଭୌତିକ ଶରୀର ଏବଂ ତାହା ସହିତ ଥିବା ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଉଭୟ) ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପଡୁଥିବା ଛାୟା ବା ଆବରଣଭଳି। ଯେତେବେଳେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦୂର ହୋଇଯିବ, ତତ୍କାଳ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ତା'ର ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପରେ, ନିର୍ମଳ ପ୍ରକାଶରେ ଯଥାବତ୍ ପ୍ରକଟ ହୋଇପାରିବ।

ଯୋ ବା ପୁରେ ସୋଽହମିତି ପ୍ରତୀତୋ
ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରକ୍ଳୃପ୍ତସ୍ତମସାଽତିମୂଢ଼ୟା,
ତସ୍ୟୈବ ନିଃଶେଷତୟା ବିନାଶେ
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ଭାବଃ ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟଃ ॥୩୦୧॥

ଯଃ = ସେହି ଯେଉଁ, ବା = କିମ୍ବା, ପୁରେ = ଶରୀର ରୂପ ନଗରୀରେ, ସଃ ଅହଂ = 'ମୁଁ ଅମୁକ, ସେହି ମୁଁ; ଇତି = ସେହିପରି, ପ୍ରତୀତଃ = ଆଭାସ ହୁଏ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରକ୍ଳୃପ୍ତ = ନିର୍ମିତ ହୁଏ, ତମସା = ଅଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱରା, ଅତିମୂଢ଼ୟା = ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୋହଦ୍ୱାରା, ତସ୍ୟ = ତାହାର (ଅହଂର), ଏବ = କେବଳ, ନିଃଶେଷତୟା = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ, ବିନାଶେ = ବିନଷ୍ଟ ହେଲା ପରେ, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ଭାବ = ବ୍ରହ୍ମ (ପରମାତ୍ମା)ଙ୍କ ସହିତ ଏକାତ୍ମ୍ୟଭାବ (ସୋଽହମ୍ ବା ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି); ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟଃ = ବାଧାବିଘ୍ନ ରହିତ।

'ଅହଂ' ସେହି ଅଟେ, ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୁଏ, ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ମୋହିତ ଓ ଯାହା ଏହି ଶରୀରରୂପୀ ନଗରୀରେ 'ମୁଁ ଏହି- ମୁଁ ଏହି' ରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅହଂଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିରାକରଣ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିର (ଜୀବ) ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ନିର୍ବାଧ ଐକ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଭାବ) ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ ॥ ୩୦୧॥

ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀର-ମନବୁଦ୍ଧିରେ ଆତ୍ମ ବୁଦ୍ଧି ହେବା ବସ୍ତୁତଃ ବୁଦ୍ଧିର ଏକ କଳ୍ପନା ବା ଭ୍ରମ (ମୋହ), ଯାହାକି ଅବିଦ୍ୟା ବା ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବୁଦ୍ଧି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୂଢ଼ାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ-ବସ୍ତୁ ବିବେକ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୁଏ। ଏହି ମୋହିତ ବୁଦ୍ଧି, ଯିଏକି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ପରମ ସତ୍ ରୂପେ ଜାଣିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୁଏ, ସେ କଳ୍ପନା କରେ କି 'ମୁଁ ଅମୁକ ମୁଁ ଅମୁକ' ଏହିପରି ଭ୍ରମ ବା ମିଥ୍ୟାଅବଧାରଣାକୁ ଜନ୍ମଦିଏ। ତେଣୁ ଏହାକୁ ସମୂଳେ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ କଳ୍ପନା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆମକୁ ଅନୁଭବ ହୁଏ ଯେ "ମୋ' ଭିତରେ ଥିବା ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପରମାତ୍ମା" ଅର୍ଥାତ୍, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବର ଅନୁଭୂତି ହୁଏ। ଏହାକୁ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' କୁହାଯାଏ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସନାରହିତ ହୋଇ ନାହିଁ ଏବଂ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ହୋଇ ସଂସାରରେ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ, ଅର୍ଥାତ୍, କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭାବରେ ସ୍ଥିତ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱୈତଭାବରୁ ମୁକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବଭାବରେ ରହି ବାରମ୍ବାର ସଂସାର ଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ, ଜରା-ବ୍ୟାଧି, ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ପାପ-ପୂଣ୍ୟ, ଭଲ ମନ୍ଦାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିବ। ସମସ୍ତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି' କୁହାଯାଏ। ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତୀତ ହୋଇ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ନିର୍ବାଧରେ ବିଚରଣ କରେ। ଏଭଳି ଅନୁଭବ କୌଣସି ବିରଳବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ତଥା ଏହାକୁ ବାଣୀରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ, ଅନିର୍ବଚନୀୟ, ଅବ୍ୟକ୍ତ।

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦନିଧିର୍ମହାବଲବତାଽହଂକାରଘୋରାହିନା
ସଂବେଷ୍ଟ୍ୟାତ୍ମନି ରକ୍ଷ୍ୟତେ ଗୁଣମୟୈଶ୍ଚଣ୍ଡୈସ୍ତ୍ରିଭିର୍ମସ୍ତକୈଃ।
ବିଜ୍ଞାନାଖ୍ୟମହାସିନା ଶ୍ରୁତିମତା ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ ଶୀର୍ଷତ୍ରୟଂ
ନିର୍ମୂଲ୍ୟାହିମିମଂ ନିଧିଂ ସୁଖକରଂ ଧୀରୋଽନୁଭୋକ୍ତୁଂ କ୍ଷମଃ ॥୩୦୨॥

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦନିଧି = ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ଭଣ୍ଡାର ବା ଖଣି, ମହାବଲବତା = ପରମ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦ୍ୱାରା, ଅହଂକାର ଘୋର ଅହିନା = ଅହଂକାରରୂପୀ ଭୟାନକ ସର୍ପ ଦ୍ୱାରା, ସଂବେଷ୍ଟ୍ୟ = ଭଲଭାବରେ ବେଷ୍ଟିତ ବା ଘେରିରହି, ଆତ୍ମନି = ମନରେ, ରକ୍ଷତେ = ସୁରକ୍ଷା କରାଯାଏ, ଗୁଣମୟୈଃ = ତ୍ରିଗୁଣଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ମିତ, ଚଣ୍ଡୈଃ = ପ୍ରଚଣ୍ଡ, ଭୟଙ୍କର ଦ୍ୱାରା, ତ୍ରିଭିଃ = ତିନୋଟି ଦ୍ୱାରା, ମସ୍ତକୈଃ = ମୁଣ୍ଡ ବା ଫଣା ଦ୍ୱାରା, ବିଜ୍ଞାନ ଆଖ୍ୟ = ବିଜ୍ଞାନ ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ସଂଜ୍ଞା ଯାହାକୁ ଦିଆଯାଏ, ମହା ଅସିନା = ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବା ମହାନ୍ ଖଡ଼୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା, ଶ୍ରୁତିମତା = ଶ୍ରୁତି ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକୂଳ, ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ = ଛେଦନ ବା ଅଲଗା କରି, ଶୀର୍ଷତ୍ରୟମ୍ = ତିନୋଟି ମୁଣ୍ଡ ବା ମସ୍ତକ ବା ଶିରକୁ, ନିର୍ମୂଲ୍ୟ = ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ କରି, ଅହିମ୍ = ସର୍ପକୁ, ଇମମ୍ = ଏହି, ନିଧିମ୍ = ଭଣ୍ଡାର ବା ଖଣିକୁ, ସୁଖକରମ୍ = ଯାହା ସୁଖକାରୀ, ଧୀରଃ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି, ବିଦ୍ୱାନ୍; ଅନୁଭୋକ୍ତୁମ୍ = ଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ, କ୍ଷମଃ = ଉପଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ ବା ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଥାଏ।

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ନିଧି, ପରମ ଶକ୍ତିଶାଳୀ 'ଅହଂକାର' ରୂପୀ ସର୍ପ ଦ୍ୱାରା ଘେରି ରହିଥାଏ। ନିଜର ନିହିତ ସ୍ୱାର୍ଥ ପରାୟଣ ପ୍ରୟୋଗ ନିମନ୍ତେ ସେହି ସର୍ପ ଭଣ୍ଡାରକୁ ତା'ର ତିନିଗୁଣ ରୂପୀ ତିନି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଫଣା (ମୁଣ୍ଡ) ଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷା କରେ। ଯିଏ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ପୁରୁଷ 'ବିଜ୍ଞାନ' (ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ) ରୂପୀ ମହାନ୍ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଖଡ଼୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା ଓ ଶ୍ରୁତିସମ୍ମତ

ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁସରଣ ପୂର୍ବକ ସେହି ତିନିଗୁଣ ରୂପୀ ଫଣା ତ୍ରୟକୁ ଛେଦନ କରି ଅଲଗା କରିଦିଏ। ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ଭଣ୍ଡାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚି ତାକୁ ଭୋଗ (ପ୍ରାପ୍ତ ବା ଅନୁଭବ)କରିବାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରେ ॥୩୦୨॥

ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଏହି କାବ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନାରେ ସୂଚିତ ତଥ୍ୟର ସାରାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି। ମାନବ ଶରୀରର ସୁରକ୍ଷିତ-ଗୁମ୍ଫାରେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ଭଣ୍ଡାର ବା ଖଣି (ନିଧି) ଗୁପ୍ତ ରହିଛି। ଏହି ଭଣ୍ଡାରର ପ୍ରହରୀ ହେଉଛି- ଏକ ତିନିଫଣା ବିଶିଷ୍ଟ ଭୟଙ୍କର ସର୍ପ- 'ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବ' ଯିଏ କି ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ 'ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବା ଜୀବଭାବ' ପାଇଁ ସର୍ପର ଉପମା ଦିଆଯାଇଛି। 'ଅହଂ'କୁ ଯିଏ ଆକୃଷ୍ଟ (ମୋହିତ) କରିଥିଲା, ତାହା ସର୍ପ ଥିଲା। ସେହିପରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯାହା ଉପରେ ନୃତ୍ୟକରି (ପଦାଘାତ) ଦ୍ୱାରା ଦର୍ପଦଳନ କରିଥିଲେ, ସେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା- 'କାଳୀୟ ନାଗ'। ଭଗବାନ୍ ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟମ୍‌ଙ୍କ (କାର୍ତ୍ତିକେୟ) ବାହନ ମୟୁରର ଅଧୀନରେ ଥିଲା ଏକ ସର୍ପ। ଭଗବାନ୍ ଶିବଙ୍କର ଏକ ଆଭୂଷଣ ହେଉଛି- ନାଗସର୍ପ- ଏସବୁ ସର୍ପ ହେଉଛନ୍ତି ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବର ପ୍ରତୀକ। ଏହି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସର୍ପରୂପୀ ଅହଂକାର ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ନିଧିର ପ୍ରହରୀ ହୋଇ ଜଗିବସିଛି। ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ଏହି ଅହଂକାର ରୂପୀ ସର୍ପ କୁଣ୍ଡଳାକାର ହୋଇ ବସିଛି ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଭଣ୍ଡାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାହାକୁ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଉନାହିଁ। ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି କି ଆମର ଅହଂକାର ଯୋଗୁଁ ଆମେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ବା ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବରୁ ଦୂରେଇ ରହୁଛୁ। ଏହି ତ୍ରିଗୁଣ (ତିନିଫଣାଯୁକ୍ତ) ଜୀବ (ଅହଂ) ବଡ଼ ଭୟଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣ କରି ଆମ ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହେଉଛି। ଏହା ସର୍ବଦା କୌଣସି ନା କୌଣସି ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ପ୍ରକଟିତ କରୁଛି।

ଏହି ତିନିଫଣାଯୁକ୍ତ ଭୟଙ୍କର ସର୍ପ କେବଳ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ରୂପୀ (ବିଜ୍ଞାନରୂପୀ) ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଖଡ଼୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ, ତା'ର ତିନୋଟି ମସ୍ତକକୁ ଛେଦନ କରାଯାଇପାରିବ। ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ (ଅହଂ) ବିନଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ। ଶ୍ରୁତି ବାଣୀର ପୁନଃପୁନଃ ବିବେକ ଓ ସମ୍ୟକ୍ ଅଧ୍ୟୟନ, ମନନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୁଏ, ସେହି ବିଜ୍ଞାନରୂପୀଖଡ଼୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଅହଂକାରରୂପୀ ଭୟଙ୍କର ସର୍ପର ଶିରଛେଦନ କରି ବିନଷ୍ଟ କରାଯାଇପାରିବ।

ଶ୍ରୁତି ଘୋଷଣା କରେ କି "ତୁମର ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ ସର୍ବାନ୍ତର ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ, କେବଳ ଏଭଳି ଅନୁଭୂତି ଅହଂକୁ ବିନାଶ କରିପାରିବ। ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅସ୍ତ୍ର ନାହିଁ, ଉପାୟ ନାହିଁ, ଯାହାଦ୍ୱାରା କି ଅହଂ ନାଶ ହୋଇପାରିବ। ତେଣୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ତମୋଗୁଣକୁ ରଜୋଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ରଜୋଗୁଣକୁ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ବିନଷ୍ଟ କରିବା ପରେ, ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲାପରେ ତାହା ସ୍ୱତଃ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପ୍ରକାର ଅହଂକାରକୁ ସମୂଳେ ବିଧ୍ୱଂସ କରିବା ଉଚିତ୍। ସୁତରାଂ, ବିବେକୀ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ପୁରୁଷ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ତଥା ନିଦିଧ୍ୟାସନର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନୋପଲବ୍ଧି କରି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନରୂପୀ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଖଡ୍‌ଗରେ ଅହଂକାର ରୂପୀ ଭୟଙ୍କର ତିନିଫଣାଯୁକ୍ତ ସର୍ପକୁ ବିନାଶ କରି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦନିଧିକୁ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି।

ଯାବତ୍ ବା ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍‌ବିଷଦୋଷସ୍ଫୁର୍ତ୍ତିରସ୍ତି ଚେଦ୍‌ଦେହେ।
କଥମାରୋଗ୍ୟାୟ ଭବେତ୍ତଦ୍ୱଦହନ୍ତାପି ଯୋଗିନୋ ମୁକ୍ତ୍ୟୈ ॥୩୦୩॥

ଯାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବା = କିମ୍ବା, ଅଥବା, ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍ = ଯାହାକିଛି, ବିଷଦୋଷ ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତିଃ = ବିଷଦୋଷର ପ୍ରଭାବ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ଚେତ୍ = ଯଦି, ଦେହେ ଶରୀରରେ, କଥମ୍ = କିପରି, ଆରୋଗ୍ୟାୟ = ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲାଭ ପାଇଁ, ଭବେତ୍ = ହୋଇପାରେ, ତଦ୍‌ବତ୍ = ସେହିପରି, ଅହନ୍ତା = ଅହଂଭାବ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଯୋଗିନଃ = ଯୋଗୀର, ମୁକ୍ତ୍ୟୈ = ମୁକ୍ତିହେତୁ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀରରେ ବିଷର ପ୍ରଭାବ ତିଳେମାତ୍ର ରହିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଦେହ କିପରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁସ୍ଥତା ଲାଭ କରିପାରିବ ? ଠିକ୍ ଏହିପରି, ଅହଂଭାବର ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୀର ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୋଇଥାଏ ॥୩୦୩॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଦେହ ଉପରେ ବିଷର ପ୍ରଭାବକୁ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି। ଯେଉଁଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିର ଶରୀରରେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିଞ୍ଚିତ୍ ବିଷର ପ୍ରଭାବ ରହିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁସ୍ଥତା ପାଇପାରେ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସ୍ତରରେ ଅହଂକାରର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ବିଷତୁଲ୍ୟ। ଯଦି ଯୋଗୀ ମନରେ ତା'ର ଦେହ ପ୍ରତି ଅହଂକାର ରହେ, ତେବେ ସେ କିପରି ମୋକ୍ଷ ପାଇପାରିବ ? ସେ ଯେତେ ଚେଷ୍ଟିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ସାଧନାସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ବି, ଅହଂ ଭାବ ବା ଦେହାସକ୍ତି ତା'ର ମୁକ୍ତିରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୋଇରହିବ।

ଅହମୋଽତ୍ୟନ୍ତନିବୃତ୍ୟା ତତ୍‌କୃତନାନା ବିକଳ୍ପସଂହୃତ୍ୟା,
ପ୍ରତ୍ୟକ୍‌ତତ୍ତ୍ୱବିବେକାଦିଦମହସ୍ମୀତି ବିନ୍ଦତେ ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ॥୩୦୪॥

ଅହମଃ = ଅହଂଭାବର, ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିବୃତ୍ୟା =ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିବୃତ୍ତି ବା ନିରାକରଣ, ତତ୍‌କୃତ = ତା'ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବା, ନାନାବିକଳ୍ପ ସଂହୃତ୍ୟା = ବିଭିନ୍ନ ମାନସିକ-ବିକଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ତତ୍ତ୍ୱବିବେକାତ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ (ଅନ୍ତରତମ) ତତ୍ତ୍ୱର ବିବେକ ଦ୍ୱାରା, ଇଦଂ ଅହଂ ଅସ୍ମି = "ଏହାହିଁ ମୁଁ", ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ବିନ୍ଦତେ = ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର।

ଅହଂକାର-ନିର୍ମିତ ବିଭିନ୍ନ ମାନସିକ କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ ନିରୋଧ କରିବା ହେତୁ ଅହଂ ଭାବର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାକରଣ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଭାବରେ ଅହଂକାର ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ନିଜର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟକ୍‌ତତ୍ତ୍ୱର ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପରମ ସତ୍ୟର ଅନୁଭବ ହୁଏ କି 'ଏହା ହିଁ ମୁଁ' ॥୩୦୪॥

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଭିତରେ ଅହଂଭାବ ରହେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାମ ରୂପ, ଜାତି, ପରିବାର, ବିଦ୍ୟା, ଧନ-ସମ୍ପତ୍ତି, ମାନ-ସମ୍ମାନ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନାନା ପ୍ରକାରର ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ (ବିକଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ) ଆମ ଭିତରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅହଂଭାବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ତଜ୍ଜନିତ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ ଏହି 'ଅହଂନାଶ' ହିଁ 'ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି', ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସ୍ଥିତି। ଏଭଳି ଅନୁଭବ ଯୋଗୀକୁ ନିଜ ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟରୂପେ ହୁଏ ନାହିଁ। 'ମୁଁ ହେଉଛି ସେହି ଅନ୍ତରାତ୍ମା' ଏଭଳି ସତତ ଅନୁଭୂତି ବା ସଜାତୀୟ ବୃତ୍ତିପ୍ରବାହକୁ 'ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' କୁହାଯାଏ। ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷକୁ ଚିହ୍ନିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ତା' ସହିତ ଏକରୂପତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟକୁ ମିଥ୍ୟାରୂପେ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଏ। ସେହିପରି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସର୍ବଦା ସାଧନ ନିରପେକ୍ଷ, ବୈୟକ୍ତିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଅପରୋକ୍ଷ ହୋଇଥାଏ।

ଅହଂକାରେ କର୍ତ୍ତର୍ୟହମିତି ମତିଂ ମୁଞ୍ଚ ସହସା
ବିକାରାତ୍ନ୍ୟାତ୍ମପ୍ରତିଫଳଜୁଷି ସ୍ୱସ୍ଥିତିମୁଷି।
ୟଦଧ୍ୟାସାତ୍ପ୍ରାପ୍ତା ଜନିମୃତି ଜରାଦୁଃଖବହୁଳା
ପ୍ରତୀଚଃଚିନ୍ମୂର୍ତ୍ତେସ୍ତବ ସୁଖତନୋଃ ସଂସୃତିରିୟମ୍ ।।୩୦୫।।

ଅହଂକାରେ = ଅହଂକାର ଦ୍ୱାରା, କର୍ତ୍ତରି = କର୍ତ୍ତା, ଅହମ୍ ଇତି = ମୁଁ ହିଁ ଏହା, ମତିମ୍ = ଭାବନା ବା ବୁଦ୍ଧି, ମୁଞ୍ଚ = ତ୍ୟାଗକର, ଛାଡ଼ିଦିଅ; ସହସା = ତତ୍କାଳ, ବିକାରାତ୍ମନି = ଯିଏ ବିକାରବାନ୍, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଆତ୍ମପ୍ରତିଫଳଜୁଷି = ଯାହା ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ସ୍ୱସ୍ଥିତିମୁଷି = ଯାହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୁଏ ତାକୁ ସେଥିରୁ ଦୂରକରେ, ୟତ୍ = ଯିଏ, ଅଧ୍ୟାସାତ୍ = ଅଧ୍ୟାସ ହେତୁ, ପ୍ରାପ୍ତା = ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ଜନିମୃତିଜରାଦୁଃଖ ବହୁଳା = ଜନ୍ମ, ମୃତ୍ୟୁ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାଜନ୍ୟ ଦୁଃଖରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରତୀଚଃ = ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ପାଇଁ, ଚିନ୍ମୂର୍ତ୍ତିଃ = ଯିଏ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ତା'ପାଇଁ; ତବ = ତୁମ ପାଇଁ, ସୁଖତନୋଃ = ଆନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତି, ସଂସୃତିଃ = ସଂସରଣ, ସଂସାର; ଇୟମ୍ = ଏହି।

ଅହଂକାର ସହିତ କରାଯାଇଥିବା ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି କର୍ତ୍ତାଭାବକୁ ଖୁବ୍‌ଶୀଘ୍ର ତ୍ୟାଗକର। ଏହି କର୍ତ୍ତା-ଭାବ ବିକାରବାନ୍। ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ। ଏହାହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାରୁ ବଞ୍ଚିତ କରେ। ତୁମେ ଯଦିଓ ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଅଟ, ସାକ୍ଷୀ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଅଟ, କିନ୍ତୁ ଏହି ଅହଂକାର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଅଧ୍ୟାସ କାରଣରୁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ଜରାବସ୍ଥାର ଦୁଃଖରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏଭଳି ସଂସାରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛ।।୩୦୫।।

'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତା'- ଏହି ଦୁଇଟି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅହଂକାରର। 'ମୁଁ ଅହଂକାର ବା ଜୀବ'- ଏହି ଭାବକୁ ତତ୍କାଳ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ। ଅହଂକାର କେବଳ ମନୋବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର। ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅଭିଜ୍ଞାନ ବା ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଏହି ଚେତନ ମନୋବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସମଗ୍ରତଃ 'ଅହଂକାର'ର ରୂପ ଧାରଣ କରେ। 'ମନୋବୃତ୍ତି' ଅଥବା ବିଚାରଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଅହଂକାର। ଅନ୍ୟଭାବରେ କହିଲେ ଅହଂକାର ଚିଦାଭାସ ମାତ୍ର। ଅତଏବ, ବିଚାର ସମାପ୍ତ ହେବା ମାତ୍ରେ ଅହଂକାରର ମଧ୍ୟ ପରିସମାପ୍ତି ଘଟେ। ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ହେବାରୁ ଅହଂଭାବ ଉଦୟ

ହୋଇ ଆମକୁ ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେହି 'ଚିନ୍ମୂର୍ତ୍ତି' ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ଆମେ ସ୍ୱତଃ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ତଥାପି ଆମେ ତାକୁ ସ୍ୱରୂପରେ ଚିହ୍ନିପାରୁନାହୁଁ। ଆମେ ଏହି ପରମାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ (ସୁଖତନୁ) ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ।

ଏସବୁ ଭ୍ରମ ମନର ବିକ୍ଷେପ ହେତୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି। ଥରେ ମାତ୍ର ଯଦି ଆମେ ନିଜକୁ ମନରୂପେ ମାନିନେଲେ, ମନର ସମସ୍ତ ବିକାର (ଦୋଷ) ଗୁଡ଼ିକ ଆମର ହୋଇଯାଏ। ତା'ପରେ ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ, ଜରା-ବ୍ୟାଧି ଇତ୍ୟାଦି ତଥା ଅନ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରକାରର ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଆମକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥାଏ। ଏହାକୁ ହିଁ 'ସଂସାର' ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଏ। ଏହି ପଞ୍ଚଭୌତିକ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ଚିତ୍ତ ଓ ଅହଂକାର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଆମେ ନିଜକୁ ଷଡ଼ ବିକାରଯୁକ୍ତ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି ବାରମ୍ବାର ସଂସରଣ କରୁ। କିନ୍ତୁ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକ (ଶ୍ରୁତି) ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା କରନ୍ତି କି- 'ତୁମେ ଏହା ନୁହଁ। ତୁମେ ସେହି ପରମ ଚୈତନ୍ୟ, ସତ୍ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ।' ତେଣୁ ଏହାକୁ ନିଜେ ନିଜଭିତରେ ନିଜକୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ କର।

ସଦୈକରୂପସ୍ୟ ଚିଦାତ୍ମନୋ ବିଭୋ -
ରାନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତେରନବଦ୍ୟକୀର୍ତ୍ତେଃ।
ନୈବାନ୍ୟଥା କ୍ୱାପ୍ୟବିକାରିଣସ୍ତେ
ବିନାହମଧ୍ୟାସମମୁଷ୍ୟ ସଂସୃତିଃ ॥୩୦୬॥

ସଦୈକରୂପସ୍ୟ = ଯିଏ ସର୍ବଦା ଏକରୂପ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ, ଶାଶ୍ୱତ, ନିର୍ବିକାର; ଚିଦାତ୍ମନଃ = ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ଆତ୍ମ = ତତ୍ତ୍ୱ, ବିଭୋଃ = ବ୍ୟାପକ, ଆନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତେଃ = ପରମାନନ୍ଦରୂପ, ଅନବଦ୍ୟକୀର୍ତ୍ତେଃ = ନିର୍ମଳ ଯଶଯୁକ୍ତ, ଶୁଦ୍ଧ = ପବିତ୍ର, ନୈବ = କଦାପି ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ, କ୍ୱ ଅପି = ଲେଶମାତ୍ର, କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର, ଅବିକାରୀଣଃ = ଅବିକାରୀ ପାଇଁ, ତେ = ତୁମ୍ଭର, ବିନା = ଅତିରିକ୍ତ, ବ୍ୟତୀତ, ଅହମ୍ ଅଧ୍ୟାସମ୍ = ଅହଂ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ଅମୁସ୍ୟ = ଏହାର, ସଂସୃତିଃ = ସଂସରଣ ବା ଆବାଗମନ।

ତୁମେ ଯିଏକି ଶାଶ୍ୱତ, ଏକରୂପ, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଆନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତି, ଅନିନ୍ଦ୍ୟକୀର୍ତ୍ତିଯୁକ୍ତ ତୁମ ପାଇଁ ସଂସୃତିର କାରଣ- ଅହଂକାର (ଜୀବ) ସହିତ ଅଧ୍ୟାସ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି କାରଣ ନାହିଁ ॥୩୦୬॥

ସଂସୃତି ବା ସଂସରଣ ଅର୍ଥାତ୍ 'ପୁନରପି ଜନନଂ ପୁନରପି ମରଣଂ'ର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ହେଉଛି- "ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବ"। କିନ୍ତୁ ତୁମର ମୂଳସ୍ୱରୂପ

ଚିନ୍ମୟ (ଜ୍ଞାନ) ସ୍ୱରୂପ। ଆନନ୍ଦ ତୁମର ଜନ୍ମସିଦ୍ଧ ଅଧିକାର। ତୁମର କୀର୍ତ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ-ପବିତ୍ର-ଶୁଭ୍ର। ତୁମେ ସର୍ବଦା ଏକରୂପ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ଅବିନାଶୀ ତଥା ଅବିକାରୀ ତତ୍ତ୍ୱ। ତୁମେ ଏଭଳି ନିରନ୍ତର ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଭୋଗ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ। ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟକୁ ବୁଝାଇଛନ୍ତି କି "ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି" ଅର୍ଥାତ୍ 'ତୁମେ ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟ।' ତୁମେ ନିଜର ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ ହେତୁ, ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରହିବା ହେତୁ ଏଭଳି ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଅନୁଭବ କରୁଛ। ତେଣୁ ଏହି ଦୁଃଖଦ ଓ ବିନାଶକାରୀ ଅହଂଭାବକୁ ତ୍ୟାଗକରି ସ୍ୱରୂପ ଆନନ୍ଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କର।

ତସ୍ମାଦହଂକାରମିମଂ ସ୍ୱଶତ୍ରୁଂ
ଭୋକ୍ତୁର୍ଗଳେକଣ୍ଟକ ବତ୍ପ୍ରତୀତମ୍
ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନମହାସିନା ସ୍ଫୁଟଂ
ଭୁଙ୍କ୍ଷ୍ୱାତ୍ମସାମ୍ରାଜ୍ୟସୁଖଂ ଯଥେଷ୍ଟମ୍ ॥୩୦୭॥

ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ଅହଂକାରମ୍ = ଅହଂଭାବକୁ, ଇମମ୍ = ଏହି, ସ୍ୱଶତ୍ରୁମ୍ = ନିଜର ଶତ୍ରୁକୁ, ଭୋକ୍ତୁଃ = ଭୋକ୍ତାର, ଗଳେ = ଗଳାରେ, କଣ୍ଟକବତ୍ = କଣ୍ଟାସଦୃଶ, ପ୍ରତୀତମ୍ = ଜଣାପଡ଼େ, ଅନୁଭବ ହୁଏ; ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ = ନଷ୍ଟକରି ବା ଅଲଗା କରି, ବିଜ୍ଞାନମହାସିନା = ଆତ୍ମାନୁଭୂତିରୂପ ମହାଖଡ୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ଉତ୍ତମ ରୂପେ, ଭୁଙ୍କ୍ଷ୍ୱ = ଭୋଗ କର, ଆତ୍ମସାମ୍ରାଜ୍ୟସୁଖମ୍ = ନିଜର ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ, ଯଥେଷ୍ଟମ୍ = ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ରୂପେ।

ଅତଏବ, ତୁମେ ନିଜର ଶତ୍ରୁ ଅହଂକାରକୁ, ଯାହାକି ତୁମର ଗଳାରେ କଣ୍ଟା ଭଳି ଲାଗିରହି କଷ୍ଟ ଦେଉଛି, ତାକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତିରୂପ ମହାନ୍ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଖଡ୍‌ଗ ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ କରି ନିଜର ଆତ୍ମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଆନନ୍ଦକୁ ମୁକ୍ତଭାବରେ ଭୋଗକର ॥୩୦୭॥

ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ଲୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକ ସରଳ ଉପଚାର ବତାଇଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି ଗଳାର ଶଲ୍ୟ ଚିକିତ୍ସା। ଯେଭଳି ଗଳାରେ ଯଦି କଦାପି କଣ୍ଟା ଲାଗିଯାଏ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ଭୋଜନଜନିତ ସ୍ୱାଦର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଅହଂକାର ଏକ କଣ୍ଟାସଦୃଶ ଆମକୁ ଜୀବନରେ ବାରମ୍ବାର ଦୁଃଖ ଦେଇଥାଏ। ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ବିସ୍ତୃତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହି ଅହଂଭାବ କାରଣରୁ ସେହି ନିଜାନନ୍ଦ ଭୋଗରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେଉଛୁ। ତେଣୁ ଏହି

ଅହଂକାରକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରକାରର ଶଲ୍ୟ ଚିକିତ୍ସା ଆବଶ୍ୟକ। ଏଥିପାଇଁ 'ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭୂତି' ନାମକ ଉପକରଣ ଆବଶ୍ୟକ। ଥରେ ମାତ୍ର ଏହି ଅହଂକାର ଆମ ଭିତରୁ ଦୂର ହୋଇଗଲେ, ଆମେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ଆମର ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ଅସୀମ ଅଖଣ୍ଡ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଭୋଗ କରିପାରିବା। ଏଠାରେ ଅହଂଭାବକୁ ଦୂରକରିବାର ଅର୍ଥ ହେଲା ଆମ ଭିତରେ ଥିବା ଭ୍ରାନ୍ତି "ମୁଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସମଷ୍ଟି ଅହଂକାର (ଜୀବ)"- ମନରୁ ଏହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା।

ତତୋଽହମାଦେର୍ବିନିବର୍ତ୍ୟ ବୃତ୍ତିଂ
ସଂତ୍ୟକ୍ତରାଗଃ ପରମାର୍ଥଲାଭାତ୍।
ତୂଷ୍ଣୀଂ ସମାଃ ସ୍ୱାତ୍ମସୁଖାନୁଭୂତ୍ୟା
ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନା ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପଃ ॥୩୦୮॥

ତତଃ = ତା'ପରେ, ଅହମାଦେଃ = ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦିକୁ, ବିନିବର୍ତ୍ୟ = ନିବୃତ୍ତ କରି, ବୃତ୍ତିମ୍ = ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବୃତ୍ତି (କ୍ରିୟା), ସଂତ୍ୟକ୍ତରାଗଃ = ସବୁପ୍ରକାରର ଆସକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି, ପରମାର୍ଥଲାଭାତ୍ = ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲାଭକରି, ତୂଷ୍ଣୀମ୍ = ମୌନାବସ୍ଥା, ପ୍ରଶାନ୍ତ ସ୍ଥିତି; ସମାଃ = ହୋଇଯାଅ, ସ୍ୱାତ୍ମସୁଖାନୁଭୂତ୍ୟା = ଆତ୍ମସୁଖଜନିତ ଆନନ୍ଦ ଦ୍ୱାରା, ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନା = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମାଦ୍ୱାରା, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପଃ = ବିକଳ୍ପ ବା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରହିତ ଅଦ୍ୱୈତ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କର।

ଅହଂକାରାଦି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ହଟାଇ, ସବୁପ୍ରକାର ଆସକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି, ପରମାର୍ଥ ଲାଭ ଦ୍ୱାରା ଓ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱୈତରହିତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଅ। ଏପରି, ତୁମେ ନିଜର ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ ॥୩୦୮॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି କି ଅହଂକାର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗକରିଦେବା ଉଚିତ୍। ବଂଶ, ଜାତି, କୁଳ, ଗୋତ୍ର, ଶିକ୍ଷା, ପଦ, ମାନ-ସମ୍ମାନ ଇତ୍ୟାଦି ବାସ୍ତବରେ ଅହଂଭାବକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି କଳ୍ପିତ ହୋଇଥାଏ। ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କର। ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲାଭ ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କେବଳ ଏହି ଅହଂକାରକୁ ସମୂଳେ ବିନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାର ଅର୍ଥ ଆଳସ୍ୟପୂର୍ବକ ଶାରୀରିକ ରୂପେ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇଯିବା ଅନୁଚିତ୍।

ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶାନ୍ତ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ବୃଥା ପ୍ରବୃତ୍ତିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବା। ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ବିକ୍ଷେପ ଏହି ଅହଂତା ଓ ମମତା ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ।

ଥରେ ମାତ୍ର 'ଅହଂ ଓ ମମ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଦୂର କରିପାରିଲେ, ସ୍ୱତଃ କାମନାଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ନିର୍ବିକାର, ଅବ୍ୟୟ, ବୃତ୍ତିରହିତ । ସେହିରୂପେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ 'ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି' କହନ୍ତି। ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ସାଧକ ତୁଷ୍ଣୀଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଓ ପରମ ମୁକ୍ତି, ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ କରେ।

ସମୂଳକୃତୋଽପି ମହାନହଂ ପୁନଃ
ବ୍ୟୁଲ୍ଲେଖିତଃ ସ୍ୟାଦ୍ୟଦି ଚେତସା କ୍ଷଣମ୍।
ସଞ୍ଜୀବ୍ୟ ବିକ୍ଷେପଶତଂ କରୋତି
ନଭସ୍ୱତା ପ୍ରାବୃଷି ବାରିଦୋ ଯଥା ॥୩୦୯॥

ସମୂଳକୃତଃ = ମୂଳସହିତ କଟିଯିବା ପରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ମହାନ୍ ଅହଂ = ବଳବାନ୍ ଅହଂକାର, ପୁନଃ = ପୁନର୍ବାର, ବ୍ୟୁଲ୍ଲେଖିତଃ ସ୍ୟାତ୍ = ସ୍ମରଣ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ଯଦି = ଯଦି, ଚେତସା = ମନରେ, କ୍ଷଣମ୍ = ଏକ କ୍ଷଣ ପାଇଁ, ସଂଜୀବ୍ୟ = ପୁନରୁତ୍ଥାନ ହୋଇ, ବିକ୍ଷେପଶତମ୍ = ଶହ ଶହ ବିକ୍ଷେପ, କରୋତି = କରେ, ନଭସ୍ୱତା = ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରାବୃଷି = ଏକତ୍ରିତ, ବାରିଦଃ = ମେଘମାଳା, ଯଥା = ଯେଭଳି।

ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅହଂଭାବରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଯଦି ପୁନର୍ବାର ମନରେ ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଉଙ୍କିମାରେ, ତେବେ ତା'ଦ୍ୱାରା ସହସ୍ର ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ଯେଭଳି ବର୍ଷାଋତୁରେ ମେଘମାଳା ବାୟୁଦ୍ୱାରା ଘନୀଭୂତ ହୋଇଥାଏ ॥୩୦୯॥

ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ, ଲୋକମାନେ ପଶ୍ଚାତ୍ତାପପୂର୍ବକ କହନ୍ତି କି "ଆମେ ପୂର୍ବବର୍ଷ ବା ଗତବର୍ଷ ବହୁତ ଭଲ ଥିଲୁ। କିନ୍ତୁ ଜଣାନାହିଁ ଏବର୍ଷ ଆମର କିଭଳି କାହିଁକି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାରେ ଅବନତି ଘଟୁଛି ?" ଏସବୁ ମନର ପରିକଳ୍ପନା ବା ଅହଂକାରର ଖେଳ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ। ତେଣୁ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସାବଧାନ କରାଇଦେବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି 'ଅହଂକାର ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଉଦିତ ହୋଇପାରେ।' ଯଦି ଆମେ ମନକୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଛାଡ଼ିଦେବା, ତେବେ ଅହଂକାରର ଖେଳ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯିବ। ଯେତେବେଳେ ଅହଂକାର ପୁନଃ

ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଶ୍ମଶାନରୁ ଉଠି ଆସିଲା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଏବଂ ନିଜକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଇଥାଏ। ତେଣୁ ମନକୁ ସହସ୍ର ପ୍ରକାର ବିକ୍ଷେପରେ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ, ବିବ୍ରତ କରିଦିଏ। ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଯେଭଳି ବର୍ଷାଋତୁରେ ତତ୍କାଳ ବାଦଲ ସମୂହ ଏଣେତେଣେ ଆକାଶରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାୟୁଦ୍ୱାରା ଏକତ୍ରିତ / ଘନୀଭୂତ ହୋଇ ବର୍ଷା କରାଏ। ସେହିପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କେତେବେଳେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ତାପ ବିକିରଣ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟକ୍ଷଣରେ ମେଘମାଳା ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇଯାଏ, ଏହିପରି ମନର ଅବସ୍ଥା ହୋଇଥାଏ। ଶାନ୍ତି ସମାହିତ ମନ ହଠାତ୍ ବିକ୍ଷେପଦ୍ୱାରା ତା'ର ମାନସିକ ଭାରସାମ୍ୟ ହରାଇ ଅସ୍ଥିର ଓ ଚଞ୍ଚଳ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ। ଏସବୁ ପଛରେ କେବଳ ଅହଂକାରର ଖେଳ ବୋଲି ଜାଣି ସାବଧାନ ରହିବା ଉଚିତ୍।

କର୍ମ-ବିଚାର ଏବଂ ବାସନା-ତ୍ୟାଗ (୩୧୦-୩୧୯)

ନିଗୃହ୍ୟ ଶତ୍ରୋରହମୋଽବକାଶଃ
କ୍ୱଚିନ୍ନ ଦେୟୋ ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତୟା ।
ସ ଏବଂସଞ୍ଜୀବନ ହେତୁରସ୍ୟ
ପ୍ରକ୍ଷୀଣଜମ୍ବୀରତରୋରିବାମ୍ବୁ ।।୩୧୦।।

ନିଗୃହ୍ୟ = ମନୋନିଗ୍ରହ କରି, ଶତ୍ରୋଃ = ଶତ୍ରୁକୁ, ଅହମଃ = ଅହଂ/ଜୀବଭାବକୁ, ଅବକାଶଃ = ଅବସର/ସୁଯୋଗ, କ୍ୱଚିତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, ନ ଦେୟଃ = ନ ଦେବା ଉଚିତ୍, ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତୟା =ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ, ସଃ ଏବ = କେବଳ ସେହି, ସଂଜୀବନ ହେତୁଃ = ପୁନଃ ଜୀବିତ ହେବାର କାରଣ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ପ୍ରକ୍ଷୀଣଃ = ଶୁଖିଯାଇଥିବା, ଜମ୍ବୀର ତରୋଃ = ଜମ୍ବୀରୀ (ଖଟ୍ଟା ଫଳ) ବୃକ୍ଷର, ଇବ = ସଦୃଶ, ଅମ୍ବୁ = ଜଳ।

ଏହି ଅହଂକାର (ଜୀବଭାବ) ରୂପୀ ଶତ୍ରୁକୁ ଏକବାର ନିଗୃହୀତ କରିବା ପରେ ପୁନଃ ବିଷୟ- ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ସୁଯୋଗ ଦେବା ଅନୁଚିତ୍। କାରଣ, ସେହି (ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ) ତା'ର ପୁନରୁତ୍ଥାନର କାରଣ ହୋଇଥାଏ। ଯେଭଳି ଶୁଖିଯାଇଥିବା ଜମ୍ବୀରୀ ବୃକ୍ଷ ଜଳପାଇବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ହରାଭରା ହୋଇ ପୁଷ୍ପିତ ହୋଇଯାଏ ।। ୩୧୦।।

ଯଦି ମନକୁ ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ ପାଇଁ ଖୋଲା ଛାଡ଼ିଦିଆଯିବ, ତେବେ ସେଥିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିନାଶକାରୀ ଝଡ଼-ତୋଫାନ୍‌ଭଳି ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ, ଯାହାର କି କୌଣସି ସୀମା ନାହିଁ। ତେଣୁ ଅହଂକାରକୁ, ଯିଏକି ଆମର ମୂଳଶତ୍ରୁ, ଦମନ କରିବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସୁଯୋଗ ଦେବା ଅନୁଚିତ୍। ଯେକୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ (ତୁଚ୍ଛ ଅଥବା ପ୍ରିୟ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତା' ପ୍ରତି ଯଦି ଆସକ୍ତି ରହେ, ତେବେ ତାହା ଆମର ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୋଇ ଅନ୍ତହୀନ ଦୁଃଖଦାୟୀ ହୋଇଯାଏ।

ଜଣେ ସାଧୁଙ୍କୁ ତାଙ୍କର କୌପୀନ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ଥିଲା। ଆଶ୍ରମରେ ମୂଷାଙ୍କ ଉତ୍ପାତ ପ୍ରବଳ ହେଉଥିବାରୁ ସେହି ସାଧୁ ଗୋଟିଏ ବିଲେଇ ପାଳିଲେ। ବିଲେଇ ଭୟରେ ମୂଷାମାନେ ଆଶ୍ରମରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ଚାଲିଗଲେ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଆଉ

ଏକ ସମସ୍ୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା। ସେହି ବିଲେଇ ପାଇଁ କ୍ଷୀର ଆବଶ୍ୟକ ହେବାରୁ ସାଧୁବାବା ଏକ ଗାଈ କିଣି ପାଳିଲେ। ତା'ପରେ ମଧ୍ୟ ଗାଈର ଯତ୍ନ ନେବା ଲାଗି ଅନ୍ୟ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଲା। ତେଣୁ ସାଧୁବାବା ମନରେ ସ୍ଥିର କଲେ ଯେ, "ସେ ବିବାହ କରି ଆଶ୍ରମରେ ଜଣେ ମାତାକୁ ରଖିବେ।" ଏହିପରି ସେ ବିବାହ କରିବାର ଏକ ବର୍ଷ ପରେ ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ-ସନ୍ତତି ଜନ୍ମ ହେଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ନାମକରଣ, ପାଳନ-ପୋଷଣ, ଶିକ୍ଷା-ଦୀକ୍ଷା, ବିବାହ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ନିରନ୍ତର ଆଶ୍ରମରେ ଚାଲିଲା। ଏଥିରେ ସାଧୁବାବା ଶେଷରେ ନିଜ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ସାଂସାରିକ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ଦୁର୍ଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ। ଏହିପରି ତାଙ୍କର ଅଧୋପତନ ହୋଇଥିଲା।

ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ତତ୍ ତତ୍ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। "ଆସକ୍ତିରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଇଚ୍ଛା ବା କାମନା, ଇଚ୍ଛାରୁ କ୍ରୋଧ, କ୍ରୋଧରୁ ମୋହ, ମୋହରୁ ସ୍ମୃତି-ଭ୍ରଂଶ ଓ ତା'ପରେ ସ୍ମୃତି-ଭ୍ରଂଶରୁ ବୁଦ୍ଧି-ନାଶ।" ଏହିପରି ପରିଶେଷରେ ବିବେକ ବୁଦ୍ଧି ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ବିନାଶ ଘଟେ ବା ସର୍ବନାଶ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ଅଦମ୍ୟ-ଇଚ୍ଛା, ଜୀବନ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବାରେ ଏକ ଗତିରୋଧକ ଭଳି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ। ଆମ ମନରେ କାମନା ବା ଇଚ୍ଛା ଆସିବ ନାହିଁ, ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ ଏଭଳି କହିବା ବା ଭାବନା କରିବା ମୂର୍ଖତା ମାତ୍ର। କାରଣ, ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ ମନର ଧର୍ମ କି ମନରେ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକଟ ହେବ। କିନ୍ତୁ ସେହି ଇଚ୍ଛା ସହିତ ଆମେ କେତେ ଆସକ୍ତ ହେବା, ତାହା ଆମର ବିବେକ ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ। କାମ-କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ-ମୋହ ଓ ମଦ-ମତ୍ସର ଏହି ଷଡ଼୍‌ବିକାରକୁ ମନ କହନ୍ତି। ଏସବୁରୁ ମନ କଦାପି ଶୂନ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ତେଣୁ ସେହି ମନକୁ ଆମେ କେବଳ ସାଧକରୂପେ ଅନୁଶାସିତ କରିପାରିବା ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିର ଅଧୀନରେ ରଖି ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେବା। ଆମର ମନର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଇଚ୍ଛା ତଥା ଶାରୀରିକ କ୍ରିୟାକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ କରି ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା। ଏଭଳି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ ଦ୍ୱାରା ଆମକୁ ଅଜ୍ଞାତରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ବହିର୍ଜଗତର ବିଷୟ ଆକର୍ଷଣରୁ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲିପ୍ତ ରଖିପାରିବା। ଈଶ୍ୱରାର୍ପଣ ବୁଦ୍ଧିରେ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କଲେ ବିନା କ୍ଲେଶରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାଧିତ ହୁଏ।

ଦେହାତ୍ମନା ସଂସ୍ଥିତ ଏବ କାମୀ
ବିଲକ୍ଷଣଃ କାମୟିତା କଥଂ ସ୍ୟାତ୍।
ଅତୋଽର୍ଥସନ୍ଧାନପରତ୍ୱମେବ
ଭେଦପ୍ରସକ୍ତ୍ୟା ଭବବନ୍ଧ ହେତୁଃ ॥୩୧୧॥

ଦେହାତ୍ମନା = ଦେହାସକ୍ତି ବା ଦେହରେ ଆତ୍ମ-ଭାବ ରଖିବା, ସଂସ୍ଥିତ = ଯାହାର ଏଭଳି ଭାବ ରହେ, ଏବ = କେବଳ, କାମୀ = ବାସନାଯୁକ୍ତ, ବିଲକ୍ଷଣଃ = ଶରୀରରୁ ଅଲଗା, କାମୟିତା = କାମୀ, କଥମ୍ = କିପରି, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇପାରିବ, ଅତଃ = ଏଥିପାଇଁ, ଅର୍ଥସନ୍ଧାନପରତ୍ୱମ୍ = ବିଷୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ, ଏବ = କେବଳ, ଭେଦ ପ୍ରସକ୍ତ୍ୟା = ଦ୍ୱୈତବୁଦ୍ଧିରେ, ଭବବନ୍ଧ ହେତୁଃ = ସଂସରଣ ବା ଆବାଗମନର (ବନ୍ଧନର) କାରଣ।

ଯିଏ ଦେହ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିଛି, ସେ ହିଁ ବିଷୟାସକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଯାହାର ଦେହାସକ୍ତି ନାହିଁ, ସେ କିପରି କାମୀ ହୋଇପାରିବ ? ଅତଏବ, ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଚିନ୍ତନ ହେବା ହିଁ ଭବ-ବନ୍ଧନର ଏବଂ ଦ୍ୱୈତଭାବର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ॥୩୧୧॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକ-ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇଛନ୍ତି। ସେ କହିଛନ୍ତି- 'କାମନା' ଅର୍ଥ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ଏବଂ 'କାମୀ' ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଯିଏ ଇଚ୍ଛା କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟୀ ବ୍ୟକ୍ତି। ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ବଦା ଦେହରେ ଆତ୍ମଭାବ ରଖେ କି 'ମୁଁ ଦେହ ଅଟେ।' ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦେହାସକ୍ତି ରହିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟଭୋଗ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବ। ଫଳତଃ, ସେ ନିର୍ଲଜ୍ଜ, କାମୀ, ବିଷୟୀ ହୋଇଯାଏ। ତା'ର ଶରୀରକୁ ପାଳନ ପୋଷଣ କରିବା ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ତୃପ୍ତିଜନ୍ୟ ବିଷୟଭୋଗ କରି ସୁଖୀ ହେବାରେ ଚେଷ୍ଟା ବଢ଼ି ଚାଲିବ।

ଏହି କାମୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ବିପରୀତ ଧର୍ମୀ ହେଉଛି- 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ'। କାମୀ ବିଷୟ, ଭାବ ଓ ବିଚାର ଜଗତ ପଛରେ ଦୌଡୁଥିବା ବେଳେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଏଥିରୁ ଦୂରେଇ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥାଏ। ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତା'ର ଅନନ୍ତ ସୁଖାନୁଭୂତି କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର-ମୁକ୍ତ ଜୀବନଯାପନ କରିପାରିବ। ଯେଭଳି ପ୍ରକାଶ ଓ ଅନ୍ଧକାର, ଦିନ ରାତି ଏକସ୍ଥାନରେ, ଏକ ସମୟରେ, ଏକତ୍ର ହୋଇ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ; ସେହିପରି ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଜ୍ଞାନ ଏକତ୍ର ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। କାରଣ, ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟିର ବିରୋଧୀ।

ବିବିଧତାର ଅନୁଭୂତି (ଭେଦ-ପ୍ରସକ୍ତି) ହେଉଛି- ଭୌତିକ ବିଷୟର ନିରନ୍ତର ଚିନ୍ତନ (ଅର୍ଥ ସନ୍ଧାନ ପରତ୍ୱମ୍)। ଏହାହିଁ ସବୁପ୍ରକାର ବନ୍ଧନର ମୂଳ କାରଣ।

କାର୍ୟପ୍ରବର୍ଧନାଦ୍ବୀଜପ୍ରବୃଦ୍ଧିଃ ପରିଦୃଶ୍ୟତେ।
କାର୍ୟନାଶାଦ୍ ବୀଜନାଶସ୍ତସ୍ମାତ୍କାର୍ୟଂ ନିରୋଧୟେତ୍ ॥୩୧୨॥

କାର୍ଯପ୍ରବର୍ଧନାତ୍ = କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବୃଦ୍ଧି ହେତୁ, ବୀଜ-ପ୍ରବୃଦ୍ଧିଃ = ବୀଜଗୁଡ଼ିକର ବୃଦ୍ଧି, ପରିଦୃଶ୍ୟତେ = ସର୍ବତ୍ର ଦେଖାଯାଏ, କାର୍ୟନାଶାତ୍ = କାର୍ଯ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲେ, ବୀଜନାଶଃ = ବୀଜର ବିନାଶ, ତସ୍ମାତ୍ = ସେହି ହେତୁ, କାର୍ୟମ୍ = କାର୍ଯ୍ୟକୁ, ନିରୋଧୟେତ୍ = ନିରୋଧ ବା ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟର (କର୍ମର) ଫଳ ବା ପରିଣାମ ବୃଦ୍ଧି-ବିକଶିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ବୀଜ (କାରଣ) ମଧ ପ୍ରବୃଦ୍ଧ ହେବାର ସର୍ବତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଛି। ଏହାର ବିପରୀତ ମଧ ଦେଖାଯାଏ କି କାର୍ଯ୍ୟର ଲୋପରେ ବୀଜ ମଧ ନଷ୍ଟ ହେଉଛି। ଏଥିଲାଗି କାର୍ଯ୍ୟର ନିରୋଧ ବା ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।।୩୧୨।।

ଏକ ବୀଜ ବୃକ୍ଷ ରୂପେ ବିକଶିତ ହୋଇ ସେହି ବୃକ୍ଷ ପୁନର୍ବାର ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟାରେ ବୀଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ। ଯଦି ବୃକ୍ଷକୁ ବା ଫଳଗୁଡ଼ିକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଆଯିବ, ତେବେ ସେଥିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ବୀଜଗୁଡ଼ିକ ଅମଳ ହେବ ନାହିଁ। ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟ-ନିରୋଧ ବା ପ୍ରତିରୋଧର କାରଣ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବ। ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ବାସନା ବା କାରଣ ଶରୀର ରହିଛି। ତାକୁ ଅନୁକୂଳତା ମିଳିଗଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆମେ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ହୋଇ ତାକୁ ଅବସର ଦେବା ଫଳରେ, ସେହି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବୃଦ୍ଧି ହେବାକୁ ଲାଗେ। ପରିଶେଷରେ ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ଭୟଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣକରି ଆମର ଚିତ୍ତକୁ (କାରଣ-ଶରୀର) ବିକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଦିଏ। ବିଷୟ ଭୋଗଜନିତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଆମକୁ ଅଧୋପତନ ଆଡ଼କୁ ନେଇଯାଏ। ତା'ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅସହାୟ ହୋଇ ସ୍ୱୀକାର କରେ କି "ମୁଁ ଏହି ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବି ନାହିଁ।" ତେଣୁ ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ବାସନା ମନରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବା ମାତ୍ରେ, ତାକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର। ଯେପରିକି ତା'ର ଶାଖା-ପ୍ରଶାଖା ବିସ୍ତାରିତ ନ ହେବ। ବ୍ୟକ୍ତି ଅହଂକାରନିରାକୃତ ହେଲାଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ ବାସ୍ତବରେ ତା'ର ମୂଳ ସ୍ରୋତରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ (ସୁପ୍ତ) ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥାଏ। ତେଣୁ ମନକୁ ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତନ ଲାଗି ଅବସର ଦେବା ମାତ୍ରେ ସୁପ୍ତ ବାସନାପୁଞ୍ଜ ଜାଗ୍ରତ୍ ହୋଇଉଠନ୍ତି।

ସେତେବେଳେ ଅହଂକାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ। ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି କି - ମନକୁ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନରେ ଲଗାଇ ଅହଂଭାବକୁ ପୁନର୍ଜାଗ୍ରତ୍ ହେବାକୁ ଅବସର ନ ଦେବା।

ବାସନାବୃଦ୍ଧିତଃ କାର୍ୟଂ କାର୍ୟବୃଦ୍ଧ୍ୟା ଚ ବାସନା।
ବର୍ଦ୍ଧତେ ସର୍ବଥାପୁଂସଃ ସଂସାରୋ ନ ନିବର୍ତତେ ॥୩୧୩॥

ବାସନାବୃଦ୍ଧିତଃ = ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ବୃଦ୍ଧିରେ, କାର୍ୟଂ = କାର୍ଯ୍ୟ, କାର୍ୟବୃଦ୍ଧ୍ୟା = କାର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିରେ, ଚ = ଏବଂ, ବାସନା ବର୍ଦ୍ଧତେ = ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବଢ଼ିଥାଏ, ସର୍ବଥା = କୌଣସି ପ୍ରକାର, ପୁଂସଃ = ମନୁଷ୍ୟର, ସଂସାର = ସଂସରଣ (ଜନ୍ମ =ମୃତ୍ୟୁ), ନ ନିବର୍ତ୍ତତେ = ସମାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ।

ବାସନା ବଢ଼ିବା ଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ବଢ଼େ ଏବଂ ଏଭଳି ସ୍ୱାର୍ଥଯୁକ୍ତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ବୃଦ୍ଧିରେ ପୁନଃ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବଢ଼ିଥାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ମନୁଷ୍ୟର ସଂସରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ର କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସମାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ॥୩୧୩॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଥିଲା। ଯଦି କାର୍ଯ୍ୟ ବଢ଼େ, ତେବେ କାରଣ ବଢ଼ିଥାଏ। ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏକ ବୃକ୍ଷ ଓ ତା'ର ଫଳର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଥିଲା। ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକଟ ହୁଏ। ଏଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ 'ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ' ବିଚାର ଓ ବିଷୟଭୋଗଜନିତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ। ଯେତେବେଳେ ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ହୋଇଥାଏ, ସେତେବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକ ନୂଆ ନୂଆ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି। ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ପୁନଃ ଅଧିକାଧିକ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ କରାଇଥାନ୍ତି ଏବଂ ଏହିପରି ଦୁଃଖର ଶୃଙ୍ଖଳା ଅନ୍ତହୀନ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ଏଭଳି ମଧ୍ୟ କାରଣ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ପରସ୍ପର ପରିପୂରକ ହୋଇଥାନ୍ତି ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି। ପ୍ରଥମତଃ କାରଣ, କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ ଏବଂ ତା'ପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ କାରଣ ରୂପ ନିଏ। ଏହି 'କାରଣକାର୍ଯ୍ୟ ଶୃଙ୍ଖଳା' ସମାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯେତେବେଳେ ବର୍ତ୍ତମାନର ଏହି ଶରୀର ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ। ସେହି ଶରୀରରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ନୂଆ ନୂଆ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ରିତ କରିଚାଲେ ଓ ପୁନଃ ପୁନଃ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବାକୁ ଲାଗେ। ଏହାକୁ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁର ଚକ୍ର (ସଂସରଣ ବା ସଂସୃତି) କହନ୍ତି। ଏହି ସଂସାର ଚକ୍ରକୁ ସମାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ

ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ନିରୋଧ ବା ପ୍ରତିରୋଧ କରିପାରିବା ନାହିଁ। ତାହା ବିଦ୍ୟମାନ ରହି ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆମେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ବା ସଂଯମିତ କରିପାରିବା। ସେଥିପାଇଁ ଆମକୁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୁସ୍ଥ ତଥା ନୂତନ ଦିଗଦେଇ ନୂଆ ପ୍ରବୃତ୍ତିରେ ସଂଯୋଜିତ କରିପାରିବା।

ଏହି ତର୍କକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା। ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ମୋର ବଗିଚା କରିବା ପାଇଁ ଜମି କିଣିଲି, ସେତେବେଳେ ସେହି ସ୍ଥାନ ବା ପଡ଼ିଆ ଜଙ୍ଗଲୀ ଘାସରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା। ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ କେବଳ ଏତିକି କରିପାରିବି ଯେ, ଘାସଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଳରୁ ଉପାଡ଼ି ଫିଙ୍ଗିବାକୁ ଲାଗିବି। ଯଦି ଏଭଳି କରି ନପାରେ, ତେବେ ସେହି ଘାସ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଦ୍ୱିଗୁଣ, ଚାରିଗୁଣ ହୋଇ ବଢ଼ିଚାଲିବ। ଏଥିପାଇଁ ବଗିଚାରେ କୌଣସି ଘାସ ଉଠିଲା ମାତ୍ରେ ତାକୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମୁଁ ଉପାଡ଼ି ଫିଙ୍ଗିବି। ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ କି ଏଭଳି କରିବା ଫଳରେ ନୂଆ ଘାସ ଉଠିବ ନାହିଁ। ନୂଆ ଘାସ ଉଠିବ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ଉପାଡ଼ିଦେବି। ଉପାଡ଼ିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଘାସଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଁ ବଗିଚାରେ ପକାଏ ନାହିଁ। ତାକୁ ଏକାଠି କରି ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଗାତ ଭିତରେ ପକାଇ ପୋତିଦିଏ ଅଥବା ଏକାଠିକରି ଶୁଖିଲା ଘାସକୁ ପୋଡ଼ିଦିଏ। ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିବ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଗିଚାରୁ ଘାସ ଓ ଘାସର ମୂଳ 'ନିର୍ମୂଳ ନ ହୋଇଛି'। ତା'ପରେ ସେହି ବଗିଚାରେ ଫୁଲ କିମ୍ବା ଫଳଚାଷ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ଉଚିତ୍। ଏଥିଲାଗି ନିରନ୍ତର କ୍ରିୟାଶୀଳ ରହିବା ଉଚିତ୍-କେବଳ ବଗିଚାରୁ ଘାସ ଉପାଡ଼ିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ବରଂ ବଗିଚାରୁ ଫୁଲଫଳ ତୋଳିବାରେ ମଧ୍ୟ।

ଏହିପରି ମନକୁ ମଧ୍ୟ ଏକ କୁଶଳୀ ପରିଶ୍ରମୀ, ନିଷ୍ଠାବାନ୍ ମାଳି ଭଳି ହେବା ଉଚିତ୍ ଯିଏ କି ତା'ର ବଗିଚାକୁ ସର୍ବଦା ସୁବ୍ୟବସ୍ଥିତ, ସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ହରାଭରା ରଖିପାରେ। ମନରୁ ସବୁପ୍ରକାରର ବିଷୟ ବାସନାରୂପୀ ଘାସଗୁଡ଼ିକୁ ଉପାଡ଼ି ଫିଙ୍ଗିବାକୁ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆଦର୍ଶରୂପୀ ଚାରାଗୁଡ଼ିକ ରୋପଣ କରିବାକୁ ସର୍ବଦା ତତ୍ପର ରହିବା ଉଚିତ୍। ବିଷୟ ବୃତ୍ତି ମନରେ ଉଠିବା ମାତ୍ରେ ତାକୁ ତତ୍କ୍ଷଣ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ବିଚାରରୂପୀ ଉପବନକୁ ଆମେ ଏହିପରି ଧ୍ୟାନ ରଖିବା ଆମର ସତତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ୍। ଆମର ଜୀବନ ସୀମିତ ଓ କ୍ଷଣଭଙ୍ଗୁର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୂଲ୍ୟବାନ୍। ତେଣୁ ଆମେ ଜୀବନର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ନ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜକୁ (ଅହଂ) ଆଳସ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାଦ ଗ୍ରସ୍ତ ହେବାକୁ ଅବସର ଦେବା ଅନୁଚିତ୍। ଯେଉଁଭଳି

ଜୀବନର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା ଲାଗି କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧନ ନ ଆସେ, ସେଥିପ୍ରତି ଆମେ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ସଂସାରବନ୍ଧବିଚ୍ଛିତ୍ତ୍ୟୈ ତଦ୍‌ଦ୍ୱୟଂ ପ୍ରଦହେଦ୍ୟତିଃ।
ବାସନାବୃଦ୍ଧିରେତାଭ୍ୟାଂ ଚିନ୍ତୟା କ୍ରିୟୟା ବହିଃ ॥୩୧୪॥

ସଂସାର ବନ୍ଧ ବିଚ୍ଛିତ୍ତ୍ୟୈ = ସଂସାର-ବନ୍ଧନ କାଟିବା ପାଇଁ, ତଦ୍‌ଦ୍ୱୟମ୍ = ସେହି ଦୁଇଟିକୁ, ଉଭୟକୁ; ପ୍ରଦହେତ୍ = ଭସ୍ମୀଭୂତ କରିଦେବା ଉଚିତ୍, ଯତିଃ = ସନ୍ନ୍ୟାସୀ (ତ୍ୟାଗୀ), ବାସନାବୃଦ୍ଧି = ବାସନାର ବୃଦ୍ଧି, ଏତାଭ୍ୟାମ୍ = ଏହି ଉଭୟର କାରଣ, ଚିନ୍ତୟା = ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ, କ୍ରିୟୟା = ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ, ବହିଃ = ବାହ୍ୟ।

ଭବବନ୍ଧନକୁ କାଟିଦେବା ପାଇଁ (ତ୍ୟାଗୀ) ସାଧୁକୁ ଏହି ଉଭୟକୁ ହିଁ ଭସ୍ମ କରିଦେବା ଉଚିତ୍। କାରଣ, "ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ ଓ ସ୍ୱାର୍ଥପୂରିତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ" ଉଭୟ ବାସନା ବୃଦ୍ଧି କରାଇବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାନ୍ତି।।୩୧୪।।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ବିଷୟ ଚିନ୍ତନ କରୁଥାଏ, କିନ୍ତୁ ବାହାରକୁ ଶାନ୍ତ ଯୋଗୀ ଭଳି ଦେଖାଯାଏ, ତାକୁ ଗୀତାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ 'ମିଥ୍ୟାଚାର'ର ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି। ଚରିତ୍ରର ସମ୍ପନ୍ନତା ଉଚିତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକଟ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଚରିତ୍ରର ନିର୍ମାଣ ଉଚିତ୍ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। ନିଜଭିତରର ବିଚାର ଏବଂ ବାହ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପ ଉଭୟ ହିଁ 'ବାସନା' ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବନ୍ଧନରେ ପକାଇଥାନ୍ତି। ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ମାର୍ଗରେ ଚାଲିବା ସମୟରେ ଏଭଳି କ୍ଷଣ ଜୀବନରେ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ଅନୁଭବ ହୁଏ କି ଆମେ ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିସାରିଛୁ। କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଏହା ଆମର ମାନସିକ ସଂଭ୍ରମ ମାତ୍ର। ନିଃସନ୍ଦେହ, ଏହା ଏକ ଉତ୍ତମ ବା ଉଚ୍ଚତର ସ୍ଥିତି। କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରତୀୟମାନ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ସର୍ବଦା ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିପାରିବା ନାହିଁ। ଯଦି ଆମେ ସେଠାରୁ ପଛକୁ ବା ତଳକୁ ଦେଖିବା, ତେବେ ଆମର ବିଚ୍ୟୁତି ହେବାର ପୂରା ଭୟ ବା ଆଶଙ୍କା ଥାଏ। ଏଠାରେ "ପଛ ବା ତଳ"ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ବସ୍ତୁ-ଭାବନା-ବିଚାର-ଜଗତ।

ସାଧକର ଜୀବନରେ ଏଭଳି କ୍ଷଣ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ କି ତା'ର ମନରେ ପ୍ରବଳ କାମନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। କାମ ବୃତ୍ତି ଉଦିତ ହେବା ମାତ୍ରେ ସାଧକ ତାକୁ ବଢ଼ିବାକୁ ଯଦି ଅବସର ଦେଇଦିଏ, ତେବେ ତାହା ସକାମ କର୍ମ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରାଏ ତଥା

ଉଭୟ ମିଶି ସକାମ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବୃଦ୍ଧି କରିଥାନ୍ତି। କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ତାହା ସାଧକର (ପ୍ରଗତି) ସାଧନାରେ ପ୍ରତିରୋଧ ବା ଗତିରୋଧକ ହୋଇଥାନ୍ତି। ତେଣୁ ସାଧକ ତା'ର ସକାମ ବୃତ୍ତି ଉଠିବା ମାତ୍ରେ ତାକୁ କ୍ଷଣକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିବା ଅନୁଚିତ୍। ତାକୁ ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ଦେଖି ସଜାଗପୂର୍ବକ ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କୁ କାତର ନିବେଦନପୂର୍ବକ ସେଥିରୁ ଅସଙ୍ଗ ହେବା ଲାଗି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ଉଚିତ୍।

ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିର୍ମଳ ଶରୀର ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତ ମୁଖମଣ୍ଡଳକୁ ଦେଖି ଥରେ ଜଣେ ବେଶ୍ୟା ତାଙ୍କପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା। ତେଣୁ ଫଳ ଓ ଅନ୍ୟ ଉପହାର ଧରି ରାତ୍ରି ସମୟରେ ଗୌତମଙ୍କ ବିଶ୍ରାମସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିଲା। ତା'ପରେ ତାଙ୍କର ଦ୍ୱାରରେ ଆବାଜ କଲା, ବୁଦ୍ଧ କବାଟ ଖୋଲି ବାହାରକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ଦେଖିଲେ କି ଜଣେ ସୁସଜ୍ଜିତ ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଉପହାର ଧରି ସେହି ଅସମୟରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଠିଆ ହୋଇଛି। ଗୌତମ କହିଲେ- 'ମା ! ତୁମର ଏହି ପୁତ୍ର ଏଭଳି ଅସମୟରେ କି ସେବା କରିପାରିବ ?' ବେଚାରୀ ସ୍ତ୍ରୀ ! ଏଭଳି ସମ୍ବୋଧନରେ ନିଜକୁ ହତାଶ ଓ ନିରୁତ୍ସାହିତ ମନେକରି ସେଠାରୁ ଫେରିଯାଇଥିଲା। ତେଣୁ ସର୍ବଦା ନିମ୍ନମାନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ସତର୍କ ରହି ପବିତ୍ର ବିଚାର ଓ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ସଂସ୍କାରିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକର।

ତାଭ୍ୟାଂ ପ୍ରବର୍ଧମାନା ସା ସୂତେ ସଂସୃତିମାତ୍ମନଃ ।
ତ୍ରୟାଣାଂ ଚ କ୍ଷୟୋପାୟଃ ସର୍ବାବସ୍ଥାସୁ ସର୍ବଦା ॥୩୧୫॥

ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବତଃ ସର୍ବବ୍ରହ୍ମମାତ୍ରାବଲୋକନୈଃ ।
ସଦ୍‌ଭାବବାସନାଦାର୍ଢ୍ୟାତ୍‌ତତ୍‌ତ୍ରୟଂ ଲୟମଶ୍ନୁତେ ॥୩୧୬॥

ତାଭ୍ୟାମ୍ = ସେହି ଉଭୟ ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରବର୍ଧମାନା = ପୁଷ୍ଟ ହୋଇ, ପ୍ରବୃଦ୍ଧ ହୋଇ, ସା = ସେହି (ବାସନା), ସୂତେ = ସୃଷ୍ଟିକରେ, ସଂସୃତିଃ = ସଂସରଣ (ସଂସାର), ଆତ୍ମନଃ = ଜୀବର, ତ୍ରୟାଣାମ୍ = ଏହି ତିନୋଟିର, ଚ = ଏବଂ, କ୍ଷୟ ଉପାୟଃ = ବିନାଶର ଉପାୟ, ସର୍ବ ଅବସ୍ଥାସୁ =ସବୁ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ସର୍ବଦା = ସବୁ କାଳରେ ।

ସର୍ବତ୍ର = ସବୁ ସ୍ଥାନରେ, ସର୍ବତଃ = ସବୁ ପ୍ରକାରରେ, ସର୍ବ = ସବୁ କିଛି, ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ଅବଲୋକନୈଃ = ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁରେ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତାକୁ ଦେଖିବା ଫଳରେ, ସଦ୍‌ଭାବ ବାସନା ଦାର୍ଢ୍ୟାତ୍ = ପରମାର୍ଥ-ବାସନା ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ହିଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ'- ଏଭଳି ବାସନା ପରିପକ୍ୱ ହେଲାପରେ (ଦୃଢ଼ ହେଲାପରେ), ତତ୍ ତ୍ରୟମ୍ = ସେହି ତିନୋଟିର, ଲୟମ୍ ଅଶ୍ନୁତେ = ବିନାଶ ହୋଇଯାଏ ।

ସେହି ଉଭୟର ବୃଦ୍ଧିରେ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ସଂସାର-ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ସର୍ବଦା, ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଏବଂ ସବୁପ୍ରକାର ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ଦର୍ଶନ କରାଯାଇପାରିବ, ତେବେ ଏହି ତିନୋଟିର ବିନାଶ ସମ୍ଭବ ହେବ, ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ ।।୩୧୫॥

ସକାମକ୍ରିୟା ଓ ବିଷୟଚିନ୍ତନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସଂସାର ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି । ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ମୋହିତ ହୋଇ ଜୀବରୂପରେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଜନିତ ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖ ଶୋକ ଭୋଗ କରେ, ଯେଭଳି କେହି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଗଭୀର ଜଳରେ ବୁଡ଼ିଯିବାର କଷ୍ଟ ଭୋଗିଥାଏ ॥୩୧୬॥

ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ, ସକାମ-କର୍ମ ଓ ବାସନା ଏହି ତିନୋଟିକୁ ନଷ୍ଟ କରିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି- "ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ କରିବା ।"

'ଆହା ! ଏହି ବସ୍ତୁ କେତେ ସୁନ୍ଦର !'- ଯଦି ଏଭଳି ମନରେ ବସ୍ତୁପ୍ରତି ପାଇବାର ଆକର୍ଷଣ ଆସେ; ତେବେ ତତ୍କାଳ ମନକୁ ବୁଝାଅ କି ସେହି ବସ୍ତୁକୁ ସୁନ୍ଦରତା ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଏହି ବିକାରୀ, ତୁଚ୍ଛ ବସ୍ତୁକୁ ନିଜର

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କିଞ୍ଚିତ୍ ଅଂଶ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ପରମାତ୍ମା କେତେ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥିବେ। ଏହି ପ୍ରକାର ଦିବ୍ୟ ମନୋବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବାସନାଜନ୍ୟ ଇଚ୍ଛା ବିଶୁଦ୍ଧଭକ୍ତିରେ ବଦଳିଯାଏ। ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁପ୍ରତି ହେଉଥିବା ସକାମପ୍ରୀତି ଯେତେବେଳେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ମୋଡ଼ି ଦିଆଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରାର୍ପଣ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଭକ୍ତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥାଏ।

'ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା, ସର୍ବତଃ ବ୍ରହ୍ମ-ଦର୍ଶନ'- ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ସାଧନାରତ ସାଧକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନେ ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଏହା କେବଳ କହିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ (ଜଡ଼-ଚେତନ) ପରମାତ୍ମା ବା ନାରାୟଣ ରୂପ। ଏହି ଉକ୍ତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗମ୍ଭୀର। ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ସତତ ଚିନ୍ତନ କରିବାର ଫଳସ୍ୱରୂପ "ପରମାର୍ଥ-ବାସନା" ବା 'ବ୍ରାହ୍ମୀ-ସ୍ଥିତି' ଆମ ଭିତରେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ। ଏହାଦ୍ୱାରା ଆମର ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଭୋଗ ଇଚ୍ଛା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ତେଣୁ ଏଭଳି ଚିନ୍ତନ ନିରନ୍ତର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। 'ବ୍ରହ୍ମ-ଦର୍ଶନ'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି- ଉପନିଷଦ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ କରିବା। ଯେପରିକି 'ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ଇଦଂ ସର୍ବମ୍', 'ଆତ୍ମା ଏବ ଇଦଂ ସର୍ବମ୍', 'ନାରାୟଣ ଏବ ଇଦଂ ସର୍ବମ୍, 'ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା', 'ରସୋବୈ ସଃ', 'ରସୋପ୍ୟସ୍ୟ ପରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ନିବର୍ତତେ' ଇତ୍ୟାଦି ଅନେକ ମନ୍ତ୍ର ରହିଛି।

କ୍ରିୟାନାଶେ ଭବେଚ୍ଚିନ୍ତାନାଶୋଽସ୍ମାଦ୍‌ବାସନାକ୍ଷୟଃ,
ବାସନାପ୍ରକ୍ଷୟୋ ମୋକ୍ଷଃ ସା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତିରିଷ୍ୟତେ ।।୩୧୭।।

କ୍ରିୟାନାଶେ = ସକାମ କର୍ମ ନଷ୍ଟ ହେଲେ, ଉବେତ୍ ଚିନ୍ତା = ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତନ, ନାଶ = ନଷ୍ଟ, ଅସ୍ମାତ୍ = ଏଣୁ, ବାସନାକ୍ଷୟଃ = ବାସନାର ନଷ୍ଟ, ବାସନା ପ୍ରକ୍ଷୟୋ = ବାସନା ନାଶ, ମୋକ୍ଷ = ମୁକ୍ତି, ସା = ଏହାକୁ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତିଃ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି, ରିଷ୍ୟତେ = କୁହାଯାଏ।

ସକାମ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିସମାପ୍ତି ସହିତ ହିଁ ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତନ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଫଳତଃ, ବାସନା ନଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ବାସନା-ନାଶ ହିଁ ମୋକ୍ଷ ଅଟେ ଏବଂ ଏହାକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି' ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।।୩୧୭।।

ବାସନା, ଭାବନା ଓ କର୍ମ- ଏହି ତିନୋଟି ପରସ୍ପର ପରିପୂରକ ବା ସମ୍ବନ୍ଧିତ। ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ପ୍ରଥମଟି ଦ୍ୱିତୀୟର କାରଣ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ମଧ୍ୟ

ପ୍ରଥମର କାରଣ ହୋଇପାରେ। ଯଦି ସକାମ କର୍ମ କରା ନ ଯାଏ, ତେବେ ବହୁତ ନୈତିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ପରିପାଳନ ଦେହସ୍ତରରେ ସ୍ୱତଃ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ଯଦି ବିଷୟବୃତ୍ତିକୁ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକଟ କରା ନ ଯାଏ, ତେବେ ବିଷୟବାସନା ମଧ୍ୟ ଧୀରେ ଧୀରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ବାସନା ନାଶ ପାଇଁ ଆମକୁ ତା'ର ସ୍ଥୁଳ-ବିଷୟ ଚିନ୍ତନ ତଥା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହେବ। ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱଗୁଡିକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ଆମେ ସ୍ଥୁଳ କ୍ରିୟାକୁ ଅନୁଶାସିତ ଏବଂ ସଂଯମିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ। ଏହାହିଁ ପ୍ରକୃତ 'ପ୍ରାଣାୟାମ'- ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକର ସଂଯମନ।

ବେଦାନ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏହି ଯେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟନିରୋଧ କରି ଅନ୍ତତଃ ତାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ କରିଦିଅ। ନିଜର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ନିୟମିତ ଓ ସଂଯମିତ କର, ଯାହାଦ୍ୱାରାକି ନୂଆ ଅଶୁଦ୍ଧବାସନା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯେତେବେଳେ ବିଷୟବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମନରେ ଉଠିବା ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବାସନା ନିର୍ମିତ ହେବା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ବନ୍ଦ ହୋଇଯିବ। ତା'ପରେ ବାସନାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟରେ, ସମ୍ୟକ୍ ଅଭାବରେ, ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ ଅର୍ଥାତ୍- ଇଚ୍ଛା ଓ କ୍ରିୟାର ଦାସତ୍ୱରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ। ଏହିପରି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ଓ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରଖି ବାସନାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିଲା, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ', ଅର୍ଥାତ୍ ବଞ୍ଚିଥାଇ ମୁକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ।

ସଦ୍‌ବାସନା ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତିବିଜୃମ୍ଭଣେ ସତି
ହ୍ୟସୌ ବିଲୀନାପ୍ୟହମାଦିବାସନା ।
ଅତିପ୍ରକୃଷ୍ଟାପ୍ୟରୁଣପ୍ରଭାୟାଂ
ବିଲୀୟତେ ସାଧୁ ଯଥା ତମିସ୍ରା ॥୩୧୮॥

ସଦ୍‌ବାସନା = ସତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ ବାସନା, ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି ବିଜୃମ୍ଭଣେ ସତି = ଯେବେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ପ୍ରକଟ ହୋବକୁ ଲାଗେ, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ଅସୌ = ଏହି, ବିଲୀନା = ବିଲୀନ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅହମାଦିବାସନା = ଅହଂକାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବାସନା, ଅତି ପ୍ରକୃଷ୍ଟା = ସଘନ, ଦୃଢ଼, ଅପି = ଯଦିଓ, ଅରୁଣ ପ୍ରଭାୟାମ୍ = ଅରୁଣ ପ୍ରକାଶରେ, ବିଲୀୟତେ = ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସାଧୁ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ତମିସ୍ରା = ଅନ୍ଧକାର ।

ଯେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଐକ୍ୟ ହେବାର ଇଚ୍ଛା-ସଦ୍‌ଭାବନା ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ପ୍ରକଟ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ସେତେବେଳେ ଅହମାଦି ଅର୍ଥାତ୍ ଅହଂ-ମମ ଭାବରେ ପୂରିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଅରୁଣ କିରଣରେ (ପ୍ରକାଶ) ଘନ ଅନ୍ଧକାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ॥୩୧୮॥

ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ଲୋକନଂ- ୩୧୬ର ଅନ୍ତିମ ପଙ୍‌କ୍ତିରେ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ, 'ସଦ୍‌ଭାବ ବାସନାଦାର୍ଢ୍ୟାଉତ୍‌ତ୍ରୟଂ ଲୟମଶ୍ନୁତେ', ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ' ଏହି ପରମାତ୍ମବାସନା ଦୃଢ଼ ବା ପରିପକ୍ୱ ହେଲାପରେ ଅହଂ-ମମପୂର୍ଣ୍ଣ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଏଠାରେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସେ କି ସଦ୍‌ଭାବ ବାସନାକୁ କିପରି ଦୃଢ଼ କରିବା ? ଏହାର ସମାଧାନ ହେଉଛି- ଯଦି ସାଧକ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନରେ ନିରନ୍ତର ଲାଗି ରହେ, ତେବେ ସଦ୍‌ଭାବ ବାସନା ଦୃଢ଼ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ତା'ପରେ ସାଧକର ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଗୁଡ଼ିକରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା କେବଳ ଏହି ଏକ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରିବା, ତେବେ ଆମର ମନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ରାଗ ଦ୍ୱେଷ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ । ସେହିସ୍ଥାନରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା, ପ୍ରେମ, କରୁଣା, ସହୃଦୟତା ଓ ତିତିକ୍ଷାଦି ଦୈବୀ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିବ । 'ଅହଂ ଓ ମମ' ପ୍ରେରିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ, ଶରୀର-ମନ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ହେଉଥିବା ସ୍ୱାର୍ଥ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସ୍ଥାନ ଏହି ସଦ୍‌ଭାବନା ନେଇଯିବ । ଏହିପ୍ରକାର ସଦ୍‌ବାସନା ବୃଦ୍ଧିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସତତ ପରମାତ୍ମା (ନାରାୟଣ) ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ମନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା

ସାଂସାରିକ ମୋହଗ୍ରସିତ ବିଷୟ ବାସନା ଧୀରେ ଧୀରେ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଅସତ୍‌ବୃତ୍ତି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ବସିଛୁ। ଅସତ୍ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେବାରୁ ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣରେ 'ଅସତ୍-ବାସନାଗୁଡ଼ିକ'ର ପ୍ରାଧାନ୍ୟତା ରହିଛି; ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ଆମେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ସେଥିରେ ଅସଙ୍ଗତ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଛୁ। ସଦ୍‌ଭାବନାର ଦୃଢ଼ୀକରଣ ଦ୍ୱାରା ଅସଦ୍ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ ହେଲାପରେ, ଆମେ ଆନନ୍ଦ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଦିବ୍ୟ, ଭବ୍ୟ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ଯାପନ କରିପାରିବା।

'ଅରୁଣ' ହେଉଛନ୍ତି ଭଗବାନ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣଙ୍କର ସାରଥୀ। ଭୋର୍ ବା ବ୍ରାହ୍ମ ମୂହୂର୍ତ୍ତକୁ ଅରୁଣ କୁହାଯାଏ, ଯାହାକି ଏକ ସୌମ୍ୟ, ଶାନ୍ତ, ସୁନ୍ଦର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର। ଏହାର ଆଗମନରେ ପୂର୍ବାକାଶ ଲାଲ୍ ରଙ୍ଗର କିରଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ରାତ୍ରିର ଘନ ଅନ୍ଧକାରକୁ ପ୍ରଥମେ ଦୂର କରିଥାଏ। ତା'ପରେ ପୂର୍ବାକାଶରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କ ଉଦୟ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। ରାଷ୍ଟ୍ରପତିଙ୍କ ଗାଡ଼ିର ଆଗେ ଆଗେ ଯେଭଳି ମାର୍ଗଦର୍ଶୀ ଗାଡ଼ି (ପାଇଲଟ୍-କାର) ଅଥବା ଲାଲବତୀ ଗାଡ଼ି (ସିକ୍ୟୁରିଟୀ କାର) ବା (ଡିଫେନ୍ସ-କାର) ଚାଲେ, ସେହିପରି ଲାଲ ରଙ୍ଗର କିରଣରେ ଶୋଭାୟମାନ୍ ହୋଇ ପ୍ରଥମେ 'ଅରୁଣ' ପୂର୍ବାକାଶରେ ଦର୍ଶନ ଦେଇଥାନ୍ତି। ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ କଦାପି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ଧକାର ଦର୍ଶନ କରିନାହାନ୍ତି। କାରଣ, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ୱପ୍ରକାଶରୂପ। ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅନ୍ଧକାରର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ। ସେହିପରି 'ଆତ୍ମା' ଶବ୍ଦ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ଅଜ୍ଞାନ ସହିତ କଦାପି ସଂଗତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯେହେତୁ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ। ସୁତରାଂ, ଅଜ୍ଞାନ ନାଶ ସାଧନା କାଳରେ ହୋଇଯାଏ। ଯେତେବେଳେ ସଦ୍‌ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅସଦ୍‌ବାସନା ଗୁଡ଼ିକୁ ନିବୃତ୍ତ କରିଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ 'ଜ୍ଞାନ' ଉଦୟ ହୁଏ। 'ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ' ସ୍ୱରୂପତଃ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ ହୁଏ।

ଅତଏବ, ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକକୁ ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ କି ଅହଂତା ଓ ମମତାଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ (ଜୀବଭାବ)ର ପୁନରୁତ୍‌ଥାନ ନ ହେବା ପାଇଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ। ଆଚାର ସଂହିତା ବା ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରର ପରିପାଳନ ତଥା ଜୀବନରେ ସଂଯମତା ରକ୍ଷା କରିବା ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସୋପାନ। କେବଳ ଏତିକି କହିବା କମ୍ ହୋଇଯିବ, ବରଂ ଆମେ କହିପାରିବା ଯେ ଏହାହିଁ

ସାଧନାର ଅନ୍ତିମ ପରିଣତି ମଧ୍ୟ। ଏହାପରେ ଆମପାଇଁ କିଛି 'ହେୟ ବା ଉପାଦେୟ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ତ୍ୟାଗ ଓ ଗ୍ରହଣ' ପାଇଁ ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ। ଏହି ପ୍ରକାରର ମାନସିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି, ବୌଦ୍ଧିକ ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟ ବା ନିଷ୍ଠା, ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଓ ତିତିକ୍ଷାରେ ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତ ହୋଇ ସେହି ଦିବ୍ୟ ଅନୁଭୂତିର ଆଶା ନେଇ ନିଶ୍ଚଳ ବସିଯିବା ଉଚିତ୍। ଯେପରିକି ଜଣେ ପ୍ରେମୀ କୌଣସି ବିଶେଷ ସ୍ଥାନରେ ନିଜର ପ୍ରେମିକାର ଆସିବାକୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରି ରହେ। ଏତିକି କରିପାରିଲେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ବା ପରମାତ୍ମା (ଜ୍ଞାନତତ୍ତ୍ୱ) ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଯିବ। ଏହି ଆଶା, ବିଶ୍ୱାସ ଓ ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ବସିବାକୁ ହିଁ 'ଧ୍ୟାନ' କୁହାଯାଏ।

ତମସ୍ତମଃ କାର୍ଯ୍ୟମନର୍ଥଜାଲଂ
ନ ଦୃଶ୍ୟତେ ସତ୍ୟୁଦିତେ ଦିନେଶେ।
ତଥାଽଦ୍ୱୟାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତୌ
ନବାସ୍ତିବନ୍ଧୋ ନ ଚ ଦୁଃଖଗନ୍ଧଃ ॥୩୧୯॥

ତମଃ = ଅନ୍ଧକାର, ତମଃକାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଅନ୍ଧକାର ଜନିତ କାର୍ଯ୍ୟ, ଅନର୍ଥଜାଲମ୍ = ଅନର୍ଥ ସମୂହ, ନ ଦୃଶ୍ୟତେ = ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ସତି ଉଦିତେ ଦିନେଶେ = ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହେଲାପରେ, ତଥା = ସେହିପରି, ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦ ରସ ଅନୁଭୂତୌ = ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦ ରସର ଅନୁଭୂତି ହେଲାପରେ, ନ = ନାହିଁ, ଏବ = ନିଶ୍ଚିତ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ନ = ନାହିଁ, ଚ = ଏବଂ, ଦୁଃଖଗନ୍ଧଃ = ଦୁଃଖର ଲେଶ ମାତ୍ର ଦୁର୍ଗନ୍ଧ।

ଯେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଅନ୍ତି, ତତ୍କାଳ ଅନ୍ଧକାର ଓ ତା'ର ଅନର୍ଥକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ ନାହିଁ। ଏହିପରି ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦ-ରସର ଅନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ବନ୍ଧନ ରହେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଦୁଃଖର ଲେଶମାତ୍ର ଗନ୍ଧ ଶେଷ ରହେ ନାହିଁ ॥୩୧୯॥

'ତମସ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ଧକାର। ରାତ୍ରି ଏବଂ ଅନ୍ଧକାରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ 'ତମଃକାର୍ଯ୍ୟ' କୁହାଯାଏ। ଭୟ, ଭ୍ରମ, କୌଣସି ପଥର ବା ଖୁଣ୍ଟ ସହିତ ଧକ୍କା ଲାଗିବା, ଭୂତ-ପ୍ରେତାଦି ଦର୍ଶନ କରିବା, ଖାଲରେ ପଡ଼ିବା, କୌଣସି ଶତ୍ରୁଦ୍ୱାରା ଗୁପ୍ତଭାବରେ ଆହତ ହେବା ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ଧକାର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କାର୍ଯ୍ୟ। ତମସ୍ ଆମର ଶାନ୍ତି ହରଣ କରିନିଏ। କିନ୍ତୁ ଦିନେଶ (ସୂର୍ଯ୍ୟ) ଉଦିତ ହେବା ମାତ୍ରକେ ଅନ୍ଧକାର ଓ ଅନ୍ଧକାର ଜନିତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ପରାଭୂତ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ଆତ୍ମ ଦର୍ଶନ ବା ଈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ ହେବା ମାତ୍ରେ ଆମର ଅଜ୍ଞାନତା ଓ ଅହଂତା-ମମତାଜନିତ ଭ୍ରମ ମନରୁ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ଆମେ ବିଦ୍ୟମାନ ବସ୍ତୁକୁ

ଦେଖିପାରୁନାହୁଁ ଏବଂ ଯାହା ବସ୍ତୁତଃ ନାହିଁ ତାକୁ ଆମର ମିଥ୍ୟା-କଳ୍ପନାରେ ଦେଖି, ପାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ। ଏହିପରି ଆମେ ସ୍ୱୟଂ ଏକ ପ୍ରକାରର ଅଦୃଶ୍ୟଜାଲ ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ବିଛାଇ ଦେଉ। ଏଭଳି ଏକ ଜଗତର ନିର୍ମାଣ କରୁ, ଯାହାକି ବାସ୍ତବରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖଦାୟୀ ଓ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ।

କିନ୍ତୁ ଯିଏ ପରମାନନ୍ଦକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିଲା, ତା'ପାଇଁ ଦୁଃଖର ଲେଶମାତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ। ତାକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବନ୍ଧନ ବାନ୍ଧେ ନାହିଁ। ସେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଭଳି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ତ୍ରିତାପରୁ (ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଆଧିଭୌତିକ ଓ ଆଧିଦୈବିକ ତାପଗୁଡ଼ିକରୁ) ମୁକ୍ତ। ଯେହେତୁ ସଂସାରର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଏହି ତ୍ରିତାପର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ତେଣୁ ତା'ପାଇଁ କେବଳ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ପରମ ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଶେଷ ରହେ। ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସ୍ଥିତି ବା ଆନନ୍ଦ' କହନ୍ତି।

ପ୍ରମାଦ-ନିନ୍ଦା (୩୨୦-୩୨୯)

ଦୃଶ୍ୟଂ ପ୍ରତୀତଂ ପ୍ରବିଲାପୟନ୍ ସନ୍
ସନ୍ମାତ୍ରମାନନ୍ଦଘନଂ ବିଭାବୟନ୍ ।
ସମାହିତଃ ସନ୍ ବହିରନ୍ତରଂ ବା
କାଲଂ ନୟେଥାଃ ସତି କର୍ମବନ୍ଧେ ॥୩୨୦॥

ଦୃଶ୍ୟମ୍ = ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତ, ପ୍ରତୀତମ୍ = ଯାହା ଦେଖାଯାଉଛି, ଆଭାସିତ ହେଉଛି, ପ୍ରବିଲାପୟନ୍ ସନ୍ = ଲୟ କରି, ସନ୍ ମାତ୍ରମ୍ = ସତ୍‌ଆତ୍ମାକୁ, ଆନନ୍ଦଘନମ୍ = ଆନନ୍ଦ ସମୂହକୁ, ବିଭାବୟନ୍ = ଚିନ୍ତନ କରି, ସମାହିତଃ ସନ୍ = ସମାହିତ, ଶାନ୍ତ, ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତ ରହି, ବହିଃ = ବାହ୍ୟ, ଅନ୍ତରମ୍ = ଭିତର, ବା = କିମ୍ବା, କାଲମ୍ = ସମୟ, ନୟେଥାଃ = ବ୍ୟତୀତ କରିବା ଉଚିତ୍, ସତି କର୍ମବନ୍ଧେ = ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାରବ୍ଧ ପାଇଁ ।

ଉଭୟ ବାହ୍ୟ ବା ଆନ୍ତରିକ ଅନୁଭୂତ ଜଗତକୁ ପ୍ରଲୀନ କରି ଆନନ୍ଦ-ଘନ ପରମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଧ୍ୟାନ କରି ସାଧକ ତା'ର ସମୟ ବ୍ୟତୀତ କରିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ସାବଧାନୀ ପୂର୍ବକ ନିଜର ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାରବ୍ଧକୁ ଅବଲୋକନ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୩୨୦॥

ଏସବୁ ସେତେବେଳେ ହୋଇପାରିବ, ଯେତେବେଳେ ବାସନା, ବିଚାର ଓ କ୍ରିୟା- ଏହି ତିନୋଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇପାରିବ । ଯଦି ଆମର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧ୍ୟ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ କ୍ଷୟ ହୋଇ ନ ପାରିଲା, ତେବେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ କି ଯେଉଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ବାସନା ଆମକୁ କଷ୍ଟ ଦେଉଛି, ତାହା ଆମର 'ନିୟତି'- ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ । ଏହା ବହୁତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଭୋଗ କରିବାକୁ ବିବଶ ହୁଏ । ପ୍ରାରବ୍ଧ ବହୁତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ପୁରୁଷାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା କ୍ଷୟ ଅଥବା ନିବୃତ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯଦି କେହି ତା'ର ଦୀର୍ଘଦିନର ସାଧନା ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦ୍ୱୈତ ଭୌତିକ ଜଗତକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଜାଣେ, ତେବେ ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସାଧକ ହିଁ ରହିଛି, ସିଦ୍ଧ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ତାକୁ ନିରନ୍ତର ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସ୍ମରଣ କରି ନିଜର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଭୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିବା

ଏବଂ ନିଜକୁ ସନ୍ତୁଳିତ ରଖିବା ପାଇଁ ସେ ସର୍ବଦା କଠିନରୁ କଠିନ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ରହିବା ଉଚିତ୍।

ପ୍ରମାଦୋ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠାୟାଂ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ କଦାଚନ।
ପ୍ରମାଦୋ ମୃତ୍ୟୁରିତ୍ୟାହ ଭଗବାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସୁତଃ ॥୩୨୧॥

ପ୍ରମାଦଃ = ଆଳସ୍ୟ, ଅସାବଧାନତା; ବ୍ରହ୍ମ ନିଷ୍ଠାୟାମ୍ = ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠାରେ, ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ କରିବା ଅନୁଚିତ୍, କଦାଚନ = କଦାପି, ଯେକୌଣସି ସମୟରେ; ପ୍ରମାଦଃ ମୃତ୍ୟୁଃ = ପ୍ରମାଦ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ, ଇତି = ଏଭଳି, ଆହ = କହିଛନ୍ତି, ଭଗବାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ = ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର, ସୁତଃ = ପୁତ୍ର (ସନତ୍ କୁମାର)।

ସାଧକକୁ ନିଜର ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠାରେ କଦାପି ହେଲେ ପ୍ରମାଦ କରିବା (ଅସାବଧାନ ହେବା) ଅନୁଚିତ୍। ଭଗବାନ୍ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ମାନସପୁତ୍ର ସନତ୍‌କୁମାର ପ୍ରମାଦକୁ ହିଁ 'ମୃତ୍ୟୁ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି ॥୩୨୧॥

ନିରନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମ ଚେତନା ଜାଗ୍ରତ ରଖିବାକୁ ସତତ ପ୍ରୟାସ କରିବା ହିଁ 'ବ୍ରହ୍ମ-ନିଷ୍ଠା' କୁହାଯାଏ। ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣ, ମନରୁ ତାଙ୍କର ଚେତନା ଏକ କ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର ହେବା ଅନୁଚିତ୍। ଯଦି ଏଭଳି ହୋଇପାରିବ, ତେବେ ପ୍ରମାଦ (ଅସାବଧାନତା) ହେବ ନାହିଁ। ସର୍ବଦା, ସର୍ବତ୍ର, ଅନୁକ୍ଷଣ ତାଙ୍କର ସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ୍।

'ତାଙ୍କର' ଅର୍ଥାତ୍ ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜାପାଉଥିବା (ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ) ପ୍ରଭୁ ନୁହଁନ୍ତି। ଆମର ନିଜର 'ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ', ଯାହାକି ସର୍ବାନ୍ତର, ସଚରାଚର, ବାହ୍ୟାଭ୍ୟାନ୍ତର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥା ସମସ୍ତ ଜୀବଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନ-ଚେତନା, ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ, (ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ) ହେଉଅଛି। ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କର ଜୀବନ-ତତ୍ତ୍ୱ। ଏହାକୁ 'ତତ୍' ଓ 'ପରମ' ରୂପେ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଛି। ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆମେ ଯେକୌଣସି ପରିସ୍ଥିତିରେ, ସ୍ଥାନରେ, କାଳରେ ବିସ୍ମୃତ ହେବା ଅନୁଚିତ୍। ଯେଭଳି ଆମେ ଭୁଲି ପାରୁନା କି 'ଆମେ ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ-ଦେହଧାରୀ ଜୀବ', ସେତିକି ଗମ୍ଭୀରତାପୂର୍ବକ ନିରନ୍ତର ଆମର ସ୍ମରଣ ରହିବା ଉଚିତ୍ କି 'ମୁଁ ସେହି ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ଚେତନ ଓ ଆନନ୍ଦଘନ ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ।'

ନିଜର ଅନ୍ତରାତ୍ମାର କ୍ଷଣିକ ବିସ୍ମୃତି ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ବା ପ୍ରମାଦ। ନିଜର ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପର ପ୍ରମାଦବଶତଃ ବିସ୍ମୃତି ହୋଇ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରିବା ବାସ୍ତବରେ 'ମୃତ୍ୟୁ' ଅଟେ। କାରଣ, ଏପରି ମନୁଷ୍ୟ ଏକ ଦ୍ୱିପାଦ ବିଶିଷ୍ଟ ପଶୁ ସହ ସମାନ। ମହାଭାରତର ଉଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବର ୪୦-୪୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ 'ସନତ-ସୁଜାତ-ସମ୍ବାଦ'କୁ ଉପସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି। ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମାନସପୁତ୍ର ସନତ୍ କୁମାର ଓ ରାଜା ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାର୍ତ୍ତାଳାପରେ କୁହାଯାଇଛି କି, "ପ୍ରମାଦ ବୈ ମୃତ୍ୟୁରହଂ ବ୍ରବୀମି"- ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ପ୍ରମାଦକୁ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ବୋଲି କହେ।'

ନ ପ୍ରମାଦାତ୍‌ଅନର୍ଥୋଽନ୍ୟୋ ଜ୍ଞାନିନଃ ସ୍ୱସ୍ୱରୂପତଃ।
ଟତୋ ମୋହସ୍ତତୋଽହଂଧୀଃ ତତୋ ବନ୍ଧସ୍ତୁତୋ ବ୍ୟଥା ॥୩୨୨॥

ନ = ନାହିଁ, ପ୍ରମାଦାତ୍ = ପ୍ରମାଦଠାରୁ, ଅନର୍ଥଃ = ଅନର୍ଥ, ଅନ୍ୟଃ = ଅନ୍ୟ କିଛି, ଜ୍ଞାନୀନଃ = ଜ୍ଞାନୀ ପାଇଁ, ସ୍ୱସ୍ୱରୂପତଃ = ନିଜର ସତସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ତତଃ = ତା'ଠାରୁ, ମୋହଃ = ମୋହ, ଭ୍ରମ, ଅହଂଧୀଃ = ଅହଂ-ବୁଦ୍ଧି, ତତଃ = ତା'ଠାରୁ, ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ତତଃ = ତା'ଠାରୁ, ବ୍ୟଥା = ଦୁଃଖ।

ଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷ ପାଇଁ 'ନିଜ ସ୍ୱରୂପର ବିସ୍ମରଣ (ପ୍ରମାଦ) ଠାରୁ ଅଧିକ ଅନର୍ଥ ଦୁର୍ଗତି ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ। ପ୍ରମାଦରୁ ମୋହ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ମୋହରୁ ଅହଂ-ବୁଦ୍ଧି। ଅହଂ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ବନ୍ଧନ ତଥା ଦୁର୍ଗତି ହୋଇଥାଏ ॥ ୩୨୨॥

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମାର୍ଗର ଜିଜ୍ଞାସୁସାଧକ ପାଇଁ ଏହାଠାରୁ ବଳି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦୁଃଖ ସ୍ଥିତି ହୋଇ ନ ପାରେ କି, ତାକୁ ପ୍ରମାଦ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପର ବିସ୍ମରଣ ହେବା, ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନ। ସ୍ୱରୂପ (ଆତ୍ମା) ବିସ୍ମୃତିରୁ ମୋହ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ମୋହରୁ ଅହଂକାର ଜନ୍ମନିଏ। ଅହଂକାର ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ଅଜସ୍ର ଦୁଃଖଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଭୋଗକରେ। ନିଜର ଅନନ୍ତ ମୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ଭ୍ରମବଶ ପ୍ରଥମତଃ ନିଜକୁ 'ଜୀବ' ମନେକରେ। ଏହାଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିକୁ 'ଅହଂ' ରୂପେ ଜାଣେ ଏବଂ ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସୀମିତ ହେବାଯୋଗୁଁ ସ୍ୱଭାବତଃ ବନ୍ଧନଜନିତ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଅନୁଭବ କରେ। ଏସବୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଭାବ ଓ ବିଚାର ଜଗତ ପଛରେ ଦୌଡ଼ିବାକୁ ଲାଗେ। ଏହି 'ଭାଗ-ଦୌଡ଼' ତାକୁ ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖ ଦେଇଥାଏ।

ଏହାପରେ ମନରେ ନୂଆ-ନୂଆ ଇଚ୍ଛା ବା କାମନା ଆସେ ଓ ସେହି କାମନାଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ପାଇଁ ସତତ ଚେଷ୍ଟା ହୁଏ, ଯାହା ପାଇଁ ଆମକୁ ଅକ୍ଲାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। ଇଚ୍ଛା-ପୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଗଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ କ୍ଷୁବ୍ଧ ଓ ବ୍ୟାକୁଳ କରିପକାନ୍ତି। ଉପାର୍ଜିତ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସୁରକ୍ଷା ଓ ସର୍ବଦା ଆମର ପାଖେ ପାଖେ ରହି ଆମକୁ ସୁଖ ଦେବାର ମମତାଜନ୍ୟ ଚିନ୍ତା ବା ଭୟ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, 'ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ସ୍ଥାନ, କାଳ ତଥା ପରିସ୍ଥିତି ନଶ୍ୱର ଓ କ୍ଷଣବିକାରୀ' - ଏଭଳି ଜାଣି ମଧ୍ୟ ମନ ଅଧିକ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ।

ବିଷୟାଭିମୁଖଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ବିଦ୍ୱାଂସମପି ବିସ୍ମୃତିଃ।
ବିକ୍ଷେପୟତି ଧୀଦୋଷୈର୍ୟୋଷା ଜାରମିବ ପ୍ରିୟମ୍ ।।୩୨୩।।

ବିଷୟ ଅଭିମୁଖମ୍ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା, ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା = ଦେଖିକରି, ବିଦ୍ୱାଂସମ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବିସ୍ମୃତିଃ = ଭୁଲିଯିବା (ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତି), ବିକ୍ଷେପୟତି = ବିକ୍ଷିପ୍ତ କରିଥାଏ, ଧୀଦୋଷୈଃ = ବୁଦ୍ଧି ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ୟୋଷାଂ = ସ୍ତ୍ରୀ; ଜାରମ୍ = ଜାରପୁରୁଷ, ଇବ = ସଦୃଶ, ପ୍ରିୟମ୍ = ପ୍ରିୟକୁ।

ଯେଭଳି ଜଣେ ନାରୀ ତା'ର କାମାତୁର ଜାର-ପୁରୁଷକୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦିଏ, ସେଭଳି ବିଦ୍ୱାନ୍‌କୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଦେଖି ଆତ୍ମ-ବିସ୍ମୃତି, ବୁଦ୍ଧିର ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ତା'କୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦିଏ ।।୩୨୩।।

'ଜଣେ ଅଜ୍ଞାନୀ, ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଦିବ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଛି'- ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇପାରେ। କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିଦ୍ୱାନ୍ କିପରି ତା'ର ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲି ପାରିବ ? ଏଭଳି କିପରି ହୁଏ କି ଆମେ ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କୁ ଭୁଲିଯାଇ ଅନ୍ୟ ସବୁକିଛି ସହଜରେ ମନେ ରଖିପାରୁଛୁ? ଭଗବାନ୍ ଆମକୁ ଏପରି କାହିଁକି ଗଢ଼ିଲେ? ବାସ୍ତବରେ ଭଗବାନ୍ ଆମକୁ ସ୍ୱରୂପ-ବିସ୍ମୃତି କରାନ୍ତି ନାହିଁ। ଯେତେବେଳେ ଆମର ମନ ବହିର୍ମୁଖୀ (ବିଷୟାଭିମୁଖମ୍) ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ଆମର ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଉ ଓ 'ଜୀବ' ଭାବରେ ସଂସାରରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଉ।

ଭଗବାନ୍ ଆମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ପରାଙ୍‌ମୁଖୀ (ବହିର୍ମୁଖୀ) କରିଥିବାରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟ ଦୁନିଆକୁ ଦେଖେ ଏବଂ ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ କେତେକ

ବିରଳ ବ୍ୟକ୍ତି (ବିଦ୍ୱାନ୍) ଅମୃତତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରି ବିଷୟଜଗତରୁ ନିଜକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଆତ୍ମୋନ୍ମୁଖୀ ହୋଇଥାନ୍ତି। ତେଣୁ ଅଜ୍ଞାନୀ, ମୂଢ଼ଜନମାନେ ସେହି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟକୁ, ଜୀବନ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭୁଲି ଯାଆନ୍ତି, ଯାହାକି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ବିଚାର ଓ କ୍ରିୟା ପଛରେ ସର୍ବଦା ଗୁପ୍ତ ଥାଏ। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେବା ହେତୁ ସ୍ୱରୂପବିସ୍ମୃତି ହୋଇଥାଏ। ଥରେ ମାତ୍ର ବା ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଯାଏ, ତେବେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ତା'ର ବୁଦ୍ଧି ମୋହିତ ହୋଇ ସାଂସାରିକ ବିଷୟଜଗତରେ ବାନ୍ଧିହୋଇଯାଏ ତଥା ତଜ୍ଜନିତ ଦୋଷ ଦୁର୍ଗୁଣରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ବାସନା, ଇଚ୍ଛା, କାମ, ଈର୍ଷା, ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, ଲୋଭାଦି ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ହୋଇଥିବା କ୍ଷତ ବା ଘାଆ ସଦୃଶ, ଯେଉଁଠୁ ଦୁଃଖରୂପୀ ରକ୍ତ ଓ ପୁଜ ଝରିବାକୁ ଲାଗେ। ତା'ପରେ ସେହି ବିଦ୍ୱାନ୍ ନିଜର ବୁଦ୍ଧି-ଦୋଷ ହେତୁ ନିଜର ସର୍ବନାଶ କରିଥାଏ।

ଗୁପ୍ତ-ପ୍ରେମୀକୁ 'ଜାର-ପୁରୁଷ' କହନ୍ତି। ସେ ନିଜର ସଂତୃପ୍ତି ପାଇଁ ନିଜର ପ୍ରେମିକାକୁ ଉପଭୋଗ କରେ। ଯଦି କେହି ଗୁପ୍ତ ପ୍ରେମ କରୁଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ପ୍ରେମିକା ତା'ଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଥାଏ, ତେବେ ତା'ର ସ୍ମୃତି ପ୍ରେମିକକୁ ବହୁତ ଦୁଃଖ ଦିଏ। ଏହି ପ୍ରକାରେ ଜୀବର ବିବାହ ଆତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ) ପରମ ସହିତ ହୋଇସାରିଛି। କିନ୍ତୁ ଆମର ମଧ୍ୟ ଗୁପ୍ତପ୍ରେମ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ବିଷୟଜଗତ ସହିତ ରହିଛି। ଜଗତର ବିବିଧ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ-ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ଆମେ ନିରନ୍ତର ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛୁ। ସେଗୁଡ଼ିକର ଆକର୍ଷଣ (ବସ୍ତୁ କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିର) ଆମକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖୀ କରିଥାଏ। ସାମାନ୍ୟ ଦୁଃଖ ସହନ କରାଯାଇପାରେ ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କଠାରୁ ଊଣାଅଧିକ ସହାନୁଭୂତିର ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ଦୁଃଖ ଏଭଳି ଯେ, ତାକୁ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ କହିହୁଏ ନାହିଁ ବା ନିଜେ ମଧ୍ୟ ସହନ କରିହୁଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ, ଯଦି କେହି ନିଜର ସତ୍ସ୍ୱରୂପର ଅନୁଗତ ହୁଏ ନାହିଁ ସେ ଏପରି ତାର ପ୍ରେମୀର ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ଖୁବ୍ ଯନ୍ତ୍ରଣା ପାଏ।

ଯଥାପକୃଷ୍ଟଂ ଶୈବାଲଂ କ୍ଷଣମାତ୍ରଂ ନ ତିଷ୍ଠତି ।
ଆବୃଣୋତି ତଥା ମାୟା ପ୍ରାଜ୍ଞଂ ବାପି ପରାଙ୍‌ମୁଖମ୍ ।।୩୨୪।।

ଯଥା = ଯେପରି, ଅପକୃଷ୍ଟ = ଦୂର କରିଦେବା ପରେ, ଶୈବାଲଂ = ଏକପ୍ରକାର ଶିଉଳୀ, ଯାହାକି ଜଳର ଉପରିଭାଗରେ ବିଛାଇ ହୋଇଥାଏ, କ୍ଷଣମାତ୍ରମ୍ = କ୍ଷଣକ ପାଇଁ, ନ ତିଷ୍ଠତି = ରହେ ନାହିଁ, ଆବୃଣୋତି = ଢାଙ୍କିଦିଏ, ତଥା = ସେହିପରି, ମାୟା = ମାୟା, ପ୍ରାଜ୍ଞମ୍ = ଜ୍ଞାନୀପୁରୁଷକୁ, ବା = କିମ୍ବା, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପରାଙ୍‌ମୁଖମ୍ = ବହିର୍ମୁଖୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ।

ଯେଉଳି ଜଳରେ ଶୈବାଳ (ଶିଉଳି) ଦୂରେଇବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଏକକ୍ଷଣପାଇଁ ଅଲଗା ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ ଏବଂ ପୁନର୍ବାର ଜଳକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଦିଏ । ସେହିପରି ମାୟା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଜ୍ଞକୁ (ବିଦ୍ୱାନ୍‌କୁ) ବହିର୍ମୁଖୀ ହେବା ମାତ୍ରେ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ ।।୩୨୪।।

ପୂର୍ବଶ୍ଳୋକରେ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଥିଲା, ତାକୁ ପୁନଃ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଧିକ ସ୍ୱଷ୍ଟପୂର୍ବକ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ଜଣେ ଅପ୍ରଖର ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ସହଜରେ ବୁଝିପାରିବ ।

ଯେଉଁ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଥବା ହ୍ରଦ ନିୟମିତ ସଫା ହୁଏନାହିଁ, ସେହି ଜଳାଶୟଗୁଡ଼ିକର ଅବରୁଦ୍ଧ ଜଳରେ ପ୍ରାୟତଃ ଏକପ୍ରକାରର ଶିଉଳି ବା ଦଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ତାହା ପାଣିର ଉପରଭାଗକୁ ଏପରି ଆଚ୍ଛାଦିତ କରି ରଖିଥାଏ ଯେପରିକି ଦୂରରୁ ସେଠାରେ ଜଳାଶୟ ସ୍ଥାନରେ ଘାସପଡ଼ିଆ ଭଳି ଦେଖାଯାଏ । ଯଦି ହାତରେ ସେହି ଜଳକୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ଚହଲାଇ ଦିଆଯିବ, ତେବେ ସେହି ଶିଉଳି ବା ଦଳ ତତ୍କାଳ ହଟିଯାଏ ଏବଂ ସେହି ଜଳକୁ ପୁନଃ କିଛି ସମୟ ପରେ ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ । ଏହିପରି ମାୟା ଆମର ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ ବା ଆବୃତ୍ତ କରିଥାଏ । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ଆମେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୋଇଥାଉ । ଯେତେବେଳେ ଆମର ଧ୍ୟାନ (ଦୃଷ୍ଟି) ବାହ୍ୟ ଜଗତର ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି ପରିସ୍ଥିତିରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ ରହେ, ସେତେବେଳେ ବାସନା କିମ୍ବା ବିଚାର ଆମକୁ ବ୍ରହ୍ମ (ଆତ୍ମ) ଦର୍ଶନରୁ ବଞ୍ଚିତ ରଖେ । କିନ୍ତୁ ଜଣେ ବଡ଼ ବିଦ୍ୱାନ୍ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ବହିର୍ମୁଖୀ ହେଲା ମାତ୍ରେ, ତା'ର ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ତତ୍କାଳ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏଥିଲାଗି ସେହି ପରଂବହ୍ମକୁ (ଆତ୍ମା) ସ୍ୱପ୍ରକାଶ-ପ୍ରତ୍ୟକ-ଚୈତନ୍ୟ ରୂପେ ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣକରି ବହିର୍ମୁଖତାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟଚ୍ୟୁତଂ ଚେଦ୍ୟଦି ଚିତ୍ତମୀଷଦ୍
ବହିର୍ମୁଖଂ ସନ୍ନିପତେତ୍ତତସ୍ତତଃ ।
ପ୍ରମାଦତଃ ପ୍ରଚ୍ୟୁତକେଳିକନ୍ଦୁକଃ
ସୋପାନପଂକ୍ତୌ ପତିତୋ ଯଥା ତଥା ॥୩୨୫॥

ଲକ୍ଷ୍ୟଚ୍ୟୁତଂ = ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ, ଚେଦ୍ ଯଦି = ଯଦି ହୋଇଯାଏ ତେବେ, ଚିତ୍ତମ୍ = ମନ, ଈଷତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍, ବହିର୍ମୁଖମ୍ = ବାହ୍ୟ ସଂସାର ଆଡ଼କୁ ଅଭିମୁଖ, ସନ୍ = ହୋଇ, ନିପତେତ୍ = ପତିତ ହୁଏ, ତତଃ ତତଃ = ତଳକୁ, ପ୍ରମାଦତଃ = ଅସାବଧାନତାରୁ, ଆଳସ୍ୟରୁ; ପ୍ରଚ୍ୟୁତ = ଅଧୋପତନ, କେଳି କନ୍ଦୁକଃ = ପେଣ୍ଡୁ ଖେଳୁଥିବା, ସୋପାନପଂକ୍ତୌ = ପାହାଚ ମାର୍ଗରେ, ପତିତଃ = ଡେଇଁ ପଡ଼ିଥାଏ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ତଥା = ସେଭଳି ।

ଚିତ୍ତ ଯଦି ତା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ବିଚ୍ୟୁତ ହୁଏ ଓ ବହିର୍ମୁଖୀ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ତେବେ ତା'ର ପତନ ତଳକୁ ତଳକୁ ହୋଇଥାଏ । ଯେଭଳି ଅସାବଧାନତା ହେତୁ ଖେଳାଳିର ହାତରୁ ପେଣ୍ଡୁ ଯଦି ପାହାଚ ମାର୍ଗରେ ପଡ଼େ, ତେବେ ତାହା ଡେଇଁ ଡେଇଁ ତଳକୁ ତଳକୁ ଗଡିଯାଏ ॥୩୨୫॥

ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି କି ପ୍ରାଜ୍ଞପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପତନର କାରଣ ହେଉଛି- କେବଳ ତାଙ୍କର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ ଅସାବଧାନୀପୂର୍ବକ ଧ୍ୟାନ ହଟିଯିବା । ଧ୍ୟାନ ଯଦି ମାତ୍ର ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ହଟିଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ମନର ବୃତ୍ତି ବହିର୍ମୁଖୀ ହୋଇଯାଏ । ଯଦି ପ୍ରଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ ତାକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ କରା ନ ଯାଏ, ତେବେ ତାହା ଅଧିକାଧିକ ବାହାରକୁ ଚାଲିଯିବ । ତା'ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଶାନ୍ତ ହୋଇ ଏକତ୍ର ବସିପାରେ ନାହିଁ । ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି- ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରଣାଗତ ପୂର୍ବକ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ବା ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯିବା । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଆମର ଧ୍ୟାନ ଏଥିରୁ କ୍ଷଣକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଆମର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସିଧା ବିଷୟ-ବସ୍ତୁର ଜଗତ ଆଡ଼କୁ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ, ଥରେ ମାତ୍ର ଆମେ ବହିର୍ମୁଖୀ ହୋଇଗଲେ କ୍ରମଶଃ ଦୁଃଖର ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଯିବା ।

ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି । ଏକ ରବର ପେଣ୍ଡୁ ଆମ ହାତରୁ ଅସାବଧାନତା ଯୋଗୁଁ ଖସି ପଡିଗଲେ, ତାହା ପାହାଚ ପରେ ପାହାଚ ତଳକୁ ତଳକୁ ଡେଇଁ ଡେଇଁ ଶେଷରେ ସର୍ବନିମ୍ନ ସ୍ଥାନ (ଭୂମି)ରେ ପହଞ୍ଚେ । ସୁତରାଂ, ଅସାବଧାନତା ଯୋଗୁଁ ଅଧୋପତନ ସୁନିଶ୍ଚିତ ହୋଇଯାଏ ।

ବିଷୟେଷ୍ୱାବିଶଚ୍ଚେତଃ ସଂକଳ୍ପୟତି ତଦ୍‌ଗୁଣାନ୍ ।
ସମ୍ୟକ୍‌ସଂକଳ୍ପନାତ୍‌କାମଃ କାମାତ୍‌ପୁଂସଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନମ୍ ।।୩୨୬।।

ବିଷୟେଷୁ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ, ଆବିଶତ୍ ଚେତଃ = ଯଦି ମନ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା, ସଂକଳ୍ପୟତି = ଚିନ୍ତନ କରେ, ତଦ୍ ଗୁଣାନ୍ = ସେହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ, ସମ୍ୟକ୍ ସଂକଳ୍ପନାତ୍ = ପରିପକ୍ୱ ବା ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା, କାମଃ = କାମନା, ଇଚ୍ଛା; କାମାତ୍ = କାମନାରୁ, ପୁଂସଃ = ମନୁଷ୍ୟର, ପ୍ରବର୍ତ୍ତନମ୍ = କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ମନ ଯଦି ଥରେ ମାତ୍ର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରବେଶ କରେ, ତେବେ ତାହା ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଲାଗିବ । ବିଷୟର ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଚିନ୍ତନ ପରେ, ତାକୁ ପାଇବାକୁ ମନରେ କାମନା ବା ଇଚ୍ଛା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତଦନୁରୂପ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।।୩୨୬।।

ଏଠାରେ 'ମନ ବିଷୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି- ଯେତେବେଳେ ମନ ବିଷୟଜଗତକୁ ସ୍ୱୀକାର ବା ସ୍ୱାଗତ କରେ, ତା'ପରେ ସବୁ ପ୍ରକାରର ଦୁଃଖ-ଶୋକ ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇଯାଏ । ମନରେ ଯଦି ସ୍ୱତଃ ବସ୍ତୁ ବା ବିଷୟ ଆସନ୍ତା, ତେବେ କୌଣସି ଅମଙ୍ଗଳ ବା ଅସୁବିଧା ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନ ବିଷୟ ଆଡ଼କୁ ଯାଉଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଶିକାର ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଭେଦ ବା ଅନ୍ତରକୁ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯଦି କେହି ଆମ ଘରକୁ ଆସେ, ତେବେ ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ମାଲିକ ବା ଗୃହସ୍ୱାମୀ 'ମୁଁ' ରହେ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ କାହାର ଘରକୁ ଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅପର ବ୍ୟକ୍ତିଟି ମାଲିକ ରହେ ଏବଂ 'ମୁଁ' ତା'ର ଅତିଥି ହୁଏ । ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ହେବା ଦେଖାଯାଏ ।

କୌଣସି ଆଶାୟୀ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରତି ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଗଲେ, ତାହା ସେହି ବିଷୟର ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ତା'ପରେ ସେହି ବସ୍ତୁକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବା ଚେଷ୍ଟା ହୁଏ । ଚେଷ୍ଟାରେ ବିରୋଧ ବା ପ୍ରତିରୋଧ ହେଲେ, ମନରେ କ୍ରୋଧ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କ୍ରୋଧରୁ ମୋହ ଏବଂ ମୋହରୁ ସ୍ମୃତିଭ୍ରଂଶ ତଥା ସ୍ମୃତିଭ୍ରଂଶରୁ ବୁଦ୍ଧିନାଶ ହୋଇଥାଏ । ପରିଶେଷରେ, ବୁଦ୍ଧି ବା ବିବେକ-ନାଶରୁ ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବନାଶ

ହୋଇଯାଏ- ଏହା ହେଉଛି ଭଗବଦ୍ ବାଣୀ ଓ ଗୀତାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ। ଏହାକୁ 'ଅଧୋପତନର ସୋପାନ' ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ।

ଯଦି ବିଷୟ ପ୍ରତି ମନ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ମନରେ ରାଗ (ଆକର୍ଷଣ) ଆସେ, ତେବେ ତାହା ବିଷୟର ଶିକାର ହୋଇଯାଏ। କିନ୍ତୁ ବିଷୟୋନ୍ମୁଖୀ ମନକୁ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ବା ସଂଯମିତ କରିବାକୁ 'ଶମ' କହନ୍ତି ତଥା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ନିଜର କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ନ ହେବାକୁ 'ଦମ' କୁହାଯାଏ। ବହିରିନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ 'ଦମ' ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି- ମନୋନିଗ୍ରହ 'ଶମ'। ଏହି ମାନସିକ 'ଶମ' ନ ଥିଲେ, ସ୍ୱଭାବତଃ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ତଥା ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ନିଜ ନିଜର ବିଷୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିବେ। ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି କି 'ଯଥା ଇଚ୍ଛା ତଥା କ୍ରିୟା।' ଯଦି ମନ ନିରନ୍ତର ଭଗବାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରେ, ତେବେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବତ୍ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିବ। ପରିଶେଷରେ ସେହି ଦୃଢ଼ ଇଚ୍ଛା ହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଈଶ୍ୱର ଦର୍ଶନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିବ। ଅତଏବ, ଶମ ଓ ଦମ ସହାୟତାରେ ଆମର କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ (ପ୍ରବୃତ୍ତି) ସ୍ୱତଃ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାର ସୁଦୃଢ଼ ମାର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରେ।

ତତଃ ସ୍ୱରୂପବିଭ୍ରଂଶୋ ବିଭ୍ରଷ୍ଟସ୍ତୁ ପତତ୍ୟଧଃ ।
ପତିତସ୍ୟ ବିନା ନାଶଂ ପୁନର୍ନାରୋହ ଇକ୍ଷ୍ୟତେ ॥୩୨୭॥

ସଂକଳ୍ପଂ ବର୍ଜୟେତ୍ ତସ୍ମାତ୍‌ସର୍ବାନର୍ଥସ୍ୟ କାରଣମ୍ ।
ଅପଥ୍ୟାନି ହି ବସ୍ତୁନିବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତୋ ଯଥୋତ୍‌ଉସ୍ତୃଜେତ୍ ॥୩୨୮॥

ତତଃ = ତା'ପରେ, ସ୍ୱରୂପବିଭ୍ରଂଶଃ = ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ, ବିଭ୍ରଷ୍ଟଃ = ଏଭଳି ଭ୍ରଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ନିଶ୍ଚୟ; ପତତି = ପଡ଼େ, ଅଧଃ = ତଳକୁ, ପତିତସ୍ୟ = ତଳକୁ ପଡୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର, ବିନାନାଶମ୍ = ବିନାଶ ବ୍ୟତୀତ, ପୁନଃ ନ ଆରୋହ = ପୁନର୍ବାର ସେ ଉତ୍‌ଥିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଇକ୍ଷ୍ୟତେ = ଦେଖାଯାଇଛି ।

ସଂକଳ୍ପମ୍ = ବିଷୟାନୁଚିନ୍ତନ, ବର୍ଜୟେତ୍ = ନିଷେଧ ବା ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍, ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ସର୍ବ ଅନର୍ଥସ୍ୟ = ସମସ୍ତ ଅନର୍ଥର, କାରଣମ୍ = କାରଣ, ମୂଳ, ଅପଥ୍ୟାନି = ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିଷେଧ, ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ବସ୍ତୁନି = ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ, ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତଃ = ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ଉସ୍ତୃଜେତ୍ = ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ଉଚିତ୍ ।

ପ୍ରମାଦର ଫଳସ୍ୱରୂପ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ଯାଇପାରେ । ଏହିପରି ସ୍ୱରୂପ-ବିଭ୍ରଂଶ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ପତନ ହୋଇଯାଏ । ପତିତ ବ୍ୟକ୍ତି ପୁନଃ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ତା'ର ପୁନରୁତ୍‌ଥାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଃ ଯେଭଳି ରୋଗୀ ନିଷେଧ କରାଯାଇଥିବା ଅପଥ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନକୁ ସମ୍ୟକ୍ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ, ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ ହିଁ ସବୁ ଅନର୍ଥର କାରଣ ॥୩୨୭-୩୨୮॥

ନିଜର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପରୁ ଥରେ ମାତ୍ର ଭ୍ରଷ୍ଟ ବା ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇଗଲାପରେ, ପରମ ସତ୍ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବାର କୌଣସି ଅବସର ମିଳେ ନାହିଁ । ପତିତ ହେଲା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି 'ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ' ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ବିଷୟ ଜଗତରେ ପୁନଃ ପହଞ୍ଚିପାରେ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ନିଜର ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପକୁ ଭୁଲିଗଲାପରେ ଯେଉଁ ପତନ ହୁଏ, ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସିଧା ଓ ଖୁବ୍ ନିମ୍ନଗାମୀ ହୁଏ । ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିର ଅସ୍ୱସ୍ତିକର ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ । ତା'ର ଜୀବନ ଦୁଃଖଦ ଓ ନିଃସାର ହୁଏ ଓ ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକଜୀବନର ମଧ୍ୟ ଏହି କାରୁଣିକ ଅନ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ କୁହାଯାଏ କି 'ପତିତ ହୁଅ ନାହିଁ, ଜୀବନକୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ

କର ନାହିଁ'- ଏଭଳି ତର୍କସଂଗତ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ। ପତିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସବୁଠାରୁ ସହଜ, ସରଳ ଉପାୟ ହେଉଛି କି ବିଷୟ ଜଗତର ବ୍ୟର୍ଥ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଛାଡ଼ିଦିଅ। ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଚିନ୍ତନ କରିବା ହିଁ ଜୀବନର ସାରା ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକର ଏବଂ ସାଧନାଚ୍ୟୁତ ହେବାର ପ୍ରମୁଖ କାରଣ। ଅତଏବ, ମନରୁ କଳ୍ପନା ଓ ଭ୍ରମକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ।

ଡାକ୍ତର ନିଷେଧ କରିଥିବା ଅପଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଯଦି ରୋଗୀ ଖାଇବା ବନ୍ଦ କରିଦିଏ, ତେବେ ଖୁବ୍‌ଶୀଘ୍ର ତା'ର ରୋଗରୁ ଉପଶମ ପାଏ। ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ସମ୍ମୁଖରେ ଅଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପାଇବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରୁ। କିନ୍ତୁ ଆମେ ନିରୋଗ ହେବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ, ବସ୍ତୁତଃ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେଉ। ଏହିପରି ମନକୁ ସଂଯମପୂର୍ବକ ବିଷୟଭୋଗରୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ଉଚିତ୍। ବିଷୟ ଭୋଗ ଜନିତ କାମନା ମନରେ ଆସିବା ମାତ୍ରେ, ତାକୁ ସଦ୍‌ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିହତ କରି ତା'ର ଦିଗ ବଦଳାଇ ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ। ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଉଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ କରି ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟପୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟାକରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ଅତଃ ପ୍ରମାଦାନ୍ନ ପରୋଽସ୍ତିମୃତ୍ୟୁଃ
ବିବେକିନୋ ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ ସମାଧୌ।
ସମାହିତଃ ସିଦ୍ଧିମୁପୈତି ସମ୍ୟକ୍
ସମାହିତାତ୍ମା ଭବ ସାବଧାନଃ ॥୩୨୯॥

ଅତଃ = ଅତଏବ, ତେଣୁ, ପ୍ରମାଦାତ୍ = ପ୍ରମାଦରୁ, ନ ପରଃ ଅସ୍ତି = ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ମୃତ୍ୟୁଃ = ମୃତ୍ୟୁ, ବିବେକିନଃ = ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ପାଇଁ, ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାତା ବା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞ, ସମାଧୌ = ସାମାଧିରେ, ସମାହିତଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନୋନିଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା (ଶମ ଓ ଦମ) ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ଏକାଗ୍ର ହୋଇଯାଇଛି, ସିଦ୍ଧିମ୍ = ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଉପୈତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ସମ୍ୟକ୍ = ଉତ୍ତମରୂପେ, ସମାହିତାତ୍ମା = ନିଗୃହୀତ ବା ଉପରତ ଅନ୍ତଃକରଣଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି, ଭବ = ହୁଅ, ସାବଧାନଃ = ପ୍ରମାଦରହିତ।

ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଥିବା ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ସମାଧି ସାଧନାରେ ପ୍ରମାଦ (ସ୍ୱରୂପର ବିସ୍ମରଣ)ଠାରୁ ବଳି ଆଉ କିଛି ମୃତ୍ୟୁର କାରଣ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ସମାହିତ ହୋଇସାରିଛି, ତାକୁ ଅବଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଏଥିଲାଗି ସାବଧାନପୂର୍ବକ ସମାହିତାତ୍ମା ହୁଅ, ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍ତକୁ ଏକାଗ୍ର କର ॥୩୨୯॥

"ବ୍ରହ୍ମରେ ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହେବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କର। ଏଥିରେ କଦାପି ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଦ ବା ଆଳସ୍ୟ କର ନାହିଁ। ସତ୍ ଚେଷ୍ଟା ପୂର୍ବକ ଏହି ପ୍ରମାଦରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷାକର। କାରଣ, ଏହି ପ୍ରମାଦର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି- 'ମୃତ୍ୟୁ'। ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ଆମକୁ ଆମର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର (ସସ୍ୱରୂପ) ବିସ୍ମୃତି ହୁଏ, ସେହିକ୍ଷଣ ଆମେ ନିଜକୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ଉପାଧି ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ସୀମିତ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତର କ୍ଷଣିକ ସୁଖକୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଓ କ୍ରିୟା (ପ୍ରବୃତ୍ତି) କରିଥାଉ। କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଅଧିକାଧିକ ବାସନା ସଞ୍ଚିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ଯାହାକି ଆମକୁ ପରିଶେଷରେ ପତିତ କରିଦିଏ। ଆମେ ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉ, ପଥ-ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଇତସ୍ତତ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥାଉ। ଥରେ ମାତ୍ର ଗଭୀର ଗର୍ତ୍ତରେ ପତିତ ହେଲାପରେ, ସେହି ସାଧକଠାରେ ପୁନଃ ଉପରକୁ ଉଠିବାର କୌଣସି ଆଶା ରହେ ନାହିଁ, ନା ତା'ଠାରେ ସ୍ୱସାମର୍ଥ୍ୟ ରହେ।

ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରମାଦଜନ୍ୟ ଅଧୋପତନରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରାଯାଇପାରିବ, ଯଦି ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତରୁ ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ଜିଜ୍ଞାସୁ ବା ମୁମୁକ୍ଷୁ ସାଧକ

ନିରନ୍ତର ତା'ର ମନକୁ ବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନରେ ଏକାଗ୍ର କରିବ। ଏହାପରେ ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ନୂଆ ସଂକଳ୍ପ ବା ଇଚ୍ଛା ମନରେ ଆଣିବା ଅନୁଚିତ୍। ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟର ୨୫ତମ ଶ୍ଳୋକରେ ଆମକୁ ଏହି ଉପାୟ ବତାଇଛନ୍ତି କି 'ଆତ୍ମସଂସ୍ଥଂ ମନଃ କୃତ୍ୱା ନ କିଞ୍ଚିଦପି ଚିନ୍ତୟେତ୍"। ଅର୍ଥାତ୍, ଏକବାର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ମନକୁ ସ୍ଥିର କରିବା ପରେ, ପୁନଃ ଅନ୍ୟକୌଣସି ବିଷୟ-ଚିନ୍ତନ କରିବା ଅନୁଚିତ୍। ଏହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମକୁ ପ୍ରେରିତ କରୁଛନ୍ତି କି- ଏକବାର ମନକୁ ବାହ୍ୟଜଗତର ବିକ୍ଷେପରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ପରେ ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ (ଆତ୍ମ) ଚିନ୍ତନରେ ଏକାଗ୍ର କରିଛନ୍ତି, ତେବେ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ନିଶ୍ଚିତ ହେବ।

ଏଥିଲାଗି ସର୍ବଦା ଆମେ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଯେ, "ମୋ' ଭିତରେ ଥିବା ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବଭୂତ ମାତ୍ରରେ ଥିବା ସର୍ବାନ୍ତର ପରମାତ୍ମା"। ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍। ଯେଉଁଭଳି ଆମେ କୌଣସି ଫୁଲ କଢ଼କୁ ଖୋଲି ତାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଶିତ ଫୁଲରେ ପରିଣତ କରିପାରିବା ନାହିଁ। ସେଥିପାଇଁ ତାକୁ ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମ ମାନିବାକୁ ହେବ ଓ ସମୟ ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ। ଯଦି ଆମେ ତାକୁ ବଳପ୍ରୟୋଗ ପୂର୍ବକ ଖୋଲିଦେବା, ତେବେ ସେହି ଫୁଲରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା ସୁଗନ୍ଧ ରହିବ ନାହିଁ। ତେଣୁ ସାଧନାରେ ଜଲ୍‌ଦି ବା ଶୀଘ୍ରତା କରିବା ଅନୁଚିତ୍। ଆମେ କେବଳ ନିଜକୁ ସନ୍ମାର୍ଗଗାମୀ କରି ଉଚିତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ସେହି ଦିବ୍ୟ ଅନୁଭୂତି ପାଇଁ ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ଏହା ସହିତ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା କି ସେ ଆମକୁ ତାଙ୍କର ପରମ କୃପା ଦ୍ୱାରା ଅନୁଗୃହୀତ କରି ଆମ ଭିତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତି ଭରି ଦିଅନ୍ତୁ !

ଅସତ୍-ପରିହାର (୩୩୦-୩୩୮)

ଜୀବତୋ ଯସ୍ୟ କୈବଲ୍ୟଂ ବିଦେହେ ସ ଚ କେବଲଃ।
ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ପଶ୍ୟତୋ ଭେଦଂ ଭୟଂ ବ୍ରୂତେ ଯଜୁଃ ଶ୍ରୁତିଃ ॥୩୩୦॥

ଜୀବତଃ = ବଞ୍ଚିଥିବା ବେଳେ, ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, କୈବଲ୍ୟଂ = କୈବଲ୍ୟ ବା କେବଳ ଅଦ୍ୱୈତଭାବ, ବିଦେହେ = ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ବା ଶରୀରପାତ ପରେ, ସଃ = ସେ, ଚ = ମଧ୍ୟ, କେବଲଃ = କେବଳ, ମାତ୍ର, ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ = ଯାହାକିଛି, ପଶ୍ୟତଃ = ଦେଖେ, ଭେଦମ୍ = ଭେଦ, ଅନ୍ତର, ଭୟମ୍ = ଡର, ବ୍ରୂତେ = କୁହେ, ଯଜୁଃ ଶ୍ରୁତିଃ = ଯଜୁର୍ବେଦ।

ଯିଏ ଜୀବନ କାଳରେ ହିଁ 'କୈବଲ୍ୟ' ଭାବ ବା ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି, ସେ ହିଁ ଦେହପାତ ପରେ ବା ମୃତ୍ୟୁପରେ ମଧ୍ୟ କୈବଲ୍ୟ ଭାବରେ ରହେ। ଯଜୁର୍ବେଦ କହେ କି ଯିଏ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ମଧ୍ୟ ଭେଦ (ଦ୍ୱୈତଭାବ) ରଖେ, ତା'ପାଇଁ ଭୟ ରହେ ॥୩୩୦॥

ଯିଏ ଏହି ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶରୀରରେ ଥାଇ 'ଏକାତ୍ମତା' ବା 'କୈବଲ୍ୟ ଭାବ'କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିଛି, ସେହି ମହାନ୍ ସାଧକ ତା'ର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ହିଁ 'ବ୍ରହ୍ମରୂପ' ହୋଇଯାଏ। ତା'ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ତାକୁ ଦେଖୁ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଉଥାଏ। ସେ ଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ନିତ୍ୟ ପରମତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ଏକାତ୍ମଭାବକୁ ନିରନ୍ତର ଅନୁଭବ କରୁଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ତା'ର ଭୌତିକ ଶରୀରପାତ ଅର୍ଥାତ୍ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏକାତ୍ମତାକୁ ଅନୁଭବ କରେ ନାହିଁ। ବରଂ ସେ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମରୂପ (ଏକାତ୍ମ) ହୋଇଯାଏ। ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ କହିଲେ, ଶରୀର ସହିତ 'ଏକାତ୍ମଭାବ' ଅନୁଭବ କରି ଶରୀରରହିତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ, ସେ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ- ଏହାହିଁ ସତ୍ୟ ।

ଯଦି କେହି ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥିତି ଅଥବା ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ ଅନୁଭବ କରେ, ତେବେ ତା' ପାଇଁ 'ଭୟ' ଲାଗିରହେ। ଯଦି ତୁମେ ଦ୍ୱୈତ (ଭେଦ) ଅନୁଭବ କରୁଥାଅ, ନିଜେ ଏବଂ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନ୍ତର ଦେଖୁଥାଅ, ତେବେ ତୁମ ପାଇଁ ଭୟ ନିଶ୍ଚିତ ରହିବ।*

---

*ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଜୁର୍ବେଦ ଅନ୍ତର୍ଗତ ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍ କହେ କି- "ତସ୍ମିନ୍ ହ୍ୟୁଦରମନ୍ତରଂ କୁରୁତେ ତସ୍ୟ ଭୟଂ ଭବତି", ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍। ଅରଂ = ଅଳ୍ପ। ଉତ୍ + ଅରଂ = ଉଦରଂ, ଅନ୍ତରଂ = ଭେଦ। କୁରୁତେ = କରେ ବା ଦେଖେ। ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ସମୟରେ ଯିଏ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଦେଖେ, ତାକୁ ଭୟ ହୁଏ।

ଭୟ ସର୍ବଦା ଦ୍ୱୈତରୁ ହିଁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ଆମେ ନିଜକୁ କଦାପି ଭୟ କରି ନ ଥାଉ। କିନ୍ତୁ ନିଜ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ (କାଳ୍ପନିକ) ଭୟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଆମେ ନିଜର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ କାଳ୍ପନିକ ସୁରକ୍ଷା ବଳୟ ବା ପ୍ରାଚୀର ନିର୍ମାଣ କରୁ। ପ୍ରାୟତଃ ଦେଖାଯାଏ- ଅଧିକ ଧନ, ପଦ, ଜନ ସମୁଦାୟ, ବିଶାଳ ଗୃହ ଇତ୍ୟାଦି ଏକତ୍ରିତ କରିଥାଉ।

ଯଦି କେହି ପ୍ରଶ୍ନ କରେ କି ଏସବୁ କାହାପାଇଁ ? ତେବେ ତା'ର ଉତ୍ତର ହେଉଛି- ଭୟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ। ପୁନଃ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଏହି ଭୟ କାହାପ୍ରତି ? ତେବେ ଉତ୍ତର ହୋଇପାରେ- କୌଣସି ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି କିମ୍ବା ଧନ-ମାନ ପ୍ରତି ଯାହାକି ମୋ'ଠାରୁ ଭିନ୍ନ। ଏହିପରି ଯେଉଁଠି 'ଦ୍ୱୈତ', ସେଠାରେ ଭୟ'। ତା'ର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ୟଗ୍ରତା, ବିକ୍ଷେପ, ଶୋକ ଓ ଚିନ୍ତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ।

ଯଦା କଦା ବାପି ବିପଶ୍ଚିଦେଷ
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟନନ୍ତେଽପ୍ୟଣୁମାତ୍ର ଭେଦମ୍।
ପଶ୍ୟତ୍ୟଥାମୁଷ୍ୟ ଭୟଂ ତଦୈବ
ଯଦ୍‌ବୀକ୍ଷିତଂ ଭିନ୍ନତୟା ପ୍ରମାଦାତ୍ ।।୩୩୧।।

ଯଦାକଦା = ଯେତେବେଳେ, ବା = ବସ୍ତୁତଃ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବିପଶ୍ଚିତ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍, ଏଷଃ = ଏହି, ବ୍ରହ୍ମଣି ଅନନ୍ତେ = ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅଣୁମାତ୍ରଭେଦମ୍ = କିଞ୍ଚିତ୍ ଅନ୍ତର ବା ଭେଦ, ପଶ୍ୟତି = ଦେଖେ, ଅମୁଷ୍ୟ = ତାକୁ, ଭୟଂ = ଭୟ, ତଦୈବ = ତାହା ନିଜେ, ଯତ୍ = ଯେଣୁ, ବୀକ୍ଷିତମ୍ = ଦେଖାଗଲା, ଭିନ୍ନତୟା = ଭିନ୍ନ ରୂପରେ, ପ୍ରମାଦାତ୍ = ପ୍ରମାଦ ହେତୁ।

ଯେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନୀ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଣୁମାତ୍ର ମଧ୍ୟ ଭେଦ ଦେଖେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଭିନ୍ନ ଦେଖାଯାଉଥିବା ବସ୍ତୁ ତା' ପାଇଁ ଭୟର କାରଣ ହୋଇଯାଏ ।।୩୩୧।।

ଏହା ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକର ଭାବର ବିସ୍ତାର ମାତ୍ର। ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ କୁହାଯାଇଛି- "ଦ୍ୱିତୀୟାଦ୍ୱୈ ଭୟଂ ଭବତି", ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱୈତରୁ ସମସ୍ତ ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ।

ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିନ୍ୟାୟଶତୈର୍ନିଷିଦ୍ଧେ
ଦୃଶ୍ୟେଽତ୍ର ଯଃ ସ୍ୱାତ୍ମମତିଂ କରୋତି ।
ଉପୈତି ଦୁଃଖୋପରି ଦୁଃଖଜାତଂ
ନିଷିଦ୍ଧକର୍ତ୍ତା ସ ମଲିମ୍ଳୁଚୋ ଯଥା ॥୩୩୨॥

ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ନ୍ୟାୟ ଶତୈଃ = ଶହ ଶହ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ନ୍ୟାୟ-ତର୍କଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ନିଷିଦ୍ଧେ = ନିଷେଧ କରାଯିବା ପରେ, ଦୃଶ୍ୟେ = ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ଜଗତରେ, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଯଃ = ଯିଏ, ସ୍ୱାତ୍ମମତିଂ କରୋତି = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ, ଉପୈତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ଦୁଃଖ ଉପରି ଦୁଃଖଜାତଂ = ଦୁଃଖ ଉପରେ ଦୁଃଖ, ନିଷିଦ୍ଧକର୍ତ୍ତା = ଶାସ୍ତ୍ରବିରୁଦ୍ଧ ଆଚରଣ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ସଃ = ସେହି, ମଲିମ୍ଳୁଚଃ = ଚୋର, ଯଥା = ଯେଭଳି ।

ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ନ କରିବା ପାଇଁ ଶହ ଶହ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଓ ନ୍ୟାୟିକ ତର୍କଗୁଡ଼ିକରେ ବାରମ୍ବାର କୁହାଯାଇଛି । ଯିଏ ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତ ସହିତ ନିଜର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ, ସେ ଏକ ଚୋର ଭଳି କଷ୍ଟ ଉପରେ କଷ୍ଟ ପାଇଥାଏ । କାରଣ, ସେ ନିଷିଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସଂଲଗ୍ନ ହୋଇଛି ॥୩୩୨॥

ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବାରମ୍ବାର ନିଷିଦ୍ଧ କରନ୍ତି କି ଏହି ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତ ମିଥ୍ୟା, ଭ୍ରାନ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ଜଗତକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ଶହ ଶହ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଓ ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଯଦି କେହି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ବସ୍ତୁଜଗତ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରେ, ତେବେ ସେ ଦୁଃଖ ପରେ ଦୁଃଖ ପାଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୁଃଖ ତା'ର ପୂର୍ବ ଦୁଃଖ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୁତିସମ୍ମତ ଜୀବନ ନିୟମଗୁଡ଼ିକୁ ପାଳନ ନ କରିବା ହେତୁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏତେ ଦୁଃଖ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼େ । ଜୀବନର ଉଚିତ୍ ନିୟମ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୁତି ହିଁ ପ୍ରାମାଣିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଯିଏ ଶ୍ରୁତି ଆଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରିବ, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଦୁଃଖୀ ହେବ । ତାକୁ ବାହ୍ୟଜଗତର ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକ ବାଦେ ମାନସିକ କ୍ଲେଶ ଯଥା- ନିରାଶା, ପୀଡ଼ା, ବିଷାଦ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ମିଳିଥାଏ; ଯେଭଳି କେହି କୌଣସି ଗର୍ହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ନିଜର ସମ୍ମାନ ହରାଇଥାଏ । କୁକର୍ମ କରି ବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ନିଜକୁ ଅଧୋପତିତ କରି ନ ଥାଏ, ବରଂ ପଡ଼ୋଶୀମାନଙ୍କର ଗାଳି-ଭର୍ତ୍ସନା ସହନ କରେ ତଥା ଏକାନ୍ତରେ ବସି ନିଜକୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରି ଶୋକସନ୍ତପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସେ ବିଚାର କରେ କି 'ମୁଁ ଏପରି କାହିଁକି କଲି ? ମୋର ଏଭଳି କରିବା ଅନୁଚିତ୍ ଥିଲା ।

ସତ୍ୟାଭିସନ୍ଧାନରତୋ ବିମୁକ୍ତୋ
ମହତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମୀୟମୁପୈତି ନିତ୍ୟମ୍ ।
ମିଥ୍ୟାଭିସନ୍ଧାନରତସ୍ତୁ ନଶ୍ୟେଦ୍
ଦୃଷ୍ଟଂ ତଦେତତ୍ୟତ୍ଚୌରଚୌରୟୋଃ ।।୩୩୩।।

ସତ୍ୟାଭିସନ୍ଧାନରତଃ = ସତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ)ରେ ମନନଶୀଳ, ବିମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ମହତ୍ତ୍ୱମ୍ = ମହିମା, ଆତ୍ମୀୟମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଉପୈତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ମିଥ୍ୟାଭିସନ୍ଧାନରତଃ = ଯିଏ ମିଥ୍ୟା (ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚ)ର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ନଶ୍ୟେତ୍ = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ଦୃଷ୍ଟମ୍ = ଦେଖାଯାଏ, ତତ୍ ଏତତ୍ = ସେହି ଏହି, ଯତ୍ = ଯିଏ କି, ଅଚୌର ଚୌରୟୋଃ = ଚୋର ଓ ଅଚୋର (ଯିଏ ଚୋର ନୁହେଁ) ମଧ୍ୟରେ ।

ଯିଏ ସତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱରେ ମନନଶୀଳ ଏବଂ ଅବିଦ୍ୟାରୁ ମୁକ୍ତ, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମାର ଶାଶ୍ୱତ ମହିମାର ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । କିନ୍ତୁ ଯିଏ ମିଥ୍ୟା (ସଂସାର)ର ଚିନ୍ତନ କରୁଥାଏ, ତା'ର ବିନାଶ ହୋଇଯାଏ । ଚୋର ଓ ଅଚୋର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଏହି ତଥ୍ୟ ବୁଝି ହୁଏ ।।୩୩୩ ।।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଚିତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଉଭୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଚିନ୍ତନାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଜଣେ 'ସତ୍ୟ' ଓ ଅନ୍ୟ ଜଣେ 'ମିଥ୍ୟା' ଉପରେ ଚିନ୍ତନ କରୁଥାଏ । 'ତ୍ରିକାଳ-ଅବାଧିତ'କୁ ସତ୍ୟ କହନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍, ଯାହା ଭୂତ-ଭବିଷ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ତିନି କାଳରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହେ । ସୁତରାଂ, ଯିଏ ସତ୍ୟର ଚିନ୍ତନ କରେ, ସେ କ୍ଷଣ କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଥିବା ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ଏବଂ ବିଷୟ ଭାବନା ବିଚାର ଜଗତରୁ ନିଜକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିଛି । ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ଯିଏ ଦୂର କରିପାରିଛି, ସ୍ୱଭାବତଃ ସେ ବିଷୟ ଜଗତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା କଷ୍ଟଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଆତ୍ମାର ନିତ୍ୟ ମହିମାକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରେ ।

ଯେତେବେଳେ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ଦାସତ୍ୱରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅହଂ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବଭାବର (ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ) ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ସେ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତକାରର ଶିଖର ଉପରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ ଏବଂ ଅନନ୍ତ ମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମିଥ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚ- ଉପାଧି ଓ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଚିନ୍ତନ କରେ, ତା'ର ବିନାଶ

ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ। କାରଣ, ସେ ଦୁଃଖ, ଆବେଗ, ଲୋଭ, ଭ୍ରାନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦିରେ ଅଧିକାଧିକ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ନିଜେ ନିଜ ପାଇଁ ଦୁଃଖ ଓ ସନ୍ତାପର କାରଣ ହୋଇଥାଏ।

ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ପାଇଁ କ୍ରମଶଃ ସଚ୍ଚରିତ୍ରବାନ୍ (ଅଚୋର) ଏବଂ ଚୋରର ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଛି। ଚରିତ୍ରବାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଉଚିତ୍ ଢଙ୍ଗରେ କରିବା ହେତୁ ଖୁସି ରହେ। କିନ୍ତୁ ଚୋର ଅସଦାଚରଣ ତଥା ଅସତ୍ ଉପାୟରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଧନ ଏକତ୍ରିତ କରି ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ଭୟଭୀତ ରହେ। ସେ ଦୁଃଖୀ ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରେ। ଯଦିଓ ଅଚୋର (ସାଧୁ) ଓ ଚୋର (ଅସାଧୁ) ଉଭୟ ସଂସାରରେ ରହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଜଣେ ସୁଖୀ ଓ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଦୁଃଖୀ ରହେ। କାରଣ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ମାନସିକ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ମନୋବୃତ୍ତି) ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଟେ।

ଯତିରସଦନୁସନ୍ଧିଂ ବନ୍ଧହେତୁଂ ବିହାୟ
ସ୍ୱୟମୟମହମସ୍ମିତ୍ୟାତ୍ମଦୃଷ୍ଟ୍ୟୈବ ତିଷ୍ଠେତ୍।
ସୁଖୟତି ନନୁ ନିଷ୍ଠା ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା
ହରତି ପରମବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟଦୁଃଖଂ ପ୍ରତୀତମ୍ ॥୩୩୪॥

ଯତିଃ = ସାଧକ, ଯତି, ଅସତ୍ ଅନୁସନ୍ଧିମ୍ = ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅବଲମ୍ବନ, ବନ୍ଧହେତୁମ୍ = ବନ୍ଧନର କାରଣ, ବିହାୟ = ତ୍ୟାଗ କରି, ସ୍ୱୟମ୍ ଅୟମ୍ ଅହମ୍ ଅସ୍ମି = ମୁଁ ହିଁ ଏହି (ଆତ୍ମା), ଇତି = ଏହିପରି, ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଆତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଏବ = କେବଳ, ତିଷ୍ଠେତ୍ = ରହିବା ଉଚିତ୍, ସୁଖୟତି = ପରମାନନ୍ଦ ଦିଏ, ନନୁ = ପ୍ରକୃତରେ, ବାସ୍ତବରେ; ନିଷ୍ଠା = ଦୃଢ଼ ସ୍ଥିତି, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା = ଆତ୍ମାନୁଭବ ସହିତ, ହରତି = ଦୂର କରେ, ପରମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ, ଅବିଦ୍ୟା କାର୍ଯ୍ୟ ଦୁଃଖମ୍ = ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ଦୁଃଖକୁ, ପ୍ରତୀତମ୍ = ଯାହା ଆଭାସ ବା ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା।

ସାଧକକୁ ସେହି ଅସତ୍ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନକୁ ତ୍ୟାଗକରି 'ଏହି ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ''- ଏଭଳି ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟିରେ ଦୃଢ଼ ନିଷ୍ଠା ରଖିବା ଉଚିତ୍। ନିଜ ଅନୁଭବରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠା, ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକୁ, ଯାହାକି ଅଜ୍ଞାନାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର କରି ପରମ ଆନନ୍ଦ ଦିଏ ॥୩୩୪॥

ଅସତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଜଗତ ଉପରେ ସତତ ଚିନ୍ତନ କରିବା ହେଉଛି ବନ୍ଧନର କାରଣ। ଯେତେବେଳେ ଆସକ୍ତି ଓ ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ ମାନସପଟକୁ ଆବୃତ

କରିଦିଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବନର ମହତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଅଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ଫଳତଃ, ଆମେ ଜଗତ ସହିତ ସାଲିସ୍ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉ। ଏଥିଲାଗି କୁହାଯାଇଛି କି ଯିଏ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ବଞ୍ଚିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, ସେହି ସାଧକ (ଯତି) ଅସତ୍ ଚିନ୍ତନ କରିବାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍। ଏଭଳି କରିବା ପରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଏହି ଅନୁଭବ ହେବାକୁ ଲାଗେ କି ତା'ର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ୍। ଆତ୍ମାର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ସବୁ ଦୁଃଖ-କ୍ଳେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିଦିଏ। ତା'ପରେ ସାଧକ ପରମ ସୁଖ-ଶାନ୍ତି ରୂପ ଅନିର୍ବଚନୀୟ, କଳ୍ପନାତୀତ, ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ।

ବାହ୍ୟାନୁସନ୍ଧିଃ ପରିବର୍ଧୟେତ୍ଫଳଂ
ଦୁର୍ବାସନାମେବ ତତସ୍ତତୋଽଧିକାମ୍।
ଜ୍ଞାତ୍ୱା ବିବେକୈଃ ପରିହୃତ୍ୟ ବାହ୍ୟଂ
ସ୍ୱାତ୍ମାନୁସନ୍ଧିଂ ବିଦଧୀତ ନିତ୍ୟମ୍ ॥୩୩୫॥

ବାହ୍ୟାନୁସନ୍ଧିଃ = ବାହ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ, ପରିବର୍ଧୟେତ୍ = ଅଭିବୃଦ୍ଧି କରେ, ଫଳମ୍ = ତା'ର ଫଳ, ଅର୍ଥାତ୍ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ, ଦୁର୍ବାସନାମ୍ = କୁବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ, ଏବ = କେବଳ, ତତଃ-ତତଃ ଅଧିକାମ୍ = ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକାଧିକ, ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଏହା ଜାଣି, ବିବେକୈଃ = ବିବେକ ଦ୍ୱାରା, ପରିହୃତ୍ୟ = ତ୍ୟାଗକରି, ବାହ୍ୟଂ = ବାହ୍ୟବିଚାର, ସ୍ୱାତ୍ମାନୁସନ୍ଧିମ୍ = ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ଚିନ୍ତନ, ବିଦଧୀତ = ନିଜକୁ ନିମଗ୍ନ କର, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା।

ବାହ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ ତା'ର ଦୁର୍ବାସନାରୂପୀ ଫଳକୁ ହିଁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବଢ଼ାଇବ। ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଜାଣି ବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ ତ୍ୟାଗ କରି ନିଜକୁ ସ୍ୱରୂପ (ଆତ୍ମ) ଚିନ୍ତନରେ ନିରନ୍ତର ଲଗାଇବା, ନିମଗ୍ନ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୩୩୫॥

ଯଦି ଆମେ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ସଂସର୍ଗରେ ନିରନ୍ତର ରହି ସେହି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଲାଗିବା ତା'ର ଦୁଷ୍ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ କୁବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦିନକୁ ଦିନ ବଢ଼ି ଚାଲିବ। ଏହି କୁବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଇଚ୍ଛା ଓ ମନର ବିକ୍ଷେପ ରୂପରେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ। ଆମେ ଯେତିକି ବହିର୍ମୁଖୀ ହେବା, ସେତିକି ଅଧିକ ଆମର ମାନସିକ ଅସ୍ଥିରତା ବଢ଼ିବ। ମନରେ ଇଚ୍ଛା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଫଳରେ ଆମେ ବହିର୍ଜଗତରେ

କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉ। ଏହା ଏକ ଚକ୍ର ସଦୃଶ- ବାସନାରୁ ଇଚ୍ଛା, ଇଚ୍ଛାରୁ କର୍ମ ଓ ପୁନଃ କର୍ମରୁ ବାସନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ଆମକୁ ଏହିପରି ଏକ ଅନ୍ତହୀନ ସଂଘର୍ଷ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଘୁରିବାକୁ ପଡିଥାଏ ଏବଂ ଆମର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବିନଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗେ।

ଯାହାର ବିବେକ ଶକ୍ତି ଅଛି ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ତା'ର ହଠାତ୍ ବିଷୟ ଜଗତ ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଭଲଭାବରେ ବୁଝିପାରନ୍ତି କି ଜୀବନରେ ଏଭଳି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା କାହିଁକି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ? ଏଭଳି ବିଚାର ଆସିଲା ପରେ ବିବେକୀ-ବ୍ୟକ୍ତି ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ତୁଟାଇ ଦିଅନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜକୁ 'ପ୍ରତ୍ୟାହାର' କରି ନିଅନ୍ତି। ତା'ପରେ ସେମାନେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି। ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ମନ ବିଷୟ ଜଗତର ଚିନ୍ତନ କରୁଥିଲା, ସେହି ମନ ସେଥିରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ କରିବାକୁ ଶିଖିଯାଏ। ବ୍ରହ୍ମ ତା'ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ। ବରଂ, ତା'ର ସ୍ୱରୂପ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ। କିନ୍ତୁ ସୀମିତବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଆମେ ଅନନ୍ତ ଅସୀମବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିପାରିବା ନାହିଁ। ନିରନ୍ତର ସାଧନା କରିବା ଫଳରେ ସ୍ଥୁଳ ବୁଦ୍ଧି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ହେଲାପରେ, ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ। ଏଥିପାଇଁ ଆମକୁ ନିରନ୍ତର ଶ୍ରଦ୍ଧା-ଭକ୍ତିପୂର୍ବକ ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଧ୍ୟାନ ଲଗାଇ ରଖିବାକୁ ହେବ। ବାହ୍ୟଜଗତର ବିଷୟ ଭୋଗକୁ ତ୍ୟାଗକରି, ସଂସାର ପ୍ରତି ଥିବା ଆସକ୍ତି ଦୂର କରି, ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ପଡ଼ିବ।

ବାହ୍ୟେ ନିରୁଦ୍ଧେ ମନସଃ ପ୍ରସନ୍ନତା
ମନଃ ପ୍ରସାଦେ ପରମାତ୍ମଦର୍ଶନମ୍।
ତସ୍ମିନ୍‌ସୁଦୃଷ୍ଟେ ଭବବନ୍ଧନାଶୋ
ବହିର୍ନିରୋଧଃ ପଦବୀ ବିମୁକ୍ତେଃ ।।୩୩୬।।

ବାହ୍ୟେ ନିରୁଦ୍ଧେ = ବାହ୍ୟ ଜଗତର ନିରୋଧ ହୋଇଗଲା ପରେ, ମନସଃ = ମନର, ପ୍ରସନ୍ନତା = ଶାନ୍ତି, ମନଃ ପ୍ରସାଦେ = ଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ, ପରମାତ୍ମ ଦର୍ଶନମ୍ = ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଦର୍ଶନ, ତସ୍ମିନ୍ ସୁଦୃଷ୍ଟେ = ସମ୍ୟକ୍ ରୂପେ ତା'ର ଦର୍ଶନ (ଅନୁଭବ) ହେଲା ପରେ, ଭବବନ୍ଧ ନାଶଃ = ଜନ୍ମ ମରଣରୂପୀ ବନ୍ଧନର ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ, ବହିର୍ନିରୋଧଃ = ବାହ୍ୟ = ଜଗତର ନିରୋଧ, ପଦବୀ = ପ୍ରାଥମିକ ସର୍ତ୍ତ, ବିମୁକ୍ତେଃ = ମୁକ୍ତି ପାଇଁ।

ଯେତେବେଳେ ବାହ୍ୟ-ଜଗତ ନିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମନ ଶାନ୍ତ ହୁଏ। ଶାନ୍ତ ମନରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ହୁଏ। ସମ୍ୟକ୍ ରୂପେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ ଭବ-ବନ୍ଧନର ବିନାଶ ହୋଇଥାଏ। ଅତଏବ, ମୁକ୍ତିର ପ୍ରଥମ ସର୍ତ୍ତ ହେଉଛି- 'ବହିର୍ନିରୋଧ' ।।୩୩୬।।

ସାଧକମାନଙ୍କ ମନରେ ଶଙ୍କା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ କି ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ମନ ହଟାଇବା ପାଇଁ ଆମକୁ କାହିଁକି କୁହାଯାଉଛି ? ଜଗତରେ କ'ଣ ଖରାପ ଅଛି ? ଏପରି କ'ଣ ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ କି ଆମେ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁକୁ ଉପଭୋଗ କରି, ଜଗତର ସୁନ୍ଦରତାକୁ ଅନୁଭବ କରି ସାଧନା କରିବୁ ? ଯଦି ଆମେ ବାହ୍ୟ-ଜଗତରୁ ନିଜକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି ସାଧନା କରିବୁ, ତେବେ ପରମାତ୍ମାପ୍ରାପ୍ତିର କାରଣ ହୋଇଯିବ ଏକମାତ୍ର ସାଧନା। ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏକ ଅନିତ୍ୟ କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ଆମେ ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା କରୁଛୁ। ତେଣୁ ଅନିତ୍ୟ କ୍ରିୟା (ସାଧନା) ଦ୍ୱାରା କିପରି ନିତ୍ୟ ଫଳ (ପରମାତ୍ମା) ପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ? ଏହି ପ୍ରକାରର ସମ୍ଭାବିତ ଶଙ୍କାର ସମାଧାନ ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି। ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସାଧକଶିଷ୍ୟକୁ କହନ୍ତି କି- କେବଳ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାହାର ପରବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କାରଣ ନୁହେଁ। ତେବେ ଏହା ସାଧନାକୁ ଗତି ପ୍ରଦାନ କରେ, ଯାହାର ଅନ୍ତିମ ପରିଣତି 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ବା ମୁକ୍ତିଲାଭ'।

ଏହାକୁ ଆମେ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝିପାରିବା- "ପୃଥିବୀ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ପରିକ୍ରମା କରୁଥିବା ହେତୁ ବର୍ଷା ହୁଏ।" ଏହି ବକ୍ତବ୍ୟ ତର୍କ ସମ୍ମତ ନୁହେଁ ବୋଲି

ଜଣାପଡ଼େ। କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତିମ ସତ୍ୟ ଏହାହିଁ ଅଟେ। ପୃଥିବୀ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ପରିକ୍ରମା କରୁଥିବାରୁ ତା'ର ପୃଷ୍ଠରେ ଥିବା ସାଗରର ଜଳ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶରେ ଉତ୍ତପ୍ତ ହୋଇ ବାଷ୍ପୀଭୂତ ହୁଏ। ଏହି ବାଷ୍ପୀଭୂତ ଜଳ ଉପରକୁ ଉଠି ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା ଘନୀଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ଆକାଶରେ ମେଘମାଳା ସୃଷ୍ଟିକରେ। ଯେତିକି ଅଧିକ ବାଦଲ ସମୂହ ଥଣ୍ଡା ହୁଏ, ସେତିକି ତାହା ବର୍ଷାଜଳ ରୂପେ ତଳକୁ ପଡ଼ିଥାଏ।

ଯେତେବେଳେ ମନକୁ ବାହ୍ୟଜଗତରେ ବିଚରଣ କରିବାରୁ ନିବୃତ୍ତ ବା ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ଦିଆଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶାନ୍ତ ଏବଂ ନିର୍ମଳ ହୋଇଯାଏ। ଏହାକୁ 'ମନଃପ୍ରସାଦ' କହନ୍ତି। ବିଷୟଜଗତ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷିତ ହେବାର ପ୍ରବୃତ୍ତିଗତ ଅଭ୍ୟାସ ହେତୁ ମନ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ଯଦି ମନ ଦିନରାତି ଏସବୁ ସଂକଳ୍ପ କରେ କି 'ଅମୁକ ଲାଭ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଲା ନାହିଁ' ଅଥବା 'ଅମୁକ ଲାଭରୁ ମୁଁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଯିବି', 'ଅମୁକ ବସ୍ତୁରୁ ମୁଁ ଏତେ ଲାଭ ପାଇଥାନ୍ତି', ଇତ୍ୟାଦି; ତେବେ ମନ କିପରି ଶାନ୍ତ ହୋଇପାରିବ ? ତେଣୁ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁର ଚିନ୍ତନରୁ ମନ ଯେତିକି ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ଅନୁପାତରେ ମନ ଶାନ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ସେହିପରି ଶାନ୍ତି ମନର ସବୁ ଦୁଃଖକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦିଏ ଏବଂ ପରମାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଦର୍ଶନରେ ସକ୍ଷମ କରିଥାଏ। ଏଭଳି ବିକ୍ଷେପ ରହିତ ଅଥବା ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ରହିତ ମନକୁ 'ଅମନୀଭାବ' କହନ୍ତି। ଥରେ ଆମେ ନିଜକୁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ନିର୍ଲ୍ଲିପ୍ତ ବା ଅସଙ୍ଗ କରିଦେଲେ, ପୁନଃ ଦର୍ଶନ ବା ଅନୁଭବ ପାଇଁ ବାହ୍ୟଜଗତ ରହେ ନାହିଁ। ସେତେବେଳେ ଦୃଶ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାରେ ଆନନ୍ଦମଗ୍ନ ରହିବା ହେଉଛି- 'ମୁକ୍ତି ବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି ଅବସ୍ଥା'।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବା ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭବ ଏହି କି 'ସର୍ବଂ ଖଲ୍ୱ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମ'। ଅତଏବ, ସେ ଦ୍ୱୈତ ଜଗତକୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଲୀଳା ରୂପରେ ଦେଖେ। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ବିଷୟ ଜଗତର ଅନୁଭବ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ମୂଢ଼ ଓ ଜ୍ଞାନୀ ମଧ୍ୟରେ ଏତିକି ଅନ୍ତର କି ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ ବିଷୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି କାମନା ଓ ଆସକ୍ତି ରହେ। ଜ୍ଞାନୀ କଦାପି ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ତା'ପ୍ରତି ଆକର୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଗୀତାରେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି- "ନ ତେଷୁ ରମତେ ବୁଦ୍ଧଃ", 'ନ ତ୍ୱହଂ ତେଷୁ ତେ ମୟି।' ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟ-ବସ୍ତୁର ଦାସ ନ ହୋଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାମୀ ହୋଇଯାଏ। ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର

ମାଧ୍ୟମରେ ଉପଲବ୍ଧ 'ମୁକ୍ତି' ନିତ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଥାଏ। ଅସ୍ଥାୟୀ ମୁକ୍ତି ଅବସ୍ଥା ବା ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ଆମକୁ ମୂର୍ଚ୍ଛାରେ, ଅଚେତାବସ୍ଥାରେ ଅଥବା ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ହୁଏ। ଏଭଳି ଅବସ୍ଥାରେ ମନବୁଦ୍ଧି ଅଚେତ ହୋଇ ଶୋଇଯାନ୍ତି। ପୁନଃ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ପୂର୍ବର ଦୁଃଖ-ଶୋକ ଆମକୁ ଅନୁଭବ ହୁଏ।

କଃ ପଣ୍ଡିତଃ ସନ୍‌ସଦସଦ୍‌ବିବେକୀ
ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣଃ ପରମାର୍ଥଦର୍ଶୀ।
ଜାନନ୍ହି କୁର୍ଯ୍ୟାଦସତୋଽବଲମ୍ବଂ
ସ୍ୱପାତହେତୋଃ ଶିଶୁବତ୍‌ମୁମୁକ୍ଷୁଃ ॥୩୩୭॥

କଃ = କିଏ, ପଣ୍ଡିତ ସନ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍ ହୋଇ, ସଦ୍-ଅସଦ୍-ବିବେକୀ = ନିତ୍ୟ = ଅନିତ୍ୟର ଜ୍ଞାତା, ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣଃ = ବେଦଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରମାଣ ମାନୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ପରମାର୍ଥଦର୍ଶୀ = ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିଥିବା ଆତ୍ମଦର୍ଶୀ, ଜାନନ୍ = ଜାଣି, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ = କରିବ, ଅସତଃ ଅବଲମ୍ବମ୍ = ଅନାତ୍ମର ଆଶ୍ରିତ, ସ୍ୱପାତହେତୋଃ = ନିଜର ପତନର କାରଣ ହେବ, ଶିଶୁବତ୍ = ଅବୋଧ ବାଳକଭଳି, ମୁମୁକ୍ଷୁଃ = ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ଲାଗି ତୀବ୍ର ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି।

ସତ୍-ଅସତ୍‌ର ବିବେକ କରିପାରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଶ୍ରୁତିକୁ ପ୍ରମାଣ ମାନୁଥିବା ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା (ପରମାର୍ଥଦର୍ଶୀ) ଏବଂ ମୁମୁକ୍ଷୁ ହୋଇ ମଧ୍ୟ କେଉଁ ପଣ୍ଡିତ ଏଭଳି ହୋଇପାରେ, ଯିଏ କି ଜାଣିବୁଝି ଅବୋଧ ବାଳକଭଳି ନିଜର ପତନ କରିବା ପାଇଁ ଅନାତ୍ମ-ଅନିତ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅବଲମ୍ବନ ନେବ ?॥ ୩୩୭॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'ପଣ୍ଡିତ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନୀ, ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାତା, ପରମାର୍ଥଦର୍ଶୀ, ବିଦ୍ୱାନ୍। ଏଭଳି ବିବେକୀ, ଜ୍ଞାନୀ, ପଣ୍ଡିତ କଦାପି ଜାଗତିକ କ୍ଷଣିକ ନଶ୍ୱର ସୁଖ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ। ଏଭଳି କ'ଣ କେହି ମୂର୍ଖ ହୋଇପାରେ, ଯିଏ କି ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ପତ୍ନୀ ଓ ପିଲାମାନଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତି ଚିନ୍ତିତ ରହିବ ? ସେମାନଙ୍କ ନାମରେ ଜୀବନ-ବୀମା କରାଇବ ? ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ ଯେ, ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ରହିବ। ତେଣୁ ଅସତ୍ ସହିତ ଆସକ୍ତ ରହିବା ନିରର୍ଥକ। ଯଦି କୌଣସି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅନିତ୍ୟ ଅସତ୍ୟ ନଶ୍ୱର ଜଗତ୍ ପ୍ରତି କଦାଚିତ୍ ଆସକ୍ତ ବା ଆକର୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି ସେ ଅଜ୍ଞାନୀ ବାଳକଭଳି ନିଜେ ନିଜର

ପତନ କରୁଛି। ଯେଭଳି କୌଣସି ମା' ତା'ର ଶିଶୁ ସନ୍ତାନକୁ ଘରେ ଏକାକୀ ଛାଡ଼ି ଯଦି ପଡ଼ୋଶୀ ଘରକୁ ଯାଇ ଗପ କରିବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ସେହି ସମୟରେ କୌଣସି ସର୍ପ ବା ବିଛା ପିଲାପାଖକୁ ଆସେ ପିଲାଟି ସର୍ପର କ୍ରୂରତା ବିଷୟକ ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ସାପ ପାଖକୁ ଗୁରୁଣ୍ଡି ଗୁରୁଣ୍ଡି ଯିବାରୁ ସର୍ପର ଦଂଶନ ଜନିତ ବିଷ ତା ସମଗ୍ର ଦେହରେ ଚରିଯାଏ। ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆମେ ଭୌତିକ ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାରା ଆକର୍ଷିତ ହେବାକୁ ଆମଠାରେ ତାହାର ଲୋଭ, ମୋହ, ଇର୍ଷା, ହିଂସା ଆଦିର ବିଷ ଚରିଯାଏ। ଏହି ବିଷର ଜ୍ୱାଳାରେ ଆମେ ଜୀବନର ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଘାଣ୍ଟି ହେଉ ଓ ଆମର ଶାନ୍ତି ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତି ନିଃଶେଷ ହୋଇଯାଏ। ଅଜ୍ଞାନତା ବଶତଃ ଦୀପଶିଖାରେ ହାତ ପୋଡିଯାଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପୁଣି ଥରେ ଦୀପ ଶିଖାକୁ ହାତ ବଢାଏ କି? ଏହିପରି ସଂସାରର ଅସାରତାକୁ ଜାଣିବା ପରେ ଯଦି କେହି ପୁନଃ ସେଥିପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ରହେ, ତେବେ ସେ ଅବୋଧ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ମୂର୍ଖତାବଶତଃ ଅଧୋପତିତ ହୋଇଥାଏ।

ଦେହାଦିସଂସକ୍ତିମତୋ ନ ମୁକ୍ତିଃ
ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଦେହାଦ୍ୟଭିମତ୍ୟ ଭାବଃ।
ସୁପ୍ତସ୍ୟ ନୋ ଜାଗରଣଂ ନ ଜାଗ୍ରତଃ
ସ୍ୱପ୍ନସ୍ତୟୋର୍ଭିନ୍ନଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ୱାତ୍ ॥୩୩୮॥

ଦେହାଦିସଂସକ୍ତିମତଃ = ଯିଏ ଦେହାଦିରେ ଆସକ୍ତ ତା' ପାଇଁ, ନ = ନାହିଁ, ମୁକ୍ତିଃ = ମୁକ୍ତି, ମୁକ୍ତସ୍ୟ = ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷର, ଦେହାଦି ଅଭିମତି ଅଭାବଃ = ଶରୀରାଦି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ଅଭାବ, ସୁଷୁପ୍ତସ୍ୟ = ଶୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, ନୋ = କଦାପି ନୁହେଁ, ଜାଗରଣମ୍ = ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର, ନ = ନାହିଁ, ଜାଗ୍ରତଃ = ଜାଗ୍ରତ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, ସ୍ୱପ୍ନଃ = ସ୍ୱପ୍ନ, ତୟୋଃ = ଏହି ଉଭୟ, ଭିନ୍ନଗୁଣ ଆଶ୍ରୟତ୍ୱାତ୍ = ପ୍ରକୃତି ଅଥବା ଗୁଣ-ସ୍ୱଭାବରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ।

ଦେହାଦିରେ ଆସକ୍ତି ରଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତି ସୁଲଭ ହୋଇ ନ ପାରେ। ଯିଏ ମୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା, ତାକୁ ଦେହାଦିରେ ଅଭିମାନ ହୁଏ ନାହିଁ। ଶୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଜାଗ୍ରତ୍-ପୁରୁଷକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଅଥବା ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ଉଭୟ ଅବସ୍ଥା ଭିନ୍ନ ସ୍ୱଭାବର ଅର୍ଥାତ୍ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଗୁଣ ଉପରେ ଆଶ୍ରିତ ॥୩୩୮॥

ଯିଏ ଦେହ ସହିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିଛି, ଯାହାର ଦେହାସକ୍ତି ପ୍ରବଳ, ଯିଏ

ନିଷ୍ଚିତ ରୂପରେ ଜାଣେ କି 'ସେ ଦେହ ମାତ୍ର' ଏବଂ ସାରା ସମୟ ତା'ର ଦେହ ପୋଷଣରେ ବ୍ୟତୀତ ହୁଏ। କେତେବେଳେ ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ଭୋଜନ ଦ୍ୱାରା, କେବେ ସୁଗନ୍ଧିତ ସାବୁନ୍ ଓ ତେଲ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ମନୋହାରୀ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ ପୂର୍ବକ- ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି କଦାପି ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ, ତା'ର ସର୍ବଦା ନଶ୍ୱର-ଶରୀର ଚିନ୍ତନରେ ସମୟ ବ୍ୟତୀତ ହୋଇଥାଏ। ତା'ର ମନରେ କଦାପି ଶ୍ରେୟ ପ୍ରାପ୍ତିର କାମନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ତଥା ସର୍ବୋତ୍ତମ ପଦ ଯାହାକୁ ମିଳିଯାଏ, ସେ କଦାପି ଦେହାସକ୍ତିରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ।

ସୁଷୁପ୍ତିରେ, ଜାଗ୍ରତ ଅଥବା ସ୍ୱପ୍ନର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ତଥା ଜାଗ୍ରତ୍ ଓ ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୁଷୁପ୍ତିର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଦେହଭାବ ରହେ, ସେତେବେଳେ ସେ ବାହ୍ୟଜଗତର ଅନୁଭବ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଅନନ୍ତ-ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଏଥିଲାଗି ବ୍ୟକ୍ତି ଏସବୁରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ତୁରୀୟାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମାନୁଭବ କରିପାରେ। ଯେଉଁଠି ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟ, ଦେହତ୍ରୟ ତଥା ତ୍ରିକାଳର ଅନୁଭବ ନ ଥାଏ। କେବଳ ସେହି ସର୍ବାତ୍ମା ଅନନ୍ତ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତି। ଯିଏ ବିଷୟଭୋଗର କାମନା ରଖେ, ଦେହାସକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାକୁ ବିଷୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ନ୍ୟୂନାଧିକ ସୁଖ ଦେଇଥାନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏକବାର ନିଜକୁ ଏସବୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ତାକୁ ମିଳୁଥିବା ବାହ୍ୟଜଗତର ସୁଖ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ସୁଖ ଆଗରେ ଫିକା ପଡ଼ିଯାଏ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ମୁକ୍ତପୁରଷ ପୁନର୍ବାର ଭୋଗେଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ ଅଥବା ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ବିଚାର ରହସ୍ୟ (୩୩୯-୩୪୮)

ଅନ୍ତର୍ବହିଃ ସ୍ୱଂ ସ୍ଥିରଜଙ୍ଗମେଷୁ
ଜ୍ଞାତ୍ୱାଽଽତ୍ମନାଧାରତୟା ବିଲୋକ୍ୟ।
ତ୍ୟକ୍ତାଖିଲୋପାଧିରଖଣ୍ଡରୂପଃ
ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନା ଯଃ ସ୍ଥିତ ଏଷ ମୁକ୍ତଃ ।।୩୩୯।।

ଅନ୍ତଃ = ଭିତର, ବହିଃ = ବାହାର, ସ୍ୱମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମା, ସ୍ଥିରଜଙ୍ଗମେଷୁ = ଅଚର ଓ ଚର ଜଗତରେ, ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣି, ଆତ୍ମନା = ଆତ୍ମା ରୂପେ, ଆଧାରତୟା = ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ, ବିଲୋକ୍ୟ = ଦେଖି, ତ୍ୟକ୍ତ ଅଖିଳ ଉପାଧିଃ = ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ (ଅଧ୍ୟାରୋପିତବସ୍ତୁ) ତ୍ୟାଗ କରି, ଅଖଣ୍ଡରୂପଃ-ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନା = ଅଖଣ୍ଡରୂପ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମାରେ, ସ୍ଥିତଃ = ରହେ, ଏଷଃ = ଏହି, ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ।

ସମସ୍ତ ଜଡ଼-ଚେତନ (ଚର-ଅଚର) ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଭିତର ଓ ବାହାର ତଥା ନିଜକୁ ଆତ୍ମରୂପରେ ସେସବୁର ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଜାଣି, ସକଳ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି, ଅଖଣ୍ଡ ରୂପେ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମାକୁ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ 'ମୁକ୍ତ' ପୁରୁଷ ।।୩୩୯।।

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ସବୁ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି ତଥା ପରିସ୍ଥିତିରେ ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର ଭିତର, ବାହାର ଓ ସର୍ବତ୍ର, ଜଡ଼ ଓ ଚେତନ ସବୁରେ ନିଜକୁ ଦେଖିବାକୁ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁକ୍ତି' କହନ୍ତି। ଆମର ସ୍ଥୂଳଶରୀରରେ କେବଳ ସ୍ଥୂଳ ରୂପାକାରଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିପାରିବା। କିନ୍ତୁ ଆମର ମନ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ କରେ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ତା'ର ହୃଦୟର ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଉ। ଯଦି ମୁଁ ଅନ୍ୟର ବିଚାରକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରେ, ତେବେ ତା'ର ବୌଦ୍ଧିକ ବିଶ୍ଳେଷଣଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରିବ। ଏହି ପ୍ରକାରେ ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ସର୍ବାତ୍ମା ରୂପେ ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ସର୍ବପ୍ରଥମ ନିଜକୁ ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି, ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ଆତ୍ମାନୁଚିନ୍ତନ କରିବାକୁ ହେବ। ତା'ପରେ ସକଳ ଜଗତରେ (ଚର ଓ ଅଚର) ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟି ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ। ତେବେ ସେହି ବିବେକୀ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂକୁ ଅଖଣ୍ଡ, ଅବ୍ୟୟ, ଏକରସ, ପରମସତ୍ୟ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ। ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଭାବରେ କୌଣସି ଭେଦ, ଯଥା

- ବାହାର ଓ ଭିତର, ଜଡ଼ ଓ ଚୈତନ, ଚର ଓ ଅଚର, ଦିନ-ରାତି ଇତ୍ୟାଦି ଅନୁଭବରେ ଆସେ ନାହିଁ। ଯେଉଁଠି ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେଠାରେ କେବଳ ଅଖଣ୍ଡ, ଅନନ୍ତ, ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ଏକରସ ଅନୁଭବ ହୁଏ।

ସର୍ବାତ୍ମନା ବନ୍ଧବିମୁକ୍ତିହେତୁଃ
ସର୍ବାତ୍ମଭାବାନ୍ନ ପରୋଽସ୍ତି କଶ୍ଚିତ୍।
ଦୃଶ୍ୟାଗ୍ରହେ ସତ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେଽସୌ
ସର୍ବାତ୍ମଭାବୋଽସ୍ୟ ସଦାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା ॥୩୪୦॥

ସର୍ବାତ୍ମନା = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ଜାଣିବା, ବନ୍ଧବିମୁକ୍ତି ହେତୁଃ = ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ହେବାର କାରଣ, ସର୍ବାତ୍ମାଭାବାତ୍ = ସର୍ବାତ୍ମାଭାବରୁ, ନ = ନାହିଁ, ପରଃ = ପରମ ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, କଶ୍ଚିତ୍ = କିଛି, ଦୃଶ୍ୟ ଆଗ୍ରହେ ସତି = ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତର ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଷେଧ ହେଲା ପରେ, ଉପପଦ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଅସୌ = ଏହି, ସର୍ବାତ୍ମଭାବ = 'ସବୁକିଛି ଆତ୍ମା' ଏହି ଭାବ, ଅସ୍ୟ = ସାଧକର, ସଦାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା = ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ଯୋଗୁଁ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ ନିଜ ଆତ୍ମାରୂପେ ଜାଣିବା ହିଁ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହେବା। ଏହି ସର୍ବାତ୍ମା ଭାବକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଠାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରମ ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାପ୍ତି ନାହିଁ। ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମନିଷ୍ଠାରେ ସ୍ଥିତ ରହିବା ଫଳରେ ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତର ଅଗ୍ରହଣ ଅଥବା ନିଷେଧ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତା'ପରେ ସର୍ବାତ୍ମଭାବ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ॥୩୪୦॥

ନିଜର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିକଶିତ କରିବା ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱକୁ ନିଜର ଆତ୍ମା ରୂପେ ଦେଖିବା ହିଁ 'ସର୍ବାତ୍ମା-ଭାବ' କୁହାଯାଏ। ସାଧାରଣତଃ, ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ 'ମୁଁ ଓ ମୋ'ର ଭାବରେ ବଶୀଭୂତ। ଆମର ରାଷ୍ଟ୍ର ଅଥବା ପ୍ରଦେଶ, ଜାତି ସହିତ ଆମେ ନିଜକୁ ଯୋଡ଼ିପାରି ନାହୁଁ। ଏଭଳିକି ନିଜର ଶରୀର ଓ ସମ୍ପତ୍ତି ଅତିରିକ୍ତ ଆମେ ଅନ୍ୟ କାହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ଏକତ୍ୱ ଭାବ ରଖିପାରୁନା। ଏହି କୂପ-ମଣ୍ଡୂକତା ସ୍ଥିତିରୁ ଆମକୁ ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ସର୍ବାତ୍ମ ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ। "ସବୁକିଛି ଆତ୍ମାର ବିସ୍ତାର"- ଏହି ଉଦାତ୍ତ ଭାବକୁ ଆମ ଭିତରେ ଜାଗ୍ରତ କରିବାକୁ ହେବ। କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, "ନାରାୟଣ ଏବ ଇଦଂ ସର୍ବମ୍" - ସବୁକିଛି ନାରାୟଣଙ୍କ ରୂପ, ନାମ ଓ ଗୁଣ। "ନାପରୋଽସ୍ତି କିଞ୍ଚିତ୍"- ଏହାଠାରୁ ଆଉ କିଛି ପରମ ସ୍ଥିତି ବା ପଦ ନାହିଁ। ଏହି ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ଆସିଗଲେ, ବ୍ୟକ୍ତିର

ଦ୍ୱୈତ ଅର୍ଥାତ୍ ଭେଦ-ବୁଦ୍ଧି ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ସେ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପରମାନନ୍ଦରେ ରମଣ କରେ।

ଆମର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାରେ ଏଭଳି ଏକ ସ୍ଥିତି ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ବାହ୍ୟ-ଜଗତ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ସେତେବେଳେ ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତର ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମ-ଚେତନାର ପ୍ରକାଶରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଉଠେ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟକିଛି ରହେ ନାହିଁ, ତାହା ହିଁ ସର୍ବାତ୍ମାଭାବ। ଏହି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଋଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଥିତ ବୌଦ୍ଧିକ ଓ ତର୍କଯୁକ୍ତ ନିଷ୍କର୍ଷରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ।

ଦୃଶ୍ୟସ୍ୟାଗ୍ରହଣଂ କଥଂ ନୁ ଘଟତେ ଦେହାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତୋ
ବାହ୍ୟାର୍ଥାନୁଭବପ୍ରସକ୍ତମନସସ୍ତତ୍ତକ୍ରିୟାଃ କୁର୍ବତଃ।
ସଂନ୍ୟସ୍ତାଖିଳଧର୍ମକର୍ମ ବିଷୟୈର୍ନିତ୍ୟାତ୍ମନିଷ୍ଠା ପରୈଃ
ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୈଃ କରଣୀୟମାତ୍ମନି ସଦାନନ୍ଦେଚ୍ଛୁଭିର୍ଯତ୍ନତଃ ॥୩୪୧॥

ଦୃଶ୍ୟସ୍ୟ = ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତର, ଅଗ୍ରହଣମ୍ = ଅସ୍ୱୀକୃତି, କଥମ୍ = କିପରି, ନୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ଘଟତେ = ସମ୍ଭବ, ଦେହାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତଃ = ଦେହରେ ଆତ୍ମଭାବ ରଖିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର, ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅନୁଭବ ପ୍ରସକ୍ତ ମନସଃ = ଯାହାର ମନ ବିଷୟ-ସୁଖ ଭୋଗରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆସକ୍ତ, ତତ୍ ତତ୍ କ୍ରିୟା କୁର୍ବତଃ = ସେହି ସେହି କ୍ରିୟା ପୂର୍ତ୍ତି କରିବାରେ ନିୟୋଜିତ, ସଂନ୍ୟସ୍ତ ଅଖିଳ ଧର୍ମକର୍ମ ବିଷୟୈଃ = ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଯିଏ ସମସ୍ତ (ବୈଦିକ-ଲୌକିକ) ଧର୍ମ ଏବଂ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେଇଛି, ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ପରୈଃ = ଯିଏ ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମ-ନିଷ୍ଠାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟତା ଦିଅନ୍ତି, ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୈଃ = ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, କରଣୀୟମ୍ = କରାଯିବା ଉଚିତ୍, ସଦାନନ୍ଦ ଇଚ୍ଛୁଭିଃ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ଯତ୍ନତଃ = ଯତ୍ନପୂର୍ବକ।

ଯାହାର ଦେହାସକ୍ତି ପ୍ରବଳ, ଯାହାର ମନ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ଆସକ୍ତ ଏବଂ ଯିଏ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ନାନାବିଧ କର୍ମ କରିଥାଏ। ତା'ପାଇଁ ବାହ୍ୟ-ଜଗତକୁ ଦୂର କରିବା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ? ଏହାର ଅଭ୍ୟାସ ସେହି ଋଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯତ୍ନପୂର୍ବକ କରାଯିବା ଉଚିତ୍, ଯେଉଁମାନେ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ, କର୍ମ ତଥା ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ନେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ, ଆତ୍ମନିଷ୍ଠାବାନ୍ ଓ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ରଖନ୍ତି ॥୩୪୧॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି-ଲାଗି ଦ୍ୱୈତ ଦର୍ଶନ ଓ ଭେଦବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ୟାଗ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ- ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ? ବିଶେଷ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତକୁ ବିଲୀନ କରିବା ବା ସେଥିରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ ହେବାର ସମାଧାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଛି। ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ- ଏହିପରି ଏକାତ୍ମଭାବ ବା ଅନନ୍ୟଦୃଷ୍ଟିକୁ ପାଇବା ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଏଭଳି ଧାରଣା ଅଛି କି 'ମୁଁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତ ମାତ୍ର', ତା'ପାଇଁ ଦୃଶ୍ୟଜଗତର ବସ୍ତୁଭାବ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ବାହ୍ୟଜଗତକୁ ଦେଖନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ହିଁ ଦେଖାଦିଏ। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟକୁ ସତ୍ୟରୂପେ ଅନୁଭବ କରେ। ଦେହାତ୍ମଭାବରେ ସ୍ଥିତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପରମାତ୍ମଭାବ ଅର୍ଥାତ୍, ସର୍ବାତ୍ମାଭାବର ଅନୁଭବ କିପରି ହୋଇପାରିବ? ଯିଏ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ସହିତ ଆସକ୍ତ, ତାକୁ ଦୃଶ୍ୟ ରହିତ ବିଶୁଦ୍ଧ ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟର ଅନୁଭବ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ଦେହାତ୍ମବାଦୀ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଭାବ ବିଚାରରେ ନିମଗ୍ନ ରଖି ସେହି ଅଗଣିତ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି, ଅସମ୍ଭବ କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ ସାକାର, ମୂର୍ତ୍ତରୂପ ଦେବା ଲାଗି ଦିନରାତି ଅକ୍ଲାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିଥାଏ। ସେ ଜାଣିବୁଝି ସେହି ଅନିତ୍ୟ ନଶ୍ୱର ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ଆଡ଼କୁ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ। ତା'ର ବିଶ୍ୱାସ ଥାଏ କି ଏହି ଜଗତ ତା'ର ଜୀବନକୁ ସାର୍ଥକ ଅଥବା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିପାରିବ। କିନ୍ତୁ ପରମାନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତିର ସେହି ଦିବ୍ୟକ୍ଷଣରେ ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ତା'ର ଅହଂକୁ (ଜୀବଭାବ) ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଠାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୀନ କରିଦିଏ (ସମର୍ପିତ), ସେତେବେଳେ ଧର୍ମ, କର୍ମ ଓ ବିଷୟ ପ୍ରତି ସମସ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୋଇ ସେ ପରମାତ୍ମଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ। ସୁତରାଂ, ସାଂସାରିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକର୍ମ, ଦାୟିତ୍ୱ ଓ ବିଷୟ-ଭୋଗଜନିତ ତୃଷ୍ଣାରୁ ବିରତ ହୋଇ ଆତ୍ମ ଚିନ୍ତନରେ ନିଜକୁ ନିମଗ୍ନ କରିବା ଉଚିତ୍। ଧ୍ୟାନ ସାଧନାବେଳେ ଆମେ ଉଚ୍ଚତର ଭାବଭୂମିରେ ଆରୂଢ଼ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଉ। ସେତେବେଳେ ଆମର ନୀଚତର ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ସର୍ବାତ୍ମସିଦ୍ଧୟେ ଭିକ୍ଷୋଃ କୃତଶ୍ରବଣକର୍ମଣଃ ।
ସମାଧିଂ ବିଦଧାତ୍ୟେଷା ଶାନ୍ତୋ ଦାନ୍ତ ଇତି ଶ୍ରୁତିଃ ।।୩୪୨।।

ସର୍ବାତ୍ମସିଦ୍ଧୟେ = ସର୍ବାତ୍ମଭାବ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ, ଭିକ୍ଷୋଃ = ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ, କୃତଶ୍ରବଣ କର୍ମଣଃ = ଯିଏ ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରିଛି, ସମାଧିଂ = ସମାଧି, ବିଦଧାତି = ବିଧାନ କରେ, ଏଷା = ଏଭଳି, ଶାନ୍ତଃ ଦାନ୍ତଃ ଇତି = ଯିଏ ଶମ ଦମ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଯୁକ୍ତା ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି, ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ।

ଯେଉଁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରିଛି ଏବଂ ଶମ-ଦମ ଆଦିକୁ ଜୀବନରେ ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି, ତା'କୁ 'ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ' ଏହି ଉପଲବ୍ଧି ନିମନ୍ତେ ଶ୍ରୁତି 'ସମାଧି'ର ବିଧାନ କରିଛି ।।୩୪୨।।

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ସାଧକକୁ ପରମ ଅନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ କ'ଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ? ଏହାକୁ ଏକ ପଂକ୍ତିରେ ସଂକେତ କରାଯାଇଛି । ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରି କୁହାଯାଇଛି କି ଅଭ୍ୟାସପୂର୍ବକ ଏସବୁ ସିଦ୍ଧ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ଷଟ୍‌ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ପାଥେୟ କରି ମୁକ୍ତିରୂପୀ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରାରେ ବାହାରିବା ଉଚିତ୍ । ଯଦି ଆମ ଭିତରେ ଏହି ଛଅଟି ଗୁଣ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ, ତେବେ ଆମେ ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱରୂପ ସାକ୍ଷାତ୍କାର (ଆତ୍ମାନୁଭୂତି) କରିପାରିବା । ଏହି ଛଅଟି ସାଧନ-ସମ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି, ଯଥା- (୧) ଶମ ଅର୍ଥାତ ବିକ୍ଷେପରହିତ (୨) ଦମ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସଂଯମ (୩) ଉପରତି ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ବହିର୍ଜଗତରୁ ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବା (୪) ତିତିକ୍ଷା, ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନର ସବୁ ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଶାନ୍ତଚିତ୍ତରେ ସହନ କରିବା (୫) ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜଠାରେ, ଶାସ୍ତ୍ର ବଚନ ଗୁଡ଼ିକରେ ଏବଂ ପରମାତ୍ମା ବା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିବା (୬) ସମାଧାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାକିଛି ଜୀବନରେ ମିଳିଛି ବା ମିଳୁଛି, ସେଥିର ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେବା ।

ଉପରୋକ୍ତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପନ୍ନ ସାଧକ ପାଇଁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବହୁତ ସହଜ ଓ ସରଳ ହୋଇଯାଏ । କାରଣ, ସେ ତା'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ୟାନ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଲଗାଇ ପାରିବ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ତାକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରିବ (ଆତ୍ମନି ଏବ ଆତ୍ମାନଂ ପଶ୍ୟେତ୍) । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଗୁଣ ସାଧକ ଠାରେ ମଧ୍ୟ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରଥମତଃ, ତାକୁ 'ତ୍ୟାଗୀ'- (ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଭିକ୍ଷୁ) ହେବା

ଉଚିତ୍ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ସେ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକୁ ଶ୍ରବଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ (କୃତ ଶ୍ରବଣ କର୍ମଣଃ)।

ସଂନ୍ୟାସୀ (ଭିକ୍ଷୁ) ତାକୁ କହନ୍ତି, ଯିଏ ସବୁକିଛି ତ୍ୟାଗ କରିଛି ଏବଂ ତା'ର ଜୀବନରେ ନ୍ୟୂନତମ ଆବଶ୍ୟକତା ଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ଜୀବନନିର୍ବାହ କରୁଛି। ପ୍ରାରବ୍ଧବଶତଃ ଯାହାକିଛି ମିଳିଛି ବା ମିଳୁଛି, ସେଥିରେ ହିଁ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ। ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି କାମନାପୂର୍ବକ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଧାଇଁବା ତା'ର କାମ ନୁହେଁ ଅଥବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ ପରିଗ୍ରହ ଲାଗି ଅହରହ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ମଧ୍ୟ କରିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଧର୍ମ ନୁହେଁ। ଏଭଳି ଦିବ୍ୟଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଯଦି ଗୁରୁମୁଖରୁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରିପାରିଛି ଏବଂ ବାସନାକ୍ଷୟ ପାଇଁ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ କର୍ମ କରିଛି, ତେବେ ସେ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ରହି ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଯାଏ। ଏହାକୁ ବୃହାଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ରରେ କୁହଯାଇଛି କି "ଶାନ୍ତୋ ଦାନ୍ତ ଉପରତ ତିତୀକ୍ଷୁଃ ସମାହିତ" ଏବଂ "ଶ୍ରଦ୍ଧାବିତ୍ତୋ ଭୂତ୍ୱାଽଽତ୍ମନି ଏବ ଆତ୍ମାନଂ ପଶ୍ୟେତ୍।"

ଆରୂଢ଼ଶକ୍ତେରହମୋ ବିନାଶଃ
କର୍ତ୍ତୁମ୍ ନ ଶକ୍ୟଃ ସହସାପି ପଣ୍ଡିତୈଃ।
ଯେ ନିର୍ବିକଳ୍ପାଖ୍ୟସମାଧିନିଶ୍ଚଳାଃ
ତାନନ୍ତରାଽନନ୍ତଭବା ହି ବାସନାଃ ॥୩୪୩॥

ଆରୂଢ଼ଶକ୍ତେଃ ଅହମଃ = ଅହଂକାର ଯାହାର ବଶରେ ହୋଇଯାଇଛି, ବିନାଶଃ = ବିନାଶ, ମୃତ୍ୟୁ; କର୍ତ୍ତୁମ୍ ନ ଶକ୍ୟଃ = କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସହସା = ହଠାତ୍, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପଣ୍ଡିତୈଃ = ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ଯେ = ସେମାନେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଆଖ୍ୟ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ନାମକ, ସମାଧି ନିଶ୍ଚଳାଃ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ନିଶ୍ଚଳ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ତାନ୍ ଅନ୍ତରା = ସେମାନଙ୍କ ଅତିରିକ୍ତ, ଅନନ୍ତଭବା = ଅସଂଖ୍ୟ ଜନ୍ମରେ, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ବାସନାଃ = ବାସନାଗୁଡ଼ିକ।

ଯେଉଁମାନେ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ନିଶ୍ଚଳ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଦୃଢ଼-ଅହଂକାରକୁ କୌଣସି ବିଦ୍ୱାନ୍ ମଧ୍ୟ ହଠାତ୍ ବିନାଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ବାସ୍ତବରେ, ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅସଂଖ୍ୟ ଜନ୍ମର ପରିଣାମ ବା ଫଳ ॥୩୪୩॥

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ, ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଜୀବଭାବ ଉଦିତ ହୁଏ। ସେ ନିଜକୁ- 'ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଭାବୁକ ବିଚାରକ ବୋଲି ବୁଝେ।' କହିବା ଅସମ୍ଭବ ଆମ ଭିତରେ ଏହି ଅହଂଭାବ କେତେଜନ୍ମରୁ ବସାବାନ୍ଧି ରହି ଆସିଛି ତାହା କହିବା ଅସମ୍ଭବ। ତେଣୁ ଏହା ତତ୍କ୍ଷଣ ଦୂର ହୋଇ ନ ପାରେ। ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ବା ଅଧ୍ୟାସ ଦୂର ହେବା ଏତେ ସହଜ ନୁହେଁ। ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ପରମ ସିଦ୍ଧ ମୁନି-ଋଷି, ମହାତ୍ମା। କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ବଡ଼ ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତ ଓ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଜୀବଭାବ (ଅହଂକାର)କୁ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ବିନାଶ କରିପାରିବେ ନାହିଁ। ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ମନୋନାଶ ହୋଇଯାଏ, ଯେତେବେଳେ କି ସମସ୍ତ ମନ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ବିଲୟ କରି ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଅହଂକାରର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ସାଧକ ପହଞ୍ଚିଥାଏ। ଏହାହିଁ ପରମ ପଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକାତ୍ମଭାବଯୁକ୍ତ ଚରମ ସ୍ଥିତି। ଧ୍ୟାନ ବା ସମାଧି ସାଧନା ମାଧ୍ୟମରେ 'ଅହଂ' କ୍ରମଶଃ ବିଲୟ ହୋଇ ଅନନ୍ତ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟରେ ମିଶିଯାଏ, କେବଳ ଆତ୍ମଚେତନା ରହିଯାଏ। ସେହି ନିଶ୍ଚଳ ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଅବସ୍ଥା ହିଁ 'ନିର୍ବିକଳ୍ପ' ସମାଧି ସ୍ଥିତି।

ଅହଂବୁଦ୍ଧ୍ୟୈବ ମୋହିନ୍ୟା ଯୋଜୟିତ୍ୱାଽଽବୃତେର୍ବଲାତ୍।
ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିଃ ପୁରୁଷଂ ବିକ୍ଷେପୟତି ତଦ୍‌ଗୁଣୈଃ ॥୩୪୪॥

ଅହଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ଅହଂ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ମୋହିନ୍ୟା = ମୋହ, ଭ୍ରମ ସହିତ, ଯୋଜୟିତ୍ୱା = ଯୋଜନା କରି, ଆବୃତେଃ ବଳାତ୍ = ଆବରଣ ଶକ୍ତି ବଳରେ, ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିଃ = ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି, ପୁରୁଷମ୍ = ବ୍ୟକ୍ତିକୁ, ବିକ୍ଷେପୟତି = ବିଭ୍ରାନ୍ତ କରିଦିଏ, ତଦ୍ ଗୁଣୈଃ = ତା'ର ବିକ୍ଷେପଗୁଣ ହେତୁ।

ଆବରଣଶକ୍ତି ସହାୟତାରେ ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଅହଂବୁଦ୍ଧି (ଅହଂକାର) ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଏ ଏବଂ ତା'ପରେ ସେହି ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ତା'କୁ ବିଭ୍ରାନ୍ତ କରିଦିଏ ॥୩୪୪॥

ଆବରଣ ଶକ୍ତି ବୁଦ୍ଧିକୁ ଜଡ଼-ଅକ୍ଷମ କରିଦିଏ। ସେହି ବୁଦ୍ଧି ସତ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ-ବିବେକ ମଧ୍ୟ କରିପାରେ ନାହିଁ। ଫଳତଃ, ମନ ଚଞ୍ଚଳ ଅସ୍ଥିର ହୋଇଉଠେ। ବୁଦ୍ଧି ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ମନ ସ୍ୱୟଂକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରି ନାନାବିଧ କଳ୍ପନା-ଜଳ୍ପନା କାରଣରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅସଂଖ୍ୟ କ୍ଲେଶ ଭୋଗ କରେ। ଏହି ପ୍ରକାର ଜଗତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ କାରଣରୁ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ଦୁଃଖର

ପ୍ରକାର ଓ ପରିଣାମ ବ୍ୟକ୍ତିର ନିଜ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ।

ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିବିଜୟୋ ବିଷମୋ ବିଧାତୁଂ
ନିଃଶେଷମାବରଣ ଶକ୍ତିନିବୃତ୍ତ୍ୟଭାବେ।
ଦୃଗଦୃଶ୍ୟୟୋଃ ସ୍ଫୁଟପୟୋଜଲବଦ୍ୱିଭାଗେ
ନଶ୍ୟେତ୍ତଦାବରଣମାତ୍ମନି ଚ ସ୍ୱଭାବାତ୍।
ନିଃସଂଶୟେନ ଭବତି ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟୋ
ବିକ୍ଷେପଣଂ ନହି ତଦା ଯଦି ଚେତ୍ମୃଷାର୍ଥେ ॥୩୪୫॥

ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିବିଜୟଃ = ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ଉପରେ ବିଜୟ, ବିଷମଃ = ଅତ୍ୟଧିକ କଠିନ, ବିଧାତୁମ୍ = ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା, ନିଃଶେଷମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଆବରଣଶକ୍ତି ନିବୃତ୍ତି ଅଭାବେ = ଆବରଣଶକ୍ତିର ନିବୃତ୍ତ ନ ହୋଇ, ଦୃଗ୍‌ଦୃଶ୍ୟୟୋଃ = ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦୃଶ୍ୟ ଉଭୟର, ସ୍ଫୁଟ ପୟୋଜଲବତ୍ = କ୍ଷୀରନୀରବତ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ (ଅଲଗା), ବିଭାଗେ = ଅଲଗା ହେଲା ପରେ, ନଶ୍ୟେତ୍ = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତତ୍ ଆବରଣମ୍ = ସେହି ଆବରଣ, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ଚ = ଏବଂ, ସ୍ୱଭାବାତ୍ = ସହଜରେ, ନିଃସଂଶୟେନ = ନିଃସନ୍ଦେହ, ନିଶ୍ଚୟ; ଭବତି = ହୁଏ, ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟଃ = ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଅଥବା ବାଧା ରହିତ, ବିକ୍ଷେପଣାମ୍ = ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକୁ, ନ = ନାହିଁ, ହି = ବସ୍ତୁତଃ, ତଦା = ତା'ପରେ, ଯଦି ଚେତ୍ = ଯଦି ହୁଏ, ମୃଷା ଅର୍ଥେ = ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁରେ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବରଣ ଶକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିରାକରଣ ନ ହୋଇଛି, ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠିନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଥିବା ଆବରଣ ସେତେବେଳେ ନିଃଶେଷ ହୋଇପାରିବ, ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର (ଦୃଗ୍-ଦୃଶ୍ୟ) ଭେଦ-ଜ୍ଞାନ କ୍ଷୀର-ନୀର ବିବେକ ସଦୃଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ। ବସ୍ତୁତଃ, ସମ୍ୟକ୍ ବିଜୟ ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ, ଯେତେବେଳେ ମିଥ୍ୟାଜନିତ ବିକ୍ଷେପ ମନରେ ରହେନାହିଁ ଏବଂ ମନ ସବୁପ୍ରକାର ପ୍ରତିବନ୍ଧରୁ ରହିତ ହୋଇଯାଏ ॥୩୪୫॥

ସାଧାରଣତଃ, ଦେଖାଯାଏ କି ବ୍ୟକ୍ତି ମନୋନିଗ୍ରହ କରିପାରେ ନାହିଁ। ସେ ସାରାଜଗତ ଉପରେ ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ନିଜ ମନକୁ ଜୟ କରିବା ତା' ପାଇଁ ଦୁଷ୍କର ହୋଇଯାଏ। ଆବରଣ ଶକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାକରଣ ନ ହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତି ମନୁଷ୍ୟକୁ ନଚାଇବାକୁ ଲାଗେ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରମ ସତ୍ୟର (ଆତ୍ମାଜ୍ଞାନ) ଅଜ୍ଞାନ ରହିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ଅନ୍ୟଥା-ଜ୍ଞାନ ବା ମିଥ୍ୟା-ଜ୍ଞାନ' ବିଦ୍ୟମାନ

ରହିବ। ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତଃକରଣରେ (ଚିତ୍ତ) ବାସନା ଅବ୍ୟକ୍ତ ରହିବ ଏବଂ ଶରୀର ମନ ବୁଦ୍ଧିକୁ କ୍ରମଶଃ ବିଷୟ ଭାବ ବିଚାର ଜଗତର ଅନୁଭବ ପାଇଁ ବିବଶ କରାଇବ। ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିମ୍ନସ୍ତରୀୟ ସାଂସାରିକ ଚିନ୍ତନ ହେବା, ଅର୍ଥାତ୍ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ରାଗାସକ୍ତ ହୋଇ ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ। ପରମତତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ (ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅପ - ରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି) ହେଲା ପରେ ହିଁ, ଏହି ଦୁଃଖଦ ପ୍ରବାହର ସମାପ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୋଗର କାରଣ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୋଗର ଲକ୍ଷଣ ଅଥବା ରୋଗନିରାକରଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ। ଏହିପରି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ବିଷୟ ଉପଭୋଗରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ। ମନ ସଂବେଗାତ୍ମକ ସନ୍ତୁଷ୍ଟି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିରେ ବିଚାର ରୂପୀ ଜୁଆର-ଭଟ୍ଟା ଉଠି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆନ୍ଦୋଳିତ ଓ ବ୍ୟଥିତ କରିବ। ଏହି କାରଣରୁ ସାଧକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଥିବା ତା'ର ଆସକ୍ତିକୁ ଛାଡ଼ି ପାରେ ନାହିଁ। ଆତ୍ମ-ଅନାତ୍ମ-ବିବେକ କରିବା ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଏବଂ ଦୁରୂହ, ଯେଭଳି ଦୁଧ ଓ ଜଳର ମିଶ୍ରଣରୁ ଉଭୟକୁ ଅଲଗା କରିବା। ଦୁଧ ଓ ପାଣିକୁ ଅଲଗା କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ କେବଳ ହଂସପକ୍ଷୀର ଥାଏ। ସଂସ୍କୃତରେ 'ହଂସ'ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାର୍ଥ ହେଉଛି- 'ଅହଂ ସଃ', ଅର୍ଥାତ୍ 'ସେ ହିଁ ମୁଁ।' ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷକୁ ହଂସ, ପରମହଂସ ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରାଯାଇଥାଏ।

ଯେତେବେଳେ ବିବେକୀ ବୁଦ୍ଧି ଦୃଶ୍ୟଜଗତରୁ (ବିଷୟରୁ) ନିଜକୁ (ଦ୍ରଷ୍ଟା) ଅଲଗା କରିବାର ସୂକ୍ଷ୍ମସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଦୃଗ୍‌କୁ ଦୃଶ୍ୟରୁ (ନିଜକୁ) ଅଲଗା କରି ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟା ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ (ଦ୍ରଷ୍ଟୁ ସ୍ୱରୂପେ ଅବସ୍ଥାନମ୍)। ସେହି କ୍ଷଣରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ଚେତନାର ପ୍ରକାଶରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଭାସିତ ହୋଇଉଠେ। ଏଥିଲାଗି ନିରନ୍ତର ବିବେକ ପ୍ରଜ୍ଞାରେ ଶ୍ରବଣ-ମନନ-ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ନିମଗ୍ନ ହେବା ଉଚିତ୍। ଏହାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ସାଧକ ସିଦ୍ଧ ହୋଇ ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ-ଚୈତନ୍ୟରେ ସହଜ ଅବସ୍ଥାନ କରିପାରେ। ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭବରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଶଙ୍କା ରହେ ନାହିଁ। ମୋତେ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ଶଙ୍କା ହୋଇଥାଏ, କିନ୍ତୁ ନିଜପ୍ରତି (ଅସ୍ତିତ୍ୱ) ଶଙ୍କା ହୁଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ମୋର ସ୍ୱରୂପ ଅଦ୍ୱୈତ, ନିତ୍ୟ, ନିର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ, ଅବିନାଶୀ ଓ ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧ ରୂପ।

ସମ୍ୟଗ୍‌ବିବେକଃ ସ୍ଫୁଟବୋଧଜନ୍ୟୋ
ବିଭଜ୍ୟ ଦୃଗ୍‌ଦୃଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱମ୍‌।
ଛିନ୍ନତ୍ତି ମାୟାକୃତ ମୋହବନ୍ଧଂ
ଯସ୍ମାଦ୍‌ବିମୁକ୍ତସ୍ୟ ପୁନର୍ନ ସଂସୃତିଃ ॥୩୪୬॥

ସମ୍ୟକ୍‌ = ବିବେକଃ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବେକ, ସ୍ଫୁଟବୋଧଜନ୍ୟଃ = ସାକ୍ଷାତ୍‌ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିରୁ ଉଦିତ, ବିଭଜ୍ୟ = ଭେଦ ବା ବିଭାଗ କରି, ଦୃଗ୍‌ = ଦୃଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱମ୍‌ = ଦୃଶ୍ୟରୁ ଭିନ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ସ୍ୱରୂପ, ଛିନ୍ନତ୍ତି = କାଟିଦିଏ, ମାୟାକୃତ = ମାୟାଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ, ମୋହବନ୍ଧମ୍‌ = ମୋହଜନିତ ବନ୍ଧନକୁ, ଯସ୍ମାତ୍‌ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ବିମୁକ୍ତସ୍ୟ = ଯିଏ ମୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଛି ତା' ପାଇଁ, ପୁନଃ ନ ସଂସୃତିଃ = ପୁନର୍ବାର ଦେହାନ୍ତରଣ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିରୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ-ବିବେକ ଉଦିତ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ବିବେକ ଦୃଗ୍‌ ଓ ଦୃଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ତତ୍ତ୍ୱତଃ ଭେଦ ସ୍ପଷ୍ଟ କରେ ତଥା ମାୟାକୃତ ମୋହ-ବନ୍ଧନକୁ ଛିନ୍ନ କରିଦିଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ଯିଏ ବିମୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଛି, ତା'ପାଇଁ ପୁନର୍ବାର ସଂସରଣ ଅର୍ଥାତ୍‌ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁର ଚକ୍ର ରହେ ନାହିଁ ॥୩୪୬॥

ଦୃଗ୍‌ ଓ ଦୃଶ୍ୟକୁ କିପରି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର ବିବେକ କିପରି କରିବ ? ଏହି ବିଷୟରେ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ କରାଯାଇଛି। ବିବେକଜନିତ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବୁଝିହୁଏ କି ଦୃଗ୍‌ (ଦ୍ରଷ୍ଟା) ସର୍ବଦା ଦୃଶ୍ୟରୁ ଭିନ୍ନ। ଏହି ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟକ୍ତି ଭିତରୁ ସବୁପ୍ରକାର ଶଙ୍କା ଦୂର କରିଥାଏ। 'ଦୃଗ୍‌-ଦୃଶ୍ୟ' ବେଦାନ୍ତରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦାବଳୀ। ଏଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥ ରହିଛି। ଏଥିରେ 'କର୍ତ୍ତା-କର୍ମ' ଅଥବା 'ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞାନ' ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତ୍ମକ ଶବ୍ଦାବଳୀଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ ସମାହିତ।

ଏହିପରି ଯିଏ ତା'ର ନିର୍ମଳ ବିବେକ ମାଧ୍ୟମରେ ଦୃଗ୍‌-ଦୃଶ୍ୟର ଯଥାର୍ଥବୋଧ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ, ସେ ହିଁ ବାସ୍ତବରେ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିପାରେ। ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ହିଁ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଉଭୟ ଦୃଗ୍‌ ଓ ଦୃଶ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାସିତ ହୋଇଥାଏ। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ-ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଶ୍ୟର ମୂଳ ଆଧାର ହେଉଛି- ସେହି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ଠିକ୍‌ ସେଭଳି ପରମସତ୍ୟ ଉଭୟ ଦୃଗ୍‌ ଓ ଦୃଶ୍ୟର ମୂଳ ଅଧିଷ୍ଠାନ ବା ଆଧାର। ଯେତେବେଳେ ପରମ ସତ୍ୟର ଅଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ସାରା ଦୁଷ୍ପରିଣାମ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ

ମୋହ ଯୋଗୁଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଦୃଢ଼ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଏହାହିଁ ବନ୍ଧନର କାରଣ ହୁଏ। ସୁତରାଂ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି (ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି) ଦ୍ୱାରା ଜୀବଭାବ ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ବାସ୍ତବରେ ବିମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ।

ପରାବରୈକତ୍ୱବିବେକବହ୍ନିଃ -
ଦହତ୍ୟବିଦ୍ୟାଗହନଂ ହ୍ୟଶେଷମ୍।
କିଂ ସ୍ୟାତ୍ପୁନଃ ସଂସରଣସ୍ୟବୀଜମ୍ -
ଦ୍ୱୈତଭାବଂ ସମୁପେୟୁଷୋଽସ୍ୟ ॥୩୪୭॥

ପର ଅବର ଏକତ୍ୱ = ପରଂ (ବ୍ରହ୍ମ)ର ଅବର (ଜୀବ) ସହିତ ଏକାତ୍ମତା, ବିବେକବହ୍ନିଃ = ବିବେକୀରୂପୀ ଅଗ୍ନି, ଦହତି = ଜଳାଇଦିଏ, ଅବିଦ୍ୟାଗହନମ୍ = ଅବିଦ୍ୟାରୂପୀ ଘନଜଙ୍ଗଲକୁ, ହି = ବସ୍ତୁତଃ, ଅଶେଷମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, କିଂ ସ୍ୟାତ୍ = କ'ଣ ରହେ, ପୁନଃ = ତା'ପରେ, ସଂସରଣସ୍ୟ = ଦେହାନ୍ତରଣ ପାଇଁ, ବୀଜମ୍ = କାରଣ, ଅଦ୍ୱୈତଭାବମ୍ = ଅଦ୍ୱୈତଭାବ, ସମୁପେୟୁସ୍ୟ = ଯାହାକୁ ଏହି (ଲାଭ) ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ଅସ୍ୟ = ତା' ପାଇଁ।

'ଜୀବ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ'- ଏହି ଜ୍ଞାନ ଅବିଦ୍ୟାରୂପୀ ଘନଜଙ୍ଗଲକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳାଇ ଦିଏ; କିଛି ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ। ଯାହାକୁ ଏହି ଅଦ୍ୱୈତ-ଭାବ (ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ-ବୋଧ) ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ତା'ପାଇଁ ସଂସୃତି (ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ଚକ୍ର)ର କାରଣ ରହେ ନାହିଁ ॥୩୪୭॥

ଲୌକିକ ଓ ପାରଲୌକିକ, (ପରା ଓ ଅପରାର) ବିବେକ ହୋଇଗଲାପରେ, ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଉଦିତ ହୁଏ। ଈଶ୍ୱର, ଜୀବ ଓ ଜଗତ- ଏହି ତିନିତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଚିନ୍ତନ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ଏହି ଜଗତ କିପରି ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ? ମୁଁ କିଏ ? ଏବଂ ଏହି ଉଭୟ ପଛରେ ଥିବା ସେହି ଅଦୃଶ ସତ୍ୟ (ତତ୍ତ୍ୱ) କ'ଣ ? ଏହିପରି ବିବେକ ଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତନଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ଅବିଦ୍ୟାକୁ ସମଗ୍ରତଃ ଭସ୍ମସାତ୍ କରିଦିଏ ଏବଂ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ବା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ପୁନଃ କଦାପି ସଂସାରର ଆକର୍ଷଣଗୁଡ଼ିକରେ (ବାହ୍ୟ ଓ ଆନ୍ତରିକ) ରୂପେ ବିଚଳିତ ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା ଆସକ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନଥାଏ। ଯିଏ ଅଦ୍ୱୈତ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସେଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ (ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ) ସତ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନିଯାଏ, ତା' ପାଇଁ ପୁନଃ

ଆବାଗମନଚକ୍ର ରହେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେ ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ତାକୁ ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କହନ୍ତି।

ଅଦ୍ୱୈତ-ତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଯୋଗୀ ପାଇଁ ପୁନଃ ମୋହ ଅଥବା ଭ୍ରାନ୍ତିରେ ପଡ଼ିବାର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ନାହିଁ। ଥରେ ମାତ୍ର ଯଦି ଅନୁଭବ ହୋଇଯାଏ କି 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି', ତେବେ ଏହି ପ୍ରକାର ସମ୍ଭାବନା କାହିଁକି ଉଦିତ ହେବ ଯେ 'ମୁଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତ (ଜୀବ) ମାତ୍ର'। ହୁଏତ, ଆମେ ଏସବୁ ଉପରକରଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଆମର ଜଗତରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଉ। ଯଦି ନାଟକରେ କୌଣସି ରାଜା ଭିକାରୀ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରେ, ତେବେ ତାକୁ ବଜାରରେ ଅଥବା ଗଳିକନ୍ଦିରେ, ରାସ୍ତା-ଘାଟରେ ବୁଲି ବୁଲି ଭିକ୍ଷା ମାଗିବାକୁ ପଡ଼େ କି? କିନ୍ତୁ ଏଭଳି କର୍ମ ତା'ପାଇଁ ଏକ ମନୋରଞ୍ଜନ ବା ଲୀଳା ମାତ୍ର। ତାକୁ ଭ୍ରମ ହୁଏ ନାହିଁ କି 'ସେ ବାସ୍ତବରେ ଜଣେ ଭିକାରୀ'- କାରଣ, ଭିକାରୀର ବାହ୍ୟ-ବେଶ ପଛରେ ତା'ର ରାଜସିକ ସଜ୍ଜା ରହିଥାଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଏହି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହାର କରିଥାଏ। ଶାରୀରିକ କ୍ଲେଶ ତାକୁ ଦୁଃଖ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେ ତା'ର ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଯାହାକି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସଙ୍ଗ, ଅବ୍ୟୟ, ଅନାସକ୍ତ ଓ ନିର୍ବିକାର ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ।

ଆବରଣସ୍ୟ ନିବୃତ୍ତିର୍ଭବତି ହି ସମ୍ୟକ୍‌ପଦାର୍ଥ ଦର୍ଶନତଃ।
ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନବିନାଶସ୍ତଦ୍ୱିକ୍ଷେପଜନିତ ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିଃ ॥୩୪୮॥

ଆବରଣସ୍ୟ = ଆବରଣର, ନିବୃତ୍ତିଃ = ନିରାକରଣ, ଭବତି = ହୁଏ, ହି = ବସ୍ତୁତଃ, ସମ୍ୟକ୍ ପଦାର୍ଥ ଦର୍ଶନତଃ = ସତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ବିନାଶଃ = ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ବିନାଶ, ତଦ୍ ବିକ୍ଷେପଜନିତ = ତା'ର ବିକ୍ଷେପରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତିଃ = ଦୁଃଖର ନାଶ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆବରଣର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ବିନାଶ ହୋଇଥାଏ ତଥା ତାହା ଯୋଗୁଁ ହେଉଥିବା ବିକ୍ଷେପଜନିତ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ॥ ୩୪୮॥

ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଭ୍ରାନ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସେତେବେଳେ ଦୂର ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ତତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ। ଏଭଳି

ହୁଏ ଆମକୁ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଭୂତ ଦେଖାଯାଉଛି ଅଥବା ଦଉଡ଼ି ଉପରେ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଉଛି। ଏଭଳି ହେବାର କାରଣ ହେଉଛି କି ଆମେ ମୂଳ ବସ୍ତୁକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖି ପାରୁନାହୁଁ। ତାକୁ ଆମେ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟର, ଅସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶରେ ଦେଖୁଛୁ। ବସ୍ତୁର ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ନ ହେବାରୁ, ତାହା ଆମ ମନରେ ଅନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଭ୍ରାନ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥାଏ। ଏହାହିଁ ବାସ୍ତବିକ ସାର୍ବଭୌମ ସତ୍ୟ। ତେଣୁ ବସ୍ତୁର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ହିଁ ଭ୍ରାନ୍ତି ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତା' ସ୍ଥାନରେ ଭୂତ ଦର୍ଶନ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଦଉଡ଼ି ଦେଖାଗଲା ପରେ ସାପ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଅଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଆବରଣ ସମାପ୍ତ ହେଲାପରେ, ବିକ୍ଷେପ ଜନିତ ଭୟ/କ୍ଲେଶ ମଧ୍ୟ ଦୂର ହୋଇଯାଏ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଆମେ ନିଜକୁ ଅଜ୍ଞାନୀ ମନେକରି ସେହିଜନିତ ମିଥ୍ୟାଧାରଣାକୁ ନେଇ ନିଜକୁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅଥବା ଜୀବ ରୂପେ ପରିଚୟ ଦେଉଛୁ। ଏଭଳି ଭ୍ରାନ୍ତଧାରଣା ସମସ୍ତ ଦୁଃଖର ଏବଂ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁର (ସଂସରଣର) କାରଣ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ନିଜକୁ ଚିହ୍ନିଗଲାପରେ ସ୍ୱତଃ ଅଜ୍ଞାନ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ତଜ୍ଜନିତ ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ।

କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ଭାବ : ମିଥ୍ୟା (୩୪୯-୩୫୪)

ଏତତ୍ତ୍ରିତୟଂ ଦୃଷ୍ଟଂ ସମ୍ୟଗ୍ରଜ୍ଜୁସ୍ୱରୂପବିଜ୍ଞାନାତ୍।
ତସ୍ମାଦ୍‌ବସ୍ତୁସତତ୍ତ୍ୱଂ ଜ୍ଞାତବ୍ୟଂ ବନ୍ଧମୁକ୍ତୟେ ବିଦୁଷା ।।୩୪୯।।

ଏତତ୍ = ଏହି, ତ୍ରିତୟଂ = ତିନୋଟି, ଦୃଷ୍ଟଂ = ଦେଖାଯାଇଛି, ସମ୍ୟକ୍ ରଜ୍ଜୁ-ସ୍ୱରୂପ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ = ରଜ୍ଜୁର ସ୍ୱରୂପର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ହିଁ, ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ବସ୍ତୁ ସତ୍ତ୍ୱଂ = ସତ୍ୟର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ, ଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ବନ୍ଧମୁକ୍ତୟେ = ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାଲାଗି, ବିଦୁଷା = ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା।

ରଜ୍ଜୁର-ସ୍ୱରୂପର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ହେବା ମାତ୍ରେ ଏହି ତିନୋଟି- (ରଜ୍ଜୁର ଅଜ୍ଞାନ, ଅଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ସର୍ପ ଭ୍ରାନ୍ତି ଏବଂ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନିତ ଭୟ) ନିବୃତ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଇଛି। ତେଣୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସତ୍ୟର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।।୩୪୯।।

ଯଦି କାହାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଜ୍ଜୁର ଜ୍ଞାନ ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ଥିତି ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ, ଯଥା- (୧) ରଜ୍ଜୁର ଅଜ୍ଞାନ, (୨) ରଜ୍ଜୁ ସ୍ଥାନରେ ସର୍ପର ପ୍ରତୀତି ଏବଂ (୩) ସର୍ପଜନିତ ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା। ଏଥିଲାଗି ପରମ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି ଯେ, ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ହେଲେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ତଜ୍ଜନିତ ଭ୍ରାନ୍ତିଗୁଡ଼ିକର କ୍ଲେଶରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସୁକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସ୍ୱସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହା କେବଳ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ।

ଅୟୋଽଗ୍ନିୟୋଗାଦିବ ସତ୍‌ସମନ୍ୱୟାତ୍ -
ମାତ୍ରାଦିରୂପେଣ ବିଜୃମ୍ଭତେ ଧୀଃ ।
ତତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟମେତଦ୍‌ଦ୍ୱିତୀୟଂ ୟତଃ ମୃଷା
ଦୃଷ୍ଟଂ ଭ୍ରମସ୍ୱପ୍ନ ମନୋରଥେଷୁ ॥୩୫୦॥

ତତୋ ବିକାରାଃ ପ୍ରକୃତେରହଂମୁଖା
ଦେହାବସାନା ବିଷୟାଶ୍ଚ ସର୍ବେ ।
କ୍ଷଣେଽନ୍ୟଥା ଭାବିତୟା ହ୍ୟମୀଷା-
ମସତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମା ତୁ କଦାପି ନାନ୍ୟଥା ॥୩୫୧॥

ଅୟଃ = ଲୁହାଖଣ୍ଡ, ଅଗ୍ନିୟୋଗାତ୍ = ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗରେ, ଇବ = ଭଳି, ସତ୍ ସମନ୍ୱୟାତ୍ = ସତ୍‌ର ସମନ୍ୱୟ ହେତୁ, ମାତ୍ରାଦି ରୂପେଣ = ଜ୍ଞାତ-ଜ୍ଞାନାଦି ରୂପରେ, ବିଜୃମ୍ଭତେ = ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ଧୀଃ = ବୁଦ୍ଧି, ତତ୍କାର୍ଯମ୍ = ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟ, ଏତତ୍ = ଏହି, ଦ୍ୱିତୀୟମ୍ = ଉଭୟ, ୟତଃ = ଯେହେତୁ, ମୃଷା = ମିଥ୍ୟା, ଦୃଷ୍ଟମ୍ = ଦେଖାଯାଇଛି, ଭ୍ରମ ସ୍ୱପ୍ନ ମନୋରଥେଷୁ = ଭ୍ରମରେ, ସ୍ୱପ୍ନରେ ଏବଂ ମନୋରଥ (କଳ୍ପନା)ଇତ୍ୟାଦିରେ ।

ତତଃ = ସେହିପରି, ବିକାରାଃ = ବିକାରଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରକୃତେଃ = ପ୍ରକୃତିର, ଅହଂମୁଖା = ଅହଂକାରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି, ଦେହାବସାନା = ସ୍ଥୁଳଦେହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବିଷୟାଃ = ବିଷୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ, ଚ = ଏବଂ, ସର୍ବେ = ସବୁକିଛି, କ୍ଷଣେ = ପ୍ରତିକ୍ଷଣରେ, ଅନ୍ୟଥାଭାବିତୟା = ପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ହେଉଥିବା କାରଣରୁ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଅମୀଷାମ୍ = ଏଗୁଡ଼ିକର, ଅସତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଅସତ୍, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, ତୁ = କିନ୍ତୁ, କଦାପି = କେବେହେଲେ, ନ = ନାହିଁ, ଅନ୍ୟଥା = ନିଜ ସ୍ୱରୂପରୁ ଅଲଗା ହୁଏ ନାହିଁ ॥୩୫୧॥

ଯେଭଳି ଅଗ୍ନି ସହିତ ସଂଯୋଗ ହୋଇ ଲୁହାଛଡ଼ ଅଗ୍ନିଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ସେହିଭଳି ବ୍ରହ୍ମ (ସତ୍-ତତ୍ତ୍ୱ)ର ସନ୍ନିଧିରେ ବୁଦ୍ଧି ଜ୍ଞାତା ଓ ଜ୍ଞାନ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଜ୍ଞାତା ଓ ଜ୍ଞାନ ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧିର ପରିଣାମ ଅଟେ, ଏହା ମାୟା ବା ମିଥ୍ୟା ହୋଇଥାଏ, ଯେମିତି ଭ୍ରମ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ କଳ୍ପନାରେ ହୁଏ ॥୩୫୦॥

ଏହି ପ୍ରକାର, ଅହଂକାରରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୁଳ ଦେହ ଓ ବିଷୟବସ୍ତୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ଯାହାକିଛି ବିକାର ରହିଛି, ସେସବୁ ଅସତ୍ୟ ବା ମିଥ୍ୟା । ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳତା (କ୍ଷଣଭଙ୍ଗୁରତା) ହିଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅସତ୍ୟତା ବା ମିଥ୍ୟାତ୍ୱର ପ୍ରମାଣ । କିନ୍ତୁ କଦାପି ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ ॥୩୫୧॥

ଯେତେବେଳେ ଲୁହାଖଣ୍ଡ ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗରେ ଆସେ, ସେତେବେଳେ ଅଗ୍ନିର ଦାହକତା ଓ ପ୍ରକାଶକୁ- ତାହା ନିଜ ଭିତରେ ସମାହିତ କରିନିଏ। କିଛି ସମୟ ପରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଅଗ୍ନି ଓ ଲୁହାଖଣ୍ଡ ଏକରୂପ ହୋଇଯାଇଛି। ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭିନ୍ନତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ପଦାର୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱର ଚେତନ ସହିତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥ ଚେତନ ସ୍ୱରୂପ ବା ସାଦୃଶ୍ୟତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ବାସ୍ତବରେ, ଲୁହାର ଓଜନ, ଆକାର ଓ ରଙ୍ଗ ଅଛି ତଥା ତାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲେ ଥଣ୍ଡା ଲାଗେ - ଏହା ଲୁହାର ଧର୍ମ। କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିର ଗୁଣ-ଧର୍ମ, ରୂପ-ରଙ୍ଗ ଲୁହାଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ। ଲୁହା କଦାପି ଅଗ୍ନି ହୋଇ ନ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ବହୁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୁହା ଅଗ୍ନି ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଲେ, ତାହା ଅଗ୍ନି ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। ପୁନଃ ଅଗ୍ନିରୁ ବାହାର କରି ରଖିଦେଲେ କିଛି ସମୟପରେ ସେହି ଅଗ୍ନିରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବା ଲୁହାଖଣ୍ଡ ତା'ର ନିଜରୂପ ଓ ରଙ୍ଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ଏହିପରି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସ୍ୱତଃ ନିର୍ଜୀବ ଓ ନିଷ୍କ୍ରିୟ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ଆସି ଚେତନରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ଜୀବନ୍ତ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି କରଣ-ସମୁଦାୟ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତି। ଜୀବନୀ-ତତ୍ତ୍ୱରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବା ମାତ୍ରେ, ସେହି କରଣଗୁଡ଼ିକର ଦେଖିବା-ଶୁଣିବା, ଅନୁଭବ କରିବା ଅଥବା ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ କରିବାର କ୍ଷମତା ଚାଲିଯାଏ।

ବୁଦ୍ଧି ପଛରେ ଯେଉଁ ଚେତନଶକ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟକରେ, ତାହା ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ 'ଜ୍ଞାତା' ହୋଇଯାଏ। କିନ୍ତୁ ବିନା ଜ୍ଞେୟରେ ବା ଜ୍ଞାନରେ ଜ୍ଞାତାର ସ୍ଥିତି ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ଜ୍ଞାତା ହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଜ୍ଞେୟ ଓ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ କ୍ଲୋରୋଫର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ଅଥବା ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାରେ ବୁଦ୍ଧି ସୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଦୃଶ୍ୟର ଖେଳ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ ଏହି ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞେୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ମିଥ୍ୟା। ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି- ସ୍ୱପ୍ନ, ଭ୍ରାନ୍ତି ଓ କଳ୍ପନା। ଜ୍ଞାତା-ଜ୍ଞେୟ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକ୍ରିୟା ସେସବୁ ମୋ'ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ସେସବୁ କିଛି 'ମୁଁ' ହିଁ ଅଟେ। ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ମୋର ମାନସିକ କଳ୍ପନା ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକ୍ଷେପଣ ମାତ୍ର। ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ଅକର୍ତ୍ତା, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ।

ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବ୍ୟଷ୍ଟିଜଗତ ଯାହାକି ଅହଂକାର, ବାସନା, ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଅନୁଭୂତିର ଉପକରଣ (ଯଥା ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀର) ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ଏବଂ ସମଷ୍ଟି ଜଗତ ଯାହାକି ଅନୁଭବ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ, ଅନୁଭବ୍ୟ ଭାବନା ଓ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ସମଷ୍ଟିରେ ନିର୍ମିତ-

ଏହି ଉଭୟ ଆତ୍ମଚେତନାରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପ ମାତ୍ର। ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୃଷ୍ଟି ନିରନ୍ତର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥାଏ। ତାହା କଦାପି ନିତ୍ୟ ବା ଅବିନାଶୀ-ଅବିକାରୀ ହୋଇ ନ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟ ସର୍ବଦା ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଅବ୍ୟୟ ଓ କୂଟସ୍ଥ।

ଅନନ୍ତରୁ ସାନ୍ତ ଅଥବା ଅବିନଶ୍ୱରରୁ ନଶ୍ୱର (ବିନାଶୀ) କିପରି ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା ? ଏହାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଛି। କିନ୍ତୁ ବିସ୍ମୟକର ଘଟଣା ଏହି କି ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ନଶ୍ୱର ଜଗତ କଦାପି ପ୍ରକଟ ହୋଇ ନ ପାରେ। ତେବେ ଆମକୁ ଏଭଳି ଅନୁଭବ କାହିଁକି ହେଉଛି ? ସାମାନ୍ୟତଃ, ଏହି ପ୍ରକାର ଶଙ୍କା ଉଠିଥାଏ। ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ଉତ୍ତର ଦେଇଛନ୍ତି କି- "ଅୟୋଽଗ୍ନି ଯୋଗାତ୍ ଇବ" ଅର୍ଥାତ୍, ଅଗ୍ନିର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ଲୁହାଖଣ୍ଡ ଯେମିତି ଅଗ୍ନିଭଳି ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ହୁଏ।

ଯେକୌଣସି ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନର ଗୁଣ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ କରିଥାଏ। ଯେଭଳି ରଜ୍ଜୁ ସ୍ଥାନରେ ଆମକୁ ଗାଈ ଥିବାର ଭ୍ରାନ୍ତି କଦାପି ହୁଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ଅଧ୍ୟାସ ସର୍ବଦା ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରିତ ଅର୍ଥାତ୍ ପାରସ୍ପରିକ ହୋଇଥାଏ। ତାହା ଏକତରଫା ହୋଇ ନଥାଏ। ଅଧ୍ୟାରୋପର ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ସମ୍ୟକ୍ ପରୀକ୍ଷଣ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି କି - ତାହା 'ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଧ୍ୟାସ' ମାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍, ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟି ଉପରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ। ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟିର ଗୁଣଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେପରି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। ରଜ୍ଜୁସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ କେବଳ ରଜ୍ଜୁ ହିଁ ସର୍ପର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥାଏ। ବରଂ, ସର୍ପ ମଧ୍ୟ ରଜ୍ଜୁର ଗୁଣ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ସର୍ପ କୁଣ୍ଡଳାକାର ହୋଇ ଚିକ୍କଣ ଓ କୋମଳ, ଲମ୍ବା ହେବା ସହିତ ତା'ର ଫଣା ଥାଏ। ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ରଜ୍ଜୁ ସେହି କାଳ୍ପନିକ ସର୍ପକୁ ତା'ର ସତ୍ତା ପ୍ରଦାନ କରିଦିଏ। ବାସ୍ତବରେ ରଜ୍ଜୁର ସତ୍ତାଥାଏ ଓ ସର୍ପର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ଭ୍ରମିତ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପାଇଁ ସେହି କାଳ୍ପନିକ ସର୍ପ ମଧ୍ୟ ସତ୍ତାବାନ୍ ଜଣାପଡ଼େ। ସର୍ପର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ଆରୋପିତ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ରଜ୍ଜୁର ଧର୍ମ ଆମକୁ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଏହା ହେଉଛି- ଆମର ମୋହ ବା ଭ୍ରମ ସ୍ଥିତି। ଏହିପରି ସ୍ଥିତିରେ ଆମକୁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଅହଂକାର ଓ ତଜ୍ଜନିତ କ୍ଳେଶଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଯାଏ। ବାସ୍ତବ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ଈଶ୍ୱରୀୟ ସତ୍ତା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ।

ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ସେହି ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେହ-ମନ ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅଲଗା ଓ ଅସଙ୍ଗ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରି ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-

ବିଚାରକ ଏବଂ ବିଷୟ-ଭାବନା-ବିଚାରାଦିରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଚାଲିଯିବି। ପାରସ୍ପରିକ ଅଧ୍ୟାରୋପଣ ('ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଧ୍ୟାସ') ଯୋଗୁଁ ଆମେ ମିଥ୍ୟାଜଗତକୁ ସତ୍ୟର ମାନ୍ୟତା ଦେଇଥାଉ। ଯାହାକିଛି ଆମେ ଏ ଜଗତରେ ଦେଖୁ-ଶୁଣୁ-ଅନୁଭବ କରୁ ସବୁକିଛି ସେହି ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର। ନାମରୂପର ଜଗତ ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପଣ ମାତ୍ର।

ନିତ୍ୟାଦ୍ୱୟାଖଣ୍ଡଚିଦେକରୂପୋ
ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିସାକ୍ଷୀ ସଦସଦ୍‌ବିଲକ୍ଷଣଃ।
ଅହଂପଦପ୍ରତ୍ୟୟଲକ୍ଷିତାର୍ଥଃ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍‌ସଦାନନ୍ଦଘନଃ ପରାତ୍ମା ।।୩୫୨।।

ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ଚିରନ୍ତନ; ଅଦ୍ୱୟ = ଦ୍ୱୈତରହିତ, ଏକସତ୍ତା; ଅଖଣ୍ଡ = ନିରବୟବ, ଚିତ୍ = ଜ୍ଞାନ, ଏକରୂପଃ = ଏକରୂପ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି ସାକ୍ଷୀ = ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିର ସାକ୍ଷୀ, ସଦ୍ ଅସଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣଃ = ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ଭିନ୍ନ, ଅହଂପଦପ୍ରତ୍ୟୟଲକ୍ଷିତାର୍ଥଃ = 'ଅହଂ' ପଦର ଯାହା ଗୂଢ଼ାର୍ଥ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ = ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ସଦାନନ୍ଦଘନଃ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ପରାତ୍ମା = ପରମାତ୍ମା।

ଚିରନ୍ତନ, ଅଦ୍ୱୟ, ଅଖଣ୍ଡବୋଧ, ଏକରୂପ, ବୁଦ୍ଧି ଆଦିର ସାକ୍ଷୀ, ସତ୍ ଅସତ୍‌ରୁ ଭିନ୍ନ, 'ମୁଁ' (ଅହଂ) ପଦ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ, ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା, ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦଘନ ହେଉଛି ସେହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ।। ୩୫୨।।

ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଯେତିକି ସମ୍ଭବ ସେତିକି ବିସ୍ତାରରେ 'ଆତ୍ମା'ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି। କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସ୍ଥୂଳ କିମ୍ବା ସୂକ୍ଷ୍ମ, ତାହା ସତ୍ କିମ୍ବା ଅସତ୍। ନିତ୍ୟ- (ଯାହାର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ନାହିଁ), ଅଦ୍ୱୟ- (ଯାହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ସମକକ୍ଷ ନାହିଁ)- ଏସବୁକୁ ବୁଦ୍ଧି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରେ। କିନ୍ତୁ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଯାହାକି ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ତାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ଏହା ବୌଦ୍ଧିକ ବର୍ଗୀକରଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ। ଏହା ସର୍ବଦା ବୁଦ୍ଧିର ପରିସୀମା ବାହାରେ ରହି ବୁଦ୍ଧିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ତେଣୁ ତାହାକୁ 'ସାକ୍ଷୀ-ଚୈତନ୍ୟ' କୁହାଯାଏ।

ବେଦାନ୍ତରେ 'ଅହଂ' ପଦକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ଲକ୍ଷିତ କରାଯାଏ, ଯେଭଳି 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି' ମହାବାକ୍ୟରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ଅହଂ'। ଏହି 'ଅହଂ' ପଦର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ- 'ଜୀବ' ଅଥବା ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତ ନୁହେଁ। ଏହା ହେଉଛି ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ, ଯାହାକି

ମୋର ଭାବନା-ବିଚାର ଓ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥାଏ। ଏହି ଚେତନତତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଦା, ସର୍ବତ୍ର, ପରିବ୍ୟାପ୍ତ, ଯାହାକି ଆମର ବାହାର ଓ ଭିତର ଉଭୟକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ। ଏହା ସଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ କୌଣସି ଦୁଃଖର ଲେଶମାତ୍ର ସ୍ପର୍ଶ ନାହିଁ। ଏହା ସର୍ବଦା ଏକରସ ଅର୍ଥାତ୍ ଏଥିରେ କୌଣସି ବିକାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ; ତେଣୁ ନିର୍ବିକାର ସତ୍ତା ହୋଇଥିବାରୁ ନିତ୍ୟ-ବୋଧ ରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ।

ଇତ୍ଥଂ ବିପଶ୍ଚିତ୍‌ସଦସଦ୍‌ବିଭଜ୍ୟ
ନିଶ୍ଚିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଂ ନିଜବୋଧ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟା।
ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସ୍ୱମାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡବୋଧଂ
ତେଭ୍ୟୋ ବିମୁକ୍ତଃ ସ୍ୱୟମେବ ଶାମ୍ୟତି ॥୩୫୩॥

ଇତ୍ଥମ୍ = ଏହି ପ୍ରକାର, ବିପଶ୍ଚିତ୍ = ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି, ସଦ୍ ଅସଦ୍ ବିଭଜ୍ୟ = ସତ୍ ଓ ଅସତ୍‌ର ବିବେକ କରି, ନିଶ୍ଚିତ୍ୟ = ନିଶ୍ଚୟ କରି, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ, ନିଜବୋଧ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ନିଜର ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ଜାଣି, ସ୍ୱଂ ଆତ୍ମାନମ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ, ଅଖଣ୍ଡବୋଧମ୍ = ଅଖଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନରୂପ, ତେଭ୍ୟୋଃ = ସେଥିରୁ, ବିମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ ହୋଇ, ସ୍ୱୟମ୍ ଏବ = ନିଜେ, ଶାମ୍ୟତି = ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କରେ।

ଏହିପ୍ରକାର ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ସତ୍ ଓ ଅସତ୍‌ର ବିବେକ କରି, ନିଜ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍‌ଆତ୍ମା ରୂପେ ଅନୁଭବ କରି ଓ ନିଜେ ନିଜକୁ ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧରୂପ ଜାଣି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ତଥା ପରମ ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ॥ ୩୫୩ ॥

'ମୁଁ ହିଁ ସେ, ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ'- ଅର୍ଥାତ୍ 'ସୋଽହମ୍', 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି' ଇତ୍ୟାଦି ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହେଲା ପରେ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୁଏ। ଏହା ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବଭାବରୁ (ଅବିଦ୍ୟା) ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ତା'ର ଆବରଣ ଭଙ୍ଗ ହୋଇ ତଜ୍ଜନିତ ବିକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ଦୂର ହୋଇଥାଏ। ବ୍ୟକ୍ତି ଦିବ୍ୟ-ଅଖଣ୍ଡ-ଶାନ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗେ। ଏଥିଲାଗି ସର୍ବପ୍ରଥମ ଆତ୍ମା-ଅନାତ୍ମ-ବିବେକ ହେବା ଉଚିତ୍। ତା'ପରେ ଅନାତ୍ମ ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟଭାବ ଆସେ ଏବଂ ଆତ୍ମା ସହିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ। ସେତେବେଳେ ତା'ର ଜୀବନର ସମସ୍ତ ବାଧା ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହୋଇଯାଏ।

ସମାଧି-ନିରୂପଣ (୩୫୪-୩୭୨)

ଅଜ୍ଞାନହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥେଃ ନିଃଶେଷବିଲୟସ୍ତଦା ।
ସମାଧିନାଽବିକଳ୍ପେନ ଯଦାଽଦ୍ୱୈତାତ୍ମଦର୍ଶନମ୍ ॥୩୫୪॥

ଅଜ୍ଞାନହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥେଃ = ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଅଜ୍ଞାନ / ଅବିଦ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥି ଅଛି, ନିଃଶେଷ ବିଲୟଃ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ, ତଦା = ତା'ପରେ, ସମାଧିନା ଅବିକଳ୍ପେନ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ଦ୍ୱାରା, ଯଦା = ଯେତେବେଳେ, ଅଦ୍ୱୈତ = ଦ୍ୱୈତରହିତ, ଆତ୍ମଦର୍ଶନମ୍ = ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ।

ଯେତେବେଳେ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମ-ଦର୍ଶନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ହୃଦୟର ଅଜ୍ଞାନ ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ॥୩୫୪॥

ଯଦି କୌଣସି ସାଧକ ତା'ର ମନକୁ ଶାନ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ସତତ-ଅଭ୍ୟାସ (ଧ୍ୟାନ) କରିବା ଫଳରେ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚେ, ତେବେ ତାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ପରିବ୍ୟାପ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୁଏ । ଏହିପରି ଅନୁଭବ ହେବା ମାତ୍ରେ ସାଧକ ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରର କଳୁଷିତ ବାସନାରାଶିକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦିଏ ଏବଂ ଜୀବଭାବରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ ଜୀବର ଏହି ବନ୍ଧନକୁ 'ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି' କହନ୍ତି । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- ଅବିଦ୍ୟା ବା ଆତ୍ମାର ଅଜ୍ଞାନ ଯାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ କାମନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅସରନ୍ତି ଇଚ୍ଛା ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ବାରମ୍ବାର ଚିତ୍ତରେ ବିକ୍ଷେପ ସୃଷ୍ଟି କରି ଶରୀର ଦ୍ୱାରା କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ ।

ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନ, ବୌଦ୍ଧିକ-କାମନା, ମାନସିକ-ବିକ୍ଷେପ ଓ ଶାରୀରିକ-କ୍ରିୟା- ଏସବୁ ସମଗ୍ରତଃ କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟ-ଅନୁକ୍ରମକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ । ଯେଉଁଠି ପୂର୍ବଟି ପରଟିର କାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ପର ପୂର୍ବର ପରିଣାମ (କାର୍ଯ୍ୟ) ହୋଇଥାଏ । 'ମୁଁ ହିଁ ସେହି ପରମାତ୍ମା'- ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ ନ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଆମ ଭିତରେ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଭାବ ଉଦୟ ହୁଏ ତଥା ଆମକୁ ଏହି ଭାବ ମାନସିକ କଷ୍ଟ ପହଞ୍ଚାଇଥାଏ । ବୁଦ୍ଧି ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଯୋଜନା କରୁଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ତ୍ତିକରି ସେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ଚାହେଁ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ଆମେ ଅଧିକ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇଯାଉ, ଯାହାକୁ 'କର୍ମତତ୍ପର'

କହନ୍ତି। ଏହିପରି ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନ, ଇଚ୍ଛା ଏବଂ ଶାରୀରିକ କର୍ମ- ଏହି ତିନୋଟି ମନୁଷ୍ୟକୁ ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ରଖେ। ଧୀରେ ଧୀରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାରେ ଦୃଢ଼ତା ଆସିବା ପରେ, ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇ ଜୀବ ବନ୍ଧନକୁ ଛେଦନ କରିବା ପରେ ହିଁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ।

ତ୍ୱମହମିଦମିତୀୟଂ କଳ୍ପନା ବୁଦ୍ଧିଦୋଷାତ୍
ପ୍ରଭବତି ପରମାତ୍ମନ୍ୟଦ୍ୱୟେ ନିର୍ବିଶେଷେ।
ପ୍ରବିଲସତି ସମାଧାବସ୍ୟ ସର୍ବୋ ବିକଳ୍ପୋ
ବିଲୟନମୁପଗଚ୍ଛେଦ୍‌ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱାବଧୃତ୍ୟା ॥୩୫୫॥

ତ୍ୱମ୍ ଅହମ୍ ଇଦମ୍ ଇତି ଇୟମ୍ = ତୁମେ, ମୁଁ, ସେହି - ଏହି ପ୍ରକାର, କଳ୍ପନା = କଳ୍ପନା, ବୁଦ୍ଧି ଦୋଷାତ୍ = ବୁଦ୍ଧିଗତ ଦୋଷ ହେତୁ, ପ୍ରଭବତି = କଳ୍ପିତ ହୋଇଥାଏ, ପରମାତ୍ମନି = ପରମାତ୍ମାରେ, ଅଦ୍ୱୟେ = ଅଦ୍ୱୟରେ, ନିର୍ବିଶେଷେ = ଯାହା ଗୁଣ-ଧର୍ମ ରହିତ, ବିଶେଷଣ ରହିତ, ସେଥିରେ; ପ୍ରବିଲସତି ସମାଧୌ = ସମାଧିରେ ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର (ସାଧକର), ସର୍ବଃ = ସବୁକିଛି, ବିକଳ୍ପଃ = କଳ୍ପନା, ବିଲୟନମ୍ = ବିଲୀନ, ଉପଗଚ୍ଛେତ୍ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ବସ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଅବଧୃତ୍ୟା = ବସ୍ତୁ ସତ୍ୟର ନିଶ୍ଚୟ ଦ୍ୱାରା।

ଅଦ୍ୱୟ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ପରମାତ୍ମାରେ ତୁମେ, ମୁଁ, ସେ, ତାହା- ଏଭଳି ଭେଦ-କଳ୍ପନା ବୁଦ୍ଧିଗତ ଦୋଷ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ। ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ସାଧକର ସବୁ କଳ୍ପିତ ଭ୍ରାନ୍ତି ଉଭେଇ ଯାଏ ॥ ୩୫୫ ॥

ବୁଦ୍ଧିର ଦୋଷ ବା କଲ୍ମଷଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ ? ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମର ସଂସ୍କାର-ବାସନା-ରାଶି। ଏହି ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଉଦୟ ହେତୁ ଚିତ୍ତରେ ଦ୍ୱୈତ-ଜଗତର କଳ୍ପନା ଆସେ ଏବଂ ତୁମେ, ମୁଁ, ଏହି, ସେହି ଭାବରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ। ଏହି ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଆମର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ-କ୍ଳେଶର କାରଣ ହୋଇଥାଏ। ସବୁଠାରୁ କୌତୁହଳର ବିଷୟ ଏହି ଯେ ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଏହି ଦ୍ୱୈତ-ଭ୍ରମର ଖେଳ ଚାଲିଥାଏ। ତେଣୁ ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱର ଥରେ ମାତ୍ର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ ସାରା ଭ୍ରାନ୍ତି, ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାକରଣ ହୋଇଯାଏ। ମନ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ସେହି ସାର୍ବଭୌମ ସ୍ଥିତି ଆସେ, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ।

ନିଜର ପାଖ ବସ୍ତୁକୁ 'ଏହି' ଏବଂ ଦୂରବସ୍ତୁକୁ 'ସେହି' ସର୍ବନାମ ପଦ ମାଧ୍ୟମରେ ସୂଚିତ କରାଯାଏ। ଏହାହିଁ ଦେଶ-କାଳର କଳ୍ପନାକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ। ଯେତେବେଳେ ଦେଶ-କାଳର ସୀମାରେ ବସ୍ତୁଜଗତର ଅନୁଭବ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ଦ୍ରଷ୍ଟାରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ବାହ୍ୟ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁକୁ 'ଦୃଶ୍ୟ' ସ୍ଥାନ ଦିଏ।

ଶାନ୍ତୋ ଦାନ୍ତଃ ପରମୁପରତଃ କ୍ଷାନ୍ତିଯୁକ୍ତଃ ସମାଧିଂ
କୁର୍ବନ୍ନିତ୍ୟଂକଲୟତି ଯତିଃ ସ୍ୱସ୍ୟ ସର୍ବାତ୍ମଭାବମ୍।
ତେନାବିଦ୍ୟାତିମିରଜନିତାନ୍‌ସାଧୁ ଦଗ୍‌ଧ୍ୱା ବିକଳ୍ପାନ୍
ବ୍ରହ୍ମାକୃତ୍ୟା ନିବସତି ସୁଖଂ ନିଷ୍କ୍ରିୟୋ ନିର୍ବିକଳ୍ପଃ ॥୩୫୬॥

ଶାନ୍ତଃ = ଶାନ୍ତ, ସମାହିତ(ମନ ସଂଯମିତ), ଦାନ୍ତଃ = ଦମ (ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମିତ), ପରମ୍ ଉପରତଃ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ପାର୍ଥିବ ବିଷୟଜଗତରୁ ବିରତ, କ୍ଷାନ୍ତିଯୁକ୍ତ = ତିତିକ୍ଷା ବା ସହନଶୀଳ, ସମାଧିଂ କୁର୍ବନ୍ = ଧ୍ୟାନ ସାଧନା (ସମାଧି) ଅଭ୍ୟାସ କରି, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, କଳୟତି = ଚିନ୍ତନ କରେ, ଯତିଃ = ଯୋଗୀ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ସ୍ୱସ୍ଥ = ନିଜର, ସର୍ବାତ୍ମଭାବମ୍ = ସବୁରେ ଆତ୍ମଭାବ, ତେନ = ତାହା ଦ୍ୱାରା, ଅବିଦ୍ୟାତିମିର-ଜନିତାନ୍ = ଅବିଦ୍ୟାରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ସାଧୁ = ଉତ୍ତମରୂପେ, ଦଗ୍‌ଧ୍ୱା = ପୋଡ଼ି, ଭସ୍ମ କରିଦେଇ, ବିକଳ୍ପାନ୍ = କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ, ବ୍ରହ୍ମାକୃତ୍ୟା = ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ, ନିବସତି = ବାସକରେ, ସୁଖମ୍ = ଆନନ୍ଦପୂର୍ବକ, ନିଷ୍କ୍ରିୟଃ = କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ନ କରି, ନିର୍ବିକଳ୍ପଃ = ମନର ସମସ୍ତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରୁ (କଳ୍ପନା)ରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ।

ଶାନ୍ତ, ଆତ୍ମସଂଯମୀ, ଉପରତ ଓ ତିତିକ୍ଷାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ସାଧକ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାରେ ସର୍ବଦା ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ସର୍ବାତ୍ମ-ଭାବରେ ଚିନ୍ତନ କରିଥାଏ। ଏହାଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ଅନ୍ଧକାରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱକୁ (ବିକଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ) ନଷ୍ଟ କରି, ସେହି ସାଧକ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ ସୁଖପୂର୍ବକ ରହେ ॥୩୫୬॥

ସମାହିତା ଯେ ପ୍ରବିଲାପ୍ୟ ବାହ୍ୟଂ
ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି ଚେତଃ ସ୍ୱମହଂ ଚିଦାତ୍ମନି।
ତେ ଏବ ମୁକ୍ତା ଭବପାଶବନ୍ଧୈଃ
ନାନ୍ୟେ ତୁ ପାରୋକ୍ଷ କଥାଭିଧାୟିନଃ ॥୩୫୭॥

ସମାହିତାଃ = ଶାନ୍ତ, ସ୍ଥିର ଚିତ୍ତଯୁକ୍ତ; ଯେ = ସେହି ଯେଉଁ, ପ୍ରବିଲାପ୍ୟ = ଲୟ କରି, ବାହ୍ୟଂ = ବାହ୍ୟ ବିଷୟଜଗତକୁ, ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି = କାନ ଇତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ଚେତଃ = ମନ, ସ୍ୱମ୍‌ଅହମ୍ = ନିଜର ଅହଂକାରକୁ (ଜୀବଭାବ), ଚିଦାତ୍ମନି = ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମାରେ, ସ୍ୱ = ସ୍ୱରୂପରେ, ତେ = ସେମାନେ, ଏବ = କେବଳ, ମୁକ୍ତାଃ = ମୁକ୍ତପୁରୁଷ, ଭବପାଶବନ୍ଧୈଃ = ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ (ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରୂପୀ ପାଶରୁ), ନ ଅନ୍ୟେ = ଅନ୍ୟମାନେ ନୁହଁନ୍ତି, ତୁ = କିନ୍ତୁ, ପରୋକ୍ଷ କଥାଭିଧାୟିନଃ = ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନର ଉପଦେଷ୍ଟା (ପ୍ରବକ୍ତା)।

ସେମାନେ ହିଁ ଭବପାଶ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ (ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ) ଏହି ବାହ୍ୟ ଜଗତ, ନିଜର ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ମନ ଓ ଅହଂକାରକୁ ଜ୍ଞାନରୂପ ଆତ୍ମାରେ ବିଲୀନ କରିପାରିଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟମାନେ ଯିଏ କି କେବଳ ପରୋକ୍ଷ ଭାବେ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା (ପ୍ରବଚନ) କରନ୍ତି, ସେମାନେ କଦାପି ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ ॥୩୫୭॥

ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ରୂପୀ ସଂସାରଦୁଃଖ ସର୍ବଦା ପାଇଁ କେବଳ ସେତେବେଳେ ହିଁ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ, ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ସାଧକ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ନିଜର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଥିବା ବାହ୍ୟଜଗତକୁ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ଭିତରେ ଥିବା ଆନ୍ତରିକ ଜଗତକୁ 'ଚିଦାତ୍ମା'ରେ ବିଲୟ କରିପାରିବ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଭଳି ସମାଧି ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବ ଏବଂ ସତତ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ (ବିକାର) ଅନୁଭବ କରୁଥିବ। ବିଶୁଦ୍ଧ ପରମ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଥିତିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କଲାପରେ ହିଁ ଆମ ଦେହାସକ୍ତି (ଅହଂକାର) ଦୂର ହୋଇଥାଏ। ତା'ପରେ ଆମେ କାଳଚକ୍ରରୁ (ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ସଂସରଣ)ରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଉ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିଭଳି ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବଚନ ବା ଉପଦେଶ / ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ନିରର୍ଥକ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ। ଶାସ୍ତ୍ରଶ୍ରବଣ, କଥନ, ଆଲୋଚନା ଇତ୍ୟାଦି

ଯେତେ ବୁଦ୍ଧି ଉଦ୍ଦୀପକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନର ସାଧନା ମାତ୍ର। ବିନା ସମାଧି (ଧ୍ୟାନ)ରେ ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇନଥାଏ।

ଉପାଧି ଭେଦାତ୍‌ସ୍ୱୟମେବ ଭିଦ୍ୟତେ
ଚୋପାଧ୍ୟପୋହେ ସ୍ୱୟମେବ କେବଲଃ।
ତସ୍ମାଦୁପାଧେର୍ବିଲୟାୟ ବିଦ୍ୱାନ୍
ବସେତ୍‌ସଦାଽକଳ୍ପସମାଧିନିଷ୍ଠୟା ॥୩୫୮॥

ଉପାଧି ଭେଦାତ୍ = ଉପାଧି ଭେଦରେ, ସ୍ୱୟମେବ = ସ୍ୱୟଂ (ଆତ୍ମା), ଭିଦ୍ୟତେ = ବିବିଧତା, ନାନାତ୍ୱରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଚ = ଏବଂ, ଉପାଧି ଅପୋହେ = ଉପାଧିର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସ୍ୱୟଂ ଏବ = କେବଳ ଏକ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ (ମୁଁ), ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ଉପାଧେଃ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର, ବିଲୟାୟ = ବିଲୀନ ହେବା ପାଇଁ, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନୀ, ସାଧକ; ବସେତ୍ = ସାଧନାରତ ହେବା ଉଚିତ୍, ସଦା = ସର୍ବଦା, ନିରନ୍ତର; ଅକଳ୍ପ ସମାଧିନିଷ୍ଠୟା = ନିର୍ବିକଳ୍ପ-ସମାଧିର ଅଭ୍ୟାସରେ।

ଉପାଧି ଭେଦ ଯୋଗୁଁ ଆତ୍ମାରେ ନାନାତ୍ୱ ଭାସିତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସେହି ଶୁଦ୍ଧ-ପରମାତ୍ମା (କେବଳ) ଅଖଣ୍ଡ ରୂପେ ବୋଧ ହୋଇଥାଏ। ତେଣୁ ନିଜର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ବିଲୟ କରିବା ପାଇଁ ବିଦ୍ୱାନ୍‌କୁ ସର୍ବଦା ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସାଧନାର ଅଭ୍ୟାସରେ ଲାଗି ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ॥୩୫୮॥

ସତି ସକ୍ତୋ ନରୋ ଯାତି ସଦ୍‌ଭାବଂ ହ୍ୟେକନିଷ୍ଠୟା।
କୀଟକୋ ଭ୍ରମରଂ ଧ୍ୟାୟନ୍ ଭ୍ରମରତ୍ୱାୟ କଳ୍ପତେ ॥୩୫୯॥

ସତି = ସତ୍, ସତ୍ୟ ପ୍ରତି; ସକ୍ତଃ = ଆସକ୍ତ, ନରଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ଯାତି = ପ୍ରାପ୍ତକରେ, ସଦ୍‌ଭାବମ୍ = ସତ୍-ଆତ୍ମାକୁ, ହି = ନିଶ୍ଚୟ, ଏକନିଷ୍ଠୟା = ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ ସାଧନା କଲେ, କୀଟକଃ = କୀଟ, ଭ୍ରମରମ୍ = ଭ୍ରମରକୁ, ଧ୍ୟାୟନ୍ = ଧ୍ୟାନ/ଚିନ୍ତନ କରି, ଭ୍ରମରତ୍ୱାୟ = ଭ୍ରମରଭଳି ହେବା ପାଇଁ, କଳ୍ପତେ = ଅଧିକାରୀ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ରୂପ ହୋଇଯାଏ।

ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତରେ ଯିଏ ପରମ ସତ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ)ରେ ସମାହିତ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷ ସତ୍ୟକୁ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଯେଭଳି ଭ୍ରମରକୁ ସତତ ଚିନ୍ତନ କରି କୀଟ ଭ୍ରମରରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଯାଏ ॥୩୫୯॥

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ) ପ୍ରତି ପରମ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେ ନିରନ୍ତର ଏକାଗ୍ରତାପୂର୍ବକ ଚିନ୍ତନ (ଧ୍ୟାନ) ଦ୍ୱାରା ତଦ୍‌ରୂପ ହୋଇଯାଏ। ତା'ର ଏକନିଷ୍ଠତା/ଏକାଗ୍ରତା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଏଭଳି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନିଆଯାଇଛି। ତାହା ହେଉଛି- ବେଦାନ୍ତର 'କୀଟ-ଭ୍ରମର ନ୍ୟାୟ'। ଅର୍ଥାତ୍, ଗୋଟିଏ କୀଟ ସତତ ଭ୍ରମରର ଚିନ୍ତନ କରି ଶେଷରେ ଭ୍ରମର ହୋଇଯାଏ କିପରି ? ଏହାକୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି। ଭୃଙ୍ଗ ବା ଭ୍ରମରମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଛାତ ଓ କାନ୍ଥର ଧାରରେ ଅଥବା ମେଜ, ଚୌକି, ପଲଙ୍କର ପଟା ତଳେ ତାଙ୍କର ମାଟିର ଘର, ତିଆରି କରିଥାନ୍ତି। ଏହି ମାଟିର ଘରେ ଭ୍ରମରୀ କୀଟକୁ ଧରି ଆଣି ରଖିଦିଏ ଏବଂ ସେହି ଛୋଟ ମାଟି ଘରର ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଛିଦ୍ରବତ୍ ଛୋଟ ମୁହଁଟିଏ ଖୋଲା ରଖେ। ସେହି ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଭ୍ରମରୀ ସର୍ବଦା ଭିତରେ ବନ୍ଦି ହୋଇ ରହିଥିବା କୀଟକୁ ଜଗି ବସେ। ତେଣୁ କୀଟଟି କେବଳ ଭ୍ରମରୀ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ। ନିରନ୍ତର କୀଟଟି ଭ୍ରମରର ଚିନ୍ତନ କରୁଥାଏ। ଯଦି କଦାପି କୀଟଟି ସେହି ଛିଦ୍ରବାଟ ଦେଇ ବାହାରକୁ ବାହାରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ତେବେ ସେଠାରେ ଜଗି ବସିଥିବା ଭ୍ରମରୀ ତାହା କରିବାକୁ ଦିଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ କୀଟଟି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ନିରନ୍ତର ଦେଖାଯାଉଥିବା ଭ୍ରମରର ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ଲାଗେ। ସୁତରାଂ, କୀଟର ଧ୍ୟାନ ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇଯାଏ। ଏହି କ୍ଲେଶ ଜର୍ଜରିତ ଧ୍ୟାନପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ସେହି କୀଟଟି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ମରିଯାଇପାରେ ଅଥବା ଭ୍ରମର ରୂପରେ ତା'ର ରୂପାନ୍ତରଣ ହୋଇଯାଏ। ଏଭଳି କାୟାପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳରେ ସେହି ଭ୍ରମରରୂପ କୀଟଠାରେ ଏତେ ଶକ୍ତି ଆସିଯାଏ କି ସେହି ମାଟିଘରକୁ ଭାଙ୍ଗି ସେ ବାହାରକୁ ଉଡିଯାଏ ଏବଂ ତା'ପରେ ମାଟି ଘରର ମୁହଁ (ଦ୍ୱାର)ରେ ଜଗିବସିଥିବା ଭ୍ରମରୀକୁ ସେ ମାରିଦିଏ।

ପ୍ରାଣୀଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଯେତେବେଳେ ଭ୍ରମରୀର ଡିମ୍ବ ଫୁଟି କୀଟ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ ସେ ତାକୁ ସୁରକ୍ଷା ଦେବା ଲାଗି ନିଜର ମାଟି ନିର୍ମିତ ଘରେ ଆଣି ରଖିଦିଏ ଏବଂ ତା'ର ଦେଖାରଖା କରେ। ତେଣୁ ସେ ଭ୍ରମର ରୂପେ ବିକଶିତ ହୁଏ। ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ବିଦ୍ୱଜ୍ଜନ, ନିଜର କାବ୍ୟାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି କୀଟ-ଭ୍ରମର ନ୍ୟାୟକୁ ଏକନିଷ୍ଠସାଧନା ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାନ୍ତି। କିପରି ଏହି କୀଟଭଳି କ୍ଷୁଦ୍ରଜୀବ ତା'ର ଏକାଗ୍ରତା (ଧ୍ୟାନ) ନିଷ୍ଠା ଯୋଗୁଁ ନିଜକୁ ଅସୀମ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିପାରେ। ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ କି ଏହି ରୂପାନ୍ତରଣ

କୌଣସି ପ୍ରକାରର କାୟିକ ଅଥବା ବାହ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନୁହେଁ। ବରଂ ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତରାତ୍ମା (ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ)ର ବିଶ୍ୱାତ୍ମା ରୂପେ ସ୍ଫୁରିତ ହେବାକୁ କୁହାଯାଏ ।

ଯେଉଁଭଳି ପ୍ରତ୍ୟେକ କୀଟରେ ସମ୍ଭାବିତ ଭ୍ରମର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥାଏ, ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ନିହିତ। କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ସେହି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଦିବ୍ୟତାକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ସାଧନା ଓ ସଂଯମତା ପାଳନର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ। ପ୍ରତ୍ୟେକ 'ପ୍ୟୁପା' ଭ୍ରମର ରୂପ ହୋଇ ନଥାଏ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଭ୍ରମର ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଥାଏ। କୌଣସି 'ପ୍ୟୁପା' ଯଦି ଭ୍ରମର ହୁଏ, ତେବେ ତା'ର ଦୁଇଟି କାରଣ ଥାଏ, ଯଥା- (୧) ଭ୍ରମର ହେବାର ସେଥିରେ ସମ୍ଭାବନା ନିହିତ ଥାଏ ଓ (୨) ତା'ର ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭ୍ରମରୋନ୍ମୁଖ ହୋଇ ଭ୍ରମରର ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ କରିବା। ଏହି ପ୍ରକାର ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସାଧକ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଥାଏ, ଯେହେତୁ ତା'ଠାରେ ନିହିତ ଦିବ୍ୟ ସମ୍ଭାବନା ତଥା ତା'ର ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତରେ ସତତ କରାଯାଇଥିବା 'ବ୍ରହ୍ମଚିନ୍ତନ' ଥାଏ।

କ୍ରିୟାନ୍ତରାସକ୍ତିମପାସ୍ୟ କୀଟକୋ
ଧ୍ୟାୟନ୍ୟଥାଳିଂ ହ୍ୟଳିଭାବମୃଚ୍ଛତି।
ତଥୈବ ଯୋଗୀ ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ
ଧ୍ୟାତ୍ୱା ସମାୟାତି ତଦେକନିଷ୍ଠୟା ॥୩୬୦॥

କ୍ରିୟାନ୍ତରାସକ୍ତିମ୍ = ଅନ୍ୟ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକରେ ଆସକ୍ତି, ଅପାସ୍ୟ = ତ୍ୟାଗ କରି, କୀଟକଃ = କୀଟ, ଧ୍ୟାୟନ୍ = ଧ୍ୟାନ କରି କରି, ଯଥା = ଯେଉଁଭଳି, ଅଳିମ୍ = ଭ୍ରମରର, ହି = ନିଶ୍ଚିତ, ଅଳିଭାବମ୍ = ଭ୍ରମର ରୂପକୁ, ଋଚ୍ଛତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତଥା = ସେହିପରି, ଏବ = କେବଳ, ଯୋଗୀ = ଯୋଗଯୁକ୍ତ ସାଧକ, ପରମାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସ୍ୱରୂପକୁ, ଧ୍ୟାତ୍ୱା = ଧ୍ୟାନକରି, ସମାୟାତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତତ୍ = ତାଙ୍କୁ (ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ), ଏକନିଷ୍ଠୟା = ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହେବା ଫଳରେ।

ଯେଉଁଭଳି ଅନ୍ୟ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ଆସକ୍ତି ତ୍ୟାଗକରି କେବଳ ଭ୍ରମରର ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ କରି କୀଟ ଭ୍ରମର ରୂପ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଯୋଗୀ (ସାଧକ) ମଧ୍ୟ ଏକନିଷ୍ଠ ହୋଇ ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଚିନ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ ପରମାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ ॥ ୩୬୦॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକର ଭାବ-ବିସ୍ତାର ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ଳୋକରେ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ।

ଗୋଟିଏ କୀଟଭଳି ଜୀବ (ବ୍ୟକ୍ତି) ଯେତେବେଳେ ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତରୁ ନିଜର ଆସକ୍ତି ତ୍ୟାଗକରି ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଏକାଗ୍ର କରି ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନରେ (ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ) ଲଗାଇଥାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଅନନ୍ତତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବର ସ୍ଥିତି ଏଭଳି କି ସେ ସତତ ଆତ୍ମଭାବନା ଛାଡ଼ି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତର ଚିନ୍ତନ କରୁଛି। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ମିଥ୍ୟା ଆସକ୍ତିକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତ୍ୟାଗ ନ କରିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆତ୍ମୋନ୍ମୁଖ ହେବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ। ଆତ୍ମୋନ୍ମୁଖ ହେବାପାଇଁ ଜୀବନରେ ନିରନ୍ତର ତ୍ୟାଗ, ତିତିକ୍ଷା, ଉପରତି, ଶମ, ଦମ ତଥା ମାନସିକ ଏକାଗ୍ରତା ଆବଶ୍ୟକ। ଏସବୁ ଦିବ୍ୟଗୁଣର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିବା ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ପାଇଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ସହଜ ହୋଇଥାଏ।

ଅତୀବ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ
ନ ସ୍ଥୂଳଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ପ୍ରତିପତ୍ତୁମର୍ହତି।
ସମାଧିନାଽତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମବୃତ୍ତ୍ୟା
ଜ୍ଞାତବ୍ୟମାର୍ଯ୍ୟୈରତିଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧିଭିଃ ॥୩୬୧॥

ଅତୀବ = ଅତ୍ୟଧିକ, ସୂକ୍ଷ୍ମମ୍ = ସୂକ୍ଷ୍ମ, ପରମାତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ପରମାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ, ନ = ନାହିଁ, ସ୍ଥୂଳଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ସ୍ଥୂଳବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରତିପତ୍ତୁମ୍ = ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରେ, ଅର୍ହତି = ସମ୍ଭବ, ସମାଧିନା = ସମାଧି ସାଧନା ଦ୍ୱାରା, ଅତ୍ୟନ୍ତ = ଅତ୍ୟଧିକ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୃତ୍ତ୍ୟା = ବୁଦ୍ଧିର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା, ଜ୍ଞାତବ୍ୟମ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ଆର୍ଯ୍ୟୈଃ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସଂସ୍କାରିତ, ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣଯୁକ୍ତ ସାଧକ ଦ୍ୱାରା, ଅତିଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧିଭିଃ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ମଳ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା।

ପରମାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଅତ୍ୟଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ଥୂଳ ବୁଦ୍ଧିରେ ତାକୁ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। ଅତି ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ସତ୍‌ପୁରୁଷ (ସଂସ୍କାରିତ ବ୍ୟକ୍ତି) ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍ ସାଧକ, ସମାଧି ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସ୍ୱୟଂକୁ ଜାଣିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରେ ॥୩୬୧॥

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ କୌଣସି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ସ୍ଥୂଳବସ୍ତୁ ଅଥବା ମନୋଗ୍ରାହ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟ ନୁହେଁ। ସାଂସାରିକ ସ୍ଥୂଳ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିର ସୁସ୍ଥ ଚକ୍ଷୁ ଦୁଇଟି ଯଥେଷ୍ଟ। ଯେଭଳି ଆମେ କୌଣସି ଜଳାଶୟ ନିକଟକୁ ଗଲେ, ସେଥିରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ପଦ୍ମଫୁଲକୁ ଆମେ ଦେଖିପାରିବା। କିନ୍ତୁ ତା'ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଆମେ ହୁଏତ ଭାବାବେଶ ହୋଇ ପାରିବା ନାହିଁ। ଯଦି ଜଣେ କବି ସେହି କମଳକୁ ଦେଖେ, ତେବେ ତା'ର ଦିବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ସେ ମୋହିତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ତା'ର ହୃଦୟର ଭାବ

କବିତାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ। ସେହି କମଳ ପୁଷ୍ପକୁ ଯଦି ଜଣେ ଦାର୍ଶନିକ ଦେଖେ, ତେବେ ସେଥିରେ ନିହିତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରହସ୍ୟ ତା'ଠାରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ। ଯେଉଁଭଳି ଆଇନ୍‌ଷ୍ଟାଇନ୍‌ଙ୍କ ଗୁରୁତ୍ୱାକର୍ଷଣ ବା ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପଛରେ ଥିବା ତାଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଚିନ୍ତନକୁ ହୁଏତ ଏହି ପୂରା ଜଗତରେ ଅଧା ଡଜନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ବୁଝିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହେବେ। କାରଣ, ଏଭଳି ସୂକ୍ଷ୍ମ ରହସ୍ୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ଦୃଷ୍ଟି ବା ବୁଦ୍ଧି ଆବଶ୍ୟକ।

ବୁଦ୍ଧିର ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ସମ୍ଭାବିତ ବିଚାର-ବୃତ୍ତି ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହେଉଛି- 'ଆତ୍ମା'। କାରଣ, ଆତ୍ମା ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧିର ସାକ୍ଷୀ ଓ ତା'ଠାରୁ ପରେ। ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେକି, ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଚିହ୍ନିବା ଓ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ କେଉଁ ଉପକରଣ ଅଥବା ମାଧ୍ୟମ ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ? ଏଥିପାଇଁ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଧ୍ୟାନସାଧନାର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି। ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ସାଧକ କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥୂଳ ବିଚାରରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଥାଏ ଏବଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପ-ସମାଧିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେହି ଦିବ୍ୟ ଲୋକଉତ୍ତର ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଲାଭ କରେ। ଯାହା କୌଣସି ସାଧନ ବା ଉପକରଣ ବା କ୍ରିୟା ନିରପେକ୍ଷ ସ୍ଥିତି, ତାକୁ ବେଦାନ୍ତରେ 'ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତି' ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର (ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି) କହନ୍ତି।

ଯଥା ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ପୁଟପାକଶୋଧିତଂ
ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ମଳଂ ସ୍ୱାତ୍ମଗୁଣଂ ସମୃଚ୍ଛତି ।
ତଥା ମନଃ ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋମଳଂ
ଧ୍ୟାନେନ ସନ୍ତ୍ୟଜ୍ୟ ସମେତି ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ॥୩୬୨॥

ଯଥା = ଯେଭଳି, ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ = ସୁନା, ପୁଟପାକଶୋଧିତଂ = ଅଗ୍ନିରେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଦହନ ହେଲାପରେ, କୌଣସି ରାସାୟନିକ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ଶୋଧିତ ହେଲାପରେ; ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗକରି, ମଳମ୍ = ମଇଳା (ଖାଦ), ସ୍ୱାତ୍ମଗୁଣମ୍ = ନିଜର ସ୍ୱାଭାବିକ କାନ୍ତି (ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା), ସମୃଚ୍ଛତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତଥା = ସେହିପରି, ମନଃ = ମନ, ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମ ମଳମ୍ = ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ରୂପୀ ମଇଳାଗୁଡ଼ିକୁ, ଧ୍ୟାନେନ = ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା, ସନ୍ତ୍ୟଜ୍ୟ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ୟାଗକରି, ସମେତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମ = ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ପରମ ସତ୍ୟକୁ ।

ଯେଭଳି ଅଗ୍ନିରେ ପୁଟପାକ-ବିଧିରେ ଶୋଧିତ ହୋଇଥିବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ତା'ର ମଳକୁ (ଖାଦ) ତ୍ୟାଗକରି, ନିଜର ସ୍ୱାଭାବିକ କାନ୍ତି (ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା)କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । ସେହିପରି ମନ ଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମରୂପୀ ମଳକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ॥୩୬୨॥

ଧ୍ୟାନ-ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ମନ ଶୁଦ୍ଧ ହେବାର ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ "ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ-ଶୋଧନ" ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଯାଇଛି । ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଖଣିରୁ ସୁନାକୁ ଉତ୍ତୋଳନ କରି ଛୋଟ ଛୋଟ ଖଣ୍ଡ କରାଯାଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ, ସେହି ସୁନା ଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକରେ କିଛି ରାସାୟନିକ ପଦାର୍ଥ ମିଶାଇ ଉଚ୍ଚ ତାପମାତ୍ରାରେ ତରଳାଇବା ପରେ ସେଥିରୁ ଖାଦ ଅଂଶ ବା ବର୍ଜ୍ୟବସ୍ତୁକୁ ଅଲଗା କରାଯାଏ । ଶେଷରେ କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ସୁନା ନିଜର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା ସହିତ ରହିଯାଏ । ଏହିପରି ଆମର ଅନ୍ତଃକରଣ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମଗୁଣ ରୂପୀ ମଳ ଯୋଗୁଁ ଅଶୁଦ୍ଧ ଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ମଳିନ ଅନ୍ତଃକରଣ (ମନ)କୁ ଧ୍ୟାନରୂପୀ ଅଗ୍ନିରେ ପରିତାପିତ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେଥିରୁ ମଳ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ବିଶୁଦ୍ଧ ମନ ରହିଯାଏ । ମନରୁ ସମସ୍ତ ମଳିନତା (ଅଶୁଦ୍ଧି) ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ, ମନ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେହିକ୍ଷଣରେ ଅନନ୍ତ ଚୈତନ୍ୟ, ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ।

ନିରନ୍ତରାଭ୍ୟାସବଶାତ୍ତଦିତ୍ଥଂ
ପକ୍ୱଂ ମନୋ ବ୍ରହ୍ମଣି ଲୀୟତେ ଯଦା ।
ତଦା ସମାଧିଃ ସୁବିକଳ୍ପବର୍ଜିତଃ
ସ୍ୱତୋଽଦ୍ୱୟାନନ୍ଦରସାନୁଭାବକଃ ।।୩୬୩।।

ନିରନ୍ତର ଅଭ୍ୟାସବଶାତ୍ = ସତତ ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା, ତତ୍ = ସେହି, ଇଥିମ୍ = ଏହିପରି, ମନୋ = ମନ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ଲୀୟତେ = ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସୁବିକଳ୍ପବର୍ଜିତଃ = ଭଲଭାବରେ ବିକଳ୍ପ ରହିତ ହୋଇ, ସ୍ୱତଃ = ନିଜେ, ଯଦା ଯେତେବେଳେ, ତଦା = ସେତେବେଳେ, ସମାଧିଃ = ସମାଧି, ଅଦ୍ୱୟାନନ୍ଦରସାନୁଭାବକଃ = ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରୂପୀ ରସର ଅନୁଭବ କରାଇଥାଏ ।

ଏହିପରି, ଧ୍ୟାନଭ୍ୟାସ ବା ସମାଧିସାଧନା ଦ୍ୱାରା ମନରୁ ମଳ ଓ ବିକ୍ଷେପ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ । ମନର ସମସ୍ତ ନିଷେଧାତ୍ମକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ରାଜସିକ ଓ ତାମସିକ ଗୁଣରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ମନରେ ବିକ୍ଷେପ ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଶାନ୍ତ କରିଦିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମନର ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମଗୁଣରୂପୀ ମଳ/ଆବରଣଗୁଡ଼ିକ ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ, ମନ ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରୂପୀ ରସର ଅନୁଭବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ।।୩୬୩।।

ଶୁଦ୍ଧ ମନ ସର୍ବଦା ଅନନ୍ତ ଓ ଗଭୀର ମହାସାଗର ଭଳି ପ୍ରଶାନ୍ତ ରହେ । ଏଥିରେ ବିକ୍ଷେପରୂପୀ ଜୁଆର-ଭଟ୍ଟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ମନ ଯେତେ ଅଧିକ ଶୁଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ସେଥିରୁ ସଂଶୟ ଓ ଭ୍ରମ ସେତେ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ତଥା ଚିତ୍ତ ଏକାଗ୍ରତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚେ । ଏହାକୁ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ 'ମନୋନାଶ' ବା 'ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି' କହନ୍ତି । ଏଭଳି ସ୍ଥିତି ଆସିଗଲା ପରେ, ସାଧକକୁ ଆଉ କିଛି କରିବାକୁ ବାକି ରହେ ନାହିଁ ।

ସମାଧିନାଽନେନ ସମସ୍ତବାସନା -
ଗ୍ରନ୍ଥେର୍ବିନାଶୋଽଖିଳକର୍ମନାଶଃ ।
ଅନ୍ତର୍ବହିଃ ସର୍ବତ ଏବ ସର୍ବଦା
ସ୍ୱରୂପ ବିସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିରୟତ୍ନତଃ ସ୍ୟାତ୍ ॥୩୬୪॥

ସମାଧିନା ଅନେନ = ଏହି ସମାଧି ଦ୍ୱାରା, ସମସ୍ତ ବାସନାଗ୍ରନ୍ଥେଃ = ସମସ୍ତ ବାସନା-ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକର, ବିନାଶଃ = ବିନଷ୍ଟ, ଅଖିଳ କର୍ମନାଶଃ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସମାପ୍ତି, ଅନ୍ତର୍ବହିଃ = ଭିତର ଓ ବାହାର, ସର୍ବତଃ = ସବୁ ସ୍ଥାନରେ, ଏବ = ବାସ୍ତବରେ, କେବଳ, ସର୍ବଦା = ସବୁବେଳେ, ସ୍ୱରୂପବିସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି = ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପର ସ୍ଫୁରଣ, ଅୟତ୍ନତଃ = ବିନା କୌଣସି ଚେଷ୍ଟାରେ, ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇଥାଏ ।

ଏହି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ବାସନା-ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇ ସକଳ କର୍ମର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟେ । ପୁନଶ୍ଚ, ଭିତର ଓ ବାହାର, ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ଫୁରଣ, ବିନା କୌଣସି ଚେଷ୍ଟାରେ ସ୍ୱତଃ ହେବାକୁ ଲାଗେ ॥୩୬୪॥

ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ଏକ ଗାତ ଖୋଳି ତା'ଭିତରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ବସି ରହିବାକୁ ସମାଧି ଅଭ୍ୟାସ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ, ଯେଉଁଠି ହେଉ ନା କାହିଁକି ଯଦି ଆମେ ମନକୁ ଶାନ୍ତ-ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରୁ, ସେତେବେଳେ ସେହିପରି ବିଶେଷ ଚେଷ୍ଟାକୁ ସମାଧି-ଅଭ୍ୟାସ କୁହାଯିବ । ଭିତର ଓ ବାହାରର ସମସ୍ତ ବାଧା-ବିଘ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରି ମନକୁ ସମାହିତ-ଶାନ୍ତ କରି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର ଚେଷ୍ଟାକୁ 'ସମାଧି' କହନ୍ତି । ଏହି ସମାଧି -ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ମନର ବିକ୍ଷେପ ଓ ଚିତ୍ତରୁ ବାସନାଜନିତ କର୍ମବନ୍ଧନ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ମନରେ ଇଚ୍ଛା ବା ସଂକଳ୍ପ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣତ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି ମନକୁ ବିକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଆମଦ୍ୱାରା ଅହଂ-ପ୍ରେରିତ ସକାମ କର୍ମ କରାଇଥାନ୍ତି । ଏହିପରି ଆମେ ଜଗତ ସହିତ ଧୀରେ ଧୀରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱତଃ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଉ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିପରୀତ ଆମେ ଯଦି ଅହଂତା ଓ ମମତା ରହିତ ହୋଇ କର୍ମ କରିବା, ତେବେ ମନ ସ୍ୱଭାବତଃ ଶାନ୍ତ ରହିବ ଓ ଆମେ ଆନନ୍ଦିତ ହେବା ।

ଯଦି ଆମେ ମନକୁ ଅଧିକାଧିକ ଶାନ୍ତ କରିବାକୁ ଚାହୁଁ, ତେବେ ଆମ ଭିତରେ ସଞ୍ଚିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ଷୟ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସମାଧି-ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ

ସଞ୍ଚିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଆମ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବା ଅଖିଳ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଆମର ଚିତ୍ତରେ ଥିବା ଅବ୍ୟକ୍ତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସମାଧିରେ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ। ପ୍ରାରବ୍ଧ-କର୍ମଗଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ଷୟ କରିବା ପାଇଁ ନିଷ୍କାମ କର୍ମଯୋଗର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ଈଶ୍ୱରାର୍ପିତ କର୍ମ କରିବା ଉଚିତ୍। ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ ଜୀବଭାବ (ଅହଂ) କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା ଭାବ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଯେଭଳି ଅପରାଧି ମରିଗଲା ପରେ ଆଇନବିଧି ତା' ପାଇଁ ଆଉ ଲାଗୁ ହୁଏ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଜୀବଭାବ ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ (କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତା-ଅହଂ) ମରିଗଲା ପରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ କିଏ ଭୋଗ କରିବ ?

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି କି ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଜୀବ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ସେଥିପାଇଁ ତାକୁ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ। କାରଣ, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱଭାବିକ ରୂପେ ଆମେ ନିଦ୍ରାସ୍ଥିତିରେ ରହିଥାଉ। ନିଦ ହେବା ପାଇଁ ବା ନିଦ୍ରା ସ୍ଥିତିରେ ରହିବା ପାଇଁ ଯଦି ଆମେ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରିବା, ତେବେ ଆମେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଯିବା। ଆମର ଶୋଇବାର ଚେଷ୍ଟା ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇଯିବ। ସେହିପରି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଆନନ୍ଦ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତି ଅନୁଭୂତ ହୁଏ। ବାସ୍ତବରେ, ତାହାହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି, ଚରମ ମୁକ୍ତି-ଅବସ୍ଥା। ଏହା ଆତ୍ମାରେ ଆତ୍ମାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଅନୁଭୂତି। ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍ ଘୋଷଣା କରେ କି-"ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥି ଛିଦ୍ୟନ୍ତେ ସର୍ବସଂଶୟାଃ। କ୍ଷୀୟନ୍ତେ ଚାସ୍ୟ କର୍ମାଣି, ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ।" ଏହି ଭାବକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ କାବ୍ୟିକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିଛନ୍ତି।

ଶ୍ରୁତେଃ ଶତଗୁଣଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ମନନଂ ମନନାଦପି
ନିଦିଧ୍ୟାସଂ ଲକ୍ଷଗୁଣମନନ୍ତଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍ ।।୩୬୫।।

ଶ୍ରୁତେଃ = ଉପନିଷଦ୍ ଶ୍ରବଣଠାରୁ, ଶତଗୁଣମ୍ = ଶହେଗୁଣ ଭଲ, ବିଦ୍ୟାତ୍‌ମନନଂ = ମନନ/ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବା, ମନନାତ୍ = ମନନଠାରୁ, (ଅପେକ୍ଷା) ଅପି = ମଧ୍ୟ, ନିଦିଧ୍ୟାସଂ = ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବା ଧ୍ୟାନ, ଲକ୍ଷଗୁଣମ୍ = ଲକ୍ଷଗୁଣ ଅଧିକ ଭଲ, ଅନନ୍ତମ୍ = ଅସୀମ ମାତ୍ରାରେ / ଅନନ୍ତ ଗୁଣ ଭଲ, ନିର୍ବିକଳ୍ପକମ୍ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି।

ବେଦାନ୍ତ-ଶ୍ରବଣ ଅପେକ୍ଷା 'ମନନ'କୁ ଶହେଗୁଣ ଅଧିକ ଭଲ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ମନନ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଗୁଣ ଉତ୍ତମ ହେଉଛି- ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବା ଧ୍ୟାନ। କିନ୍ତୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ହେଉଛି- ଅନନ୍ତ ଗୁଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।। ୩୬୫ ।।

ଜ୍ଞାନ କୌଣସି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରବଚନ 'ଶ୍ରବଣ'ରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ। ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତିର ଏକ ମାଧ୍ୟମ। କିନ୍ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଠାରୁ ଶ୍ରୁତ-ଜ୍ଞାନ ଓ ପୁସ୍ତକ-ପଠନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ଯଦି ବସି ଚିନ୍ତନ-ମନନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସେହି ଜ୍ଞାନ ଆତ୍ମସ୍ଥ ହୁଏ। ଅର୍ଥାତ୍ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ତେଣୁ ଶ୍ରବଣ ଓ ପଠନ ଅପେକ୍ଷା ଏଭଳି ବିଚାରସିଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଶହେଗୁଣ ଶକ୍ତିଶାଳୀ। ପୁନଶ୍ଚ, ଚିନ୍ତନ-ମନନ ପରେ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରିଥିବା ଜ୍ଞାନକୁ ଯଦି ଏକାଗ୍ରତାପୂର୍ବକ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ଧ୍ୟାନ ବା ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସାଧକର ବୁଦ୍ଧି ଲକ୍ଷଗୁଣ ଅଧିକ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ, ଅର୍ଥାତ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଏହାଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲକ୍ଷଗୁଣ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସ କରିବା ଆରମ୍ଭ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏଭଳି ଏକ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚେ କି ତା'ର ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ଭାବନା ଓ ବିଚାର ବୃତ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ। ସେ ଏକ ପରମ ଶାନ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦ ସ୍ଥିତିକୁ ଅନୁଭବ କରେ। ତାହାହିଁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ସେହି ବିରଳ ସ୍ଥିତିରେ ଆମର ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ହୋଇ ଆମର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ। ସେଠାରେ କୌଣସି ମାଧ୍ୟମ ଯଥା- ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନ ଥାଏ, ତାହା କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅନନ୍ତ-ଆନନ୍ଦ-ରୂପ। ଏହାହିଁ ଧ୍ୟାନର ସତତ ଅଭ୍ୟାସର ପରିଣାମ କି ଆମର ଜୀବଭାବ (ଅହଂକାର) ସେହି ନିର୍ମଳ, ଅନନ୍ତ, ଦିବ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ।

ନିର୍ବିକଳ୍ପ-ସମାଧିନା ସ୍ଫୁଟଂ
ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ ଧ୍ରୁବମ୍ ।
ନାନ୍ୟଥା ଚଲତୟା ମନୋଗତେଃ
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତର ବିମିଶ୍ରିତଂ ଭବେତ୍ ॥୩୬୬॥

ନିର୍ବିକଳ୍ପସମାଧିନା = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ଦ୍ୱାରା, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟତଃ, ଅପରୋକ୍ଷତଃ, ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ, ଅବଗମ୍ୟତେ = ଜାଣିହୁଏ, ଧ୍ରୁବମ୍ = ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ, ନ ଅନ୍ୟଥା = ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ନୁହେଁ, ଚଲତୟା ମନୋଗତେଃ = ମନର ଚଞ୍ଚଳତା ଯୋଗୁଁ, ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତର-ବିମିଶ୍ରିତମ୍ = ଅନ୍ୟ ଆନ୍ତରିକ ଭାବନା-ବିଚାରର ମିଶ୍ରଣ, ଭବେତ୍ = ହୋଇପାରେ ।

ବ୍ରହ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି କେବଳ ନିର୍ବିକଳ୍ପ-ସମାଧି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ତଥା ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ନୁହେଁ, କାରଣ ମନର ଚଞ୍ଚଳତା ହେତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ମିଶ୍ରଣ ପ୍ରତୀତି ହେବା ସମ୍ଭବ ॥ ୩୬୬ ॥

ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଚିତ୍ତର ଆନ୍ତରିକ ବୃତ୍ତିପ୍ରବାହ ଯେତେବେଳେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସମାହିତ ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପରିପ୍ରକାଶ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଏଥିଲାଗି ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ଯେ, "ନ ଅନ୍ୟଥା ଚଲତୟା ମନୋଗତେଃ"। ଅର୍ଥାତ୍, ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଚଞ୍ଚଳତା ହେତୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ଆତ୍ମା-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ମନକୁ ଶାନ୍ତ, ସମାହିତ କରିବା ପାଇଁ ଆମର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଅନେକ ଉପାୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି କି କର୍ମଯୋଗ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଯୋଗ, ଭକ୍ତିଯୋଗ, ଧ୍ୟାନଯୋଗ ଓ ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଇତ୍ୟାଦି । ସାଧକ ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ରେ ଠିଆହୋଇ ଅଥବା ମୁଣ୍ଡ ତଳକୁ ଓ ଗୋଡ଼ ଉପରକୁ କରି, ନାକ ବା ପାଟିଦ୍ୱାରା ଶ୍ୱାସକ୍ରିୟାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରି, ଭୂମି ଉପରେ ପଦ୍ମାସନ, ଅର୍ଦ୍ଧ-ପଦ୍ମାସନ ଅଥବା ସୁଖାସନରେ ବସି, ନିଜଘରେ କିମ୍ୱା ହିମାଳୟର ପର୍ବତ ଗୁମ୍ଫାରେ ବସି, ସକାଳର ପ୍ରାତଃ କାଳରେ ଅଥବା ସନ୍ଧ୍ୟାର ଗୋଧୂଳି ବେଳାରେ- ଅର୍ଥାତ୍ ଏସବୁ ସ୍ଥାନ ଓ କାଳର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ସାଧକକୁ ଦିଆଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ଆବଶ୍ୟକ କି 'ସେ ଯେକୌଣସି ଉପାୟରେ ମନକୁ ଶାନ୍ତ କରିବ ।'

ଯେହେତୁ ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମ ଚଞ୍ଚଳ ଓ ଅସ୍ଥିର, ତେଣୁ ତାହା ସର୍ବଦା ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରହେ। ଏଥିଲାଗି ଅନ୍ୟଶବ୍ଦରେ ମନକୁ "ବିଚାର ବା ବୃତ୍ତି ପ୍ରବାହ" କହନ୍ତି। ସୁତରାଂ, ସଦା ଚଞ୍ଚଳ ଓ ବିକାରୀ ମନଦ୍ୱାରା କିପରି ନିର୍ବିକାର-ଅବିକାରୀ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣି ହେବ? ଅତଏବ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହାକିଛି ଆମେ ଜାଣୁ, ତାହା କେବଳ ସଗୁଣ-ସାକାର-ବ୍ରହ୍ମ, ନିର୍ଗୁଣ-ନିରାକାର-ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ। ନିରୁପାଧିକ ବ୍ରହ୍ମକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ, ତାହା ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ। ତାକୁ କେବଳ ସାଧକ ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିପାରେ। ଯେତେବେଳେ ତା'ର ମନୋନିବେଶ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ଅତଃ ସମାଧତ୍ସ୍ୱ ୟତେନ୍ଦ୍ରିୟଃ ସନ୍
ନିରନ୍ତରଂ ଶାନ୍ତମନାଃ ପ୍ରତୀଚି।
ବିଧ୍ୱଂସୟ ଧ୍ୱାନ୍ତମନାଦ୍ୟବିଦ୍ୟୟା
କୃତଂ ସଦେକତ୍ୱବିଲୋକନେନ ॥୩୬୭॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ଏଣୁ, ସମାଧତ୍ସ୍ୱ = ସମାହିତ କର, ୟତେନ୍ଦ୍ରିୟଃ ସନ୍ = ନିଗୃହୀତ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ନିରନ୍ତରମ୍ = ସତତ, ଶାନ୍ତମନାଃ = ଶାନ୍ତ-ଚିତ୍ତରେ, ପ୍ରତୀଚି = ପରମ ଆତ୍ମାରେ, ବିଧ୍ୱଂସୟ = ବିନଷ୍ଟ କରିଦିଅ, ଧ୍ୱାନ୍ତମ୍ = (ଅଜ୍ଞାନ) ଅନ୍ଧକାରକୁ, ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟୟା କୃତମ୍ = ଯାହାକି ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟା (ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନ) କାରଣରୁ ହୋଇଛି, ସଦେକତ୍ୱ ବିଲୋକନେନ = ସର୍ବଦା ଏକାତ୍ମ (ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ) ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା।

ଏଥିଲାଗି ସର୍ବଦା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଯମିତ କରି, ଶାନ୍ତ ମନରେ ନିରନ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାରେ ନିଜର ମନକୁ ସ୍ଥିର-ସମାହିତ କର। ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ସହିତ ଏକାତ୍ମଭାବ ରଖି, ଅର୍ଥାତ୍ (ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମ-ଐକ୍ୟ) ଦର୍ଶନ କରି ସେହି ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରକୁ ବିନଷ୍ଟକରିଦିଅ, ଯାହାକି ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟା ହେତୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ॥୩୬୭॥

ଯଦି ମନ ନିଗୃହୀତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ ସଂଯମିତ ରହନ୍ତି। ତା'ପରେ ଚିତ୍ତ ଶାନ୍ତ-ସମାହିତ ହୋଇଥାଏ। ମନରେ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇପ୍ରକାରର ବିକ୍ଷେପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ, ଯଥା- (୧) ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବା ଆତ୍ମପରକ ଏବଂ (୨) ବସ୍ତୁଗତ ବା ବିଷୟପରକ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମର ମନ ଉଭୟ ପ୍ରକାରର ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକର ଶିକାର ହୋଇଥିବାରୁ ଚଞ୍ଚଳ ଅଟେ। ମନରେ ବସ୍ତୁ-ବିଷୟଗତ

ବିକ୍ଷେପ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାନ୍ତି। ଯଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସଂଯମିତ, ତେବେ ବାହ୍ୟ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗତ ବିକ୍ଷେପ ଆମ ମନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଆତ୍ମଗତ-ବିକ୍ଷେପ ଆମର ନିଜ ବୁଦ୍ଧିରେ ରହୁଥିବା ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଉଚିତ୍ ଚିନ୍ତନ ପାଇଁ ସଦ୍‌ବିଚାର ଉପଦେଶ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏସବୁ ଆତ୍ମଗତ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ମନକୁ ବିଚଳିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଏହିପରି ଯଦି ଉଭୟ ପ୍ରକାରର ବିକ୍ଷେପ ମନକୁ ପ୍ରଭାବିତ ନ କରୁଥାଏ, ତେବେ ମନ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଶାନ୍ତ ରହିବ। ଏହି ଶାନ୍ତ ମନରେ, ପ୍ରଶାନ୍ତିର କକ୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସ୍ଥିର ହୋଇଯାଅ ଏବଂ ନିଜକୁ ନିଜେ ନିଜ ଭିତରେ ନିମଜ୍ଜିତ କରିଦିଅ। ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା (ଅନ୍ତର୍ହୃଦୟରେ) ସେହି ଦିବ୍ୟତାର, ଈଶ୍ୱରତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ହେବାକୁ ଲାଗିବ।

ଯେଭଳି ସ୍ତମ୍ଭର ଅଜ୍ଞାନ ଯୋଗୁଁ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନ୍ୟ ଭୂତ ତା' ଉପରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ସ୍ତମ୍ଭର ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହେବାକ୍ଷଣି, ସେହି ଅଧ୍ୟସ୍ତ-ଭୂତ ଓ ଭୂତଜନ୍ୟ ଭୟ ଉଭୟ ଏକା ସମୟରେ ଦୂରେଇ ଯାଏ। ସେହିପରି ଆତ୍ମ ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ସମସ୍ତ ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ବିକ୍ଷେପ, କ୍ଲେଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ତଥା ଆତ୍ମ ବା ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଅଜ୍ଞାନ, ଭ୍ରାନ୍ତି, ବିକ୍ଷେପ ଓ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ।

ଯୋଗସ୍ୟ ପ୍ରଥମଦ୍ୱାରଂ ବାଙ୍‌ନିରୋଧୋଽପରିଗ୍ରହଃ।
ନିରାଶା ଚ ନିରୀହା ଚ ନିତ୍ୟମେକାନ୍ତଶୀଲତା ॥୩୬୮॥

ଯୋଗସ୍ୟ = ଯୋଗର, ପ୍ରଥମ ଦ୍ୱାରଂ =ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର, ବାଙ୍‌ନିରୋଧଃ = ବାଣୀର ସଂଯମ, ଅପରିଗ୍ରହଃ = ଭୋଗସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକର ଅସଂଗ୍ରହ, ନିରାଶା = ଆଶା ଅଥବା ଅପେକ୍ଷା ନ କରିବା, ନିରୀହାଃ = ବିଷୟ ଇଚ୍ଛା ନ କରିବା, କର୍ମ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ; ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ଏକାନ୍ତଶୀଳତା = ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ରହିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହେବା।

(୧) ବାଣୀର ସଂଯମନ (୨) ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକର ଅପରିଗ୍ରହ (୩) କୌଣସି ଲୌକିକ ଲାଭର ଆଶା ନ କରିବା (୪) ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ରହିବା ଓ (୫) ସର୍ବଦା ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ରହିବା- ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଯୋଗର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ॥୩୬୮॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ସଂଯମନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଥିଲା। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଚଞ୍ଚଳ ମନ ଓ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ବଶୀଭୂତ

କରିବାର ଆଉ କିଛି ଅଧିକ ଉପାୟକୁ ସଂକେତ କରାଯାଇଛି। କାରଣ, ଯୋଗର ଭବ୍ୟ ପ୍ରାସାଦରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେବାର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ହେଉଛି- 'ବାଣୀ-ନିରୋଧ'। ଏଠାରେ 'ବାକ୍'ର ଅର୍ଥ କେବଳ 'କହିବା' ନୁହେଁ, ବରଂ ସମସ୍ତ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର କ୍ରିୟା ସମାହିତ।

ଅପରିଗ୍ରହ- ସମସ୍ତ ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକର ଅସଂଗ୍ରହ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କରିବା। ଏହି ଧାରଣାକୁ ମନରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହାର କରିଦେବା ଉଚିତ୍ କି 'ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା କେହି ଅଧିକ ସୁଖୀ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ।'ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଅଥବା ପ୍ରାଣୀବିଶେଷ ଆମର ଆଖପାଖରେ ରହିଲେ କିଛି ହାନି ହେବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଆମ ମନରେ, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସ୍ୱାମୀତ୍ୱ ଭାବ ପୋଷଣ କରିବା ଅନୁଚିତ୍। 'ନିରାଶା'- ଆଶା ନ ରଖିବା ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମ କରୁଛୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସୁଖଦଫଳ ଭବିଷ୍ୟତରେ ମିଳିବ ଏଭଳି ଆଶା ନ ରଖିବା।

ନିରୀହା- ସକାମ, ଅହଂକାରଯୁକ୍ତ କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ (ଇଚ୍ଛା) ତ୍ୟାଗ କରିବା।

ନିତ୍ୟମ୍‌ଏକାନ୍ତଶୀଳତା- ଭବିଷ୍ୟତରେ ସୁଖ-ଭୋଗ କରିବାର ଆଶାରୁ ଦୂରରେ ରହି ଏବଂ ସକାମ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି, 'ସର୍ବଦା ନିଜେ ନିଜ ଭିତରେ ଏକାକୀ ରହିବା'କୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏକାନ୍ତ ଓ ନିର୍ଜନତା ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥରେ ଅନ୍ତର ରହିଛି। ଯଦି କେହି ନିର୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ଏକାନ୍ତ ଅଛି, ତେଣୁ ତାକୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇଯିବ- ଏଭଳି ନିଶ୍ଚିତ କରି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ। କେହି ଜଣେ ଜନଗହଳି ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ 'ଏକାନ୍ତ' ରହିପାରିବ। ଯଦି ସେ ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମଭାବରେ ସ୍ଥିତ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି- "ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ, କେବଳ, ଅଖଣ୍ଡ, ଏକୈକ।" ଏଭଳି 'ଏକାନ୍ତ ଭାବ' ପରିବେଶ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ନୁହେଁ। ଏହା କେବଳ ସ୍ୱରୂପବୋଧ ବା ସ୍ୱରୂପାନୁଭୂତି, ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଧ୍ୟେୟ ଉପରେ ନିଜର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ୟାନ କେନ୍ଦ୍ରିତ କରିବା। ଏହି ପ୍ରକାରର ଏକାନ୍ତଶୀଳତା ଜନଗହଳିପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ (ବଜାର-ଘାଟ) ରହି ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଏକନିଷ୍ଠ ରହିବାକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍।

ସୁତରାଂ, ସମାଧି ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି କି ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଅତିକମ୍‌ରେ ଦଶ ମିନିଟ୍ ଶାନ୍ତ ବସିବାକୁ (ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ କ୍ରିୟା ବିନା) ଅଭ୍ୟାସ କରିବା। ଏଭଳି ବସିବାବେଳେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସମ୍ଭାବିତ

ଭୋଗ ପାଇଁ ମନରେ ଆଶା ବା ଅପେକ୍ଷା ରଖିବା ନାହିଁ। ପରମତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ମରଣପୂର୍ବକ ନିଜ ଭିତରେ ନିଜେ ଏକାକୀ ରହିବାକୁ ସତତ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା।

ଏକାନ୍ତସ୍ଥିତିରିନ୍ଦ୍ରିୟୋପରମଣେ ହେତୁର୍ଦମଶ୍ଚେତସଃ
ସଂରୋଧେ କରଣଂ ଶମେନ ବିଲୟଂ ୟାଦହଂବାସନା।
ତେନାନ୍ଦରସାନୁଭୂତିରଚଳା ବ୍ରାହ୍ମୀ ସଦା ଯୋଗୀନଃ
ତସ୍ମାଚ୍ଚିତ୍ତନିରୋଧ ଏବ ସତତଂ କାର୍ଯ୍ୟଃ ପ୍ରୟତ୍ନମୁନେଃ ॥୩୬୯॥

ଏକାନ୍ତସ୍ଥିତିଃ = ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ରହିବା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉପରମଣେ = ବହିଃଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକର ସଂଯମନରେ, ହେତୁଃ = ସହାୟକ, ଦମଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିଗ୍ରହ, ଚେତସଃ = ମନର, ସଂରୋଧେ = ନିଗ୍ରହରେ, କରଣମ୍ = ସାଧନ, ଶମେନ = ମନଃ ସଂଯମନ ଦ୍ୱାରା, ବିଲୟମାୟାତ୍ = ବିଲୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଅହଂ = ବାସନା-ଅହଂଭାବ; ତେନ = ତା'ଦ୍ୱାରା, ଆନନ୍ଦରସାନୁଭୂତି = ଆନନ୍ଦରସର ଅନୁଭବ, ଅଚଳା = ଅଖଣ୍ଡ, ନିର୍ବିକାର, ବ୍ରାହ୍ମୀ = ବ୍ରହ୍ମର, ସଦା = ସର୍ବଦା, ନିରନ୍ତର, ଯୋଗିନଃ = ଯୋଗୀର, ତସ୍ମାତ୍ = ତେଣୁ, ଚିତ୍ତନିରୋଧଃ = ମନଃ ସଂଯମ, ମନ-ନିଗ୍ରହ ବା ମନକୁ ଅନୁଶାସିତ କରିବା, ଏବ = କେବଳ, ସତତମ୍ = ନିରନ୍ତର, କାର୍ଯ୍ୟଃ = ଏକମାତ୍ର କରଣୀୟ, ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ = ଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇ, ମୁନେଃ = ମୁନି ପାଇଁ (ମନନଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ)।

ଏକାନ୍ତବାସ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦମନରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଦମନ ମନକୁ ମଧ୍ୟ ସଂଯମିତ (ନିଗ୍ରହ) କରେ ଓ ଚିତ୍ତନିରୋଧ ଦ୍ୱାରା ଅହଂବାସନା ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ। ଏହାର ପରିଣାମ-ସ୍ୱରୂପ ଯୋଗୀକୁ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସ ଅନୁଭବ ହୁଏ ଓ ସେ ଅଚଳ ବ୍ରାହ୍ମୀ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ। ତେଣୁ ମୁନିକୁ ନିଜର ଚିତ୍ତ-ନିରୋଧ କରିବାକୁ ସତତ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ହେବା ଉଚିତ୍ ॥୩୬୯॥

ମନୋନିଗ୍ରହ ଆମକୁ କ୍ରମଶଃ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଏ। କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଚମତ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଆକସ୍ମିକ ଭାବେ ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ/ସୋପାନରେ, ଏହି ବିକାଶ କ୍ରମିକ ହୋଇଥାଏ। ଗୋଟିଏ ସୋପାନରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସୋପାନ ଏହିପରି ଉପରକୁ ଉପରକୁ ଚଢ଼ି ଅନ୍ତତଃ ମୋକ୍ଷ ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚି ହୁଏ। ଏସବୁ ବିଭିନ୍ନ ସୋପାନ ବା ପର୍ଯ୍ୟାୟଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ହୋଇଅଛି।

ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ସତତ ଚିନ୍ତନ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଆମର ଏକାନ୍ତ ସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ତା'ର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଧୀରେ ଧୀରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ନିଜ ବିଷୟରୁ ଦୂରେଇ ଯାଆନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉପରାମ ହୋଇଥାନ୍ତି। ସେମାନେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଦୌଡ଼ିବା ବନ୍ଦ କରିଦିଅନ୍ତି। କାରଣ, ମନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ତୁଷ୍ଟ ଓ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାୟକ ତତ୍ତ୍ୱର ଚିନ୍ତନରେ ଲାଗି ରହିଥାଏ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଦମନ ଓ ମନ-ସଂଯମ (ଦମ ଓ ଶମ) ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରିତ ଅଟନ୍ତି। ଗୋଟିଏ ନିଗ୍ରହ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟଟି ସ୍ୱତଃ ନିଗ୍ରହ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ମନନିରୋଧ ହୋଇଯାଏ। ଏହାର ବିପରୀତ ଅସଂଯତ ବା ଅନିଗୃହିତ ମନ ଅହଂକାର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନିତ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହେ। ମନ ଶାନ୍ତଃ ଓ ସମାହିତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତି 'ଅହଂ' ସ୍ୱୟଂକୁ ସମର୍ପିତ କରିଦେଲା ପରେ, ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ। ଏଥିଲାଗି ଯିଏ ଗୁରୁମୁଖରୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଜ୍ଞାନ 'ଶ୍ରବଣ' କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତ ହୋଇ ଏକାନ୍ତରେ 'ମନନ' କରିଛି, ସେହି ମୁନିକୁ ମନୋନିଗ୍ରହ ଅବଶ୍ୟ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ବାଚଂ ନିୟଚ୍ଛାତ୍ମନି ତଂ ନିୟଚ୍ଛ
ବୁଦ୍ଧୌ ଧିୟଂ ଯଚ୍ଛ ଚ ବୁଦ୍ଧିସାକ୍ଷିଣୀ।
ତଂ ଚାପି ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ
ବିଲାପ୍ୟ ଶାନ୍ତିଂ ପରମାଂ ଭଜସ୍ୱ ॥୩୭୦॥

ବାଚମ୍ = ବାଣୀକୁ, ନିୟଚ୍ଛ = ଲୀନକର, ଆତ୍ମନି = ମନରେ, ତମ୍ = ତାକୁ (ମନକୁ), ବୁଦ୍ଧୌ = ବୁଦ୍ଧିରେ, ଧିୟମ୍ = ବୁଦ୍ଧିକୁ, ଯଚ୍ଛ = ଲୀନକର, ଚ = ଏବଂ, ବୁଦ୍ଧି ସାକ୍ଷିଣୀ = ବୁଦ୍ଧିର ସାକ୍ଷୀରେ, ତମ୍ = ତାକୁ, ଚ ଅପି = ଏବଂ ମଧ୍ୟ, ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନି = ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମାରେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ୱରୂପରେ, ବିଲାପ୍ୟ = ଲୀନ କରି, ଶାନ୍ତିମ୍ = ଶାନ୍ତି, ପରମାମ୍ = ପରମ, ଭଜସ୍ୱ = ପ୍ରାପ୍ତ କର।

ବାଣୀକୁ ମନରେ ଲୀନ କର, ମନକୁ ବୁଦ୍ଧିରେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିକୁ ବୁଦ୍ଧିର ସାକ୍ଷୀରେ ଲୀନ କରି ବୁଦ୍ଧି-ସାକ୍ଷୀକୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ / ନିରୂପାଧିକ ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମରେ ଲୟକରି ପରମ ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କର ॥୩୭୦॥

'ଆମର ଆତ୍ମ-ବିକାଶ ଆମେ କିପରି କରିବା'- ଏହାକୁ ଆମେ ଭଲ ରୂପେ ଜାଣୁ। ମନର କାମନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ବୁଦ୍ଧିସ୍ତରରେ ବିଚାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟଜଗତରେ, ଆମର ଶାରୀରିକ ସ୍ତରରେ କରାଯାଉଥିବା କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ରୂପେ ହୋଇଥାଏ। ଅତଏବ, କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆମେ "ପ୍ରାପ୍ତି" ଓ "ସଂଗ୍ରହ-ପରିଗ୍ରହ"ର ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଉ। ଆମର ଇଚ୍ଛାନୁକୂଳ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପାଇ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗ କରୁ। ଏହିପରି ଗୋଟିଏ କାମନା ପୂର୍ତ୍ତି ହେବାପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ କାମନା ତୀବ୍ରଭାବେ ଆମ ମନରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ। ସୁତରାଂ, କାମନା, କାମନାପ୍ରେରିତ କର୍ମ, କାମନାପୂର୍ତ୍ତିଜନ୍ୟ ଭୋଗ ଏବଂ ଭୋଗଜନ୍ୟ ବାସନା ବା ସଂସ୍କାର ଆମକୁ ବାରମ୍ବାର ବ୍ୟଥିତ-କ୍ଲାନ୍ତ କରିଦିଏ। ଯଦିଓ ଆମେ ସତତ ସୁଖ-ଶାନ୍ତି-ସନ୍ତୋଷ ଓ ତୃପ୍ତି ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥାଉ, ନିଜର ମୂର୍ଖତା ହେତୁ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଲିପ୍ସା ଭୋଗ ପଛରେ ଦୌଡ଼ିଥାଉ। ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ କି ଆମର ବିକାଶର ସେହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ଆମେ କେତେ କମ୍ ଜାଣୁ। ଯାହାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଆମେ ନିଜକୁ ଏତେ ନ୍ୟୂନ କରିଦେଇଛୁ କି ଆଜିର ସମାଜରେ ଆମେ କେବଳ ଉପହାସର ପାତ୍ର ହୋଇ ରହିଯାଇଛୁ। ଘଟଣା ଏହି କି ପ୍ରକୃତିର ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିବା 'ମନୁଷ୍ୟ'ର ମୂଳଭୂତ ବିଶେଷତା ହେଉଛି ତା'ର 'ଚିତ୍ତର ସମତ୍ୱ ଅଥବା ସଂଯମତା'। କିନ୍ତୁ ବିଡ଼ମ୍ବନା ଏହି କି ଆମେ ସେହି ଅନ୍ତଃସ୍ରୋତରୁ ଦୂରକୁ ଚାଲିଯାଇଛେ। ଅର୍ଥାତ୍, ଆମେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବହିର୍ମୁଖୀ ହୋଇଯାଇଛେ ଏବଂ ଫଳତଃ, ଆମଠାରେ ବିକାର ଆସି ଯାଇଛି। ଆମେ ବିକୃତ ହୋଇଯାଇଛୁ। ଆମେ 'ବିକାଶ' ନାମରେ କ'ଣ ଏହାହିଁ ଶିଖିଲେ ?

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି ଯେ, ଆମେ ଏହି ବହିର୍ମୁଖତା ଓ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ସ୍ଥିତିରୁ ନିଜର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପାନନ୍ଦ ଓ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମଭାବକୁ କିପରି ଫେରିପାରିବା ? ଏହି ଆନ୍ତରିକ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରାର ବିଭିନ୍ନ ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳର ସଂକେତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେପରିକି ଏହି ମାର୍ଗର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ମାନଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି। ଏଠାରେ 'ବାଚମ୍'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମସ୍ତ ବାହ୍ୟିକ କ୍ରିୟା। ସବୁପ୍ରକାର କ୍ରିୟାକୁ ମନରେ ନିରୋଧ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ମନରେ ବାରମ୍ବାର ବୃତ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାଧକ ତଦନୁକୂଳ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାରୁ ନିଜକୁ ଉପରାମ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ। ମନର ବୃତ୍ତିକୁ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ବିଚାର ନ କରି ତାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନ ଦେଇ, ସେହି ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ରଖି ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରକୁ ଆସିବାକୁ ନ ଦେବା ଉଚିତ୍। ତା'ପରେ ବହିର୍ମୁଖୀ କାମନାଗୁଡ଼ିକର ଅଦମ୍ୟ ପ୍ରଭାବରେ ଯଦି

ବୁଦ୍ଧି ଅସ୍ଥିର ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ବୁଦ୍ଧିକୁ ତା'ର ସାକ୍ଷୀ ତତ୍ତ୍ୱରେ ଲୀନ କରିଦେବା ଉଚିତ୍। ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ବୁଦ୍ଧିରେ ଉଠୁଥିବା ବିଭିନ୍ନ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର ହୋଇଯାଅ।

ଏହିପରି ଯଦି ଆମେ ନିଜକୁ ମାନସିକ କାମନା ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ବିଚାରବୃତ୍ତି ସହିତ ସମ୍ମିଳିତ / ଆସକ୍ତ ନ କରି ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଯିବା, ତେବେ ଆମ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ସକାମ କର୍ମ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱଭାବତଃ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ମନରେ ଲୟ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି-ବିଚାର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସାକ୍ଷୀତ୍ୱଭାବ ଯୋଗୁଁ ବିନା ପ୍ରେରଣା ଓ ସହାୟତାରେ କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୀଣ ହେବାକୁ ଲାଗିବ। ସୁତରାଂ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଉଭୟର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସାକ୍ଷୀତ୍ୱରେ ଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି। ତା'ପରେ ସେସବୁର ସାକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ସାକ୍ଷୀରୂପେ ରହେ ନାହିଁ। କାରଣ, ତା' ସମ୍ମୁଖରେ କୌଣସି ଦୃଶ୍ୟ-ବିଷୟବସ୍ତୁ ନାହିଁ। ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାକ୍ଷୀର ସାକ୍ଷୀତ୍ୱ ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ସାକ୍ଷୀ-ତତ୍ତ୍ୱ (ଅହଂ) ମଧ୍ୟ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ଲୟ ହୋଇଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ ଏହି ସାକ୍ଷୀ-ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ ବିଚାରକ ରୂପେ ଓ ଅହଂକର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ରୂପେ ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାଏ।

ତେଣୁ ଯଦି ମନୁଷ୍ୟ ଏହିଭଳି ପରମ ଶାନ୍ତିର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଅଛି, ତେବେ ପୁନଃ ତାକୁ ଏହି ମାର୍ଗରେ ଓଲଟା କ୍ରମରେ ଚାଲିବା ଆବଶ୍ୟକ। ଯଦ୍ୱାରା କି ସେ ତା'ର ଅହଂ (ଜୀବଭାବ)କୁ ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଆତ୍ମାସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚାଇ ସ୍ୱୟଂ ସେହି ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯିବ।

ଦେହପ୍ରାଣେନ୍ଦ୍ରିୟମନୋବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିଭି ରୂପାଧିଭିଃ।
ଯୈର୍ଯୈର୍ବୃତ୍ତେଃ ସମାୟୋଗସ୍ତତ୍ତଦ୍‌ଭାବୋଽସ୍ୟ ଯୋଗିନଃ ॥୩୭୧॥

ଦେହ ପ୍ରାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ବୁଦ୍ଧି ଆଦିଭିଃ ଉପାଧିଭିଃ = ଦେହ, ପ୍ରାଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ଯୈଃ ଯୈଃ = ଯାହା ଯାହା ଦ୍ୱାରା, ବୃତ୍ତେଃ =ବୃତ୍ତିରେ, ସମାୟୋଗ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଅଥବା ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ତତ୍ ତତ୍ ଭାବଃ = ସେହି ସେହି ଭାବ, ଅସ୍ୟ ଯୋଗିନଃ = ସେହି ଯୋଗୀର।

ଦେହ, ପ୍ରାଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଯାହା ଯାହା ସହିତ ଯୋଗୀର ମନୋବୃତ୍ତି ସଂଯୋଗ ହୋଇଥାଏ, ସେ ସେହି ସେହି ଭାବର ହୋଇଯାଏ ॥୩୭୧॥

ନିଜର ବିଭିନ୍ନ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଯୋଗୀର ଯେଭଳି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହୁଏ, ତଦନୁକୂଳ ସେହି ଯୋଗୀ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ବଦଳିଗଲା ଭଳି ଜଣାପଡେ। ଯେଭଳି ଶରୀରର ପୀଡ଼ା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବାରୁ ସେହି ପୀଡ଼ାକୁ ସହନ କରିବାବାଲା ଆମେ ହୋଇଯାଉ। ସେହି ପୀଡ଼ାରୁ ଯଦି ଆମେ ନିଜକୁ ଅସଙ୍ଗ କରିଦେବା, ତେବେ ସୁଷୁପ୍ତ ଭଳି ଆମେ ସେହି ପୀଡ଼ାର ଭୋକ୍ତା ହେବା ନାହିଁ। ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେତୁ ଆମେ ସେହି ଉପକରଣର ସ୍ଥିତିକୁ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ। ଏଠାରେ 'ଯୋଗୀ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବିଶେଷ ଅର୍ଥରେ ହୋଇଛି। ସାମାନ୍ୟତଃ, 'ଯୋଗୀ'ର ଅର୍ଥ ହୁଏ, "ଯିଏ ପରମ ବା ଉଚ୍ଚତର ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ତଦାକାର ବା ଏକରୂପକତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି।" କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତା'ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାର୍ଥକୁ ନେଇଛନ୍ତି। ଅର୍ଥାତ୍, 'ଯୋଗ'- ଯୁଜ୍ (ଯୋଡ଼ିବା)। ସୁତରାଂ, 'ଯୋଗୀ'ର ଅର୍ଥ ହେଲା- ଯିଏ ଅନ୍ୟ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ହୋଇଛି। ଯଦି ଆମେ ନିଜକୁ ଶାରୀରିକ କ୍ଳେଶ, ମାନସିକ ଉତ୍ତେଜନା ଅଥବା ବୌଦ୍ଧିକ ବିକ୍ଷୋଭଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଯୋଡ଼ିଦେବା, ତେବେ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ଆମେ ସେହି ରୂପ ହୋଇଯିବା। ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ କ୍ରୋଧଭାବ ସହିତ ଯଦି ଆମେ ନିଜର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବା, ତେବେ ସେହି କ୍ରୋଧ ଅନୁରୂପ ହିଁ ଆମର ଆଚରଣ ବା ବ୍ୟବହାର ହୋଇଯିବ।

ଏହିପରି ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ହେଉଥିବା ଯୋଗକୁ ସାମାନ୍ୟ ରୂପେ 'ଭୋଗ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର 'ଯୋଗ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଏହି ଅର୍ଥରେ କରିଛନ୍ତି, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ନିମ୍ନାଙ୍କିତ ଶ୍ଳୋକକୁ ବୁଝିବା ଆମ ପାଇଁ ସହଜ ହୋଇଯିବ।

ତନ୍ନିବୃତ୍ତ୍ୟା ମୁନେଃ ସମ୍ୟକ୍ ସର୍ବୋପରମଣଂ ସୁଖମ୍।
ସଂଦୃଶ୍ୟତେ ସଦାନନ୍ଦରସାନୁଭବ ବିପ୍ଲବଃ ॥୩୭୨॥

ତତ୍ ନିବୃତ୍ତ୍ୟା = ସେହି (ସମ୍ପର୍କ/ସମ୍ବନ୍ଧ) ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ, ମୁନେଃ = ମୁନିଙ୍କୁ, ସମ୍ୟକ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସର୍ବ ଉପରମଣମ୍ ସୁଖମ୍ = (ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁ) ନିଜକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂରେଇନେବା ପରେ ମିଳୁଥିବା ଆନନ୍ଦ, ସଂଦୃଶ୍ୟତେ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସଦାନନ୍ଦରସ ଅନୁଭବ ବିପ୍ଲବ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତିର ବନ୍ୟା।

ଏଗୁଡ଼ିକରୁ (ତାଦାତ୍ମ୍ୟ) ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହେଲା ପରେ, ମୁନି ଖୁବ୍ ସୁଗମତାର ସହ ଏ ସବୁରୁ ନିଜକୁ ହଟାଇ ନିଏ ଏବଂ ତା'ପରେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦରସର ବନ୍ୟାରେ ସେ ନିମଗ୍ନ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ॥୩୭୨॥

ଯେତେବେଳେ ମୁନି ନିଜର ବିବେକପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଦେହାଦି ସହିତ ଥିବା ଏହି ନିରର୍ଥକ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ଭାବରୁ ନିଜକୁ ଦୂରେଇ ନିଏ, ତା'ପରେ ସେ ଏହି ସମ୍ୟକ୍ ଉପରତିର ସୁଖ- 'ସର୍ବୋପରମଣମ୍ ସୁଖ'ର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ। ସେତେବେଳେ ସେ ସବୁପ୍ରକାରର ଦୁଃଖ-ଯନ୍ତ୍ରଣାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ସାଧାରଣତଃ, ସଂସାରରେ ଆମେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରସନ୍ନ ବା ଆନନ୍ଦିତ ହେଉ, ଯେତେବେଳେ ଆମେ କିଛି ନୂଆ ପ୍ରାପ୍ତ କରୁ। ଏଠାରେ ସେହି ପରମ ସୁଖ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଉଛି, ଯାହାକି ସବୁ ପ୍ରକାରର ବିକ୍ଷେପ ଅଥବା ସଂସର୍ଗର ନିବର୍ତ୍ତନର କାରଣ। ଏଠାରେ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ଧରି ରଖିବାର ଇଚ୍ଛା ରଖି ନ ଥାଉ। ଏହି ଆନନ୍ଦ ବାସ୍ତବରେ ଆମର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ଆନନ୍ଦ- ଯାହାକି କୌଣସି ବସ୍ତୁ, କାଳ, ଦେଶ, ବ୍ୟକ୍ତି ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତି ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ। ଏହା ମଧ୍ୟ କ୍ଷଣିକ ଓ ବିକାରୀ ଆନନ୍ଦ ନୁହେଁ। ଏହା ଅପରୋକ୍ଷ, ଶାଶ୍ୱତ ତଥା ନିର୍ବିକାର ଆନନ୍ଦର ସାଗର।

ବୈରାଗ୍ୟ-ନିରୂପଣ : ସହଜ-ସମାଧି (୩୭୩-୩୭୮)

ଅନ୍ତସ୍ତ୍ୟାଗୋ ବହିସ୍ତ୍ୟାଗୋ ବିରକ୍ତସ୍ୟୈବ ଯୁଜ୍ୟତେ।
ତ୍ୟଜତ୍ୟନ୍ତର୍ବହିଃ ସଂଗମ୍ ବିରକ୍ତସ୍ତୁ ମୁମୁକ୍ଷୟା ॥୩୭୩॥

ଅନ୍ତସ୍ତ୍ୟାଗଃ = ଆନ୍ତରିକ (ଅହଂକାରାଦିର) ତ୍ୟାଗ, ବହିସ୍ତ୍ୟାଗଃ = ବାହ୍ୟ (ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର) ତ୍ୟାଗ, ବିରକ୍ତସ୍ୟ = ବିରକ୍ତପୁରୁଷର, ଏବ = କେବଳ, ଯୁଜ୍ୟତେ = ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତ୍ୟଜତି = ତ୍ୟାଗକରେ, ଅନ୍ତର୍ବହିଃସଙ୍ଗମ୍ = ଭିତର ଓ ବାହାରର ଆସକ୍ତି, ବିରକ୍ତଃ = ବିରକ୍ତପୁରୁଷ, ତୁ = ନିଶ୍ଚୟ, ମୁମୁକ୍ଷୟା = ମୋକ୍ଷର ଇଚ୍ଛାରେ।

ବିରାଗୀ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆନ୍ତରିକ ଓ ବାହ୍ୟ ପ୍ରତି ବିରାଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ। କାରଣ, ମୋକ୍ଷ ପାଇବା ଇଚ୍ଛାରେ ସେ ଅନ୍ତରର ଓ ବାହ୍ୟ ଆସକ୍ତିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଏ ॥୩୭୩॥

ବସ୍ତୁତଃ, 'ତ୍ୟାଗ'ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- ଛାଡ଼ିବା। ବାହ୍ୟ ଜଗତର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଛାଡ଼ିବା ହେଉଛି "ବହିସ୍ତ୍ୟାଗଃ" ଓ ଭୋଗ-ଲାଳସା ବୃତ୍ତିକୁ ଛାଡ଼ିବା ଆନ୍ତରିକ ତ୍ୟାଗ। ଉଭୟ ଆନ୍ତରିକ ଓ ବହିସ୍ତ୍ୟାଗ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସଫଳ ପୂର୍ବକ କରିପାରେ, ଯିଏ ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁ ବିରତ ହୋଇଯାଇଛି। ବେଦାଧ୍ୟୟନ, ଗୁରୁମୁଖରୁ ଶ୍ରବଣ, ଶ୍ରୁତ ଓ ପଠିତ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଗଭୀର ଚିନ୍ତନ ଇତ୍ୟାଦି କରିବା ପରେ, ତଥା ଏହି ଜାଗତିକ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅସାରତାକୁ ବୁଝିଲା ପରେ, ଯିଏ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତ ହୋଇପାରେ ସେ ହିଁ ବାସ୍ତବରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅର୍ଥାତ୍ ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃତ୍ୟାଗର ଉପଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ ହୁଏ। ସାଧାରଣ ଭାବେ ଦେଖିଲେ, ବାହ୍ୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ବହୁତ ସହଜ। କିନ୍ତୁ ସେହି ବସ୍ତୁ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆମ ମନରେ ଯଦି ଆସକ୍ତି, ମମତ୍ୱ ବା ମହତ୍ତ୍ୱ-ବୁଦ୍ଧି ରହେ, ତେବେ ଆମେ ସେସବୁକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଯେତେଦୂର ଯେଉଁଠାକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଆସକ୍ତି ହେତୁ ଆମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଆମେ ସେହି ବସ୍ତୁ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ସଂସାରର ରଚନା କରିବା। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିରାଗୀ, ସେ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତିକୁ ସମ୍ୟକ୍ ତ୍ୟାଗ କରିବା ସହିତ

ତା'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ୟାନ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ)ରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ କରିବ। ଯାହାର ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ମନରେ ଦୃଢ଼ ଅଦମ୍ୟ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକଟ ହୋଇଛି ଏବଂ ସଂସାରରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟ ହୋଇସାରିଛି, କେବଳ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ, 'ଅନ୍ତଃବହିସ୍ତ୍ୟାଗ'ର ଅଧିକାରୀ।

ପ୍ରସଙ୍ଗାନୁସାର, 'ବୈରାଗ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟର୍ଥ ହେଉଛି ଦୁଇଟି, ଯଥା- (୧) କାମନାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ (ବିଗତଃ ରାଗଃ ଯସ୍ମାତ୍ ସ ବିରାଗଃ। ବୈରାଗ୍ୟସ୍ୟଭାବଃ ବୈରାଗ୍ୟମ୍) ଏବଂ (୨) ବିଶେଷ ଆସକ୍ତି (ବିଶେଷଣ ରାଗଃ ବିରାଗଃ)। ପ୍ରଥମରେ, ସାଂସାରିକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ଲିପ୍ତତାର ଅର୍ଥ ନିହିତ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟରେ, ମୁକ୍ତିର କାମନା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତିର ଭାବ ନିହିତ। ନିଜର ବର୍ତ୍ତମାନର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା ନ କରି ଆମେ ଉଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ବଢ଼ିବା ଉଚିତ। ଅନ୍ତତଃ, ଆମର ଏହି ଜୀବଭାବ (ବନ୍ଧନ ଜନିତ ପୀଡ଼ା) ଆମର ଆନ୍ତରିକ ବିକାଶ ଯୋଗୁଁ ଦୂର ହୋଇପାରିବ ଏବଂ ଏହା ଫଳରେ ଆମର ନିଶ୍ଚିତ ବିକାଶ ହେବ।

ବହିସ୍ତୁ ବିଷୟୈଃ ସଙ୍ଗଂ ତଥାନ୍ତରହମାଦିଭିଃ।
ବିରକ୍ତ ଏବ ଶକ୍ନୋତି ତ୍ୟକ୍ତୁଂ ବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷ୍ଠିତଃ ॥୩୭୪॥

ବହିଃ = ବାହ୍ୟ, ତୁ = ନିଶ୍ଚିତ, ବିଷୟୈଃ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ, ସଂଗମ୍ = ଆସକ୍ତି, ତଥା = ସେହି ପ୍ରକାର, ଅନ୍ତଃ = ଆନ୍ତରିକ, ଅହମାଦିଭିଃ = ଅହଂ ଇତ୍ୟାଦିରେ, ବିରକ୍ତ = ବୈରାଗ୍ୟଭାବ, ଏବ = କେବଳ, ଶକ୍ନୋତି = କରିବାରେ ସମର୍ଥ, ତ୍ୟକ୍ତୁମ୍ = ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ନିଷ୍ଠିତ = ନିଷ୍ଠାବାନ୍।

ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, କେବଳ ବିରାଗୀ-ପୁରୁଷ ହିଁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବାହ୍ୟଆସକ୍ତି ଏବଂ ଅହଂକାରାଦି ପ୍ରତି ଆନ୍ତରିକ ଆସକ୍ତି ଛାଡ଼ିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ। ॥ ୩୭୪ ॥

ଯିଏ ବାହ୍ୟ ଅଥବା ଆନ୍ତରିକ ଆସକ୍ତିକୁ ବାସ୍ତବରେ ତ୍ୟାଗ କରିବାରେ ସମର୍ଥ, ସେହିଭଳି ବିରକ୍ତ-ପୁରୁଷର (ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍) ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଉଛି। ଜାଗତିକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ରାଗ (ଆସକ୍ତି)କୁ ଦୂର କରିବା 'ବହିଃ ତ୍ୟାଗ' କହନ୍ତି। ବାହ୍ୟ ରାଗ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପାଇ ନିଜ ପାଖରେ ସର୍ବଦା ରଖିବାର ଇଚ୍ଛା, ଅର୍ଥାତ୍ ମମତା ହେତୁ ହୋଇଥାଏ। ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୂରେଇ ଯିବାକୁ ବୈରାଗ୍ୟ କୁହାଯିବ ନାହିଁ। ବିଷୟ-ଜଗତ ପ୍ରତି ଆମର ଯେଉଁ ମିଥ୍ୟା ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି, ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ହେଉଛି ବାସ୍ତବିକ ତ୍ୟାଗ। କାରଣ, ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତଃ କାହାକୁ

ଦୁଃଖ ଦେଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଜଡ଼ସ୍ୱଭାବ ଯୁକ୍ତ। କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ କ୍ଷଣ ମନରେ ଏହି ଭାବ ଆସିଲା କି 'ମୋତେ ସେହି ବସ୍ତୁ/ବ୍ୟକ୍ତି ଆବଶ୍ୟକ' ତତ୍କାଳ ଆମେ ସେହି ବସ୍ତୁ/ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଉ।

'ମୁଁ ଓ ମୋର', ଅର୍ଥାତ୍ ଅହଂତା ଓ ମମତାଯୁକ୍ତ ଭାବନା ଓ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ତ୍ୟାଗକୁ ଅନ୍ତଃତ୍ୟାଗ କହନ୍ତି। ଯାହାର ବିଷୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ମମତ୍ୱବୁଦ୍ଧି ଅଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଇବା ଓ ଭୋଗ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଅଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ବଦା ବିଷୟ ପଛରେ ଦୌଡ଼ୁଥିବ। କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି 'ଅହଂ ଓ ମମ' ଭାବରହିତ ହୋଇ ଆନ୍ତରିକ ଓ ବାହ୍ୟଆସକ୍ତିକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କ ଚରଣଯୁଗଳକୁ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ହୃଦୟରେ ଧରିରଖିଛି, ସେ ହିଁ କେବଳ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିବ। ଯିଏ ଏକ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ନିଜକୁ ସମର୍ପିତ କରି ସାଂସାରିକ ହୀନଭାବନାରୁ (ରାଗ-ଦ୍ୱେଷାଦି, କାମ-କ୍ରୋଧାଦି, ଲୋଭ-ମୋହାଦି) ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରୁ ଉପରକୁ ଉଠିସାରିଛି, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ପରମାନନ୍ଦରେ ରମଣ କରିପାରିବ। ଏହାକୁ ସକରାତ୍ମକ ତ୍ୟାଗ କହନ୍ତି। କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଉଚ୍ଚ ବା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ ଥାଇ କେବଳ ବସ୍ତୁ/ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିବାର ଚେଷ୍ଟାକୁ 'ନକାରାତ୍ମକ ତ୍ୟାଗ' କୁହାଯାଏ। ଏଭଳି ତ୍ୟାଗ ମଧ୍ୟ ଜୀବନରେ ଫଳବତୀ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। କାରଣ, ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସିଲା ମାତ୍ରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଦମ୍ୟ ଆକର୍ଷଣ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ହତପ୍ରଭ କରିଦେବ ଏବଂ ତା'ର 'ତ୍ୟାଗ' ଦୃଢ଼ ହୋଇ ରହିପାରିବ ନାହିଁ।

ବୈରାଗ୍ୟବୋଧୌ ପୁରୁଷସ୍ୟ ପକ୍ଷିବତ୍
ପକ୍ଷୌ ବିଜାନୀହି ବିଚକ୍ଷଣତ୍ୱମ୍ ।
ବିମୁକ୍ତି ସୌଧାଗ୍ରଲତାଧିରୋହଣଂ
ତାଭ୍ୟାଂ ବିନା ନାନ୍ୟତରେଣ ସିଧ୍ୟତି ॥୩୭୫॥

ବୈରାଗ୍ୟବୋଧୌ = ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ବିବେକ, ପୁରୁଷସ୍ୟ = (ସାଧକ) ପୁରୁଷ ପାଇଁ, ପକ୍ଷୀବତ୍ ପକ୍ଷୌ = ପକ୍ଷୀର ଦୁଇଟି ପଙ୍ଖ (ପକ୍ଷ ବା ଡେଣା) ସଦୃଶ, ବିଜାନୀହି = ଜାଣ, ବିଚକ୍ଷଣ = ବିଦ୍ୱାନ୍, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ବିମୁକ୍ତି ସୌଧାଗ୍ରଲତା = ଶୀର୍ଷରେ ପ୍ରସାରିତ/ ବିସ୍ତାରିତ ମୁକ୍ତିରୂପୀ ଲତା, ଆରୋହଣମ୍ = ଚଢ଼ିବା, ତାଭ୍ୟାଂ ବିନା = ଏହି ଦୁଇଟି ବିନା, ନ = ନାହିଁ, ଅନ୍ୟତରେଣ = କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଦ୍ୱାରା, ସିଧ୍ୟତି = ସମ୍ଭବ।

ହେ ବିଦ୍ୱନ୍ ! ସାଧକ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ବିବେକକୁ ପକ୍ଷୀର ଦୁଇଟି ପକ୍ଷ ବା ଡେଣା ସମାନ ଜାଣ। ଏହି ଦୁଇଟି ବିନା, କେବଳ ଗୋଟିକର ସହାୟତାରେ ସେହି ମୁକ୍ତିରୂପୀ ଲତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିବା ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ, ଯାହାକି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶିଖରରେ ବା ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବିସ୍ତାରିତ ॥୩୭୫॥

ଜଗତର ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆକର୍ଷଣରୁ ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହିବାକୁ 'ବୈରାଗ୍ୟ' କହନ୍ତି। 'ବୋଧ'ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- ଆତ୍ମ-ବୋଧ, ତତ୍ତ୍ୱ-ବୋଧ, ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ (ଆତ୍ମନିଷ୍ଠଜ୍ଞାନ)। ଜଣେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧକ ପାଇଁ ଏହି ଦୁଇଟି ହେବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ। କାରଣ, ଏହି ଦୁଇଟି ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ଯେଉଁଭଳି ଉଡ଼ିବା ବେଳେ ପକ୍ଷୀର ଦୁଇଟି ଡେଣା ବା ପକ୍ଷ। ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱର ମୁକ୍ତାକାଶରେ, ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ ଯିଏ ସେହିପରି ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ କେବଳ ଇଚ୍ଛା ମାତ୍ର କରେ ନାହିଁ, ତା' ସହିତ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରେ। ସେହି ସାଧକ ପାଇଁ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ବୋଧ (ବିବେକ) ରୂପୀ ଦୁଇଟି ପଙ୍ଖ ବା ଡେଣା ଆବଶ୍ୟକ। ଏହି ପକ୍ଷ ଦୁଇଟିର ଅଭାବରେ ସାଧକ ସଫଳତା ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ। ହୁଏତ, ସେ ବିଦ୍ୱାନ୍, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ଅପରୋକ୍ଷ-ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପାଇଁ ତାକୁ ଏ ଦୁଇଟିର ଆବଶ୍ୟକତା ନିଶ୍ଚିତ ହେବ। ଏଥିରୁ ଗୋଟିକର ଅଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତିରେ ବାଧା ଆସିବ। କୌଣସି ପକ୍ଷୀ ଯେଉଁଭଳି ଗୋଟିଏ ପଙ୍ଖରେ ଉଡ଼ିପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଦୁଇଟି ଡେଣାର ସମାନତା ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ଆକାର ଓ ଶକ୍ତିରେ ଥିବା

ଆବଶ୍ୟକ। ସେହିପରି ଯଦି ସାଧକଠାରେ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟର ବିକାଶ ସମାନ ରୂପେ ହେଲା ନାହିଁ, ତେବେ ସେ ଅଧିକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ ରହିପାରିବ ନାହିଁ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ମହାନ୍ ଦାର୍ଶନିକ ହେବା ସହିତ ଜଣେ ମହାନ୍ କବି ମଧ୍ୟ ଥିଲେ। ଗୀତା, ଉପନିଷଦ୍ ଓ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନର ପରାକାଷ୍ଠା ସ୍ପଷ୍ଟତା ଓ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତାରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ। ତାଙ୍କର ଆଚାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଥିବା ତାଙ୍କ ସ୍ୱରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ। 'ଭାଷ୍ୟ' ଲେଖିବାରେ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମାବଳୀକୁ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। ଏହାକୁ ନିଖୁଣ ଓ ସମ୍ୟକ୍ ରଖିବାକୁ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ସେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାବଧାନତାପୂର୍ବକ କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ଭାଷ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଶବ୍ଦ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ, ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥବୋଧକ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିଶୁଦ୍ଧ (ସାରଗର୍ଭିତ)। ତେଣୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ 'ଭାଷ୍ୟ'ରେ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟାତ୍ମକ ପ୍ରତିଭାକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରି ନ ଥିଲେ। କିନ୍ତୁ ସେ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ତୃଷ୍ଣାକୁ ସ୍ୱରଚିତ ଭଜଗୋବିନ୍ଦମ୍, ଦକ୍ଷିଣାମୂର୍ତ୍ତିସ୍ତୋତ୍ରମ୍ ଏବଂ ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି ଭଳି କୃତିଗୁଡ଼ିକରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିତୃପ୍ତ କରିଛନ୍ତି। ଯଦିଓ ଏସବୁ ରଚନାଗୁଡ଼ିକରେ ସେହି ଏକ ତଥ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ 'ଦର୍ଶନ'କୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଛି, ତଥାପି ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ-ପ୍ରତିଭା ଏହି ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣିରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି। ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱ 'ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କବି'- ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି। କେତେକ ଦୁରୂହ ଶ୍ଲୋକରେ ବିଷୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳରେ ଛନ୍ଦଭଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଶ୍ଲୋକଗୁଡ଼ିକରେ ବିଷୟର ସ୍ପଷ୍ଟତା ସହିତ ହିଁ କାବ୍ୟର ଉଲ୍ଲାସ ଦେଖାଯାଏ। କେଉଁଠି କେଉଁଠି ସେ ଏକ ଭାବର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଏକାଧିକ ଶ୍ଲୋକରଚନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଭାବର ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଲୋକ ଶୁଭ୍ର କାବ୍ୟ-କଳେବରରେ ଶୋଭିତ ବେଦାନ୍ତ-ବିଚାରର ଏକ ସୁନ୍ଦର ନିଦର୍ଶନ।

କୌଣସି ଏକ ସୁଉଚ୍ଚ ଅଟ୍ଟାଳିକା (ମହଲ) ଉପରେ ଲତା ମାଡ଼ିଛି ଏବଂ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଏକ ପକ୍ଷୀ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଚାହୁଁଛି। ତେଣୁ ସେଥିପାଇଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି କି ସେହି ପକ୍ଷୀଟି ତା'ର ଉଭୟ ପକ୍ଷ (ଡେଣା) ଦ୍ୱାରା ଉଡ଼ି ଲତା ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ। ଠିକ୍ ସେହିପରି ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାରେ,

ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ମୁକ୍ତି ଶିଖର ଉପରେ ପ୍ରସାରିତ ସେହି ଏକାନ୍ତ ଲତା-କୁଞ୍ଜରେ ସଫଳତାପୂର୍ବକ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ସାଧକକୁ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟରୂପୀ ଦୁଇଟି ସମ-ଆକାର ଓ ସମାନ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଡେଣା (ପକ୍ଷ)ର ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି, ତା'ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ଜିଜ୍ଞାସୁ, ମୁମୁକ୍ଷୁ, ସାଧକକୁ ଏହି ଉଭୟ ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେବା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ।

ଅତ୍ୟନ୍ତବୈରାଗ୍ୟବତଃ ସମାଧିଃ
ସମାହିତସ୍ୟୈବ ଦୃଢ଼ପ୍ରବୋଧଃ।
ପ୍ରବୃଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ହି ବନ୍ଧମୁକ୍ତିଃ
ମୁକ୍ତାତ୍ମନୋ ନିତ୍ୟସୁଖାନୁଭୂତିଃ ॥୩୭୬॥

ଅତ୍ୟନ୍ତ-ବୈରାଗ୍ୟବତଃ = ଦୃଢ଼ ବୈରାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି, ସମାଧିଃ = ସମାଧି, ସମାହିତସ୍ୟ = ସମାହିତ ବା ଶାନ୍ତ ପୁରୁଷକୁ, ହି = କେବଳ, ବନ୍ଧମୁକ୍ତିଃ = ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି, ମୁକ୍ତାତ୍ମନଃ = ମୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ପୁରୁଷକୁ, ନିତ୍ୟସୁଖାନୁଭୂତିଃ = ଚିରନ୍ତନ ସୁଖ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ)ର ଅନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍‌କୁ ହିଁ ସମାଧିସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ସମାଧିସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ହିଁ ଦୃଢ଼ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଆତ୍ମବୋଧ ହୁଏ। ସୁଦୃଢ଼ ବୋଧବାନ୍‌କୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ଏବଂ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ଚିରନ୍ତନ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ ॥୩୭୬॥

ଅତ୍ୟନ୍ତ ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କହନ୍ତି, ଯିଏ ନିଜର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ବିଷୟ, ଭାବ ଏବଂ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକରେ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ। ଯେତେବେଳେ ଭିତର ଓ ବାହାରର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ ତା'ର ବୁଦ୍ଧି ଆସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ସେ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ପାରେ। ଲୋକୋତ୍ତର ଅନୁଭବ କେବଳ ତାକୁ ହିଁ ହୋଇପାରେ, ଯିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କେବଳ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ପରମ ବ୍ରାହ୍ମୀ-ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଛି, କେବଳ ସେ ହିଁ ଭବ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇପାରେ। ସ୍ୱପ୍ନଜନିତ ଦୁଃଖ-ଶୋକ ସେତେବେଳେ ସମାପ୍ତ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଯିବ। ସେହିପରି ଭବ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ହିଁ ଚିରନ୍ତନ ଆନନ୍ଦ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ) ପାଇବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର

ଯାହାକୁ ହୋଇସାରିଛି, ସେହି ମୁକ୍ତପୁରୁଷଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସୁଖାନୁଭୂତି ହୁଏ, ତାହା କୌଣସି ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ଦେଶ, କାଳ ଓ ପରିସ୍ଥିତି ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ନୁହେଁ। ତାହା କେବଳ ନିଜର ପରମ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି।

ବୈରାଗ୍ୟାନ୍ନ ପରଂ ସୁଖସ୍ୟ ଜନକଂ ପଶ୍ୟାମି ବଶ୍ୟାତ୍ମନଃ
ତଚ୍ଚେତ୍‌ଶୁଦ୍ଧତରାତ୍ମବୋଧସହିତଂ ସ୍ୱାରାଜ୍ୟସାମ୍ରାଜ୍ୟଧୁକ୍।
ଏତଦ୍‌ଦ୍ୱାରମଜସ୍ରମୁକ୍ତିଯୁବତେର୍ଯସ୍ମାତ୍‌ତ୍ୱମସ୍ମାତ୍‌ପରଂ
ସର୍ବତ୍ରାସ୍ପୃହୟା ସଦାତ୍ମନି ସଦା ପ୍ରଜ୍ଞାଂ କୁରୁ ଶ୍ରେୟସେ ।।୩୭୭।।

ବୈରାଗ୍ୟାତ୍ = ବୈରାଗ୍ୟଠାରୁ, ନ ପରମ୍ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ କିଛି ନାହିଁ, ସୁଖସ୍ୟ = ସୁଖର, ଜନକମ୍ = ଜନକ, ଉତ୍ପାଦକ; ପଶ୍ୟାମି = ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ବଶ୍ୟାତ୍ମନଃ = ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, ତତ୍ = ସେହି, ଚେତ୍ = ଯଦି, ଶୁଦ୍ଧତର = ନିର୍ମଳ, ଆତ୍ମବୋଧ ସହିତମ୍ = ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ସହିତ, ସ୍ୱାରାଜ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଧୁକ୍ = ଭିତର ଓ ବାହାରର ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା, ଏତତ୍ = ଏହି ଦ୍ୱାରମ୍ = ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର, ଅଜସ୍ରମ୍ = ଅନେକ, ମୁକ୍ତିଯୁବତେଃ = ମୁକ୍ତିରୂପୀ ଯୁବତୀ/ ଦେବୀ, ଯସ୍ମାତ୍ = ଯେହେତୁ, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ଅସ୍ମାତ୍ = ଏହି କାରଣରୁ, ପରମ୍ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସର୍ବତ୍ର = ସବୁଠାରେ, ଅସ୍ପୃହୟା = ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା, ସଦା = ସର୍ବଦା, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ପ୍ରଜ୍ଞା କୁରୁ = ସଦ୍‌ବୁଦ୍ଧି କର, ଶ୍ରେୟସେ = ନିଜର କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ।

ଆତ୍ମ-ସଂଯମୀ (ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ) ପୁରୁଷ ପାଇଁ ବୈରାଗ୍ୟ ଠାରୁ ଅଧିକ ସୁଖ ଉତ୍ପାଦକ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ବୋଲି ଦେଖାଯାଏ। ସେହି ବୈରାଗ୍ୟ ଯଦି ନିର୍ମଳ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସହିତ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତାହା ଭିତର ଓ ବାହାର ସର୍ବତ୍ର ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୁଖ ପ୍ରଦାନକାରୀ ହୋଇଯାଏ। ଯେହେତୁ ଏହା ଅଜସ୍ର ମୁକ୍ତିରୂପୀ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅଟେ, ତେଣୁ ତୁମେ (ହେ ଶିଷ୍ୟଗଣ!) ନିଜର ପରମ କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ସବୁକିଛିରୁ ବିରାଗୀ ହୋଇ ଆତ୍ମାରେ ନିଜର ବୁଦ୍ଧିକୁ ସ୍ଥିର କର ।।୩୭୭।।

ଦୃଢ଼ ବୈରାଗ୍ୟ ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ କହନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ବିଷୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଘେରିରହି ମଧ୍ୟ ସେଥିପ୍ରତି ମନରେ କୌଣସି ଆସକ୍ତି ନ ଥାଏ। ମାନସିକ ସନ୍ତୁଳନର ଏଭଳି ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ପରମ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ପାଇବା ପାଇଁ, ଏହାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ- ଏହିପରି ଏହା ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ

ମତ। ବିଷୟ ଭୋଗର ଲାଳସାକୁ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ତ୍ୟାଗ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ଭିତରେ ରଖେ। କିନ୍ତୁ ଏହା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରଗତି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆସିପାରେ ନାହିଁ। ସେଥିପାଇଁ ମନୋବୃତ୍ତିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଦଳାଇବାକୁ ହୁଏ, ଜୀବନ ମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼େ। ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ବିଷୟ ଲୋଲୁପତା ବୃତ୍ତି ମନଭିତରୁ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଯେତେବେଳେ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବୃତ୍ତିରେ ଏଭଳି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସେ, ତା'ପରେ ତାକୁ 'ବୈରାଗ୍ୟ'ର ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ। ବୈରାଗ୍ୟଯୁକ୍ତ ଜୀବନରେ ନିରାଶାର କ୍ଷୀଣ ରେଖାକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ। ସେଠାରେ କେବଳ ଆତ୍ମ-ତୁଷ୍ଟି ରହେ। ଆନ୍ତରିକ ସମ୍ପନ୍ନତାରେ ଯୁକ୍ତ ଆନନ୍ଦର ଏଭଳି ଅଦ୍ଭୁତ ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଯାହାର ତୁଳନାରେ ବିଷୟ ବସ୍ତୁଜନ୍ୟ ଏହି ଜଗତ ତୁଚ୍ଛ, କ୍ଷୁଦ୍ର, ନିକୃଷ୍ଟ ଏବଂ ନଗଣ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ। ଏହି ବିଧିରେ ଆତ୍ମ-ସଂଯମୀ ପୁରୁଷ ପରମ ସୁଖର ଅନୁଭବ ପାଇ ଆନନ୍ଦରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ନିମଗ୍ନ ହେବାକୁ ଲାଗେ।

ବୈରାଗ୍ୟ ସହିତ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭୂତି ଯଦି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ହେଉଛି, ତେବେ ତା'ର ଆନନ୍ଦ ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଛି। ସେ ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତ ଓ ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ମୁକ୍ତିରୂପୀଦେବୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିବାର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ହେଉଛି- 'ବୈରାଗ୍ୟ'। ଅତଏବ, ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ବୈରାଗ୍ୟବାନ୍ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବା ଉଚିତ୍ ତଥା ମୁକ୍ତି ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ରମଣ କରିବା ଉଚିତ୍।

ଆଶାଂ ଛିନ୍ଧି ବିଷୋପମେଷ୍ଟୁ ବିଷୟେଷ୍ୱେଷୈବ ମୃତ୍ୟୋଃ କୃତିଃ
ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଜାତିକୁଳାଶ୍ରମେଷ୍ୱଭିମତିଂ ମୁଞ୍ଚାତିଦୂରାତ୍କ୍ରିୟାଃ ।
ଦେହାଦାବସତି ତ୍ୟଜାତ୍ମଧିଷଣାଂ ପ୍ରଜ୍ଞାଂ କୁରୁଷ୍ୱାତ୍ମନି
ତ୍ୱଂ ଦ୍ରଷ୍ଟାସ୍ୟମଲୋଽପି ନିର୍ଦ୍ୱୟପରଂ ବ୍ରହ୍ମାସି ଯଦ୍‌ବସ୍ତୁତଃ ।।୩୭୮।।

ଆଶାମ୍ = ଅଭିଳାଷ ବା ଇଚ୍ଛାକୁ, ଛିନ୍ଧି = ଛିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ କରିଦିଅ, ବିଷୋପମେଷ୍ଟୁ = ବିଷବତ୍, ବିଷୟେଷୁ = ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ, ଏଷଃ = ଏହି, ଏବ = କେବଳ, ମୃତ୍ୟୋଃ = ମୃତ୍ୟୁର, କୃତିଃ = ପ୍ରତିରୂପ, ମୂର୍ତ୍ତି, ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ତ୍ୟାଗ କରି, ଜାତି, କୁଳ ଆଶ୍ରମେଷୁ ଅଭିମତିମ୍ = ଜାତି, କୁଳ, ଆଶ୍ରମାଦିର ଅଭିମାନ, ମୁଞ୍ଚ = ତ୍ୟାଗକର, ଅତିଦୂରାତ୍ = ବହୁଦୂରକୁ, କ୍ରିୟାଃ = (ସକାମ) କର୍ମ, ଦେହାଦୌ = ଶରୀରାଦିରେ, ଅସତି = ଯାହା ମିଥ୍ୟା, ଅନାତ୍ମା, ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗକର, ଆତ୍ମଧିଷଣାମ୍ = ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ କୁରୁଷ୍ୱ = ନିଜର ଧ୍ୟାନ ଲଗାଇ ମନକୁ ସ୍ଥିର କର, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ, ତ୍ୱମ୍ = ତୁମେ, ଦ୍ରଷ୍ଟା = ସାକ୍ଷୀ, ଅସି = ଅଟ, ଅମଳଃ = ନିର୍ମଳ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ହୋଇ; ନିର୍ଦ୍ୱୟ ପରମ୍ = ଅଦ୍ୱୈତ ପରମ୍, ବ୍ରହ୍ମ = ବ୍ରହ୍ମ, ଅସି = ଅଟ, ଯତ୍ = ଯାହାକି, ବସ୍ତୁତଃ = ବାସ୍ତବରେ ।

ବିଷୟ-ଅଭିଳାଷକୁ ଛିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ କରିଦିଅ, କାରଣ ବିଷୟ ହେଉଛି ବିଷତୁଲ୍ୟ, ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରତିରୂପ ବା ମୂର୍ତ୍ତି । ଜାତି, କୁଳ, ଆଶ୍ରମାଦିର ଅଭିମାନ ଛାଡ଼ି ସକାମ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗିଦିଅ । ଦେହାଦି ଅସତ୍ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଆତ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି) ଦୂର କରି ମନକୁ ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଥିର କର । କାରଣ, ବସ୍ତୁତଃ ତୁମେ ଏସବୁର ଦ୍ରଷ୍ଟା (ସାକ୍ଷୀ), ବ୍ରହ୍ମ, ନିର୍ମଳ ଓ ଅଦ୍ୱୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଅଟ ।। ୩୭୮।।

ବିଷୟ ଭୋଗର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ବିଷତୁଲ୍ୟ ତ୍ୟଜ୍ୟ । ଯିଏ ସେହି ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ତଥା ଉପଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ବିନାଶ (ସତ୍ୟ) ସୁନିଶ୍ଚିତ । ସଂସାର ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରଖିବା ଅର୍ଥାତ୍ 'ପରିବର୍ତ୍ତନ-ଜଗତ'ରେ ରହିବା । ତେଣୁ ଏହା ହେଉଛି ମୃତ୍ୟୁର ସତତ ପ୍ରକ୍ରିୟା । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ବରଂ ଜାତି, କୁଳ, ଆଶ୍ରମାଦିର ଅଭିମାନକୁ ମଧ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏସବୁ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅନ୍ଧ କରିଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ସୁନ୍ଦର ଜଗତ ଆମକୁ ଭୟାବହ ତଥା ବିରୂପ ଦେଖାଯାଏ । ଅହଂ ପ୍ରେରିତ ଅର୍ଥାତ୍ ସକାମ କର୍ମ କରିବା ମଧ୍ୟ ଛାଡ଼ିଦିଅ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିରେ ଥିବା ତୁମର ଅହଂଭାବକୁ ତ୍ୟାଗକର । କାରଣ, ଏସବୁ ଅନାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ନଶ୍ୱର ଓ

ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ଏସବୁ ତ୍ୟାଗକରି ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି ମନରେ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତନ କର ଯେ, "ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ"। ଏଭଳି ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ମନ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶାନ୍ତ, ସ୍ଥିର କର।

ତୁମେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଅର୍ଥାତ୍ ସାକ୍ଷୀ ଚେତନ ଆତ୍ମା। ଯିଏ କୌଣସି କ୍ରିୟାରେ ଲିପ୍ତ ନ ହୋଇ ସବୁ କିଛିକୁ ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ଦେଖେ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସାକ୍ଷୀ / ଦ୍ରଷ୍ଟା କହନ୍ତି। ତୁମେ ସର୍ବଦା ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅଲଗା / ଅସଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ ନିର୍ମଳ, ଅଦ୍ୱୟ ଏବଂ ନିରଞ୍ଜନ। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାଭାବ-ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଜୀବର ପୂର୍ବ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକଟୀକରଣ ମାତ୍ର। ତୁମେ ବାସ୍ତବରେ ବାସନାରାଶିରୁ ମଧ୍ୟ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ; ତେଣୁ ବାସନା ତୁମକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବା ସୀମିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ତୁମର ସ୍ୱରୂପ ଅଦ୍ୱୟ / ଅଦ୍ୱୈତ ହୋଇଥିବାରୁ ତୁମ ଭିତରେ କୌଣସି ଅନ୍ୟ / ଭିନ୍ନ ଭାବ ନାହିଁ। ତୁମେ ହେଉଛ- କୈବଲ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ)। ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସାର 'ତତ୍ ତ୍ୱମ୍ ଅସି' ଅର୍ଥାତ୍ 'ସେ ହିଁ ତୁମେ ଅଟ।'

ଧ୍ୟାନ-ବିଧି (୩୭୯-୩୮୩)

ଲକ୍ଷ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମଣି ମାନସଂ ଦୃଢ଼ତରଂ ସଂସ୍ଥାପ୍ୟ ବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଂ
ସ୍ୱସ୍ଥାନେ ବିନିବେଶ୍ୟ ନିଶ୍ଚଲତନୁଶ୍ଚୋପେକ୍ଷ୍ୟ ଦେହସ୍ଥିତିମ୍।
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟମୁପେତ୍ୟ ତନ୍ମୟତୟା ଚାଖଣ୍ଡବୃତ୍ତ୍ୟାଽନିଶଂ
ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସଂ ପିବାତ୍ମନି ମୁଦା ଶୂନ୍ୟୈଃ କିମନ୍ୟୈର୍ଭୃଶମ୍ ।।୩୭୯।।

ଲକ୍ଷ୍ୟେ = ଲକ୍ଷ୍ୟରେ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ମାନସଂ = ମନ ବା ଚିତ୍ତକୁ, ଦୃଢ଼ତରମ୍ = ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ, ସଂସ୍ଥାପ୍ୟ = ଭଲ ଭାବରେ ସ୍ଥିର କରି, ବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟମ୍ = ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ (ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ), ସ୍ୱସ୍ଥାନେ = ନିଜ ନିଜ ଗୋଲକଗୁଡ଼ିକରେ, ବିନିବେଶ୍ୟ = ସଂଯମିତ, ନିଗ୍ରହ କରି, ନିଶ୍ଚଳ ତନୁଃ = ଶରୀରକୁ ସ୍ଥିର (ଅଚଳ) କରି, ଚ = ଏବଂ, ଉପେକ୍ଷ୍ୟ = ଉପେକ୍ଷା କରି, ଦେହସ୍ଥିତିମ୍ = ଦେହ-ସ୍ଥିତିର, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବାତ୍ମାର ଏକାତ୍ମତା, ଉପେତ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ତନ୍ମୟତୟା = ତଦାକାର ହୋଇ, ଚ = ଏବଂ, ଅଖଣ୍ଡ ବୃତ୍ତ୍ୟା = ଅଖଣ୍ଡ ବୃତ୍ତିରେ, ଅନିଶମ୍ = ନିରନ୍ତର, ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସମ୍ = ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ରସ, ପିବାତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ପାନ କର, ପିଅ, ମୁଦା = ପ୍ରସନ୍ନତାପୂର୍ବକ, ଶୂନ୍ୟୈଃ = ସାରହୀନ, କିମ୍ = କ'ଣ, ଅନ୍ୟୈଃ = ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ, ଭୃଶମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ।

ଚିତ୍ତକୁ ନିଜର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ- ବ୍ରହ୍ମରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ସ୍ଥିର କରି, ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ନିଜ ଗୋଲକଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ଥାପିତ କରି, ଶରୀରର ସ୍ଥିତି (ନିର୍ବାହ ସ୍ଥିତି)କୁ ଉପେକ୍ଷା କରି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନିଶ୍ଚଳ (ସ୍ଥିର)କର। ତା'ପରେ ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମ-ଐକ୍ୟଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ନିରନ୍ତର ନିଜ ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ପ୍ରସନ୍ନତାପୂର୍ବକ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସକୁ ପାନ କର। ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର କି ପ୍ରୟୋଜନ ? ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ମିଥ୍ୟା ଏବଂ ସାରହୀନ ।। ୩୭୯।।

ନିଜ ମନ (ଚିତ୍ତ)କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ- ବ୍ରହ୍ମରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ସ୍ଥାପିତ କର। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଡ଼ିକୁ ନିଜ ନିଜ ଗୋଲକରେ ଶାନ୍ତରଖି ସ୍ଥିର କରିଦିଅ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ବା ଚଞ୍ଚଳ ନ ହେବା ଉଚିତ୍, ବୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ବିଚଳିତ ନ ହୋଇ ସ୍ଥିର, ଏକାଗ୍ର ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ଏବଂ ବିଷୟାଭିମୁଖୀ ହେବା ଅନୁଚିତ୍। ଏଥିଲାଗି ଦୃଢ଼ତା ପୂର୍ବକ

ସୁଖାସନରେ ସ୍ଥିର ହୋଇ ବସିଯାଅ ଏବଂ ଶରୀର ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଛାଡ଼ି ଦିଅ ! ତା'ପରେ ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କର। ବାହ୍ୟ ଅନ୍ତର ଓ ସବୁଠାରେ ଏହାର ଅଖଣ୍ଡ ମହିମାକୁ ବୁଝିବାକୁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କର ! ତା'ଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ତାକୁ ଦେଖ ନାହିଁ। ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ଦ୍ରଷ୍ଟା ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର ନାହିଁ। କାରଣ, ତୁମେ ନିଜେ ହିଁ ସେହି ଦ୍ରଷ୍ଟା। ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମା। ଏହି ନିଜ ରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ବା ଅନୁଭବ କରିବାକୁ 'ତନ୍ମୟତା ବା ଏକାତ୍ମଭାବ' କୁହାଯାଏ। ନିରନ୍ତର, ଅଖଣ୍ଡ ଭାବରେ ଏହି ମନୋବୃତ୍ତିକୁ ନିଜ ଭିତରେ ଜାଗ୍ରତ ରଖ କି 'ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ-ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି' ଏଭଳି ଆତ୍ମା ସହିତ ତଦାକାର ହୋଇ ଆତ୍ମାରେ ରମଣ କରନ୍ତୁ।

ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟା। ଯେଭଳି ଆମେ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିଲା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ଓ ସ୍ୱପ୍ନର ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ଜଗତ ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ସେହିପରି ଏହି ବିଷୟଜଗତର ଅସାରତାକୁ ଅନୁଭବ କରି ସମସ୍ତ ସୁଖ-ଆନନ୍ଦର ସ୍ରୋତକୁ ଧ୍ୟାନକରି, ସ୍ୱ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କର ତଥା ସେଥିରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଅ।

ଅନାତ୍ମଚିନ୍ତନଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା କଶ୍ମଲଂ ଦୁଃଖକାରଣମ୍ ।
ଚିନ୍ତୟାତ୍ମାନମାନନ୍ଦରୂପଂ ଯନ୍ମୁକ୍ତିକାରଣମ୍ ॥୩୮୦॥

ଅନାତ୍ମଚିନ୍ତନମ୍ = ଅନାତ୍ମବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଚିନ୍ତନ, ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା = ଛାଡ଼ି, କଶ୍ମଲମ୍ = ମଳିନତା ବା ପାପରୁ, ଦୁଃଖକାରଣମ୍ = ସମସ୍ତ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକର କାରଣ, ଚିନ୍ତୟ = ଚିନ୍ତନ କର, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଆନନ୍ଦରୂପମ୍ = ପରମାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ, ମୁକ୍ତିକାରଣଂ = ମୁକ୍ତିର କାରଣ।

ସମସ୍ତ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକର କାରଣ ଓ ପାପ (କଶ୍ମଲ), ଅଶୁଚି, ଅନାତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ ଛାଡ଼ି ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ସତତ ଚିନ୍ତନ କର, ଯାହାକି ମୁକ୍ତିର ହେତୁ ଅଟେ॥ ୩୮୦ ॥

ଅନାତ୍ମ-ବସ୍ତୁର ଚିନ୍ତନ ହେବାକୁ 'ପାପ' କୁହାଯାଏ, ଯାହାକି ସବୁ ଦୁଃଖ ଓ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକର କାରଣ ହୋଇଥାଏ। ଅନାତ୍ମ-ବସ୍ତୁର ଅର୍ଥ, ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ବିଷୟ-ଭାବନା-ବିଚାର ଜଗତ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ରୂପ। ତେଣୁ ଅନାତ୍ମବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଦୁଃଖଦାୟକ ଚିନ୍ତନ ତ୍ୟାଗକରି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପକୁ ଧ୍ୟାନ କର, ଯାହାକି ଅନାତ୍ମଜନିତ ଦୁଃଖର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ହେବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଧ୍ୟାନର କେତୋଟି ବିଧି ବତାଇଛନ୍ତି, ଯାହାକି ସାଧକକୁ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସୋପାନରେ ଅନୁସରଣ କରିବା ଉଚିତ୍।

ଏଷ ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିରଶେଷ ସାକ୍ଷୀ
ବିଜ୍ଞାନ କୋଶେ ବିଲସତ୍ୟଜସ୍ରମ୍।
ଲକ୍ଷ୍ୟଂ ବିଧାୟୈନମସଦ୍‌ବିଲକ୍ଷଣଂ
ଅଖଣ୍ଡବୃତ୍ତ୍ୟାଽଽତ୍ମତୟାଽନୁଭାବୟ ॥୩୮୧॥

ଏଷଃ = ଏହି, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ = ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ଅଶେଷ ସାକ୍ଷୀ = ସର୍ବସାକ୍ଷୀ, ବିଜ୍ଞାନ କୋଶେ = ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶରେ, ବିଲସତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଅଜସ୍ରମ୍ = ନିରନ୍ତର, ଅଖଣ୍ଡ, ଅନନ୍ତ, ଲକ୍ଷ୍ୟମ୍ = ଲକ୍ଷ୍ୟ, ବିଧାୟ = ସୃଷ୍ଟି କରି, ଏନମ୍ = ଏହି (ଆତ୍ମା), ଅସଦ୍ୱିଲକ୍ଷଣମ୍ = ଅସତ୍‌ରୁ ଭିନ୍ନ, ଅଖଣ୍ଡବୃତ୍ତ୍ୟା = ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ-ବୃତ୍ତିରେ, ଆତ୍ମତୟା = ନିଜସ୍ୱରୂପରେ, ଅନୁଭାବୟ = ଅନୁଭବ କର।

ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ସର୍ବସାକ୍ଷୀ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶରେ ନିରନ୍ତର ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ। ଏହା ଅସତ୍‌ଠାରୁ ସର୍ବଦା ପୃଥକ୍। ଏଭଳି ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନିଜର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅଖଣ୍ଡ ବୃତ୍ତିରେ ନିଜରୂପରେ ଅନୁଭବ କର! ॥୩୮୧॥

ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ବା ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଆମର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ତଥା ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ସେହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ନିଜର ପ୍ରକାଶ (ଜ୍ୟୋତି) ଦ୍ୱାରା ସାରା ସଂସାରକୁ ପ୍ରକାଶିତ ବା ଆଲୋକିତ କରେ ଏବଂ ସବୁର ସାକ୍ଷୀ ବା ଦ୍ରଷ୍ଟା ହୁଏ। ସେହିପରି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ସବୁର ସାକ୍ଷୀ-ପ୍ରକାଶକ। ଏଥିରେ କୌଣସି ବିକଳ୍ପ ନାହିଁ।

ଏହି ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମା ବୁଦ୍ଧିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଶରେ ବିଶେଷ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ। ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସମସ୍ତ ବିଚାର ଭାବନାଗୁଡ଼ିକ ତାହା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ। ଯେଭଳି ବିକ୍ଷିପ୍ତ ବା ଅଶାନ୍ତ ସାଗରର ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ, ଫେଣ-ଫୋଟକା ଓ ଜଳରାଶି ସୂର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ। ଅସତ୍-ତତ୍ତ୍ୱରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ନିଜର ମନକୁ ଏକାଗ୍ର କର। ଏହି ଚୈତନ୍ୟକୁ ନିଜସ୍ୱରୂପ ଜାଣି (ଆତ୍ମତୟା) ସତତ (ଅଖଣ୍ଡବୃତ୍ତ୍ୟା) ମନନ କର!

ଏତମଚ୍ଛିନ୍ନୟା ବୃତ୍ତ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତରଶୂନ୍ୟୟା ।
ଉଲ୍ଲେଖୟନ୍‌ବିଜାନୀୟାତ୍‌ସ୍ୱସ୍ୱରୂପତୟା ସ୍ଫୁଟମ୍ ।।୩୮୨।।

ଏତମ୍ = ଏହାକୁ, ଅଚ୍ଛିନ୍ନୟା ବୃତ୍ତ୍ୟା = ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୃତ୍ତିରେ (ନିରନ୍ତର ଏକ ବୃତ୍ତି) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତର ଶୂନ୍ୟୟା = ଅନ୍ୟ ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରୁ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ (ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଚିନ୍ତନ ବିନା), ଉଲ୍ଲେଖୟନ୍ = ଚିନ୍ତନ କରି, ବିଜାନୀୟାତ୍ = ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ସ୍ୱସ୍ୱରୂପତୟା = ନିଜ ରୂପରେ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଅନ୍ୟ ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ବୃତ୍ତିରେ ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ (ବ୍ରହ୍ମ) ଚିନ୍ତନ କରି ସାଧକ ଏହାକୁ ନିଜ ରୂପରେ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ୍ ।।୩୮୨।।

ଏହି ପ୍ରକାର, ଆତ୍ମା- ଯାହାକି ସର୍ବତ୍ର ସମାନ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅଜସ୍ର ଚିନ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଅନୁଭବ ହେବ କି 'ଏହା ମୋ'ର ଦିବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ।' ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବୁଝିଯାଏ କି ସେ ସ୍ୱୟଂ ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ମଧ୍ୟ । ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟତୟା ନିଜସ୍ୱରୂପ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ରାତ୍ମତ୍ୱଂ ଦୃଢ଼ୀକୁର୍ବନ୍ନହମାଦିଷୁ ସଂତ୍ୟଜନ୍ ।
ଉଦାସୀନତୟା ତେଷୁ ତିଷ୍ଠେତ୍‌ସ୍ଫୁଟଘଟାଦିବତ୍ ।।୩୮୩।।

ଅତ୍ର = ଏଠାରେ, ଏଥିରେ, ଆତ୍ମତ୍ୱଂ = ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ଦୃଢ଼ୀକୁର୍ବନ୍ = ଦୃଢ଼ତାରେ ସ୍ଥାପିତ କରି, ଅହମାଦିଷୁ = ଅହଂକାର ଇତ୍ୟାଦିରେ, ସନ୍ତ୍ୟଜନ୍ = ତ୍ୟାଗକରି, ଉଦାସୀନତୟା = ଉଦାସୀନ ଭାବରେ, ତେଷୁ = ସେଗୁଡ଼ିକରେ, ତିଷ୍ଠେତ୍ = ରଖିବା ଉଚିତ୍, ସ୍ଫୁଟଘଟାଦିବତ୍ = ଯେଭଳି ଫାଟିଯାଇଥିବା ଘଟ ସଦୃଶ ।

ଏହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ ଦୃଢ଼ତାପୂର୍ବକ ଆତ୍ମ-ଭାବ ସ୍ଥାପିତ କରି, ଅହଂକାର ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଆତ୍ମଭାବ (ତାଦାତ୍ମ୍ୟ) ଛାଡ଼ି, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଏଭଳି ଉଦାସୀନ ଭାବ ରଖିବା ଉଚିତ୍ ଯେପରିକି ସେଗୁଡ଼ିକ ଫଟା ମାଠିଆ ।।୩୮୩।।

ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବରେ ନିଜକୁ ନିଜେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରଖ ! ଯେତିକି ଯେତିକି ସାଧନାରେ ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚିଯିବ, ସେତିକି ସେତିକି ଅହଂଭାବ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଛାଡ଼ି ଚାଲିବ । ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ଓ ଅହଂକାରାଦି ବିଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତି ଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ମିଶି ଜନୈକ ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ମାଣ କରିଥାନ୍ତି । ଅହଂତା-ମମତାର

ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଛାଡ଼ି ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର ଏବଂ ଅନ୍ତତଃ ପରମ ଚୈତନ୍ୟରେ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଅ।

ଏହାକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ 'ନିଦ୍ରା'ର ଉଦାହରଣ ନେଇପାରିବା। ଯେତିକି ଯେତିକି ନିଦ୍ରା ସ୍ଥିତିରେ ଆମେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ ଲାଗୁ, ସେତିକି ସେତିକି ଆମର ଜାଗ୍ରତ - ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କ୍ରମଶଃ ଦୂର ହୋଇଥାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସତ୍ୟରେ (ଆତ୍ମା) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଉ, ତା'ପରେ ଆମେ ରହୁଥିବା ପରିବେଶ ଓ ସେଥିରେ ଘଟୁଥିବା ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ହୋଇଥାଉ। କାରଣ, ଯଦି ସେଥିରେ ଆମେ ସକ୍ରିୟ ରୁଚି ଦେଖାଇବା, ତେବେ ବିକ୍ଷେପ ଆମ ଭିତରେ ପୁନଃ ଜାଗ୍ରତ ହେବ ଏବଂ ଆମକୁ ବିଚଳିତ କରାଇବ। ସେଥିଲାଗି ଜଗତରେ ରୁହ, ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମନରେ ଉଠିଲେ ମଧ୍ୟ ଉଠିବାକୁ ଦିଅ। କିନ୍ତୁ ଭୁଲ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ ତା'ସହିତ ଲିପ୍ତ ବା ଆସକ୍ତ ହୁଅ ନାହିଁ।

ଯଦି ଆମେ କୌଣସି ଫଟା ମାଠିଆ ବା ପାତ୍ରରେ ପାଣି ବା ତେଲ ଢାଳିବା, ତେବେ କିଛି କ୍ଷଣରେ ସେଥିରେ କିଛି ଅବଶେଷ ରହିବ ନାହିଁ। ସେହି ଫଟା ପାତ୍ରକୁ କେହି ନେବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଚାହିଁବ ନାହିଁ। ଯଦିଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନୋନାଶ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ତେବେ ମନରୂପୀ ପାତ୍ରରେ କିଛି ଛିଦ୍ର କରିଦିଅ। ଗରୀବ ସୁଦାମା ଏହି ପ୍ରକାରର ବିରାଗୀ ଭାବରେ ରହୁଥିଲେ। ଯେତେବେଳେ ତା'ର ପତ୍ନୀ ଆବେଗ ଓ କ୍ଷୋଭରେ ଦରିଦ୍ରତା ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଭିଯୋଗ ତାଙ୍କୁ କରୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ସବୁକଥା ଶୁଣୁଥିଲେ ତଥା ଗଭୀର ସମ୍ବେଦନା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିଲେ। ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ଚୁପ୍ ରହିବା ମାତ୍ରକେ ସୁଦାମା ନିଜର ଜପ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଉଥିଲେ- "ଓଁ ନମୋ ଭଗବତେ ବାସୁଦେବାୟ।" ଏହିପରି ସର୍ବଦା ନିଜର ମନକୁ ବିଷୟ ଚିନ୍ତନରୁ ମୁକ୍ତ ରଖି "ଏକ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଉଚିତ୍।" ସମସ୍ତ ମହାନ୍ ସନ୍ଥମାନଙ୍କର ଏହା ଦିବ୍ୟ ସନ୍ଦେଶ ଯେ, "ତୁମେ ନିଜକୁ ସବୁରୁ ରିକ୍ତ ରଖ, ମୁଁ ତୁମକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେବି।"

ସତତ ଆତ୍ମ-ଦୃଷ୍ଟି (୩୮୪-୩୯୭)

ବିଶୁଦ୍ଧମନ୍ତଃକରଣଂ ସ୍ୱରୂପେ
ନିବେଶ୍ୟ ସାକ୍ଷିଣ୍ୟବବୋଧ ମାତ୍ରେ।
ଶନୈଃ ଶନୈର୍ନିଶ୍ଚଲତାମୁପାନୟନ୍
ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ସ୍ୱମେବାନୁବିଲୋକୟେତ୍ତତଃ ॥୩୮୪॥

ବିଶୁଦ୍ଧମ୍ = ନିର୍ମଳ କରାଯାଇଥିବା, ଅନ୍ତଃକରଣମ୍ = ଅନ୍ତଃକରଣକୁ, ସ୍ୱରୂପେ = ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ, ନିବେଶ୍ୟ = ସ୍ଥିର ବା ଲୟ କରି, ସାକ୍ଷିଣୀ = ସାକ୍ଷୀ, ଅବବୋଧମାତ୍ରେ = ଜ୍ଞାନମାତ୍ରକେ, ଶନୈଃ ଶନୈଃ = ଧୀରେ ଧୀରେ (କ୍ରମଶଃ), ନିଶ୍ଚଲତାମ୍ = ମନସ୍ଥିରତାକୁ, ପ୍ରଶାନ୍ତିକୁ; ଉପାନୟନ୍ = ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଭୂମା, ଅନନ୍ତ; ସ୍ୱମ୍ = ନିଜର (ଆତ୍ମା) ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ଏବ = କେବଳ, ଅନୁବିଲୋକୟେତ୍ = ଦେଖିବା ଉଚିତ୍, ତତଃ = ତା'ପରେ।

ସର୍ବ-ସାକ୍ଷୀ ଓ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ ନିଜର ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ସମାଧାନ କରି ଓ କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥିରତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ, ନିଜର ଅନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ- ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦେଖିବାକୁ (ଜାଣିବା) ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୩୮୪॥

'ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣ' ତାକୁ କହନ୍ତି, ଯେଉଁଠାରୁ ରଜ ଓ ତମ ରୂପୀ ମଳିନତା ଦୂର ହୋଇଯାଇଥାଏ। ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତର କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ତଥା ଚିନ୍ତାରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁକ୍ତ ରହେ। ଏହା ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ, ଯେତେବେଳେ ଚିତ୍ତର ବାସନା ବା ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ। ଏଭଳି ବିଶୁଦ୍ଧ-ମନକୁ ସେହି ନିର୍ମଳ ଆତ୍ମଚିନ୍ତନରେ ଲଗାଇବା ଉଚିତ୍, ଯାହାକି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର। ଯେତେବେଳେ ଏହି ସାକ୍ଷୀ-ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ଆମର ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ସେହି ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ। ଏହି ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମା, ବିଚାର ଭାବନାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରୁ ଅସଙ୍ଗ-ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ। ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ରହି ସୌରମଣ୍ଡଳରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଜଗତର ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ମଧ୍ୟ ସବୁର ସାକ୍ଷୀ ରହେ ଏବଂ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ ରହନ୍ତି ନାହିଁ। ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ ବୋଧମାତ୍ର ବା ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ।

ସେଥିରେ ନିଜର ଏହି ବିକ୍ଷେପରହିତ ଶାନ୍ତମନକୁ ସ୍ଥିର ଏକାଗ୍ର କରିଦିଅ। ତା'ପରେ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସତତ ଓ ସହଜ ହୋଇଯିବ।

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣମନୋହରମାଦିଭିଃ
ସ୍ୱାଜ୍ଞାନକ୍ଳୃପ୍ତୈରଖିଳୈରୁପାଧିଭିଃ ।
ବିମୁକ୍ତମାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡରୂପଂ
ପୂର୍ଣ୍ଣଂମହାକାଶମିବାବଲୋକୟେତ୍ ॥୩୮୫॥

ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣ ମନଃ ଅହମାଦିଭିଃ = ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମୂହ, ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକ, ମନ, ଅହଂକାର ଆଦିରୁ; ସ୍ୱ ଅଜ୍ଞାନକ୍ଳୃପ୍ତୈଃ = ନିଜର ସ୍ୱରୂପ-ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବା, ଅଖିଳୈଃ ଉପାଧିଭିଃ = ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ, ବିମୁକ୍ତଂ = ମୁକ୍ତ, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଅଖଣ୍ଡରୂପମ୍ = ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ମହାକାଶମ୍ ଇବ = ମହାକାଶ ସଦୃଶ, ଅବଲୋକୟେତ୍ = ଦେଖ।

ନିଜର (ସ୍ୱରୂପ) ଅଜ୍ଞାନରୁ କଳ୍ପିତ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ମନ ଓ ଅହଂକାରାଦି ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମାକୁ ମହାକାଶଭଳି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଖ ବା ଅନୁଭବ କର ॥୩୮୫॥

ବାହ୍ୟ ଆକାଶ (ମହାକାଶ) ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ ଓ ଉପାଧି ରହିତ ହୋଇଥାଏ। ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ରହିବା ପାଇଁ ଅବକାଶ ବା ଖାଲିସ୍ଥାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ଏବଂ ସ୍ୱତଃ ସେଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇରହେ। ଏହା ସର୍ବରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସବୁ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ବା ପରେ। ଏହିପରି 'ମୁଁ ଦେହରୁ ଅତୀତ' କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଯେ, ମୁଁ କୌଣସି ଭୌତିକ ବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାରା ବାଧିତ ବା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହେଁ। ଯେତେବେଳେ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଉଭୟରୁ ଅତୀତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର ସତ୍ତାରୂପେ ଅବଶେଷ ରହେ, ଅନ୍ୟ କିଛି ରହେ ନାହିଁ। ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଚିରନ୍ତନ ଏହି ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇ ନ ପାରେ। ତା'ର 'ଉପମା' କେବଳ ଆକାଶ ସହିତ ଦିଆଯାଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ଆକାଶ 'ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ' ନୁହେଁ। ତାହା ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଉଦାହରଣ ରୂପେ ମାନ୍ୟ, ଯେହେତୁ ପଞ୍ଚମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ଆକାଶ ସୂକ୍ଷ୍ମତମ। କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଶବ୍ଦଗୁଣ ଥିବାରୁ ତାକୁ ଦ୍ରବ୍ୟ / ପଦାର୍ଥ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଏ। ପଦାର୍ଥରେ ସତତ

ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥାଏ ତଥା ତା'ର ଆଦି-ଅନ୍ତ ମଧ୍ୟରହିଛି। ଆତ୍ମା ଆକାଶ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଆକାଶ ସଦୃଶ। ଆମର ବୁଝିବା ପାଇଁ ଆତ୍ମାର ତୁଳନା ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ କରାଯାଏ। ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଚାହାଁନ୍ତି କି, ଆମେ ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଏବଂ ନିତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ସତତ ଧ୍ୟାନ ଲଗାଇ ତାକୁ ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା।

ଏହି 'ମହାକାଶ ଭଳି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରେ ପୁନଃ ବିସ୍ତାର କରାଯାଇଛି।

ଘଟକଲଶକୁସୂଲସୂଚିମୁଖ୍ୟୈଃ
ଗଗନମୁପାଧିଶତୈର୍ବିମୁକ୍ତମେକମ୍।
ଭବତି ନ ବିବିଧଂ ତଥୈବ ଶୁଦ୍ଧଂ
ପରମହମାଦିବିମୁକ୍ତମେକମେବ ॥୩୮୬॥

ଘଟ = ମାଠିଆ, କଳଶ = ଘଡ଼ା, କୁସୂଳ = ଧାନ୍ୟାଗାର, ସୂଚିମୁଖ୍ୟୈଃ = ଛୁଞ୍ଚର ଛିଦ୍ର, ଗଗନମ୍ = ଆକାଶ, ଉପାଧିଶତୈଃ = ଶହ ଶହ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ, ବିମୁକ୍ତମ୍ = ମୁକ୍ତ, ଏକମ୍ = ଏକ, ଭବତି = ହୁଏ, ନ ବିବିଧମ୍ = ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ନୁହେଁ , ତଥା ଏବ = ସେହିପରି, ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ନିର୍ମଳ, ପରମ୍ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବା ପରମତତ୍ତ୍ୱ, ଅହମାଦି ବିମୁକ୍ତମ୍ = ଅହଂକାର-ମମଭାବ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ମୁକ୍ତ, ଏକମ୍ = ଏକ, ଏବ = କେବଳ।

ଯେଭଳି ମାଠିଆ, ଘଡ଼ା, ଅନ୍ନାଗାର ବା ଧାନ୍ୟାଗାର ଅଥବା ଛୁଞ୍ଚର ଛିଦ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ଶହ ଶହ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଆକାଶ ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ରହିଥାଏ। ଏକ ରହେ, ଅନେକ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ। ସେହିପ୍ରକାର ଅହଂକାର ଓ ମମଭାବ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ମୁକ୍ତ ନିର୍ମଳ ପରମତତ୍ତ୍ୱ- (ବ୍ରହ୍ମ) ବାସ୍ତବରେ ଏକ ହିଁ ରହେ ॥୩୮୬॥

ଆକାଶକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ କରୁଥିବା ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଘଟ, କଳସ, ଧାନ୍ୟାଗାର, ଏବଂ ଛୁଞ୍ଚର ଛିଦ୍ର ଇତ୍ୟାଦି। ଘଟାକାଶ, କଳସାକାଶ, କୁସୂଳାକାଶ, ସୂଚ୍ୟକାଶ ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ମହାକାଶର ଅଂଶ- ବିଶେଷ ମାତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ତାକୁ ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଦିଆଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକୁ ହଟାଇ ଦେଲାପରେ, ତାହା ପୂର୍ବରୂପ (ଆକାଶ) ହୋଇଥାଏ। ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପୃଥକ୍ତା ବା ବିବିଧତା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଏସବୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ପୃଥକ୍ତା କେବଳ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ଦେଖାଯାଏ। ଏହିପରି

ଚୈତନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ ଏକ। ଏଥିରେ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଅଥବା କର୍ତ୍ତା-ଭୋକ୍ତାଭାବ ଇତ୍ୟାଦି କୌଣସି ପ୍ରତ୍ୟୟ ନାହିଁ। ଏହା ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ବସ୍ତୁ-ଭାବ-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦି ଆବରଣଗୁଡ଼ିକରୁ / ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ସ୍ୱରୂପତଃ ମୁକ୍ତ। ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଦା ଅବିକାରୀ, ଅମଳ ହୋଇଥିବାରୁ ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଅଜ୍ଞାନ-କଳ୍ପିତ ମାତ୍ର।

ବ୍ରହ୍ମାଦି ସ୍ତମ୍ବପର୍ଯନ୍ତା ମୃଷାମାତ୍ର ଉପାଧୟଃ।
ତତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ସ୍ୱମାତ୍ମାନଂ ପଶ୍ୟେଦେକାତ୍ମନା ସ୍ଥିତମ୍ ॥୩୮୭॥

ବ୍ରହ୍ମାଦି = ବ୍ରହ୍ମଆଦି, ସ୍ତମ୍ବ = ଏକକୋଷୀ ଜୀବ, ପର୍ଯନ୍ତା = ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ମୃଷାମାତ୍ର = ମିଥ୍ୟା କଳ୍ପନା ମାତ୍ର, ଉପାଧୟଃ = ଉପାଧିଗୁଡିକ, ତତଃ = ସେହି, ପୂର୍ଣ୍ଣଂ = ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ୱମାତ୍ମାନଂ = ନିଜ ଆତ୍ମାକୁ, ପଶ୍ୟେତ୍ = ଦେଖ, ଏକାତ୍ମନା = ଏକ ଆତ୍ମା ଭାବେ ବା ଏକରୂପରେ, ସ୍ଥିତମ୍ = ସ୍ଥିତ।

ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ଏକକୋଷୀ ଜୀବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ମିଥ୍ୟାକଳ୍ପନା ମାତ୍ର; ଅତଏବ, ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ହିଁ ଏକମେବ ସତ୍‌ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣି ତାକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା ଉଚିତ ॥୩୮୭॥

ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କ୍ଷୁଦ୍ରତମ ଜୀବସୃଷ୍ଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁକିଛି ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର, ଯେହେତୁ ଏସବୁ ଉପାଧି। ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତି ସୃଷ୍ଟ ବା ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ ହୋଇଥିବାରୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହାର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ଯେମିତି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତର ବାସ୍ତବିକତା ନ ଥାଏ। ଏହି ଶ୍ଲୋକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ୍ କରିଛନ୍ତି କି 'ତୁମେ ନିଜ ଆତ୍ମାକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କର (ପଶ୍ୟେତ), ଯାହାକି ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ଏବଂ ସବୁଥିରେ ଏକରୂପରେ ସ୍ଥିତ। 'ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତୀତ ଏ ବିବିଧତା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଆଉ କିଛି ସତ୍ୟ ନାହିଁ' ଏହି ଉପସଂହାର ଆଗାମୀ ଶ୍ଲୋକରେ ଆମେ ପାଇବା।

ଯତ୍ର ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା କଳ୍ପିତଂ ତଦ୍‌ବିବେକେ
ତତ୍ତନ୍ମାତ୍ରଂ ନୈବ ତସ୍ମାଦ୍‌ବିଭିନ୍ନମ୍‌।
ଭ୍ରାନ୍ତେର୍ନାଶେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୃଷ୍ଟାହିତତ୍ତ୍ୱଂ
ରଜ୍ଜୁଃତଦ୍‌ବତ୍‌ବିଶ୍ୱମାତ୍ମସ୍ୱରୂପମ୍‌ ॥୩୮୮॥

ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରାନ୍ତି କାରଣରୁ, କଳ୍ପିତମ୍‌ = କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ତଦ୍‌ବିବେକେ = ତା'ର ବିବେକ ହୋଇଗଲା ପରେ, ତତ୍‌ = ତାହା (ସେହି କଳ୍ପିତ ବସ୍ତୁ), ତନ୍ମାତ୍ରମ୍‌ = କେବଳ ସେହି (ଅଧିଷ୍ଠାନ), ନ ଏବ = କଦାପି ନୁହେଁ, ତସ୍ମାତ୍‌ = ସେଥିରୁ, ବିଭିନ୍ନମ୍‌ = ଅଲଗା, ଭ୍ରାନ୍ତେଃ = ଭ୍ରାନ୍ତିର, ନାଶେ = ବିନାଶରେ, ଭ୍ରାନ୍ତି = ଚମକି ଉଠେ, ଦୃଷ୍ଟ ଅହି ତତ୍ତ୍ୱମ୍‌ = (କଳ୍ପିତ) ସର୍ପର ବାସ୍ତବିକତା ଦେଖାଇ ଦିଏ, ରଜ୍ଜୁଃ = ଦଉଡ଼ି, ତଦ୍ୱତ୍‌ = ସେହି ପ୍ରକାର, ବିଶ୍ୱମ୍‌ = ବିଶ୍ୱ, ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପମ୍‌ = ବସ୍ତୁତଃ ଆତ୍ମା ଅଟେ।

ଯେଉଁଠି ଭ୍ରାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବସ୍ତୁର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ସେଠାରେ ସଠିକ୍‌ ବିବେକ ହେଲାପରେ ସତ୍ୟ-ବସ୍ତୁର ଚିହ୍ନଟ ହୋଇଯାଏ କି ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ। ଯେଭଳି ଦଉଡ଼ି ଉପରେ ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବା ସର୍ପଭ୍ରାନ୍ତି ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ, ଦଉଡ଼ି ରୂପ ହିଁ ରହିଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ କେବଳ ଆତ୍ମା ମାତ୍ର ॥୩୮୮॥

ଯେତେବେଳେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ। ଏହିପରି ଭୂତ ଦେଖାଯାଉଥିବା ବେଳେ, ସେଠାରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଭୂତ କେବଳ 'ଭ୍ରମ' ବଶତଃ ଦେଖାଯାଏ। ବିବେକ-ବୁଦ୍ଧି ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ ଭ୍ରମ ବା ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇ ଭୂତ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ତା'ପରେ ଭୂତର ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପ- ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ କେବଳ ସ୍ତମ୍ଭ ହିଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ସତ୍ତାବାନ୍‌, ଭୂତ ନୁହେଁ।

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଏବଂ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତର ଭ୍ରାନ୍ତି ସମାପ୍ତ ହେଲାପରେ ହିଁ ତତ୍‌କ୍ଷଣ ସତ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଉଠେ ଏବଂ ତା'ର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଭ୍ରାନ୍ତି ସମାପ୍ତ ହେଲାପରେ ସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ହୁଏ ନାହିଁ। କେବଳ ଦଉଡ଼ି ଦେଖାଯାଏ, ଯାହାକି ସର୍ପର ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପ ବାସ୍ତବିକତା। ଏହିପ୍ରକାର, ବହୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍‌ ଜଗତ ବାସ୍ତବରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ର। ଏହି ଜଗତ ମନ -ବୁଦ୍ଧିର ଆଲମ୍ବନ ହୋଇ ଥିବାରୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକାଶନ, ଅଥବା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ।

ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁଃ ସ୍ୱୟମିନ୍ଦ୍ରଃ ସ୍ୱୟଂ ଶିବଃ ।
ସ୍ୱୟଂ ବିଶ୍ୱମିଦଂ ସର୍ବଂ ସ୍ୱସ୍ମାଦନ୍ୟନ୍ନ କିଞ୍ଚନ ।।୩୮୯।।

ସ୍ୱୟଂବ୍ରହ୍ମା = ଆତ୍ମା (ନିଜେ) ବ୍ରହ୍ମା, ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁଃ = ନିଜେ (ଆତ୍ମା) ବିଷ୍ଣୁ, ସ୍ୱୟଂ ଶିବ = ଆତ୍ମା (ନିଜେ) ଶିବ, ବିଶ୍ୱମିଦଂ = ଏହି ବିଶ୍ୱ, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ସ୍ୱସ୍ମାତ୍ = ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ, ଅନ୍ୟତ୍ = ଅନ୍ୟକିଛି, ନ କିଞ୍ଚନ = କିଛି ନାହିଁ।

ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ସାରା ବିଶ୍ୱ। ବାସ୍ତବରେ, ଆତ୍ମାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ।। ୩୮୯ ।।

ଯେତେବେଳେ ମୋତେ ଭୂତ ଦେଖାଯାଉ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ତା'ର ଲମ୍ବା ଲମ୍ବା ହାତ; ଜଳୁଥିବା ଆଖି ଓ ରକ୍ତରଞ୍ଜିତ ଲାଲ୍‌ରଙ୍ଗର ମୁହଁ ଦେଖି ଭୟରେ ଥରୁଥିଲି।

କିନ୍ତୁ ପୁନଃ ଯେଉଁକ୍ଷଣ ସ୍ତମ୍ଭକୁ ମୁଁ ଚିହ୍ନିଗଲି, ଜାଣିଗଲି ସେହିକ୍ଷଣ ମୋତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ଯେ ତା'ର ଆଖି, କାନ, ନାକ, ହାତ, ପାଦ ଓ ଭୟାବହ ମୁହଁ ସବୁକିଛି କେବଳ ସେହି ସ୍ତମ୍ଭ ଥିଲା। ସ୍ତମ୍ଭ ଛଡା ଅନ୍ୟ କିଛି ନ ଥିଲା। ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅତୀତ ହୋଇ ଆମେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବା, ସେତେବେଳେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଜାଣିବା ଯେ ନିଜର ଆତ୍ମାହିଁ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା- ବ୍ରହ୍ମା, ସେ ହିଁ ପାଳନକର୍ତ୍ତା- ବିଷ୍ଣୁ ଓ ସଂହାରକର୍ତ୍ତା- ଶିବ (ରୁଦ୍ର) ତଥା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ବୈଦିକ କାଳର ଦେବଗଣ - ଇନ୍ଦ୍ର, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି, ବରୁଣ ଇତ୍ୟାଦି। ପରମେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଁନ୍ତି। 'ଇଦଂ ଇଦଂତୟା' - ଏହି ଏହି ରୂପେ ଆମକୁ ଜ୍ଞାନ ହେଉଥିବା ସବୁକିଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ବସ୍ତୁ-ପ୍ରାଣୀ-ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କାହାର କୌଣସି ଅଲଗା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ।

ଅନ୍ତଃ ସ୍ୱୟଂ ଚାପି ବହିଃ ସ୍ୱୟଂ ଚ
ସ୍ୱୟଂ ପୁରସ୍ତାତ୍ ସ୍ୱୟମେବ ପଶ୍ଚାତ୍।
ସ୍ୱୟଂ ହ୍ୟବାଚ୍ୟାଂ ସ୍ୱୟମପ୍ୟୁଦିଚ୍ୟାଂ
ତଥୋପରିଷ୍ଟାତ୍‌ସ୍ୱୟମପ୍ୟଧସ୍ତାତ୍ ।।୩୧୦।।

ଅନ୍ତଃ = ଭିତର, ସ୍ୱୟମ୍ = ଆତ୍ମା, ଚ = ଏବଂ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ବହିଃ = ବାହାର, ସ୍ୱୟଂ = ଆତ୍ମା (ନିଜେ), ପୁରସ୍ତାତ୍ = ସମ୍ମୁଖ, ଏବ = କେବଳ, ପଶ୍ଚାତ୍ = ପଛଭାଗ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଅବାଚ୍ୟାମ୍ = ଦକ୍ଷିଣଭାଗ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଉଦୀଚ୍ୟାମ୍ = ଉତ୍ତର, ତଥା = ସେହିପରି, ଉପରିଷ୍ଟାତ୍ = ଉପର, ଅପି ଅଧସ୍ତାତ୍ = ନୀଚ (ତଳ) ମଧ୍ୟ।

ଆତ୍ମା ଭିତର ଓ ବାହାର ମଧ୍ୟ। ଆତ୍ମା ସମ୍ମୁଖ ଭାଗ ଓ ପଛ (ପଶ୍ଚାତ୍) ଭାଗ। ବାସ୍ତବରେ, ଆତ୍ମା ଉତ୍ତରରେ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ତଥା ଉପରେ ଓ ତଳେ ମଧ୍ୟ (ବ୍ୟାପ୍ତ) ରହିଛି ।।୩୧୦।।

ସର୍ବତ୍ର ଆତ୍ମା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ। ଉପର-ତଳ, ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣ, ଭିତର-ବାହାର, ଆଗ ପଛ ଇତ୍ୟାଦି- ଏସବୁ କେବଳ ଶରୀର ସନ୍ଦର୍ଭରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥାଏ। ବାସ୍ତବରେ, ଏସବୁ କିଛି ସତ୍ୟ ନୁହେଁ। ଯେଭଳି ସୁଷୁପ୍ତି (ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରା) ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଏସବୁ ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସେ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲାପରେ କିପରି ସ୍ଥିତି ହୁଏ, ଏହାକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ବୁଦ୍ଧିମାନ ଶିଷ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି। ଏହି କଳ୍ପନା ତାଙ୍କର ମୌଳିକ ନୁହେଁ। ଏହି ଶ୍ଲୋକର ଭାବାର୍ଥ ଆମକୁ ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ ମିଳେ "ବ୍ରହ୍ମୈବେଦଂ ସର୍ବଂ ପୁରସ୍ତାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମପଶ୍ଚାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଦକ୍ଷିଣଶ୍ଚୋତ୍ତରେଣ ଚ" (ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍-୨।୨।୧୧)।

ତରଙ୍ଗଫେନଭ୍ରମବୁଦ୍‌ବୁଦାଦି
ସର୍ବଂ ସ୍ୱରୂପେଣ ଜଳଂ ଯଥା ତଥା ।
ଚିଦେବ ଦେହାଦ୍ୟହମନ୍ତମେତତ୍
ସର୍ବଂ ଚିଦେବୈକରସଂ ବିଶୁଦ୍ଧମ୍ ॥୩୯୧॥

ତରଙ୍ଗଫେନଭ୍ରମବୁଦ୍‌ବୁଦାଦି = ଢ଼େଉ (ଲହଡ଼ି), ଫେଣ-ଫୋଟକା ଓ ଭଉଁରି ଇତ୍ୟାଦି, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ସ୍ୱରୂପେଣ = ତତ୍ତ୍ୱତଃ, ଜଳମ୍ = ପାଣି, ଯଥା = ଯେଭଳି, ତଥା = ସେହିପରି, ଚିତ୍ ଏବ = ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର, ଦେହାଦି ଅହମନ୍ତମ୍ = ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅହଂକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏତତ୍ ସର୍ବମ୍ = ଏସବୁ, ଚିତ୍ ଏବ = କେବଳ ଚୈତନ୍ୟ, ଏକରସମ୍ = ଏକରସ, ବିଶୁଦ୍ଧମ୍ = ବିଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ମଳ ।

ଯେଭଳି ଲହଡ଼ି (ଢେଉ), ଫେଣ-ଫୋଟକା ଓ ଭଉଁରୀ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ସ୍ୱରୂପତଃ ପାଣି ମାତ୍ର । ସେହିପରି ଦେହାଦିରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଅହଂକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ-ଏସବୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ କେବଳ ଏକରସ, ନିର୍ମଳ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ମାତ୍ର ॥୩୯୧॥

ଯାହାକିଛି ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ଚୈତନ୍ୟ । ଚୈତନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କେବଳ ବସ୍ତୁ ମାତ୍ର ସନ୍ଦର୍ଭରେ କରାଯାଇପାରେ । ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟ, ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ତଥା ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଏସବୁରୁ ଅସଂପୃକ୍ତ ରହେ । ସେଥିରେ କୌଣସି କଳୁଷ ଆସେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ଏ ସବୁକିଛି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ସଦେବେଦଂ ସର୍ବଂ ଜଗଦବଗତଂ ବାଙ୍‌ମନସୟୋଃ
ସତୋଽନ୍ୟନ୍ନାସ୍ତ୍ୟେବ ପ୍ରକୃତିପରସୀମ୍ନି ସ୍ଥିତବତଃ ।
ପୃଥକ୍ କିଂ ମୃତ୍‌ସ୍ନାୟାଃ କଲଶଘଟକୁମ୍ଭାଦ୍ୟବଗତଂ
ବଦତ୍ୟେଷ ଭ୍ରାନ୍ତସ୍ତ୍ୱମହମିତି ମାୟାମଦିରୟା ॥୩୯୨॥

ସତ୍ = ସତ୍ (ବ୍ରହ୍ମ), ଏବ = କେବଳ, ଇଦମ୍ = ଏହି, ସର୍ବମ୍ = ସବୁକିଛି, ସମସ୍ତ ଜଗତ = ବିଶ୍ୱ, ଅବଗତମ୍ = ଜଣାଯାଏ, ବାଙ୍‌ମନସୟୋଃ = ବାଣୀ ଓ ମନ ଦ୍ୱାରା, ସତଃ ଅନ୍ୟତ୍ ନ ଅସ୍ତି = ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ଏବ = ପ୍ରକୃତରେ, ବାସ୍ତବରେ; ପ୍ରକୃତି ପରସୀମ୍ନି = ପ୍ରକୃତିର ସୀମା ପରେ ମଧ, ସ୍ଥିତବତଃ = ଯାହାର ସତ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ, ପୃଥକ୍ = ଭିନ୍ନ, କିମ୍ = କିପରି, ମୃତ୍‌ସ୍ନାୟାଃ = ମାଟିରୁ, ଯାହାକି ତା'ର କାରଣ, କଳଶ ଘଟ କୁମ୍ଭାଦି = ଘଡ଼ି, କଳସୀ, ହାଣ୍ଡି ଇତ୍ୟାଦି; ଅବଗତମ୍ = ଜଣାଯାଏ, ବଦତି = କହେ, ଏଷଃ = ଏହି, ଭ୍ରାନ୍ତଃ = ଭ୍ରମିତ, ତ୍ୱମ୍ ଅହମ୍ = ତୁମେ ଓ ମୁଁ, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ମାୟାମଦିରୟା = ମାୟାରୂପୀ ମଦିରା ହେତୁ।

ମନ ଓ ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଗୋଚର ହେଉଥିବା ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର। ପ୍ରକୃତିର ସୀମା ପରେ ମଧ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ। କ'ଣ କେହି ଘଡ଼ି, କଳସୀ, ହାଣ୍ଡି ଇତ୍ୟାଦିକୁ ମାଟିରୁ ଅଲଗା କରି ଜାଣିଛନ୍ତି ? ଏହି ମୂଢ଼ ମନୁଷ୍ୟ ମାୟା-ରୂପୀ ମଦିରା ହେତୁ ଭ୍ରମିତ ହୋଇ 'ମୁଁ-ତୁ' କହିବାକୁ ଲାଗେ ॥୩୯୨॥

ଯାହାକିଛି ସତ୍ତାବାନ୍ ବା ଆମର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଛି, ସେସବୁ ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧ ଅନନ୍ତ-ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର। ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଯାହାସବୁ ଜଣାଯାଉଛି, ସେସବୁ ଭ୍ରାନ୍ତିଯୁକ୍ତ 'ସତ୍' ମାତ୍ର। ଜାଗତିକ ବିଷୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଆନ୍ତରିକ ଭାବ-ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ଞାନ ଆମକୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଏସବୁକିଛି କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ 'ସତ୍ ବା ଚୈତନ୍ୟ' ମାତ୍ର। କିନ୍ତୁ ଏହି ସଦ୍‌ଜ୍ଞାନ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ଯିଏ ପ୍ରକୃତିର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚେ। ତେବେ ପ୍ରକୃତି କ'ଣ ? ତାହା ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ତଥା ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରରେ ହିଁ ଗଠିତ। ମୌଳିକ ସତ୍ୟ ଏସବୁରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଏବଂ ଶେଷରେ ଦେହ ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚରକ ଓ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ମଧ ସତ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହଁ।

ଏହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି କି ମୃତ୍ତିକାରୁ ନିର୍ମିତ ବିଭିନ୍ନ ପାତ୍ର ସେଥିରୁ ଅଲଗା ବା ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, ତାହା ଘଡ଼ି, କଳସୀ ଅଥବା ହାଣ୍ଡି ଇତ୍ୟାଦି ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି। ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ନିଜ ନିଜର ଭିନ୍ନ ରୂପ ନାମ ଓ ବ୍ୟବହାର (କାର୍ଯ୍ୟ) ମଧ୍ୟ ରହିଛି। ଯେପରିକି କଳସୀ, ଘଡ଼ି ହୋଇ ନ ପାରେ ଏବଂ ଘଡ଼ି ମଧ୍ୟ ହାଣ୍ଡି ହୋଇ ନ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରେ, ସେ କେବଳ ସେହି ଭିନ୍ନ ରୂପନାମର ପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ-କାରଣ ମୃତ୍ତିକାକୁ ଦେଖେ। କୌଣସି ମୂଢ଼ ବା ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତି କହିପାରେ କି ସେଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ। କିନ୍ତୁ ସେହି ଭିନ୍ନତାରେ ଜ୍ଞାନୀ ଏକ ସତ୍ତାକୁ ଜାଣେ ବା ଦେଖେ, ତାହା ହେଉଛି- 'ମୃତ୍ତିକା ଇତ୍ୟେବ ସତ୍ୟଂ।'

ଶ୍ରୁତି କହେ କି ଏଠାରେ ସବୁକିଛି ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର। ତଥାପି ଆମେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିରେ କହୁ କି 'ମୋର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ତୁମର ଅସ୍ତିତ୍ୱରୁ ଭିନ୍ନ।' କାରଣ, ଆମେ ସବୁ ମାୟାରୂପୀ ମଦିରାର ନିଶାରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇ ରହିଛୁ। ବାସନା ଆମର ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟକୁ ଆବୃତ୍ତ କରି ରଖିଛି। ତେଣୁ ଆମେ ଆମର ମୂଳ ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ। ଆମେ ସେହି ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ (ନାରାୟଣ) ଦେଖି ନ ପାରିବାରୁ ଆମକୁ ବିବିଧତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ଦେଖାଯାଉଛି। ଯଦି ମୁଁ ସବୁଜ ରଙ୍ଗର ଚଷମା ପିନ୍ଧିବି, ତେବେ ମୋତେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ସବୁଜ ଦେଖାଯିବ। ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଅହଂକାର ରୂପୀ ଅନ୍ତଃକରଣ (ଉପକରଣ) ଦ୍ୱାରା ବହିର୍ଜଗତକୁ ଦେଖେ, ତାକୁ ଜଗତ ଦ୍ୱୈତ କିମ୍ବା ବହୁବିଧ ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ନାରାୟଣଙ୍କର ବିବିଧତା ନାହିଁ - 'ନାରାୟଣ ଏବ ଇଦଂ ସର୍ବଂ'।

କ୍ରିୟା ସମଭିହାରେଣ ଯତ୍ର ନାନ୍ୟଦିତି ଶ୍ରୁତିଃ ।
ବ୍ରବୀତି ଦ୍ୱୈତରାହିତ୍ୟଂ ମିଥ୍ୟାଧ୍ୟାସନିବୃତ୍ତୟେ ॥୩୯୩॥

କ୍ରିୟା ସମଭିହାରେଣ = କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ବାରମ୍ବାର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା, ଯତ୍ର ନ ଅନ୍ୟତ୍ ଇତି = ଯେଉଁଠି ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି, ବ୍ରବୀତି = ଘୋଷିତ କରେ, ଦ୍ୱୈତରାହିତ୍ୟମ୍ = ଦ୍ୱୈତର ଅଭାବ, ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସନିବୃତ୍ତୟେ = ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ।

ସମସ୍ତ ମିଥ୍ୟା ଅଧ୍ୟାସର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଶ୍ରୁତି "ଯେଉଁଠାରେ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ" ବାକ୍ୟାଂଶ ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱୈତର ଅନୁପସ୍ଥିତି ଘୋଷଣା କରେ ॥୩୯୩॥

ଅର୍ଥାତ୍,"ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ପଶ୍ୟତି ନାନ୍ୟଚ୍ଛୃଣୋତି ନାନ୍ୟଦ୍ୱିଜାନାତି ତଦ୍‌ଭୂମା"- (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ ୮-୨୪-୧)। ଯେଉଁଠି ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ, ଅନ୍ୟ କିଛି ଶୁଣେ ନାହିଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ - ତାହାହିଁ ଭୂମା, ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମା।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହାକିଛି କୁହାଗଲା ତାହା ସବୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବୈୟକ୍ତିକ ମତ ନୁହେଁ। ସେଥିରେ ବୈଦିକ ପ୍ରମାଣ ନିହିତ। ଏଠାରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସେହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦର ମନ୍ତ୍ରକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି। 'ଭୂମା' ଅଥବା ପରମ ସତ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଦ୍ୱୈତ ନାହିଁ- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଏପରି କଥନ ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ପୁନରାବୃତ୍ତି କରିଛନ୍ତି। ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, 'ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ୟ'। ନିଜର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ଆମେ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତକୁ ପ୍ରଲମ୍ବିତ କରିସାରିଛୁ। ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ହିଁ ଶ୍ରୁତି ନିଜର କଥନଗୁଡ଼ିକରେ କେତେକ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛି।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି କି ଯେଉଁ ସବୁ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ ଦେଖାଯାଉଛି, ଯେଉଁ ଭାବ ଆମର ମନରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଛି ଏବଂ ଯେଉଁ ବିଚାର ଆମ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରକଟ ହେଉଛି, ସେସବୁ ସତ୍ୟ ଉପରେ ଅଧ୍ୟାସ ମାତ୍ର। ସର୍ବଦା ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ରହୁଥିବା କେବଳ ସେ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ। ଏହି ଅଧ୍ୟାସକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ତଥା ତା' ପଛରେ ଥିବା ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରକଟ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୁତି ସଂକେତ ଦିଏ କି ଅନ୍ତତଃ ଏହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟ କାହା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। "ସେଠାରେ, ଯେଉଁଠି ଆମେ କିଛି ଦେଖି ନ ଥାଉ ଓ କିଛି ଶୁଣି ନ ଥାଉ" ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠି ଦେଖିବା, ଶୁଣିବା,

ଜାଣିବା ଓ ଅନୁଭବ କରିବା ଲାଗି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ନ ଥାଏ (ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥାର ଏଭଳି ନିଶ୍ଚଳ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତିରେ)। କୌଣସି ନିଦ୍ରା (ସୁଷୁପ୍ତି) ଅଥବା ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସାଧକକୁ ସେହି ଲୋକୋତ୍ତର ସ୍ଥିତିର ଅନ୍ତର୍ଜ୍ଞାନ ରହେ। ସେହି ଦିବ୍ୟ ଚରମ ଅନୁଭୂତି ହିଁ ଅନନ୍ତ ଭୂମା ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି। ତାହାହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରର ଦିବ୍ୟ କ୍ଷଣ। ସଂକ୍ଷେପରେ, ଯେଉଁଠି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଗୋଚରତା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠି ଅହଂ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସେଠାରେ ପରମ ସତ୍ୟର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରବୁଦ୍ଧତା (ପରିପକ୍ୱତା)ର ପରମ ସ୍ଥିତିକୁ ହିଁ 'ସତ୍ୟ' କୁହାଯାଇଛି। ସମସ୍ତ ସାଧକମାନଙ୍କର ସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏହି ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା।

ଆକାଶବତ୍ନିର୍ମଲନିର୍ବିକଳ୍ପଂ
ନିଃସୀମନିଃସ୍ପନ୍ଦନନିର୍ବିକାରମ୍
ଅନ୍ତର୍ବହିଃ ଶୂନ୍ୟମନନ୍ୟମଦ୍ୱୟଂ
ସ୍ୱୟଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ କିମସ୍ତି ବୋଧମ୍ ॥୩୯୪॥

ଆକାଶବତ୍ = ଆକାଶ ସଦୃଶ, ନିର୍ମଳ = ମଳରହିତ, ସ୍ୱଚ୍ଛ ଶୁଦ୍ଧ; ନିର୍ବିକଳ୍ପମ୍ = ଦ୍ୱୈତରହିତ, ନିଃସୀମ = ସୀମାରହିତ, ଅନନ୍ତ; ନିଃସ୍ପନ୍ଦନ = ସ୍ପନ୍ଦନରହିତ, ନିର୍ବିକାରମ୍ = ବିକାର ରହିତ, ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ; ଅନ୍ତର୍ବହିଃ ଶୂନ୍ୟମ୍ = ଯାହାର କୌଣସି ଭିତର ବା ବାହାର ଭେଦ ନାହିଁ (ଏକରସ), ଅନନ୍ୟମ୍ = ନ ଅନ୍ୟମ୍, ଅନ୍ୟ ନାହିଁ; ଅଦ୍ୱୟମ୍ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଏକମେବ, ସ୍ୱୟମ୍ = କେବଳ ନିଜେ, ପରଂବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, କିମ୍ ଅସ୍ତି = କ'ଣ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅଛି ? ବୋଧମ୍ = ଜାଣିବା ପାଇଁ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଆକାଶ ଭଳି ନିର୍ମଳ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ଅସୀମ, ନିଶ୍ଚଳ, ନିର୍ବିକାର। ସେଥିରେ କୌଣସି ବାହାରଭିତର ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦ ନାହିଁ। ସେ ଏକମେବ, ଅନନ୍ୟ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ନିଜସ୍ୱରୂପ। ତା'ପରେ କ'ଣ ଆଉ କିଛି ଜାଣିବାର ଚେଷ୍ଟା ବାକି ଥାଏ ? ॥୩୯୪॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଗକୁ କିଛି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଆମକୁ ସେହି ସାଧନା ପଦ୍ଧତି ଶିଖାଇଛନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ମନକୁ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର କରି ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ହେବ। ଏହି ପ୍ରକାରର ସମ୍ଭାବନାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କଳ୍ପନା-ବିଳାସ ପରି ଲାଗିବ। କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ରଙ୍ଗୀନ, କାଳ୍ପନିକ ସ୍ୱପ୍ନ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦେଖୁ ନ ଥିଲେ। ଏହି କାରଣରୁ

ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକରେ ସର୍ବତ୍ର ପରମ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗହନ-ଗମ୍ଭୀର ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ କଥନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି। ସେହି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାବହାରିକ ବିସ୍ତୃତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ସାଧନା-ପଦ୍ଧତିର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ସାଧକ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତିରେ ସଫଳ ହୋଇ ପାରିବ।

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ମଧ୍ୟ ପରମ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହାକିଛି କୁହାଗଲା, ତାହା ମାନବୀୟ ବୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ନିଶ୍ଚିତ ଅବୋଧ୍ୟ। ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସରଳ ସୁଗମ ବିଧି ବତାଇଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ସାଧକ ଚିନ୍ତନ ମାଧ୍ୟମରେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ ବା ଉପଲବ୍ଧି କରି ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ। ଏହି ଚିନ୍ତନ କରିବାର ସାଧନାକୁ 'ନିଦିଧ୍ୟାସନ' କହନ୍ତି। ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ଋଷିମାନେ 'ଶ୍ରବଣ' ଓ 'ମନନ'କୁ ବିସ୍ତାର ବୁଝାଇଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ 'ନିଦିଧ୍ୟାସନ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ତଥା ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଦବା କ୍ୱଚିତ୍ ମିଳିଥାଏ, ସର୍ବତ୍ର ନୁହେଁ।

ଧ୍ୟାନ-ପ୍ରବିଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁଠି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟତଃ ବାହ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଥବା ସଂଯମନ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇଥାଏ। ଯେପରିକି ପରିବେଶ କିପରି ଅଥବା ଶାରୀରିକ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ କିପରି ହେବା ଉଚିତ୍? କିନ୍ତୁ ଧ୍ୟାନ କିପରି କରିବ, ଏକାଗ୍ରତା କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ଅଥବା ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତକୁ କିପରି ଧ୍ୟାନରେ ଲଗାଇ ଆତ୍ମା, ବ୍ରହ୍ମ, ପରମାତ୍ମା ବା ପରମସତ୍ୟ ସାକ୍ଷାତକାର କରିବ- ଏସବୁର ଚର୍ଚ୍ଚା କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହାକୁ ଗୁପ୍ତ ବା ରହସ୍ୟମୟ ରଖିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି। ବରଂ ଏଥିଲାଗି ଗୁପ୍ତ ରଖାଯାଇଛି କି ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ବହୁତ ଦୁରୂହ। ଏହା କହିବା ପ୍ରାୟ ଅସମ୍ଭବ କି ଧ୍ୟାନ କରିବା ବେଳେ ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ କ'ଣ କରାଯିବା ଆବଶ୍ୟକ? କାରଣ, ଏହି ଧ୍ୟାନସାଧନା ନିତାନ୍ତ ଆତ୍ମପରକ ହୋଇଥାଏ। ଏଠାରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜର କାବ୍ୟ ଓ ନାଟ୍ୟ-କ୍ଷମତା ସହାୟତାରେ ଅତି ସରଳ, ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି କି ଧ୍ୟାନ ଆସନରେ ବସି ସାଧକ କିପରି ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ?

ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇଛି। ଏହି ଶବ୍ଦ-ଚିତ୍ର କେବଳ ପଢ଼ିବା ଅଥବା ବାରମ୍ବାର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ। ସାଧକ କିପରି ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ତା'ର ଜୀବନର ପରମ ସିଦ୍ଧିକୁ, ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ନିଜକୁ କୃତକୃତ୍ୟ କରିପାରିବ- ଏହାହିଁ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ। ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ

(ପରମାତ୍ମା) ଆକାଶ ସଦୃଶ ଅନନ୍ତ, ଯେଉଁଠି କୌଣସି ପ୍ରକାରର ମନ୍ଦ ବା ବିକ୍ଷେପ ନାହିଁ। ତେଣୁ ନିଜ ମନରେ କଳ୍ପନା କର କି ତୁମେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଆକାଶଭଳି ଶୁଦ୍ଧ ନିର୍ମଳ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଅସୀମ ତଥା ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଅଖଣ୍ଡ। ଏହି ସାପେକ୍ଷିକ ଜଗତରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଉଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି- ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ଅବକ୍ଷୟ ଓ ବିଲୟ। ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ କେବଳ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଓ ସମୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ। ଭୂମା, ଅନନ୍ତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ପୁନଶ୍ଚ, ସେଥିରେ ବାହାର-ଭିତର କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିକାର ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ, ଏଭଳି ଅବଧାରଣା କେବଳ ଶରୀର ସାପେକ୍ଷିକ। ଆମେ ଦେହଭାବରୁ ଉପରକୁ ଚାଲିଗଲେ ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ଦେହ', 'ଦେହୋଽହମ୍' ଏହି ଭାବ (ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ବା ଅଧ୍ୟାସ) କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲା ପରେ, କେବଳ ସେହି ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱୈତ, ଏକରସ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁଭବ ବା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥାଏ। ସେଥିରେ ସଂସାର ବା ଜାଗତିକ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ତାହା ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ସ୍ଥିତି। ତାହାକୁ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ, ପରଂବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଜାଣିଗଲା ପରେ ବା ଆତ୍ମାରୂପେ ଅନୁଭବ କଲାପରେ ଅନ୍ୟ କିଛି ଜାଣିବା, ଶୁଣିବା, ଦେଖିବା ଓ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ କିଛି ଶେଷ ରହେ ନାହିଁ। କାରଣ, ତାହାହିଁ ସବୁକିଛି, ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ସର୍ବରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ୍ (ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ) ସତ୍ତା ମାତ୍ର।

ବକ୍ତବ୍ୟଂ କିମୁ ବିଦ୍ୟତେଽତ୍ର ବହୁଧା ବ୍ରହ୍ମୈବ ଜୀବଃ ସ୍ୱୟଂ
ବ୍ରହ୍ମୈତତ୍‌ଜଗଦାତତଂ ନୁ ସକଲ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱିତୀୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ ।
ବ୍ରହ୍ମୈବାହମିତି ପ୍ରବୁଦ୍ଧମତୟଃ ସଂତ୍ୟକ୍ତବାହ୍ୟାଃ ସ୍ଫୁଟଂ
ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ ବସନ୍ତି ସନ୍ତତଚିଦାନନ୍ଦାତ୍ମନୈତଦ୍‌ଧ୍ରୁବମ୍ ॥୩୯୫॥

ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ = କୁହାଯିବାକୁ, କିମୁ = କ'ଣ, ବିଦ୍ୟତେ = ଅଛି, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ (ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ), ବହୁଧା = ଅଧିକ-ଅଧିକ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ଜୀବଃ ସ୍ୱୟମ୍ = ଜୀବ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ଏତତ୍‌ଜଗତ୍ = ଏହି ବିଶ୍ୱ, ଆତତମ୍ = ବିସ୍ତାରିତ, ନୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ସକଲମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ (ସବୁକିଛି), ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱିତୀୟମ୍ = ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି (ଉପନିଷଦ୍), ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ଅହଂ ଇତି = ମୁଁ ହିଁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ, ପ୍ରବୁଦ୍ଧମତୟଃ = ପଣ୍ଡିତ ବା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କର ମତ, ସଂତ୍ୟକ୍ତ ବାହ୍ୟାଃ = ଯିଏ ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ଉତ୍ତମରୂପେ, ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ ବସନ୍ତି = ବ୍ରହ୍ମଲୀନ ହୋଇ ବସବାସ କରୁଛନ୍ତି, ସଂତତ = ସର୍ବଦା, ଚିଦାନନ୍ଦାତ୍ମନା = ଆତ୍ମରୂପରେ ଯିଏ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଆନନ୍ଦଘନ, ଏତତ୍ = ଏହି, ଧ୍ରୁବମ୍ = ନିଶ୍ଚିତ ।

ଏହି ବିଷୟରେ ଆଉ ଅଧିକ କ'ଣ କୁହାଯିବ ? ଜୀବ ହିଁ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଏହା ବିସ୍ତାରିତ ବା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ଶ୍ରୁତି କହେ କି ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୟ, ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଅନନ୍ତ । ଯେଉଁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧଜନ (ଜ୍ଞାନୀମାନେ) ଏହି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି କି "ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ" (ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାଽସ୍ମୀତି) ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତର୍ଜଗତରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ତ୍ୟାଗ କରିଦେଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସର୍ବଦା ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ ଭାବରେ ହିଁ ରହନ୍ତି- ଏହାହିଁ ଧ୍ରୁବ ସତ୍ୟ ॥୩୯୫॥

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ସ୍ୱୟଂ ଅର୍ଦ୍ଧଶ୍ଳୋକରେ ଅଦ୍ୱୈତ-ବେଦାନ୍ତର ସାର ଆମକୁ ବତାଇଛନ୍ତି କି- "ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟଂ ଜଗନ୍ମିଥ୍ୟା ଜୀବୋ ବ୍ରହ୍ମୈବ ନାପରଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍, "ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ କେବଳ ସତ୍ୟ, ଜଗତ ଭ୍ରାନ୍ତି କଳ୍ପିତ ଏବଂ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।" ଶୁଦ୍ଧ-ଜ୍ଞାନାବସ୍ଥାରେ ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର (ଆତ୍ମାନୁଭୂତି) ହୁଏ, ସେହି ପରମ ଜାଗୃତି କ୍ଷଣରେ ଆମକୁ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ଜାଗତିକ ଅନୁଭବ 'ଭ୍ରାନ୍ତି' ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ । ଯାହାକୁ ଆମେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଦ୍ୱୈତ ବିବିଧତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ଅସତ୍ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଯଥାର୍ଥ ବା ସତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଜ୍ଞାନସ୍ଥିତିରେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅହଂକାରୀ ଜୀବତ୍ୱକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେଲା ପରେ, ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ଯେଭଳି

ସ୍ୱପ୍ନ-ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ଜାଗ୍ରତ-ପୁରୁଷ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରେ ଯେ, 'ବସ୍ତୁତଃ ଜାଗ୍ରତ ଦୃଶ୍ୟ ହିଁ ସତ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଶ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଥିଲା'।

ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାରର ଏହି ପରମ, ଦିବ୍ୟ, ଭବ୍ୟ ତଥା ମହାନ୍ ଅନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ, ଆଉ କିଛି କହିବାକୁ ବାକି ରହେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଯାହା ଅଦ୍ୱୈତ ତା'ର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଚର୍ଚ୍ଚା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ସେହି ସମୟରେ ଧ୍ୟାତାକୁ ତା'ର ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ହୁଏ। ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ଉପାଦାନ କାରଣ। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତର ଉପାଦାନ-କାରଣ ହେଉଛି ଆମର ଜାଗ୍ରତ ମନ। ଶ୍ରୁତି ବାରମ୍ବାର କହେ କି 'ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୟ ଓ ଏକ'। ଶ୍ରବଣ-ମନନ-ଧ୍ୟାନ ମାଧ୍ୟମରେ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ସତ୍ୟ- 'ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ' (ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାଽସ୍ମି)କୁ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିପାରିଲା ତା'ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଚର୍ଚ୍ଚାର ବିଷୟ ରହିଯାଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ଚର୍ଚ୍ଚା ସର୍ବଦା ସାପେକ୍ଷିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ସହାୟତାରେ ଦ୍ୱୈତ ଜଗତରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଏ, ଯିଏ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଏ ଏବଂ ଏହି ଆତ୍ମ ଅନୁଭୂତିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ, ତା' ପାଖରେ 'ଅନ୍ୟରୂପେ' କିଛି ରହେ ନାହିଁ। ଯାହାକୁ କି ସେ କହିବ, ଦେଖିବ, ଶୁଣିବ, ବା ଅନୁଭବ କରିବ। ଏହି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପରେ, ସେ 'ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ' ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ। ତା'ଦୃଷ୍ଟିରେ- 'ସର୍ବଂ ଖଲୁ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମ', 'ଅୟଂ ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ' ଓ 'ଆତ୍ମୈବେଦଂ ସର୍ବଂ', 'ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ' ଇତ୍ୟାଦି।

ଜହି ମଲମୟକୋଶେଽହଂଧିୟୋତ୍ଥାପିତାଶାଂ
ପ୍ରସଭମନିଲକଲ୍ପେ ଲିଙ୍ଗଦେହେଽପି ପଶ୍ଚାତ୍।
ନିଗମଗଦିତକୀର୍ତ୍ତିଂ ନିତ୍ୟମାନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତିଂ
ସ୍ୱୟମିତି ପରିଚୀୟ ବ୍ରହ୍ମରୂପେଣ ତିଷ୍ଠ ॥୩୯୬॥

ଜହି = ତ୍ୟାଗ କରି, ମଲମୟକୋଶେ = ମଳରେ ଯୁକ୍ତ କୋଶ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥୁଳ =ଶରୀର, ଅହଂଧିୟା = ଅହଂବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା, ଉତ୍ଥାପିତ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା, ଆଶାମ୍ = ଆଶା ବା କାମନାଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରସଭମ୍ = ବଳପୂର୍ବକ, ଅନିଳକଳ୍ପେ = ବାୟୁଭଳି, ଲିଙ୍ଗଦେହେ = ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରରେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ପଶ୍ଚାତ୍ = ପରେ, ନିଗମଗଦିତ କୀର୍ତ୍ତିମ୍ = ବେଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା କୀର୍ତ୍ତି, ନିତ୍ୟମ୍ = ଚିରନ୍ତନ, ଶାଶ୍ୱତ; ଆନନ୍ଦମୂର୍ତ୍ତିମ୍ = ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି, ସ୍ୱୟମ୍ = ସେ ହିଁ ମୁଁ, ଇତି = ଏଭଳି, ପରିଚୀୟ = ଅନୁଭବ କରି, ବ୍ରହ୍ମରୂପେଣ ତିଷ୍ଠ = ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ରୁହ।

ଏହି ମଳପୂରିତ କୋଶ (ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର)ରେ ଅହଂବୁଦ୍ଧିଜନିତ କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ (ଆଶା) ତ୍ୟାଗକର। ତା'ପରେ ବଳପୂର୍ବକ ବାୟୁରୂପ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରରେ ମଧ୍ୟ ସେଭଳି କର। ବେଦଗୁଡ଼ିକ ଯାହାର କୀର୍ତ୍ତି ଗାନ କରନ୍ତି, ସେହି ନିତ୍ୟ-ଆନନ୍ଦରୂପ-ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିଜସ୍ୱରୂପ 'ସେ ହିଁ ମୁଁ (ସୋଽହମ୍)' ରୂପେ ଜାଣି, ଅନୁଭବ କରି ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ରୁହ ॥୩୯୬॥

ଏହି ମଳପୂରିତ ଦେହକୁ (ସ୍ଥୁଳ-ଶରୀର), ଯାହାକି ବାହ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଓ ଆକର୍ଷଣୀୟ, ତାକୁ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ (ଆତ୍ମା) ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଅ ନାହିଁ। ଏହି ମଳଭାଣ୍ଡରୁ ବାହାରୁଥିବା କୁରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୋଗ-ଲାଳସାଗୁଡ଼ିକୁ (କାମନା) ମଧ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କର। ତା' ପରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ଉପରକୁ ଉଠି ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦ ରୂପେ ଅନୁଭବ କର। ଯାହାର ମହିମା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଗାନ କରିଛନ୍ତି। ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର ଯେ, 'ତୁମେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ, ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହଁ।' ନିଜସ୍ୱରୂପକୁ ନିଜେ ଅନୁଭବ କରିବା ପରେ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମଭାବରେ ଦୃଢ଼ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଅ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ ମଗ୍ନ ହୋଇଯାଅ। ତା'ପରେ ଶରୀର ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଲବ୍ଧ କର୍ମ ପୂରା କରୁ।

ଶବାକାରଂ ଯାବଦ୍ ଭଜତି ମନୁଜସ୍ତାବଦଶୁଚିଃ
ପରେଭ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍କ୍ଲେଶୋ ଜନନମରଣ ବ୍ୟାଧିନିଲୟଃ ।
ଯଦାତ୍ମାନଂ ଶୁଦ୍ଧଂ କଲୟତି ଶିବାକାରମଚଲମ୍
ତଦା ତେଭ୍ୟୋ ମୁକ୍ତୋ ଭବତି ହି ତଦାହ ଶ୍ରୁତିରପି ॥୩୯୭॥

ଶବାକାରମ୍ = ଶବଭଳି ଶରୀର, ଯାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଭଜତି = ସେବା କରେ, ପୂଜା କରେ; ମନୁଜଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅଶୁଚୀଃ = ଅପବିତ୍ର, ଅଶୁଦ୍ଧ; ପରେଭ୍ୟଃ = ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ, ସ୍ୟାତ୍ = ନିଶ୍ଚିତ, କ୍ଲେଶଃ = କଷ୍ଟ, ଜନନମରଣ ବ୍ୟାଧିନିଲୟଃ = ଜନ୍ମ, ମୃତ୍ୟୁ, ରୋଗର ଘର; ଯଦା = ଯେତେବେଳେ, ଆତ୍ମାନମ୍ ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ଶୁଦ୍ଧ-ଆତ୍ମାକୁ, କଲୟତି = ଚିନ୍ତନ କରେ, ଶବାକାରମ୍ = କଲ୍ୟାଣପ୍ରଦ, ଅଚଲମ୍ = ଅଚଳ, ଧ୍ରୁବ; ତଦା = ସେତେବେଳେ, ତେଭ୍ୟଃ = ସେଥିରୁ ବା ସେଗୁଡ଼ିକରୁ, ମୁକ୍ତଃ ଭବତି = ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ହି = ନିଶ୍ଚିତ, ତତ୍ = ତା'ପରେ ବା ଏହିପରି, ଆହ = କହେ, ଶ୍ରୁତିଃ ଅପି = ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶବସମାନ ଏହି ଶରୀରର ସେବା କରେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଅପବିତ୍ର, ଅଶୁଦ୍ଧ ରହେ ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ କଷ୍ଟପାଏ। ଜନ୍ମ, ମରଣ ତଥା ବ୍ୟାଧିର ଘରେ ବାସକରେ, ରହେ। ଯେତେବେଳେ ସେ ନିଜକୁ ଶୁଦ୍ଧ, କଲ୍ୟାଣ ସ୍ୱରୂପ, ଧ୍ରୁବ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରେ ବା ଜାଣେ, ତା'ପରେ ସେହି ସମସ୍ତ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ- ଶ୍ରୁତି ଏହା ମଧ୍ୟ ଘୋଷଣା କରେ ॥୩୯୭॥

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଜଡ଼-ଶରୀର ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଅଶୁଦ୍ଧ ରହେ। ସ୍ନାନ କଲେ ଅଥବା ପାଓଡ଼ର - ଅତର ଲଗାଇଲେ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ଅପବିତ୍ର ରହେ। କାରଣ, ଏହା ମଳ, ମୂତ୍ର ଓ ପୂରିଷରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ତା'ର ପୂଜା କରୁଥିବା, ସ୍ନାନ-ସଜାଦି କରୁଥିବା, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ମଧ୍ୟ ଅଶୁଦ୍ଧ-ଅଶୁଚି ହିଁ ରହିବା। ଏହାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ ଯେ, 'ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଶରୀରକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ସ୍ୱଚ୍ଛ ନ ରଖେ।' ନିୟମିତରୂପେ ତାକୁ ସ୍ୱଚ୍ଛ ରଖିବା ଉଚିତ୍, ନଚେତ୍ ତାହା ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିବ। ଦେହ ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯିବା ହେତୁ ଆମକୁ ଅଗଣିତ କ୍ଲେଶ ମିଳୁଛି। ଏହାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରତ୍ର ଦୁଃଖ କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଜନ୍ମ-ବୃଦ୍ଧି, ରୋଗ-ଅପକ୍ଷୟ ଓ ମୃତ୍ୟୁର କ୍ରମକୁ ଆମେ ପ୍ରତିରୋଧ କରିପାରୁ ନ ଥିବାରୁ, ତାକୁ 'ସ୍ୱାଭାବିକ' କୁହାଯାଇଛି। ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ସହନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଏସବୁ କଷ୍ଟଗୁଡ଼ିକରୁ ଆମକୁ ସେତେବେଳେ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମକୁ ପରମ ସତ୍ୟ (ଆତ୍ମା)ର ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯିବ। ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ଆମେ 'ବ୍ରହ୍ମୀଭୂୟ ବା ବ୍ରହ୍ମରୂପ' (ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ) ହୋଇଯାଉ। ଆମେ ଶବରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ଶିବ (କଲ୍ୟାଣ ସ୍ୱରୂପ), ଧ୍ରୁବ, ଅଚଳ ହୋଇଯାଉ। ତା'ପରେ ଆମକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଷଡ୍-ବିକାରରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ। ସବୁ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକ ଏହାହିଁ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି- "ତରତି ଶୋକଂ ଆତ୍ମବିତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ-ଶୋକକୁ ପାର ହୋଇଯାଏ।

ନାନାତ୍ୱ-ବୋଧ (୩୯୮-୪୦୬)

ସ୍ୱାତ୍ମନ୍ୟାରୋପିତାଶେଷାଭାସବସ୍ତୁ ନିରାସତଃ।
ସ୍ୱୟମେବ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣମଦ୍ୱୟମକ୍ରିୟମ୍ ॥୩୯୮॥

ସ୍ୱାତ୍ମନି = ନିଜ ଆତ୍ମାରେ, ଆରୋପିତ = ଲଗାଯାଇଛି, ଅଶେଷ = ଅନେକ, ଆଭାସବସ୍ତୁ = ଆଭାସିତ (ପ୍ରତୀତ) ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ, ନିରାସତଃ = ନିଷେଧ ଅଥବା ବାଧ ବା ନାସ୍ତି ହେଲାପରେ, ସ୍ୱୟଂ = ସ୍ୱତଃ, ଏବ = କେବଳ, ପରମ୍ ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନନ୍ତ; ଅଦ୍ୱୟମ୍ = ଏକତତ୍ତ୍ୱ, ଅକ୍ରିୟମ୍ = ନିଷ୍କ୍ରିୟ।

ନିଜ ଆତ୍ମା ଉପରେ କଳ୍ପିତ ବା ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଯଥା ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଏବଂ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦିର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ଯାହା ଅବଶେଷ ରହେ, ତାହା ହେଉଛି ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ॥୩୯୮॥

ଏସବୁ ନାସ୍ତି ହେଲାପରେ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଯାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ କି "ମୁଁ ହିଁ ପରବ୍ରହ୍ମ"- ଏହାହିଁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଈଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ ବା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ, ସର୍ବଦା ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ବା ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ। କାରଣ, ଆତ୍ମା-ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୟ ଏବଂ ଅକ୍ରିୟ, ସର୍ବତ୍ର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ କୌଣସି ସାଧନ-ସାପେକ୍ଷ ବା କର୍ମର ପରିଣାମ ନୁହେଁ। ଅର୍ଥାତ୍, ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ସହାୟତାରେ ପ୍ରାପ୍ତ କରିହେବ ନାହିଁ। ଏହାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ରହସ୍ୟକୁ ବୁଝିବାପାଇଁ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମାନ୍ତଃକରଣ, ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣର ଆବଶ୍ୟକ କେବଳ ସେଥିଲାଗି ବିଭିନ୍ନ ସାଧନା ଓ ଉପାସନାର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି।

ସମାହିତାୟାଂ ସତି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତୌ
ପରାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ।
ନ ଦୃଶ୍ୟତେ କଶ୍ଚିଦୟଂ ବିକଳ୍ପଃ
ପ୍ରଜଳ୍ପମାତ୍ରଃ ପରିଶିଷ୍ୟତେ ଯତଃ ।।୩୯୯।।

ସମାହିତାୟାଂ ସତି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତୌ = ମନର ବିକ୍ଷେପ / କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଶାନ୍ତ ହେଲା ପରେ, ପରାତ୍ମନି = ପରମାତ୍ମାରେ, ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ଅଦ୍ୱୟ ତତ୍ତ୍ୱରେ; ନ ଦୃଶ୍ୟତେ = ଯାହା ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟ ନୁହେଁ, କଶ୍ଚିତ୍ = କେହି, ଅୟମ୍ = ଏହାକୁ, ବିକଳ୍ପଃ = ଦ୍ୱୈତ, ପ୍ରଜଳ୍ପ ମାତ୍ର = ନିରର୍ଥକ ଶବ୍ଦମାତ୍ର, ପରିଶିଷ୍ୟତେ = ଅବଶେଷ ରହେ, ଯତଃ = ଯେଉଁଠାରେ।

ଯେତେବେଳେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ବା ମନର ବିକ୍ଷେପ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମାତ୍ମାରେ ସମାହିତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଦ୍ୱୈତ-ଜଗତ ଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ। ତା'ପରେ ସବୁକିଛି ପ୍ରଜଳ୍ପ ମାତ୍ର, ଅର୍ଥାତ୍ ନିରର୍ଥକ ହୋଇଯାଏ ।।୩୯୯।।

ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରି କରି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଏହି ଜାଗତିକ ଦ୍ୱୈତ ଅଥବା ଅନେକତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଦ୍ୱୈତ-ଜଗତ ବା ଅନେକତ୍ୱ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର। ତେଣୁ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ନିରୋଧ ହେଲାପରେ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଉପଶାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ବ୍ରହ୍ମଭୂତ ହୋଇ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତିରେ ଦେଖିଲେ ସାରା ଦ୍ୱୈତ ସ୍ୱପ୍ନତୁଲ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ନିରର୍ଥକ, ପ୍ରଜଳ୍ପଭଳି ଅନୁଭବ ହୁଏ। କେହି କେହି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ବେଳେ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଖୁବ୍ ଜୋରରେ ପାଟି କରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି ଅଥବା କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ଶେଯରୁ ଉଠି ବାହାରକୁ ଦୌଡ଼ିଥାନ୍ତି- "ମୋତେ ରକ୍ଷାକର! ମୋତେ ରକ୍ଷାକର !" ଯଦି ସେତେବେଳେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଶୟନକକ୍ଷରେ ବସିଥାନ୍ତି, ତେବେ ତାଙ୍କୁ କିଛି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ସେ ଭୟରେ ପାଟି କରନ୍ତି ନାହିଁ। ବେଳେ ବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି ଭୟରେ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିଯାଏ ଏବଂ ତା'ର ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ଦେଖି ନିଜେ ଲଜ୍ଜିତ ହୁଏ। ଏହିପରି ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମସ୍ଥିତିରେ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର କୌଣସି ଅନୁଭବ ହୋଇ ନ ଥାଏ। ସୁତରାଂ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ନିବେଦନ କି "ହେ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ସାଧକଗଣ ! ତୁମେ ସମସ୍ତ ମାନସିକ-ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିକୁ ନିରୋଧ କରି, ଶାନ୍ତ-ସମାହିତ ହୋଇ ନିଜର ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ ସେହି ଦିବ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କର !"

ଅସତ୍କଳ୍ପୋ ବିକଳ୍ପୋଽୟଂ ବିଶ୍ୱମିତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁନି।
ନିର୍ବିକାରେ ନିରାକାରେ ନିର୍ବିଶେଷେ ଭିଦା କୁତଃ ॥୪୦୦॥

ଅସତ୍କଳ୍ପଃ = କଳ୍ପନା ମାତ୍ର, ବିକଳ୍ପ = ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ବିଶ୍ୱମ୍ ଇତି = ଏ ସାରା ବିଶ୍ୱ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ଏକ ବସ୍ତୁନି = ଏକ ସତ୍ୟରେ, ନିର୍ବିକାରେ ନିରାକାରେ ନିର୍ବିଶେଷେ = ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଆକାରରହିତ, ନିରୂପାଧିକ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ, ଭିଦା = ଭେଦ, ନାନାତ୍ୱ; କୁତଃ = କିପରି ସମ୍ଭବ ?

ସେହି ଏକ ବସ୍ତୁ- ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସଂସାରର ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିରର୍ଥକ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର। ଅତଏବ, ନିର୍ବିକାର, ନିରାକାର ଏବଂ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମରେ ନାନାତ୍ୱ ବା ଦ୍ୱୈତ (ଭେଦ) କେଉଁଠି ?॥ ୪୦୦ ॥

ବେଦାନ୍ତକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଚାରୋଟି ବିଧି ବା ଉପାୟର ଅବଲମ୍ବନ ନିଆଯାଇପାରେ, ଯଥା- ଶ୍ରୁତି, ପ୍ରମାଣ, ଯୁକ୍ତି ଓ ଅନୁଭୂତି। ସକଳ ବେଦାନ୍ତର ସାରାଂଶ ଅଥବା ଅନ୍ତିମ ନିଷ୍କର୍ଷ ହେଉଛି କି- 'ଦ୍ୱୈତ ହିଁ ମିଥ୍ୟା ଓ ଅଦ୍ୱୈତ ହିଁ ସତ୍ୟ'। ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ଯିଏକି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରମାତା, ପ୍ରମିତି, ପ୍ରମେୟ, ପ୍ରମାଣରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ ରହେ ଏବଂ ଯିଏ ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ନିରାକାର, ପରମ ସତ୍ୟ ସେଥିରେ ନାନାତ୍ୱର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ। କଳ୍ପିତ ନାମ ରୂପଗୁଡ଼ିକ ଅନନ୍ତ ପ୍ରକାରର ଏବଂ ଅସତ୍ ମଧ୍ୟ। ଏସବୁ ବିକ୍ଷିପ୍ତ-ମନର ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର।

ଦ୍ରଷ୍ଟା ଦର୍ଶନ ଦୃଶ୍ୟାଦିଭାବଶୂନ୍ୟୈକବସ୍ତୁନି।
ନିର୍ବିକାରେ ନିରାକାରେ ନିର୍ବିଶେଷେ ଭିଦା କୁତଃ ॥୪୦୧॥

ଦ୍ରଷ୍ଟା ଦର୍ଶନ ଦୃଶ୍ୟାଦି = ଦ୍ରଷ୍ଟା ଦର୍ଶନ ଦୃଶ୍ୟାଦି, ଭାବଶୂନ୍ୟ = ଭାବରୁ ଶୂନ୍ୟ, ଏକବସ୍ତୁନି = ସେହି ଏକ ବସ୍ତୁ....

ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଦର୍ଶନ ଓ ଦୃଶ୍ୟାଦି ଭାବରୁ ଶୂନ୍ୟ ସେହି ଏକ ବସ୍ତୁ (ସତ୍ୟ) ବ୍ରହ୍ମ। ଅତଏବ ନିର୍ବିକାର, ନିରାକାର ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମରେ କିପରି ଭେଦ ସମ୍ଭବ ?॥୪୦୧॥

ବେଦାନ୍ତରେ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଦର୍ଶନ ଓ ଦୃଶ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ, ଯଥା- ପ୍ରମାତା, ପ୍ରମିତି (ପ୍ରମାଣ) ଓ ପ୍ରମେୟର ଉପଯୋଗ ହୋଇଥାଏ। ଯେଉଁ ମାଧ୍ୟମରେ ବସ୍ତୁ ଦର୍ଶନ ହୁଏ (ଜାଣିହୁଏ) ତାକୁ 'ପ୍ରମାଣ' କହନ୍ତି। ଏସବୁ ସେହି ଏକ

ସତ୍ୟକୁ ଲକ୍ଷିତ କରନ୍ତି। ଯିଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରତୀୟମାନ ଭେଦଗୁଡ଼ିକର ଅଧିଷ୍ଠାନ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଓ ନିରାକାର, ସେହି ପରମ ସତ୍ୟରେ ନାନାତ୍ୱ ବା ଦ୍ୱୈତର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ।

କଳ୍ପାର୍ଣ୍ଣବ ଇବାତ୍ୟନ୍ତପରିପୂର୍ଣ୍ଣୈକ ବସ୍ତୁନି ।
ନିର୍ବିକାରେ ନିରାକାରେ ନିର୍ବିଶେଷେ ଭିଦା କୁତଃ ॥୪୦୨॥

କଳ୍ପାର୍ଣ୍ଣବ ଇବ = ପ୍ରଳୟକାଳୀନ ସମୁଦ୍ରଭଳି, ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବସ୍ତୁନି = ସର୍ବତ୍ର କେବଳ ଜଳରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲାଭଳି....

ପ୍ରଳୟକାଳୀନ ସମୁଦ୍ର ସର୍ବତ୍ର ଏକତତ୍ତ୍ୱ ଜଳରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲାଭଳି, ସେହି ଏକ ସତ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରମାତ୍ମାରେ ଯାହାକି ନିର୍ବିକାର, ନିର୍ବିଶେଷ ଓ ନିରାକାର ସେଥିରେ ବିବିଧତା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ?॥ ୪୦୨ ॥

ଜଳ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସର୍ବତ୍ର ଏକରୂପ, ଏକରସ। ସେଥିରେ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ, ଯେପରିକି- ଆଟ୍‌ଲାଣ୍ଟିକ ମହାସମୁଦ୍ର, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମହାସାଗର, ବଙ୍ଗୋପସାଗର ବା ଆରବସାଗର, ଗଙ୍ଗାନଦୀ ଅଥବା ଗୋଦାବରୀ, କାବେରୀ, କୌଣସି ଝରଣାର ଜଳ ଅଥବା ହ୍ରଦ-ପୁଷ୍କରିଣୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଜଳ। ଏସବୁ ଜଳାଶୟଗୁଡ଼ିକର ନାମରୂପରେ ଭେଦ ହୋଇପାରେ। ଏହିପରି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ପରମାତ୍ମା, ପରବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ବିକାର, ବିବିଧତା ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ।

ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଯଦିଓ ଦୃଶ୍ୟ-ଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ, ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଭେଦର ଅଭାବ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଦ୍ୱୈତର ମୂଳକାରଣ ମଧ୍ୟ (ଆତ୍ମ-ଅଜ୍ଞାନ) ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ। ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲାକ୍ଷଣି ଅବିଦ୍ୟାର ସମୂଳ ବିନାଶ ହୋଇଯାଏ। ଏହାକୁ ନିମ୍ନାଙ୍କିତ ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି।

ତେଜସୀବ ତମୋ ଯତ୍ର ପ୍ରଲୀନଂ ଭ୍ରାନ୍ତିକାରଣମ୍ ।
ଅଦ୍ୱିତୀୟେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ନିର୍ବିଶେଷେ ଭିଦା କୁତଃ ॥୪୦୩॥

ତେଜସି = ପ୍ରକାଶରେ, ଇବ = ଯେଭଳି, ତମଃ = ଅନ୍ଧକାର, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି ପ୍ରଲୀନମ୍ = ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ଭ୍ରାନ୍ତିକାରଣମ୍ = ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ମୋହର କାରଣ, ଅଦ୍ୱିତୀୟେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ନିର୍ବିଶେଷେ = ଯାହାକି ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ପରମତତ୍ତ୍ୱ, ନିରୂପାଧିକ; ଭିଦା କୁତଃ = ବିବିଧତା ବା ଭେଦ କିପରି ସମ୍ଭବ ?

ପ୍ରକାଶରେ (ଆଲୋକ ଉପସ୍ଥିତିରେ) ଯେଭଳି ଅନ୍ଧକାର ଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ସେହିପରି ଯେଉଁଠି (ଅଜ୍ଞାନ) ଭ୍ରମର ମୂଳକାରଣ ମଧ୍ୟ ଲୟ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରଂତତ୍ତ୍ୱ ନିରୁପାଧିକ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକତ୍ୱ (ନାନାତ୍ୱ) କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ?॥ ୪୦୩ ॥

ଅଦ୍ୱୈତରେ ଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡରେ ଖଣ୍ଡତା, ଅବିକାରୀରେ ବିକାର, ନିରାକାରରେ ଆକାର, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣରେ ସୀମିତତା ବା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା କଦାପି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ପାରେ। ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରମତତ୍ତ୍ୱରେ ସମସ୍ତ ନାମ-ରୂପ (ଗୋଚର ଜଗତ) ଲୟ ହୋଇଯାଏ। ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନର ଦୃଶ୍ୟମାନ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଇତ୍ୟାଦି ଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ଜାଗ୍ରତରେ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନ କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ଅନନ୍ତ ଚେତନାରେ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଭାବୁକ ଅଥବା ବିଚାରକ ନ ଥାଏ। ତେଣୁ ସେଠାରେ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ। ଯେଉଁଠି ଜୀବଭାବ ରହେ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ସ୍ୱତଃ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ଅଜ୍ଞାନ, ପ୍ରକାଶ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ ପରମ-ସତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ। ତା'ପରେ ସେହି ପରମ ଅଦ୍ୱୈତ, ନିର୍ବିଶେଷ ଚୈତନ୍ୟର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅର୍ଥାତ୍ ନାନାତ୍ୱ କିପରି ରହିପାରିବ ?

ଏକାତ୍ମକେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ଭେଦବାର୍ତ୍ତା କଥଂ ବସେତ୍ ।
ସୁଷୁପ୍ତୌ ସୁଖମାତ୍ରାୟାଂ ଭେଦଃ କେନାବଲୋକିତଃ ॥୪୦୪॥

ଏକାତ୍ମକେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ = ସେହି ଏକ ପରମାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱରେ, ଭେଦବାର୍ତ୍ତା = ନାନାତ୍ୱର ଚର୍ଚ୍ଚା, କଥମ୍ = କିପରି, ବସେତ୍ = ରହିପାରେ, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାରେ, ସୁଖମାତ୍ରାୟାମ୍ = ସୁଖସ୍ୱରୂପରେ, ଭେଦଃ = ଅନେକତ୍ୱ, କେନ ଅବଲୋକିତଃ = କାହା ଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ କି ?

ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରମ-ତତ୍ତ୍ୱରେ ଅନେକତା ଅଥବା ଭେଦ-ଦର୍ଶନର ଚର୍ଚ୍ଚା କିପରି ହୋଇପାରିବ ? ସୁଷୁପ୍ତି-ସୁଖରେ ନାନାତ୍ୱ କାହାଦ୍ୱାରା କଦାପି ଦେଖାଯାଇଛି କି ? ॥ ୪୦୪ ॥

ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ୟ ବା ପରମ ଅବସ୍ଥା ତାକୁ କହନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ରହେ ନାହିଁ। ପରମ ଚୈତନ୍ୟରେ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଉପାଧି ଅଥବା ଜୀବଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ ନାହିଁ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ସବୁ କିଛି ଲୀନ ହୋଇ ଏକ ଅଦ୍ୱୈତ ଅନନ୍ତ ଚୈତନ୍ୟରୂପ ହୋଇଯାଏ। କ୍ଷେତ୍ର ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଏକ ହୋଇଯାନ୍ତି; ଯେଭଳି ସୁଷୁପ୍ତିରେ କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ସୁଖାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ। କାରଣ, ସେଠାରେ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଅହଂକାର କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ଲୟାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି। ସେହିପରି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସ୍ଥିତିରେ, ଯେଉଁଠି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେଠାରେ କିପରି ପୁନଃ ଦ୍ୱୈତ ବା ନାନାତ୍ୱ ଦେଖାଯାଇପାରିବ ? ଯେଉଁଠି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ନାହିଁ, ସେଠାରେ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର କଦାପି ରହିପାରିବ ନାହିଁ।

ନ ହ୍ୟସ୍ତି ବିଶ୍ୱଂ ପରତତ୍ତ୍ୱବୋଧାତ୍
ସଦାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ।
କାଲତ୍ରୟେ ନାପ୍ୟହିରୀକ୍ଷିତୋଗୁଣେ
ନ ହ୍ୟମ୍ବୁବିନ୍ଦୁର୍ମୃଗତୃଷ୍ଣିକାୟାମ୍ ॥୪୦୫॥

ନ = ନାହିଁ, ଅସ୍ତି = ଅଛି, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ବିଶ୍ୱମ୍ = ବିଶ୍ୱ, ପରତତ୍ତ୍ୱବୋଧାତ୍ = ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ସଦାତ୍ମନି = ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ, ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = ପରମ ବ୍ରହ୍ମରେ, କାଲତ୍ରୟେ = ତିନିକାଳରେ, ନ ଅପି = କଦାପି ନୁହେଁ, ଅହିଃ = ସର୍ପ, ଈକ୍ଷିତ = ଦେଖାଯାଏ, ଗୁଣେ = ଦଉଡ଼ିରେ, ନ ହି = କଦାପି ନୁହେଁ, ଅମ୍ବୁ-ବିନ୍ଦୁଃ = ଜଳ ବିନ୍ଦୁ, ମୃଗତୃଷ୍ଣିକାୟାମ୍ = ମୃଗତୃଷ୍ଣାରେ ବା ମରୀଚିକାରେ।

ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ବା ଅନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ବିଶ୍ୱ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ କଦାପି ରହେ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ଦଉଡ଼ିରେ ସର୍ପ ଅଥବା ମୃଗତୃଷ୍ଣାରେ ଜଳବିନ୍ଦୁ ମଧ୍ୟ ତିନିକାଳରେ କଦାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ ॥୪୦୫॥

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ତଥା ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରର ସମଷ୍ଟିରୂପକୁ 'ବିଶ୍ୱ' ନାମ ଦିଆଯାଏ। ଥରେ ମାତ୍ର ପରମାତ୍ମ ଜ୍ଞାନ ବା ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ ବିଶ୍ୱ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। କେବଳ ପରମଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ରହିଯାଏ, ଯାହାକି ଏକ, ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ଅନନ୍ତ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ। ଯେଭଳି ଦଉଡ଼ିରେ ସର୍ପ ଅତୀତରେ ନ ଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ। ଏହା କେବଳ ଆମର ଅଜ୍ଞାନ ବା ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନ ହେତୁ (ମୋହ) ଦେଖାଯାଉଛି। ମୋହ ଦୂର ହେଲାପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ଏସବୁ କିଛି ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ରହେ ନାହିଁ, ତାହା ସ୍ୱତଃ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ।

ମାୟାମାତ୍ରମିଦଂ ଦ୍ୱୈତମଦ୍ୱୈତଂ ପରମାର୍ଥତଃ ।
ଇତି ବ୍ରୂତେ ଶ୍ରୁତିଃ ସାକ୍ଷାତ୍‌ସୁଷୁପ୍ତାବନୁଭୂୟତେ ॥୪୦୬॥

ମାୟା ମାତ୍ରମ୍ = କେବଳ ମାୟା, ଇଦମ୍ ଦ୍ୱୈତମ୍ = ଏହି ଦ୍ୱୈତ, ଅଦ୍ୱୈତମ୍ = ଅଦ୍ୱୈତ, ପରମାର୍ଥତଃ = ପରମସତ୍ୟ, ଇତି = ଏଭଳି, ବ୍ରୂତେ = କହେ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି, ସାକ୍ଷାତ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ, ସୁଷୁପ୍ତୌ = ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ, ଅନୁଭୂୟତେ = ଅନୁଭବ ହୁଏ।

ଶ୍ରୁତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଘୋଷଣା କରେ କି ସମସ୍ତ ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ମାୟା ମାତ୍ର ଏବଂ ଅଦ୍ୱୈତ ହିଁ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ୟ। ଏହି ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ହୋଇଥାଏ ॥୪୦୬॥

ବ୍ରହ୍ମ ଏକମାତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱବାନ୍ ସତ୍ତା। ଦ୍ୱୈତ ଅଥବା ବହୁଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚ (ଜଗତ) ମିଥ୍ୟା ଆଭାସ ମାତ୍ର - ଏଭଳି ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି। ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ ଯେ, 'ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଆମକୁ ଦ୍ୱୈତ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ।' ଯଦି ବିଶ୍ୱ ସତ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ଆମକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବସ୍ଥାରେ (କାଳରେ) ଏହା ଉପଲବ୍ଧ ବା ଅନୁଭବ ହେଉଥାଆନ୍ତା। କିନ୍ତୁ ତା'ର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ଥିବାରୁ, ତାହା କଦାପି ସତ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ।

ଆତ୍ମ-ବିଚାର (ମନନ) (୪୦୭-୪୧୩)

ଅନନ୍ୟତ୍ୱମଧିଷ୍ଠାନାଦାରୋପ୍ୟସ୍ୟ ନିରୀକ୍ଷିତମ୍।
ପଣ୍ଡିତୈଃ ରଜ୍ଜୁସର୍ପାଦୌ ବିକଳ୍ପୋ ଭ୍ରାନ୍ତିଜୀବନଃ ॥୪୦୭॥

ଅନନ୍ୟତ୍ୱମ୍ = ଅଭିନ୍ନତ୍ୱ, ଅଧିଷ୍ଠାନାତ୍ = ନିଜ ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ, ଆରୋପସ୍ୟ = ଆରୋପିତ(ଅଧ୍ୟାସ) ବସ୍ତୁର, ନିରୀକ୍ଷିତମ୍ = ଦେଖାଯାଇଛି, ପଣ୍ଡିତୈଃ = ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ (ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନଙ୍କ) ଦ୍ୱାରା, ରଜ୍ଜୁସର୍ପାଦୌ = ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପ ଦେଖାଗଲା ଭଳି, ବିକଳ୍ପଃ = ଦ୍ୱୈତ ଦୃଷ୍ଟି, ଭ୍ରାନ୍ତିଜୀବନଃ = କେବଳ ଭ୍ରମ କାରଣରୁ ହିଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱବାନ୍ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ।

ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷମାନେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଦେଖିଛନ୍ତି କି ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ନିଜ ଅଧିଷ୍ଠାନଠାରୁ କଦାପି ଅଲଗା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ରହେ। ଯେଉଁଳି ରଜ୍ଜୁ ଓ ସର୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଦେଖାଯାଇଛି- ଉଭୟରେ ଭିନ୍ନତା କେବଳ ଭ୍ରମ ହେତୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ହୁଏ ॥୪୦୭॥

ଏହିପରି ଗୋଚର ବସ୍ତୁ-ଜଗତ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଅଲଗା ସତ୍ତାବାନ୍ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ। ଯେଉଁଳି ମୃତ୍ତିକାରୁ ମାଠିଆ-ହାଣ୍ଡି ଘଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି ମାଟିପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅଲଗା ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ। ଆମେ ସର୍ବତ୍ର ସେହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରୂପରେ ଦେଖି ପ୍ରଶ୍ନ କରୁ କି 'ଈଶ୍ୱର କେଉଁଠି?'

କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ (ଜ୍ଞାନୀ) ଜନମାନେ ଜଗତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭେଦ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ ସେମାନେ ଜଗତକୁ ବ୍ରହ୍ମମୟ ଦେଖନ୍ତି (ସର୍ବଂ ଖଲୁ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମ)। ଏହି ଜଗତ ବାସ୍ତବରେ ସୀମାରହିତ ଏକ ପାଗଳଖାନା ଭଳି। ତେଣୁ ଏହି ପାଗଳଖାନାରୁ ବାହାରକୁ ଆସିବାର ଉପାୟ ନିମ୍ନଶ୍ଳୋକରେ ବତାଯାଇଛି।

ଚିତ୍ତମୂଲୋ ବିକଳ୍ପୋଽୟଂ ଚିତ୍ତାଭାବେ ନ କଶ୍ଚନ।
ଅତଶ୍ଚିତ୍ତଂ ସମାଧେହି ପ୍ରତ୍ୟଗ୍‌ରୂପେ ପରାତ୍ମନି ॥୪୦୮॥

ଚିତ୍ତମୂଳଃ = ମନରେ ତା'ର ମୂଳ ଅଛି, ବିକଳ୍ପଃ = ପ୍ରତୀୟମାନ ଜଗତ, ଅୟମ୍ = ଏହି, ଚିତ୍ତ ଅଭାବେ = ମନରୁ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ନ କଶ୍ଚନ = କିଛି ରହେ ନାହିଁ, ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ଚିତ୍ତମ୍ = ମନକୁ, ସମାଧେହି = ବିଲୀନ (ସମାଧାନ) କରିଦିଅ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ରୂପେ ପରାତ୍ମନି = ପ୍ରତ୍ୟକ୍-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ।

ଏହି ପ୍ରତୀୟମାନ ଜଗତର ମୂଳକାରଣ ହେଉଛି- 'ମନ'। ମନର ଅଭାବ ବା ବିନଷ୍ଟ 'ମନୋନାଶ' ହୋଇଗଲା ପରେ, ସେହି ଜଗତ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରହିପାରେ ନାହିଁ। ଅତଏବ, ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟ-ଆତ୍ମାରେ ବିଲୀନ କରିଦିଅ ॥୪୦୮॥

ଆମେ ଯେଉଁସବୁ ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ପାଉଛୁ, ସେସବୁ କେବଳ ମନ ଯୋଗୁଁ। ବିକ୍ଷିପ୍ତ ବା ବହିର୍ମୁଖୀ ମନକୁ 'ଚିତ୍ତ' କହନ୍ତି, ଯେଉଁଠାରୁ ସଂସାର ପ୍ରକଟ ହୁଏ। ଯଦି ମନ ଶାନ୍ତ ସମାହିତ ହୋଇଯିବ, ତେବେ ସେଥିରେ ଦ୍ୱୈତ ବା ବିବିଧତା ଦେଖାଯିବ ନାହିଁ। ଏଥିଲାଗି ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ କର।

ଏହି ପାଗଲଖାନାରୁ ବାହାରକୁ ବାହାରିବା ପାଇଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଆମର ବହିର୍ମୁଖୀ ମନକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ କରି ଶାନ୍ତ-ସମାହିତ କରିବାକୁ ହେବ । ମନର ବୃତ୍ତିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ (ପ୍ରକଟ) ହେବାକୁ ଦିଅନାହିଁ ଏବଂ ତା'ର ବିସ୍ତାର ବା ପ୍ରସାରଣକୁ ଅବରୋଧ କରିଦିଅ। ଯଦି ମନ ପ୍ରସାରିତ ହେବାକୁ ଲାଗିବ, ତେବେ ସେହି ସଂସାର ତୁମକୁ ରୂପାଥାଳି ଓ ସୁନା ଗିଲାସରେ ତା'ର ସମସ୍ତ ବିଷାକ୍ତ ଦୁଃଖକୁ ତୁମପାଇଁ ପରସି ଦେବ। ଯଦି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଓ ତା'ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟତାକୁ ଚାହଁ, ତେବେ ସଂସାରର କ୍ଷୟ ଅଥବା ନିଷେଧ କରିବାକୁ ହେବ ତଥା ଏଥିଲାଗି ନିଜର ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଚିନ୍ତନରେ ନିରନ୍ତର ମନକୁ ସ୍ଥିର ଓ ଶାନ୍ତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

ଏହିପରି ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ବାହାରୁ ଭିତର ଆଡ଼କୁ ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିପଥ ବଦଳାଇ ଦିଅ। ଏହି ସଂସାରରୂପୀ ପାଗଲଖାନାରୁ ବାହାରିବାର ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ। ପ୍ରୟାସ ପୂର୍ବକ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ନିଜର ମନକୁ ଜଗତରୁ ସୁଷୁପ୍ତିଭଳି ପରାବୃତ୍ତ କରିଦିଅ। ସେହି ପରମ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ସ୍ୱରୂପାନୁଭୂତି କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟାକର, ଯେଉଁଠି କୌଣସି ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଭାବ-ବିଚାର ବା ଅହଂଭାବ ନାହିଁ। ଏହିପରି ସଜାଗସୁଷୁପ୍ତି ବା ତୁରୀୟାବସ୍ଥାକୁ

'ସମାଧି' କହନ୍ତି। ସୁଷୁପ୍ତିରେ ବାହ୍ୟ-ବିଷୟ-ଜଗତ ଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ତାହା ଅଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ। ଏଭଳି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଅଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନା ବା ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥା ରହେ।

କିମପି ସତତବୋଧଂ କେବଲାନନ୍ଦରୂପଂ
ନିରୂପମମତିବେଲଂ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତଂ ନିରୀହମ୍।
ନିରବଧିଗଗନାଭଂ ନିଷ୍କଲଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପଂ
ହୃଦି କଲୟତି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ସମାଧୌ ॥୪୦୯॥

କିମପି = କିଛି ଏଭଳି ବିଷୟବସ୍ତୁ (ଯାହାକୁ ବୁଝାଇବା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠିନ), ସତତ ବୋଧମ୍ = ନିତ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, କେବଲାନନ୍ଦରୂପମ୍ = ବିଶୁଦ୍ଧ ଆନନ୍ଦରୂପ, ନିରୂପମ = ଅନୁପମ ବା ଅତୁଳନୀୟ, ଅତିବେଲମ୍ = ସୀମାତୀତ, ଅସୀମ ରୂପେ, ନିତ୍ୟମୁକ୍ତମ୍ = ସଦାମୁକ୍ତ, ନିରୀହମ୍ = ନିଷ୍କାମ, ବାସନାରହିତ, ନିରବଧିଗଗନାଭମ୍ = ଅସୀମ-ଅନନ୍ତ ଆକାଶସଦୃଶ, ନିଷ୍କଲମ୍ = ନିରବୟବ, ନିର୍ବିକଳ୍ପମ୍ = ପରମ, ଏକତତ୍ତ୍ୱ; ହୃଦି = ହୃଦୟରେ, କଲୟତି = ଅନୁଭବ କରେ, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ବିବେକୀ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ, ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ଅନନ୍ତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ, ସମାଧୌ = ସମାଧିସ୍ଥିତିରେ।

ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି (ସାଧକ) ତା'ର ହୃଦୟରେ ହିଁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରେ କି 'ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସତତବୋଧରୂପ, ଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ମଳ ସ୍ୱରୂପ, ବିଶୁଦ୍ଧ ଆନନ୍ଦଘନ।' ଆମେ ତାକୁ ଶବ୍ଦ ବା ବାଣୀଦ୍ୱାରା ବୁଝାଇ ପାରିବା ନାହିଁ, କାରଣ ତାହା ଅନିର୍ବଚନୀୟ। ଶ୍ରୁତି କହେ କି ତା' ସମାନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ। ତେଣୁ ତା'ର ତୁଳନା ଅଥବା ଉପମା କାହା ସହିତ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ (ନିରୂପମ) ॥୪୦୯॥

ତାହା ସୀମାତୀତ (ଅତିବେଲମ୍) ଓ ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ। ତାକୁ କେହି ସୀମିତ କରିପାରିବେ ନାହିଁ (ନିରବଧିଗଗନାଭମ୍)। ଏହା ଏଭଳି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଠି ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଅଥବା ବୌଦ୍ଧିକଆଦି କୌଣସି କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନଥାଏ। ତାହା ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁରୁ ସଦା ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଏବଂ ଆକାଶଭଳି ସୀମାହୀନ। ଏହା କେବଳ ଅବୟବରହିତ ନୁହେଁ (ନିଷ୍କଲମ୍), ପରନ୍ତୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପମ୍ (ବିକ୍ଷେପ ବା ବିକଳ୍ପରହିତ) ମଧ୍ୟ। ଏହାକୁ ଏହିପରି ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ କେବଳ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିପାରେ।

ପ୍ରକୃତିବିକୃତିଶୂନ୍ୟଂ ଭାବନାତୀତଭାବଂ
ସମରସମସମାନଂ ମାନସମ୍ବନ୍ଧଦୂରମ୍ ।
ନିଗମବଚନସିଦ୍ଧଂ ନିତ୍ୟମସ୍ମତ୍‌ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ
ହୃଦି କଲୟତି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ସମାଧୌ ॥୪୧୦॥

ପ୍ରକୃତି ବିକୃତି ଶୂନ୍ୟମ୍ = ମାୟା (କାରଣ) ଓ ତା'ର କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ରହିତ, ଭାବନାତୀତ ଭାବମ୍ = ସମସ୍ତ ଭାବନାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଥିବା ଭାବ (କଳ୍ପନାତୀତ ସତ୍ୟ), ସମରସମ୍ = ଏକରସ, ଅସମାନମ୍ = ନିରୂପମ, ମାନସମ୍ବନ୍ଧ ଦୂରମ୍ = ସବୁ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ବା ପରେ, ନିଗମବଚନ ସିଦ୍ଧମ୍ = ଶ୍ରୁତି କଥନ (ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକ) ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟ ବା ପ୍ରମାଣିତ, ଅସ୍ମତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ = 'ଅହଂ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ହୃଦି = ହୃଦୟରେ, କଲୟତି = ଅନୁଭବ କରେ, ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାଧୌ-ସମାଧିରେ ବିବେକୀ-ସାଧକ ସ୍ୱୟଂକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଅନୁଭବ କରେ ।

ବିଦ୍ୱାନ୍-ସାଧକ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ରହିତ, କଳ୍ପନାତୀତ ସତ୍ୟ, ସମରସ ଓ ନିରୂପମ, ସବୁ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ, ନିତ୍ୟ ଓ 'ଅହଂ' (ମୁଁ) ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିଜର ହୃଦୟ କନ୍ଦରରେ (ଅନ୍ତଃକରଣ)ରେ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ ॥୪୧୦॥

ସମାଧିସ୍ଥିତି ଏଭଳି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଠି ପ୍ରକୃତି (କାରଣ) ଓ ତା'ର ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ (ବିକୃତି ବା ବିକାର) ନଥାଏ । ସେଠାରେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ସଂଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ନଥାଏ । ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ସାଧକ ଉପାଧିଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ସେଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗ ହୋଇଯାଏ । ସବୁର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ, ଯାହାକୁ 'ଭାବନାଶୂନ୍ୟ ବା ଭାବାତୀତ ଭାବମ୍' କହନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ନିତ୍ୟ-ଅନୁଭୂତି ସର୍ବଦା ଅର୍ଥାତ୍ ଭୂତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ- ତିନି କାଳରେ ସମାନ ରହେ । ସେହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ବା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ଯାହାଦ୍ୱାରା ବି- ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଥବା ଅବ୍ରାହ୍ମଣ, ମହାତ୍ମା ଅଥବା ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଯେକୌଣସି କାଳରେ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ ଏକ ହୋଇଥାଏ । ଅନୁଭବରେ କୌଣସି ଅସମତା ନଥାଏ, ଯେହେତୁ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମା "ସମରସମସମାନଂ ମାନସମ୍ବନ୍ଧ ଦୂରମ୍" । ଏହା କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ସମ୍ପର୍କଜନିତ ଅନୁଭବ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଏହାର ତୁଳନା ଅନ୍ୟ କାହା ସହିତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହା ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପରେ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସବୁ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକର ପରେ (ଅପ୍ରମେୟମ୍) । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଅଗୋଚର (ଅନିର୍ବଚନୀୟ)

ଏବଂ ଯାହାକୁ କୌଣସି ତର୍କ ବା ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ବୁଝାଯାଇ ନ ପାରେ। ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ ତାହା କେବଳ 'ନିଗମ (ଶ୍ରୁତି) ବଚନ ସିଦ୍ଧ' ଏବଂ 'ନିତ୍ୟମସ୍ମତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ' ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବା ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସର୍ବଦା ଅହଂ (ମୁଁ) ରୂପେ ହୋଇଥାଏ, ଅନ୍ୟ ରୂପେ ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଅନୁଭବ କେବଳ ବିବେକୀ-ବିଦ୍ୱାନ୍ -ସାଧକ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଅପାର କରୁଣା ଭାବରେ ଦ୍ରବୀଭୂତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ସୂଚିତ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଙ୍କୁ କିପରି ଅନୁଭୂତି ହୁଏ ?

ଅଜରମମରମସ୍ତାଭାବବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପଂ
ସ୍ତିମିତସଲିଲରାଶିପ୍ରଖ୍ୟମାଖ୍ୟାବିହୀନମ୍ ।
ଶମିତଗୁଣବିକାରଂ ଶାଶ୍ୱତଂ ଶାନ୍ତମେକଂ
ହୃଦି କଲୟତି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ସମାଧୌ ॥୪୧୧॥

ଅଜରମ୍ = ଜରା (ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା) ରହିତ, ଅମରମ୍ = ମୃତ୍ୟୁରହିତ, ଅସ୍ତ ଅଭାବ ବସ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପମ୍ = ଅନ୍ୟରୂପେ ସବୁର ନିଷେଧ ହେଲାପରେ କେବଳ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତା ଅବଶେଷ ରହେ, ସ୍ତମିତ ସଲିଲରାଶି ପ୍ରଖ୍ୟମ୍ = ଶାନ୍ତ ଅନନ୍ତଜଳରାଶିର ସମୁଦ୍ରଭଳି, ଆଖ୍ୟା ବିହୀନମ୍ = ନାମରହିତ, ଶମିତ ଗୁଣବିକାରମ୍ = ତ୍ରିଗୁଣ (ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ) ର ବିକାର ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ଗୁଣ ତତ୍ତ୍ୱ , ଶାଶ୍ୱତମ୍ = ନିତ୍ୟ, ଶାନ୍ତମ୍ = ଶାନ୍ତ, ବିକ୍ଷେପ ରହିତ, ଏକମ୍ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ହୃଦି କଲୟତି....

ଅଜର, ଅମର, ଦ୍ୱୈତଶୂନ୍ୟ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ସାଗରଭଳି, ନାମ ଓ ଗୁଣର ବିକାରରୁ ଶୂନ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ, ଶାନ୍ତ ଓ ଅଦ୍ୱୈତ ପୂର୍ଣ୍ଣ-ବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବିଦ୍ୱାନ୍ ସାଧକ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ନିଜ ହୃଦୟରେ (ଅନ୍ତଃକରଣରେ) କରିଥାଏ ॥୪୧୧॥

ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ କଦାପି କ୍ଷୀଣ ଅଥବା ବିକୃତ ହୁଏନାହିଁ। ଏହା ଅପକ୍ଷୟରହିତ ଓ ଅବିନାଶୀ ମଧ୍ୟ। ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତ-ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ (ଅସ୍ତଭାବ), ସେତେବେଳେ 'ମନୋନାଶ ବା ଅସ୍ତାଭାବ' ସ୍ଥିତିରେ ସାଧକଙ୍କୁ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୁଏ। ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟବହାରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ଅର୍ଥହୀନ ହୋଇଯାଏ, ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି କି 'ସେ ଅନାମ ଓ ଅଗୁଣ'। ଅର୍ଥାତ୍, ଗୁଣ-

ଧର୍ମ ରହିତ ହୋଇଥିବାରୁ କୌଣସି ନାମ କିମ୍ବା ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସେହି ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଇଙ୍ଗିତ କରାଯାଇ ନ ପାରେ। ଏହି ଅନିର୍ବଚନୀୟ ସ୍ଥିତିକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି। ସାଧକ ନିଜ ମତି ଅନୁସାର ତାକୁ ବୁଝିପାରିବେ। ଯଦି ସାଧକ ଅନ୍ତରରେ ସେହି ମାନସିକ ପ୍ରଶାନ୍ତି ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ବିଚାରଶୁଦ୍ଧତା (ବିବେକଶକ୍ତି) ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି, ତେବେ ସେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାର ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ଆଗେଇ ଚାଲିବ। ଯଦି ତା'ଠାରେ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଓ ତ୍ୟାଗ ରହିଛି, ତେବେ ସେ ସେହି ସୀମାହୀନ ଅନନ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାରେ ନିଶ୍ଚିତ ସଫଳ ହେବ।

ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି- 'ସ୍ତମିତ ସଲିଲ ରାଶିପ୍ରଖ୍ୟମ୍' ଅର୍ଥାତ୍, ଯେଭଳି ଅନନ୍ତ ଜଳରାଶିର ସମୁଦ୍ରରେ ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଯାଦୁକରର ଯାଦୁରେ ନିଶ୍ଚଳ ଓ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି ଏବଂ ଜଳରାଶି ପ୍ରଶମିତ ହୋଇଛି। ଆମେ ଏଭଳି କଳ୍ପନା କରିପାରିବା ଯେ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମହାସାଗରର କୌଣସି ଏକ ଛୋଟ ନିର୍ଜନ ଦ୍ୱୀପରେ ଆମେ ଠିଆ ହୋଇଛେ ଏବଂ ଆମର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱର ଉତ୍ତାଳ ତରଙ୍ଗମାଳାର ଗର୍ଜନ ହଠାତ୍ ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି। ଠିକ୍ ସେହିପରି ଯେତେବେଳେ ଧ୍ୟାନରତ ସାଧକ ନିଜର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିକାର, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଶାନ୍ତ କରିଦିଏ, ବାସନା ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ବିକ୍ଷେପ ସେତେବେଳେ ନିଶ୍ଚଳ ଓ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାଏ। ସେହି ଶାନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ନିଜର ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ଯାହାକି ସମସ୍ତ ବିକାରରୁ ରହିତ ହୋଇସାରିଛି। ଗୁଣଆଦି ବାସନାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି। ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ବାସନା ଭାବନା ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ।

ଯାହା ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଅହଂକାରର ପରେ ତାହା ଦେଶକାଳ ଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହେଁ। କାରଣ, ସ୍ଥାନ ଓ କାଳ ଉଭୟ ବୌଦ୍ଧିକ ଅବଧାରଣା (କଳ୍ପନା) ମାତ୍ର ତଥା ସଦା ବିକାରୀ। କିନ୍ତୁ ପରମ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମା-ବ୍ରହ୍ମ କାଳାତୀତ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ଅନିର୍ବଚନୀୟ। ନ୍ୟାୟଦର୍ଶନ ଅନୁସାର ଅଭାବ ଦୁଇପ୍ରକାରର ହୋଇଥାଏ, ଯଥା (୧) ପ୍ରାକ୍-ଅଭାବ ଓ (୨) ପ୍ରଧ୍ୱଂସ-ଅଭାବ। ମାଟିରୁ ତିଆରି ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଗଲା ପରେ ତା'ର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଧ୍ୱଂସାଭାବ ଘଟେ। ପୁନଃ ଘଟାଦି ନିର୍ମିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମାଟିରେ ବିଦ୍ୟମାନ ନଥିଲା, ତେଣୁ ତାକୁ ପ୍ରାକ୍ ଅଭାବ ମଧ୍ୟ କୁହାଯିବ। ଏଭଳି ଉଭୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମାଟି ହିଁ ସତ୍ୟ, ଘଟାଦି ପାତ୍ର ନୁହେଁ। ଏହିପରି ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟରେ (ତ୍ରିକାଳରେ) ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ତା ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ, ଯେହେତୁ ଏହା ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ନିର୍ବିକାର ତତ୍ତ୍ୱ। ଜୀବ ଭାବ ସେହି

ପରମ ସତ୍ୟ ଉପରେ ଉଦିତ ହେଉଥିବା ଏକ ଆଭାସ ବା ଅଧ୍ୟାସ ମାତ୍ର (ମାୟା)। ସତ୍ୟ ତ୍ରିକାଳବାଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଥିଲା, ଅଛି ଏବଂ ରହିବ। ଅତଏବ, ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଉଭୟ 'ଅସ୍ତାଭାବ ଓ ଅସ୍ତାଭାସ' ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଉଭୟର ବିଶେଷ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି।।

ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ସମାଧିସ୍ଥ ସାଧକର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆମକୁ ଧ୍ୟାନ-ବିଧି ବତାଇଛନ୍ତି। ଏଥିରେ କିପରି ମନକୁ ସଂଯମିତ କରି ଶାନ୍ତ କରିବ, କାହାକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବ ଏବଂ କିପରି ଧ୍ୟାନ କିରବ- ଏସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ଦେଇଛନ୍ତି।

ସମାହିତାନ୍ତଃକରଣଃ ସ୍ୱରୂପେ
ବିଲୋକୟାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡବୈଭବମ୍।
ବିଚ୍ଛିନ୍ଧି ବନ୍ଧଂ ଭବଗନ୍ଧଗନ୍ଧିତଂ
ଯତ୍ନେନ ପୁଁସ୍ତ୍ୱଂ ସଫଲୀକୁରୁଷ୍ୱ ।।୪୧୨।।

ସମାହିତାନ୍ତଃକରଣଃ = ଯିଏ ମନ ସହିତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ସମାହିତ, ଶାନ୍ତ କରିପାରିଛି, ସ୍ୱରୂପେ = ନିଜର ସତ୍-ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ, ବିଲୋକୟ = ଦେଖି, ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ଅଖଣ୍ଡ-ବୈଭବମ୍ = ଅନନ୍ତ ବୈଭବଯୁକ୍ତ, ବିଚ୍ଛିନ୍ଧି = ଛିନ୍ନ ବା ନଷ୍ଟକରି, ବନ୍ଧମ୍ = (ଅଜ୍ଞାନ) ବନ୍ଧନକୁ, ଭବଗନ୍ଧଗନ୍ଧିତମ୍ = ଜନ୍ମ-ଜନ୍ମାନ୍ତରର ସାଂସାରିକ ବାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଥିବା, ଯତ୍ନେନ = ଯତ୍ନ ବା ଚେଷ୍ଟାପୂର୍ବକ, ପୁଂସ୍ତ୍ୱମ୍ = ପୁରୁଷତ୍ୱ, ମନୁଷ୍ୟଜନ୍ମକୁ; ସଫଲୀକୁରୁଷ୍ୱ = ସଫଳ କର, ସାର୍ଥକ କର।

ନିଜର ସତ୍ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପରେ ମନକୁ ସ୍ଥିର (ଶାନ୍ତ) କରି ଅଖଣ୍ଡ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ଆତ୍ମାର ସାକ୍ଷାତ୍କାର କର। ଜନ୍ମ-ଜନ୍ମାନ୍ତରର ବାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଥିବା ଏହି ଅଜ୍ଞାନଜନିତଃ ବନ୍ଧନକୁ କାଟିଦିଅ ଏବଂ ପ୍ରଯତ୍ନପୂର୍ବକ ନିଜର ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମକୁ (ପୁଂସ୍ତ୍ୱମ୍) ସାର୍ଥକ କର, ସଫଳ କର ।।୪୧୨।।

ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ସମାହିତ କରି ନିଜର ସତ୍ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ଅନନ୍ତ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟକୁ ଉପଭୋଗ କର। ଏଥିଲାଗି ସର୍ବପ୍ରଥମ ସାଂସାରିକ ସମ୍ବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କର, ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଥିବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବକୁ ତ୍ୟାଗକର। 'ଭବ-ଗନ୍ଧ-ଗନ୍ଧିତମ୍'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ସାଂସାରିକ-ବାସନାରେ ବାସିତ (ଅଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଅହଂକାର ବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା)। ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗ ଓ ବିକାର ଜନିତ ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ ସାଂସାରିକ ଜୀବନରୁ ନିଜକୁ ଦୂରକର। ଏହା ଯଦିଓ ସରଳ ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ତଥାପି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବା ପ୍ରଯତ୍ନପୂର୍ବକ

ଏସବୁରୁ ଅନାସକ୍ତ ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକର । ଏଭଳି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା (ପୁରୁଷାର୍ଥ) ବଳରେ ନିଜର ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମକୁ ସାର୍ଥକ କରି ଜୀବନର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ କର । ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତାର (୧୫/୨୦) ବିଚାର ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି, ଏତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ୍ୱା ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ସ୍ୟାତ୍, କୃତକୃତ୍ୟଶ୍ଚ ଭାରତ । ଏହାକୁ କେବଳ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ବୁଝିବା ବା ଗ୍ରହଣ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି, ସେହିପରି ଜୀବନଯାପନ କରିବା ଲାଗି ଆମକୁ ଦୃଢ଼ ସଂକଳ୍ପ ନେବା ଉଚିତ୍ ।

ସର୍ବୋପାଧିବିନିର୍ମୁକ୍ତଂ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମଦ୍ୱୟମ୍ ।
ଭାବୟାତ୍ମାନମାତ୍ମସ୍ଥଂ ନ ଭୂୟଃ କଳ୍ପସେଽଧ୍ୱନେ ॥୪୧୩॥

ସର୍ବ ଉପାଧି ବିନିର୍ମୁକ୍ତମ୍ = ଯିଏ ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମ୍ = ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ନିତ୍ୟବୋଧ ସୁଖସ୍ୱରୂପ, ଅଦ୍ୱୟମ୍ = ଏକ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଭାବୟ = ଧ୍ୟାନ କରି, ମନନ କରି, ଆତ୍ମାନମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ନିଜସ୍ୱରୂପକୁ, ଆତ୍ମସ୍ଥମ୍ = ଅନ୍ତଃକରଣରେ ସ୍ଥିତ, ନ = ନାହିଁ, ଭୂୟଃ = ପୁନଃ, କଳ୍ପସେ = ପଡିବ, ଅଧ୍ୱନେ =ସଂସାର ମାର୍ଗରେ ଅଧୋଗତି ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ମ-ମରଣ ଚକ୍ରରେ ।

ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ଧ୍ୟାନ କର, ସର୍ବଦା ମନନ/ଚିନ୍ତନ କର, ଯାହାକି ତୁମର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପ । ଆତ୍ମା ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ସହିତ ଆସକ୍ତ ନୁହେଁ, ନିରୂପାଧିକ, ସତ୍-ଚିତ୍, ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଅଦ୍ୱୟ । ଏଭଳି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ତୁମେ ପୁନଃ ଜନ୍ମ-ମରଣ ଚକ୍ରରେ ପଡିବ ନାହିଁ ॥ ୪୧୩ ॥

ସମସ୍ତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ, ଯଥା- (ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଓ ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ-କାରଣ ଶରୀର)ରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ଅସଙ୍ଗ-ନିର୍ଲିପ୍ତ କରି, ଅଦ୍ୱୟ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିରନ୍ତର ଧ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍, ମନନ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏଥିଲାଗି ପ୍ରଥମତଃ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଶାନ୍ତ-ସମାହିତ କରିବା ଓ ତା'ପରେ ସେହି ଶାନ୍ତ-ସ୍ଥିର ମନକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟର ଧ୍ୟାନରେ ଲଗାଇବା । ଯଦି ଏହିପରି ପ୍ରଗାଢ଼ ଚିନ୍ତନ (ଧ୍ୟାନ)କରାଯିବ, ତେବେ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ବଦା ପାଇଁ ବିମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ ।

ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଉପନିଷଦ୍ ଓ ଗୀତାର ନିମ୍ନ ପ୍ରଦତ୍ତ ପଙ୍କ୍ତିର ଭାବାର୍ଥକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ - 'ନ ସଃ ପୁନରାବର୍ତ୍ତତେ' (ଉପନିଷଦ୍) ଓ 'ମାମୁପେତ୍ୟ ତୁ କୌନ୍ତେୟ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନ ବିଦ୍ୟତେ' ॥(ଗୀତା)

ଦୃଶ୍ୟ(ଅନୁଭୂତି)ର ଉପେକ୍ଷା (୪୧୪-୪୧୮)

ଛାୟେବପୁଂସଃ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନମ୍
ଆଭାସରୂପେଣ ଫଲାନୁଭୂତ୍ୟା ।
ଶରୀରମାରାଚ୍ଛବବନ୍ନିରସ୍ତଂ
ପୁନର୍ନ ସନ୍ଧତ୍ତ ଇଦଂ ମହାତ୍ମା ॥୪୧୪॥

ଛାୟା ଇବ = ଛାୟା ଭଳି , ପୁଂସଃ =ମନୁଷ୍ୟର , ପରିଦୃଶ୍ୟମାନମ୍ = ଯାହା ଦେଖାଯାଉଅଛି , ଆଭାସ-ରୂପେଣ = ପ୍ରତୀୟମାନ ଭଳି , ଫଲାନୁଭୂତ୍ୟା = ପୂର୍ବ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ , ଶରୀରମ୍ = ଶରୀର , ଆରାତ୍ = ନିକଟରୁ, ଶବବତ୍ = ଶବ ସଦୃଶ , ନିରସ୍ତମ୍ = ତ୍ୟକ୍ତ , ପୁନଃ ନ ସନ୍ଧତ୍ତ = ପୁନର୍ବାର ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ , ଇଦମ୍ = ଏହାକୁ , ମହାତ୍ମା = ବିବେକୀ/ଜ୍ଞାନୀ ପୁରଷ ।

ଏକବାର ଦେହକୁ ଶବଭଳି ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ପରେ, ବିବେକୀ ମହାତ୍ମାପୁରୁଷ ପୁନର୍ବାର ତାହା ସହିତ କୌଣସି ରାଗ/ଆସକ୍ତି ରଖେ ନାହିଁ । ଯଦିଓ ପ୍ରାରବ୍ଧ ବଶତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବଭଳି ତା'ର ବିଦ୍ୟମାନତାର ଆଭାସ ହୋଇଥାଏ ॥୪୧୪॥

ଜଗତ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତି ଆମର ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟି ରହେ, ତା'ର ସର୍ବଥା ବିପରୀତ ଦୃଷ୍ଟି ଏକ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର (ମହାତ୍ମା)ର ହୋଇଥାଏ । ଆମେ ଜାଣୁ କି ଶରୀର ଛଡା ଆମର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ ତଥା ଚେତନା ଏହି ସ୍ତରରେ ଅନୁଭବ ପାଇଁ ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରଜଗତ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରନାହିଁ । ଅତଏବ, ଆମ ପାଇଁ କେବଳ ଏହି ଜଗତ ଓ ଏସବୁ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସତ୍ୟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷଣରେ ଆମପାଇଁ ସତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସତ୍ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଅନୁଭବର ଏହା ବିପରୀତ, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ । ସୁତରାଂ, ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହାକୁ ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବରେ ଆସୁଥିବା ଶରୀରକୁ ନିଷେଧ ବା ନାସ୍ତି କରିଦିଏ । ଯେଉଳି କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ନିଜର ପ୍ରତିଛାୟା / ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ତ୍ୟାଗ

କରିଥାଏ, ସେହିପରି ବିବେକୀ ମହାତ୍ମା ତା'ର ଶରୀରକୁ ଉପେକ୍ଷା କରେ । ନିଜର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବା ପ୍ରତିଛବିକୁ କେହି ପବିତ୍ର ମାନେ ନାହିଁ । ଛାୟା ହୁଏତ ପଥର ଉପରେ ଲମ୍ବଭାବରେ ପଡ଼ିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ଅଥବା ଜଳାଶୟରେ ବୁଡ଼ୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ- ଏଥିରେ କିଛି ବିଭିନ୍ନତା ନଥାଏ । ଯଦି ମୋର ଛାୟା ନାଳ-ନର୍ଦ୍ଦମାର ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଜଳ ଉପରେ ପଡ଼େ, ତେବେ ମୋର ଶରୀର ଦୁର୍ଗନ୍ଧିତ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଜଳଦ୍ୱାରା ଓଦା ହୁଏନାହିଁ । ଯେହେତୁ ସେଥିରୁ ମୁଁ ଅଲଗା ଓ ଦୂରରେ ଅଛି । ଏହିପରି ମୋର ଶରୀର ମୋ'ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ମୋ' ସହିତ ତା'ର ସମ୍ବନ୍ଧ, ମୋର ଛାୟା ସହିତ ଶରୀରଭଳି । ଯଦିଓ ଛାୟା ବା ପ୍ରତିଛବି ଶରୀରରୁ ହିଁ ପ୍ରକଟ ହୁଏ, ତେଣୁ ଆମେ କହିଥାଉ ଯେ ଛାୟାର କାରଣ ହେଉଛି ଶରୀର । ଏହି ପ୍ରକାର ଆମେ କହିପାରିବା ଯେ, 'ଏହି ଶରୀରର କାରଣ ଆତ୍ମା'। ଆତ୍ମା ଓ ଶରୀରର ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସେତିକି ଘନିଷ୍ଠ ଯେତିକି କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ-ଶରୀର ଓ ତା'ର ପ୍ରତିଛାୟାର । ସୁତରାଂ, ଜଣେ ବିବେକୀମହାତ୍ମାଙ୍କୁ, ଯିଏକି ଭୌତିକ ଶରୀର ଅଥବା ଜଗତକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବାର କଳାଶିକ୍ଷା କରିସାରିଛି, ସେ ଏହି ପଞ୍ଚଭୌତିକ ଦେହକୁ ଆତ୍ମାର ଛାୟା ମାତ୍ର ରୂପେ ମନେ କରିବ । ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ଫଳ ଭୋଗ ପାଇଁ ଏହି ଶରୀରକୁ ଜ୍ଞାନୀ ନିମିତ୍ତ ମାତ୍ର ବୋଲି ମନେକରି ନିଜକୁ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବାକୁ ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ହେବ ।

ଏଭଳି ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ତା'ର ଶରୀରକୁ ଶବଭଳି ହେୟ ମନେ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ବିନଷ୍ଟ ଓ ଅପବିତ୍ର ମନେକରି, ଦେହଭାବରୁ ଅନାସକ୍ତ ରହେ । ଶରୀରକୁ 'ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ମୋହ'ର ପରିଣାମ ଜାଣି ତାହା ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ ଓ କଦାପି ସେ ଦେହାଭିମାନୀ ହୁଏନାହିଁ । କାରଣ, ଦେହାଭିମାନ ହେଉଛି ସମସ୍ତ ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ-ଶୋକ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ବିକାରର ମୂଳ ।

ସତତବିମଲବୋଧାନନ୍ଦରୂପଂ ସମେତ୍ୟ
ତ୍ୟଜ ଜଡ଼ମଲରୂପୋପାଧିମେତଂ ସୁଦୂରେ ।
ଅଥ ପୁନରପି ନୈଷ ସ୍ମର୍ଯତାଂ ବାନ୍ତବସ୍ତୁ
ସ୍ମରଣବିଷୟଭୂତଂ କଳ୍ପତେ କୁତ୍ସନାୟ ॥୪୧୫॥

ସତତ =ସର୍ବଦା, ନିରନ୍ତର , ବିମଲବୋଧାନନ୍ଦରୂପଂ = ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ , ସମେତ୍ୟ = ଜାଣି, ତ୍ୟଜ = ତ୍ୟାଗକର , ଜଡ଼ମଲରୂପ ଉପାଧିମ୍ = ଅଚେତନ(ଜଡ) ଓ ଅପବିତ୍ର (ମଳରୂପ), ଉପାଧିକୁ (ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିକୁ) , ଏତମ୍ = ଏହାକୁ , ସୁଦୂରମ୍ = ବହୁତଦୂରରୁ , ଅଥ = ଏହାପରେ , ପୁନଃଅପି = ପୁନର୍ବାର, କଦାପି; ନ = ନାହିଁ , ଏଷଃ = ଏହି(ଦେହ) , ସ୍ମର୍ଯନ୍ତାମ୍ = ସ୍ମରଣ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ , ବାନ୍ତବସ୍ତୁ = ବାନ୍ତି କରିଥିବା ବସ୍ତୁଭଳି, ସ୍ମରଣ ବିଷୟଭୂତମ୍ = ଯଦି ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ , କଳ୍ପତେ = ସୃଷ୍ଟିକରେ ବା ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ , କୁତ୍ସନାୟ = ଘୃଣାତ୍ମକ ।

ନିତ୍ୟ ଓ ନିର୍ମଳ, ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ଅନୁଭବ କରି ଏହି ଅଚେତନ, ମଳରୂପ ଶରୀରକୁ ଦୂରରୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ । ପୁନର୍ବାର ତାକୁ ସ୍ମରଣ କର ନାହିଁ। କାରଣ, ବାନ୍ତି କରିଥିବା ବସ୍ତୁକୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ମାତ୍ରେ ତଜ୍ଜନିତ ଘୃଣାଭାବ ହିଁ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ॥୪୧୫॥

ଏକବାର ନିର୍ମଳ, ନିତ୍ୟ, ବୋଧାନନ୍ଦରୂପ (ଆତ୍ମା)କୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା ପରେ, ସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭବ କଲାପରେ, ଏହି ଜଡ଼ ଓ ମଳରୂପ ଦେହକୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦିଅ । ଏହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କର ନାହିଁ ଅଥବା ଏହାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ଭୋଗେଚ୍ଛାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରନାହିଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଭୁଲି ଯାଅ କି ଶରୀରର ସ୍ଥାୟୀତ୍ୱ ଅଛି ।' ଯଦି କେତେବେଳେ ଏଭଳି ଭୋଗେଚ୍ଛା ମନରେ ଆସେ, ତେବେ ତୁମେ ତା'ର ବିପରୀତ ଭାବନା କରି ସେହି ଇଚ୍ଛାକୁ ମନରୁ ଦୂରକର (ପ୍ରତ୍ୟାହାର) । ଯେପରି ବାନ୍ତି କରିଥିବା ବସ୍ତୁପ୍ରତି ଆମର ଘୃଣାଭାବ ରହେ, ସେହିପରି ଭାବରେ ତାକୁ ଚିନ୍ତନ କଲେ, ସେଥିପ୍ରତି ମନରେ ବିତୃଷ୍ଣା ଜାଗ୍ରତ ହେବ । ଏହିପରି ଥରେ ମାତ୍ର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧ ହୋଇଗଲା ପରେ, ପୁନର୍ବାର ତା'ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ରହିବ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଭୁଲ୍‌ବଶତଃ ସେଗୁଡ଼ିକର ସ୍ମରଣ ମଧ୍ୟ କରିବା ଅନୁଚିତ୍ ।

ପୂର୍ବ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ କଲେ କି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ତା'ର ଶରୀରପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦିଏ ନାହିଁ । ଶରୀର ପ୍ରତି ତା'ର ମନରେ ଏକ ପ୍ରକାରର ଘୃଣାଭାବ ରହେ, ଯେହେତୁ ଶରୀର ବିନାଶୀ,ଜଡ଼ ଓ ମଳ-ମୂତ୍ର-ପୁରୀଷରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ସମୂଲମେତ୍‌ପରିଦହ୍ୟ ବହ୍ନୌ
ସଦାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ ।
ତତଃ ସ୍ୱୟଂ ନିତ୍ୟବିଶୁଦ୍ଧବୋଧା-
ନନ୍ଦାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତି ବିଦ୍ୱରିଷ୍ଠଃ ॥୪୧୬॥

ସମୂଲମ୍ = ମୂଳ ବା ଜଡ଼ ସହିତ , ଏତତ୍ = ଏହାକୁ , ପରିଦହ୍ୟ = ଭସ୍ମକରି , ବହ୍ନୌ = ଅଗ୍ନିରେ, ସଦାତ୍ମନି = ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପଆତ୍ମାରେ , ବ୍ରହ୍ମଣି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = ଅବିକାରୀ, ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମରେ, ତତଃ = ତା'ପରେ , ସ୍ୱୟମ୍ = ନିଜେ, ନିତ୍ୟବିଶୁଦ୍ଧ-ବୋଧାନନ୍ଦାତ୍ମନା = ଅଖଣ୍ଡ, ନିର୍ମଳ ନିତ୍ୟ ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦ ଆତ୍ମାରେ , ତିଷ୍ଠତି = ସ୍ଥିର ରହେ , ବିଦ୍ୱତ୍ ବରିଷ୍ଠଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ସତ୍ ସ୍ୱରୂପ, ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମାଗ୍ନିରେ ସମଗ୍ର ଦେହ-ଭାବ ଅଥବା ଦେହାଭିମାନକୁ ସମୂଳ (ବାସନା ରହିତ) ଭସ୍ମସାତ୍ କରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ନିତ୍ୟ-ବିଶୁଦ୍ଧ ବୋଧାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ ॥୪୧୬॥

ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ସମଗ୍ର ଦେହ-ଭାବକୁ ନଷ୍ଟ କରିବା ପରେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସ୍ୱୟଂ ନିଜର ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ । ସତ୍ୟର, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ ହେଲା ମାତ୍ରେ ହିଁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷର ଅହଂକାର ବା ଦେହାସକ୍ତି ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ସେହି ଭାବସମାଧିର ଅନୁଭୂତି ଦିବ୍ୟ, ଆହ୍ଲାଦକ ଏବଂ ଉତ୍‌ପ୍ରେରକ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହାପରେ ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ 'ବିଦ୍ ବରିଷ୍ଠ'*- ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଯାଏ । ସେହି ନିତ୍ୟ-ବିଶୁଦ୍ଧ-ବୋଧ ଆନନ୍ଦରୂପ ବ୍ରହ୍ମସହିତ ଏକରୂପ ହୋଇଯାଏ । ବାସ୍ତବରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ । ପରମାନନ୍ଦର ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚିଥିବା ସେହି ମହାତ୍ମାକୁ ନିଜର ଲୌକିକ ଦେହର କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ। ଯଦି କଦାପି ତାକୁ ଦେହର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଦେହ ପ୍ରତି ତା'ର ଦୃଷ୍ଟି ଘୃଣାପୂର୍ବକ ହୋଇଥାଏ, ଯେଭଳି ବାନ୍ତି କରିଥିବା ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ରହେ ।

* ବିନ୍ଦତି ଇତି ବିଦଃ । ତେଷାଂ ବରିଷ୍ଠଃ ବିଦ୍‌ବରିଷ୍ଠଃ

ପ୍ରାରବ୍ଧ ସୂତ୍ରଗ୍ରଥିତଂ ଶରୀରଂ
ପ୍ରୟାତୁ ବା ତିଷ୍ଠତୁ ଗୋରିବ ସ୍ରକ୍ ।
ନ ତତ୍ପୁନଃ ପଶ୍ୟତି ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା-
ଆନନ୍ଦାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ଲୀନବୃତ୍ତିଃ ॥୪୧୭॥

ପ୍ରାରବ୍ଧସୂତ୍ରଗ୍ରଥିତଂ = ପ୍ରାରବ୍ଧରୂପ ସୂତାରେ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇଥିବା , ଶରୀରମ୍ = ଶରୀରକୁ , ପ୍ରୟାତୁ = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ବା = ଅଥବା, ତିଷ୍ଠତୁ = ରହେ , ଗୋରିବସ୍ରକ୍ = ଗାଈ ଗଳାରେ ପଡିଥିବା ମାଳାସଦୃଶ , ନ = ନାହିଁ , ତତ୍ = ସେହି, ପୁନଃ = ପୁନର୍ବାର , ପଶ୍ୟତି = ଦେଖେ , ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ , ଆନନ୍ଦାତ୍ମନି = ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାରେ , ବ୍ରହ୍ମଣି = ବ୍ରହ୍ମରେ , ଲୀନବୃତ୍ତିଃ = ଯାହାର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବିଲୀନ, ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଏହି ଦେହ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ରୂପୀ ସୂତାରେ ଗୁନ୍ଥି ହୋଇରହିଛି। ଦେହ, ବଞ୍ଚିରହୁ ଅଥବା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉ- ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚିନ୍ତା ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତାକୁ ହୁଏନାହିଁ। ଯେହେତୁ ତା'ର ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ ଲୀନ ହୋଇସାରିଥାଏ। ଯେଉଁଳି ଗାଈର ଗଳାରେ ପଡିଥିବା ମାଳା ବିଷୟରେ ଗାଈର ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ ॥୪୧୭॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ତା'ର ଏହି ଭୌତିକ ଶରୀରକୁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇଥିବାର ମାନ୍ୟତା ଦିଏ । ଯେକୌଣସି ଶରୀରର ଗଠନ ଏବଂ ତା'ର ଅନୁଭବ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ବାସନା ଅନୁରୂପ ହୋଇଥାଏ । ସେ ପୂର୍ବଜନ୍ମମାନଙ୍କରେ କରିଥିବା କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ତଥା ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଅବଶିଷ୍ଟ ପଦଚିହ୍ନ । ଦେହର ଗଠନ, ମନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୁଦ୍ଧିର କୁଶାଗ୍ରତାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ- ଏହି ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କରିଥାଏ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ବରଂ ଆମେ କେଉଁ ପ୍ରକାରର ବାତାବରଣରେ ରହିବା ଓ ଆମକୁ ଏହି ଜଗତରୁ କିପରି ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ- ଏସବୁ ମଧ୍ୟ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥାଏ। ଅର୍ଥାତ୍, ପୂର୍ବସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକର ବର୍ତ୍ତମାନତା ମାତ୍ର । ଏଭଳି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପରେ, ହୁଏତ ତା'ର ଦେହ ବିଷୟକ ଚିନ୍ତା ରହିପାରେ, କିନ୍ତୁ ତା'ର ରକ୍ଷଣାର୍ଥ ତାକୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ବ୍ୟଗ୍ରତା ରହେ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ଦେହ ତା'ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସଫଳତା ଅଥବା କୃତକୃତ୍ୟତାର ସ୍ରୋତ / ମାଧ୍ୟମ ରହିଯାଏ ନାହିଁ । ଦେହକୁ ସେହି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷ ଜୀର୍ଣ୍ଣ-ଶୀର୍ଣ୍ଣ ବସ୍ତ୍ର-ପୋଷାକ ରୂପେ ମନେକରେ । ଏଥିଲାଗି ଦେହ ସହିତ ତା'ର କୌଣସି ଦୃଢ଼ ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ଆସକ୍ତି ରହେନାହିଁ । ଯେଭଳି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି

ମଳତ୍ୟାଗ ପରେ, ତାକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ ଅଥବା ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇ ନଥାଏ । ଦେହପ୍ରତି ଏଭଳି ଉଦାସୀନତାକୁ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମାଷ୍ଟମୀ (ଗୋପାଳାଷ୍ଟମୀ) ଦିନ ହିନ୍ଦୁ ପ୍ରାୟତଃ ନିଜ ନିଜର ଗାଈମାନଙ୍କୁ ସ୍ନାନ-ମାର୍ଜ୍ଜନ କରି ସେମାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଗାର କରିବା ପରେ ବିଭିନ୍ନ ସୁସ୍ୱାଦୁ ଭୋଗଦ୍ୱାରା ପୂଜା କରିଥାଏ । ସେମାନେ ଗାଈର ଗଳାରେ ମାଳା ପିନ୍ଧାଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗାଈକୁ ସେହି ମାଳାସହିତ କୌଣସି ଆସକ୍ତି ଭାବ ନଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ତା' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ନଥାଏ କି ସେହି ମାଳା ଯୋଗୁଁ ତାକୁ ଆଜି ଅଧିକାଧିକ୍ୟ ଲୋକ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ଯଦି ମାଳା ଛିଣ୍ଡି ତଳେ ପଡ଼ିଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଗାଈର ତା' ପ୍ରତି କିଛି ଜ୍ଞାନ ରହେନାହିଁ । ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭାବ ନିଜର ଦେହପ୍ରତି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ରହେ । ସେ ଓଲଟା ଏହି ଶରୀରକୁ ନିରର୍ଥକ ତଥା ବୋଝସଦୃଶ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ । କାରଣ, ସେ ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ଅନୁଭବ କରୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆମଭଳି ଅଜ୍ଞାନୀ-ମୋହିତ ଦେହଧାରୀ ଜୀବମାନଙ୍କୁ ଅନୁଭବ ହୁଏ ଯେ, ଦେହ ହିଁ ସମସ୍ତ ଆନନ୍ଦର ସ୍ରୋତ । ତେଣୁ ଆମେ ଏହାକୁ ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରୋଗ, ସୁସ୍ଥ ଓ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବାକୁ ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇଥାଉ । କିନ୍ତୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା (ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା) ପାଇଁ, ଯିଏକି ନିରନ୍ତର ବହ୍ମାନନ୍ଦ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ)ରେ ନିମଗ୍ନ, ବାହ୍ୟଜଗତ ସମ୍ପର୍କ ଜନିତ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାପ୍ତ ସୁଖ ବା ଆନନ୍ଦର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ନ ଥାଏ ।

ଅଖଣ୍ଡାନନ୍ଦମାତ୍ମାନଂ ବିଜ୍ଞାୟ ସ୍ୱସ୍ୱରୂପତଃ ।
କିମିଚ୍ଛନ୍ କସ୍ୟ ବା ହେତୋର୍ଦେହଂ ପୁଷ୍ଣାତି ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ॥୪୧୮॥

ଅଖଣ୍ଡାନନ୍ଦମ୍ ଆତ୍ମାନମ୍ = ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମାକୁ , ବିଜ୍ଞାୟ = ଜାଣି (ଅନୁଭବ କରି) , ସ୍ୱରୂପତଃ = ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ , କିମ୍ = କ'ଣ , ଇଚ୍ଛନ୍ = ଇଚ୍ଛା କରି , କସ୍ୟ ହେତୋଃ = କେଉଁ କାରଣରୁ , ବା = ଅଥବା , ଦେହମ୍ = ଦେହକୁ , ପୁଷ୍ଣାତି = ପୋଷଣ କରେ , ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷ।

ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ହିଁ ନିଜ-ସ୍ୱରୂପ ଜାଣି ଅନୁଭବ କଲାପରେ, ସେହି ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା କେଉଁ କାରଣରୁ ଅଥବା କାହାପାଇଁ ଦେହର ପୋଷଣ କରିବ ?॥୪୧୮॥

ଥରେ ମାତ୍ର ଏହି ତଥ୍ୟର ଅନୁଭବ ହେଲାପରେ କି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ବାସ୍ତବରେ ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଆନନ୍ଦରୂପ । ତେଣୁ ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଜର ମରଶରୀରକୁ ହୃଷ୍ଟ-ପୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଶରୀରର ପୋଷଣ ଖୁବ୍ ଯତ୍ନପୂର୍ବକ କରୁଅଛୁ, କାରଣ ଆମର ବିଷୟ ଉପଭୋଗର ତାହାହିଁ ଏକମାତ୍ର ସ୍ରୋତ ବା ମାଧ୍ୟମ । ଜୀବନରେ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ-ବିକାରୀ ବିଷୟସୁଖ ପାଇବା ପାଇଁ ଆମେ ଶରୀରର ସୁରକ୍ଷା କରିଥାଉ । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତା ଜୀବ (ଶରୀର) ଭାବରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ନିଜର ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ ତଥା ଅଖଣ୍ଡ ଅନନ୍ତ ପରମାନନ୍ଦ ରସ ପାନ କରୁଥାଏ । ତେଣୁ ତା'ର ଦେହପ୍ରତି କାହିଁକି ସୁରକ୍ଷା ଭାବ ଅଥବା ଆସକ୍ତି ମମତା ରହିବ ? କେଉଁ ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ସେ ନିଜର ପାର୍ଥିବ ଶରୀରକୁ ପୋଷଣ କରିବ ?

'କିମିଚ୍ଛନ୍' ପଦରେ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ର ମନ୍ତ୍ରକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଯେଉଁଠି ଋଷି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛନ୍ତି-

'ଆତ୍ମାନମ୍ ଚେଦ୍ୱିଜାନୀୟାଦ୍ ଅୟମସ୍ମୀତି ପୁରୁଷଃ ।

କିମିଚ୍ଛନ୍ କସ୍ୟ କାମାୟ ଶରୀରମନୁଷଜ୍ୱରେ ॥ '

ଅର୍ଥାତ୍, ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ନିଜକୁ 'ଅନନ୍ତ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ' ସୋଽହମିତି' ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରେ। ତା'ପରେ ସେ ପୁନଶ୍ଚ କେଉଁ ଇଚ୍ଛାର ପୂର୍ତ୍ତି ପାଇଁ ଏହି ଦେହର ପାଳନ-ପୋଷଣ କରିବ ?'

ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନର ଫଳ (୪୧୯-୪୨୫)

ସଂସିଦ୍ଧସ୍ୟ ଫଳଂ ତ୍ୱେତଜ୍ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଯୋଗିନଃ ।
ବହିରନ୍ତଃ ସଦାନନ୍ଦରସାଂସ୍ୱାଦନମାତ୍ମନି ॥୪୧୯॥

ସଂସିଦ୍ଧସ୍ୟ = ସମ୍ୟକ୍ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ପାଇଁ (ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ), ଫଳମ୍ = ଫଳ, ପରିଣାମ; ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଯୋଗିନଃ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଯୋଗୀର, ବହିଃ = ବାହାର, ଅନ୍ତଃ = ଭିତର, ସଦାନନ୍ଦରସ ଆସ୍ୱାଦନମ୍ = ସେହି ଶାଶ୍ୱତ, ନିରନ୍ତର ଆନନ୍ଦ ଆସ୍ୱାଦନ କରିବା, ଆତ୍ମନି = ନିଜ ଭିତରେ ଓ ସ୍ୱରୂପତଃ ।

ସମ୍ୟକ୍-ସିଦ୍ଧ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଯୋଗୀକୁ ଏହି ଫଳ ମିଳେ କି, 'ସେ ଏହି ନିତ୍ୟ ଅନନ୍ତ- ପରମାନନ୍ଦକୁ ସର୍ବଦା ଆସ୍ୱାଦନ କରିଥାଏ, ନିଜ ଅନ୍ତଃକରଣରେ, ହୃଦୟରେ ଓ ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ।' ସେ ସର୍ବତ୍ର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁସର୍ବଦା ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ହେତୁ ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ସାଗରରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ ।।୪୧୯।।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସେ କି ଯିଏ ଜୀବନରେ କୃତକୃତ୍ୟ, ଜୀବଭାବକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦେଇଛି, ଦୈହିକ ଲାଳସା ତଥା ମାନସିକ ଯାତନାଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଥବା ବୌଦ୍ଧିକ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ, ତାକୁ ଯଦି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୁଏ, ତେବେ ତାକୁ ଜୀବନରେ କ'ଣ ଲାଭ ମିଳିବ ? ଏହାକୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟକରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ବା ପରମାନନ୍ଦ) ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରିବାକୁ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ମିଳିଥାଏ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସ ନିଜ ଭିତରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ରୂପେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏଥିଲାଗି ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟତ୍ର ଯିବାକୁ ବା ଅନ୍ୟ କିଛି କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ସମସ୍ତ ଚେଷ୍ଟାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି- ଅସୀମ, ଅନନ୍ତ-ସୁଖର ପ୍ରାପ୍ତି । ଜୀବନରେ ଥରେ ମାତ୍ର ସେହି ସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଗଲେ, ତା'ପରେ କ୍ଷଣିକ ଆନନ୍ଦଦାୟୀ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଧ୍ୟାନ-ସମାଧି ସହାୟତାରେ ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଲା ପରେ, ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନନ୍ତ-ଅଖଣ୍ଡ-ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ତା'ର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପକୁ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ଯାହାକି ସହଜ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଫଳରେ ସେହି

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଯୋଗୀ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ଅସଙ୍ଗ-ନିର୍ଲିପ୍ତ କରିଦିଏ, ଯେଉଁ କର୍ମରେ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ବାନ୍ଧି ହୋଇରହିଥାଉ ।

ବୈରାଗ୍ୟସ୍ୟ ଫଲଂ ବୋଧୋ ବୋଧସ୍ୟୋପରତିଃଫଲମ୍ ।
ସ୍ୱାନନ୍ଦାନୁଭବାତ୍‌ଶାନ୍ତି ଏଷୈବୋପରତେଃ ଫଲମ୍ ॥୪୨୦॥

ବୈରାଗ୍ୟସ୍ୟ ଫଲମ୍ = ବୈରାଗ୍ୟ (ତ୍ୟାଗ)ର ପରିଣାମ, ବୋଧଃ = ଜ୍ଞାନ, ବୋଧସ୍ୟ = ଜ୍ଞାନର, ଉପରତିଃ ଫଲମ୍ = ଫଳ ହେଉଛି ଉପରତି, ସ୍ୱାନନ୍ଦାନୁଭାବାତ୍ = ସ୍ୱରୂପର ଆନନ୍ଦ ରୂପତାକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଫଳରେ, ଶାନ୍ତିଃ = ଶାନ୍ତି , ଏଷା ଏବ = ଏହାହିଁ ହୁଏ , ଉପରତେଃ ଫଲମ୍ = ଉପରତିର ଫଳ ।

ବୈରାଗ୍ୟର ପରିଣାମ ହେଉଛି ବୋଧ(ଜ୍ଞାନ), ବୋଧର ଫଳ ଉପରତି ଓ ଉପରତିର ଫଳ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଓ ଏହି ଅନୁଭୂତିର ଫଳ ହେଉଛି ଶାନ୍ତି (ଉପରାମ) ॥୪୨୦॥

ସାଧନା ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିବା ପରେ କ୍ରମଶଃ କେଉଁ କେଉଁ ପରିଣାମ ସାଧକର ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସେ, ତାକୁ ଏଠାରେ କ୍ରମାନୁସାରେ ଗଣନା କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ସାଂସାରିକ ସୁଖ-ଭୋଗର ଅସାରତା, ବିକାରିତ୍ୱକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମନରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରେ, ତା'ପରେ ସେ ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। କାରଣ, ସେ ସ୍ଥାୟୀ ଶାନ୍ତି ସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଆଶାୟୀ ବା ଚେଷ୍ଟିତ । ଅସତ୍‌ରୁ ଅନାସକ୍ତ (ବିରକ୍ତ) ହେବାକୁ 'ବୈରାଗ୍ୟ' କହନ୍ତି । ସଂଗ୍ରହ ଓ ଭୋଗ-ଜଗତରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିମୁଖ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଫଳଭୋଗ ଜନିତ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଆସକ୍ତି ତା'ମନରେ ରହେ ନାହିଁ ଓ ତା'ର ମନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶାନ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ ।

ଶାନ୍ତ ମନ ହିଁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ତେଜସ୍ୱୀ (ମେଧା) ପ୍ରଦାନ ବା ପ୍ରକଟ କରିଥାଏ । ବୁଦ୍ଧିର ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମତା ସହାୟତାରେ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଠାରେ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଆସିଯାଏ । ସୁତରାଂ, ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବୈରାଗ୍ୟ ବୋଧରେ ପରିଣତ ହୁଏ । 'ବୋଧ' ଅର୍ଥାତ୍- ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସମ୍ୟକ୍ ଅନୁଭବ । ଏହି ଜ୍ଞାନର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଲିପ୍‌ସା ଭୋଗର ସ୍ୱତଃ ପ୍ରତ୍ୟାହାର* (ଉପରତି) ହୋଇଯାଏ ।

---

* 'ବାହ୍ୟାନାଲମ୍ବନଂ ବୃତ୍ତେଃ ଏଷୋପରତିରୁତ୍ତମା ।'

ଏହି 'ବୋଧ' ସହାୟତାରେ ମନର ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସହଜ ହୋଇଯାଏ । 'ପରମ ଆତ୍ମା' ବୋଧ ହେଲାପରେ ଫଳସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ଉପରତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତା'ଦ୍ୱାରା ମନ ଶାନ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ମନ ଯେତେ ଯେତେ ଅଧିକ ଶାନ୍ତ ହୁଏ, ପ୍ରସନ୍ନତା ସେହି ଅନୁପାତରେ ମିଳିଥାଏ । ଏଭଳି ପ୍ରସନ୍ନତା ବା ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ସ୍ଥିତି ନିତାନ୍ତ ଆତ୍ମ-ପରକ (ବୈୟକ୍ତିକ) ହୋଇଥାଏ । ଏଥିରେ ମନ ବିଚଳିତ କିମ୍ବା ଉତ୍ତେଜିତ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ଆତ୍ମ ପ୍ରଶାନ୍ତି କୌଣସି ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି-ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ନୁହେଁ । ଏହା ହେଉଛି ଆତ୍ମାର ସହଜସ୍ୱରୂପ ।

ଯଦ୍ୟୁତ୍ତରୋତ୍ତରାଭାବଃ ପୂର୍ବପୂର୍ବନ୍ତୁ ନିଷ୍ଫଳମ୍ ।
ନିବୃତ୍ତିଃ ପରମା ତୃପ୍ତି ଆନନ୍ଦୋଽନୁପମଃ ସ୍ୱତଃ ॥୪୨୧॥

ଯଦି ଉତ୍ତର ଉତ୍ତର ଅଭାବଃ = ଯଦି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଫଳଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବ ହେବ , ପୂର୍ବପୂର୍ବଂ ତୁ = ପୂର୍ବପୂର୍ବର (ଫଳ), ନିଷ୍ଫଳମ୍ = ନିରର୍ଥକ ହୋଇଯିବ, ନିବୃତ୍ତି = (ବାସନା ବା ବାହ୍ୟ ଜଗତରୁ) ନିବୃତ୍ତି, ପରମାତୃପ୍ତି = ପରମ ତୃପ୍ତି, କୃତକୃତ୍ୟତା ଭାବ; ଆନନ୍ଦଃ ଅନୁପମଃ = ଅତୁଳନୀୟ ଆନନ୍ଦ, ସ୍ୱତଃ = ସ୍ୱଭାବତଃ ।

ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଫଳଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବରେ ପୂର୍ବପୂର୍ବ ଚରଣଗୁଡ଼ିକ ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇଥାଏ । ବାହ୍ୟ ଜଗତରୁ ସ୍ୱତଃ ନିବୃତ୍ତି, ପରମ ତୃପ୍ତି ଓ ଅନୁପମ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ମିଳିଥାଏ ॥୪୨୧॥

ସାଧକର ଜୀବନରେ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣର ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳାକୁ ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କହୁଛନ୍ତି କି ଯଦି ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଫଳର ଅଭାବ ହେଲା, ତେବେ ପୂର୍ବ ଚରଣଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଅର୍ଥାତ୍, ଯଦି ଆମ ପାଖରେ ବୋଧ (ଜ୍ଞାନ) ଅଛି, କିନ୍ତୁ ବୈରାଗ୍ୟ ନ ଥିଲେ ସେହି ଜ୍ଞାନକୁ 'ମିଥ୍ୟାଚାର' କୁହାଯିବ । ଯଦି ଆମେ ଜଗତରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଅଭ୍ୟାସ କରି ମଧ୍ୟ ତା'ର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ପରଂତତ୍ତ୍ୱରେ ଆତ୍ମ-ବୋଧରେ ଆସକ୍ତ ହେଉ ନଥିଲେ, ତାହାକୁ ବାସ୍ତବିକ କୁହାଯିବ ନାହିଁ । ବରଂ ତାକୁ 'ପଳାୟନବାଦ' କୁହାଯିବ । ତାହା କଦାପି ସର୍ଜ୍ଜନାତ୍ମକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବିଷୟଭୋଗରୁ ଉପରତି ମାଧ୍ୟମରେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଶ୍ରୁତି-ସମ୍ମତ ବୋଧ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ଏହି ବୋଧର ଫଳସ୍ୱରୂପ ତା'ଠାରେ ବିଷୟଭୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିରକ୍ତି-ବୃତ୍ତି ଦୃଢ ହେବାକୁ ଲାଗେ, ଏହି ପ୍ରକାରର ବୈରାଗ୍ୟ ହେତୁ ଯଦି ସାଧକ ତା'ର ହୃଦୟରେ ଶାନ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗେ ।

ତେବେ ସେ ସତ୍ୟ ରୂପୀ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରକୃତ ପୂଜାରୀ ହୋଇପାରିବ । ଏଭଳି ଅଧିକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଯୁକ୍ତ ଭାବାତୀତ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ । ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ସାଧକ ସମସ୍ତ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ନିଜର ପତ୍ନୀ ସହିତ କଳି-ଝଗଡ଼ା କରି ଅଥବା ପିଲାମାନଙ୍କର କୌଣସି କୃତଘ୍ନତାରେ କିମ୍ବା ବ୍ୟବସାୟରେ କ୍ଷତି ହେଲା ପରେ, ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ କେହି ମୂର୍ଖ ଅବିବେକୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦି ସଂସାରକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଗଙ୍ଗାକୂଳକୁ ଚାଲିଯାଏ ସେଠାରେ ତା'ର ବସ୍ତ୍ର-ଉପବସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଗେରୁଆ ରଙ୍ଗରେ ରଙ୍ଗାଇ ସାଧୁ-ସନ୍ଥଙ୍କ ଗହଣରେ ରହିବାକୁ ଲାଗେ । ତେବେ ସେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ ଅଥବା ମୋକ୍ଷର ଅଧିକାରୀ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପରମ ସତ୍ୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ ସେ ଅସମର୍ଥ ଅଯୋଗ୍ୟ । ଧର୍ମର ଉଚ୍ଚତମ କ୍ଷେତ୍ର କେବଳ ସେହି ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସୁରକ୍ଷିତ, ଯେଉଁମାନେ ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ବିକାଶ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର । ଆତ୍ମ ବିକାଶ କୌଣସି ଆକସ୍ମିକ ସଂଯୋଗ ନୁହେଁ । ତା'ର ଏକ ନ୍ୟାୟସଂଗତ, ବିଧିବତ୍ ପ୍ରଣାଳୀ ରହିଛି ଏବଂ ବିକାଶର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ସାଧକକୁ ବିକାଶର ଅନ୍ତିମ ଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକୁ ପାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଏହି ପ୍ରକାର କେବଳ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଅନୁପମ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ, ଯିଏକି ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସାରେ ବିକାଶର ସବୁ ଚରଣଗୁଡ଼ିକୁ ପାର କରି ସାରିଛି । ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଜଗତରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ରହି ପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି କେବେ ହେବ ଏବଂ କିପରି ହେବ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହିଛନ୍ତି କି ପୂର୍ବ ସାଧନାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦ ଓ ପରମ ତୃପ୍ତି ଅନୁଭବ ସ୍ୱତଃ ହେବାକୁ ଲାଗେ ।

ଦୃଷ୍ଟଦୁଃଖେଷ୍ୱନୁଦ୍‌ବେଗୋ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ପ୍ରସ୍ତୁତଂ ଫଲମ୍ ।
ୟତ୍‌କୃତଂ ଭ୍ରାନ୍ତିବେଲାୟାଂ ନାନା କର୍ମ ଜୁଗୁପ୍‌ସିତମ୍ ।
ପଶ୍ଚାନ୍ନରୋ ବିବେକେନ ତତ୍‌କଥଂ କର୍ତ୍ତୁମର୍ହତି ॥୪୨୨॥

ଦୃଷ୍ଟଦୁଃଖେଷ୍ଣୁ = ଇହଜଗତର ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକରେ, ଅନୁଦ୍ୱେଗଃ = ଅବିଚଳିତ, ବିଦ୍ୟାୟାଃ = ଜ୍ଞାନର, ପ୍ରସ୍ତୁତଫଲମ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଫଳ, ୟତ୍ କୃତମ୍ = ଯାହା କରାଯାଇଛି, ଭ୍ରାନ୍ତି ବେଲାୟାମ୍ = ଅଜ୍ଞାନକାଳରେ, ନାନା କର୍ମ ଜୁଗୁପ୍ସିତମ୍ = ବହୁତ ପ୍ରକାର, ନିନ୍ଦନୀୟ/ ଘୃଣିତ କର୍ମ, ପଶ୍ଚାତ୍ = ପରେ, ନରଃ = ମନୁଷ୍ୟ, ବ୍ୟକ୍ତି; ବିବେକେନ = ବିବେକ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ, ତତ୍ କଥଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଅର୍ହତି = ସେଗୁଡ଼ିକୁ କିପରି ପୁନଃ କରିପାରିବ ?

ବୋଧ (ଜ୍ଞାନ)ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଣାମ ହେଉଛି- ଇହ ଜଗତର ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକରେ ଅବିଚଳିତ ରହିବା । ଥରେ ମାତ୍ର ବିବେକ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ନିନ୍ଦନୀୟ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନଃ କରିପାରିବ ନାହିଁ ଯାହାକୁ ସେ ତା'ର ଭ୍ରାନ୍ତି ବେଳାରେ ପୂର୍ବରୁ କରିଥିଲା ॥ ୪୨୨ ॥

ପରମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଗଲା ପରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ପୁନଃ ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରେ ବିଚଳିତ ହୁଏନାହିଁ । ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ଅନୁଭବ ହେଉଥିବା ଛୋଟବଡ ସମସ୍ୟା, ଜୀବନରେ ଆଘାତ-ପ୍ରତିଘାତ (ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ବସ୍ତୁଗତ) ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବିଚଳିତ ବିବ୍ରତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହା ତା'ର ସାଧନାଜନିତ ସୁଫଳର (ଜ୍ଞାନ) ପରିଣାମ । ସେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ କରିଥିବା ଦୁଷ୍କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ କରେ ନାହିଁ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଏହି ମାନ୍ୟତା ରହେ କି ଆମେ ଦେହ ମାତ୍ର, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ତାକୁ ଅଧିକାଧିକ ସୁଖ ପହଞ୍ଚାଇବା ପାଇଁ ଏହି ଜଗତରେ ଆମର କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ ପୂରଣ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥାଉ । ଆମେ ଆମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଚାକର ହୋଇଯାଉ । କିନ୍ତୁ ବିବେକ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ଆମେ ସେସବୁ ପୂର୍ବକୃତ ମୂର୍ଖତାପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନର୍ବାର କରି ନଥାଉ ।

କୌଣସି ନିଶାଦ୍ରବ୍ୟ ସେବନ ଯୋଗୁଁ ବୁଦ୍ଧି ମୋହିତ ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ ନିଶାଖୋର ବ୍ୟକ୍ତି ବହୁତ କଦର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିପାରେ । ନିଶା ଛାଡିଗଲା ପରେ, ବୁଦ୍ଧି ସଜଗ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ସୁସ୍ଥସନ୍ତୁଳିତ ଅବସ୍ଥାରେ ପୁନର୍ବାର ରାତ୍ରିରେ କରିଥିବା କୁକୃତ୍ୟକୁ କରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି କୁସଂସ୍କାର ଓ ମାନସିକ ଆବେଗର ନିଶାରେ ବଶୀଭୂତ ହୋଇ (ମୋହିତ) ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଅଜ୍ଞାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନେକ ଦୂଷିତ,

ଲଜ୍ଜାସ୍ପଦ ଓ ଘୃଣିତ କର୍ମ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନୋଦୟ ପରେ, ସେ ସେହି କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାକୁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇସାରିଛି, ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶ ହୋଇଛି । ଯାହାର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ସେହି ପୂର୍ବ ହୀନ-ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର କ୍ଷୁଦ୍ରତା ଓ ଦୁର୍ବଳତାକୁ ସେ ବୁଝିପାରିଛି ।

ବିଦ୍ୟାଫଳଂ ସ୍ୟାଦସତୋ ନିବୃତ୍ତିଃ
ପ୍ରବୃତ୍ତିରଜ୍ଞାନଫଳଂ ତଦୀକ୍ଷିତମ୍ ।
ତଜ୍ଜ୍ଞାଜ୍ଞୟୋର୍ଯନ୍ମୃଗତୃଷ୍ଣିକାଦୌ
ନୋଚେଦ୍ୱିଦାଂ ଦୃଷ୍ଟଫଳଂ କିମସ୍ମାତ୍ ॥୪୨୩॥

ବିଦ୍ୟାଫଳମ୍ = ବିଦ୍ୟା / ବୋଧର ପରିଣାମ , ସ୍ୟାତ୍ = ହେବା ଉଚିତ୍ , ଅସତଃ ନିବୃତ୍ତି = ଅବିଦ୍ୟାର ନିବୃତ୍ତି , ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ଅଜ୍ଞାନଫଳମ୍ = ଅଜ୍ଞାନ/ଅବିଦ୍ୟାର ଫଳ ହେଉଛି ପ୍ରବୃତ୍ତି , ତତ୍ ଇକ୍ଷିତମ୍ = ଏହା ଦେଖାଯାଏ , ତଜ୍ଜ୍ଞ ଅଜ୍ଞୟୋଃ = ସେହି ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଅଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କୁ , ଯତ୍ = ଯେଉଁ , ମୃଗତୃଷ୍ଣିକାଦୌ = ମରୁ-ମରୀଚିକାଦିରେ , ନ ଚେତ୍ = ଯଦି ଏଭଳି ନାହିଁ , ବିଦାମ୍ = ଜ୍ଞାନୀଜନ ପାଇଁ , ଦୃଷ୍ଟଫଳମ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଫଳ , କିମ୍ =କ'ଣ , ଅସ୍ମାତ୍ = ଏହାର ।

ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଅସତ୍‌ର ନିବୃତ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅବିଦ୍ୟାର ପରିଣାମ ହେଉଛି ଅସତ୍ ସହିତ ଆସକ୍ତି । ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ମୃଗତୃଷ୍ଣାକୁ (ମରୀଚିକା) ଜାଣିବା ଓ ନ ଜାଣିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇପାରେ । ଅନ୍ୟଥା ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌କୁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନରୁ କ'ଣ ଅବା ଲାଭ ମିଳିବ ? ॥ ୪୨୩ ॥

ପରମଜ୍ଞାନ ଅଥବା ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ଆମକୁ କ'ଣ ଲାଭ ହୁଏ ? ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୀପ-ସ୍ତମ୍ଭର ଶିଖର ଉପରେ ବସି ଦେଖିଲେ ଜଗତ କିପରି ଦେଖାଯାଏ ? ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ତାକୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଜଗତକୁ ପାର୍ଥିବ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ଦେଖୁଅଛୁ । ଏହା ଫଳରେ ଜଗତ ଆମକୁ ବିଷୟ, ଦୃଶ୍ୟ, ଭାବ ଓ ବିଚାରର ଅନୁଭବ କରାଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ସ୍ଥୁଳ ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅହଂକାର ନ ରଖି ଯଦି ଜଗତକୁ ଦେଖିବା, ତେବେ ତାହା କିପରି ଦେଖାଯିବ ? ଏଭଳି ନିରାଭିମାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ କ'ଣ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବ ?

ପଞ୍ଚ-ଭୌତିକ, ସ୍ଥୂଳ-ଜାଗତିକ ଜ୍ଞାନ ବସ୍ତୁତଃ ଅବିଦ୍ୟା-ମାୟା, ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପମାତ୍ର । ଆମେ ଯେତେବେଳେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ତା'ର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ, ସେତେବେଳେ ଆମକୁ ଭୂତ ପରିବର୍ତ୍ତେ ତା'ର ଆଧାର ସ୍ତମ୍ଭର ବୋଧ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ବାସ୍ତବିକ ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ବାସ୍ତବିକ ଜ୍ଞାନର ସହଜ ପରିଣାମ ହେଉଛି- 'ଅବିଦ୍ୟା ନିବୃତ୍ତି' । ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆମେ ପ୍ରକୃତି ଜନିତ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଉ । ସୁତରାଂ, ଆମେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମର୍ମକୁ ଜାଣିଗଲା ପରେ କି ଆମେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ନୁହେଁ ଅଥବା ଏସବୁର ସଂଘାତ ନୁହେଁ, ଅନାତ୍ମାରୁ ଦୂର ହୋଇଯାଉ । ବ୍ରହ୍ମରୁ ଭିନ୍ନ ଯାହା କିଛି ଅନ୍ୟରୂପେ ଗୋଚର ହୁଏ, ସେସବୁ ଅନାତ୍ମା। ଆମେ ସ୍ୱରୂପତଃ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇ ଅନାତ୍ମାକୁ ମୋହବଶତଃ ଆତ୍ମା ରୂପେ ମାନିନେଇଛୁ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲା ପରେ, ଆମେ ନିଜକୁ ଅନାତ୍ମାରୁ ଅଲଗା କରିଦେଉ ଏବଂ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଥିବା ଆମର ମିଥ୍ୟା ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ।

ଅଜ୍ଞାନର ପରିଣାମ ହେଉଛି- ପ୍ରବୃତ୍ତି । ଅହଂ-ପ୍ରେରିତ, ସ୍ୱାର୍ଥଯୁକ୍ତ କ୍ରିୟା- ଗୁଡ଼ିକୁ 'ପ୍ରବୃତ୍ତି' କୁହାଯାଏ । 'ଅହଂ ଓ ମମ' ପ୍ରେରିତ କର୍ମ କେବଳ ଅଜ୍ଞାନରୁ ହିଁ ଉତ୍ପତ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧଅହଂର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହେଲାପରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରେ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲାପରେ, 'ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବ'ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତା'ପରେ ବାସନାଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ 'ଜୀବ' ସଂସାରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, କର୍ମ କରେ । ଏହି ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ଦୁଃଖ-ସୁଖ ଅଜ୍ଞାନର ହିଁ ପ୍ରତିଫଳ । ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହେଲା ପରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସତ୍ୟର ଅବବୋଧ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟଥା ଅଜ୍ଞାନ (ଭ୍ରମ) ଦୂର ହୋଇଯାଏ ।

ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପରିଣାମ ଅଜ୍ଞାନୀ ଓ ଜ୍ଞାନୀଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖିହୁଏ। ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଣେ ନାହିଁ ଯେ, ସମ୍ମୁଖରେ କେବଳ ମରୀଚିକା ଦୃଶ୍ୟମାନ୍, ସେ ଜଳପ୍ରାପ୍ତି ଆଶାରେ ତା' ପଛରେ ବାରମ୍ବାର ଦୌଡ଼ୁଥାଏ ଏବଂ ପ୍ରତିଥର କେବଳ ନିରାଶ ହୋଇ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ । କିନ୍ତୁ ଯିଏ ଜାଣେ କି ଏହା ମରୀଚିକା ମାତ୍ର, ସେ ନିଜ ସ୍ଥାନରୁ ତିଳେମାତ୍ର ହଲେ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ତାକୁ ବାସ୍ତବିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଅଛି । ଏହିପରି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ଚିହ୍ନିଯାଏ, ସେ କଦାପି କୌଣସି ଉପାଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ବସ୍ତୁ-ବିଷୟ, ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତ ପଛରେ ଦୌଡ଼େ ନାହିଁ । ବାସନା ଓ କାମନାଗୁଡ଼ିକ ତାକୁ ପ୍ରତାରିତ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଅଜ୍ଞାନ ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥେର୍ବିନାଶୋ ଯଦ୍ୟଶେଷତଃ ।
ଅନିଚ୍ଛୋର୍ବିଷୟଃ କିଂ ନୁ ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ କାରଣଂ ସ୍ୱତଃ ॥୪୨୪॥

ଅଜ୍ଞାନ ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥେଃ = ହୃଦୟରେ ଅଜ୍ଞାନର ଗ୍ରନ୍ଥି ବା ଗଣ୍ଠି (ଚିତ୍‌ଜଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥି), ବିନାଶଃ = ପୂର୍ଣ୍ଣତଃନାଶ, ଯଦି = ଯଦି, ଅଶେଷତଃ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନିଚ୍ଛୋଃ = ଯାହାର କୌଣସି ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ ତା' ପାଇଁ, ବିଷୟଃ = ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶାଦି ପାଞ୍ଚ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ, କିମ୍ ନୁ = କିପରି, ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ = ପ୍ରବୃତ୍ତିର, କାରଣମ୍ = କାରଣ ବା ହେତୁ, ସ୍ୱତଃ = ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇପାରେ ।

ଯଦି ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ଇଚ୍ଛାରହିତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ପାର୍ଥିବ ବିଷୟ କିପରି ସ୍ୱତଃ ପ୍ରବୃତ୍ତିର କାରଣ ହୋଇପାରିବ ? ॥୪୨୪॥

ନିଜର ସତ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପର ଅନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଅବିଦ୍ୟା, କାମ ଓ କର୍ମ- ଏହି ତିନୋଟି ବିଘ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ 'ହୃଦ୍‌ୟଗ୍ରନ୍ଥି' ବା 'ଚିତ୍‌ଜଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥି' କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ 'ହୃଦୟ'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି - ମନୁଷ୍ୟର ମୂଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବା ସ୍ୱରୂପ, ରକ୍ତ-ସଂଚାଳନ କରୁଥିବା ଶାରୀରିକ ଅଙ୍ଗ ନୁହେଁ । ଏହି ମୂଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସର୍ବଦା ଉପରୋକ୍ତ ତିନୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥି ବା ଗଣ୍ଠି ଦ୍ୱାରା ବାନ୍ଧି ହୋଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥିତ୍ରୟର ଆଂଶିକ ବିନାଶର ଅନୁଭବ ଆମକୁ ପ୍ରତିଦିନ ନିଜର 'ସୁଷୁପ୍ତି' ଅବସ୍ଥାରେ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତିର ପରିଣତି 'ମୁକ୍ତି'ରେ ହୋଇ ନଥାଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥିଗୁଡ଼ିକର ବିନାଶ ଆଂଶିକ ନୁହେଁ, ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ଯେବେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟ'ର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତେବେ ଅବିଦ୍ୟା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଅବିଦ୍ୟା ସମାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ହିଁ ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକ ଆଉ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଇଚ୍ଛାଗୁଡ଼ିକର ଅଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇନପାରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଭଳି ଆମେ ଖେଳନା ଧରି ଖେଳିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ନଥାଉ, କାରଣ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆମ ମନରେ କୌଣସି ସ୍ପୃହା ନଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପିଲାମାନଙ୍କ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ଦେବାଲାଗି ଆମେ ସେମାନଙ୍କ ସାଥୀରେ ଖେଳନା ଧରି ଖେଳିପାରିବା, ନାଚି ପାରିବା ଅଥବା ଗୀତ ଗାଇପାରିବା । ଆମର ବାଲ୍ୟକାଳରେ ଆମେ ଖେଳକୁଦରେ ମଜି ଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଖେଳନା ପ୍ରତି ଆମର ଆସକ୍ତି ରହୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ବୟସରେ ଯଦି ଆମେ ଖେଳିବା, ତେବେ ତା'ପ୍ରତି ଆମର ଅହଂଭାବ ରହିବ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଏକବାର ଆତ୍ମବୋଧ

ହେଲାପରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ଜୀବନର-ଖେଳ ମଜାରେ ଖେଳିପାରେ । କିନ୍ତୁ ସେ କଦାପି ଅହଂ ଅଥବା ସ୍ୱାର୍ଥଭାବନାରେ ଲିପ୍ତ ହେବନାହିଁ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ମନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର କାମନା ରହେନାହିଁ, କାରଣ ତା'ର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ନଥାଏ । ଏହି ଅବିଦ୍ୟା ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ 'ବିଚାର' ରୂପେ ଏବଂ ମାନସିକ ସ୍ତରରେ 'କାମନା ବା ବୃତ୍ତି' ଓ ଦୈହିକ ସ୍ତରରେ 'କର୍ମ' ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହେ ନାହିଁ । କାରଣ, କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସମସ୍ତ ସଂଭାବିତ ଅନ୍ତଃପ୍ରେରଣା ବିଲୁପ୍ତ ବା ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥାଏ ।

ବାସନାନୁଦୟୋ ଭୋଗ୍ୟେ ବୈରାଗ୍ୟସ୍ୟ ତଦାବଧିଃ ।
ଅହଂ ଭାବୋଦୟାଭାବୋ ବୋଧସ୍ୟ ପରମାବଧିଃ ।
ଲୀନବୃତ୍ତେରନୁତ୍ପତ୍ତିର୍ମର୍ଯ୍ୟାଦୋପରତେସ୍ତୁ ସା ॥୪୨୫॥

ବାସନା ଅନୁଦୟଃ = ବାସନା ଉଦୟ ନ ହେବା, ଭୋଗ୍ୟେ = ଭୋଗ ପାଇଁ, ବୈରାଗ୍ୟସ୍ୟ = ବୈରାଗ୍ୟର, ତଦା = ତା'ପରେ, ଅବଧିଃ = ଚରମ ସୀମା, ଅହଂଭାବ ଉଦୟ ଅଭାବଃ = ଅହଂକାର ଭାବ ଉଦୟ ନ ହେବା, ବୋଧସ୍ୟ = ଜ୍ଞାନର, ପରମାବଧିଃ = ପରାକାଷ୍ଠା, ଲୀନବୃତ୍ତେଃ = ସମାଧିରେ ବିଲୀନ ହୋଇଥିବା ବୃତ୍ତିର, ଅନୁତ୍ପତ୍ତିଃ = ଉତ୍‌ଥାନ ନ ହେବା, ମର୍ଯ୍ୟାଦା = ଚରମ ସୀମା, ଉପରତେଃ = ଉପରତିର, ତୁ = ଏବଂ, ସା = ସେହି ।

ଭୋଗ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକଟ ନ ହେବା ବୈରାଗ୍ୟର ଚରମ ସୀମା, ଅହଂକାର ଭାବ ଉଦୟ ନ ହେବା ବୋଧ ବା ଜ୍ଞାନର ପରାକାଷ୍ଠା ଏବଂ ସମାଧିରେ ଲୀନ ହୋଇଥିବା ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ପୁନଃ ଉତ୍‌ଥାନ ନ ହେବା ଉପରତିର ଚରମ ସୀମା ॥୪୨୫॥

ବୈରାଗ୍ୟ, ବୋଧ ଓ ଉପରତିର ପରମ ଉପଲବ୍ଧିଗୁଡ଼ିକର, ଚର୍ଚ୍ଚା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇ ସାରିଛି । ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନର୍ବାର ବିସ୍ତୃତ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଉଛି ।

ଯେତେବେଳେ ବିଷୟ-ଜଗତରୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଆନନ୍ଦ ପାଇବାର କାମନା ବା ଇଚ୍ଛାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ 'ବୈରାଗ୍ୟର ଚରମ ସୀମା' କହନ୍ତି । ବୈରାଗ୍ୟର ସାର୍ଥକତା ସେତେବେଳେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତଃକରଣରେ 'ବାସନା ବା ଇଚ୍ଛା' ଶେଷ ରହେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକର ବିଧ୍ୱଂସ ହିଁ ବାସନା ଏବଂ ସଂକଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଦୟ । ବିଷୟ-ସାମଗ୍ରୀ ଆମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ

ପଡିରହି ମଧ୍ୟ ଯଦି ମନରେ ଭୋଗେଚ୍ଛା ପ୍ରକଟ ନ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ସ୍ଥିତିକୁ ବୈରାଗ୍ୟର ଚରମ ସୀମା ବା ଅବଧି କୁହାଯିବ ।

ବୋଧ(ଜ୍ଞାନ)ର ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ଥିତି ତାକୁ କୁହାଯାଏ- ଯେଉଁଠି 'ଅହଂଭାବ' ଓ 'ମମଭାବ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ଅହଂତା ଓ ମମତା'ର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ ହୋଇଯାଏ । ଅବିଦ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥିର ଉଚ୍ଛେଦ କରି ସତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ହିଁ ବୋଧର ସାର୍ଥକତା । ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଭାବରୁ ଉପରକୁ ଉଠିବା ପରେ ହିଁ ଅଜ୍ଞାନର ଆବରଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଅହଂକାର ବା ଜୀବଭାବର ବିଧ୍ୱଂସ ହିଁ ବୋଧ (ଜ୍ଞାନ)ର ପରିସୀମା ।

ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତର ସମ୍ୟକ୍ ପରିତ୍ୟାଗର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ପରମ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ ହୁଏ, ତାହାକୁ 'ଉପରତି' କହନ୍ତି । ସମସ୍ତ ବିକ୍ଷେପ ମନରୁ ଦୂର ହୋଇଗଲା ପରେ ଏବଂ ଚିତ୍ତରେ କୌଣସି ବାସନା ବା ସଂସ୍କାର ଶେଷ ନ ରହିବା ପରେ ପରମ ଉପରତି ସ୍ଥିତି ଆସେ । ସେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧିର ସମସ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇଥାଏ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ପରମ ଶାନ୍ତି ଓ ପ୍ରସନ୍ନତା ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଉପରତିର ପରାକାଷ୍ଠା । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପରତ ହେଲାପରେ ଜ୍ଞାନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ହୁଏ । ସୁତରାଂ, ଏହି ତିନୋଟି- ବୈରାଗ୍ୟ, ବୋଧ ଓ ଉପରତି ହେଲାପରେ ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟର ଅଖଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବ ହେବାକୁ ଲାଗେ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ (୪୨୬-୪୪୫)

ବ୍ରହ୍ମାକାରତୟା ସଦା ସ୍ଥିତତୟା ନିର୍ମୁକ୍ତବାହ୍ୟାର୍ଥଧୀଃ
ଅନ୍ୟାବେଦିତଭୋଗ୍ୟଭୋଗ କଳନୋ ନିଦ୍ରାଳୁବଦ୍ ବାଳବତ୍ ।
ସ୍ୱପ୍ନାଲୋକିତ ଲୋକବଜ୍ଜଗଦିଦଂ ପଶ୍ୟନ୍କ୍ୱଚିଲ୍ଲବ୍‌ଧଧୀଃ
ଆସ୍ତେ କଶ୍ଚିଦନନ୍ତପୂଣ୍ୟଫଳଭୁଗ୍‌ଧନ୍ୟଃ ସ ମାନ୍ୟୋ ଭୁବି ॥୪୨୬॥

ବ୍ରହ୍ମାକାରତୟା = ବ୍ରହ୍ମାକାର ବୃତ୍ତିରେ ଲୀନ ହୋଇଥିବାରୁ, ସଦା = ସର୍ବଦା, ସତତ; ସ୍ଥିତତୟା = ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହିଥିବାରୁ, ନିର୍ମୁକ୍ତବାହ୍ୟାର୍ଥଧୀଃ = ବାହ୍ୟ (ଅନାତ୍ମ) ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ମୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଛି, ଅନ୍ୟାବେଦିତ ଭୋଗ୍ୟ ଭୋଗକଳନଃ = ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ନିବେଦିତ ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ ଗ୍ରହଣ କଲାଭଳି, ନିଦ୍ରାଳୁବତ୍ = ଶୋଇରହିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସଦୃଶ, ବାଳବତ୍ = ବାଳକ (ଶିଶୁ) ସଦୃଶ, ପଶ୍ୟନ୍ ଜଗଦିଦମ୍ = ଏହି ଜଗତକୁ ଦେଖୁଥିବା, ସ୍ୱପ୍ନାଲୋକିତଲୋକବତ୍ = ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ଦୃଶ୍ୟ-ଜଗତଭଳି, କ୍ୱଚିତ୍ ଲବ୍‌ଧଧୀଃ = ବେଳେ ବେଳେ ଜଗତକୁ ଦେଖୁଥିବା, କଶ୍ଚିତ୍ ଆସ୍ତେ = ଏଭଳି କେହି ବିରଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଛି, ସଃ = ସେହି, ଭୁବି = ପୃଥିବୀ ଉପରେ, ମାନ୍ୟ = ପୂଜ୍ୟ, ଅନନ୍ତପୂଣ୍ୟଫଳଭୁକ୍ = ଅନନ୍ତ ପୂଣ୍ୟକର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଫଳକୁ ଭୋଗ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଧନ୍ୟଃ = ଧନ୍ୟ ଅଟେ ।

ବ୍ରହ୍ମାକାର ବୃତ୍ତିରେ ସତତ ସ୍ଥିତ ରହିବାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଯାହାର ବୁଦ୍ଧି ବାହ୍ୟ ବିଷୟଜଗତରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଛି ଏବଂ ଯିଏ ନିଦ୍ରାଳୁ ଅଥବା ବାଳକ ଭଳି, ଅନ୍ୟର ନିବେଦନ ଯୋଗୁଁ ଭୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ସେବନ କରିଥାଏ । ବେଳେ ବେଳେ ଏହି ଜଗତ ଆଡ଼କୁ ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟି ଗଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସଂସାରକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟଭଳି ଦେଖେ, ଏଭଳି ମହାପୁରୁଷ ବିରଳ ଅଟେ । ସେ ଅନନ୍ତ ପୂଣ୍ୟ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଫଳକୁ ଭୋଗକରି ଧନ୍ୟ ହେବା ସହିତ ଏହି ମହୀମଣ୍ଡଳରେ ପୂଜନୀୟ ହୋଇଥାଏ ॥୪୨୬॥

ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ସେହି ଅନୁପମ ଆନନ୍ଦ ବିଷୟରେ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକି ସେହି ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ ସମାଧିର ପରମ କ୍ଷଣରେ ତଥା ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ପରିବେଷ୍ଟିତ ଜଗତ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ କରିବା ବେଳେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ।

ଏହି ପୁରୁଷ ମନରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମଚେତନା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିବା ଫଳରେ ଗୋଚର ବା ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ଜଗତର ବିଭିନ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ତାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବୃତ୍ତି ତା'ର ମନରେ ଉଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯିଏ ଚେତନାର ନିମ୍ନ ସ୍ତରରୁ ଉପରକୁ ଉଠିସାରିଛି ଓ ଯାହାକୁ ପରମ ଅନୁଭୂତି ହୋଇସାରିଛି, ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ କିପରି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରେ ? କ'ଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ସେ ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଭଳି ଜୀବନର ଆବଶ୍ୟକତାଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ଦ୍ରବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ଚିନ୍ତାରେ ନିମଗ୍ନ ରହିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ତାକୁ ଏସବୁ ଚିନ୍ତା ବ୍ୟଥିତ କରିପାରିବ ? ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି କି ସେହି ଦିବ୍ୟ ପରତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ, ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ଦିଆଯାଉଥିବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗ କରିବ । କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ତା'ର ସ୍ୱତଃ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ରହିବ ନାହିଁ । ଜୀବନର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକତାଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଯେକୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟ / ସାମଗ୍ରୀ ଲୋକମାନେ ତା'କୁ ନିବେଦନ କଲେ, ସେ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବ ଏବଂ ତାକୁ ଉପଯୋଗ କରିବ । ଯେହେତୁ ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଦ୍ରାଳୁଭଳି ଓ ବାଳବତ୍ ରହେ, ତେଣୁ ଏସବୁ ଜାଗତିକ ଭୌତିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଶ୍ୟ ଭଳି ଉପଭୋଗ କରେ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଏ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅସାରତାକୁ ସେ ଭଲଭାବରେ ଜାଣିଯାଏ ।

ଯେଭଳି ଥଣ୍ଡା ବା ଶୀତଋତୁରେ କମ୍ବଳ ଘୋଡାଇ ଶୋଇଥିବା ବେଳେ ଯଦି ଦେହରୁ କମ୍ବଳ ଖସିଯାଏ, ତେବେ ଅତ୍ୟଧିକ ଶୀତ ପ୍ରଭାବରେ ଦେହ ଥରିବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେତିକିବେଳେ ଯଦି ଅନ୍ୟ କେହି ସେହି କମ୍ବଳକୁ ପୁନର୍ବାର ଘୋଡାଇ ଦିଏ, ତେବେ ନିଦ ଭାଙ୍ଗେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଶୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ କି ତା'ର ଦେହରୁ କମ୍ବଳ ଖସିଯାଇଥିଲା । ଏହିପରି ଏକ ଶିଶୁକୁ ତା'ର ମା' ଦୁଧ ପିଆଇବା ବେଳେ ଶିଶୁକୁ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶିଶୁ ତା'ର ପାଳନ-ପୋଷଣ, ଖାଇବା-ପିଇବା-ପିନ୍ଧିବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ମା' ନିୟମିତ ରୂପେ ପିଲାର ଯତ୍ନ ନେଇଥାଏ । ଏହି ଭାବରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷ ଈଶ୍ୱରାନୁଗତ ବା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତିରେ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରେ । ତା'ର କାହାପ୍ରତି ଅପେକ୍ଷା ରହେ ନାହିଁ ।

ଏହି ଦୁଇଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ନିହିତ ଅଛି । ନିଦ୍ରାଳୁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବାହ୍ୟଜଗତର କୌଣସି ଚେତନା (ଜ୍ଞାନ) ରହେନାହିଁ – (ବହିର୍ମୁଖ ଅଭାବାତ୍) । ଏହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ବାହ୍ୟଜଗତ ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ରହେ । ତେଣୁ ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଯଦି କୌଣସି

ବ୍ୟକ୍ତି ଖାଦ୍ୟ ପାନୀୟ ବସ୍ତ୍ରାଦି ତା'ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଏ, ତେବେ ସେହି ମହାତ୍ମା ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ବିମୁଖ ହୁଏନାହିଁ । ଅଥବା ତାକୁ ଦେଖି ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ । ତା' ପ୍ରତି ତା'ର କିଛି ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ରହେ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ବାଳକ ସଦୃଶ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର କୌଣସି ଅଭିମାନ ନଥାଏ । ଶିଶୁ ଯେଭଳି ତା' ନିଜ ପ୍ରତି ଅଚେତନ, ତା'ର କ୍ଷୁଧା-ତୃଷା ଓ ମା'ପ୍ରତି ସେ ସଚେତନ ନଥାଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଏ ସଂସାରରେ ଆଚରଣବିଚରଣ କରେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ କି କ'ଣ ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତକୁ ବାହ୍ୟ ଜଗତର କୌଣସି ଅନୁଭବ ହୁଏ ? ଅନୁଭବ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବେଳେ ବେଳେ, ନିରନ୍ତର ନୁହେଁ । କିଛିକ୍ଷଣ ତା'ର ଜୀବନରେ ଏଭଳି ଆସେ, ଯେତେବେଳେ କି ତାକୁ ଆଖପାଖର ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପାଇଁ ଏଭଳି ଗୋଚର ଜଗତ ସ୍ୱପ୍ନଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଜଗତର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନ ତା'ର ଚେତନାରେ (ବୁଦ୍ଧି) ରହେ । ସେ ଜାଣେ ଯେ ପ୍ରାରବ୍ଧବଶତଃ ତାକୁ ଏହି ମିଥ୍ୟା ଜଗତ ସହିତ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ପଡୁଛି ଏବଂ ଏହା କେବଳ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର କ୍ରୀଡ଼ା ମାତ୍ର ।

ବାସ୍ତବରେ, ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ବିରଳ ଅଟନ୍ତି । ଏଭଳି ସ୍ଥିତ-ପ୍ରଜ୍ଞପୁରୁଷ ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ସତତ ମଗ୍ନ ରହନ୍ତି । ନିଜର ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକରେ କରିଥିବା ପୁଣ୍ୟକର୍ମର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ସେ ଏହି ଜନ୍ମରେ ଏଭଳି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିକାର ଓ ଆନନ୍ଦରତ ରହେ (ଅନନ୍ତପୂଣ୍ୟ ଫଳଭୁକ୍) । ଯଦି କେହି ଏହିପରି ତା'ର ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହନ୍ତି, ତେବେ ସେ ଏହି ପୃଥ୍ୱୀ ଉପରେ ପରମ ଶ୍ରଦ୍ଧେୟ ଓ ପୂଜ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଅନ୍ତିମ ଦୁଇଟି ପଙ୍‌କ୍ତିରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି କି "ଯାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା ଅନନ୍ତ ଚେତନା, ଜ୍ଞାନ ସାଗରରେ ନିମଗ୍ନ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ ତା'ର ବଂଶ ଧନ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ତା'ର ପରିବାର ପାବନ ହୋଇଉଠେ ଏବଂ ତା'ର ମାତା କୃତକୃତ୍ୟ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଧନ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ।"

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରୁ- (୪୨୭) ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ପ୍ରାୟ ଶୋହଳଟି ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ/ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ବିଶେଷତାଗୁଡ଼ିକୁ, ତା'ର ପ୍ରମୁଖ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି ।

ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞୋ ଯତିରୟଂ ଯଃ ସଦାନନ୍ଦମଶ୍ନୁତେ ।
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟେବ ବିଲୀନାତ୍ମା ନିର୍ବିକାରୋ ବିନିଷ୍କ୍ରିୟଃ ॥୪୨୭॥

ଯଃ = ଯିଏ, ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞଃ = ନିଜସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଅୟମ୍ ଯତିଃ = ଏହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ବ୍ରହ୍ମଣି ଏବ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମରେ ହିଁ, ବିଲୀନାତ୍ମା = ନିଜକୁ ଲୀନ କରି, ନିମଗ୍ନ କରି, ସଦାନନ୍ଦମ୍ = ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦକୁ , ଅଶ୍ନୁତେ = ଉପଭୋଗ କରେ, ନିର୍ବିକାରଃ = ବିକାର ରହିତ, ବିନିଷ୍କ୍ରିୟଃ = କ୍ରିୟାରହିତ ହୋଇ ।

ଏହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ଅଟେ, ଯିଏ କି ସ୍ୱୟଂକୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ କରି ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ନିର୍ବିକାର ଭାବରେ ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରେ ॥୪୨୭॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅନ୍ତିମ- ୧୮ଟି ଶ୍ଳୋକରେ ମହର୍ଷିବେଦବ୍ୟାସ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ଉପଦେଶିତ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞର ଲକ୍ଷଣକୁ ସଂକଳନ କରିଛନ୍ତି ଓ ସେହିପରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ସେହି ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ସଂଜ୍ଞାପଦକୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଏହି ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରଜ୍ଞା ସ୍ଥିର ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏବଂ ଯିଏ ତା'ର ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଅହଂକାରକୁ ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଲୀନ କରି ଦେଇଛି- ଏଭଳି ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ପୁରୁଷ ଶାଶ୍ୱତ ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧଜନିତ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ । ସେ ନିର୍ବିକାର ଓ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇ ଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ସକାମ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପ୍ରାରବ୍ଧ ବଶତଃ ଲୋକସଂଗ୍ରହାର୍ଥ (ପରାର୍ଥ) କର୍ମ ବା ଶରୀର ରକ୍ଷଣାର୍ଥ କର୍ମ କରିଥାଏ । ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରେ ଯାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ ଏବଂ ଯାହାର ଅହଂକାର ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ) ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ମହାତ୍ମା ପରମ ପ୍ରଶାନ୍ତି ତଥା ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ତେଣୁ ସେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିକାରରୁ ଅସଙ୍ଗ ହୋଇ ନିର୍ବିକାର ଓ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ହୋଇଯାଏ ।

ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୋଃ ଶୋଧିତୟୋରେକଭାବାବଗାହିନୀ ।
ନିର୍ବିକଳ୍ପା ଚ ଚିନ୍ମାତ୍ରା ବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରଜ୍ଞେତି କଥ୍ୟତେ ।
ସୁସ୍ଥିତା ସା ଭବେଦ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ ॥୪୨୮॥

ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମନୋଃ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ, ଶୋଧିତୟୋଃ = ଶୋଧିତ କରାଯାଇଥିବା (ନିଶ୍ଚିତ), ଏକ ଭାବ ଅବଗାହିନୀ = ଏକାତ୍ମତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି, ନିର୍ବିକଳ୍ପା = ଦ୍ୱୈତ ବିକଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରୁ ରହିତ ଅଦ୍ୱୈତଭାବ, ଚ ଚିନ୍ମାତ୍ର = ଏବଂ କେବଳ ଶୁଦ୍ଧବୋଧ, ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ର, ବୃତ୍ତିଃ = ବ୍ରହ୍ମାକାରବୃତ୍ତି ପ୍ରଜ୍ଞା ଇତି କଥ୍ୟତେ = 'ପ୍ରଜ୍ଞା' ନାମ ଦିଆଯାଏ, ସୁସ୍ଥିତା ସା ଭବେତ୍ = ସେହି (ପ୍ରଜ୍ଞା) ଦୃଢ଼ ହୋଇଥାଏ, ୟସ୍ୟ = ଯାହାର, ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ = ତାକୁ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ କୁହାଯାଏ ।

ଚିତ୍ତର ସେହି ବୃତ୍ତି ଯାହା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ଓ ଦ୍ୱୈତଭାବରୁ ମୁକ୍ତ, ଯାହା କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ସହ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଓ ଯାହା କେବଳ ଆତ୍ମା ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମର ପରିଚୟକୁ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରେ, ତାହାକୁ ପ୍ରଜ୍ଞା କୁହାଯାଏ । ଏପରି ଅଟଳ ବା ଦୃଢ଼ ପ୍ରଜ୍ଞା ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ 'ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ' କୁହାଯାଏ ॥୪୨୮॥

ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠାନ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱକୁ, ଅଭିନ୍ନତାକୁ ଅନୁଭବ କଲାପରେ ସ୍ଥିର ବିବେକ ଦ୍ୱାରା ମନକୁ ଶୁଦ୍ଧ-ଶାନ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି, ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଚିନ୍ତନ ଓ ମନନ କରିବାପରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ତା'ପରେ ସେହି ନିର୍ମଳ ଅନ୍ତଃକରଣ (ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ) ପ୍ରଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଓ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସଂସ୍କାର ଜନିତ ବିକ୍ଷେପ (ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ଅନ୍ତଃକରଣ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ (ସ୍ୱରୂପ) ନିମଗ୍ନ ରହେ । ଏହି ନିର୍ମଳ ଅନ୍ତଃକରଣର ଚିନ୍ମାତ୍ରକୁ ହିଁ 'ପ୍ରଜ୍ଞା' କୁହାଯାଏ । ଏହା ବସ୍ତୁତଃ ଅମନୀଭାବର ସ୍ଥିତି, ଯେତେବେଳେ ମନୋନାଶ ହୋଇଯାଏ, ଚିତ୍ତ ନିର୍ବିକାର, ସ୍ପନ୍ଦନ ରହିତ ହୋଇଯାଏ । ଯାହାକୁ ଏଭଳି ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ, ଯାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା ସ୍ଥିର ହୋଇଯାଏ, ତାକୁ 'ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କହନ୍ତି ।

ଏହି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି (ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି) ବିରଳ ଅଟେ । କାରଣ, ଏହା ବହୁତ ଅଧ୍ୟୟନ, ଶ୍ରବଣ,ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ପରେ ବେଳେ ବେଳେ ଏଭଳି ଅନୁଭବର କ୍ଷଣ ବା ଝଲକ୍ ମିଳିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ଯିଏ ଏହି ପରମ-ସ୍ଥିତି ସହିତ ଏକାତ୍ମତା ସ୍ଥାପିତ କରିପାରିଛି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ପନ୍ଦରଟି ଶ୍ଳୋକ ଧ୍ୟାନ-ଶ୍ଳୋକ ଅଟେ । ଏଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଗୀତା ଶ୍ଳୋକର ପୁନରାବୃତ୍ତି ନୁହେଁ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଅତିରିକ୍ତ କିଛି ଅନୁପମ ବିଶେଷତାକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଯସ୍ୟ ସ୍ଥିତା ଭବେତ୍ପ୍ରଜ୍ଞା ଯସ୍ୟାନନ୍ଦୋ ନିରନ୍ତରଃ ।
ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ବିସ୍ମୃତପ୍ରାୟଃ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ ।।୪୨୯।।

ଯସ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞା = ଯାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା, ସ୍ଥିତା ଭବେତ୍ = ସୁସ୍ଥିର ହୋଇଯାଇଛି, ଯସ୍ୟ ଆନନ୍ଦଃ = ଯାହାର ଆନନ୍ଦ, ନିରନ୍ତରଃ = ନିତ୍ୟ, ସତତ; ପ୍ରପଞ୍ଚଃ = ଜଗତ / ସଂସାର, ବିସ୍ମୃତପ୍ରାୟଃ = ପ୍ରାୟ ସେ ସଂସାରକୁ ଭୁଲି ଯାଇଛି, ସଃ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ = ତାକୁ ହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କହନ୍ତି ।

ଯାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା ସୁସ୍ଥିର ହୋଇସାରିଛି, ଯାହାକୁ ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହେଉଛି, ଯାହାର ମନରୁ ଏହି ସଂସାର(ପ୍ରପଞ୍ଚ) ବିସ୍ମୃତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଯାଇଛି- ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କହନ୍ତି ।।୪୨୯।।

ଆଜି ଆମେ ସବୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି ଜୀବଭାବରେ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଅଛୁ । ଏହି ଜୀବ-ଭାବରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ସମସ୍ତ ପରିଛିନ୍ନ ଉପାଧିରୁ ଅସଙ୍ଗ-ନିର୍ଲିପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବଭାବରୁ, ବିକାରୀଭାବରୁ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପ ଚକ୍ରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ । ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣି ପରମ ପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଗଲା ପରେ ନିମ୍ନସ୍ତରରେ ପରିଛିନ୍ନ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ବନ୍ଧନରୁ (ପରିସୀମାରୁ) ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରଜ୍ଞା ସର୍ବଦା ସ୍ଥିର ଓ ଦୃଢ଼ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ ସଂଯୋଗ ବଶତଃ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ନାହିଁ। ସେହି ଅନୁଭବ କୌଣସି ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି-ସ୍ଥାନ-କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ନୁହେଁ । ବରଂ ଅପରୋକ୍ଷ ତଥା ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ହୋଇଥାଏ ଓ ସହଜ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ତା'ର ଆନନ୍ଦ ଓ ଶାନ୍ତି ଅଖଣ୍ଡ, ସତତ । କାରଣ, ସେ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଅମନୀ ଭାବରେ ସ୍ଥିର ଥାଏ । ଏଥିଲାଗି ମାନସିକ ଦୁଃଖ-ସନ୍ତାପ ତାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଜାଗତିକ ପ୍ରପଞ୍ଚ ତା ନିମନ୍ତେ ବିସ୍ମୃତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଯାଏ ଓ ସେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରୂପ ସାଗରରେ ସତତ ନିମଗ୍ନ ରହିଥାଏ ।

ଲୀନ ଧୀରପି ଜାଗର୍ତି ଜାଗ୍ରଦ୍ଧର୍ମବିବର୍ଜିତଃ ।
ବୋଧୋ ନିର୍ବାସନ ଯସ୍ୟ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ ॥୪୩୦॥

ଲୀନ ଧୀଃ ଅପି = ମନ-ବୁଦ୍ଧିକୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ କରିଦେବା ପରେ ମଧ୍, ଜାଗର୍ତି = ସତର୍କ ରହେ, ଜାଗ୍ରତ ଧର୍ମ ବିବର୍ଜିତଃ = ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ/ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକରୁ ରହିତ, ଯସ୍ୟବୋଧଃ = ଯାହାର ଜ୍ଞାନ, ନିର୍ବାସନଃ = ଇଚ୍ଛା ବା ବାସନା ରହିତ, ସଃ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଃ ଇଷ୍ୟତେ = ତାକୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କୁହାଯାଏ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଅଟେ, ଯାହାର ଜ୍ଞାନ ବାସନା ଶୂନ୍ୟ, ଯାହାର ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଅହଂକାର ପରମ ସତ୍ୟ ପରମାତ୍ମାରେ ବିଲୀନ ହୋଇସାରିଛି । କିନ୍ତୁ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଲୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ ସତର୍କ ଓ ସଜାଗ ରହେ, ଯେଭଳି ସେ ସେଥିରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ନ ହୁଏ ॥୪୩୦॥

ସୁଷୁପ୍ତିରେ ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଲୟ ଓ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ ଆମକୁ ଜାଗତିକ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କ୍ଷଣରେ ମନ ଅମନୀଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ ରହେ । ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଗ୍ରତ ରହି ମଧ୍ୟ ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ଅନୁଭବରୁ ଅସଙ୍ଗ ରହେ । ତେଣୁ ଏହି ଅନୁଭବକୁ 'ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନ' କହନ୍ତି ।

ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ଗୁଣ-ଧର୍ମରୁ ରହିତ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ମାତ୍ର । ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ଧର୍ମ ହେଉଛି- ଦୃଶ୍ୟ ଗୋଚରତା ଓ କାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ଶୁଦ୍ଧ, ବାସନା ରହିତ, ପ୍ରବୃତ୍ତିଶୂନ୍ୟ, ବିକାର ରହିତ, ଅଦ୍ୱୈତ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର- ଏହି ଜ୍ଞାନରେ ସ୍ଥିତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କହନ୍ତି ।

ଶାନ୍ତସଂସାର କଳନଃ କଳାବାନପି ନିଷ୍କଳଃ ।
ଯସ୍ୟ ଚିତ୍ତଂ ବିନିଶ୍ଚିନ୍ତଂ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ ॥୪୩୧॥

ଶାନ୍ତ-ସଂସାର କଳନଃ = ଯାହାର ସଂସାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚିନ୍ତାଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, କଳାବାନ୍ ଅପି ନିଷ୍କଳଃ = ଅବୟବଯୁକ୍ତ, ଶରୀରଧାରୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଯିଏ ନିରବୟବ; ଯସ୍ୟ ଚିତ୍ତଂ ବିନିଶ୍ଚିନ୍ତମ୍ = ଯାହାର ଚିତ୍ତ ଚିନ୍ତାମୁକ୍ତ ହୋଇସାରିଛି ।

ସଂସାର ସମ୍ବନ୍ଧୀ-ଇଚ୍ଛା ଯାହାର ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ଯିଏ ଶରୀରଧାରୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିରବୟବ, ଯିଏ ଚିନ୍ତାମୁକ୍ତ ତାକୁ ହିଁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କୁହାଯାଏ ॥୪୩୧॥

ମାନସିକ ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ବିକ୍ଷେପ ହେତୁ ଦ୍ୱୈତଜଗତ ଅନୁଭବରେ ଆସିଥାଏ । ଏହି ପ୍ରପଞ୍ଚର ଦୁଃଖ, ଚିନ୍ତା, କ୍ଲେଶାଦି ମନଃବିକ୍ଷେପର କାରଣ ହୋଇଥାଏ । ମନ ଶାନ୍ତ ହେଲାପରେ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ଶମନ ହୋଇଯାଏ ।

ଆମେ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖୁ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ପାର୍ଥିବ ଶରୀରର ଅବୟବଗୁଡ଼ିକ ଉପରକୁ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଯାଏ । ଯଥା- ମୁଣ୍ଡ, ହାତ, ଗୋଡ଼, ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଆମେ ଦେଖୁ । କିନ୍ତୁ ସେ ସ୍ୱୟଂ ସତତ ଏକ ଅନନ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅନୁଭବରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ । ଯଦିଓ ଏହା ସତ୍ୟ କି ସେ ନିଜର ଉପାଧି (ଶରୀରାଦି) ସହିତ ରହିଛି, ତଥାପି ତା'ର ଅନୁଭବ ଅବୟବ ରହିତ, କାରଣ ନିରପେକ୍ଷ ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ହେଉଥିବାରୁ ସେ ଚିନ୍ତା-ବିଳାପ ରହିତ ହୋଇ ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ । ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' କହନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନେଽପି ଦେହେଽସ୍ମିନ୍ ଛାୟାବଦନୁବର୍ତ୍ତିନି ।
ଅହନ୍ତାମମତାଽଭାବୋ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୪୩୨॥

ବର୍ତ୍ତମାନେ ଅପି = ବିଦ୍ୟମାନ ରହି ମଧ୍ୟ, ଦେହେ ଅସ୍ମିନ୍ = ଏହି ଶରୀରରେ, ଛାୟାବତ୍ ଅନୁବର୍ତ୍ତିନି = ଛାୟାଭଳି ପଛରେ ଆସୁଥିବା, ଅହନ୍ତା ମମତା ଅଭାବଃ = ଅହଂ-ଭାବ ଓ ମମଭାବର ଅଭାବ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ପରିଚୟ ସେହି 'ମୁଁ' ଓ 'ମୋର' ଭାବ ବିହୀନ ଶରୀର, ଯାହା ଛାୟାମାତ୍ର ଭଳି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଟେ ॥୪୩୨॥

ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁର ଅନ୍ତର ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ-ଧର୍ମ ହେତୁ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ତା'ର ଗୁଣଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ତା'ର 'ଲକ୍ଷଣ' କହନ୍ତି । ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନିବାର ଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି- 'ପ୍ରକାଶ ଓ ଉତ୍ତାପ' । ଚିନିର ଧର୍ମ 'ମିଠାତ୍ୱ' । ଏହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ବା ଚିହ୍ନ ଏଠାରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଭଳି ତା'ର ପାର୍ଥିବଶରୀର, ନଶ୍ୱରଭୌତିକ ଶରୀରରେ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ, ସେଥିପ୍ରତି ତା'ର କୌଣସି 'ଅହଂତା ଓ ମମତା' ରହେ ନାହିଁ । ସେ ନିଜକୁ ଶରୀର ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଏ ନାହିଁ ଅଥବା ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜର ବୋଲି ମାନେ ନାହିଁ । ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ ସେ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକ କରି ମଧ୍ୟ ସେଥିପ୍ରତି ମମତା ବା ଆସକ୍ତି ରଖେ ନାହିଁ । ଦେହ ତା'ପାଇଁ ଛାୟା ସଦୃଶ, ଯାହାକି ତାକୁ ଅନୁସରଣ

କରିଥାଏ । ଏହି କାରଣରୁ ସେ କାହିଁକି ଛାୟାପ୍ରତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରଖିବ, ଯାହାର କୌଣସି ସତ୍ତା ବା ସ୍ଥାୟୀତ୍ୱ ନାହିଁ ? ଏଭଳି ସମ୍ବନ୍ଧ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ'ର ତା'ର ଶରୀର ସହିତ ଥାଏ ।

କୁହାଯାଇଛି କି ସୂର୍ଯ୍ୟନମସ୍କାର କଲାବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଦେଖିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନମସ୍କାର ଉପରାନ୍ତ ନିଜର ଛାୟାକୁ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାର ବିଧାନ ଅଛି । ଏଭଳି କରିବା ଫଳରେ ଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକର କୁପ୍ରଭାବ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ନିହିତ ଅଛି । ସେହି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ଲକ୍ଷିତ କରିବା ପାଇଁ ତା'ର ନାଟକୀୟ ରୂପ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଏକବାର ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନର ପରମ ପ୍ରକାଶରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଆମର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିଜ ଶରୀର ପ୍ରତି ସେହିପରି ହୋଇଯାଏ, ଯେଭଳି ଆମର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବା ଛାୟାପ୍ରତି। ଛାୟା ଉପରେ ଯଦି କୌଣସି ଅତ୍ୟାଚାର ବା ପ୍ରତାରଣା ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର କୌଣସି କୁପ୍ରଭାବ ଆମର ଶରୀର ବା ବିମ୍ବ ଉପରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଗ୍ରହ-ନକ୍ଷତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ ଶରୀର ଓ ସାଂସାରିକ ସମ୍ବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ପଡ଼ିପାରେ। କିନ୍ତୁ ଯଦି ଆମେ ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିଯିବା, ତେବେ ପୁନଃ ଗ୍ରହ-ନକ୍ଷତ୍ରର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ଆମ ଉପରେ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଆମେ ଦେହଭାବରୁ (ଅହଂ ଓ ମମତା) ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇ ଆତ୍ମ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଉ ।

ଅତୀତାନନୁସନ୍ଧାନଂ ଭବିଷ୍ୟଦବିଚାରଣମ୍ ।
ଔଦାସୀନ୍ୟମ୍‌ଅପି ପ୍ରାପ୍ତେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୪୩୩॥

ଅତୀତାନ୍ ଅନୁସନ୍ଧାନମ୍ = ଅତୀତରେ କରାଯାଇଥିବା ଭୋଗ ବିଷୟକ କୌଣସି ବିଚାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ନାହିଁ, ଭବିଷ୍ୟତ୍ ଅବିଚାରଣମ୍ = ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ, ଔଦାସୀନ୍ୟମ୍ ଅପି ପ୍ରାପ୍ତେ = ବର୍ତ୍ତମାନରେ ଯାହା ପ୍ରାପ୍ତ ଅଛି, ସେଥିପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଉଦାସୀନତା ଭାବ ରହେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣମ୍ = ଏହା ହେଉଛି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ।

ଅତୀତର ବିଚାର-ଭାବନା ନାହିଁ, ଭବିଷ୍ୟତର ଚିନ୍ତା ନାହିଁ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଉଦାସୀନ ଭାବ- ଏହା ହେଉଛି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ॥୪୩୩॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ କଦାପି ଅତୀତର ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ (ସଫଳତା ବା ଅସଫଳତା ଆଦି) ବିଷୟରେ ଅନୁଚିନ୍ତିତ ହୋଇ ନଥାଏ ବା ତାକୁ ମନେ ପକାଇ ଶୋକ ସନ୍ତପ୍ତ,

ବ୍ୟଥିତ ହୋଇନଥାଏ । ସେ ମଧ୍ୟ ଭବିଷ୍ୟତର ଚିନ୍ତା କରେ ନାହିଁ, କାରଣ ତା'ପାଇଁ ଭବିଷ୍ୟତ ନଥାଏ । ସେ କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ହିଁ ଦେଖେ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନର ପ୍ରାପ୍ତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଉଦାସୀନ ଭାବରେ (ସାକ୍ଷୀ) ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ କରେ । କାହା ପ୍ରତି ତା'ର ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ ନ ଥାଏ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରେମପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାର କରି ସମସ୍ତଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଜୟ କରେ ।

ବାସ୍ତବରେ, ଯିଏ ପରମାତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି- ସେ ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଭୁଲିଯାଇ କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନର ପ୍ରାପ୍ତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅନାସକ୍ତ ଜୀବନଯାପନ କରି ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ ।

ଗୁଣଦୋଷବିଶିଷ୍ଟେଽସ୍ମିନ୍‌ସ୍ୱଭାବେନ ବିଲକ୍ଷଣେ ।
ସର୍ବତ୍ର ସମଦର୍ଶିତ୍ୱଂ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୪୩୪॥

ଗୁଣଦୋଷ ବିଶିଷ୍ଟେ = ଗୁଣ-ଦୋଷରେ ଯୁକ୍ତ, ଅସ୍ମିନ୍ = ଏହି ଜଗତରେ, ସ୍ୱଭାବେନ = ସ୍ୱଭାବତଃ, ବିଲକ୍ଷଣେ = ଭିନ୍ନ, ସର୍ବତ୍ର = ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ, ସମଦର୍ଶିତ୍ୱମ୍ = ସମଦର୍ଶନ କରେ ।

ଗୁଣ-ଦୋଷରେ ଯୁକ୍ତ ଓ ପରସ୍ପର-ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ-ସ୍ୱଭାବ ଯୁକ୍ତ ଏହି ଜଗତରେ ସର୍ବତ୍ର ସମଦର୍ଶୀ ହେବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ॥୪୩୪॥

ବିନା ମନ ବୁଦ୍ଧିର ସହାୟତାରେ ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିର ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟତଃ ଆମକୁ କୌଣସି ବିଷୟଗତ ଜାଗତିକ ଅନୁଭବ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ବିନା ହୋଇ ନଥାଏ, ଯେହେତୁ ତାହା ଦ୍ୱୈତ ଜଗତରେ ସଂଘଟିତ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ସାପେକ୍ଷିକ ଅନୁଭବ ସୁଲଭ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟରେ ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ, ଅହଂକାର ତଥା ତଜ୍ଜନିତ ବିକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ନ ଥାଏ । ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଜନିତ ସମସ୍ତ ଅନୁଭବ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁଣ-ଦୋଷ ବିଶିଷ୍ଟର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହି ଜଗତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଗୁଣ-ଦୋଷ, ଭଲ-ମନ୍ଦ, ପୂଣ୍ୟ-ପାପ, ଦିନ-ରାତି, ଜୟ-ପରାଜୟ, ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ତେଣୁ ଜଗତ୍ ସ୍ୱଭାବତଃ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ। ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ, ନିର୍ବିକାର, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅସୀମ ଓ ଅନନ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ବହୁବିଧ ଜଗତର ଏକ ଭିନ୍ନ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନଥାଏ। ଯେଉଁ

ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ବ୍ରାହ୍ମୀ-ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପୁନର୍ବାର ଜଗତକୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, ବିଷମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନ ଦେଖି- ସମଦୃଷ୍ଟି (ସମଦର୍ଶିତମ୍) ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମମୟ ଦେଖନ୍ତି (ପୂର୍ଣ୍ଣମଦଃ ପୂର୍ଣ୍ଣମିଦଂ, ବାସୁଦେବଃ ସର୍ବମିତି) । ଜଣେ ସାଧକ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କଲାପରେ ତା'ଠାରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱୈତ-ତ୍ରୈତ ବା ଅନେକତ୍ୱ ରୂପ ପ୍ରପଞ୍ଚ 'ବିଲୀନ' ହୋଇଯାଏ । ତା'ପରେ ସେ ପୁନର୍ବାର ଜଗତକୁ ଦେଖିଲେ, ତାକୁ (ସର୍ବଂ ଖଲୁ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମ) ରୂପେ ସମଦର୍ଶନ ହେବାକୁ ଲାଗେ ।

ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବାବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱପ୍ନ ଜଗତର ଅନୁଭବ କରେ । କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ଜାଣେ କି ତା'ର ସ୍ୱପ୍ନ ଜଗତ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାର ଜ୍ଞାନରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲା । ମନେକର ପୁନର୍ବାର ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାକୁ ଚାଲିଗଲା ପରେ ଯଦି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ, ତେବେ ତା'ପ୍ରତି ତା'ର କି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବ ? ସେ ପୁନର୍ବାର ସେହି ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେବ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ, ତାକୁ ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର ଭାବିବ । ଏହିପରି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ମନ-ବୁଦ୍ଧିର କ୍ରୀଡ଼ାକୁ ଚିହ୍ନି ଜାଣେ ଯେ, 'ପ୍ରାରବ୍ଧ ପୁଷ୍ୟତେ ବପୁଃ'- ଅର୍ଥାତ୍, ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅନୁସାରେ ତାକୁ ସଂସାରରେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରି କର୍ମ କରିବାକୁ ପଡିବ । ଏହି ଜ୍ଞାନନିଷ୍ଠାରେ ସେ ଅବିଚଳିତ ରହି ବିନା କାମନା ବାସନାରେ ପରାର୍ଥ ନିଷ୍କାମ କର୍ମ କରିଚାଲେ ।

ଇଷ୍ଟାନିଷ୍ଟାର୍ଥ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତୌ ସମଦର୍ଶିତୟାଽଽତ୍ମନି ।
ଉଭୟତ୍ରାବିକାରିତ୍ୱଂ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୪୩୫॥

ଇଷ୍ଟ ଅନିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତୌ = ଅନୁକୂଳ ଅଥବା ପ୍ରତିକୂଳ (ଦୁଃଖଦାୟକ) ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ପରିସ୍ଥିତି ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରାପ୍ତିରେ; **ସମଦର୍ଶିତୟା** = ସମଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ, **ଆତ୍ମନି** = ଅନ୍ତଃକରଣରେ, **ଉଭୟତ୍ର ଅବିକାରିତ୍ୱମ୍** = ଉଭୟ ସ୍ଥିତିରେ ବିକାର ରହିତ ହୋଇ, **ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍** = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ହେଉଛି ଲକ୍ଷଣ ।

ସମଦର୍ଶୀତ୍ୱର ଭାବ ରଖିବା ଫଳରେ, ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟ- ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁ ପ୍ରାପ୍ତିରେ ନିର୍ବିକାର ରହିବା ହେଉଛି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଲକ୍ଷଣ ॥୪୩୫॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ହେଉଛି ସେହି, ଯିଏକି ଶରୀରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ତା'ର ଶରୀରଭାବ ନଥାଏ କିମ୍ବା ଶାରୀରିକ କର୍ମ-ଧର୍ମରେ ସେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେକୌଣସି ଘଟଣା ସମ୍ମୁଖରେ ଘଟିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ସେ ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ରହି ସମଦୃଷ୍ଟି ରଖି, ଅବିଚଳିତ ବା ନିର୍ବିକାର ରହେ । ତା' ଉପରେ କୌଣସି କୁପ୍ରଭାବ ଅଥବା ପରିସ୍ଥିତି ଜନ୍ୟ ସୁପ୍ରଭାବ

ପଡ଼େ ନାହିଁ । ତା' ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସୁଥିବା ସମସ୍ତ ପରିସ୍ଥିତି ଯଥା- ଭଲ, ମନ୍ଦ ଅଥବା ଉପେକ୍ଷଣୀୟ- ଏସବୁକୁ ସେ ସମଭାବରେ ଦେଖେ । ଅର୍ଥାତ୍, ଆତ୍ମା ଯେଭଳି ନିର୍ବିକାର, କୂଟସ୍ଥ, ଅଚଳ ସେହିପରି ସେସବୁ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି-ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନୀଦୃଷ୍ଟିରେ ଆତ୍ମରୂପ, ବ୍ରହ୍ମରୂପ । ଜ୍ଞାନୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ମର୍ମକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥିତ ସେହି ପରମତତ୍ତ୍ୱ ତଥା ତା'ର କ୍ରୀଡ଼ାକୁ ଦେଖିବାରେ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥାଏ । ଏପରିକି ସେ ଅନୁଭବ କରେ ଯେ, ତା'ର ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ସମସ୍ତ ଦେହଧାରୀଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହେଉଅଛି । ସେ ବୁଝେ କି 'ମତଃ ପରତରଃ ନାନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚିଦସ୍ତି' ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ହିଁ ସର୍ବରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ଲୀଳା କରୁଛି ।

ଯାହାର ମନରେ ବାହ୍ୟ ପରିସ୍ଥିତିକୁ ନେଇ ବିକାର ଆସେ, ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅସ୍ଥିର ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇଉଠେ, ତା'ର ମନରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଶାରୀରିକ ସ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖାଯାଏ । ମନୋନୁକୂଳ ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି-ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଆମେ ଖୁସି ହେଉ ଏବଂ ତାହା ସହିତ ଅଧିକାଧିକ୍ୟ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାଉ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିକୂଳତାରେ ଆମେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇଉଠୁ ।

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସାସ୍ୱାଦାସକ୍ତଚିତ୍ତତୟା ଯତେଃ ।
ଅନ୍ତର୍ବହିରବିଜ୍ଞାନଂ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୪୩୬॥

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସ ଆସ୍ୱାଦ ଆସକ୍ତ ଚିତ୍ତତୟା = ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସର ଆସ୍ୱାଦନରେ ଲାଗିରହିଥିବା, ଆସକ୍ତ ଚିତ୍ତଯୁକ୍ତ; ଯତେଃ = ସନ୍ୟାସୀ, ଯତି ବା ଯୋଗୀ, ଅନ୍ତଃ ବହିଃ ଅବିଜ୍ଞାନମ୍ = ଭିତର ଓ ବାହାର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ଭେଦରହିତ ଅନାସକ୍ତି, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ।

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ-ରସର ଆସ୍ୱାଦନରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୀ ବାହ୍ୟ ଓ ଆନ୍ତରିକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭେଦଭାବ ରଖନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ॥୩୩୬॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ନିରନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ (ଆତ୍ମାନନ୍ଦ) ନିମଗ୍ନ ରହେ । ଯେହେତୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଇଥାଏ । ତେଣୁ ସେ 'ଅମନୀ ଭାବ'କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ, ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ (ରସସାଗର) ନିମଗ୍ନ ରହି ଅମୃତ ରସ ପାନ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ଆମର ମନରେ ହିଁ ସମସ୍ତ ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ହାନି

ଲାଭାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ରହିଛି । ତେଣୁ ମନରୁ ଅଲଗା ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ସେହି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତୀତ ସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବା ନାହିଁ ଅଥବା ଅଖଣ୍ଡ, ନିତ୍ୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ (ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରୂପ) ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବା ନାହିଁ । ଏଠାରେ ରସର ଅର୍ଥ ସାରତତ୍ତ୍ୱ, ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ସାର ତତ୍ତ୍ୱ।

ଏହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସ ଆସ୍ୱାଦନରେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ସତତ ଚେଷ୍ଟିତ ରହେ । ତେଣୁ ତାକୁ 'ଯତୀ' କହନ୍ତି- 'ପ୍ରଯତ୍ନାତ୍, ଯତ୍ନାତ୍ ଯତୀ', ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସାସ୍ୱାଦନ ବେଳେ ବାହାର ଭିତରରେ ଭେଦ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ । କାରଣ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ତା'ର ଦେହଭାବରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଇଥାଏ । ତା'ର ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଜନିତ ଆସକ୍ତି ନ ଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ ବାହ୍ୟ ଜାଗତିକ ବିଷୟଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ତର୍ଜଗତର ଭାବ-ବିଚାର-ବାସନାଜନିତ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ ।

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାଦୌ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ମମାହଂଭାବବର୍ଜିତଃ ।
ଔଦାସୀନ୍ୟେନ ଯସ୍ତିଷ୍ଠେତ୍ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣଃ ॥୪୩୭॥

ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଦୌ = ଦେହ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଇତ୍ୟାଦିରେ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ = କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ମମ ଅହଂ ଭାବ ବର୍ଜିତଃ = ମମତ୍ୱ ଓ ଅହଂତା ଭାବରୁ ରହିତ, ସଃ = ସେହି, ଯେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଔଦାସୀନ୍ୟ = ଉଦାସୀନ ଭାବରେ, ଯଃ = ଯିଏ, ତିଷ୍ଠେତ୍ = ରହେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ = ତାହା ହେଉଛି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ।

ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ବନ୍ଧୀ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ 'ମୁଁ' ଓ 'ମୋର' ଅହଂରୁ ରହିତ ହୋଇ ନିଷ୍କାମ ଓ ନିର୍ବିକାର ପୂର୍ବକ ରହିବା, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ॥୪୩୭॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରେ 'ମୁଁ-ମୋର' ଭାବ ରହେ ନାହିଁ । ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ସେ ଅନୁଭବ କରେ ନାହିଁ କି 'ମୁଁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି'ର ସଂଘାତ ଅଥବା ଏସବୁ ମୋ'ର । ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏହି ଅଭିମାନ ହୁଏ ନାହିଁ କି ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟର ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ମୋର । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନକାଳରେ ନିଃସନ୍ଦେହ 'ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ମୁଁ ଅଟେ' ଏବଂ 'ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଶ୍ୟର ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ମୋର' ଏଭଳି ଭାବ ସ୍ୱପ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ରହେ। ଠିକ୍ ସେହିପରି, ତୁରୀୟାବସ୍ଥାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତିରେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ, ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ତା'ର ସ୍ୱାମୀତ୍ୱ ଭାବନା ବିନାଶ ହୋଇ ଯାଏ । ତା'ପରେ ସାଧକ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ସୁଖଦ ଓ ଦୁଃଖଦ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକରୁ ସର୍ବଥା ଅସଙ୍ଗ, ନିରପେକ୍ଷ ହୋଇଯାଏ । ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଏଭଳି ଉଦାସୀନଭାବ

ରଖିବା ହେଉଛି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ହିଁ ସଂସାରରେ ରହି ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ପରିସ୍ଥିତିକୁ ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ଉପଭୋଗ କରିପାରିବ ।

ବିଜ୍ଞାତ ଆତ୍ମନୋ ଯସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭାବଃ ଶ୍ରୁତେର୍ବଳାତ୍ ।
ଭବବନ୍ଧବିନିର୍ମୁକ୍ତଃ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଲକ୍ଷଣଃ ॥୪୩୮॥

ବିଜ୍ଞାତଃ = ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାରେ ଯିଏ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିଛି, ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ବ୍ରହ୍ମଭାବଃ = ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠା, ଶ୍ରୁତେଃ ବଳାତ୍ = ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ, ଭବବନ୍ଧ ବିନିର୍ମୁକ୍ତଃ = ସଂସାର (ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ଚକ୍ର) ରୂପ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ, ସଃ = ସେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣରେ ଯୁକ୍ତ ।

ଯିଏ ଏହି ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ସତ୍ୟକୁ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାରେ ଜାଣିଗଲା କି ଆତ୍ମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ତା'ର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ସେ ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସେ ହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣରେ ଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଅଟେ ॥୪୩୮॥

ଯିଏ ଏଭଳି ବୁଝିପାରିଲା କି, ତା'ର ଆତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ ପରମାତ୍ମା ଏବଂ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଜ୍ଞାନକୁ ଯିଏ ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭବ କରିପାରିଲା, ସେ ହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ । ଯିଏ ତା'ର ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିଗଲା କି ତା'ର ଆତ୍ମା ହିଁ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସର୍ବାନ୍ତର ଆତ୍ମା, ଯାହାକୁ ଅଧିଷ୍ଠାନ କରି ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି, ଲୟ ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରୀଡା ଚାଲୁଛି; ଏହିପରି ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତକରଣଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା କରି ଆତ୍ମାର ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣି ନିଜକୁ ସର୍ବାତ୍ମା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଏକରୂପ ଜାଣି ଅଖଣ୍ଡ, ଆନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ ।

ଏହା ଫଳରେ ସେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରୂପ ସଂସାରଚକ୍ରରୁ (ବନ୍ଧନ) ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ପୁନଃ, ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତପୁରୁଷ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଆନ୍ତରିକ ଅଥବା ବାହ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ସର୍ବଦା ସର୍ବତ୍ର ସମଭାବାପନ୍ନ ରହି ସମରୂପ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତିରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ ।

ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟେଷୁ ଅହଂଭାବ ଇଦଂଭାବସ୍ତଦନ୍ୟକେ ।
ଯସ୍ୟ ନୋ ଭବତଃ କ୍ୱାପି ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ ॥୪୩୯॥

ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଷୁ = ଦେହ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ, ଅହଂଭାବଃ = 'ମୁଁ' ଭାବ, ଇଦଂ ଭାବଃ = 'ଏହି' ଭାବ, ତଦନ୍ୟକେ = ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ, ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ନୋ = ନାହିଁ, ଭବତଃ = ହୁଏ, କ୍ୱାପି = କଦାପି, ସଃ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଇଷ୍ୟତେ = ତାକୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କୁହାଯାଏ ।

ଦେହ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ଯାହାର ଅହଂଭାବ 'ମୁଁ' ନାହିଁ, ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରେ 'ଏହି' (ପର ବା ଅନ୍ୟ) ଭାବ ମଧ୍ୟ ଆଦୌ ନାହିଁ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କୁହାଯାଏ ॥୪୩୯॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ପରୀକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଆମେ କିପରି କରିପାରିବା ? କାରଣ, ଆମେ ଆମ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ ତଉଲିବା ଏବଂ ଏଥିଲାଗି ବାସ୍ତବିକତାକୁ ଜାଣି ପାରିବା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏସବୁ ଶ୍ଳୋକ ଆତ୍ମ-ନିରୀକ୍ଷଣ ପାଇଁ ହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ସାଧାରଣତଃ, ଦେଖାଯାଏ କି ଆମେ ଦେହାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ 'ଅହଂ-ମମ' ଭାବ ରଖି ସେଗୁଡ଼ିକରେ ହେଉଥିବା ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ (ବିକାର) ମୋର ରୂପେ ମାନି ନେଇଥାଉ । ଫଳତଃ, ତଜ୍ଜନିତ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରୁ । ଆମର ଶରୀର ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ 'ସେହି ବା ଏହି' କହି ସମ୍ବୋଧିତ କରୁ । ଅର୍ଥାତ୍, ନିଜର ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ 'ଅନ୍ୟ' ବା 'ପର' ରୂପେ ଜଣାଯାଏ ।

ସୁତରାଂ, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର 'ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା' ଓ 'ଏହା ଦୃଶ୍ୟ'- ଏଭଳି ଭାବ ନାହିଁ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ବାସ୍ତବରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ। 'ଅହଂ' ଓ 'ଇଦଂ'ର ଭେଦକୁ ନ ଦେଖି ଯିଏ ସର୍ବତ୍ର ସେଇ ଏକ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବିସ୍ତାର ବା ଲୀଳାକୁ ଦେଖେ, ସେ ହିଁ 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ' ଅଟେ ।

ନ ପ୍ରତ୍ୟଗ୍‌ବ୍ରହ୍ମଣୋର୍ଭେଦଂ କଦାପି ବ୍ରହ୍ମସର୍ଗୟୋଃ ।
ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଯୋ ବିଜାନାତି ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ ॥୪୪୦॥

ନ = ନାହିଁ, ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଃ ଭେଦମ୍ = ଜୀବାତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ ଭେଦ, କଦାପି = କେବେ ହେଲେ, ବ୍ରହ୍ମସର୍ଗୟୋଃ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ବିଶ୍ୱରେ(ସୃଷ୍ଟି) ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ, ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଯଃ = ଯିଏ ତା'ର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ (ପ୍ରଜ୍ଞା) ଦ୍ୱାରା, ବିଜାନାତି = ଜାଣେ, ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ = ତାହା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ।

ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ତଥା ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ॥୪୪୦॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜଠାରେ ଏବଂ ଜଗତକୁ ଧାରଣ କରିଥିବା ସର୍ବାତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ) ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱରେ କୌଣସି ଭେଦ ଦେଖେ ନାହିଁ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ସେ ନିଜ ଭିତର ଶାରୀରିକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଭେଦ ବୁଦ୍ଧି ରଖେ ନାହିଁ। କାରଣ, ସେ ଜାଣେ ଯେ ଏକତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମା) ବାହ୍ୟାନ୍ତର ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି। ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ଅଧିଷ୍ଠାନରୂପେ ଧାରଣ କରିଥିବା ପରମାତ୍ମା (ପରମେଶ୍ୱର) ଏବଂ ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ (ଜୀବ)ରେ ସେ କୌଣସି ଭେଦ ଦେଖେ ନାହିଁ। ଜୀବ-ଈଶ୍ୱର-ଏକଭାବର ଅର୍ଥ ବ୍ୟଷ୍ଟିଜୀବ ଓ ସମଷ୍ଟିଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭିନ୍ନତା ଅଟେ ।

ଯେଉଁଭଳି କୌଣସି ବସ୍ତ୍ର ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ରଂଗର ସୂତାରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଚିତ୍ର ବୁଣା ଯାଇଥାଏ। ଫୁଲ, ବୃକ୍ଷ, ଗୃହ, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ରଙ୍ଗୀନ୍ ସୂତାରେ ତିଆରି ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଶିଶୁ ସେହି ବସ୍ତ୍ରର ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶ୍ୱରୁ ସୂତା ଟାଣିବାକୁ ଲାଗେ, ତେବେ ଧୀରେ ଧୀରେ ସେହି ସୂତାଗୁଡ଼ିକ ଟାଣିହୋଇ ଯିବା ଫଳରେ ସମସ୍ତ ଭିନ୍ନ ରୂପ ରଙ୍ଗର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସୂତାଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଗଦା ହୋଇରହିଯାଏ। ପଶ୍ଚାତ୍ ଦେଖାଯାଏ କି ସୂତାଗୁଡ଼ିକରେ ସବୁ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ହୋଇଯାଇଛି। ଏହିପରି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତର ମୂଳ ଉପାଦାନ ହେଉଛି- ଏହି ସୂତ୍ରାତ୍ମା ବା ଚେତନତତ୍ତ୍ୱ। ଯିଏ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିଜସ୍ୱରୂପରେ ଚିହ୍ନି ପାରିଲା ଯେ 'ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ହିଁ ମୁଁ' ତାକୁ ପୁନର୍ବାର ଏହି ଜଗତରେ ଦ୍ୱୈତଦର୍ଶନ ହେବନାହିଁ। ସେ ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଦା ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରିବ।

ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ। କେବଳ ଆମେ ସଠିକ୍ ରୂପେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିପାରି ନଥାଉ। ଆମର ସବୁ ଦୁଃଖ, କ୍ଳେଶ ଅଥବା ପ୍ରସନ୍ନତାର ଜନକ କେବଳ ଆମର ବିଚାର। ପରମ, ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନତା ହେତୁ ହିଁ ଏସବୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ। ଯାହାକୁ ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯାଏ, ତା'ର ସମସ୍ତ ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମ ଓ ସେଥିରୁ ପ୍ରକଟ ହେଉଥିବା ଜଗତରେ କଦାପି କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ ବା ନ ଥିଲା। ଯିଏ ଏହି ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିଯାଏ, ସେ ହିଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ।

ସାଧୁଭିଃ ପୂଜ୍ୟମାନେଽସ୍ମିନ୍ପୀଡ୍ୟମାନେଽପି ଦୁର୍ଜନୈଃ।
ସମଭାବୋ ଭବେଦ୍ୟସ୍ୟ ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ ॥୪୪୧॥

ସାଧୁଭିଃ = ସାଧୁ ଦ୍ୱାରା, ପୂଜ୍ୟମାନେ = ପୂଜିତ ହେଲେ, ଅସ୍ମିନ୍ = ଏହି (ଶରୀର)ର, ପୀଡ୍ୟମାନେ ଅପି = ପୀଡ଼ିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଦୁର୍ଜନୈଃ = ଦୁଷ୍ଟଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ସମଭାବଃ = ସମାନଭାବ, ଭବେତ୍ = ରହେ, ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ସ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଃ = ତା'କୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କୁହାଯାଏ।

ସାଧୁଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶରୀରର ଆଦର ସତ୍କାର କରାଗଲେ ବା ଦୁଷ୍ଟଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୀଡିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯାହାର ଏକ ସମାନ ଭାବ ରହେ, ସେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକରେ ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ॥୪୪୧॥

ବାହ୍ୟ ଜଗତ ପ୍ରତି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର କୌଣସି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୁଏ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ମନରେ କୌଣସି ସକାରାତ୍ମକ ଅଥବା ନକାରାତ୍ମକ ଭାବ ଆସେ ନାହିଁ। ଯଦି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ ଚେତନା ସହିତ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତରେ ପ୍ରବେଶ କରେ, ତେବେ ସ୍ୱପ୍ନଜଗତର ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତା'ର କୌଣସି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବନାହିଁ। ସେହି ଅନୁଭବ ଆନନ୍ଦଦାୟୀ ହେଉ ଅଥବା ଦୁଃଖଦାୟୀ, ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକର ମଜା ନେବ, ସେଥିରେ ପ୍ରଭାବିତ ହେବ ନାହିଁ। କାରଣ, ତାକୁ ଭଲ ଭାବେ ଜଣାଥାଏ କି ଏସବୁ କେବଳ ସେ ହିଁ ମାତ୍ର । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷର ଏ ଜଗତରେ ବ୍ୟବହାର ଏହିପରି ହୋଇଥାଏ।

ସଜ୍ଜନ ତାକୁ ଅଭିନନ୍ଦନ କରନ୍ତି, ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତି। ଦୁର୍ଜନ ତା'ର ନିନ୍ଦା କରନ୍ତି ଓ ତାକୁ ପୀଡ଼ା ଦିଅନ୍ତି। ଉଭୟ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସମଭାବାପନ୍ନ ରହେ।

କୌଣସି ବିଷମ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେ ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏନାହିଁ। ସେ ଜାଣେ ଯେ ଏହି ବାହ୍ୟ ଜଗତ ହିଁ ତା'ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ରୂପ। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ମହିମା ଅନନ୍ତ, ଆମେ ତାକୁ କିପରି ବା ଗଣିପାରିବା? ଶଙ୍କର ଏହି ପ୍ରକରଣକୁ ଏଠାରେ ସମାପ୍ତ କରିଛନ୍ତି।

ଯତ୍ର ପ୍ରବିଷ୍ଟା ବିଷୟାଃ ପରେରିତା
ନଦୀ ପ୍ରବାହା ଇବ ବାରିରାଶୌ।
ଲିନନ୍ତି ସନ୍ମାତ୍ରତୟା ନ ବିକ୍ରିୟାମ୍
ଉତ୍ପାଦୟନ୍ତ୍ୟେଷ ଯତିର୍ବିମୁକ୍ତଃ ॥୪୪୨॥

ଯତ୍ର ପ୍ରବିଷ୍ଟାଃ = ଯେଉଁଠି ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ, ବିଷୟାଃ = ଭୋଗ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ (ପଞ୍ଚଭୌତିକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ), ପର ଈରିତାଃ = ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ, ନଦୀ ପ୍ରବାହାଃ ଇବ = ନଦୀ ପ୍ରବାହ ସଦୃଶ, ବାରିରାଶୌ = ସମୁଦ୍ରରେ, ଲିନନ୍ତି = ଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି, ସନ୍ମାତ୍ରୟୋ = ସନ୍ମାତ୍ର (ମୁଁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ) ସତ୍ତାରେ ନିମଗ୍ନ ରହିବା ହେତୁ, ନ = ନାହିଁ, ବିକ୍ରିୟାମ୍ = ବିକାରଗୁଡ଼ିକୁ, ଉତ୍ପାଦୟନ୍ତି = ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି, ଏଷଃ = ଏହି (ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ), ଯତିଃ = ଯତି, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ବିମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ।

ସେହି ଯତି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅଟେ, ଯାହାଠାରେ ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଥିବା ଭୋଗ-ବିଷୟ ବିକାର ଉତ୍ପନ୍ନ ସେହିପରି କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଯେଉଁପରି ସମୁଦ୍ରରେ ନଦୀଗୁଡ଼ିକ ବିଲୀନ ହେଲେ ବି ସମୁଦ୍ରରେ କୌଣସି ବିକାର ଆସେ ନାହିଁ। କାରଣ, ସମୁଦ୍ର ପରମାତ୍ମା ଭଳି ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ ॥୪୪୨॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଭୋଗ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କଦାପି କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ନଥାଏ। ଯଦିଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତା' ଉପରେ ଏସବୁ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଲଦି ଦିଆଯାଏ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଏସବୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସେଥିରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି। ସେଗୁଡ଼ିକ ତାକୁ ତିଳେମାତ୍ର ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ଅଥବା ଦୁଃଖ ପହଞ୍ଚାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ।

ହଜାର ହଜାର ନଦୀ ନିରନ୍ତର ସମୁଦ୍ରରେ ଜଳରାଶି ଭରିଦିଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସାଗର ସେଗୁଡ଼ିକର ଜଳଦ୍ୱାରା ଏକ ସେଣ୍ଟିମିଟର୍ ମଧ୍ୟ ଉପରକୁ ଉଠେ ନାହିଁ। ସେ ସମଗ୍ର ଜଳରାଶିକୁ ନିଜ ଭିତରେ ବିଲୀନ କରିଦିଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଗଭୀର-ଜ୍ଞାନରେ ସଜ୍ଜନ ଅଥବା ଦୁର୍ଜନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଇଥାଏ। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ମନ କଦାପି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱାଗତ ବା ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାକୁ ପୁନଃ ଜଗତକୁ ଆସେ ନାହିଁ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତାର ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ (୭୦ ଶ୍ଳୋକରେ) ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି କି-

"ଆପୂର୍ଯମାଣମଚଳପ୍ରତିଷ୍ଠଂ ସମୁଦ୍ରମାପଃ ପ୍ରବିଶନ୍ତିଃ ଯଦ୍ୱତ୍ ।
ତଦ୍ୱତ୍କାମା ଯଂ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ସର୍ବେ ସ ଶାନ୍ତିମାପ୍ନୋତି ନ କାମକାମୀ ॥"

ତେବେ ବସ୍ତୁ ଓ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ତା'ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ ତା'ର ଅବସ୍ଥା ବା ସ୍ଥିତି କିପରି ହୁଏ ?

ଧମକ, ଭୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ, ଦଣ୍ଡ, ନିର୍ଯାତନା, ନିନ୍ଦା-ସ୍ତୁତି, ଅଭିନନ୍ଦନ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ତା'ର ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଅନନ୍ତ ନିର୍ମଳ ଚୈତନ୍ୟ କେବଳ ଶେଷରହେ । ଏଭଳି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରକୃତି ଅଥବା ମାୟା କଦାପି ବାନ୍ଧି ପାରେ ନାହିଁ । ତା'ର ଜ୍ଞାନ-ପରିଧିରେ ଯାହାକିଛି ଆସେ, ସେସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକାତ୍ମ ଭାବକୁ ଦୃଢ଼ କରେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକ ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ପୁଷ୍ଟ କରେ ।

ବିଜ୍ଞାତବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ଯଥାପୂର୍ବଂ ନ ସଂସୃତିଃ ।
ଅସ୍ତି ଚେନ୍ନ ସ ବିଜ୍ଞାତବ୍ରହ୍ମଭାବୋ ବହିର୍ମୁଖଃ ॥୪୪୩॥

ବିଜ୍ଞାତବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ = ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ, ଯଥାପୂର୍ବମ୍ = ପୂର୍ବଭଳି, ନ ସଂସୃତିଃ = ସଂସାର ରହେନାହିଁ, ଚେତ୍ = ଯଦି, ଅସ୍ତି = ରହେ, ସଃ = ସେ, ନ = ନୁହେଁ, ବିଜ୍ଞାତ ବ୍ରହ୍ମଭାବଃ = ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଛି, ବହିର୍ମୁଖଃ = ତା'ର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବହିର୍ମୁଖୀ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ପୂର୍ବଭଳି ସଂସାର ରହେନାହିଁ । ଯଦି ପୂର୍ବବତ୍ ସଂସାର ରହେ, ତେବେ ତାକୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇନାହିଁ । ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବହିର୍ମୁଖୀ ଅଟେ ॥୪୪୩ ॥

ସଂସାର ଅର୍ଥାତ୍ ଆବାଗମନ, ବାରମ୍ବାର ଜନ୍ମ-ମରଣ (ସଂସରତି ଇତି ସଂସାରଃ) । ଯଦି ସ୍ୱାର୍ଥ ଅଥବା ମମତାଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପାଇଁ ମନରେ ଆଗ୍ରହ ଆସେ, ତେବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି/ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇନାହିଁ । ମନ ବହିର୍ମୁଖୀ ହେଲାପରେ

ସଂସାରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ। ଯଦି ମନ ବହିର୍ମୁଖୀ ହୁଏ, ତେବେ ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ଆଡ଼କୁ ସେତେବେଳେ ଉନ୍ମୁଖ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅବଶେଷ ରହେ। ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ପରେ କୌଣସି ବାସନା ଶେଷରହେ ନାହିଁ। ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମୋନ୍ମୁଖୀ ହୋଇ ପରମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଲାପରେ ପୁନଃ ଜୀବ ପାଇଁ କୌଣସି ସଂସାର ରହେନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଯଦି ସାଧକ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଅନିତ୍ୟ ଭୋଗ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଲାଳାୟିତ ହେଉଛି, ତେବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି ତାକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇନାହିଁ। କାରଣ, ବହିର୍ମୁଖତା ହେଉଛି- 'ଅଜ୍ଞାନର ଲକ୍ଷଣ ବା ଚିହ୍ନ'।

ପ୍ରାଚୀନ ବାସନାବେଗାଦସୌ ସଂସରତୀତି ଚେତ୍।
ନ ସଦେକତ୍ୱବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ୍ଦୀ ଭବତି ବାସନା ।।୪୪୪।।

ପ୍ରାଚୀନ ବାସନାବେଗାତ୍ = ପୁରୁଣା ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ସଂବେଗ ଦ୍ୱାରା, ଅସୌ = ଏହି (ଜ୍ଞାନୀ) ବ୍ୟକ୍ତିର, ସଂସରତି = ସଂସାର ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି, ଇତି ଚେତ୍ = ଯଦି ଏଭଳି କୁହାଯାଏ, ନ = ନାହିଁ, ସତ୍ ଏକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକାତ୍ମ ଅନୁଭବ ହେଲାପରେ, ମନ୍ଦୀ = କ୍ଷୀଣ, ଭବତି = ହୋଇଯାଏ, ବାସନା = ବାସନା (ସଂସ୍କାର)।

ଯଦି ଏଭଳି କୁହାଯାଏ କି ପୁରୁଣା ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ସଂବେଗ କାରଣରୁ ଏହାର (ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର) ପ୍ରବୃତ୍ତି ସଂସାରରେ ହୁଏ, ତେବେ ଏଭଳି ନୁହେଁ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକାତ୍ମବୋଧ ହେବାପରେ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ ।।୪୪୪ ।।

ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କ୍ଷୟ ହୋଇ ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି କୌଣସି କ୍ରିୟା ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ହୋଇଯାନ୍ତି। ସେଗୁଡିକର ସ୍ଥିତି ଭାଜି ବା ପୋଡି ଯାଇଥିବା ବୀଜଗୁଡ଼ିକ ସଦୃଶ ହୋଇଯାଏ। ଭଜା ଯାଇଥିବା ମଞ୍ଜିଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିବାକୁ ପୂର୍ବଭଳି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ସେହିପରି ଅବସ୍ଥା ହୁଏ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର। ସମସ୍ତ ଭୋଗପଦାର୍ଥ ବା ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଜଣେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ, ନିର୍ବିକାର ବା ସମଭାବାପନ୍ନ ରହେ ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ଆତ୍ମ-ଦର୍ଶନ କରେ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ କାମୁକସ୍ୟାପି ବୃତ୍ତିଃ କୁଣ୍ଠତି ମାତରି ।
ତଥୈବ ବ୍ରହ୍ମଣି ଜ୍ଞାତେ ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦେ ମନୀଷିଣଃ ।।୪୪୫।।

ଅତ୍ୟନ୍ତ କାମୁକସ୍ୟ ଅପି = ଅତି କାମୁକ ବ୍ୟକ୍ତିର ମଧ୍ୟ, ବୃତ୍ତିଃ କୁଣ୍ଠତି = ବୃତ୍ତି ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ମାତରି = ମା'ର ଉପସ୍ଥିତିରେ, ତଥା ଇବ = ସେହିପରି, ବ୍ରହ୍ମଣିଜ୍ଞାତେ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦେ = ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ହେଲାପରେ, ମନୀଷିଣଃ = ଜ୍ଞାନୀର ବା ମୁନୀର ।

ଯେଭଳି ମା'ର ସମ୍ମୁଖରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କାମୀପୁରୁଷର ମଧ୍ୟ କାମବୃତ୍ତି ଅବରୁଦ୍ଧ (କୁଣ୍ଠିତ) ହୋଇଯାଏ ସେହିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ, ଜ୍ଞାନୀ(ମନନଶୀଳ) ବ୍ୟକ୍ତିର ବାସନା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ।।୪୪୫।।

ଜଣେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ ଘୋର କାମୁକ ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ମା' ସମ୍ମୁଖରେ କାମ-ଭୋଗ ବିଳାସ କର୍ମ କରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାକୁ ଲଜ୍ଜାବୋଧହୁଏ । ସେ ଏଭଳି ଅନୈତିକ କର୍ମ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରେ । ତା'ର ଏଭଳି କର୍ମ କରିବାରେ ଯେତେ ପ୍ରବଳ ବାସନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଗୁରୁଜନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତିରେ ସେହି କାମୁକ ବ୍ୟକ୍ତିର ବୃତ୍ତି ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ଥରେ ମାତ୍ର ଯିଏ ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ପୂର୍ଣ୍ଣ ରସାନୁଭୂତି କରିଛି, ତା'ର ପୂର୍ବ ବାସନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ଅତ୍ୟଧିକ ନିରାଶ ହୋଇ ନିଜର ପ୍ରାଣବିନାଶ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛି ଏବଂ ଗଳାରେ ରସି ବାନ୍ଧି ସାରିଛି, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ମା'ର ମମତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍କାର ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ସେ କିଛିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଅଟକି ଯିବ । ହୁଏତ, ତା'ର ଏହି ଆତ୍ମହତ୍ୟା ଉଦ୍ୟମ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ପାଇଁ ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇପାରେ । ସୁତରାଂ, ସାଧକକୁ ନିଜ ମନରେ ସର୍ବଦା ତା'ର ଗୁରୁ ଅଥବା ଇଷ୍ଟଙ୍କ ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ୍; ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ତା'ର ହୀନବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ କ୍ଷୀଣ ହେବ ଓ ସେ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବାକୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇବ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ପ୍ରାରବ୍ଧ-ବିଚାର (୪୪୬-୪୬୪)

ନିଦିଧ୍ୟାସନଶୀଲସ୍ୟ ବାହ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ଈକ୍ଷ୍ୟତେ ।
ବ୍ରବୀତି ଶ୍ରୁତିରେତସ୍ୟ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ଫଳଦର୍ଶନାତ୍ ।।୪୪୬।।

ନିଦିଧ୍ୟାସନଶୀଲସ୍ୟ = ନିଦିଧ୍ୟାନଶୀଳ ସାଧକର, ବାହ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ = ବାହ୍ୟ (ଦେହ ଇତ୍ୟାଦି)ର ପ୍ରତୀତି, ଈକ୍ଷ୍ୟତେ = ଦେଖାଯାଏ, ଶ୍ରୁତିଃ ବ୍ରବୀତି = ଶ୍ରୁତି କହେ, ଏତସ୍ୟ = ଏହାର (ନିଦିଧ୍ୟାସନରତ ସାଧକର), ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ, ଫଳଦର୍ଶନାତ୍ = ଫଳ (ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି) ଦେଖାଯାଉଥିବା ହେତୁ।

ଧ୍ୟାନରତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ପ୍ରତୀତି ହେବା ଦେଖାଯାଏ। ଶ୍ରୁତି କହେ ଏହା ହେଉଛି ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଫଳ (ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି)। ବାସ୍ତବ ଫଳ ବା ପରିଣାମରୁ ଏପରି ନିଶ୍ଚୟ କରାଯାଇପାରେ ।।୪୪୬।।

ପୂର୍ବର ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି କି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କର୍ମ ପାଇଁ ପ୍ରେରିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ଏହିପରି ଧ୍ୟାନ, ସମାଧି, ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଯଦି ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଃଶେଷ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ମନରେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ। ସେ ନିଜକୁ ନିଜେ ପଚାରେ କି- ଏଭଳି 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ' ଏହି ଜଗତରେ ରହି କାହିଁକି ଭୋଗ କରୁଛି ? ଆମେ ଦେଖୁ ଯେ, ସେହି ମହାପୁରୁଷର ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ବ୍ୟବହାର ତା'ର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଜଗତ ସହିତ ହୋଇଥାଏ। ସେ ଖାଉଛି-ପିଉଛି, ଶୋଉଛି-ବସୁଛି, ଚାଲା-ବୁଲା ଇତ୍ୟାଦି କରୁଛି, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହ କଥା-ବାର୍ତ୍ତା ମଧ୍ୟ କରୁଛି ତଥା ତା'ର ସମସ୍ତ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରୁଛି। ଏପରିକି ଦେଖାଯାଏ କି ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁରେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ପ୍ରବାହ ବେଳେ ସେ ଥଣ୍ଡା ପାଣିରେ ଓ ଶୀତଋତୁରେ ଗରମ ପାଣିରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ନାନଶୌଚ କରୁଛି। ଯଦି ତା'ର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ନିଃଶେଷ ହୋଇସାରିଛି, ତେବେ ସେ ଜଗତ ସହିତ କାହିଁକି ସମ୍ବନ୍ଧ ଜାରି ରଖିଛି ? ଏହିସବୁ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି- ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମଧ୍ୟ ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ। ଶ୍ରୁତିର କଥନ ଅନୁସାରେ ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଫଳ ହେତୁ ଏଭଳି ହୋଇଥାଏ (ସୁଖଦୁଃଖାନୁଭବଦର୍ଶନାତ୍ ସତ୍ତସ୍ୟକାରଣଂ ପ୍ରାରବ୍ଧମିତି ଶ୍ରୁତିଃ)।

ସୁଖାଦ୍ୟନୁଭବୋ ଯାବତ୍ତାବତପ୍ରାରବ୍ଧମିଷ୍ୟତେ।
ଫଳୋଦୟଃ କ୍ରିୟାପୂର୍ବୋ ନିଷ୍କ୍ରିୟୋ ନ ହି କୁତ୍ରଚିତ୍ ॥୪୪୭॥

ସୁଖାଦି ଅନୁଭବଃ = ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର ଅନୁଭବ, ଯାବତ୍ = ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ତାବତ୍ = ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧର କାର୍ଯ୍ୟ, ଇଷ୍ୟତେ = ହେବାର ଦେଖାଯାଏ, ଫଳୋଦୟ = ଫଳର ଉଦୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକଟୀକରଣ, କ୍ରିୟାପୂର୍ବଃ = ପୂର୍ବର କ୍ରିୟା (କାରଣ ହୋଇଥାଏ), ନିଷ୍କ୍ରିୟଃ = ବିନା କ୍ରିୟାରେ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ; ନ = ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ହି = ବସ୍ତୁତଃ, କୁତ୍ରଚିତ୍ = କେଉଁଠି ହେଲେ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର ଅନୁଭବ ହେଉଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ରହିଥାଏ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିଣାମ/ଫଳର ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ନା କୌଣସି କର୍ମ ଅବଶ୍ୟ ହୋଇଥିବ । ବାସ୍ତବରେ, କର୍ମ ବିନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ କେଉଁଠି ହେଲେ କୌଣସି 'ଫଳ' ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ॥୪୪୭॥

ତେବେ ଏଭଳି କାହିଁକି ହୁଏ ? ଉପନିଷଦଗୁଡିକ ଏଭଳି କାହିଁକି କହନ୍ତି କି- ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଭୋଗ କରେ ନାହିଁ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି- ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଖାଦୁଃଖାଦି ଅନୁଭବ ହେବା ଜଣାଯାଏ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାରବ୍ଧ ରହେ ବୋଲି ଶ୍ରୁତିର ମାନ୍ୟତା ଅଛି । ଏହା ପଛରେ ତର୍କସଂଗତ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ, ବିନା କାରଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏନାହିଁ। ଆମେ ସଂସାରରେ ଦେଖୁ କି 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା' ମଧ୍ୟ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରୁଛି । ତେଣୁ ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେ ପୂର୍ବରୁ ସେଭଳି କିଛି କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି। ଯଦି ମୁକ୍ତି ବା ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ସମୟରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦୁଃଖ-ସୁଖ ଅନୁଭବ ହେବା ଅନୁଚିତ୍। ବିନା କୌଣସି କାରଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ ବା ପରିଣାମ ପ୍ରକଟ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ବିଜ୍ଞାନାତ୍‌କଳ୍ପକୋଟିଶତାର୍ଜିତମ୍ ।
ସଞ୍ଚିତଂ ବିଲୟଂ ଯାତି ପ୍ରବୋଧାତ୍‌ସ୍ୱପ୍ନକର୍ମବତ୍ ॥୪୪୮॥

'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମ ଇତି' = 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ' ଏଭଳି , ବିଜ୍ଞାନାତ୍ = ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବ ହେଲାପରେ, କଳ୍ପ କୋଟି ଶତ ଅର୍ଜିତମ୍ = ଶହେ କୋଟି କଳ୍ପରେ ଏକତ୍ରିତ ବା ସଞ୍ଚିତ କରିଥିବା, ସଞ୍ଚିତମ୍ = ସଞ୍ଚିତ କର୍ମ, ବିଲୟଂଯାତି = ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ପ୍ରବୋଧାତ୍ = ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ, ସ୍ୱପ୍ନ କର୍ମବତ୍ = ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନ କର୍ମ ବା ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟ ।

'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ'- ଏହିପରି ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନାନୁଭବ ହେବା ମାତ୍ରେ ଶହେକୋଟି କଳ୍ପର ସଞ୍ଚିତ କର୍ମ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ କରାଯାଇଥିବା କର୍ମ ବା ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ॥୪୪୮॥

'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ'- ଏହି ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନକୁ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରିବା ପରେ, ତା'ର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ସେଥିରେ ସମସ୍ତ ପୁରୁଣା (ସଞ୍ଚିତ) ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ସ୍ଥିତିରେ ଶହେ କୋଟି କଳ୍ପର ଜୀବନରେ ଅର୍ଜିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସଶକ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ମହାତ୍ମା ସମ୍ମୁଖରେ ନିଜର ଶିର ଉଠାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ।

ଯେଭଳି ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଘଟିତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ସେହିପରି ଜ୍ଞାନୋଦୟ ସହିତ ସମକାଳରେ ଏସବୁ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିତ ସଞ୍ଚିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ସତ୍ୟକୁ ବା ତଥ୍ୟକୁ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି କି 'ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ଛିଦ୍ୟନ୍ତେ ସର୍ବ ସଂଶୟାଃ । କ୍ଷୀୟନ୍ତେ ଚାସ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ।" (ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍- ୨/୨/୮)

ଯତ୍କୃତଂ ସ୍ୱପ୍ନବେଳାୟାଂ ପୂଣ୍ୟଂ ବା ପାପମୁଲ୍ୱଣମ୍ ।
ସୁପ୍ତୋତ୍ଥିତସ୍ୟ କିଂ ତତ୍ସ୍ୟାତ୍ସ୍ୱର୍ଗାୟ ନରକାୟ ବା ॥୪୪୯॥

ଯତ୍ = ଯାହାକିଛି, କୃତଂ = କରାଯାଇଛି, ସ୍ୱପ୍ନବେଳାୟାମ୍ = ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ, ପୂଣ୍ୟଂ ବା ପାପମ୍ = ପୂଣ୍ୟ ଅଥବା ପାପ କର୍ମ, ଉଲ୍ୱଣମ୍ = ବଡ଼, ସୁପ୍ତ ଉତ୍ଥିତସ୍ୟ = ଶୋଇ ଉଠିବା ପରେ ଜାଗ୍ରତବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, କିମ୍ = କ'ଣ ? ତତ୍ = ସେହି (ପୂଣ୍ୟ ବା ପାପ), ସ୍ୟାତ୍ = ହୋଇପାରେ, ସ୍ୱର୍ଗାୟ ନରକାୟ ବା = ସ୍ୱର୍ଗ ଅଥବା ନରକକୁ ଯିବା ପାଇଁ ।

ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ସମୟରେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଯଦି ବଡ଼ରୁ ବଡ଼ ପୂଣ୍ୟ ବା ପାପ କର୍ମ କରିଥାଏ, ତେବେ ଜାଗ୍ରତ୍କୁ ଆସିବା ପରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ କ'ଣ ସେହି କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱର୍ଗ କିମ୍ୱା ନର୍କର କାରଣ ହୋଇପାରେ ? ॥୪୪୯॥

ଚେତନାର ଉଚ୍ଚତମ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ, ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ଅର୍ଥାତ୍, କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଫଳ ଦେବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ଶୁଭକର୍ମ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଆନନ୍ଦ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ ଅଥବା ଅପରାଧ ଦୁଃଖ ଦିଏ ନାହିଁ। ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ଯଥା- ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିରେ କର୍ତ୍ତାପୁରୁଷ ଅଲଗା ରହେ। ଜାଗ୍ରତ-ପୁରୁଷ ସ୍ୱପ୍ନକାଳରେ ଉପଲବ୍ଧ ରହେନାହିଁ ବା ସ୍ୱପ୍ନପୁରୁଷ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ। ଜୀବ ତା'ର ଅନନ୍ତ ଜୀବନଯାତ୍ରାରେ କେତେ କର୍ମ କରିଛି ତାକୁ ଗଣନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେବା ମାତ୍ରେ ଜୀବଭାବ (ଅହଂ) ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ସେହି ପୂର୍ବ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ସେହି କର୍ମଗୁଡ଼ିକର କର୍ତ୍ତା (ଜୀବ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଲବ୍ଧ ନାହିଁ, ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି।

ସ୍ୱମସଂଗମୁଦାସୀନଂ ପରିଜ୍ଞାୟ ନଭୋ ଯଥା ।
ନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟତି ଚ ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍‌କଦାଚିଦ୍ ଭାବିକର୍ମଭିଃ ॥୪୫୦॥

ସ୍ୱମ୍ = ନିଜକୁ (ଆତ୍ମା), ଅସଂଗମ୍ = ସଂଗରହିତ, ଉଦାସୀନମ୍ = ଉଦାସୀନ, ନିରପେକ୍ଷ; ପରିଜ୍ଞାୟ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଜାଣି, ନଭଃ ଯଥା = ଆକାଶଭଳି, ନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ = ଲିପ୍ତହୁଏ ନାହିଁ, ଚ = ଏବଂ, ଯକ୍ଲିଞ୍ଚିତ୍ କଦାଚିତ୍ = କଦାପି ଏବଂ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ, ଭାବି କର୍ମଭିଃ = ଆଗାମୀ କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ।

ଭଲ ଭାବରେ ଏହା ଜାଣିଗଲା ପରେ କି ଆତ୍ମା ଆକାଶଭଳି ନିର୍ଲ୍ଲିପ୍ତ , ଅସଙ୍ଗ ଓ ଉଦାସୀନ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଆଗାମୀ କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ ॥୪୫୦॥

ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ କେବଳ 'ସଞ୍ଚିତ' ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ନଥାଏ, ବରଂ ଆଗାମୀ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। କାରଣ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅସଙ୍ଗ ଓ ନିରପେକ୍ଷ। ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେବା ମାତ୍ରେ ସାଧକର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ସହିତ ରହେ ନାହିଁ। ତା'ର ସମସ୍ତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇଯାଏ। ଆତ୍ମାର ଉଦାସୀନତା, ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ଉପସ୍ଥିତିରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ କାହା ସହିତ ଆସକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ, ଲିପ୍ତ ରହେ ନାହିଁ। ତା'ର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରରେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇଥାନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ବାସନାନୁସାରେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ତଦନୁସାର ଫଳ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ କଦାପି ଆଗାମୀ ବା ଭାବିକର୍ମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। କର୍ମ ସର୍ବଦା 'କର୍ତ୍ତା' ଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଯିଏ କର୍ତ୍ତା, ସେ ହିଁ ଭୋକ୍ତା ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ।

କିନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତା (ଜୀବ) ପରିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଗଲାପରେ, ଜୀବଭାବ (ଅହଂକାର) ନିଃଶେଷ ହେଲାପରେ ପରିଣାମ ବା ଫଳ କିଏ ଭୋଗ କରିବ ? ଅର୍ଥାତ୍, କର୍ତ୍ତା ବିନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ, କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ମିଳି ପାରିବ ନାହିଁ। ଅତଏବ, ଆଗାମୀ କର୍ମ କ୍ରିୟାନ୍ୱିତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ଯେଉଁ କର୍ମ ପରିପକ୍ୱ ହୋଇ ଫଳୋନ୍ମୁଖୀ ହୋଇସାରିଛି ଏବଂ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତକୁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଏହି ଶରୀର ମିଳିଛି, ସେହି 'ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ' ହିଁ କ୍ରିୟାନ୍ୱିତ ହୋଇଚାଲିବ ।

ନ ନଭୋ ଘଟଯୋଗେନ ସୁରାଗନ୍ଧେନ ଲିପ୍ୟତେ।
ତଥାତ୍ମୋପାଧିଯୋଗେନ ତଦ୍ଧର୍ମୈନ ଏବ ଲିପ୍ୟତେ ॥୪୫୧॥

ନ = ନାହିଁ, ନଭଃ = ଆକାଶ, ଘଟଯୋଗେନ = ଘଟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ, ସୁରାଗନ୍ଧେନ = ମଦିରା ଗନ୍ଧଦ୍ୱାରା, ଲିପ୍ୟତେ = ଲିପ୍ତ, ତଥା = ସେହିପରି, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, ଉପାଧିଯୋଗେନ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ, ତଦ୍ ଧର୍ମୈଃ = ତା'ର ଧର୍ମରେ, ନ ଏବ ଲିପ୍ୟତେ = କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ଲିପ୍ତ/ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏନାହିଁ।

ଯେଉଁଭଳି ଆକାଶ ଘଟ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ (ଘଟାକାଶ) ମଧ୍ୟ ଘଟ ଭିତରେ ଥିବା ମଦିରା ଗନ୍ଧରେ ଯୁକ୍ତ/ ଲିପ୍ତ ହୁଏନାହିଁ। ସେହିପରି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ତା'ର ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ (ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି) ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଲିପ୍ତ ହୋଇ ନଥାଏ ॥୪୫୧॥

ଆମେ ଯାହାକିଛି କରୁ ତାକୁ 'କର୍ମ' କୁହାଯାଏ। ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ – ଏହି ତିନି କାଳ ଅନୁସାରେ କର୍ମର ବର୍ଗୀକରଣ କରାଯାଏ। ଅତୀତରେ ସମ୍ପାଦିତ କର୍ମ ଏବଂ ଅବଚେତନ ମନରେ ସଂଗୃହୀତ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ସମସ୍ତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ 'ସଞ୍ଚିତ' କର୍ମ କହନ୍ତି। ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କିଛି ପରିପକ୍ୱ ହୋଇ ଫଳୋନ୍ମୁଖୀ ହୁଅନ୍ତି। ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକଟ କରିବା ପାଇଁ ଆମେ ଆମର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନରେ ତଦନୁକୂଳ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଉ। ଏଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' କର୍ମ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଏଭଳି କେତେକ ବାସନାରାଶି ଥାଏ, ଯାହାକି ପରିପକ୍ୱ ହୋଇ ନଥାଏ। ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ 'ଆଗାମୀ' କର୍ମ କହନ୍ତି।

ସଞ୍ଚିତ ଓ ଆଗାମୀ – ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲାପରେ ଉଭୟ କର୍ମ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ। ଭାବାତୀତ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଉପରେ ଏଗୁଡ଼ିକର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ରହେନାହିଁ। ଏହାକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି। ଯେଉଁଭଳି ଆକାଶ ସର୍ବତ୍ର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଏବଂ ଆକାଶରେ ରହୁଥିବା ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ/ଜୀବ ଇତ୍ୟାଦି ଆକାଶକୁ ପ୍ରଦୂଷିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ମଦିରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟ ତା'ର ପରିବେଶକୁ ଦୂଷିତ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଘଟାକାଶ ଦୂଷିତ ହୁଏନାହିଁ। ଘଟାକାଶ ଘଟରେ ଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟ ସହିତ ଲିପ୍ତ ନୁହେଁ। ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଦେହରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଶରୀରର ଗୁଣ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ତା'ର ଏକାତ୍ମତା ଯୋଗୁଁ ସେ ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବତ୍ର ଅସଙ୍ଗ/ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ। କିନ୍ତୁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ବଶତଃ, ତା'ର ବର୍ତ୍ତମାନର ଶରୀର ପ୍ରାରବ୍ଧ -ଭୋଗର କ୍ଷୟ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ରହେ।

ଜ୍ଞାନୋଦୟାତ୍ପୁରାରବ୍ଧଂ କର୍ମଜ୍ଞାନାନ୍ନ ନଶ୍ୟତି ।
ଅଦତ୍ୱା ସ୍ୱଫଳଂ ଲକ୍ଷ୍ୟମୁଦ୍ଦିଶ୍ୟୋତ୍ସୃଷ୍ଟବାଣବତ୍ ॥୪୫୨॥

ଜ୍ଞାନୋଦୟାତ୍ = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଉଦୟ , ପୁରା = ପୂର୍ବ, ଆରବ୍ଧମ୍ = ଯାହାକିଛି କରାଯାଇଥିଲା, କର୍ମ = କାର୍ଯ୍ୟ, ଜ୍ଞାନାତ୍ = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା, ନ ନଶ୍ୟତି = ନଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ, ଅଦତ୍ୱା = ନ ଦେଇ, ସ୍ୱଫଳମ୍ = ନିଜର ଫଳ, ଲକ୍ଷ୍ୟମୁଦ୍ଦିଶ୍ୟ = ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ, ଉତ୍ସୃଷ୍ଟ ବାଣବତ୍ = ଛଡ଼ାଯାଇଥିବା ବାଣ / ତୀରଭଳି ।

ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ (ଅତୀତରେ) କରାଯାଇଛି ଓ ଯାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଏହି ଦେହ (ଜୀବକୁ) ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ମଧ୍ୟ ବିନା ତା'ର ଫଳ ନ ଦେଇ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେଭଳି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ନିକ୍ଷେପ ହୋଇଥିବା ତୀର ॥୪୫୨॥

ଯେଉଁ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଫଳୀଭୂତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମୁକ୍ତିର ପବିତ୍ର ଅନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଫଳ ଦେବାକୁ ଲାଗିବ । ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର (ଅନୁଭବ) ଜୀବନକାଳରେ ଯେକୌଣସି ବିଶେଷ କ୍ଷଣରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ଶ୍ରୀଶଙ୍କରଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ମାତ୍ର ୧୨ବର୍ଷ ବୟସରେ, ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କୁ ୨୪ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟ କେତେକ ଉଦାହରଣ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପୂର୍ବରୁ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲା । ମାତୃଗର୍ଭରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଠାରୁ ଜନ୍ମ, ଶୈଶବାବସ୍ଥା ଓ କିଶୋରାବସ୍ଥାର କ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଯେଉଁ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇସାରିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ 'ଜ୍ଞାନୋଦୟ'ର ଫଳସ୍ୱରୂପ ସ୍ଥଗିତ ରହେ ନାହିଁ । ନିଜର ପ୍ରାରବ୍ଧ ହେତୁ, ମୁକ୍ତି ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଶରୀରଯାତ୍ରା ରହେ । ଅତୀତରେ କରିଥିବା କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ହିଁ ଶରୀରକୁ ସବୁ ପ୍ରକାର ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେହି ପ୍ରାରବ୍ଧ-'ଶରୀର' ତା'ର ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନୀ, ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଏହା 'ତା'ର' ପ୍ରାରବ୍ଧ। ତେଣୁ ଏସବୁ କର୍ମଫଳକୁ ଆମେ ଭୋଗ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉ, ତାହା ଇଚ୍ଛାପୂର୍ବକ ବା ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ହୋଇପାରେ। ଲୋକମାନେ ହିଁ ତା' ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ହୁଏତ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେ ନାହିଁ, ତଥାପି ପ୍ରାରବ୍ଧ ତା'ର ନିଜର ଭୋଗ ପୂରା କରିଥାଏ । ଧନୁରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଭେଦ ପାଇଁ ଛଡ଼ା ଯାଇଥିବା ବାଣ

ତା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ । ବାଣ ଛାଡ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ଚାହିଁଲେ ଆମର ମନ ବଦଳାଇ ସ୍ଥିରଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ବଦଳାଇ ପାରିବା । କିନ୍ତୁ ତୀର ଚଳାଇବା ପରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବଦଳା ଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, 'ଆଗାମୀ କର୍ମ' ଆମର ତୂଣୀରରେ ରଖାଯାଇଥିବା ବାଣ ବା ତୀରଭଳି । ସେଥିରୁ ଆମେ ଗୋଟିଏ ତୀର ବାହାର କରି ଧନୁରେ ସଂଯୋଗ କଲେ ଏବଂ ଧନୁର ପ୍ରତ୍ୟଞ୍ଚା ବା ଡ଼ୋରି ଟାଣିଲେ । ଏହି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଆମେ ତାକୁ ନ ଛାଡି ରଖିପାରିବା । କିନ୍ତୁ, ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟଞ୍ଚାକୁ ଆକର୍ଣ୍ଣ ଟାଣି ତୀର ଛାଡିଦେବା ପରେ, ଆମେ ପୁନର୍ବାର ସେହି ତୀରକୁ ତା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ ଫେରାଇ ଆଣିପାରିବା ନାହିଁ ।

ଆମର ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନର ଶରୀର ଛଡ଼ା ଯାଇଥିବା ତୀରସଦୃଶ, ଯାହାକି ମାତୃଗର୍ଭରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଏବଂ 'ମୃତ୍ୟୁ' ତା'ର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭେଦକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିମ୍ନ ଶ୍ଳୋକରେ ଏକ ମାର୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଉଛନ୍ତି ।

ବ୍ୟାଘ୍ରବୁଦ୍ଧ୍ୟା ବିନିର୍ମୁକ୍ତୋ ବାଣଃ ପଶ୍ଚାତ୍ତୁ ଗୋମତୌ ।
ନ ତିଷ୍ଠତି ଛିନତ୍ୟେବ ଲକ୍ଷ୍ୟଂ ବେଗେନ ନିର୍ଭରମ୍ ॥୪୫୩॥

ବ୍ୟାଘ୍ର ବୁଦ୍ଧ୍ୟା = ବାଘ ବୋଲି ଭାବି , ବିନିର୍ମୁକ୍ତଃ ବାଣଃ = ବାଣ ଛାଡିଦେଲେ, ପଶ୍ଚାତ୍ ତୁ = ପରେ , ଗୌମତୌ = (ଯଦି) ପରେ ଜଣାଯାଏ କି ଗାଈ, ନ ତିଷ୍ଠତି = ରହେ ନାହିଁ, ଛିନତି ଏବ = ନିଶ୍ଚୟ ଛେଦନ କରିବ, ବେଗେନ = ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିରେ, ନିର୍ଭରମ୍ = ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା।

ବ୍ୟାଘ୍ର ଭାବି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଛଡ଼ାଯାଇଥିବା ତୀର, ପରେ ତାକୁ ଗାଈ ବୋଲି ଜାଣିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ତୀର (ମଧ୍ୟଭାଗରେ) ଅଟକି ରହେ ନାହିଁ। ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଗରେ ତା'ର ନିଶ୍ଚିତ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ଭେଦ କରିବ ॥୪୫୩॥

ଜଣେ ଶିକାରୀ କୌଣସି ପଶୁକୁ ଦୂରରୁ ଦେଖି ବାଘ ବା ସିଂହ ମନେକରି ତା' ଆଡ଼କୁ ବାଣ ଛାଡ଼ିଲା। ବାଣ ଛାଡ଼ିବା ପରେ ଯଦି ତାକୁ ଜଣାଗଲା କି ତାହା ଗାଈ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଶୁ ନୁହେଁ। ତେବେ ସେ କ'ଣ କରିପାରିବ ? ଶିକାରୀ ନିରୂପାୟ ହୋଇଯିବ। କାରଣ, ସେହି ଛଡ଼ା ଯାଇଥିବା ବାଣକୁ ସେ ପୁନଃ ଅଟକାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଏବଂ ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ଗାଈକୁ ଭେଦନ କରିବ। ଏହିପରି ନିଜର ପୂର୍ବଜୀବନରେ (ଅତୀତରେ) ନିଜକୁ ଦେହ ମାତ୍ର ଜାଣି ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଅନେକ କର୍ମ କରାଯାଇଛି। ବର୍ତ୍ତମାନ ନାନା ପ୍ରକାରର କ୍ଲେଶ ଭୋଗ କରିବା ମଧ୍ୟରେ ଦିନେ ଆମକୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇଯାଏ।

ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଆମେ ନିଜକୁ ପିତାର ପୁତ୍ର, ପିଲାମାନଙ୍କର ପିତା-ମାତା, ପତ୍ନୀର ପତି ରୂପେ ପରିଚୟ ଦେଇଥାଉ । ଶରୀରକୁ ଉଭୟ ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି କେହି ଏଡ଼େଇ ପାରିବେ ନାହିଁ ।

'ଆଗାମୀ' ଓ 'ସଞ୍ଚିତ' କର୍ମର ବିନଷ୍ଟ ହେବା ସମ୍ଭବ, କିନ୍ତୁ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ' ନୁହେଁ । ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀରର ପ୍ରାରବ୍ଧ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ନୁହେଁ । କାରଣ, ତା'ର ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେହ ସହିତ କୌଣସି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବା ଆସକ୍ତି ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଳୋକରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରି କହିଛନ୍ତି, କିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପାଇଁ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' କର୍ମ କରେ ।

ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ବଲବତ୍ତରଂ ଖଲୁ ବିଦାଂ ଭୋଗେନ ତସ୍ୟ କ୍ଷୟଃ
ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନହୁତାଶନେନ ବିଲୟଃ ପ୍ରାକ୍‌ସଞ୍ଚିତାଗାମିନାମ୍ ।
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟମବେକ୍ଷ୍ୟ ତନ୍ମୟତୟା ୟେ ସର୍ବଦା ସଂସ୍ଥିତାଃ
ତେଷାଂ ତତ୍ତ୍ରିତୟଂ ନହି କ୍ୱଚିଦପି ବ୍ରହ୍ମୈବ ତେ ନିର୍ଗୁଣମ୍ ॥୪୫୪॥

ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ, ବଲବତ୍ତରମ୍ = ଅଧିକ ବଲବାନ୍, ଖଲୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ବିଦାମ୍ = ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ଭୋଗେନ ତସ୍ୟ କ୍ଷୟଃ = ତା'ର କ୍ଷୟ ଭୋଗଦ୍ୱାରା ହିଁ ହୋଇଥାଏ, ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ହୁତାସନେନ = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରୂପୀ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଅଗ୍ନିରେ, ବିଲୟଃ = ବିନାଶ, ପ୍ରାକ୍ ସଞ୍ଚିତ ଆଗାମୀନାମ୍ = ପୂର୍ବର ସଞ୍ଚିତ ଓ ଆଗାମୀ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ, ବ୍ରହ୍ମ = ଆତ୍ମା ଐକ୍ୟମ୍ ଅବେକ୍ଷ୍ୟ = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର ଐକ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରି, ତନ୍ମୟତୟା = ତାହା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା କରି, ୟେ ସର୍ବଦା ସଂସ୍ଥିତାଃ = ଯେଉଁବ୍ୟକ୍ତି (ଜ୍ଞାନୀ) ସର୍ବଦା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତେଷାମ୍ = ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ତତ୍ = ସେହି, ତ୍ରିତୟମ୍ = ତିନୋଟି (ସଞ୍ଚିତ, ଆଗାମୀ ଓ ପ୍ରାରବ୍ଧ), ନ ହି କ୍ୱଚିତ୍ ଅପି = କୌଣସି କାଳରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଏ ନାହିଁ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ତେ ନିର୍ଗୁଣମ୍ = ସେମାନେ ନିରୂପାଧିକ ବ୍ରହ୍ମର ମୂର୍ତ୍ତରୂପ ମାତ୍ର ।

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାରବ୍ଧ-କର୍ମ ବଲବାନ୍ ହୁଏ । ତା'ର କ୍ଷୟ କେବଳ ଭୋଗ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବର 'ସଞ୍ଚିତ ଓ ଆଗାମୀ' କର୍ମଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୟ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି (ଜ୍ଞାନୀ) ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର ଏକତାକୁ ଜାଣି ସର୍ବଦା ସେହି ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ତିନି ପ୍ରକାରର କର୍ମ ରହେନାହିଁ । ସେମାନେ ସାକ୍ଷାତ୍ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ମୂର୍ତ୍ତି ମାତ୍ର ଅଟନ୍ତି ॥୪୫୪॥

ଅତଏବ, ଜ୍ଞାନୀ ହେଉ ଅଥବା ଅଜ୍ଞାନୀ, ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼େ। ଏଥିରୁ କେହି ରକ୍ଷା ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ। ହୁଏତ, ଏଭଳି ହୋଇପାରେ କି ଭୋଗିବାବେଳେ ଜ୍ଞାନୀର ମୁହଁରେ ହସ ଓ ଅଜ୍ଞାନୀର ବିଷାଦ ଦେଖାଯାଇପାରେ। ଜ୍ଞାନୀ ଜାଣେ କି ସେ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଉପାଧି ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନୀ ଏହାକୁ ବୁଝିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ। ଯେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମାର ଏକାତ୍ମ ଅନୁଭୂତି ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ରହେ। ଜ୍ଞାନୀ ତା'ର ଆତ୍ମାକୁ ସର୍ବାନ୍ତର, ସର୍ବବ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁଭବ କରି ସେଥିରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ (ତନ୍ମୟତୟା)। ସୁତରାଂ, ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅନାସକ୍ତ ହୋଇ ଯାହାର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ପରଂସତ୍ୟ ପରବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଯାଇଛି, ତା' ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ପ୍ରଭାବ ରହେ ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବଦା, ସର୍ବତ୍ର ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବ-ନିରପେକ୍ଷ (ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତା) । ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଜୀବ (ଅଜ୍ଞାନୀ) ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଇପାରେ। ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେବାମାତ୍ରେ ସମକାଳରେ ଜୀବ-ଭାବ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ।

ଉପାଧିତାଦାତ୍ମ୍ୟବିହୀନ କେବଳ-
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୈବାତ୍ମନି ତିଷ୍ଠତୋ ମୁନେଃ ।
ପ୍ରାରବ୍ଧ ସଦ୍‌ଭାବ କଥା ନ ଯୁକ୍ତା
ସ୍ୱପ୍ନାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧକଥେବ ଜାଗ୍ରତଃ ॥୪୫୫॥

ଉପାଧି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବିହୀନ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଥିବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟରହିତ, କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମନା ଏବ = ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ହିଁ, ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠତଃ ମୁନେଃ = (ସାଧକ ଯୋଗୀ) ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ, ପ୍ରାରବ୍ଧ ସଦ୍‌ଭାବ କଥା = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ନ ଯୁକ୍ତା = ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, ସ୍ୱପ୍ନାର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧ କଥା ଏବ ଜାଗ୍ରତଃ = (ନିଦ୍ରାରୁ) ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଦେଖିଥିବା ବିଷୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭଳି ।

ଯେଉଁ ମୁନି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ନ ରଖି ଅଦ୍ୱୈତ-ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ନିଜର ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ, ତା'ର ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରିବା ଅନୁଚିତ୍। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧ (ଅର୍ଥହୀନ) ॥୪୫୫॥

ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହାଭିମାନୀ ରହେ ନାହିଁ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଫଳତଃ, ତା'ଠାରେ ଜୀବଭାବ ଆଉ ବାକି ରହେ ନାହିଁ । ଉପାଧିବିହୀନ ହେଲାପରେ କେବଳ ସ୍ୱରୂପ (ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ) ରହିଯାଏ ("ବିବିଧପରିଚ୍ଛେଦଶୂନ୍ୟ ବସ୍ତୁ କେବଳଃ"- ବି.ଚୂ.୧୨୪ ଶ୍ଳୋକ) ଅନୁସାରେ । ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପାଧି ମାଧ୍ୟମରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବା ଏହି 'କେବଳ' (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ) ହିଁ 'ଜୀବ' । ଜୀବଭାବରେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ବାହ୍ୟଜଗତକୁ ଦେଖେ, ସେତେବେଳେ ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ-ବିଚାରଗୁଡ଼ିକର ଅନନ୍ତ ଜଗତର ବିସ୍ତାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଜଗତ ଦ୍ୱୈତ ଦେହାଦି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଦେଖିବା ହେତୁ ଗୋଚର ହୁଏ ।

ଯିଏ ଜାଗତିକ (ବ୍ୟବହାରିକ) ଜୀବନର ତଥା ସ୍ୱୟଂରେ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରେ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ମୁନି' କୁହାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମସ୍ଥିତ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରାରବ୍ଧରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ । ପ୍ରାରବ୍ଧର ଭୋଗାନୁଭବ ଓ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି- ଏହି ଉଭୟ ଚେତନାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ନିଜକୁ ଭିକାରୀ ରୂପେ ଦେଖିଥିବା ରାଜାକୁ ସେହି ସମୟର ପ୍ରଚୁର ସମ୍ପତ୍ତି କୌଣସି ପ୍ରକାର ସହାୟତା ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ରାଜା ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ଭିକାରୀକୁ କିପରି ସହାୟତା କରିବ ? ହୁଏତ, ତତ୍ତ୍ୱତଃ ସେହି ରାଜା ଓ ଭିକାରୀ ଉଭୟ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇପାରନ୍ତି ।

ନ ହି ପ୍ରବୁଦ୍ଧଃ ପ୍ରତିଭାସ ଦେହେ
ଦେହୋପୟୋଗିନ୍ୟପି ଚ ପ୍ରପଞ୍ଚେ।
କରୋତ୍ୟହନ୍ତାଂ ମମତାମିଦନ୍ତାଂ
କିନ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂ ତିଷ୍ଠତି ଜାଗରେଣ ॥୪୫୬॥

ନ = ନାହିଁ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ପ୍ରବୁଦ୍ଧଃ = ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିବା, ପ୍ରତିଭାସ ଦେହେସ୍ୱପ୍ନ = ଶରୀରରେ, ଦେହୋପୟୋଗିନି ଅପି ଚ = ସ୍ୱପ୍ନ-ଦେହର ଉପଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ, ପ୍ରପଞ୍ଚେ = ପ୍ରପଞ୍ଚର (ସ୍ୱପ୍ନ-ସଂସାର), କରୋତି = କରେ, ଅହନ୍ତାମ୍ ମମତାମ୍ ଇଦନ୍ତାମ୍ = 'ମୁଁ, ମୋର ଓ ଏହି ଭାବ', କିନ୍ତୁ = ପରନ୍ତୁ, ସ୍ୱୟଂ ତିଷ୍ଠତି ଜାଗରେଣ = ସ୍ୱୟଂ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ରହେ।

ବାସ୍ତବରେ, ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱପ୍ନ-ଦେହ ଓ ସ୍ୱପ୍ନ-ସଂସାର ପ୍ରତି କଦାପି 'ମୁଁ, ମୋର ଓ ଏହି' ଭାବ ରଖେ ନାହିଁ। ସେ ସ୍ୱୟଂ ନିଜର ଜାଗ୍ରତ ସ୍ଥିତିରେ ରହେ ॥୪୫୬॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକର ଭାବକୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଅଧିକ ସ୍ୱଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି। ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ କେହି ହେଲେ ନିଜକୁ ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ରୂପେ ଜାଣେ ନାହିଁ। ସେହି ମିଥ୍ୟା, ଭ୍ରମାତ୍ମକ ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ପ୍ରତି ଏହି ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିର କୌଣସି 'ଅହଂ' ଭାବ ରହେ ନାହିଁ। ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱପ୍ନ-ଶରୀର ତଥା ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତର ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ କୌଣସି 'ମମତା' ଅର୍ଥାତ୍ ମୋ'ର ଭାବ ରହେ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ସ୍ୱପ୍ନର ଘର, ପତ୍ନୀ, ସମ୍ପତ୍ତି, ସନ୍ତାନ-ସନ୍ତତି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ନଥାଏ ଓ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ସେହିପରି ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କାଳରେ ବର୍ତ୍ତମାନର ସତ୍ୟ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବା ବସ୍ତୁ-ବ୍ୟକ୍ତି-ବିଷୟ ପ୍ରତି କୌଣସି ମମତା ବା ଆସକ୍ତି ରହେ ନାହିଁ। ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଜଗତକୁ ଆମେ 'ଏହି-ଏହି' ରୂପେ କହୁ ଏବଂ ଜାଣୁ। କିନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପାବସ୍ଥାନ ପରେ ଏହାର କୌଣସି ସତ୍ୟତା ରହେ ନାହିଁ।

ନ ତସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାର୍ଥସମର୍ଥନେଚ୍ଛା
ନ ସଂଗ୍ରହତତ୍‌ଜଗତୋଽପି ଦୃଷ୍ଟଃ ।
ତତ୍ରାନୁବୃତ୍ତିର୍ଯଦି ଚେତ୍‌ମୃଷାର୍ଥେ
ନ ନିଦ୍ରୟା ମୁକ୍ତ ଇତୀଷ୍ୟତେ ଧ୍ରୁବମ୍ ॥୪୫୭॥

ନ = ନାହିଁ, ତସ୍ୟ = ତା'ର (ଯିଏ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇସାରିଛି), ମିଥ୍ୟା ଅର୍ଥ ସମର୍ଥନ ଇଚ୍ଛା = ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ମିଥ୍ୟା ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ସମର୍ଥନ (ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ ମାନିବା)ର ଇଚ୍ଛା, ନ = ନାହିଁ, ସଂଗ୍ରହ ତତ୍ ଜଗତ ଅପି = ସେହି (ସ୍ୱପ୍ନ) ଜଗତର ସଂଗ୍ରହ ମଧ, ଦୃଷ୍ଟଃ = ଦେଖାଯାଏ, ତତ୍ର = ସେଠାରେ, ଅନୁବୃତ୍ତିଃ = ଆସକ୍ତି, ଯଦି ଚେତ୍ = ଯଦି ରହେ, ମୃଷା ଅର୍ଥେ = ମିଥ୍ୟା ପଦାର୍ଥରେ, ନ = ନାହିଁ, ନିଦ୍ରୟା = ନିଦ୍ରାରୁ, ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ (ଜାଗ୍ରତ), ଇତି ଇଷ୍ୟତେ = ଏଭଳି କୁହାଯାଇପାରେ, ଧ୍ରୁବମ୍ = ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ।

ତା'ର (ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିର) ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ରହେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ସ୍ୱପ୍ନଜଗତକୁ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ। ଯଦି ତେବେବି ମିଥ୍ୟାପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତା'ର ଆସକ୍ତି ରହିଛି, ତେବେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ କୁହାଯାଇ ପାରେ କି ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ ନିଦ୍ରାରୁ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇନାହିଁ ॥୪୫୭॥

ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭୂତି ଯଥାର୍ଥ, ବାସ୍ତବିକ ଓ ସତ୍ୟ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିବା ପରେ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତକୁ ତଥା ସ୍ୱପ୍ନର ସମ୍ପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ତଥା ସେଗୁଡ଼ିକର ଭୋଗ-ସଂରକ୍ଷଣର ଇଚ୍ଛା କାହାକୁ ହୁଏନାହିଁ। ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଗଲା ପରେ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ତ୍ୟାଗ କରିବାରେ କାହାକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଲଜ୍ଜାବୋଧ ମଧ ହୋଇନଥାଏ। କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ପୁନର୍ବାର ସେହି ସ୍ୱପ୍ନକୁ ଦେଖିବାକୁ କେହି ମଧ ଚାହାଁନ୍ତି ନାହିଁ। ଯଦି କାହାକୁ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନଜନିତ ଚିନ୍ତା ଅଥବା ଉତ୍ତେଜନା ଅନୁଭବ ହୁଏ, ତେବେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ କି ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ ଅଛି। ଏହିପରି ଥରେ ମାତ୍ର ଏକକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲାପରେ, ବର୍ତ୍ତମାନର ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାର ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତର ପ୍ରତୀତିଭଳି ବୋଧହୁଏ।

ତଦ୍‌ବତ୍‌ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି ବର୍ତ୍ତମାନଃ
ସଦାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତି ନାନ୍ୟଦୀକ୍ଷତେ ।
ସ୍ମୃତିର୍ଯଥା ସ୍ୱପ୍ନବିଲୋକିତାର୍ଥେ
ତଥା ବିଦଃ ପ୍ରାଶନମୋଚନାଦୌ ॥୪୫୮॥

ତଦ୍‌ବତ୍ = ସେହି ପ୍ରକାର, ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି ବର୍ତ୍ତମାନଃ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ଯାହାର ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ସଦାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତି = ନିଜର ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ, ନ ଅନ୍ୟତ୍ ଈକ୍ଷ୍ୟତେ = ଏହା ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ସ୍ୱପ୍ନ ବିଲୋକିତାର୍ଥେ ସ୍ମୃତିଃ = (ଜାଗ୍ରତବ୍ୟକ୍ତି) ସ୍ୱପ୍ନ-ବିଷୟ ଯେଭଳି ସ୍ମରଣ ରଖେ, ତଥା = ସେହିପରି, ବିଦଃ = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ପ୍ରାଶନ ମୋଚନ ଆଦୌ = (ପ୍ରତିଦିନର) ଖାଇବା-ପିଇବା, ଉତ୍ସର୍ଜନ = ବିସର୍ଜନ ଇତ୍ୟାଦି।

ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ-ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମ ଭାବରେ ସ୍ଥିତ ରହେ ଏବଂ ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ। ଯେଭଳି (ଜାଗ୍ରତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ) ସ୍ୱପ୍ନର ବସ୍ତୁ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ସ୍ମୃତି ରହେ, ସେହିପରି ଆତ୍ମବେତ୍ତାକୁ ନିଜର ଭୋଜନାଦି ଓ ଉତ୍ସର୍ଜନ ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ସେତିକି ସ୍ମୃତି ରହେ ॥୪୫୮॥

ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀର ସମ୍ବନ୍ଧ ଏହି ଲୌକିକ ଜଗତ ସହିତ ସେଭଳି ରହେ, ଯେଭଳି କୌଣସି ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀର ସ୍ୱପ୍ନଜଗତ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ। ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କ୍ଷଣରେ ସେ 'ଜ୍ଞାନ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ, ଯେମିତି ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜଗତ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ସ୍ୱପ୍ନଜଗତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଉଭୟ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାରେ ଲୟ ହୋଇଯାନ୍ତି। ଜାଗ୍ରତରେ ସ୍ୱପ୍ନର ସ୍ମୃତି ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜାଣୁ କି ତାହା ଅସ୍ତିତ୍ୱହୀନ/ସତ୍ତାହୀନ ଓ ନିରର୍ଥକ ମାତ୍ର। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟଜଗତରେ ରହେ ଓ ବ୍ୟବହାର କରେ। ଖାଇବା-ପିଇବା, ଶ୍ୱାସୋଚ୍ଛ୍ୱାସ, ଶୋଇବା, ମଳ-ମୂତ୍ର ବିସର୍ଜନ ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ତା'ଠାରେ ସ୍ୱତଃ ହୋଇଥାଏ। ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତା'ର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ଆସକ୍ତି (ମହତ୍ତ୍ୱ) ଭାବ ନଥାଏ। ଶରୀର-ସଞ୍ଚାଳନ କ୍ରିୟା ସେହିପରି ଚାଲିଥାଏ, ଯେଭଳି ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ଜଗତରେ ରହିଛି।

କର୍ମଣା ନିର୍ମିତୋ ଦେହଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ତସ୍ୟ କଲ୍ପ୍ୟତାମ୍ ।
ନାନାଦେରାତ୍ମନୋ ଯୁକ୍ତଂ ନୈବାତ୍ମା କର୍ମନିର୍ମିତଃ ॥୪୫୯॥

କର୍ମଣା = (ପ୍ରାରବ୍ଧ) କର୍ମ ଦ୍ୱାରା, ନିର୍ମିତଃ ଦେହଃ = ଦେହ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି, ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ, ତସ୍ୟ = ତା'ର (ଦେହର), କଲ୍ପ୍ୟତାମ୍ = ମାନିବା ଉଚିତ୍, ନ = ନାହିଁ, ଅନାଦେଃ ଆତ୍ମନଃ = ଅନାଦି ଆତ୍ମାର, ଯୁକ୍ତମ୍ = ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ, ନ ଏବ = ନାହିଁ, ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମା, କର୍ମ ନିର୍ମିତଃ = କର୍ମଦ୍ୱାରା ହୋଇଛି ।

ଏହି ଶରୀର (ପ୍ରାରବ୍ଧ) କର୍ମଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ, ତେଣୁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଶରୀରର ବୋଲି ମାନିବା ଉଚିତ୍ । ଅନାଦି ଆତ୍ମାର ପ୍ରାରବ୍ଧ ମାନିବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଆତ୍ମା କୌଣସି ପୂର୍ବ କର୍ମରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇନାହିଁ ॥୪୫୯॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସେହି ପୁରୁଷ ଯିଏ କି ବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମା ଏକାତ୍ମତାକୁ ଅନୁଭବ କରିଛି । ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚିଗଲା ପରେ, ବ୍ୟକ୍ତି କଦାପି ନିମ୍ନସ୍ତରରେ ବିଷୟ ଭାବ ଜଗତକୁ ପୁନଃ ଆସେ ନାହିଁ । ପୂର୍ବ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ-ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିସାରିଛନ୍ତି । 'ପ୍ରାରବ୍ଧ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପାଇଁ ରହେ ନାହିଁ'- ଏହା କହିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ତଥ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ, ସମାଧି ପଶ୍ଚାତ୍ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ ଏବଂ ସେ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି ଅନୁଭବ କରେ । ଉଦାହରଣାର୍ଥ, ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ କ୍ୟାନ୍‌ସର୍ ରୋଗରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲେ, ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ ଶୂଳୀ ଦିଆଯାଇଥିଲା- ଏଭଳି ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇ ମହାମଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ରୂପେ ଘୋଷିତ କରି ଦିଆଯାଏ । ସେ ଛତ୍ର-ଚାମରାଦି ରାଜବୈଭବ ଭୋଗିବା ବେଳେ କୌଣସି ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ, ସିଦ୍ଧପୁରୁଷଙ୍କୁ ଶରୀର ଢାଙ୍କିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଚାଖଣ୍ଡେ କନା ମିଳେ ନାହିଁ ତଥା ଥରେ ଖାଇଲେ ଅନ୍ୟ ବେଳାକୁ ଭୋଜନ (ଭିକ୍ଷା) ମିଳିବାରେ ଅନିଶ୍ଚିତା ରହେ । ଏସବୁର ଔଚିତ୍ୟ କିପରି ସିଦ୍ଧ କରାଯିବ ?

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଭଳି ଶଙ୍କାକୁ ଦୂର କରିଛନ୍ତି । ପୂର୍ବ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକରେ କରାଯାଇଥିବା ସକାମ-କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ହେଉଛି ସଞ୍ଚିତ ବାସନା । ଏସବୁ ବାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଜୀବ ତା'ର ଉପଯୁକ୍ତ ଶରୀର ଧାରଣ କରେ, ଯେଉଁଠି ରହି ସେ ସେହି ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ପୂର୍ତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଗ କରି କ୍ଷୟ କରିପାରିବ । ପ୍ରାରବ୍ଧ କେବଳ ଶରୀରର ଏବଂ ଶରୀର (ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ- ଏହିପରି ତିନିସ୍ତରରେ) ଉଭୟ ଅନୁକୂଳ ଅଥବା ପ୍ରତିକୂଳ ପରିବେଶରେ ରହିପାରେ ।

'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପାଇଁ ରହେ ନାହିଁ - କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି ପ୍ରାରବ୍ଧ 'ଆତ୍ମା'ର ନୁହେଁ। କାରଣ, ପ୍ରାରବ୍ଧରୁ ଆତ୍ମାର 'ନିର୍ମାଣ'ହୁଏ ନାହିଁ। ଆତ୍ମା ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଦା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଥିଲା, ଅଛି ତଥା ରହିବ ମଧ୍ୟ। ସମସ୍ତ କ୍ରିୟା ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମା ସବୁର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଓ ନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୋଇଥିବାରୁ ଆତ୍ମାର ଉପସ୍ଥିତିରେ, ଆତ୍ମା ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଆତ୍ମା ପାଇଁ କ୍ରିୟା ହୋଇଥାଏ। ଏହି ଭାବକୁ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବଦ୍ ଗୀତା*ରେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି କି ଆତ୍ମା ଅଜନ୍ମା, ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ଆଦିମ। ଶରୀରର ବିନାଶ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ନାଶ ହୁଏନାହିଁ (ଅଜୋ ନିତ୍ୟଃ ଶାଶ୍ୱତୋଽୟଂ ପୁରାଣୋ। ନ ହନ୍ୟତେ ହନ୍ୟମାନେ ଶରୀରେ ॥) କଠୋପନିଷଦ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଛିକି- 'ଆତ୍ମା ଅନାଦି ଓ ଅନନ୍ତ'।

ଅଜୋ ନିତ୍ୟଃ ଶାଶ୍ୱତ ଇତି ବ୍ରୂତେ ଶ୍ରୁତିରମୋଘବାକ୍ ।
ତଦାତ୍ମନା ତିଷ୍ଠତୋଽସ୍ୟ କୁତଃ ପ୍ରାରବ୍ଧ କଳ୍ପନା ॥୪୬୦॥

ଅଜଃ = ଅଜନ୍ମା, ନିତ୍ୟଃ = ସର୍ବଦା, ଶାଶ୍ୱତଃ = ଯାହାର ବିନାଶ ନାହିଁ, ଇତି = ଏଭଳି ବ୍ରୂତେ = କହେ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି, ଅମୋଘବାକ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ବାଣୀରେ, ତଦାତ୍ମନା = ସେହି ଆତ୍ମା ସହିତ ନିଜକୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ତିଷ୍ଠତଃ = ସ୍ଥିର ରହେ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, କୁତଃ = କିପରି, ପ୍ରାରବ୍ଧ କଳ୍ପନା = ପ୍ରାରବ୍ଧ କଳ୍ପନା।

'ଆତ୍ମା ଅଜନ୍ମା, ନିତ୍ୟ ଓ ଶାଶ୍ୱତ'- ଏଭଳି ଅମୋଘ ବାଣୀ ଶ୍ରୁତି କହେ। ତେବେ ସେହି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ-କର୍ମର କଳ୍ପନା କିପରି କରାଯାଇପାରେ ? ॥୪୬୦॥

ବେଦାନ୍ତରେ କେବଳ ତର୍କ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ନିଷ୍କର୍ଷରେ ପହଞ୍ଚାଯାଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ବୁଦ୍ଧି ସ୍ୱତଃ ମାୟାରୁ (ତ୍ରିଗୁଣ) ଉତ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ତର୍କଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ତାହା ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଭ୍ରମିତ ହୋଇପାରେ। ଅତଏବ, ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ତର୍କସମ୍ମତ ନିଷ୍କର୍ଷ ଯଦି ଶ୍ରୁତି-କଥନ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାମାଣିକତା ପୁଷ୍ଟ ହୁଏ ତଥା ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଓ ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନ୍ୟ ହୁଏ।

* ଅଧ୍ୟାୟ-୨, ଶ୍ଳୋକ-୨୦

ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି ତଦା ଯଦା ଦେହାତ୍ମନା ସ୍ଥିତିଃ ।
ଦେହାତ୍ମଭାବୋ ନୈବେଷ୍ଟଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ତ୍ୟଜ୍ୟତାମତଃ ॥୪୬୧॥

ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ, ସିଦ୍ଧ୍ୟତି = ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ତଦା = ସେତେବେଳେ, ଯଦା = ଯେତେବେଳେ, ଦେହ ଆତ୍ମନା ସ୍ଥିତିଃ = ଦେହରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି (ତାଦାତ୍ମ୍ୟ) ସ୍ଥିତ, ଦେହାତ୍ମଭାବଃ = ଦେହ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ନ ଏବ = ଆଦୌ ନୁହେଁ, ଇଷ୍ଟଃ = ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ, ତ୍ୟଜ୍ୟତାମ୍ = ଛାଡି ଦେବା ଉଚିତ୍, ଅତଃ = ଏଣୁ ।

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହ ସହ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି ଜୀବନ ଧାରଣ କରାଯାଏ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମକୁ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଏ । କିନ୍ତୁ କେହି ମାନନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, 'ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ଦେହ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରହେ' ।ଏଣୁ ତା'ପାଇଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୪୬୧॥

ଶରୀର ପୂର୍ବ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରିବ ଏବଂ ଯାହାର ଦେହାଭିମାନ ରହିଛି, ସେମାନେ କ୍ଲେଶ ସହନ କରିବେ । କିନ୍ତୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ତାକୁ କହନ୍ତି, ଯାହାର ସମସ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତି (ଅଜ୍ଞାନ ଜନିତ) ଦୂର ହୋଇଯାଇଛି । ତେଣୁ ତା'ର କୌଣସି ଦେହାଭିମାନ ରହେ ନାହିଁ । ତା'ର ଦେହ ସହିତ କୌଣସି ଆସକ୍ତି ନଥିବାରୁ ଦେହ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ତାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ସମାପ୍ତ କରି ଆଦେଶ କରନ୍ତି କି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ବିଷୟକ ଚର୍ଚ୍ଚା କର ନାହିଁ ।

ଶରୀରସ୍ୟାପି ପ୍ରାରବ୍ଧକଳ୍ପନା ଭ୍ରାନ୍ତିରେବ ହି।
ଅଧ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ କୁତଃ ସତ୍ତ୍ୱମସତ୍ୟସ୍ୟ କୁତୋ ଜନିଃ ।
ଅଜାତସ୍ୟ କୁତୋ ନାଶଃ ପ୍ରାରବ୍ଧମସତଃ କୁତଃ ॥୪୬୨॥

ଶରୀରସ୍ୟ ଅପି = ଶରୀର ପାଇଁ ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାରବ୍ଧ କଳ୍ପନା = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର କଳ୍ପନା, ଭ୍ରାନ୍ତିଃ ଏବ ହି = ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର, ଅଧ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ = ଅଧ୍ୟସ୍ତ ବସ୍ତୁର, କୁତଃ ସତ୍ତ୍ୱମ୍ = ସତ୍ତା କେଉଁଠି ? ଅସତ୍ୟସ୍ୟ କୁତଃ ଜନିଃ = ଅସ୍ତିତ୍ୱହୀନର ଜନ୍ମ କିପରି ? ଅଜାତସ୍ୟ କୁତଃ ନାଶଃ = ଯାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ନାହିଁ, ତା'ର ନାଶ କେଉଁଠି ? ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ ଅସତଃ କୁତଃ = ଅସତ୍ ବସ୍ତୁର ପ୍ରାରବ୍ଧ କେଉଁଠି ?

ଶରୀର ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ଅଛି କହିବା ଭ୍ରମ ମାତ୍ର। ଅଧ୍ୟସ୍ତର (ଯାହା ଅନ୍ୟଠାରେ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ) ସତ୍ତା କେଉଁଠି ଅଛି ? ଯାହାର ସତ୍ତା ନାହିଁ, ଯାହାର ଜନ୍ମ ହୋଇନାହିଁ ତା'ର ବିନାଶ କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଅସ୍ତିତ୍ୱହୀନ (ସତ୍ତାଶୂନ୍ୟ)ର ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ॥୪୬୨॥

ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବିଚାର ଧାରାକୁ କ୍ରମରେ ଏବଂ ଯେଭଳି ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଲାଗେ କି ଏହା କୌଣସି ଅନ୍ତଃରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସାଂବିଧାନିକ ବିଧିବ୍ୟବସ୍ଥା ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପ୍ରାମାଣିକ ତଥା ପ୍ରଭାବଶାଳୀ। ଆତ୍ମା ପାଇଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ହୋଇ ନ ପାରେ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ଅସମ୍ଭବ। ଶରୀର ପାଇଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅଛି- ଏଭଳି କହିବା ମଧ୍ୟ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ। କାରଣ, ନିଜର ମୁକ୍ତାବସ୍ଥାରେ ଏହି ଦେହର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଜ୍ଞାନ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ରହେ ନାହିଁ।

ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ଯେଉଁ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ ସର୍ପ କେବଳ ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ- ଏ ତିନୋଟି ଶରୀର ଆତ୍ମା ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପଣ ମାତ୍ର। ତେବେ ଦେହର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କେଉଁଠି ରହେ ? ତେଣୁ ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ବା କଳ୍ପିତ ସର୍ପର ଜନ୍ମଦିନ ନ ଥାଏ। ଏହି ଅନୁସାରେ କିପରି କୁହାଯାଇ ପାରିବ କି ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପିତ ଦେହର ଜନ୍ମ ପ୍ରାରବ୍ଧ କାରଣରୁ ହୋଇଛି ? ସୁତରାଂ, ଯାହାର ଜନ୍ମ ବା ଉତ୍ପତ୍ତି ନାହିଁ, ତା'ର ବିନାଶ ବା ମୃତ୍ୟୁ କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ? ଦେହର ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଉଭୟ ଆତ୍ମା ଉପରେ କଳ୍ପିତ। ଅତଏବ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉପହାସ କରି କହନ୍ତି କି 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ସତ୍‌ଆତ୍ମା ତଥା ଅସତ୍‌ଶରୀରର ହୋଇ ନ ପାରେ। ଏହା କେବଳ ଭ୍ରମିତ ଦ୍ରଷ୍ଟାର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର।

ଜ୍ଞାନେନାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସମୂଳସ୍ୟ ଲୟୋ ଯଦି।
ତିଷ୍ଠତ୍ୟୟଂ କଥଂ ଦେହ ଇତି ଶଙ୍କାବତୋ ଜଡ଼ାନ୍।
ସମାଧାତୁଂ ବାହ୍ୟଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ବଦତି ଶ୍ରୁତିଃ ।।୪୬୩।।

ଜ୍ଞାନେନ = ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା, ଅଜ୍ଞାନ କାର୍ଯସ୍ୟ = ଅଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର, ସମୂଳସ୍ୟ = ମୂଳସହିତ, ସମଗ୍ରରୂପେ, ଲୟଃ = ବିନାଶ, ଯଦି = ଯଦି, ତିଷ୍ଠତି ଅୟଂ କଥଂ ଦେହ = ଏହି ଶରୀର କିପରି ରହେ ? ଇତି = ଏଭଳି, ଶଙ୍କାବତଃ = ଶଙ୍କା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଜଡ଼ାନ୍ = ମୂର୍ଖ, ସମାଧାତୁମ୍ = ସମାଧାନ କରିବା ପାଇଁ, ବାହ୍ୟଦୃଷ୍ଟ୍ୟା = ଲୌକିକ, ସାପେକ୍ଷିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ପ୍ରାରବ୍ଧମ୍ ବଦତି ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି ତାକୁ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ' ନାମ ଦେଇଛି।

ଯଦି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅଜ୍ଞାନର ପ୍ରଭାବ ବା ପରିଣାମ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଏହି ସ୍ଥୁଳଶରୀର (ସେହି ଜ୍ଞାନୀର) କିପରି ବଞ୍ଚିରହେ? ଏଭଳି ଶଙ୍କା କରୁଥିବା ମୂର୍ଖମାନଙ୍କର ସମାଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୁତି ଆପେକ୍ଷିକ ବା ତୁଳନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରେ 'ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ'ର ପରିକଳ୍ପନା କରେ ।।୪୬୩।।

ଅଜ୍ଞାନୀ (ମୂର୍ଖ) ଦେଖେ କି ଜଗତରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମାର ଶରୀର ନିରନ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟରତ। ତେଣୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ତାକୁ ଲାଗେ କି ସେ ପ୍ରାରବ୍ଧ ହେତୁ ଏଭଳି କରୁଥିବ। ସେହି ଅଜ୍ଞାନୀ ଜାଣେ ନାହିଁ ଯେ, 'ମହାତ୍ମା' ତା'ର ଉଦାତ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରେ କୌଣସି ଶରୀର ନୁହେଁ, ସେ କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ-ସର୍ବସାକ୍ଷୀ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର।' ଏଥିଲାଗି ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ସେହି ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚରେ ରହିଥିବା ମନ୍ଦ-ବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ସହାୟତା କରିବା ପାଇଁ କୃପାପୂର୍ବକ କହେ କି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାରବ୍ଧ ରହେ। ଏହା ହେଉଛି - ସାପେକ୍ଷିକ ବାହ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ମାତ୍ର। ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର କୌଣସି ପ୍ରାରବ୍ଧ ନଥାଏ ଅଥବା ଦେହ ନାହିଁ। ସେ ହେଉଛି - 'ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ, ସର୍ବାତ୍ମା, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ' ମାତ୍ର।

ନ ତୁ ଦେହାଦିସତ୍ୟତ୍ୱ ବୋଧନାୟ ବିପଶ୍ଚିତାମ୍।
ଯତଃ ଶ୍ରୁତେରଭିପ୍ରାୟଃ ପରମାର୍ଥୈବ ଗୋଚରଃ ।।୪୬୪।।

ନ ତୁ = ବସ୍ତୁତଃ ନୁହେଁ, ଦେହାଦି ସତ୍ୟତ୍ୱ ବୋଧନାୟ = ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିର ସତ୍ୟତା ବତାଇବା ପାଇଁ, ବିପଶ୍ଚିତାମ୍ = ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କୁ, ଯତଃ = ଯେହେତୁ, ଶ୍ରୁତେଃ = ଶ୍ରୁତିର, ଅଭିପ୍ରାୟଃ = ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ପରମାର୍ଥ ଏବ ଗୋଚରଃ = ବ୍ରହ୍ମ-ସତ୍ତା ମାତ୍ରକୁ ସୂଚିତ କରିବା।

ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କୁ ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ବିଷୟକ ଚର୍ଚ୍ଚା ଶ୍ରୁତି କରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଶ୍ରୁତିର ଅଭିପ୍ରାୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ତାରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ।।୪୬୪।।

ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ଯୁକ୍ତି କରନ୍ତି ଯେ, ଆତ୍ମାନୁଭବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ଚେତନା ଅଛି ଓ ତେଣୁ ପାର୍ଥିବ ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଅଛି। କିନ୍ତୁ ଶଙ୍କର ବୁଝାଇଛନ୍ତି ଯେ, ଉପନିଷଦ୍‌ମାନେ ଅନୁଗ୍ରହକରି ନବୀନ, ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସାଧନାର ପ୍ରାଥମିକ ସୋପାନରେ ପ୍ରାରବ୍ଧର ଭୂମିକାକୁ ମାନ୍ୟତା ଦେଇଛନ୍ତି। ଯଦ୍ୱାରା କି ଏହି ସାଧକମାନେ ସାଧନାର ଉତ୍ତରସ୍ତରରେ ଏକମେବ ଅଦ୍ୱିତୀୟର ବାସ୍ତବିକତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବେ।

ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅଦ୍ୱୈତ, ଅବିକାରୀ, ଅକ୍ଷୟ, ଅନନ୍ତ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠାନ। ଏହି ପ୍ରକାର ବାରମ୍ବାର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଘୋଷିତ କରୁଥିବା ସାତଟି ଶ୍ଳୋକର ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳା ଏହାପରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି।

ନାନାତ୍ୱ ନିଷେଧ (୪୬୫-୪୭୧)

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣମନାଦ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅପ୍ରମେୟମବିକ୍ରିୟମ୍ ।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୬୫॥

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ, ଅନାଦି ଅନ୍ତମ୍ = ଯାହାର ଆରମ୍ଭ =ଶେଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ (ବିନାଶ) ନାହିଁ, ଅପ୍ରମେୟମ୍ = ଯାହାକୁ କାହା ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ, ଅବିକ୍ରିୟମ୍ = ଯାହାର କୌଣସି ବିକାର ନାହିଁ, ଏକମ୍ ଏବ ଅଦ୍ୱୟଂ = ଯାହା ଏକ, ଯାହା ସଦୃଶ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ବ୍ରହ୍ମ = ପରମାତ୍ମା, ନ ଇହ ନାନା ଅସ୍ତି କିଞ୍ଚନ = ଏଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ।

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ଅପ୍ରମେୟ, ଅବିକାରୀ, ଏକ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ତା ମାତ୍ର। ସେଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ବି ଦ୍ୱୈତ ନାହିଁ ॥୪୬୫॥

ସଦ୍‌ଘନଂ ଚିଦ୍‌ଘନଂ ନିତ୍ୟମାନନ୍ଦଘନମକ୍ରିୟମ୍ ।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୬୬॥

ସଦ୍‌ଘନମ୍ = ସତ୍ତାମାତ୍ର, ଚିଦ୍‌ଘନମ୍ = ଜ୍ଞାନମାତ୍ର, ନିତ୍ୟମ୍ = ସର୍ବଦା, ଶାଶ୍ୱତ, ଆନନ୍ଦ-ଘନମ୍ = ଆନନ୍ଦମାତ୍ର, ଅକ୍ରିୟମ୍ = ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ.... କିଞ୍ଚନ- ଅର୍ଥ ପୂର୍ବଭଳି।

ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ଚିତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ଅକ୍ରିୟ, ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ। ଏଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ ॥୪୬୬॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପକୁ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି। ବାସ୍ତବରେ, ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପକୁ ପରିଭାଷିତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତ; ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀର ମାଧ୍ୟମରେ ହେଉଥିବା ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇପାରେ। ସ୍ଥୁଳ-ଶରୀରରେ ଆତ୍ମା ସତ୍ (ଅସ୍ତିତ୍ୱ) ରୂପେ, ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରରେ ଚିତ୍ (ଜ୍ଞାନ) ରୂପେ ଏବଂ କାରଣ-ଶରୀରରେ ଆନନ୍ଦ ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ। ଉପନିଷଦ୍‌ମାନଙ୍କରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଏଭଳି 'ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ' ନାମଦ୍ୱାରା ନାମିତ କରାଯାଇଛି।

ସଦ୍‌ଘନମ୍ : ସାମାନ୍ୟତଃ ଆମେ ବସ୍ତୁ କିମ୍ବା ଜୀବମାତ୍ରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଣୁ। କିନ୍ତୁ ଯଦି ଆମେ କହୁ କି 'ବୃକ୍ଷ ଅଛି,' ତେବେ ବାସ୍ତବରେ ଆମେ ବୃକ୍ଷର ସତ୍ତା ଅଥବା ତା'ର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥାଉ। ଯେଉଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ସତ୍ତା ବୃକ୍ଷରେ ରହିଛି, ତାହାହିଁ ପଥର, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ, ତରୁ-ତୃଣ, କୀଟ-ପତଙ୍ଗ ତଥା ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ। ଏହି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ସତ୍ତା ଯାହାକି ସର୍ବତ୍ର ସମାନରୂପେ ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହାକୁ 'ସତ୍-ତତ୍ତ୍ୱ' କୁହାଯାଏ। ଏହି ସତ୍‌ର ପୁଞ୍ଜିଭୂତ ବା ଘନୀଭୂତ ରୂପ ହେଉଛି- 'ବ୍ରହ୍ମ'।'

ଚିଦ୍‌ଘନମ୍ : ଯାହାର ସହାୟତାରେ କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ, ତାହାକୁ 'ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ' କହନ୍ତି। ଯେଉଁଠି ଏହି ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱ, ଜ୍ଞାନତତ୍ତ୍ୱ ବା ଚୈତନତତ୍ତ୍ୱ ବିଦ୍ୟମାନ ସେଠାରେ ଜ୍ଞାନ ବା ସଂଜ୍ଞାନ ରହେ, ଅନ୍ୟତ୍ର ଜ୍ଞାନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନଥାଏ। ଏହି ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବତ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ସମାନ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ, ଯଥା- ବୈଜ୍ଞାନିକ, କଳାକାର, ସନ୍ଥ, ଦୁଷ୍ଟ, ଅପରାଧୀ, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ, ବନସ୍ପତି ତଥା ଏକକୋଷୀ ଜୀବ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆନନ୍ଦଘନମ୍ : ଆନନ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସୁଖ ବା ଶାନ୍ତି। ଯେତେବେଳେ ମନ ବିକ୍ଷେପ ରହିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଆନନ୍ଦର ଅନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ। ବିକ୍ଷେପ ଯେତେ କମ୍ ହେବ, ଆନନ୍ଦ ସେତିକି ଅଧିକ ହେବ। ଅତଏବ, ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ମନ ଅମନୀଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ପରମ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ। କାଳର ଅବଧାରଣା ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସ୍ତରରେ ହୋଇଥାଏ, ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁଭବ ବିକାରୀ ଓ କ୍ଷଣିକ। କିନ୍ତୁ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତି ହେଲାବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି କାଳାତୀତ ହୋଇଯିବାରୁ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ବା ଶାଶ୍ୱତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ।

ଅକ୍ରିୟମ୍ : ବସ୍ତୁତଃ, ଆତ୍ମାର ଉପସ୍ଥିତିରେ ସବୁ ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏସବୁରୁ ଆତ୍ମା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ। ଯେପରିକି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜଗତକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ଏବଂ ଜଗତର ସକ୍ରିୟ ଗତି ଅବାଧରେ ଚାଲେ। କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱତଃ କୌଣସି କ୍ରିୟାରେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଏହି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା / ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତରୁ ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ। (ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟମାଶ୍ରିତ୍ୟ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ମନୋଧିୟଃ। ସ୍ୱକ୍ରିୟାର୍ଥେଷୁ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକଂ ଯଥା ଜନାଃ ॥ (ଆତ୍ମବୋଧ) ଏଥିଲାଗି ଭାଷ୍ୟକାର 'ଅକ୍ରିୟମ୍'ର ଅର୍ଥ = 'ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାଶୂନ୍ୟମ୍' କରିଛନ୍ତି।

ପ୍ରତ୍ୟଗେକରସଂ ପୂର୍ଣ୍ଣମନନ୍ତଂ ସର୍ବତୋମୁଖମ୍ ।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୬୭॥

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଏକରସମ୍ = ସର୍ବାନ୍ତର ଏକରସ ଆତ୍ମା, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍-ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଅନନ୍ତମ୍ = ଅସୀମ, ସର୍ବତୋମୁଖମ୍ = ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ।

ସର୍ବାନ୍ତରାତ୍ମା, ଏକରସ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନନ୍ତ ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ; ସେଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଦ୍ୱୈତ ନାହିଁ ॥୪୬୭॥

ଏହି ଆତ୍ମା / ବ୍ରହ୍ମ କାହାର ଦୃଶ୍ୟ ନୁହେଁ, ବରଂ ପ୍ରତ୍ୟେକର ସାରତତ୍ତ୍ୱ, ଅନ୍ତରାତ୍ମା (ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟ) । ଏଥିରେ କଦାପି କୌଣସି ବିକାର ଆସେ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହା ସର୍ବଦା ଏକରସ ରହେ । ଏଥିଲାଗି ଏହାକୁ ଅବିନାଶୀ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ତେଣୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା । ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଭେଦ, ଯଥା- ସଜାତୀୟ, ବିଜାତୀୟ ଓ ସ୍ୱଗତାଦି ଭେଦ ନାହିଁ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଅନନ୍ତ, କାରଣ ତା'ର ଜନ୍ମ-ମରଣାଦି ନାହିଁ । ଯିଏ ଅଜ ଓ ଅବିନାଶୀ, ସେ ଅବିକାରୀ ତଥା ଅନନ୍ତ ।

ଅହେୟମନୁପାଦେୟମନା ଧେୟମନା ଶ୍ରୟମ୍ ।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୬୮॥

ଅହେୟମ୍ = ଅତ୍ୟଜ୍ୟ, ଅନୁପାଦେୟମ୍ = ଅସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ, ଅନାଧେୟମ୍ = ଯାହା ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହଁ, ଅନାଶ୍ରୟମ୍ = ଯାହାର କୌଣସି ଆଶ୍ରୟ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ ସବୁର ଆଶ୍ରୟ ।

ଯିଏ ତ୍ୟଜ୍ୟ, ଗ୍ରାହ୍ୟ, ଅସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ତଥା ଅଦ୍ୱୟ ଓ ଯିଏ କାହାର ଆଶ୍ରିତ ନୁହେଁ- ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଦ୍ୱୈତ ନାହିଁ ॥୪୬୮॥

ସବୁରି ଭିତର-ବାହାରେ ଯେଉଁ ସତ୍ତା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇରହିଛି, ତା'ର କଦାପି ନିଷେଧ ଅଥବା ସ୍ୱୀକାର (ତ୍ୟାଗ ଓ ଗ୍ରହଣ) କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏସବୁ ସେହି ବସ୍ତୁ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ, ଯାହା ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇଥିବ । ଯେହେତୁ ଆତ୍ମା ଆମର ସ୍ୱରୂପ ତତ୍ତ୍ୱ, ତେଣୁ ତା'ର ତ୍ୟାଗ ଅଥବା ଗ୍ରହଣ କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ? ଆମେ କ'ଣ କଦାପି ଏଭଳି କହିପାରିବା ଯେ, 'ମୁଁ' ବର୍ତ୍ତମାନ ମୋ' ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ କରିଆସିଛି ? ଅଥବା, 'ମୁଁ ମୋ' ସହିତ ମିଶିଗଲି' । ମୁଁ ମୋର କାନ୍ଧ ଉପରେ କିପରି ବସିପାରିବି ? ଏହା କହିବା "ବଦତୋ ବ୍ୟାଘାତ ଦୋଷ" ହୋଇଯିବ ଅର୍ଥାତ୍, ବାଣୀର ବିଳାସ ମାତ୍ର- ଆମେ ଏପରି କହି ଭୁଲ୍ କରିଥାଉ ।

ଅନାଦେୟମ୍- ଯାହାର ଉପରେ କୌଣସି ଅଧ୍ୟାରୋପ ନାହିଁ। ସେଥିରେ କୌଣସି ଅଜ୍ଞାନ ବା ତଜ୍ଜନିତ ଭ୍ରମ ନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମା ହେଉଛି ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର। ପ୍ରକୃତିଗତ ଆବରଣ ଓ ବିକ୍ଷେପ ତାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ। **ଅନାଶ୍ରୟମ୍**- ଯାହାର କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତଃ ସବୁର ଆଶ୍ରୟ ବା ନିବାସସ୍ଥାନ, ଅଧିଷ୍ଠାନ ତତ୍ତ୍ୱ।

ନିର୍ଗୁଣଂ ନିଷ୍କଳଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୬୯॥

ନିର୍ଗୁଣମ୍ = ଗୁଣରହିତ, ନିଷ୍କଳମ୍ = କଳା ବା ଅବୟବ ରହିତ, ସୂକ୍ଷ୍ମମ୍ = ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ନୁହେଁ, ନିର୍ବିକଳ୍ପମ୍ = ବିକଳ୍ପରହିତ, ନିରଞ୍ଜନମ୍ = ଅଞ୍ଜନ ବା ମଳରହିତ।

ନିର୍ଗୁଣ, ନିରବୟବ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ, ନିର୍ମଳ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ। ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ ॥୪୬୯॥

ଗୁଣଯୁକ୍ତ ପଦାର୍ଥ ନାଶବାନ୍ ହୋଇଥାଏ ତଥା ବିକାରୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସେସବୁ ପ୍ରକୃତିର (ମାୟା)ର ଅଧୀନ। ସୁତରାଂ, ଯେଉଁବସ୍ତୁ ଅବିନାଶୀ, ଅବିକାରୀ, ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରକୃତିର ପରେ ଥିବା ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ। "ବ୍ରହ୍ମ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ, ଅନନ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଥିବାରୁ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅଗୋଚର ହୋଇଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଓ ବାସନାରହିତ ଯୋଗୁଁ ନିରଞ୍ଜନ କୁହାଯାଏ।"

ଅନିରୂପ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ ଯତ୍ ମନୋବାଚାମଗୋଚରମ୍।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୭୦॥

ଅନିରୂପ୍ୟସ୍ୱରୂପମ୍ = ଯାହାର ସ୍ୱରୂପକୁ ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ, ଯତ୍ = ଯେହେତୁ, ମନୋବାଚାମ୍ ଅଗୋଚରମ୍ = ମନ ଓ ବାଣୀଦ୍ୱାରା ଅଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାରୁ।

ଯାହାର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ, ଯିଏ ମନ ଓ ବାଣୀର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ତଥା ଅଦ୍ୱୟ, ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ। ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ ॥୪୭୦॥

ଅନିରୂପ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଅବୋଧ ଓ ଅଗୋଚର। ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଥବା ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଥବା ପରୋକ୍ଷ ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିଷୟ ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଥିବାରୁ, ତାହାକୁ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଜାଣି ହେବନାହିଁ କିମ୍ୱା କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ। ଜଗତରେ ଏଭଳି ଅନେକ ବିଷୟ ରହିଛି, ଯାହାକୁ ଆମେ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଥବା କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରି ନଥାଉ,

ଯଥା- ଶ୍ରଦ୍ଧା, ପ୍ରେମ, ଗାଣିତିକ ସୂତ୍ର, ବୈଜ୍ଞାନିକ ତଥ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି। କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ହୋଇପାରିବ। ଯେହେତୁ ବ୍ରହ୍ମ ମନ ଓ ବାଣୀର ଅଗୋଚର, ତେଣୁ ତାହାକୁ ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ମାଧ୍ୟମରେ ଅନୁଭବ କରିହୁଏ।ଏହି ସତ୍ୟକୁ କେନୋପନିଷଦ୍‌ରେ ନିମ୍ନମତେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି କି-

ଯନ୍ମନସା ନ ମନୁତେ ଯେନାହୁର୍ମନୋ ମତମ୍ ।
ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ୱଂ ବିଦ୍ଧି ନେଦଂ ଯଦିଦମୁପାସତେ ॥
ଯଦ୍‌ବାଚାନଭ୍ୟୁଦିତଂ ଯେନବାଗଭ୍ୟୁଦ୍ୟତେ ।
ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ୱଂ ବିଦ୍ଧି ନେଦଂ ଯଦିଦମୁପାସତେ ॥

"ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଯାହାକୁ ମନ ଭାବନା କରିପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ମନରେ ଭାବନା ଉଦିତ ହୁଏ । ଯାହାକୁ ବାଣୀ ବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ବାଣୀରେ କହିବାର ଶକ୍ତି ଆସେ।"

ସତ୍‌ସମୃଦ୍ଧଂ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧଂ ଶୁଦ୍ଧଂ ବୁଦ୍ଧମନୀଦୃଶମ୍।
ଏକମେବାଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ॥୪୭୧॥

ସତ୍ = ତିନିକାଳରେ ଯାହା ସତ୍ତା ରୂପେ ରହେ, ସମୃଦ୍ଧମ୍ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅସୀମ, ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧମ୍ = ଯାହା ସ୍ୱତଃ ନିଜର ପ୍ରମାଣ, ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ନିର୍ମଳ, ବୁଦ୍ଧମ୍ = ବୋଧରୂପ (ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ), ଅନୀଦୃଶମ୍ = ଯାହାର ସଦୃଶ ଅନ୍ୟ କେହି ନାହିଁ।

ସତ୍ ସ୍ୱରୂପ, ବୈଭବପୂର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ୱୟଂ-ସିଦ୍ଧ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ, ନିରୂପମ- ଏଭଳି ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ। ସେଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ। ॥୪୭୧॥

ଏହି ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ସତ୍‌ରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ (ସମୃଦ୍ଧ), ଯେହେତୁ ସ୍ୱତଃ ସିଦ୍ଧ (ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି) ତାହାକୁ କୌଣସି କରଣ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ବା ପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ। ତାହା କୌଣସି ଦୃଶ୍ୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ, ତେଣୁ ତା'ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ। 'ଅହମସ୍ମି ଇତି ଭାବ ମାତ୍ରମ୍ ବିଦ୍ୟତେ।' ଅତଏବ, ଆମେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ସିଦ୍ଧ ଅଥବା ଅସିଦ୍ଧ କରିପାରିବା, କିନ୍ତୁ ନିଜକୁ ନୁହେଁ। ଏଥିରେ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ସଂସର୍ଗ ନ ଥିବାରୁ- ଏହା ଶୁଦ୍ଧ ଓ ନିର୍ମଳ। ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ 'ବୁଦ୍ଧମ୍'- ବୋଧ ବା ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର। ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଆମର ଦୃଶ୍ୟ ବସ୍ତୁ, ଭାବ ଏବଂ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ସଦୃଶ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଅନୁପମ ଓ ଅନାଦୃଶ କୁହାଯାଇଛି- ଏଭଳି ବ୍ରହ୍ମ ବସ୍ତୁତଃ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ। ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ନାନାତ୍ୱ ନାହିଁ।

ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭବ-ଉପଦେଶ (୪୭୨-୪୭୯)

ନିରସ୍ତରାଗାଃ ବିନିରସ୍ତଭୋଗାଃ
ଶାନ୍ତାଃ ସୁଦାନ୍ତାଃ ଯତୟୋ ମହାନ୍ତଃ ।
ବିଜ୍ଞାୟ ତତ୍ତ୍ୱଂ ପରମେତଦନ୍ତେ
ପ୍ରାପ୍ତାଃ ପରାଂ ନିବୃତ୍ତିମାତ୍ମଯୋଗାତ୍ ।।୪୭୨।।

ନିରସ୍ତରାଗାଃ = (ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ) ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ ରହିତ, ବିନିରସ୍ତଭୋଗାଃ = ଯିଏ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ୟାଗ କରିଦେଇଛି, ଶାନ୍ତାଃ = ଶମଯୁକ୍ତ, ସୁଦାନ୍ତାଃ = ଦମଯୁକ୍ତ, ଯତୟଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଯମ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ମହାନ୍ତଃ = ପରମାର୍ଥରତ, ବିଜ୍ଞାୟ = ଅନୁଭବ କରି, ତତ୍ତ୍ୱଂ ପରମ୍ = ପରମ ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ, ଏତତ୍ ଅନ୍ତେ = ଏହି ଜୀବନର ଶେଷରେ, ପ୍ରାପ୍ତାଃ = ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି, ପରାଂ ନିବୃତ୍ତିମ୍ = ପରମାନନ୍ଦରୂପ ମୋକ୍ଷ, ଆତ୍ମଯୋଗାତ୍ = ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ।

ଉଦାତ୍ତ ଯୋଗୀଜନ- ଯେଉଁମାନେ ରାଗଦ୍ୱେଷରହିତ, ସମସ୍ତ ଭୋଗକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଦେଇଛନ୍ତି, ଶମ-ଦମଯୁକ୍ତ, ସେମାନେ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ (ଆତ୍ମା)କୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଶେଷରେ ପରମାନନ୍ଦରୂପ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରନ୍ତି ।।୪୭୨।।

ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପରେ ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ କିଛି ବ୍ୟାବହାରିକ ଉପଦେଶ କରିଛନ୍ତି। ଏଗୁଡ଼ିକ ସାଧନାରେ ସହାୟକ ହେବ। ଯେଉଁମାନେ ସମସ୍ତ କାମନାରୁ ପରାବୃତ୍ତ ଏବଂ ବିଷୟ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିସାରିଛନ୍ତି ତଥା ବାହ୍ୟଜଗତରେ ଲିପ୍ତ ହେବା ଅଥବା ସେଥିରୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆନନ୍ଦ ପାଇବାର କାମନା ଯେଉଁମାନଙ୍କଠାରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ 'ଶାନ୍ତା, ଦାନ୍ତା, ମହାନ୍ତା ଓ ଯତି' କୁହାଯାଏ । ସେମାନେ ନିଜର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା, ସାଧନା ବଳରେ ପରମ ସତ୍ୟକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ଜୀବନର ଶେଷରେ ପରମାନନ୍ଦରୂପ ମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି। ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର କର୍ମବାସନା ରହେନାହିଁ, ଯାହାକି ମନକୁ ସଂସାର ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ କରିପାରିବ।

ଭବାନପୀଦଂ ପରତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମନଃ
ସ୍ୱରୂପମାନନ୍ଦଘନଂ ବିଚାର୍ୟ୍ୟ।
ବିଧୂୟ ମୋହଂ ସ୍ୱମନଃ ପ୍ରକଳ୍ପିତଂ
ମୁକ୍ତଃ କୃତାର୍ଥୋ ଭବତୁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧଃ ॥୪୭୩॥

ଭବାନ୍ = ଆପଣମାନେ (ମହାନ୍ ସାଧକଗଣ), ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଇଦଂ = ଏହି, ପରତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ପରମ ବ୍ରହ୍ମକୁ, ଆତ୍ମନଃ ସ୍ୱରୂପମ୍ = ଯାହା ଆପଣଙ୍କର ନିଜ ସ୍ୱରୂପ, ଆନନ୍ଦଘନମ୍ = ଆନନ୍ଦ-ଘନ, ବିଚାର୍ୟ୍ୟ = ବିଚାର କରି, ବିଧୂୟ = ନଷ୍ଟ କରି, ମୋହମ୍ = ମୋହ/ଭ୍ରମ, ସ୍ୱମନଃପ୍ରକଳ୍ପିତଂ = ନିଜ ମନଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବା, ମୁକ୍ତଃ = ମୁକ୍ତ, କୃତାର୍ଥ = କୃତକୃତ୍ୟ, ଭବତୁ = ହୋଇଯାଅ, ପ୍ରବୁଦ୍ଧ = ଅବିଦ୍ୟା ରହିତ ହୋଇ।

ଆପଣ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର ବିଚାର କରି ପରମ ତତ୍ତ୍ୱରେ, ଯାହାକି ତୁମର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଆନନ୍ଦଘନ- ସେଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ତଥା ନିଜର ମନଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ମୋହ / ଭ୍ରମକୁ ନଷ୍ଟକରି, ଅବିଦ୍ୟାରହିତ ହୋଇ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଅ ଏବଂ ଜୀବନକୁ କୃତାର୍ଥ କରିଦିଅ ॥ ୪୭୩ ॥

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାରମ୍ଭ (ଶ୍ଳୋକ ନଂ-୪୩)ରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜର ଶରଣାଗତ ଶିଷ୍ୟକୁ ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ବଚନ ଦେଇଥିଲେ ଯେ, "ତୁମେ ଡର ନାହିଁ। ତୁମ ପାଇଁ କୌଣସି ବିପଦ ନାହିଁ। ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିବାର ଉପାୟ ଅଛି। ମୁଁ ତୁମକୁ ସେହି ମାର୍ଗ ଦେଖାଇବି, ଯେଉଁ ମାର୍ଗରେ ଚାଲି ମୁମୁକ୍ଷୁମାନେ ପାର ହୋଇଛନ୍ତି।" ଶ୍ଳୋକ ନଂ-୪୭୧ରେ ପହଞ୍ଚି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶିଷ୍ୟକୁ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ କହୁଛନ୍ତି କି "ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍! ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦଘନ ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୟଂ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରି ଏହି ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚରୁ, ଯାହାକି ଆପଣଙ୍କ ମନର ପ୍ରକ୍ଷେପ (କଳ୍ପିତ) ମାତ୍ର, ସେଥିରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଅ।"

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ, ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମା ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ ଆମକୁ ଅନୁଭବ ହେଉଛି କି ଆମେ ଏସବୁ ମାତ୍ର। ଏହା ଆମର ମନର ମୋହ ବା ଭ୍ରମ। ଯିଏ ଏହାକୁ ଦୂର କରି ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ (ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପରେ) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ସାଗରକୁ ପାର କରିଯାଏ। ସୁତରାଂ, ଭଗବାନ୍ କୃପାକରନ୍ତୁ। ଆପଣ ମଧ୍ୟ କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଆନ୍ତୁ।

ସମାଧିନା ସାଧୁବିନିଶ୍ଚଳାତ୍ମନା
ପଶ୍ୟାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ଫୁଟବୋଧଚକ୍ଷୁଷା ।
ନିଃସଂଶୟଂ ସମ୍ୟଗବେକ୍ଷିତଶ୍ଚେତ୍
ଶ୍ରୁତଃ ପଦାର୍ଥୋ ନ ପୁନର୍ବିକଳ୍ପ୍ୟତେ ॥୪୭୪॥

ସମାଧିନା = ସମାଧି ଦ୍ୱାରା, ସାଧୁ ବିନିଶ୍ଚଳ ଆତ୍ମନା = ନିଜ ମନକୁ ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର ରଖିବାରେ, ପଶ୍ୟ = ଦେଖ, ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଆତ୍ମାକୁ, ସ୍ଫୁଟ-ବୋଧ ଚକ୍ଷୁଷ = ଜ୍ଞାନ- ଚକ୍ଷୁ ଦ୍ୱାର, ନିଃସଂଶୟମ୍ = ଅସଂଦିଗ୍ଧରେ, ସମ୍ୟକ୍ ଅବେକ୍ଷିତଃ = ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝାଯାଇଥିବା, ଚେତ୍ = ଯଦି, ଶ୍ରୁତଃ ପଦାର୍ଥଃ = ଶୁଣିଥିବା ଶ୍ରୁତି-କଥନ (ଆତ୍ମଜ୍ଞ ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବୋଧିତ), ନ ପୁନଃ ବିକଳ୍ପତେ = ପୁନଃ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଥା ହୁଏନାହିଁ ।

ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଜ୍ଞାନଚକ୍ଷୁ ଦ୍ୱାରା ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ କର, ଯେତେବେଳେ ମନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତ, ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇଯାଏ । ଯଦି ଶ୍ରୁତି-କଥନ ଶୁଣି, ତାକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝି, ସଂଶୟରହିତ ହୋଇଯିବ, ତେବେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଥା ଭାବ ଉଦୟ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିବ ନାହିଁ ॥୪୭୪॥

ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିରଚିତ୍ତ ତାକୁ କହନ୍ତି, ଯାହାକି ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦିରୁ ରହିତ ଏବଂ ବିଚଳିତ ହୁଏନାହିଁ । ସେହି ମନ 'ବ୍ରହ୍ମଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର' କରିପାରେ । ଏଠାରେ 'ଦେଖିବା', ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିବା ନୁହେଁ । ଏହି ପରମତତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାନ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ବା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖାଯାଏ (ସ୍ଫୁଟ-ବୋଧ-ଚକ୍ଷୁଷା) । ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର ସମ୍ପନ୍ନ ଓ ସ୍ଥିର ଚିତ୍ତରେ 'ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି' ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ ଓ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ସହଜ ହୁଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନରେ ଶଙ୍କା ଉଠେ । ଯଦି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ କଥନକୁ ଅର୍ଥାତ୍ 'ମହାବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ'ର ଗୂଢ଼ାଶୟକୁ ବୁଝିଛନ୍ତି, ତେବେ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଶଙ୍କା ମନରେ ରହିବ ନାହିଁ ।

ସ୍ୱସ୍ୟାବିଦ୍ୟାବନ୍ଧସମ୍ବନ୍ଧମୋକ୍ଷାତ୍
ସତ୍ୟଜ୍ଞାନାନନ୍ଦରୂପାତ୍ମଲବ୍ଧୌ ।
ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଯୁକ୍ତିର୍ଦେଶିକୋକ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣଂ
ଚାନ୍ତଃସିଦ୍ଧା ସ୍ୱାନୁଭୂତିଃ ପ୍ରମାଣମ୍ ।।୪୭୫।।

ସ୍ୱସ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟା ବନ୍ଧ ସମ୍ବନ୍ଧ ମୋକ୍ଷାତ୍ = ନିଜର ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ବନ୍ଧନସହିତ ଥିବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପରେ, ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମଲବ୍ଧୌ = ସତ୍ୟଜ୍ଞାନଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମାର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ = ଶ୍ରୁତି ଗୁଡ଼ିକରେ, ଯୁକ୍ତିଃ = ତର୍କ , ଦେଶିକଃ ଉକ୍ତିଃ = ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଥନ, ପ୍ରମାଣମ୍ = ପ୍ରମାଣ, ଚ = ଏବଂ, ଅନ୍ତଃସିଦ୍ଧାଃ = ନିଜର ଅନ୍ତଃକରଣର ଏକାଗ୍ରତା ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହେଉଥିବା, ସ୍ୱାନୁଭୂତିଃ = ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି, ପ୍ରମାଣମ୍ = (ସର୍ବୋପରି) ପ୍ରମାଣ ।

ନିଜର ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ବନ୍ଧନର ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇ ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ-ଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଶାସ୍ତ୍ର, ଯୁକ୍ତି, ଗୁରୁବାକ୍ୟ- ଏସବୁ ପ୍ରମାଣ ହୁଏ; ଅନ୍ତଃକରଣ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହେଉଥିବା ସ୍ୱାତ୍ମାନୁଭବ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ପ୍ରମାଣ ହୁଏ ।।୪୭୫।।

ଏଠାରେ 'ମୋକ୍ଷ'ର ପରିଭାଷା ଦିଆଯାଇଛି କି 'ଅବିଦ୍ୟା-ବନ୍ଧ-ସମ୍ବନ୍ଧ-ମୋକ୍ଷଃ' ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଦ୍ୟା ସହିତ ଆମର ଯେଉଁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହୋଇଯାଇଛି । ଅଥବା ତାହା ଯୋଗୁଁ ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ଅନୁଭବ ହେଉଛି, ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି । ଭ୍ରମ ବା ମୋହ ହେତୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ତା'ପରେ ଜୀବର ଦୟନୀୟ ସ୍ଥିତି ହୋଇଯାଏ । ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ । ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ହେଲା ପରେ ହିଁ ଅଜ୍ଞାନ (ଅବିଦ୍ୟା) ବିନାଶ ହୁଏ । ସତ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ 'ଆତ୍ମା' ଯାହାର ସହଜ ସ୍ୱରୂପ ହେଉଛି- 'ସତ୍ୟଂ-ଜ୍ଞାନଂ-ଅନନ୍ତମ୍' । ସତ୍ୟମ୍- ଯାହାକିଛି ତିନିକାଳରେ ଏକ ପ୍ରକାର ରହେ । ଜ୍ଞାନମ୍- ଯାହାର ପ୍ରକାଶରେ ଅନ୍ୟ ସବୁ କିଛି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟସବୁର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଅନନ୍ତମ୍ - ସୀମାହୀନ, ଭୂମା, ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ।

ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରାମାଣିକ ସ୍ରୋତ ହେଉଛି- (୧) ଶ୍ରୁତି (ଶାସ୍ତ୍ର) ଉପନିଷଦ୍- ଯାହାକି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତମାନଙ୍କର ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ବାଣୀ (୨) ଯୁକ୍ତିତର୍କସଙ୍ଗତ ବିଚାରଧାରା ଏବଂ (୩) ଜ୍ଞାନୀ-ମହାତ୍ମା ଅଥବା ଗୁରୁମାନଙ୍କର ଉପଦେଶାବଳୀ ।

ବନ୍ଧୋ ମୋକ୍ଷଶ୍ଚ ତୃପ୍ତିଶ୍ଚ ଚିନ୍ତାଽଽରୋଗ୍ୟକ୍ଷୁଧାଦୟଃ।
ସ୍ୱେନୈବ ବେଦ୍ୟା ଯଜ୍ଜ୍ଞାନଂ ପରେଷାମାନୁମାନିକମ୍ ॥୪୭୬॥

ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ, ମୋକ୍ଷଃ ଚ = ଏବଂ ମୋକ୍ଷ, ତୃପ୍ତିଃ ଚ = ଏବଂ ତୃପ୍ତି, ଚିନ୍ତା ଆରୋଗ୍ୟ କ୍ଷୁଧାଦୟଃ = ଚିନ୍ତା, ଶାରୀରିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ କ୍ଷୁଧା ଇତ୍ୟାଦି, ସ୍ୱେନ = ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ୱାରା, ଏବ = କେବଳ, ବେଦ୍ୟା = ଅନୁଭବଗମ୍ୟ, ଯତ୍ ଜ୍ଞାନଂ ପରେଷାମ୍ = ଅନ୍ୟଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ଆନୁମାନିକମ୍ = ଅନୁମାନ ମାତ୍ର।

ବନ୍ଧନ ଓ ମୁକ୍ତି, ତୃପ୍ତି ଓ ଚିନ୍ତା, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ କ୍ଷୁଧାଦି ନିଜ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଜାଣିହୁଏ। ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା 'ଅନୁମାନ' ମାତ୍ର ॥୪୭୬॥

ଯେଉଁଭଳି କ୍ଷୁଧା-ପିପାସା, ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର ଅନୁଭବ ବୈୟକ୍ତିକ (ବ୍ୟକ୍ତିଗତ) ଆତ୍ମପରକ, ସେହିପରି ସତ୍ୟର ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ଅପରୋକ୍ଷ, ଆତ୍ମପରକ ହୋଇଥାଏ।

ତଟସ୍ଥିତା ବୋଧୟନ୍ତି ଗୁରବଃ ଶ୍ରୁତୟୋ ଯଥା।
ପ୍ରଜ୍ଞୟୈବ ତରେଦ୍ୱିଦ୍ୱାନୀଶ୍ୱରାନୁ ଗୃହୀତୟା ॥୪୭୭॥

ତଟସ୍ଥିତା = ଅନନ୍ୟ ରହି, ବୋଧୟନ୍ତି = ଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ କରନ୍ତି, ଗୁରବଃ = ଗୁରୁମାନେ, ଶ୍ରୁତୟଃ = ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଏବ = କେବଳ ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ହିଁ, ତରେତ୍ = ପାର ହୁଅନ୍ତି, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ବିଚାରଶୀଳ ସାଧକ, ଈଶ୍ୱର ଅନୁଗୃହୀତୟା = ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପାରୁ।

ଗୁରୁ ଓ ଶ୍ରୁତି ଅନନ୍ୟ ରହି ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନୋପଦେଶ କରନ୍ତି । ବିଚାରଶୀଳ ସାଧକ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପା ଓ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ହିଁ (ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା) ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରନ୍ତି ॥୪୭୭॥

ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉପନିଷଦ୍ ଓ ଗୁରୁମାନେ ସ୍ୱୟଂ ଅନନ୍ୟ ରହି କେବଳ ସତ୍ୟକୁ ଇଙ୍ଗିତ/ଲକ୍ଷିତ ମାତ୍ର କରିଥାନ୍ତି । ସୁତରାଂ, ଶିଷ୍ୟ ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ଉପଦେଶ-ଜ୍ଞାନ ଅନୁମାନ ମାତ୍ର ରହେ। କିନ୍ତୁ ବିଚାରଶୀଳ ସାଧକ ଶ୍ରୁତି ଓ ଗୁରୁ ଉପଦେଶିତ ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରମାଣ ମାନି ଆଗକୁ ବଢ଼େ। ପୁନଃ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞା ବଳରେ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପା ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ଅନୁଭବ ସିଦ୍ଧ କରେ। 'ଅନୁଗ୍ରହ' ଅର୍ଥାତ୍ କୃପା। ତେଣୁ ଈଶ୍ୱରକୃପା ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧୈର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନା କରିବା ଉଚିତ୍।

ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟାକୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ବା ନିୟମନ କରେ, ତାଙ୍କୁ ହିଁ 'ଈଶ୍ୱର' ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ। ସେହି ଶକ୍ତି ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଦା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ। ଆମ ଭିତରେ ଥିବା ସଂସ୍କାର ଯଦି ଆମର ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ସୁନିଶ୍ଚିତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ, ତେବେ ସେହି ସଂସ୍କାର ଆମ ପାଇଁ 'ଈଶ୍ୱର'। ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ତାକୁ ହୋଇପାରେ, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଦୀର୍ଘ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧନା ବା ତପ କରିଛି ଅଥବା କରିପାରିବ। ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାର ନିଜର ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତନ ବଳରେ ଅନ୍ତତଃ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ସେହି ସାଧକ ସଂସାର-ସାଗରକୁ ପାର କରିଯାଏ।

ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସ୍ୱମାତ୍ମାନମଖଣ୍ଡିତମ୍ ।
ସଂସିଦ୍ଧଃ ସମ୍ମୁଖଂ ତିଷ୍ଠେନ୍ନିର୍ବିକଳ୍ପାତ୍ମନାଽଽତ୍ମନି ॥୪୭୮॥

ସ୍ୱାନୁଭୂତ୍ୟା = ନିଜର ଆତ୍ମାନୁଭବ ଦ୍ୱାରା, ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ଞାତ୍ୱା = ନିଜକୁ ଜାଣି, ସ୍ୱମ୍ ଆତ୍ମାନମ୍ ଅଖଣ୍ଡିତମ୍ = ନିଜର ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ, ସଂସିଦ୍ଧଃ = ପରମ ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ, ସମ୍ମୁଖଂ ତିଷ୍ଠେତ୍ = ସତ୍‌ର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ (ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି), ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଆତ୍ମନା = ଦ୍ୱୈତରହିତ ହୋଇ, ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ।

ନିଜର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା, ନିଜର ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି, ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ନିର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ ହୋଇ ନିଜସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ରହେ ॥୪୭୮॥

ଆତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ ନିଜ ଭିତରେ ନିଜଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ। ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ଥିର-ଏକାଗ୍ର ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହୁଏ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଆତ୍ମା ଓ ମୋର ଏକତ୍ୱ ହୁଏ। ଏଠାରେ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ ସହିତ ଏକାକାର ହେବା। ଯେଭଳି କୁହାଯାଏ କି ଯଦି ତୁମେ ନିଦ୍ରା ଓ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯିବ, ତେବେ ଜାଗ୍ରତ ହେବ। ସେହିପରି ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି, ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ତଥା ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ-ବିଚାରରୁ ଅସଙ୍ଗ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମା ହୁଏ। ଅର୍ଥାତ୍ ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଆତ୍ମରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ।

ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିରୁକ୍ତିରେଷା
ବ୍ରହ୍ମୈବ ଜୀବଃ ସକଳଂ ଜଗଚ୍ଚ ।
ଅଖଣ୍ଡରୂପ ସ୍ଥିତିରେବ ମୋକ୍ଷୋ
ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱିତୀୟେ ଶ୍ରୁତୟଃ ପ୍ରମାଣମ୍ ॥୪୭୯॥

ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିରୁକ୍ତିଃ ଏଷା = ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅନ୍ତିମ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏଭଳି କି, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜୀବଃ ସକଳଂ ଜଗତ୍ ଚ = ଜୀବ ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ, ଅଖଣ୍ଡରୂପ ସ୍ଥିତିଃ ଏବଂ ମୋକ୍ଷଃ = ଅଖଣ୍ଡରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ସ୍ଥିତ ହେବା ହିଁ ମୋକ୍ଷ, ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱିତୀୟେ = ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମରେ, ଶ୍ରୁତୟଃ = ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକରେ (ଯାହା ଘୋଷିତ ହୋଇଛି), ପ୍ରମାଣମ୍ = ପ୍ରମାଣ ।

ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଏହାହିଁ ଅନ୍ତିମ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କି ଜୀବ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ। ସେହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଖଣ୍ଡରୂପେ ସ୍ଥିତ ହେବା ହିଁ ମୋକ୍ଷ। ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱିତୀୟ- ଏହାର ପ୍ରମାଣ କେବଳ ଶ୍ରୁତି ॥୪୭୯॥

ବେଦମାନଙ୍କର ଅନ୍ତିମ ନିଷ୍କର୍ଷକୁ 'ଉପନିଷଦ୍ ବା ବେଦାନ୍ତ' କୁହାଯାଏ। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଉପନିଷଦ୍-ସାରକୁ ବତାଇଛନ୍ତି- (୧) ଜୀବ ହେଉଛି ସ୍ୱରୂପତଃ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର (୨) ଜଗତ-ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ (୩) ସେହି ଦ୍ୱୈତରହିତ ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାହିଁ 'ମୋକ୍ଷ ବା ମୁକ୍ତି'।

ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷରେ ଲୟ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଦ୍ରାରୁ ଜାଗତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ (ଜଗତ) ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ-ଜଗତରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ। ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ପାଇଁ ଏହାହିଁ ମୋକ୍ଷସ୍ଥିତି। ଏହିପରି ସାଧକ ତା'ର ସାଧନା (ତପ) ବଳରେ ଅନନ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ / ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ପରେ, ତା' ପାଇଁ ଏହି ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଶ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ରହ୍ମମୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱୟଂକୁ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗେ। ଏହାର ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି- ଉପନିଷଦ୍ ବା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ।

ବୋଧର ଉପଲବ୍ଧି- ସାଧକ (୪୮୦-୫୨୦)

ଇତି ଗୁରୁବଚନାତ୍ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣାତ୍
ପରମବଗମ୍ୟ ସତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ମଯୁକ୍ତ୍ୟା ।
ପ୍ରଶମିତକରଣଃ ସମାହିତାତ୍ମା
କ୍ୱଚିଦଚଲାକୃତିରାତ୍ମନିଷ୍ଠିତୋଽଭୂତ୍ ॥୪୮୦॥

ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ଗୁରୁବଚନାତ୍ = ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶାନୁସାର, ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣାତ୍ = ଉପନିଷଦ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ, ପରଂ ଅବଗମ୍ୟ = ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଜାଣି, ସତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ, ଆତ୍ମଯୁକ୍ତ୍ୟା = ନିଜର ଯୁକ୍ତି (ତର୍କ) ଦ୍ୱାରା, ପ୍ରଶମିତ କରଣଃ = ସଂଯମିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ସମାହିତାତ୍ମା = ଯାହାର ଅନ୍ତଃକରଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ / ସମାହିତ ହୋଇସାରିଛି, କ୍ୱଚିତ୍ = କୌଣସି ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ, ଅଚଳାକୃତିଃ = ନିଶ୍ଚଳ, ଆତ୍ମନିଷ୍ଠିତଃ ଅଭୂତ୍ = ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଯାଏ ।

ଏହିପ୍ରକାର ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ, ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଓ ନିଜର ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବୋଧ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସେହି ଶିଷ୍ୟ (ସାଧକ) କିଛି କାଳ ପାଇଁ ନିଶ୍ଚଳ ବୃତ୍ତିରେ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଯାଏ ॥୪୮୦॥

ଗ୍ରନ୍ଥର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ (ଶ୍ଳୋ.ନଂ.-୨୧୨) ଶିଷ୍ୟ ପଚାରିଥିଲେ କି 'ମୁଁ ପଞ୍ଚକୋଶଗୁଡ଼ିକର ନିଷେଧ କରିବା ପରେ, ମୋତେ କିଛି ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ (ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ ନାହିଁ)? ସେତେବେଳେ କାହାର ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ କେଉଁ ସାଧନା/କରଣ ମାଧ୍ୟମରେ? ସେହି ସମୟରେ କେବଳ ଶୂନ୍ୟ ଦେଖାଯାଉଛି ।' ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ଶ୍ଳୋକ.ନଂ-୨୧୩) ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶ୍ଳୋକ ନଂ.-୪୭୮ରେ ପହଞ୍ଚିବା ବେଳକୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ଯୁକ୍ତି ଓ ଉପନିଷଦମାନଙ୍କର ସାରତତ୍ତ୍ୱକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶନ କରିଥିଲେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯାହାକିଛି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି, ତାକୁ ଉପନିଷଦ୍‌ମାନଙ୍କର କଥନ ସହିତ ଆମର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତର୍କଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟ କରିପାରିଲେ ଆମକୁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯାଏ। ଏତିକି ହେଲାପରେ, ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଆନ୍ତି ତଥା ବୁଦ୍ଧି ଏକାଗ୍ର ହୋଇ ନାରାୟଣ =ଚିନ୍ତନରେ ସଂଲଗ୍ନ ହୋଇଯାଏ। ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ଏହି ପ୍ରକାର କେହି କେହି ବିରଳ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ଶିଷ୍ୟ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିପାରେ।

କିଞ୍ଚିତ୍‌କାଳଂ ସମାଧାୟ ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି ମାନସମ୍।
ଉତ୍‌ଥାୟ ପରମାନନ୍ଦାତ୍‌ଇଦଂ ବଚନମବ୍ରବୀତ୍ ॥୪୮୧॥

କିଞ୍ଚିତ୍ କାଳମ୍ = କିଛି କାଳ, ସମାଧାୟ ମାନସମ୍ = ମନକୁ (ନିର୍ବିକଳ୍ପ) ସମାଧିରେ ସ୍ଥିର କରି, ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି = ନିର୍ଗୁଣ ପରମ ବ୍ରହ୍ମରେ, ଉତ୍‌ଥାୟ = (ସମାଧିରୁ) ଉଠି, ପରମ ଆନନ୍ଦାତ୍ = ପରମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ହେତୁ, ଇଦଂ ବଚନଂ ଅବ୍ରବୀତ୍ = ଏଭଳି ବଚନ କହେ।

କିଛି କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜ ମନକୁ ପରମ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ କରି ପୁନଃ ସେ ସମାଧିରୁ ଉଠି ପରମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହି ଏହି ପ୍ରକାର କହେ ॥୪୮୧॥

ଥରେ ମାତ୍ର ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ କରି କେହି ଏଭଳି କହିପାରିବ ନାହିଁ ଯେ, ଏହି ଅନୁଭବ କେତେ ସମୟ ରହିବ। ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ। ସମୟ ସାପେକ୍ଷ ହୋଇଥିବାରୁ ଚେତନାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ କାଳର ମାନଦଣ୍ଡ ସମାନ ରୂପେ ଲାଗୁ ହୁଏ ନାହିଁ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିବାରେ ସାଧକର ପୁରୁଷାର୍ଥ ଆବଶ୍ୟକ। କିନ୍ତୁ ପହଞ୍ଚିଗଲା ପରେ ପୁରୁଷାର୍ଥର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ସେହି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧିରେ କିଛି ସମୟ ରହିବା ପରେ ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଆସନରୁ ଉଠେ। ସେହି ସମୟର ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତିରେ ସେ ନିମଗ୍ନ ରହିଥିବା ବେଳେ ତା'ର ବାଣୀରେ ସ୍ୱତଃ ଦିବ୍ୟାନୁଭୂତି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ।

ବୁଦ୍ଧିର୍ବିନଷ୍ଟା ଗଳିତା ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନୋରେକତୟାଽଧିଗତ୍ୟା ।
ଇଦଂ ନ ଜାନେଽପ୍ୟନିଦଂ ନ ଜାନେ
କିଂ ବା କିୟଦ୍ୱା ସୁଖମସ୍ତ୍ୟପାରମ୍ ॥୪୮୨॥

ବୁଦ୍ଧିଃ ବିନଷ୍ଟା = (ଦେହାତ୍ମ) ବୁଦ୍ଧି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି, ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ଗଳିତା = କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଲୀନ ହୋଇଯାଇଛି, ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମନୋଃ ଏକତୟା ଅଧିଗତ୍ୟା = ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବର ଏକତାକୁ ଜାଣି, ଇଦଂ = ଏହି, ନ ଜାନେ = ଜାଣେ ନାହିଁ, ଅପି ଅନିଦଂ ନ ଜାନେ = 'ଏହା ନାହିଁ' ଏପରି ମଧ୍ୟ ଜାଣେ ନାହିଁ, କିଂବା = କିପରି, କିୟତ୍ ବା = କେଉଁ ମାତ୍ରାରେ, ସୁଖଂ ଅସ୍ତି ଅପାରମ୍ = ଅସୀମ ସୁଖ ।

ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆତ୍ମା (ଜୀବ)ର ଏକତ୍ୱବୋଧ ହୋଇଗଲା ପରେ ମୁଁ ଓ ମୋର ବୁଦ୍ଧି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଓ କର୍ମ କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ 'ଇଦଂ' ବା 'ଅନିଦଂ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ମୁଁ ଏହି ଓ ଏହା ନୁହେଁ'- ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ରହେନାହିଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ କି ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ କିପରି ଓ କେତେ ? ॥୪୮୨॥

ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧିରେ ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଥିଲା- କାହିଁକି, କିପରି, କେଉଁଠି, କେତେବେଳେ ଓ କ'ଣ ? ଇତ୍ୟାଦି, ସେହି ବୁଦ୍ଧି ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ବା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ବୋଧ ସମୟରେ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ ଲେଶମାତ୍ର ବିକ୍ଷେପ ରହେ ନାହିଁ । ଫଳତଃ, ସମସ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ବିଲୟ ହୋଇଯାଏ । ଏଭଳି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ସମାଧି ସ୍ଥିତିରେ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବତ୍ର କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ହୁଏ । ସେହି ସମୟର ଆନନ୍ଦାନୁଭୂତିକୁ ମଧ୍ୟ ଆକଳନ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁର ଆକଳନ ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧିର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଅନୁଭବ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପରେ, ତାକୁ କିପରି ବୁଝାଯାଇପାରିବ ? ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ନାମ-ରୂପର ନାନାତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ, କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ରହେ । ଏଭଳି ଅନୁଭବ ସମ୍ପନ୍ନ ସାଧକ ଆନନ୍ଦାତିରେକ ହେତୁ ଉଲ୍ଲସିତ ହୁଏ ।

ବାଚା ବକ୍ତୁମଶକ୍ୟମେବ ମନସା ମନ୍ତୁ ନ ବା ଶକ୍ୟତେ
ସ୍ୱାନନ୍ଦାମୃତପୂରପୂରିତ ପରବ୍ରହ୍ମାମ୍ବୁଧେଃବୈଭବମ୍ ।
ଅମ୍ଭୋରାଶିବିଶୀର୍ଣ୍ଣବାର୍ଷିକଶିଳାଭାବଂ ଭଜନ୍ମେ ମନୋ
ଯସ୍ୟାଂଶାଂସଲବେ ବିଲୀନମଧୁନାଽଽନନ୍ଦାତ୍ମନା ନିର୍ବୃତମ୍ ॥୪୮୩॥

ବାଚା ବକ୍ତୁମ୍ ଅଶକ୍ୟମ୍ = ବାଣୀରେ କହିବାକୁ ଅସମର୍ଥ, ଏବ = ବାସ୍ତବରେ, ମନସା ମନ୍ତୁମ୍ ନ ବା ଶକ୍ୟତେ = ଅଥବା ମନଦ୍ୱାରା ମନନ କରାଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ, ସ୍ୱ-ଆନନ୍ଦ-ଅମୃତପୂର-ପୂରିତ-ପରବ୍ରହ୍ମ-ଅମ୍ବୁଧେଃ = ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପ ଅମୃତ ପ୍ରବାହରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରବ୍ରହ୍ମସାଗର, ବୈଭବମ୍ = ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଅମ୍ଭୋରାଶିବିଶୀର୍ଣ୍ଣ-ବାର୍ଷିକ-ଶିଳାଭାବମ୍ = ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିବା ପରେ ବର୍ଷା ଜଳବିନ୍ଦୁ ମିଳାଇଗଲା ଭଳି, ଭଜନ୍ ମେ ମନଃ = ଭଜନ କରୁଥିବା ମୋର ମନ (ମଧ୍ୟ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା) ଯସ୍ୟ = ଯାହାର, ଅଂଶାଂସଲବେ = ଅଂଶର ମଧ୍ୟ ଅଂଶ ମାତ୍ର, ବିଲୀନମ୍ = ବିଶେଷ ରୂପେ ଲୀନ ହୋଇ, ଅଧୁନା = ବର୍ତ୍ତମାନ, ଆନନ୍ଦ ଆତ୍ମନା = ପରମାନନ୍ଦ ରୂପ ଆତ୍ମା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ନିର୍ବୃଉମ୍ = ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟରୁ (ବିକ୍ଷେପରୁ) ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପ ଅମୃତ ପ୍ରବାହରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରବ୍ରହ୍ମ-ସାଗରର ବୈଭବକୁ ବାଣୀରେ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ କିମ୍ବା ମନରେ ମନନ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ସାଗରରେ ପଡ଼ିବା ପରେ ବର୍ଷାଜଳବିନ୍ଦୁଗୁଡ଼ିକ ଯେଭଳି ମିଳାଇ ଯାଆନ୍ତି, ସେହିପରି ମୋର ମନ ସେହି ଆନନ୍ଦାମୃତ-ସାଗରର ଏକ ଅଂଶର ଅଂଶରେ ମଧ୍ୟ ଲବଲୀନ ହୋଇଯାଇଛି, ତଥା ସବୁକାର୍ଯ୍ୟରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି ॥୪୮୩॥

ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତିକୁ ବାଣୀରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦରୂପ ଦେବା ଅସମ୍ଭବ । ତାକୁ ମନରେ ମନନ ଅଥବା କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ଆନନ୍ଦ ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ଅସୀମ । ତା'ର ବୈଭବ ଅଦ୍ଭୁତ ଯାହାକି ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ, ଅକଳ୍ପନୀୟ ।

କ୍ୱ ଗତଂ କେନ ବା ନୀତଂ କୁତ୍ର ଲୀନମିଦଂ ଜଗତ୍।
ଅଧୁନୈବ ମୟାଦୃଷ୍ଟଂ ନାସ୍ତି କିଂ ମହଦଦ୍‌ଭୂତମ୍॥୪୮୪॥

କ୍ୱ = କେଉଁଠି, ଗତଂ = ଚାଲିଗଲା, ବା କେନ = ଅଥବା କାହାଦ୍ୱାରା, ନୀତଂ = ନିଆଗଲା, କୁତ୍ର = କେଉଁଠି, ଲୀନଂ = ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା, ଇଦଂ = ଏସବୁ, ଜଗତ = ବିଶ୍ୱ, ଅଧୁନା ଏବ = ବର୍ତ୍ତମାନ, ମୟାଦୃଷ୍ଟମ୍ = ମୋତେ ଦେଖାଯାଉଥିଲା, ନାସ୍ତି କିଂ = କ'ଣ ତାହା ଆଉ ନାହିଁ ? ମହତ୍ ଅଦ୍ଭୁତମ୍ = ମହାନ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ !

ସେହି ସଂସାର କେଉଁଠାକୁ ଚାଲିଗଲା ? ତାକୁ କିଏ ନେଇଗଲା ? ସଂସାର କେଉଁଠି ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା ? ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ତାକୁ ଦେଖୁଥିଲି। କ'ଣ ସେସବୁ ବାସ୍ତବରେ ନାହିଁ ? ଏହା ମହାନ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ, ଅଦ୍ଭୁତ ॥୪୮୪॥

ସସୀମ ମଞ୍ଚ ଉପରେ ଅସୀମର ଅନୁଭବକୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି। ଶିଷ୍ୟ ପଚାରୁଛି କି- "ସେହି ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ କେଉଁଠାକୁ ଚାଲିଗଲା ? କିଏ ତାକୁ ଦୂର କଲା ? କିଛି ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ତାକୁ ଦେଖୁଥିଲି, ଯାହାକି ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ ନାହିଁ। କେଉଁଠି ଯାଇ ତାହା ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା ? କ'ଣ ଏତେ ବର୍ଷ ହେଲା ମୁଁ ଏକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ହୀନ (ମିଥ୍ୟା) ଜଗତରେ ଦୁଃଖ-ଭୋଗ କରିଆସୁଥିଲି ?

ବାସ୍ତବରେ ଏହା ଏକ ମହାନ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ। ଯେଉଁ ସଂସାର ମୁଁ ଦେଖିଛି ତାହା ସ୍ୱତଃ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ/ଅଦ୍ଭୁତ ଥିଲା। ତା'ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ହେଉଛି କି ସେହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାର ହିଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା ତଥା ତା'ଠାରୁ ଅତ୍ୟଧିକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- ଯାହାକୁ ମୁଁ ଏହିକ୍ଷଣରେ ଅନୁଭବ କରୁଛି।

କିଂ ହେୟଂ କିମୁପାଦେୟଂ କିମନ୍ୟତ୍‌କିଂ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ ।
ଅଖଣ୍ଡାନନ୍ଦପୀୟୂଷପୂର୍ଣ୍ଣେ ବ୍ରହ୍ମ ମହାର୍ଣ୍ଣବେ ॥୪୮୫॥

କିଂ ହେୟଂ = କ'ଣ ତ୍ୟାଜ୍ୟ ? କିଂ ଉପାଦେୟମ୍ = କ'ଣ ଗ୍ରାହ୍ୟ ? କିଂ ଅନ୍ୟତ୍ = କ'ଣ ଭିନ୍ନ ? କିଂ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = କ'ଣ ବିଲକ୍ଷଣ ? ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦ ପୀୟୂଷପୂର୍ଣ୍ଣେ = ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦରୂପୀ ଅମୃତରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ / ଓତପ୍ରୋତ, ବ୍ରହ୍ମ ମହାର୍ଣ୍ଣବେ = ବ୍ରହ୍ମରୂପୀ ସାଗରରେ ।

ଏହି ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦାମୃତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ-ସମୁଦ୍ରରେ କ'ଣ ତ୍ୟାଜ୍ୟ, କ'ଣ ଗ୍ରାହ୍ୟ; କ'ଣ ଅସମ ଅଥବା କଣ ବିଲକ୍ଷଣ (ପୃଥକ୍) ? ॥୪୮୫॥

ବ୍ରହ୍ମ-ସାଗର ଆନନ୍ଦର ଅନନ୍ତ ଅମୃତ-ଭଣ୍ଡାର । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଅସୀମ, ଅନନ୍ତ, ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦରେ କ'ଣ ତ୍ୟାଗ ଓ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ? ଏଥିରେ ସବୁକିଛି ସେହି, ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ । ସେଥିରେ 'ତୁମେ, ସେ, ମୁଁ ଏବଂ ଏହି'ର ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବା ନାହିଁ । କାରଣ, ସେଥିରେ 'ଏହି-ସେହି' ଭାବ ନାହିଁ । ସେଥିରେ କେବଳ 'ଅସ୍ତି' ମାତ୍ର ରହେ, ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ରହେ । ଏହାକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ହିଁ ଏହି 'ଅସ୍ତି ଇତି' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ।

ନ କିଞ୍ଚିଦତ୍ର ପଶ୍ୟାମି ନ ଶୃଣୋମି ନ ବେଦ୍ମ୍ୟହମ୍ ।
ସ୍ୱାତ୍ମନୈବ ସଦାନନ୍ଦରୂପେଣାସ୍ମି ବିଲକ୍ଷଣଃ ॥୪୮୬॥

ନ କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି ନାହିଁ, ଅତ୍ର = ଏଠାରେ (ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ଅବସ୍ଥାରେ), ପଶ୍ୟାମି = ଦେଖୁଛି, ନ ଶୃଣୋମି = ଶୁଣୁ ନାହିଁ, ନ ବେଦ୍ମି ଅହମ୍ = ମୁଁ କିଛି ଜାଣୁନାହିଁ, ସ୍ୱାତ୍ମନା = ନିଜ ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ, ଏବ = ବାସ୍ତବରେ, ସଦାନନ୍ଦରୂପେଣ ଅସ୍ମି = ନିରନ୍ତର ଆନନ୍ଦ ରୂପରେ ଅଛି, ବିଲକ୍ଷଣଃ = ଅନ୍ୟ ସବୁରୁ ଅଲଗା ।

ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ (ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି) ବେଳେ ମୁଁ କିଛି ଦେଖୁନାହିଁ, ଶୁଣୁ ନାହିଁ ଅଥବା ଜାଣୁ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ ମୁଁ ଆତ୍ମଭାବରେ ସ୍ଥିତ- ସବୁକିଛିରୁ ଭିନ୍ନ, ନିଜର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ॥୪୮୬॥

ସମାଧିର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ଯେତେବେଳେ ଅହଂ (ଜୀବଭାବ) ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମୋ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ରହେ ନାହିଁ (ଦୃଶ୍ୟବସ୍ତୁ) । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଅନୁଭବ କର୍ତ୍ତା ସହିତ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଲୟ ହୋଇଯାନ୍ତି ।

ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଓ ଅହଂକାର ରହେ ନାହିଁ, କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତା ମାତ୍ର ଅବଶେଷ ରହେ, ଯାହାକି ତ୍ୟାଜ୍ୟ ବା ଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ। "ବୋଧମାତ୍ର, ଜ୍ଞାନମାତ୍ରଂ ତତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ। ଅହମସ୍ମି ଇତି ଭାବ ବିଦ୍ୟତେ ତତ୍ର। ଅହମହଂତୟା ସ୍ଫୁରତି ହୃତ୍ ସ୍ୱୟମ୍ ।"

ନମୋ ନମସ୍ତେ ଗୁରୁବେ ମହାତ୍ମନେ
ବିମୁକ୍ତସଂଗାୟ ସଦୁତ୍ତମାୟ ।
ନିତ୍ୟାଦ୍ୱୟାନନ୍ଦରସ ସ୍ୱରୂପିଣେ
ଭୂମ୍ନେ ସଦାଽପାରଦୟାମ୍ବୁଧାମ୍ନେ ॥୪୮୭॥

ନମୋ ନମଃ = ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଣାମ/ ନମସ୍କାର, ତେ = ଆପଣଙ୍କୁ, ଗୁରବେ = ଗୁରୁଦେବଙ୍କୁ, ମହାତ୍ମନେ = ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ, ବିମୁକ୍ତ ସଂଗାୟ = (ଆପଣ) ସମସ୍ତ ଆସକ୍ତିଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ, ସଦୁତ୍ତମାୟ = ସାଧୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯିଏ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ନିତ୍ୟ ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦରସ ସ୍ୱରୂପିଣେ = ଅଖଣ୍ଡ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ, ଭୂମ୍ନେ = ଭୂମାକୁ (ବ୍ୟାପକରୂପ), ସଦା ଅପାର ଦୟାମ୍ବୁ ଧାମ୍ନେ = ନିରନ୍ତର ଅପାର କରୁଣା (ଦୟା) ଧାମକୁ।

ଯିଏ ଆସକ୍ତି ରହିତ (ଅସଙ୍ଗ), ସାଧୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରସର ମୂର୍ତ୍ତି, ନିତ୍ୟ ଅପାର ଦୟାସାଗର, ଭୂମାରୂପ ଅଟନ୍ତି, ସେହି ମହାତ୍ମା ଗୁରୁଦେବଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ନମସ୍କାର, ପ୍ରଣାମ ॥୪୮୭॥

ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ନିଜର ଗୁରୁଦେବଙ୍କ ସ୍ମରଣ ହୁଏ, ଯିଏ କି ତାକୁ ସନ୍ମାର୍ଗ ଦେଖାଇଛନ୍ତି। ତେଣୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଶିଷ୍ୟ ସହୃଦୟ କୃତଜ୍ଞ ଏବଂ ତା'ର ମୁହଁରୁ ସେହି କୃତଜ୍ଞତାର ସ୍ଫୁରଣ ହୁଏ। ଶିଷ୍ୟ ପାଇଁ ଗୁରୁ ଏଥିଲାଗି ମହାନ୍, ଯେହେତୁ ସେ ଶିଷ୍ୟର ସମସ୍ତ ଦୁର୍ବଳତା ଓ ପାଶବିକବୃତ୍ତି ବା ଦୁଷ୍କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଅର୍ଥାତ୍ ଧ୍ୟାନ ନ ଦେଇ, ନିଜର ଦୟାପ୍ରଦର୍ଶନ କରି, ନିମ୍ନ ସ୍ତରରୁ ଉଚ୍ଚସ୍ତରକୁ ଉଠାଇ, ଶେଷରେ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପରମ ପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଦିଅନ୍ତି। ଏହି ପ୍ରଣାମ ଗୁରୁଙ୍କ ଭୌତିକ ରୂପ (ସ୍ଥୂଳଶରୀର) ପାଇଁ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଯିଏ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତଥା ସମସ୍ତ ବିଷୟଭୋଗରୁ ଅନାସକ୍ତ, ଅହଂତା-ମମତାରହିତ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଗୁରୁ ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଏ।

ଗୁରୁଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ 'ସଦୁତ୍ତମ' କହିଛନ୍ତି, କାରଣ ସଂସାରରେ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା (ସତ୍‌ଜ୍ଞାନୀ) ଅନେକ ଅଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ମହାତ୍ମା ଖୁବ୍ କମ୍ ଦେଖାଯାନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଶରଣାଗତ ଶିଷ୍ୟକୁ ପରମ ପଦରେ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ଉପଦେଶ କରିଥାନ୍ତି। ଶେଷରେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି କରି ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଜୀବନକୁ ଧନ୍ୟ କରିଦିଏ- ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକ ସଂ-୨୨୦, ସଂ-୨୨୧ ଏବଂ ସଂ-୨୨୨ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି।

ୟତ୍‌କଟାକ୍ଷଶଶିସାନ୍ଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ରିକାପାତଧୂତଭବତାପଜଶ୍ରମଃ।
ପ୍ରାପ୍ତବାନହମଖଣ୍ଡବୈଭବାନନ୍ଦମାତ୍ମପଦମକ୍ଷୟଂ କ୍ଷଣାତ୍ ॥୪୮୮॥

ୟତ୍ = ଯାହାର, କଟାକ୍ଷ = ଦୃଷ୍ଟିମାତ୍ର, ଶଶିସାନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରିକା ପାତ = ଚନ୍ଦ୍ରମାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶରେ, ଧୂତ-ଭବତାପଜ ଶ୍ରମଃ = ସଂସାରର ସମସ୍ତ କ୍ଲେଶ ଗୁଡ଼ିକଜନିତ କ୍ଲାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇଗଲା, ପ୍ରାପ୍ତବାନ୍ ଅହଂ = ମୁଁ ପାଇସାରିଛି, ଅଖଣ୍ଡ ବୈଭବ ଆନନ୍ଦମ୍ = ନିରନ୍ତର ନିତ୍ୟ ବୈଭବର ଆନନ୍ଦ, ଆତ୍ମପଦଂ ଅକ୍ଷୟମ୍ = ଅବିନାଶୀ ଆତ୍ମପଦକୁ, କ୍ଷଣାତ୍ = କିଛି କ୍ଷଣରେ।

ଯାହାର କୃପା-କଟାକ୍ଷ ରୂପୀ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକାଶରେ ମୋର ଭବତାପଜନିତ ଶ୍ରମ (କ୍ଲାନ୍ତି) ଦୂର ହୋଇଯାଇଛି ଏବଂ କ୍ଷଣମାତ୍ରରେ ମୁଁ ସେହି ଅନନ୍ତ ବୈଭବ ତଥା ଆନନ୍ଦଯୁକ୍ତ ଅକ୍ଷୟ ଆତ୍ମପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିଛି। (ସେହି ଗୁରୁଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଣାମ) ॥୪୮୮॥

ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିତପ୍ତ ପୃଥିବୀକୁ ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣ ଶୀତଳ କରିଥାଏ, ସେହିପରି ସାଂସାରିକ କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରେ ତପ୍ତ ଶିଷ୍ୟର ସାରା ପୀଡ଼ା ଗୁରୁଙ୍କ ଏକ କୃପା କଟାକ୍ଷରେ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। ତା'ପରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗୁରୁଦେବଙ୍କ କୃପାରୁ ସେହି ଶିଷ୍ୟ ଆତ୍ମୋଲବ୍ଧିର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପଦରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ, ଯାହାକି ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ। ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ନିଆଯିବାର କାରଣ ହେଉଛି କି, ପୃଥିବୀର ପରିତାପ ହରଣ କରିବା ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରର ପୃଥିବୀ ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ପର୍କ ରହେ ନାହିଁ। କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପସ୍ଥିତିରେ ପୃଥିବୀ ସ୍ୱତଃ ସାରାଦିନର ତାପକୁ ଛାଡ଼ିଦିଏ। ଏହିପରି ଶିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ, ତାଙ୍କଠାରୁ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱତଃ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ ଏବଂ ଅହଂ-ମମଜନିତ ଦୁଃଖ-କ୍ଲେଶଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ।

ଧନ୍ୟୋଽହଂ କୃତକୃତ୍ୟୋଽହଂ ବିମୁକ୍ତୋଽହଂ ଭବଗ୍ରହାତ୍ ।
ନିତ୍ୟାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପୋଽହଂ ପୂର୍ଣ୍ଣୋଽହଂ ତ୍ୱଦନୁଗ୍ରହାତ୍ ॥୪୮୯॥

ଧନ୍ୟଃ ଅହଂ = ମୁଁ ଧନ୍ୟ, କୃତକୃତ୍ୟଃ ଅହଂ = ମୁଁ କୃତକୃତ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାକିଛି ଜୀବନରେ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଥିଲା, ତାହାସବୁ ମୁଁ ପାଇଗଲି, ବିମୁକ୍ତଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମୁକ୍ତ ହୋଇଗଲି, ଭବଗ୍ରହାତ୍ = ସଂସାରରୂପୀ ଗ୍ରହ (ବନ୍ଧନ)ରୁ, ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ନିତ୍ୟ-ଶାଶ୍ୱତ ଆନନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ରୂପ ଅଟେ, ପୂର୍ଣ୍ଣଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତା ମାତ୍ର, ତ୍ୱଦନୁଗ୍ରହାତ୍ = ଆପଣଙ୍କ (ଗୁରୁଙ୍କ) ଅନୁଗ୍ରହରୁ ।

ମୁଁ ଧନ୍ୟ, କୃତକୃତ୍ୟ, ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ଅଟେ । ମୁଁ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱରୂପେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରୁଛି- ଏସବୁ କେବଳ ଆପଣଙ୍କ କୃପାକଟାକ୍ଷ ଯୋଗୁଁ ॥୪୮୯॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସଂସାରକୁ ଗ୍ରାହ (କୁମ୍ଭୀର) ସହିତ ତୁଳନା କରାଯିବାର କାରଣ ହେଉଛି- ଯେଭଳି କୁମ୍ଭୀର ତା'ର କବ୍‌ଜାରେ ଆସିଥିବା ଖାଦ୍ୟକୁ ଖଣ୍ଡ-ବିଖଣ୍ଡିତ, ଛିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ କରି ଗ୍ରାସ କରେ । ସେହିପରି ଜୀବକୁ ସଂସାରରୂପୀ ଗ୍ରାହ ଗ୍ରାସ କରିଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ସଂତପ୍ତ, ପରିତପ୍ତ, ଦୁଃଖ ଜର୍ଜରିତ କରିଥାଏ । ଜୀବ ତା'ର ନିଜ ସୁଖ ଶାନ୍ତିରୁ ଦୂରେଇ ଯାଏ । କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ, ସଂସାରରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଜୀବିତ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସନ୍ନମୃତ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଭୟଭୀତ ରହେ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ହେଲାପରେ, ଏହି ମୃତ୍ୟୁଜନିତ ଭୟରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସେଥିଲାଗି ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ର କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛି ଏବଂ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରୁଛି । ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହେଲାପରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅଭାବ ଅନୁଭବ ତଥା କାମନା ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ଆଗ୍ରହ ମନରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଗୁରୁକୃପାରୁ ହୋଇଥିବା ଶିଷ୍ୟ ଅନୁଭବ କରି ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଣାମ କରୁଛି ।

ଅସଂଗୋଽହମନଂଗୋଽହମଲିଂଗୋଽହମଭଂଗୁରଃ ।
ପ୍ରଶାନ୍ତୋଽହମନନ୍ତୋଽହମମଲୋଽହଂ ଚିରନ୍ତନଃ ॥୪୯୦॥

ଅସଙ୍ଗଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ଅସଙ୍ଗ/ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅନଙ୍ଗଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ନିରବୟବ, ଅଲିଙ୍ଗଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ଲିଙ୍ଗ (ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର) ରହିତ, ଅଭଙ୍ଗୁରଃ = ବିନାଶ ରହିତ, ପ୍ରଶାନ୍ତଃ = ମୁଁ ପରମ ଶାନ୍ତ, ଅନନ୍ତଃ = ଅନନ୍ତ, ଅସୀମ (ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ); ଅମଳଃ = ମଳରହିତ (ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ), ନିର୍ମଳ; ଚିରନ୍ତନଃ = ମୁଁ ସତତ, ଶାଶ୍ୱତ, ଅବିନାଶୀ।

ମୁଁ ଅସଙ୍ଗ, ନିରବୟବ, ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀର ରହିତ, ଅବିନାଶୀ, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଅନନ୍ତ ଓ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ନିତ୍ୟ-ଆତ୍ମା ॥୪୯୦॥

ଶ୍ଳୋକ (ସଂ-୪୭୮) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟକୁ ଜ୍ଞାନୋପଦେଶ କରୁଥିଲେ। ଶ୍ଳୋକ (ସଂ-୪୮୨)ରେ ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଆତ୍ମପୋଲବ୍ଧିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି। ଶ୍ଳୋକ (ସଂ- ୪୮୨ ରୁ ୪୮୯) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ଜୀବଭାବରେ ରହି ତା'ର ଆନ୍ତରିକ ଭାବକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି। ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମସହିତ ଏକ ହୋଇ ଆତ୍ମବୋଧ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଶିଷ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଦଳିଯାଇଛି, ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦରେ ତା'ର ସହଜ ବାଣୀର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଛି।

ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରୁ ସାଧକକୁ ତା'ର ଧ୍ୟାନସାଧନାରେ ସହାୟତା ମିଳେ। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପୀ ଦୃଶ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଜୀବ-ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ନିଜକୁ ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ କରେ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରେ ପଡ଼ିଥିବା ଅନୁଭବ କରେ ଇତ୍ୟାଦି। ଆସକ୍ତ ହେବା ମନ-ବୁଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅତୀତ ହେଲେ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। 'ଅସଙ୍ଗୋଽହମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଁ (ଆତ୍ମା) କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସଙ୍ଗତା ବା ଆସକ୍ତି ରହିତ। ଯେଉଁଠି 'ମୁଁ ହିଁ ମୁଁ' ଅଖଣ୍ଡ-ଅଦ୍ୱୈତ ଚେତନ ସତ୍ତା ରହିଛି, ସେଠାରେ କିଏ କାହା ସହିତ ଆସକ୍ତ ହେବ ? ସେହିପରି ଅନଙ୍ଗୋଽହମ୍"- ମୁଁ ନିରବୟବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା ଚିଦ୍‌ଘନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଅଲଗା ଅଲଗା ଅବୟବ ବା ଖଣ୍ଡ ହେବା ଅସମ୍ଭବ। ଆତ୍ମା ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ-କାରଣ ଶରୀର ନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅବୟବର କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ।

'ଅଲିଙ୍ଗୋଽହମ୍'- ମୁଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବା ଲିଙ୍ଗ-ଶରୀରରୁ ମୁକ୍ତ। ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ତଃକରଣ ଦ୍ୱାରା ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରର ଗଠନ ହୁଏ ଏବଂ ଏହାକୁ ବେଦାନ୍ତରେ 'ଲିଙ୍ଗ-ଶରୀର' କୁହାଯାଇଛି। ଅତଏବ, ମୁଁ ଲିଙ୍ଗଶରୀର ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକରୁ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ। ଅଭଙ୍ଗୁରଃ- ମୁଁ ଅବିନାଶୀ। ଏହି ପଦର ଆଉ ଏକ ଅର୍ଥ 'ଅନଙ୍କୁର' ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଅଙ୍କୁରିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ମୁଁ ବାସନା ରହିତ ହୋଇଥିବାରୁ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କୌଣସି କ୍ରିୟା ବା ବିଚାରରୂପେ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବ ନାହିଁ।

ଅକର୍ତ୍ତାଽହମଭୋକ୍ତାହମବିକାରୋଽହମକ୍ରିୟଃ ।
ଶୁଦ୍ଧ ବୋଧ ସ୍ୱରୂପୋଽହଂ କେବଳୋଽହଂ ସଦାଶିବଃ ।।୪୯୧।।

ଅକର୍ତ୍ତା ଅହମ୍ = ମୁଁ କର୍ତ୍ତା ନୁହେଁ, ଅଭୋକ୍ତା ଅହମ୍ = ମୁଁ ଭୋକ୍ତା ନୁହେଁ, ଅବିକାରଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ବିକାରରହିତ, ଅକ୍ରିୟଃ = ନିଷ୍କ୍ରିୟ ବା କ୍ରିୟା/ଚଳନଶୂନ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧବୋଧସ୍ୱରୂପଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, କେବଳଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ କେବଳ (ସବୁପ୍ରକାର ଭେଦ ରହିତ), ସଦାଶିବଃ = ସତତ କଲ୍ୟାଣକାରୀ।

ମୁଁ ଅକର୍ତ୍ତା, ଅଭୋକ୍ତା, ଅବିକାରୀ, ଅକ୍ରିୟ, ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ସଦା କଲ୍ୟାଣକାରୀ, ଅଦ୍ୱୈତ ସତ୍ତା ଅଟେ ।।୪୯୧।।

ମନ ମାଧ୍ୟମରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ- 'କର୍ତ୍ତା' ଓ ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି- 'ଭୋକ୍ତା'। କିନ୍ତୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଚାଲିଗଲେ, ଯେଉଁ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଅବଶେଷ ରହେ, ତାକୁ 'ଆତ୍ମା' କୁହାଯାଏ। ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ବିଷୟାନନ୍ଦ ରହୁ ନଥିବାରୁ ସ୍ୱରୂପାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ। ସାରା କ୍ରିୟା ମୋ'ଠାରେ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଅବିକ୍ରିୟ, ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହେ। ମୁଁ ସାକ୍ଷୀ-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଶୁଦ୍ଧ-ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର। ମୋର ଉପସ୍ଥିତିରେ ହିଁ ସବୁ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ। ମୁଁ ବସ୍ତୁରହିତ ବସ୍ତୁ-ଜ୍ଞାନ, ନିର୍ମଳ, ସଦାଶିବ, ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଓ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ।

ଦ୍ରଷ୍ଟୁଃ ଶ୍ରୋତୁର୍ବକ୍ତୁଃ କର୍ତ୍ତୁର୍ଭୋକ୍ତୁର୍ବିଭିନ୍ନ ଏବାହମ୍।
ନିତ୍ୟନିରନ୍ତର ନିଷ୍କ୍ରିୟନିଃସୀମାସଂଗପୂର୍ଣ୍ଣବୋଧାତ୍ମା ॥୪୯୨॥

ଦ୍ରଷ୍ଟୁଃ = ଦ୍ରଷ୍ଟାଠାରୁ, ଶ୍ରୋତୁଃ ବକ୍ତୁଃ କର୍ତ୍ତୁଃ ଭୋକ୍ତୁଃ = ଶ୍ରୋତା, ବକ୍ତା, କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତାଠାରୁ; ବିଭିନ୍ନଃ ଏବଂ ଅହମ୍ = ମୁଁ ବାସ୍ତବରେ ଏସବୁରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ଭିନ୍ନ, ନିତ୍ୟ = ଶାଶ୍ୱତ, ନିରନ୍ତର = ଅଖଣ୍ଡ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ = କ୍ରିୟାଶୂନ୍ୟ, ନିଃସୀମ = ଅନନ୍ତ, ଅସଙ୍ଗ = ଅନାସକ୍ତ, ପୂର୍ଣ୍ଣବୋଧାତ୍ମା = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ।

ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରୋତା, ବକ୍ତା, କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତାଠାରୁ ଭିନ୍ନ। ମୁଁ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ, ଅଖଣ୍ଡ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ଅନନ୍ତରୂପ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ॥୪୯୨॥

ଯିଏ ନିର୍ଗୁଣ-ନିରାକାର, ଅବ୍ୟକ୍ତ-ଅରୂପ, ଶବ୍ଦାତୀତ, ତାକୁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଅତି ଦୁରୂହ। ଅନିର୍ବଚନୀୟକୁ ନିର୍ବଚନ ବା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାର ଅସାମର୍ଥ୍ୟତା ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଛି। ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରୋତା, ବକ୍ତା, ଅନୁମନ୍ତା, କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତା- ଏସବୁ ମିଶି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ (ଜୀବ-ଭାବ) ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାନ୍ତି। ଏହି ଜୀବଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ଭାବରୁ ଅତୀତ ହେଲାପରେ ହିଁ ଆତ୍ମଭାବ ବା ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପତଃ ଅନୁଭବ ହୁଏ। ତେଣୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ ଜୀବଭାବର ନିଷେଧ ଓ ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି।

ନାହମିଦଂ ନାହମଦୋଽପ୍ୟୁଭୟୋରବଭାସକଂ ପରଂ ଶୁଦ୍ଧମ୍।
ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରଶୂନ୍ୟଂ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱିତୀୟମେବାହମ୍ ॥୪୯୩॥

ନ ଅହଂ ଇଦଂ = ମୁଁ ଏହା ନୁହେଁ, ନ ଅହଂ ଅଦଃ = ମୁଁ ତାହା (ସେହି) ନୁହେଁ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଉଭୟୋଃ = ଉଭୟର (ଦୁଇଟିର), ଅବଭାସକମ୍ = ପ୍ରକାଶକ, ପରଂ ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ପରମ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ, ପବିତ୍ର, ବାହ୍ୟ-ଆଭ୍ୟନ୍ତର ଶୂନ୍ୟମ୍ = ବାହାର ଭିତର ଉଭୟରୁ ଶୂନ୍ୟ, ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ = ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନନ୍ତ, ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱିତୀୟମ ଏବଂ ଅହମ୍ = ମୁଁ ଦ୍ୱୈତରହିତ, ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର।

'ମୁଁ ଏହା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ତାହା ନୁହେଁ', କିନ୍ତୁ ଉଭୟର ହିଁ ପ୍ରକାଶକ। ମୁଁ ଶୁଦ୍ଧ ନିର୍ମଳ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର, ଯାହାର ବାହାର ଓ ଭିତର ଏଭଳି କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ ॥୪୯୩॥

ଆତ୍ମା/ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି କରିବା ପରେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଲାଗେ କି ସେ 'ଏହା' କିମ୍ବା 'ତାହା' ଅଥବା 'ଏହି' - 'ସେହି' କିଛି ନୁହେଁ। ଏସବୁ ଅବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ମୋ'ର କଳ୍ପନା ଥିଲା, ଯାହାକି ଗୁରୁ ମୋତେ ଜ୍ଞାନ (ବିଦ୍ୟା) ଦ୍ୱାରା ବୁଝାଇଥିଲେ। କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଉଭୟ ବିଦ୍ୟା ଓ ଅବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକାଶକ ମାତ୍ର। ମୁଁ ପରମ ବ୍ରହ୍ମ, ପରମାତ୍ମା। ଏହି 'ବାହାର-ଭିତର' ବା 'ଏହି-ସେହି' ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଶରୀର ସନ୍ଦର୍ଭରେ କରିଥାଉ। ଶରୀରର ଭିତର ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମପରକ ଓ ବାହାର ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ବସ୍ତୁପରକ। ସୁତରାଂ, ମୁଁ ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ, ଅନନ୍ତ, ପୂର୍ଣ୍ଣ, ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର, ଯାହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ।

ନିରୁପମନାଦିତତ୍ତ୍ୱଂ ତ୍ୱମହମିଦମଦ ଇତି କଳ୍ପନା ଦୂରମ୍।
ନିତ୍ୟାନନ୍ଦୈକରସଂ ସତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱିତୀୟମେବାହମ୍ ॥୪୯୪॥

ନିରୁପମ ଅନାଦି ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଉପମାରହିତ ଅନାଦି ତତ୍ତ୍ୱ, ତ୍ୱମ୍ ଅହଂ ଇଦଂ ଅଦଃ = ତୁମେ, ମୁଁ, ଏହି, ସେହି, ଇତି କଳ୍ପନା ଦୂରମ୍ = ଏଭଳି କଳ୍ପିତ ଭେଦଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୂରରେ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଏକରସମ୍ = ସଦା ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ନିର୍ବିକାରୀ, ସତ୍ୟଂ = ତ୍ରିକାଳ ଅବାଧିତ, ବ୍ରହ୍ମ ଅହମ୍ = ମୁଁ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ।

ଯାହା ଅନୁପମ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମା ବା ତୁଳନାରହିତ ଅନାଦି ତତ୍ତ୍ୱ, ତାହା ବସ୍ତୁତଃ ତୁ-ମୁଁ, ଏହି-ସେହି ଆଦି କଳ୍ପିତ ଭେଦରୁ ଦୂରରେ ରହେ। ସେହି ସଦାନନ୍ଦ ରୂପ, ନିର୍ବିକାର, ଏକରସ, ସତ୍ୟ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ ॥୪୯୪॥

କାଳ ସ୍ୱତଃ ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ କଳ୍ପିତ ଏକ ଅବଧାରଣା ମାତ୍ର। ନିଜର ଶରୀର (ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ-କାରଣ) ପ୍ରତି ଅହଂତାମମତା ହେଉଛି- ଜୀବଭାବ (ମୁଁ ବା ଅହଂ)। ସେହିପରି ତୁମ ଶରୀର ଉପରେ (ଅହଂ-ମମର ପ୍ରଲମ୍ବନ) ହେଉଛି- ତୁମେ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ / ବ୍ରହ୍ମ ଦେଶ-କାଳ-ବସ୍ତୁ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ରହିତ ତଥା ଶାଶ୍ୱତ ସତ୍ୟ। ମୁଁ ହେଉଛି ସେହି ଅଖଣ୍ଡୈକରସ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର।

ନାରାୟଣୋଽହଂ ନରକାନ୍ତକୋଽହଂ
ପୁରାନ୍ତକୋଽହଂ ପୁରୁଷୋହମୀଶଃ ।
ଅଖଣ୍ଡବୋଧୋଽହଂ ଅଶେଷ ସାକ୍ଷୀ
ନିରୀଶ୍ୱରୋଽହଂ ନିରହଂ ଚ ନିର୍ମମଃ ॥୪୯୫॥

ନାରାୟଣଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ନାରାୟଣ, ନରକାନ୍ତକଃ = ନରକାସୁରର ହତ୍ୟାକାରୀ ବିନାଶକାରୀ, ପୁରାନ୍ତକଃ = ତ୍ରିପୁରାସୁରର ବିନାଶକାରୀ, ପୁରୁଷଃ = ପରମ ପୁରୁଷ, ଈଶଃ = ଈଶ୍ୱର, ଶାସକ; ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧ = ନିତ୍ୟ-ଶାଶ୍ୱତ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ଅଶେଷ ସାକ୍ଷୀ = ସମସ୍ତଙ୍କର ସାକ୍ଷୀ, ନିରୀଶ୍ୱରଃ = ମୋର ଅନ୍ୟ କେହି ଈଶ୍ୱର ନାହାଁନ୍ତି, ନିରହଂ = ଅହଂକାର ରହିତ, ଚ = ଏବଂ, ନିର୍ମମ = ମମଭାବ ରହିତ (ମମତାଶୂନ୍ୟ)।

ମୁଁ ନାରାୟଣ, ନରକାସୁର ଓ ତ୍ରିପୁରାସୁରର ବିନାଶକ, ପରମପୁରୁଷ, ଈଶ୍ୱର। ମୁଁ ଅଖଣ୍ଡବୋଧରୂପ ଓ ସର୍ବସାକ୍ଷୀ। ମୋ'ର କେହି ଈଶ୍ୱର (ଶାସକ) ନାହିଁ ତଥା ମୁଁ ଅହଂତା-ମମତାଶୂନ୍ୟ ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମ ॥୪୯୫॥

ଏହି ଉଦ୍‌ଘୋଷ କୌଣସି ସାଧାରଣ ଅହଂକାରୀ ଜୀବର ବା ମନୁଷ୍ୟର ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଜଣେ ସାଧକର ନୁହେଁ। ଏହା ହେଉଛି, ଜଣେ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ / ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା (ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ)ର। ଏଥିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଅୟନ ଅର୍ଥାତ୍ ମହିମା ବା ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ। ଅତଏବ, 'ନାରାୟଣ' ସେହି ଅଟନ୍ତି। ଯାହାର ମହିମା (ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ) ହେଉଛି- ଏହି ବିରାଟ ବିଶ୍ୱ। ନରକ ମାନେ ନର୍କ (ଶୋକ, ଦୁଃଖ, ଯନ୍ତ୍ରଣା ଇତ୍ୟାଦିର ସ୍ଥାନ) ଏବଂ ନରକାନ୍ତକ, ଯିଏ ତା'ର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ-ଶୋକର ଉତ୍ସକୁ ସମାପ୍ତ କରିଦେଇଛି। ଦୈହିକ ସ୍ତରରେ ବଞ୍ଚିବା ହେଉଛି - ନରକରେ ରହିବା। ଅତଏବ, ଯିଏ ଅପରାଧୀ, ରାକ୍ଷସ ପ୍ରକୃତିର ସେ ନିଜ ପାଇଁ ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ନରକ ସୃଷ୍ଟି କରାଇଥାଏ। ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଥିବା ଭୟାବହ ରାକ୍ଷସ ଜୀବଭାବ (ଅହଂକାର) ନରକ ନାମକ ରାକ୍ଷସ। ଏହାକୁ ବିନାଶ କରିବା ପରେ ଆତ୍ମସୁଲଭ ହୋଇଯାଏ ବା ବୈକୁଣ୍ଠ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ପୁରାଣ ଅନୁସାର ଭଗବାନ ଶଙ୍କର 'ତ୍ରିପୁରାସୁର' ନାମକ ରାକ୍ଷସକୁ ବିନାଶ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଏହି ନାମର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଛି। 'ପୁରୀ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ନଗରୀ' ଯେଉଁଠି ଲୋକମାନେ ବସବାସ କରନ୍ତି। ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ ତିନି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ବିଭାଜିତ, ଯଥା- ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି। ଏହି ତିନି ଅବସ୍ଥାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଗଲେ, ଚତୁର୍ଥ

ଅବସ୍ଥା 'ତୁରୀୟାବସ୍ଥା'ରେ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ହୁଏ। ତାହା ଚେତନାର ଚତୁର୍ଥ ସ୍ତର ହୋଇଥିବାରୁ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ତ୍ରିପୁରାନ୍ତକ' କୁହାଯାଏ। ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷଣରେ ଆମେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ପୁରୀରେ ରହୁ ତଥା ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ବାଦ୍ ପଡ଼ିଯାଏ। ଆମେ ଏକସମୟରେ ତିନିପୁରକୁ ନାଶ କରିପାରିବା ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ଶଙ୍କର ଏହି ତ୍ରିପୁରକୁ ବିନାଶ କରିପାରିଥିଲେ, ଯେହେତୁ ସେ ପରମ ଯୋଗୀ ବୈରାଗୀ ଥିଲେ। ମୁଁ ସେହି ଶିବ (ଶିବୋଽହମ୍)। ମୁଁ ସେହି ଆତ୍ମଦେବ, ଯିଏ ଏହି ଶରୀର ରୂପୀ ପୁରୀରେ ରହୁଛି- 'ପୁରୀ ଶୟନାତ୍ ପୁରୁଷଃ'!

ମୁଁ ଈଶ୍ୱର, ପ୍ରଭୁ, ନିୟାମକ, ଶାସକ। ମୁଁ ନ ରହିଲେ ଏହି ଶରୀର ଜଡ଼ ହୋଇ କିଛି କରିପାରିବ ନାହିଁ। ମୁଁ ନ ରହିଲେ ଏହି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟର ଅନୁଭବ ହେବ ନାହିଁ। ମୁଁ ବସ୍ତୁ ନିରପେକ୍ଷ ଉପାଧିରହିତ ଜ୍ଞାନମାତ୍ର। ସମସ୍ତଙ୍କର ସାକ୍ଷୀ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମା।

ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷ୍ୱହମେବ ସଂସ୍ଥିତ
ଜ୍ଞାନାତ୍ମନାନ୍ତର୍ବହିରାଶ୍ରୟଃ ସନ୍ ।
ଭୋକ୍ତା ଚ ଭୋଗ୍ୟଂ ସ୍ୱୟମେବ ସର୍ବଂ
ୟଦ୍ୟତ୍ପୃଥଗ୍ଦୃଷ୍ଟମିଦନ୍ତୟା ପୁରା ॥୪୯୬॥

ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ = ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ, ଅହଂ ଏବ ସଂସ୍ଥିତଃ = ମୁଁ ହିଁ ସ୍ଥିତ, ଜ୍ଞାନାତ୍ମନାଚିତ୍ ବା ଜ୍ଞାନ ରୂପେ, ଅନ୍ତଃ ବହିଃ ଆଶ୍ରୟଃ ସନ୍ = ଭିତର ଓ ବାହାରର ଅଧିଷ୍ଠାନ ରୂପେ, ଭୋକ୍ତା ଚ ଭୋଗ୍ୟଂ ସ୍ୱୟଂ ଏବ ସର୍ବମ୍ = ମୁଁ ସ୍ୱୟଂ ଭୋକ୍ତା ଓ ଭୋଗ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ-ସବୁକିଛି, ୟତ୍ ୟତ୍ ପୃଥକ୍ ଦୃଷ୍ଟମ୍ = ଯାହକିଛି ଅଲଗା ରୂପେ ଦେଖାଯାଉଛି, ଇଦନ୍ତୟା = ଏହି ଏହି ରୂପରେ, ପୁରା = ପୂର୍ବରୁ (ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର)।

ମୁଁ ହିଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନରୂପରେ (ଚିତ୍‌ସତ୍ତା) ସ୍ଥିତ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବାହାର ତଥା ଭିତରର ଅଧିଷ୍ଠାନ ମଧ୍ୟ। ମୁଁ ହିଁ ଭୋକ୍ତା ଓ ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ। (ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର) ପୂର୍ବରୁ ଯାହାକିଛି ଏହି ଏହି ରୂପେ, ଭିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ ଦେଖାଯାଉଥିଲା ସେ ସବୁକିଛି କେବଳ ମୁଁ ଅଟେ ॥୪୯୬॥

ଯେଭଳି ନିଦରୁ ଉଠିଲା ପରେ ଜଣାଯାଏ କି ଆମର ମନ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟ ଥିଲା। ସେହିପରି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପୂର୍ବରୁ ଯାହାକିଛି ଏହି-ଏହି ରୂପେ ଜଣାଯାଉଥିଲା, ସେସବୁ ମୋର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର ଥିଲା।

ମୟି ଅଖଣ୍ଡସୁଖାମ୍ଭୋଧୌ ବହୁଧା ବିଶ୍ୱବୀଚୟଃ ।
ଉତ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ ବିଲୀୟନ୍ତେ ମାୟାମାରୁତବିଭ୍ରମାତ୍ ॥୪୯୭॥

ମୟି = ମୋ'ଠାରେ, ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖ ଅମ୍ଭୋଧୌ = ସତତ/ନିତ୍ୟ ସୁଖରୂପ ସାଗରରେ, ବହୁଧା = ଅନେକ, ବିଶ୍ୱ ବିଚୟାଃ = ବିଶ୍ୱରୂପ ତରଙ୍ଗମାଳା, ଉତ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ = ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି , ବିଲୀୟନ୍ତେ = ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି, ମାୟା-ମାରୁତ = ମାୟାରୂପୀ ବାୟୁ, ବିଭ୍ରମାତ୍ = କ୍ରୀଡ଼ା ଦ୍ୱାରା ।

ମୋ'ର ଅଖଣ୍ଡ-ସ୍ୱରୂପ ଆନନ୍ଦ ସାଗରରେ ବିଶ୍ୱରୂପୀ ନାନାବିଧ ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ମାୟାରୂପୀ ପ୍ରବଳ ବାୟୁ ପ୍ରବାହରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ବିଲୀନ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ॥୪୯୭॥

ଏହି ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚ (ନାନାତ୍ୱ) ଆତ୍ମାରୁ (ସତ୍ୟ) ହିଁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଓ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ଶେଷରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଯେଉଁଭଳି ସାଗରରେ ବାୟୁଦ୍ୱାରା ଆନ୍ଦୋଳିତ ହୋଇ ନାନା ପ୍ରକାରର ଛୋଟ-ବଡ଼ ତରଙ୍ଗମାଳା ଉଠେ । କିଛି କ୍ଷଣ ସ୍ଥିର ରହେ ଏବଂ ସେହି ସାଗରରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ଅବିଦ୍ୟା (ମାୟା) ହେତୁ ଅନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ମୋହ-ବିକ୍ଷେପାଦି ରୂପୀ ତରଙ୍ଗମାଳା ମୋ' ଭିତରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, କିଛିକ୍ଷଣ ରହି ପୁନଃ ମୋ' ଭିତରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ମୁଁ ହିଁ ସେହି ଆନନ୍ଦ ସାଗର ।

ସ୍ଥୂଳାଦିଭାବା ମୟି କଳ୍ପିତା ଭ୍ରମାତ୍
ଆରୋପିତାନୁସ୍ଫୁରଣେନ ଲୋକୈଃ ।
କାଲେ ଯଥା କଳ୍ପକବତ୍ସରାୟନ
ଋତ୍ୱାଦିୟୋ ନିଷ୍କଳନିର୍ବିକଳ୍ପେ ॥୪୯୮॥

ସ୍ଥୂଳାଦି ଭାବାଃ = ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ, ମୟି କଳ୍ପିତାଃ ଭ୍ରମାତ୍ = ମୋ'ଠାରେ ଅଜ୍ଞାନବଶ କଳ୍ପିତ ହୋଇଛି, ଆରୋପିତ ଅନୁସ୍ଫୁରଣେନ = ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ସ୍ଫୁରଣ ମାତ୍ରକେ, ଲୋକୈଃ = ଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, କାଲେ ଯଥା = ଯେଭଳି କାଳରେ, କଳ୍ପକ ବତ୍ସର ଅୟନ ଋତୁ ଆଦୟଃକଳ୍ପ = ବର୍ଷ, ଅୟନ (ଛଅ ମାସ), ଋତୁ ଇତ୍ୟାଦି, ନିଷ୍କଳ ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = କଳା (ଭାଗ) ରହିତ ଓ ଭେଦରହିତ (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ) ।

ମୋ'ଠାରେ ସ୍ଥୂଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର କଳ୍ପନା, ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ସ୍ଫୁରଣ ମାତ୍ର ହେତୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭ୍ରମବଶତଃ କରାଯାଇଛି । ଯେଭଳି ନିଷ୍କଳ-ନିର୍ବିକଳ୍ପ କାଳରେ କଳ୍ପ, ବର୍ଷ, ଅୟନ, ଋତୁ ଆଦିର କଳ୍ପନା ହୋଇଛି ॥୪୯୮॥

ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀରର ଅବଧାରଣା, ଅବିଦ୍ୟା ହେତୁ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପ କରାଯାଇଛି । କାଳ ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଅଭେଦ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ କଳ୍ପ, ବର୍ଷ, ଅୟନ, ଋତୁ, ମାସ, ପକ୍ଷ, ସପ୍ତାହ, ଦିନ, ଘଣ୍ଟା, ମିନିଟ୍ ଓ ସେକେଣ୍ଡ୍ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପେ ବିଭାଜନ କରାଯାଇଛି । ସେହି ନିର୍ବିକଳ୍ପ କାଳ ଉପରେ ଏସବୁ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ଯେଭଳି ଏକ ସେକେଣ୍ଡ, ଏକ ମାସ ବା ବର୍ଷ ସେହି କାଳ ମାତ୍ର । ସେହିପରି ପରମ ସତ୍ୟ ପରମାତ୍ମା (ବ୍ରହ୍ମ)ରେ କୌଣସି ଭେଦ ବା ଖଣ୍ଡ ନାହିଁ, ଏସବୁ ଅଧ୍ୟାରୋପ ମାତ୍ର ।

ଆରୋପିତଂ ନାଶ୍ରୟଦୂଷକଂ ଭବେତ୍
କଦାପି ମୂଢ଼ୈର୍ମତିଦୋଷଦୂଷିତୈଃ
ନାର୍ଦ୍ରୀକରୋତ୍ୟୂଷରଭୂମିଭାଗଂ
ମରୀଚିକା ବାରି ମହାପ୍ରବାହଃ ॥୪୯୯॥

ଆରୋପିତମ୍ = ଯାହାକିଛି ଆରୋପିତ ହୋଇଛି (ସେସବୁ); ନ ଆଶ୍ରୟ ଦୂଷକଂ ଭବେତ୍ = ଅଧିଷ୍ଠାନତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦୂଷିତ କରିପାରେ ନାହିଁ, ମୂଢ଼ୈଃ = ମୂର୍ଖମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ନ ଆର୍ଦ୍ରୀ କରୋତି = ଓଦା କରିପାରେ ନାହିଁ, ଉଷର ଭୂମିଭାଗଃ = ମରୁଭୂମିକୁ, ମରୀଚିକା ବାରି ମହା ପ୍ରବାହଃ = ମରୀଚିକା ଜଳର ପ୍ରଖର ସ୍ରୋତ।

ବୁଦ୍ଧି ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ହୋଇଥିବା ଅଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁ ତା'ର ଆଶ୍ରୟ (ଅଧିଷ୍ଠାନ)କୁ କଦାପି ଦୂଷିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ମରୀଚିକା ଜଳର ପ୍ରଖର ପ୍ରବାହ ମରୁଭୂମିର ସେହି ଶୁଷ୍କଭାଗକୁ କଦାପି ଓଦା କରିପାରେ ନାହିଁ ॥୪୯୯॥

ମୁଁ ନିଜର କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଏକ ବସ୍ତୁକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଅଧ୍ୟାରୋପ କରିବା ଫଳରେ ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ଗୁଣ-ଦୋଷ ତା'ର ଆଶ୍ରୟ (ଅଧିଷ୍ଠାନ) ବସ୍ତୁକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଯେପରିକି ଯଦି ଥୁଣ୍ଟାଗଛ ଅଥବା କୌଣସି ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ଏକ କାଳ୍ପନିକ ଭୟାନକ ଭୂତ ଦେଖୁଛି ଯାହାର ସାରା ଶରୀରରୁ ରକ୍ତସ୍ରାବ ହେଉଛି। କ'ଣ ବାସ୍ତବରେ ସ୍ତମ୍ଭକୁ ସେହି ରକ୍ତସ୍ରାବୀ, ଭୟଙ୍କର ରୂପ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ ? ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି- (ଆରୋପିତଂ ନାଶ୍ରୟଦୂଷକମ୍) ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ବସ୍ତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନକୁ କଦାପି ପ୍ରଦୂଷିତ ବା ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଭୂତଠାରୁ ସ୍ରବିତ ରକ୍ତର ଏକ ବିନ୍ଦୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଲାଗିବ ନାହିଁ। ଏହିପରି ମରୀଚିକା ଜଳର ପ୍ରଖର ପ୍ରବାହ ମରୁସ୍ଥଳକୁ ଓଦା କରିପାରିବ ନାହିଁ।

ଅଜ୍ଞାନ ହେତୁ ମୋତେ ଅନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନ (ଭ୍ରମ) ହେଉଛି। ଯଦ୍ୱାରା 'ମୁଁ ନିଜକୁ ଶରୀର ରୂପେ ଭାବନା କରୁଛି। ଏହିପରି ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ଯାହାକିଛି କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ସେହି ଅନୁରୂପ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ କରୁଛି। ଅତଏବ, ପ୍ରାରବ୍ଧ, ସଞ୍ଚିତ ଓ ଆଗାମୀ କର୍ମରୂପେ କର୍ମକୁ ବିଭାଜନ କରାଯାଇଛି। କିନ୍ତୁ ଥରେ ଅଧିଷ୍ଠାନର (ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର) ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲେ ସାରା ଭ୍ରମ, ବିକ୍ଷେପ ଦୂର ହୋଇଯାଏ ଏବଂ କର୍ମଫଳ ମୋତେ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ।

ଆକାଶବଲ୍ଲେପବିଦୂରଗୋଽହଂ
ଆଦିତ୍ୟବତ୍ ଭାସ୍ୟବିଲକ୍ଷଣୋଽହମ୍
ଅହାର୍ୟ୍ୟବନ୍ନିତ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚଲୋଽହଂ
ଅମ୍ଭୋଧିବତ୍ପାର ବିବର୍ଜିତୋଽହମ୍ ॥୫୦୦॥

ଆକାଶବତ୍ ଲେପ ବିଦୂରଗଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ଆକାଶଭଳି ସଙ୍ଗ/ମଳ ରହିତ, ଆଦିତ୍ୟବତ୍ ଭାସ୍ୟ ବିଲକ୍ଷଣଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି ପ୍ରକାଶ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ (ଭିନ୍ନ), ଅହାର୍ୟବତ୍ ନିତ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚଳ ଅହମ୍ = ମୁଁ ପର୍ବତ ଭଳି ନିତ୍ୟ ନିଶ୍ଚଳ (ସ୍ଥିର), ଅମ୍ଭୋଧିବତ୍ ପାର - ବିବର୍ଜିତଃ ଅହମ୍ = ମୁଁ ସାଗର ଭଳି ସୀମାରହିତ ।

ଆକାଶଭଳି ମୁଁ ନିର୍ଲିପ୍ତ, ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି ପ୍ରକାଶ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ପର୍ବତ ଭଳି ମୁଁ ସର୍ବଦା ନିଶ୍ଚଳ ଏବଂ ସାଗର ଭଳି ଅସୀମ ॥୫୦୦॥

ଆକାଶଭଳି ମୋତେ ମଧ୍ୟ କେହି ଦୂଷିତ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଦେହର କ୍ରିୟା, ମାନସିକ ଭାବନା ଅଥବା ବୌଦ୍ଧିକ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁଁ ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଅସଙ୍ଗ । ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି ମୁଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଅଲଗା । ଯଦିଓ ସଂସାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ, ତଥାପି ସୂର୍ଯ୍ୟ ସଂସାରରୁ ସର୍ବଦା ଭିନ୍ନ ବା ଅଲଗା । ସେହିପରି ପର୍ବତସଦୃଶ ମୁଁ ନିଶ୍ଚଳ ଓ ସାଗରଭଳି ଅସୀମ, ଅପାର । ଏସବୁ ପଦଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ୟ (ଆତ୍ମା)ର ଗୁଣଗାନ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଏସବୁରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ଏଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଆମର ଚିନ୍ତନ ଓ ଧ୍ୟାନ ସାଧନାରେ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ ରୂପେ ସହାୟତା ଦେଇଥାନ୍ତି ।

ନ ମେ ଦେହେନ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ମେଘେନୈବ ବିହାୟସଃ ।
ଅତଃ କୁତୋ ମେ ତଦ୍ଧର୍ମା ଜାଗ୍ରତ୍‌ସ୍ୱପ୍ନସୁଷୁପ୍ତୟଃ ॥୫୦୧॥

ନ ମେ ଦେହେନ ସମ୍ବନ୍ଧଃ = ଦେହସହିତ ମୋର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ, ମେଘେନ ଇବ ବିହାୟସଃ = ଯେଭଳି ଆକାଶର ବାଦଲଗୁଡ଼ିକ ସହିତ, ଅତଃ = ଏଣୁ, ଏଥିଲାଗି; କୁତଃ ମେ ତଦ୍ଧର୍ମାଃ = ମୋ'ଠାରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଧର୍ମ (ଗୁଣ) କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ? ଜାଗ୍ରତ-ସ୍ୱପ୍ନ-ସୁଷୁପ୍ତୟଃ = ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିର।

ଯେଭଳି ଆକାଶର ମେଘମାଳା ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ, ସେହିପରି ମୋର ମଧ୍ୟ ଶରୀର ସହିତ କିପରି କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ? ଏଥିଲାଗି ଶରୀରର ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ମୋର କିପରି ହେବ ? ॥୫୦୧॥

ମୁଁ ଶରୀର ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଶରୀର ଭିତରେ ନାହିଁ। ଶରୀର ମୋ'ଠାରେ ଅଛି। ମୁଁ ଶରୀରରୁ ବିଲକ୍ଷଣ। ମୋର ଓ ଶରୀରର ସମ୍ବନ୍ଧ ଆକାଶ ଓ ମେଘମାଳାର ସମ୍ବନ୍ଧଭଳି। ଆକାଶକୁ ମେଘମାଳା ସ୍ପର୍ଶ ବା ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। ଯେତେବେଳେ ଆକାଶରେ ମେଘମାଳା ବିଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗ-ରୂପରେ ଗତି କରୁଥାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଆମେ କହି ନ ଥାଉ ଯେ 'ଆକାଶ ଚାଲିଛି', ବରଂ ଆମେ କହୁ ଯେ, 'ମେଘମାଳା ଆକାଶରେ ଭାସି ବୁଲୁଛନ୍ତି !'

ଏହି ପ୍ରକାର ଶରୀରର ପ୍ରକୃତି (ସ୍ୱଭାବ) ବା ଗୁଣ-ଧର୍ମ ମୋତେ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ମୁଁ ନିତ୍ୟ-ଅଖଣ୍ଡ-ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ। ମୁଁ ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ କିମ୍ବା କାରଣ ଶରୀର ନୁହେଁ, ଯାହାର ଧର୍ମ କ୍ରମଶଃ ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ। ମୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ବିଲକ୍ଷଣ (ଭିନ୍ନ) କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି କି ମୋ'ଠାରେ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଷୁପ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଭ୍ରମ-ବିକ୍ଷେପ ରୂପ ସ୍ୱପ୍ନ-ଜାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥା ନାହିଁ।

ଉପାଧିରାୟାତି ସ ଏବ ଗଚ୍ଛତି
ସ ଏବ କର୍ମାଣି କରୋତି ଭୁଙ୍‌କ୍ତେ।
ସ ଏବ ଜୀର୍ୟନ୍ ମ୍ରିୟତେ ସଦାହଂ
କୁଳାଦ୍ରିବନ୍ନିଶ୍ଚଳ ଏବ ସଂସ୍ଥିତଃ ॥୫୦୨॥

ଉପାଧିଃ = ଉପାଧି, ଆୟାତି = ଆସେ, ସ ଏବ ଗଚ୍ଛତି = ସେ ହିଁ ଯାଏ, ସ ଏବ କର୍ମାଣି କରୋତି ଭୁଙ୍‌କ୍ତେ = ସେ ହିଁ କର୍ମ କରେ ଓ ଫଳ ଭୋଗକରେ, ସ ଏବ ଜୀର୍ୟନ୍ ମ୍ରିୟତେ = ସେ ହିଁ ବୃଦ୍ଧ ହୁଏ ଓ ମରେ, ସଦା ଅହଂ = ମୁଁ ସର୍ବଦା, କୁଳାଦ୍ରିବତ୍ = କୁଳାଚଳ ପର୍ବତ ଭଳି, ନିଶ୍ଚଳ ଏବ ସଂସ୍ଥିତଃ = ଅକମ୍ପିତ ଓ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ରହେ।

ଉପାଧି (ଶରୀରାଭିମାନୀ)ର ହିଁ ଆଗମନ ହୁଏ। ସେ ହିଁ କର୍ମ କରେ ଓ ଫଳ ଭୋଗେ। ସେ ହିଁ ଜରା (ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା)କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଓ ଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ। ମୁଁ କୁଳାଚଳ ପର୍ବତ ଭଳି ସର୍ବଦା ନିଶ୍ଚଳ ଓ ସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ରହେ ॥୫୦୨॥

ଶରୀରରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେବା ଓ ଶରୀରରୁ ବାହାରି ଯିବା କାର୍ଯ୍ୟ ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ-ଅହଂକାର (ଅନ୍ତଃକରଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟ) ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ। ତେଣୁ ଏହା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର କାର୍ଯ୍ୟ। ଏହି ଯିବା ଆସିବା କାର୍ଯ୍ୟ ମୋ'ଠାରେ (ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱରେ) ହୁଏ ନାହିଁ। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସବୁପ୍ରକାରର ଭଲ -ମନ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଫଳ ଭୋଗ କରନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏସବୁ କିଛି ମୋ'ଠାରେ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ମୁଁ କୁଳାଚଳ (ମେରୁପର୍ବତ) ଭଳି ନିଶ୍ଚଳ, ସ୍ଥିର ରହେ। ସେସବୁରେ ମୁଁ ଲିପ୍ତ / ଆସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ।

ନ ମେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ନ ଚ ମେ ନିବୃତ୍ତିଃ
ସଦୈକରୂପସ୍ୟ ନିରଂଶକସ୍ୟ ।
ଏକାତ୍ମକୋ ଯୋ ନିବିଡ଼ୋ ନିରନ୍ତରୋ ।
ବ୍ୟୋମେବ ପୂର୍ଣ୍ଣଃ ସ କଥଂ ନ ଚେଷ୍ଟତେ ॥୫୦୩॥

ନ ମେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ନ ଚ ମେ ନିବୃତ୍ତିଃ = ମୋର କୌଣସି ପ୍ରବୃତ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ନିବୃତ୍ତି ନାହିଁ, ସଦା ଏକ ରୂପସ୍ୟ =ସର୍ବଦା ଏକରୂପ / ନିର୍ବିକାରୀ, ନିରଂଶକସ୍ୟ = ନିରବୟବ, ଏକାତ୍ମକଃ = ଏକ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ; ଯଃ = ଯିଏ, ନିବିଡ଼ଃ = ଘନୀଭୂତ, ଅଖଣ୍ଡ; ନିରନ୍ତରଃ = ଅନନ୍ତ, ପରିସୀମାରହିତ; ବ୍ୟୋମ ଇବ = ଆକାଶ ଭଳି, ସଃ କଥଂ = ସେ କିପରି, ନୁ = ବାସ୍ତବରେ, ଚେଷ୍ଟତେ = ପ୍ରୟାସ କରେ, ଅଥବା କର୍ମରେ ଚେଷ୍ଟିତ ହୁଏ ।

ମୋ'ଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଥବା ନିବୃତ୍ତି ନାହିଁ। ମୁଁ ସଦା ନିର୍ବିକାରୀ ଓ ନିରବୟବ। ଯିଏ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ, ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଆକାଶଭଳି ଅନନ୍ତ ସେ କିପରି କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା ବା କର୍ମ କରିପାରେ? ॥ ୫୦୩ ॥

କର୍ମ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି (ପ୍ରବୃତ୍ତି) ଓ କର୍ମରୁ ଅନାସକ୍ତି (ନିବୃତ୍ତି)- ଏହି ଉଭୟ ଅହଂ-ସଂଭୂତ। ଏସବୁ ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଉପାଧିଗତ କାର୍ଯ୍ୟ। ମୁଁ ଉପାଧି ରହିତ, ଅସଙ୍ଗ ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଥିବାରୁ ଭଲ-ମନ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ମୋ' ପାଇଁ ଅସମ୍ଭବ। କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିବୃତ୍ତି ସେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ, ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଅବୟବ/ ଅଙ୍ଗ ଉପଲବ୍ଧ ଥିବ ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ। ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ ଆକାଶ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ତତ୍ତ୍ୱ, ସେଥିରେ ଚଳନ ବା କ୍ରିୟା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯଦି କ୍ରିୟା-ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖାଯାଉଛି ତେବେ ତାହା ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର, ମୋ'ର ନୁହେଁ। ମୁଁ ଆକାଶବତ୍ ଅଚଳ, ସ୍ଥିର ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ।

ପୂଣ୍ୟାନି ପାପାନି ନିରିନ୍ଦ୍ରୟସ୍ୟ
ନିଷ୍ଚେତସୋ ନିର୍ବିକୃତେର୍ନିରାକୃତେଃ ।
କୁତୋ ମମାଖଣ୍ଡସୁଖାନୁଭୂତେଃ -
ବ୍ରୂତେ ହ୍ୟନନ୍ୱାଗତମିତ୍ୟପି ଶ୍ରୁତିଃ ॥୫୦୪॥

ପୂଣ୍ୟାନି ପାପାନି = ପୂଣ୍ୟ-ପାପ, ନିରିନ୍ଦ୍ରୟସ୍ୟ ନିଷ୍ଚେତସଃ ନିର୍ବିକୃତେ ନିରାକୃତେଃ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିତ, ଚିତ୍ତରହିତ, ବିକାରରହିତ ଓ ଆକୃତି ରହିତ ପାଇଁ; କୁତଃ = କେଉଁଠି ? ମମ ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖାନୁଭୂତେଃ = ମୋ'ର ଅଖଣ୍ଡ ସୁଖାନୁଭୂତିକୁ , ବ୍ରୂତେଃ = କହେ, ହି = ବାସ୍ତବରେ, ଅନନ୍ୱାଗତମ୍ = ଅଲିପ୍ତ, ଅସଙ୍ଗଇତି = ଏଭଳି, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି ।

ଇନ୍ଦ୍ରିୟରହିତ, ଚିତ୍ତ ରହିତ, ବିକାରରହିତ ଓ ଆକାର ରହିତ ମୁଁ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ପାଇଁ ପାପ-ପୂଣ୍ୟ କିପରି ହୋଇପାରେ ? 'ଅନନ୍ୱାଗତ' ଇତ୍ୟାଦି କଥନଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଏହାହିଁ କହେ ॥୫୦୪॥

ମୋତେ ପାପ-ପୂଣ୍ୟ କିପରି ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିବ ? କାରଣ, ମୁଁ କର୍ମ-ଅକର୍ମରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଅସଙ୍ଗ । ମୁଁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ ତତ୍ତ୍ୱ ମାତ୍ର । ଯାହାର କୌଣସି ଆକାର ନାହିଁ, କୌଣସି ଉପକରଣ ନାହିଁ, ବିକାର ନାହିଁ, ତାକୁ କିପରି ପାପ-ପୂଣ୍ୟ ଲାଗିବ ? ଯେପରିକି ପକ୍ଷାଘାତ ରୋଗଗ୍ରସିତ କୌଣସି ଅନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ କ'ଣ ଦୋଷାରୋପ କରାଯାଇପାରେ କି ସେ ମୋ'ର ନାକ ଉପରେ ବିଧା ମାରିଲା ? ଏଭଳି କହିବା ବାଣୀର ବିକାର ବା ଦୋଷ ମାତ୍ର । ଅତଏବ, ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରଥମ ପାଦର ଭାଷା ନିଷେଧାତ୍ମକ ଏବଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ- ତେବେ 'ମୁଁ କ'ଣ ନୁହେଁ?'- ଏହି ତର୍କ ସପକ୍ଷରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ର ୪/୩/୨୨ ମନ୍ତ୍ରକୁ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି । ଯାହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- "ପୂଣ୍ୟ ଓ ପାପ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ଗଭୀର ନିଦ୍ରାରେ ପ୍ରବେଶ କରି, ସମସ୍ତ ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପରୁ ଅତୀତ ହୋଇଯାଏ (ଅନନ୍ୱାଗତମ୍ ପୂଣ୍ୟେନ ଅନନ୍ୱାଗତମ୍ ପାପେନ ତିର୍ଣ୍ଣୋହି ତଦା ସର୍ବାନ୍ ଶୋନାନ୍ ହୃଦୟସ୍ୟ ଭବତି) ।

ସାଧାରଣତଃ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ବ୍ୟକ୍ତି ମୂଳ-ଅଜ୍ଞାନରେ ରହେ । ଜାଗ୍ରତକୁ ଆସିଲା ପରେ ତା'ର କାମନାଗୁଡ଼ିକ ମନରେ, ତଦନୁକୂଳ ବିଚାର ବୁଦ୍ଧିରେ ତଥା କର୍ମ ଶରୀରରେ ପ୍ରକଟ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । କାରଣ- ଶରୀରରେ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଦୁଃଖ ରହେ ନାହିଁ। ଯିଏ ବାସନାତୀତ ହୋଇସାରିଛି, ତାକୁ ଦୁଃଖ କିପରି ହେବ ? ଅବିଦ୍ୟାରେ ଥିଲାବେଳେ ପୂଣ୍ୟ ଅଥବା ପାପର ବୀଜ ରହେ। କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟାତୀତ ହୋଇଗଲା ପରେ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ପାପ-ପୂଣ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ବିକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ।

ଛାୟୟା ସ୍ପୃଷ୍ଟମୁଷ୍ଣଂ ବା ଶୀତଂ ବା ସୁଷ୍ଠୁ ଦୁଃଷ୍ଠୁ ବା।
ନ ସ୍ପୃଶତ୍ୟେବ ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ପୁରୁଷଂ ତଦ୍ବିଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୫୦୫॥

ଛାୟା = ନିଜର ଛାୟାକୁ, ସ୍ପୃଷ୍ଟମ୍ = ସ୍ପର୍ଶ କଲେ, ଉଷ୍ଣଂ ବା ଶୀତମ୍ = ଗରମ ବା ଥଣ୍ଡା, ସୁଷ୍ଠୁ ଦୁଃଷ୍ଠୁ ବା = ଭଲ କିମ୍ବା ମନ୍ଦ, ନ ସ୍ପୃଶତି = ଛୁଇଁପାରେ ନାହିଁ, ଏବ = ନିଃସନ୍ଦେହ, ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ = ତିଳେ ମାତ୍ର, ତଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ସେଥିରୁ (ଛାୟାରୁ) ଭିନ୍ନ ବା ଅଲଗା, ପୁରୁଷମ୍ = ପୁରୁଷକୁ।

ଯଦି ମନୁଷ୍ୟର ଛାୟା ଶୀତଳ ଅଥବା ଗରମ, ଭଲ କିମ୍ବା ମନ୍ଦ ବସ୍ତୁକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ତଥାପି ମଧ୍ୟ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭବ ହେବ ନାହିଁ। କାରଣ, ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ନିଜ ଛାୟାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ॥୫୦୫॥

ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷ-ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚିଗଲା ପରେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନର ଅନୁଭବରେ ଆସୁଥିବା ଜାଗ୍ରତ-ସ୍ୱପ୍ନ-ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲ୍ଲିପ୍ତ ରହେ।

ନ ସାକ୍ଷିଣଂ ସାକ୍ଷ୍ୟଧର୍ମାଃ ସଂସ୍ପୃଶନ୍ତି ବିଲକ୍ଷଣମ୍।
ଅବିକାରମୁଦାସୀନଂ ଗୃହଧର୍ମାଃ ପ୍ରଦୀପବତ୍ ॥୫୦୬॥

ନ = ନାହିଁ, ସାକ୍ଷିଣମ୍ = ସାକ୍ଷୀତତ୍ତ୍ୱକୁ, ସାକ୍ଷ୍ୟଧର୍ମାଃ = ଦୃଶ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ-ଧର୍ମ, ନ ସଂସ୍ପୃଶନ୍ତି = ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ଭିନ୍ନ, ଅସଙ୍ଗ; ଅବିକାରମ୍ = ବିକାର ରହିତ, ନିର୍ବିକାର; ଉଦାସୀନମ୍ = ସବୁରୁ ଅସଙ୍ଗ, ଗୃହଧର୍ମାଃ = ଘରର ଧର୍ମ, ପ୍ରଦୀପବତ୍ = ଦୀପ ସଦୃଶ।

ସାକ୍ଷୀ ସାକ୍ଷ୍ୟ (ଦୃଶ୍ୟ) ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣ-ଧର୍ମରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। କାରଣ, ସେ ସେଥିରୁ ଭିନ୍ନ ଅଲଗା ହୋଇଥାଏ। ସେ ଅବିକାରୀ ଓ ଅସଙ୍ଗ ରହେ, ଯେଭଳି ପ୍ରକାଶିତ ଗୃହର ଧର୍ମ ତା'ର ପ୍ରକାଶକ ଦୀପକକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ ନାହିଁ ॥୫୦୬॥

ଯଦି ମୁଁ ଜଳପ୍ରପାତକୁ ଦେଖୁଛି, ତେବେ ମୋର ପିଠିରେ ପୀଡ଼ା ହେବ ନାହିଁ। କାରଣ, ଦେଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଦୃଶ୍ୟବସ୍ତୁରୁ ଭିନ୍ନ ବା ଅସଙ୍ଗ ରହେ। ତା'ର କ୍ରିୟା ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ଘରକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଥିବା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଦୀପକ ଘରର ଧର୍ମରୁ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ। ସେହିପରି ଚର୍ମ-ଅସ୍ଥି-ମାଂସ-ରକ୍ତ-ମଳ ପୂରୀତ ଦେହରେ ମୁଁ-ଚୈତନ୍ୟ ତା'ର ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଇତ୍ୟାଦିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛି, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତଃ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ବିକାର ରହେ।

ରବେର୍ଯଥା କର୍ମଣି ସାକ୍ଷିଭାବୋ
ବହ୍ନେର୍ଯଥା ଦାହନିୟାମକତ୍ୱମ୍।
ରଜ୍ଜୋର୍ଯଥାଽଽରୋପିତବସ୍ତୁ ସଙ୍ଗଃ
ତଥୈବ କୂଟସ୍ଥ ଚିଦାତ୍ମନୋ ମେ ॥୫୦୭॥

ରବେଃ ଯଥା = ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟର, କର୍ମଣି = କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ, ସାକ୍ଷିଭାବଃ = ସାକ୍ଷୀ (ଅସଙ୍ଗ) ଭାବ, ବହ୍ନେଃ = ଅଗ୍ନିର, ଯଥା = ଯେଭଳି, ଦାହନିୟାମକତ୍ୱମ୍ = ଜଳାଇ ଦେବାର ଧର୍ମ (ନିୟାମକ), ରଜ୍ଜୋଃ ଯଥା = ଯେଭଳି ଦଉଡ଼ିରେ, ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁସଙ୍ଗଃ = ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ, ତଥା ଏବ = ସେହିପରି ହିଁ, କୂଟସ୍ଥ = ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ନିଶ୍ଚଳ, ଚିଦାତ୍ମନଃ = ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ, ମେ = ମୋର ବା ମୋ'ଠାରେ।

ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ସମସ୍ତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର, ଯେଭଳି ଅଗ୍ନି କୌଣସି ଭେଦଭାବ ବିନା ସବୁକିଛିକୁ ଜଳାଇଦିଏ, ଯେଭଳି ଦଉଡ଼ିର ସମ୍ବନ୍ଧ ତା' ଉପରେ ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁ ସହିତ, ସେହିପରି (ମୁଁ)- କୂଟସ୍ଥ, ଚୈତନ୍ୟ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ॥୫୦୭॥

ଆମେ କହୁ କି- "ଆଜି ସୂର୍ଯ୍ୟ କେତେ ପ୍ରକାଶମାନ୍ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଦେଖାଯାଉଛି।" ବସ୍ତୁତଃ, ସୂର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ଆଜି ନୁହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟହ ଏହିପରି। ଆଜି ଆମକୁ ଏଭଳି ଦେଖାଯିବାର କାରଣ, ଆମର ମନ ଆଜି ପ୍ରସନ୍ନ ଓ ନିର୍ବିକାର ଅଛି। ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ସମସ୍ତ କ୍ରିୟା ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। ଏଣୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ସବୁ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷୀ କୁହାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେ ତାହାଠାରୁ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲିପ୍ତ, ନିର୍ବିକାର ରହି କେବଳ ଘଟଣାକୁ ଦେଖେ।

ଏହିପରି ଅଗ୍ନି ମଧ୍ୟ ତା'ର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥକୁ ଜଳାଇଦିଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତଃ ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ଅସଙ୍ଗ ରହେ। ନିୟମର ଅଜ୍ଞାନ କାହାକୁ ନିରପରାଧ ସିଦ୍ଧ କରେ ନାହିଁ। ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ଆମକୁ ଯଦି ଆରୋପିତ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ସେହି ସର୍ପ ସହିତ ଦଉଡ଼ିର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ ବା ତା'ର ଗୁଣ-ଧର୍ମରେ ଦଉଡ଼ି ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ।

ମୁଁ ନିଷ୍କଳ, ନିର୍ବିକାରୀ, ଚିଦାତ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ। ମୋ' ଉପରେ ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାରର ଅଧ୍ୟାରୋପ କରାଯାଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ପ୍ରକ୍ଷେପ ଅଥବା କଳ୍ପିତ ଅବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁଁ ସର୍ବଦା ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ, ଯେହେତୁ ମୁଁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତା ମାତ୍ର।

କର୍ତ୍ତାଽପି ବା କାରୟିତାଽପି ନାହଂ
ଭୋକ୍ତାଽପି ବା ଭୋଜୟିତାଽପି ନାହଂ ।
ଦ୍ରଷ୍ଟାଽପି ବା ଦର୍ଶୟିତାଽପି ନାହଂ
ସୋଽହଂ ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିରନୀଦୃଗାତ୍ମା ॥୫୦୮॥

କର୍ତ୍ତା ଅପି ବା କାରୟିତା ଅପି ନ ଅହମ୍ = କର୍ତ୍ତା କିମ୍ବା କର୍ମର ପ୍ରେରକ ମୁଁ ନୁହେଁ, ଭୋକ୍ତାପି ବା ଭୋଜୟିତାପି ନାହଂ = ଭୋକ୍ତା କିମ୍ବା ଭୋଗର ପ୍ରେରକ ମୁଁ ନୁହେଁ, ଦ୍ରଷ୍ଟାପି ବା ଦର୍ଶୟିତାପି ନାହଂ = ଦ୍ରଷ୍ଟା ଅଥବା ଦର୍ଶନର ପ୍ରେରକ ମୁଁ ନୁହେଁ, ସଃ ଅହଂ = ସେ ହିଁ ମୁଁ, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ = ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ଅନୀଦୃକ୍ = ଲୋକାତୀତ, ଅଦୃଶ୍ୟ; ଆତ୍ମା = ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ।

ମୁଁ କର୍ତ୍ତା ନୁହେଁ କିମ୍ବା କାରକ ନୁହେଁ। ମୁଁ ଭୋକ୍ତା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଭୋଗିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ ନାହିଁ। ସେହିପରି ମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖିବାକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ ନାହିଁ। ମୁଁ ହେଉଛି ସେହି ଆତ୍ମା-ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ରୂପ, ଲୋକୋତ୍ତର ସତ୍ୟ ॥ ୫୦୮॥

ଶ୍ଳୋକ ସଂ-୫୦୫ରେ କୁହାଯାଇଥିଲା ଯେ, ବ୍ୟକ୍ତିର ଛାୟା ଥଣ୍ଡା-ଗରମ, ଭଲ-ମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି କୌଣସି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଦି ବରଫ ଛାୟାଉପରେ କିଛି ସମୟ ଥିବ, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଶରୀରରେ ବରଫ ଜମିଯାଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ତାକୁ ଥଣ୍ଡା ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଲୋକୋତ୍ତର ସତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ

ସେତିକି ଅସଙ୍ଗ ବା ନିର୍ଲିପ୍ତ, ଯେତିକି ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଛାଇଠାରୁ। ଅତଏବ, ସାଂସାରିକ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକରେ ଆତ୍ମା ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ- ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବରେ ହେଉ ଅଥବା ପରୋକ୍ଷଭାବରେ। ଏହି ବିଷୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ଳୋକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି।

ମୁଁ କିଛି କରେ ନାହିଁ, କର୍ମର ଫଳ ମଧ୍ୟ ଭୋଗେ ନାହିଁ କିମ୍ବା କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ। କ୍ଷୁଦ୍ର-ପରିଛିନ୍ନ ଅହଂ-ଜନିତ କାର୍ଯ୍ୟ କଳାପଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମୋର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ - ଏହାକୁ ସୂଚିତ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଆତ୍ମାର ନିଶ୍ଚୟାତ୍ମକ ସ୍ୱରୂପକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି କି 'ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ଅନୁଭବାତୀତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ'। ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିବାରୁ ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ, ବିଷୟ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିକୁ ସମାନ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା, ଦ୍ରଷ୍ଟାସ୍ୱରୂପ, ସ୍ୱପ୍ରକାଶରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ତାକୁ କେହି ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। 'ଅନୀଦୃଗାତ୍ମା' କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯିଏ ସବୁରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ଜ୍ଞାନାତୀତ, ଅନୁଭବାତୀତ, ଲୋକୋତ୍ତର ଅଟେ।

ଚଳତ୍ୟୁପାଧୌ ପ୍ରତିବିମ୍ବଲୋଲ୍ୟମ୍ -
ଔପାଧିକଂ ମୂଢ଼ଧିୟୋ ନୟନ୍ତି।
ସ୍ୱବିମ୍ବଭୂତଂ ରବିବତ୍‌ବିନିଷ୍କ୍ରିୟଂ
କର୍ତ୍ତାସ୍ମି ଭୋକ୍ତାସ୍ମି ହତୋଽସ୍ମି ହେତି ॥୫୦୯॥

ଚଳତି = ଚଳନ ହୁଏ, ଉପାଧୌ = ଉପାଧିରେ, ପ୍ରତିବିମ୍ବଲୋଲ୍ୟମ୍ = ପ୍ରତିବିମ୍ବର ଚଳନ (ହଲିବା), ଔପାଧିକମ୍ = ଉପାଧିର, ମୂଢ଼-ଧିୟଃ =ମୂଢ଼ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି, ନୟନ୍ତି = ନେଇଯାଇ ଆରୋପିତ କରନ୍ତି, ସ୍ୱବିମ୍ବଭୂତମ୍ = ତା'ର ବିମ୍ବରୁ ଉଦ୍ଭୂତ, ରବିବତ୍ = ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି, ବିନିଷ୍କ୍ରିୟମ୍ = କ୍ରିୟାରହିତ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ; କର୍ତ୍ତା ଅସ୍ମି = ମୁଁ କର୍ତ୍ତା, ଭୋକ୍ତା ଅସ୍ମି = ମୁଁ ଭୋକ୍ତା, ହତଃ ଅସ୍ମି = ମୁଁ ମୃତ, ହା = ହାୟ ! ଇତି = ଏଭଳି।

ଯଦି ଉପାଧି, ଚଳନ ବା ହଲିବାକୁ ଲାଗେ, ତେବେ ମୂଢ଼ଜନ ଔପାଧିକ ପ୍ରତିବିମ୍ବର ଚଞ୍ଚଳତା (ଚଳନ) ଅଥବା ହଲିବା ଦେଖି ବିମ୍ବରେ ସ୍ୱୟଂକୁ ଆରୋପିତ କରିଦିଅନ୍ତି। ପୁନଃ କହି ଉଠନ୍ତି କି- 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା, ଭୋକ୍ତା, ହାୟ! ହାୟ! ମୁଁ ମରିଗଲି!'॥ ୫୦୯ ॥

ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଏବଂ ବାଲଟିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପଡ଼ିଛି, ପାଣି ହଲିଗଲେ, ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ମଧ୍ୟ ହଲିବାକୁ ଲାଗିବ; ଯଦିଓ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ କୌଣସି

ପ୍ରକାରର ବାଧା ଆସିନାହିଁ ଓ ତାହା ପୂର୍ବବତ୍ ଅପ୍ରଭାବିତ ଅଛି। ଏହି ଚଳ-ଚଞ୍ଚଳ ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ଯଦି କେହି ଦେଖି କହେ କି ସୂର୍ଯ୍ୟ ହଲୁଛି, ତେବେ ବାସ୍ତବରେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ମୂର୍ଖ ବା ମୂଢ଼ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ।

ଗୋଟିଏ ଶିଶୁ ଯଦି ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଜିଦ୍ କରେ, ତେବେ ତାକୁ ପ୍ରାୟତଃ ଏକ ଦର୍ପଣ ଦେଇଦିଆଯାଏ। ତା'ପରେ ଶିଶୁ ସେଥିରେ ଚନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଖି ଆନନ୍ଦିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। କାରଣ, ପ୍ରତିବିମ୍ବକୁ ହିଁ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ମନେ କରେ। କିଛି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିଶୁଟି ଦର୍ପଣସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ର ସହିତ ଖେଳିବା ପରେ, ଦର୍ପଣକୁ ଫିଙ୍ଗିଦିଏ ଏବଂ ଦର୍ପଣ ତଳେପଡ଼ି ଭାଙ୍ଗିଯାଏ। ତା'ପରେ ଶିଶୁଟି କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗେ କି ଚନ୍ଦ୍ରମା ଭାଙ୍ଗିଗଲା। ଏହିପରି ଦୂରାବସ୍ଥା ହୁଏ, ଆମର। ଯେତେବେଳେ ଆମର ଶରୀର ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୁଏ, ଆମେ କହୁ କି- 'ମୁଁ ଅସୁସ୍ଥ ବା ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ'। ଯଦି ଆମର ମନ କିଞ୍ଚିତ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ଆମେ କହୁ କି- 'ମୁଁ ଚିନ୍ତିତ'। କିନ୍ତୁ, ମୁଁ (ଆତ୍ମା) ସର୍ବଦା ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱରୂପ (ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ)। ଅସଙ୍ଗ-ନିର୍ଲିପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ କୌଣସି କ୍ରିୟାରେ ସଂଲଗ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ମୂର୍ଖବ୍ୟକ୍ତି ଏହାକୁ ଜାଣି ନ ପାରି କହିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି କି- 'ମୁଁ କର୍ତ୍ତା, ଭୋକ୍ତା ଓ ମୃତ ଇତ୍ୟାଦି।

ଜଲେ ବାପି ସ୍ଥଲେ ବାପି ଲୁଠତ୍ୱେଷ ଜଡ଼ାତ୍ମକଃ।
ନାହଂ ବିଲିପ୍ୟେ ତଦ୍‌ଧର୍ମୈର୍ଘଟଧର୍ମୈର୍ନଭୋ ଯଥା ॥୫୧୦॥

ଜଲେ ବା ଅପି = ଜଳରେ ମଧ୍ୟ, ସ୍ଥଲେ ବା ଅପି = ଅଥବା ସ୍ଥଳରେ, ଲୁଠତୁ ଏଷ = ଏହାକୁ ପଡ଼ିବାକୁ ଦିଅ, ଜଡ଼ାତ୍ମକଃ = ଏହି ଜଡ଼ ଦେହ, ନ ଅହଂ ବିଲିପ୍ୟେ ତଦ୍ ଧର୍ମୈଃ = ତା'ର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ମୁଁ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଘଟ ଧର୍ମୈଃ = ଘଟର ଧର୍ମ ସହିତ, ନଭଃ ଯଥା = ଯେଭଳି ଆକାଶ।

ଯେଭଳି ଘଟଧର୍ମ ସହିତ ଆକାଶ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ମୁଁ ଏହି ଜଡ଼ଦେହର ଧର୍ମରୁ ଅଲିପ୍ତ ରହେ। ତାହା ଜଳରେ ଅଥବା ସ୍ଥଳରେ ଯେଉଁଠି ପଡୁ ନା କାହିଁକି ॥ ୫୧୦॥

ଯେଭଳି ଘଟାକାଶ ଘଟର ଧର୍ମରେ ଦୂଷିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ, ସେହିପରି ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭୌତିକ ଦେହ ଧର୍ମରେ ଆସକ୍ତ ନୁହେଁ। କାରଣ, ମୁଁ ହେଉଛି ଅନନ୍ତ, ନିର୍ବିକାର, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ।

କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ଖଳତ୍ୱମତ୍ତତା
ଜଡ଼ତ୍ୱ ବଦ୍ଧତ୍ୱ ବିମୁକ୍ତତାଦୟଃ।
ବୁଦ୍ଧେର୍ବିକଳ୍ପା ନ ତୁ ସନ୍ତି ବସ୍ତୁତଃ
ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି କେବଳେଽଦ୍ୱୟେ ॥୫୧୧॥

କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ = କର୍ତ୍ତାଭାବ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ = ଭୋକ୍ତାଭାବ, ଖଳତ୍ୱ = ଦୁଷ୍ଟତା, ମତ୍ତତା = ପାଗଳାମି, ଜଡ଼ତା = ମୂଢ଼ତା, ବଦ୍ଧତ୍ୱ = ବନ୍ଧନ, ବିମୁକ୍ତତା ଆଦୟଃ = ମୋକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି, ବୁଦ୍ଧେଃ ବିକଳ୍ପଃ = ବୁଦ୍ଧିର ବିଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା, ନ ତୁ = ନ ଥାଏ, ବସ୍ତୁତଃ ସନ୍ତି = ବାସ୍ତବରେ ଅଛି, ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ = ଆତ୍ମାରେ, ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି = ପରଂ ବ୍ରହ୍ମରେ, କେବଳ = ଏକରୂପ, ଅଦ୍ୱୟେ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ ତତ୍ତ୍ୱରେ।

କର୍ତ୍ତାଭାବ, ଭୋକ୍ତାଭାବ, ଦୁଷ୍ଟତା, ପାଗଳାମି, ମୂର୍ଖତା, ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧିର ବିକଳ୍ପାତ୍ମକ ସ୍ଥିତି ସବୁ ବାସ୍ତବରେ କେବେବି ଆତ୍ମାରେ ନଥାଏ। ଆତ୍ମା ଅଦ୍ୱୈତ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ॥୫୧୧॥

ମୁଁ ବୁଦ୍ଧିର ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧିକ ଆବଧାରଣାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶକ। ଏସବୁ କଳ୍ପନା ମୋ' ଭିତରେ ଉଠୁଥିବା ବିଚାର ତରଙ୍ଗ ମାତ୍ର, ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ମନର ଭାବନା ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ବିଚାରରେ କୌଣସି ବାସ୍ତବତା ନ ଥାଏ। କାରଣ, ଆତ୍ମଚେତନାର ଧର୍ମ ହେଉଛି- ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ। ଥରେ ସେହି ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ହୋଇଗଲା ପରେ, ପୁନଃ ବୌଦ୍ଧିକ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅଥବା ମାନସିକ କଳ୍ପନାର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ।

ସନ୍ତୁ ବିକାରାଃ ପ୍ରକୃତେର୍ଦଶଧା ଶତଧା ସହସ୍ରଧା ବାପି।
କିଂ ମେଽସଂଗଚିତ୍ତେସ୍ତୈର୍ନ ଘନଃ କ୍ୱଚିଦମ୍ବରଂ ସ୍ପୃଶତି ॥୫୧୨॥

ସନ୍ତୁ = ହୁଅନ୍ତୁ, ବିକାରାଃ = ବିକାରଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରକୃତେଃ = ପ୍ରକୃତିର, ଦଶଧା ଶତଧା ସହସ୍ରଧା ବା ଅପି = ଦଶ, ଶହ ଅଥବା ହଜାର ପ୍ରକାରର, କିମ୍ ମେ ଅସଙ୍ଗ ଚିତ୍ତଃ = ମୋ' ଅସଙ୍ଗ-ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମାର କ'ଣ ହେବ ? ତୈଃ = ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ନ = ନାହିଁ, ଘନଃ = ମେଘ, କ୍ୱଚିତ୍ = କଦାପି, ଅମ୍ବରମ୍ = ଆକାଶକୁ, ସ୍ପୃଶତି = ସ୍ପର୍ଶ କରେ କି ?

ପ୍ରକୃତିର ଦଶ, ଶହ ଅଥବା ହଜାର ପ୍ରକାରର ବିକାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମୋ' ଭଳି ଅସଙ୍ଗ-ଚେତନ-ଆତ୍ମାର କ'ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ? କ'ଣ ମେଘ କଦାପି ଆକାଶକୁ ଛୁଇଁପାରିବ ? ॥୫୧୨॥

ପ୍ରକୃତି କ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ- ଦୈହିକ, ମାନସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ ସବୁ ସ୍ତରରେ ବିକାର ଆସିବା ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ମୋତେ ପ୍ରଭାବିତ କରନ୍ତି ନାହିଁ। କାରଣ, ମୁଁ ସେସବୁର ଆଶ୍ରୟ (ଅଧିଷ୍ଠାନ) ବା ମୂଳକାରଣ। ଅତଏବ, ପ୍ରକୃତିରେ ଦଶ, ଶହ ଅଥବା ହଜାର ପରିବର୍ତ୍ତନ (ବିକାର) ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମୋ'ର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ। ମୁଁ ଯେହେତୁ ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ, ତେଣୁ ସେହି ବିକାରଗୁଡ଼ିକରୁ ନିର୍ଲିପ୍ତ-ଅସଙ୍ଗ, ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ। ଅନ୍ୟଥା ଯଦି ଶରୀର ପ୍ରତି ମୋର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ରହିଛି, ତେବେ ସେସବୁ ବିକାରଗୁଡ଼ିକ ମୋତେ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିବ। ଫଳତଃ, ମୁଁ ନିଜକୁ ସୁଖୀ-ଦୁଃଖୀ ଅନୁଭବ କରିବି।

ଅବ୍ୟକ୍ତାଦିସ୍ଥୂଳପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମେତତ୍
ବିଶ୍ୱଂ ଯତ୍ରାଭାସମାତ୍ରଂ ପ୍ରତୀତମ୍।
ବ୍ୟୋମପ୍ରଖ୍ୟଂ ସୂକ୍ଷ୍ମମାଦ୍ୟନ୍ତହୀନଂ
ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୈତଂ ଯତ୍ତଦେବାହମସ୍ମି ॥୫୧୩॥

ଅବ୍ୟକ୍ତାଦି ସ୍ଥୂଳପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ = ଅବ୍ୟକ୍ତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୂଳ-ଭୂତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏତତ୍ ବିଶ୍ୱମ୍ = ଏହି ବିଶ୍ୱ, ଯତ୍ର ଆଭାସମାନତ୍ରଂ ପ୍ରତୀତିମ୍ = ଯେଉଁଠି ଛାୟା ପରି ମାତ୍ର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବ୍ୟୋମ ପ୍ରଖ୍ୟଂ = ଆକାଶ ସଦୃଶ, ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ଆଦ୍ୟନ୍ତହୀନମ୍ = ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଆଦି-ଅନ୍ତଃ ରହିତ, ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୈତଂ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ, ଯତ୍ = ଯିଏ, ତତ୍ ଏବ ଅହମ୍ ଅସ୍ମି = ସେ ହିଁ ମୁଁ।

ଅବ୍ୟକ୍ତରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୂଳଭୂତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସକଳ ବିଶ୍ୱ ଯେଉଁଠି ଛାୟାମାତ୍ର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ତଥା ଯିଏ ଆକାଶବତ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଆଦି-ଅନ୍ତରହିତ, ସେହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ ॥୫୧୩॥

ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ନିଷେଧାତ୍ମକ ଶୈଳୀରେ (ପଦ୍ଧତିରେ) ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲା କି ସେ କ'ଣ ନୁହେଁ? କିନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି କି- ସେ କ'ଣ ଅଟେ? ଏଥିରୁ ଆମକୁ ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଦିଗ ବା ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ। ମୋର ପରିଚୟ ଦ୍ୱାରା ଆପଣଙ୍କୁ ସନ୍ତୋଷ ହୋଇ ନାହିଁ କାରଣ, ମୁଁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କହି ନାହିଁ କି ଅନ୍ତତଃ ମୁଁ କିଏ? ଯଦି ମୁଁ ଏଭଳି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ ନେଇ ମୋର ପରିଚୟ କରାଇବି ଯିଏ କି ଆପଣଙ୍କ ଓ ମୋ' ସହିତ ପରିଚିତ, ତେବେ ହୁଏତ ଆପଣ ବୁଝିପାରିବେ କି- ମୁଁ କିଏ? ଯଦି ମୁଁ କହେ-

"ଶ୍ରୀଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପତ୍ନୀର ଭାଇଙ୍କ ଚାଚାର ମୁଁ ଭଣଜା।" ଏହିପରି ଏଠାରେ ଶିଷ୍ୟ ପରମ ଅନନ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ଆତ୍ମାନୁଭୂତିର ଦିବ୍ୟ ଅନୁଭବକୁ ଆମର ପରିଚିତ ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକର ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛି।

ଯତ୍ ତତ୍ ଏବ ଅହମ୍ ଅସ୍ମି (ସେ ଯିଏ ଯେଭଳି ମୁଁ ସେହିପରି)। ଅବ୍ୟକ୍ତ (ମୂଳ ପ୍ରକୃତି)ରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୁଳଜଗତ, ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାରାଦି ସୂକ୍ଷ୍ମଜଗତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସେସବୁକିଛି 'ବିଶ୍ୱ' ନାମରେ ପରିଚିତ। ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଉଛି- ଏହି ସାରା ଜଗତ, ଅନୁଭବର ଉପକରଣ (ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି) ତଥା ଅନୁଭବ ସାମଗ୍ରୀ। ଏଭଳି ବିଶ୍ୱ ଆମର କଳ୍ପନା ବା ଆଭାସ ମାତ୍ର। ବାସ୍ତବରେ, ସତ୍ୟ ହେଉଛି- (ବ୍ରହ୍ମ), ସେହି ନିତ୍ୟ-ନିର୍ବିକାର ଅଖଣ୍ଡ ଚୈତନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାର ଉପରେ ଏସବୁ କଳ୍ପନା (ମାୟା) ଅଧ୍ୟସ୍ତ ଏବଂ ସେହି ପରମ ସତ୍ୟ ହେଉଛି- ମୁଁ।

ସର୍ବାଧାରଂ ସର୍ବବସ୍ତୁ ପ୍ରକାଶକଂ
ସର୍ବାକାରଂ ସର୍ବଗଂ ସର୍ବଶୂନ୍ୟମ୍।
ନିତ୍ୟଂ ଶୁଦ୍ଧଂ ନିଶ୍ଚଳଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପଂ
ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୈତଂ ଯତ୍ତଦେବାହମସ୍ମି ॥୫୧୪॥

ସର୍ବ ଆଧାରମ୍ = ସବୁର ଆଧାର/ଆଶ୍ରୟ, ସର୍ବବସ୍ତୁ ପ୍ରକାଶକମ୍ = ସବୁକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ, ସର୍ବାକାରମ୍ = ସର୍ବରୂପ ବା ଆକାର, ସର୍ବଗମ୍ = ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଶୂନ୍ୟମ୍ = ନାମ-ରୂପ ଯୁକ୍ତ ବସ୍ତୁରୁ ସମ୍ବନ୍ଧରହିତ, ନିତ୍ୟମ୍ = ଶାଶ୍ୱତ, ଶୁଦ୍ଧମ୍ = ନିର୍ମଳ, ନିଶ୍ଚଳମ୍ = ସ୍ଥିର / ଅଚଳ, ନିର୍ବିକଳ୍ପମ୍ = ବିକଳ୍ପ ରହିତ, ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ୱୈତମ୍ = ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମ, ଯତ୍ ତତ୍ ଏବ ଅହଂ ଅସ୍ମି = ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ।

ଯିଏ ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନ, ସର୍ବପ୍ରକାଶକ, ସର୍ବରୂପ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଦ୍ୱୈତରହିତ, ଶାଶ୍ୱତ, ନିର୍ମଳ ଓ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ପରଂତତ୍ତ୍ୱ ସେହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ ॥୫୧୪॥

ଅଧିଷ୍ଠାନକୁ 'ଆଧାର' କହନ୍ତି, ଯାହା ବିନା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିରନ୍ତର ରହିପାରେ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ବସ୍ତ୍ରର ଆଧାର କପା ବା ତୂଳା, ମାଟି ପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଆଧାର ମାଟି ଇତ୍ୟାଦି। ସେହିପରି ବିଶ୍ୱର (ଜଗତ) ଆଧାର ବ୍ରହ୍ମ। ସର୍ବବସ୍ତୁ ପ୍ରକାଶକ ବ୍ରହ୍ମ। ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ରୂପାକାର, କାନଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ/ଧ୍ୱନି, ନାକ ଦ୍ୱାରା ଗନ୍ଧ, ଜିହ୍ୱା ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାଦ, ତ୍ୱଚା ଦ୍ୱାରା ସ୍ପର୍ଶ, ମନ ଦ୍ୱାରା ଭାବନା ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବିଚାରଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକାଶିତ

କରିଥାଏ। ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଅନନ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥୂଳ ରୂପରେ କାଠ, ପାଷାଣ, ବନସ୍ପତି, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ, କୀଟ-ପତଙ୍ଗ ତଥା ସର୍ବୋପରି ମାନବ ଜୀବନ ଧାରଣ କରେ। ସେ ଦ୍ୱୈତ ରହିତ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚଶୂନ୍ୟ। ସେ ସର୍ବାତ୍ମା, ସର୍ବରୂପ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ପରମାତ୍ମା ହୋଇଥିବାରୁ ସବୁକିଛି ନାମ-ରୂପ ମାତ୍ରକେ ତାଙ୍କର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି। ସେ ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ତଥା ବିଷୟ ଭାବନା ବିଚାର ତଥା ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ ବିଚାରକ ଏସବୁରୁ ଅସଙ୍ଗ ନିର୍ଲିପ୍ତ। ସେ ନିଶ୍ଚଳ, ନିର୍ବିକାର ରହି ମଧ୍ୟ ସବୁକିଛି ତାଙ୍କ ଉପରେ ଚଳାୟମାନ ବା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ। ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ପରମାତ୍ମା ମୁଁ।

ଯତ୍ପ୍ରତ୍ୟସ୍ତା ତ୍ୟସ୍ତାଶେଷମାୟାବିଶେଷଂ
ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରୂପଂ ପ୍ରତ୍ୟୟାଗମ୍ୟମାନମ୍।
ସତ୍ୟଜ୍ଞାନାନନ୍ତମାନନ୍ଦରୂପଂ
ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୈତଂ ଯତ୍ତଦେବାହମସ୍ମି ॥୫୧୫॥

ଯତ୍ = ଯା'ଠାରୁ, ପ୍ରତ୍ୟସ୍ତ ଅଶେଷ ମାୟାବିଶେଷମ୍ = ମାୟାର ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଅସ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ରୂପମ୍ = କୂଟସ୍ଥ , ଆତ୍ମ = ଚୈତନ୍ୟ, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଗମ୍ୟ ମାନମ୍ = ମନ ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଅଗମ୍ୟ, ସତ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ-ଅନନ୍ତମ୍-ଆନନ୍ଦରୂପମ୍ = ଯିଏ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ, ଅନନ୍ତ ଓ ଆନନ୍ଦଘନ; ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୈତଂ ଯତ୍ତଦେବାହମସ୍ମି = ସେହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ।

ଯେଉଁ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ମାୟାର ଭେଦଗୁଡ଼ିକରୁ ଅତୀତ, ଅନ୍ତରାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ, ମନ ଦ୍ୱାରା ଅଗମ୍ୟ, ସତ୍‌ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦ ଓ ଅନନ୍ତରୂପ ସେ ହିଁ ମୁଁ ॥୫୧୫॥

ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ଦ୍ୱୈତ ଭାବନାଗୁଡ଼ିକ ଜନିତ ଭ୍ରମ ମାୟା ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ। ଦକ୍ଷିଣାମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ତୋତ୍ରମ୍‌ରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି କି- 'ମାୟାକଳ୍ପିତ ଦେଶକାଳ କଳ୍ପନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ-ଚିତ୍ରୀକୃତମ୍', ଅର୍ଥାତ୍- ମାୟା ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି ଦ୍ୱୈତଭାବନାରୁ। ପରମ ସତ୍ୟର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ହେଲା ପରେ, ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅଥବା ଦ୍ୱୈତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସାରା ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଯାଏ। କେବଳ, ନିତ୍ୟସତ୍ୟ, ନିର୍ମଳ (ଶୁଦ୍ଧ) ଚୈତନ୍ୟ, ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ମୋର ସ୍ୱରୂପ ଶେଷ ରହେ। ସେହି ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ମୁଁ।

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ରୂପୀ କରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୁଣ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇପାରିବ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଅଥବା ସତ୍ୟକୁ ଗୁଣ-ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ବୁଝାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯଦି ଆତ୍ମା ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୋଇଯିବ, ତେବେ ତାହା ଆମ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ତାହା ଅସୀମ ହୋଇ ରହିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚେତନାରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ (ଦୃକ୍‌ସ୍ୱରୂପ) ତାହାଯୋଗୁଁ ଆମେ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରୁ। ତେଣୁ 'ଆତ୍ମା' କଦାପି ଅନ୍ୟଭଳି 'ଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁ' ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ନିଷ୍କ୍ରିୟୋଽସ୍ମ୍ୟବିକାରୋଽସ୍ମି
ନିଷ୍କଲୋଽସ୍ମି ନିରାକୃତିଃ।
ନିର୍ବିକଳ୍ପୋଽସ୍ମି ନିତ୍ୟୋଽସ୍ମି
ନିରାଲମ୍ବୋଽସ୍ମି ନିର୍ଦ୍ୱୟଃ ॥୫୧୬॥

ନିଷ୍କ୍ରିୟଃ ଅସ୍ମି = ମୁଁ କ୍ରିୟାରହିତ, ଅବିକାରଃ ଅସ୍ମି = ମୁଁ ବିକାର ରହିତ, ନିଷ୍କଳଃ ଅସ୍ମି = ମୁଁ କଳା ବା ଅବୟବ ରହିତ (ନିରବୟବ), ନିରାକୃତିଃ = ଆକାର ରହିତ, ନିର୍ବିକଳ୍ପଃ = ବିକଳ୍ପରହିତ, ନିତ୍ୟଃ = ଶାଶ୍ୱତ, ନିରାଲମ୍ବଃ = କୌଣସି ଆଶ୍ରୟ/ ଆଲମ୍ବନ ମୋର ନାହିଁ, ନିର୍ଦ୍ୱୟଃ = ଦ୍ୱୈତରହିତ।

ମୁଁ ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଅବିକାରୀ, ନିରବୟବ, ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ନିତ୍ୟ, ନିରାଲମ୍ବ, ଅଦ୍ୱୟ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ॥୫୧୬॥

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖିବା ହେତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ସ୍ୱରୂପ ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା। କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ (ସ୍ୱରୂପତଃ ଜାଣି) ପାଇଗଲା ପରେ ମୋର ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାର ହୋଇଯାଇଛି। ବ୍ରହ୍ମ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ମୋର ଉପାଧି ତାଦାତ୍ମ୍ୟକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦେଇଛି। ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଅନୁଭବ କରୁଛି କି- 'ସୋଽହମ୍ ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ' (ମୁଁ ହେଉଛି ସେହି ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା)।

ସର୍ବାତ୍ମକୋଽହଂ ସର୍ବୋଽହଂ ସର୍ବାତୀତୋଽହମଦ୍ୱୟଃ ।
କେବଳାଖଣ୍ଡବୋଧୋଽହମାନନ୍ଦୋଽହଂ ନିରନ୍ତରଃ ॥୫୧୭॥

ସର୍ବାତ୍ମକଃ ଅହଂ = ମୁଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଆତ୍ମା, ସର୍ବଃ ଅହଂ = ମୁଁ ହିଁ ସବୁକିଛି, ସର୍ବ ଅତୀତଃ ଅହଂ ଅଦ୍ୱୟଃ = ମୁଁ ଦ୍ୱୈତରହିତ ଏବଂ ସବୁର ପରେ, କେବଳ = କେବଳ, ଅଖଣ୍ଡବୋଧଃ = ସତତ ଜ୍ଞାନରୂପ, ଆନନ୍ଦଃ ଅହଂ ନିରନ୍ତରଃ = ମୁଁ ଶାଶ୍ୱତ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ।

ମୁଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବସ୍ୱ, ସବୁରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, ଅଦ୍ୱୟ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅନୁଭବାତୀତ, ଅଖଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନରୂପ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ଓ ଅବିନଶ୍ୱର ॥୫୧୭॥

ସର୍ବତ୍ର ମୁଁ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଆତ୍ମା, ସର୍ବାତ୍ମା ଓ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ । ମୋ' ବ୍ୟତୀତ ସକଳ ନାମରୂପର କୌଣସି ସତ୍ତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସେସବୁରୁ ଅତୀତ ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକୋତ୍ତର ସତ୍ତା ମାତ୍ର । ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧସ୍ୱରୂପ ହେଉଛି ମୁଁ । ମୋ'ଠାରେ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ବା ସୁଖାନୁଭୂତି ହେଉଛି, ତାହା ଦୁଃଖରାଶି ମଧ୍ୟରେ ସୁଖର ଏକ କ୍ଷଣିକ ଝଲକ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ଦୁଃଖର ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ଏହି ସୁଖ ବା ଆନନ୍ଦ ନିରନ୍ତର, ଅଖଣ୍ଡରୂପ ଓ ପରମାନନ୍ଦରୂପ । ଏହା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବା ସାପେକ୍ଷିକ ନୁହେଁ, ବରଂ ଅନୁଭବାତୀତ- ମୁଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ।

ସ୍ୱାରାଜ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିଭୂତିରେଷା
ଭବତ୍କୃପା ଶ୍ରୀମହିମ ପ୍ରସାଦାତ୍ ।
ପ୍ରାପ୍ତା ମୟା ଶ୍ରୀଗୁରବେ ମହାତ୍ମନେ
ନମୋ ନମସ୍ତେଽସ୍ତୁ ପୁନର୍ନମୋଽସ୍ତୁ ॥୫୧୮॥

ସ୍ୱରାଜ୍ୟ = ନିଜର ରାଜ୍ୟ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟ = ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜ୍ୟ, ବିଭୂତିଃ = ବୈଭବ, ସମ୍ପତ୍ତି, ଏଷା = ଏହି, ଭବତ୍କୃପା = ଆପଣଙ୍କ କୃପାରୁ, ଶ୍ରୀମହିମ = ଜ୍ଞାନ (ବିଦ୍ୟା)ର ମହିମାରୁ, ପ୍ରସାଦାତ୍ = କୃପାରୁ, ମୟା = ମୋତେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ଶ୍ରୀଗୁରବେ ମହାତ୍ମନେ = ହେ ମହାତ୍ମା ଗୁରୁଦେବ (ଆପଣଙ୍କୁ), ନମୋ ନମସ୍ତେଽସ୍ତୁ ପୁନର୍ନମୋଽସ୍ତୁ = ଆପଣଙ୍କୁ ନମସ୍କାର, ପ୍ରଣାମ, ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଣାମ ।

ହେ ମହାତ୍ମା ଶ୍ରୀଗୁରୁଦେବ । ଆପଣଙ୍କ କୃପା ପ୍ରସାଦରୁ ମୋତେ ଏହି ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ରୂପୀ ବିଭୂତି (ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ) ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଆପଣଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ, ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଣାମ ॥ ୫୧୮ ॥

ନିଜ ଭିତରର ପ୍ରଭୁସତ୍ତା (ଆତ୍ମା)କୁ ବେଦାନ୍ତରେ 'ସ୍ୱରାଜ୍ୟ' କୁହାଯାଇଛି। ବାହ୍ୟଜଗତର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ସ୍ୱାମୀତ୍ୱକୁ 'ସାମ୍ରାଜ୍ୟ' କହନ୍ତି। ଭିତରର ଉତ୍ପୀଡ଼ନରୁ ମୁକ୍ତି ହେଉଛି- ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି କରଣଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ଆମର ଅଧୀନରେ ନାହିଁ, ତେବେ ଆମେ ନିଜେ ନିଜଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରତାଡ଼ିତ ହୋଇଥାଉ। ସଂସାରର ବିଷୟ ଆମକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରାନ୍ତି, ଲୁବ୍ଧ କରାନ୍ତି ଏବଂ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ବିବଶ ହୋଇ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନୁଧାବନ କରିଥାଉ। ଯିଏ ଏଭଳି ଯାତନାରୁ ମୁକ୍ତ, ବାସ୍ତବରେ ସେ ହିଁ 'ସମ୍ରାଟ'। ଶ୍ରୀଗୁରୁଦେବଙ୍କ ମହିମା କୃପାପ୍ରସାଦରୁ ଆଜି ମୋତେ ସେହି ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମିଳିଛି। ସେଥିଲାଗି ହେ ମହାତ୍ମା ! ହେ ଗୁରୁଦେବ ! ଆପଣଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ବିନମ୍ର ନମସ୍କାର।

ମହାସ୍ୱପ୍ନେ ମାୟାକୃତଜନିଜରାମୃତ୍ୟୁଗହନେ
ଭ୍ରମନ୍ତଂ କ୍ଲିଶ୍ୟନ୍ତଂ ବହୁଳତରତାପୈରନୁଦିନମ୍।
ଅହଂକାରବ୍ୟାଘ୍ରବ୍ୟଥିତମିମମତ୍ୟନ୍ତକୃପୟା
ପ୍ରବୋଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ୱାପାତ୍ପରମବିତବାନ୍ମାମସି ଗୁରୋ ॥୫୧୯॥

ମହାସ୍ୱପ୍ନେ = ଦୀର୍ଘକାଳର ସ୍ୱପ୍ନରେ, ମାୟାକୃତ = ମାୟା ଦ୍ୱାରା ରଚିତ, ଜନି ଜରା ମୃତ୍ୟୁ = ଜନ୍ମ, ଜରା (ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା) ଓ ମୃତ୍ୟୁ, ଗହନେ = ବନରେ, ଅନ୍ତହୀନ ଭ୍ରମନ୍ତମ୍ = (ଘୂରି ଘୂରି) ଭ୍ରମିତ ହୋଇଥିବା, କ୍ଲିଶ୍ୟନ୍ତମ୍ = କ୍ଲେଶପାଇ, ବହୁଳତର ତାପୈଃ = ଅତ୍ୟଧିକ ତାପଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ଅନୁଦିନମ୍ = ପ୍ରତିଦିନ, ଅହଂକାରବ୍ୟାଘ୍ର = ଅହଂକାରରୂପୀ ବ୍ୟାଘ୍ରଦ୍ୱାରା, ବ୍ୟଥିତମ୍ ଇମଂ ଅତ୍ୟନ୍ତମ୍ = ଏହିପ୍ରକାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇ (କଷ୍ଟପାଇ), କୃପୟା = କୃପାକରି, ପ୍ରବୋଧ୍ୟ = ଜାଗ୍ରତ କରି, ପ୍ରସ୍ୱାପାତ୍ = ଗହନ ନିଦ୍ରାରୁ, ପରମବିତବାନ୍ ଅସି = ଅତ୍ୟଧିକ ସହାୟତା ଦେଇ ରକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି, ମାମ୍ = ମୋତେ, ଗୁରୋ = ହେ ଗୁରୁଦେବ !

ହେ ଗୁରୁଦେବ ! ଆପଣ କୃପାପୂର୍ବକ ମୋତେ ଗହନ ନିଦ୍ରାରୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ମୋର ରକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି। ମୁଁ ଅନ୍ତହୀନ, ମହାସ୍ୱପ୍ନରେ, ମାୟାରଚିତ, ଜନ୍ମ-ଜରା-ମୃତ୍ୟୁ ରୂପୀ ବନରେ ନିରନ୍ତର ଭ୍ରମିତ ହେଉଥିଲି ଓ ଅହଂକାରରୂପୀ ବ୍ୟାଘ୍ରଦ୍ୱାରା ନାନା ପ୍ରକାରର କ୍ଳେଶ ପାଇ ଦିନ-ପ୍ରତିଦିନ ବ୍ୟଥିତ ହେଉଥିଲି ॥୫୧୯॥

'ଜୀବନ' ନାମକ ମହାସ୍ୱପ୍ନର (ଗହ୍ୱର) କନ୍ଦରରେ ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି, ଜରା, ରୋଗ, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଇତ୍ୟାଦିର କଳ୍ପନା ମାୟା ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ

ଏସବୁ ମୋତେ ନିରନ୍ତର କ୍ଳେଶ ଦିଅନ୍ତି। ମୁଁ ଭ୍ରମିତ, ମୋହିତ ଓ ଜଡ଼ବତ୍ ହୋଇଯାଇଛି। ନାନା ପ୍ରକାରର ଯାତନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ମୋର ସହନଶକ୍ତି କ୍ଷୀଣ ହେବାକୁ ଲାଗୁଛି। ଏହାକୁ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ସହଜ ବୋଧଗମ୍ୟ କରାଯାଇପାରିବ।

ମାତା-ପିତା ମୋତେ ଜନ୍ମ ଦେଲେ। ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥା ଗୃହପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ କ୍ରୀଡ଼ାରତ ହୋଇ ବିତିଗଲା। ତା'ପରେ କିଶୋରାବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲି। ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ମୋତେ ସଂକେତ କରାଗଲା କି 'ମୁଁ ବ୍ୟାକରଣରେ ଦୁର୍ବଳ।' ତେଣୁ ସେହି ବିଷୟରେ ମୁଁ ଖୁବ୍ ପରିଶ୍ରମ କଲି। ତା'ପରେ ମୋତେ ଗୁରୁଜୀ ସେକ୍ସପିୟର୍ ଓ କୀଟ୍‌ସଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଢ଼ିବାକୁ କହିଲେ। ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଇଂରେଜୀ କବି ସେକ୍ସପିୟର ଓ କୀଟ୍‌ସଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲି, ସେତେବେଳେ ମୋତେ କୁହାଗଲା କି "ମୋ' ପାଖରେ କୌଣସି ମୌଳିକ-ଚିନ୍ତନ ନାହିଁ, ମୁଁ କେବଳ ସେମାନଙ୍କ କଥନକୁ ପୁନରାବୃତ୍ତି କରୁଛି।" ଅନ୍ତତଃ ପଢ଼ା ସମାପ୍ତ କରି ମୁଁ ଏକ ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟରେ ଲିପିକ (ଟାଇପିଷ୍ଟ) ଭାବରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଗଲି। ତା'ପରେ ମାତା-ପିତା ମୋତେ ବିବାହ କରିଦେଲେ। ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ଦୁଇ-ତିନୋଟି ପିଲା ମୋର ହୋଇଗଲେ। ଏହା ମଧ୍ୟରେ ସରକାରଙ୍କ ତରଫରୁ ପରିବାର-ନିୟୋଜନ ଯୋଜନା ଚାଲୁ କରାଗଲା। ସଂଯୋଗବଶତଃ, ମୋର ଆଉ ଏକ ସନ୍ତାନ ହୋଇଗଲା। ମୁଁ ସେତେବେଳେ ମୁମ୍ବେଇରେ ରହୁଥିଲି, ଯେଉଁଠି କଦାପି ନିଜର ରୋଜଗାର ଦୈନିକ ଖର୍ଚ୍ଚ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ହେଉ ନ ଥିଲା। ପତ୍ନୀ ଏଭଳି ଶାଢ଼ୀ ଚାହେଁ, ଯେପରିକି ମୋର ଉପରସ୍ଥ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ପତ୍ନୀ ପାର୍ଟିରେ ପିନ୍ଧିଥିଲେ। ବଡ଼ପୁଅ କଲେଜ ଯିବାକୁ ଚାହୁଁଛି। ଦ୍ୱିତୀୟ ବାଳକଟି ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଗତ ଦୁଇବର୍ଷ ହେଲା ଫେଲ୍ ହୋଇରହିଛି। ତୃତୀୟ ପୁତ୍ରକୁ ଯେବେ ଦେଖିଲେ ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ରହୁଛି। ଡାକ୍ତରଙ୍କ ବିଲ୍ ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଚାଲିଛି। ଶିଶୁ ପାଇଁ କ୍ଷୀରଗୁଣ୍ଡ ଆବଶ୍ୟକ, ଯାହାକି କଳାବଜାରରେ ମିଳିପାରେ। ଘର ନରକ ଭଳି ଅନୁଭବ ହେଉଛି। ଏଥିରେ ରହିବା ଅସମ୍ଭବ ଲାଗୁଛି। ଏସବୁ କାହିଁକି ଓ କିପରି ହେଉଅଛି ? ଏକ ଭୟାବହ ବ୍ୟାଘ୍ର- ଯାହାର ନାମ ଅହଂକାର, ସେ ଦ୍ୱାର ପାଖରେ ବସିରହି ଏଭଳି ବଳପୂର୍ବକ ଭୟଭୀତ କରାଉଛି। ଏହି ପୀଡ଼ାଦାୟକ ଭୟାବହ ଦୀର୍ଘ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବାର କୌଣସି ଉପାୟ ଦେଖାଯାଉନାହିଁ।

ହେ ଗୁରୁଦେବ ! ଆପଣ କୃପାପୂର୍ବକ ମୋତେ ଏଭଳି ଭୟାବହ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ କରିଦେଇଛନ୍ତି। ସେଥିଲାଗି ଆପଣଙ୍କୁ ମୋର ବାରମ୍ବାର ବିନମ୍ର ନମସ୍କାର, ପ୍ରଣାମ।

ନମସ୍ତସ୍ମୈ ସଦୈକସ୍ମୈ କସ୍ମୈଚିନ୍ମହସେ ନମଃ।
ଯଦେତଦ୍ୱିଶ୍ୱରୂପେଣ ରାଜତେ ଗୁରୁରାଜ ତେ ॥୫୨୦॥

ନମଃ ତସ୍ମୈ = ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ (ନମସ୍କାର), ସଦାଏକସ୍ମୈ = ଯିଏ ସର୍ବଦା ଏକ, କସ୍ମୈଚିତ୍ = କାହାକୁ, ମହସେ = ମହାନ୍‌କୁ, ଯତ୍ ଏତତ୍ ବିଶ୍ୱରୂପେଣ ରାଜତେ = ସେହି ଯିଏ ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି, ଗୁରୁରାଜ ତେ = ସେହି ଗୁରୁରାଜଙ୍କୁ।

ହେ ଗୁରୁରାଜ ! ଆପଣଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ। ଯିଏ ତେଜସ୍ୱୀ, ସଦା ଏକରସ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ରୂପରେ ଯିଏ ପ୍ରକାଶମାନ, ସେହି ଗୁରୁରାଜଙ୍କୁ ମୋର ପ୍ରଣାମ ॥ ୫୨୦॥

ଏହି ମଙ୍ଗଳ ପ୍ରାର୍ଥନା ସହିତ ଶିଷ୍ୟ ତା'ର ଗୁରୁଦେବଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରୁଛି, ଯିଏ ତାକୁ ପରମ ସତ୍ୟ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ଦେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଗି ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଲେ।

ଉପଦେଶର ଉପସଂହାର (୫୨୧-୫୭୫)

ଇତି ନତମବଲୋକ୍ୟ ଶିଷ୍ୟବର୍ଯ୍ୟଂ
ସମାଧିଗତାତ୍ମସୁଖଂ ପ୍ରବୁଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱମ୍।
ପ୍ରମୁଦିତ ହୃଦୟଃ ସ ଦେଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ
ପୁନରିଦମାହ ବଚଃ ପରଂ ମହାତ୍ମା ।।୫୨୧।।

ଇତି = ଏହିପରି, ନତମ୍ ଅବଲୋକ୍ୟ = ପ୍ରଣାମ କରୁଥିବାର ଦେଖି, ଶିଷ୍ୟବର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଉତ୍ତମ ଶିଷ୍ୟକୁ, ସମାଧିଗତ ଆତ୍ମସୁଖମ୍ = ଯାହାକୁ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇସାରିଛି, ପ୍ରବୁଦ୍ଧ-ତତ୍ତ୍ୱମ୍ = ଯିଏ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ପ୍ରମୁଦିତ ହୃଦୟଃ = ପ୍ରଫୁଲ୍ଲିତ ମନରେ, ସଃ ଦେଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ = ସେହି ମହାନ୍ ଗୁରୁ, ମହାନ୍ ସନ୍ଥ, ପୁନଃ ଇଦଂ ଆହ ବଚଃ = ପୁନଃ ଏଭଳି ବଚନ କହିଲେ , ପରଂ = ପରମ, ମହାତ୍ମା = ମହାନ୍ ସନ୍ଥ।

ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥିବା ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସେହି ଉତ୍ତମ ଶିଷ୍ୟକୁ ପ୍ରଣାମ କରିବା ଦେଖି ମହାନ୍ ସନ୍ଥଗୁରୁ ପୁନର୍ବାର ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରେଷ୍ଠବଚନ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।।୫୨୧।।

ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟସନ୍ତତିର୍ଜଗଦତୋ ବ୍ରହ୍ମୈବ ତତ୍‌ସର୍ବତଃ।
ପଶ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମଦୃଶା ପ୍ରଶାନ୍ତମନସା ସର୍ବାସ୍ୱବସ୍ଥାସ୍ୱପି।
ରୂପାଦନ୍ୟଦବେକ୍ଷିତଂ କିମଭିତଶ୍ଚକ୍ଷୁଷ୍ମତାଂ ବିଦ୍ୟତେ।
ତଦ୍ୱଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ ସତଃ କିମପରଂ ବୁଦ୍ଧେର୍ବିହାରାସ୍ପଦମ୍ ॥୫୨୨॥

ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସଂତତିଃ = ବ୍ରହ୍ମ-ପ୍ରତୀତିର ପ୍ରବାହ, ଜଗତ୍ = ସଂସାର, ଅତଃ = ଏଣୁ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ତତ୍ ସର୍ବତଃ = ସର୍ବତ୍ର ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ଅଛି, ପଶ୍ୟ = ଦେଖ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମଦୃଶା = ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ପ୍ରଶାନ୍ତ-ମନସା = ସଂକଳ୍ପବିକଳ୍ପ ରହିତ, ଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ, ସର୍ବାସୁ ଅବସ୍ଥାସୁ ଅପି = ସବୁରେ ଅଥବା ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ, ରୂପାତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ର ଅବେକ୍ଷିତମ୍ = ରୂପ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟକିଛି ଦେଖିବାକୁ, କିମଭିତଃ = ଆଉ କ'ଣ ଅଛି ? ଚକ୍ଷୁଷ୍ମତାମ୍ = ଚକ୍ଷୁ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ବିଦ୍ୟତେ = ବିଦ୍ୟମାନ୍, ତଦ୍‌ବତ୍ = ସେହି ପ୍ରକାର, ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ସତଃ କିମ୍ ଅପରମ୍ = ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ କ'ଣ ବା ଭିନ୍ନ ହୋଇପାରେ ? ବୁଦ୍ଧେଃ ବିହାରାସ୍ପଦମ୍ = ବୁଦ୍ଧିର କ୍ରୀଡ଼ାସ୍ଥଳ।

ବ୍ରହ୍ମ ଅନୁଭବ ପ୍ରବାହର ନାମ ହେଉଛି- 'ଜଗତ'। ତେଣୁ ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିଲେ ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ। ଶାନ୍ତ ମନରେ ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ସର୍ବଦା ସତ୍‌ରୂପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ହିଁ ଦେଖ। ଯେଉଁଳି ନେତ୍ରବାନ୍ ପାଇଁ ଦେଖିବାକୁ ରୂପ ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀର ବୁଦ୍ଧି ସତ୍ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ବିହାର କରିବ ? ॥୫୨୨॥

ମନ ମାଧ୍ୟମରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର। ବିଚାର ଓ ଦୃଶ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁଭବ ହେଉଛି, ତାହା କେବଳ ଦ୍ୱୈତ-ଜଗତ। ତେଣୁ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଏକାଗ୍ର ମନରେ ଦେଖ। ଯାହା ପାଖରେ ଆଖି ଦୁଇଟି ଅଛି, ସେମାନେ କେବଳ ରୂପ ମାତ୍ର ଦେଖିପାରିବେ। କିନ୍ତୁ ଯାହାର ପ୍ରଶାନ୍ତ ମନ ଅଛି, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖିବ ନାହିଁ। ତଥାପି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାରୀ ପୁରୁଷକୁ ଜୀବନର ଦୁଃଖ ସୁଖରେ କାଳାତିପାତ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ। ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ପ୍ରତିରୋଧ କରିପାରେ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ସେ ସର୍ବଦା ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ସ୍ମରଣ ରଖେ ଯେ, ଦୃଶ୍ୟ ଭାବଜଗତ ବସ୍ତୁତଃ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ।

କସ୍ତାଂ ପରାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତିଂ -
ଉତ୍ସୃଜ୍ୟ ଶୂନ୍ୟେଷୁ ରମେତ ବିଦ୍ୱାନ୍ ।
ଚନ୍ଦ୍ରେ ମହାହ୍ଲାଦିନି ଦୀପ୍ୟମାନେ
ଚିତ୍ରେନ୍ଦୁମାଲୋକୟିତୁଂ କ ଇଚ୍ଛେତ୍ ॥୫୨୩॥

କଃ = କିଏ, ତାଂ = ସେହି, ପରାନନ୍ଦ = ପରମ ଆନନ୍ଦ, ରସାନୁଭୂତିମ୍ = ରସର ଅନୁଭୂତି, ଉତ୍ସୃଜ୍ୟ = ଛାଡ଼ି, ତ୍ୟାଗକରି, ଶୂନ୍ୟେଷୁ ରମେତ = ଶୂନ୍ୟରେ ରମଣ କରିବ ? ବିଦ୍ୱାନ୍ = ବୁଦ୍ଧିମାନ (ଜ୍ଞାନୀ), ଚନ୍ଦ୍ରେ = ଚନ୍ଦ୍ରରେ, ମହା ଆହ୍ଲାଦିନି = ପରମ ପ୍ରସନ୍ନତା ଦେଉଥିବା, ଦୀପ୍ୟମାନେ = ପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରକାଶରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ, ଚିତ୍ରେନ୍ଦୁମ୍ = ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରରେ, ଆଲୋକୟିତୁମ୍ = ଦେଖିବା ଇଚ୍ଛାରେ, କଃ = କିଏ, ଇଚ୍ଛେତ୍ = ଇଚ୍ଛା କରିବ ।

କେଉଁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷ ପରମାନନ୍ଦ ରସାନୁଭୂତିକୁ ଛାଡ଼ି ସଂସାରର ଶୁଷ୍କ, ଶୂନ୍ୟ, ସାରହୀନ, ତୁଚ୍ଛ-ସୁଖଭୋଗ କରିବାକୁ ଚାହିଁବ ? ଯଦି ପରମ ପ୍ରସନ୍ନତା ଦେଉଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରର ଦିବ୍ୟକିରଣ (ଚାନ୍ଦିନୀ) ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ, ତେବେ ଚିତ୍ରରେ ଅଙ୍କିତ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖିବାକୁ କିଏ ବା ଇଚ୍ଛା କରିବ ?॥ ୫୨୩ ॥

ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଆନନ୍ଦରସକୁ ଛାଡ଼ି ସଂସାରର ଶୂନ୍ୟ-ଶୁଷ୍କ-ସାରହୀନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟସୁଖ-ଭୋଗ ପଛରେ କେଉଁ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଲାଳାୟିତ ହେବ ବା ଦୌଡ଼ିବ ? ଚନ୍ଦ୍ର ତା'ର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତପ୍ତ ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠକୁ ଶୀତଳ କରେ ଏବଂ ଦିନସାରା ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମିରେ ସଂତପ୍ତ ଲୋକମାନଙ୍କୁ (ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ) ଆଶ୍ୱାସନା ଦିଏ । ତେବେ ତାକୁ ଛାଡ଼ି ଚନ୍ଦ୍ରର ଚିତ୍ରପଟକୁ କିଏ ଦେଖିବାକୁ ଚାହିଁବ ? ଚନ୍ଦ୍ରର ବାସ୍ତବ ମନୋହର ରୂପକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବା ଛାଡ଼ି ତା'ର ଜଡ଼ବତ୍ ଚିତ୍ରକୁ କିଏ ବା ଦେଖିବାକୁ ଚାହିଁବ ? ସେହିପରି ଆମର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ଯଦି ପରମାନନ୍ଦ ରସର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି, ତେବେ ଆମେ କାହିଁକି ସାଂସାରିକ ନଶ୍ୱର ଆନନ୍ଦ ପଛରେ ଧାଇଁବା ? କିନ୍ତୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ଏକବାର ସେହି ପରମାନନ୍ଦ (ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ବା ଆତ୍ମାନନ୍ଦ)କୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିବା ପରେ, ପୁନର୍ବାର ସାଂସାରିକ ବିଷୟବସ୍ତୁଜନିତ କ୍ଷଣିକ ନଶ୍ୱର ସୁଖଆଡ଼କୁ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟି ପକାଏ ନାହିଁ ।

ଅସତ୍‌ପଦାର୍ଥାନୁଭବେନ କିଞ୍ଚିତ୍
ନହ୍ୟସ୍ତି ତୃପ୍ତିର୍ନ ଚ ଦୁଃଖହାନିଃ ।
ତଦଦ୍ୱୟାନନ୍ଦରସାନୁଭୂତ୍ୟା ତୃପ୍ତଃ
ସୁଖଂ ତିଷ୍ଠ ସଦାତ୍ମନିଷ୍ଠୟା ॥୫୨୪॥

ଅସତ୍ ପଦାର୍ଥ = (ମିଥ୍ୟା) ନଶ୍ୱର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର, ଅନୁଭବେନ = ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା, କିଞ୍ଚିତ୍ = କିଛି ମାତ୍ରାରେ, ନ ହି ଅସ୍ତି ତୃପ୍ତିଃ = ତୃପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ନ ଚ = ଏବଂ ନାହିଁ, ଦୁଃଖହାନିଃ = ଦୁଃଖହାନି ହୁଏ ନାହିଁ, ତତ୍ ଅଦ୍ୱୟାନନ୍ଦ ରସ ଅନୁଭୂତ୍ୟା = ସେହି ଅଦ୍ୱୟ (ଭେଦ ରହିତ, ଅଖଣ୍ଡ) ଆନନ୍ଦ ରସର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା, ତୃପ୍ତଃ = ତୃପ୍ତି, ସୁଖଂ ତିଷ୍ଠ ସଦା = ଆପଣ ସର୍ବଦା ସୁଖୀ ରୁହନ୍ତ, ଆତ୍ମନିଷ୍ଠୟା = ନିଜର ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ।

ଅସତ୍ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ତୃପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଦୁଃଖ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ। ଅତଏବ, ସେହି ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦ ରସର ଅନୁଭବରେ ତୃପ୍ତ ହୋଇ ସତ୍‌ରୂପ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସୁଖପୂର୍ବକ ରୁହନ୍ତୁ ।॥୫୨୪॥

ବିଷୟ-ଭୋଗଜନିତ କାମନା ଦୁଃଖ ଦିଏ। ଏହି ଦୁଃଖକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ପୁନଃ ଆମେ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ ହୋଇଥାଉ। ବିଷୟାସକ୍ତି ବିଷୟଭୋଗର ଇଚ୍ଛାକୁ ପ୍ରବୃଦ୍ଧ କରେ। ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ, ଆମେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ପଛରେ ବାରମ୍ବାର ମୋହିତ ହୋଇ ଦୌଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଥାଉ। ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଜଗତ ଅସତ୍‌ରୂପ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉପଭୋଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାୟୀ ଆନନ୍ଦ ବା ତୃପ୍ତି ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ। ପରମତୃପ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ କେବଳ ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ଅନୁଭବରୁ ହିଁ ମିଳିପାରେ। ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପରମ ତୃପ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ସମର୍ଥ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାଧ୍ୟମ ନୁହେଁ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେସବୁ ଅନାତ୍ମା ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ନିଷ୍ଠା ରଖିଛୁ। ତେଣୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ କୃପାରୁ ଆମକୁ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ ଏବଂ ପରମ ଆନନ୍ଦରେ ଆମେ ନିମଗ୍ନ ରହେଁ।

ସ୍ୱମେବ ସର୍ବଥା ପଶ୍ୟନ୍ମନ୍ୟମାନଃ ସ୍ୱମଦ୍ୱୟମ୍।
ସ୍ୱାନନ୍ଦମନୁଭୁଞ୍ଜାନଃ କାଳଂ ନୟ ମହାମତେ ॥୫୨୫॥

ସ୍ୱମ୍ ଏବ = ସ୍ୱୟଂକୁ ହିଁ, ସର୍ବଥା = ସର୍ବତ୍ର, ପଶ୍ୟନ୍ ମନ୍ୟମାନଃ ସ୍ୱମ୍ ଅଦ୍ୱୟମ୍ = ନିଜକୁ ଅଦ୍ୱୟ (ବ୍ରହ୍ମ) ରୂପେ ଦେଖନ୍ତୁ, ଚିନ୍ତନ କରନ୍ତୁ; ସ୍ୱାନନ୍ଦମ୍ = ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ, ଅନୁଭୁଞ୍ଜାନଃ = ଅନୁଭବ କରି, କାଳଂ = ସମୟ, ନୟ = ବ୍ୟତୀତ କରନ୍ତୁ, ମହାମତେ = ହେ ବିଦ୍ୱାନ୍!

ହେ ମହାମତେ ! ନିଜକୁ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମ-ସ୍ୱରୂପ ଜାଣି ସର୍ବଦା ନିଜର ଆତ୍ମ-ଦର୍ଶନ ଓ ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ କରନ୍ତୁ ତଥା ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିଜର ସମୟ ବ୍ୟତୀତ କରନ୍ତୁ !॥ ୫୨୫ ॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶିଷ୍ୟକୁ 'ମହାମତେ'- (ମହାନ୍ ବୁଦ୍ଧି ଯାହାର ଅଛି) ଏଭଳି ବିଶେଷଣରେ ସମ୍ବୋଧିତ କରିଛନ୍ତି। କାରଣ, ସେହି ଶିଷ୍ୟବରକୁ ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇସାରିଛି। ଏଠାରେ ସର୍ବଥା ଅର୍ଥ ସର୍ବତ୍ର, ସର୍ବଭାବରେ, ସର୍ବପ୍ରକାରେଣ। ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଉପଦେଶ କରିଛନ୍ତି କି ସେ ସବୁ ଭୂତ ମାତ୍ରରେ, ସର୍ବଦା ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରସ୍ଥିତିରେ ନିଜର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖିବା ସହିତ ନିଜକୁ ଅଦ୍ୱୟ, ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା/ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଚିନ୍ତନ କରନ୍ତୁ।"

ଯଦି କଦାପି ଏଭଳି ଅନୁଭବ ହୁଏ କି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଆଖପାଖର ବସ୍ତୁଜଗତରୁ ବା ବିଷୟଜଗତରୁ ସଂବେଦନା ଆଣୁଛନ୍ତି, ତେବେ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏଭଳି ଜ୍ଞାନ ଆମ ଭିତରେ ରହିବା ଉଚିତ୍ କି ଏସବୁ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ମୋର ହିଁ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ମାତ୍ର।' ଯଦି ମନ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ପରାବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ତେବେ କାମ, କ୍ରୋଧ, ଲୋଭ, ମୋହ, ଈର୍ଷା କିମ୍ବା ଅହଂକାର ଉପରେ ଚିନ୍ତନ ନ କରି ଅଦ୍ୱୟ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଚିନ୍ତନ କରିବା ଉଚିତ୍। ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମାର ପରମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇ ତୁମେ ନିଜର ସମୟ ବ୍ୟତୀତ କର।

ଯେତେବେଳେ ବହିର୍ମୁଖୀ ହୁଅ, ସେତେବେଳେ ବିଚାର କର ଓ ଜାଣ କି ଏସବୁ ତୁମ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକାଶନ (ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି), କ୍ରୀଡ଼ା ମାତ୍ର। ସର୍ବଦା ଏହିଭାବ ରଖ ଯେ, ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ବା ଜାଗତିକ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମା/ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ! ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ରୁହ ଓ ମନ ତୁମର ଶାନ୍ତ ରହେ, ସେତେବେଳେ କେବଳ ଏତିକି ଅନୁଭବ କର କି ଏହି ଆନ୍ତରିକ ଜଗତ ମଧ୍ୟ

ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ। ଏହିପରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପାରୁ ତୁମେ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ରୂପୀ ଅଦ୍ୱୟ ଅଖଣ୍ଡ ଏକରସ ଅନୁଭବ କରି ସେଥିରେ ନିମଗ୍ନ ରୁହ।

ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧାତ୍ମନି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ
ବିକଳ୍ପନଂ ବ୍ୟୋମ୍ନି ପୁର ପ୍ରକଳ୍ପନମ୍।
ତଦଦ୍ୱୟାନନ୍ଦମୟାତ୍ମନା ସଦା
ଶାନ୍ତିଂ ପରାମେତ୍ୟ ଭଜସ୍ୱ ମୌନମ୍ ॥୫୨୬॥

ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧାତ୍ମନି ନିର୍ବିକଳ୍ପେ = ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧରେ, ବିକଳ୍ପନମ୍ = ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ବ୍ୟୋମ୍ନି = ଆକାଶରେ, ପୁରପ୍ରକଳ୍ପନମ୍ = ନଗରର କଳ୍ପନା, ତଦ୍ୱତ୍ = ସେହିପରି, ଅଦ୍ୱୟାନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମନା = ଅଦ୍ୱୈତ ଆନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରି, ସଦା = ସତତ, ଶାନ୍ତି ପରାମ = ପରମ ଶାନ୍ତି, ଏତ୍ୟ = ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ଭଜସ୍ୱ = ସେବନ କର, ମୌନମ୍ = ମୌନରେ, ଶାନ୍ତିରେ, ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ରହିତ ହୋଇ।

ଅଖଣ୍ଡ ବୋଧସ୍ୱରୂପ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ରୂପ ଆତ୍ମାରେ କୌଣସି ବିକଳ୍ପ ଦେଖାଯିବା ସେହିପରି, ଯେପରିକି ଆକାଶରେ ନଗରର ପରିକଳ୍ପନା। ତେଣୁ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ପରମଶାନ୍ତି ଲାଭ କର ଏବଂ ମୌନାବସ୍ଥାର ପାଳନ କର ॥୫୨୬॥

ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଜଗତକୁ ଅଧ୍ୟସ୍ତ କରିବା, ଆକାଶରେ ନଗରର ପରିକଳ୍ପନା କରିବା ସହିତ ସମାନ। ସେହି ଅଖଣ୍ଡ ଭେଦରହିତ ଆତ୍ମାରେ ଆମେ ପଞ୍ଚକୋଶ, ତିନି-ଶରୀର, ଦୃଶ୍ୟଜଗତ, 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଇତ୍ୟାଦି ଆରୋପିତ କରିଥାଉ। ଏସବୁ ସେହିପରି ନିରର୍ଥକ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର, ଯେପରିକି ଆକାଶରେ ନଗରର କଳ୍ପନା କରିବା। ବାସ୍ତବରେ, ଦୃଶ୍ୟଜଗତର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଏସବୁ କଳ୍ପନାକୁ ଦୂର କରି, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିକୁ ବିକ୍ଷେପଶୂନ୍ୟ କରି ପରମ ଶାନ୍ତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କର। ମନ ବହିର୍ଜଗତରେ ବିଚରଣ ନ କରିବା ପାଇଁ- ଏହାହିଁ ବାସ୍ତବିକ ମୌନ। ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ନିରର୍ଥକ କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକରେ ଭ୍ରମିତ ନ ହୋଇ କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ପରମଶାନ୍ତ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ରହିବାକୁ ସର୍ବଦା ପ୍ରଯତ୍ନବାନ୍ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ।

ତୂଷ୍ଣୀମବସ୍ଥା ପରମୋପଶାନ୍ତିଃ -
ବୁଦ୍ଧେରସତ୍‌କଳ୍ପବିକଳ୍ପ ହେତୋଃ ।
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନା ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ମହାତ୍ମନୋ
ଯତ୍ରାଦ୍ୱୟାନନ୍ଦସୁଖଂ ନିରନ୍ତରମ୍ ॥୫୨୭॥

ତୂଷ୍ଣୀମ୍ ଅବସ୍ଥା = ମୌନାବସ୍ଥା, ପରମ ଉପଶାନ୍ତିଃ ବୁଦ୍ଧେଃ = ମନର ପରମ ଶାନ୍ତାବସ୍ଥା, ଅସତ୍ କଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ହେତୋଃ = ଅସତ୍ କଳ୍ପନା-ଜଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନା = ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ, ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ମହାତ୍ମନଃ = ମହାତ୍ମା, ଯତ୍ର = ଯେଉଁଠି, ଅଦ୍ୱୟାନନ୍ଦ ସୁଖଂ ନିରନ୍ତରମ୍ = ଅଦ୍ୱୟ-ଆନନ୍ଦରୂପୀ ସୁଖର ଅଜସ୍ର ପ୍ରବାହ।

ସମସ୍ତ କଳ୍ପନା-ଜଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକର ସ୍ରୋତ - ମନ, ସେତେବେଳେ ଏହି ପରମ ଶାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ଯେତେବେଳେ ମହାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଅନୁଭବ କରେ। ଏହା ତୂଷ୍ଣୀ ଅବସ୍ଥା, ଯେତେବେଳେ କି ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ନିରନ୍ତର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ରଖି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ଅଦ୍ୱୟ ପରମାନନ୍ଦକୁ ଅନୁଭବ କରେ ॥ ୫୨୭ ॥

'ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନଃ' ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି, ଯାହାର ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକ ହୋଇସାରିଛି। ଯୋଗଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ସର୍ବତ୍ର ଏକାତ୍ମତା ପ୍ରାପ୍ତ କରିପାରିଛି। ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍' କୁହାଯାଏ। ସେ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରି ଜାଣେ କି ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ସେ, ସେହି ଆତ୍ମା ସର୍ବତ୍ର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ଏଭଳି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ହିଁ ନିଜ ମନକୁ ତୂଷ୍ଣୀ-ଭାବରେ ରଖିପାରେ। ବିଷୟ-ଭାବ-ବିଚାର ଆମ ଭିତରେ ବିକ୍ଷେପ ଆଣୁଥିବାର କାରଣ ଏବଂ ଅସତ୍ କଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପର ମଧ୍ୟ କାରଣ ଅଟେ।

କିନ୍ତୁ ବକ୍ରଗତିରେ ଚାଲୁଥିବା ଏହି ମନକୁ ଯେତେବେଳେ ଶାନ୍ତ କରିଦିଆଯାଏ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତ ଶାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ସାଧନା ନିରନ୍ତର କରି ଚାଲିଲେ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ମନ ପ୍ରଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ଶାନ୍ତି ସୁଷୁପ୍ତିଜନ୍ୟ ଶାନ୍ତି ନୁହେଁ, ବରଂ ବସ୍ତୁନିରପେକ୍ଷ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦର ସତତ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରବାହ (ଆତ୍ମସୁଖ/ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ)।

ନାସ୍ତି ନିର୍ବାସନାନ୍ମୌନାତ୍‌ପରଂ ସୁଖକୃଦୁତ୍ତମମ୍।
ବିଜ୍ଞାତାତ୍ମସ୍ୱରୂପସ୍ୟ ସ୍ୱାନନ୍ଦରସପାୟିନଃ ।।୫୨୮।।

ନାସ୍ତି = ନାହିଁ, ନିର୍ବାସନାତ୍ ମୌନାତ୍ = ବାସନାରହିତ ମୌନରୁ, ପରମ = ଅଧିକ ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ, ସୁଖକୃତ୍ = ସୁଖଦେବାକୁ, ଉତ୍ତମମ୍ = ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ବିଜ୍ଞାତ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପସ୍ୟ = ଯିଏ ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିଗଲା ବା ଅନୁଭବ କରିପାରିଲା, ସ୍ୱାନନ୍ଦରସପାୟିନଃ = ଆତ୍ମାନନ୍ଦରସପାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର।

ଯିଏ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିଗଲା, ସେହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ରସପାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ବାସନାରହିତ ମୌନଠାରୁ ଅଧିକ ସୁଖଦାୟକ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ ।।୫୨୮।।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମକୁ କେବଳ ଭୌତିକ ଓ ଐନ୍ଦ୍ରିୟକ-ଭୋଗ ଜନିତ ସୁଖାନୁଭୂତି ହେଉଛି। କୌଣସି ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲାପରେ କ୍ଷଣିକ ତୃପ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦ ଆମକୁ ମିଳେ। କିନ୍ତୁ ତାହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ବହୁବାର ସେହିପ୍ରକାର ସୁଖଭୋଗଜନ୍ୟ କାମନା ଯୋଡ଼ି ହୋଇଯାଏ। ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ତୁଳନାରେ ଏହା କ୍ଷଣିକ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ମାତ୍ର ହୋଇପାରେ। କାରଣ, ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ସୁଖ କାମନାରହିତ ସୁଖ ଏବଂ ତା'ର ପ୍ରବାହ ନିରନ୍ତର, ଅଖଣ୍ଡ, ଅସୀମ। ନିର୍ବାସନା ସ୍ଥିତି ହିଁ ପରମ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମସ୍ଥିତି। ଅତଏବ, ଯାହାକୁ ଆତ୍ମବୋଧ ହୋଇଗଲା ଓ ତା'ର ଆନନ୍ଦରସ ଯିଏ ପିଇବାରେ ଲାଗିଛି, ସେ କଦାପି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ସୁଖରେ ତୃପ୍ତ ବା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ଗଚ୍ଛଂସ୍ତିଷ୍ଠନ୍ନୁପବିଶଞ୍ଛୟାନୋ ବାଽନ୍ୟଥାପି ବା।
ଯଥେଚ୍ଛୟା ବସେଦ୍ୱିଦ୍ୱାନାତ୍ମାରାମଃ ସଦା ମୁନିଃ ।।୫୨୯।।

ଗଚ୍ଛନ୍ ତିଷ୍ଠନ୍ ଉପବିଶନ୍ ଶୟାନଃ ବା ଅନ୍ୟଥା ଅପି = ଚାଲିବା, ରହିବା, ବସିବା, ଶୋଇବା ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥିତି, ବା = ଅଥବା, ଯଥେଚ୍ଛୟା = ଯେଭଳି ଇଚ୍ଛା ସେଭଳି କରିବା, ବସେତ୍ = ରହେ, ଆତ୍ମାରାମଃ = ଆତ୍ମସୁଖରେ ନିମଗ୍ନ, ସଦା = ସର୍ବଦା, ମୁନିଃ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ, ମନନଶୀଳ ମହାତ୍ମା।

ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ମଗ୍ନ ରହୁଥିବା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଚାଲିବା, ରହିବା, ବସିବା, ଶୋଇବା ଅଥବା ଅନ୍ୟକିଛି କର୍ମ କଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ଆନନ୍ଦରେ ରହେ ।।୫୨୯।।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ନିଜର ଇଚ୍ଛାନୁସାର (ସ୍ୱେଚ୍ଛୟା) ବିଚରଣ କରେ। ସେ ସଦା ମୁକ୍ତ-ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ୟ ଇଚ୍ଛାରେ ପ୍ରେରିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯାହାକିଛି ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନ୍ୟ, ସେସବୁ ମିଥ୍ୟା। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି-ଚିତ୍ତ ଅହଂକାରାଦି ମଧ୍ୟ ତା' ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନ୍ୟ ଓ ତା' ଉପରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ। ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପରେଚ୍ଛାର ଅନ୍ତର୍ଗତ। ସୁତରାଂ, ଜ୍ଞାନୀ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ, ଆତ୍ମରତି ଲାଭକରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ରୂପେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱେଚ୍ଛୟା ବିଚରଣ କରିପାରେ।

ନ ଦେଶକାଲାସନଦିଗ୍ୟମାଦି-
ଲକ୍ଷାଦ୍ୟପେକ୍ଷାଽପ୍ରତିବଦ୍ଧବୃତ୍ତେଃ।
ସଂସିଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ମହାତ୍ମନୋଽସ୍ତି
ସ୍ୱବେଦନେ କା ନିୟମାଦ୍ୟବସ୍ଥା ॥୫୩୦॥

ନ = ନାହିଁ, ଦେଶ କାଳ ଆସନ ଦିକ୍ ଯମ ଆଦି = ଦେଶ, କାଳ, ଆସନ, ଦିଗ, ସଂଯମ ଇତ୍ୟାଦିର, ଲକ୍ଷ୍ୟାଦି = ଲକ୍ଷ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିର, ଅପେକ୍ଷା = ଆବଶ୍ୟକତା, ଅପ୍ରତିବଦ୍ଧବୃତ୍ତେଃ = ସବୁ ପ୍ରକାରର ପ୍ରତିବନ୍ଧରୁ ମୁକ୍ତ, ସଂସିଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ = ଯାହାକୁ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱର ସିଦ୍ଧି (ପ୍ରାପ୍ତି) ହୋଇଯାଇଛି = (ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇସାରିଛି), ମହାତ୍ମନଃ ଅସ୍ତି = ମହାତ୍ମା, ସ୍ୱବେଦନେ = ନିଜକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ, କା = କ'ଣ, କେଉଁ; ନିୟମାଦି ଅବସ୍ଥା = ନିୟମଗୁଡ଼ିକର ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ଅଥବା ହୋଇପାରେ ?

ଯେଉଁ ମହାତ୍ମାକୁ ସତ୍ୟ (ଆତ୍ମା)ର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇସାରିଛି ଓ ଫଳସ୍ୱରୂପ ଯାହାପାଇଁ କୌଣସି ବାଧା-ବିଘ୍ନ-ବନ୍ଧନାଦି ଅବଶେଷ ନାହିଁ; ଯିଏ ଦେଶ, କାଳ, ଆସନ, ନିୟମ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ନାହିଁ, ତାକୁ ପୁନଃ ଜାଣିବା ପାଇଁ କେଉଁ ନିୟମ ଅଛି ବା ହୋଇପାରେ ? ॥ ୫୩୦॥

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନା ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିବା ବେଳେ ସାଧକଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଏ। ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏହି ନିୟମ ପାଳନ ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତିରେ ସହାୟକ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। କାରଣ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ଅଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ସମୟରେ ଔଷଧ ସେବନ କରିବା ଉଚିତ୍। କିନ୍ତୁ ସୁସ୍ଥ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଔଷଧ ଓ ନିୟମ ପାଳନର ଆବଶ୍ୟକତା ବା ବାଧ୍ୟତା ରହେ ନାହିଁ। ଏଠାରେ ସାମାନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଏ। ବିଡ଼ମ୍ବନା ଏହି କି ଅଧିକତର ଲୋକମାନେ ସାଧନକୁ ହିଁ ସାଧ୍ୟ ମାନିନିଅନ୍ତି। ସେମାନେ କର୍ମ, ଭକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନର ଅଭ୍ୟାସ କରନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏହା

ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି କି ଏସବୁ ଅନ୍ତତଃ ମାର୍ଗ ବା ମାଧ୍ୟମ, ଲକ୍ଷରୁ ଅଲଗା। ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି।

(ଦେଶ)- ସ୍ଥାନ ବିଶେଷ। ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ସତ୍ତା। କିନ୍ତୁ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧକ ସର୍ବତ୍ର ଆତ୍ମ-ଚିନ୍ତନ କରିପାରେ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଏକ ଦିବ୍ୟ ବାତାବରଣ ବା ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଏ କି- 'ଏକ ପୂଜାଗୃହ ତିଆରି କର'। ମନ୍ଦିରକୁ ଯିବା ଅଥବା ସାମୂହିକ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ଫଳରେ ସାଧକର ସାଧନାରେ ସହାୟତା ମିଳିଥାଏ।

(କାଳ)-ସମୟ। ମାନସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାଧକ ଦିନର ଏକ ବିଶେଷ ସମୟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା ବା ଧ୍ୟାନାଦି କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହେ। ଅନ୍ୟବେଳେ ସେ ବହିର୍ମୁଖୀ ରହି ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ଚିନ୍ତନରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ। ଏହି ଦୁଇଟି ସମୟ (ପ୍ରାତଃ ଓ ସାୟଂ) ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶାନ୍ତ ସମୟ ଯାହାକି ଧ୍ୟାନ-ଜପାଦି ସାଧନା ପାଇଁ ବିଶେଷ ଅନୁକୂଳ ବୋଲି କୁହାଯାଏ।

(ଆସନ)- ସାଧନାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସୋପାନରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଆସନରେ ବସି ଚିନ୍ତନ, ଜପ, ଧ୍ୟାନାଦି ସାଧନା କଲେ ତାହା ସହାୟକ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ। ଏହାଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟନିଗ୍ରହ ବା ମନୋନିଗ୍ରହାଦି (ଶମଦମାଦି) ସାଧନ ସହଜ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ସହାୟକ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ। ଯେଭଳି ସାଧକ ଯଦି ଦୁଇ ହାତଯୋଡ଼ି ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ଏବଂ ତା'ର ଆଖିଦ୍ୱୟ ବନ୍ଦରଖେ, ତେବେ ଖୁବ୍‌ଶୀଘ୍ର ହୃଦୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ମନରେ ସମତା-ଏକାଗ୍ରତା ଇତ୍ୟାଦି ଆସି ଇଷ୍ଟଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ହୋଇଯାଏ।

ସୁତରାଂ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ବିଭିନ୍ନ ସାଧନା ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆସନ ଓ ମୁଦ୍ରା ବିଷୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି।

(ଦିକ୍)- ଦିଗ। ପ୍ରାର୍ଥନା ବେଳେ କେଉଁ ଦିଗକୁ ମୁହଁ କରି ବସିବ ବା ଠିଆ ହେବ, ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ କରାଯାଇଛି। ଯେଭଳି ପ୍ରାତଃକାଳ ପୂର୍ବଦିଗକୁ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟା କାଳରେ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ତଥା ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ଉତ୍ତରଦିଗକୁ ମୁହଁ କରି ବସି ସନ୍ଧ୍ୟାବନ୍ଦନାଦି ଧ୍ୟାନ-ସାଧନାଦି ଅଭ୍ୟାସ କଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ବିଶେଷ କୃପା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ସୁତରାଂ, ସାଧକକୁ ସାଧନାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସ୍ତରରେ ସମସ୍ତ ନିୟମାବଳୀକୁ ପାଳନ କରିବା ଉଚିତ୍। କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ,

ଏସବୁର କୌଣସି ପ୍ରାଧାନ୍ୟତା ରହେ ନାହିଁ। ହୁଏତ, ତାହା ଅଭ୍ୟାସଗତ ହେତୁ ପାଳନୀୟ ହୋଇପାରେ।

ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ କାହାଣୀ ଅଛି କି ଥରେ ଜଣେ ମହାତ୍ମା ତୀର୍ଥ ଯାତ୍ରା ପାଇଁ ମକ୍କା ଗଲେ। ସେଠାରେ ମସ୍‌ଜିଦ୍ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ତାଙ୍କୁ ଏତେ କ୍ଳାନ୍ତି ଅନୁଭବ ହେଲା ଯେ, ସେଠାରେ ସେ ଶୋଇଗଲେ। କିଛି ସମୟପରେ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ମୁଲ୍ଲାଙ୍କର କର୍କଶ ସ୍ୱର ଜାଗ୍ରତ କରାଇ କହିଲା- "କାଫିର୍ ! କ'ଣ ତୁ ଜାଣିନାହୁଁ କି ଶୋଇବା ବେଳେ ତୋ'ର ଗୋଡ଼ ପବିତ୍ର କାବା ଆଡ଼କୁ ରହିବା ଅନୁଚିତ୍ ? ଉଠ ଏବଂ ବୁଲିଯାଇ ଶୁଅ।

ମହାତ୍ମା ଜଣକ ବିନମ୍ରତାରେ କହିଲେ- ଭାଇ! ତୁମେ ଏଇ ସାମାନ୍ୟ ତ୍ରୁଟି ପାଇଁ କାହିଁକି କ୍ରୋଧିତ ହେଉଅଛ ? ତୁମେ ମୋର ଗୋଡ଼ ସେହି ଦିଗକୁ ମୋଡ଼ିଦିଅ ଯେଉଁଠି ତୁମର ଖୁଦା ନ ଥିବେ।

ତା'ପରେ ସେହି ମୁଲ୍ଲା ଜଣକ ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଗୋଡ଼ଧରି ଓଲଟା ଦିଗକୁ ବୁଲାଇ ଦେବାରୁ ଚକିତ ହୋଇଗଲେ କି ମହାତ୍ମାର ପାଦ ଯେଉଁ ଦିଗକୁ ରହିଲା, ସେହି ଦିଗକୁ ମଧ୍ୟ କାବା ବୁଲିଗଲା। ପୁନର୍ବାର ସେ ଅନ୍ୟଦିଗକୁ ପାଦ ଧରି ବୁଲାଇଲା ମାତ୍ରକେ କାବା ପୁନଃ ସେହି ଦିଗକୁ ବୁଲିଗଲା। ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଯେ, ପ୍ରଭୁ ବା ଈଶ୍ୱର ସର୍ବତ୍ର ସବୁଦିଗରେ ପ୍ରକାଶମାନ୍ ଓ ବିଦ୍ୟମାନ୍। ଏଭଳି କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ (ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳରେ) ଯେଉଁଠି ଈଶ୍ୱର ନାହାଁନ୍ତି। ସୁତରାଂ, ସାଧନା ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ହିଁ କରାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ସାଧନା ବା ତା'ର ନିୟମ ପାଳନର ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ନାହିଁ। ଏଥିଲାଗି ଯେଉଁଠି ଜଣେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ବାସ କରେ, ସେହି ସ୍ଥାନ (ଦେଶ) ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ତୀର୍ଥ ହୋଇଯାଏ ?

ଘଟୋଽୟମିତିବିଜ୍ଞାତୁଂ ନିୟମଃ କୋଽନ୍ୱପେକ୍ଷତେ ।
ବିନା ପ୍ରମାଣସୁଷ୍ଠୁତ୍ୱଂ ଯସ୍ମିନ୍‌ସତି ପଦାର୍ଥଧୀଃ ॥୫୩୧॥

ଘଟଃ ଅୟମ୍ ଇତି ବିଜ୍ଞାତୁମ୍ = 'ଏହା ଘଟ' - ଏଭଳି ଜାଣିବା ପାଇଁ, ନିୟମଃ = ନିୟମ, କଃ ଅନ୍ୱେପେକ୍ଷତେ = କେଉଁ ନିୟମର ଅପେକ୍ଷା ବା ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି ? ବିନା ପ୍ରମାଣ ସୁଷ୍ଠୁତ୍ୱମ୍ = ବିନା ସୁଷ୍ଠୁ (ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ) ପ୍ରମାଣରେ, ଯସ୍ମିନ ସତି = ଯାହାର ସତ୍ତା ମାତ୍ରରେ, ପଦାର୍ଥଧୀଃ = ବିଷୟ ବସ୍ତୁର (ଆତ୍ମା) ଜ୍ଞାନ ହୋଇଯାଏ ।

'ଏହା ଘଟ ଅଟେ'- ଏଭଳି ଜାଣିବା ପାଇଁ କେଉଁ ନିୟମର ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି, କେବଳ ସେହି ପ୍ରମାଣ ବ୍ୟତିରେକ, ଯାହାଦ୍ୱାରା କି ବିଷୟ ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ ? ॥୫୩୧॥

କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଯଦି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖାଯାଇଛି, ତେବେ ତାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ କେବଳ ଦୁଇଟି ସୁସ୍ଥ ଚକ୍ଷୁର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରମାଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ଯଦି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଦୂରରେ ବା ଅନ୍ୟତ୍ର ଥିବ, ତେବେ ତା'ପାଇଁ ସୂଚନାର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ମାଧ୍ୟମର (ଉପାୟ) ଆବଶ୍ୟକତା ।

ଅୟମାତ୍ମା ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧଃ ପ୍ରମାଣେ ସତି ଭାସତେ ।
ନ ଦେଶଂ ନାପି ବା କାଳଂ ନ ଶୁଦ୍ଧିଂ ବାପ୍ୟପେକ୍ଷତେ ॥୫୩୨॥

ଅୟମ୍ ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧଃ = ଏହି ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ସିଦ୍ଧ, ପ୍ରମାଣେ ସତି ଭାସତେ = ଜ୍ଞାନର ଉଚିତ୍ ପ୍ରମାଣ ହେଲେ, ତାହା ପ୍ରକଟ ହୋଇଯାଏ, ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଯାଏ; ନ ଦେଶମ୍ ନ ଅପି ବା କାଳମ୍ ନ ଶୁଦ୍ଧିମ୍ ବା ଅପି ଅପେକ୍ଷତେ = ସ୍ଥାନ, କାଳ ଅଥବା ବାହ୍ୟାନ୍ତର-ଶୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିର ତାକୁ ଅପେକ୍ଷା ରହେ ନାହିଁ ।

ଏହି ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧ । କେବଳ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣରେ ତାହା ପ୍ରକଟିତ/ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ତାହା ଦେଶ, କାଳ ଅଥବା ଅନ୍ତର୍ବାହ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧତା ଇତ୍ୟାଦି କାହାର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ନାହିଁ ॥୫୩୨॥

ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନକରାତ୍ମକ କଥନ କରିଥାଉ କି- 'ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ', ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଏ । ପୁନଃ ଯଦି ଆମେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା କି 'ତୁମେ କିପରି ଜାଣିଲ ଯେ, ତୁମେ ନାହଁ ?", ତୁମକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ? ଏହାର ଉତ୍ତର ଆସିବ କି 'ଏମିତି ମୁଁ ଜାଣେ' । ଏହି ଯେଉଁ 'ମୁଁ'

ଯିଏ ଜାଣେ ଏବଂ ଜାଣେ ନାହିଁ' ଏହି 'ମୁଁ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଉଛି, ଯାହାକି ସ୍ୱରୂପତଃ ଜ୍ଞାନ (ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ), ଯେଉଁଠି ଅଜ୍ଞାନର ଶେଷ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ। ଏହି 'ମୁଁ'ର ବିଦ୍ୟମାନତା ହେତୁ ଆମେ କହିପାରୁ କି 'ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ।' ସୁତରାଂ, ଏହି 'ମୁଁ'କୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ କେବଳ ଏକ ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତଃକରଣ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମନ ତଥା ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତ ବା ବୁଦ୍ଧି ଆବଶ୍ୟକ।

ଜାଣିବାର ସାଧନ (ଜ୍ଞାନ-ପ୍ରମାଣ) ଯଦି ଉପଲବ୍ଧ, ତେବେ କୌଣସି କଷ୍ଟ ରହେନାହିଁ। ଦେଶ, କାଳ, ଦିଗ, ସ୍ନାନ, ଆସନ, ଯମ ନିୟମାଦିର ଆବଶ୍ୟକତା ନିତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ (ସିଦ୍ଧ) ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଏଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ବହିରଙ୍ଗ ସାଧନ ମାତ୍ର। ଏହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କି 'ମୁଁ ଅଛି' କୌଣସି ବିଶେଷ କାଳ ବା ମୁଦ୍ରାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ। ଘନ ଅନ୍ଧକାରରେ ଯଦି ବା କେହି ଆମକୁ ଡାକେ କି "ହେ ଭାଇ ! ତୁମେ ଅଛ କି ?" ତେବେ କ'ଣ ଉତ୍ତରରେ ଆମେ କହିବା ଯେ, "କିଛିକ୍ଷଣ ଅପେକ୍ଷା କର ! ମୋତେ ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ। ମୁଁ ଟର୍ଚ୍ଚ କିମ୍ବା ଦୀପ ଜଳାଇ ପ୍ରଥମେ ଦେଖେ କି ମୁଁ ଅଛିକି ? ଏଭଳି ଉତ୍ତର ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ମାତ୍ର ହୋଇପାରେ। ଏହିପରି ଆତ୍ମବୋଧ ବା ଆତ୍ମାନୁଭବ ବାହ୍ୟ ସାଧନ ସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ।

ଦେବଦତ୍ତୋଽହମିତ୍ୟେତଦ୍ବିଜ୍ଞାନଂ ନିରପେକ୍ଷକମ୍ ।
ତଦ୍ୱଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମବିଦୋଽପ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାହମିତି ବେଦନମ୍ ।।୫୩୩।।

ଦେବଦତ୍ତଃ ଅହମ୍ ଇତି ଏତତ୍ ବିଜ୍ଞାନମ୍ = "ମୁଁ ହେଉଛି ଦେବଦତ୍ତ"-ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ, ନିରପେକ୍ଷକମ୍ = କାହାର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ନାହିଁ କିମ୍ବା କାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ, ତଦ୍‌ବତ୍ = ସେହିପରି, ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅସ୍ୟ = ଏହାର, ବହ୍ମ ଅହମ୍ ଇତି = "ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏଭଳି," ବେଦନମ୍ = ଜ୍ଞାନ ହୁଏ।

"ମୁଁ ଦେବଦତ୍ତ"- ଜାଣିବାରେ କାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ। ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀର ଏହି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ନିରପେକ୍ଷ କି "ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ" ।।୫୩୩।।

ଯଦି କେହି କହେ କି 'ମୁଁ ଅମୁକ- ଅମୁକ'। ତେବେ କ'ଣ ଆମେ ତାକୁ ପଚାରିବା କି ତୁମକୁ କିପରି ଜଣାଗଲା ? ତୁମେ କେଉଁ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିଲ କି 'ତୁମେ ବାସ୍ତବରେ ହିଁ ତୁମେ ?' ଏହି ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନ କୌଣସି ମଧ୍ୟସ୍ଥିର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ନାହିଁ। ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ସ୍ୱୟଂକୁ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଜାଣେ । କେହି ଆସି ତାକୁ

ବତାଇବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ କିମ୍ବା କୌଣସି ଉପକରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ ନାହିଁ, "ନ ଦୀପସ୍ୟାନ୍ୟଦୀପେଚ୍ଛା ଯଥା ସ୍ୱାତ୍ମପ୍ରକାଶନେ"- (ଆତ୍ମବୋଧ -୨୯ସଂ.)

ଭାନୁନେବ ଜଗତ୍‌ସର୍ବଂ ଭାସତେ ଯସ୍ୟ ତେଜସା ।
ଅନାତ୍ମକମସତ୍ତୁଚ୍ଛଂ କିଂ ନୁ ତସ୍ୟାବଭାସକମ୍ ॥୫୩୪॥

ଭାନୁନା ଇବ = ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ସଦୃଶ, ଜଗତ୍ ସର୍ବମ୍ = ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱ, ଭାସତେ = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଯସ୍ୟ ତେଜସା = ଯାହାର ପ୍ରକାଶରେ, ଅନାତ୍ମକମ୍ ଅସତ୍ ତୁଚ୍ଛମ୍ = ଭ୍ରାମକ, ମିଥ୍ୟା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର, କିମ୍ = କ'ଣ ? ତସ୍ୟ = ତା'ର, ଅବଭାସକମ୍ = ପ୍ରକାଶକ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ସଦୃଶ ଭ୍ରାମକ, ମିଥ୍ୟା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର (ତୁଚ୍ଛ) ଜଗତ ଯାହାର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତହୁଏ, ସେହିଭଳି (ପ୍ରକାଶକ) ବ୍ରହ୍ମକୁ ବା କିଏ ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରିବ ? ॥୫୩୪॥

ସାରା ବିଶ୍ୱ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ ବିଚାର ଜଗତ ତଥା ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ସବୁକିଛି ସେହି ପରମ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ସେହି ଚେତନା-ପ୍ରବାହ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅବୟବ ଅର୍ଥାତ୍ କରଣ ସମୂହକୁ ଜଡ଼ ବା ମୃତ କୁହାଯାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖିବାକୁ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାଶକର ବା ପ୍ରକାଶର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଏହିପରି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟକୁ ଜାଣିବାକୁ କୌଣସି ଉପକରଣର ସହାୟତା ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ତାହା ସାକ୍ଷାତ୍ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, 'ତମେବ ଭାନ୍ତମନୁଭାତି ସର୍ବଂ ତସ୍ୟ ଭାସା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି'- (ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ୍-୬।୧୪)

ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣାନି ଭୂତାନି ସକଳାନ୍ୟପି ।
ଯେନାର୍ଥବନ୍ତି ତଂ କିନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାତାରଂ ପ୍ରକାଶୟେତ୍ ॥୫୩୫॥

ବେଦ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣାନି ଭୂତାନି ସକଳାନି ଅପି = ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ସମସ୍ତ ଭୂତ ମଧ୍ୟ, ଯେନ = ଯାହାଦ୍ୱାରା, ଅର୍ଥବନ୍ତି = ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି, ତମ୍ କିମ୍ = ତାକୁ କିଏ, ନୁ = ବସ୍ତୁତଃ, ବିଜ୍ଞତାରମ୍ = ବିଜ୍ଞତାକୁ, ପ୍ରକାଶୟେତ୍ = ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ ।

ଯାହାଦ୍ୱାରା ବେଦ, ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଓ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାତ୍ରକେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି, ସେହି ସର୍ବଜ୍ଞ ତତ୍ତ୍ୱକୁ କିଏ ବା ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରିବ ?॥ ୫୩୫॥

ବଡ଼ ବଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ (ବେଦାଦି ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣାଦି) ଏହି ପରମ ସତ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଅର୍ଥବାନ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି। ଋଷି-ମୁନିଗଣ, ଜ୍ଞାନୀ-ମହାତ୍ମାଗଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯାହାକିଛି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି, ସେସବୁ ଏହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ କୃପାରୁ ବା କାରଣରୁ। ଏହି ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ବେଦ-ବେଦାନ୍ତ, ଶାସ୍ତ୍ର-ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ।

ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ସତ୍ତାବାନ୍ ଅଟନ୍ତି। କିନ୍ତୁ 'ସତ'କୁ ହଟାଇଦେଲେ ସେସବୁ ମୃତ ହୋଇଯାନ୍ତି। ଯେଭଳି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱପ୍ନଜଗତର ଉପାଦାନ-କାରଣ ହେଉଛି- 'ଜାଗ୍ରତ ମନ'। ସେହିପରି ଏହି ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର ଉପାଦାନ କାରଣ- 'ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ'। ଏହି ଅନନ୍ତଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ବିଶ୍ୱକୁ ଜୀବନ୍ତ ବା ସତ୍ତାବାନ୍ କରେ। ପ୍ରାଣୀମାତ୍ରକୁ ସତ୍ ଓ ଚିତ୍ (ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଓ ସଂଜ୍ଞାନ) ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା ପରମ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିବା ପାଇଁ କ'ଣ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାଶକ ଆବଶ୍ୟକ ? ଏଣୁ ସମାଧି କାଳରେ ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ନିରର୍ଥକ ହୁଏ କି "ସେ କିଏ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ମୋତେ ଏହି ପରମ ଚୈତନ୍ୟର ରସାନୁଭୂତି ହେଉଅଛି ?"

ଏଷଃ ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିରନନ୍ତ ଶକ୍ତିଃ -
ଆତ୍ମାଽପ୍ରମେୟଃ ସକଳାନୁଭୂତିଃ
ୟମେବ ବିଜ୍ଞାୟ ବିମୁକ୍ତବନ୍ଧୋ
ଜୟତ୍ୟୟଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦୁତ୍ତମୋତ୍ତମଃ ॥୫୩୬॥

ଏଷଃ = ଏହି, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ ଅନନ୍ତଶକ୍ତିଃ ଆତ୍ମା ଅପ୍ରମେୟଃ = ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ, ଅସୀମଶକ୍ତି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଅଗମ୍ୟ ଆତ୍ମା, ସକଳ ଅନୁଭୂତିଃ = ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରାଯାଉଥିବା, ୟମ୍ ଏବ-ବିଜ୍ଞାୟ = ଯାହାକୁ ଜାଣି, ବିମୁକ୍ତବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ, ଜୟତି = ବିଜୟୀ ହୁଏ, ଅୟମ୍ = ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍, ଉତ୍ତମୋତ୍ତମଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ।

ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି-ସମ୍ପନ୍ନ, ଅପ୍ରମେୟ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ତା'ର ଅନୁଭବ ହେଉଛି। ଏହା ଜାଣିବା ପରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇ ବିଜୟୀ ଜୀବନଯାପନ କରେ ॥୫୩୬॥

ଆତ୍ମା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଏବଂ ଅନନ୍ତଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି-ସ୍ଥିତି-ପ୍ରଳୟର କାରଣ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମା ଅନିର୍ବଚନୀୟ, ଅଗମ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାକୁ ପରିଭାଷିତ ଓ ସୀମିତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ। ଯେକୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଅଥବା ଦ୍ରବ୍ୟ ଗୁଣ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଅଟେ ଏବଂ ଅନିତ୍ୟ ତଥା ପରିଛିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମା ଶୂନ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ। ଆତ୍ମା ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ଓ ଅନନ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବଗମ୍ୟ। ଏହାକୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ବା ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ କରି ବ୍ୟକ୍ତି ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଏହା ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ, ନିର୍ମଳ ଓ ଉଦାତ୍ତ ହୋଇଯାଏ।

ନ ଖିଦ୍ୟତେ ନ ବିଷୟୈଃ ପ୍ରମୋଦତେ
ନ ସଜ୍ଜତେ ନାପି ବିରଜ୍ୟତେ ଚ।
ସ୍ୱସ୍ମିନ୍‌ସଦା କ୍ରୀଡ଼ତି ନନ୍ଦତି ସ୍ୱୟଂ
ନିରନ୍ତରାନନ୍ଦରସେନ ତୃପ୍ତଃ ॥୫୩୭॥

ନ ଖିଦ୍ୟତେ = ଖେଦ ବା ଦୁଃଖ-ବିଷାଦ କରେ ନାହିଁ, ଯେନୋ ବିଷୟୈଃ ପ୍ରମୋଦତେ = ଯିଏ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମୋଦିତ ବା ହର୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ନ ସଜ୍ଜତେ ନ ଅପି ବିରଜ୍ୟତେ ଚ = ସେଥିରେ ଆସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା ସେଥିରୁ ବିରକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ = ନିଜ ଭିତରେ, ସଦା କ୍ରୀଡ଼ତି ନନ୍ଦତି ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱୟଂ ସର୍ବଦା କ୍ରୀଡ଼ା କରେ ଓ ଆନନ୍ଦିତ ରହେ, ନିରନ୍ତର = ନିତ୍ୟ, ଆନନ୍ଦରସେନ ତୃପ୍ତଃ = ଆନନ୍ଦ ରସରେ ତୃପ୍ତ ରହେ।

ସେ 'ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ' ଦୁଃଖୀ କିମ୍ବା ପ୍ରମୋଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ କିମ୍ବା ସେଥିରୁ ବିରକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବଦା ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ରସରେ ନିମଗ୍ନ ରହି ସ୍ୱୟଂ ଆତ୍ମାରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରେ ଓ ଆନନ୍ଦିତ ରହେ ॥୫୩୭॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ କଦାପି ହେଲେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲିତ, ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ। ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନ ଥାଏ। କ୍ଷୋଭ ସର୍ବଦା ଇପ୍ସିତ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ପରିସ୍ଥିତିର ଅଭାବ ବା ଅନୁପଲବ୍ଧି ଯୋଗୁଁ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ। ସେହିପରି ଏହାର ବିପରୀତ, ରୁଚିକର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଭୋଗ ହେତୁ ମନ ପ୍ରମୋଦିତ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ଯାହାର ରାଗ-ଦ୍ୱେଷ, ରୁଚି-ଅରୁଚି ନାହିଁ, ତା' ପାଇଁ କ୍ଷୋଭ କରିବା ବା ଆମୋଦିତ ହେବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତମହାତ୍ମା ସର୍ବଦା ସମଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ

ସମତ୍ୱରୂପ ଯୋଗରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ। ଅତଏବ, ବସ୍ତୁର ବିଦ୍ୟମାନତା ଅଥବା ଅଭାବ ତାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ।

ସାମାନ୍ୟତଃ, ମନୁଷ୍ୟକୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ବା ଆସକ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ। କାରଣ, ବିଷୟାନନ୍ଦଠାରୁ ଉଚ୍ଚ ଆନନ୍ଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତା'ର ଜ୍ଞାନ ନ ଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସର୍ବଦା ସ୍ୱାତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ। ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ରସର ନିତ୍ୟ ପ୍ରବାହରେ ସେ ତୃପ୍ତ ରହେ। ଆନନ୍ଦର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସୂଚିତ କରିବା ପାଇଁ 'ନନ୍ଦତି ଓ କ୍ରୀଡ଼ତି'- ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ଏଠାରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି। ଯେତେବେଳେ ସେ ନନ୍ଦତି ବା ଆନନ୍ଦିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ କୌଣସି ବାହ୍ୟବସ୍ତୁର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ନ ଥାଏ। ସେ ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ୱାରା (ଆତ୍ମା) ଆନନ୍ଦିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ। ସେହିପରି କ୍ରୀଡ଼ା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ନିଜ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କ୍ରୀଡ଼ା-ସାମଗ୍ରୀର ଆବଶ୍ୟକ ନ ଥାଏ। ବ୍ୟବହାର କାଳରେ ସେ ସବୁରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଦିବ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତି ଦେଖିବା ସହିତ ଦିବ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ କରେ। ଯେତେବେଳେ ସମାଧିସ୍ଥ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦର ଅଖଣ୍ଡ ନିତ୍ୟ ରସ ଆସ୍ୱାଦନପୂର୍ବକ ତୃପ୍ତ ହୁଏ।

କ୍ଷୁଧାଂ ଦେହବ୍ୟଥାଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ବାଳଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ବସ୍ତୁନି।
ତଥୈବ ବିଦ୍ୱାନ୍ ରମତେ ନିର୍ମମୋ ନିରହଂ ସୁଖୀ ॥୫୩୮॥

କ୍ଷୁଧାମ୍ = ଭୋକ, ଦେହ ବ୍ୟଥାମ୍ = ଶାରୀରିକ ପୀଡ଼ା, ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା =ତ୍ୟାଗକରି (ଭୁଲିଯାଇ), ବାଳଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ବସ୍ତୁନି = ବାଳକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ (ଖେଳନାଗୁଡ଼ିକ) ସହିତ ଖେଳୁଥାଏ, ତଥା ଏବ = ସେହିପରି, ବିଦ୍ୱାନ୍ = ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା, ରମତେ = ରମଣ କରେ, ନିର୍ମମଃ ନିରହମ୍ = ମମତା ଓ ଅହଂକାର (ଅର୍ଥାତ୍, ମୁଁ ଓ ମମଭାବ)ରୁ ରହିତ, ସୁଖୀ = ଖୁସି, ଆନନ୍ଦିତ।

ଯେଉଁଳି ବାଳକ ତା'ର ଭୋକ ଓ ଶାରୀରିକ ପୀଡ଼ାକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଖେଳନା ସହିତ ଖେଳିଥାଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଅହଂ ଓ ମମ ଭାବରହିତ ହୋଇ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ଆନନ୍ଦପୂର୍ବକ ରମଣ କରେ ॥୫୩୮॥

ଖେଳନାଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଖେଳିବା ବେଳେ ବାଳକ ତା'ର କ୍ରୀଡ଼ାଜନିତ ଭୋକ ଓ କ୍ଳାନ୍ତିକୁ ଧ୍ୟାନ ନ ଦେଇ ଆନନ୍ଦରେ ଖେଳୁଥାଏ। ତା'ପାଇଁ ଆନନ୍ଦ ସେତେବେଳେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା ଆତ୍ମାନନ୍ଦ ରସରେ ନିମଗ୍ନ

ରହିବା ହେତୁ ତା'ର 'ମୁଁ ଓ ମୋ'ର ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ରହେ ନାହିଁ। ମମତା ଓ ଅହଂତା ଉପେକ୍ଷିତ ହୋଇଯାଏ। ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ମୁଁ ଓ ମୋ'ର ଭାବକୁ 'କ୍ଷୁଧା ଓ ପୀଡ଼ା' ସହିତ ତୁଳନାକରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି। ମୋ' ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ମମତା ଆମ ଭିତରେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଅଧିକାଧିକ 'କ୍ଷୁଧା' ଜାଗ୍ରତ କରାଏ। ସେହିପରି ମୁଁ ବା ଅହଂକାର ପୀଡ଼ାଦାୟକ ହୋଇଥାଏ। ଯିଏ ଅହଂ ଓ ମମ ଭାବକୁ ତ୍ୟାଗ କରିପାରେ, ତାକୁ କ୍ଷୁଧା ଓ ପୀଡ଼ା ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ସଂସାରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଅତି ଆନନ୍ଦରେ ରହେ।

ଚିନ୍ତାଶୂନ୍ୟମଦୈନ୍ୟଭୈକ୍ଷମଶନଂ ପାନଂ ସରିଦ୍ୱାରିଷୁ
ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟେଣ ନିରଂକୁଶା ସ୍ଥିତିରଭିର୍ନିଦ୍ରା ଶ୍ମଶାନେ ବନେ।
ବସ୍ତ୍ରଂ କ୍ଷାଳନଶୋଷଣାଦିରହିତଂ ଦିଗ୍ୱାସ୍ତୁ ଶଯ୍ୟା ମହୀ
ସଂଚାରୋ ନିଗମାନ୍ତବୀଥିଷୁ ବିଦାଂ କ୍ରୀଡ଼ା ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି ॥୫୩୯॥

ଚିନ୍ତାଶୂନ୍ୟମ୍ ଅଦୈନ୍ୟଭୈକ୍ଷମ୍ ଅଶନମ୍ = ଚିନ୍ତା ଓ ଦୀନତା ରହିତ ଭିକ୍ଷା ହିଁ ଯାହାର ଭୋଜନ, ପାନମ୍ ସରିତ୍ ବାରିଷୁ = ନଦୀଗୁଡ଼ିକର ଜଳ ହିଁ ପାନୀୟ, ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟେଣ ନିରଂକୁଶା ସ୍ଥିତିଃ = ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାପୂର୍ବକ, ପ୍ରତିବନ୍ଧଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥିତି; ଅଭୀଃ ନିଦ୍ରା ଶ୍ମଶାନେ ବନେ = ଶ୍ମଶାନରେ, ବନରେ ନିର୍ଭୟରେ ଶୋଇଥାଏ (ଯିଏ); ବସ୍ତ୍ରମ୍ କ୍ଷାଳନ-ଶୋଷଣ ଆଦି ରହିତମ୍ = (ତା'ର) ବସ୍ତ୍ର ଧୋଇବା-ଶୁଖାଇବା ଇତ୍ୟାଦି (ଚିନ୍ତା) ନ ଥାଏ, ଦିଗ୍ ବା = ଅଥବା ଦିଗଗୁଡ଼ିକ, ଅସ୍ତୁ = ଅସ୍ତୁ, ଶଯ୍ୟା ମହୀ = ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠ ଶଯ୍ୟା, ସଂଚାରଃ ନିଗମାନ୍ତ ବୀଥିଷୁ = ଚାଲିବା-ବୁଲିବା ବେଦାନ୍ତରୂପ ଗଳିଗୁଡ଼ିକରେ ହୋଇଥାଏ, ବିଦାମ୍ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା (ଭିକ୍ଷୁ), କ୍ରୀଡ଼ା = ମଗ୍ନ ରହନ୍ତି, ପରେ ବ୍ରହ୍ମଣି = ପରମ ବ୍ରହ୍ମରେ (ଆତ୍ମା)।

ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କର (ଭିକ୍ଷୁ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ) ଭୋଜନ ଭିକ୍ଷାନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଚିନ୍ତା ଓ ଦୀନତା ରହିତ ଅଟେ। ନଦୀଗୁଡ଼ିକର ଜଳକୁ ହିଁ ସେମାନେ ପାନୀୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି। ତେଣୁ ସେମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତଥା ବନ୍ଧନଶୂନ୍ୟ ରହନ୍ତି ବା ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି। ନିର୍ଭୟରେ ସେମାନେ ଶ୍ମଶାନ ଅଥବା ଜଙ୍ଗଲରେ ଶୋଇଥାନ୍ତି । ଦିଗଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କର ବସ୍ତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ବସ୍ତ୍ର-ଧୋଇବା ଅଥବା ଶୁଖାଇବା ଜନିତ ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ। ପୃଥିବୀପୃଷ୍ଠକୁ ସେମାନେ ଶଯ୍ୟାରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି। ବେଦାନ୍ତ ରୂପୀ ଗଳିଗୁଡ଼ିକରେ ସେମାନେ ବିଚରଣ କରି ସର୍ବଦା ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ କ୍ରୀଡ଼ା (ରମଣ) କରନ୍ତି ॥୫୩୮॥

ଭୋଜନ, ବସ୍ତ୍ର ଓ ଗୃହ (ବାସ) ମନୁଷ୍ୟର ମୌଳିକ ଆବଶ୍ୟକତା। ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ମହାତ୍ମାର (ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା ଭିକ୍ଷୁ) ସଂଗତି କିପରି ଓ କର୍ମ କିପରି ? ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ତା'ର ସାଂସ୍କୃତିକ ରୁଚି ଓ ସ୍ଥିତି ଜଣାପଡ଼େ। ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ମହାତ୍ମାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମୁକ୍ତାବସ୍ଥାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ତା'ର ମନରେ କୌଣସି ବିଚାରବୃତ୍ତି ଉଠୁ ନ ଥିବାରୁ ତାକୁ ସବୁ ଚିନ୍ତାରୁ ରହିତ 'ଚିନ୍ତାଶୂନ୍ୟମ୍' ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ଅଦୈନ୍ୟମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ମନରେ ଦୀନ-ହୀନ ଭାବ ରହେ ନାହିଁ। ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନ, କାଳ, ପରିସ୍ଥିତି, ବ୍ୟକ୍ତି ସହ ମହାତ୍ମା ଲୋକ ନିଃସଂକୋଚରେ ମିଶିଥାଏ। ଯାହା କିଛି ପ୍ରାରବ୍ଧବଶତଃ ମିଳିଯାଏ, ତାକୁ ସେମାନେ ଭିକ୍ଷା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି। ନଦୀଜଳକୁ ପାନୀୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତୃଷ୍ଣା ମେଣ୍ଟାଇଥାନ୍ତି। ସେମାନଙ୍କୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ସ୍ଥାନ ପ୍ରତି ଭୟ ନ ଥାଏ। ତେଣୁ ସେମାନେ ନିର୍ଭୟ ଓ ନିର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ ପୃଥିବୀ ଉପରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି। ଶ୍ମଶାନ କିମ୍ବା ବନରେ ସେମାନେ ଆରାମରେ ଶୋଇ ରାତ୍ରିଯାପନ କରନ୍ତି। ପିନ୍ଧିବାକୁ ଯଦି ସେମାନଙ୍କୁ ବସ୍ତ୍ର ମିଳେ ନାହିଁ, ତେବେ ସେମାନେ ବୃକ୍ଷର ବଲ୍‌କଳ ପିନ୍ଧି ବୁଲନ୍ତି ଅଥବା ଉଲଗ୍ନ ରହି ଦିଗ୍‌ବାସ ଅର୍ଥାତ୍ ଦିଗଗୁଡ଼ିକୁ ବସ୍ତ୍ରରୂପେ ପରିଧାନ କରନ୍ତି। ସାଧାରଣତଃ, ପିନ୍ଧାଯାଉଥିବା ବସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱଚ୍ଛ ରଖିବା ପାଇଁ ଧୋଇ, ସଫା କରି ଶୁଖାଯାଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଯାହାର ବସ୍ତ୍ର ବୃକ୍ଷର ଛାଲି ବା ଦିଗ୍‌ବସ୍ତ୍ର ତା'ର ଏସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିର୍ଭୟରେ ବିଚରଣ କରେ।

ବିମାନମାଲମ୍ବ୍ୟ ଶରୀରମେତଦ୍
ଭୁନକ୍ତ୍ୟଶେଷାନ୍ ବିଷୟାନୁପସ୍ଥିତାନ୍।
ପରେଚ୍ଛୟା ବାଲବଦାତ୍ମବେତ୍ତା
ୟୋଽବ୍ୟକ୍ତଲିଙ୍ଗୋଽନନୁଷକ୍ତବାହ୍ୟଃ ॥୫୪୦॥

ବିମାନମ୍ ଆଲମ୍ବ୍ୟ = ବିମାନର (ମାନରହିତ) ଆଶ୍ରୟ ନେଇ, ଶରୀରମ୍ ଏତତ୍ = ଏହି ଶରୀର, ଭୁନକ୍ତି = ଭୋଗକରେ, ଅଶେଷାନ୍ ବିଷୟାନ୍ ଉପସ୍ଥିତାନ୍ = ଉପସ୍ଥିତ ଥିବା ଅନେକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ, ପରେଚ୍ଛୟା = ଅନ୍ୟର ଇଚ୍ଛାରେ, ବାଲବତ୍ = ବାଳକ ଭଳି, ଆତ୍ମବେତ୍ତା = ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ; ୟଃ = ଯିଏ, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲିଙ୍ଗଃ = କୌଣସି ପ୍ରକାର ଚିହ୍ନରହିତ, ଅନନୁଷକ୍ତ = ବିନା ଆସକ୍ତିରେ, ବାହ୍ୟଃ = ବାହାରର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି।

ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାରର ପରିଚୟ ଓ ମାନରୁ ରହିତ ଓ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଅନାସକ୍ତ ରହେ। ସେ ଶରୀରରେ ଅଭିମାନ ନ ରଖି ଶରୀରରେ ରହେ ତଥା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ଆସୁଥିବା ବିଷୟଭୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଉପସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକୁ (ପରେଚ୍ଛାରେ) ଅବୋଧ ବାଳକ (ଶିଶୁ) ଭଳି ଭୋଗ କରେ ॥୫୪୦॥

କୌଣସି ଦେହାଭିମାନ ନ ରଖି ସେହି ମହାତ୍ମା ସବୁ ପ୍ରକାର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗକରେ। ସେ କୌଣସି ବିଷୟ ପଛରେ ଲାଳାୟିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବିଷୟ ତା' ପାଖକୁ ଆସେ। ପରେଚ୍ଛାରେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଜ୍ଞାନୀ ମହାତ୍ମାର ବାଳବତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଭଳି ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନ ନ ଥାଏ କି ତାକୁ କେତେବେଳେ ଓ କିପରି ଦୁଧପାନ କରିବାକୁ ହେବ ? ଖାଇବା ବେଳେ ଯଦି ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଖେଳନା ଦେଇ ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ସେମାନେ ଭୋକ-ଶୋଷ ଭୁଲି ଖେଳିବାରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ତା'ର ଆଖ-ପାଖର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ (ପରେଚ୍ଛା) କ୍ରମେ ଭୋଗ କରିଥାଏ। ତାକୁ ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ କୌଣସି ବାହ୍ୟ ଚିହ୍ନ (ସଂକେତ ବା ପରିଚୟ) ନାହିଁ, ତେଣୁ ତାକୁ "ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲିଙ୍ଗମ୍" କୁହାଯାଇଛି। ତଥାପି ଯେତେ ଜନଗହଳି ସ୍ଥାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅସଙ୍ଗ ବା ଭିନ୍ନ ରୂପେ ବିରାଜିତ ହେଉଥିବା ଜଣାପଡ଼ନ୍ତି।

ଦିଗମ୍ବରୋ ବାପି ଚ ସାମ୍ବରୋ ବା
ତ୍ୱଗମ୍ବରୋ ବାପି ଚିଦମ୍ବରସ୍ଥଃ ।
ଉନ୍ମତ୍ତବତ୍‌ଅପି ଚ ବାଲବଦ୍‌ବା
ପିଶାଚବତ୍‌ବାପି ଚରତ୍ୟବନ୍ୟାମ୍ ॥୫୪୧॥

ଦିଗମ୍ବରଃ ବା ଅପି ଚ ସାମ୍ବରଃ = ବସ୍ତ୍ରହୀନ ଅଥବା ବସ୍ତ୍ରସହିତ ହୁଅନ୍ତୁ ଏବଂ ବା ତଗମ୍ବରଃ ବା ଅପି ଚିଦମ୍ବରସ୍ଥଃ = ଚର୍ମ ଧାରଣ କରିଥାଆନ୍ତୁ ଅଥବା ଜ୍ଞାନରୂପୀ ବସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ପରିଧାନ କରିଥାଆନ୍ତୁ, ଉନ୍ମତ୍ତବତ୍ ଅପି ବାଲବଦ୍ ବା = ପାଗଳ ସଦୃଶ ହୁଅନ୍ତୁ ଅଥବା ଶିଶୁ ଭଳି, ପିଶାଚବତ୍ ବା ଅପି = ଅଥବା ଭୂତ-ପିଶାଚଭଳି ହୁଅନ୍ତୁ, ଚରତି = ବିଚରଣ କରେ, ଅବନ୍ୟାମ୍ = ବସୁଧା ବା ପୃଥିବୀ ଉପରେ।

କେବେକେବେ ବସ୍ତ୍ରହୀନ ହୋଇ, କେତେବେଳେ ବସ୍ତ୍ର ଧାରଣକରି ମଧ୍ୟ, ମୃଗଚର୍ମାଦି ପିନ୍ଧି, ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସିଏ (ଆତ୍ମବେତ୍ତା) ଭୂମଣ୍ଡଳ ଉପରେ ବିଚରଣ କରିଥାଏ - ବେଳେବେଳେ ପାଗଳଭଳି ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ଭୂତ-ପିଶାଚ ବା ଶିଶୁଭଳି ॥୫୪୧॥

(ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ) କୌଣସି ବସ୍ତ୍ରାଦିରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ, ସେ ନିରନ୍ତର ଆତ୍ମ-ଚୈତନ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ। ତା'ର ଲୋକବ୍ୟବହାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ। କାରଣ, ତା'ର ନିଜଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ କିଛି କରେ ନାହିଁ ଅଥବା କରାଏ ନାହିଁ। କେତେବେଳେ ସେ ମଦ୍ୟପଭଳି ଉନ୍ମତ୍ତ ବ୍ୟବହାର କରେ। କାରଣ, ତା' ଦୃଷ୍ଟିରେ ସଂସାର ନାହିଁ ଓ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ର ଅଛି। ସେ ସବୁ ନାନାତ୍ୱରେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟକୁ ଦର୍ଶନ କରିଥାଏ। ସ୍ୱଭାବତଃ, ତା'ର ବ୍ୟବହାର ସାମାନ୍ୟ ଜନଙ୍କଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ହୁଏ।

ସେ ବାଳବତ୍ ବ୍ୟବହାର କରି ମଧ୍ୟ ମୂର୍ଖତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ନାହିଁ। ଯେପରି ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଅତୀତ କିମ୍ବା ଭବିଷ୍ୟତର ଚିନ୍ତାଜନିତ ବିଷାଦ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଜ୍ଞାନୀ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ବର୍ତ୍ତମାନରେ ହିଁ ରହେ ତଥା ତଦନୁସାର ବ୍ୟବହାର କରେ। ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏତିକି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଯେ- ଶିଶୁ ଅଜ୍ଞାନୀ ଓ ମହାତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। ବେଳେବେଳେ ସେହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷ ପିଶାଚ ବା ଭୂତଭଳି ରହେ। ଗ୍ରାମ ନଗରରୁ ପଳାଇଯାଇ ସୁଦୂର ଘଞ୍ଚ ଅରଣ୍ୟରେ କୌଣସି ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ ଗୁମ୍ଫାରେ ରହିବାକୁ ଲାଗେ। ଯଦି ସେହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବନ୍ୟପ୍ରାଣୀ ଅଥବା

ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ପ୍ରବେଶ କରେ, ତେବେ ସେଥିରୁ ତତ୍କ୍ଷଣ ବାହାରି ଆସି ଘନ ଜଙ୍ଗଲରେ ନିଜକୁ ଗୁପ୍ତ ରଖେ। ଭୂତକୁ ସମସ୍ତେ ଭୟ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତଃ ଭୂତ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଡରେ ନାହିଁ। ଏହିପରି ବାହ୍ୟ ପରିବେଶରେ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହି ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ବିଚରଣ କରେ।

କାମାନ୍ନିଷ୍କାମରୂପୀ ସଂଶ୍ଚରତ୍ୟେକଚରୋ ମୁନିଃ।
ସ୍ୱାତ୍ମନୈବ ସଦା ତୁଷ୍ଟଃ ସ୍ୱୟଂ ସର୍ବାତ୍ମନା ସ୍ଥିତଃ ॥୫୪୨॥

କାମାନ୍ = ଭୋଗଗୁଡ଼ିକୁ, ନିଷ୍କାମରୂପୀ ସନ୍ = ନିଷ୍କାମ ହୋଇ, ଚରତି = ଭୋଗ କରେ, ଏକଚରଃ = ଏକତ୍ୱରେ ରହୁଥିବା, ମୁନିଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀମୁନି, ସ୍ୱାତ୍ମନା ଏବଂ ସଦା ତୁଷ୍ଟଃ = ନିଜ (ଆତ୍ମ) ଦ୍ୱାରା ନିଜେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ, ସ୍ୱୟଂ ସର୍ବାତ୍ମନା ସ୍ଥିତଃ = ନିଜେ ସବୁରେ ଆତ୍ମାରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ।

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ମହାତ୍ମା (ମୁନି) ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ ସବୁ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗକରେ ଓ ଏକାକୀ ରହେ। ସ୍ୱୟଂ ସଦା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିବା ସହିତ ସର୍ବତ୍ର, ସବୁରେ ଆତ୍ମାରୂପେ ସ୍ଥିତ ରହେ ॥୫୪୨॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହତ୍ମା ବିଷୟ ଜଗତରେ ରହିବା ସହିତ ବିଷୟ ଭୋଗ ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏଭଳି ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ତା'ର ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ କିଛି କରେ ନାହିଁ (ଅକର୍ତ୍ତା) ଏବଂ ଅଭୋକ୍ତା। ସେ ନିଷ୍କାମ କର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ଏତେ ନିଷ୍ଠା ଓ ଲଗନ ସହିତ କରେ, ଯେଭଳି ସାଧାରଣ ଅଜ୍ଞାନୀ ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାରରେ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି। ତା' ପାଖରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅନୁଭବକୁ ପ୍ରକଟ କରିବା ପାଇଁ ଉଚିତ୍ ଶବ୍ଦାବଳୀ ନ ଥାଏ। ସେହି ଅନୁରୂପ ତା'ର ଦିବ୍ୟସ୍ଥିତିକୁ ବୁଝିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଆମ ପାଖରେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ନ ଥାଏ।

କ୍ୱଚିନ୍ମୂଢୋ ବିଦ୍ୱାନ୍ କ୍ୱଚିଦପି ମହାରାଜବିଭବଃ
କ୍ୱଚିଦ୍‌ଭ୍ରାନ୍ତଃ ସୌମ୍ୟଃ କ୍ୱଚିଦଜଗରାଚାରକଳିତଃ ।
କ୍ୱଚିତ୍‌ପାତ୍ରୀଭୂତଃ କ୍ୱଚିଦବମତଃ କ୍ୱାପ୍ୟବିଦିତଃ
ଚରତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାଜ୍ଞଃ ସତତ ପରମାନନ୍ଦସୁଖିତଃ ॥୫୪୩॥

କ୍ୱଚିତ୍ = ବେଳେ ବେଳେ, ମୂଢ଼-ବିଦ୍ୱାନ୍ = ମୂର୍ଖ-ସଦୃଶ ବିଦ୍ୱାନ୍, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ମହାରାଜବିଭବଃ = ରାଜକୀୟ ବୈଭବଶାଳୀ, ଭ୍ରାନ୍ତଃ ସୌମ୍ୟଃ = ଭ୍ରମିତ, ଶାନ୍ତ; ଅଜଗର ଆଚାର କଳିତଃ = ଅଜଗର ସାପର ଆଚରଣଭଳି, ପାତ୍ରୀଭୂତଃ = ପୂଜିତ ହୋଇ, ଅବମତଃ = ନିରାଦୃତ ହୋଇ, କ୍ୱାପି = ବେଳେ ବେଳେ, ଅବିଦିତଃ = ଅଜ୍ଞାତ ରହି, ଚରତି = ଆଚରଣ କରେ, ଏବଂ = ଏହିପରି, ପ୍ରାଜ୍ଞଃ = ଜ୍ଞାନୀ (ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା), ସତତ ପରମାନନ୍ଦ ସୁଖିତଃ = ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ (ପରମାନନ୍ଦ) ରସରେ ନିମଗ୍ନ ।

ନିରନ୍ତର ପରମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହି ଆତ୍ମଜ୍ଞ (ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ) ବିଚରଣ କରେ । କେତେବେଳେ ମୂର୍ଖ ଭଳି ଏବଂ ଆଉ କେତେବେଳେ ଭ୍ରାନ୍ତ, କଦାଚିତ୍ ଶାନ୍ତ ଏବଂ ଅଜଗର ସର୍ପଭଳି ମଧ୍ୟ ଆଚରଣ କରିଥାଏ । କେଉଁଠି ପୂଜିତ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ଅପମାନିତ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ତଥା କେତେବେଳେ ଅଜ୍ଞାତ ରହେ ॥୫୪୩॥

ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର (ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି) ହେଲାପରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମାର ଏହି ସଂସାରରେ କିପରି ଆଚରଣ ହୁଏ ? ତା' ପାଇଁ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶ୍ଳୋକରେ ତା'ର ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ଲକ୍ଷଣକୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ଅତଏବ, ସେ କେତେବେଳେ ମୂର୍ଖଭଳି ରହେ ଏବଂ କେତେବେଳେ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ଭଳି ବ୍ୟବହାର କରେ । କେତେବେଳେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରାଜକୀୟ ବୈଭବରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ଭଳି ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ପାଗଳଭଳି ବୁଲୁଥାଏ । ଏସବୁ ବାହ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ମାତ୍ର । କେତେବେଳେ ଅଜଗର ସର୍ପଭଳି ଶାନ୍ତ, ନିଶ୍ଚଳ ଭାବରେ ଏକସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ି ରହେ । ଆମେ ଦେଖୁ କି ଅଜଗର ସାପ ଜଙ୍ଗଲରେ ଏକତ୍ର ଛଅ-ଛଅ ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଡ଼ିଥାଏ । ଭୋଜନ ବା ଖାଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ଗତିଶୀଳ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ଜଙ୍ଗଲ ଜନ୍ତୁ ସେହି ମାର୍ଗଦେଇ ଗଲାବେଳେ ଅଜଗର ସାପ ତା'କୁ ଆହାର କରେ, ଅନ୍ୟଥା ସେହିଭଳି ଭୋକରେ ପଡ଼ିଥାଏ । ଏହିପରି ଅଜଗର ବୃତ୍ତିରେ ମହାତ୍ମା ରହିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ବେଳେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା ମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇବାର ସମାଜରେ ଦେଖାଯାଏ। ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ସେ ଏଭଳି ଆଚରଣ କରେ ଯେ ଲୋକମାନେ ତାକୁ ଦୁଷ୍ଟ-ରାକ୍ଷସ ମଧ୍ୟ କହିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରି ନ ଥାନ୍ତି, ତା'ର ଅପମାନ ହୋଇପାରେ। ପୁନଶ୍ଚ, ସେ ଏଭଳି ଅଜ୍ଞାତ ରହେ କି ତାକୁ କେହି କଦାପି ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ସାରାଂଶ ଏହି କି, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ରସରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ। ସେ ସଂସାରରେ ଅଛି ବା ନାହିଁ - ଏ ଜ୍ଞାନ ତା'ର ନ ଥାଏ। ସର୍ବଦା ସେ ଦେହଭାବରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରହେ।

ନିର୍ଧନୋଽପି ସଦା ତୁଷ୍ଟୋଽପ୍ୟସହାୟୋ ମହାବଳଃ।
ନିତ୍ୟତୃପ୍ତୋଽପ୍ୟ ଭୁଞ୍ଜାନୋଃଅପିଅସମଃ ସମଦର୍ଶନଃ ॥୫୪୪॥

ନିର୍ଧନଃ ଅପି ସଦାତୁଷ୍ଟଃ = ଧନହୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ତୃପ୍ତ-ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହେ, ଅପି = ମଧ୍ୟ, ଅସହାୟଃ ମହାବଳଃ = ନିଃସହାୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପରମ ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ନିତ୍ୟତୃପ୍ତ ଅପି ଅଭୁଞ୍ଜାନଃ = ବିନା (ବିଷୟ) ଉପଭୋଗରେ ମଧ୍ୟ ପରମ ତୃପ୍ତ, ଅପି ଅସମଃ ସମଦର୍ଶନଃ = ଅଦ୍ୱିତୀୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ ସମଦର୍ଶୀ ରହେ।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଧନହୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହେ, ନିଃସହାୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପରମ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଅଟେ। ବିଷୟ-ଭୋଗ ନ କରି ମଧ୍ୟ ତୃପ୍ତ ଏବଂ ଅସମ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସମଦର୍ଶୀ ଅଟେ ॥୫୪୪॥

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ପାଖରେ ନିଜର ସମ୍ପତ୍ତି କିଛି ନ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ସେ ସତତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହେ। ବିଷୟ-ଭୋଗରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ପ୍ରସନ୍ନ ରହେ। ସେ ସଂସାରୀମାନଙ୍କ ଭଳି ବୈଭବଶାଳୀ ହୋଇ ଦୁଃଖୀ ବିଷର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନ ଥାଏ। ସେ ସର୍ବଦା ଏକାକୀ, ନିଃସହାୟ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ମହାନ୍ ଶକ୍ତିଶାଳୀ-ନିର୍ଭୀକ ଅନୁଭବ କରେ। ତାକୁ କେହି ଡରାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ଆମେ କାମନା ପୂର୍ତ୍ତି ଲାଗି ସଂସାରରେ ଭ୍ରମିତ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ସେ ନିତ୍ୟ ତୃପ୍ତ, ଶାନ୍ତ ଓ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ। ଏଥିଲାଗି ସେ ଅସମ (ଅତୁଳନୀୟ-ଅନୁପମ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସମଦର୍ଶୀ ରହେ। ତା'ପାଇଁ ସଂସାରରେ କିଛି ହେୟ, ତ୍ୟାଜ୍ୟ ନୁହେଁ ବା ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ। କାରଣ, ସେ ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ କରେ।

ଅପି କୁର୍ବନ୍ନକୁର୍ବାଣଶ୍ଚାଭୋକ୍ତା ଫଳ ଭୋଗ୍ୟପି।
ଶରୀର୍ୟପ୍ୟଶରୀର୍ୟେଷ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନୋଽପି ସର୍ବଗଃ ॥୫୪୫॥

ଅପି କୁର୍ବନ୍ ଅକୁର୍ବାଣଃ = ସବୁ କରି ମଧ୍ୟ ଅକ୍ରିୟ, ଚ = ଏବଂ, ଅଭୋକ୍ତା ଫଳଭୋଗ୍ୟ ଅପି = (ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ)ର ଫଳ ଭୋଗ କରି ମଧ୍ୟ ଅଭୋକ୍ତା, ଶରୀରୀ ଅପି ଅଶରୀରୀ = ଦେହଧାରୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ ବିଦେହ, ଏଷଃ = ଏହି, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅପି ସର୍ବଗଃ = ସୀମିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ।

ସେହି (ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା) କର୍ମ କରି ମଧ୍ୟ ଅକର୍ତ୍ତା, ଫଳ ଭୋଗକରି ମଧ୍ୟ ଅଭୋକ୍ତା, ଶରୀରଧାରୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅଶରୀରୀ ଏବଂ ସୀମିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଅଟେ ॥ ୫୪୫ ॥

ସାଧାରଣ ଅଜ୍ଞାନୀ ମନୁଷ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ସର୍ବଦା ସକ୍ରିୟ ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ତା'ର ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ କିଛି କରେ ନାହିଁ (ନିଷ୍କ୍ରିୟ-ଅକର୍ତ୍ତା)। ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାରବ୍ଧବଶତଃ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇଥାନ୍ତି (ସ୍ୱଭାବସ୍ତୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ)। ସେ ନିଜକୁ ଏସବୁର ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ସର୍ବଦା, ସର୍ବତ୍ର ଅନୁଭବ କରେ, ଯିଏ କି ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲ୍ଲିପ୍ତ ରହେ। କେବଳ ତା'ର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରକେ ଏସବୁ କରଣ ସମୁଦାୟ ସକ୍ରିୟ ହୋଇଥାନ୍ତି ବୋଲି ମନେକରେ। ସେ ନିଶ୍ଚୟରୂପେ ଜାଣେ ଯେ, ଏସବୁ କରଣାଦିରୁ ଭିନ୍ନ। ସେ ଶରୀର ନୁହେଁ, ଶରୀର ତା'ର। ଅତଏବ, ସେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଦେହଧାରୀ ଜଣାଗଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ; ସର୍ବାତ୍ମା ଭାବରେ ସ୍ଥିତ।

ଅଶରୀରଂ ସଦା ସନ୍ତମିମଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦଂ କ୍ୱଚିତ୍।
ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ନ ସ୍ପୃଶତସ୍ତଥୈବ ଚ ଶୁଭାଶୁଭେ ॥୫୪୬॥

ଅଶରୀରମ୍ = ଅଶରୀରୀ ଭାବରେ, ସଦା ସନ୍ତମ୍ = ସର୍ବଦା ରହେ, ଇମଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦମ୍ = ଏହି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାଙ୍କୁ, କ୍ୱଚିତ୍ = କଦାପି, ପ୍ରିୟ ଅପ୍ରିୟେ ନ ସ୍ପୃଶତଃ = ସୁଖ-ଦୁଃଖ ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ତଥା ଏବ ଚ = ଏବଂ ସେହିପରି, ଶୁଭ ଅଶୁଭେ = ଭଲ-ମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି।

ଏହି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା ବିନା ଦେହ-ଭାବରେ ରହେ। ତାଙ୍କୁ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଓ ଶୁଭ-ଅଶୁଭାଦି କଦାପି ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତି ନାହିଁ ॥୫୪୬॥

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷର ଦେହଭାବ (ଦେହାସକ୍ତି) ନଥିବାରୁ ତାକୁ ଶାରୀରିକ କ୍ଳେଶ ଅଥବା ମାନସିକ ପ୍ରସନ୍ନତା ହୋଇ ନ ଥାଏ। ଆମେ ଏହି ଅହଂଭାବ (ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରେ) ରଖିବା ହେତୁ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସୁଖୀ ଅଥବା ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଦୁଃଖୀ ହେଉ। ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ମହାତ୍ମା ସର୍ବଦା ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥିତିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ। ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ, ତାକୁ ସାଂସାରିକ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବଦା ବ୍ରାହ୍ମୀସ୍ଥିତି ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହେ।

ସ୍ଥୂଳାଦିସମ୍ବନ୍ଧବତୋଽଭିମାନିନଃ
ସୁଖଂ ଚ ଦୁଃଖଂ ଚ ଶୁଭାଶୁଭେ ଚ।
ବିଧ୍ୱସ୍ତବନ୍ଧସ୍ୟ ସଦାତ୍ମନୋ ମୁନେଃ
କୁତଃ ଶୁଭଂ ବାଽପ୍ୟଶୁଭଂ ଫଳଂ ବା ॥୫୪୭॥

ସ୍ଥୁଳାଦି ସମ୍ବନ୍ଧବତଃ ଅଭିମାନିନଃ = ସ୍ଥୁଳ ଅଥବା ସୂକ୍ଷ୍ମାଦି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖିଥିବା ଅଭିମାନୀକୁ, ସୁଖମ୍ ଚ ଦୁଃଖମ୍ = ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ, ଶୁଭ ଅଶୁଭ ଚ = ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭରେ, ବିଧ୍ୱସ୍ତ ବନ୍ଧସ୍ୟ = ଯିଏ ସବୁ ବନ୍ଧନକୁ ବିନଷ୍ଟ କରିଦେଇଛନ୍ତି, ସଦାତ୍ମନଃ ମୁନେଃ = ନିଜକୁ ଆତ୍ମରୂପରେ ଜାଣିଥିବା ମୁନୀ, କୁତଃ = କିପରି ବା କେଉଁଠି ? ଶୁଭଂ ବା ଅପି ଅଶୁଭଂ ଫଳମ୍ ବା = ଶୁଭ କିମ୍ବା ଅଶୁଭ ଫଳ ମଧ୍ୟ।

ଯାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଥବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମାଦି ଶରୀରଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ରହିଛି, ତାକୁ ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭ, ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ମହାତ୍ମା ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକୁ କାଟି ଦେଇଛନ୍ତି ଓ ଆତ୍ମା ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ କରିସାରିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭ କର୍ମ ଅଥବା ସେଗୁଡ଼ିକର ଫଳ କିପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିବ ?॥ ୫୪୭ ॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକର ବିସ୍ତାର ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କରାଯାଇଛି। ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଥିଲା କି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା କୌଣସି ପରିସ୍ଥିତିରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ବର୍ତ୍ତମାନ କୁହାଯାଉଛି କି- କାହିଁକି ହୁଏ ନାହିଁ ? ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥୁଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମାଦିଶରୀର ସହିତ ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବା ଆସକ୍ତି ରହିବ, ତା'ର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ହର୍ଷବିଷାଦ ଅନୁଭବ ହେବ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟି ଅନୁରୂପ ପରିସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକ ସୁଖଦ କିମ୍ବା ଦୁଃଖଦ ହୋଇଥାଏ।

ଶରୀର ସହିତ ଆସକ୍ତି ବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟତା ହେତୁ (ଦେହାଭିମାନୀ) ଆମେ ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ, ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତାଭିମାନୀ ହୋଇଥାଉ। ଏହି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟରେ ହେଉଥିବା ଅନୁଭବଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ନିଜର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ଶୁଭ ଅଥବା ଅଶୁଭ ମାନିନେଉ। ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଜନିତ ଜୀବଭାବ ଉଦିତ ହେବାରୁ ଜୀବକୁ ହିଁ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। କିନ୍ତୁ ଯିଏ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ମନନ କରି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଛି, ତା'ପାଇଁ କୌଣସି ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ଶୁଭାଶୁଭାଦି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ।

ତମସା ଗ୍ରସ୍ତବଦ୍‌ଭାନାଦଗ୍ରସ୍ତୋଽପି ରବିର୍ଜନୈଃ।
ଗ୍ରସ୍ତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା ହ୍ୟଜ୍ଞାତ୍ୱା ବସ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥୫୪୮॥

ତମସା ଗ୍ରସ୍ତବତ୍ ଭାନାତ୍ = ଅନ୍ଧକାରରେ (ରାହୁ) ଗ୍ରସ୍ତ ହେଲାଭଳି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଅଗ୍ରସ୍ତଃ ଅପି ରବିଃ = ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରସିତ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ, ଜନୈଃ = ଲୋକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା, ଗ୍ରସ୍ତଃ ଇତି ଉଚ୍ୟତେ = (ରାହୁ) ଗ୍ରସ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = ଭ୍ରମବଶତଃ, ହି ଅଜ୍ଞାତ୍ୱା ବସ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣମ୍ = ବାସ୍ତବରେ, ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପକୁ ନ ଜାଣିବା ହେତୁ।

ରାହୁ ଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରସ୍ତ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବାସ୍ତବରେ ଗ୍ରସ୍ତ ନୁହେଁ। ଯେଉଁ ଲୋକମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ବାସ୍ତବିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ହିଁ କହିଥାନ୍ତି ଯେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରାହୁଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଗଲା ॥୫୪୮॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପରାଗର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଛି। ଦର୍ଶକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରାହୁ-ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ସେମାନେ ହିଁ ଏଭଳି କହିଥାନ୍ତି। ଅନ୍ଧକାର କିପରି ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ (ଜ୍ୟୋତି ସ୍ୱରୂପ) ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିପାରିବ? ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ ବକ୍ତବ୍ୟ। କିନ୍ତୁ ଆମକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରସିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ। ଏଭଳି ଭ୍ରାନ୍ତିଜନିତ ଦୃଶ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକି ଦର୍ଶକ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାଧକ ରୂପେ ଆସିଯାଏ। ଚନ୍ଦ୍ରର ଛାୟା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପରେ କଦାପି ପ୍ରକ୍ଷେପିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯେତେବେଳେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପରାଗ ହେବାର ଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଏକ ସମାନ ରେଖାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ। ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କି ପୃଥ୍ୱୀପୃଷ୍ଠରେ ପଡୁଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମିକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଢାଙ୍କି ଦେବାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରର ଛାୟା ପଡୁଥିବା ପୃଥ୍ୱୀପୃଷ୍ଠର ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ।

ତଦ୍ୱଦ୍ ଦେହାଦିବନ୍ଧେଭ୍ୟୋ ବିମୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମମ୍।
ପଶ୍ୟନ୍ତି ଦେହିବନ୍‌ମୂଢ଼ାଃ ଶରୀରାଭାସଦର୍ଶନାତ୍ ।।୫୪୯।।

ତଦବତ୍ = ସେହିପରି, ଦେହାଦି ବନ୍ଧେଭ୍ୟଃ ବିମୁକ୍ତମ୍ = ଦେହାଦି-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ, ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମମ୍ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ପଶ୍ୟନ୍ତି = ଦେଖନ୍ତି, ଦେହିବତ୍ = ଦେହାଭିମାନୀ ଭଳି, ମୂଢ଼ାଃ = ମୂର୍ଖମାନେ, ଶରୀରାଭାସ ଦର୍ଶନାତ୍ = ଶରୀରଧାରୀ ଭଳି ଦେଖି।

ସେହିପ୍ରକାର, ଶରୀରାଦି ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାଙ୍କୁ ମୂର୍ଖ ଲୋକମାନେ ଶରୀରଧାରୀ ରୂପେ ଜାଣନ୍ତି। ବାସ୍ତବରେ, ସେମାନେ ତା'ର ଶରୀରର ଆଭାସମାତ୍ର ଦେଖନ୍ତି ।। ୫୪୯ ।।

ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦିର ବନ୍ଧନରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସଙ୍ଗ, ନିର୍ଲ୍ଲିପ୍ତ ବା ମୁକ୍ତ ରହେ। କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନୀ-ମୂର୍ଖଜନମାନେ ତାଙ୍କୁ ଦେହଧାରୀ ମାନନ୍ତି। ଜ୍ଞାନୀ ତା'ର ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶରୀର ନୁହେଁ, ଯେଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟିରେ କୌଣସି ଅନ୍ଧକାରର ସତ୍ତା ନାହିଁ। ନିଜର ମାନସିକ ବିକ୍ଷେପ ହେତୁ ଆମର ବାସ୍ତବିକ ଚେତନ (ଜ୍ଞାନ) ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିପାରି ନ ଥାଉ।

ଅହିନିର୍ଲ୍ଲ୍ୱୟନୀବାୟଂ ମୁକ୍ତଦେହସ୍ତୁ ତିଷ୍ଠତି।
ଇତସ୍ତତଶ୍ଚାଲ୍ୟମାନୋ ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍‌ପ୍ରାଣବାୟୁନା ।।୫୫୦।।

ଅହି ନିର୍ଲ୍ଲ୍ୱୟନୀ ଇବ = ସର୍ପର କୁଣ୍ଡଳି ଭଳି, ଅୟମ୍ = ଏହି, ମୁକ୍ତଦେହଃ = ଦେହ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ, ତୁ = କୌଣସି ପ୍ରକାର, ତିଷ୍ଠତି = ରହେ, ଇତଃ ତତଃ = ଏଠି ସେଠି, ଚାଲ୍ୟମାନଃ = ଚଳନ ବା ଗତିଶୀଳତା, ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍ = ନ୍ୟୂନାଧିକ, ପ୍ରାଣବାୟୁନା = ପ୍ରାଣବାୟୁ ଦ୍ୱାରା।

ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଦେହ ସର୍ପର କୁଣ୍ଡଳି ସଦୃଶ ରହିଥାଏ। ସେଥିରେ ଯେଉଁ କିଛି ମାତ୍ରାରେ ଗତିଶୀଳତା ବା ଚଳନ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା କେବଳ ପ୍ରାଣବାୟୁର ସଞ୍ଚାଳନ ହେତୁ ହୋଇଥାଏ ।।୫୫୦।।

ଜରାବସ୍ଥାରେ ସର୍ପର କାତି ଛାଡ଼େ ଅର୍ଥାତ୍ ତା'ର ଶରୀରର ଉପର ଚର୍ମ ଶରୀରରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ। ସେତେବେଳେ ସାପ ଗତିହୀନ ସ୍ଥିତିରେ ଏକତ୍ର ପଡିରହେ। ଯେତେବେଳେ ସାପ-କାତି ଶୁଖିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେଥିରୁ ସାପ ବାହାରି ଅଲଗା ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ପୁନଃ ଶକ୍ତିମାନ ହୋଇଉଠେ। କିନ୍ତୁ ସେହି ଛାଲ

ବା କାତି ସହିତ ସର୍ପର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ। ସେଥିରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯିବା ପରେ ସେହି କାତି ସାପକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ସମ୍ବନ୍ଧ ତା'ର ଦେହ ସହିତ ରହେ। ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା ପରେ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ପୁରୁଷର ଦେହାସକ୍ତି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ। ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମବାସନା ହେତୁ ତା'ର କେବଳ ଦେହ ଯାତ୍ରା ଚାଲୁରହେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀରରେ ପ୍ରାଣବାୟୁ ସଂଚାଳନ ହେଉଥାଏ।

ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବା ପାପ-ପୂଣ୍ୟାଦି କର୍ମ ବା ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦି ଭୋଗ ପ୍ରତି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ। ତାକୁ ମାନାପମାନ, ନିନ୍ଦା-ସ୍ତୁତି ମିଳିଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ତା' ଉପରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ।

ସ୍ରୋତସା ନୀୟତେ ଦାରୁ ଯଥା ନିମ୍ନୋନ୍ନତସ୍ଥଳମ୍।
ଦୈବେନ ନୀୟତେ ଦେହୋ ଯଥାକାଲୋପଭୁକ୍ତିଷୁ ॥୫୫୧॥

ସ୍ରୋତସା = ନଦୀର ସ୍ରୋତଦ୍ୱାରା, ନୀୟତେ = ଭାସିଯାଉଥିବା, ଦାରୁ = କାଠ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ନିମ୍ନ ଉନ୍ନତ ସ୍ଥଳମ୍ = ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ସ୍ଥାନକୁ, ଦୈବେନ = ପ୍ରାରବ୍ଧ ଦ୍ୱାରା, ନୀୟତେ = ନେଇଯାଏ, ଦେହ = ଶରୀର, ଯଥାକାଳ ଉପମୁକ୍ତିଷୁ = ଯଥାସମୟ ଭୋଗ ପାଇଁ ଗତିଶୀଳ ହୋଇଥାଏ।

ଯେଭଳି କାଠ ବା କାଠଗଣ୍ଡି ନଦୀର ଧାରରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ସ୍ଥାନକୁ ଚାଲିଯାଏ, ସେହିପରି ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଦେହ 'ଭୋଗ' ପାଇଁ ଯଥାସମୟରେ ବା ସ୍ଥାନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥାଏ ॥୫୫୧॥

ନଦୀର ପ୍ରବାହରେ ଭାସିଯାଉଥିବା କାଠଗଣ୍ଡିକୁ ଦେଖି ଆମେ କହିପାରିବା କି ତାହା ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ଅଥବା ମନ୍ଦଗତିରେ ଗତି କରୁଛି ଅଥବା ତାହା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଯାଇ ଅଟକି ରହିବ। କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ତା'ର କୌଣସି ଗତି ନ ଥାଏ କିମ୍ବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନ ଥାଏ ଯେ, ତାହା କେଉଁଠି ଲାଗିବ? ଜଳର ପ୍ରବାହ ଅନୁସାରେ ତା'ର ଗତି ବା ସ୍ଥିତି ହୋଇଥାଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷର ଶରୀରଯାତ୍ରା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଦୈବ (ପ୍ରାରବ୍ଧ) ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ। ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କୌଣସି ଗତି ବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ ଥାଏ। କାରଣ, ସେ ତା'ର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ (ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥାଏ।

ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମପରିକଳ୍ପିତବାସନାଭିଃ
ସଂସାରିବଚ୍ଚରତି ଭୁକ୍ତିଷୁ ମୁକ୍ତଦେହଃ।
ସିଦ୍ଧଃ ସ୍ୱୟଂ ବସତି ସାକ୍ଷିବଦତ୍ର ତୂଷ୍ଣୀଂ
ଚକ୍ରସ୍ୟମୂଳମିବ କଳ୍ପବିକଳ୍ପଶୂନ୍ୟଃ ॥୫୫୨॥

ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ ପରିକଳ୍ପିତ ବାସନାଭିଃ = ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର କଳ୍ପିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା, ସଂସାରିବତ୍ ଚରତି = ସଂସାରୀଭଳି ବିଚରଣ କରେ, ଭୁକ୍ତିଷୁ ମୁକ୍ତଦେହଃ = ଦେହଭାବ ରହିତ ଭୋଗରେ, ସିଦ୍ଧଃ ସ୍ୱୟଂ ବସତି ସାକ୍ଷିବଦତ୍ର ତୂଷ୍ଣୀମ୍ = ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ଏହି ଲୋକରେ ମୌନ ଓ ସାକ୍ଷୀଭାବରେ ରହେ, ଚକ୍ରସ୍ୟ ମୂଳମିବ କଳ୍ପବିକଳ୍ପ ଶୂନ୍ୟଃ = ଚକ୍ରର ଅଖଭଳି ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ରହିତ।

ଦେହ-ଭାବରୁ ମୁକ୍ତ (ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ) ପୁରୁଷ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମଜନିତ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ସଂସାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିଭଳି ବିଚରଣ କରେ। ବାସ୍ତବରେ, ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ସ୍ୱୟଂ ଚକ୍ରର ଅଖ ବା ଧୁରୀଭଳି ସ୍ଥିର, ସଂକଳ୍ପ-ବିକଳ୍ପ ଶୂନ୍ୟ, ମୌନ ଓ ସାକ୍ଷୀବତ୍ ସଂସାରରେ ନିବାସ କରେ ॥ ୫୫୨॥

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ଅଛି, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ଏହି ଜଗତରେ ଓ ବିଷୟଭୋଗ ମଧ୍ୟରେ ରହେ। ଏହି ଜଗତ ଫଳ ଦେଉଥିବା ବାସନାର ସମଷ୍ଟିରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି। ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପରେ ଲିପ୍ତ ରହେ (ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ)। କିନ୍ତୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସେସବୁ କର୍ମ-ଧର୍ମରୁ ଅସଙ୍ଗ, ତଟସ୍ଥ ରହେ। ସେ ସାଧ୍ୟକୁ (ଲକ୍ଷ୍ୟ) ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥାଏ। ଶରୀରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ସେ ସାକ୍ଷୀଭାବରେ ରହେ।

ଯେଭଳି କୁମ୍ଭାର ତା'ର ଚକି ଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ଆକାରର ମାଟି-ପାତ୍ର ତିଆରି କରେ- ଚକି ଘୂରିବାକୁ ଲାଗେ ତା'ର ଧୁରୀ ଉପରେ। କିନ୍ତୁ ଧୁରୀ ବା ଅଖ ବୁଲେ ନାହିଁ। ଏହିପରି ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ସମସ୍ତ କ୍ରିୟା-ବିକ୍ରିୟା ମଧ୍ୟରେ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସଙ୍ଗ ଭାବରେ ରହେ। ଚକଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଛୋଟ-ବଡ଼, ଗୋଲାକାର-ଚେପ୍‌ଟା, ସୁନ୍ଦର-ଅସୁନ୍ଦର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଚକର ଅଖ ସ୍ଥିର ଅର୍ଥାତ୍ ସେଥିରୁ ଅପ୍ରଭାବିତ ରହେ। ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ମହାତ୍ମା ଏହିପରି ସାଂସାରିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରୁ ମୁକ୍ତ ରହି ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହେ।

ନୈବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ବିଷୟେଷ୍ଣୁ ନିୟୁକ୍ତଂ ଏଷ
ନୈବୋପୟୁକ୍ତଂ ଉପଦର୍ଶନଲକ୍ଷଣସ୍ଥଃ।
ନୈବ କ୍ରିୟାଫଳମପୀଷଦବେକ୍ଷତେ ସ
ସ୍ୱାନନ୍ଦ ସାନ୍ଦ୍ରରସପାନସମୁତ୍ତଚିତ୍ତଃ ।।୫୫୩।।

ନ ଏବ = ନାହିଁ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ବିଷୟେଷୁ = ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ, ନିୟୁକ୍ତମ୍ = ନିଯୁକ୍ତ କରେ, ଏଷଃ = ଏହି, ଉପୟୁକ୍ତଂ = ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରେ, ଉପଦର୍ଶନ ଲକ୍ଷଣସ୍ଥଃ = ସାକ୍ଷୀବତ୍ ରହେ, କ୍ରିୟାଫଳଂ ଅପି ଈଶତ୍ ଅନ୍ୱେକ୍ଷତେ ସଃ = ସେ କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଶୁଭାଶୁଭ ଫଳକୁ ମଧ୍ୟ ତିଳେ ମାତ୍ର ଦେଖେ ନାହିଁ, ସାନ୍ଦନ୍ଦ-ସାନ୍ଦ୍ର-ରସପାନ-ସମୁତ୍ତଚିତ୍ତଃ = ନିଜର ସ୍ୱରୂପାନନ୍ଦର ରସପାନରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମଗ୍ନ ରହେ।

ସେହି ଆତ୍ମଜ୍ଞ-ପୁରୁଷ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ନିଜ ବିଷୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଅଥବା ନିବୃତ୍ତ କରେ ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବତ୍ର ତଟସ୍ଥ ବା ସାକ୍ଷୀ ଭାବରେ ରହେ। ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପୀ ଅମୃତ ପାନ କରି ସେ ତୃପ୍ତ ରହିବା ହେତୁ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ପାଇଁ ରୁଚି ରଖେ ନାହିଁ। ନିଜର ସ୍ୱରୂପାନନ୍ଦର ରସପାନରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମଗ୍ନ ରହେ ।।୫୫୩।।

ସାଂସାରିକ ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ବ୍ୟବହାର କରିବା ସମୟରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତର କିପରି ବୃତ୍ତି ରହେ ? ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସଂକେତ କରାଯାଇଛି। ସେ କଦାପି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ନିଜର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟ ଭୋଗ ପଛରେ ଦୌଡ଼େ ନାହିଁ କିମ୍ବା ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବାର ଚେଷ୍ଟା କରେ ନାହିଁ। ସେ ସର୍ବଦା ଉଦାସୀନ ରହେ। ଯେଭଳି ଶୋଇବାବେଳେ କାହାର ଗୋଡ଼ ଅନ୍ୟ କାହାର ଗୋଡ଼ ଉପରେ ପଡ଼ିଗଲେ, ତା'ର କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ। କାରଣ, ସୁଷୁପ୍ତ-ପୁରୁଷ ସେତେବେଳେ ଚେତନାର ନିମ୍ନସ୍ତରରେ (ଅଚେତନ) ଅବସ୍ଥାରେ ଥାଏ। ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ତରରେ ବିଚରଣ କରେ। ଏହି ଜଗତରେ ସେ ସଶରୀର ଚଲା-ବୁଲା ବା କର୍ମ କରୁଥିବାର ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ କୂଟସ୍ଥ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଅବିକାରୀ ରହେ (ଉପଦର୍ଶନ ଲକ୍ଷଣସ୍ଥଃ)। ଏଭଳି ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ କର୍ମଫଳ ପ୍ରତି କିଞ୍ଚିତ୍ ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ। ଆମର କାମନା ବା ଇଚ୍ଛା ଥିବାରୁ ଆମେ ସାଂସାରିକ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉ। କିନ୍ତୁ ସେ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରେ ନିମଗ୍ନ ରହିବା ହେତୁ ବିଷୟ-ଭୋଗରୁ ବିରତ ହୋଇଯାଏ (ସ୍ୱାନନ୍ଦ ସାନ୍ଦ୍ର ରସପାନ ସମୁତ୍ତ ଚିତ୍ତଃ)।

ଲକ୍ଷ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ୟଗତିଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଯସ୍ତିଷ୍ଠେତ୍‌କେବଲାତ୍ମନା ।
ଶିବ ଏବ ସ୍ୱୟଂ ସାକ୍ଷାଦୟଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦୁତ୍ତମଃ ॥୫୫୪॥

ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଅଲକ୍ଷ୍ୟଗତିଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଯଃ = ଯିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଲକ୍ଷ୍ୟର ଚିନ୍ତା ଛାଡ଼ି, ତିଷ୍ଠେତ୍ କେବଲ ଆତ୍ମନା = କେବଳ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ରହେ, ଶିବଃ ଏବ ସ୍ୱୟଂ = ସ୍ୱୟଂ ଶିବ (କଲ୍ୟାଣ ସ୍ୱରୂପ) ଅଟେ, ସାକ୍ଷାତ୍ = ସ୍ୱରୂପତଃ, ଅପରୋକ୍ଷ ରୂପେ; ଅୟଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ଉତ୍ତମଃ = ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଉତ୍ତମ ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

ଯିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ଚିନ୍ତା ତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ମହାତ୍ମା ସାକ୍ଷାତ୍ ଶିବସ୍ୱରୂପ ହିଁ ଅଟେ ॥୫୫୪॥

ଯାହାର ଏହି ଚିନ୍ତା ଦୂର ହୋଇଯାଇଛି କି 'ମୋତେ ଆତ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବାକୁ ହେବ' ଅଥବା ଏଭଳି ଆଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ କି 'ମୁଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛି'- ସେ ହିଁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ରହେ । ବାସ୍ତବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଗଲା ପରେ 'ଲକ୍ଷ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତିର ଚିନ୍ତା' ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ନିର୍ମୂଳ ହୋଇଥାଏ । ଏଭଳି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା, ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଶିବସ୍ୱରୂପ ମାନିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ସେ ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞ-ପୁରୁଷ ରୂପେ ଗଣାଯାଏ ।

ଜୀବନ୍ନେବ ସଦା ମୁକ୍ତଃ କୃତାର୍ଥୋ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମଃ ।
ଉପାଧିନାଶାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମୈବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟେତି ନିର୍ଦ୍ୱୟମ୍ ॥୫୫୫॥

ଜୀବନ୍ ଏବ = ଜୀବିତ ରହି ମଧ୍ୟ, ସଦା ମୁକ୍ତଃ କୃତାର୍ଥଃ = ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ ଓ କୃତକୃତ୍ୟ, ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମଃ = ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଉପାଧିନାଶାତ୍ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହପାତ ହେଲା ପରେ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ ସନ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର ରହେ, ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟ = ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ଇତି = ଏହି ପ୍ରକାର, ନିର୍ଦ୍ୱୟମ୍ = ଅଦ୍ୱୟ ହୋଇଯାଏ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ ରହେ- ସେ ଜୀବିତ ରହି ମଧ୍ୟ କୃତକୃତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରେ । ଶରୀର ପାତ ପରେ ସେ ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ ॥ ୫୫୫ ॥

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ତଥା କୃତକୃତ୍ୟ ଭାବକୁ ଅନୁଭବ କରିବାର କାରଣ ହେଉଛି କି ତା'ର ଯାହା ଏହି ଜୀବନରେ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାକୁ ଥିଲା, ସେ ପାଇଗଲା । ଆମ ମନରେ ସର୍ବଦା ଏକ ଅତୃପ୍ତି ଓ ଅସନ୍ତୋଷ ଭାବ ରହେ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞ-ପୁରୁଷ

ପରମ ତୃପ୍ତି ଓ କୃତକୃତ୍ୟତା ଅନୁଭବ କରେ। ଶରୀର ମୃତ ହୋଇଗଲା ପରେ ସେ ଅଦ୍ୱୟ-ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇଯାଏ - ବ୍ରହ୍ମରୁ ଅଲଗା ରହେ ନାହିଁ।

ଶୈଲୂଷୋ ବେଷସଦ୍‌ଭାବାଭାବୟୋଶ୍ଚ ଯଥା ପୁମାନ୍।
ତଥୈବ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍‌ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ସଦା ବ୍ରହ୍ମୈବ ନାପରଃ ॥୫୫୬॥

ଶୈଳୂଷଃ = ନଟ ବା ଅଭିନେତା, ବେଷ ସଦ୍‌ଭାବ ଅଭାବୟୋଃ ଚ = ବେଶ ଧାରଣ କରିବା ପରେ ଅଥବା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ପୁମାନ୍ = ପୁରୁଷ, ତଥା ଏବ = ସେହିପରି, ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍ତମ, ସଦା ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ନ ଅପରଃ = ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ।

ଅଭିନେତା (ନଟ) ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ଉପରେ ଯେଉଁ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିଥାଏ, ସେହିପରି ରାଜା, ମନ୍ତ୍ରୀ, ସିପାହୀ ଅଥବା ଖଳନାୟକ ଇତ୍ୟାଦି ଭୂମିକାର ବେଶଧାରଣ କରେ। କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଅଭିନୟ ଶେଷ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ବେଶକୁ ଉତାରି ଦେଇ ନିଜର ପୂର୍ବ-ସାମାନ୍ୟ ବେଶରେ ରହେ। ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଯିଏ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ ନାଟକ କରୁଥିଲା, ନାଟକ ଶେଷ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ହିଁ ରହେ ॥୫୫୬॥

ଯଦି କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀର ପତି ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରୁଛି, ତେବେ ଯଦି ସଂଯୋଗବଶତଃ ସେ ନିଜର ପତ୍ନୀକୁ ବେଶଗୃହ ନିକଟରେ ଭେଟ ହୁଏ, କ'ଣ ସେତେବେଳେ ସେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଭଳି ବ୍ୟବହାର କରିବ ? ଏଭଳି କଦାପି ହୋଇ ନପାରେ, ସେ କେବଳ ପତିରୂପେ ହିଁ ବ୍ୟବହାର କରିବ।

ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ଜୀବନର ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ତା'ର ପତି, ପୁତ୍ର, ପିତା ଇତାଦି ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରି ଅଥବା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ରହି ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରିବ। ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ।

ଯତ୍ର କ୍ୱାପି ବିଶୀର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ପର୍ଣ୍ଣମିବ ତରୋର୍ବପୁଃ ପତତାତ୍ ।
ବ୍ରହ୍ମୀଭୂତସ୍ୟ ଯତେଃ ପ୍ରାଗେବ ତଚ୍ଚିଦଗ୍ନିନା ଦଗ୍ଧମ୍ ॥୫୫୭॥

ଯତ୍ କ୍ୱାପି = ଏଠାରେ ସେଠାରେ, ଏଣେ ତେଣେ, ବିଶୀର୍ଣ୍ଣମ୍ ସତ୍ ପର୍ଣ୍ଣମ୍ ଇବ ତରୋଃ = ବୃକ୍ଷର (ଶୁଖିଲା) ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଭଳି, ବପୁଃ ପତତାତ୍ = ଶରୀର ପଡ଼େ, ବ୍ରହ୍ମୀଭୂତସ୍ୟ ଯତେଃ = ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥିବା ଯୋଗୀର, ପ୍ରାକ୍ ଏବ = ପୂର୍ବରୁ, ତତ୍ ଚିତ୍ = ତା'ର ଜ୍ଞାନ, ଅଗ୍ନିନା = ଅଗ୍ନିରେ, ଦଗ୍ଧମ୍ = ଭସ୍ମ ହୋଇଯାଇଛି ।

ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ସଂନ୍ୟାସୀର ଶରୀର, ବୃକ୍ଷର ଶୁଖିଲା ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସଦୃଶ ଯେଉଁଠି ପଡ଼ିଲେ ମଧ (ମୃତ ହେଲେ), ତାକୁ କୌଣସି ପୃଥକତା ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅଗ୍ନିରେ ପୋଡ଼ି ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇସାରିଥାଏ ॥୫୫୭॥

ଯେଭଳି ତଳକୁ ଖସିପଡ଼ିବା ପରେ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ବୃକ୍ଷର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ, ସେହିପରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷର ନିଜ ଶରୀର ସହିତ । ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବୃକ୍ଷରୁ ଖସିବା ପୂର୍ବରୁ ଶୁଖିଯାଇଥାଏ, ବୃକ୍ଷ ପାଇଁ ଅନାବଶ୍ୟକ ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବୃକ୍ଷ ସହିତ ଲାଗି ରହିଥାଏ, ଯେହେତୁ ସେଥିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଗଛରୁ ଅଲଗା ହେବାରୁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନ ଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ବାୟୁ ବେଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଖସିପଡ଼େ ଏବଂ ଏଣେ ତେଣେ ଉଡ଼ିବାକୁ ଲାଗେ । କେତେବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଗଛ ମୂଳରେ ପଡ଼ିରହେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ଦୂରକୁ ଉଡ଼ିଯାଇ ପଡ଼େ । ଏଥିରେ ବୃକ୍ଷର କୌଣସି ଚିନ୍ତା ନ ଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ସଂନ୍ୟାସୀ (ଯୋଗୀ) ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ଦେହାସକ୍ତି (ଅହଂଭାବ)କୁ ଭସ୍ମୀଭୂତ କରି ଦେଇଥିବା ହେତୁ ଦେହପାତ ଜନିତ ଚିନ୍ତା ତା'ର ରହେ ନାହିଁ ।

ସଦାତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ତିଷ୍ଠତୋ ମୁନେଃ
ପୂର୍ଣ୍ଣାଽଦ୍ୱୟାନନ୍ଦମୟାତ୍ମନା ସଦା ।
ନ ଦେଶକାଲାଦ୍ୟୁଚିତ୍‌ପ୍ରତୀକ୍ଷା
ତ୍ୱଙ୍‌ମାଂସବିଟ୍‌ପିଣ୍ଡ ବିସର୍ଜନାୟ ॥୫୫୮॥

ସଦା ଆତ୍ମନି ବ୍ରହ୍ମଣି ତିଷ୍ଠତଃ ମୁନେଃ = ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବଦା ନିବାସ କରୁଥିବା ମୁନି ପାଇଁ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦ୍ୱୟାନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମନା ସଦା = ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦରୂପ ଆତ୍ମାରେ, ନ ଦେଶ କାଲାତ୍ ଉଚିତ୍ ପ୍ରତୀକ୍ଷା = ଦେଶ =କାଳାଦିର ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, ତ୍ୱଙ୍ = ତ୍ୱଚା, ଚର୍ମ, ମାଂସ = ମାଂସ, ବିଟ୍ =ବିଷ୍ଠା, ପିଣ୍ଡ = ଶରୀର, ବିସର୍ଜନାୟ = ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ।

ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦ୍ୱୟ- ଆନନ୍ଦ, ନିତ୍ୟଆତ୍ମସତ୍ତାରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ସଦା ସ୍ଥିତ ରହୁଥିବା ମୁନିଙ୍କୁ ତା'ର ଏହି ଚର୍ମ-ମାଂସ-ମଳଯୁକ୍ତ ଶରୀରକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ଦେଶ - କାଳାଦିର ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ॥୫୫୮॥

ଯିଏ ମନନଶୀଳ ମହାତ୍ମା ଓ ବହ୍ମାନୁଭୂତିରେ ନିମଗ୍ନ, ସର୍ବଦା ଆତ୍ମଦର୍ଶନ କରେ। ସେ ନିତ୍ୟ-ଅଖଣ୍ଡ-ଅଦ୍ୱୟ ଆନନ୍ଦରେ ରହେ। ସେ ତା'ର ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମା ସହିତ ଏକରୂପ ହୋଇଯାଇଛି। ଅତଏବ, ଏଭଳି ପୁରୁଷ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ ପାଇଁ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ କିମ୍ବା ସମୟକୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ। ସେ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରେ ନାହିଁ କି ଏ ଶରୀରର ଭବିଷ୍ୟତ କ'ଣ ହେବ ? କେଉଁଠି ପଡ଼ିବ ? ଭଲରେ ମରିବ କିମ୍ବା ପଚିସଢ଼ି ମରିବ ? ଇତ୍ୟାଦି। ବାସ୍ତବତା ଏହି କି କେହି ଆମକୁ ନ ଦେଖିବା ସମୟରେ ଆମେ ପାଖରେ ଥିବା ବର୍ଜ୍ୟବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ବାହାରେ ଫିଙ୍ଗିଦେବା ଉଚିତ୍।

ଦେହସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋ ନୋ ମୋକ୍ଷୋ ନ ଦଣ୍ଡସ୍ୟ ନ କମଣ୍ଡଲୋଃ ।
ଅବିଦ୍ୟାହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିମୋକ୍ଷୋ ମୋକ୍ଷୋ ଯତସ୍ତତଃ ॥୫୫୯॥

ଦେହସ୍ୟ = ଦେହର, ମୋକ୍ଷଃ = ମୁକ୍ତି, ନଃ = ଆମର ନୁହେଁ, ଦଣ୍ଡସ୍ୟ କମଣ୍ଡଲୋଃ = ଦଣ୍ଡର, କମଣ୍ଡଳୁର; ଅବିଦ୍ୟା ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ମୋକ୍ଷଃ = ଅବିଦ୍ୟାଜନିତ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିରୁ ମୁକ୍ତି, ଯତଃ ତତଃ = ଯାହାକିଛି ଅଛି, ତାହାହିଁ ଯଥାର୍ଥ।

ଶରୀର ଅଥବା ଦଣ୍ଡ-କମଣ୍ଡଳୁ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ମୁକ୍ତି ବା ସନ୍ନ୍ୟାସ ନୁହେଁ। ଅବିଦ୍ୟା ହେତୁ ଆମ ଭିତରେ ଯେଉଁ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ରହିଛି, ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ମୁକ୍ତି। କାରଣ, ତାହାହିଁ ବାସ୍ତବିକତା, ଯଥାର୍ଥ ॥୫୫୯॥

ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ମୁକ୍ତି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ। ଯଦି ବାସ୍ତବରେ ଏହା ମୁକ୍ତି ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ଯେଉଁମାନେ ଗଳାରେ ଦଉଡ଼ି ଦେଇ, ବିଷପାନ କରି ଅଥବା କୂଅ, ପୋଖରୀ ନଦୀ-ନାଳ ଇତ୍ୟାଦିର ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରୁଛନ୍ତି (ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ) ସେମାନେ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତେ। କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ହୁଏ ନାହିଁ କି ହେବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ। କାରଣ, ସ୍ଥୂଳଶରୀର ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ-ଶରୀରାଦି ରହିଯାଏ।

ଦଣ୍ଡ-କମଣ୍ଡଳୁ ଇତ୍ୟାଦି ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଚିହ୍ନ ମାତ୍ର। ପରିବ୍ରାଜକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଗଲା ପରେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରାଯାଏ। 'ପରିବ୍ରାଜକ' ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ନିବାସ ନ କରିବା; ରହିବା, ଚାଲିବା, ବୁଲିବା, ପିନ୍ଧିବାରେ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତତା ନ ଥାଏ। ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଯାହା ମିଳେ, ସେଥିରେ ସେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ-ତୃପ୍ତ ରହେ।

ହୃଦୟ-ଗ୍ରନ୍ଥି-ଅବିଦ୍ୟା-କାମ-କର୍ମ ଜନିତ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ବାସ୍ତବ ମୁକ୍ତି। ଅତଏବ, କେବଳ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିର ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଜ୍ୱାଳାରେ ହିଁ ଅଜ୍ଞାନରୂପ ଅନ୍ଧକାର ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇପାରେ। ବିନା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବା ଅଧ୍ୟାତ୍ମଜ୍ଞାନରେ ଏସବୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ହେବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ। ଏଥିଲାଗି ଜ୍ଞାନର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସାଧନରୂପେ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଅର୍ଥାତ୍ ଧ୍ୟାନାଦିକୁ ଜୀବନର ପାଥେୟ ରୂପେ ନିରନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ।

କୁଲ୍ୟାୟାମଥ ନଦ୍ୟାଂ ବା ଶିବକ୍ଷେତ୍ରେଽପି ଚତ୍ୱରେ।
ପର୍ଣ୍ଣଂ ପତତି ଚେତ୍ତେନ ତରୋଃ କିଂ ନୁ ଶୁଭାଶୁଭମ୍ ॥୫୬୦॥

କୁଲ୍ୟାୟାମ୍ = ନାଳରେ, ଅଥ ନଦ୍ୟାଂ = ଅଥବା ନଦୀରେ, ବା ଶିବକ୍ଷେତ୍ରେ = ଅଥବା ଶିବାଳୟରେ, ଅପି ଚତ୍ୱରେ = ଚଉତରାରେ ମଧ୍ୟ, ପର୍ଣ୍ଣଂ ପତତି = ପତ୍ର ପଡ଼େ, ଚେତ୍ = ଯଦି, ତେନ = ତା' ଦ୍ୱାରା, ତରୋଃ = ବୃକ୍ଷର, କିଂ = କ'ଣ, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ଶୁଭାଶୁଭମ୍ = ଭଲ ଅଥବା ମନ୍ଦ।

ଯଦି ବୃକ୍ଷର ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ନାଳରେ ଅଥବା ନଦୀରେ, ଶିବାଳୟରେ ଅଥବା ଚାନ୍ଦିନୀ (ଚଉତରା) ଉପରେ ପଡ଼େ, ତେବେ ତା'ଦ୍ୱାରା ସେହି ବୃକ୍ଷର କ'ଣ ଭଲ କିମ୍ବା ମନ୍ଦ ହୋଇପାରେ?॥ ୫୬୦ ॥

ଶୀତ ଋତୁରେ ବୃକ୍ଷରୁ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଶୁଖି ଝଡ଼ିପଡ଼େ। ଅତଏବ, ସେଗୁଡ଼ିକ ନାଳରେ ଅଥବା ନଦୀରେ, ଶିବାଳୟ ଉପରେ ଅଥବା ତା'ର ଚାନ୍ଦିନୀ ଉପରେ ପଡ଼ିପାରେ- ଏଥିରେ ବୃକ୍ଷର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ। ଏହିପରି ପ୍ରାରବ୍ଧ ସମାପ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ଶେଷ ହେଲାପରେ ଏହି ଶରୀରର ବିନାଶ ହୁଏ ଏହାର ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନ ବା କାଳରେ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିପାରେ। ଏଥିପାଇଁ ଜ୍ଞାନୀ ବା ଅଜ୍ଞାନୀର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ, କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନୀ ଏହି ମରଶରୀର ସହିତ ଆସକ୍ତ ଥିବା ହେତୁ ଚିନ୍ତିତ ରହେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଏସବୁ ଆଶଙ୍କାରୁ ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ ରହେ। କାରଣ, ସେ ଭଲଭାବରେ ଜାଣେ ଯେ, ସେ ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧିରୁ ଭିନ୍ନ "ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଘନ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ" ଯାହାର ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ, ଜରା-ବ୍ୟାଧି, ଶୋକ-ମୋହ ଇତ୍ୟାଦି କିଛିନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା (ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ) ଜାଣେ କି "ଅସଙ୍ଗୋଽହମ୍ ଅସଙ୍ଗୋଽହମ୍ ପୁନଃପୁନଃ। ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣୋଽହମ୍ ଅହମେବାହମବ୍ୟୟଃ।"

ପତ୍ରସ୍ୟ ପୁଷ୍ପସ୍ୟ ଫଳସ୍ୟ ନାଶବଦ୍ -
ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣଧିୟାଂ ବିନାଶଃ।
ନୈବାତ୍ମନଃ ସ୍ୱସ୍ୟ ସଦାତ୍ମକସ୍ୟା
ଆନନ୍ଦାକୃତେବୃକ୍ଷବଦସ୍ତି ଚୈଷଃ ॥୫୬୧॥

ପତ୍ରସ୍ୟ ପୁଷ୍ପସ୍ୟ ଫଳସ୍ୟ = ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ ଓ ଫଳାଦିର, ନାଶବତ୍ = ବିନାଶ ହେଲାଭଳି, ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣ ଧିୟାଂ ବିନାଶଃ = ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରାଣ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ନାଶ ହୁଏ, ନ ଏବ ଆତ୍ମନଃ ସ୍ୱସ୍ୟ = ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ, ସଦାତ୍ମକସ୍ୟ = ସତ୍ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର, ଆନନ୍ଦ ଆକୃତେ = ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି, ବୃକ୍ଷବତ୍ = ବୃକ୍ଷ ସଦୃଶ, ଅସ୍ତି ଚ ଏଷଃ = ଏହା ଅଛି।

ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ ଓ ଫଳର ବିନାଶ ହେଲାଭଳି ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରାଣ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ମଧ୍ୟ ବିନାଶ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ନିଜର ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ବିନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ। ସେ ହେଉଛି- ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ବୃକ୍ଷ ସଦୃଶ ତା'ର ସତ୍ତା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ॥୫୬୧॥

ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଇତ୍ୟାତ୍ମଲକ୍ଷଣଂ ସତ୍ୟସୂଚକମ୍।
ଅନୂଦ୍ୟୌପାଧିକସ୍ୟୈବ କଥୟନ୍ତି ବିନାଶନମ୍ ॥୫୬୨॥

ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଇତି ଆତ୍ମଲକ୍ଷଣମ୍ ସତ୍ୟସୂଚକମ୍ = 'ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନଃ'-ଏଭଳି ଆତ୍ମାର ଲକ୍ଷଣ ରୂପେ ବତାଯାଇଛି ଯାହାକି ସତ୍ୟସୂଚକ ଅଟେ, ଅନୂଦ୍ୟ = ବର୍ଣ୍ଣନ କରି, ସ୍ଥାପିତ କରି, ଔପାଧିକସ୍ୟ ଏବ ବିନାଶନମ୍ କଥୟନ୍ତି = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ନାଶ ହୁଏ ବୋଲି କହନ୍ତି।

ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଚେତନାର ମୂର୍ତ୍ତରୂପକୁ 'ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନଃ' ଶବ୍ଦରେ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପକୁ ସଂକେତ କରନ୍ତି ଏବଂ ସତ୍ୟକୁ ସିଦ୍ଧ କରିବା ସହିତ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକର ବିନାଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି॥ ୫୬୨॥

ବୃହାଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଋଷି ଯାଜ୍ଞବଲ୍‌କ୍ୟ 'ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନଃ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି। ତାହା ଦ୍ୱାରା ସେ ସତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି। ଏହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି- 'ଚେତନାର ଘନୀଭୂତ ରୂପ, ଯେଉଁଠି ଚେତନା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟକିଛି ନାହିଁ। ଏହି ଆତ୍ମସତ୍ତା ନିତ୍ୟ ନିରନ୍ତର ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହେ, ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ-ନାନାତ୍ୱର ବିନାଶ ପରେ ମଧ୍ୟ। ଯେଉଁ ସତ୍ତା ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି ଏବଂ ଆଗକୁ ମଧ୍ୟ ରହିବ- ତାହାହିଁ ମୋ' ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ତଥା ବିଶ୍ୱାତ୍ମା।

ଏହି ରୂପରେ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେଲାପରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ଜଗତ (ନାନାତ୍ୱ) ବାଧିତ ହୋଇ ଅଦ୍ୱୈତ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ।

ଅବିନାଶୀ ବା ଅରେଽୟମାତ୍ମେତି ଶ୍ରୁତିରାତ୍ମନଃ।
ପ୍ରବ୍ରବୀତ୍ୟବିନାଶିତ୍ୱଂ ବିନଶ୍ୟତ୍ସୁ ବିକାରିଷୁ ॥୫୬୩॥

ଅବିନାଶୀ ବା ଅରେ ଅୟମ୍ ଆତ୍ମା = ଏହି ଆତ୍ମା ଅବିନାଶୀ, ଇତି = ଏଭଳି, ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ), ଆତ୍ମନଃ = ଆତ୍ମାର, ପ୍ରବ୍ରବୀତି = ଭଲଭାବରେ କହେ, ଅବିନାଶିତ୍ୱମ୍ = ଅମରତାକୁ, ବିନଶ୍ୟତ୍ସୁ ବିକାରିଷୁ = ନଶ୍ୱର ଓ ବିକାରଶୀଳଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ।

'ଆରେ ! ଏହି ଆତ୍ମ ଅବିନାଶୀ ଅଟେ'- ଶ୍ରୁତିର ଏହି କଥନ ବିକାରଶୀଳ ଓ ନଶ୍ୱର ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଅମରତା (ଅବିନାଶିତ୍ୱ)କୁ ହିଁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛି ॥୫୬୩॥

ଏହି (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ) ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଋଷିବର ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ମୈତ୍ରେୟୀଙ୍କୁ ଆତ୍ମାର ଅବିନାଶିତ୍ୱ ଓ ଅବିକାରିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି। ସେ କହିଛନ୍ତି କି ପରିବର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ସତ୍ତା ହେଉଛି, ଏହି ଆତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ। ଏହା ହେଉଛି- ଜ୍ୟୋତି, ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ, ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ, ଯାହାର ପ୍ରକାଶରେ ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ବିକାର ଅନୁଭବରେ ଆସେ। ସୁତରାଂ, ଏଭଳି ଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାର ବିନାଶୀଜଗତ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ।

ପାଷାଣବୃକ୍ଷ ତୃଣଧାନ୍ୟକଡଙ୍କରାଦ୍ୟା
ଦଗ୍ଧା ଭବନ୍ତି ହି ମୃଦେବ ଯଥା ତଥୈବ।
ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାସୁମନ ଆଦି ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟଂ
ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ଦଗ୍ଧମୁପୟାତି ପରାତ୍ମଭାବମ୍ ॥୫୬୪॥

ପାଷାଣ ବୃକ୍ଷ ତୃଣ ଧାନ୍ୟ କଡ଼ଂକରାଦ୍ୟା = ପଥର, ବୃକ୍ଷ, ଘାସ, ଧାନ, ତସୁ ଆଦି, ତଥା ଏବ = ସେହିପରି, ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅସୁ ମନ ଆଦି ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟମ୍ = ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ମନ ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତ, ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ଦଗ୍ଧମ୍ = ଜ୍ଞାନରୂପ ଅଗ୍ନିରେ ଭସ୍ମ ହୋଇଯାଏ, ଉପୟାତି = ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ପରାତ୍ମ ଭାବମ୍ = ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ, ବ୍ରାହ୍ମୀସ୍ଥିତିକୁ।

ଯେଭଳି ପଥର, ବୃକ୍ଷ, ଧାନ, ଘାସ, ଭୂସା (ତସୁ) ଇତ୍ୟାଦି ଜଳିଗଲା ପରେ ଭସ୍ମ ହୋଇ ଯାଏ, ସେହିପରି ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ପ୍ରାଣ, ମନ ଇତ୍ୟାଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ପରମାତ୍ମସ୍ୱରୂପ ହିଁ ହୋଇଯାଏ ॥୫୬୪ ॥

ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଥର, ବୃକ୍ଷାଦିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଉଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ଭଳି ଜଣାଯାଉଛି, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜଳାଇ ଦେଲା ପରେ ସବୁକିଛି ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ। କେବଳ ଭସ୍ମ ମାତ୍ର ରହିଯାଏ। ଅଗ୍ନିର ପ୍ରଖର ଜ୍ୱାଳାରେ ସମସ୍ତ ନାମ-ରୂପ-ଗୁଣାଦି ଦଗ୍ଧ ହୋଇଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର ସାରାଜଗତ (ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ-ଭାବ-ବିଚାର) କେବଳ ଆତ୍ମାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି। ଏହି ବାହ୍ୟ ଓ ଆନ୍ତରିକ ଜଗତ ସହିତ ଥିବା ଆମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଦେବା ପରେ, ଆମକୁ ପୁନର୍ବାର ଏସବୁ ନାନାତ୍ୱର ପ୍ରତୀତି ହେବ ନାହିଁ।

ବିଲକ୍ଷଣଂ ଯଥା ଧ୍ୱାନ୍ତଂ ଲୀୟତେ ଭାନୁତେଜସି ।
ତଥୈବ ସକଳଂ ଦୃଶ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରବିଲୀୟତେ ॥୫୬୫॥

ବିଲକ୍ଷଣମ୍ = ଭିନ୍ନ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ଧ୍ୱାନ୍ତମ୍ = ଅନ୍ଧକାର, ଲୀୟତେ = ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ଭାନୁତେଜସି = ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶରେ, ତେଜରେ, ତଥୈବ = ସେହିପରି, ସକଳଂ = ସବୁକିଛି, ଦୃଶ୍ୟଂ = ଦୃଶ୍ୟଜଗତ, ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରବିଲୀୟତେ = ବ୍ରହ୍ମରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ।

ଯେଭଳି ଅନ୍ଧକାର, ଯାହାକି ପ୍ରକାଶରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ତାହା ସୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରକାଶରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ସେହିପରି ଏହି ସକଳ ଦୃଶ୍ୟଜଗତ ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ॥୫୬୫॥

ଦୃଶ୍ୟଜଗତର ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଲୀନ ହେବା ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ଅନୁଭବ, ଯାହାକୁ ବାଣୀରେ ବ୍ୟକ୍ତକରି ବୁଝାଇବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହି ଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଯଦି ଅବିଦ୍ୟାର ପରିଣାମ, ତେବେ ବିଦ୍ୟା (ଜ୍ଞାନ) ଉଦୟ ହେଲାପରେ ନିଃସନ୍ଦେହ ତାହା ବିଲୀନ ହୋଇଯିବ । ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନନ୍ତ-ନିର୍ମଳ ଚୈତନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁଭବ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହାକୁ ବୁଝିବା କଠିନ ହୋଇଥାଏ । ନାମରୂପ ବିହୀନ କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ସେହିପରି ବାଣୀରେ ଶବ୍ଦରୂପ ଦେଇ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ମଧ୍ୟ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ । ଏଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହାହିଁ କହନ୍ତି କି ଏହି ଦ୍ୱୈତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଅତଏବ, ଏହି ବିଲୟନ ବାସ୍ତବରେ କ'ଣ ଓ କିପରି ଘଟେ ? ଏସବୁ ଶଙ୍କାଗୁଡ଼ିକର ନିରାକରଣ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଯାଇଛି ।

ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ରାତ୍ରିର ଘନ ଅନ୍ଧକାର ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରାକଟ୍ୟ ମାତ୍ରକେ ପ୍ରକାଶରେ ସେହି ଅନ୍ଧକାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, କିନ୍ତୁ କେଉଁଠି ? ସେହି ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷର ମନରେ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟ ବିଲୀନ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱପ୍ନପୁରୁଷ ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନନ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହେବା ମାତ୍ରେ, ତା'ର ପ୍ରକାଶରେ ଅବିଦ୍ୟା ରୂପ ଘନ ଅନ୍ଧକାର ଏବଂ ତା'ର ସମସ୍ତ ବିକାର ବା ପରିଣାମ (ଏହି ଜଗତର ନାନାତ୍ୱ) ଉଭୟ ପ୍ରତୀତି ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ ।

ଘଟେ ନଷ୍ଟେ ଯଥା ବ୍ୟୋମ ବ୍ୟୋମୈବ ଭବତି ସ୍ଫୁଟମ୍।
ତଥୈବୋପାଧି ବିଲୟେ ବ୍ରହ୍ମୈବ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍‌ସ୍ୱୟମ୍ ॥୫୬୬॥

ଘଟେ ନଷ୍ଟେ = ଘଟ (ମାଠିଆ) ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ବ୍ୟୋମ = (ଘଟ ଭିତରର) ଆକାଶ, ବ୍ୟୋମ ଏବ = କେବଳ ମହାକାଶ, ଭବତି = ହୋଇଯାଏ, ସ୍ଫୁଟମ୍ = ସ୍ପଷ୍ଟତଃ, ତଥା = ସେହିପରି, ଏବ = କେବଳ, ଉପାଧି-ବିଲୟେ = ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବ = ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର, ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ = ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ, ସ୍ୱୟମ୍ = ସ୍ୱତଃ (ନିଜେ)।

ଘଟ ନଷ୍ଟ ହେଲା ପରେ ଯେଭଳି ଘଟାକାଶ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ମହାକାଶ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହେଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ ॥୫୬୬॥

ଦେହ-ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ବ୍ରହ୍ମଭୂତ ହୋଇଯାଏ। ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ବୁଝି ହେଉଥିଲା, ସେସବୁ ଆତ୍ମଗତ ହୋଇ ସ୍ୱାନୁଭବରେ ବଦଳିଯାଏ। ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନାଭିମାନୀ ଉପଲବ୍ଧ ନ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ତା' ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନଜାତ (ଦୃଶ୍ୟ) ମଧ୍ୟ ରହି ନ ପାରେ। ଏହପରି ଯଦି ଉଭୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟ ବିଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି, ତେବେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଗ୍ରତାଭିମାନୀ ହୋଇଯାଇ ନିଜକୁ ଜାଗ୍ରତ-ପୁରୁଷ ରୂପେ ପ୍ରକଟ କରେ ଅଥବା ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାକୁ ଚାଲିଯାଇ ସୁପ୍ତପୁରୁଷ ହୋଇଯାଏ।

କ୍ଷୀରଂ କ୍ଷୀରେ ଯଥା କ୍ଷିପ୍ତଂ ତୈଳଂ ତୈଳେ ଜଳଂ ଜଳେ।
ସଂଯୁକ୍ତମେକତାଂ ଯାତି ତଥାଽଽତ୍ମନ୍ୟାତ୍ମବିନ୍ମୁନିଃ ॥୫୬୭॥

କ୍ଷୀରମ୍ କ୍ଷୀରେ = ଦୁଧ ଦୁଧରେ, ଯଥା = ଯେଭଳି, କ୍ଷିପ୍ତମ୍ = ଢାଳିଲେ, ତୈଳମ୍ ତୈଳେ = ତେଲ ତେଲରେ, ଜଳମ୍ ଜଳେ = ଜଳ ଜଳରେ, ସଂଯୁକ୍ତଂ ଏକତାମ୍ ଯାତି = ମିଶିଯାଇ ଏକରୂପତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତଥା = ସେହିପରି, ଆତ୍ମନି ଆତ୍ମବିତ୍ = ଆତ୍ମବେତ୍ତା ଆତ୍ମାରେ।

ଯେପରି କ୍ଷୀରକୁ କ୍ଷୀରରେ, ତେଲକୁ ତେଲରେ କିମ୍ବା ଜଳକୁ ଜଳରେ ଢାଳିଲେ ତାହା ଏକରୂପ ହୋଇଯାଏ; ସେହିପରି ଆତ୍ମାନୁଭବି ମୁନି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଏକତ୍ୱ ହୋଇ ଆତ୍ମରୂପ ହିଁ ହୋଇଯାଏ॥୫୬୭॥

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକର ବିଚାରଧାରାକୁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ପୁନଃ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି। କାରଣ, ମାନବୀୟ ବୁଦ୍ଧିରେ ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଧାରଣ କରିବା ଏତେ ସହଜ ନୁହେଁ, ଯାହାକି ମନ-ବୁଦ୍ଧିର ପରେ। ବୁଦ୍ଧ୍ୟାତୀତ ଅନୁଭବକୁ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀକୁ ଏଠାରେ ବୁଝାଇବାକୁ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ। ଏଥିଲାଗି ଶ୍ରୁତିରେ କୁହଯାଇଛି କି, ଯେଉଁ ଜିଜ୍ଞାସୁ ସାଧକ ସାଧନଚତୁଷ୍ଟୟର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧିକାରୀ ହୋଇ 'ଉହାପୋହ ବିଚକ୍ଷଣ' ହୋଇପାରିବ, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିପାରିବ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନୁସାର, ଯଦି ଦୁଧକୁ ଦୁଧରେ ଢାଳି ଦିଆଯିବ, ତେଲକୁ ତେଲରେ ଅଥବା ଜଳକୁ ଜଳରେ, ତେବେ ତାହା କ୍ରମଶଃ ଘନୀଭୂତ ହୋଇ ଦୁଧ, ତେଲ ବା ଜଳରୂପ ଧାରଣ କରିବ। ସେହିପରି ଅନ୍ତଃକରଣରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିବା ଜୀବ ଚିନ୍ତନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। କାରଣ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଯଦି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ଏହା କୁହାଯାଏ କି ସେ ସ୍ୱପ୍ନରୁ ଜାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ, ଜାଗ୍ରତପୁରୁଷ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ସେ ଏହାକୁ କଦାପି ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତାବସ୍ଥାକୁ ଆସିଲା ପରେ, ସେ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ କି ସେ ହିଁ ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ରୂପେ ସ୍ୱପ୍ନଜଗତକୁ ଦେଖୁଥିଲା।

ଏବଂ ବିଦେହ କୈବଲ୍ୟଂ ସନ୍ମାତ୍ରତ୍ୱମଖଣ୍ଡିତମ୍।
ବ୍ରହ୍ମଭାବଂ ପ୍ରପଦ୍ୟଏଷ ଯତିର୍ନାବର୍ତତେ ପୁନଃ ॥୫୬୮॥

ଏବଂ = ଏହି ପ୍ରକାର, ବିଦେହ = ଦେହଭାବରୁ ମୁକ୍ତ, କୈବଲ୍ୟମ୍ = ଅଦ୍ୱୈତ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ, ସନ୍ମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ = କେବଳ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପକୁ, ଅଖଣ୍ଡିତମ୍ = ନିତ୍ୟ ଅଖଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱକୁ, ବ୍ରହ୍ମଭାବଂ ପ୍ରପଦ୍ୟ = ବ୍ରାହ୍ମୀ ସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ କରି, ଏଷଃ ଯତିଃ = ଏହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ନ ଆବର୍ତତେ ପୁନଃ = ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନିଏ ନାହିଁ।

ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ, ନିର୍ମଳ ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପରେ ଅଖଣ୍ଡଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଦେହମୁକ୍ତ ହୋଇ ଓ ପୁନଃ ସଂସାରର ଆବାଗମନ ଚକ୍ରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମଭୂତ ହୋଇଯାଏ ॥୫୬୮॥

'ଏକାତ୍ମ ସ୍ଥିତି' (କେବଳ)କୁ କୈବଲ୍ୟ କହନ୍ତି, ଯେଉଁଠି ଦେଶ, କାଳ, ବସ୍ତୁର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ବା ଭେଦଭାବ, ନାନାତ୍ୱ ଅଥବା ଦ୍ୱୈତ ନ ଥାଏ। 'ବିଦେହ'ର ଅର୍ଥ ଶରୀରର ପ୍ରତିଭାସିକ ମୃତ୍ୟୁ ବୋଲି କିଛି ବିଦ୍ୱାନ୍ ମତଦିଅନ୍ତି। କିନ୍ତୁ

ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅନୁସାର ଦେହ (ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ କାରଣ)ରୁ ଅନାସକ୍ତ ହେବାକୁ 'ବିଦେହ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। କୈବଲ୍ୟ ସେହି ଅଦ୍ୱୈତ, ଅଖଣ୍ଡ, ନିତ୍ୟ, ସତ୍ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର (ସନ୍ମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ ଅଖଣ୍ଡିତମ୍)। ଏହି ସ୍ଥିତିକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ହେଉଛି- ବ୍ରାହ୍ମୀଭାବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବା। ଏହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପରେ ସାଧକ ପରମ ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିଯାଏ ଏବଂ ପୁନର୍ବାର ସାଂସାରିକ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରେ ଆସେ ନାହିଁ। ଶରୀର-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟା-ଭାବୁକ-ବିଚାରକ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବରୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ।

ସଦାତ୍ମୈକତ୍ୱବିଜ୍ଞାନଦଗ୍ଧାବିଦ୍ୟାଦିବର୍ଷ୍ମଣଃ।
ଅମୁଷ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭୂତତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କୁତଃ ଉଦ୍ଭବଃ ॥୫୬୯॥

ସତ୍ ଆତ୍ମା ଏକତ୍ୱ = ବ୍ରହ୍ମ-ଜୀବ-ଏକାତ୍ମ, ବିଜ୍ଞାନ = ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭବ ଜ୍ଞାନ, ଦଗ୍ଧ = ଭସ୍ମୀଭୂତ, ଅବିଦ୍ୟାଦି = ଅଜ୍ଞାନାଦି, ବର୍ଷ୍ମଣଃ = ଶରୀର, ଅମୁଷ୍ୟ = ଏହି, ବ୍ରହ୍ମଭୂତତ୍ୱାଦ୍ = ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହେବା କାରଣରୁ, ବ୍ରହ୍ମଣଃ = ବ୍ରହ୍ମର, କୁତଃ = କିପରି? ଉଦ୍ଭବଃ = ଜନ୍ମ।

ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବର ଏକତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅଗ୍ନିରେ ଅବିଦ୍ୟା (କାରଣ) ଶରୀରାଦି ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଗଲା ପରେ, (ସନ୍ନ୍ୟାସୀ) ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ। ପୁନଃ ବ୍ରହ୍ମର କିପରି ଜନ୍ମ ହୋଇପାରେ? ॥୫୬୯॥

ପରଂ ସତ୍ୟର ବିଜ୍ଞାନ, ଅବିଦ୍ୟା (କାରଣ ଶରୀର)ରୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥୁଳ ଶରୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥିକୁ ଜଳାଇ ଭସ୍ମୀଭୂତ କରିଦିଏ। ଯାହାକୁ ଏହି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଯାଏ, ସେ ପରମ ସତ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ) ସହିତ ଏକାତ୍ମବୋଧ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ। ତା'ପରେ ତା'ର କିପରି ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୋଇପାରିବ ? ଯଦି କେହି ନିଜକୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କିଛି ରୂପରେ ଅନୁଭବ କରୁଛି, ତେବେ ତାକୁ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହେବାକୁ ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରୟାସ କରିବାକୁ ହେବ। ଅନ୍ୟଥା, ଆମେ ସ୍ୱରୂପତଃ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର। ଏଥିଲାଗି କୌଣସି ସାଧନାର ଅନାବଶ୍ୟକ। କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ।

ମାୟାକ୍ଳୃପ୍ତୌ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷୌ ନ ସ୍ତଃ ସ୍ୱାତ୍ମନି ବସ୍ତୁତଃ।
ଯଥା ରଜ୍ଜୌ ନିଷ୍କ୍ରିୟାୟାଂ ସର୍ପାଭାସବିନିର୍ଗମୌ ॥୫୭୦॥

ମାୟାକ୍ଳୃପ୍ତୌ = ମାୟା ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ, ବନ୍ଧମୋକ୍ଷୌ = ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ, ନ ସ୍ତଃ = ନାହିଁ, ସ୍ୱାତ୍ମନି = ନିଜ ସ୍ୱରୂପ (ଆତ୍ମା)ରେ, ବସ୍ତୁତଃ = ବାସ୍ତବରେ, ଯଥା = ଯେପରି, ରଜ୍ଜୌ = ରଜ୍ଜୁରେ, ନିଷ୍କ୍ରିୟାମ୍ = ନିଷ୍କ୍ରିୟ, କ୍ରିୟାରାହିତ୍ୟ; ସର୍ପାଭାସ = ସର୍ପର ଆଭାସ (ପ୍ରତୀତି)। ବିନିର୍ଗମୌ = ବାହାର (ତିରୋହିତ) ହୋଇଯିବା।

ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ ଉଭୟ ହିଁ ମାୟା ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ। ବାସ୍ତବରେ, ସେସବୁ ଆତ୍ମାରେ ନାହିଁ। ଯେଭଳି ନିଷ୍କ୍ରିୟ ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପର ଆଭାସ ହୁଏ ଓ ପୁନଃ ସେହି ଆଭାସ ତିରୋହିତ ହୋଇଯାଏ ॥୫୭୦॥

ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷର କଳ୍ପନା ଅବିଦ୍ୟା ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ। ଆତ୍ମାରେ କୌଣସି ଅବିଦ୍ୟା ଜନିତ କଳ୍ପନା ନାହିଁ। କାରଣ, ଆତ୍ମା ନିର୍ବିକାର, ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଓ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ। ଯଦି କେହି ରଜ୍ଜୁ ଉପରେ ସାପର କଳ୍ପନା କରେ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ରଜ୍ଜୁରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ। ପ୍ରତୀତି (କଳ୍ପିତ) ସର୍ପର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ତିରୋଭାବ ରଜ୍ଜୁକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ରଜ୍ଜୁ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ଜଡ଼ ସତ୍ତା। ଏହିପରି ଆତ୍ମାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦ୍ୱୈତ କଳ୍ପନା ନାହିଁ ଓ ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ପ୍ରଭାବ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ।

ଆବୃତେଃ ସଦସତ୍ତ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ବକ୍ତବ୍ୟେ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷଣେ।
ନାବୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାଚିଦନ୍ୟାଭାବାଦନାବୃତମ୍‌।
ଯଦ୍ୟସ୍ତ୍ୟଦ୍ୱୈତହାନିଃ ସ୍ୟାଦ୍ ଦ୍ୱୈତଂ ନୋ ସହତେ ଶ୍ରୁତିଃ ।।୫୭୧।।

ଆବୃତେଃ = ଆବରଣର, ସତ୍ ଅସଦ୍ଭାଭ୍ୟାମ୍ = ରହିବା ଅଥବା ନ ରହିବାରେ, ବକ୍ତବ୍ୟେ = କୁହାଯାଏ, ବନ୍ଧ ମୋକ୍ଷଣେ = ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷ, ନ ଆବୃତ୍ତିଃ = ବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ଆବରଣ ନାହିଁ, କଚିତ୍ = କିଞ୍ଚିତ ମାତ୍ର, ଅନ୍ୟ ଅଭାବାତ୍ = ଦ୍ୱୈତ ଅଭାବରୁ, ଅନାବୃତ୍ତମ୍ = ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ, ଖୋଲା, ଯଦି ଅସ୍ତି = ଯଦି ଅଛି, ଅଦ୍ୱୈତ ହାନିଃ ସ୍ୟାତ୍ = ବେଦାନ୍ତର ଅଦ୍ୱୈତ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ବିରୋଧ ହିଁ ହୋଇଯିବ, ଦ୍ୱୈତଂ ନୋ ସହତେ ଶ୍ରୁତିଃ = ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱୈତକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ।

ଆବରଣ (ଉପାଧି) ରହିବା ଅଥବା ନ ରହିବାକୁ ନେଇ ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇପାରେ। ବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ଆବରଣ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଥିରେ ଅନ୍ୟ ବା ଦ୍ୱୟର ଅଭାବ। ଅତଏବ, ତାହା ସର୍ବଦା ଅନାବୃତ୍ତ (ମୁକ୍ତ)। ଯଦି ବ୍ରହ୍ମରେ ଆବରଣ ଅଛି (ଏଭଳି କୁହାଯିବ), ତେବେ ଏହି କଥନ ଅଦ୍ୱୈତ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିରୋଧୀ ହୋଇଯିବ। ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱୈତକୁ ସ୍ୱୀକାର (ସହନ) କରେ ନାହିଁ।।୫୭୧।।

ପରମ ସତ୍ୟର ଅଜ୍ଞାନର ହେତୁ 'ବନ୍ଧନ' ଅନୁଭବ ହୁଏ। ଯଦି ତାହା ଆବୃତ୍ତ (ଆବୋରିତ) ହେବ, ତେବେ ବନ୍ଧନ ହେବ। ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକରୁ ନିଜକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଶ୍ରବଣ-ମନନ-ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ରଜୋଗୁଣ ଓ ତମୋଗୁଣ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ। ବିକ୍ଷେପ ଶାନ୍ତ ହୋଇଗଲେ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତା'ର ପ୍ରଭାବରେ ମନ ମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ। ପ୍ରଶାନ୍ତ ମନରେ ଚିନ୍ତନ ଆସିଥାଏ। ସୂକ୍ଷ୍ମ-ବୁଦ୍ଧିରେ ଏକାଗ୍ର ଚିନ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ତଥା ସାଧକ କହେ କି ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇ ନ ଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଜାଣିପାରୁଛି କି ବ୍ରହ୍ମ କ'ଣ ? କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକତା ଏହି କି ବ୍ରହ୍ମକୁ କେହି ଆବୃତ୍ତ କରିପାରିବେ ନାହିଁ। କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କାହାର ସତ୍ତା ନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଦା ସର୍ବତ୍ର ନିରାବୃତ୍ତ। ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅବିଦ୍ୟା କିପରି ଆବୋରିତ କରିପାରିବ?

ଯଦି କେହି କହନ୍ତି କି ଅବିଦ୍ୟା ଅଛି, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମର 'ଅଦ୍ୱିତୀୟତା' ଉପରେ ପ୍ରହାର ହେବ। ଶ୍ରୁତି କଦାପି ଏହି ଦ୍ୱୈତ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ। ଆତ୍ମା / ବ୍ରହ୍ମ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅଜ୍ଞାନ / ଅବିଦ୍ୟାର କୌଣସି ସତ୍ତା ନାହିଁ। ସୁତରାଂ, ଏଭଳି

କଥନ ଶ୍ରୁତିବିରୋଧୀ ଏବଂ ଅବାନ୍ତର ପ୍ରଳାପ ମାତ୍ର। ଏଥିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ମାତ୍ର ସତ୍ୟତା ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି କଥନକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କେହି କଦାପି ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି କରି ପରମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ସହିତ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିପାରିବ ନାହିଁ।

ବନ୍ଧଞ୍ଚ ମୋକ୍ଷଞ୍ଚ ମୃଷୈବ ମୂଢ଼ା
ବୁଦ୍ଧେର୍ଗୁଣଂ ବସ୍ତୁନି କଳ୍ପୟନ୍ତି।
ଦୃଗାବୃତିଂ ମେଘକୃତାଂ ଯଥା ରବୌ
ଯତୋଽଦ୍ୱୟାଽସଙ୍ଗ ଚିଦେତଦକ୍ଷରମ୍ ॥୫୭୨॥

ବନ୍ଧଂ ଚ ମୋକ୍ଷଂ ଚ = ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ, ମୃଷା ଏବ = ମିଥ୍ୟା ମାତ୍ର, ମୂଢ଼ାଃ = ମୂର୍ଖମାନେ, ବୁଦ୍ଧେଃ ଗୁଣମ୍ = ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣକୁ, ବସ୍ତୁନି କଳ୍ପୟନ୍ତି = ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ଉପରେ ଆରୋପିତ କରନ୍ତି, ଦୃଗ୍ ଆବୃତ୍ତିମ୍ = ନେତ୍ରର ଦୃଷ୍ଟି ଆବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ମେଘ କୃତାମ୍ = ମେଘମାଳା ଯୋଗୁଁ, ଯଥା = ଯେଭଳି, ରବୌ = ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପରେ, ଅଦ୍ୱୟ ଅସଙ୍ଗ ଚିତ୍ ଏତତ୍ ଅକ୍ଷରମ୍ = ଏହି ଅଦ୍ୱୟ-ଅନାସକ୍ତ, ଚୈତନ୍ୟ, ଅବିକାରୀ ଅଟେ।

ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣ, ଯାହାକୁ ମୂର୍ଖମାନେ ଆତ୍ମା/ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଆରୋପିତ କରିଥାନ୍ତି। ଯେଭଳି ମେଘମାଳା ଦ୍ୱାରା ଦୃଷ୍ଟି ଆରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯିବାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇଗଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ। ବାସ୍ତବରେ, ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଦା ଅଦ୍ୱିତୀୟ, ଅସଙ୍ଗ, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ଅବିନାଶୀ ଓ ନିର୍ବିକାର ରହେ ॥୫୭୨॥

ବନ୍ଧନ ଓ ମୋକ୍ଷ ବୁଦ୍ଧିର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର। ଭ୍ରାନ୍ତି ହେତୁ ବୁଦ୍ଧିରେ ଏଭଳି ଧାରଣା ଆସେ। ବ୍ରହ୍ମ ସଦା ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ, ସେଥିରେ କଦାପି ବନ୍ଧନର ଆଭାସ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ। ଅତଏବ, ବ୍ରହ୍ମ ମୁକ୍ତି ହେବାର ପ୍ରଶ୍ନ କେଉଁଠି ? ଆମେ ଯଦି ଆମ ଆଖିକୁ ହାତରେ ଢାଙ୍କିଦେଇ କହିବା କି ସର୍ବତ୍ର ଅନ୍ଧକାର, ତେବେ ଏଭଳି କହିବା ଆମର ମୂର୍ଖତା ହେବ। ଏହିପରି ଯଦି ଆମ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ମେଘ (ଢାଙ୍କି) ଆବୃତ୍ତ କରିଦିଏ, ଆମେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖି ନ ପାରି କହୁ କି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ମେଘ ଆବୃତ୍ତ କରିଦେଲା। କିନ୍ତୁ ପୁନଃ ମେଘ ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା ଅନାବୃତ୍ତ ହୋଇଗଲା ପରେ, ଆମେ କହୁ- ସୂର୍ଯ୍ୟ ମେଘରୁ ବାହାରି ଆସିଲା। ବାସ୍ତବରେ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହିଛି।

ଶ୍ରୁତି କଥା କଦାପି ମିଥ୍ୟା ହୁଏ ନାହିଁ। ତଥାପି, ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖଯାଉଥିବା ବାଘ -ସିଂହାଦି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ଭୟଭୀତ କରିଥାନ୍ତି। ସେହିପରି ଶ୍ରୁତିବାଣୀ ଅଥବା ଗୁରୁ

ଉପଦେଶ ଆମକୁ ଏଭଳି ପ୍ରାତୀତିକ ଦୃଶ୍ୟରୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବାରେ ସଫଳ ହୋଇଥାଏ। ଏସବୁ ସାଧନଗୁଡ଼ିକ ଜୀବକୁ ପରମ ସତ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଉନ୍ମୁଖ କରାଇଥାନ୍ତି। ଯେଉଁକ୍ଷଣ ସତ୍ୟାନୁଭୂତି ହୋଇଯାଏ, ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱତଃ ଅନୁଭବ କରେ କି 'ନିଜ ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟସବୁ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର'।

ଅସ୍ତୀତି ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଯଶ୍ଚଯଶ୍ଚ ନାସ୍ତୀତି ବସ୍ତୁନି।
ବୁଦ୍ଧେରେବ ଗୁଣାବେତୌ ନ ତୁ ନିତ୍ୟସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ ॥୫୭୩॥

ଅସ୍ତି ଇତି = ଏଭଳି ଅଛି , ପ୍ରତ୍ୟୟଃ = ଅବଧାରଣା, ଯଃ = ଯିଏ, ଚ = ଏବଂ, ଯଃ = ଯିଏ ଅଛି, ନାସ୍ତି = ନାହିଁ, ଇତି = ଏଭଳି, ବସ୍ତୁନି = ବସ୍ତୁରେ, ବୁଦ୍ଧେଃ = ବୁଦ୍ଧିର, ଏବ = କେବଳ, ଗୁଣୌ = ଏହି ଉଭୟ ଗୁଣ, ଏତୌ = ଉଭୟ, ନ = ନାହିଁ, ତୁ = ବାସ୍ତବରେ, ନିତ୍ୟସ୍ୟ = ନିତ୍ୟ (ଆତ୍ମା)ର।

ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମାରେ ବନ୍ଧନ ଅଛି ଅଥବା ନାହିଁ- ଏହି ଉଭୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣ ମାତ୍ର, ଏସବୁ ଅବନିଶ୍ୱର ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ନୁହେଁ ॥୫୭୩॥

'ଅଛି ଅଥବା ନାହିଁ'- ଏ ଦୁଇଟି ଅବଧାରଣା ବୁଦ୍ଧିର। ବିଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶରେ ଆମର ବୁଦ୍ଧି ଏହି ପ୍ରକାର ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଏହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ ନାହିଁ। ପ୍ରକାଶକ କଦାପି ପ୍ରକାଶ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ। ସୂର୍ଯ୍ୟ ସାରା ଜଗତକୁ ନିଜର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ ବସ୍ତୁ-ଜଗତର ସତ୍ତା ନାହିଁ। ତେଣୁ ଆମେ କହିପାରିବା ନାହିଁ ଯେ, ଚେତନା ଅଛି ବା ନାହିଁ। ବୁଦ୍ଧିର ଅବଧାରଣା (ପ୍ରତ୍ୟୟ-ବୃତ୍ତି) ପରମ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପକୁ କଦାପି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ, ଆତ୍ମା ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର, ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା। ଦ୍ରବ୍ୟର ଗୁଣ-ଦୋଷ ଥାଏ ଏବଂ ତାହା ଅନିତ୍ୟ, ବିକାରୀ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ନାଶବାନ୍ ଅଟେ।

ଅତସ୍ତୌ ମାୟୟା କ୍ଳୃପ୍ତୌ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷୌ ନ ଚାତ୍ମନି।
ନିଷ୍କଳେ ନିଷ୍କ୍ରିୟେ ଶାନ୍ତେ ନିରବଦ୍ୟେ ନିରଞ୍ଜନେ ।
ଅଦ୍ୱିତୀୟେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ ବ୍ୟୋମବତ୍‌କଳ୍ପନା କୁତଃ ॥୫୭୪॥

ଅତଃ = ଏଥିଲାଗି, ତୌ = ଉଭୟ, ମାୟୟା କ୍ଳୃପ୍ତୌ = ମାୟା ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ, ବନ୍ଧ-ମୋକ୍ଷୌ = ବନ୍ଧନ ଓ ମୁକ୍ତି, ନ ଚ ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ ନାହିଁ, ନିଷ୍କଳେ ନିଷ୍କ୍ରିୟେ ଶାନ୍ତେ ନିରବଦ୍ୟେ ନିରଞ୍ଜନେ ଅଦ୍ୱିତୀୟେ ପରେ ତତ୍ତ୍ୱେ = ନିରବୟବ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଶାନ୍ତ, ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ, ନିଷ୍କଳଙ୍କ, ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱରେ; ବ୍ୟୋମବତ୍ = ଆକାଶ ସଦୃଶ, କଳ୍ପନା କୁତଃ = କଳ୍ପନା କେଉଁଠି ?

ଅତଏବ, ବନ୍ଧନ ଓ ମୁକ୍ତି ଉଭୟ ମାୟା ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ତଥା ଏସବୁ ଆତ୍ମାରେ ନାହିଁ। ଆକାଶ ସଦୃଶ ନିରବୟବ, ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ଶାନ୍ତ, ନିର୍ମଳ, ନିରଞ୍ଜନ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରମତତ୍ତ୍ୱରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସୀମା ବା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାକୁ କିପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରେ ?॥୫୭୪॥

ନ ନିରୋଧୋ ନ ଚୌତ୍ପତ୍ତିର୍ନ ବନ୍ଧୋ ନ ଚ ସାଧକଃ।
ନ ମୁମୁକ୍ଷୁର୍ନ ବୈ ମୁକ୍ତ ଇତ୍ୟେଷା ପରମାର୍ଥତା ॥୫୭୫॥

ନ ନିରୋଧଃ = ମୃତ୍ୟୁ ବା ପ୍ରଳୟ ନାହିଁ, ଚ = ଏବଂ, ନ ଉତ୍ପତ୍ତିଃ = ଜନ୍ମ ନାହିଁ, ନ ବନ୍ଧଃ = ବନ୍ଧନ ନାହିଁ, ନ ସାଧକଃ = ସାଧକ ନାହିଁ, ନ ମୁମୁକ୍ଷୁଃ ନ ମୁକ୍ତିଃ = ମୁକ୍ତିକାମୀ ନାହିଁ କିମ୍ବା ମୁକ୍ତି ନାହିଁ, ଇତି ଏଷା ପରମାର୍ଥତା = ଏହା ହିଁ ପରମାର୍ଥ ସତ୍ୟ।

ପରମ ସତ୍ୟରେ ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ କି ଜନ୍ମ ନାହିଁ, ବନ୍ଧନ ନାହିଁ କି ମୁକ୍ତି ନାହିଁ, ସାଧକ ନାହିଁ କି ସାଧନା ନାହିଁ ଅଥବା ମୁକ୍ତିକାମୀ ନାହିଁ॥୫୭୫॥

ବାସ୍ତବରେ ଜୀବ ହିଁ ସ୍ୱରୂପତଃ ବ୍ରହ୍ମ। ଅତଏବ, ବ୍ରହ୍ମ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ, ବନ୍ଧନ-ମୁକ୍ତି ଏବଂ ମୁମୁକ୍ଷୁ ତଥା ମୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବ ନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ। ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ବେଳେ ଜୀବ ହିଁ ସ୍ୱରୂପତଃ- "ଆତ୍ମନି ଆତ୍ମନା ଆତ୍ମାନଂ ପଶ୍ୟେତ୍" ଓ 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାଽସ୍ମି' ରୂପେ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରି କୃତକୃତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ। ଅନ୍ୟ ରୂପେ କିଛି ସେତେବେଳେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନ ଥାଏ।

ଶିଷ୍ୟର ମୁକ୍ତି (୫୭୬-୫୭୮)

ସକଲନିଗମଚୂଡ଼ା ସ୍ୱାନ୍ତସିଦ୍ଧାନ୍ତ ରୂପଂ
ପରମିଦମତିଗୁହ୍ୟଂ ଦର୍ଶିତଂ ତେ ମୟାଦ୍ୟ।
ଅପଗତ କଳିଦୋଷଂ କାମନିର୍ମୁକ୍ତବୁଦ୍ଧିଂ
ସ୍ୱସୁତବଦସକୃତ୍ତ୍ୱାଂ ଭାବୟିତ୍ୱା ମୁମୁକ୍ଷୁମ୍ ॥୫୭୬॥

ସକଳ ନିଗମ ଚୂଡ଼ା = ସମସ୍ତ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ମୁକୁଟ (ମଥାମଣି), ସ୍ୱାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରୂପମ୍ = ସ୍ୱତଃ ଅନୁଭବ କରିଥିବା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (ନିର୍ଣ୍ଣୟ), ପରଂ ଇଦଂ ଅତି ଗୁହ୍ୟଂ = ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଏହି ଅତି ଗୋପନୀୟ, ଦର୍ଶିତଂ ତେ = ତୁମକୁ ଦର୍ଶିତ କରାଗଲା, ମୟାଦ୍ୟ = ଆଜି ମୋ' ଦ୍ୱାରା, ଅପଗତ କଳି ଦୋଷମ୍ = କଳିଯୁଗର ସମସ୍ତ ଦୋଷଗୁଡ଼ିକରୁ ରହିତ, କାମ ନିର୍ମୁକ୍ତ ବୁଦ୍ଧିମ୍ = କାମନା ରହିତ ବୁଦ୍ଧି, ସ୍ୱସୁତବତ୍ = ନିଜ ପୁତ୍ରଭଳି, ଅସକୃତ୍ = ବାରମ୍ବାର, ତ୍ୱାମ୍ = ତୁମକୁ, ଭାବୟିତ୍ୱା ମୁମୁକ୍ଷୁମ୍ = ମୁମୁକ୍ଷୁ ଜାଣି, ମନେକରି।

କଳିଯୁଗର ଦୋଷରୁ ରହିତ, କାମନାଶୂନ୍ୟ, ତୁମକୁ ମୁମୁକ୍ଷୁ ଜାଣି, ନିଜର ପୁତ୍ର ଭଳି ମନେ କରି, ମୁଁ ଆଜି ସମସ୍ତ ଉପନିଷଦ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ସାରତତ୍ତ୍ୱ-ଶିରୋମଣି, ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ- ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାକୁ ବାରମ୍ବାର ବୁଝାଇଲି ॥୫୭୬॥

ବେଦମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନକୁ, ଔପନିଷଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଗୂଢ଼ ରହସ୍ୟକୁ ଆଜି ମୁଁ ତୁମକୁ ବୁଝାଇ କହିଲି। କାରଣ, ତୁମେ ସବୁପ୍ରକାର କଳିଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ, କାମନା ରହିତ, ମୁମୁକ୍ଷୁ ଏବଂ ନିଜର ପୁତ୍ରଭଳି ମୁଁ ମାନ୍ୟତା ଦେଉଛି। ଏହି ପ୍ରକାର ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣିରେ ଗୁରୁ ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଛନ୍ତି।

ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୱା ଗୁରୋର୍ବାକ୍ୟଂ ପ୍ରଶ୍ରୟେଣ କୃତାନତି।
ସ ତେନ ସମନୁଜ୍ଞାତୋ ୟୟୌ ନିର୍ମୁକ୍ତ ବନ୍ଧନଃ ।।୫୭୭।।

ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୱା = ଏହିପରି ଶୁଣି, ଗୁରୋର୍ବାକ୍ୟମ୍ = ଗୁରୁବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ, ପ୍ରଶ୍ରୟେଣ = ନମ୍ରତାରେ, ଆଦରପୂର୍ବକ; କୃତାନତିଃ = ପ୍ରଣାମ କରି, ସଃ = ସେହି, ତେନ = ତାଙ୍କଠାରୁ, ସମନୁଜ୍ଞାତଃ = ଭଲ ଭାବରେ ଆଜ୍ଞା ନେଇ, ୟୟୌ = ଚାଲିଗଲା, ନିର୍ମୁକ୍ତ ବନ୍ଧନଃ = ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଗୁରୁବଚନଗୁଡ଼ିକୁ ଶୁଣି, ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା-ବିନମ୍ରପୂର୍ବକ ପ୍ରଣାମ କରି, ଏବଂ ତାଙ୍କଠାରୁ ଆଜ୍ଞା ପାଇ ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହୋଇ ଚାଲିଗଲା ।।୫୭୭।।

ପୂର୍ବ ଶ୍ଳୋକରେ ବେଦାନ୍ତ-ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ-ସାରାଂଶ ତତ୍ତ୍ୱର ଉପଦେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା। ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନାଟକୀୟ ଢଙ୍ଗରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରେ ଅଧିକାରୀ ଶିଷ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଗୁରୁଙ୍କ ମହିମା ଶାଳୀନତା ତଥା ଉଦାରତାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲା। ତା'ପରେ ଅଧିକାରୀ ଶିଷ୍ୟ ପରମଗୁରୁ (ସଦ୍‌ଗୁରୁ)ଙ୍କ ଚରଣଯୁଗଳରେ ନିଜକୁ ସମର୍ପିତ କରିଥିଲେ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ। ଗୁରୁ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ବିସ୍ତାରପୂର୍ବକ ଶ୍ଳୋକ ସଂ- ୫୭୬ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ତିମ କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଶିଷ୍ୟ ଉପରେ ଏହି ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣର ବା ମନନର ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଲା, ତାକୁ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଉଛି। ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରର ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ଜୀବଭାବରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଶିଷ୍ୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦରୂପ ଅମୃତରସ ପାନ କରିବା ଓ ସେଥିରେ ନିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହିବା ପାଇଁ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଯାଉଛନ୍ତି।

ଏହି ପ୍ରକାର ଯାହାକୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲା, ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ତା'ର ଗୁରୁ ଓ ତା' ନିଜ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଭେଦ ରହେ ନାହିଁ। କାରଣ, ଉଭୟ ସେହି ଏକ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିଛନ୍ତି। ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ, ଗୁରୁଙ୍କ ଚରଣ ଯୁଗଳରେ ପ୍ରଣତ ହୋଇ, ଶ୍ରଦ୍ଧାନତ ହୋଇଥିବାର ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ଜୀବ ଓ ଅହଂକାରରେ ବଦ୍ଧ, ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ତ୍ରସ୍ତ ସେହି ଶିଷ୍ୟର ମାର୍ଗକୁ ଯେଉଁ ଗୁରୁ ଆଲୋକିତ କଲେ ତଥା ଉଚିତ୍ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ତାକୁ ଆତ୍ମବୋଧ

କରାଇଲେ, ତାଙ୍କୁ କିଭଳି ସେହି ଶିଷ୍ୟ ଭୁଲି ପାରିବ ! ଏଥିଲାଗି ପରମ କୃତଜ୍ଞତା ପୂର୍ବକ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ଚରଣଯୁଗଳରେ ନମନ କରେ।

ଗୁରୁରେବ ସଦାନନ୍ଦସିନ୍ଧୌ ନିର୍ମଗ୍ନମାନସଃ
ପାବୟନ୍ବସୁଧାଂ ସର୍ବାଂ ବିଚଚାର ନିରନ୍ତରଃ ।।୫୭୮।।

ଗୁରୁଃ ଏବ = ଗୁରୁ ହିଁ, ସଦାନନ୍ଦ ସିନ୍ଧୌ = ନିତ୍ୟାନନ୍ଦର ସାଗରରେ, ନିମଗ୍ନ ମାନସଃ = ମନକୁ ନିମଗ୍ନ କରି, ପାବୟନ୍ = ପବିତ୍ର କରି, ବସୁଧାମ୍ = ପୃଥିବୀକୁ, ସର୍ବାମ୍ = ସର୍ବତ୍ର, ବିଚଚାର ନିରନ୍ତରଃ = ନିରନ୍ତର ବୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ।

ଶ୍ରୀଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସାଗରରେ ମନକୁ ନିମଗ୍ନ କରି, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥିବୀକୁ ପବିତ୍ର କରି ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।।୫୭୮।।

ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ଶିଷ୍ୟ ବିଦାୟ ନେଇଯିବା ପରେ, ସେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ବସି ରହିଲେ ନାହିଁ। ସେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ସାଗରରେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇ ଏଣେ ତେଣେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ। ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ଓ ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ସେହି ସଦ୍‌ଗୁରୁ ସାରା ପୃଥିବୀକୁ ପବିତ୍ର କରି, ସାଧକ-ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନଦାନ ପୂର୍ବକ ସଦା ତତ୍ପର ହୋଇଥିଲେ।

ଗ୍ରନ୍ଥ ମହିମା (୫୭୯-୫୮୧)

ଇତ୍ୟାଚାର୍ଯସ୍ୟ ଶିଷ୍ୟସ୍ୟ ସଂବାଦେନାତ୍ମଲକ୍ଷଣମ୍।
ନିରୂପିତଂ ମୁମୂକ୍ଷୂଣାଂ ସୁଖ ବୋଧୋପପତ୍ତୟେ ॥୫୭୯॥

ଇତି = ଏହିପରି, ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶିଷ୍ୟସ୍ୟ ସଂବାଦେନ = ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସଂବାଦ ଦ୍ୱାରା, ଆତ୍ମଲକ୍ଷଣମ୍ ନିରୂପିତମ୍ = ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ ନିରୂପିତ କରାଯାଇଛି, ମୁମୁକ୍ଷୁଣାମ୍ = ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ସୁଖବୋଧଃ ଉପପତ୍ତୟେ = ସୁଗମତା ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମାନନ୍ଦକୁ ବୋଧଗମ୍ୟ କରାଇବା ପାଇଁ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବାଦ ଦ୍ୱାରା, ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ସରଳତାପୂର୍ବକ ବୁଝାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ 'ଆତ୍ମା'ର ଲକ୍ଷଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାକୁ କୁହାଯାଇଛି ॥୫୭୯॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି। ଏଥିରୁ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ କି ତାଙ୍କର କୌଣସି ନିଜସ୍ୱ ମୌଳିକ ଦର୍ଶନ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଆମେ ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ଦେଖୁ କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦାର୍ଶନିକ ନିଜ ନିଜର ଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରକଟ କରନ୍ତି। 'ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି'ରେ ବେଦାନ୍ତ-ଦର୍ଶନର ସମ୍ୟକ୍ ଓ ତର୍କ ସମ୍ମତ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଛି। ବିଚାରର କ୍ରମବିକାଶ ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ। ଶୈଳୀ ଓ ଭାଷା ଏତେ ସୁଗମ କି ଅପ୍ରଖର ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ବୁଝିପାରିବ। ଏହି ତଥ୍ୟକୁ ଧ୍ୟାନରେ ରଖି ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନକୁ କାବ୍ୟରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍ ଗୀତା ଭଳି ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସଂବାଦ ଶୈଳୀରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ହୋଇଛି। ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ହେଉଛି- ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ। ଯାହାକୁ ଜାଣି ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା ସାଧକକୁ 'ଆତ୍ମବୋଧ' ବା 'ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର' ହୋଇପାରିବ।

ହିତମିଦମୁପଦେଶମାଦ୍ରିୟନ୍ତାଂ
ବିହିତ ନିରସ୍ତସମସ୍ତ ଚିତ୍ତଦୋଷାଃ ।
ଭବସୁଖବିରତାଃ ପ୍ରଶାନ୍ତଚିତ୍ତାଃ
ଶ୍ରୁତିରସିକା ଯତୟୋ ମୁମୁକ୍ଷବୋ ୟେ ॥୫୮୦॥

ଇଦମ୍ ହିତମ୍ ଉପଦେଶମ୍ ଆଦ୍ରିୟନ୍ତାମ୍ = ଏହି ହିତକାରୀ ଉପଦେଶକୁ ଆଦର କରନ୍ତୁ! ବିହିତ-ନିରସ୍ତ ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତଦୋଷାଃ = ବିଧିବତ୍ (ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ) ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଯାହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ତଦୋଷ ଦୂର ହୋଇଯାଇଛି, ଭବସୁଖବିରତାଃ = ସାଂସାରିକ ସୁଖ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକରୁ ବିରକ୍ତ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତାଃ = ବିକ୍ଷେପରହିତ ଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତଯୁକ୍ତ, ଶ୍ରୁତି ରସିକାଃ = ବେଦ (ଶ୍ରୁତି) ଗୁଡ଼ିକର ରସିକ (ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ) ପ୍ରେମୀ, ଯତୟଃ = ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ସାଧକ, ମୁମୁକ୍ଷବଃ = ମୋକ୍ଷ (ମୁକ୍ତି) ଇଚ୍ଛା ରଖିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ୟେ = ଯେଉଁମାନେ ବା ଯେ କେହି।

ଶାସ୍ତ୍ରବିହିତ କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଯାହାର ଚିତ୍ତଦୋଷ ରହିତ ହୋଇଯାଇଛି, ସାଂସାରିକ ବିଷୟ-ଭୋଗଗୁଡ଼ିକରୁ ଯିଏ ବିରକ୍ତ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମନ ଯାହାର ବିକ୍ଷେପ ରହିତ, ଯିଏ ବେଦଗୁଡ଼ିକର ରସିକ ଓ ମୋକ୍ଷର କାମନା ରଖନ୍ତି, ସେହି ସାଧକମାନେ ଏହି ହିତକାରୀ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକର ଆଦର କରନ୍ତୁ!॥୫୮୦॥

ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣିକୁ ପଢ଼ିବା ଅଥବା ଶୁଣିବା ମାତ୍ରକେ ତା'ର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ- ଏଥିରେ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତତା ନାହିଁ। ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜାଣିଥିଲେ କି ପୂରା ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିବା ପରେ କିଛି ଲୋକ ଅବଶ୍ୟ କହିବେ କି- "ଏସବୁ କେବଳ ପାଗଳାମି ମାତ୍ର, ପ୍ରଳାପ ମାତ୍ର।" ତେଣୁ ସେ ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ଯେ, 'ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା କରିଛି, ଯେଉଁମାନେ ନିମ୍ନରେ ସୂଚିତ ଛଅଟି ଗୁଣ ସମ୍ପନ୍ନ ଅଟନ୍ତି"-

୧) ଯାହାର ମନର ବିକାର ଦୂର ହୋଇସାରିଛି- ଶମ, ଦମ, ଉପରତି, ତିତିକ୍ଷା, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମାଧାନ ଭଳି ଶାସ୍ତ୍ର ବିହିତ ସାଧନର ନିର୍ବାହ କରିବା ଦ୍ୱାରା (ବିହିତ ନିରସ୍ତ ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତ ଦୋଷାଃ)
୨) ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ଭୋଗଗୁଡ଼ିକରୁ ଯିଏ ବିରକ୍ତ- (ଭବ -ସୁଖ ବିରତାଃ)
୩) ବାସନାକ୍ଷୟ ହୋଇଯିବାରୁ ଯାହାର ଚିତ୍ତ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି- (ପ୍ରଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତାଃ)
୪) ଯାହାକୁ ଉପନିଷଦ୍-ଅଧ୍ୟୟନରେ ରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦ ମିଳେ (ଶ୍ରୁତିରସିକାଃ)
୫) ଯିଏ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଶ୍ରୁତି ଉପଦେଶକୁ ଜୀବନରେ

ଉତ୍ତାରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି- (ଯତୟଃ)

୬) ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଯାହାର ଉତ୍କଟ ଇଚ୍ଛା ଅଛି - (ମୁମୁକ୍ଷବଃ)। ଏଭଳି ଜିଜ୍ଞାସୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିଲେ ବା ଶୁଣିଲେ, ତା'ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ବୁଝିପାରିବେ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆଦର କରିବେ।

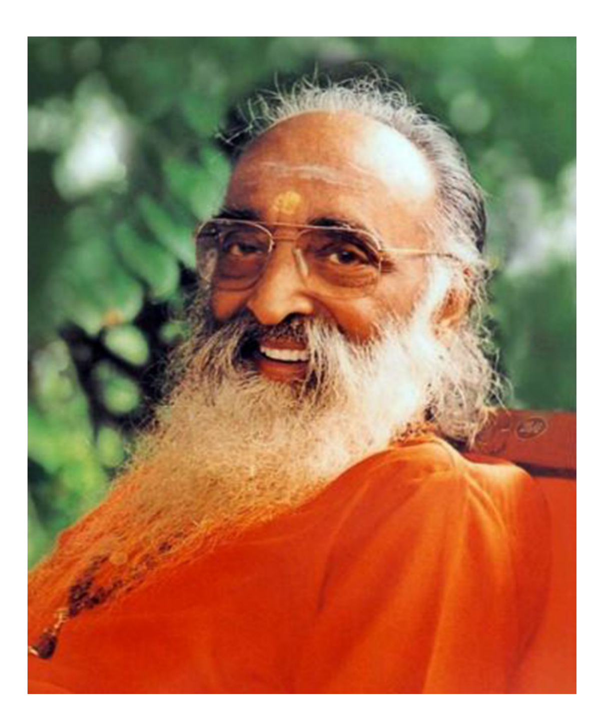
ସଂସାରାଧ୍ୱନି ତାପ-ଭାନୁକିରଣ-ପ୍ରୋଦ୍‌ଭୂତ-ଦାହବ୍ୟଥା-
ଖିନ୍ନାନାଂ ଜଳକାଂକ୍ଷୟା ମରୁଭୁବି ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟା ପରିଭ୍ରାମ୍ୟତାମ୍।
ଅତ୍ୟାସନ୍ନ-ସୁଧାମ୍ବୁଧିଂ ସୁଖକରଂ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱୟଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତି -
ଏଷାଂ ଶଙ୍କରଭାରତୀ ବିଜୟତେ ନିର୍ବାଣସନ୍ଦାୟିନୀ ॥୫୮୧॥

ସଂସାର-ଅଧ୍ୱନି = ସଂସାର ମାର୍ଗରେ, ତାପ-ଭାନୁ-କିରଣ = ତପ୍ତସୂର୍ଯ୍ୟର କିରଣଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରୋଦ୍ଭୂତ-ଦାହ-ବ୍ୟଥା = (କିରଣରୁ) ଉତ୍ପନ୍ନ ପୀଡ଼ା, ଖିନ୍ନାନାମ୍ = ପୀଡ଼ିତମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ଜଳକାଂକ୍ଷୟା = ଜଳ ପାଇବା ଇଚ୍ଛାରେ, ମରୁଭୂବି = ମରୁଭୂମିରେ, ଶ୍ରାନ୍ତ୍ୟା = କ୍ଲାନ୍ତ ହୋଇ, ପରିଭ୍ରାମ୍ୟତାମ୍ = ଭ୍ରମିତ ହେଉଥିବା ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ, ଅତି ଆସନ୍ନ = ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକଟ, ସୁଧା ଅମ୍ବୁଧିମ୍ = ଅମୃତର ସାଗର, ସୁଖକରମ୍ = ସୁଖପ୍ରଦ, ଅଦ୍ୱୟମ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶୟନ୍ତି = ଅଦ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମର ଦର୍ଶନ କରାଉଥିବା, ଏଷା = ଏହି, ଶଙ୍କର ଭାରତୀ = ଶଂକରଙ୍କ ବାଣୀ, ବିଜୟତେ = ବିଜୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ନିର୍ବାଣ ସନ୍ଦାୟିନୀ = ମୋକ୍ଷ ପ୍ରଦାୟିନୀ।

ସଂସାର-ମାର୍ଗରେ ତପ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟର କିରଣଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ତ୍ରିତାପ (ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଆଧିଦୈବିକ ଓ ଆଧିଭୌତିକ)ରେ ପୀଡ଼ିତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏବଂ ଭ୍ରମିତ ହୋଇ ମରୁସ୍ଥଳରେ ଜଳପ୍ରାପ୍ତି ଇଚ୍ଛାରେ ବୁଲୁଥିବା କ୍ଲାନ୍ତ-ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କର କଷ୍ଟ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଏହି ବାଣୀ, ଯାହା ଅତି ସନ୍ନିକଟରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରୂପ, ଅତି ସୁଖଦ ଅମୃତ ସାଗରର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ କରାଏ ଓ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରେ ॥୫୮୧॥

ଏହି ପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସାର, ଆତ୍ମ-ଶୋଧନର ଅନ୍ତିମ ପରିଣତି ନଶ୍ୱର ଜୀବକୁ ଦୈହିକ, ମାନସିକ ତଥା ବୌଦ୍ଧିକ ସବୁ ପ୍ରକାରର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତିରେ ହୋଇଥାଏ। ଏହାକୁ ହିଁ 'ମୁକ୍ତି ବା ମୋକ୍ଷ' କହନ୍ତି। ଏହାହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି; ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବଦ୍ ଦର୍ଶନ !

ହରିଃ ଓଁ ! ତତ୍‌ସତ୍ !

ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ

ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ପରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତରେ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଚାର ଓ ପ୍ରସାର କରିବାରେ ସୁଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ପୂଜ୍ୟ ଗୁରୁଦେବ ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦ (୧୯୧୬-୧୯୯୩) ମାନବ ସମାଜ ନିମନ୍ତେ ଏକ ସୁସମୃଦ୍ଧ ଐତିହ ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି। ଜୀବନର ବାସ୍ତବ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି, ସେ ଚାରି ଦଶନ୍ଧି ଧରି ପ୍ରବଳ ଉର୍ଜାର ସହ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଚାର ଓ ପ୍ରସାର କରିଛନ୍ତି। ସେ ଏକାଧାରରେ ଜଣେ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମୀ, ତେଜସ୍ୱୀ ବକ୍ତା, ଦାର୍ଶନିକ, ଚିନ୍ତାଶୀଳ ସୁଲେଖକ, ମାନବ ସମାଜର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ, ଦେଶପ୍ରେମୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଆଧାତ୍ମିକ ଗୁରୁ ଥିଲେ। ବିଶ୍ୱ ଦରବାରରେ ଭାରତୀୟ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହର ସେ ଜଣେ ଅନୁପମ ପ୍ରତିନିଧି।

ଦେଶ ବିଦେଶରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଆଧାତ୍ମିକ ସଂଗଠନ 'ଚିନ୍ମୟ ମିଶନ' ଏହି ମହାନ ସନ୍ଥଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଜ୍ଞାନଦୀପ୍ତ ମଶାଲକୁ ବହନ କରୁଅଛି।

କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ପାଖରେ ହିଁ ବିବେକ ଶକ୍ତି ରହିଛି । ଏହି ବିବେକ ଶକ୍ତିକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସେ ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଜାଣିପାରିବ । ଫଳରେ ନିଜ ଜୀବନରେ ଶାଶ୍ୱତ ସୁଖ ଓ ଚିରନ୍ତନ ଆନନ୍ଦର ସନ୍ଧାନ ପାଇପାରିବ ।

"ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି"ର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ହେଲା ବିବେକର ମଉଡ଼ମଣି ବା "ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିବେକ" । ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ, ୫୮୦ ଶ୍ଳୋକବିଶିଷ୍ଟ ବେଦାନ୍ତର ଏହି ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଆମ ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ 'ପରମସତ୍ୟ' ବା 'ବ୍ରହ୍ମ'ଙ୍କୁ ଜାଣିବା ଓ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ମାର୍ଗ ଦର୍ଶାଏ ।

ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ବାଦ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏଥିରେ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏଥିରେ ଶିଷ୍ୟକୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ସୋପାନ ପରେ ସୋପାନ ଅତିକ୍ରମ କରାଇ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମାର୍ଗରେ ଆଗକୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ନେଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱାମୀ ଚିନ୍ମୟାନନ୍ଦଙ୍କ ବିଶଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମାର୍ଗରେ ଗମନ କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକକୁ ସଠିକ୍ ମାର୍ଗଦର୍ଶନ କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ ଏବଂ ପରିଣାମରେ ଶାଶ୍ୱତ ଜ୍ଞାନ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଏ ।

CHINMAYA
PRAKASHAN
BRINGING KNOWLEDGE TO LIGHT
The Publications Division of
Central Chinmaya Mission Trust

₹150/- • VEDANTA